

॥ श्रीतत्त्वार्थस्य हारिभद्रीयवृत्तियुतस्य विषयानुक्रमः ॥

- १ शृष्टे सुलब्धजन्यता
 २ परमार्थोपदेशः
 ४ पदपुरुषीनिरूपणं
 ५ अहंतां पूज्यता पूजाफलं च
 ६ कृतार्थस्यापि देशना
 ७ वर्तमानतीर्थाधिपस्तुतिः
 ११ अभिधेयादिनिर्देशः
 १२ सर्वसंग्रहस्याशक्यता
 ११ मामाधिकपदस्य जिनवचमो ग्राह्य-
 त्वादि
 ११ वक्तुर्थमंशान्तत्वं

- १३ अनन्तरपरम्परफलं
 १४ मोक्षमार्गस्य परमोपदेशयता
 १४ मोक्षमार्गः त्रय्या एव साधकता
 लाभविधिः १ सूत्रे
 १७ सम्यग्दर्शनयोरर्थः
 १९ सम्यग्दर्शनलक्षणं प्रश्नमादयश्च २
 २१ निमर्गाधिगमौ ३
 २७ जीवादितत्त्वोपन्यासः ४
 २८ नामादिनिक्षेपाः, जीवे नामादिन्या-
 मः, द्रव्ये न्यामा ५
 ३४ अधिगमोपायाः ६
 ३७ निर्देशादय उपायाः ७
 ४८ सदादीन्यनुयोगद्वाराणि ८
 ५६ ज्ञानभेदाः ९
 ५७ प्रमाणभेदौ १०
 ५८ परोक्षभेदौ ११
 ६० प्रत्यक्षभेदाः १२
 ६२ मतेः पर्यायाः (लक्षणानि) १३
 ६३ मतेर्भेदाः (१४)
 ६५ मतेः प्रभेदाः (१५)
 ६७ बह्वादिना वैचित्र्यं (१६)
 ६९ अवग्रहादीनां विषयः (१७)

- ३९ अवग्रहस्य विषयः (१८)
 ७० चक्षुर्मनसोऽप्राप्यकारिता (१९)
 ७१ श्रुतस्य लक्षणं भेदात् (२०)
 ७७ अवधेर्भेदौ (२१)
 ७८ नारकदेवयोरवधिः (२२)
 ७८ त्रेपाणामवधिः (२३) आनुगामु-
 क्रादयः
 ८२ मनःपर्यायस्य भेदौ (२४)
 ८३ तद्विशेषः (२५)
 ८४ अवधिमनःपर्याययोर्विशेषः (२६)
 ८६ मतिश्रुतयोर्विषयः (२७)
 " अवधेर्विषयः (२८)
 ८७ मनःपर्यायस्य विषयः (२९)
 ८८ केवलस्य विषयः (३०)

- ८९ ज्ञानानां महत्त्वः (३१) केवलाऽपि
 मतिः, केवलोपयोगद्वयं
 ९० मत्यादीनामज्ञानता (३२)
 ९३ सत्त्वेतराविशेषयद्दृच्छातः (३३)
 ९४ नयभेदाः (३४)
 " नयप्रभेदाः (३५) नयानां लक्ष-
 णानि पर्यायाः अविरुद्धत्वं लक्षणा-
 दयः जीवादिषु नयाः प्रमाणेऽपि
 इति प्रथमोऽध्यायः
 १०८ भावस्य भेदाः (१)
 ११० औपशमिकादिभेदसंख्या (२)
 " औपशमिकभेदौ (३)
 १११ क्षायिकभेदाः (४)

- ११२ क्षायोपशमिकभेदाः (५)
 ११३ औदायिकभेदाः (६)
 ११४ पारिणामिकभेदाः (७)
 ११६ जीवस्य लक्षणम् (८)
 " उपयोगभेदाः (९)
 ११७ जीवस्य भेदाः (१०)
 " समनस्केतराः (११)
 ११८ संसारिभेदाः (१२)
 " स्वावरभेदाः (१३)
 ११९ त्रसभेदाः (१४)
 " इन्द्रियसंख्या (१५)
 १२१ इन्द्रियप्रकाराः (१६)
 " द्रव्येन्द्रियभेदौ (१७)
 १२२ भावेन्द्रियभेदौ (१८)

१५२ अनपवर्त्यायुष्काः (अक्रुतागमादि-
निरासः) (५२)
इति द्वितीयोऽध्यायः

१५७ रत्नप्रभावा भूमयः (१)
१६० नारकाः (२)
१६१ नारकाणां लेड्यापरिणामादि (३)
६४ नारकदुःखहेतवः (४-५)
" स्थित्तिरंकारणां (६)
१६६ द्वीपसमुद्राः (७)
१६७ द्वीपादीनां विष्कंभादि (८)
" जम्बूद्वीपस्वरूपं (९)
" मेरुवर्णनं
१६८ भरतादीनि क्षेत्राणि (१०)

१३६ गर्भजन्मानः (३४)
" उपपातजन्मानः (३५)
१३७ संसृष्टिमाः (३६)
१३८ शरीरभेदाः (३७)
" उत्तरोत्तरसूक्ष्मता (३८)
" प्रदेशपरिमाणं (३९-४०)
१३९ द्वयोरप्रतिघातिता (४१)
१४० अनादिसंचद्रता (४२)
" सर्वजीववृत्तिता (४३)
१४२ शरीरयौगपयं (४४)
१४३ कर्मणस्यानुपयोगः (४५)
१४४ औदारिकारिकादिस्वामिनः शरीराणां
व्युत्पत्त्यादि (४६-९)
१५० वेदस्वामिनः (५०-५१)

१२४ उपयोगविषयः (१९)
१२५ इन्द्रियनामानि (२०)
" इन्द्रियार्थाः (२१)
" अनिन्द्रियार्थः (२२)
१२६ इन्द्रियस्वामिनः (२३-२४)
१२७ संज्ञिलक्षणं (२५)
१२८ कर्मयोगः (२६)
१२९ गतिश्रेणिः (२७)
१३० जीवगतिः (२८)
" विग्रहममयाः (२९)
१३२ अविग्रहमानं (३०)
१३३ अनाहारकतामानं (३१)
१३४ त्रिविधं जन्म (३२)
१३५ योनिभेदाः (३३)

- १६८ दिग्दशकं
 १६९ त्र्यर्धपर्यवताः (११)
 " (परिक्षेपगणितादि)
 १७५ घातकीपुष्करार्धे (१२-१३)
 (अन्तरद्वीपाः)
 १७९ मानुषोत्तरः (१४)
 " आर्यम्लेच्छभेदौ (१५)
 १८१ कर्मभूमयः (१६)
 १८३ मनुष्यतिर्यक्रस्थितिः (१७-१८)
 इति तृतीयोऽध्यायः
 १८५ देवनिकायाः (१)
 " ततीयलेश्याः (२)
 १८६ वैमानिकान्तदेवभेदाः (३)

- १८६ इन्द्रादिविकल्पाः (४)
 १८७ व्यन्तरज्योतिष्कुरोरष्टौ (५)
 १८७ भवनपतिव्यन्तरैर्द्वौः (६)
 " लेश्यपां (७)
 " कायप्रवीचरः (८)
 १८८ स्पर्शादिप्रतीचरः (९)
 " अप्रविचाराः
 १८९ भवनवासिभेदाः (११)
 १९० व्यन्तरभेदाः (१२)
 " ज्योतिष्कुरभेदाः (१२)
 १९१ मेरुप्रदक्षिणागतित्राटि (१४)
 १९३ कालविभागः (१५)
 " ममयादिस्वरूपम्
 १९६ आरकपदकम्

- १९८ अवस्थितज्योतिष्काः (१६)
 १९९ वैमानिक्राधिकारः (१७)
 " भेदद्वयं स्थानं नामानि च
 (१८-१९-२०)
 २०१ स्थित्यादयः (२१)
 २०३ गत्यादयः (२२)
 २०५ लेश्यानियमः (२३)
 २०६ कल्पलोकान्तिकस्थाने लोकान्ति-
 काः द्विचरमता (२४-२७)
 २०७ तिर्यग्लक्षणं (२८)
 " स्थित्यधिकारः (२९)
 भवनवास्यादीनां स्थितयः (३०-४४)
 इति चतुर्थोऽध्यायः

शुचिचाराः

२४६ बन्धहेतू (३२-३५)

२४९ परिणमनरीतिः (३६)

२५० द्रव्यलक्षणं (३७)

२५० कालद्रव्यतापेक्षणं (३८)

२५१ कालमानं (३९)

गुणलक्षणं (४०)

२५२ परिणामलक्षणं (४१)

२५१ परिणामस्थितिः (४२)

२५२ आदिमान् परिणामः (४३-४४)

इति पञ्चमोऽध्यायः

२२२ शरीरसुखाद्याः (१९-२०)

२२५ जीवानां कालस्य चोपकारः (२१-२२)

२२८ स्पृशादयः (२३)

२२९ शब्दादयः (२४)

२३१ पुद्गलभेदाः (२५)

२३२ स्कन्धोत्पादहेतवः (२६)

२३३ अणुहेतुः (२७)

” चाक्षुपत्वे हेतू (२८)

२३४ सतो लक्षणं (२९)

२३५ तत्त्वभावता

” अन्यथा यमाद्यानर्थक्यं

२३६ अन्ययादिसिद्धिः

२३८ नित्यत्वादिसिद्धिः (३०-३१)

२३८ द्रव्यपर्यायभातृकापदोत्पन्नसप्तमं-

२१२ अजीवकायाः (१)

” द्रव्याणि (२)

२१३ नित्यावस्थितत्वादि (३)

२१४ पुद्गलरूपित्वं (४)

” एकद्रव्याणि (५)

” निष्क्रियाणि (६)

२१५ धर्माधर्मयोः प्रदेशाः (७)

२१६ जीवाकाशपुद्गलानां (९-१०)

” अणुः (११)

२१७ अवगाहः (१२)

” धर्माधर्मपुद्गलजीवानां (१३-१४)

२१८ जीवावगाहो, हेतुश्च तत्र (१५-१६)

२२० धर्माधर्मोपकारः (१७)

२२१ आकाशोपकारः (१८)

- २५४ योगलक्षणं (१)
 २५६ आश्रवलक्षणं (२)
 " पुण्यलक्षणं (३)
 " पापलक्षणं (४)
 २५७ सांपरायिकेर्यापथौ (५)
 २५८ सांपरायिकभेदाः (६)
 २६० तीत्रादिभेदाद् विशेषः (७)
 २६१ अधिकरणभेदौ (८)
 २६२ जीवाधिकरणभेदाः (९)
 २६५ अजीवाधिकरणभेदाः (१०)
 २६८ ज्ञानदर्शनानरणयोराश्रवाः (११)
 २६९ वेदनीयस्य (१२)
 २७० दर्शनमोहनीयस्य (१३)
 २७१ चाग्रिमोहस्य (१४)

- २७१ नारकायुषः (१५)
 २७२ तैर्यायेनमानुषयोः (१६)
 " नारकादीनां (१७-१९)
 २७३ देवस्य (२०)
 २७४ अशुभेतरनाम्नोजिनस्य च
 (२१-२३)
 २७८ नीचैर्गोत्रस्य (२४)
 २७९ उच्चैर्गोत्रस्य (२५)
 " अन्तरायस्य (२६)
 इति षष्ठोऽध्यायः
 २८१ व्रतलक्षणं (१)
 २८३ अशुमहती विस्ती (२)
 २८४ भावनाः व्रतानां (३)

- २८९ हिंसादिष्यपायादिदर्शनं (४)
 २९३ हिंसादिषु दुःखं (५)
 २९६ मैत्र्यादयो भावनाः (६)
 २९९ जगत्कायस्वप्नानौ (७)
 ३०८ लक्षणं हिंसायाः (८)
 ३०१ द्रव्यभावहिंसे
 ३०३ अष्टधा प्रमादः
 ३०४ प्राणीप्राणिज्ञानमित्यादेर्निरासः
 ३०५ असंचिन्त्यहिंसादोषः
 ३०७ दाने रोगेऽपि न दोषः
 ३०९ क्षणिकमतनिरामः
 ३१३ अनृतलक्षणं (८)
 भूतनिह्वाभूतोद्भाननगर्हभेदाः
 ३१४ आत्मप्रमाणान्यथात्वं

- ३१६ पारुष्यादेरनृतता
 ३१७ अस्तेयलक्षणं १०
 ३१९ अनेपणीयस्यादत्तता
 ३२० द्रव्यक्षेत्रादयः
 " ब्राह्मणवादनिरामः
 " मनुनलक्षणं
 ३२१ ग्रमत्तविशेषणाभावः
 ३२२ परिग्रहलक्षणं
 ३२३ दिगंबरखंडनं
 ३२५ त्रिलक्षणं १३
 ३२८ त्रिभिेदौ १४
 " गृहित्रतभेदाः
 ३३० अगारिलक्षणं १५
 ३३२ दिगादित्रतानि १६

- ३३८ संलिवना १७
 ३४० सम्यग्दृष्टेरतिचाराः १८
 ३४३ पापण्डिभेदाः
 ३४६ व्रतशीलातिचारसंख्या १९
 " बन्धादयः २०
 ३४८ मिथ्यापदेशादयः २१
 ३४९ स्तेनप्रयोगादयः २२
 ३५१ परविवाहादयः २३
 ३५३ क्षेत्रप्रमाणातिक्रमादयः २४
 " ऊर्ध्वाधोव्यतिक्रमः २५
 ३५४ आनयनादयः २६
 ३५५ कंदपट्टयः २७
 ३५६ योगदुष्प्रणिधानादयः २८
 ३५७ अप्रत्युपेक्षितादयः २९

- ३६७ मच्चित्ताहारादयः ३०
 ३५८ सच्चित्तनिक्षेपादयः ३१
 ३५९ जीवित्तायंसादयः ३२
 ३६० दानलक्षणं ३३
 ३६१ फलविशेषद्वेतुदानि ३४
 इति सप्तमोऽध्यायः
 ३६५ बन्धहेतवः १
 " मिथ्यात्वभेदाः
 ३६८ कर्मग्रहणं २
 ३७० बन्धत्वं ३
 ३७१ प्रकृत्याद्याः ४
 ३७२ प्रकृतिनामानि ५
 ३७४ प्रकृतिबन्धभेदाः ६

३७४ ब्रानावरणभेदाः ७

३७५ दर्शनावरणभेदाः ८

३७६ वेद्यभेदौ ९

३७७ मोहनीयभेदाः १०

” सम्यक्तन्त्राप्तिरीतिः

” ऋपायभेदाः

३८७ आयुषां भेदाः ११

३८८ नाम्नो भेदाः १२

पिण्डप्रकृतिवर्णनम्

३९८ पर्याप्तिरूपणं

४०२ गोत्रभेदौ १३

४०३ अन्तरायभेदाः १४

४०४ कर्मणां स्थितयः १५-२१

मूलेत्तराणां अधन्योत्कृष्टे

४०८ अनुभवः २२

४१० संक्रमविध्यादि

४१२ अनुभावभेदः २३

४१३ विपाकफलम् २४

४१४ प्रदेशबन्धे विधिः २५

४१७ पुण्यप्रकृतयः २६

इत्यष्टमोऽध्यायः

४२० संवरलक्षणं १

४२१ संवरसाधनानि २

४२३ तपसः फलं ३

४२४ गुप्ति लक्षणं ४

” शयनाविधिः

४२६ समितयः ५

४२९ क्षमादिकी धर्मः ६

४२६ सत्यसंयमयोः स्वरूपं

४४७ अनित्यत्वाद्या अनुश्रेधाः ७

४५१ परीपहफलं ८

” परीपहाः ९

नाग्न्यपरीपहचर्या

४६५ गुणस्थानेषु तदवतारः १०-१२

४६६ कर्मण्यवतारः १३-१६

४६७ परिपहसहभावः १७

४६८ चास्त्रिभेदाः १८

(उपशमशपकश्रेण्यौ)

४७१ अनशनादि ब्राह्मं तपः १९

(भक्तपरिज्ञादि)

४७५ विकृतिस्वरूपं

४७७ प्रायश्चित्ताद्यभ्यन्तरं २०

४७८ प्रायश्चित्तादीनां भेदाः २१

” अलोचनादीनि २२

४८२ विनयभेदाः २३

४८३ वैयाहृत्यभेदाः २४

४८५ स्वाध्यायभेदाः २५

४८६ व्युत्सर्गभेदौ २६

” ध्यानस्य लक्षणं कालः

भेदाः भवमोक्षहेतुता २७-३०

४८२ आर्चध्याने भेदाः लक्षणानि

स्वामिनः ३१-३५

४९१ रौद्रस्य भेदाः स्वामिनश्च ३६

४९२ धर्मध्यानस्य भेदस्वामिनौ ३७

४९५ स्वाम्यन्तरौ आद्यशुक्लयोश्च ३८-३०

४९७ केनलिष्याने ४०-४१

४९९ शुक्लध्यानभेदाः ४२

तत्स्वामिनः ४३

५०० एकाग्रयत्वादि ४४

अविचारता ४५

वितर्कलक्षणं ४६

विचारलक्षणं ४७

५०२ निर्जराश्रेणिस्थानानि ४८

५०३ निर्ग्रन्थभेदाः ४९

५०६ संयमादिभिर्विचारः ५०

इति श्रीनवमोऽध्यायः

५११ केनलहेतवः १

५१३ मोहादिक्षयरीतिः २

५१५ मोक्षलक्षणं ३

५१६ औपशमिकाद्यभावः ४

” आलोकान्ताद्गतिः ५

५१८ सिद्धिगतिहेतवः ६

५२१ क्षेत्रादिभिर्विचारः ७

५२८ समग्रशास्त्रोपसंहारः

” आमशोपध्याद्या लब्धयः

५३० निर्वाणफलता

सिद्धस्वरूपं

” ५३० श्लोकैः शास्त्रार्थोपसंहारः

५३४ सिद्धस्यातिशुखसिद्धिः

५३४ कल्पप्राप्त्यादि

५३५ भवार्णवोत्तारः

५३७ भाष्यकारान्वयः

इति तत्त्वार्थं दशमोऽध्यायः समाप्तः

तत्त्वार्थीयहारिभद्रीयवृत्तौ साक्षिणः

- १३ मोक्षमार्गोपदेशेन
 १४ मोक्षमार्गस्य विज्ञानात्
 २३ भवति स नामातीतः
 २६ कालो सहाय निर्यई
 ३१ जत्थ उ जं जाणिञ्जा
 १ पुरुष एवेदं
 ३२ निःस्वभावा भावाः
 १ सकांयकिरणैकं
 ३३ आप एवेदमग्रं
 ३६ अनुयोगद्वारेषु
 ५१ अनुयोगद्वारात्

- ५२ लोकव्यापी चतुर्थे तु
 ५२ पुष्यभणियं तु जं भण्णाइ
 ५७ जं सामिकालकारण
 १ कालविनञ्जयसामित्त
 ६९ वंजिञ्जइ जेणत्थो
 ११० से णूणं भंते !-अवेयइत्ता
 ११४ जल्लेस्साइं द्वाइं
 ११६ मव्वजीवाणंपियणं
 ११७ रुइविहे णं भंते ! उनओगे
 १२१ फासिदिए णं भंते
 १३० अपञ्जत्तसुहमपुढवि०

- १५४ पुषिं दुच्चिण्णाणं दुप्प०
 १५७ मूयं हुंकारं चा
 १५९ णविय फुसंति अलोमं
 १ छचेन अद्वयंचम
 १६० तिभागो गाउयं येय
 १ तेरिक्कारम नमगं
 १६२ सम्मत्तसुयं मव्वासु
 १६७ जीवाजीवा द्रव्यं
 १ तत्राधोसुखमल्लकं
 १६८ जस्म जओ आइचो
 १६९ अट्टपण्णो रुयगो

- १७७ समर्णि अवगयवेयं
 " मयुस्ते णं भंते मणु०
 १८५ कइविहा णं भंते देवा
 " गवणइइणमंतरं०
 १८८ सोहम्मि विमाणण
 " मपरिगहेयरण
 " पलिओवमाइसमया०
 १८८ एण कमेण भवे
 " साहिअपलिआ
 " एण कमेण
 १०२ सीयालीसमहस्सा
 ११३ एकारसेक्कीसा
 कोडाकोडी मणंतर
 २५४ ओरालियमरीर०

- २७८ उच्चालियंमि पाए
 " न य तस्स तन्निमित्तो
 " अपमत्तसंजयाण
 " जे उ पमत्ता ममणा
 " पढमे समए बद्ध
 २७१ दव सत्यग्गिविसं
 २७२ चउहिं ठाणेहिं
 २७७ युतशीलविनय०
 २८२ ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः
 २९९ माता भूत्वा दुहिता
 ३०७ हत्थपायपलिच्छिणं
 चित्तभित्तिं न निज्झाए
 ३१० जोगो विरियं थामो
 ३११ मनसा वाचा कायेन

- ३१२ अपे देव ! कुणालिया।
 " क्रियाकारकभेदेन
 ३१६ जा य सच्चा न उत्तवा
 " मद्भावदोषद्वयं
 " गहितचनं चासत्
 " न नर्मयुक्तं चचनं
 " अन्यथा संज्ञितो चाक्यं
 ३१९ सोलस चेन महस्सा
 ३२५ भूमनिन्दाप्रशंसासु
 ३२६ निःशुल्यस्यैव पुनः
 ३३२ दंसणवयसामडयं
 ३३८ चचारि विचिचाइं
 ३४० संसयकरणं संक्का
 " पयमक्खरं च एक्कपि

३४१. क०। अत्रप्रदर्शनं०

॥ णो इहलोपट्टयाए ४५६

३६१. जं णय दुहियं णय दु०

३६२. कोहो य माणो य

॥ जं अइदुक्खं लोए ३८७

॥ जीवस्तु कर्मवन्धन०

॥ संसारानादित्वात्

३७१. इति कर्मणः प्रकृतयः

३७२. तामामेव विपाक०

॥ तेषां पूर्वोक्तानां

॥ प्रत्येकमात्मदेशाः

३७३. मिथ्यात्वस्य ह्युदये

॥ सम्यक्तन्त्रगुणेन ३८०

यत् सर्वथापि तत्र

ननु कोद्रवान् मद०

मिच्छतिमिरपच्छा०

मिच्छादिद्वी जीवो

पयमक्खरं च इकं

अहत्प्रोक्तं गणधर०

श्रुतकत्रली च तस्मात्

तं मिच्छत्तं जमस०

३८०. संयोजनोदयथेत्

प्रक्षीणे तर्हि सम्यत्त्वे

संयोजयन्ति यन्नर०

३८१. आवृण्वन्ति प्रत्या०

प्रत्याख्यानावरण०

सर्वे प्रत्याख्यानं

नासंतस्सावरणं

उदए. विग्गपरिणई

श्रावकधर्मो दादग्ग०

संञ्चलयंति यति

क्यायमहवचित्तान्

३८७. स्वानुरुगाश्रयोपाणं

॥ दुव्याग्यानो गरी०

३८९. तुल्लं वित्थइवद्दुअं

३९५. निच्छयश्चो मवगुणं

३९८. आहारमरीरिदिप

४०१. तामामेव विपाक०

संहननं संस्थान०

प्रकृतय एत्ताः

४११. मूलप्रकृत्यभिन्नाः

शिथिलयति दंढं चदं

तारीकरणं ताम्र० ४१३

अनुभावांश्च विपर्या०

यद् यद्वा मंदं सत्

तीव्रानुभावयोगो०

४१८ सातं तिर्यग्नुसुरा०

वन्नर्पभनाराच

४१९ अगुरुलघुपराधातो०

प्रत्येकंदेहयादर०

सम्पत्तचहार्स्परतिनर०

केवलवर्जज्ञानाष्टद्

दृग्ज्ञानाद्यन्मोहानां

सम्यक्तचहास्यादीनां

सर्वमष्टविधं कर्म

शुभायुर्नामिगोत्राणि

पुण्यं प्रीतिकरं सा च

मोहो रागः स च स्नेहो

४२५ कायक्रियानिश्चिः

४२६ अच्युतादिनिश्चिर्वा

” तद्गुणपरिशुद्धार्थं

४२७ पुरओ जुगमायाए

ओत्रायं विसमं थाणुं

जा य सचा न वचवा

४२८ उत्पादनोद्गमपण०

न्यासाधिकरणदोषात्

४२९ न्यासादानसमित्यां

एवं साधोर्नित्यं

४४५ नाणस्स होइ भागी

४५७ सबाइं ठाणाइं असासयाइं

४६१ शय्यातरपिण्ड०

” आचेलक्योदेशिक०

४६२ अस्य तु पुनर्मंगितः

” आर्जवजडा अनर्जव०

४८४ प्रत्राजको दिगाचार्यः

४९१ देशविस्तेरपि ततः

क्षपयत्युपशमयति

छेदोपस्थायं वा

४९३ इषेइयं दुवालसंगं

४९२ यद्यपि निषेव्यमाणाः

४९४ तत्राधोमुखसम्लोक०

निर्जाता एव तथा

अवगाहते च स श्रुत०

चारणवैक्रियसर्वो०

४९५ क्षपयति तेन ध्यानेन

क्षीयन्ते हि कपायाः

स ततः क्षपकश्रेणि

प्रविशत्यपूर्वकरणं

४०७ अप्रतिपा

आद्राम्बिराशुशोषव०
आयुष्कस्यापि विरह्नि०
दंडकपाटकरेचक०
विकमनसंकोचन०
शेषे सयोगितायाः
स ततो योगनिरोधं
ममये ममये कर्मा०
नोकर्मणो हि वीर्यं
चादरतन्या पूयं
सत्यप्यनन्तवीर्यं०
सति वादरे च योगे
शेषस्य काययोगस्य
तमपि स योगं सूक्ष्मं
ध्याने दृढार्पिते पर०
ध्यानार्पितोपकरण०

५०७ पुलाए णं भंते !

५०८ वउसे पुच्छा

पडिसेवणाकुसीले

५१० सबागासपएसगं

सव्वगंयं सम्मत्तं

सव्वदव्वणि जमेस

सवेविय सदहओ

एएण कारणेणं

५१२ तस्य हि तस्मिन् समये

चित्रं चित्रपटनिभं

५१३ वीसमिऊण नियंठो

चरमे णाणावरणं

५२३ समणिं अवगयवेयं

स ततस्तेन ध्यानेन
योगाभावात् समय०
लेश्याक्रियानिरोधो
त्रमवादर्पर्याप्ता०
मनुजायुष्कं च स
म ततो देहत्रयतो०
'४१९ यदर्थव्यंजने काय०'
संक्रान्तिरर्थादर्थं यत्
अर्थादिव पृथक्त्वेन
'४१९ अविक्रंपमनस्त्वेन
सूक्ष्मकायक्रियां रूधन्
५०५ ध्यानं ह्यभिसंधानं
नृसुरगतिप्रायोग्ये
दुर्भगदुःस्वरसुस्वर०
प्रकृतय एता द्विचरम०
तैजसशरीरवन्धोऽपि

॥ श्रीहरिभद्रसूरिसूत्रितवृत्त्याऽलंकृतस्य सभाप्यतत्त्वार्थस्योपक्रमः ॥

शास्त्रमिदं तत्रार्थाधिगमाख्यं वर्तमानयुगीनानां दिग्गजराणां श्वेताम्बराणां चातितरां महनीयास्पदमिति न कोऽपि विसंवादः ।
 अनेका वृत्तयोऽप्य इवेऽपि स्वस्वसंप्रदायाचार्यकृताः मन्तीति मन्यन्ते, इयं च वृत्तिर्मुद्रमाणा भगवद्भिः श्रीहरिभद्रसूरिभिर्विहितता,
 नैयं मुद्रितपूर्वा न च सुलभेति मुद्रणमस्या अत्यावश्यकमेव, यतो न श्वेतांबरसंप्रदाये ऋचलन्तीषु वृत्तिषु न काऽपि तः प्रयलेति
 मुद्रणेऽस्याः प्रवृत्तियुक्तमेति, दिग्गजरीया अपि वृत्तयो नातः प्राकृतनाः, न चात एव तासां विचारोऽत्र, किंच-इमे अनेकजः स्वोपज्ञं
 भाष्यमेवाम्य वृत्तितयोऽल्लिखन्ति, भाष्यं भाष्यतया तत्कर्त्तरि च भाष्यकारकतया तु स्थाने स्थाने उल्लिखन्त्येव, परमेतस्माद्भाष्याप्यात् न परं
 तदानीं विमरणमिति भाष्यवृत्त्युभयतयोऽल्लेखो भाष्यस्य नासंभवी । यद्यपि श्रीहरिभद्रनामानोऽनेके सूरीयाः श्रीजैनशामनान्तरिक्षो-
 योतिनोऽभूवन् परमिमे वृत्तिकर्त्तारः श्रीहरिभद्रसूरयश्चतुर्दशशतीं प्रकरणानां ये व्यधुस्त एवेत्यवसीयते, कारणानि च तेषामानि—
 १ ण्तम्या वृत्तेः श्रीमद्भिर्हरिभद्राचार्यारब्धत्वेऽपि अर्धषडध्यायीं यावद्विद्वृत्तं तैः, अत एवार्धषडध्यायीं यावत् ममुदायानयवा-
 र्थयोः पार्थक्यं, न परतः, तत्रापि विनयसंपन्नतेति सूत्रात् श्रीयशोभद्रसूरिभिरुद्धसुमारब्धा, माऽपि दशमाध्यायांतक्षेत्रकालादि-
 यान् प्राग्भागे यावद्द्रुता, शेषा च तेषां श्रीयशोभद्रसूरिणामन्तेवासिनोद्भृता, स्पष्टं चेदं तत्रत्यवृत्तिप्रान्तपाठेन, एवं च
 श्रीसिद्धसेनीयाया वृत्तेः प्राचीनेयं वृत्तिः, श्रीसिद्धसेनसूरिस्यथ प्राकालीना एत एव चतुर्दशप्रकरणकाराः श्रीहरिभद्रसूरयः ।
 २ निर्देशादिश्चे श्रीमद्भिः सम्यक्त्वावरणीयतायाः ज्ञानावरणीयादीनां निरमनं कृतं श्रीसिद्धसेनैः स्वीकृतं तत्, तथा नारका-

पुण्याश्रवे बुणिमाहारादीनां संग्रहः छरिभिः स्वीकृतः श्रीसिद्धसेनैस्तु तन्निराकरणमकारि, ततः प्रकृताया वृत्तेः प्राचीनत्वं ।

३ निगिनायां यथाऽऽस्तिक्यादीना सम्यक्त्वलक्षणाना पञ्चानुपूर्वीता व्याकृता तथाऽत्रापि तत्त्वार्थश्रद्धानसूत्रे ।

४ निरप्लोमगतक्षेत्राणां परिध्यादिमानसूचकाना सूत्राणां केषांचिदुभयैरपि कृत्रिमतोक्ताऽत्र, पर समानशब्दा मा,

५ अन्तरद्वीपरुभाष्यस्य सर्वत्रकदुर्विदग्धविनाशितताऽपिचोभयसमता

६ श्रीहरिभद्रसूत्रितमेव गीर प्रणम्येति मगलं श्रीदेवगुप्तसूत्रिभिः कारिज्ञान्याचिरव्यासुभिः कृतं, सैव च व्याख्या श्रीसिद्ध-
मेनसूत्रिभिः स्वृत्तेरादौ संमतेति

७ अभरगमनिगामात्रफल्त्रात् प्रस्तुतप्रारभस्येति बहुषु स्थानेषु यदुपलभ्यते तदेव च श्रीमद्भिन्निति आनश्यकविनरणादौ

८ श्रीमता जिनंधराणां वरगोधिलाभता यथाऽष्टरुप्रकरणे ललितविस्तरारख्यवृत्तौ च तथाऽत्रापि यः शुभकर्मसिनेत्यार्याया विनरणे

९ चद्रुषु व्यानेषु विवेचितमन्यत्र निर्णीतमन्यत्रेत्याद्या अतिदेशा अनेकागाधग्रन्थरुचृतामेव वृत्तिकृतां सूचयन्ति
१० द्वितीयाध्याये जीमभेदाधिमारे प्राभृतकारनाम्ना यद् गाथाद्वयमुद्धृतं तदधुनातनेषु ग्रन्थेष्वनुपलभ्यं न च स ग्रन्थोऽप्युप-
लब्धविषय इति ॥

तदंतं विविधहेतुभिरियं वृत्तिः श्रीभवविरहांकरेव श्रीहरिमद्रसरिभिः कृत्रितेति निश्चकं ॥ भाष्यमेतदीयं स्तोपज्ञमेव श्रीउमा-
व्यातियारकर्याणा, एतदपि निम्नोद्धरिसतेभ्यो हेतुभ्यो निधीयते—

? मोक्षमार्गकथनोपनमो भाष्ये, तदुपकामापेक्षं चेत् सूत्रं न स्यात् स्यात् मम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रेण मोक्ष इति

२ तत्रार्थाधिगमगम्यं ग्रन्थं वक्ष्यामीति, परमिदमेवेति, मोक्षमार्गं प्रवक्ष्यामीति च सूत्रभाष्ययोरेककर्तृकतां व्यनक्ति

३ तत्रार्थेत्यभिधेय भाष्यकारेण सूचिता ।

४ पदपूरुणीम्यरूपतारुधनपूर्वं मंगलं श्रीश्रीरत्नमस्काररूपं प्रयोजनादि च भाष्यकारैरेवाभाषि

५ संग्रहस्याशक्यताप्रतिपादनमपि भाष्यकाराणां स्वोपज्ञत्वमेव भाष्यस्य भाष्यते, अन्यथा संग्रहकारस्य माहात्म्यमेव जेगीयेत

६ पाठान्तरमर्थान्तरमाचार्यान्तरमतं यन्न कुत्रापि भाष्ये तदपि स्वोपज्ञतामूलकं

७ म्याने म्याने उक्तं भवतेत्युक्त्या सूत्रोक्तिभारणं न स्वोपज्ञत्वमन्तरेण

८ म्याने म्याने वक्ष्यामः उपदेक्ष्यामि इति क्रियापदानामस्मदुपपदाहर्णां न तदन्तरा सत्ता

९ जीमस्येति सूत्रमथमादिपदं विहायान्यवचम आलंबनं व्याख्यातं तत्तदैव योग्यं

१० यथोक्तेति सूत्रस्थं पद्विकल्पपदं यद्विकल्पविशदीकरणपूर्वकतयाऽऽख्यातं तदपि भाष्यसूत्रयोरेककर्तृतायामेव जाघटीति मत्स्येतिविधेयनेकेषु कारणेषु यत् नग्राटैः सूत्रस्य स्वीकारेऽपि भाष्यमनंगीकृत्यार्धजतीयमनुक्रियते तत्र सामायिकपौषधादिविधिः । पथातिचारेणु मंस्तारस्तत्रमार्जनाटैः दाने वस्त्रादेर्दानं आदाननिक्षेपममिती रजोहरणपात्रचीत्रादीनां पीठफलकादीनां च ग्रहयादि संयमोपकरणमचासिद्धिरंवानुमीयते हेतुः, किंचान्यत्-भाष्यस्य स्वीकारे दशवैकालिकोत्तराध्ययनकल्पव्यवहारदशाशु-कन्धनिशीधकपिभाषितादीनां स्वीकारेऽपि वर्त्तमानानामावश्यकः स्यात्, जिनानामहेतुषु साधुवैद्याद्युच्यार्थाधिकारे संग्रहोपग्रहा-हकारित्वं यदुल्लिखितं तदपि न तेभ्यो रूच्यं, व्युत्सर्गपति चाल्लोपधित्यागविचरणमपि न विवसनानां रुचिकरमिति न स्वीकृतं

तंभाष्यं, मनुजन्तु मृतमेव तैः श्रेताम्नरीयमेव मदात्ममात् कृतं, नप्राटीयं चेत् सूत्रं स्यादेतत् न द्वादश देवलोकाः तदनुमारेणैव च
 न लेख्याप्रतीचाराभ्यस्तयोऽपि गणिता भवेयुः, किञ्च-एकादश जिने इति परीपहप्रकरणे सूत्रमपि न स्यात्, यद्यपि नप्राटैर्नेत्यध्याहृत्य
 व्याख्यायते पर पुरः पश्चाद्विद्युत्सु मध्ये निषेधसूत्रतया विना निषेधं व्याख्या विनाऽऽग्रहं न किमपि घनयति, किञ्च-परीपहाणां
 प्राणिनेर्भाषान् एकादशानां निषेधेऽपि त्रौन्यमेकादशानामिति, अन्यच्च तत्रार्थसूत्रमेव नगनाटानामाद्यं सूत्रं मतमूलं चैतत्, तत्र यदि
 त्रिने एकादशाना परिपहानां निषेधः तर्हि नादसूत्रोपणीयमेतद् यदुत एकादशपरीपहाणा सद्भाननाथं श्वेताचरीयमेव शामनं श्राव्यं,
 यद्यपि दिग्दर्शनमात्मन्तुं परावर्तितानि सूत्राण्यनेकानि पर तत्परावर्तनं द्युत सुपित्नाऽऽतपस्थितस्य शिरोवेष्टने धारकस्य कृतिमनु-
 र्तने नाशान्त्रंति सूत्राणा परस्पर भेद पर्यालोचक्यतामिदं स्पष्टं, न च विल्लरमिया प्रदश्यते, भाष्यपुस्तकं वृत्तिकारद्वयमचनादेव प्रा-
 गनेरथा परवृत्तिमन पर वृत्तिररणादनु व्यस्थितं तत् तत्र वृत्तिप्रमाण एव, यद्यपि संनन्धकारिकारु देवगुप्तसिद्धसेनीयदृच्योः अधिकं
 करिकारद्वयं तत्राग्न्यताऽधिसारे प्रकृताया च वृत्तौ उत्पादव्ययेति सूत्रे भाष्यमधिकं तथापि अन्यः पाठः समानप्राय एव भाष्य-
 म्नेति मुग्धं गतं। मुद्रण चाम्या वृत्तेः पूर्वकालमेव चिकीर्षितं श्रीसिद्धसेनीयाया वृत्तेः परमन्यग्रन्थानां मुद्रणव्यापृतेरिदानीं यान-
 नाभूत् तत्र, प्रतयथ नाम्याः मुलभा इति यथामति विहितायामपि शुद्धी नाशुद्धीनामसंभ्र इति तच्छोधनेनोपकारविधाने मज्जना
 न्यन्या एव। विषयस्त्वस्य यद्यपि प्रारभ्यते एव सूचितस्तथापि वृत्तेर्भाष्यस्य चातुक्रमं नृणां सुखेनानाधारणीयः, अकारा-
 दिन्ममन्तु लघुतमग्रन्थत्वान्नास्यातीतोपयोगीत न तत्रादरः, यथायथमेनत् मद्युत्तिकं मभाष्यमन्तुध्य तदुक्त्तानुष्ठानेन मफलीकु
 रन्तु गजनाः श्रममेतदीयमित्यर्थयन्ते आनन्दसागराः

नीरगमत् २४६० माधयुक्ता ६ घेटी

श्रीतत्त्वार्थसूत्रं

स्वोपलब्धभाष्यानुसारिश्रीमद्बृहदारिभद्रसूरिसूत्रितट्टित्तियुतम्

वीरं प्रणम्य तत्त्वज्ञं, तत्त्वार्थस्य विधीयते । टीका संक्षेपतः स्पष्टा, मन्दबुद्धिविबोधिनी ॥१॥

इह मङ्गलादीनि शास्त्राणीति भावमङ्गलाधिकारे इष्टदेवतास्तवकरणं शिष्टसमयः, इष्टदेवता चास्य शास्त्रकर्तुल्लभोत्तमपुरुषविशेषः, न च पदपुहपीस्वरूपात्रगमात् ज्ञेयः, पद्मपुरी च क्रियाभेदात्, सा च क्रिया जन्मनि सम्भवतीति तद् ज्ञेन यथाभूतं तुल्यं भवति तथाभूतगणि अभिधातुमाह—‘सम्यग्दर्शनशुद्धं यो ज्ञानं चिरतिमेव चाप्नोती’त्यादि, (पृष्ठ-१-१) सम्यग्दर्शनं-शुद्धात्मपरिणामरूपं वक्ष्यमाणं तेन शुद्धं-कुग्रहमलभावेन यथावस्थितविषयपरिच्छेदकं, ‘य’ इति भवस्थसत्त्वोद्देशः, ‘ज्ञानं’ मत्यादि वक्ष्यमाणं पंचधा, तत्राद्यत्रयेणाधिकारः, तस्याशुद्धस्यापि मिथ्यादृष्टेरज्ञानसंज्ञितस्य भावात्, उत्तरद्वयं तु तच्छुद्धमेव भवति, मिथ्यादृष्टेःसम्भवात्, तथा ‘चिरतिः’ सामायिकादिरूपा वक्ष्यमाणा पञ्चधेन, तत्राप्याद्यत्रयेणाधिकारः, उत्तरद्वयं च जन्मनो दुःखनिमित्तत्वाभावात्, तां चिरतिमेव च, कारणकारणत्वेन तु शुभज्ञानशुद्धाम्, आप्नोति-प्राप्नोति, वक्ष्यति ‘चिरतिर्नाम

१ उत्तरद्वयेन न, तद्यतो जन्मनो दुःखनिमित्तत्वाभावापदिती स्यात्

ज्ञात्वा श्रम्युपेत्याकरणं'मिति (तत्रा० भा० ६-१) एवम्भूतं 'दुःखनिमित्तमपीदं तेन सुलब्धं भवति-जन्म' दुःखयतीति दुःखं, परिणायतीत्यर्थः, तद्वि शरीरादि संमारी वा, निमित्तं हेतुः, दुःखस्य निमित्तं दुःखनिमित्तं, जन्मनि सति रोगशोकादिभावात् संसारा-
 बहुरिष्टकर्मभावाच्च, दुःखनिमित्तमपि तथाविधविराधनया दीर्घभवाच्चुबन्धित्वेन, आस्तां अविराधनयैव अल्पभवभावाय दुःखनिमि-
 त्तमिति, इदमिति मानुषं जन्म श्रत्यक्षं दर्शयति, अन्यत्र समग्रविराधनभावात्, नारकतियग्देवपूद्ग्रदुःखमोहभोगोपपत्तेः, 'तेने'ति
 यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात् यच्छब्दोद्दिष्टमेव सत्त्वं निर्दिशति, योऽन्तरमुक्तः सत्त्वः तेनः 'सुलब्धं' सुप्राप्तं भवति 'जन्म' नायतेऽ
 निश्चिति जन्म, भवग्रहणमित्यर्थः, अस्य संसारसमुद्रादुत्तीर्णप्रायत्वात्, यद्यपि नोत्तीर्णस्तथापि ग्रन्थिभेदादिभिरुत्तरणशक्तिरू-
 णात्, अत एव तथा (तस्य) सुलब्धमिति पठ्यो विहाय प्रकृतं एवाह, प्रतिहतवक्रत्वाभिधायिना तेन सुलब्धमिति तृतीया-
 माह ॥१॥ यतश्च अंतः 'जन्मनी'त्यादि, (पृ० १-२) 'जन्म' उक्तलक्षणं तस्मिन् जन्मनि, किम्भूत इत्याह—'कर्मक्लेशै-
 रनुबद्धे' क्रियते इति कर्म-ज्ञानावरणीयादि सर्वं, क्लिशन्ति क्लेशयति क्लिशते वा एभिरात्मेति क्लेशाः, तद्विशेषा एव रागादयः, प्राधा-
 न्यरपापनार्थं भेदेनाभिधानम्, अस्ति चायं न्यायः, यथा-ब्राह्मणा आयाता वशिष्टोऽपि आयात इति, अथवा क्लेशा औदयिकभा-
 वरूपा आत्मघमा एवं भावा रागादयो गृह्यन्ते, कर्म च तेषां निमित्तं, कर्मनिमित्ताः क्लेशाः कर्मक्लेशाः, नेशरादिनिमित्ता
 इति भावः, कर्मक्लेशैरनुबद्धे गन्तते वेष्टिते-वा; तथाहि-जन्मनि मति-कायवाङ्मनोनिमित्तं कर्म, तदुदयाद्रागादयः क्लेशाः,
 तेभ्यः पुनर्जन्मेति सन्ततिः, वेष्टनं तु कर्मक्लेशाभेदेनेन, 'अस्ति न चि' ति प्रकान्तत्वात् कर्मक्लेशाभावसाधनत्वाच्च तदेव पूर्वोक्तं

मानुषं जन्माह, इदं हि प्रत्यक्षमेव कर्मक्लेशांश्रुडितं दृश्यत इति, 'तथा प्रयतितव्य' मिति. तथा-तेन दर्शनादित्रयलाभोपाय-
 पादनप्रकारेणानुक्रम्यादिगुरुकुलोपासनादिना (प्रयत्नोक्तहेतुभ्यः) 'प्रयतितव्यं' प्रयत्नः कार्यः, यथा किमिल्लाह—'कर्म-
 क्लेशाभावो यथा भवति' कर्मक्लेशाः पूर्वोक्तास्तोपायमायः-धयः तैर्वियोग इत्यर्थः, स यथा भवति, स चासुकस्यादि-
 भ्यः प्रयत्नोक्तहेतुभ्यः न दर्शनाद्यभासौ नत्यां गुरुकुलोपासनया अध्ययननिरतिचारस्त्रिभावनादिभ्यो भवति, 'एष परमार्थ'
 इति, यक्ष्यमाणानिलरमभि नभासततोऽवंधायहि-एष परमार्थः, अस्य शास्त्रस्य अयं गर्भ इति भावः, अथवा 'एष' इत्येष कर्मक्लेश-
 शान्तः, 'परमार्थः' परमः-उरुकृष्टः अर्थः-प्रयोजनं सर्वोपद्रवसहितं त्यन्तिकस्वास्थ्यभावेनैतत् प्रधानं प्रयोजनं, मोक्ष इत्यर्थः ॥२॥
 परमार्थेनैतन्मात्रं यत्कार्यं तदभिधातुमाह-'दोषे-नारम्भकत्व-मावेतु' दूषयन्त्याशयमिति दोषा-रागादयः तेषु, आर-
 म्यति-उन्मान्तरजीवोपादानाय अशुभे. प्रवर्त्तयतीत्यारम्भकः, आरम्भकः स्वभावो येषामिति विग्रहः तेष्वेवंभूतेषु सत्सु, पर-
 मायलाभे सति किं कर्त्तव्यमित्याह-'कुशलानुबन्धमेवे' ति कुशलं शुभस्थानप्राप्तिहेतुः पुण्यं तदनुव्रज्याति उन्नतरेतरेहेतुप्राप्तिहेतुत्वेन
 तानि च अनुबन्धोऽस्येति कुशलानुबन्धं, कुशलप्रयोजनमित्यर्थः, एवकारोऽवधारणे, कुशलानुबन्धमेव नाकुशलानुबन्धं, 'स्या-
 दन्यथं, यथा कर्म' स्याद्-मावेत् अनवधं-औचित्येन गुणप्रतिपत्त्या लक्ष्म्येतरनिदानपरिहारेण चापापं यथा कर्म-उत्कलक्षणं तन्निव-
 न्धनं चाऽऽष्टानं, तथा प्रयतितव्यमिति व्रतते, किमन्यथापि व्रतते, उच्यते, परदुर्लभविशेषभावात् प्रयतन्ति, परं, पुण्याः
 अथमाधगः अधमः विमध्यमः मध्यमः उत्तमः उत्तमः लक्ष्मीचम इति, अभीपामाद्यत्रयमकुशलानुबन्धं प्रति प्रयतते, चतुर्थः कुशलाकु-

'इंद्रलानुबंधं, पष्ठो निरनुबन्धमिति । तत्र अकुशलानुबन्धमभिधित्सुराह—'कर्म'त्यादि, (पृ-१-४) कर्म उक्त-
 लक्षणं 'अहितम्' अनिष्टफलदं, केत्याह—'इदं चासुत्रं च' इहलोकं परलोके च, 'अधमतगो' जघन्यतमः 'नरः' तन्नामगोत्र-
 कर्मोदयमात्रेण पुरुषः, 'समारभते' एकीभावेनाभिविधिना करोति, उदाहरणमत्र व्याधमत्स्यबन्धादयः, ते हीहलोकेऽपि
 दुःखमाजः परलोकेऽपि दुर्गतिगामिन इति, 'इदं फलमेव त्वधमः' इह फलमस्येति इहफलं, कर्मेति प्रवर्त्तते, एवकारोऽव-
 धारणे, इहफलमेव, तुद्वन्द्वो विशेषणार्थः, अधममारम्भफलमाश्रित्यावधारणं, न त्विहफलमेव तत्, परलोके दुर्गतिफलत्वात्,
 न तद्यमो विषयमुखगुणुः परलोकमविगणय्य तदनुगुणमिहफलभेवारभते, उदाहरणमत्र कामादिप्रधाना ऐहिकप्रत्यवायपरिहारिणः
 परलोकनिरपेक्षाः पृथग्जना इति, 'विमध्यमस्तृभयपरलार्थ' विमध्यमः—आप्राप्तमध्यमावस्थः, तुः विशेषणार्थः, संसाराभिनि-
 न्धेय, उभयस्मिन् फलं उभयफलं तन् अर्थः—प्रयोजनमस्येति उभयफलार्थं, कर्मारभतइति वर्तते, उदाहरणं चात्र विषयेषु सक्ता
 अमुनापि तद्विज्ञेपार्थिनः दानादिक्रियासु प्रवृत्ताः पृथग्जना एवेति, एवमेतत् पुरुषत्रयमपि संसारबीजोपचयेहेतुत्वेन सामान्यतोऽकु-
 जलानुबंधं प्रति प्रयतते ॥ इदानीं यः कुशलाकुशलानुबंधं कुशलानुबन्धं च प्रति प्रयतते तान् अभिधातुमाह—'परलोके'त्यादि
 (पृ. १-५) परलोको-जन्मान्तरं तस्मिन् हितं परलोकहितं तदर्थं परलोकहिताय, एवोऽवधारणार्थो, इहलोकनिरपेक्षं परलोकहितायैव
 प्रवर्त्तते—प्रयतते, समारभत इति क्रियानुवृत्तावपि प्रवर्त्तत इति क्रियान्तराभिधानमतिशयेन प्रवर्त्तत इति वैशिष्ट्यख्यापनार्थं,
 'मध्यम' इति मनागालोचकत्वान्मध्यमशुद्धित्वान्मध्यमो, नर इति वर्त्तते, क्रियासु-अनुष्ठानरूपासु 'सदा' सर्वकालमाप्रा-
 णोपरगादिति, उदाहरणं चात्र गृहाश्रमत्यागिनोऽनवगततत्त्वमार्गाः परलोक एव कल्याणार्थिनस्तापसादय इति, 'मोक्षायैव तु'

मोक्षः—अज्ञेयकर्मविशेषो गलक्षणः तदर्थं मोक्षाय, एवकारोऽवधारणे, विवेकान्मोक्षायैव, न संसारार्थं, तुर्विशेषणार्थः, यथोचितक्रियाया भावसारं, घटते, उत्तरोत्तरगुणप्राप्तये अनिदानं चेष्टत इत्यर्थः, एतेन प्रवर्तत इति क्रियानिष्ठतेः प्रयोजनयुक्तं वेदितव्यं, 'विशिष्टमति'रिति हेयोपादेयपरिज्ञानाच्चतुर्थ्यः पुरुषेभ्यो विशिष्टा-शोभना मतिरस्येति विशिष्टमतिः, उत्तमः-प्रधानः पुरुषः, पुरुष इत्यनुवर्तमाननव्यवच्छेदार्थं, अयमेव पुरुषवेदादिपुण्यसंभारवान् पुरुषो नेतर इति, उदाहरणं चात्र गृहाथमत्यागिनः बुद्धिज्ञातन्त्रमार्गा अपेतभरारागा मोक्षार्थिनो यतिश्रावका इति, अमीषां हि कुशलानुदन्वोऽनवद्यश्च मोक्षप्राप्तेरिति गता पञ्चपुरुषवक्तव्यता, साम्प्रतं षष्ठमधिकृत्याह—'यस्त्वि' त्वादि (घृ. १-६) 'यस्तु कृतार्थोऽपि' तुशब्दः पुनःशब्दार्थः, यः पुनः पुरुषः कृतार्थोऽपीति, कृत्वा-निष्पादितोऽर्थः—इष्टप्रयोजनरूपो येन स कृतार्थः, एवम्भूतोऽपि सन्, श्रुतलाभादिष्वपि कृतार्थशब्दो दृष्टः इत्याह—'उत्तममवाच्य धर्मं कृतार्थ' इति, उत्तमं-प्रधानं मोक्षफलमवाच्य-शाप्यात्मसात्कृत्वा धर्म—क्षमादिरूपं वक्ष्यमाणं 'परेभ्य उपदिशति' अन्येभ्यः कथयति, स्वफलनिरपेक्षः स्वभावतो, धर्ममेवेति गम्यते, 'नित्य'मिति नित्यं-अतिदिनमुपदिशत्याकर्मक्षयात्, अयं ह्यागमः—तीर्थकरः प्रतिदिवसमाद्यां चरमां च पौरुषीं धर्मकथां करोति, य एवंभूतः स उत्तमेभ्योऽप्यनन्तरोदिष्टेभ्यः अन्येभ्यश्च प्रसिद्धेभ्यः, अपिशब्दात् किमुत्तरेभ्यः, उत्तमः-प्रधानः इति, उत्तमोत्तमत्वत् पूज्यतम एव, एवकारश्चोर्थे, उत्तमोत्तमः पूज्यतमश्च, आदरेऽवधारणे वा, उत्तमार्थसिद्धयर्थिनामादरेणायं पूज्यतम इत्यर्थः ॥ एवं सामान्येन पूज्यतमत्वमभिधाय विशेषेण स्थापयन्नाह—'तस्मादहती' (घृ-१-७) त्वादि, यस्मादिदं पूज्यतमलक्षणं तस्मात् कारणात् 'अहति पूजा'मित्यहति-वागी योग्यः उत्तमपूजायाः, योग्य उत्तमपूजाया इत्यर्थः, पूजाम्-अर्चनाभिष्टवरूपां, बोद्धवित्त्वाह—

'अर्हन्नेव' देवताविशेषो, न तथा अन्य', कुत इत्याह—'उत्तमोत्तम' इति, स यस्मादुत्तमोत्तमः, उगमोत्तमत्वं च कृतार्थोऽपि धर्ममुपदिशतीति, 'लोक' इति, सर्वस्मिन्नेन जगति पूजामर्हति, नैरुदेशे, केभ्य इत्याह—'देवार्धिनेन्द्रेभ्यः' इन्द्रशब्दः प्रत्येकमभिसम्नध्यते, देवेन्द्रादिभ्यः इत्यर्थः, किमिच्छिष्टेभ्यः ? इत्याह—'पूज्येभ्योऽपि' अर्चनीयेभ्योऽपि अन्यसत्त्वानां, सामान्येणैव दीना, किमुत शेषेभ्यः ?, न हि राजानि समुत्तिष्ठति परिपदुत्थानं प्रति नितर्क इति, नीतरागे तत्क्रोपप्रसादाभावेनानर्थिका पूजेत्याशङ्कापनोदाय पूजःफलमभिधित्सुराह—'अभ्यर्चनार्थि' (पृ २-८) त्यादि, अभ्यर्चनं—पूजनं तस्मात् पुष्पाञ्जनस्त्रादेः, केयामित्याह—'अर्हता'मिति, कर्मणि पठ्ठी, अर्हतोऽभ्यर्चयेत्यर्थः, किमित्याह—'मनःप्रसाद' इति, तथापि थल्लिष्टकर्मभविगमात् प्रायः प्रागस्थितः सुतरा मनः प्रसीदति, 'ततः समाधिश्च' तस्मात्—मनःप्रसादात् समाधिः—उपसृग्मनिगमेनैकज्ञप्रयाऽऽल्लोचनसत्त्वं, चशब्दोऽनुक्तसमुच्चये, भवति हि तस्य शुश्रूषाश्रमणग्रहणेहापोहादिज्ञानधारणात्तच्चाभिनिवेशा इति, ततः किमित्याह—'तस्मादपि निःश्रेयसं' तस्मादपि—समाध्यादेस्तत्तन्नाभिनिवेशास्तद्ग्रह(न्तगु)णसमुदयात्, निःश्रेयसमिति सर्वत्रैश्वर्यग्राहणार्थं निःश्रेयसं भवति, अतः प्रथमतो हि 'तत्पूजनम्' अर्हत्पूजनं 'न्याय्यं' भगवतः कोपप्रसादाभावेऽप्यग्निचन्द्रचिन्तामण्यादेरिन्द्रियस्तत्त्वभावतयोक्तरात् फलसिद्धेरिति ॥ आह—अस्येतदेवं, यत् पुनरुक्तं कृतार्थोऽपि सत्पुपदिशतीति तदयुक्तं, कृतार्थत्त्वरोधत्, नैतदेवं, कारणोपपत्तेः, तदाह—'तीर्थप्रवर्तने' त्यादि (पृ-२-९) तरन्ति भवत्समुद्रमनेनेति तीर्थ—प्रवचनं तस्य प्रवचनं प्रायना फलं—प्रयोजनमस्येति विग्रहः, किं तदित्याह—यत् प्रोक्तं कर्मभ्रं प्रवचने तीर्थकरणम् दर्शनशुद्ध्यादिनिमित्तं, यस्मिन् प्राप्ते तीर्थकरोऽप्यमिति व्यपदिश्यते 'तस्य' तीर्थकृत्यामकर्मण उदयाद्—विपाकात् 'कृतार्थोऽपि' चरमभक्तैकलज्ञानानास्या पर-

मार्यतः निष्ठितायोजिपि 'अर्हन्' देवताविशेषः 'तीर्थं प्रवर्चयति' उक्तनिर्वचनं प्रवचनं प्रणयति, न च तथाविधकर्मोदयेऽप्य-
 स्याकृतकृत्यता, कृतकृत्यस्यैव तत्त्वतः तत्कर्मवतस्तथास्वभावत्वाद्, अत्रैव निदर्शनमात्रमभिधातुमाह- 'तत्स्वाभाज्यादेवे' त्यादि,
 (पृ. २-१०) तदेव-प्रकाशनं स्वभानस्तत्स्वभावस्तद्भावस्तस्वाभाव्यं तस्मात् तत्स्वाभाव्यादेव, प्रकाशकत्वादेवेत्यर्थः, 'प्रकाशयति'
 उद्योतयति 'भास्करः' आदित्यः 'यथा लोक'मित्यत्र लोकैकदेशे लोकोपचारः, 'तीर्थं प्रवर्त्तनाय' तीर्थम्-उक्तलक्षणं तत्प्रणय-
 नाय 'प्रवर्त्तते' प्रभवति स्वयमेव, तीर्थकरनामकर्मस्वाभाव्यादेव, तत्क्षयायेत्यर्थः, न च तत्कर्मक्षणमात्रताधिकार्यतया
 स्वरप्रवृत्तिः स्याद्वदिनोऽकृतार्थतादोषयेति भावनीयम्, एवं सामान्येन तीर्थकरस्य तीर्थप्रवर्त्तनप्रयोजनमभिधाय वचमानतीर्थीधि-
 पस्तनाभिधित्तमया स्वयंभूकल्पनापरकुनयव्यपोहेनादित एव तदुणान् कथयितुमाह- "यः शुभे" त्यादि (पृ. २-११) 'य'
 इत्येदेशोऽस्मादेकादश्याभ्यायां तस्मै इति निर्देशायेक्षः, वक्ष्यति 'कृत्वा त्रिकरणशुद्धं तस्मै परमर्पये नमस्कार'मिति, यः किम्भूतः?
 इत्याह- 'शुभकर्मसेवनभावितभावः' शुभं कर्म-भूतवत्यनुकम्पादि वक्ष्यमाणं तस्यासेवनम्-अभ्यासः तेन भावितो वा-
 मितः, भावितः अन्तरात्मा यस्येति विग्रहः, कियन्तं कालमित्याह- 'भवेऽधनेकेषु' वरबोधिलाभादारभ्य जन्मस्वनेकेषु, अन्ते किमित्याह-
 'जज्ञे ज्ञानेऽद्याहुषु' जज्ञे ज्ञातवान्, कः? -ज्ञाता नाम क्षत्रियविशेषाः तेपामपि विशेषसंज्ञा इक्ष्वाकवस्तेषु, तेऽपि बहव इत्यत आह-
 'सिद्धार्थनेरेन्द्रकुलदीपः' सिद्धार्थनामा भगवतः पिता स एव नरेन्द्रस्तस्य कुलं-गृहं सन्तानो या तस्मिन् दीपवद् दीपो, वभूवे-
 त्यादिभिः (स्वयंभुवो निरास इति, किम्भूतो जने? इत्याह- 'ज्ञानै' रित्यादि (पृ. २-१२) ज्ञानैः पूर्याधिगतैः-जन्मान्तरावाप्ति-
 रप्रतिपत्तितैः-पुनरनाहूतैः, ज्ञानानां पंधत्वादाह-मनिश्चुतावधिभिः-वक्ष्यमाणस्वरूपैः, तेपामन्वेकैकस्य शुद्धितारतम्यसद्भावा-

दाह-‘त्रिभिरपि दृष्टैर्दुःकः’, नैकेन द्वाभ्यां वा, निर्दर्शनमाह-‘शैत्यच्युतिकान्तिभिरिवेदुर्युक्तः, तत्र शैत्यम्—आल्हा-
 दकं द्युतिः-अतीव निर्मलता कान्तिः-मनोहरता ॥ अधिकृतदेवताविशेषस्यैव जातस्य यत् स्वरूपं तदभिधित्सुराह-“शुभसारे” त्यादि
 (पृ-२-१३) अत्र सत्त्वादयो विशेष्याः शुभसारा इति विशेषणं, सत्त्वं च संहननं चेत्यादिद्वन्द्वः, तत्र सत्त्वम्-अवैक्यं संहननं-
 शरीरखड्गिमावीर्यम्-उत्साहो माहात्म्यं-प्रभुशक्तिः रूपं-सुदराङ्गत्वं गुणा-गाम्भीर्यदाक्षिण्यादयः,(ते सत्त्वादयः शुभसा) राः,शुभाः-
 प्रकृतिसुन्दराः स्वरूपेण साराः-अधाना हितप्रयोजनत्वेन, सारशब्दः प्राधान्ये, सारोऽयमत्र गृह इति यथा, एभिः शुभसारसत्त्वा-
 दिभिर्युक्तः संपन्नः सन् ‘जगति’ पृथिव्यां ‘महावीर इति’ सूर वीर विक्रान्तौ इति, कषयादिशत्रुजयात् महाविक्रान्तो महावीर
 इत्येवं ‘त्रिदशैः’ देवैः ‘शुणतः’ सङ्गमकोपसर्गजनितदुःखसहननिमित्तेन ‘कृताभिर्ययः’ अभिर्ययातिः अभिर्यया एवमिति गौण-
 नाम, कृता-प्रतिष्ठापिता अभिर्ययाऽस्येति कृताभिर्यय इति, स च राजधर्ममनुपाल्य प्रव्राज, कुतः अवगम्य तच्चमित्याह-‘स्वयमेवे’-
 त्यादि (पृ-२-१४) स्वयमेव पूर्वसुचरिताभ्यासाद् उपदेशमन्तरेणैव तदा ‘पुद्धतत्त्वो’ अवगतपरमार्थः सन् ‘सत्त्वहितः भ्यु-
 द्यताचलितसत्त्वः’ सत्त्वहिताय-प्राणिहितार्थमभ्युद्यते-प्रवृत्तमचलितं-निष्प्रकम्पं सत्त्वम्-उत्कलक्षणं यस्येति विग्रहः, स सत्त्वा-
 नां दुःखबहुत्वात् संसारादुद्धरणं न्याय्यं तीर्थप्रवर्त्तनेनेति चिन्तयेत्, ‘अभिनन्दितशुभसत्त्वः’ अभिनन्दितं-उपवृंहितं सत्त्वा-
 र्थप्रवृत्त्या सत्त्वम्-उत्कलक्षणमेव यस्य स तथाविधः, कैरित्याह-सेन्द्रैः, शक्रादिभिलोकान्तिकैर्देवैः-सारस्वतादिभिः, एवं पुद्ध-
 तत्त्वो यत् कृतवांस्तदभिधातुमाह-‘जन्मे’ त्यादि (पृ-२-१५) ‘जन्मजरामरणार्त्त’ जन्मजरामरणैरभिद्रुतं जगत् त्रिभुव-
 नमशरणम्-अत्राणमभिसमीक्ष्य-ज्ञानचक्षुषा दृष्टा निःसारं-निःसुखं कृदलीगर्भेपमं वा ज्ञात्वा, तथा किं कृतवानित्याह-‘स्फीते’-

त्यादि स्त्रीतं-ऋद्धं अपहाय-त्यत्तना राज्यं—जनपदादि, किमित्याह—‘शमाय पीमान् प्रचव्राज’ शमाय तीर्थप्रवर्त्तनेन प्रका-
 न्तजगतः धीमान्—अतिशयज्ञानवान् ‘प्रचव्राज’ प्रव्रज्यामभ्युपेतवान् इति, प्रव्रज्यामभ्युपेतवान् इति, प्रव्रज्यामभ्युपेतवान् विशेषम-
 मिधित्युराह—“प्रतिपद्ये” त्यादि (पृ. २-१६) प्रतिपद्य—गृहीत्वा ‘अशुभशमनं’ अशुभकर्मशमनयेति प्रतिप-
 त्तव्यं, भवेगभावादित्यशुभशमनं ‘निःश्रेयससाधनं’ प्रेयःसद्विधिस्थितस्य ध्यानादिभावान् मोक्षसाधकं, किं तदित्याह
 —‘श्रमणलिङ्गं’ श्रमणचिह्नं, लोचदेवदूप्यसंधारणरूपं, भुयश्च ‘कृतसामायिककर्म’ ति, कृतं सामायिककर्म येनासौ कृत-
 मागायिककर्म, अधिकृतमत्वभावस्थित इत्यर्थः, किमित्याह—हिंसादिनिवृत्तिरूपाण्यर्थतः ‘विधिवत् समारोप्य’ सिद्ध-
 नमस्कारपूर्वकं विधिनाऽऽत्मस्थानि कृत्वा, अङ्गीकृत्येत्यर्थः, एतच्च स्वतीर्थयतिक्रमोपदेशनपरं, न पुनत्रायं स्थितक्रमः, यत एव-
 मागमः—“काञ्चन णमोक्षारं सिद्धाणमभिगमं तु सो गिण्ये (ण्हे) । सवं मे अकरणिञ्जं पावंति चरित्तमारूढो ॥ १ ॥ ” (ऋत्वा
 नमस्कारं सिद्धानामभिगमं तु सोऽग्रहीत् । सर्वं ममाकरणीयं पापमिति चारित्रमारूढः ॥१॥) भूयश्च प्रतिसमयमप्रमाददृष्ट्या परम-
 गुणमगन्ति विहरत्येव भगवान्, तथा चाह—“सम्यत्त्वे” त्यादि, (पृ. ३-१७) सम्यत्त्वं-क्षायिककल्पं क्षायिकमेव वा, अतो ज्ञानं
 केवलज्ञानवज्यं चतुर्धा, चारित्रं छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिरहितम्, अवस्थाविशेषभेदेन दृष्टवादाः, संवरो निरुद्धसर्वाश्रवत्वात् कृत्स्नः,
 तपो बालं पङ्क्तिमपि, आन्तरं तु यथासम्भवं, प्रायः प्रायश्चित्ताद्यभावात्, ध्यानस्य तु भावात्, समाधिः सर्वत्रैकाग्रता, एवमनेन
 घलेन युक्तः सन् किमित्याह—मोहादीनि निहत्व-प्रक्षपय्य ‘अशुभानि’ घातिकर्मत्वेन शेषकर्मभ्योऽपि जघन्यानि चत्वारि
 कर्माणि—मोहज्ञानदर्शनावरणान्तरायाख्यानि, ततः किमित्याह—“केवले” त्यादि (पृ. ३-१८) केवलम्—एकं शुद्धं अधिगम्य-प्राप्य,

वेभवतीति विशुः—सर्वगतज्ञानात्मा 'स्वयमेव' स्वशक्त्या,नेश्वरादिसामर्थ्येन, किं तत् केवलमित्याह—'ज्ञानदर्शनं' ज्ञानं च दर्श-
 नं च, एतच्चानन्तत्वात्, एतदधिगम्य, कथमित्याह—'लोकहिताय' लोकहितार्थं, कृतार्थोऽपि मोहजयकेवलावाप्त्या 'देशया-
 मास' देशितवान्, तीर्थमिदं वक्ष्यमाणम् ॥ तदेवाभिधातुमाह—'द्विविध'मित्यादि (पृ. ३-१९) 'द्विविध'मिन्यङ्गानङ्गप्रविष्ट-
 'देन, 'अनेकद्वादशविध'मिति यथार्थमनेकविधमनङ्गप्रविष्टमावश्यकादि द्वादशविधमङ्गप्रविष्टमाचारादि, महान् विषयः सर्व-
 व्याणि सर्वपर्याया अस्थेति महाविषयम्, अमितैः—असंख्यैर्नैर्यगैः वक्ष्यमाणैर्नैर्युक्तं—संयुक्तममितगमयुक्तं, एतदेव विशिष्यते,
 'सरणं संसारः-नरकादिगमनरूपः स एव प्रचुरमवादण्विः-समुद्र इव संसारार्णवः तस्य पारं-परं तीरं तद्गमनाय-तन्नयनाय तन्न-
 यनार्थं 'दुःखक्षयायाल'मिति, संसारार्णवपारगमनाय यो दुःखक्षयः तस्मै पर्याप्तं,सर्वदुःखक्षयादेत्यर्थः, एतदेव गुणान्तरद्वारेण
 'तिपादयन्नाह—'ग्रन्थार्थ'ेत्यादि (पृ. ३-२०) 'ग्रन्थार्थ'वचनपटुभि'रिति, पटुशब्दः प्रत्येकमभिसंघट्यते, तन्त्रान्तराण्याश्रित्य
 'प्रकल्येन ग्रन्थार्थवचनक्षैरित्यर्थः, एवंभूता अपि कदाचिदग्रयत्नवन्तो भवन्ति अत आह—'प्रयत्नचन्द्रिरपि' ग्रन्थार्थवचनेषु यत्न-
 'रेरपीति भावः, त एव विशेष्यते-'वादिभिर्निपुणैः' वादमार्गकुशलैः, किमित्याह—अनभिभवनीयम्, अभिभक्तिं न शक्यते,
 अन्यैः'नयान्तराश्रितैरकान्तवादिभिः, निदर्शनमाह—'भास्कर इव' आदित्य इव सर्वतेजोभिर्मण्यादिसंबन्धिभिः, सति तस्मिन्तत्त्वे-
 जसां तत्रैव प्रवेशात्, एवं नयान्तराण्यापि सर्ववादपरमेश्वरानेकान्तवादप्रवेशानीति भावनीयम्। य एवम्भूतं तीर्थं देशयामास
 'तस्मै किमित्याह—'कृत्वे'ेत्यादि (पृ. ३. २१) 'कृत्वा'अभिनिर्वर्त्य त्रिकरणशुद्धम्—आगमोक्तविधिना कायवाङ्मनःकरणप-
 'स्तुतं 'तस्मै' इति 'यः शुभकर्मसेवने'त्यादिनोक्तः 'परमर्षे' यो गीन्द्राय 'नमस्कारं' द्रणामं कृत्वा, परमर्षिरेव विशेष्यते,

वेभवतीति त्रिभुः—सर्वगतज्ञानात्मा 'स्वयमेव' स्वशक्त्या,नेश्वरादिसामर्थ्येन, किं तत् केवलमित्याह—'ज्ञानदर्शनं' ज्ञानं च दर्श-
 च, एतच्चानन्तत्वात्, एतदधिगम्य, कथमित्याह—'लोकहिताय' लोकहितार्थं, कृतार्थोऽपि मोहजयकेवलवाप्या 'देशया-
 त्स' देशितवान्, तीर्थमिदं वक्ष्यमाणम् ॥ तदेवाभिधातुमाह—'द्विविध'मित्यादि (पृ. ३-१९) 'द्विविध'मित्यङ्गानङ्गप्रविष्ट-
 देन, 'अनेकद्वादशविध'मिति यथार्थमनेकविधमनङ्गप्रविष्टमावश्यकादि द्वादशविधमङ्गप्रविष्टमाचारादि, महान् विषयः सर्व-
 व्याणि सर्वपर्याया अस्थेति महाविषयम्, अमितैः—असंख्यैर्नैर्गमैः वक्ष्यमाणैर्नैर्वा युक्तं—संयुक्तममितगमयुक्तं, एतदेव विशिष्यते,
 सरणं संसारः-नरकादिगमनरूपः स एव प्रचुरभवादर्णवः-समुद्र इव संसारार्णवः तस्य पारं-परं तीरं तद्गमनाय-तन्नयनाय तन्न-
 नार्थं 'दुःखक्षयायाल'मिति, संसारार्णवपारगमनाय यो दुःखक्षयः तस्मै पर्याप्तं,सर्वदुःखक्षयायेत्यर्थः, एतदेव गुणान्तरद्वारेण
 तिपादयन्नाह—'ग्रन्थार्थे"त्यादि (पृ. ३-२०) 'ग्रन्थार्थ'वचनपटुभि'रिति, पटुशब्दः प्रत्येकमभिसंध्यते, तन्त्रान्तराण्याश्रित्य
 एकत्वेन ग्रन्थार्थवचनदक्षैरित्यर्थः, एवंभूता अपि कदाचिदत्रयत्वन्तो भवन्ति अत आह—'प्रयत्नचन्द्रिरपि' ग्रन्थार्थवचनेषु यत्न-
 रैरपीति भावः, त एव विशेष्यते-'वादिभिर्निपुणैः' वादमार्गकुशलैः, किमित्याह—अनभिभवनीयम्, अभिभवितुं न शक्यते,
 न्यैःनयान्तराश्रितैरेकान्तवादिभिः, निदर्शनमाह—'भास्कर इव' आदित्य इव सर्वतेजोभिर्मण्यादिसंबंधिभिः, सति तस्मिन्सत्ते-
 सां तत्रैव प्रवेशात्, एवं नयान्तराण्यपि सर्ववादपरमेश्वरानेकान्तवादप्रवेशानीति भावनीयम् । य एवम्भूतं तीर्थं देशयामास
 स्मै किमित्याह—'कृत्वै"त्यादि (पृ. ३. २१) 'कृत्वा'अभिनिर्वृत्यं त्रिकरणशुद्धम्—आगमोक्तविधिना कायवाङ्मनःकरणप-
 रेषुतं 'तस्मै' इति 'यः शुभकर्मसिद्धेने'त्यादिनोक्तः 'परमर्षये' योगीन्द्राय 'नमस्कारं' द्रणामं कृत्वा, परमर्षिरेव विशेष्यते,

'पूज्यनमाये'ति, अयं च पूज्यः अयं च अतिशयेन पूज्य इति पूज्यतमस्तस्मै, 'भगवते' समग्रैथर्यादिगुणयुक्ताय
 'श्रीराये'ति नाम पूर्वम्, 'विगतमोहाय' ध्वस्तसंसारबीजायेति भावः ॥ कृत्वा वीराय नमस्कारं किमित्याह—'तत्त्वार्था-
 शिगममारब्ध'मिति (पृ. ३. २२) तत्त्वम्-अविपरीतोऽर्थः-मुखदुःखहेतुः अधिगम्यतेऽनेनास्मिन्निति तत्त्वार्थाधिगमः, इयमेवाख्या-
 नाम वस्यानौ तत्त्वार्थाधिगमारब्धस्तं, 'चलर्थ' बहुर्थोऽस्येति बहुर्थस्तं, प्रवचनगर्भाभिधानात् सद्ब्रह्म-समाप्तं, 'लघुग्रन्थं' न
 मत्प्रदानारम्भं चद्वन्यमिति, 'वक्ष्यामि' अभिधास्ये, शिष्यहितं, अल्पग्रन्थेनैव तत्त्वज्ञानकरणात्, 'इम'मिति बुद्धौ व्यवस्थितस्य
 परामर्शः, कस्य रुद्रहमित्याह—'अर्हद्ब्रह्मचरं रुदेशस्य' अर्हद्ब्रह्मचरं-द्वादशाष्टं गणिषिटकं तदेकदेशस्य, न सम्पूर्णस्यैव, अनेन प्रयो-
 जनादिग्रयोपन्यामगाह, तत्र तत्त्वार्थाधिगमं ग्रहस्य चेहाभिधानेन शिष्यानुग्रहः शास्त्रकर्तुः प्रयोजनं, जीवादि तत्त्वमभिधेयं, साध्य-
 मायनलक्षणः संशयः, एतन् स्वयमेव प्रकटयिष्यति । आह-आस्तां तावदेतत् सद्ब्रह्माभिधाने प्रस्तुते किं सर्वस्यैवाहद्ब्रह्मचनस्यायं न
 क्रियते, येन तदेकदेशस्येति, अत्रोच्यते, मर्वसद्ब्रह्मस्य कर्तुमशक्यत्वाद् । एतदेवाभिधित्सुराह—'स हत' इत्यादि (पृ. ३-२३) महतो
 ग्रन्थपरिमाणेनैकपदक्रीटश्रात्मकस्य अतिमहान्-सर्वद्रव्यग्रभूतपर्यायरूपः विषयो-गोचरोऽस्येत्यतिगहाविषयस्तस्य, स एव
 विद्रोष्यते, दुर्गमः—दुर्लभ्यः ग्रन्थभाष्ययोः पारो-निष्ठाऽस्येति शिष्यहस्तस्य, तत्र ग्रन्था—मूलश्रुत्याणि भाष्याणि-तदर्थविवरणानि ।
 अस्त्यंभृतस्य 'कः शक्तः' कः समर्थः ? 'प्रत्यास'सद्ब्रह्म 'जिनवचनमहोदधेः' जिनवचनमसुद्रस्य कर्तुं ? , न कश्चिदपीत्यर्थः,
 यो एतन् कर्तुमिच्छति न एतदपि कुर्यादित्याह—'शिरसे' इत्यादि (पृ. ३. २४) शिरसा-उत्तमाङ्गेन गिरि-पर्वतं विभित्सेत्,
 अर्धधिप्येग-उल्लेखमिच्छेत्, सः-कश्चिदनिर्दिष्टः 'क्षिति' पृथिवी 'दोर्भ्यः' बाहुभ्यां 'प्रतितीपेत्' तरितुमिच्छेत्, समुद्रं दोर्भ्या-

भवेत्सिद्धे-मालुमिच्छेच्च पुनः कुशाग्रेण दर्शनेण-समुद्रमेव । तथा “ खद्योतके ” त्यादि, (पृ. ४-२६) खद्योतकप्रभाभिः—
 ज्योतिरङ्गनकरश्मिभिः सः—कश्चिदनिर्दिष्टरूप एव, अभिवृष्टिर्भूषण-अभिभवितुमिच्छेच्च भास्करम्—आदित्यं मोहाद् अशक्यारम्भे-
 च्छया, अज्ञाननाशाय, किमित्याह—‘ योऽतिमहाग्रन्थार्थम् ’ अज्ञानहर्त्रेभ्यो ‘ जिनवचनं ’ तीर्थकरवचनं ‘ संजिघृक्षेत ’
 सद्गहीतुमिच्छति, सर्वथा अशक्यमेतदित्यर्थः, एतच्च किल भिन्नकवृत्तकार्याद्वयं, तथापि प्राच एतत्पुस्तकेषु विद्यत इति व्या-
 ख्यातम् । सर्वसङ्ग्रहकरणभावेऽपि स्वप्रवृत्तेः फलवत्तामाह—‘ एकमपि तु पदम्, आस्तां तावदधि-
 कृतानि सप्त, जिनवचनादित्यवच्छेद्री पंचमी, यथा समूहाच्छुद्धं प्रकाशते, यस्मात् कारणान्निर्वाहकं—विधिग्रहणचरणदानैर्भवी-
 चारकं पदं भवति, तत्राद्युक्त एव मे सङ्ग्रहकरणारंभ इत्यभिप्रायः, न चेयं स्वमनीषिकेत्यागममाह—‘ श्रूयन्ते च ’ तत्रागमे दीर्घेण
 कालेन सामायिकमात्रेण पदेन विधिनाऽभ्यस्तेनार्पूर्वकरणश्रेणिकेवलान्यवाप्य ‘ सिद्धा ’ निष्ठितार्थाः संवृत्ता इति, यस्मादेवं ‘ तस्मादि ’ ति
 (पृ-४-२८) तस्मात्तत्राप्याह—‘ आगमस्य प्रागाण्यात् कारणात्, किमित्याह—‘ समासतः ’ संक्षेपेण ‘ द्यासासतश्च ’ वित्तरेण च,
 देशकालशक्त्यनुरूपं ‘ जिनवचनं ’ तीर्थकरवचनं ‘ श्रेय ’ इति निःश्रेयःसमाधनत्वात् श्रेय इतिकृत्वा, किमित्याह—‘ निर्विचारं ’
 निर्गतविचारं, वस्त्वन्तराकरणेन ग्राह्यं विधिना सूत्रतोऽर्थतथ धार्यं च परावर्तनानुप्रेक्षाभ्यां वाच्यं चोचितविनेयेभ्यः, अनेन स-
 ङ्ग्रहविस्तरकरणमाक्षिप्तं, धारणादिरूपत्वात्तस्य, वक्तुः प्रोत्साहनेन स्वप्रयत्नसाफल्यमभिधातुमाह—‘ न भवती ’ त्यादि, (पृ. ४-२८)
 न भवति धर्मः स्वकर्मक्षयलक्षणः श्रोतुः सामान्येन सर्वस्य यावान् कश्चिच्छृणोति एकान्ततः हितश्रवणात्, धर्मश्रवणात्, अवि-

१. इतः प्राक् ‘ द्योन्नीन्दु ’ भित्वादिऽऽकार्यो सिद्धसेधियायां देवगुप्तीयायां च वृत्तौ व्याख्याता.

धिश्रोतुल्लब्ध्यादिमांशम्याभावात् द्रुवतः-अभिदधतः अनुग्रहबुद्ध्या कथं नु नामामी प्रतिबुध्येरन् प्राणिन इत्येवंभूतया वक्तुस्तु-
 हिनरक्तुः पुनः एकान्ततः-एकान्तेनैव भवति धर्म इति, परानुग्रहस्योत्कृष्टधर्महेतुत्वव्यापनपरमेतत्, अन्यथोभयोर्वक्तृश्रोत्रो-
 प्रिययांपेशो धर्म इति न कश्चिद्विशेषः ॥ यतश्चैवमतः किमित्याह-“अममविचिन्त्ये”त्यादि, (पृ. ४-३०) अमं-हृदयशो-
 पादिरूपं अविचिन्त्य-अविगणय्यात्मगतं-स्वगतं यस्मात् मन्वर्थमम्पादनेनोत्तमो धर्मः तस्माच्छ्रेयः-अपवर्गमाधनं सदो-
 पदेष्टव्यं-मदा कथनीयं, श्रेय एव च, नाश्रेयः, स्वपरोपकारकमित्यर्थः, शास्त्रादि श्रेयः, उपदेशफलमाह-‘आत्मानं च परं चे’ति,
 चन्द्रशौ द्वयोरप्यनुग्रहमनुचयपरौ, आत्मानं च परं च, हि-यस्मात्, हितोपदेश-अपवर्गमाधनकथकः सत्यः, अनुगृह्णाति,
 उभयोनिःश्रेयसगुणसिद्धेरिति, अनेन पूर्वोक्तं प्रयोजनादि समर्थितमिति ॥ तत्त्वार्थाधिगमसद्ग्रहाभिधानेन शिष्यानुग्रहः शास्त्रकर्तुः
 प्रयोजनं, इदं चानन्तरप्रयोजनं, परम्पराप्रयोजनं तु युक्तिरेव, तज्ज्ञानतो वंराग्यादिभावेन युक्तिसिद्धेरिति, उक्तं च-‘मोक्षमा-
 गोपदेशेन, यः मन्वानामनुग्रहम् । करोति दुःस्वतप्तानां, स प्राप्नोत्यचिरात् शिष्यम् ॥१॥’ इति, श्रोतृणां त्वनन्तरप्रयोजनं तच्चा-
 र्थज्ञानं, शरणप्रतिबोधानन्तरं तस्यैव भावात्, परम्पराप्रयोजनं तु युक्तिरेव, तज्ज्ञानतो वंराग्यादिभावेन युक्तिसिद्धेरिति, उक्तं
 च-“मोक्षमार्गपरिज्ञानाद्विरक्ता भवतो जनाः । क्रियामक्ता ह्यविधेन, गच्छंति परमां गतिम् ॥१॥” इति, अभिधेयादि पूर्ववत्,
 हितोपदेशानुगृह्णातीत्युक्तं, तत्र हितोपदेशो विप्रनिषेचः शेषव्युदासेन तमभिधित्सुराह-‘नर्त्ते चे’त्यादि, (पृ. ४-३१) ‘नर्त्ते च
 मोक्षममार्गात्’न मोक्षमार्गादन्ते-मोक्षमार्गं विहाय हितोपदेशो विद्यते ‘जगति कृत्स्नेऽस्मिन्’, संपूर्णेऽपि त्रैलोक्य इत्यर्थः, अर्थो-
 पदेशादीनां प्रकृत्यमुन्दरेत्वात् क्लेशजनकत्वात् संसारवर्द्धनत्वाच्च, यत एवं ‘तस्मात् परमिममेवेति’ तस्मादित्यवधारणोपसंहारः,

परं-प्रधानं प्रकृतिसुन्दरत्वाद्द्विज्जनकत्वात्, प्रधानपुरुषोपायत्वात्, इमेव—प्रस्तुतं हितोपदेशं, इति-एवं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण 'मोक्षमार्गम्' अपवर्गपन्थानं प्रवक्ष्यामि, किमन्येन परिफल्गुनाऽभिहितेनेति ॥

॥ तत्त्वार्थकारिका हरिभद्रसूत्रिविरचितायां तत्त्वार्थटीकायां समाप्ताः ॥

एवं प्रयोजनाद्यभिधाय—

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः इत्यादि सूत्रं (१)

अत्र सम्यग्दर्शनादीन्येवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम्, अन्यथा अन्यस्यापि मोक्षमार्गत्वे अमीषां प्रेक्षापूर्वकारिणां उपन्यामामयोगात्, अन्यभावेऽपि गुणवत्त्वात् अमीषां उपन्यासोऽविरुद्ध एवेति चेत्, न, एतद्गुणविमुक्तानामन्येषां तन्मार्गत्वविरोधात्, मोक्षस्यैकरूपत्वात्, मनुष्यलोकादेव च तत्र गमनादिति, 'मोक्षमार्ग' इति चैकवचननिर्देशः समुदितानामेव मोक्षमार्गत्वख्यापनार्थ इति सूत्रपिण्डार्थः । अवयवार्थाभिधित्समया आह भाष्यकारः—'सम्यग्दर्शन'मित्यादि (पृ. ५-२५) अत्र सम्यक्शब्दः दर्शनशब्द-सन्निधावपि श्रूयमाणः प्रत्येकमभिसंबध्यते, सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यग्क्चारित्रमिति, आह-सम्यग्दर्शनमहाययोज्ञानचारित्रयोः सम्यक्त्वाव्यभिचाराद्गतार्थः प्रत्येकाभिसंबंधः?, उच्यते, सत्यमेतत्, किन्तु सम्यग्दर्शनमहाययोरपि न सामायिकादिज्ञानदेशविरति-चारित्रयोः साक्षान्मोक्षमार्गत्वम्, अपि तु विशिष्टयोरेवेति तत्संपरिग्रहार्थः प्रत्येकाभिसम्बन्धः; तत्र मिथ्यात्वमोहनीय (क्षय) क्षयोपशमोपशमसम्युत्था तत्त्वरुचिः सम्यग्दर्शनं, ज्ञानावरणक्षयक्षयोपशमसमुत्थः तत्त्वावबोधो ज्ञानं, चारित्रमोहनीयक्षयक्षयोपशमोपशमसम्युत्था तु सदसत्क्रियाप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणा विरतिः चारित्रं, 'चारित्रमित्य'यमितिशब्दः इयत्तां दर्शयति, एताव-

न्येन मोक्षमार्गो, न न्यूनान्यधिगानि वा, 'एष' इत्ययमेव य इतिनाऽऽवृत्तस्वभावा वक्तृश्रोतयुद्धिगोचरो, नान्यः, अधिकृते-
 यथाया विज्ञेयान् संग्यामाह—'त्रिभिध' इति तिस्रो विधाः—प्रकारा अनन्तरप्रदर्शिता यस्य स त्रिविधः, कोऽसौ ? इत्याह—स्वरोक्तो
 मोक्षमार्ग इति, अत्र मोक्षः र्म्मन्निमुक्तः आत्मोच्यते तस्य मार्गः—शुद्धथापादनं, तत् मम्यग्दर्शनादिभिः क्रियत इति तान्येन
 मोक्षमार्गः, यथा(दा)पीपत्राग्भारायरोपञ्चितं क्षेत्रं मोक्षस्तदाप्याकालं तत्राप्तये तान्येन मोक्षमार्ग इति भावः, अत्र मोक्षमार्ग
 एव इत्यस्य त्रिभिध इत्येतद्विस्तरणमिति, न मोक्षमार्गस्य तावद्वचोपदेशनमित्याह—'तं पुरस्ता'दित्यादि, तं—मोक्षमार्गमनन्तरोक्तं,
 पुरस्तादिति—अस्मात् श्रुतादुपरितनन्नेषु 'लक्षणनः' लक्षणं—स्वरूपं ततः तत्रार्थश्रद्धानादिलक्षणमाश्रित्य 'विधानतश्च' भेद-
 तत्र निगर्गाधिगमद्वारेण शयोपगमद्वारेण वा, चः ममुच्ये, 'विस्तरेणे' त्युद्दिष्टसंक्षेपापेक्षया प्रपंचेन 'उपदेक्ष्याम' इति मणि-
 प्यामः, मपगनुग्रहार्थं, यद्येवं किमनेन संक्षेपाभिधापिनाऽऽद्यमूत्रोपन्यासेनेति, अत्राह—'शास्त्रानुपूर्वी'त्यादि, प्रधानपुरुषार्थ-
 ग्रामनाच्छात्रं—ग्रहान्तमेव, तस्यानुपूर्वी—परिपाटी तस्या विन्यामः—रचना तदर्थं, तुशब्दाष्टासकमप्रदर्शनार्थं च, 'उद्देशमात्र'-
 मित्युद्दिष्टपदार्थाभिधानमृद्देशनन्मात्रमिदं—मम्यग्दर्शनादिमूत्रमुच्यते—अभिधीयते सूत्रकारेण, एतदुक्तं भवति—अनेन क्रमेण
 मम्यग्दर्शनादीनि रक्ष्यामः, अयं चामीषा लाभक्रम इति प्रवर्तनार्थमादाविदमुच्यते, सप्रहप्रतिज्ञानादिति, मोक्षमार्ग इत्येकचचननिर्दे-
 शप्रयोजनमाह—'एतानि च' त्यादिना, 'एतानि च' प्रागुद्दिष्टस्वरूपाणि मम्यग्दर्शनादीनि, चशब्दः हिशब्दार्थो निपातः, स च
 यन्मार्थः, 'समस्तानां'ति मर्त्याणि, मोक्षसा र्णानि—निःश्रेयमनिर्निर्त्तकानि, त्रिफलाजदारोग्यकर्तृणि इत्यर्थः, विप्रतिपत्तिनि-
 र्णयार्थमप्राप्यं सिद्धमप्येतदाह—'एतरे'त्यादि, विप्रतिपत्तिश्च ज्ञानमेत्र मोक्षमाधनमिति ज्ञानयादिनः, क्रियेवेति क्रियायादिनः,

अतच्च चैतन्, न केवलं ज्ञानमिष्टमिद्ध्ये मत्क्रियारहितत्वात् पञ्चवत्, न च क्रियामात्रं विशिष्टज्ञानरहितत्वाद्दधवदिति, अत आह-
 'फुक्तरस्यापि' मम्यग्दर्शनादेरभावे-अलाभे असाधनानि-अनिर्वचकानीत्यतः समुदायवाचकत्वान्मोक्षमार्गशब्दस्य न्या-
 स्य एकवचननिर्देशः, आह-इत्येव त्रिविधो मोक्षमार्ग इत्यनेनैव गतार्थमेतत्, न, सामस्त्यांगत्वात्, प्रत्येकमाधनत्वेऽपि त्रिविध-
 त्वाविरोधात्, अग्निपरस्थादिच्छेदमाधनेषु तथा तथा दर्शनादिति, अतस्त्रयाणां-मम्यग्दर्शनादीनां ग्रहणम्-आश्रयणं मोक्षार्थिना
 कर्तव्यमिति विधिः। एतेषामेव लाभविधिमाह-'एषां चेत्यादिना, 'एषा'मिति दर्शनादीनां, चः मसुच्चये, यथा समस्तानां सुक्ति-
 हेतुता प्रतिपन्ना एवमिदमपि च प्रतिश्रव्यं, 'पूर्वस्य लाभ' इति सूत्रक्रममङ्गीकृत्य पूर्वस्य-मम्यग्दर्शनस्य लाभे-प्राप्तौ 'भज-
 नीयं' विकल्पनीयं स्याद्वा न वेति, 'उत्तरं' ज्ञानं चारित्रं च, तथा देवनारकतिरथां मनुष्याणां केषांचित् मम्यग्दर्शनलाभेऽपि नाचा-
 गदिगोचरं विशिष्टं ज्ञानं, तथा केषांचिन्मनुष्याणां तच्छाभेऽपि न मामायिकादि विशिष्टं चारित्रमिति, 'उत्तरलाभेऽपि' (तु मु.)
 यज्ञक्रमग्रामाण्याचारिवलाभे 'नियतो' निश्चितः 'पूर्वलाभः' ज्ञानलाभः, तदभावे मम्यक्चारित्राभावात्, एवं ज्ञानलाभे नियतो
 दर्शनलाभः, तदभावे नम्यग्धोथायोगात्, आह-ज्ञानचारित्रे अधिकृत्य युक्तमुक्तमेतत्, तयोः कालभेदेनापि भावात्, ज्ञानदर्शने
 पुनरयुक्तं, युगपद्भावादिति, तथाहि-यदैव मिथ्यात्वमोहनीयक्षयोपशमादः सम्यग्दर्शनं तदैव मत्यादिज्ञानमिति, उच्यते, अस्ति
 एतन्, तथापि ज्ञानावरणीयक्षयोपशमादिनिमित्तं ज्ञानं तथाहचिपरिणामभावे भवतीति तत्पूर्वकमुच्यते, न किंचिदत्रायुक्तम्, अत एव
 कस्यचिन् मम्यग्दर्शनलाभानन्तरं मृतस्य विशिष्टं ज्ञानं न भवत्यपीति व्यापिनी भजना, कृतमत्र प्रमङ्गेन, अक्षरगमनिकामात्रफल-
 त्वात् प्रस्तुतारम्भम्येति ॥ सूत्रोपन्यस्तान् मम्यग्दर्शनाद्यवयवान् प्रविभागतो व्याचिख्यासुराह-"तत्र सम्यग्नि"त्यादि, 'तत्रे'-

त्यादि वाक्योपन्यासः, 'सम्यग्गि'ति इतिशब्देनार्थाद्वयवच्छिन्नः सम्यक्शब्दो गृह्यते, न किमित्याह- 'प्रशंसाश्लाघा-
 अर्थः-श्रमिषंयोऽन्वेति प्रशंसायः 'निपातः' निपात्यतेऽर्थादिद्योतकतयेति निपातः, न नामादि पदमित्यर्थः, इदं किल निसर्गसम्य-
 ग्दर्शनं, न्यत एव लाभान् पूजितः, अतः अंतरङ्गत्वेनाव्युत्पत्तिपक्षाश्रयं व्याख्यानं, व्युत्पत्तिषष्ठं त्वधिकृत्याह- 'समंचतेर्चा भावः'
 संपूर्वादिचतुर्थतोः किंप्रत्ययान्तस्यतद्रूपं सम्यगिति, समंचति-गच्छति व्याप्नोति सर्वान् द्रव्यभावाविति सम्यक्, कर्त्रथोऽत्र,
 यत्तद्दर्शनं रुचिर्यं तत् समंचति-मकलद्रव्यास्तिकादिनयमताङ्गीकरणेन गच्छति व्याप्नोति जीवादीन् पदार्थान्, एवं यदा
 दृष्टिः प्रचरति तदा सम्यगिति कथ्यते, वेति पिकल्पार्थः, इह किलाधिगममम्यगदर्शनाश्रयं व्याख्यानं, तस्य प्रायो द्रव्यास्तिकाद्य-
 धिगमेन प्रचरेरिति, एवं सम्यक्शब्दं निरूप्य दर्शनशब्दनिरूपणाय- 'भावे(वः सु.) दर्शनं' मिति, इह नैकस्मिन् कारके
 न्यद् भवति करणादिके, पश्यति म तेन तस्मिंस्तस्मात्, तत् सर्वापोहेन विशिष्ट एव कारके भावाख्ये खल्वयं द्रष्टव्यः, दृष्टिदर्शन-
 मित्यर्थः. मासार्थगर्भमेतदत्राह- 'दृशो' रित्यादिना, दृशेर्धतोः, दर्शनामिति यदेतद्रूपं भावाभिधायि तद् दृशेरिति भावः, अर्थस्या-
 व्यभिचारिणी भवेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्तिः, प्राप्तिः-उपलब्धिः, व्यभिचरत्यत्रश्रयमिति व्यभिचारिणी, सा चैकनयमतवलम्बिनी
 मामान्यमेवानि न विशेषा इत्यादि, कारणान्तरेणापक्षेपात्, न व्यभिचारिणी अव्यभिचारिणी, या सर्वनयमतवलंबिनी अस्ति
 मामान्यं विशेषानुविष्टमित्यादिरूपाऽप्रतिपक्षतया मत्या, एनामेव कथयति- 'सर्वेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्ति'रिति, 'सर्वाणि-निरव-
 शेषाणि 'इन्द्रियाणि' इन्द्रस्य-जीवस्य लिङ्गानि म्यगर्शनादीनि मनःपष्ठानि तेषामर्थाः-स्पर्शादयः तेषामिन्द्रियानिन्द्रियार्थानां
 प्राप्तिः-उपलब्धिः स्वतः परतो वा तदर्थप्रकाशनेनरकालभाविनी सृचिः अध्यवसायरूपा दर्शनं, यदेवंभूतं दर्शनं तद्विशिष्टधेन

घोषरूपपक्षत इत्याह-तत् सम्यग्दर्शनं, एतदुक्तं भवति-यश्चानन्तरोदिता प्राप्तिस्तत् सम्यग्दर्शनं, एतदेव निपातयोगेन पक्षद्वयमधिभृत्य विशेषतो योजयन्नाह-'प्रशस्त'मित्यादि, 'प्रशस्तं दर्शनं' प्रशस्तं मुक्तिमुखेहेतुत्वात्, सम्यग्दर्शनं तत्रस्य, तत्स्वाभाव्याद्, आरणदोषतोऽन्यथाप्रतीतिः, तथारुचिप्रधानमित्यर्थः, व्युत्पत्तिपक्षार्थमाह-'सद्गत'मित्यादि, मङ्गतं च निग्न्यानित्याद्यधिगमानुसारप्रवृत्तं दर्शनं, तत्राधिगमादेव समुपजाता रुचिरिति भावः। एवं सम्यग्दर्शनशब्दावयवव्याख्यानानेन मम्यगज्ञानचारित्र्योरपि लेखतः साक्षा व्याख्यानं कृतमेव वेदितव्यं, तथाहि-मम्यगज्ञानशब्देऽपि मम्यक्शब्दः प्रशंसार्थो निपातः, समं-चनेर्गा, ज्ञानमिति च भाव एव, एवं चारित्र्यमपि, स्वस्थाने च विशेषं ब्रह्म्यामः, सर्वत्र चाव्युत्पत्तिपक्षः प्रथमं तत्पूर्वक एव व्युत्पत्तिपक्ष इति ज्ञापनार्थं, तथाहि-न र्णादीनां व्युत्पत्तिः, तत्पूर्वकाश्च पदादयः, इत्यलं प्रमङ्गेन ॥ ममप्रति यथोद्दिष्टानां मम्यगदर्शनादीनामाद्यस्य लक्षणमाह-

तत्र-तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥ सूत्रं (२)

नत्रशब्द उपन्यासार्थः, तत्त्वार्थश्रद्धानं-रुचिरूपं सम्यग्दर्शनं-मिथ्यात्वमोहनीयक्षयादिनिमित्तम्, अज्ञानात् परिणामान्तरोमिति सूत्रममुदायार्थः, अयमर्थमभिधित्मया त्वाह भाष्यकारः-"तत्त्वाना" मित्यादि, (पृ. ६-५) तत्त्वानाम्-अविपरीतानामर्थानाम्-अयमाणानां जीवादीना श्रद्धानम्-एतमेतदिति रूपमिप्रीतिरूपं तत्त्वार्थश्रद्धानमिति, आह-यत्तत्तं तन्नार्थं विहायान्यद्भ्रान्तिमुर्हति अथो य तत्रमन्तरेणेत्ययुक्तं द्वयोरुपादानं, नायुक्तं, कपिलादिपरिकल्पितस्य नित्यादेरर्थस्य तत्रविशेषणयोगात्, अर्थक्रियानिरेषेण तस्यानर्थत्वादिति प्रतिपादितमन्यत्र, अर्थश्च न तेपामिति तद्व्यपेपोहायं द्वयाभिधानं, तत्त्वानाम-

र्थानां नित्या (नित्या)दिरूपाणां जीवादीनामित्यर्थः, आह—एवमपि तच्चग्रहणमेव कार्यं, तस्यार्थाव्यभिचारित्वात्, तथाहि—
 यद्यपि परिकल्पितोऽर्थो व्यभिचरति तच्चं, तथापि तच्चमार्थाव्यभिचारि, तद्भावस्तच्चमर्थयोगात्, उच्यते, अस्त्येतद्वस्तुस्थित्या,
 किन्तु तच्चमपि परिकल्पितं कैश्चिद्व्ययते गून्यताद्यनर्थरूपमिति, न चोभयपदव्यभिचार एव विशेषणविशेष्यभावः, किंत्वेकप-
 दव्यभिचारेऽपि दृष्टो, यथा-अप् द्रव्यं पृथिवी द्रव्यमिति, तत्र अपो द्रव्यमेव, द्रव्यं पुनर् वा अनप् वा, अथवा किं तावद् अनेन ?,
 निगडूमन्यदेव विग्रहान्तरमाह—“ तत्त्वेने ”न्यादि, तत्त्वेन चार्थानां श्रद्धानमिति, इदमप्यर्थकथनं, न तु त्रिपदः तृतीयाततपु-
 ल्यः सम्भवति, एवं च दृश्यम्-अर्थानां श्रद्धानमर्थश्रद्धानं (तत्त्वेन अर्थश्रद्धानं) तच्चार्थश्रद्धानमिति, वाशब्दः पक्षान्तरप्रदर्शनार्थः,
 अयं वा पक्ष आस्तेयमि (स्थेय इ)ति, यदेवंभूतं तत् सम्यग्दर्शनमिति लक्ष्यनिर्देशः । अत्रैव भावार्थमाह—‘ तत्त्वे ’त्यादिना,
 ‘तत्त्वेन’ यथावस्थितवस्तुविषयतया न विषयेण, भावतः स्वप्रतिपत्त्या, न मातापित्रादिदाक्षिण्येन, निश्चितमेवेत्यवधारितं, न
 संदिग्धमित्यर्थः, तत्त्वेन वा अस्य वा विवरणं भावतो, निश्चितमित्यर्थः, एवं समासकल्पनादयं निर्देश्यविषयवार्थं दर्शयन्नाह—‘तत्त्वा-
 नी’त्यादिः तच्चानीति—अविपरीतभावव्यवस्थानि तानि जीवादीनीति, जीवा उपयोगलक्षणा आदिर्येषां सूत्रक्रममाश्रित्य, तानि
 जीवादीनि वक्ष्यन्ते, तच्चार्थशब्दयोर्विशेषणविशेष्यकल्पनापक्षमाश्रित्याह—“ त एव चार्था ”इति, त एव चेत्यर्थोपेक्षया पुच्छि-
 गनिर्देशः, त एव च जीवाद्योर्द्वयमाणात्त्वादार्थाः, श्रद्धानमित्यस्यार्थमाह—“ श्रद्धानमि ”त्यादि, श्रद्धानं नाम तेषु जीवादिष्वर्थेषु
 ‘प्रत्ययावधारण’मिति, प्रत्ययेन तदावरणीयकर्मक्षयोपशमादिना निमित्तेनालोचनाज्ञानेन वा तदुभयेन श्रुताद्यालोच्यैवमेवैत-
 तच्चमेतच्च तच्चमितिरुचिरूपा वा वृत्तिः प्रत्ययावधारणमिति, आह—तत्त्वेन चार्थानामिति पृष्ठयर्थं प्राक् प्रदर्श्यं तेषु प्रत्ययावधारण-

। मत्प्र मसम्यर्थकथनं किमर्थं?, उच्यते, प्रायेणानयोरभेदख्यापनार्थं, तथा च प्रायः पृष्ठीसप्तम्योरभेद एव दृश्यते, यथा गिरेस्तरः गिरी तरव इति, ये हि यस्यानयवास्ते तस्मिन् भवन्ति, एवमत्रापि, त(य)जीवादीना श्रद्धानं ततस्तद्विषयमिति, एवं तत्त्वार्थश्रद्धानमित्येतत्पदं विवृत्य मम्यदर्शनपदं तु पूर्वमेव विवृतमिति विहाय यथेदमुत्पन्नं मत् परेणापि ज्ञायते तथा सल्लिङ्गमै-
 दंप्येणाभिधातुमाह- ' तदेव ' मित्यादि, यतः श्रद्धानं तेषु ग्रन्थयानधारणं, तदेवं व्यवस्थिते सति प्रथमश्च संवेगश्चेत्यादिद्वन्द्वः, तत्र प्रथमः-क्रीधयोपशमाहेः मत्यमति वा दोषनिमित्ते क्षान्तिपरिणामः, संवेगः सम्भीतिर्निरूढिगत्यालोचनात्, मोक्षैकशरणात्ता निर्वेदो, विषयेषु दोषदर्शनेन, अनुकंपा दुःखितेषु कारुण्यं, आस्तिक्यम्-अस्ति जीवादित्यमिति मतो भावः, एषां प्रथमसंवेग-
 निर्वेदाऽनुकम्पास्तिक्यानामभिव्यक्तिः-प्रकटता मव लक्षणं-चिह्नं यस्य तत्तथाविधं तत्त्वार्थश्रद्धानं मम्यदर्शनमिति । एवंभूतं यत्-
 त्वार्थश्रद्धानं तत् मम्यदर्शनं, न पुनर्वचनमात्रकमेव, "एतच्च किल ममस्तप्रशमादिल्लिङ्गयुक्तं नैश्वयिकं, 'जं मोणंति पामहा, तं संमंति पामहा' (यन्मौनमिति पश्यत तत् सम्यगिति पश्यत, यत् मम्यगिति पश्यत तत् मौनमिति पश्यत) इत्यादिवचनविषयं, आस्ति-
 क्याद्यन्यतरल्लिङ्गयुक्तं तु न्यायहारिकं, पश्चानुपूर्व्या च प्राय आस्तिक्यादिभावः, न परमार्थतोऽप्रतिपन्नजिनचवनाना अनुकम्पा-
 दयः, प्रथमादिक्रमोपन्यामस्तु यथाप्राधान्यमिति । अत्राह-जिनचवनानभिज्ञाना मापतुपादीनां कथं यथोदितं तत्त्वार्थश्रद्धानमना-
 भोगप्रधानत्वादिति, अत्रोच्यते, अस्त्यनाभोगो ज्ञानानरणोदयजन्यः, क्षयोपशमात्तु दर्शननिपरीतरुचिनिबन्धनस्य मिथ्यात्वमो-
 हनीयस्य तदभावाद्यत्रावगमः तत्रानिपरीतैव श्रद्धा, इतरत्राप्यप्रतिहता तच्छक्तियथाऽज्ञानाधं तथैव प्रवृत्तेरित्यत एव मार्गदेशनानुसारि-
 णोऽमद्गृहरहिताथ मम्यगृष्टयो भयन्तीत्यभिदधति विद्वाम इत्यलं प्रमङ्गेन, "प्रकृतं प्रम्तुमः, तच्चेदं मम्यगदर्शनं यतो भवति यद्विधं

तन्निर्गर्गाधिगमाद्वा (सूत्रं. ३)

प्रक्रमाद्गम्यमानस्याप्यस्य तदिति सर्वनाम्ना परामर्गः, सर्वविनेयानुग्रहायातिवृक्ष्मातिवाद्ग्रथप्रारम्भकापोहेन मध्यमारम्भख्या-
 पनार्थः* सम्यग्दर्शनं मूलहेतुद्विविध्याद् द्विविधमिति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थमाह भाष्यकारः—‘तदेत’ दित्यादिना (घृ-६-९-२)
 तच्छब्द एतच्छब्दार्थः, तदेतदन्तराधिकृतं सम्यग्दर्शनं द्विविधं भवति, निमित्तद्विविध्यात्, अनेनैव व्यपदिशन्नाह—‘निसर्गं-
 त्यादि, अपरोपदेशात्ताभ्यव्यत्यादितः कर्मोपशमादिजं तु निसर्गसम्यग्दर्शनं, परोपदेशतस्तु वाल्गुनिमित्तापेक्षं कर्मोपशमादि-
 जमेवाधिगमः सम्यग्दर्शनमिति, वाञ्छब्दो निमित्तदर्शनपरः, नैकस्यैव इयं निमित्तमित्यर्थः, एतदेव सूत्रेऽप्यसमासकरणे प्रयोजनम्,
 अन्यथा तन्निर्गर्गाधिगमाभ्यामिति स्यात्, वाञ्छब्दोऽप्यतिरिच्येत, अथ कथं तदेवं व्यपदिश्यते—निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्य-
 ग्दर्शनं चेति, अत्राह—‘निसर्गादि’त्यादि, अत्रेतिशब्दस्तस्माद्धर्थ, यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात्, यस्मान्निसर्गाधिगमाद्वा वक्ष्यमाण-
 रूपादुत्पद्यत एतदिति, तस्माद्यवाङ्कुरादिवत्तेनैव व्यपदिश्यते निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनं चेति, अत्राह—यदि मुख्यया
 वृत्त्या हेतुः प्रतिपाद्यते सूत्रेण तदेवं सति तदेतत् सम्यग्दर्शनं द्विविधमित्युक्तं विवरणं, एवं तु स्यात्-तस्य सम्यग्दर्शनस्य द्वौ हेतुः,
 यतः सूत्रेणामिसमीक्षितं तद् द्विविधत्वमिति, एवं पर्यनुयुक्त आह—‘द्विहेतुकं द्विविध’मिति, द्वौ निसर्गाधिगमारव्यौ प्रत्येकास-
 मासकरणज्ञापितौ हेतु यस्य तद् द्विहेतुकं, न तु तन्मुख्यभेदप्रतिपादनया, निर्देशस्वामित्वेत्यादिसूत्रे सम्यग्दर्शनभेदस्याभिधी-
 यमानत्वादिति । आह—सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ निसर्गः कारणमभ्युपेयते, स कः किमात्मको वेति?, अत्रोच्यते—‘निसर्गः परिणाम’

इत्यादि, अपूर्वकरणानन्तरभाव्यनिर्वाचिकरणं निमग्नः, ततस्तत्त्वरुचिभावात्, निःसृज्यते-त्यज्यते तत्त्वरुच्यारयकार्यनिवृत्तौ मत्या-
 मिति निमग्नः, उत्पन्ने सम्यग्दर्शने अनिष्टचित्करणं त्यज्यते, प्रयोजनाभावात्, त्यागोऽस्य कारणस्यैव कार्यरूपतया भवनात्, न
 निरन्वय इति ज्ञापनायाह-‘परिणाम’ इति, परिणमनं परिणामः, अनिष्टचित्करणतो जीवस्य ऋथचित्तत्यागेन तत्त्वरुचिरूप-
 तथा भवनात्, परिणामश्च प्रयोगत्रिभाम्यामिति प्रयोगेण घटानां त्रिभ्याऽन्धेन्द्रधनुरादीनामिति. त्रैशसिक्खल्यापनायाह-‘स्वभाव’
 इति, मनेन आत्मनेव तथाभव्यत्वादिनो जनितोऽयमनिष्टचित्करो भाव इति स्वभावात् इत्युच्यते, स्वी भावः स्वभावात् इति, नान्येन
 प्राणिना कृत इत्यर्थः, सर्वोपसंहारमाह-‘अपगोपदेश’ मिति, नास्मिन् परोपदेश इत्यपरोपदेशः-अनिष्टचित्करो भावः, इत्येवं
 व्यवहारतः अनर्थान्तर, नार्थान्निष्टचित्तमेवां शब्दानामित्यर्थः, इदानीं यस्येदं निमग्नस्यग्दर्शनं यथा चैतदप्यते तदेतदभिधा-
 तुमाह-‘ज्ञानदर्शने’त्यादि, यावद् ये ‘नास्यानुपदेशात् सम्यग्दर्शनमुत्पद्यत’ इति, तत्र ज्ञानं च दर्शनं च ज्ञानदर्शने,
 विशेषाध्यवसायो ज्ञानं सामान्याध्यवसायो दर्शनं, ते एवोपयोगौ, तौ लक्षणं यस्य मः, तथापिधः क इत्याह-जीव इति, एतद्
 वक्ष्यते-अभिधास्यते ‘उपयोगो लक्षण’मित्यत्र सूत्रे (२-८) तस्य जीवस्य, न महदादेः, ‘अनादौ संसारे परिभ्रमतः’ अविद्य-
 मान आदिरस्थित्यादिः, सर्वथा असतः सद्भावायोगात्, अतिग्रमणात्, सत एव धयापत्तेः, तस्मिन्ननादौ, कस्मिन्नित्याह-‘संसारे’
 इति, संसरणं संसारः-नरकादिगमनं इत्यर्थः, इह च गमनमुपलक्षणं नरकादौ स्थितेरपि, ततश्च नरकादिगमनतत्स्थितिरूपः
 संसार इति, तस्मिन्ननादौ संसारे, अनेन सृष्टिवाटव्यञ्छेदमाह, सप्तारमन्तरेण तदनुपपत्तेः, सति चास्मिन् म केन सृष्टः?, तदप-
 राभ्युपगमेऽनवस्था, अनभ्युपगमे नद्वदपरस्यासृष्टिः, रागादिरहितस्य च सद्दुः मर्जने मर्गे प्रयोजनाभावात्, कीडाप्रयोजनाद्वीक-

त्पे रागादिमद्यं, सुखितदुःखितदवाटिकरणस्थानपक्षपातः, तत्स्वभावाभ्युपगमे न चालाद (न प्रमाणं, न चास्मात्) कस्य-
 चिदुत्पत्तिः, तदभ्युपगमे कर्मप्रैरकृत्वे च भक्तिर्वा इत्यलं प्रसङ्गेन, निर्णीतमेतदन्यत्र, तदनादौ संसारे किमित्याह—‘परिअ-
 मत’ इति, सक्रियत्वेनासर्वगतत्वेन च पर्यटत इत्यर्थः, यन्निमित्तमिदं परिभ्रमणं तत् कथयन् प्रकान्तोपयोगि च प्रकारान्तर-
 मिदमाह—‘कर्मन्त एव कर्मणः स्वकृत्स्नस्ये’त्यादि यावत् ‘फलमनुभवति’ इति, कर्मन्त एवेति प्रकृतात् ज्ञानावरणीयादिरुद-
 यप्राप्तान्निमित्तात् कर्मणः स्वकृतस्येति अन्यस्य ज्ञानावरणीयादंशरामना निर्बन्धितस्य, अनेनैतदाह—आत्मा ह्यन्यकर्मोदयनि-
 मित्वापेक्षयैवान्यत् कर्मन्तर करोति, न तु यथा अन्ये मन्यन्ते-आदिकर्म स्वभावत एव, ततोऽन्या कर्मसन्ततिः स्रकृतेति, कुतः?,
 सिद्धानामपि कर्मकरणप्रसङ्गात्, स्वभावाविशेषादित्येवं कर्मन्त एवेति सफलमन्धारणं, आदिकर्म न विद्यत एवानादित्यात्
 कर्मण इत्यर्थः, आह-सर्वं कर्म कृतं तत् कथमनादि मतम्?, उच्यते, प्रमाहरूपेणातीतकालात्, तथाहि-यावान् कालोऽतीत-
 स्तेन सर्वेण वर्त्तमानत्वं प्राप्तम्, अन्यथाऽतीतत्वाभावात्, यथोक्तम्—‘भवति स नामातीतः प्राप्तो यो नाम वर्त्तमानत्नम् । एष्यंश्च नाम
 स भवति यः प्राप्स्यति वर्त्तमानत्वम् ॥ १ ॥’ अथ चासावनादिः, एवं कर्मापि, वर्त्तमानताकल्पनात् कृतकत्त्वं स्यत्यलं प्रमङ्गेन,
 ‘स्वकृतस्ये’ति चानेन कर्मसापेक्षस्यास्य एव वर्त्तत्वमाह, कथमयं स्वतन्त्रः सन्नात्मन एवाहिते प्रवर्त्तत इति चेत्?, उच्यते, कर्म-
 मोहितत्वात् व्याधिमोहितवदपथ्य इति, कर्ममोहितः कथमेकान्तेन सतन्त्र इति चेत्, नायं दोषः, अनभ्युपगमात्, कर्मसापेक्ष
 एवायं कृत्युक्तं, न केवलसिद्धस्य, अनभ्युपगमात्, तदेवं कर्मन्त एव कर्मणः स्रकृतस्य फलमनुभवतः यदपेक्षं तत् फलं तदह-‘बंध-
 निरुचनोदयनिर्जरापेक्ष’मिति, तत्र बन्धः कर्मणो योगः, स च प्रकृति(स्थितिरमप्रदेश)भेदमित्तो गृह्यमाणः, निकार्यनं तु आत्मप्र-

देशः मह कर्मणः प्रनष्टस्वप्निभागोऽनिशिष्टमेकपिडता, तस्यैव कर्मण उदयावलिक्लाप्रशिष्टस्योदयो त्रिपाकः, तस्यैव चोदयानुभवास-
 मनन्तर परिशदो निजरेति, बन्धाद्यः कृतद्वन्द्वाः, ताः अपेक्ष्यंत इति कर्मण्यत्, बन्धनिकाचनोदयनिजरापेक्षं, किं तत् ?—फलं,
 कथं पुनः तत् फलं बन्धाद्यपेक्षं ? तत् उच्यते, यतो बन्धादिप्यसत्सु न तत्कर्मण इति, क्कानुभवत इत्याह—‘नरके’त्यादि, नरकति-
 रश्वोयैति.—उत्पत्तिस्थानं, तच्च द्वितीये उच्यति, मनुष्याश्च अमराश्च मनुष्यामरास्तेषा भवः—प्रादुर्भावः, ते भवति यत्र ग्रहणानि
 आदानादीनि, तच्छरीरग्रहणानीत्यर्थः, तेषु तेषु भवेषु अनादिसंसारान्तरात्मसु, विविधमित्यनेकविधं, यतः सातसम्यक्तमहास्यादिकाः
 प्रकृतयो विविधास्तासा फलमपि विविधमेवेति, तथा ज्ञानावस्थाया अपि विविधास्तत्फलमपि विविधमुच्यते, पुण्यमनुग्रहकारि
 सातादि, पापमुपधातकारि ज्ञानादिगुणानां, तयोः पुण्यपापयोः फलं स्वसगिकाररूपं पुण्यपापफलं तदनुभवतो जीवस्योपशुद्धा-
 नस्य, अनु पश्चादर्थे, पूरं ग्रहः पश्चात् फलोपभोग इति, कथमनुभवत इत्याह—‘ज्ञानदर्शनोपयोगस्वाभाव्यात्’ ज्ञानदर्शने
 व्याख्याते, तयोः स्वाभाव्यं तस्मात् ज्ञानदर्शनोपयोगस्वभाव्यादिति, एतदुक्तं भवति—यदा यदोपयुक्ते तदा तदा चेतयते सुर्यहं
 दुःसितोऽहमित्यादि, साकारानाकारोपयोगद्वयसमन्वितत्वादनर्थयता चेतयत इति, उत्तरग्रन्थेनापि सम्वन्धोऽस्य तानीत्यादिना,
 ज्ञानदर्शनोपयोगस्वाभाव्यादेव तानि ताल्यनिर्दिष्टस्वरूपाणि परिणामेनाध्यवसायस्थानान्तराणि—परिणामाध्यवसायस्थानान्तराणि,
 परिणामेन न निरन्वयोच्छ्रया, निरन्वयोच्छ्रयौ हि कार्यभावे तत्त्वतोऽसत् मद्भवति, न च सर्वथा असतः शक्तिप्रतिनियमः,
 ततः कार्यान्तस्वत्त्वभावप्रमद्भ इति भावनीयं, अध्यवसायस्थानान्तराणि चानुकम्पादिगर्भाणि मलीमसमध्यमतीत्राणि पारम्पर्येण
 मदर्शनरीजभूतानि नोश्चरूपाणि गृह्यन्ते, तानि गच्छतः—प्राप्तुमतः, किम्भूतस्य सत इत्याह—‘अनादी’त्यादि, नास्यादिस्तीत्य-

नादिः, अनादिर्मिथ्यादृष्टिः, अप्राप्तपूर्वसम्यक्त्वलाभ इत्यर्थः, तस्य अनादिर्मिथ्यादृष्टेरपि, अपिशब्दात् सादिमिथ्यादृष्टेरप्यवाप्तस-
म्यक्त्वपरित्यागिनः पुनस्तद्ग्राभे 'सत' इति सद्वृत्तस्य, क्लिष्टसत्त्वाचरिततिक्रान्तभावस्य, किमित्याह—'परिणामविशेषा'-
दिति परिणामः—अध्यवसायार्थिचं, तस्य विशेषः स एव वा, पूर्वं पूर्वं जघन्यमङ्गीकृत्य परः परः शुभो विशेष इत्युच्यते, परिणा-
मविशेषश्चेह यथाप्रवृत्तकरणमिमत्तं, ततः परमपूर्वकरणं, अप्राप्तपूर्वं तादृगध्यवसायान्तरं जीवेनेत्यपूर्वकरणमुच्यते ग्रन्थि विदारयतां,
ततश्च ग्रन्थिभेदोत्तरकालभाव्यनिवृत्तिकरणमासादयति, यतस्तावच्च निवर्त्तते यावत् सम्यक्त्वं न लब्धमित्यतोऽनिवृत्तिकरणं, ग्रन्था-
न्तराप्रसिद्धत्वाद्भाष्यकारेण अनिवर्त्ति नोपात्तं करणं, अवश्यंतया च सम्यग्दर्शनं लभमानस्तल्लभत इति काका अभ्युपेतं, तद-
भावेऽभावात्, अत एवाह—अपूर्वकरणं व्यावर्णितलक्षणं 'तादृग्भवति' तादृगिति यद् यथाप्रवृत्तकरणस्य कार्यमनिवृत्तिकरणस्य
च कारणं येनास्य जीवस्य अनुपदेशादित्युपदेशमन्तरेण, विशिष्टवाह्यनिमित्ताभावोपलक्षणमेतत्, तथाभव्यत्वादिभावतः
आम्यन्तरदोषोपशमप्राधान्यात्, अन्यदपि विशिष्टं बाह्यं निमित्तमन्तरेण 'सम्यग्दर्शनं' यथोदितस्वरूपमुत्पद्यते अभिव्य-
ज्यते, स्वत एव कथंचिद्भातुप्रागुप्याद्रोगोपशान्तिरयद्, इत्येतदेवंविधं 'निस्सर्गसम्यग्दर्शन'मिति निगमनं, उक्तं निस्सर्गस-
म्यग्दर्शनम्। अधुना अधिगममम्यग्दर्शनमभिधातुमाह—'अधिगम' इत्यादि, गमो ज्ञानं, अधिको गमः अधिगमः, आधिक्यं सामा-
न्येन परोपदेशादुत्पत्तेः, अधिगमस्त्वसारः संसारः इत्यन्वयालोचनेन, आगमोऽपि सारोऽपवर्ग इति व्यतिरेकालोचनेन,
निमित्तमित्युपदेशस्य प्रतिमादि, तद्दर्शनजो बोधोऽपि निमित्तमथायुर्वृतमिति यथा, श्रवणमिति श्रुतिः प्रतिमादेरेव भूपा-
दिवर्जनाकर्णनोत्थो बोध एवेत्यर्थः, शिक्षेति स्वयमेवाप्तप्रणीतागमाभ्यासः, उपदेश इति गुरुलक्षणयुक्तात् गुरोर्धर्मदेशना,

इत्यनर्थान्तरम् एवमेते किञ्चिद्भेदं प्रतिप्रथमाना अनर्थान्तरमित्युच्यते, एवं पर्यायकथनं कृत्वा संपिण्डय कथयन्नाह—‘तदेव’मित्यादि, तदेवमित्युक्तेन प्रकारेण यत् परोपदेशात् परोपदेशमाश्रित्य, विशिष्टवाह्यनिमित्तोपलक्षणमेवैतत्, तथाभव्यत्वादिभावतः बाह्यनिमित्तप्राधान्यात् अन्यदपि प्रतिमादि बाह्यं निमित्तमाश्रित्य तन्वार्थश्रद्धानं भवति अपूर्वकरणादिक्रमेण, वैद्योपदेशक्रियानुष्ठानद्रोहोपगान्तिर्इ, अधिगमसम्यग्दर्शनमिति निगमनमेतत्, इह च परानपेक्षत्वात् कथञ्चिन्निसंगं सत्यधिगमोपपत्तेः, अन्यथा कथं तदभावादिगमम्यग्दर्शनान्तरमधिगमम्यग्दर्शनोपन्यास इति?, आह—सर्वसत्त्वानामनादित्वात् कर्मसंयोगस्य क्रिमिति कालभेदेन सम्यग्दर्शनलाभः, तथा च केषांचिदयमनादिमाव् केषांचिदयमनादिमाव् केषांचिदनन्तेन कालेनेति, सम्यग्दर्शनलाभो हि विशिष्टकालस्वभाननियतिकर्मपुरुषकारसामग्रीजन्यः, मा च प्रतिसत्त्वं भिन्नेति, ततश्च यस्य यो विपाककालस्तथाभव्यत्वनियतिकर्मकालपुरुष्यापेक्षस्तस्य तदा भवतीति न कश्चिदोपः, सर्वकार्याणामेव सामग्रीजन्यत्वाभ्युपगमात्, उक्तं च यथायथितार्हन्मतवेदिना सिद्धसेनदियाकरणे—“कालो महात्र णिअई पुव्वकयं पुरिसकारउणेगंता । मिच्छत्तं ते चेव उ समासओ होति मम्मत्तं ॥१॥” इत्यलं प्रसङ्गेन, अक्षरगमनिकामात्रस्य प्रस्तुतत्वादिति ॥ उत्तरखेत्रे मन्वन्धं लगयन्नाह—‘अत्राहे’त्यादि, अत्र-यधिपये सम्यग्दर्शने व्याख्याते विषयविवेकमजानान आह चोदकः—तत्रार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तं भवता, तत्र किं तत्रमिति, ‘तत्रे’त्यनेन तत्रार्थश्रद्धानगन्दे यस्तत्रशब्दस्तत्र किं तत्रं-किं तस्याभिधेयं?, न चायमयुक्तः प्रश्नः, तत्रानि जीवादीनि यत्स्यन्त इति प्राणुपन्यस्तत्वात्, तदियत्तादिपरिज्ञानाभावात्, इत्येवमाशंक्याह—अत्रोच्यते, अत्र तत्र इति दाक्षिते तत्रगन्दे यदभिधेयं तदियत्ताद्यमर्थस्वरूपमुच्यते—

जीवाजीवाश्रयवन्धसंवरनिर्जराभोक्षास्तत्त्वम् ॥ ४ ॥ सूत्रम् ॥

जीवादयस्तत्त्वमिति, एकवचननिर्देशः अमीपामेव निरुपचरितमामान्यविशेषतत्त्वव्यापनाय सामान्यप्रधानः, इति सूत्र-
ममृदायार्थः, अरयवार्थं तु विश्वहपुरस्मरमाह भाष्यकारः—'जीवा' इत्यादि, (पृ. ७-१२) तत्र सुखदुःखज्ञानोपयोगलक्षणा
जीवाः, तद्विपरीतान्त्वजीवाः, आश्रयते-श्रुते कर्म अनेनेत्याश्रवः, शुभाशुभकर्मदानहेतुरिति भावः, आश्रवैरात्तस्य कर्मण
आत्मना संयोगो वन्धः, आश्रयस्य निरोधो गुहादिभिः संवरः, कर्मणां विपाकतस्तपसा वा शठो निर्जरा, कृत्स्नकर्मक्षयादा-
त्मनः स्यात्स्मन्यव्यानं मोक्षः, 'इत्येव सप्तविधोऽर्थस्तत्त्वमिति' इतिशब्दः इयचायाम्, एतावानेव, एष इति चोदकस्य
प्रत्यक्षीकृतो वचनेन, गतविधः इति गतप्रकारः, अर्थ इत्यर्थमाणत्वात्, तत्त्वमित्यस्य पदस्य एष सप्तविधोऽर्थ इति पदत्रयं
व्याख्यानं, तत्त्वमिति वा व्युत्पत्तौ कथ्यं, गच्छतं परमार्थं इति व्युत्पत्तौ तु जीवादीनां पदार्थानां स्वभावः—स्वसत्ता, इयं यदा
प्रागान्येन विरक्ष्यते तर्दकवचननिर्देशः तत्त्वमिति, यदा तु विशेषमनुचिद्धत्वादुपमर्जनत्वेन तदा बहुवचननिर्देश एवेत्याह—
'एते वा गतायास्तत्त्वानीति' एते प्राक् प्रत्यक्षीकृताः, पाशब्दो विशेषप्राधान्यापेक्षया विकल्पार्थः, सप्तार्था—जीवादयस्तत्त्वानि
दृश्यानि, पुण्यपापयोथवन्धेऽन्तर्भावान्न भेदेनाभिधानं, यद्येवमाश्रवादयोऽपि पञ्च न जीवाजीवाभ्यां भिद्यन्ते ततस्तेऽपि न वाच्याः,
तथाहि—आश्रयो मिय्यादर्शनादिरूपः परिणामो जीवस्य, म च क आत्मानं पुद्गलांश्च विरहय्य, वन्धस्तु कर्म पुद्गलात्मकं आत्म-
प्रदेशं न्द्विष्टं, संसरोऽप्याश्रयनिरोधलक्षणी देशसर्वभेदः आत्मनः परिणामो निवृत्तिरूपः, निर्जरा तु कर्मपरिशोधात् जीवकर्मणां
पार्यस्यमापादयति स्वशक्त्या, मोक्षोऽप्यात्मा ममस्तकर्मविरहित इति, तस्माज्जीवाजीवौ तत्त्वमित्येतावद्दक्तव्यम्, उच्यते, मत्यगेत-

देनं, किञ्चिह मोक्षमार्गे शिष्यस्य प्रवृत्तिः प्रक्रान्ता, न तु सद्ब्रह्मविधानं, तद् यदैवमाख्यायते आश्रवो बन्धश्चेत्तद्द्वयमपि मुख्यं तत्त्वं ममारकारणं, मंवरनिर्जरे च मोक्षस्य, तदाऽसौ संसारकारणत्यागेनेतस्य प्रवर्त्तते, नान्यथेत्यतः चतुष्टयोपन्यासः, मुख्यसाध्य-
न्यापनार्थं च मोक्षस्येति, न चैवमिह पुण्यपापाविधाने किञ्चित् प्रयोजनमिति, एतेन जीवादिक्रमाविधानप्रयोजनमुक्तं वेदित-
व्यमिति, जीवादीनां लक्षणादेरविधानावसर इत्याह— 'तां ह्यक्षणत ' इत्यादि, तान्-जीवाजीवादीन् लक्षणतः—स्वचिह्नेन विधा-
नतो-भेदेन चग्रन्दाद् भेदप्रभेदपरिग्रहः, पुरस्ताद्-उपरिष्टात् विस्तरेण-प्रपंचेन उपदेक्ष्यामः—सामीप्येन कथयिष्यामः, 'उपयोगो
लक्षणं' (२-८) म द्विपिधोऽष्टचतुर्भेदः (२-९) तथा संसारिणो मुक्ताश्च (२-१०) समनस्कामनस्काः (२-११) संसारिणस्त्वमस्था-
यरा (२-१२) इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ एते च जीवादयः नामादिभेदैस्तुयोगद्वारैः तथा प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां ग्रमाणाभ्यां नैगमादिभिश्च
यस्त्वंग्रपरिच्छेदिभिर्नयैः तथा निर्देशस्वामित्वादिभिश्च प्रकारैरधिगन्तव्याः, तत्र व्यापकत्वान्नामादीनामादा-
वैभिर्निरूपयन्नाह—

नामस्यापनाद्द्रव्यभावतस्त्वन्यासः ॥ ५ ॥ सूत्रं ॥

नामस्यापनाद्द्रव्यभावत इति तृतीयार्थं तमिः, नामादिभिर्जीवादीनां निक्षेपः कार्य इति सूत्रपिण्डार्थः । एनमेव प्रकटयन्नाह
भाष्यकारः—'एभि' रित्यादि (दृ. ९-१६) एभिरिति सूत्रोक्तं: नामादिभिः—नामस्थापनाद्द्रव्यभावैवतुर्भिरिति नामादीनामुप-
लक्षणव्यरच्छेदार्थं मंल्या, इहाधिकारे एभिरेवेत्यर्थः, 'अनुयोगद्वारै' रिति अनुयोगः—सकलगणितकव्याख्या तस्य द्वाराणि—
अधिगमोपायास्तः, किमित्याह—'तेषा' मित्यादि, तेषामित्यनन्तरोक्तद्वौक्तानां, तानेव स्पष्टयति—जीवादीनां तत्त्वाना-

मिति, किमित्याह—'न्यासो भवति' विरचना कार्येत्यर्थः, किमर्थमादावित्याह—'विस्तरेणे'त्यादि, विस्तरेण—प्रपञ्चेन लक्ष-
णतो विधानतथाधिगमायेति, यदुक्तं प्राग् लक्षणतो विधानतश्च पुरस्ताद्विस्तरेणोपदेक्ष्याम इति, तत्र लक्षणविधानाभ्यामप्यभिधाने
नशब्दात् स्वभेदप्रभेदविस्तरेणाधिगमायेति, तत्राश्रुपयोगो लक्षणं संसारिणो मुक्ताश्चेत्यादौ उपयोगः चतुर्भेदः संसारश्चेति नामा-
दिन्यामव्याख्यावतारणेन प्रपञ्चाधिगमायेत्यर्थः; आदौक्तोऽयं सर्वत्रावधारयितुं शक्यत इतिभावः। एनमेवोपन्यस्य पर्यायेण व्याचि-
न्यामुराह—'न्यास' इत्यादि, न्यासः कः?, उच्यते—निक्षेप इत्यर्थः; एतन्नामादि तथाऽभिधातुमाह—'तव्यथे'-
न्युदाहरणोपन्यासार्थः; नामजीव इत्यादि, नाम्नेन जीवः नामजीवः; जीवशब्द इत्यर्थः; एवं स्थापना जीवाकारा प्रतिकृतिः; एवं द्रव्यं
तद्रूपवियुक्तः; एवं भावस्तद्गुण इति, एवं चत्वार्यपि तत्त्वं सर्वेभ्योऽर्थानर्थसिद्धेरिति, यद्वा एकस्मिन्नेव शरीरिणि चतुष्टयं, तत्र यो जीव
इतिशब्दः प्रवर्तते न नामजीवः; य आकारः कराद्यवयवसन्निवेशः स स्थापनाजीवः; विवक्षया ज्ञानादिगुणवियुक्तत्वं द्रव्यजीवो, ज्ञानादि-
गुणपरिणतिभाक्त्वं तु भावजीव इति ॥ सम्प्रति नामादीनां जीवविशेषणतयोपात्तानां स्वाथं लक्ष्ये दर्शयति—'नामे'त्यादिना, नामेति
किमुक्तं भवति? अज्ञाना नाम करणमित्यनर्थान्तरमेतत्, अनेन शब्देनेदं वस्त्वभिधीयत इतियावत्, एतदेवाह—'चेतनावत' इत्यादिना,
चेतना—ज्ञानं मा यथास्ति तच्चेतनावत्, तद्विपरीतमचेतनं, 'द्रव्यस्थे'ति (तस्य) प्रदर्शनमिदं, गुणक्रिययोरपि नामादिचतुष्टयप्रवृत्तेः,
द्रव्यव्यतिरेकेण वा गुणक्रियाऽभावात् प्राधान्यस्यापनपरं, अतस्तस्य द्रव्यस्य चिन्ता न क्रियते, व्यवहारार्थं संज्ञा—सङ्केतः क्रियते,
कीदृगित्यत आह—'जीव' इति, इतिना स्वरूपे जीवशब्दः स्थाप्यते, जीव इत्ययं ध्वनिः तच्चेद्वाच्योऽर्थो नामतया नियुज्यते स नामजीव
इति, न इत्यनेन तत्र चेतनावत्यचेतने वा यदृच्छया यो जीवशब्दो नियुक्तस्तं व्यपदिशति न शब्दो नामजीव इत्युच्यते, न तद्वस्तुपाधिक

इति, 'अर्थाभिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेया' इति न्यायात् । सम्यति स्थापनाजीवं कथयति—'यः काष्ठपुस्त' इत्यादिना, यः स्थाप्यते जीव इति संबन्धः, कः स्थाप्यते? काष्ठपुस्तादिवित्याह—काष्ठं—दारु पुस्तं—दुहितृकादि सूत्रचीवरादिविरचितं चित्रं—चित्र-कराघालितं, कर्मशब्दः क्रियावचनः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, काष्ठं क्रियेत्यादि, अक्षनिक्षेप इति सामयिकी संज्ञा चन्दनकानां, निक्षेपो रचना विन्यास इति, एते काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपा आदिषु रच्यमानानां ते काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादयः, आदि-शब्दशोभाभ्यां सम्बन्धीयः, काष्ठपुस्तचित्रकर्मादयो ये सद्भावस्थापनारूपाः तथा अक्षनिक्षेपादयोऽसद्भावस्थापनारूपा ये तेषु बहुषु 'स्थाप्यते' जीवाकारेण रच्यते—जीव इति यो जीवाकारो रचितः स स्थापनाजीवोऽभिधीयते, एतदुक्तं भवति—शरीरानुगत-तस्यात्मनो य आकारो दृष्टः स तत्रापि दृश्यत इतिकृत्वा स्थापनाजीवोऽभिधीयते, ननु चाक्षनिक्षेपे नास्त्यसावाकार इति, उच्यते, यद्यपि बहीरूपतया नास्ति तथापि बुद्ध्या स रचयिता तत्र रचयति तमाकारम्, अत एव स्थापना नामद्रव्याभ्यां सुदूरं भिन्ना, यतो निश्चिप्यमाणं वस्तु न शब्दो भवति, नापि तद्भाववियुक्तं विवक्ष्यते, किंत्वाकारमात्रं यत्तत्र तद्विवक्षितमिति । स्थापनाजीवं दृष्टान्तेन भावयति—'देवताप्रतिकृतिचिद्' इत्यादिना, देव एव देवता तस्याः प्रतिकृतिः—प्रतिविम्बं, सा च न सैव सहस्राक्षशूल-पाणिमयूरवाहनादिरूपा, नापि ततोऽत्यन्तभिन्नस्वभावाऽन्यैव, किन्तु तत्समानपरिणामरूपा तथा प्रतीतिरिति, तद्वत् इन्द्रो-देवाधिपः रुद्रः—उमापतिः स्कन्द इति स्कन्दकुमारः, उत्तस्पदलोपात्, सत्यभामा सत्येति यथा, विष्णुः—वासुदेवः, रुद्रादीनां न देवताख्या ग्राह्ये, लौकिकरूपा त्वेषमुपन्यासः, यथेन्द्रादीनां प्रतिकृतिः स्थापिता सतीन्द्र इति व्यपदिश्यते तथा जीवाकृतिरपि काष्ठा-दिषु स्थापिता जीव इति भावः । अधुना द्रव्यजीवमाह—'द्रव्यजीवमाह' इति, प्रकारार्थः, योऽयं प्रकारः प्रागुपन्यस्तः स उच्यते,

'गुणपर्यायवियुक्त' इति महत्तन्त्रेण गुणाः—चेतन्यसुखादयः क्रमवर्तिनः पर्यायाः—तिर्यङ्मनुष्यादयः, गुणाश्च पर्यायाथेति
 द्वन्द्वस्त्रीत्रियुक्तो, रहित इत्यर्थः, ननु द्रव्यगुणादेरभेदप्रतिज्ञानात् कथमेतदित्याह—'प्रज्ञास्थायपित्तः' प्रज्ञा-बुद्धिस्ताया स्थापितः,
 गुणादिभेदेन रुद्रगा कल्पितः इत्यर्थः, स एव विशेष्यते—'अनादी'त्यादिना, अनादिश्चासौ पारिणामिकमाश्रय तेन युक्तः,
 इह मात औदयिकादिरूपोऽपि भवति तद्द्रव्यपोहाय पारिणामिकग्रहणं, असावप्यभ्रेन्द्रधनुरादिना सादिपारिणामिक इत्यन्नादि-
 ग्रहणं, एवमनादिपारिणामिकभावयुक्तो जीव उच्यते द्रव्यजीव इति, अस्य कल्पनया द्रव्यमात्रत्वादिति, तत्रततो निर्विषयेयं
 रत्यन(,गुणपर्यायवियुक्तस्य तस्य चान्धेयादिदृग्दमम्भनात्, भूतभाविसम्पत्पर्याययोग्यता चेह द्रव्यलक्षणं न समस्तीति मन्य-
 मान आह—'अथवा शून्योऽयं भद्र' इति, निर्विषय इत्यर्थः, एतदेव स्पष्टयति—'यस्ये'त्यादि, यस्येति वस्तुनः, हिशब्दो
 यस्माद्धे, अजीवस्य—नेतनारहितस्य सतो-विद्यमानस्य भव्यं—भविष्यत् जीवत्वं—चेतनापचं स्याद्—भवेत् स द्रव्यजीवः
 स्यात्, भाविजीवकारणतया, यद्येवमपि सति को दोष इत्याह—'अनिष्टं चैतदि'ति, चशब्दः एवकारार्थः, अनिष्टमेवेत्, एवं
 एजीवस्य जीवभावे जीवस्याप्यजीवभावा इति मिद्धान्तविरोधः, आह—एवमपि विरोध एव, यत उक्तं—'जत्थ उ जं जाणेजा
 नित्सेवं निक्किमे निरसेसं । जत्थवि अ ण जाणेजा चउक्कयं निक्खिखेवे तत्थ ॥१॥"ति, चतुष्टयस्य व्यापितोक्ता सा विरुध्यते,
 न, अस्य गह्वर्यवियपत्वात्, प्रायः सर्वपदार्थेष्वन्येषु सम्भवात्, इहापि जीवपदार्थेऽस्तत्र चानुपयुक्त इति द्रव्यजीवोपपत्तेः,
 तत्रथाभावेन योग्यतालक्षणं तु द्रव्यत्वमधिकृत्य भाष्यकारेणास्य प्रतिषेधः कुत इति, भावजीवमधिकृत्याह—'भावतो जीवा'
 इति, अत्र क्रमचनोद्देशे गह्वरचननिर्देशः एकरूपपदादनिरामार्थः, तथा चाहुरेके—'पुरुष एवेद'मित्यादि, भावत इति च तृतीयाथे

तसिः, भावैः सह ये वर्तन्त इत्यर्थः, अत एवाह—‘औपशमिके’त्यादिना, औपशमिकादीनां भावानां लक्षणं इत्थं क्रमाभिधाने प्रयोजनं च द्वितीयाध्यायादिद्वये दक्ष्यामः ‘औपशमिकक्षायिकौ भावा’ वित्यत्र (अ. २-द्व. १), ततश्चौपशमिकादिभावयुक्ताः, इत्यनेन निःस्वभावजीववादव्यवच्छेदमाह, तथा चाहुरेके—“ निःस्वभावाः जीवाः संवृतैः सन्तः ” “अकार्याकरणैकस्वभावा” इति चान्ये, ‘उपयोगलक्षणं’ इति साकारानकारसंविह्वलक्षणाः, ते च नैकरूपाः, किन्तु ?, ‘संसारिण’ इत्यादि, संसार उक्तलक्षणः स एवामस्ति ते संसारिणो-नारकादयः, ‘सुक्ताश्चे’ति युक्ताः कर्मसम्बन्धेन, एते एकसमयसिद्धादयः, चशब्दात् सप्रमेदाः द्विधा वक्ष्यन्ते द्वितीयेऽध्याये, एवं जीवे नामादिन्यासमुपदर्शयतीति दिशन्नाह—‘एव’ मित्यादि, एवमिति यथा जीवे तथा अजीवादिषु, अपिशब्दात्तद्रेदेष्वपि धर्मास्तिकायादिषु, अत एवाह—‘सर्वेष्वि’ति व्याख्या अनुगन्तव्यमिति—नामादिचतुष्टयं कथनीयं, यथा नामजीवः नामधर्मास्तिकाय इत्यादि, एवमिदमक्षरमात्रगमनिकया नामादिस्वरूपं व्याख्यातं, वस्तुधर्मत्वं चैतेषां सूक्ष्मोपपत्तिभिः संसत्यादिभ्योऽवसेयं, लेशतस्तु दर्शयते—वस्तुधर्मो नाम, तत्प्रतीतिहेतुत्वात्, तथा लोकसिद्धेः स्तुत्यादौ सुखादिभावान् स्तवफलोपपत्तेश्च, एवं स्थापनाऽपि वस्तुधर्मः, तदुद्देशेन करणात् भेदेन प्रवृत्तेः तदाकाराराधनात् तद्वेतुकेश्चैः सिद्धेश्च, द्रव्यभावो तु तस्यैव तथाभवनात् साधुदेनाद्युदाहरणतः सुज्ञानावेव, इह च नामस्थापने अधिकृतवस्तुभिन्ने कथंचित् ये ते तद्वत् फलासाधनात् वस्तुनि प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् बहिःपर्यारूपे इति केचिद् व्याचक्षते, न चैतदनापमित्यलं प्रसङ्गेन ॥ साम्प्रतं येऽपि जीवादीनां शब्दास्तेऽव्यप्यस्य नामादिचतुष्टयस्यावतार इत्येतत् कथयन्नाह—‘पर्यायान्तरेणापी’ त्यादि, प्रधानशब्दस्य तदर्थशब्दान्तराणि पर्यायाः पर्यायादन्यः पर्यायः पर्यायान्तरं तेनाप्यस्य चतुष्टयस्य न्यासः कार्यः, तदाह—‘नामद्रव्य’ मित्यादि, (पृ. ८-१३)

एतद्भाष्यं नामादिजीवव्याख्यानेन भाषितमेव यान् केचिदप्याहु रित्यादि, केचित् पुनर्ब्रूवते, 'यद् द्रव्यतो द्रव्यं भवती'ति यदि-
 नि व्यणुक्तादि, द्रव्यत इति च तृतीयाधे पंचम्यर्थे वा तसि; द्रव्ये; मम्भूय यत् क्रियते, यथा बहुभिः परमाणुभिस्त्रिप्रदेशिकादिः
 स्फुन्ध; अथवा तस्मादेव भेदे परमाणुद्विप्रदेशिकादिश्च तद् द्रव्यद्रव्यं, द्रव्यतो द्रव्यस्यैव भवनादिति, एतद्विशेषे स्थापयन्नाह—
 'तत्रे' न्यादि, तत्रैतद् द्रव्यं पुरल्लद्रव्यं द्रव्यमेव भवति, नान्यद् धर्मादि इत्येवं प्रत्येतव्यं, धर्मादिरन्यैः सम्भूयाकरणात्, मिथ-
 मानागान्यवस्वनुत्पत्तेरिति, पुरल्लेषु चैवमुत्पादो न्याय्य इत्येतदाह—'अणव' इत्यादिना, अणवः—परमाणवः स्कन्धाश्च—द्विप्रदे-
 शिकादयः गहानभेदेभ्यः उत्पद्यन्ते, संघातात् स्कन्धाः, भेदादणवः, इत्येवं वक्ष्यामः पञ्चमेऽध्याय इति ॥ भावद्रव्यमभिधातुमाह—
 'भावतो द्रव्य्याणी' त्यादि, अत्र भावद्रव्यमित्येकं विन्यस्य भावतो द्रव्य्याणीति बहुवचननिर्देशः परामितं यदेकं विश्वस्य
 चारणमवादिद्रव्यं, यथाहुरेके—“आप एवेदं खल्विदमग्रे आसी” दिति तद्द्रव्यपोहेन द्रव्यघट्टत्वख्यापनार्थं, कानि तानीत्याह—
 “धर्म्मन्दीनि पंच सगुणपर्याग्याणी'ति, सहवर्त्तिनो गुणाः—अमूर्त्तत्वादयः क्रमवर्त्तिनः पर्यायाः—अगुरुलज्वादयः, तद्भा-
 ङि, मा भूहुणादिभेदेन नित्यान्येवेत्याह—'प्राप्तिलक्षणानी'ति, तान्येवान्यानन्दान्ध धर्म्मान् प्रतिपद्यन्ते परिणामलक्षणानीति-
 यावत् . तथा च जीवो देयादिभावेन परिणमते पुरल्लाः कृष्णादित्वेन धर्मादयस्तद्गमनादिनिमित्तत्वेन, 'वक्ष्यन्त' इति उपरिष्ठात्,
 प्राप्तिलक्षणानीति यदुक्तं सा न स्वगनीषिकृत्याप्तागममाह—'आगमतश्चे'त्यादिना, आगत इति तसिः सप्तम्यर्थे, चक्षब्दोऽपि-
 यब्दार्थे, आगमेऽपि पूर्वाख्ये कथ्यमाने 'प्राभूतज्ञ' इति व्याकरणमूलयोनिभूतशब्दप्राभूतज्ञो गुरुः, किमित्याह—'द्रव्य-
 मिति' त्यादि, द्रव्यमित्यस्यार्थं तीर्थकृत् किमाहेति परिष्णो जगाद्—'भव्यमाहे'ति, एतदपि साम्प्रतं कथमवगम्यत इति चेत्

शब्दशामृतविनिर्गतव्याकरणश्रुतेः, तदाह—‘द्रव्यं च भव्यं’ इति, अस्यायमर्थः—द्रव्यमिति निपात्यते भव्यं चेद्भवति, भव्यमित्यपि
 गन्देहासदमेव केषांचिदिति स्पष्टयति—‘भव्यमिति प्राप्यमाह’ प्राप्तव्यं तैस्तैः स्वगतैः परिणतिविशेषैर्गत्यादिभिः प्राप्तोति
 वा तानिति प्राप्यं, ननु चायं भवतिरुक्मर्कः सत्ताभिधायी कथं प्राप्यमित्यनेन कर्माभिधायिना कृत्येन भव्यमिति अस्त्यर्थो
 विनियुते ?, उच्यते, नैत्रायं मत्ताभिधायी, किं तर्हि ?, ग्रास्यभिधायी, चुरादावात्मनेपदी, तदाह—‘भू प्राप्तावात्मने’ प्रास्यभि-
 धायिता कथ्यतेऽनेन, ‘तदेव’ मिति प्रास्यभिधायित्वे सत्ययमर्थो भव्यशब्दस्य स कर्मसाधनपक्षे, प्राप्यन्ते स्वधर्मैर्यानि तानि भव्या-
 ऽन्युच्यन्ते, कर्तृसाधनपक्षे तु प्राप्नुवन्ति तान्येव धर्माणीति भव्यान्युच्यन्त इति, एतदाह—‘प्राप्यन्ते प्राप्नुवंतीति वा द्रव्या-
 णीं ति, अन्ये तु व्याचक्षते—आगततथ प्राभृतज्ञ इति द्रव्यप्राभृतपदार्थज्ञो भावद्रव्याणि, द्रव्यमिति च भव्यमित्यादि नोआ-
 गमनो द्रव्यलक्षणाभिधानप्रतिपादनपरिमिति, एतच्च न भाष्यकारमिश्रायानुसारीति नातीव शोभनं व्याख्यानं, अननुसारित्वं च
 ‘अथवा शून्योऽयं भङ्ग’ इत्यभिधानात्, योग्यतालक्षणमेव द्रव्यमस्यात्राभिप्रेतमिति गम्यते, अन्यथा जीवपदार्थस्तत्र चानुपयुक्तो
 द्रव्यजीव इत्यनेन प्रकारेणास्यापि सम्भवात् न शून्यो न स्यादिति कृतं विस्तरेण । सम्यति जीवादीनां न्यासं प्रदर्श्य तेषां पर्या-
 यस्य द्रव्यशब्दस्य अन्येषामप्येवमेव कार्य इत्यतिदिशन्नाह—‘एवं सर्वेषां’ मित्यादि, एवं यथा जीवादीनां द्रव्यशब्दस्य तथा
 ‘सर्वेषां’ गुणक्रियादिशब्दादीनामिति (अनादिमतां) भव्याभव्यादीनां आदिमतां च मनुष्यादीनां पर्यायाणां, ‘जीवादी-
 नां मोक्षान्तानां’ मन्वन्धिनामनादिमदादीनां ‘तत्त्वार्थाधिगमार्थ’ मिति तत्त्वस्य-परमार्थस्य भावस्याधिगमो-ज्ञानं तदर्थ
 ‘न्यासः कार्य’ इति, युद्धिमता मुमुक्षुणा निक्षेपः कार्य इत्यर्थः ॥ एतेषामेवाधिगममभिधातुमाह—

प्रमाणान्तररधिगमः ॥३॥ सूत्रं ।

प्रमाणान्तररधिगमः ॥३॥ सूत्रं ।
प्रमाणान्तररधिगमः ॥३॥ सूत्रं ।
- 'ग्या'मित्यादि (पृ-९-१०) प्रक्रमप्रदक्षितानां जीवादीनां तत्त्वानामिति पूर्ववद् व्याख्या, 'यत्तद्दिष्टाना'मिति यथापरि-
गाट्या गामस्तेनाभिहितानां 'नामादिभिन्नर्यस्ताना'मिति नामादिस्त्रे नामस्थापनादिभिर्भेदैर्निक्षिप्तानां, एतदेव स्पष्टयति,
अधिगमो (मे) पर्यायार्थमुपक्षिप्तानामित्यर्थः, अनेको जीवशब्दवाच्योऽर्थ इति यथाग्रयोजनं तद्विशेषाधिगमाय न्यस्तानामिति
भावः, किमित्याह- 'प्रमाणान्तरै' रित्यादि, प्रमाणान्तरैः-ज्ञानविशेषरूपैः 'विस्तराधिगमो भवति' एकैकस्य तत् उद्घटना-
दपरुष्टस्य विल्लेण-लक्षणविधानाल्येन 'अधिगमः' परिच्छेदो भवति, एतदुक्तं भवति-यदा अधिगमः तदा न प्रमाणनया-
न्विरहा (हत्य) इति, प्रमाणसंख्यानियमायाह- 'तत्र प्रमाण'मित्यादि, 'तत्रे'ति वाक्योपन्यासासार्थः, प्रमीयतेऽनेन तत्रभिति
प्रमाणं, करणार्थाभिधानः प्रमाणशब्द इति, आत्मा गुखादिगुणकलापोपेतो मत्यादिना साधकतमेनावबुध्यते विषयमित्यर्थः,
आह-यदि तेन करणभूतेनानुष्यते आत्मेति तर्ह्यनवबोधक्रियाप्रमाणत्वे एवमवबोधोधात्मकमेवेत्यनिष्टावाप्तिः, नैतदेवं, स्वपर्याय-
स्यैव करणत्वान्, तस्य कथंचित् ततोऽव्यतिरेकात्, अन्यव्यतिरेकयोगेन चित्रस्वभावत्वात्, तेन करणभूतेनात्माऽवबुध्यत
इत्युपपन्नं, तथाहि-भिन्नः ग्राह्यगृहणस्वभावः क्रियायाः कथंचित् अभिन्न आत्मा तच्चतः प्रमाणं, तदत्र शाब्दं न्यायमधिकृत्योप-
सर्जनीकृतक्रियावत्क्रियाभिधायी प्रमाणशब्दः, तदभेदाच्चात्मावबोध इति न काश्चिदोपः, एवं कर्तृसाधनादिपक्षेऽपि प्रमि-
णोति-अवगच्छतीति प्रमाणमित्येवमादिष्वभिहितार्थाजुसास्तो भावना कार्या, मुख्यस्त्वयं प्रमाणशब्दः करणसाधन एवेति नात्र

यत्, 'द्विविध'मित्यनेन संख्यानियममाह, द्विविधमेव, न त्रिविधमेव, न त्रिविधादि, द्वैविध्यमेव दर्शयति—'परोक्षं प्रत्यक्षं च वक्ष्यत'
 इति, पराणि-द्रव्येन्द्रियाणि मनश्च तन्निमित्तं ज्ञानं परोक्षमित्यादि, धृमादग्निज्ञानवत्, प्रत्यक्षं पुनरस्नात्यश्नुते वाऽर्थानित्यक्षः—
 आत्मा तस्याक्षेन्द्रियमनांमि अनपेक्ष्य यत् स्वत एवोपजायते तत् प्रत्यक्षम्—अवध्यादि, चशब्दः स्वगतानेकमेदसमुच्चयार्थः,
 एतच्च वक्ष्यत उपरिष्टात् " इत्यमुपन्यासे चैवमेवानयोर्भाव इति प्रयोजनं " 'चतुर्विधमित्येके' इति चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमा-
 नोपमानागमभेदेन एके सूत्रयो मन्यन्ते, कथमित्याह—'नगवादान्तरेण' यतः केचिन्नैगमादयो नयाश्चतुर्विधमभ्युपयन्ति,
 अत एवानुयोगद्वारेषु चतुर्विधमुपन्यस्तमिति, एतच्च यथा अवस्थितं चातुर्विध्यं तथा भाग्यकार एवोत्तरत्र दर्शयिष्यति । एवं
 प्रमाणावयवं निभिद्य व्युत्पत्त्यादिद्वारेण नयावयवं विभजयन्नाह—'नयाश्चे'त्यादि, नयन्तीति नयाः, अनेकधर्मात्मकं वस्तु एक-
 धर्मेण नित्यमेवेदमनित्यमेवेति वा निलुपयंतीत्यर्थः, एते च पञ्च नैगमादयो वक्ष्यन्त उपरिष्टात्, अत एव सर्वनयावलंबि नः
 प्रमाणं ज्ञानी (नं), अमीपां भेदेनाभिधानं, तथाहि—प्रमाणं समस्तवस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मकं मत्यादीति, अतः प्रमाणं सम्यग्ज्ञानं,
 नयास्तु मिथ्याज्ञानं, यत आह—'एवं सर्वेऽपि नया मिच्छादिद्वी'त्यादि, एवं च कृत्वा प्रमाणशब्दस्याभ्यर्हितत्वात् स्वैव पूर्वनि-
 पात इति न चोद्यात्रकाशः। अपरे वर्णयन्ति—परस्परपक्षया नैगमादयो नया इति व्यपदिश्यन्ते अध्यवसायास्तैः परस्परपक्षेर्ज्ञानं
 ममस्तवस्तुस्वरूपालंबनं ज्ञयन्ते, तदनवगतवस्तुपरिच्छेदाभ्युपायत्वात् प्रमाणं, ये पुनर्नैगमादयो निरपेक्षाः परस्परपक्षे नयाभासा
 इति ॥ 'किञ्चान्य'दित्यनेनोत्तरस्वरं मगन्धयति, नैतावतैव विस्तराधिगमस्तत्त्वानां, यतोऽन्यदपि विस्तराधिगतौ कारणमस्ति,
 किं नत्, निर्देशादि, के पुनर्निर्देशादप इत्युक्त आह—

निर्देशस्यामित्यमाधनाधिरूपस्थितिविधानतः ॥ सूत्रं ॥ ७ ॥

न तावन्निर्देशादीनेव व्याचष्टे, मग्नन्धराक्यगेव ममर्थयति—‘गमिश्च’त्यादि, (पृ. १०-१) एभिश्च, चशब्दात् प्रमाणनयमदा-
दिभिश्च, एभिर्भिति मामान्यशब्दनिर्देशे न विशेषावगतिरस्यतो विशेषार्थमाह—(निर्देशादिभिरिति)निर्देशशब्देन निर्देशे सति
नेमत्प्रतिज्ञानमन्तीति, समासे चाव्यक्ताभिधानं प्रसिद्धं, न सूत्रादपीयत्तामम्भाव्येत, अतः ‘वद्धिभ’रित्याह, उक्तेऽपि पदभि-
रित्यस्मिन् क्रिमेतानि व्याख्याद्वाराणि उत नेति याऽऽशङ्का तन्निश्चयमाह—अनुयोगद्वारैः, व्याख्यानतरित्यर्थः, एषां च
व्यापिताऽस्ति नास्तीति आशङ्काव्युदात्तायाह—‘सर्वेषा’मिति, उक्तेऽपि चैतस्मिन्भवो सर्वशब्देनोपात्तत्तन्निराचिकीर्षयाऽऽह
-‘भावाना’मिति, अभावो हि व्यर्थत्वात् प्रयामस्य न तद्विषयमेतदिति कथयति, भावा अप्यन्यमताभिमताः सन्त्यतन्मरूपा इत्यतो
द्वयमुपादत्ते—‘जीवादीनां तत्त्वाना’मित्येतत्, ते च जीवादयः क्रिमेभिः समासेन निरूप्यन्ते उत व्यासेनेत्यत आह—‘विक-
ल्पता’इति, शमश्च कारकमामान्याद्विधानमिति तृतीयार्थ एव इति, एतत् कथयति—‘विस्तरेणे’त्यनेन, उक्तेऽपि चैतस्मिन्भवम्पू-
र्णमेव वाक्यं स्यात्, यदि पूर्वसूत्रादधिगत इत्येतन्नानुवर्त्तते, अतोऽनुवर्त्तते इति कथयति—अधिगम इति, मत्तां च पदार्थो न
व्यभिचरति यद्यपि तथापि अन्यास्याः क्रियाया नाध्याहारः कर्त्तव्यः, ततश्च—भवतीत्याह, अनेनैव सूत्रसमुदायो व्याख्यातः, अव-
यवार्थं तु व्याख्यानयन्नाह—‘तद्यथे’त्यादि, यथंते भाव्यन्ते निर्देशादयस्तथा कथ्यन्ते, निर्देश इति व्याख्येयावयवोपन्यासः,
अस्य तूद्देशपूर्वकत्वात् प्रश्ने मति निर्देशोपपत्तेरुद्भव्याचिरव्यासयवोद्देशमाह—‘को जीव’इति, किं द्रव्यं गुणः क्रियेति प्रष्टे निर्दि-
शति—‘औपशमिकादी’त्यादि, औपशमिकादयो चक्ष्यमाणास्त एव भावाः तथाभवनादात्मनः तैर्युक्तः द्रव्यं जीवः, न द्रव्यमात्रं,

नापि केवल भावाः, उभयमित्यर्थः?। स्वामित्वाद्यो जीवेऽभ्युद्धा अनया दिशेति न दर्शितवान्, वयं तु दर्शयामः, स्वामी-प्रभु-
स्तद्भावः स्वामित्वं, जीवो हि कस्य प्रभुः?, जीवस्य वा के स्वामिनः? इति, उच्यते, जीव एकोऽवधी(अधि)कृतः धर्मादीनामस्ति कायानां
स्वामी, यतः सर्वेषु मूर्च्छां यात्युपलभते परिभुंक्ते शरीरतया वाऽऽट्चे अतः सर्वेषां जीवः स्वामी, जीवस्यापि जीवाः अन्ये तन्मू-
र्च्छाकारिणः स्वामिनो भवन्ति २। माध्यते येन तत् साधनं, केन चात्मा साध्यते?, उच्यते, नान्येनामौ, मततमवस्थितत्वात्, बाह्या-
न् वा पुद्गलानपेक्ष्य देवादिजीवसैः साध्यत इति, तैः स्वस्थानं नीयत इतियावत् ३। अधिकरणमाधारः, कस्मिन्नात्मा?, निश्चयस्य
स्वात्मप्रतिष्ठत्वात् आत्मनि, व्यवहारस्य शरीरकाशादौ स्थितः, आत्मरूपादनपगमः ४। कियन्तं कालमेव जीवभावेनावतिष्ठते?, भव
(चक्र)मङ्गीकृत्य सर्वस्मिन् काले, देवादींस्तु भवानङ्गीकृत्य यावती यत्र स्थितिस्तावन्तं कालं तत्रावतिष्ठत इति ५। विधानं प्रकारः, कति-
प्रकारा जीवाः?, त्रसस्थावरादिभेदाः, एवं शेषा अपि सिद्धान्तानुसारिण्या धिया अवलोक्य पारमार्पं प्रवचनं वाच्याः, ग्रन्थगौरवभयात्तु
नादिद्वित्रये भाष्यकारः, तथा यदर्थं शास्त्रप्रवृत्तिस्तत्रापि योजनां निर्देशदीनां कुर्वन्नाह—‘सम्यग्दर्शनपरीक्षाया’मित्यादि,
यदा सम्यग्दर्शनं परीक्ष्यते तदापि सम्यग्दर्शनं किं गुणः? क्रिया? द्रव्यमिति पृष्टे निर्देशा भवन्ति, उच्यते—द्रव्यं, कथं?, ये
जीवेन शुभाध्ययमायविशेषेण विशेष्य पुद्गलाः प्रतिममयसुपभुज्यन्ते अतस्ते सम्यग्दर्शनस्य निमित्तं, तदुपष्टम्भजन्यत्वात् तत्त्वा-
र्थश्रद्धानपरिणामस्य, ततश्च कारणे कार्योपचारात् द्रव्यं सम्यग्दर्शनं, सुग्न्यया वृत्त्या तु तत्कार्यश्रद्धानरूप आत्मपरिणामः, मोक्षपि
नात्मव्यतिरिक्त एवेति द्रव्यमित्युक्तं, आह—यदि यथोक्ताः पुद्गलास्तदुपष्टम्भजन्यो वाऽऽत्मपरिणामः सम्यग्दर्शनं न तर्हि
क्षीणदर्शनमोहनीयस्य उग्रमथरूपलसिद्धिर्जीव इति सम्यग्—शोभना सटमत्प-

दार्थापलोकिनी चष्टिर्यम्य म क्षीणदर्शनमोहनीयस्य सम्यग्दृष्टिर्जीव इति, एतदुक्तं भवति क्षीणे दर्शनमोहनीये न सम्यग्दर्शनी भण्यते,
 किं तर्हि?, सम्यग्दृष्टिरेवेति, अतः सिद्धमाध्यतेति भावः, म पुनः क्षीणदर्शनमोहः किं रूपी?, नेत्याह- 'अरूपी' अविद्यमानं रूपमस्येत्य-
 रूपी, सर्वग्रहमादिषु क्षेप्यः, नामौ रूपादिधर्ममन्वितः, अमूर्तं आत्मेति, छद्मस्थकेतलिनोर्यद्यपि कर्मपटलोपरागस्तथाप्यात्मा
 न स्वभावरूपजहाति, आगतुं हि कर्मरजो मलिनयत्यात्मानमभ्रादि-रघन्द्रमसं, सिद्धास्तु सर्वथाप्यरूपा एव, स एव सम्यग्दृष्टिः
 इदानीमाशंस्येत- किं स्वन्धो ग्राम इति, तन्निरामायाह- 'नो स्क्रन्धः' अरूपत्वादेव न स्क्रन्धः-पुद्गलादिरूपः, स्वप्नदेशाङ्गीकरणा-
 तु स्यान् स्वन्धः, अथवा पंचास्तिकायसमुदिताः स्क्रन्धः, नोशब्दस्य तद्देशवाचित्वान्नोस्क्रन्धः सम्यग्दृष्टिः, एतं नो ग्रामोऽपि वक्तव्यः,
 चतुर्दशभूतग्रामैरुद्देशत्वात् सम्यग्दृष्टेरिति । सम्प्रति स्वामित्यशब्दोच्चारणात् स्वामीत्यनेन 'कस्य' स्वामिनः सम्यग्दर्शनमिति,
 उद्देशनाक्यमेवं कृत्वा प्रवृत्तं-क्रियतममवाग्येतत्?, तस्यैतत्तदुक्तं, तदुत्पत्तिनिमित्तभूतस्यान्यस्यापि, व्यवहारार्थमाश्रीयते?
 इति, उच्यते, सुर्येण तावत् कल्पेन यद् यत्र ममचेतं तत् तस्यैवेति, व्यवहारार्थं तु निमित्तभूतस्याप्याश्रीयते, एतदाह-
 'आत्मसंयोगेने'त्यादि, आत्मसंयोगेन-आत्ममग्नन्धेन, यदा ह्युत्पद्यमानस्य सम्यग्दर्शनस्य परतोऽपि निमित्तात् प्रति-
 मादिकात् नापेक्षा क्रियते प्रतिमादेस्तदाऽनौ परिणाम आत्मनि समवेत इति कृत्वा म एवात्मा तेन परिणामेन तामि तन्ना-
 न्यवमभिमन्येत अत आत्मसंयोगेन जीवस्य सम्यग्दर्शनं, जीवस्य स्वामिनः सम्यग्दर्शनं-हचिरिति, 'परसंयोगेने'ति पर-साधु-
 प्रतिमादि वस्तु तन्निमित्तीकृत्य श्रद्धानपरिणाम उपजायते ततः स परिणामस्तत्पूर्वक इति तस्य व्यपदिष्यते, अत्र परसंयोगे पद्
 निरूप्या भवन्ति-जीवस्येत्यादयः, यदाऽऽस्य जन्तोः परमेकं घुनिमालगन्ध क्रियालुप्तानयुक्तं मा रुचिरुपजायते, क्षयोपशमो हि

द्रव्यान्निष्कामुरीकृच्य-प्रादुरस्ति, अतो बहिरवस्थितस्य साधोरुपादयितुः सा रुचिः स्व, कुम्भकारकर्मास्येति, एवमेकमजीवाख्यं
 पदार्थं प्रतिमादिकं-प्रतीत्य यदा क्षयोपशमः समुपजायते-तस्तदा-तस्यैवाजीवस्य सम्यग्दर्शनं-नात्मन इति, यदा पुनर्दो माधु निमित्तं
 क्षयोपशमस्य-विवक्षितौ-नात्मा तदा जीवयोः सम्यग्दर्शनं, यदा पुनरजीवौ प्रतिमाख्याबुधौ-निभिचीकृतौ तदा तयोः स्वामित्व-
 विवक्षायां-तत् सम्यग्दर्शनमिति, यदा पुनर्वहवो जीवाः साधवस्तस्योत्पत्तौ निमित्तं भवन्ति तदा जीवानां सम्यग्दर्शनं, न तु यत्र
 समवेतमिति, यदा पुनर्वह्वीः प्रतिमा भगवतां दृष्ट्वा तत्त्वार्थश्रद्धानमाविर्भवति तदा च तासांमेव तत्कर्वकत्वात् नात्मन इति,
 'उभयसंयोगेने'ति यदाऽऽत्मनोऽन्तरङ्गस्य बहिरङ्गस्य च-साध्वंदेस्तद्विवक्ष्यते तदा उभौ तस्य सम्यग्दर्शनस्य स्वामिनौ भवतः
 इत्युभयसंयोगोऽभिधीयते, अत्र च लाघविक आचार्यो हेयान्-विकल्पानादर्शयति, आदेयाः पुनरुपात्तव्यतिरिक्ताः, अयं तावदत्र
 विकल्पो न सम्भवति-जीवस्य सम्यग्दर्शनमिति, यतोऽनेन पृथग्नेन सम्यग्दर्शनस्य यः समवाय्यात्मा स वा भण्यते ब्राह्मो वा
 तीर्थकरादिः-यमवलोक्य स तादृशः परिणतिविशेषः समुद्भूयति?, तत्र यद्यात्मा समवायी संबध्यते-नास्ति तदा परस्य सम्बन्धः,
 उभयसंयोगेन चैतच्चिन्त्यते, अथवा यदि तीर्थकरादिरभिसंबध्यते-तदा नात्माभिसंबन्धः, अतः त्याज्य-एवायं विकल्पः, एवं
 नोजीवस्येति, अजीवस्येत्यर्थः, एकस्याः प्रतिमायाः विवक्षितत्वाद्-उभयसंयोगाभावे इति हेयो विकल्पः, तथा जीवयोः सम्यग्द-
 र्शनमिति न सम्भवति, यस्माद्वा तत्र-ममवायिनौ पुरुषौ स्वामितया-विवक्षितौ, मम च सम्यग्दर्शनमस्य च सम्यग्दर्शनमुत्पन्नमिति,
 यतस्तु तदालम्बयोत्पन्नं तस्याविवक्षितस्वामितया उत्पादनिमित्तयोश्चोभयसंयोगो विवक्षितः अतस्त्यज्यते, तथा अजीवयोः
 सम्यग्दर्शनमिति, द्वयोः प्रतिमयोरालम्बनीकृतयोर्भेदेन तद्विवक्षितं, यत्र-तु-ममवेतं तत्राविवक्षा, अतस्त्यज्यते अयमपि विकल्पः

तथा पंचमोऽपि त्याज्यः—जीवानामिति, अत्र बहव एव मम्यग्दर्शनसमायायिनो विवक्षिता जीवाः—अस्य चास्य चास्य चेति, न
 तु येनालम्बनं तेषामुत्पन्नं तस्य गत् मम्यग्दर्शनं विवक्षितं, तस्मादयमपि त्याज्यः, पष्ठोऽप्यजीनामिति त्यज्यते, आलम्ब्यानां
 चहर्णां प्रतिमानामेतत् मम्यग्दर्शनं विवक्षितं, यत्र तूत्पन्नं तदविवक्षितमिति त्याज्य एव पष्ठो विकल्पः, एवमेते उभयसंयो-
 गविधायां पडपि न्यक्ताः, आदेया अपि पडेव, यथा जीवस्य च जीवस्य च, यस्य तदुत्पन्नं तस्य च तत्परिणन्तुः यं च
 निमिचीकृत्य माधुमुपजायते तद्दर्शनं तस्य च तदिति, उभयोर्विवक्षितत्वात् न तत्त्वेन विकल्पः सम्भाव्यते ?। तथा यस्य
 तदुत्पन्नं यस्य च विवक्षितं याभ्यां च दृश्यमानाभ्यां माधुभ्यां तदुत्पादितं तयोश्च माधुजीवयोस्तत् मम्यग्दर्शनमुभयत्रापि
 मतत्त्वेन विवक्षितत्वाजीवस्य जीवयोश्च द्वितीयो विकल्पः २। तथा यस्य तदुत्पन्नं यस्य च विवक्षितं यैश्च दृश्यमानैः माधुभिस्त-
 द्नुत्पादितं तेषां च माधुजीवानां तत् मम्यग्दर्शनं, उभयत्रापि सतत्त्वेन विवक्षितत्वात् जीवस्य जीवानां च तृतीयो विकल्पः ३।
 तथा यम्य तदुत्पन्नं तम्य च विवक्षितं यया च दृश्यमानया प्रतिमया अजीवरूपयोत्पादितं तस्याश्च तदिति, तदा जीवस्य च
 तम्याश्च प्रतिमायाः तदिति मम्भाव्यते विकल्पो जीवस्याजीवस्य चेति ४। तथा जीवस्य यस्य तदुत्पन्नं याभ्यां प्रतिमाभ्यां
 दृश्यमानाभ्यां तदुत्पादितं उभयत्र विवक्षितत्वात् सम्भाव्यते अयं विकल्पो—जीवस्याजीवयोश्चेति ५। तथा यस्य तदुत्पन्नं याभिश्च
 प्रतिमाभिर्दृश्यमानाभिरुत्पादितं सर्वत्र विवक्षितत्वाजीवस्याजीवानां चेति भङ्गकः मम्भाव्यते ६। एतदाह—‘शेषाः सन्ति’ पडि-
 त्यर्थः, २। मम्यति तृतीयं द्वारं परामृशन्नाह—‘साधन’मिति, माध्यते—निर्वर्त्यते येन तत् माधनं, अत्र पृच्छ्यमानं, तदाह—‘सम्य-
 ग्दर्शनं केन भवति’ याऽसौ रुचिः सुविशुद्धमम्यत्त्वदलिकोपेता मा केन भवतीति ?, अत आह—‘निमर्गादधिगमाद्वा भवतीत्युक्तं’

एतत् कथयति-न तावेव निमर्गाधिगमौ तादृशीं रुचिं जनयतः, किन्तु निमर्गाधिगमाभ्यां क्षयोपशमादयः कर्मणां जन्यन्ते, ततः
 क्षयोपशमादः सम्यग्दर्शनं भवति, तावपि च निमर्गाधिगमौ कर्मणां क्षयोपशमादेरेव भवतः, ततस्ताभ्यामुत्तरोत्तरं क्षयोपशमं
 विशुद्धं विशुद्धतरमापादयमानाभ्यां यदा प्रतिविशिष्टः क्षयोपशमः आपादितो भवति तदा तस्मात् प्रतिविशिष्टात् क्षयोपशमात् सम्य-
 ग्दर्शनं भवतीति कथयति, तत्र निमर्गे बहु वक्तव्यमिति प्राक् तद्विशिष्टमेव, एकेन च वाक्येन न शक्यं तत् समस्तं दर्शयितुमि-
 त्यतिदिशति-‘तत्र निमर्गः पूर्वोक्तः’, अधिगमोऽल्पविचारत्वादेकेन वाक्येन, समस्ताधिगमोऽपसंहारभावादाह-‘अधिगमस्तु
 सम्यग्ग्ययायाम’ इति, गुर्वादिमगीपाध्यामिनः शुभा क्रिया सम्यग्दर्शनेत्पादने शक्ता सा सम्यग्व्यायाम इत्युच्यते, ‘उभयमपी-
 त्यादि, उभयमपीति-निमर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनं, तौ च निमर्गाधिगमावुभावपि, कथं भवतः?, अत आह-‘तदावरणी-
 यस्ये’ त्यादि, तस्य-तत्रार्थश्चद्विभक्त्यस्य सम्यग्दर्शनस्य यदावरणीयम्-अनन्तानुबन्ध्यादि कर्म तस्य कर्मणः क्षयेण-उक्तल-
 क्षणेनोपशमेन च क्षयोपशमाभ्यामिति च प्राप्यत इति । अत्र कश्चिदाह-तदावरणीयस्येति तत्रार्थश्चद्विभक्त्यस्य यदावरणीयं गृह्यते,
 ज्ञानावरणीयवञ्जिते कर्मणि प्राय आवरणीयव्यवहाराभावात्, अत एव दर्शनं ज्ञानमिति, एतच्चायुक्तं, ज्ञानावरणीयस्योपशमाभावात्,
 स्यादेतत्, मत्यमेतत्, किन्तु मोहनीयोपशमात् यो ज्ञानावरणीयक्षयादिः ततः सम्यग्दर्शनमिति, तदप्ययुक्तं, उपशमेनेति पक्षान्तरोप-
 न्यामानुपपत्तेः, हेतोः फलात् पूर्वमुपादानात् अतिप्रमञ्जाच्च, साताद्युदादपि क्वचिद् ज्ञानावरणीयक्षयादिभावाद्दौदयिकप्रमञ्जादिति
 यत्किञ्चिदेतत्, तस्मात् सम्यग्दर्शनावारकभित्यनेनानन्तानुबन्ध्याद्येव तदावरणीयसुकमिति न दोषः ३ । मन्त्र-
 त्यधिकरणद्वारं परामृशति-‘अधिकरण’ मिति, अधिक्रियते यत्र तदधिकरणं आधारः-आश्रय इति, म च आधारस्त्रिविधः-

आत्मा वा यन् गमयेत् दशनं मुख्यतः, उपचारात् परत्र भवति, यत्राद्वादी सम्यग्दृष्टिव्यवस्थितः तस्मिन्नापि तत्, उभयविवक्षायां
 नोभयत्र तन् आत्मनि पञ्च च, एतदेव त्रिविध्यं दर्शयन्नाह-आत्ममन्त्रिधानेनात्मन्येव स्थितमित्यर्थः परमन्त्रिधानेन परत्र स्थित-
 मिति, शान्मथमपि तदस्मिन् पक्षे न विवक्ष्यते, उभयमन्त्रिधानेनात्मनि परत्र चेति वाच्यं, आत्ममन्त्रिधानमिति चास्याथं सुहृद्भूत्या
 कथयति - आत्ममन्त्रिधानमभ्यन्तरमन्त्रिधानमित्यर्थः, आत्मवाधार आत्ममन्त्रिधानं, प्रसिद्धतरेण स(स्व) शब्देनाभ्यन्तरमन्त्रि-
 धानमिति व्यपदिष्टं, आन्तरः- आत्मन्तस्य सम्यग्दर्शनस्येति, परमन्त्रिधानमिति चास्याथं विवृणोति— 'वाह्यसन्निधानं' वाह्यम्-
 आमनादि, यत्रम्यस्य सम्यग्दर्शनभाव इति, एवमुभयभावना कार्या, अधुनाऽऽधारे त्रिविधे कथिते परस्येतदेव सन्देहकारणं जातं
 —क तर्हि सम्यग्दर्शनमिति?, पृच्छति— 'कस्मिन् सम्यग्दर्शनं' अथवा अन्यथा प्रश्नः, सम्यग्दर्शनमित्येव गुणः(त)स्य भावस्य
 आश्रयेण भवितव्यं, न पुनराश्रयः किमभ्यन्तर आत्मा उत बाह्यं प्रतिमादि वस्तु यदुपप्लम्भेनोपजातं! उतोभयमिति प्रश्नित आह-
 'आत्ममन्त्रिधाने नावदि' त्यादि, आत्माधारविवक्षायां जीवे सम्यग्दर्शनं, तस्य अन्यत्रादर्शनात्, यथा सम्यग्दर्शनमेवं ज्ञानचारित्रे
 अपीति, एतदाह— 'जीवे ज्ञानं जीवे चारित्र'मिति, न च ज्ञानदर्शनचारित्राणि विरहग्य अन्यो जीवोऽस्तीति, काल्पनिकमुपदि-
 शति, कथं?, यदा तावज्जीवे सम्यग्दर्शनं तदा ज्ञानचारित्रे आधारभावं प्रतिपद्येते, ज्ञानचारित्रात्मनि जीवे सम्यग्दर्शनं, यदा जीवे
 ज्ञानं तदा दर्शनचारित्रयोराधारता, यदा जीवे चारित्रं तदा ज्ञानदर्शनगोचरात् चारित्रमाधेयमिति, 'एतदादी'ति, एतानि-ज्ञानादीनि
 आदिर्यस्य गुणान्तरस्य तदेतदादि, तदपि जीवे आधारे दृश्यं भव्याभव्यत्वादि 'वाह्यसन्निधानेन जीवे सम्यग्दर्शन'मित्या-
 दिना, ननु चात्मन्येवोपलभ्यत इत्थुक्तं कथमिदानीं परस्मिन्नपि व्यपदिशति?, उच्यते, न यदेव यत्राविभागेनावस्थितं तदेव

अन्यत्रापि व्यवस्थितमन्यत्रोपदिश्यते, यथा पर्यकस्थो गेहे देवदत्तः, गेहस्थो नगर इति, जीने मम्यग्दर्शनादी-
 त्यादयो विकल्पाः पूर्वं भाविता एव, इहाप्याधारभेदं केवलमुच्चारयता मवं तथैव भावनीयं, उभयमन्विधानेनाभूताः मद्भूताश्च
 पदेव यथोक्ता भङ्गा एव विकल्पाः भङ्गेषु वा विकल्पा इति, अत्राह—स्वामित्वाधिकरणार्थयोर्न कश्चिदर्थभेद इति किमर्थं भेदा-
 मिधानं?, उच्यते, एकत्र मन्वन्धविवक्षा परत्राधारविवक्षेति, अस्ति चानयोर्भेदः देवदत्तस्य पुत्रो नगरामनादौ तिष्ठतीति यथा ४।
 स्थितिद्वारं स्पृशति—स्थिति'रिति, एतद् विवृणोति—'सम्यग्दर्शनं कियन्तं कालमुत्पन्नं मद्वत्तिष्ठते, 'कालाध्वनो' रिति द्विती-
 या, प्रश्नयितुरयमभिप्रायः—प्रागभूत्वा मिथ्यादृष्टेर्दर्शनमाविश्वकास्ति, यत्रोत्पत्तिमत् तत् मादि मपर्यवमानं दृष्टं मनुष्यादिवत्,
 किञ्चित् मादिरपर्यवमानं मिहत्वादिद्वत्, आचार्योऽपि प्रश्नाभिप्रायानुरूपमेवोचरमाह—'सम्यग्दृष्टिद्विविधे' त्यादि, द्विविधेति
 मादिः नपर्यवमाना सादिरपर्यवसाना चेत्येवं द्विविधा, शोभना दृष्टिः सम्यग्दृष्टिः, का च शोभना?, या शुद्धकर्मदलिककृता या च
 दर्शनमोहनीयक्षयात् त्रयाणां भवति—दृशस्थस्य श्रेणिकादेरिव, अपरा भवस्थस्यापायमद्रव्यपरिक्षये केवलिनः, अपरा मिद्वस्येति,
 तत्र या अपायसद्रव्यवर्तिनी श्रेणिकादीनां च मद्रव्यापगमे भवति अपायमहचारिणी सा मादिसपर्यवमाना, यस्मिन् काले
 श्रेणिकादिभिर्दर्शनमोहमत्तकं क्षपयित्वा रुचिराप्ता म आदिस्तस्याः, यदा त्वपायः—आभिनिवोधिकमपगतं भविष्यति केवल-
 ज्ञान उत्पन्ने मोऽन्तोऽस्याः सम्यग्दृष्टेः, एतदाह—'सादिसपर्यवसाने' ति, या तु भवत्यकेवलिनो द्विविधस्य मयोगा-
 योगभेदस्य मिद्वस्य वा दर्शनमोहनीयमत्तक्षयादपायमद्रव्यक्षयाच्चोदपादि मा मादिरपर्यवमानेति, यस्मिन् काले दर्शनमो-
 हनीयं क्षपयित्वा प्राप्ता म आदिस्तस्याः, एवमेतत्तत्त्वमित्येवंविधा या रुचिः मा न कदाचित् तस्यापेप्यतीति, एवं यथाक्रममुप-

न्यूनं मयं व्याख्यायति, सादिनपर्यवसानेति यदुक्तं तस्येदं व्याख्यानं—‘सादिमपर्यवसानमेव सम्यग्दर्शनं’ यथापा-
यगद्व्ययानि न च सम्यग्दर्शनमितीह भवति, यच्च मद्रव्यविरामे अपायसंभवे श्रेणिकादीनां तच्च भवति, कथं च सादीति?,
नह नादिना वचनं इति सादिः, यस्मिन् काले मिथ्यादर्शनपुद्गलान् विशेष्य स्थापयति सम्यग्दर्शनतया तदा सादिः, यदा
तन्गन्तानुबन्ध्युद्भूयान् पुनर्मिथ्यादर्शनतया परिणाममानेष्यति धपचित्वा वा तान् सम्यग्दर्शनपुद्गलान् केवली भविष्यति तदा
नपर्यवसानं, नह पर्यवसानेन-शन्तेन यदुक्ते तन् मपर्यवसानमेव सम्यग्दर्शनं, यदा च दर्शनमसकं क्षपयित्वा प्राप्नोति श्रेणि-
कादिः न आदिभूतस्य, केवलप्राप्तवन्त इति, तत् पुनः सम्यग्दर्शनं सादिमपर्यवसानं शुद्धदलिकमहवचिनी रुचिः कियन्तं कालं
भवतीति यत् पुरस्ताद्विदितं तद्भावयन्नाह—‘तज्जघन्येने’त्यादि, ‘युत्सुपे’ति समासो भवति, अत्यन्तसंयोगे कालस्य द्वितीया,
एतदुक्तं भवति—तथा सम्यग्दर्शनं काञ्चिजन्तुदं वटिकं तत्परिणामगभूय पुनर्मिथ्यादर्शनीभवति केवली वा परतः, एवं
जघन्यां स्थितिमाख्यायोरुक्त्यां निरूपयन्नाह—‘उत्कृष्टेने’त्यादि, उत्कर्षेण कियन्तं कालमास्ते?, पदपट्टिः सागरोपमाणि साधि-
कानि, तद्गाना-ज्ञाष्टवपे सम्यग्दर्शनमधिगम्य नमामादितदीक्षः पूर्वकोटिं विहृत्य अन्तर्वपेनामपरिच्युतसन्पददर्शनः विज-
यदीनां चतुर्णामन्यतमस्मिन् विमाने उदपादि स्थितानुत्कृष्टायां, त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिः, तत्क्षयाच्च प्रच्युत्य मनुजेषु सह-
दर्शनः समुत्पन्नः, पुनस्तैरेव प्रकारेण संयममनुष्टाय तदेव विमानं तावत्स्थितिकमनुप्राप्तः, पुनः स्थितौ क्षीणायामधीणतत्त्वार्थश्र-
द्धानः संयमं प्राप्यामध्यतया भिद्ध्यति, एवं द्वे त्रयस्त्रिंशत्तौ पदपट्टिः पूर्वकोटिः त्रयस्त्रिंशत्तौ पदपट्टिः अच्युतकल्पे वा द्वाविंशतिसागरो-
पमस्थितिः तिस्रो वाराः समुत्पद्यते, ततः परं अवश्यं भाविनी तस्य मिद्विरिति । यदुक्तं पुरस्तात् ‘सम्यग्दर्शिनं-सादिमपर्य-

वसानात्, माऽशा भावतः, स्थितिरैव सादिरपर्यवसानेति योऽंशः स(तं) भावयति अनेन-‘सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना
 सयोग’इत्यादिना, सह योगः--मनावाक्कायलक्षणैः सयोगः केवली, उत्पन्ने केवलज्ञाने यावत् शैलेशी न प्रतिपद्यते तावत् मयोग-
 केवली, शैलेशीप्रतिपत्तौ तु निरुद्धयोगः, एतदेवाह-‘शैलेशीप्राप्त’इति, शिलानां समूहाः शैलास्तेषामीशो मेरुः तस्य भावः
 शैलेशी, अचलतेतियावत्, तां प्राप्तः, म चेषान् कालो ज्ञेयः--मध्यमया वृत्त्या पंच हस्वाक्षराण्युच्चार्यन्ते यावत्, ततः परं सिद्धश्च-
 त्येव, एष द्विविधोऽपि केवली सयोगायोर्गाल्व्यः भवत्यः माद्यपर्यवमानमम्यग्दृष्टिरुच्यते, सिद्धश्च मर्वक्रमवियुत इति, यतः
 सादिरप्यमौ रुचिः न च कदाचिदपैप्यतीति, मम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवमानेति चेत्ययं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः भवत्येकत्रलिनः मयोग-
 स्थायोगस्य च सिद्धस्य च तस्य रुचेरनन्यत्वख्यापनार्थो, नामौ ततोऽन्येति, अथवा मम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवमाना याऽभिहिता
 तामनुभवति संयोगादिरिति ५। मश्नति विधानद्वारं परामृशन्नाह--‘विधान’मिति, विधीयते तदिति विधानं-भेदः प्रकार इति, न-
 नु च माधनद्वारमिहित एव भेदो-निर्गमम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनमिति, किं पुनर्भेद आख्यायते?, उच्यते, तत्र न मम्य-
 ग्दर्शनस्य भेदः प्रतिपिपादयिषितः, किन्तु निमित्तं, तत्र क्षयादि यदुत्पत्तौ कारणतां प्रतिपद्यते तद्भेदो विवक्षितः, इह तु तेन
 निमित्तेन यत्कार्यमुपजनितं तस्य भेदः प्रतिपाद्यते, एवं च कृत्वा वक्ष्यमाणसंख्याढारस्स्यास्य च विधानद्वारस्य (माधनस्य) च स्पष्ट एव
 भेदो निर्दिशितः स्यात्, विधानं सम्यग्दर्शनस्य भेदकं क्षयमम्यग्दर्शनमुपशममम्यग्दर्शनं क्षयोपशमसम्यग्दर्शनमिति, संख्याद्वारे
 तु तद्वतां भेदः प्रतिपाद्यते, कियत् मम्यग्दर्शनं?, कियन्तः मम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः, निर्णयवाक्येऽपि चासंख्येयानि मम्यग्दर्शनी-
 त्यभिन्न असंख्येयाः मम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः, मतुपो लोपाद्भेदोपचारात् अर्शादिपाठाद्वा, तस्माद् युक्तः त्रयाणां माधनविधानसंख्या-

द्वागना परम्यगं भेद इति, गम्यति भेदकृते प्रसंगेन परम्याशामेदकृते ग्युक्त रूपे (क्ता भिन्नते)ति मन्यमानः कारणोपाधिकं भेद-
 दर्शयन्नाह 'श्रेयुर्ग्रथिष्यात् क्षयादि, त्रिविध'मित्यादि, तिस्रो विधा यस्य न त्रिविधो हेतुः, अन्यपदार्थः, त्रिविधस्य भावः
 त्रिविधं हेतोर्यापि हेतुर्गपि तन्मादेतुर्गपि त्रिविधं समामः, हेतुत्रिविध्यप्रदर्शनायाह—'क्षयादि त्रिविधं
 मम्यगदर्शन'मिति क्षयनिर्देशः एतः, न च त्रिविधः मभूयकं जन्यते मृदुदकगोमयखिरोपदेशकं. किन्तु क्षयेणान्यत्र रुचिराल्यन्तिकी
 गल्लदोषगहिनाऽऽभिभाष्यते, क्षयोपशमेनापि चान्यादृश्येन, तथोपशमेनेति, अतः त्रिविधं मम्यगदर्शनं यत् कार्यं क्षयादिहेतुभिः, के
 पुनमे हेतवः? इति, उच्यते, क्षयादयः, कस्य च क्षयादयोऽस्त आह—'तदावरणीयस्ये'त्यादिः, तस्य-मम्यगदर्शनस्यावरणीयम्—आच्छा-
 दकं ननिर्दिष्टनम्येराश्यादि तस्य, 'कर्मण'इति पृथग्भूतस्य कर्मणो, न चामनादेः, एतदेव स्पष्टयन्नाह—'दर्शनमोहस्ये'ति, अन-
 न्नानुबन्ध्यादेर्दानमसत्तस्येत्यर्थः, चन्द्रदः शोषप्रकृत्यानुगुण्यममुच्यार्थः, अवधारणार्थं इत्यन्ये, दर्शनमोहस्येव न पठन्त्येवान्ये,
 तन्'त तदावरणीयस्य कर्मणो दर्शनमोहस्य 'क्षयादिभ्य'इति क्षयक्षयोपशमोपशमेभ्यस्तद्भवति, 'तत्रथे'त्युदाहरणोपन्यामार्थः,
 'श्रयसम्यगदर्शन'मित्यादि, तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयादेरुपजातत्वादेवमभिधीयत इति भावः, 'अत्र चे'त्यादि, अत्रेति एषु
 क्षयादिनम्यगदर्शनेषु यथा कार्यभेदोऽभ्युपगतः एवं प्रकर्षभेदोऽभ्युपगन्तव्य इति कथयत्येतच्चन्द्रदः, तं च प्रकर्षं दर्शयन्नाह—
 'ओपशमिके'त्यादि, एवं च क्षयमम्यगदर्शनं प्रधानत्वादुपन्यस्येदानीं प्रकर्षस्य निदर्श्यत्वादान्ते तदुपन्यस्यति, उपशमेन—उद-
 यपिणरूपेण निर्गमोपशमिकं, क्षयेण—परिणाटरूपेणोपशमेन च निर्वृत्तं क्षयशमिकं, क्षयेण निर्वृत्तं क्षायिकम्, अत एवामोपश-
 मिकदर्शनाभिमां रचनामाश्रित्य परम्यस्य विशुद्धिप्रकर्षो—निर्मलता म्यच्छता तच्चपरिच्छेदितेत्यर्थः, औपशमिकं हि मम्यगदर्शनं

मर्ममलीपगमत्पमालमान (स्यं च) भग्नस्तु मिथ्यात्पगमात्, यतोऽन्तर्मुहूर्तमात्रं भग्नवेद्, यद्वि च कालं तत्रस्थो न करोति, एयं सति मिथ्यादर्शनमेव प्रतिपद्यत इत्यागमः, तस्माच्चौपशमिकात् क्षायोपशमिकं मस्यदर्शनं विशुद्धतर, बहुकालावस्थायित्वाद्, यत उत्कृष्टेन पद्मपट्टिः मागरोपमाणि नाधिकानि तदुक्तम्, अत एव च तस्य नस्तुपरिच्छेदस्पष्टगहणसामर्थ्यमनुमातव्यम्, आगमाच्चास्मात्, ततश्च क्षायिकं विशुद्धगमं, मर्ममालापस्थायित्वात् स्पष्टमस्तुपरिच्छेदाच्चेति। 'किञ्चान्यद्' उत्तररथप्रमस्यन्धनाक्यं, न केवलमेभिः, गंत्याधिगमः मयि इति, रेरिति चेदित्य त आह—

सत्संग्याक्षेत्रस्पदर्शनकालान्तरभावात्पचहुत्वैश्च ॥ सूत्रं ॥ ८ ॥

मदादिभिश्चानुयोगद्वारैः तत्रापगमः कार्यः इत्यस्य समुदायार्थः, अथयनार्थं तु आह भाग्यकारः, तत्र सञ्चब्दं संख्यादिप्रियेषणकं सौदाश्रयेदिति प्रियच्य दर्शयति 'सत्संग्या क्षेत्र'मित्यादि(प्र. १२ ८)युतकर्मैतद् द्वारमिति, इतिशब्द इयरायाम्, इयङ्ङिरेव, चेज्जेते अत्रमान्तर्मत्रलि, 'गतेश्च' सूत्रोक्तेः, एतदेव विशेषयति 'सद्गतपदप्ररूपणादिभिः' मद्भूतस्य विद्यमानार्थस्य सम्यग्दर्शनपदस्य प्ररूपम्यं तत्रमर्थन्यं—य आदियेषा तानि सद्गतपदप्ररूपणादीनि तैरिति, विवेकेन फलं दर्शयति—'अष्टाभि'रिति, तेषां च व्याख्यानादगता रूपयत्यनुयोगद्वारैरिति, 'वर्धमानाना'मित्यनेनैषां व्यापितां कथयति सदादीनां, 'विकल्पशः' इत्यादि व्याख्यातमेव, 'रुच्यमितिचेदि'त्यनेन पराभिप्रायमाशङ्कते, केन प्रकारेण एभिर्मन्त्रेणाधिगमः क्रियत इत्येवं तं मन्यथाः, उच्यते यथा क्रियते मन्त्रगणितम इति, 'मदि'त्यनेन मद्द्वार परामृशति, कथं चैतस्य द्वारस्योत्थानं यथा शंक्ते परः—किमस्ति नास्तीत्येवं मन्यथा, गच्छे निर्णानि अयुक्तैरेतन्नथनमिति, अत आशङ्कानाक्यं दर्शयति—'सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्ती'ति,

किमुक्तं भवति?—सम्यग्दर्शनशब्दान्योऽर्थः किमस्ति नास्तीति, संशयश्चायं, शब्दो ह्यसत्यपि बाह्येऽर्थे प्रवर्तमानो दृष्टः शशपि-
 पाणादौ, मत्पपि च घटादाविति, अतः किमयं सम्यग्दर्शनशब्दः मति बाह्येऽर्थे प्रवृत्तः उतास्तीति प्रव्रनयति, ह्यसिहाह—‘अस्ति’
 विद्यते, सम्यग्दर्शनशब्दान्योऽर्थो घटादिशब्दान्यत्र, आत्मोक्तः प्रशमादिलिङ्गगम्यश्च, पुनराशङ्कते—‘दास्ती’ति इति चेत्,
 आशङ्कामम्भश्च गुणः सम्यग्दर्शनं, गुणश्च गुणिपत्तन् इति, ह्यसिहाह—‘उच्यते’ इति अत्र विधिरित्याह, अजीवेषु तावत्
 घर्मास्तिवायादिषु नास्ति सम्यग्दर्शनं, जीवगुणत्वात्तस्य, यच्चोक्तं कस्येति स्वामित्त्वचिन्तायामजीवम्य प्रतिमाटेः सम्यग्दर्शन-
 मिति तदपचारात्, इह तु सुग्यचिन्ताप्रक्रम इति न तदङ्गीक्रियते, अथ जीवेषु का वाच्येत्यत आह—‘जीवेषु तु भाज्यं’
 तुशब्द एवकारार्थे, भाज्यमेव, नाशयंभावि सर्वेषु, भजनां च कथयति—‘तद्यथा गतीन्द्रिये’ त्यादिना, गत्यादीनि चान्य-
 चावश्यकादौ प्रपञ्चेनोक्तानि, अगून्यार्थं तु किञ्चिद् दर्शयते—गत्यादिषु पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च सम्यक्तं चिन्त्यन्ते, तत्र
 नररुप्रभृतिगतिषु चतसृष्वपि पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च जीवाः भन्ति, नरकगतौ धायिकृषायोपशमिके स्यातां, तिर्यग्गता-
 ष्येते, मनुष्यगतौ त्रीष्वपि धायिकादीनि भन्ति, देवगतौ धायिकृषायोपशमिके भवेता (?) १। इन्द्रियाणि मामान्येनाङ्गीकृत्य सन्ति
 पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च विकल्पजः, एकेन्द्रियेषु न पूर्वप्रतिपन्नाः न प्रतिपद्यमानकाः, द्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु असंज्ञिपंचेन्द्रियेषु च
 पूर्वप्रतिपन्ना भाज्याः, मास्नाटनमम्यक्तं प्रति, प्रतिपद्यमानास्तु न सन्त्येव, संज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु द्वयमप्यस्ति २। कायान् पृथिव्यादीना-
 श्रित्य मामान्येन द्वयमप्यस्ति, विशेषेण धरणिजलानलानिलतरुषु द्वयं न सम्भवत्येव, द्वित्रिचतुस्रंज्ञिपंचेन्द्रियेषु त्रसेषु पूर्वप्रतिपन्नाः
 स्युः, नाधुना प्रतिपत्स्यन्ते, मंज्ञिपञ्चेन्द्रियत्रयमकाये द्वयमपि स्यात् ३। योगेषु मनोवाक्यत्रयेषु मामान्येन द्वयमपि, काययोगभाजां

प्रथिन्यादीना तरुपर्यन्तानां न द्वयं, कायनागयोगयुजां द्वित्रिचतुरसंज्ञिपञ्चैन्द्रियाणां पूर्वप्रतिपन्नाः स्युः, न तु प्रतिपद्यन्त इति, मनोनाकाययोगानां द्वयं ४। अनन्तानुनधिसुदये न द्वयं, शेषकषायोदये द्वयं ५। वेदत्रयसन्वितानां द्वयमस्ति सामान्येन, विशेषेणापि स्त्रीवेदे द्वयं पुल्लवेदे द्वयं, नपुंसकवेदे एकैन्द्रियाणामसंज्ञिपंचेन्द्रियपर्यमानानां पूर्वप्रतिपन्नाः केचित् मन्ति, न प्रतिपद्यमानाः, संज्ञिपंचेन्द्रियनपुंसकेषु द्वयं नारकतिर्यरमुष्यारथेषु ६। लेश्यासुपरितनीषु द्वयं, आद्यासु प्रतिपन्नाः स्युर्न तु प्रतिपद्यन्ते ७। किं मम्यगद्दष्टिः प्रतिपद्यते मिश्यादष्टिः प्रतिपद्यत इति?, अत्र निश्चयस्य मम्यगद्दष्टिः प्रतिपद्यते, अभूतं नोत्पद्यत इति, शशधिपाणादिनात्, व्यन्तहारस्य मिश्यादष्टिः, प्रतिपत्तरभूतभानविषयत्वात्, 'अमन् कारणे कार्य'मिति निदर्शनात् ८। एवं ज्ञानी निश्चयस्य, अज्ञानी न्यन्तहारनयस्य ९। चक्षुर्दृशतिषु द्वयं, मक्षिकाद्यसंज्ञिषु पूर्वप्रतिपन्नाः स्युः, न तु प्रतिपद्यमानकाः, संज्ञिपंचेन्द्रियचक्षुर्दृशतिषु द्वयं, अचक्षुर्दृशतिषु प्रथिच्यदितिषु पंचसु द्वयं नास्ति, शेषेषु द्वित्रिचतुरसंज्ञिपञ्चक्षुर्दृशतिषु पूर्वप्रतिपन्नाः स्युर्न तु प्रतिपद्यन्ते, संज्ञिपंचेन्द्रियाचक्षुर्दृशतिषु द्वयं १०। चारित्री पूर्वप्रतिपन्न एव, अचारित्रः पूर्वप्रतिपन्नः प्रतिपद्यमानश्च स्यात् ११। आहारकेषु द्वयं, अनाहारकः पूर्वप्रतिपन्नः, न तु प्रतिपद्यमानक्रोऽन्तरगतौ मम्भयति १२। उपयोग इति साकारोपयोगोपयुक्तः प्रतिपद्यते उता-नाकारोपयोगोपयुक्तः इति, उच्यते, साकारोपयोगोपयुक्तः प्रतिपद्यते पूर्वप्रतिपन्नश्च, अनाकारोपयोगोपयुक्तस्तु पूर्वप्रतिपन्नः स्यात्, न तु प्रतिपद्यमानो, यतः यर्माः किल लब्धयः साकारोपयोगोपयुक्तस्य भवन्तीति पारमपर्यन्चनग्राभाष्यत् १३। एतेषु त्रयोदशस्मृत्युगद्वारेषु-व्याख्यानाङ्गेषु 'यथाम्भय'मिति यत्र न संभवति यत्र च मम्भयति, अथवा क्षायिकादि मम्यगदर्शनं यत्र मम्भयति तत्र सान्य, 'संज्ञितपदार्थस्य' मम्यगदर्शनपदस्य 'प्ररूपणा' व्याख्या उच्येया, भाष्यरूपरीतादयस्तु नादृता भाष्य-

शरणा, प्रायस्तेषामुपागानुयोगागन्तव्यत्वान् इति, यतो भाषकः पंचेन्द्रियेष्ववतरति, परीतोऽपि कायेषु, पर्याप्तस्तेष्वेव, मूश्म-
 मंमिभयमाश्रयेत्वेनातो नादता इति १। द्वितीयद्वारं छुपन्नाह—‘संख्ये’ति, संख्या-इयत्ता, मा चैका गणितव्यवहारानुव-
 र्तिनी दृशादिकृता त्रीर्षग्रहेलिकान्ता, गणितविषयातीता असंख्येया जघन्यमध्यमोक्तप्रमंभिताऽपरा, तदिति(व)क्रमेण व्यव-
 स्मिता अतन्ता, मापि जघन्यादिभेदत्रयानुगता अनुयोगद्वारात् विस्तरार्थिनाऽधिगमनीया, य एते सम्यग्दर्शनममन्विताः
 मया गत्यादिषु ते कियन्त इति तदन्त इह पृच्छयन्ते, उक्तं चेदं पुरस्ताद्, यतः पृच्छति—‘कियत् सम्यग्दर्शनं’ किंपरिमा-
 पान्ते सम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः, स्वयमेवोद्घटयति संज्ञाभिः—मत् ‘किं संख्येय’मित्यादि, किं संख्येयमिति किं संख्येयं सम्य-
 दर्शनगन्निमभ्युपगच्छामः उतासंख्येयमथानन्तमिति?, एवं पृष्टे आह—‘उच्यते असंख्येयानि सम्यग्दर्शनानि’ न संख्येया
 नाप्यनन्ताः, किं तद्? असंख्येयाः सम्यग्दर्शनिन इति, धयमस्यगृष्टीन् सिद्धान् केवलिनश्च विरहस्य शेषाः संसारवर्तिनो याव-
 नः शयाद्रिसम्यग्दर्शनिनन्ते निर्दिश्यन्ते अमहेश्वर्यानि सम्यग्दर्शनानीत्यनेन, ये तर्हि केवलिनः सिद्धाश्च ते सर्वे कियन्त इत्याह—
 ‘सम्यग्दर्शपरस्त्वनन्ता’ इति, भयर्थकेवलिनः सिद्धांश्वीकृतयोक्तं सम्यग्दर्शयस्त्वनन्ता इति २। द्वारान्तरस्पर्शनिनाह—‘क्षेत्रं’-
 श्रियंति—निमन्ति यत्र त्रीवादिद्रव्याणि तत्र क्षेत्रम्—आकाशं, ये एतेऽसंख्येयतया निर्द्धारिता अनन्ततया च एभिः पुनः किय-
 दाकाशं व्याप्तमिति पृच्छति—‘सम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे’ ननु च सम्यग्दर्शनमेतेन प्रच्छयते, निर्णयोऽपि तस्यैव,
 सम्यग्दर्शयन्तु न चोद्यन्ते न निर्णयन्त इत्ययुक्तम्, उच्यते, इहायं सम्यग्दर्शनशब्दः भावमाधनः, सम्यग्दर्शिनः, सम्यग्दर्शनं, म
 याप्युभयोरां च तोऽभ्युपगन्तव्यः, अपायमद्वयसम्यग्दर्शनिनस्तद्वियुतस्य च सिद्धभवत्येकैवल्लाख्यस्य, निर्णयवाक्येऽप्येवमेव दृश्यं,

अथवा मम्यग्दर्शनिषु निर्वातिषु सम्यग्दृष्टयोऽप्यनेनैव रूपेण ग्रहीष्यन्त इति सम्यग्दर्शनिनः प्रश्नयति, अथवा एकं जीवमुद्दिश्यायं प्रकृतः प्रश्नः, एकत्रापृष्टतक्षेत्रेऽन्यत्राप्युपमानात् तथा प्रतिपत्स्येऽहमिति पृच्छति—सम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे इति, एकस्मिंश्च पृच्छ-
 यमाने मम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे इत्येकत्रचनमपि सुघटं भवति, स्वरिराह—लोकस्यासंख्येयभाग'मिति, यदैकः पृष्टः एकस्य चोत्तरं तदा कोऽर्थः?, योऽहं मम्यग्दर्शनी मोऽहं कियति आधारे स्थितः?, पृष्टे उत्तरं—लोकस्यासंख्येयभागे, धर्म्मार्थधर्मद्वयपरि-
 च्छिन्न आकाशदंशो जीवाजीवाधारः शंशं लोकः, तस्यासंख्येयभागे त्वं स्थितो, यतोऽसंख्येयप्रदेशो जीवोऽसंख्येयभाग एव अवगाहते.
 मयंम्य लोकस्य बुद्ध्याऽसंख्येयभागवदकल्पितस्य य एकोऽसंख्येयभागस्तत्र स्थित इति, अथापि सर्वानेवाङ्गीकृत्य प्रश्नस्तथाप्य-
 मंग्येयभागे पूर्वस्माद्भ्यधिकतरं लोकस्य मवे वर्चन्तं इति युक्तमुत्तरं ३। उत्तरत्र स्पर्शनमाकाशप्रदेशैः पर्यन्तवर्त्तिभिः सह यः स्पर्शस्तत्
 स्पर्शनं, अभिन्न द्वारे पृच्छयते—मम्यग्दर्शनेन किं स्पृष्टमित्यनेन, अत्रापि मम्यग्दर्शनशब्दः सामान्यवाची दृश्यः, एकं वाऽङ्गीकृत्य
 प्रश्न इति मन्तव्यं, उत्तरं 'लोकस्यासंख्येय' भागः स्पृष्ट'इत्येकानेकप्रश्नानुरोधेन ज्ञेयं, यः पुनः समुद्धातप्रतिपन्नः चतुर्थसम-
 यर्त्तिभवात्थंरुक्लदी तेन किं स्पृष्टं लोकस्येति, उच्यते—'मम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोक' इति, यतोऽभिहितं—“लोकव्यापी
 चतुर्थे तु” तुल्यदेशेऽवधारणे, मम्यग्दृष्टिर्नैव समुद्धातं गतेनैव गमललोकः स्पृश्यत इति, एतस्मिन् व्याख्याने चोदकोऽच्यु-
 दन—मम्यग्दृष्टिमम्यग्दर्शनशब्दयोर्व्युत्पत्तौ क्रियमाणायं भावे कारके नास्त्यर्थभेद इति भवौश्चाह—मम्यग्दर्शनेन लोकासंख्येय-
 भागः स्पृष्टः, मम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोक इति, तन् नूनं भवता कश्चिदर्थभेदः परिकल्पित इत्यतः प्रश्नेनोपक्रमते—'सम्यग्दृष्टिस-
 म्यग्दर्शनयोः को विशेष इति?, वरिराह—अत्र 'उच्यते', अपायमद्बन्धे'त्यादि, अपायो—निश्चयज्ञानं मतिज्ञानांशः मद्-

व्याणि पुनः शोभनानि प्रज्ञास्वत्वात् विद्यमानानि वा द्रव्याणि मद्रव्याणि-मिथ्यादर्शनदलिकानि अद्यवसायविशोधितानि सम्य-
 दर्शनतया अपादितपरिणामानि, अपायश्च मद्रव्याणि च अपायमद्रव्याणि तेषां भावः अपायमद्रव्यता, इत्थंभूतलक्षणे तृतीया,
 यात् नोऽप्यः सम्भवति यावद् तानि मम्मन्त्रेपाऽपयमद्रव्यता, तथा सम्यग्दर्शनं, अपाययुक्तानि मद्रव्याणीति विनाशाशंका-
 -निगारिकीर्षया गुह्यभूत्वा युरिराचष्टे-‘अपाय आभिनियोधिकं तृतीयो भेदः आभिवोधिकस्य निश्चयात्मकः प्रसिद्धः तेन
 योगः तद्योगः तस्मात्, तेनापायेन योग इति चोच्यते, यतः सम्यग्दर्शनपुद्गलेषु सत्सु अपगतेषु च भवतीति, व्यापी स इत्यर्थः, तद्योगात्
 सम्यग्दर्शनम्, एतेनापायेन यावदस्ति मम्यन्ध इति, तेन च मम्यन्धः सत्सु च मद्रव्येष्वक्षीणदर्शनसप्तकस्य, असत्सु च सद्रव्येषु क्षीणद-
 र्शनसप्तकस्य, उभयस्यामप्यवस्थायां सम्यग्दर्शनं द्रष्टव्यं, उभयस्यामपि त्ववस्थायां सम्यग्दृष्टिव्यपदेशो नास्ति, ‘तत् केवलिनो नास्ती-
 त्यादि, तदिनि-मम्यग्दर्शनं मद्रव्यापाययोगजनितव्यपदेशं केवलिनोऽतीन्द्रियदर्शनत्वात् न समस्ति, अतो न सम्यग्दर्शनी केवली,
 क्लृप्तिः?, आह-‘सम्यग्दृष्टिस्तु केवली’ति, तानि च युद्ध्या आदाय अपायमद्रव्याणि तत्र केवलिनि सम्यग्दर्शनव्यपदेशो निपि-
 प्यते, तस्मिन्नि यदि सम्यग्दर्शनव्यपदेशः कल्प्यते भावसाधनार्थोऽविशिष्ट इतिकृत्वा तदा नास्ति निषेध इति, तुशब्दः अमुमे-
 यार्थमस्योक्तयति, एवं च कृत्वा पूर्वप्रश्नेऽपि युष्टं भाष्यं भवति ४। द्वारान्तरं ह्यपि-‘काल’इति, यदेतत् पूर्वके द्वारे निरूपितं सम्य-
 ग्दर्शनं तत् कियन्तं कालं भवतीति प्रश्नयति, ननु च स्थितिद्वारेऽप्येतदेव पृष्टमुक्तं च, किमर्थं पुनः पिष्टपेपणं क्रियत? इति,
 उच्यते, न कालः स्थितिमन्तरेण कश्चिदस्तीत्यस्यार्थस्य ल्यापनार्थं, तथा वर्तनादीन्येव काललिङ्गानि पठन्ति, अथवा एकजीवाश्र-
 यणेन नानाजीवमाश्रयणेन च नास्ति स्थितिद्वारे माक्षादभिधानमित्यतो युज्यते प्रश्नः, तथा च “पुष्टमणिअं तु जं भण्णइ

तत्त्वे" त्यादि, अतस्तत् सम्यग्दर्शनेनेकजीवाङ्गीकरणेन नानाजीवाङ्गीकरणेन च परीक्ष्यं, एतदुक्तं भवति—एकेन प्राप्तं मत्
 कियन्तं कालमनुपाल्यत इति, नानाजीवैश्च कियन्तं कालं धार्यत इति परीक्ष्यम्, 'एकं जीवं प्रती' त्यादि, पूर्वं भावित एव ग्रन्थ
 इति, स्थितिद्वारे नानाजीवान् प्रति सर्वाङ्गा—सर्वकालं, महाविदेहादिक्षेत्रमाश्रित्याव्यवच्छेदात्, इयं तु स्थितिः क्षायोपशमि-
 रुस्य चिन्तिता, औपशमिकस्य तु यथासम्भवं अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणेति, क्षायिकस्य तु सर्वदाऽन्यथास्थानम् ५। अतोऽनन्तर अन्तरद्वार स्पृ-
 शति—'अन्तरं' इत्यनेन, सम्यग्दर्शनं प्राप्य पुनश्चोद्भिज्जत्वा मिथ्यात्वदलिकोदयात् पुनः कियता कालेन लप्स्यत इति पृच्छति
 —'सम्यग्दर्शनस्य को विरहकाल' इति, सम्यग्दर्शनं प्राप्य पुनश्चोद्भिज्जत्वा यामन्न पुनः सम्यग्दर्शनमासादयति न विरहकालः
 —सम्यग्दर्शनेन शून्यः कालः कियानिति, औपशमिकक्षायोपशमिके निश्चित्य निर्णयवाक्यं प्रवृत्तं—'एकं जीवं प्रती' त्यादि,
 एको जन्तुरौपशमिकं क्षायोपशमिकं वा प्राप्य उद्भिज्जत्वा पुनः कश्चिन्मुहूर्त्तस्यान्तर्लभते, कश्चित्पु अनन्तेन कालेन लभते, स
 चानन्तः काल एवमात्पायते—उत्कृष्टतोऽपार्द्धः पुद्गलपरार्त्तः, पुद्गलपरार्त्तः नाम यदा जगति यान्तः परमाणवस्ते औदारि-
 कादित्तया भवे परिशुक्ता भवति, स पुद्गलपरार्त्तः औदारिकेवेकियतैजसमाप्राणापानमनःकर्मभेदात् मत्तथा, एतत्समुदा-
 यस्याद् गृह्यते किञ्चिन्न्यूनं, एतत् प्रतिपादयितुं कथं शक्यते इति चेदुपार्द्धपुद्गलपरार्त्त इत्यनेन, उच्यते, 'मसुदायेषु हि शब्दाः
 प्रवृत्ता अत्रयवेऽपि प्रवर्त्तन्ते' इतिन्यायात्, अयं चार्द्धशब्दः न समप्रविभागवचनः, किञ्चिन्न्यूनभिधायित्वाच्च पुंलिङ्गः, उपगतो-
 ऽर्द्धः उपार्द्धः—किञ्चिन्न्यून इति प्रादिसमासः, 'नानाजीवा' निति सर्वजीवान् नास्त्यन्तर, विदेहादिषु मर्मकालमवस्थानादिति,
 क्षायिकस्य त्वनपगमान्नास्त्यन्तर ६। द्वारान्तराभिधित्तयाऽऽह—'भाव' इति, येषा रुचिर्जीवस्य जिनवचनश्चायिनी ना कम्बिन्

मां 'औपशमिकादीना ममत्तगति इति प्रश्नयति- 'सम्यग्दर्शन' मित्यादिना, सम्यग्दर्शनमित्यविशिष्टां रुचिं क्षयादिरूपां
 त्रिभिर्नामपि ज्ञानान्ते क क्रेति, तथा च प्रतिपन्नमपि भविष्यति—त्रिषु भावेऽप्यिति, 'औपशमिकादीनाम्' उक्तलक्षणाना
 'रुतमो भावः' एतमाऽन्येति यान्त्, दूरिस्तु हेयभावनिरमिमिपया आदेयं त्रिविद्यनेन, ऊथयति, औदयिकं—गतिकपाया-
 दिभ्यं पारिणामिकं च भयत्नादिलक्षणं विहाय अन्ये त्रयः क्षायिकादयस्तेषु भावेषु भवति, औदयिकपारिणामिकयोर्गत्यादि-
 भ्यत्यथाद्यधारणात् न तयोः ममस्ति, अनादित्वाच्च, 'त्रिषु' इति दूर्यते त्रिषु भवति, नौदयिकपारिणामिकयोरिति ७। द्वारान्तर
 स्पृशति 'अल्पमदुत्त्व' मित्यनेन, 'अत्र' एतस्मिन् त्रिषु भावेऽप्यिति व्याख्याते, आहाज्ञ- 'एषा क्षायिकादीना 'सम्यग्दर्शनानां'
 त्रिषु क्षायिकादिषु परिणामेषु वर्तमानानां किं तुल्यमंरपत्प्रमुतान्यथेति, आश्रयभेदेन न अल्पमदुत्त्वन्विता, आह— 'अस्त्यल्प-
 यद्वन्' (आहोन्विदल्पमदुत्वं म्.) मिति अल्पमदुत्त्वान्, त्रिचिदल्पमन्नास्ति किञ्चिच्च बहिः, कथं भावनीयम्?, 'उच्यते-
 मंस्त्नोरुमौपशमिकं' यत् ईदृशी परिणति श्रेण्यारोहादिस्वभावा न रह्यः मन्त्राः संश्रान्त्वन्तीत्यागमः, 'ततः क्षायिकम-
 म्दयेयगुणं' ततः— औपशमिकात् क्षायिकमिति च, अत्राय विशेषः प्रेक्ष्यः— छद्मस्थाना श्रेणिकादीना यत् क्षायिकं तत् गृह्यते,
 अणायमत्तयान्, छद्मस्थान्तिना औपशमिकस्यानधितयोपात्तत्वात् तत् इत्यनेन अनधिसमतापि तादृशेन भाव्यं, तत् औपशमिकात्
 क्षायिकं छद्मस्थान्तिनाममंग्येयगुणमिति, अमंग्येयगुणमिति योज्यावौपशमिको राशिः सोऽमह्वयेन राशिना गुण्यते, औपशमिकाद्
 यद्वन्तरमितियान्त्, 'ततोऽपि' क्षायिकात् 'क्षायौपशमिकं' भवत्यमंग्येयगुणं, मर्वगतिषु नहुस्वाम्याधारत्वात्, असंरये-
 यगुणमिति न योज्यौ क्षायिकराशिः गोऽमंग्येयेन गुण्यते, अतः क्षायिकाद् नहुत्तरमास्त इतियावत्, यच्चहि क्षायिकं केनल्याधार

तत् कियद् ? उच्यते, सर्वैकेवलानामानत्यादनन्तगुणं केवलयाधारमेतद् दृश्यं इत्यत आह—‘सम्यग्दृष्टयस्त्वनन्ता’ इति, केवलिनोऽनन्ता इत्यर्थः, अतस्तद्वर्च्यप्यनन्तमेव, इतिः द्वारसमाप्तिस्त्वचकः । अथ किं सम्यग्दर्शनस्यैव निर्देशादिसदादिभिर्द्वारैरधिगमः क्रियते ? उत ज्ञानादीनामपि ?, ज्ञानादीनामपि, किंतु एकत्र सम्यग्दर्शने योजना कृता, अन्यत्राप्येवं दृश्येत्यतिदिशति—‘एवं सर्वभावाना’मित्यादिना, ‘एवं’मिति यथा सम्यग्दर्शनस्य तथा सर्वभावानां ज्ञानादीनां नामस्थापनादिमी रचनां कृत्वा प्रमाणनयनिर्देशादिसदादिभिः परीक्षाधिगमः कार्य इति, यत् प्रस्तुतं, सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति, तत्र यत् सम्यग्दर्शने विचार्यं तदभिहितं, तदभिधानाच्च परिसमापितं सम्यग्दर्शनमित्येतदाह—उक्तं सम्यग्दर्शनं, द्वितीयावयवव्याचिख्यासाप्रलावप्रदर्शनायाह—ज्ञानं चक्ष्यामः, कीदृक् तदिति चेद्, उच्यते—

मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानं ॥ (सूत्रं ९)

मत्यादीनि सर्वाण्येव ज्ञानं प्रत्येकं, न तु सर्वाण्येकमेव, एकत्रचननिर्देशस्तु सर्वेषामेधतः समानजातीयत्वज्ञापनार्थः, तथाहि—सर्वाण्येव विषयावबोधे ज्ञानानीति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः—‘मनिज्ञान’मित्यादि (पृ. १४-५.) मननं मतिः—इन्द्रियानिन्द्रियपरिच्छेदः, ज्ञातिज्ञानं, सामान्येन वस्तुस्वरूपावधारणं, ज्ञानशब्दः सामान्यवाचको मत्या विशेष्यते, मतिश्चासौ ज्ञानं चेति मतिज्ञानं, एवं ‘श्रुतज्ञान’मिति, श्रुतिः श्रुतं—शब्दार्थसंवेदनं, तेन ज्ञानं विशेष्यते, श्रुतं च तत् ज्ञानं च श्रुतज्ञानमिति, अवधिशब्दो मर्यादावचनः, अमूर्त्तपरिहारेण साक्षान्मूर्त्तविषयमिन्द्रियानपेक्षं मनःप्रणिधानवीर्यकमवधिज्ञानं, अवधिश्च तज्ज्ञानं च तदवधिज्ञानं, ‘मनःपर्यायज्ञान’मिति मनमः पर्यायाः मनःपर्यायाः—जीवादिज्ञेयालोचनप्रकाराः, परगताः

मन्यमानमनोद्वयधर्मा इत्यर्थः, माधात्कारेण तेषु तेषां वा ज्ञानं मनःपर्यायज्ञानमिति, 'केवलज्ञान'मिति केवलमित्येकं-स्वभे-
 दगतिं शुद्धं वा-मरलापरणशून्यं, मूलं वा-आदित एव सम्पूर्णं अमाधारणं वा-मत्यादिविकलं अनन्तं वा-सर्वद्रव्यभावप-
 रिच्छेदि ज्ञानं केवलज्ञानं, व्याप्त्यादिमाधर्म्याद्वाशौ मतिश्रुतोपन्यासः, अत्रापि मतिभेदत्वात् मतिपूर्वकत्वाच्च श्रुतस्यादौ मतेः,
 शतपिपपादिमाधर्म्यांश्च तदन्वयैः, छद्मस्थपिपादिमाधर्म्यांश्च तदसु मनःपर्यायस्य, उच्यते। (वे.विशे.भा.) सेसाणि अ तेषा-
 न्यामानुपूर्वीप्रयोजनं, तथा चोक्तम्—“जं मामिकालकारणविसयपरोक्त्वत्तणेहि तुल्लाहं। तन्भात्री (वे.विशे.भा.) सेसाणि अ तेषा-
 शीए मतिशुभाहं ॥१॥ कालविषयमाहितलाहमासणओऽनही तचो। माणममेचो छुडमथविसयभागादिसामण्णा ॥ २ ॥ अते
 केवलमुगमनडमामिचावमाणलामाओ ॥” (विशे. ८६-८७॥) इत्यादि, ' इत्येतदि 'ति, इतिरियत्ताया, एतावदेव, नान्य-
 दस्ति, एतदित्ययप्रविभागेन यदारयातं मूलम्-आद्यं विधानं-भेदः मूलं च तद्विधानं च मूलविधानं तेन मूलविधानेन-मूल-
 रिषान्तः 'पंचत्रि'मित्यादि शेषपरिच्छेदि ज्ञानं, एतदुक्तं भवति-मौलान् भेदानङ्गीकृत्य पञ्चविधमेव भवति, अथ किमन्ये एषां
 पञ्चानां प्रभेदाः गन्ति उत नेति ? , मन्तीत्युच्यते, 'प्रभेदास्त्वस्ये'त्यादि, प्रभेदा-अशाः अयथाः अस्य-पञ्चविधस्योपरिष्टाद्
 स्यन्ते, मूलभेदास्तु न, स्थितत्वादिति, मतिज्ञानस्याग्रहादयः श्रुतस्याज्ञानप्रविष्टादयः अनधिज्ञानस्य भवप्रत्ययादयः मनः-
 पर्यायज्ञानस्य ऋतुमत्यादयः, केवलज्ञानस्य न मन्येवेति ॥ एवं ज्ञानमभिधायेह प्रमाणसंख्यामाह—

तत् प्रमाणे इति ॥ (सूत्रं १०)

इदं पञ्चविधमपि ज्ञानं ज्ञानिभेदेन द्वे प्रमाणे इति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं एवाह भाष्यकारः—'तदेतदि'त्यादिना (पु.

१४-९) तच्छब्द एतदित्यस्यार्थं, पञ्चविधमपि ज्ञानं मत्यादि द्वे प्रमाणे भवत इत्येतदत्र विधीयते, किम्भूते द्वे इत्याह—
 'परोक्षं प्रत्यक्षं चे'ति परं—इन्द्रियैरुक्षा—सम्बन्धनं यस्य ज्ञानस्य तत् परोक्षम्—इन्द्रियादिनिमित्तं मत्यादि, यत्पुनरिन्द्रियादि-
 निमित्तनिरपेक्षमात्मन एवोपजायते अवध्यादि तत् प्रत्यक्षं, चशब्दः स्वगतनिकर्मेदमुच्चयार्थः, इत्थमुपन्यासे चैवमेवानयोर्भवि
 इति प्रयोजनं ॥ परोक्षमभिधातुमाह—

तत्र-आद्ये परोक्षमिति ॥ (सूत्रं ११)

एतदेव व्याचष्टे भाष्यकारः—'आदौ भयमाद्यं' (पृ. १४-१२) यस्मात् परमस्ति न पूर्वं न आदिः, विवक्षावशात्, तत्र
 भवं 'दिगादित्वात्' आद्यमिति, आद्यं चाद्यं चेत्याद्ये इति, प्रतिविशिष्टेन च क्रमेण व्यवस्थितानामाद्यव्यपदेशो दृश्यते, तद्यथा—अयं
 यतिरेषां विशिष्टक्रमभाजामाद्य इति, एवमत्रामूर्चानां ज्ञानानां क्रमसन्निवेशो दुरूपपाद इति मत्वा अब्रवीत्—'आद्ये इति सूत्र-
 क्रमप्रामाण्यात्' सूत्रं चासन्नमप्यनन्तरं त्यज्यते तत् प्रमाणे इति, मन्निवेशाभावात्, तस्मात् परमेव मतिश्रुतादि ग्राह्यं, तत्र
 क्रमः—परिपाटी, सूत्रे क्रमः सूत्रक्रमस्तस्य प्रामाण्यम्—आथयणं तस्मात्, 'प्रथमद्वितीये' मतिश्रुते 'शास्त्री'ति कथयति सूत्रकार
 इत्याह भाष्यकारः, अस्यैव भावार्थमाह—'तदेव'मित्यादिना, तदेवमाद्यव्यपदेशो सिद्धे सुखेन वक्तुं शक्यते यदुताद्ये मतिज्ञान-
 श्रुतज्ञाने द्वे अपि परोक्षं प्रमाणं भवत इति, शेषमनुद्य परोक्षप्रमाणता विधीयते, एवं शब्दार्थेन तत्प्रतः प्रतिपादितमपि परोक्षत्वं सम्य-
 गनगच्छन्नाह चोदकः 'कुत'इति कस्मात् परोक्षं प्रमाणं भवतः, गुरुरपि तदेव स्पष्टयन्नाह—'निमित्तापेक्षत्वादि'ति इन्द्रिय-
 मनोनिमित्तापेक्षत्वादिति, इन्द्रियमनोनिमित्तापेक्षत्वादिभिः प्रायः, एवमपि तत्प्रतोऽनवगच्छतः मामान्येन निमित्तापेक्षत्वादिति

नन्यमानस आ भूदागङ्गा-नन्ववप्यादेरपि विशिष्टधयोपशमादिनिमित्तापेक्षाऽस्त्येवेति, तद्व्यवच्छेदायाह--'अपायसद्भ्यतया
मनिज्ञान'मिति अपायो-निश्चयः इहानन्तरवर्ती मद्रव्यमिति-शोभनानि द्रव्याणि सम्यक्त्वदलिकानि, अपायश्च सद्द्रव्याणि
नापायमद्रव्याणि तेषां भावः--स्वरूपादप्रच्युतिः तयैर्यभूतयो मतिज्ञानं परोक्षम्, एतदुक्तं भवति-अपाय इन्द्रियानिन्द्रियजन्य
इति इन्द्रियनिमित्ततया परोक्षं, ग्राह्यगृहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तापेक्षत्वादितियावत्, न चैवमवध्यादेः ग्राह्यगृहीतृव्यतिरिक्तनिमित्त-
पेक्षास्ति, अयमेव यत्रकागमिप्राय इति द्रव्यज्ञाह-'तदिन्द्रिये'त्यादि-तदिति-मतिज्ञानं इन्द्रियाणि-श्रोत्रादीनि अती(नि)न्द्रियं
मन्मानि निमित्तं-कारणं यस्य ज्ञानस्य तत्तथेति शक्यते दृशकारः, इदं च मद्रव्यविकलानामपि सम्यग्गृहीतां भवति श्रेणिका-
दीनां तथापि यदनां मद्रव्यममन्वितानामिति गामान्येनोक्तमपायमद्रव्यतयेत्यलं प्रसङ्गेन । श्रुतज्ञानस्य परोक्षत्वे विशेषकारणमाह
'नत्पूर्वकत्वादि'नि मतिज्ञानपूर्वकत्वात् 'परोपदेशजत्वाच्च' परः-तीर्थकरादिस्तस्मादुपदेशस्ततो जायत इति परोपदेशजं तद्भा-
रमन्वाग श्रुतज्ञानं परोक्षमिति, अनेनोभयस्य निमित्तभूयस्त्वं ख्याप्यते, तथा चेदं क्वचिन्ममि मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं च स्वत एव
भवति, यथा प्रत्येकबुद्धादीनां, क्वचिच्चिकं परोपदेशमपेक्षते, यथा असदादीनामिति निमित्तभूयस्त्वं श्रुतज्ञानस्य । अत्र कश्चि-
द्राह-इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानं परोक्षमित्येतद्भागमविरुद्धं भवतः, "इदियपचकलं नोइदियपचकलं चे"त्यादि(नन्दी सू. ३)वचन-
प्रामाण्यत्, प्रतीतिविरुद्धं च, माक्षाद्रूपादिदर्शनादिति, अत्रोच्यते, नागमविरुद्धं, तत्र व्यवहारतः प्रत्यक्षत्वाभिधानात्, कथमेत-
न् ज्ञायत इति चेत् नन्यागमादेश, यतस्तत्रोक्तं "मतिनाणपरोक्षं च गुणानाणपरोक्षं च" (नन्दी सू.) न च मतिश्रुताभ्यामिन्द्रि-
यमनोनिमित्तमन्यदस्ति यत् प्रत्यक्षमंजमा भवेदिति उपचारात्तत्र प्रत्यक्षत्वाभिधानं, निश्चयं त्वधिकृत्य प्रवृत्तोऽयं शास्त्रकार इति नाग-

मविरोधः, प्रतीतिविरोधोऽपि नास्ति, साक्षाद्रूपादिदर्शनासिद्धः, इन्द्रियादिद्वारेण दर्शनात्, शक्यं चात्र वक्तुं इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानं परोक्षं, ग्राह्यगृहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वाद्भ्रूमादग्निज्ञानवत्, विपक्षेऽवध्यादीति कृतं प्रसङ्गेन ॥ एवं परोक्षं प्रमाणमभिधाय तदन्यदभिधायतुमाह—

प्रत्यक्षमन्यदिति ॥ (सूत्रं १२)

उक्तलक्षणज्ञानद्वयाद् यदन्यद् ज्ञानत्रयं तत् प्रत्यक्षमिति सूत्रममुदायार्थः। एतदेवाह भाष्यकारः—‘मतिश्रुताभ्या’मिति (पृ. १५-८) मतिज्ञानश्रुतज्ञानाभ्यां यदन्यत् प्रागुद्दिष्टं ज्ञानयत्केऽवशिष्यते त्रिविधं ज्ञानम् अवध्यादि तत् त्रिविधमिति प्रत्यक्षप्रमाणं भवति, प्रमाणमनूद्य प्रत्यक्षं भवतीत्येतद्विधीयत इति, एवं शब्दार्थैर्नैव तत्ततः प्रतिपादितमपि प्रत्यक्षं सम्यगनवगच्छन्नाह चोदकः—‘कुत’ इति कस्मात् प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति?, गुरुरपि तदेव स्पष्टयन्नाह—‘अतीन्द्रियत्वादि’ति, अतिक्रान्तमिन्द्रियाणामतीन्द्रियं ज्ञानं तद्भाष्योऽतीन्द्रियत्वं तस्मादिति, यत् प्राणिनां ज्ञानदर्शनावरण (योः) क्षयोपशमाच्च क्षयाच्च इन्द्रियानिन्द्रियद्वारानपेक्षमात्मानमेव केवलमभिसुखीकुर्वदुदेति तत् प्रत्यक्षम्—अवध्यादि एव, तत् प्रमाणे’इति द्वित्वसंख्यायां परोक्षप्रत्यक्षाख्यो यो विषयस्तदुपदर्श्य प्रमाणशब्दार्थं कथयन्नाह भाष्यकारः—‘प्रमीयन्तेऽर्थास्तैरिति प्रमाणानी’ति, प्रमीयन्ते—परिच्छिद्यन्ते सदसदित्यादिभेदेनार्थाः—जीवादयस्तैरिति प्रमाणानि, करणे ल्युट्, भावनाऽत्र प्राक् कृतैव, ज्ञानव्यक्त्यपेक्षो बहुवचननिर्देशः प्रमाणीति, ‘अत्राहे’ति एवं द्वे परोक्षप्रत्यक्षप्रमाणे भवत इति ज्ञापिते चोदयति—‘इहे’त्यादि, इह—शास्त्रेऽवधारितमेतत्, अन्यथा ‘तत् प्रमाणे’इति द्वित्वमग्रहणार्थं, के द्वे इत्याह—‘प्रत्यक्षपरोक्षे’इति, लोकरूढवैधवमुपन्यासः, ततः किमित्याह—‘अनु-

मनेऽन्यादिः अनुमानं चोपमानं चेत्यादिऽउच्छेदः, तत्रानुमानं-लिङ्गादर्थदर्शनं, प्रसिद्धमाधर्म्यात् माध्यमाधनमुपमानं, आसौपदेशः
 श्रावणः, दृष्टादंशदृष्टादिस्यनमर्थापनिः, सम्भनः प्रत्यादौ वृद्धादिभाषः, अभाषो भाषोपलम्भरूपमाणविरह इति, एतान्यपि च
 प्रमाणान्तरं माह्नादयः आचार्येदेशीया या (कैचित्) मन्यन्ते 'तत् कथमेतदिति, किमेतान्यप्रमाणान्येव उत प्रमाणान्त-
 र्गणि भरन्तीति चोदराभिप्रायः, अत्र परिहारमाह- 'उच्यते इत्यादिना, उच्यते अत्र समाधिः, सर्वाण्येतानि-अनुमानादीनि
 मपिधुयोन्तर्भूतानि प्रपिष्टानि, कथमिति युक्तिमाह- 'इन्द्रियात्र' त्यादि, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि तेषामर्था-रूपादयः इन्द्रियाणि
 तार्थाग्र इन्द्रियार्थान्नेपां मन्त्रिरूपः-सम्बन्धः न इन्द्रियार्थमन्त्रिरूपा निमित्तं यस्य तत्तथा अनुमानादि तद्भावास्तस्मात्, न हि भ्रमादि-
 भिः प्रथपर्यन्तगिन्द्रियानिन्द्रियाभ्यामगृहीतानुमानादीनां सम्भन इति मतिश्रुतयोरन्तर्भावः, 'किंचान्यदि'ति पक्षान्तरमाश्रयति,
 तदाह- 'अप्रमाणान्येव या' अनन्तरोदितानि अनुमानादीनि, कुन ? इति प्रश्नः, अत्र निर्णयनं- 'मिथ्यादर्शने' त्यादि, मि-
 थ्यादर्शनेन-तत्रार्थाश्रद्धानपूरणरूपेण परिग्रहान्-स्यमद्वीकरणत् अनुमानादीनां, तथा 'विपरीते' त्यादि, विपरीताना-
 मुपदेशः- सनं परेष्यमन्त्रिपयल्लक्षणगोचरमिति विपरीतोपदेशः तस्माच्च कारणात् अप्रमाणान्येव, एकानेकस्वभावे वस्तुतत्त्वे एक-
 म्भागमनेरम्भायं वेति यामनुपदेशः न विपरीत एवेति भावनीयं, न चेयं स्वमनीयिकेति स्रक्कारमतमुपन्यस्यन्नाह- 'मिथ्या-
 दृष्टे' गिन्यादि, मिथ्यादृष्टेः प्राणिनो यस्मान्मतिश्रुतानाधयस्त्वयोऽपि नियतं-निश्चितमज्ञानगेष, कुत्सितं ज्ञानमित्येवं वक्ष्यति
 यत्रसाः, न चानानस्य गामाप्यमिति प्रतीतयेत्, आह-यद्येयं कथं मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानीत्युक्तम् ? अचोन्यते- 'नयवादे' त्यादि,
 नया नगमादयन्नेपां याः स्मृन्तिनार्थप्रसाजनं नयवादास्तस्य अन्तर-भेदः नयवादान्तर तेन नयवादाभेदेनैव, 'ग्रथा' मतिश्च य श्रुतं

च मतिश्रुते तयोर्धिकल्पः—भेदास्तेभ्यो जायन्त इति मतिश्रुतविकल्पजानि भवन्ति यथा तथा नयविचारणायां पुरस्तात् वक्ष्याम इति, शुद्धनयस्य हि मिथ्यादृष्टिरज्ञो वा नास्तीति वक्ष्यति, तन्मतेन तु प्रमाणानीति ॥ सूत्रान्तरमम्बन्धाभिधित्सयाऽऽह—‘अत्राहे’त्यादि, अत्रइत्येतस्मिन् ज्ञानपञ्चके कश्चित्ते मामान्येन प्रमाणद्वये च प्रत्यक्षपरोक्षरूपे विहिते परोज्जीवत्—‘उक्तं’ प्रतिपादितं त्वया, किमिति तद्?, उच्यते—मत्यादीनि पंच ज्ञानानि—मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि, एवमुद्दिश्य तत इदमभिहितं—किं तद्?, उच्यते—‘तानि विधानतो लक्षणतश्च पुरस्ताद्विस्तरेण वक्ष्याम’इत्येतत्, ननु च नैवंविधं तत्र सूत्रे भाष्यमस्ति-विधानतो लक्षणतश्च, कथमयमध्यारोपः कियते गुरोरिति?, उच्यते, सत्यमेवंविधं भाष्यं नास्ति, एवं पुनः यमस्ति—प्रभेदास्त्वस्य पुरस्ताद्विद्यन्त इति, अतः प्रभेदा इत्यनेन विधानलक्षणरूपाः प्रतिपाद्यन्ते तत्र भाष्ये, अतो नाध्यारोप इति, तत्र विधानं—भेदः मत्यादः, लक्षणं त्वसाधारणं चिह्नं इति, यदेतत् प्रतिज्ञातं प्राक्तदुच्यतामिति प्रष्टः सन् आह—‘अत्रोच्यते’ अत्र एतस्मिंशोधिते उच्यते मया लक्षणमादौ, अल्पविचारत्वात्, तदाह—

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽमिनिबोध इत्यनर्थन्तरम् ॥१३॥ सूत्रम्

आह—लक्षणतो विधानतश्चेवमेव किञ्च कृतः मम्बन्धग्रन्थो येनाल्पविचारत्वादिति प्रयोजनमाश्रीयते, उच्यते, प्राग् विधानं लक्षणाङ्गावबन्धापनार्थमिति, मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽमिनिबोध इत्यनर्थान्तरमिति पर्यायैर्लक्षणाभिधानं मननाद्यात्मकमेतदित्यदृष्टमेव, अयं सूत्रममुदायार्थः, अवयवार्थमाह—‘मतिज्ञान’मित्यादिना (पृ. १५८) मननं मतिः सैव ज्ञानं मतिज्ञानमित्येवं मयत्राक्षरगमनिका कार्यी, भावार्थस्वयं—मतिज्ञानं नाम यदिन्द्रियान्द्रियनिमित्तं वर्तमानविषयपरिच्छेदि, स्मृतिज्ञानं प्राक्

परिच्छिन्न्यांश्रादि मानसं, संज्ञानं न एवममहमद्राधाभिमिति प्रत्यभिज्ञा ज्ञानं. चिन्ताज्ञानं यथावदागामिवस्तुविषयं मान-
 गं, अभिनिवोधानं तु मंगमिः प्रसक्तभिसुखनिश्चितविषयपरिच्छेदरूपं, इतिशब्द एवमित्यस्याथ, एवमनर्थान्तरमिति,
 मित्याः संज्ञेन भेदं प्रतिपद्यमानमप्यनर्थान्तर, स्मिकं भवति ?-ज्ञेयां मतिज्ञानविरहितोऽर्थः कल्पनीय इति ॥ एवं लक्षणतो
 मतिज्ञानमभिधायात्तु निधानतोऽभिधातुमाह—

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥ सूत्रं

अत्र ममुदाहारः प्राग् व्याख्यातः, अथुना अयमर्थमाह—‘तदेतदि’(पृ. १६-१९)त्यनन्तरोक्तलक्षणोपेत मतिज्ञान कि-
 निमित्तं?, उच्यते, हेतोर्दृष्ट्याद् द्विषिधं भवति, तेन हेतुना द्विषिधेन तत्कार्यमादर्शयति—इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रिय-
 निमित्तं च, तयन्द्रियाणि-स्पर्शनादीनि पञ्च निमित्तं यस्य तदिन्द्रियनिमित्तं, न हि श्रोत्रेन्द्रियमन्तरेणायं प्रत्ययो भवति-शब्दो-
 दयमिति, न रा स्पर्शनमन्तरेणायं प्रत्यय उत्पद्यते-श्रोत्रोदयमुक्तो न, एवं श्रेष्यपि वान्यं, तथा ‘अनिन्द्रियनिमित्त’मिति-
 इन्द्रियादन्यदिन्द्रियं-पनः ज्ञेयं, तन्निमित्तमस्य मतिज्ञानस्य तदिन्द्रियनिमित्तमिति, स्मृतिज्ञानहेतुर्मनः, एवं चैतद् द्रष्ट-
 यम् इन्द्रियनिमित्तं मप्यमनिन्द्रियनिमित्तं अन्यदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति त्रिधा, तत्रकमिन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं मत्याग्यं,
 तथा परनिर्णीतदहनपनमनस्पतीनामिन्द्रियाणां द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां असंज्ञानं पञ्चन्द्रियाणा, मनमः अभावात्, तथा अनि-
 द्दियनिमित्तं स्मृतिज्ञानमित्तं इन्द्रियनिरपेक्षं, चक्षुर्दृष्ट्यापाराभावात्, तथा इन्द्रियनिमित्तं जाग्रदवस्थायां स्वप्नेन मनसोपयुक्तं
 स्पृशपृष्णादिदं शीतं वेति, इन्द्रियं मनसोभयं तथोत्पत्तौ निमित्तं भवतीति, तदेतत् गर्वमेकज्ञेयापहृष्यत इति, इन्द्रियं च अनि-

न्द्रियं च इन्द्रियानिन्द्रिये च इन्द्रियानिन्द्रियाणि तानि निमित्तं यस्य तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति, एतदवाह-इन्द्रियनिमित्त-
 मनिन्द्रियनिमित्तं च, चञ्चलदुर्भयं चेति, अपेक्षाकारणं चाङ्गीकृत्य सूत्रं पपाठाचार्यः तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति, अपेक्षा-
 कारणं चालोकुरिपयेन्द्रियाणि, मति प्रकाशे त्रिपये च चक्षुरादिषु च मत्सु ज्ञानस्योद्भूतो दृष्टः, तेपामपि मध्येऽन्तरङ्गमपेक्षाकार-
 णमिन्द्रियाणि पठितं, परमार्थिकं तु कारणं क्षयोपशमः मतिज्ञानावरणपुद्गलानां, न हि तदावरणक्षयोपशममनपेक्ष्य ज्ञानस्यो-
 त्पत्तिरिष्यते, यदि तर्ह्यन्तरनिमित्तं क्षयोपशमः स एवोपादेयः, किं ग्राह्येनेन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तेनाधीतेनेति, उच्यते, म क्षयो-
 पशमः गर्भमात्राण इतिकृत्वा न पठितः, चञ्चलं न ग्राह्यं, इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च, चञ्चलात् क्षयो-
 पशमनिमित्तमिति, न च भावेन्द्रियस्य तद्रूपत्वादिति, तत्रेन्द्रियनिमित्तं स्वयमेव भावयति-‘तत्रेन्द्रिये’त्यादि, तत्र-तेषां त्रयाणां
 मध्ये इन्द्रियनिमित्तं तावद् भण्यते-‘स्पर्शनादीना’मिति स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणां पञ्चस्वैवेत्यन्यस्याभावं
 नियमयति, स्यं आत्मीया त्रिपया येषु प्राणिनः मक्ति भजते तेषु स्वेषु त्रिपयेषु, तद्यथा-स्पर्शनस्य स्पर्शे रसनस्य रसे घ्राणस्य
 गन्धे चक्षुषो रूपे श्रोत्रस्य शब्दे, अत एषां स्पर्शनादीनां स्वत्रिपयेषु वर्तमानानां ग्राहितया यदुपजायते ज्ञानं तत् तानीन्द्रिया-
 ण्यालान्योत्पद्यमानमिन्द्रियनिमित्तमिति भण्यते, इदानीमनिन्द्रियनिमित्तमाचष्टे-अनिन्द्रियं-मनस्तन्निमित्तं यस्य तदनिन्द्रिय-
 निमित्तं, ईदृक्तत् इत्याह-‘मनोवृत्तिः’ मनोविज्ञानमिति, मनयो-भावाख्यस्य वर्तनं-विषयपरिच्छेदितया परिणतिर्मनोवृत्तिः,
 ‘ओपज्ञानं चे’ति शोधः-‘मासान्यं अग्रप्रभक्तरूपं यत्र न स्पर्शनादीनीन्द्रियाणि नापि मनोनिमित्तमाश्रीयते, केवलं मत्यावर-
 णीयक्षयोपशम एव तस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ निमित्तं, यथा गृह्यादीनां नीत्राद्यभिमर्षणज्ञाने न स्पर्शनं निमित्तं, न मनो निमित्तमिति,

एतान् मतिमानांशयोपक्रम एव हेतुलो निर्मितं क्रियत ओषमानस्य । तन् पुनरिन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च जानं
 क्रियमाणानि कश्चिद्वेदस्वल्पः ।, इतीत्याह, यद्यस्ति ततो भण्यताम्, उच्यते—
 अग्रहेत्स्वप्रायधारणा इति १७ ॥ सूत्रं ॥

अग्रहादयः इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमतिमानभेदा इति सूत्रममुदायार्थः, अयमर्थं त्वाह भाष्यकारः—‘तदेतद्दि’ त्यादिना
 (५. १६. १६.) तदेतन् मतमानं लक्षणविधानाभ्यां यदुक्तं ‘उभयनिमित्तमपि’ इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तम्, अपिशब्दा-
 निन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमपि ‘एतन्नः’ इत्येकं स्पृशनादीन्द्रियव्यत्ययेक्षयाऽपि ‘चतुर्विध’ मिति चतस्रो विधा यस्य तच्चतुर्विधं
 भवति, ‘तन्त्रे’ति विज्ञान्यामार्थः, ‘अत्रत्र’ इत्यादि, एतन्मुपन्यस्यावग्रहस्वरूपाभिधित्सयाह—‘तत्राव्यक्त’मित्यादि, तत्रेति
 एतत् अव्यक्तम् अष्टमालोचनाप्रधारणमिति योगः, तदेव विशेष्यते—‘यथास्त्र’मिति यथास्त्रमिति यथास्त्रीयः, इन्द्रियैः स्प-
 र्शनादिभिःप्रायणा स्पर्शादीनां यथाऽऽत्मीयो—यो यस्य त्रिपयः, स्वत्रिपय इत्यर्थः, ‘आलोचनाप्रधारण’मिति आड् मर्यादायां,
 ज्ञानं दर्शनं, एतदुक्तं भवति—मर्यादाया मामान्यस्यानिर्देश्यस्य स्वरूपनागादिकल्पनारहितस्य दर्शनमालोचनं तदेनाप्रधारणमा-
 नानाशास्त्रं, एतदत्रग्रहेत्स्वप्रायधारणमिति, एतं स्वचिह्नतोऽवग्रहमभिधायस्यैव पर्याय-
 नाशनाह—‘अग्रहेत्स्वप्रायधारणमालोचनमप्रधारणमित्यनर्थान्तरं’ मामान्यमात्रस्त्रेऽत्राचित्रात् पर्यायशब्दा एतैते इति,
 एतन्नग्रहं त्रयपिन्या ईक्षणरूपं त्रयन्नाह—‘अवगृहीत’ इत्यादि, अवगृहीत इत्यनेन क्रमं दर्शयति, अवगृहीते सामान्ये ईहा प्र-
 षां, तस्मात् ‘त्रिपयार्थे’त्यादि, (त्रिपयः सामान्यत्रिपयः) स एवार्थमाणत्वादर्थः त्रिपयार्थः तस्यैकदेशः सामान्यमनिर्दि-

आदिस्यं तस्माद् विषयाथंकेदेशात् परिच्छिन्नादनन्तरं स्पर्शमात्रग्रहे तस्य मृणालस्पर्शमाधर्म्यात् 'शेषानुगमनं' मद्भूतामद्भू-
 तोष्णत्वादिप्रियेत्यगोपादानाभिमुखस्वरूपेण, न मंशय इव मर्वात्पना परिकुंठचित्तभानतः, अननुगमनेन, किमित्याह—'निश्चय-
 चिज्ञेपजिज्ञासा चेष्टे'ति निश्चीयतेऽस्मानिति निश्चयः—मृणालस्पर्शादिः न एव विशिष्यते—अन्यस्मादिति विशेषः तस्य
 ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा तथा चेष्टा—बोधः स्मत्त्रात्मव्यापाररूप ईहेहान्यते, एतं स्मचिहृतः इहां निरूप्य अस्या एव पर्यायशब्दानाह
 —'ईहा ऊहा तर्कः परीक्षा विचारणा जिज्ञासेत्यनर्थान्तरं' मामान्येनेहानाचित्त्रान्नास्त्यर्थभेद एषां शब्दानामिति, एवमीहा-
 मभिधायपायमभिधातुमाह—'अवगृहीत' इत्यादि, अनेनापि क्रममाचष्टे, अवगृहीते निषये स्पर्शसामान्यादौ ततः 'सम्यग्'िति
 मृणालस्पर्श इत्यनमादानाभिमुखं मम्यरू, तत्र तद्भावानुगुण्यात्, नो अहिस्पर्श इत्येवं परित्यागाभिमुख्यममम्यरू, तत्र तद्भा-
 वानुगुण्यात्, इत्येवमीहायां प्रवृत्तायां सत्या ततः किमित्याह—'गुणदोषविचारणाऽध्यवसायापनोदोऽपाय इति' इह मृणा-
 लमाधारणो धर्मो गुणः तत्रासम्भ्रमति दोषः तयोर्विचारणा-मार्गणा तयाऽध्ययनमायो-निमलतस्वोद्यः न एनापनोदः मृणालस्पर्श एना-
 यमिति निश्चयादयमुदेति, तत्रेहामितिकृत्वा, 'अपाय' इत्ययमेवंनिधोऽपनोदोऽपाय इति, अपैतीत्यपायः, निश्चयेन परिच्छिन्नतीत्यर्थः,
 एतं स्वलक्षणतोऽपायमभिधायस्यैव पर्यायशब्दानाह—अपायोऽपगमः अपनोदः अवव्याधः' तथा 'अपेत' मित्यादि, ए-
 तन्न भानाभिधायिभिः पुनः पर्यायाभिधानं नस्तुविषयोऽपायोऽनन्तरकालभावी संलक्ष्यमाणोऽपाय इति ज्ञापनार्थं, एतमपायमभि-
 धायानुना धारणाऽभिविद्ययाऽह—'धारणे'त्यादि, धारणति लक्ष्यं प्रतिपत्तिः यथारूपयोगाग्रान्युतिः 'ग्रथास्व'मिति यथात्रिपयं,
 यो यः स्पर्शादिर्विषयः, मृणालम्पर्शास्तुभनस्यानाश इत्यर्थः, तथा 'मत्यवस्थान' मित्युपयोगान्तरेऽपि शक्तिरूपाया मतेः क्वचि-

शादिरूपं तस्माद् विषयार्थकदेजात् परिच्छिन्नान्तरं स्पर्शमात्रग्रहे तस्य मृणालस्पर्शमाधर्म्यात् 'शेषानुगमनं' मद्भूतामद्भू-
 तोष्णत्वादिविशेष्यत्वयोगोपादानाभिमुखस्वरूपेण, न मंशय इव मर्वात्मना परिकुंठचित्तभागतः, अननुगमनेन, किमित्याह—'निश्चय-
 विशेषपज्जिज्ञासा चेष्टे'ति निश्चीयतेऽमाविति निश्चयः—मृणालस्पर्शादिः स एव विशिष्यते—अन्यस्मादिति विशेषः तस्य
 ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा तथा चेष्टा—बोधः स्वतन्त्रात्मव्यापाररूप ईहेच्यते, एतं स्मचिह्नतः इहां निरूप्य अस्या एव पर्यायशब्दानाह
 —'ईहा ऊहा तर्कः परीक्षा विचारणा जिज्ञासेत्यनर्थान्तरं' सामान्येनेहानाचित्वाद्वास्त्यर्थभेद एषां शब्दानामिति, एवमीहा-
 मभिधाययापयमभिधातुमाह—'अवगृहीत' इत्यादि, अनेनापि क्रममाचष्टे, अनगृहीते नियमे स्पर्शमामान्यादौ ततः 'सम्यग्गिति'
 मृणालस्पर्श इत्येवमादानाभिमुखं मम्यरू, तत्र तद्भानानुगुण्यात्, नो अहिस्पर्श इत्येवं परित्यागाभिमुन्यममम्यरू, तत्र तद्भान-
 वंगुण्यात्, इत्येवमीहायां श्रवृत्तायां सत्यां ततः किमित्याह—'गुणदोषविचारणाऽध्यवसायापनोदोऽपाय इति' इह मृणा-
 लसाधारणो धर्मो गुणः तत्रासम्भ्रमति दोषः तयोर्विचारणा-मार्गणा तथाऽध्ययमायो-विमलतरबोधः स एवापनोदः मृणालस्पर्श एवा-
 यमिति निश्चयादयमुदेति, तत्रेहामितिक्त्वा, 'अपाय' इत्ययमेवंविधोऽपनोदोऽपाय इति, अपैतीत्यपायः, निश्चयेन परिच्छिनतीत्यर्थः,
 एवं स्वलक्षणतोऽपायमभिधायस्यैव पर्यायशब्दानाह—'अपायोऽपगमः अपनोदः अवच्यार्थः' तथा 'अपेत' मित्यादि, ए-
 तच्च भावाभिधायिभिः पुनः पर्यायाभिधानं वस्तुविषयोऽपायोऽनन्तरकालभावी संलक्ष्यमाणोऽपाय इति ज्ञापनार्थं, एवमपायमभि-
 धायानुना धारणाऽभिधित्सयाऽह—'धारणे'त्यादि, धारणेति लक्ष्यं प्रतिपत्तिः यथारूपयोगाग्रन्युतिः 'यथास्व'मिति यथाविषयं,
 यो यः स्पर्शादिविषयः, मृणालस्पर्शानुभवस्यानाश इत्यर्थः, तथा 'मत्प्रवस्थान' मित्युपयोगान्तरेऽपि शक्तिरूपाया मतेः कचि-

गिनि प्रनिर्णयः, तन्निरामायाह—'सेतराणामिनि सप्रतिपक्षाणामित्यर्थः' एतदुक्तं भवति—इतरशब्दस्य विरोध एवार्थः
 गमस्येयो, नान्य इति, एतदेव प्रकृत्यति, तथा—'बहुवचगृह्णाती' त्यादिना, ननु तापदत्रग्रहादयः प्रथमान्ताः श्रुताः पूर्वसूत्रे
 न्नादयरेव पठन्ता इति तत्रमर्थकथनं युक्तं—'नहोर्यस्य अग्रहः अस्यार्थस्याग्रह इति, उच्यते, अल्पोऽयं दोषः, यतोऽग्र-
 हादयः सर्वनाथनास्तत्र श्रिता अगृह्णातीत्यग्रहः ईहेते इति ईहा, अपैतीत्यपायः, धारयतीति धारणा, यथासौ ज्ञानांशोऽगृह्णाती-
 त्यादिन्पन्तस्याग्रहं कर्मणा भवितव्यं, ततश्चेह न्हादिभेदं सूत्रेण त्रिययात्मकं भण्यते, अतो नास्त्येवार्थभेदो बहोरवग्रहः बहुम-
 नगृह्णातीति, अनयोरेक एवार्थः, केवलं तु शब्दभेदः, तत्र नहुमवगृह्णाति वेणुमीणासृदङ्गपटहध्ननिमसृदयं क्षयोपशमोत्कर्षात्, रुथमे-
 तद् विनिश्चीयते, उत्तरकालं तथा अपायादिदर्शनात्, न ह्यस्त्यग्रहभेदे स तथाविधो युक्तः, अतिप्रसङ्गाद्, व्यावहारिकामग्रह-
 मेवार्थेऽयमुक्तमित्यन्ये, म ह्यत्राय एवोत्तरहाद्यपेक्षया अग्रह इति, तथा 'अल्पमवगृह्णाति' तेषामेव वेण्वादिशब्दानामेकं पटहादि-
 शब्दं, नान्यत्, मतोऽपि क्षयोपशमापरुर्षात्, तथा 'बहुविधमवगृह्णाति' तेषामेव वेण्वादिशब्दानामेकं सृदुमधुरपङ्कजादिभेदेन,
 तथैकविधमवगृह्णाति, तेषामेव वेण्वादिशब्दं सृद्धाद्येकगुणसमान्नितामित्यर्थः, तथा क्षिप्रमवगृह्णाति तमेव वेण्वादिशब्दं शीघ्रमिति
 भावः, तथा 'चिरंणावगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दं मृदुना कालेनेति, तथा 'अनिश्चितमवगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दमन्यनिरपेक्षं
 मेवशब्दादिना भेरीशब्दाग्रहणमिति वृद्धव्याख्या, 'निश्चितमवगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दमन्यसापेक्षमिति, तथा 'अ दिग्घ-
 मवगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दं निश्चितमित्यर्थः, तथा 'संदिग्धमवगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दमनिश्चितमिति, तथा 'ध्रुव-
 मवगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दं स्थिरस्रोधभावेन, तथा 'अध्रुवमवगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दमस्थिरस्रोधभावेन, भावना चात्रो-

चरमालं तथा अपायादिदर्शनादिना कृतेन, तथा मधिद् ध्रुवो वेधो भवति यतः पुनः स्मरणं प्रचत्ते, अन्यस्तु न तथेत्यनुभवमिद्व-
मेतत्, एवमीहादीनामपि विद्यात्, 'एव'मिति यथा निपयस्य बह्वदिभेदात् द्वादशप्रकारोऽग्रहोऽभिहितः क्षयोपशमोत्कर्षापरुषादि
'एवमीहादीनामपि' ईहापायधारणानामपि विद्याद्-जानीयाद् भेदं, तद्यथा नहीहते अल्पमीहते, एवं चहूपैत्यत्यल्पमनति, एनं
नहु धारयत्यल्पं धारयतीत्यादि द्वादशविधत्वमिति ॥ एवमग्रहहादीना स्वस्थाने द्वादशभिधं ग्राह्यभेदाद्भेदं प्रतिपाद्येदानीमेवामेव
निपयं निर्धारयन्नाह—

अर्थस्येति ॥ सूत्रं १७ ॥

अर्थस्य ग्राहकाः अग्रहहादय इति सूत्रममुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः— 'अवग्रहादय' इत्यादिः (पृ. १८-६) अग्र-
हादयोऽनन्तरोदितस्वरूपा मतिज्ञानविकल्पा-मतिज्ञानांशाः अर्थस्य-सामान्यविवेकोपात्मनो विषयरूपस्य भवन्ति ग्राहकाः, निपयिण
इतियानत्, अर्थग्रहणं व्यञ्जनव्यावृत्त्यर्थं, माकल्येनैतेऽर्थस्यैव भवन्ति, न व्यञ्जनस्य ॥ व्यञ्जनस्य तद्वि क्रिमित्याह—

व्यञ्जनस्यावग्रह इति ॥ सूत्रं १८ ॥

एक एव भवतीति सूत्रममुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः— 'व्यञ्जनस्ये'त्यादिना, (पृ. १८-९) व्यञ्जनेऽनेनार्थः प्रदीपेनैव
घट इति व्यञ्जनं, तच्चोपरुणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यमंशेरूपं, तथा चाह भाष्यकारः— 'वञ्जिज्जह जेणत्थो घडोघ दीवेण वञ्ज-
णं तं च । उरुकरिणिदिअमदाडपरिणओ दइसवधो ॥ १ ॥ (विश्वे. १९४) इत्यादि, तस्य व्यञ्जनस्य मंशेरूपस्याग्रह एवको
भवति, तथात्रिधक्षयोपशमाभावादव्यक्ततन्मात्रोऽधः सुषुप्ताङ्गपतितोत्पलनालमंशेरुपेोधवत्, 'नेहादय' इति, शब्दाद्यर्थनिपय-

स्यात्सिद्धिर्नास्ति, नात्रांशोरसंभवे प्रभृति, अन्ये तु चरानशने- व्यञ्जनं शब्दात्प्राकारपरिणताः पुद्गला एव, विविष्टार्थाप्रकृत्या-
 मित्यन्त, यन्तत्प्रह एव नास्ति, अर्थात्प्रहंवाधाभिमृग्यत्वादि तेषां स्वीकरणमित्यर्थः, नेहादय इति, सांशे भेदसार्गणनिधायधार-
 नात्वे, अन्त निरागतान्, 'एव' मित्यादि, एवमन्तर्गोदितप्रत्ययभित्तिन प्रकारेण 'द्विविधो' द्विप्रकारोऽयमग्रहः, विषयभेदात्
 'द्विरप्य' मित्यादि, व्यञ्जनयोस्तन्मन्त्रधनस्यार्थस्य च, 'ईहादयस्यर्थस्यैव' सामान्यविशेषान्वयः, आह यदा पुद्गला व्यञ्जनं तदा
 रूपनिर्वाहार्थं नियतो, अर्थेदे च व्यञ्जनस्याग्रह इति सिद्धिपरं मन्त्रं?, उच्यते, प्राप्तकारीन्द्रियविषयपुद्गला व्यञ्जनं, तेषामादा-
 र्थसंस्कारसोपभिमृग्यत्वादि यत् स्वीकरणं तत्प्रहादय इत्येवंपरं मन्त्रं ॥ तत् किमर्थं व्यञ्जनव्यग्रहो न भवति?,
 अत्र सिद्धयर्थो, तथा चाह यत्प्रकारः—

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां ॥१०॥ सूत्रं ॥

व्यञ्जनात्पर इति ग्रन्थमृगयायः, अत्रयत्परं न्याह भाष्यकारः— 'चक्षुषे'त्यादि (पृ. १०-२) चक्षुषा उपकरणेन्द्रियाभ्येन
 पर नोर्गोद्रेचन च मनोप्राप्तानरूपेण व्यञ्जनाग्रहो न भवति, एतदुक्तं भवति-ते स्यात्कारपरिणताः पुद्गलाधिन्यमानाश्च यस्तु-
 र्विदिताः न ताभ्यां गोन्द्रिय सिद्धानं जनयति, अपि तु योग्यदंशावच्छिन्नाश्चक्षुषा गृह्यन्ते, प्रणिधानमन्विवाधमनया चिन्त्यन्ते, संश्ले-
 षात्परमं तु प्रत्यग्रनादंः श्रद्धां, विषयहृतौ वास्तुग्रहोपधानौ दर्शितारो, नायनरदिप्रविधानं मनोनिर्गमनं चान्यत्र निराकृ-
 तं नैवाभिधीयते, अत्र चक्षुर्गोद्रेचनयाभ्यां व्यञ्जनाग्रहो न भवति, अर्थमर्थतीत्याह— 'चतुर्भि' रित्यादि, चतुर्भिरिन्द्रियैः— स्प-
 नात्तयोपः श्रेयः उपपन्नत्वेभरति व्यञ्जनाग्रह इति, अत्र चतुर्भिरिन्द्रियैरित्यनेन मन्त्र्याभ्युपगमतोऽधिकेन्द्रियव्यवच्छेदः,

उपसंहरन्नाह—‘ग्व’मित्यादि, एवमेतत् तदिति लक्षणविधानाभ्यां यन्निरूपितं मतिज्ञानं, तस्य पुनः संपिण्ड्य भेदान् कथयति—
‘द्विविध’मित्यादि, द्विविधमिति इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च, चतुर्विधमग्रहादिभेदतः, अष्टाविंशतिविधमिति स्वार्श-
नादीनां मनःपर्ययमानानां पणामैकैकस्य चत्वारो भेदा अवग्रहादयः, तत् सप्तविंशतिरूपा जाताः, तन्मध्ये चक्षु-
र्मनोवर्जः स्वर्शनादीनां यो व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्भेदः स प्रक्षिप्तः ततोऽष्टाविंशतिविधं भवति, अष्टपष्टचरशतविधमिति तस्या
एनाष्टाविंशतैरेकैको भेदः पञ्चविधो भवति, नव्हादिभेदेन, अतोऽष्टपष्टचरशतविधं भवति, पञ्चत्रिंशत्त्रिंशत्भेदमिति, तस्या
अष्टाविंशतैरेकैको भेदो द्वादशधा भवति सेतस्वह्वादिभेदेन ॥ अत्र—अस्मिन् अन्वयांशे चोदक आह—‘गृहीतो’ ज्ञानीमस्तावत् क्रमेण
पूर्वमुद्घटितं लक्षणविधानरूपं मतिज्ञानं, तदनन्तरं तु यच्छ्रुतज्ञानमुक्तं तत्र त्रिंशत् इत्यतः पृच्छ्यते मया श्रुतज्ञानं किलक्षणमिति?,
अस्मिंशोदिते गुरुराह—‘उच्यते’ मयेति

श्रुतं मतिपूर्वद्वयनेकद्वादशभेदमिति ॥२०॥ सूत्रं ॥

‘श्रुतज्ञान’ मित्यादिना (पृ १९९) श्रुतमिति विवृणोति—श्रुतज्ञानमिति, श्रुतिः श्रुतमतिक्रम्या, श्रोत्रादिनिमित्तं शब्दार्थ-
ज्ञानमित्यर्थः, श्रयत इति श्रुतं-शब्दात्मकमुपचाराद् ज्ञानहेतुत्वात् श्रुतमुच्यते. मतिपूर्वमिति व्याचष्टे—‘मतिज्ञानपूर्वकं भवती’ति,
मतिज्ञानम्—अनन्तरोदितं कारणं यस्य तत्तथा, आह—युगपदेव मतिश्रुतयोर्लब्धिः, तत्कथं मतिपूर्वकत्वमस्य?, उच्यते, उपयोगा-
पेक्षया, श्रुतोपयोगो मतिनिमित्तमित्यर्थः, अस्य च श्रुतज्ञानस्य प्रधानो हेतुः शब्दात्मकं श्रुतमिति, पर्यायशब्दैस्तदाह ‘श्रुत’मि-
त्यादि, श्रयत इति श्रुतं-शब्दरूपं, तथा आप्तमचनं—तीर्थमराटिमचनं, तथा आगच्छत्याचार्यपरम्परयेत्यागमः, तथा उपदि-

त्वादीहादीनां, तद्द्वारेणैव मंश्लेषे प्रवृत्तेरिति, अन्ये तु व्याचक्षते—व्यञ्जनं शब्दाद्याकारपरिणताः पुद्गला एव, विशिष्टार्थाविग्रहकारित्वात्, तस्याग्रह एव भवति, अर्थाविग्रहवोधाभिमुख्यकारि तेषां स्वीकरणमित्यर्थः, नेहादय इति, स्वांशे भेदमार्गनिश्चयधारणाख्ये, तामां निपतत्वात्, 'एव'मित्यादि, एवमनन्तरोदितसूत्रद्वयामिहितेन प्रकारेण 'द्वित्रिघो' द्विप्रकारोऽवग्रहः, त्रिपयभेदाद् 'द्वित्रिघ्न्य'मित्यादि, व्यञ्जनस्योक्तलक्षणभ्यार्थस्य च, 'ईहादयस्त्वर्थस्यैव' सामान्यविशेषान्मनः, आह—यदा पुद्गला व्यञ्जनं तदा कथमिदमर्थाद् भिद्यते?, अभेदे च व्यञ्जनस्याग्रह इति क्विपर सूत्रं?, उच्यते, प्राप्तकारीन्द्रियत्रिपयपुद्गला व्यञ्जनं, तेपामादार्थान्ग्रहवोधाभिमुख्यकारि यत् स्वीकरणं तप्तगरामग्रक्षणतुल्यं न तत्रेहादय इत्येवंपर सूत्रं ॥ तत् किमयं व्यञ्जनान्ग्रहो न भवन्न?, ओमित्युच्यते, तथा चाह सूत्रकारः—

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां ॥१९॥ सूत्रं ॥

व्यञ्जनान्ग्रह इति सूत्रममुदायार्थः, अग्रयार्थं तत्राह भाष्यकारः—'चक्षुषे'त्यादि (पृ. १९-२) चक्षुषा उपकरणेन्द्रियान्येन मह नोडान्द्वयेण च मनओधजानरूपेण व्यञ्जनान्ग्रहो न भवति, एतदुक्तं भवति ते रूपाकारपरिणताः पुद्गलाश्चिन्त्यमानाश्च वस्तुविशेषाः न ताभ्यां संश्लिष्य विज्ञानं जनयति, अपि तु योग्यदेशान्स्थिताश्चक्षुषा गृह्यन्ते, प्रणिधानमचिवाश्च मनमा चिन्त्यन्ते, संश्लेषाभ्युपगमे तु अक्षयञ्जनादेः ग्रहणं, विषयकृतौ वाऽनुग्रहोपघातौ दर्शितारौ, नायनरश्मिविधानं मनोनिर्गमनं चान्यत्र निराकृतमिति नेहाभिधीयते, अतश्चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां व्यञ्जनान्ग्रहो न भवति, शेषैर्भ्रमतीत्याह—'चतुर्भि'रित्यादि, चतुर्भिरिन्द्रियैः—स्पर्शनरमनघ्राणश्रोत्रैः शेषैः उपयुक्तैर्भ्रमति व्यञ्जनान्ग्रह इति, अत्र चतुर्भिरिन्द्रियैरित्यनेन संख्याभ्युपगमतोऽधिकेन्द्रियव्यवच्छेदः,

उपसंहरन्नाह—‘एव’मित्यादि, एवमेतत् तदिति लक्षणविधानाभ्यां यन्निरूपितं मतिज्ञानं, तस्य पुनः संपिण्डय भेदान् कथयति—
‘द्विविध’मित्यादि, द्विविधमिति इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च, चतुर्विधमग्रहादिभेदतः, अष्टाविंशतिविधमिति स्पर्श-
नादीना मनःपर्यवसानानां पष्णामेकैकस्य चत्वारो भेदा अग्रहादयः, तत् चतुर्विंशतिरूपा जाताः, तन्मध्ये चतु-
र्मनोवर्जः स्पर्शनादीना यो व्यञ्जनाग्रहश्चतुर्भेदः स प्रक्षिप्तः ततोऽष्टाविंशतिविधं भवति, अष्टपष्टशतशतविधमिति तस्या
एवाष्टाविंशतैरेकैको भेदः पञ्चविधो भवति, ब्रह्मादिभेदेन, अतोऽष्टपष्टशतशतविधं भवति, पट्त्रिंशत्त्रिंशतभेदमिति, तस्या
अष्टात्रिंशतैरेकैको भेदो द्वादशधा भवति सेतरब्रह्मादिभेदेन ॥ अत्र-अस्मिन् अत्रकाशे चोदक आह-‘गृह्णीमो’जानीमस्तावत् क्रमेण
पूर्वमुद्धटितं लक्षणविधानरूपं मतिज्ञानं, तदनन्तरं तु यच्छ्रुतज्ञानमुक्तं तन्न त्रिंश इत्यतः पृच्छयते मया श्रुतज्ञानं किलक्षणमिति?,
अस्मिंशोदिते गुरुराह—‘उच्यते’मयेति

श्रुतं मतिपूर्वं द्वयमेकदादशभेदमिति ॥२०॥ सूत्रं ॥

‘श्रुतज्ञान’ मित्यादिना (पृ १९-९.) श्रुतमिति त्रिवृणोति-श्रुतज्ञानमिति, श्रुतिः श्रुतमिति कृत्वा, श्रोत्रादिनिमित्तं शब्दार्थ-
ज्ञानमित्यर्थः, श्रयत इति श्रुतं शब्दात्मकमुपचाराद् ज्ञानहेतुत्वात् श्रुतमुच्यते, मतिपूर्वमिति व्याचष्टे—‘मतिज्ञानपूर्वकं भवती’ति,
मतिज्ञानम्-अनन्तरोदितं कारणं यस्य तत्तथा, आह-युगपदेन मतिश्रुतयोर्लब्धिः, तत्कथं मतिपूर्वकृतमस्य?, उच्यते, उपयोगा-
पेक्षया, श्रुतोपयोगो मतिनिमित्तमित्यर्थः, अस्य च श्रुतज्ञानस्य प्रधानो हेतुः शब्दात्मकं श्रुतमिति, पर्यायशब्दैस्तदाह ‘श्रुत’मि-
त्यादि, श्रयत इति श्रुतं-शब्दरूपं, तथा आप्तमचनं-तीर्थकरादिमचनं, तथा आगच्छत्याचार्यपरम्परयेत्यागमः, तथा उपदि-

श्यते-उच्यते इत्युपदेशः, तथा ऐतिह्यमेव वृद्धाः स्मरन्तीति, तथा अभ्यस्यते निर्जरायिभिरित्याम्नायः, तथा प्रगतं प्रशस्तं प्रधा-
 नमादौ वा उच्यते-धीणरगादिचचनं जिनक्चनमिति, इत्यनर्थान्तरं'मिति एवमेभिः पर्यायशब्दैः द्वादशाङ्गं गणिपिट-
 रुमभिधीयत इतियात्, द्वयनेकद्वादशभेदमित्येनमयं व्याचिख्यासुराह-'तदेतदि'त्यादि, तदेतद्भुतमनन्तरोक्तं 'द्विविधं'-
 द्विप्रकारं, कथमित्याह-'अंगवाद्य'मित्याचारादिश्रुतपुरूषावयवनाहं, 'अंगप्रविष्टं'चे'ति तदन्तर्गतं चेत्यर्थः, तत् पुनर्द्विविधं
 मत् अनेकप्रकार-अनेकप्रकार द्वादशप्रकार च, कथमित्याह-'यथासंख्यं'यथोपन्यस्तमितियात्, तदेव प्रकृत्यन्नाह-'अंग-
 वाद्य'मित्यादि, अंगनाहमन्तरोपन्यस्तमनेकविधं, तद्यथा-'सामायिक'मित्यादि, ममभाजः सामायिकं-चारित्रं, तत् प्रतिपा-
 दकमध्ययनमपि सामायिकमिति?, चतुर्विंशतीनां तीर्थकृतां अप्यन्येषां च स्तयाभिधायी चतुर्विंशतिस्ततः २, उन्दनं कस्मै कार्यं कम्म
 च नेति यत्र ण्यते तद्वन्दनं ३, असयमस्थानं प्राप्तस्य यतेस्तस्मात् प्रतिनिर्जनं यत्र ण्यते तत् प्रतिक्रमणं ४, कृतस्य पापस्य यत्र काय-
 परित्यागेन क्रियमाणेन त्रिशुद्धिराख्यायते म कायव्युत्सर्गः ५, प्रत्यारयानं यत्र मूलगुणा उत्तरगुणाश्च धारणीया इत्ययमर्थः ख्याप्यते
 तत् प्रत्यारयानं ६, दश विकाले पुत्रहिताय स्थापितान्यध्ययनानि दशकालिकं, आचारात् परतः पूर्वकाले यस्मादेतानि पठितवन्तो
 यतयस्तेनोचराध्ययनानि, पूर्वभ्य आत्मीयसंघसंततिहिताय स्थापितान्यध्ययनानि दशा उच्यन्ते, दशा इति चान्स्थानचनः
 शब्दः, काचित् प्रतिविशिष्टवस्था यतीना यासु ण्यते ता दशा इति, कल्पव्यवहारागौ कल्पन्ते-भिद्यते मलादिगुणा यत्र म कल्पः,
 व्यग्रहियते प्रायश्चित्ताभनद्व्यवहारतयेति व्यवहारः, निशीथम्-अप्रकाशं स्वार्थाभ्यां यत्, ऋषिभिर्भाषितानि प्रत्येकदुद्रादिभिः
 कापिलीयादीनि, एवमादि सर्वमङ्गनाहं दृश्यं, उक्तमङ्गनाहं, अङ्गप्रविष्टमभिधातुमाह-'अंगप्रविष्ट'मित्यादि, अंगप्रविष्टं यत् प्राग्-

पन्थं तत् द्वादशविधं, तद्यथा—आचार'इत्यादि, आचरो ज्ञानादियत्र कथ्यते स आचारः, सूत्रीकृताः अज्ञानिकादयो यत्र वादि-
 नन्तत् सूत्रकृतं, यत्रैकादीनि पर्यायान्तराणि वर्णयन्ते तत् स्थानं, सम्यग्वायनं वर्षधरनद्यादिपर्वतानां यत्र स ममवायः, व्याख्या-
 या जीवादिगताया यत्र नयद्वारेण प्ररूपणा क्रियते मा व्याख्याप्रज्ञप्तिः, ज्ञाता--दृष्टान्तास्तानुपादाय धर्मो यत्र कथ्यते तज्ज्ञातधर्म-
 कथा, उपासकः--श्रावकैरेवं स्यादव्यमिति येष्वध्ययनेषु दशमु वर्णयते ता उपासकदशाः, अन्तकृतः--मिद्धाः ते यत्र ख्याप्यन्ते बद्ध-
 मानव्यामिनन्तीर्थं एतावन्त इत्येवं सर्वतीर्थकृतां ता अन्तकृद्दशाः, अनुत्तरोपपातिका देवा यासु ख्याप्यन्ते ता अनुत्तरोपपातिकदशाः,
 शश्रितस्य जीवादेर्यत्र प्रतिवचनं भगवता दत्तं तत् प्रश्नव्याकरणं, विपाकः--कर्मणामनुभवस्तं सूत्रयति यत्र तद्विपाकसूत्रं, दृष्टी-
 नाम्--अज्ञानिकादीनां यत्र प्ररूपणा कृता स दृष्टिवादः, तामां वा यत्र पातः ॥ अत्रावमरे चोदक आह--'मतिज्ञानश्रुतज्ञानयो'रन-
 न्तरोदितयोः 'कः प्रतिविशेषः?' परोक्षत्वाद्यविशेषादिति प्रष्टुरभिप्रायः, सिद्धान्तवाद्याह--'अत्रोच्यते' 'उत्पन्ने'त्यादि, उत्पन्न
 इति म्वेन रूपेण(क्रियया)वा जातः, न तु उत्पद्यमानः, स चातीतो विनष्टोऽपि भवत्यत आह--'३. विनष्ट'इत्यप्र-युतः अर्थो-रूपादिः
 तस्य ग्राहकं-परिच्छेदकं, एतच्च कालान्तरस्थायिपृथग्नाविनष्टेष्वप्यर्थेषु व्यवहारात्स्विकालगोचरमपि सम्भवत्यत आह--'साम्प्रत-
 कालविषय'मिति वर्तमानकालविषयमित्यर्थः, स्मृतेरतीतविषयत्वाच्च मर्वमेवंविधमिति चेत्, न, साम्प्रतकालगृहीताति-
 रिक्तस्य कस्यचिदस्मरणात्, पूर्वदृष्टस्य कालान्तरदर्शनवचास्याः ग्रामाण्यमिति 'मतिज्ञान'मिति मतिज्ञानमेवंविधं भवति,
 'श्रुतज्ञानं त्वि'त्यादि, तुशब्दो मतिज्ञानादस्य भेदप्रदर्शनार्थः, तथा चाह--'त्रिकालविषय'मिति त्रिकालगोचरं,
 मा भूद्विषयाभेद एवेत्याह--'उत्पन्नविनष्टानुत्पन्नार्थग्राहक'मिति उत्पन्नो-वर्तमानः विनष्टः--अनिक्रान्तः अनुत्पन्नो-भावी

अथो-रूपादिस्तस्य ग्राहकं-परिच्छेदकं, नोऽन्द्रियनिमित्तविशिष्टपर्यालोचनात्मकत्वाच्छूनस्य, आह-उत्पन्नाद्यर्थग्राहकमित्येतान-
 देन वाच्यं, अस्य त्रिकालविषयाप्यभिचारित्वात्, न, उत्पन्नादिभेदापेक्षया व्यभिचारासिद्धेः, न हि प्रत्येकमुत्पन्नादि ज्ञानं त्रिकाल-
 लगोचरमिति, अतस्तस्य कश्चिदेकत्वग्न्यापनपर त्रिकालविषयग्रहणं । 'अत्राहे'त्यादि, अत्र प्रस्तावे आह चोदकः गृहीतो-
 ज्ञानीमलत् पूर्वपृष्ठं मनिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्नानात्वं, अथ श्रुतज्ञानस्य प्रस्तुतस्य द्विविधमनेकद्वयादशविधमित्येवं भूयः कि-
 ऋतः प्रतिविशेषो-भेदः, मयं तद्व्यथ्युतमोषतो भागश्रुतस्य कारणमित्यभिप्रायः, सिद्धान्तग्राह- 'अत्रोन्यते वक्तृविशेषादि'-
 ति, उक्त्वा' तस्य ग्रन्थराशिनन्धकास्तथा विज्ञेयो भेदस्तस्माद् द्वैविध्यमिति द्विविधत्वं, एतदेव दर्शयति- 'यद्भगवद्वि'रित्या-
 दिना, भगवद्विरित्यर्थ्यादिगुणान्वितं: 'सर्वज्ञे'रिति सर्वद्रव्यपर्यायान् विज्ञेयतो ज्ञानानं; 'सर्वदंशिभि'रिति तान्त्रेय गामा-
 न्यतः पश्यद्भिः; 'परमधिभि'रिति केशलिप्रधानं: 'अर्हद्भि'रिति पूजा त्रिदशदीनामर्हद्भिर्द्रव्यद्रुक्तमिति सम्बन्धः, किमर्थं क्रतुकृत्यै-
 रक्तमित्याह- 'तथास्वा भाव्यादि'ति, तेषामेव एव स्वभाजो यतस्ते सर्वाकार (सर्वदेव) पगहितरता इति, अथवा न क्रतुकृत्या
 ण्वेति हेतुंतरग्राह- 'परमशुभस्य चे'त्यादिना, इह तीर्थकरनामसर्वं विशेष्यं वर्त्तते, परमं च तच्छुभं च परमशुभं, नातोऽन्यत्
 शुभतरमस्ति, तस्मिन्नभ्युदितेऽन्या अमातादिकाः प्रकृतयः उदिता अपि न स्वविपाकप्रकर्षं प्रदर्शयितुं क्षमाः, क्षीरपूरितकुम्भे निम-
 र्मविन्दुमत्स्य, एतदेव विशेष्यते- 'प्रवचने'त्यादिना, प्रवचनं-द्वादशाङ्गं गणपिठकं ततोऽनन्यवृत्तिर्ना महत्तस्य, प्रवचनस्य
 प्रतिष्ठापनं फलं-प्रयोजनमस्य तत् प्रवचनप्रतिष्ठापनफलं तस्य, तीर्थं तदेव गणपिठकं संघः सम्यग्दर्शनादित्रयं वा तत् कुर्वन्ति
 -उपदिशन्ति ये ते तीर्थकरास्तन्नामयति-करोति यतीर्थकरनाम तस्यानुभावात्-पथाद्द्विषाकान् इत्यर्थः, अतस्तस्मादनुभावाद्

यद् उक्तं-श्रुतिपाठितं गन् मातृरूपदादिरूपेण 'भगवच्छिष्यै'रिति तीर्थरश्रियेः, ते च सामान्यपुरुषा अपि भवन्त्यत आह-
'अतिशयबुद्धिः' विशिष्टशक्तियुक्तैः, एतेऽपि वैक्रिया अपि भवन्त्यत आह-'उत्तमातिशय'इत्यादि, उच्यते अतिशयाः-ग्रधाना
श्रममादादयः चात्थुषु (गार्ग्ये च इधु)मधुरा बुद्धिः वीजकोष्ठादिरूपा आभिः उत्तमातिशयनागबुद्धिभिः सम्पन्नैः-सम्पन्नैः,
'करित्याह-'गणधरै'रिति माध्यादिगणधरिभिः यद् हृद्यं-रचितं तदङ्गम्-आचारादि, तदन्यकृतमङ्गबालमित्येतदाह-
'गणधरानन्तर्यादिभिस्त्रित्यादिना, गणधरा-गौतमादयः तेषामनन्तरे ये माधयस्तेऽनन्तर्यास्तेषां शिष्या जम्बूनामादयः ते
श्रुतिषां प्रभवादीनां ते गणधरानन्तर्यादयस्तैः, पुनः किम्भूतरित्याह-'अत्यन्तचिशुद्धागमैः' अत्यन्तं निर्मलागमैः, त
एव विशेष्यन्ते-'परमप्रकृष्टवाडमतिशक्तिभि'रिति गार्ग्याम्या मतिः-औत्पत्तिक्यादिः चतुर्गथा शक्तिः-ग्रन्थरूपाण्युक्तिः
परमाः-उत्तमा प्रकृष्टाः-तज्ज्ञानापि श्रेष्ठाः वाडमतिशक्तयो येषां ते तथाविधास्तैः, 'आचार्यै'रिति ज्ञानाद्याचारानुष्ठायिभिः,
किमित्याह-'कालसंहननायुर्वोपादि'ति दुष्पमच्छेयदृग्दर्शयत्तन्वीजितापरामनात् अल्पशक्तीनां शिष्याणां, कालदोषात् ह्येतं अल्प-
शक्तयो भवन्ति, अत एतदनुग्रहाय उपकारायान्येनैव ग्रन्थेन तत्रमूह्यत इति मन्यमानैर्यत्रोक्तमनन्तरोदितगुणराचाय-
र्दशैर्कालिनादि तदङ्गबालमिति, अत एव च मन्तरेतन्महाविषयमित्याह-'सर्वज्ञे'त्यादिना, सर्वज्ञप्रणीतत्वात्-तीर्थकरो-
पदिष्टत्वात् तथा आनन्त्यत्वाद् विज्ञेयस्य श्रुतज्ञानमभ्यन्धिनः, किमित्याह-'मतिज्ञानात्' साम्प्रतकालविषयतया (अल्पविषय-
ज्ञापकात् श्रुतज्ञानं त्रिमालविषयतया महाविषयं), अनेकार्थपरिच्छेदीत्यर्थः, तस्य चैवंविधस्य श्रुतस्य महाविषयत्वात् कार-
णात् तास्त्वानर्थाच्च जीनदीनिधिकृत्य प्रकरणसमाप्त्यपेक्षं विवक्षिताधिनरनिष्ठापेक्षं, किमित्याह-'अंगोपह्वानानात्व'मिति,

एतदुक्तं भवति—यत्राचारादिरूपोऽर्थः परिममाप्तिं नीतस्तदिदमाचारादि, यत्रापरो विचित्रस्तदुपाङ्गं राजप्रसेनकीयादि, 'विचित्रान्यत्' इतथाङ्गोपाङ्गनानान्वं, 'सुखग्रहणे'त्यादि, सुखेन-अनायासेन पूर्वस्य ग्रहणं करिष्यति अङ्गानङ्गानां, सुखेन च गृहीतं धारयिष्यन्ति वृद्ध्या, सुखेन विज्ञानं तस्मिन्नर्थे गृण्वन्त उत्पादयिष्यन्तीति, सुखेनापोहं—निश्चयं करिष्यन्तीति, एतन्ग्रेपोऽर्थः स्थित इति—सुखेन च प्रयोगं-व्यापारं करिष्यन्ति प्रत्युपेक्षणादिकालभेदेन विदित्वेति । 'अन्यथे'त्यादि अन्यथेति—भेदेन रचनायाः अभावे हिः यस्मादनिवृद्धम्-अरचितं कथमिति चेद् 'अङ्गोपाङ्गताः' अङ्गानि-आचारादीनि उपाङ्गानि-राजप्रसेनकीयापपात्तिकादीनि ताभ्यां माङ्गोपाङ्गाभ्यां परिमितविशिष्टार्थाभिधायिभ्यां माङ्गोपाङ्गशः, अलत्थात् शसुः दृश्यः, समुद्रस्य प्रतरणम्-उत्तरणं तेन समुद्रप्रतरणेन तुल्यं वर्त्ते समुद्रप्रतरणवत् 'दुरध्यवसानं स्यादि'ति दुःखेनाध्यवसीयते दुरध्यवमानं भवेत्, 'गृतेने'त्यादि एतेनाङ्गोपाङ्गभेदप्रयोजनेन सुखग्रहणादिना पूर्वणि-दृष्टिपातान्तःपातीनि, पूर्व प्रणयनात्, वस्तुनि पूर्वस्यैवांशोऽल्पः, वस्तुनः प्राभृतमल्पतरं, प्राभृतात् प्राभृतमभृतमल्पतरं, ततोऽध्ययनं ग्रन्थतोऽल्पतरं, ततः उद्देशकोऽल्पतरः, उद्देशकात् पदमित्यत आह-पदानि च व्याख्यातानि, एतदुक्तं भवति-सुखग्रहणादि यदंवाङ्गोपाङ्गादिकरणे फलं तदंवात्रापीति ॥ 'अत्राहे'त्यादि, अत्रावमरे मतिश्रुतयोरुक्तम्बूपयोस्तुल्यविषयत्वम्-अभिन्नग्राह्यता, मा च वक्ष्यते इहैवोचरत्र, तस्य वक्ष्यमाणस्य सूत्रस्यैकदेशमुपपन्यस्यति-'द्रव्येष्वसर्वपर्यावेष्टिव'ति सर्वेषु धर्मादिद्रव्येष्वमवर्षयधिषु मतिश्रुतयोः प्रवृत्तिः-निबन्ध इति, तस्माद्विषयादंकरू-रूपादंकरूमेव मतिश्रुतयोर्भवति, न भेद इति, 'अत्रोच्यते, उक्तमेतदि'ति भेदप्रयोजनं पुरस्तात्, तदंबोद्धयति-'मम्प्रती'- (मां प्रते)त्यादिना, वर्त्तमानकालविषयं—वर्त्तमानमर्थमालम्बते मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं पुनस्त्रिकालविषयं—त्रैकालिकमर्थमालम्बते,

चिदुद्धतरं च-व्यवहितविप्रकृष्टानेकशुभार्थग्राहित्वाद्धिदुद्धतरमुच्यते, 'किंचान्य'दिति, तथा अयमपरस्तयोर्विशेषः-मतिज्ञान-
मिन्द्रियाणि-स्पर्शनादीनि अनिन्द्रियं-मन ओषज्ञानं च निमित्तमुररीकृत्य प्रवर्तते, 'आत्मनो' जीवस्य 'इत्स्वाभाव्यादि'ति
ज्ञानार्त्तानि यः इत्यमेव स्वाभाव्यं इत्स्वाभाव्यं-आत्मरूपता तस्मात् इत्स्वाभाव्यादिति, 'परिणामिक'मिति गर्वकालयति, न कदा-
चित् संसारं पर्यटत एतद् भ्रष्टं, यती निगोढजीवानामपि अक्षरस्थानन्तभागो नित्योद्घाट इत्यागमः, अतः परिणामिकं, 'श्रुत-
ज्ञानं न्वि'त्यादि श्रुतज्ञानं पुनर्नदं, यतः 'तत्पूर्वक'मिति, मतिपूर्वकं, मतिपूर्वकत्वेऽपि न तन्मात्रनिमित्तमित्याह-'आप्तोपदे-
आद्भवती'ति अर्हदाटिवचनादुपजायते इति । आह-'अत्राह गृह्णीमो मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्नानात्व'मित्यनेन अवधारितमे-
तत्, पुनरपुक्तमत्राह इत्यादि चोदनं उक्तनिर्वचनं?, उच्यते, नायुक्तं, क्वचित् कस्मिंश्चिदधिगतेऽपि हि निमित्तान्तस्तः आशङ्का-
भावे विषयस्य परिहार एव स्मारणीयोऽधिकतरं वा किंचिद्वाच्यं, न तु कृपितव्यमिति विधिप्रदर्शनार्थं अत्राहेत्यादि, अत्रावमरे
चोदक आह-'उक्तं श्रुतज्ञानं' भवतेति, 'अथावधिज्ञानं किं' यदस्यानन्तरमुद्दिष्टमिति, अत्रोच्यते इत्याह—

द्विविधोऽवधिः ॥ सूत्रं ॥ २१ ॥

द्वे विधे द्वौ भेदौ यस्य स द्विविधोऽवधिः—ज्ञानविशेष इति सूत्रममुदायार्थः, अत्रावधार्याभिधिन्मया द्वैविध्यमेवाह भाष्य-
कारः—'भवप्रत्यय इत्यादिना' (पृ. २२-४) भवनं भवः जन्मोत्पाद इत्यनर्थान्तरं, स एव प्रत्ययः—कारणं यस्मावधेः स भव-
प्रत्ययः, तथा धयोपशमः—अवधिज्ञानावरणपरिश्रुतोदयविधातलक्षणः निमित्तं यस्य स तथाविधः, चशब्दः स्वगतानेकभेदममु-
च्यार्थः, न च लक्षणविधानावरणस्य भेदाभिधानमयुक्तं, भेदकथनेनैव लक्षणाभिधानात्, एतदुक्तं भवति—भवक्षयोपगमाभ्यां

लक्ष्यमाणो द्विविधोऽपि धिरिति ॥ सूत्रान्तरसम्बन्धमाह—‘तत्र’ तयोस्तद्वदितयोर्भेदयोरुद्यत्त्वात्पुन्यते, तमाह—

भवप्रत्ययो नारकदेवानामिति ॥२२॥ सूत्रं ॥

भवप्रत्ययो नारकाणां भ्राज्यकारः—‘नारकाणां’मित्यादिना (पृ. २०७) नरकाः—

अत्र धिरिति उच्यते, सूत्रसमुदायार्थः प्रकृतः, अन्यत्रार्थमाह भाष्यकारः—‘नारकाणां’मित्यादिना (पृ. २०७) नरकाः—

सीमन्तादयस्तेषु भगाः प्राणिनस्तीन्द्रः स्वभाजो नारकस्तेषां, तथा दीव्यन्त इति देवाः—भजनवास्यादयः प्रधानसुखभाजः प्राणिन एव तेषां, ‘यथास्व’ मिति यथा स्वात्मीयं यस्य यत् स्वक्षेत्रादि नियतं गव्यृतपंचविंशतियोजनादिमानमित्यर्थः, किमित्याह?—

‘भवप्रत्यय’ भग्नकारणमधिज्ञानं भवतीति, क्षायोपशमित्कृत्वाद्बोधैर्भगस्य कारणत्वमपश्यतः मा भूत् प्रत्ययगच्छो ज्ञानरचन इति चित्रमाः, स्वयमेव व्याचष्टे—‘भवप्रत्ययं भवहेतुकं भवनिमित्त’मित्यर्थः, कारणरचन एतार्यं प्रत्ययगच्छ इति भावः, आह

कथमौदयिको भागोऽस्य कारणं?, क्षायोपशमित्कृतेति सुप्रतीतं?, उच्यते, मत्प्रभेत्तत्, किन्तु तस्मिन्नेव क्षयोपशम एतार्यं भवतीत्येवमुच्यते, एतदत्राह—‘तेषां ही’ इत्यादि, तेषां—नारकज्ञानां यस्माद्भूतोत्पत्तिरेवेति, उत्पत्तिगच्छः मत्तारचनो, भवमत्तैव,

नान्यत् क्वचित् ‘तस्य हेतु भवती’ति तस्येति—निश्चयतो ज्ञानाव्यभिचारिणः क्षयोपशमस्य व्यग्रहारतस्तु ज्ञानस्यैव कारणं भवतीति, निदर्शनमाह—‘पक्षिणा’मित्यादिना, पक्षिणा—हंसादीनामाकाशगमनत्, यच्चैपामाकाशगमनं, तच्छक्तेलङ्घन एव निय-

ममात्रात् भूतोत्पत्तिरेव हेतुः, न शिक्षा—अन्थोपदेशरूपा, तथा ‘न तपः’ अतगनादिलक्षणं, तद्वन्धरकूटज्ञानाप्ययधेरिति भावः ॥

‘द्विविधोऽपि धि’ रित्युक्तं, तत्रैकं भेदमभिधायाधुना द्वितीयमभिधातुमाह—

यथोक्तनिमित्तः पट्टिकल्पः डोपाणात् ॥२३॥ सूत्रं ॥

मृश्रोक्तधयोपशमहेतुः पड्विधस्तियङ्नराणामवधिरिति सूत्रममुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः अवयवोऽङ्घ्रिगितेन, तत्र
 'यथोक्तनिमित्त'मिति (प्र. २२-१२) यथोक्तं निमित्तं यस्य स तथा, भवोऽयुक्तमेव निमित्तमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—'क्षयोप-
 शमनिमित्त इत्यर्थः' धयोपक्षमः पूर्ववत् स निमित्तं यस्य स तथा, क पुनरिदमुक्तं निमित्तं?, अधिकारे ज्ञानाज्ञानदर्शन-
 (दानादि) लब्धयः इत्यत्र, य इहावधिशब्दः प्रकृतज्ञानविशेषणमिति । एतदाह—'तदेतदि'त्यादि, तदिति पुरस्ताद्वादिष्टं तत्
 अवधिज्ञानं, किम्भूतमित्याह—क्षयोपशमनिमित्तं, नेतरत् भवप्रत्ययिकम्, (किमिति)आह—'पड्विधं भवति' धयोपशमस्य
 पड्विधत्वात्, केषामित्याह—'शोषाणा'मिति, एतदेव व्याचष्टे—'शोषाणा'मित्यादिना, शोषाणामित्युपयुक्तवर्जितानां, उपयुक्ताश्च
 नारकदेवा इत्याह—'नारकदेवेभ्यः शोषाणा'मिति, ते च नान्य इत्याह—'तिर्यग्योनिजानां मनुष्याणां च'; चशब्द-
 एतेषामेव गर्भजत्वादिविशेषणार्थः, तदन्येषामवधिज्ञानायोगात्, तथैतत् पड्विधमुपाधिभेदात्, तथा चाह—'अवधिज्ञाने'त्यादिना,
 अवधिज्ञानस्य—शशुक्तस्वरूपस्यावर्णीयम्—आच्छादकं यत् कर्म—भास्करस्येवात्रादि तस्य धयोपशमाभ्याम्—उक्तस्वरूपाभ्यां ममु-
 दिताभ्यामेव, नैककस्मात् क्षयादेः, भवत्यवधिविज्ञानं, 'पड्विधं' पदप्रकारं, 'तत्रधे'ति प्रकारोपन्यासार्थः, 'अनानुगामिक'-
 मित्यादि, उपन्यस्य चार्थं कथयति—'नात्रे'त्यादिना, 'तत्र'तेषु पदसु 'अनानुगामिकं' अनुगच्छत्यवश्यमनुगामि तदेवानुगा-
 मिकमाद्यर्थं अनुगमप्रयोजनं वा अनुगामिकं तस्य प्रतिषेधेऽनानुगामिकमिति, अर्थमस्य भावयति—'यत्रे'त्यादिना, यत्र क्षेत्रे प्रति-
 श्रयस्थानादौ 'स्थितस्ये'ति कायोत्सर्गक्रियादिपरिणतस्य' उत्पन्नम्—उद्धृतं भवति, तेन चोत्पन्नेन यावत्तस्मात् स्थानात् न
 निर्याति तावज्ज्ञानत्यर्थान्, ततः प्रकान्त(च्युत)स्य स्थानान्तरवर्त्तिनः 'प्रतिपत्तनि' नश्यति, कथमिन्न?, उच्यते—'प्रश्नादेवा-

पुरुषज्ञानवत् प्रश्नं प्रच्छन् जीयथातुमूलानां तं प्रश्नमादिशतीति प्रश्नादंगः प्रश्नादंगश्चासौ पुरुषश्चेति निग्रहस्तस्य ज्ञानं तेन
 तुल्यमेतद् दृश्यं, पुरुषप्रश्नादंगज्ञानादित्येवं गमकृत्यं, अथवा प्रश्नादंगः—प्रधानपुरुषः तन्निष्ठः—तत्परायणस्तस्य ज्ञानं तद्व-
 दिति, सा पुनर्भासना?, यथा नैमित्तिकः कश्चिदादिशन् रुस्मिश्चिदेव स्थाने अग्नौति संसादयितुं, न मयत्, पृच्छमानमर्थम्, एतं
 तदप्ययधिज्ञानं यत्र स्थितस्थोपजातं तत्रस्थ एत्रोपलभते तेन, नान्यत्रेति, 'अनुगामिकम्' एतद्विपरीतमिति, यत्र क्वचिदाश(श्र)या-
 दृत्पत्रं ततस्तस्य क्षेत्रान्तरगतस्यापि न नि(प्रति मु.)पतति—न ग्रन्थयते, 'मास्करप्रकाशयत्, आदित्यप्रकाशो हि तदनुयार्यति
 प्रतीतं, क्षेत्रान्तरे तत्परोक्षतया सदेहात् प्रत्यक्षं निदर्शनान्तरमाह—'घटरक्तभाववच' न हि घटम्यापाकृत ममुपजातो रक्त-
 मासः गृहादंस्तडागादिगतस्यापि प्रतिपतति, 'हीयमानकं' हीयते—क्रमेण अल्पीभवति यत् तद्वीयमानकं, 'अमद्वयेयेषु'
 अतिक्रान्तशीर्षग्रहंल्लिस्त्रागणितेप्यितियात्त द्वीपा-जम्बूद्वीपादयः (तेषु) ससुद्धा लम्णादयः तेषु 'पृथिवीषु' च खप्रभादि-
 कासु विमानेषु ज्योतिरिमानादिषु, तिर्यग् द्वीपममुद्रेषु उर्द्ध्व विमानेषु अथः पृथिवीषु यदवधिज्ञानस्तुत्पन्नं भवति तत् क्रमजः
 संक्षिप्यमाणं प्रतिपतन्नि मर्यान् द्वीपान् पश्यन् म तेषामेकांशं पुनर्न प्रेक्षते, शेषं पश्यति, पुनर्नाद्वयोजनं न पश्यत्येवं रूपेण हीय-
 मानं तानद्वीयते यानदद्भुलासव्येयभागः शेषः, तदाह—'आअंगुलस्यामह्वयेयभागात्' अद्भुलपरिमाणस्य क्षेत्रस्य असंयया-
 नि खण्डानि क्रतस्य एरुस्मिन् असंययभागे यावन्ति द्रव्याणि समवस्थितानि तानि पश्यतीत्यर्थः, ततः रुद्राचिदत्रतिष्ठते रुद्रा-
 चित्प्रतिपतत्येव, तान्यपि न पश्यतीत्यर्थः, अद्भुलशब्दस्य परिभाषितोऽर्थो द्रष्टव्यः, अन्यथा अद्भुलसंययभागादि भवितव्यं,
 अन्येषां त्वेवंविधं भाष्यमिति, कथं हीयत इति चेद् दृष्टान्तमुपन्यस्यति—'परिच्छिन्ने'त्यादि, परितः—मर्यासु दिक्षु छिन्ना परि-

न्तिष्ठन्ना, इन्धनं पलालादि तस्योपादानं-प्रक्षेपः तस्य संततिः-नेरन्तर्यं, मा विगियते- परिच्छिन्नैति, नातः परमिन्धनप्रक्षेपः, परि-
 च्छिन्ना इन्धनोपादानमन्ततिः, एतदुभयं पुनरपि शिखाविशेषणं-परिच्छिन्ना इन्धनोपादानमन्ततिर्यस्यास्यशिखायां मा परि-
 च्छिन्नेन्धनोपादानमन्ततिः, अग्नेः शिखा अग्निशिखा, परिच्छिन्नेन्धनोपादानमन्ततिश्चामाग्निशिखा च परिच्छिन्नेन्धनोपादानम-
 न्तत्यग्निशिखा तया तुल्यमेतद् हीयमानमधिज्ञानं, यथा अपनीतेन्धनाग्निज्जाला नाशमाशु प्रतिपद्यते तद्वदेतदपीति, 'वर्द्धमानकं-
 यद्दहुलासर्ग्येय भागादिषु' अहुलासंख्येयभागमात्रे क्षेत्रे, ततोऽहुलमात्र ततो रक्षिमात्र इत्यादिपूष्पन्नं तापद्वद्धते यामत् सव-
 लोको-धर्माधर्मद्रव्यपरिच्छिन्नो व्याप्तो भवति, तदा 'आ सर्वलोकात्' कथमि नर्त्तते?, अत आह—'अधरोत्तरे' त्यादि,
 अधरः-अधोमूर्ती उत्तरः-उत्तरमूर्ती ताभ्यामधरोत्तररणिभ्या निर्मथनं-संघर्षणं तेन निष्पन्नः-उद्धृतः. तदेतदुत्प-
 न्नोऽवधिर्द्विमधिगच्छति, तथाह 'उपात्ते'त्यादिना, उपात्तं-प्रक्षिप्तं शुष्कम्-आर्द्रं न भवतीति करीपादि तेनोपात्तेन शुष्केण
 उपचीयमानः, इद्वि गच्छन्नित्यर्थः, प्रचीय(आधीय. मु)मानः-प्रक्षिप्यमाणेन्धनोऽपि पुनरिन्धनानां पलालादीनां राशिः-
 मप्रहो यत्राशौ म उ(अधरो)त्तररणिनिर्मथनोत्पन्नोपात्तशुष्कोपचीयमानप्रचीयमानेन्धनराशयभिस्तेन तुल्यमेतदिति, यथा अग्निः प्रय-
 त्नादुपजातः मन् पुनरिन्धनलाभाद् विष्टुद्विमुपगच्छति एनं परमशुभाध्यगमायलाभादसौ पूर्वो वर्द्धत इत्यर्थः, 'अनवस्थित'मिति
 नावतिष्ठते क्वचिद् एरुस्मिन् नस्तुनि, शुभाशुभानेकसमस्थानलाभात्, यत आह-हीयते योजनं दृष्ट्वा तस्यनाद्धमगच्छति तस्याप्य-
 द्भेमेनमादि वर्द्धते चाद्भेकोशं दृष्ट्वा क्रोशमन्वत्य(तोऽ)द्वयोजनमेवमादि, नदाचिदुभयीमत्रस्थामनुभवति वर्द्धते हीयते (च मु.)
 तस्यैव नोशस्य च क्रोशस्यैकस्या दिशि पर क्रोशो घृद्धः, अन्यस्यान्तस्य क्रोशस्याद्द्रहीनमिति, अथवा 'प्रतिपत्तनि चोत्पन्नते

च' क्वचित् कालान्तरे उदितं पुनर्न पश्यति पुनश्चोदति, तत्क्षयोपशमनं चिन्त्यात् पुनः पुनर्नाशोत्पादस्वभावात्, ऊर्मिनात्, यथा
 महति मरसि न्वच्छयारिभारिणि पूर्वं प्रयत्नानिलवेगनिक्षिप्यमाणजलपटले अदश्रोर्मयः मणुपजाताः समामादितरोधमः शनैः शनैः शनैः
 ग्रामं भजते, पुनश्चाभिघातनिशेषात् प्रादुर्भवन्ति, अतो यथा उर्म्ययोऽननस्थिता एवमग्रधिज्ञानमपि, 'अवस्थित'मिति अग्रतिष्ठते
 सा अग्रस्थितं, यथा मात्रयोत्पन्नं तां मात्रां न जहातीतियात्, एतदाह—'यावन्ति क्षेत्रे' इत्यादि, यावन्ति—यत्परिमाणे क्षेत्रे अनुला-
 मंग्रयेयभागादात्तुत्पन्नमामर्षलोकात् 'तत' इति तस्मात् क्षेत्रात् न प्रतिपतति न नश्यति, मर्षकालमास्ते, कुतोऽग्रधिर्यामगस्त इति?,
 उच्यते 'आकेवलप्राप्तेः' आह गर्यादायां केवलं ज्ञानं तस्य प्राप्तिः—लाभः आकेवलप्राप्तिः (तां) यावत्, एतदाह—'यावन्ति क्षेत्रं'
 इत्यादि, केवलज्ञानं न प्राप्नोति, प्राप्ते तु केवले छात्रस्थिकं ज्ञानं व्यावर्तते, अथवा आसराणात्, तदाह—'आ भवक्षयत्' भगो
 मनुष्यादिजन्म यावत्तत्र जीवति तानङ्गयति ततः परं नश्यति, अथवा जाल्यन्तरमपि गच्छन्तं जीवं न मुञ्चति, तदग्रधिज्ञानं तेना-
 न्नित एव गच्छति, लिङ्गजाल्यन्तरावस्थायिता भवतीत्येतदाह—जाते रन्या जातिः जाल्यन्तरं तत्राग्रतिष्ठते, तच्छीलं च, कथमिदं
 तदादाय गच्छति?, आह—'लिंगवत्' पुरुषवेदादिलिङ्गं त्रिधा तेन तुल्यं वर्तते इति लिङ्गवत्, यथा इह जन्मन्युपादाय पुरुषवेदं
 जन्तुर्जाल्यन्तरमाधानत्येवमग्रधिमपि, प्रस्तुतवस्तुपरिममाप्ति सूचयति 'उक्तमग्रधिज्ञान'मित्यनेन, उक्तं लक्षणतो विधानतश्चावधि-
 ज्ञानं, न पुनर्नान्यमिति ॥ तदनन्तरानुमारि मनःपर्यायज्ञानं वदयामः—

ऋञ्जुविपुलमती मनःपर्यायः ॥२४॥ सूत्रं ॥

ऋञ्जुविपुलमती विषयभेदात् ज्ञानभेदौ मनःपर्यायज्ञानमभिधीयत इति सूत्रपिण्डार्थः, अग्रयगार्थमाह भाष्यकार इति 'मनःपर्याय-

धे'त्यादिना (प्र २४ ५) ज्ञानप्रक्रमान्दन मनःपर्यायज्ञानं प्राग्निरूपितशब्दार्थं, किमित्याह - 'द्विविध'मिति, द्वे विधे यन्मेति द्विविधं,
 द्वैविध्यमाह - 'ऋजुमती'त्यादिना, ऋजुमतिः घटादिमानचिन्तनद्रव्यज्ञानाद् ऋजुमतिः सैन मनःपर्यायज्ञानं, मन्यमानमनोद्रव्य-
 परिणामालम्बनत्वाद् ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं, एनं त्रिपुला मनिर्महद्रक्तश्यामादिघटादिचिन्तनद्रव्यज्ञानाद् विपुलमतिः सैन मनः-
 पर्यायज्ञानं, मन्यमानमनोद्रव्यविशिष्टपरिणामगोचरत्वाद् विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानमिति, चशब्दः स्वगतनिरुभेदममुच्यथार्थः ॥
 सूत्रान्तरग्रन्थामिथानायाह - 'तत्राहे'त्यादि, अत्र द्वैविध्ये दर्शिते चोदकोऽभिधत्ते - 'कोऽनयोः प्रतिविशेष'इति, रु इत्यस-
 म्भाने, नन ऋश्चित् मम्भाव्यते अनयोः ऋजुविपुलमत्योः प्रतिविशेषः - 'स्वगतो भेदः', मनःपर्यायाणामुभयत्र दर्शनात्, तद्विशेषाणा
 च ननुनेन द्विविध्यानुपपत्तेरिति चोदमाभिप्राय', 'अत्रोच्यते'इति परिहारमाह सूत्रेण -

विशुद्धचप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २७ ॥ सूत्रं ॥

विशुद्धचप्रतिपाताभ्या नक्ष्यमाणस्वरूपाभ्या 'तद्विशेष'इति ऋजुविपुलमत्योर्नानात्वमिति सूत्रममुदायार्थः । अत्रयत्रार्थं तत्राह
 भाष्यकार - 'विशुद्धिकृतश्चे'त्यादिना (प्र २४ ८) विशुद्ध्या - नहुनरपर्यायज्ञानरूपया कृतः - जनितः विशुद्धिकृतः, चः मसुन्ने, य
 तथा अत्रतिपातेन, - अन्यमनरूपेण कृतोऽप्रतिपातकृतश्चानयोः ऋजुविपुलमत्योः प्रतिविशेषो भेद इति, एतदेव भाषयति - 'तत्र-
 धे'त्यादिना, तद्यथेयुपन्यागार्थः, ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानात् उत्तलक्षणान् मरुगात् विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानप्रुक्तलक्षणमेव
 विशुद्धतरमिति, जातिभेदेन नहुनरपर्यायामरमादिति, तथाहि - घटे चिन्तिते ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानेन घटोऽनेन चिन्तित इत्या-
 नुगामिमात्रगमने मनोद्रव्याणि माक्षात् क्रियन्ते, विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानेन तु घटोऽनेन विचिन्तितः म महान् रक्तः श्यामो

नेत्यानुगामिनागमनिवन्धनानीति, 'किंचान्यद्' इत्ययमपरो भेदहेतुः, ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानमुक्तलक्षणं प्राप्तं मदप्रमत्त-
यतिना पनिपनत्यपि प्रन्ययते, अपिशब्दालु न प्रतिपतत्यपि, भ्रयः-पुनः विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं तु न प्रतिपपत्या केवल-
प्राप्तेरिति, गृहत्वेऽपि मनोद्वन्द्वयविशेषाणा तद्ज्ञानस्य द्वैविध्योपपत्तिः ॥ सूत्रान्तरयोगमाह- 'अत्राहे'त्यादि, अत्र ऋजुविपुलम-
त्योर्भेद उक्ते चोदक आह-अथ अवधिमनःपर्यायज्ञानयोः-उक्तलक्षणयोः कः प्रतिविशेष इति पूर्वम्, अतीन्द्रियन्मा-
विशेषान् प्रष्टुमर्हन्तिहेतुः, अत्रोच्यते गुण्णा-

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः ॥ २६ ॥ सूत्रं ॥

विशुद्ध्यादिकृतः अवधिमनःपर्याययोः प्रतिविशेष इति सूत्रममुदायार्थः, अत्रयनार्थमाह भायकारः 'विशुद्धिकृत'इत्यादिना
(प्र. २४-१६)। विशुद्ध्या कृतः विशुद्धिकृतः, एवं क्षेत्रादिष्वपि योजनीयं, एतदेव प्रसृत्यन्नाह 'अवधिज्ञानादि'त्यादि, अत्र-
धियानाद्-उक्तलक्षणात् मनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतर, विशुद्धतरता स्वयमेव भाष्यकृदाह यावति-यत्परिमाणानि, नियमादन-
न्तानि, हिरेनमित्यम्योयं, यान्त्येन रूपमेवामस्तीति रूपाणि, यदर्शनं चैतद् रूपरसगन्धस्पर्शशब्दन्तित द्रव्याणि गुणमद्भाना-
त्मनानि अवधिज्ञानी जानीते, पश्यति चेति दृश्य, तेषामवधिज्ञानिनोपलब्धाना रूषिद्रव्याणि यावन्ति मनःपर्यायज्ञानिनो
विषयभुवनस्मारुन्दन्ति ता यमां मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि, गृहतरपर्यायाणि जानातीत्यर्थः, तान्यपि च मनोगतानीति मनो
व्यापारभाङ्गीत्यर्थं, अमश्चित्यमानानि तु नत्र जानीते साक्षात्, 'किंचान्यदि'त्ययं चापरो भेद इति, 'क्षेत्रकृतथानयोः'
अत्रमिन.पर्याययोः प्रतिविशेषो-भेदो नश्यः, एतद्भानयति- 'अवधिज्ञानमह्वयेयानि खण्डानि कृतानि तत्र-

क्रस्मिन्नमह्वयेयभागमात्रे क्षेत्रे यावन्ति रूपिद्रव्याणि ममवगाढानि सर्वस्तोकाणि यः पश्यति ततः म एव ब्रह्मानेन तेन ब्रह्मि-
 बद्भुतराणि द्रव्यण्यवगच्छतियावत्, सर्वलोकावस्थितानि द्रव्याणि पश्यति शुभाध्यवसायविज्ञेपादिति, एतदाह—‘अमुलस्या-
 मङ्गह्वयेयभागादिपृष्पन्नं भवत्यामर्बलोकादिति, मनःपर्यायज्ञानं, तुशब्दः पुनःशब्दार्थः, मनुष्यक्षेत्र एव—अद्भुत-
 तीयद्वीपममुद्रपरिमाणे भवति, नान्यक्षेत्र इति—मौधर्म्यादौ अन्यक्षेत्रे एव, न अन्यक्षेत्रजमनःपर्याप्तिमत्प्राणिविषयं तु, मनु-
 प्यलोक एव भवतीति क्षेत्रग्रहणं, ‘किं चान्यत्—स्वामिकृत्’ इत्यादि पूर्ववत्, अविज्ञानमवधिकृतं संयतस्य-माधोः विरतस्या-
 संयतस्य—अविरतस्य संयतासंयतस्य—विरताविरतस्य श्रावकस्य सर्वगनिषु नारकादिषु चतसृष्वपि भवति, मनःपर्यायज्ञानं
 पुनर्मनुष्यसंयतस्यैव भवति, मनुष्यग्रहणाच्चारकादिव्युदासः, संयतग्रहणान्मिथ्यादृष्ट्यादीनां प्रसक्तानां पष्णां व्युदासः, एवका-
 रेण नियमयति—मनुष्यसंयतस्यैव, फलं नियमस्य दर्शयति—‘नान्यस्ये’ति देवादः नैतदुत्पद्यत इत्यर्थः, ‘किंचान्यत् विषयकृत्’
 इत्यादि, रूपिषु परमाणुद्रव्येषु सर्वेषु ‘असर्वपर्यायिष्वि’ति सर्वे-सम्पूर्णाः पर्याया-उत्पादादयो येषां तानि सर्वपर्यायाणि न सर्वपर्या-
 याणि अमर्बपर्यायाणि तेषु, तानि हि रूपिद्रव्याण्यवधिज्ञानी मर्वाणि जानाति, न तु तेषां सर्वान् पर्यायान् इति, एकैकस्य तु परमाणोः
 कदाचिदमह्वयेयान् कदाचित् संबध्येयान् पर्यायान् जानाति, कदाचिज्जघन्येन चतुरो रूपरसगन्धस्पर्शान्, न पुनरैकैकस्य परमाणोर-
 नन्तान् ज्ञातुं प्रत्यलं स्यात् पर्यायानिति, यदि हि सर्वानिब जानीयात् केवल्येयामौ स्यात्, ‘जे एगं जाणति से मंढं जाणती’-
 त्यागमात्, अतः अमर्बपर्यायिषु ‘अवधेः’ अविज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति, गोचरव्यवस्थेत्यर्थः, नैवं मनःपर्यायस्येति, एत-
 दाह—‘तदनन्तभागे मनःपर्यायस्ये’ति तेषाम्—अविज्ञानज्ञानिज्ञातानां द्रव्याणामनन्तभागे मनोवर्गणामग्रन्धिनि मनःपर्या-

यज्ञानस्य विषयनिबन्ध इति । एवमतीन्द्रियत्वाविशेषेऽप्यप्रथिमनःपर्याययोर्पक्षेप इति । 'अत्राहे'त्यादि अत्रागमरे आह चोदकः 'उक्तं मनःपर्यायज्ञानं' भवता अथ तदनन्तरोद्दिष्टं केवलज्ञानं किमिदं किम्वरूपमिति प्रश्नः, अत्रोच्यते परिहारः— 'केवलज्ञानं दशमेऽध्याये वक्ष्यते', तद्वि धातिरुर्मणा क्षयादेव भवति, अमात्रपि च संसरात्, संस्रश्च नमःऽध्याये वक्ष्यमाण इति-
 कृत्वा, अत एव दशमाध्यायादिमूत्रमाह— 'मोक्षक्षया' 'दित्यादि, मोहो-मोहनीयं कर्म तत्क्षयात्, तथा ज्ञानदर्शनान्तरा-
 यक्षयाच्च, किमित्याह 'केवल'मिति केवलज्ञानं भवति । 'अत्राहे'त्यादि अत्रागमरे आह चोदकः— 'ग्या'मिति पूर्वोदितानां मनि-
 ज्ञानादीनां (ज्ञानानां) कः कस्य ज्ञानस्य विषयनिबन्धो-विषयव्यापार इति, अत्रोच्यते सूत्रकृता—

मनिर्जनयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥२७॥ सूत्रम् ॥

अस्य मसुटायाथः प्रकृतः, अयमर्थः त्वाह भाष्यकारः, प्रकृतं ज्ञानमित्येवमाह— 'मनिज्ञानश्रुतज्ञानयोः' उक्तम्वरूपयोर्विषयनिबन्धो विषयन्यापारो भवति, केत्याह— 'सर्वद्रव्येषु' धर्मास्तिकायादिषु, 'असर्वपर्यायेष्विव'त्यमपूर्णपर्यायेष्वित्यर्थः, पर्याया-
 उत्पादादयः, एतदेव भावयति— 'ताभ्यां ही'त्यादि, ताभ्यां-मतिश्रुताभ्यां यस्मात् मत्राणि द्रव्याणि धर्मादीनि जानीते, नतु
 मनः पर्यायः उत्पादादिभिः, अम्य भावना मतिज्ञानी तावच्छ्रुतज्ञानोपलब्धेषु मत्रद्वेषु यदाऽक्षरपिपिटीमन्तरेण स्वभ्यस्तमित्य-
 स्तानि ध्यायति तदा मत्राणि जानाति, नतु मत्रानि पर्यायान्, अल्पकालत्वात्मनमथाशक्तेरिति, एवं श्रुतग्रन्थानुसारेणापि भाव-
 नीयम् । अर्थेविषयनिबन्धनमाह—

रूपिष्वचधेः ॥२८॥ सूत्रं ॥

रूपिषु द्रव्येष्वेवनिबन्धः इति गृह्यपिण्डार्थः । एनमेव प्रकटयन्नाह भाष्यकारः 'रूपिष्वेव'त्यादि (पृ. २६-२) रूपिष्वे-
 वे'ति मूर्त्तस्वेत्यर्थः, द्रव्येषु—पुद्गलद्रव्येषु स्कन्धादिषु अवधिज्ञानस्योक्तलक्षणस्य विषयनिबन्धो—विषयव्यापारो भवति
 मर्त्तु, अमर्त्तुपर्यायेषु, मा भूत् परमावधेयस्योऽपि प्रकार इत्याशङ्क्यापोहायाह—'सुविशुद्धेनापी'त्यादि, सुविशुद्धेनाप्यवधिज्ञानेन,
 परमप्रकृत्यापिपर्यायः, रूपीण्येव द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते स्कन्धादीनि, तान्यपि न मर्त्तुः पर्यायस्तीतानागतैररूपादादिभिरिति ।

मनःपर्यायनिबन्धनमाह—

तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ॥२०॥ सूत्रं ॥

अवधिज्ञानविषयानन्तभागे मनःपर्यायज्ञानस्य विषयनिबन्धः इति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्याह भाष्यकारः—'यानी'त्या-
 दिना (पृ. २६-६) यानि रूपाणि द्रव्याणि स्कन्धादीन्यवधिज्ञानी जानीते ततोऽनन्तभागे—तेषामवधिज्ञानदृष्टानां योऽनन्तभाग-
 स्तास्मिन् मनःपर्यायस्य—उक्तरूपस्य विषयनिबन्धो भवतीति । विशेषाभिधानयैतदेव स्पष्टयन्नाह—'अवधिज्ञाने'त्यादि, अवधिज्ञा-
 न(विषय)स्य—मकलपुद्गलराशेः अनन्तभागं स्तोत्रपुद्गलरूपं मनःपर्यायज्ञानी जानीते, किमुक्तं भवति ?—रूपिद्रव्याणि, मूर्त्तानीत्यर्थः,
 तान्यपि न यानि कानिचित्, किन्तु 'मनोरहस्यविचारगनानी' त्यत्र मनः—अनिन्द्रियं प्रतिविशिष्टपुद्गलप्रचितं चेतः परि-
 गृह्यते तदेव रहस्यम्—अप्रकाशरूपं तस्मिन् विचारो—विचाराणा, कथमयं पदार्थो व्यवस्थितः इत्येवंरूपा, तत्र गतानि—प्रविष्टानि
 जीवेन चिन्त्यमानानीतियावत्, तान्यपि न मर्त्तुलोकवर्तनीनि, किन्तु मानुषक्षेत्रपर्यापन्नानीनि, मानुषक्षेत्रं—मानुषोत्तराद्भूततीय-
 ढीपममुद्रप्रमाणं तत्र पर्यापन्नानि—व्यवस्थितानि 'विशुद्धनराणि च'त्यवधिज्ञानिज्ञेभ्यः मक्काशाहृत्तरपर्यायाणि जानीत इति ॥

केवलज्ञानस्य निबन्धमाह—

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥३०॥ सूत्रं ॥

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवल(स्य)विषयनिबन्धः अनन्तज्ञेयविषयमेतदिति सूत्रसमुदायार्थः। एनमेव प्रकटयन्नाह भाष्यकारः—‘सर्वद्रव्येषु’ धर्मादिषु सर्वपर्यायेषु चोत्पादादिषु केवलज्ञानस्य विषयनिबन्धो—गोचरव्यापारो भवति, कथमेतद्वचमित्याह—‘तद्धी’त्यादिना (पृ. २६-१२) तत् केवलज्ञानं यस्मात् सर्वग्राहकं भूतभव(द्भावविभाव)ग्राहकं, मा भूदुपचारतो लोक एवेत्याह—‘संभिन्नलोकालोकविषयं’ संभिन्नौ—सम्पूर्णां स्वपरपर्यायोपेतौ लोकालोकौ धर्मादिमन्वितामन्विताकाशरूपौ विषयो—गोचरो यस्य तत् तथा, ज्ञानप्रकर्षतामस्याह—‘नानः परज्ञानमस्ति’ अतः—केवलज्ञानात् परं—ग्रधानतरं ज्ञानं नास्ति, अनेनाप्रकाशितं ज्ञेयं तर्हि परं भविष्यतीत्याशंभ्याह—‘न चे’त्यादि, न च केवलज्ञानविषयात् परं दुरवबोधं सूक्ष्मतया प्रधानतरं किञ्चिद्—अन्यद् ज्ञेयमस्ति, पृष्ठास्तिकायादि, अन्यभावेवैकल्येनेतराभावरूपतया पञ्चानामेव प्रतीतेरिति। केवलस्यैव पर्यायानाह—‘केवल’मित्यादिना, तत्र केवलयेकम् अन्यज्ञानासम्पर्कात् परिपूर्णं—सर्वतः सकलखण्डशो भवनात् समग्रम्—अन्यज्ञानाधिकमवविषयग्रहणात् असाधारणं मत्यादिभिरतुल्यं, क्षायिकत्वात्, निरपेक्षम्—आलोकाद्यपरतन्त्रमुचमवोधन्वान्, विशुद्धम्—एकान्तधिमलं सकलवर्णविगमात्, सर्वभाववह्या(ज्ञा.सु.)एकं धर्मादिपर्यायरूपकं, ततस्तथाविधेदंशनाभावात्, लोकालोकविषयं—सर्ववस्तुलम्बनं निरावरणं—सर्वज्ञात्मस्वभावत्वात् अनन्तपर्यायम्—अनन्तपरिणामं, ज्ञेयानन्तत्वादिद्वयर्थः, इत्येतत् पर्यायशब्दाभिधायकमिति। यत्रान्तरप्रस्तावग्रन्थ अत्राहेत्यादिः, ‘अत्राहे’ति पूर्ववत्, एषाम्—अनन्तप्रपञ्चव्यापितानां मतिज्ञानादीनां पञ्चानां

युगपदेकस्मिन् माले एकस्मिन् जीवे प्रमातरि कति भवन्तीति प्रश्न', अत्रोच्यते इति निर्मचनोपन्यासः ।

एकादीनि माज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३१ ॥ सूत्रं ॥

निर्मचनसूत्रं, प्रथमादीनि विरल्प्यानि एकस्मिन् काले एकस्मिन् प्राणिनि चत्वारि यावद्, आडोऽभिविधिवाचकादिति सूत्रममुदा-
यार्थः। एनमेवोपदर्शयन्नाह भाष्यकारः—'एषां मत्यादीनां ज्ञानानां' एतद्विचाराधिकारात् प्रस्तुतानां आदित आरभ्य एकादीनि
माज्यानि युगपदेकस्मिन् जीवे प्रमातरि आ चतुर्भ्य इत्यभिविधायान्, एतदेव स्पष्टयन्नाह—'कस्मिंश्चि'दित्यादि (पृ. २७-३)
कस्मिंश्चि जीवे मनुष्यादौ मत्यादीनां पञ्चाना ज्ञानाना एकं भवति, आद्यं मतिज्ञानमेव, एतन्न क्वचिन्निर्गमगम्यगदशनस्यान-
वाप्तादारश्रुतेः निर्गतः प्रगचनमात्रपरिज्ञानमति दृश्यं, तथा कस्मिंश्चिद् (जीवे सु) द्वे भवतः मतिश्रुते, एते अपि सम्यग्द-
शनमत्ययाप्ताश्रुते दृश्ये, तथा कस्मिंश्चिद् त्रीणि भवन्ति, मतिश्रुताग्धीनि, प्राक्तने (द्वये) एतानाधिममुत्पत्तेः, तथा कस्मिं-
श्चिच्चत्वारि मतिश्रुताग्धीमनःपर्यायाणि, ज्ञानप्रययति मनःपर्यायोत्पत्तौ, आह—मतिश्रुतयोर्युगपल्लाम उक्तः तत् कथं मतिज्ञा-
नमेकं भवति?, उच्यते, युगपल्लामेऽपि तदुपयोगयोर्भिन्नप्रकारत्वात्, तदुपयोगमधिकृत्यान्यापूर्वज्ञानमतिज्ञानमेवैकं भवति, श्रुत-
ज्ञानमप्येवं न निर्मिति चेदित्याह—'श्रुतज्ञानस्य त्वि'त्यादि, श्रुतज्ञानस्य पुनः—ग्रन्थानुमाप्युपयोगरूपस्य 'मतिज्ञानेन' यथोदि-
तरूपेण नियतो-निश्चितः सरुभासः—एकग्रहृत्तिः, कुत इत्याह—तत्पूर्वकत्वात्—मतिज्ञानपूर्वकत्वादिति, एतदेव स्पष्टयति
'यस्ये'त्यादिना, यस्य जन्तो. श्रुतज्ञानं श्रुतानुमार्यलि तस्य नियतम्—अपश्यं मतिज्ञानं यथोक्तलक्षणं गम्भयति, यस्य
पुनर्मतिज्ञानं नेरलं निर्गमगम्यगदशनमाले अनयाप्ताश्रुतस्य तस्यैवंभूतस्य श्रुतज्ञानं ग्रन्थानुगारि स्यादुचरकालं पठतो

न चा अनशयानस्येत्यत एकमुक्तं, (अथ) चेन्नतिज्ञानमेव केवलज्ञानस्य सकलज्ञेयग्राहिणः पूर्वेः-पूर्वकालप्राप्तः पूर्वमन्निवे-
शिमिर्मा मतिज्ञानादिभिश्चतुर्भिः मह किं सह भावः महास्थानं भवति?, नेति-उत शेषज्ञानानामभा एवेति, अत्रोच्यते
इत्युत्तरग्रन्थोपन्यासः, 'केचिदि'त्यादि, विप्रतिपत्तिरिति केचिन्मतेोपन्यासः, केचिद्वजुमतयः आचार्याः-सूरयो व्याचक्षते
अत्र, किमित्याह-ना भावः शेषज्ञानाना, मतः सर्वथा अमत्ताऽयोगात्, समुद्यु(मत्सु सु)खादेरप्यमत्रप्रसङ्गात्, किं त्व(तु.तद-
सु)भिभूतत्वात्-तिरस्कृतत्वात् केवलेन अकिञ्चित्कराणि भवति, स्वप्रयोजनामर्थान्नीत्यर्थः, दृष्टान्तमाह-'इन्द्रियवत्'
यथेन्द्रियमकिञ्चित्कर चक्षुरादि केवलिनः, मर्मात्मना केवलनेन तद्विषयदर्शनात् तद्वदिति, शिष्यव्युत्पत्तये निदर्शनान्तरमाह-
'यथा वे'त्यादि, यथा या येन या गकारेण एतत् स्थितं लोके, किमित्याह-'व्यञ्जेन भसि' विगतसि आकाशे आदित्ये उदिते
सति, किविशिष्टे इत्याह-'भूरितेजसि' प्रभृतोद्योते, किमित्याह-भूरितेजस्त्वादेव कारणात् आदित्येनाभिभूतानि ति-
रोहितस्वमामर्थ्यानि, कानीत्याह-अन्यतेजांसि-अन्यानि च तानि तेजासि च अन्यतेजांसि, तेजमोऽभेदात्तेजोमयानि द्रव्याण्यत्र
गृह्यन्ते, तथा चाह-'ज्वलननणिचन्द्रनक्षत्रप्रभृतीनि' ज्वलनः-अर्चः मणिः-सूर्यकान्तचन्द्रकान्तादिः चन्द्रः ग्रशी नक्षत्र-
अदिन्यादि, प्रभृतिशब्दाचारकादिपरिग्रहः, एतानि प्रकाशनम्-उद्योतनं प्रत्यर्किञ्चित्कराणि भवति, ते (न) किञ्चिद्दहिर-
वस्थितं प्रकाशयति, हतप्रभायत्वात्, 'तद्धृदि'ति तेन प्रकाशेण केवलभासता भूरितेजमाऽऽकान्तानि न विषयप्रकाशनं प्रति
व्याप्रियन्ते मत्यादीनि, अत्रैव मतान्तरमाह-'केचिदप्याहु'रित्यादिना, अन्ये पुनर्द्युते-'अपाये'त्यादि, युक्तिग्रन्थात्रैतानि
मत्यादीनि केवलिनः मन्ति, तत्रापयमद्भव्यतेति पूर्वमत, अनेन प्रकाशेण न मतिज्ञानं, श्रोत्रादीन्द्रियोपलब्धेः हितार्थनिश्चयरूपं

न, तदभावात् तत्पूर्वकं-मतिज्ञानपूर्वकं श्रुतज्ञानम्-उक्तलक्षणं न, अधिज्ञानमनःपर्यायज्ञाने च यथोक्तस्वरूपे रूपिद्रव्यवि-
 पयनियमगोचरे, अत एते अपि न, मकलवस्तुविषयत्वात् केवलस्य, यस्मादेवं तस्मान्नैतानि सर्वान्शेष केवलिनः मतः प्रवृ-
 त्तक्षायिकालोकस्य सन्तीति, उपपत्त्यन्तरमुपन्यस्यन्नाह-किं चान्यदि'त्यादि, इदं वा यदत्र क्षुणं मतिज्ञानादिषु चतुर्षु मनःपर्या-
 यज्ञानान्तेषु पर्यायेण क्रमेणोपयोगः-स्वविषयग्रहणव्यापारो भवति, न युगपद्-एकस्मिन्नेत्र काले, मत्यादीनामन्यतमेनोपयुक्तस्य
 श्रुताद्यन्यतमोपयोगाभावात्, अन्योपयोगासंकीर्ण उपयोगो भवतीत्यर्थः, 'संभिन्ने'त्यादि, संभिन्ने-सर्वपर्यायग्राहके ज्ञान-
 दर्शने-विशेषमामान्यविषये यस्य म तथा तस्य पुनर्भगवतः समग्रंश्रव्यादियुक्तस्य 'केवलिनः' परमज्ञानिनः, किमित्याह-
 'युगपद्' अक्रमेण, किमित्याह-'सर्व'मावग्राहके' पंचास्तिकायग्राहके, एतदेव विज्ञेयते-'निरपेक्षे'ज्ञेयं मुक्तुः। अन्योपधारहिते,
 कस्मिन्चित्याह-'केवलज्ञाने केवलदर्शने च' इतरेतरानुविद्धविशेषमामान्यग्राहिणि क्षायिकबोध इत्यर्थः, 'अनुसमयः'
 उपयोगो भवती'ति अनुगतः-अव्यवहितः समयः-अत्यन्तोऽधिभागः कालो यत्र कालगन्ताने गोऽनुसमयस्तं, प्रतिममयमि-
 त्यर्थः, उपयोगः-स्वविषयग्रहणव्यापारो भवति, ततः सदा केवलोपयोगद्वयभावात् अन्योपयोगासंकीणापयोगरूपलक्षणमत्यादि-
 ज्ञानाभाव इत्यभिप्रायः। 'किं चान्यदि' त्पुपत्त्यन्तरमालम्बते-'क्षयोपशमे'त्यादि, क्षयोपशमादुद्भूतानि चत्वारि ज्ञानानि
 पूर्वाणि-मतिश्रुतावधिमनःपर्यायलक्षणानि, क्षयादेव स्वावरणस्य केवलं भवति, क्षये च क्षयोपशमाभाव इत्यभिप्रायो, नि-
 गमयन्नाह-'तस्मादि'त्यादि, तस्मात् क्षयोपशमाभावात् न केवलिनो भगवतः शेषाणि केवलात् ज्ञानानि मत्यादीनि गन्ती-
 ति ॥ एवं मत्यादिज्ञानपञ्चकं प्रमाणं प्रदर्श्य आद्यत्रयं माभासं तदुपदर्शयन्नाह-

मतिश्रुताविमङ्गा (०२ वयो मु.) विपर्ययश्चेति ॥३२॥ सूत्रं ॥

अत्रापथौ वक्तव्ये अविमङ्गग्रहणमर्थविभङ्गो विपर्यय इति ज्ञापनार्थं, एते त्रयो ज्ञानभेदाः अज्ञानं ज्ञानं चेति सूत्रममुदायार्थः, एतमेव शक्ययन्नाह भाष्यकारः 'मतिज्ञान'मित्यादि (पृ. ३०-४) ज्ञानविपर्ययोऽयथार्थोऽवबोधः अज्ञानमिति, अत्राह चोदकः - 'तदेव'मित्यादि, तदेव ज्ञानं मत्यादि तदेवज्ञानं विपर्यय इति, नन्वित्यस्ययायां, छायातपत् शीतोष्णमत्रेति निदर्शनं, 'तद्व्यन्तविम्ब'मिति तत् ज्ञानादज्ञानं अज्ञानञ्च ज्ञानं परस्परपरिहारेणाप्रस्थानादत्यन्तविरुद्धं, यथा छायादंतरातपादि, एकस्य विरुद्धधर्मद्वयममारोपायोगादिति, अत्रोच्यते परिहारः - 'मिथ्यादर्शने'त्यादि, मिथ्यादर्शनेन तत्त्वार्थाश्रद्धानरूपेण परिग्रहात् - अध्यामात् कारणात्, किमित्याह - 'विपरीतग्राहकत्वम्' अयथाप्रस्तुपरिच्छेदिन्भेतेषां - मत्यादीनां, तस्माद्विपरीतग्राहकत्वात् अज्ञानानि भवन्ति, मिथ्यात्वलक्षणादयिरूपाययोगादित्यर्थः, 'तत्रथे'त्सुग्राहणोपन्यायार्थः, मतिज्ञानमिति ज्ञानं मिथ्यात्वोदयाद्विपरीतग्राहकं मत्यज्ञानं भवति, एवं श्रुताज्ञानं, एवं विमङ्गज्ञानमिति, विमङ्गायं व्याचष्टे - अवबोधविपरीतो - मिथ्यात्वोदयाद्विपरीतग्राहकः अतीन्द्रियार्थविपर्ययो बोधः विमङ्ग इत्युच्यते शान्त् इति, ततश्च (न)यदेव ज्ञानं तदेवज्ञानम्, अपि तु निमित्तभेदान् ज्ञानज्ञानव्ययमर्थेति भावार्थः। 'अत्राहे'त्यादि, अत्र ज्ञानंतरविभाग उक्ते चोदक आह - 'उक्तं भवता'प्रतिपादितं त्वया, किमित्याह - 'सम्यग्नि'त्यादि, सम्यग्दर्शनेन - तत्त्वार्थाश्रद्धानरूपेण परिगृहीतम् - अधिष्ठितं मत्यादित्रयं ज्ञानं भवत्यविपरीतार्थग्राहि, अन्यथा मिथ्यादर्शनेन परिगृहीतमज्ञानमेवेत्ययथार्थग्राहीति यावता मिथ्यादृष्टयोऽपि च लौकिकस्तत्रान्तरीयाश्च एते च द्विविधा इत्याह - 'भवत्याश्चाभव्याश्च' मिद्विभवनयोग्या भव्याः अयोग्यास्तत्रभव्याः, एते च 'इन्द्रियनिमित्तान्' उपलब्धौ स्पर्शना-

दीन्द्रियापेक्षान् 'अविपरीतान्' यथावस्थितान् 'स्पर्शादीनर्थान्' स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दान् उपलभन्ते स्वतः उपदिशन्ति चान्येभ्यः, कथमित्याह—'स्पर्श' शीतादिकं 'स्पर्श' इत्येवमुपलभन्ते उपदिशन्ति च, तथा रसं—तिकादिकं रस इत्येवं, एवं ज्ञेयान्—गन्धरूपशब्दानवविपरीत्येन, ततः कथमेतदिति, न वाचकं प्रत्ययमन्तरेण मिथ्यादृष्टिज्ञानानामयथार्थप्राहितेत्यर्थः, अत्रोच्यन्ते गुरुगुण, 'तेषां ह्री'त्यादि तेषां—मिथ्यादृष्टीनां यस्माद्विपरीतमेतद्—अधिकृतज्ञानं मिथ्यात्वग्रहावेशाद्भवत्यतोऽज्ञानमेवेति,

तथा चाह गुत्रकारः—

मदमतोरविशेषाद् यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३३ ॥ सूत्रं ॥

मत्रामत्र मदमती, मद्विद्यमानं अमदविद्यमानमुभयोः मदमतोरविशेषाद्—अभेदात्, अविधमधिकृत्य, अथवा (अयथा) बोधादित्यर्थः, यत्रापि यथाबोधोपाध्ययमायस्तत्रापि यदृच्छोपलब्धेः—अनालोचितोपलब्धेः उन्मत्तवद् उन्मत्तस्येवाज्ञानमेवेति सूत्रार्थः, अयवार्थं त्वाह भाष्यकारः—'यथोन्मत्ते'त्यादिना, यथोन्मत्तो वायुपिशाचादिगृहीतः 'कर्मोदयाद्' ज्ञानावगणीयादिकर्मविपाकात् उपहतेन्द्रियमतिः स्मरन्, किमित्याह—'विपरीतग्राही भवति' अन्यथावस्थितवस्तुपरिच्छेदीत्यर्थः, अत एव 'मोऽदृश्व'मित्यादि, न उन्मत्तः अद्वयं मन्तं गौरित्यध्यवसति—गौरयमित्येवं गृह्णाति, तथाभिधानात्, गां च संतमश्चोऽयमित्यध्यवस्यति, एवं लोष्टं—मृदात्मकं सुवर्णमिति, सुवर्णं लोष्टमिति, कदाचिल्लोष्टं च लोष्टमित्यध्यवस्यति, एवं सुवर्णं च सुवर्णमिति, तस्योन्मत्तस्य एवमुक्तनीत्या विशेषेण अथवावद्बोधेन लोष्टसुवर्णे द्वे अपि समद्वेतेनत्वात्तच्चतस्तुल्ये, गवाश्चोपलक्षणमेतत्, एतावपि तुल्यौ, चेतनचित्तनेपु सर्वत्र संग्रह इति ज्ञापनार्थं उदाहरणवृत्त्यं, ततश्च 'लोष्ट'मित्यादि, लोष्टं सुवर्णमित्येवं विपरीतमध्यवस्यतः—गृह्णातः,

विमित्याह-नियतं-निश्चितं अज्ञानमेव, कुत्सितं ज्ञानमेव, न ज्ञानं भवति, एतं दृष्टान्तमभिधाय दार्ष्टान्तिकयोजनामाह- 'तदि'त्यादिना, यद्वा प्रागुक्तमज्ञानं तद्विमिथ्यादर्शनीपहतेन्द्रियमतेः प्रमातुः मतिश्रुतावधयोऽपि प्रागुक्तस्वरूपाः अज्ञानान्येव भवन्ति, मिथ्यादर्शनग्रहणेन समृद्धचेतनत्वात्, अत एव मनुष्य एव देवः तदव्यतिरिक्तो वेति सांख्यादीनां प्रतिपत्तिः मदमदविशेषणेति भावनीयमलं प्रमङ्गनेति, निगमनमाह- 'उक्तं ज्ञानं' मत्यादि प्रागुपन्यस्तं, इदानीं चारित्रात्सर इत्यत आह- 'चारित्रं नचमेऽध्याये वक्ष्यामः' आश्रवनिरोधः संवरः (९ १) म गुप्तिममितिधर्मानुप्रेक्षापरीपहजयचारित्रं' (९. २) रित्यादिना ग्रथेन, ततः शास्त्रार्थपरिज्ञानगम्यत्वादस्येति सूत्रान्तरसम्बन्धाभिधित्सयाऽऽह- प्रमाणे चोक्ते, प्रमाणनपरिधिगम इति सूत्रानुवृत्तौ प्रमाणे च परोक्षप्रत्यक्षे उक्ते, अश्रुना नयान् वक्ष्यामः, 'तत्रथे'त्येतदपन्यामार्थं ॥

नैगमसंग्रहव्यवहारऋजुसूत्रशब्दा नयाः ॥ ३४ ॥ सूत्रं ॥

नैगमश्च संग्रहधेत्यादि क्रतुद्वन्द्वमसामाना पंचानामपि प्रथमावहृच्चतान्तं, नया इति चानेकधर्मात्मरूपस्य मस्तुन एरुधर्माध्यवसायादिलक्षणा इति सूत्रमसुदायार्थः । अत्रययार्थमाह- 'नैगम' इत्यादिना (प्र. ३२ ७) निगम्यन्ते-परिच्छिद्यंत इति निगमाः-पदार्थाः लौकिकास्तेषु भयो नैगमः, सदभेदेन सर्वं गृह्णातीति मद्ग्रहः, मत्मद्गृहीतानां त्रिधिपूर्वकं व्यवहरणं व्यग्रहारः, ऋजु-सम-मवृटिलं सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः, यथार्थशब्दनच्छब्द इत्येवमर्थाः, एते पंच नया भवन्ति ॥ 'तत्रे'ति पूर्वम् ॥

आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ ॥ ३५ ॥ सूत्रं ॥

आदौ भवः आद्यः, शब्दनच्छब्दः, आद्यश्च शब्दश्च आद्यशब्दौ, नयो द्वित्रिभेदाविति सूत्रमसुदायार्थः । अत्रययार्थमाह-

'आद्य' इत्यादिना (पृ. ३२-१०) ग्रन्थेन, आद्य इति खत्रक्रमप्राणयात् यथोपन्यस्तात् नैगमसंग्रहेत्यादिपाठान् नैगममयं ब्रवीति,
 म द्विभेदः, अर्था यो नैगमः द्विभेदः द्वौ भेदो अस्येति द्विभेदः, भेदावेवाह- 'देशपरिक्षेपी च, सर्वपरिक्षेपी च' देशः- विशेषः
 परमाण्वादिगतस्तं परिक्षेपुं शीलमस्येति देशपरिक्षेपी, विशेषग्राहीत्यर्थः, सर्व- मामान्यं तद्व्यापित्वात् तत् परिक्षेपुं शीलमस्येति
 सर्वपरिक्षेपी, मामान्यग्राहीत्यर्थः, चशब्दो पृथक्पृथक्स्वातन्त्र्यरूपापनपरो, अस्येति (नैगमस्य, म) द्विभेदः, शब्दनयः व्यंशः, तानाह-
 'साम्प्रने' त्यादिना, साम्प्रतयस्त्वाश्रयणात् साम्प्रतः, नानार्थमभिरोहणात् ममभिरूढः, यथाभूतः- एवम्भूतोऽन्वर्थप्रधानत्वात्,
 इति मनुचये परिममाप्तौ वा, 'अत्राह' त्यादि अत्राधिकारे आह परः, किमेयां नैगमादीनां लक्षणास्येति, प्रश्नोत्तराभिधित्मयाऽऽह-
 'अत्रोच्यते नैगमेष्वि' त्यादि, निश्चयेन गम्यते उच्यते येषु शब्दास्ते नैगमा-जनपदास्तेषु नैगमेषु-जनपदेषु येऽ-
 च्छिताः उच्चारिताः शब्दा-घटादयस्तेषामर्था-जलाद्यानयनार्थकियाममर्था घटादय एव, शब्दार्थप्रतिज्ञानं च वाच्यवाचकभावेन,
 मोऽयमित्थं प्रपञ्चः, किमित्याह- 'देशसमग्रग्राही नैगम' इति देशो-विशेषः देशत्वादेव ममग्रं-सामान्यं ममग्रव्याप्तेः एतद्ग्राही
 नैगमः, सौवर्णो घटः घट इति च ग्रहणात्, उभयग्रहणेऽपि नय एव, स्वपियग्राधान्यादिति । संग्रहलक्षणमाह- 'अर्थाना' मित्यादिना,
 अर्थानां-घटादीनां सर्वकदेशसंग्रहणं संग्रहः, सर्व-मामान्यं सर्वव्याप्तेः देशो-विशेषः देशत्वादेव, तयोः सर्वकदेशयोः सामान्य-
 विशेषारमकयोः एकीभावेन संग्रहणं मङ्गलः, मन्मात्राविशेषात् तदतिरिक्तवस्त्वभावादिति । व्यवहारलक्षणाभिधित्मया त्वाह 'लौ-
 किके' त्यादि, लोक-मनुष्यादिस्वभावे ये विदितास्ते लौकिकाः-पुरुषाः तैः समः-तुल्यः, यथा चेते विशेषा(न) व्यवहरन्ति
 तथाऽयमर्थाति 'उपचारमायः' उपचारबहुलः, अन्यत्र सिद्धस्यार्थस्यान्यत्राध्यारोप उपचारः यथा कृण्डिका श्रवति

पन्था गच्छतीत्यादि, इह कुण्डिकास्थं जलं श्रवति, पथिस्थाः पुरुषा गच्छन्तीति, अत एव 'विस्तृतार्थः' विस्तीर्णाध्यवसायः
 व्यग्रहार इति। ऋजुसूत्रलक्षणं तु 'सत्ता'मित्यादि, सतां-विद्यमानानां, नामतां स्वपुष्पादीनां, मतामपि साम्प्रतानां, नार्ताता-
 नामनागतानाम् अर्थानां-घटादीनां, नानर्थानां कल्पितानां, 'अभिधानपरिज्ञानं' अभिधानं-शब्दः परिज्ञानम्-अवबोधः
 अभिधानं च परिज्ञानं चाभिधानपरिज्ञानं यच्च ऋजुसूत्र इति। शब्दलक्षणमाह-'यथार्थाभिधानं शब्दः' यथार्थं च तदभिधानं
 च यथार्थाभिधानं, भावघटाभिधानमित्यर्थः, शब्द इति शब्दनयः, तदाश्रयोऽध्यवसाय इत्यर्थः, अयं च ममानलिङ्गमहयापुरुष-
 कालचनः, अतः स्वाति तारा नक्षत्रमित्यस्यावस्तु, तथा चात्रकदम्बा वनं, तथा म पचति त्वं पचमि अहं पचामीत्यादि, तथा अग्नी-
 षोमयाज्यस्य पुत्रो यति(भवि)तेत्येवमादि सर्वमवस्तु, परस्परव्याघातात्, नीलरक्तादिवत्, अयं च साम्प्रतादिभेदाच्चिविध उक्त इति
 साम्प्रतलक्षणमाह-'नामे'त्यादिना, 'नामादिष्विव'ति नामस्थापनाद्रव्यभावेषु 'प्रसिद्धपूर्वकत्वादि'ति प्रसिद्धो-निर्ज्ञातः पूर्व-
 मंज्ञासंज्ञिमन्वन्धकाले, प्रसिद्धः पूर्वमिति प्रसिद्धपूर्वः, अयमेव प्रसिद्धपूर्वकस्वभावरस्तस्मात् शब्दाद्-घटादं:-अर्थे भावरूपे तस्यैवा-
 भिधेयत्वात् प्रत्यय इत्यध्यवसायः साम्प्रत इति, अयं चेह मामान्यशब्द एवेति मत नयाः, अन्ये त्वनेकवाचकैःकशब्दानभ्युपगमेना-
 स्य भेदमाहुः, सिंहादावनेकस्मिन्नर्थे हरिशब्दानभ्युपगमात्। समभिरूढलक्षणमाह-'सन्सु अर्थेष्विव'त्यादि, मन्सु-विद्यमानेषु वर्त्त-
 मानपर्यायापन्नेषु अर्थेषु-घटादिषु घटः कुटः कुम्भ इत्येवमनेकप्रवृत्तिनिमित्तममुपलक्षणेण 'असंक्रम' इत्यन्यत्रागमनं, शब्दस्य
 प्रवृत्तिनिमित्तं विहाय, घटशब्दस्य कुटार्थवदित्यमंक्रमाध्यवसायः ममभिरूढ इति, घटनाद् घटः कुम्भनात् कुम्भ इति
 भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ता एवैते शब्दा घटघटादिशब्दवदिति पर्यायशब्दाभावाः, इन्द्रादिशब्दानामपि इदंनशकनपटारिणादिक्रियाभे-

दादिति । इध्भृतलक्षणं नदः--'व्यञ्जनार्थयोरेवंभूत' इति व्यञ्जनं-शब्दः तदभिधेयोऽर्थः तयोर्व्यञ्जनार्थयोः एवं पर्याया-
 भाववद्वाच्यवाचकप्रवृत्तिनिमित्तभावे भूतो यथार्थ एवंभूत इति, यथा घटशब्दो न कुटार्थवाचकः, प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्, एवं ना-
 चेष्टावदर्थवाचकोऽप्यत एव हेतोः, अथोऽपि तत्क्रियाशून्यो न म इति, तथा अर्यमाणत्वाभावात्, अतो यदैव योपिन्मस्तकाधिरुद्धो
 जलाद्यानपनाय चेष्टते तदैव घटः, घटवाचकोऽपि घटशब्दोऽस्य तदैवेत्यध्यवसाय एवम्भूतः । एतानि वाक्यानि सूत्राणि
 इति केचित्, तपु न, वृत्त्यभावात्, तन्नयलक्षणवाक्यान्वेवेति । उक्तं नयलक्षणं, एतेषां चाद्याधत्वारोऽर्थनयाः, अर्थप्र-
 धानत्वाच्छब्दोपपत्तनाः, ज्ञेयास्तु शब्दनयाः, शब्दप्रधानत्वात् अर्थोपसञ्जना इति । 'अत्राहे'त्यादि, अत्रावकाशे यथोदितगृहीत-
 नयस्वरूपश्लोक आह-'उद्विष्टा' अभिहिता लक्षणतः 'भवता' त्वया नामादयो नयाः, 'तन्नया' इति कः शब्दार्थ (पदार्थः
 मु.) इति, तन्नया इति लौकिकवाच्योक्तिः, तत्राज्ञा कीदृश इति यथा, इह नयाः शब्दनया गृह्यन्ते, यदाह-नया इत्यस्य कः पदार्थ
 इति, तदस्य पदार्थचोपपत्तेः, कोऽर्थ इति वा, अनभिधानं गम्यार्थव्यपेक्षेन वाच्यार्थसंग्रहार्थः, कः पदार्थ इति को वाच्यो-
 ऽर्थः?, अनेककारकमन्विधाने मति कः प्रत्ययार्थो ग्राह्य इति प्रत्यनिमित्तं, एवं चोदकेन प्रश्ने सत्याचार्य आह-'तत्रोच्यते'
 इत्यादि, नयाः प्रापका इत्यादिना कर्त्रर्थः प्रदर्श्यते, नयन्तं इति नयाः, सामान्यादिरूपेणार्थ प्रकाशयन्तीत्यर्थः, प्रापका इत्यनेन
 नयतेरन्तर्भावित्यर्थता ग्याप्यते, प्रापयन्त्यात्मनि तं तमर्थं स्वाभिमताभिरुपपत्तिभिरिति प्रापकाः, कारका इत्यादिभिस्तु नय-
 तेरर्थान्तरतापि भवति, अनेकार्थत्वाद् धानूनामिति दर्शयति, कुर्वन्ति तद्विज्ञानमात्मन इति कारकाः, एवं माधयन्ति तं तमात्मीय
 योगिनमिति साधकाः, एवं निर्बर्त्तयन्ति तथा आत्मानमिति निर्बर्त्तकाः, एवं निर्भागयन्ति-दीपयन्ति स्वां स्वां व्यक्तिमिति

निर्भासकाः, एवमुपलम्भयन्ति तौस्तान् ब्रह्मान् अर्थविशेषानित्युपलम्भकाः, एवं व्यञ्जयन्ति—स्पष्टयन्ति तथा तथा
व्याभिप्रायेण वस्त्विति व्यञ्जकाः 'इत्यनर्थान्तर'मिति कथंचिद्धेदं सत्यपि पर्यायभेदा एत इत्यर्थः, मकर्मकाणां प्राप्येन
कर्मणा भवितव्यमिति तद्वशयन्नाह—जीवादीन् मत्त पदार्थान् प्रागुद्दिष्टान् नयन्ति इति नयाः, तद्धर्मा एवं मन्तस्तानिव नयन्ते,
अनेककर्मकरणानां वास्तवं न्यायमधिकृत्य कथंचिद्धेदमाह, इत्यत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते, ग्रन्थविस्तारभयादिति,
'अत्राहे'ति पूर्ववत्, किमेते नैगमादयो नयारतन्त्रान्तरीयाः तन्यन्ते-विस्तार्यन्ते अर्था अनेनास्मिन्निति वा तन्त्रं-प्रवचनं तस्मा-
दन्यन् कापिलादि तन्त्रान्तरं तस्मिन् भवाः कुशला वा तन्त्रान्तरीया वादिनः स्वशास्त्रसिद्धार्थवदनेन, आहोस्वदित्युत स्वतंत्रा एव
'चोदकपक्षग्राहिण इति' दुरुक्तादीनि चोदयतीति चोदकः तस्य पक्षो-विषयः तं ग्रहीतुं शीला इति, मतिभेदो-बुद्धिभेदस्तेन
धिप्रधाविताः-अयथार्थनिरूपका इति, एतत्परिहारार्थमाह—'अत्रोच्यते' इत्यादि, न एते तन्त्रान्तरीयाः, ते हि निविपया
एव, अवधारणदोषात्, नापि स्वतन्त्रा एव चोदकपक्षग्राहिणः मतिभेदेन विप्रधाविताः, तद्गमम्बद्धग्रलापित्वादिति, 'ज्ञेयस्ये'-
त्यादि, ज्ञेयस्यार्थस्य जीवादिघटादः अध्यवसायान्तराण्येवैतानि, विज्ञानभेदा इत्यर्थः, वाच्यं ज्ञेयमधिकृत्यतदुपदेशयन्नाह—'तद्यथे'ति
पूर्ववत् घट इत्युक्ते नैगमाध्यवसाय एवं मन्यते 'घोऽसा'त्रिति यो लोकप्रसिद्धः 'चेष्टाभिर्निवृत्तः' इति कुलालादिचेष्टानिष्पा-
दितः, किमाकार इत्याह—'ऊर्ध्वकुण्डलोष्ठायातवृत्तग्रीवः' ऊर्ध्वकुण्डलोष्ठाशामायायतश्च वृत्तग्रीवश्चेति सामानः, तथा चोर्ध्व
परिकुण्डलं वृत्तावौष्ठी यस्य एवं आयता—दीर्घा वृत्ता—समपरिधि ग्रीवेति, तथा अधस्ताद्—अधोभागे परिमण्डलो—
वृत्तः, एवं जलक्षीरादीनां आह्वरणधारणसमर्थः, आह्वरणं देगादेशान्तरसंचारणं, धारणं तेषामेव देशनियतं, एतत्प्रत्यल

उत्तरगुणनिर्वर्तनया-आपाकजरक्ततादिगुणपरिसमाया निर्वृत्तो-निष्पन्नः द्रव्यविशेष इति मृद्द्रव्यभेदः, तस्मिन्नेवमा-
त्मके एकस्मिन्नेव विशेषयति-शुक्लपीतादिविशेषयुक्ते तज्जातीयेषु वा सर्वेष्वविशेषाद्-अभेदेन मामान्येन
पञ्चानम्-अवबोधो नगमः, तथा एकस्मिन् घटे बहुषु घटेषु 'नामादिविशेषितेष्वि'ति नामरथापनाद्रव्यभावविशिष्टेषु साम्प्र-
तेषु-वर्तमानेषु अतीनेषु-अतिक्रान्तेषु अनागतेषु-भाविषु घटेषु सम्प्रत्ययो घट इति सामान्याध्यवसायः सद्ब्रह्मः, सामा-
न्यप्रधानत्वादिति, एवं तेष्वेव घटेषु एकद्विवहुनामादिरूपेषु 'लौकिकपरीक्षकशब्देषु' लोके विदित्वा लौकिकाः-अव्युत्पन्नम-
तयः परीक्षकारतु-शास्त्रव्युत्पन्नमतय इति, एतद्विशब्देषु तत्फलार्थमविप्रतिपन्नाः, 'उपचारगम्येष्वि'ति समुद्रो घट इत्यादिनीते-
र्यासाधुल्यार्थेष्विति सूक्ष्मसामान्यव्यपेहेन सम्प्रत्ययो घट इत्यध्यवसायो विशेषप्रधानत्वादिति, तथा 'तेष्वेव'त्यादि,
तेष्वेव घटेषु 'मत्सु' विद्यमानेषु (नाम्प्रतेषु-वर्तमानेषु) सम्प्रत्ययो घट इत्यध्यवसायः ऋजूसूत्रः । एवं 'तेष्वि'त्यादि, तेष्वेव
साम्प्रतेषु-वर्तमानेषु 'नामादीनां' नामरथापनाद्रव्यभावानामन्यतमग्राहिषु यस्माद्यस्य शब्दस्य नम्यमानः पदार्थो वाच्यः न
तस्य स्थापना न तस्य द्रव्यं न तस्य भाव इत्यतो नामादीनां घटानां ये शब्दा अन्यतमं-नामरथापनादिकं गृह्णन्ति तेऽन्यतम-
ग्राहिणस्तेषु, एतेष्वपि 'प्रसिद्धपूर्वकेषु' प्रसिद्धः पूर्वो येषां प्रथमसङ्केतस्तं प्रसिद्धपूर्वाः त एव प्रसिद्धपूर्वकाः तेषु, नामादीनाम-
न्यतमवाचकेषु, सम्प्रत्ययस्तथा घट इत्यध्यवसायः साम्प्रतः, शब्दः सामान्य इत्यर्थः, एवं 'एतेषां'मित्यादि, तेषामेव घटादीनां साम्प्र-
तानां-वर्तमानायाधिकानां सम्वन्धी 'अध्यवसायासङ्गमः' अध्यवसायो-ज्ञानं तदुत्पादकमभिधानमप्यध्यवसायः तस्यासङ्गमः--
अन्यत्र वाच्ये अप्रवृत्तिः, न हि घटादिभेदेन कुट उच्यते, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, इहैव निदर्शनाह-'चित्तकल्पानचदि'ति,

निरुद्धः--श्रुतं तत्रग्रधानं ध्यानं वितर्कध्यानं तद्वन्, एतच्चैकत्ववितर्कं द्वितीयमिह गृह्यते इत्यध्यवसायः समभिरुद्ध इति । 'लेपामेवे-
त्यादि, 'लेपामेव' अन्तरनयपरिगृहीतघटादीनां यौ व्यञ्जनार्थो व्यञ्जनार्थयोरेक्योऽन्यापेक्षार्थग्राहित्वमिति स्वप्रवृत्ति-
निमित्तभावेन यथा व्यञ्जनं तथाऽर्थो यथाऽर्थः तथा व्यञ्जनम्, एवं हि मति वाच्यवाचकसम्बन्धो, नान्यथा, पुष्टप्रवृत्तिनि-
मित्तभावेनेत्यध्यवसाय एवंभूत इति । इह चाध्यवसायो ज्ञाननय उक्तः, माक्षाच्छास्त्राधिकारात्, ज्ञेयः अस्यार्थनयः, वाचकस्तु
ग्रन्थनय इत्येवमवगन्तव्यमिति । 'अत्राहे'त्यादि एवमुक्तनीत्या (इदानीं) एकस्मिन्नर्थे घटादौ अध्यवसायना-
नात्वात् विज्ञानभेदान् ननु विप्रतिपत्तिप्रसङ्ग इति, ननुशब्दो मीमांसायां, मीमांसनीयमेतत्-एवं विप्रतिपत्तिप्रसंग इति-
विरुद्धा प्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिः तस्याः प्रसङ्गोऽनिष्टमित्यर्थः, न लोकनिमित्ताः अनेकाः प्रतिपत्तयो भवितुमर्हन्ति, कृष्णे नीलादि-
प्रतियत्तय इवेत्यभिप्रायः, एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह--'अत्रोच्यते'इत्यादिना, अत्र विरुद्धाः प्रतिपत्तिः, न चैकान्तेनैकनिमित्ता अतः
माच्छब्देति यथेत्यादिना दर्शयति, यथा सर्व जगदनेकावयवान्मक्रमपि मत् एकं, कुत इत्याह--'सदचिशेषात्' सत्त्वेनाभेदात्,
अविशेषेण मच्छब्दवदिति प्रतीतिभिद्वेः, एवं सर्व द्वित्वं, द्वयोर्भावो द्वित्वं जीवाजीवात्मकत्वात् सर्वस्य, तथोभयभेदश्च प्रती-
तिभेदात्, न हि मत्प्रतीतिमात्रं जीवादप्रतीतेरिति, एवं सर्व त्रित्वं, त्रयाणां भावः त्रित्वं द्रव्यगुणपर्यायावरोधात् सर्वस्य,
इहान्ययि द्रव्यं, गुण-रूपादयः, पर्यायाः-कपालादयः इति प्रतीतिः, अत्रापि भेदनिमित्तमिति त्रिषु सर्वस्यावरोधः, एवं सर्व चतुष्कं,
चतुर्णां भावः चतुष्कं चतुर्दर्शनावरोधात् सर्वस्य, चक्षुर्दर्शनादीनि चत्वारि दर्शनानि तैः सर्वस्यावरोधो-ग्रहणं, विशेषाणामपि
कथंचिन् मामान्यभेदादिति, एवं सर्व पञ्चत्वं पञ्चानां भावः अस्ति कात्यावरोधात् सर्वस्य पञ्चभिरस्ति कायैर्धम्मैर्दिभिर्विरुद्ध-

त्यादित्यर्थः, एवं नव पदं, पण्णां भावः, पद्द्रव्याविरोधाच्च पद् द्रव्याणि धर्मास्तिकायादीन्येव कालावसानानि, 'कालश्चेत्येके
 इति (५-३८) वचनान्, भिन्नश्च कथंचिद्द्रव्यपरिणामोऽस्तिकायपरिणामात्, प्रदेशसंघातद्रवणनिमित्तभेदादिति । प्रकृतयोजनामाह-
 'ग्रथे'त्यादिना, ग्रथैनाः गदादिप्रतिप्रत्तयो न विरुद्धाः प्रतिपत्तयः, नवस्य जगतः तत्तद्धर्म-
 भेदेन तस्यैव तथाप्रतीतेः, अथ च अध्यवसायर्थानान्तराणि-विज्ञानान्तराण्येतानि, प्रतिपत्त्यपह्वावायोगात्, अतिप्रसंगा-
 पत्तेः शून्यताप्रसंगादिति, 'नद्वन्द्वयवादा' इत्यनेकधर्मान्मकवस्तुगोचराः क्षयोपशमवैचित्र्यतस्तत्तद्भ्रम्माध्यवसायनिबन्धना इत्यर्थः,
 निदर्शनान्तरमाह-'किं चान्यदि'त्यादिना, यथा मनिज्ञानादिभिः प्रागभिहितस्वरूपैः पंचभिः कलान्तैः ज्ञानैर्धर्मादी-
 नामस्निकायानां वक्ष्यमाणलक्षणानामन्यतमोऽर्थ इति-धर्मादिः पृथक् पृथगध्यवसायभेदेनोपलभ्यते, तथा अनुभवसि-
 द्धत्वाद्, ईदं निसिक्तमाह-'पर्यायविद्युद्धिचिशेषादि'ति, पर्याया-वस्तुभेदाः विद्युद्धिः-क्षयोपशमादिरूपा तद्विशेषात्-तद्भे-
 दान् उत्कर्षेण-प्रकर्षेण लभ्यते, एकं च तद्वस्तु अनेकधर्मात्मकतया, न च ता चिप्रतिपत्तयो मिथ्यादिप्रतिपत्तयः, तद्वन्नय-
 वादाः न विप्रतिपत्तय इति भावितमेतत्, निदर्शनान्तरमाह-'अथवे'त्यादिना, यथा वा प्रत्यक्षाद्युमानोपमानाप्तवचनैः
 चतुर्भिः प्रमाणैः एकोऽर्थः प्रमीयते अग्न्यादिः प्रत्यक्षेणान्वेन प्रमात्रा ज्वलद्भास्वराकारस्तार्णादिविशेषः, अनुमानेन तु धूमा-
 द्विप्रकृष्टेन गगान्यतस्तद्गनियतः, उपमानेन तु मध्यदेशवर्तिना निर्धूमः कनकपुञ्जपिंजरत्वसाधर्म्येण, आप्तवचनेन तु विप्रकृष्टेन
 प्रमात्रा तथा अनवच्छिन्नदेशमामान्य एवेति, एवमेकोऽर्थः प्रमीयते-परिच्छिद्यते, कथं न संप्रपायैककारा प्रतिपत्तिरित्याह-
 'स्वचिपयनियमादि'ति सः-आत्मीयो विपयो-ज्ञेयः स्वधामौ विपयथेति २ तस्मान्निपयमात्-नियतत्वात्, अनेनैकान्ततः प्रमा-

णसंप्रत्ययच्छेदमाह, प्रतीतिभेदानुभूतैर्व्यधिकरण्यव्यवच्छेदं च, तथा तथा अग्र्यनुभवोपपत्तेः, 'न चे'त्यादि, नच ता ज्वलद्भा-
 स्वदाकारादिलक्षणाः प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयो भवन्ति, सर्वाभिरपि तथा तत्परिच्छेदात्, तथा अनुभवसिद्धेः, तद्वन्नयवादा
 इति न विप्रतिपत्तयः, एतदुक्तं भवति-एकानेकस्वभावे वस्तुनि सनिबन्धनोऽयं सकलव्यवहारः सर्वैकस्वभावे त्वनिबन्धन इत्य-
 त्याज्य एव, प्रत्यक्षादिज्ञानाभेदप्रसङ्गात्, सर्वैककालम्बनत्वापत्तेः, निर्विषयत्वे चातिप्रसङ्गात्, मह्यथादिनियमत्वानुपपत्तेरिति प्रप-
 त्तितमेतद्व्यत्रेति नेह प्रथमः, अभिहितमेवार्थं पूर्वाचार्यग्रहणतोऽयमिति तत् संगृह्यार्याभिरुपप्रदर्शयन्नाह-'आह चे'त्यादि,
 आह च कस्मिन्-'नेगमे'त्यादि, नैगमशब्दार्थानामिति निगमा-जनपदाः तत्र भवाः नैगमाः-शब्दा अर्थाश्च तेषामेकानेका-
 र्थन्यगमापेक्ष इति, एकौ-विशेषः एकत्वात् अनेकं-सामान्यमनेकाश्रितत्वात् तावेव अर्थावियमाणत्वात्, तथा नयगमः-परि-
 छेदप्रकारः तमपेक्षते-अभ्युपैति यः स तथाविधः, अमुमेवार्थं पूर्वाचार्यवाचोयुक्त्याऽनुस्मारयन्नाह-'देशसमग्रग्राही'ति देशो-
 विशेषः ममग्रं-मामान्यं तयोर्ग्राही-आश्रयति, 'व्यवहारी'ति व्यवहारोऽस्य सामान्यविशेषाभ्यां परस्परविमुखाभ्यामस्तीति
 व्यवहारी 'नैगमो ज्ञेयः' नैगमनयो ज्ञातव्य इति १॥ मंग्रहार्यामाह-'यत् सङ्गृहीतवचन'मित्यादि, यदिति ज्ञानं सम्वध्यते,
 कीदृशं तदित्याह-'संगृहीतवचनं' मंग्रहीतं-मामान्यं तदेवोच्यत इति वचनं, ततश्च संग्रहीतं वचनं यस्य ज्ञानस्य तत् मंग्रही-
 तवचनं, मामान्यज्ञानमित्यर्थः, एतच्च सामान्ये मत्तायां देशानः प्रक्रमात् गोत्वादेरेतद्देशात् विशेषाच्च खण्डादेः अपोहेति
 शेषः, तद्व्यतिरेकेण तदमानान्, तदसम्प्रमङ्गात्, एवंभूतं यद् ज्ञानं तत् मंग्रहनयमंज्ञं-मंग्रहनयनियतं चिदात्-ज्ञानीयात्
 'नयविधिज्ञो' नयभेदनिर्ण२॥ व्यवहारार्थो न्निर्णयं-'समुदाये'त्यादि, समुदायः-मंधातः, व्यक्तिः-मनुष्यत्वं, आकृतिः-मंस्थानं,

सत्ता-महामामान्यं संज्ञादयो-नामस्थापनाद्याः एषां निश्चयो-विशेषः तमपेक्षते-अभ्युपेति ममुदायादिना निश्चयोपेक्षः,
ममुदायादीना ममुदायादिव्यतिरेकेणाभावात्, न समुदायादीना समुदायः ममुदायिभ्योऽन्यः, न च मनुष्यत्वं मनुष्यातिरिक्तं, न चाक्र-
तिराकृतिमद्भ्यः, न सत्ता मद्भ्यः, न च नामादयो नम्यमानादीन्यन्तरेण, विशेषप्रधानत्वात्, तदपेक्षं तं विच्यदिति मगन्धः, 'लो-
कोपचारनियत'मिति लोकोपचारनिपणः, लोकोपचारस्तु दहते गिरिर्गलति भाजनमित्यादि, 'व्यवहार'मिति नयं, विस्तृतमुप-
चरितार्थश्रयणाद्विस्तीर्णं विन्यादित्यवबुध्येत ३॥ ऋजुब्रह्मशब्दनयसंग्रहमाह-'साम्प्रत'मित्यादिना, साम्प्रतविषयग्राहकं-वर्त-
मानज्ञपरिच्छेदकं ऋजुसूत्रनयं प्रकान्तमेव समासतः-संक्षेपेण विव्यात्-जानीयाद्, यथार्थशब्दमित्यनेनैवंभूत एव प्रकाशितो
लक्ष्यते, मर्गविशुद्धत्वादस्येति, दक्षितमेतत्, साम्प्रतसमभिरूढसंग्रहार्थमाह-'विशेषितपदं त्वि'ति विशेषितं पदं-नामादि प्रसिद्धपू-
र्वरूपादित्यादिना, 'शब्दनय'मिति ४॥ इतिशब्दो नयानुस्मरणनिष्ठासूचकः । अत्राह परः-'अथे'त्युपन्यासे, जीव इति शुद्धपदेनाका-
रिते-आदिष्ट इति योगः, तथा नोजीव इति देशसर्वप्रतिषेधे वा नियुक्ते, एषं 'अजीव' इति प्रतिषेधे वा नियुक्ते, एवं नोजीव इति
प्रतिषेधद्वयसमन्विते एवमाकारिते उचरिते सति केन नयेन नैगमादिना कोऽर्थः प्रतीयत इति, प्राग् घटपदार्थमजीममेव केनलमधि-
कृत्यैव तदर्थरूपणा ऋतेति सशयवीजं परस्य, एवं पूर्वपक्षसंभवे स्वरिाह-'अत्रोन्यत' इत्यादि, जीव इत्याकारिते शुद्धपदेनादिष्टे
किमित्याह-नैगमेत्यादि, नैगमश्च देशसंग्रहश्च व्यवहारश्चेत्यादिः ममासः, नैगमेन देशग्राहिणा तथा व्यवहारेण विशेषग्राहिणा ऋजु-
द्येण वर्तमानग्राहिणा साम्प्रतेन ममभिरुष्टेण च एभिः सचरेव संगृह्यंभूतवजः पंचस्वपि गतिपु-नरकतिर्यद् मनुष्यदेवसिद्धि-
गतिलक्षणेभ्यः अन्यतमो नारकादिगतिवर्ती जीव इत्येवं जीमः प्रतीयते, नामावो नापि भावान्तर, रूमादिति चोदकाभिप्राय-

माशयंह-गते हि यस्मान्नागमादयो नया जीवं प्रति जीवमंगीकृत्य 'औपशमिकादियुक्तभावग्राहिणः' औपशमिकादि-
 युक्तं भावं-श्रयं ग्रहीतुं शीलायतः, अतः सिद्धिगतामपि क्षायिकभावात् पंचग्रहणमिति । 'नोजीव' इत्यादिना, नोजीव उच्यते
 अजीवद्रव्यं धर्मादि प्रतीयत इति यत्ते, जीवस्य वा देशग्रदेशौ, देशः शिरोऽङ्गादिभिर्भागाः, ग्रंथस्त्वविमजनीयः कश्चित्,
 नोग्रच्छस्य सर्वेदंशप्रतिषेधमचनत्वादिति, 'अजीव' इत्यादि, अजीव इति योच्यते अजीवद्रव्यमेव धर्मादि, प्रतीयत इति यत्ते,
 सर्वप्रतिषेधमचरन्नादकारस्य, पयुदामस्य चाश्रितत्वादिति, 'नोजीव' इत्यादि, नोजीव इति चादिष्टे जीव एव, नाभायो नापि
 भावान्तर, प्रतीयत इति यत्ते, तस्य वाऽजीवस्य देगग्रंथेऽपि पूर्वमत्, द्वयोरपि नोकाराकारयोः सर्वप्रतिषेधमचरत्वात्, द्वौ
 प्रतिषेधौ प्रकृतं गमयत इति कृत्या ॥ एवमधिकृतनयवक्तव्यतामभिधाय एवंभूतनक्तव्यतामधिकृत्याह- 'एवंभूते' त्यादि,
 एवभूतनयनं तु जीव इत्याकारिते- उच्यते मति 'भवस्थ' इति भवे स्थितो भवस्थः- मंसारी जीवः प्रतीयते, कस्मात् मिद्धि-
 गतित्याग इत्याह- 'एष हि' इत्यादि, एष यस्मान्नयः- एवभूतः जीवं प्रत्येवं प्रवृत्तः- यदुत औदधिकदिभावग्राहक एव
 --- औदियिमादिभावायुक्तं जीवमिच्छति, ग्रंथद्रव्यमितिमिचापेक्षणात् यदाह जीवतीति, जीव प्राणधारणे, प्राणानिन्द्रियादीन्
 धारयतीत्यर्थः, तत्र जीवमिन्द्रियादिलक्षणं सिद्धं न विद्यते, तन्निवन्धनकर्मभावात्, तस्मान्द्रवस्थ एव जीव इत्येवंभूतनि-
 गमनं ॥ 'नोजीव' इत्युच्यते अजीवद्रव्यं धर्मादि, प्रतीयत इति यत्ते, यिद्धो वा, तस्य प्राणलक्षणजीवलक्षणानुपपत्तेः, नोशब्दस्य
 सर्वप्रतिषेधमचरन्नात्, एतन्नयमतेन देगवाचरत्वासिद्धेः, देशिन एव देगत्वात्, भिन्नस्य तद्देशत्वायोगात्, मन्वन्थानुपपत्तेः,
 'नान्याग्रमज्ञादिति, 'अजीव' त्यादि, अजीव इति उच्यते अजीवद्रव्यमेवाप्यादि, सर्वप्रतिषेधमचरत्वात्कारस्य, 'नोजीव'

इत्याकारितं भवमथ एव जीव इति प्रतीयते, प्रतिपेक्षयस्य प्रकृतगमकत्वाद्, देशप्रदेशानभ्युपगमे कारणमाह- 'समग्रार्थ' त्यादिना, समग्रः-सम्पूर्णः अर्थो-वस्तु समग्रार्थं ग्रहीतुं शीलमस्येति विग्रहस्तद्भावः तस्मात्, अस्य नयस्यैवंभूतस्य : नानेन-एवंभूतनयेन देशप्रदेशौ-स्थूलद्रव्यमावयवौ गृह्येते इति, एवमेकवचनेन चत्वारो विकल्पा दक्षिताः, एवं द्विवचनबहुवचनाभ्यामपि द्रष्टव्या इत्यभिधातुमाह- 'एवं जीवौ जीवा' इति, द्वित्वबहुत्वाकारितेष्वपि चत्वारो विकल्पाः, तथा-जीवौ नोजीवौ अजीवौ नोअजीवौ, बहुवचनेऽपि जीवाः नोजीवाः अजीवा नोअजीवा इति, एकवचनद्वित्वबहुत्वाकारितेष्वप्येवमाभ्युपगमो नैगमादीनामित्यर्थः, सर्वसंग्रहमधिकृत्याह- 'सर्वसंग्रहे'त्यादि, सर्वसंग्रहेण तु नयेन-मामान्यवस्तुग्राहिणा जीवो नोजीव इत्यादि एकवचनद्विवचनानां विकल्पा नेष्यन्ते, अस्य खेवंभूतं वस्तु द्यन्यं-प्रतिपत्त्यगोचरः, कस्मादित्याह- 'एव ही'त्यादि, एष यस्मान्नयः संख्यानन्याजीवानां बहुत्वमेवे(च्छती)ति प्रतीयते, 'यथार्थग्राही'ति नैकवचनद्विवचनार्थः इह विद्यत इत्यभिप्रायः, चित्रमतश्चेप इत्येवमधिरोधः, अयं विशेषोऽनेन प्रतिपन्नो देशसंग्रहव्यवहारादिभ्य इति भावना पूर्ववत्, 'शेषास्त्वि'त्यादि, शेषास्तु नैगमादयो नयाः जात्यपेक्षमेकस्मिन्नेव जीवादौ बहुवचनमिच्छन्ति, कथमित्याह- 'जात्यपेक्षं' जातिम्-मामान्यरूपामपेक्षते यच्च जात्यपेक्षं बहुवचनं, ज्ञानेनेकाश्रयत्वात्, जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यां (पा. १-२-५८) बहुवचनात् बहुषु चैकवचनं ज्ञान्यपेक्षमेवेति, 'सर्वाकारितग्राहिणं' इति सर्ववचनादिभिर्गकारितान्-उच्चारितान् अनेकान् विकल्पान् गृह्णति तच्छीलाश्चेति सर्वाकारितग्राहिण इति एतन्मतमाप्त्यर्थः, 'एव'मित्यादि, एवं सर्वभावेषु-धर्मास्तिकायादिषु नयवादेनानु(धि.सु.)गमः अनुसरणलक्षणः कार्यः इत्यनिदेश एषः। एवं प्रमेयनयानुगम उक्तः, साम्प्रतं प्रमाणमधिकृत्यैवमभिधातुं चोदकद्वारेणाह- 'अत्राहे'त्यादि,

'अथे'त्युपन्यासार्थः पञ्चानां ज्ञानानां सविपर्ययाणां सह विषयेषु—अज्ञानस्यभावेन यानि वर्तन्ते तेषां कानि मत्यादीनि को नयो नैगमादिः श्रयते अभ्युपगच्छतीति, अत्रोच्यते, 'नैगमे'त्यादि, नैगमादयस्तु य आद्या एव—नैगमसंग्रह-व्यवहाराः सर्वाणि मत्यादीनि श्रयन्ते, कानीत्याह—अष्टौ मतिज्ञानं मत्यज्ञानमित्यादिना प्रकारेण पंच ज्ञानानि त्रयो विपर्यया इतिक्रिया श्रयन्ते—अभ्युपगच्छन्ति, यतः सर्वाण्येव तान्यर्थं परिच्छिंदति, 'ऋजुसूत्रनयो मतिमत्यज्ञानविवञ्जितानि षट् श्रयन्' इति, अत्राह परः—ऋस्मात् मतिमुक्तलक्षणा सविपर्यया मत्यज्ञानमहितां न श्रयति—नेच्छति ?, अत्रोच्यते, श्रुतस्य—श्रुतज्ञानस्य सविपर्ययस्य श्रुतज्ञानमहितस्य उपकारकत्वात् उपग्रहत्वात् उपकारकत्वात्, मतिमत्यज्ञाने श्रुतस्य श्रुतज्ञानमहितस्य उपग्रहं बुक्ते, तत्कार्यभूतत्वात् श्रुतस्य, फलप्रधानश्चैव नय इत्यभिप्रायः । शब्दनयः पुनर्भानार्थावलम्बी द्वे एव, के ते इत्याह—श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते—अभ्युपैति, अत्राह—अथ कस्मोच्चैतराणि- मत्यादीनि श्रयत इति, अत्रोच्यते—मत्यप्रथिमनःपर्यायाणा त्रयाणामपि, मिमित्याह—श्रुतस्यैवोपग्रहत्वात्—उपकारकत्वादिति, नात्मानमात्मना प्रतिपादयितुं क्षमाण्येतानि, भूकल्पत्वात्, श्रुतेन तु प्रतिपाद्यत इति श्रुतमुपकारकमेपां, उपकारि च श्रेयो जघन्यमुपकार्यमित्यधिकृतनयाभिप्रायः, केवलज्ञानं तु प्रधानमन्येनातुपस्यं स्मामभ्येनेन च प्रवृत्तितयाग्योगमिति श्रयते, विपर्ययानाश्रयणे तु कारणमाह—'चेतने'त्यादि, धेतना—जीपत्वं परिच्छेदत्वमामान्यं गृह्यते ज्ञ इत्यनेन तु विशेषपरिच्छेदिता, तयोश्चेतनाज्ञयोः स्वाभाव्यं—तथाभ्रनं तस्माच्च चेतनाज्ञस्वाभाव्याच्च सर्वजीवानां—पृथिवीकायिकादीनां नास्य ऋश्चिन्मिः यद्दृष्टिरजो चक्षन्तेन जीवो चिद्यते, यथा-चक्षितस्पर्शादिपरिच्छेदान्, आगमोऽपि किल्लेखमेव व्यग्रस्थितः 'मव्वजीवाणपि अणं अक्खरस्स अणंतभागो णिन्चुग्घाडिओ'त्ति

वचनान् (नन्दी) सर्वे सम्यग्दृष्टयो ज्ञानिनश्च, तस्मादपि कारणात्, न केवलं श्रुतोपग्रहत्वेन, विपर्ययान्-मत्यादीन् न श्रयत इति
 नाम्भूपे (ति) अतश्च-अस्मान् कारणात् प्रत्यक्षानुमानोपमानाप्तवचनानामपि च प्रागभिहितस्वरूपाणां प्रामाण्यमभ्य-
 नुज्ञानमि(वंत इ. सु.)ति, एतेन यत् 'प्रत्यक्षमन्यदि' त्यस्मिन् ग्रन्थे प्रतिज्ञातं नयवादान्तरेण तु यथा मतिश्रुतविकल्पज्ञानि भवन्ति
 तथा परस्नाढस्यासः इति तदुक्तं वेदितव्यं, एवं हि सम्यग्दृष्टित्वात्-सम्यग्ज्ञानित्वाच्च सर्वजीवानां सर्वज्ञानानामेव ग्रामार्थं, प्रतिभा-
 मरुत्यादिति ॥ साम्प्रतं प्रमाणनयविचारमनन्तरात्यायार्थमुपसंहरन् शङ्कार्थं चास्य पूर्वस्वरियदुमतस्त्वं कारिकाभिरुपदर्शयन्नाह-
 'आह चे'त्यादि, आह च कश्चित् पूर्वग्रहः, विज्ञाये'त्यादि, विज्ञाय एकार्थानि पदानि--पर्यायशब्दरूपाणि तद्यथा-जीवः
 प्राणी जन्तुः इत्यादीनि च, अर्भपदानि च-निरुक्तपदानि, जीवतीति जीवः, प्राणा अस्य विद्यंत इति प्राणी, जायत इति जंतु-
 मिन्येवमादीनि, चिघानं नामस्थापनादिकं इष्टं, च निर्द्वैतस्वामित्वादि चशब्दादन्यच्च तन्त्रयुक्त्यादि, तथाऽऽद्यं परोक्षस्य प्रामा-
 ण्यस्यावायभिधानं तत्पूर्वकमेव प्रत्यक्षमिति ज्ञापनार्थाभित्यादि, विन्यस्य नामादिभिः परिक्षेपत्-समन्तात् नयैः
 नगमादिभिः परीश्रयाणि-मीमांस्यानि तत्त्वानि-जीवादीनि ॥१॥ ज्ञानं-मत्यादि सचिपर्यासं-मह विपर्यासैः त्रिभिः त्रयः
 श्रयन्तीति प्रयो-नगमादयः अभ्युपगच्छति, आवितः आदेरस्य नयाः सर्वमष्टविधं ज्ञानं विभङ्गान्तं, एतच्च सामान्यतः सम्य-
 ग्दृष्टेः-उक्तलक्षणस्य ज्ञानं मिश्र्याद्दृष्टेर्यपर्यासः मिश्र्यात्वग्रहावेद्यादिति ॥२॥ 'ऋजुसूत्र' इत्यादि, ऋजुसूत्रो नयः पण्
 मतिमत्यानारहितानि श्रुतादीनि श्रयन्ते, मतिं मविपर्ययां श्रुतोपग्रहात् श्रुतोपकारकत्वात् अनन्यत्वात्-श्रुतानन्यत्वेन न श्रयत
 इति, श्रुतकेचले तु-श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने तु पुनः शब्दः श्रयन्ते उक्तनीत्या, अत एवाह-नान्यत् मत्यादि श्रयन्ते, श्रुताङ्ग-

त्वान्, श्रुतस्यैव तत्प्रतिविशिष्टबलाधानहेतुत्वादिति ॥ ३ ॥ 'मिथ्याहृष्टी'त्यादि, मिथ्यादृष्ट्यज्ञाने प्राक् प्रदर्शिते न श्रयते, कस्मादित्याह-नास्य शब्दनयस्य कश्चिदज्ञोऽस्ति, कुत इत्याह-'जस्वाभाव्यादि'ति पूर्ववत्, जीवः-आत्मा, मिथ्या-दृष्टिर्न चाप्य(ज्ञोऽ)स्ति जीव एव इत्यादि ॥३॥ 'इति नयवादाधिष्ठा' नंगमादिभेदेन क्वचिद्-वस्त्वंशे स्वरुचिगृहीते चिरुद्धा इय लक्ष्यन्ते, विशेषे कथं मामान्यं? मामान्ये वा विशेष? इत्यादि, अथ च विगुद्धा एते, विशेषस्य सामान्याननुविद्धस्यासत्त्वात् मामान्यस्य विशेषाननुविद्धस्येति प्रपञ्चितमेतदन्यत्र, एते च 'लौकिकविषयातीता' इति लौकिकानां-वैशेषिकादीनां विषयाः-शास्त्राणि तान्यतीताः-अतिक्रान्ताः, अवधृतस्वरूपत्वेन तदमम्भवात्, एते च तत्त्वज्ञानार्थं मद्भूतसर्वेदोपरहितज्ञानाय अधिगमाय ज्ञेयाः, दर्शनज्ञानार्थमित्यर्थः ॥

इति हरिभद्रत्तरिविरचिनायां तत्त्वार्थवृत्तिटीकायां द्रुपद्वृत्तिकामिथानायां तत्त्वार्थटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

नमोऽर्हते ।

अधुना द्वितीय आरभ्यते, तत्र चायं मन्वन्धग्रन्थः-'अत्राहे'त्यादि (पृ. ३९-२), अत्राह-उक्तं भवता प्रथमेऽध्याये, किमित्याह-जीयादीनि तत्त्वानि-जीवाजीवांश्वेत्याद्यभिधानात्, उक्तो जीवः स्वतत्त्वतः कथंलक्षणः-किंलक्षणो वेत्याशङ्क्याह- औपगमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ॥ १ ॥ सूत्रं ॥

औपगमिकश्च क्षायिकश्चौपगमिकक्षायिकौ भावौ-धर्मा मिश्रश्च-क्षायोपगमिकश्च जीवस्य-आत्मनः मामान्येन स्वतत्त्व-

म्यशब्द आत्ममनन एव, तच्चशब्दो भावाभिधायी, तत्र स्वतत्त्वमिति जीवात्मभाव एव, नैते एवेत्याह—औदयिकश्च पारिणामिक-
 श्रौदयिकपारिणामिकौ, एतौ च स्वतन्त्रम्, चशब्दात् सान्निपातिकः, इह च जीवस्वतत्त्वाधिकारादादावौपशमिकक्षायिकग्रहः
 तत्रापि प्राग् औपशमिकग्रहः, औपशमिकपूर्वकत्वात् क्षायिकस्य, तथा अल्पाश्रयत्वादल्पकालस्थायित्वाच्चादावौपशमिकस्य, तदन-
 न्तरं बहुतराश्रयत्वाद्दुकालावस्थायिरथाच क्षायिकस्य, तदनु बहुतराश्रयत्वादेः क्षायोपशमिकस्य, तदन्यौदयिकस्यात एव हेतोः,
 अन्योदयप्रधानत्वाच्च, तदनु पारिणामिकस्य, महाविषयत्वात्, सर्व एवेति स्वतत्त्वमिति, निरुपचरितौ संसारापवर्गावस्य, अन्य-
 धतदभावः, औदयिकाद्यभावे संसाराभावात्, न हि स्फुटिकमणेरपि पद्मरागाद्युपधानसन्निधाने तत्स्वभावतागर्भतद्भावमन्तरेण रक्त-
 तादयोजनिप्रमङ्गात्, अन्धानामपि तथा तद्भावप्राप्तेः, इष्टा च परैरस्येण अस्य तत्स्वभावता दिदृक्षावासनादिशब्दवाच्येति सूत्र-
 ममुद्रायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—'औपशमिक' इत्यादिना (पृ. ३९-५) तत्रोपशमनमुपशमः—कर्मणोऽनुदयक्षयावस्था भस्मपट-
 लावच्छन्नाप्रिवन्, न प्रयोजनमस्येति औपशमिकः, तेन वा निवृत्त इति, तथा(क्षयः) तदत्यन्तापचयः प्रयोजनमस्येति तेन वा
 निवृत्त इति क्षायिकः, क्षयोपशमार्थां निवृत्तः क्षायोपशमिकः—दशविधयाताविच्छिन्नज्वलनवत्, कर्मविपाकाविर्भाव उदयः तत्-
 प्रयोजनस्तन्निवृत्तौ चा औदयिकः, पारिणामिकस्तु परिणाम एव पारिणामिकः, स्वार्थे प्रत्ययो, न प्रयोजननिवृत्त्योः, जीवभव्या-
 भव्यत्वादेरनादिपारिणामिकत्वान्, परीणामप्रयोजनत्वे तन्निवृत्तत्वे च जीवादेः प्रागभवनेनादिमत्त्वापत्तिः, अन्यथा प्रयोजन-
 त्वाद्ययोगात्, इतिशब्दोऽर्थपदार्थकः, एते औपशमिकाद्यर्थास्ताच्चिकाः पञ्च भावा जीवस्य स्वतत्त्वं भवन्ति, सान्निपाति-
 कस्तु तदन्तर्गतत्वादेव दृष्टिकृता नीक्तः, उपात्तस्तु सूत्रकारेण चशब्दोपादानामेव पृथग्भेदाभिधानायाह—

द्विनयाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥ सूत्रं ॥

द्वी च नन चेत्यादिर्द्वन्द्वः, पश्चाद् बहुव्रीहिः, द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रयो भेदा येषां ते तथेति समासः, 'यथाक्रम'मिति पूर्वशब्दो-
पन्यासक्रमेण, न त्वैकैकरूपंते ममस्तानां वेति सूत्रसमुदायार्थः । अथयवार्थं त्वाह दृष्टिकारः—'गते' इत्यादिना (पृ. ३९-८), गते
अन्तरेकाः औपशमिकादयः पञ्च भावाः—भवनलक्षणाः, किमित्याह—द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिभेदा भवन्ति,
'तत्रथे'त्युपन्यासार्थः, औपशमिकः उक्तलक्षणाः द्विभेदो वक्ष्यमाणेन भेदेनेत्यादि निगदसिद्धं यावद्येन सूत्रक्रमेणेति
येनेति वक्ष्यमाणेन 'सम्यक्तचचारित्रे' इत्यादिना अत ऊर्ध्वमित्यस्मात् सूत्रादुपरिष्टाद्दक्ष्यानो-भणिष्यामस्तेन क्रमेणौपशमिका-
दिभेदा द्रष्टव्या इति ॥ अधुनेतानेव दर्शयन्नाह—'तत्रथे'त्युपन्यासार्थः,

सम्यक्तचचारित्रे इति ॥ ३ ॥ सूत्रं ॥

सम्यक्तम्—उक्तलक्षणं प्रथमेऽध्याये चारित्रं तु नवमेऽध्यायेऽग्रे वक्ष्यते ते एते औपशमिके अपि भवत इति सूत्रसमुदायार्थः ।
अनयवार्थं त्वाह—'सम्यक्तं' तत्त्वचिरूपं 'चारित्रं' सावद्यविरतिरूपं, चः समुच्चये, द्वावेतौ भेदावौपशमिकौ भावौ भव-
तः, एतानेव, न त्वेतावौपशमिकौवेव, एतद्भेदयोरेव मामान्यतः क्षायोपशमिकादिभावात्, आह—कं उपशमक्षयोपशमयोर्भेदः ?,
उच्यते, क्षयापशमे तुपशान्तम्याप्युद्युयोऽस्ति, प्रदेक्षतया कर्मणो वेदनात्, न चागात्रभिघाताय, विपाकाभावात्, उपशमे
प्रदेशकर्मभानुभावो न.स्तीत्यं भेदः, तथा चागमः—“से पूर्णं भंते ! णेरुअस्म वा मणुअस्म वा देवस्स वा जे कडे कम्मे
णान्थिणं तम्म अवेदइता मोद्धवो ?, हंता गोयमा ! एवं, से केणहुणं भंते ! एवं बुचइ ?—एवं खलु गोयमा ! मए दुविहे कम्म

एतन्ने, नञ्ज्ञा पद्वेनकर्ममे अ अणुभारकर्ममे तं नियमा वेण्वति, एत्थं णं जं तं 'अणुभारकर्ममे' अ-
 न्धेगण्यं वेण्वे अन्धेगण्यं न वेण्वे, णायनेनं अरहया विष्णायमेयं अरहया-अयं जीवे इमं कर्ममं अन्धेगण्यमियाए वेदणाए वेद्वेइ,
 अयं जीवे इमं कर्ममं उपरमियाए वेअणाए वेदिन्सइ, अहाकर्मने अहारुणं जहा जहा तं भगवया दिट्ठं तहा तं विपरिणमिम्म-
 इणि, ने एत्तेणं गीयमा! एतं पुगइ ।" अतोइस्ति विअेप उपशमक्षयोपशमयोरिति, धायोपशमिकायां तत्परुचावस्ति प्रदक्षकम्भो-
 दयो, न त्पोपशमिकायामिति, एतं विगतावपि भावनीयमिति ॥ उक्तौपशमिकमेदो, धायिकभेदानाह-

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगधीर्याणि च ॥४॥ सूत्रम् ॥

गुण, ज्ञानं च दर्शनं चेत्यादिद्वन्द्वः. चक्षुर्दोऽन्तर्द्वयानुकरणार्थः, इति सूत्रस्यार्थः । व्यामर्थं त्वाह—'ज्ञानं' मित्या-
 दिना(पृ. ४०-१) ज्ञानं केवलज्ञानं दर्शनं केवलदर्शनं धायिकं प्रयच्छन्नाविवातका(रि दानं धायिकं प्राश्यद्विधातका)री लाभः
 धायिकः पुर्यार्थमाधनप्राप्तविप्रकृद्भोगः धायिकः उचितभोगयाधनवाह्यबंध्यहंतुः उपभोगः धायिकः सोऽप्युचितोपभोग-
 मायनान्नापयन्प्येहेतुरेव, एतद्भेदस्तु मरुहुज्यत इति भोगः पुनः पुनरुपभुज्यत इत्युपभोगः, अयमिह भक्ष्येयवस्त्रपात्रादि-
 गोचरोऽन्धेयः, धीर्यं धायिकमजोपधीर्यान्तरायक्षयज्ञं, तेन यदुचितं तत् सर्वं करोति, इति-चक्षुर्दोऽर्थपदार्थकः, एतानि सूत्रो-
 क्तानि. चः ममुण्ये, मग्यत्तन्चाग्निं च धायिकं भवतः केवलिन इति नच धायिका भावा भवन्ति, मिद्धत्वं तु धायिकमपि सक-
 लकर्मधपञ्जमिति नोक्तं मन्कृता, कर्माष्टककृद्गक्षयजभेदानां विवक्षितत्वात्, इत्थं चैतद्वशमेऽध्यये वक्ष्यते, 'ओपशमिकादिभ-
 व्यन्तर्भागाण्यन्त्र केवलमग्यत्तज्ञानदर्शनसिद्धन्वेभ्य' (१०-२) इति उच्यन्त. तन्न विस्मृत इह आचार्यस्यायं धायिकभावभेदो,

नोपन्यस्तस्तुक्ताभिप्रायादिति, ज्ञानदर्शनादिभावात् सर्वदा, सर्वदा दानाद्यभावश्चेद्द्वान्यभावसापेक्षत्वात् निजौदयिकपरक्षा-
योपशमिकभोग्यत्वाद्यपेक्षोपपत्तेरिति ॥ उक्ताः क्षायिकाः, क्षायोपशमिकभेदाभिधानायाह—

ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रिपंचभेदाः सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमाश्च ॥५॥ सूत्रं ॥

ज्ञानं चाज्ञानं च दर्शनं च लब्धिश्चेति विग्रहः, एवं यथासङ्ख्यं चत्वारश्च त्रयश्च पंच भेदा यासामिति विग्रहः, तथा
सम्यक्तत्वं च चारित्र्यं च संयमासंयमश्चेति विग्रहः, अशक्यप्रतिबन्धमन्यथा सूत्रमित्येवमुपन्याम इति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं
त्वाह वृत्तिकृत्—‘ज्ञानं चतुर्भेद’मित्यादिना ग्रन्थेन (पृ. ४०-६) ज्ञानं चतुर्भेदमित्युद्देशो मतिज्ञानमित्यादिनिर्देशः, मनःपर्याय-
ज्ञानमित्यत्रेतिशब्दः क्षायोपशमिकज्ञानेयत्वात्प्रतिपादनार्थः, केवलज्ञानस्य क्षायिकत्वात्, अज्ञानं त्रिभेदमित्युद्देशः, मत्तज्ज्ञानादिस्तु
निर्देशः, मिथ्यादर्शनमहचरितं ज्ञानमज्ञानमुच्यते, कुत्सितत्वात् तत्कार्याकरणाद् अशीलवद् अपुत्रवद्भेति, विभङ्गज्ञानमवधिप्रतिपक्षो,
मिथ्यादृष्टेः भङ्गः—शकारः, कुत्सायां विरुपसर्गः, विगर्हितं भङ्गं विभङ्गं च तज्ज्ञानं चेति समासः, इतिः पूर्ववत्, दर्शनं
त्रिभेदमित्युद्देशः, चक्षुर्दर्शनमित्यादिस्तु निर्देशः, तत्र (चक्षुर्दर्शनं) चक्षुर्दर्शनावरणीयकर्मक्षयोपशमतः अवबोधव्यापृतिमात्रसारं
यद्भूमजिज्ञामारूपमवग्रहप्रागजन्ममतिज्ञानावरणक्षयोपशमसंभूतं सामान्यमात्रग्राहवग्रहव्यंग्यं स्कन्धावरोपयोगवत्, एवमचक्षुर्दर्शनं
श्रेयन्द्रियोपलब्धिलक्षणं, एवमवधिदर्शनमपीति, दर्शनावरणक्षयोपशमजमिति, यथोदितमेव, अन्यथा अवग्रहदर्शनाभ्युपगमे
तस्य ज्ञानभेदत्वे दर्शनाभावप्रसङ्गात्, इतिशब्दः क्षायोपशमिकदर्शनेयत्वाख्यापनपरः, केवलदर्शनस्य क्षायिकत्वादिति, लब्धयः
पंचविधा इत्युपन्यामः, दानलब्धिरित्यादिना तु तन्निर्देशः, क्षायोपशमिक्य एता इति पूर्वसूत्राङ्गेदेनाभिधानं, तासां स्वविषये

एकान्तवियताभावः, इह तूपशान्तं प्रदेगकमानुभवत्यपीपदिति, सम्यक्त्वं क्षायोपशमिकं दर्शनमप्रकक्षयोपशमाद्भवति, चारि-
रित्रमपि कपायद्वादशकाव्यचारित्रमोहनीयधयोपशमादिति, सकलविरतिलक्षणमेतत्, संयमासंयमस्तु श्रावकधर्मः सङ्कल्पज-
प्राणानिपातादिविनिवृत्तिरूपः, इतिशब्दः क्षायोपशमिकभावेयत्ताप्रतिपादनार्थः, एन इति ये प्रतिपददुद्दिष्टाः अष्टावशेति विशि-
ष्टसंख्यावच्छिन्नाः, क्षायोपशमिका इति शेषभावव्युदासः, भावा भवन्त्यपरिकल्पितरूपा जीवस्येति ॥ क्षायोपशमिकभेदानन्तर-
मौदयिकभावभेदानाह—

गतिकपायलिंगमिध्यादर्शानाज्ञानासंयतात्सिद्धत्वलेइयाश्चतुस्र्येकैकैकपङ्कभेदाः ॥ ६ ॥ सूत्रं ॥

‘गतिकपायेत्यादिशब्देण, इह गत्यादीनां लेशयान्तानां इन्द्रः, चतुरादीनां पडन्तानां इन्द्रगन्धो बहुव्रीहिरिति खड्गसमुदाया-
र्थः । अत्रयथार्थमाह—‘गनिश्चतुर्भेदे’त्यादिना (पृ. ४०-१४), भेदानाह—नारकतिर्यग्योनि(न)मानुषदेवा इति, इह नरकग-
निनामकर्मोदयान्नारकाः, एवं तिर्यगतिनामकर्मोदयात् तैर्यग्योनाः, एवं मानुषनामकर्मोदयान्मानुषाः, देवनामकर्मोदयाद्देवाः;
एवमान्मनामगतिकर्मकत्वाभिधानमौदयिकभावस्य जीवस्वतत्त्वप्रतिपादनार्थ, इतिशब्दो विकृतिभेदेनेयत्ताप्रदर्शनार्थः, ‘कपाये’-
त्यादि, कपः—संगारत्नस्यायः—उपादानकारणभेदः कपायः, स चतुर्भेदः चतुर्द्धा क्रोधादिः, अत एवाह—‘क्रोधी’त्यादि, क्रोधोऽ-
स्मान्तीति, प्रायः प्रदेगद्यनुभवत इत्यादि, क्रोधी, एवं मानादिष्वपि योजनीयं, ‘लिङ्ग’मित्यादि, लीनत्वात् लिङ्गं, एतत् त्रिभेदं
स्त्रीलिङ्गादि, लीनता चास्य प्रकटायामपि पुरुषलिङ्गाकृतौ कदाचित् स्त्रीलिङ्गोदयो, लिङ्गं वेदः चिह्नमित्यनर्थान्तरं, एवं शेषविप-
र्ययोऽपीति, ‘मिथ्ये’त्यादि, मिथ्यादर्शनं मिथ्यात्वमोहनीयोदयात् तत्रार्थाश्रद्धानेन, तच्चैकमेवाभिगृहीतेतरसन्देहभेदं मत्त्यपि

तदश्रद्धानभेदात्, अत एवाह-मिथ्याहृष्टिरिति, सर्वप्रकारैः मामान्येनैक एवेति, 'अज्ञान'मित्यादि, ज्ञानादन्यदज्ञानं, मिथ्या-
त्वमोहनीयचुक्रानावरणदर्शनावरणक्षयोपशमोत्थमेकभेदं, एवं सर्वत्र सम्यगनवबोधोद्, अत एवाह-'अजानी'ति, सर्वसामान्ये-
नैक एव 'अमंयते'त्यादि अमंयतत्त्वं मञ्जलनवर्ज्यकपायद्वादशकोदयात्, अत एकरूपं, अमंयतोऽविरत इतिकृत्वा, 'अभिद्धत्वे'-
त्यादि, असिद्धत्वं-वेदनीयायुगौत्रनामकर्मोदयादनिष्ठितार्थत्वमेकभेदं, यदाह-'असिद्ध' इति, एकभेद इति कोऽर्थः?, एकवि-
धमिति, पर्यायकथनमिति सर्वभेदोपदर्शनार्थं, 'लेइया'इति लिश्यन्त इति लेइयाः-आत्मना एकीभवन्तीत्यर्थः, एताः षड्भेदाः,
परिश्रुद्रव्यमजातिभेदमधिकृत्य कृष्णलेइयेत्यादि, कृष्णा चासौ लेइया च कृष्णलेइया, एवं नीलेइयादिष्वपि योज्यं. एताश्च
द्रव्यलेइयाः एवंभूताः, भावलेइयास्त्वेतत्साचिव्यजाः क्लिष्टेतररूपाः आत्मपरिणामा एव, तथा चागमः-“जल्लेमाइं द्वाइं आदि-
यइ तल्लेसे परिणामे भवति” “कृष्णादिद्रव्यमाचिव्यात्, परिणामो य आत्मनः। स्फटिकस्येव तत्रायं, लेइयाशब्दः प्रयुज्यते ॥१॥”
इत्यादि, आमां च षण्णामपि लेइयानां जग्बूक्षुफलभक्षफुरुषपद्कदृष्टान्तेनागमप्रसिद्धेन प्रसिद्धिरापाद्या, एवं सर्वान् भेदान् आख्या-
योपमंहरति-'एत' इत्यादिना, एते एकविंशतिः न न्यूना नाप्यधिका औदयिका भावाः कर्मोदयापेक्षा भवन्तीति तथा जीवस्व-
तस्वरूपा एव ॥ उक्ता औदयिकभावभेदाः, साम्प्रतं पारिणामिकभावभेदाभिधानायाह—

जीवभब्यामव्यत्वादीनि चेति ॥ ७ ॥ सूत्रं ॥

एवं चित्रो जीवस्य पारिणामिको भाव इति सूत्रममुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह-'जीवत्व'मित्यादि (पृ. ४१-४) जीवभावो जीवत्वं
स्वार्थिके भावप्रत्ययः, जीव एव जीवत्वं-असंख्येयप्रदेशाः, चेतनेति, भव्या मिद्विरस्येति भव्यः, उत्तरपदलोपाद् मीमादिवत्, 'म एव

भव्यन्, सिद्धिगमनायोग्यस्त्वभव्यः, स एवाभव्यत्वं, इत्येवं जीवधर्मा एते त्रयः पारिणामिका भावा भवन्ति, न कर्मकृताः, किंतु स्वाभा-
 विका एव, 'आदिग्रहणं किमर्थ'मिति कोऽभिप्रायः-? द्विनवाष्टादिमुखेण त्रिपंचाशद्भावभेदा निश्चिताश्च उक्ता एवेत्यनर्थकमादि-
 ग्रहणं, भावान्तरभावे च तत्सूत्रानर्थक्यमिति, अत्रोच्यते. द्विनवाष्टादिमुखेण साधारणा जीववर्तिनः एव भावभेदा उक्ताः, न सूत्रानर्थक्यं,
 जीवजीवमाधारणापाद(णोपादा)नार्थं चादिग्रहणमित्यानर्थक्यमावाचः, अत एव साधारणभावभेदोपदर्शनार्थेवाह वृत्तिकारः- 'अस्ति-
 त्व'मित्यादि, अस्तिन्यं-मचारूपं अन्यव्यतिरेकवद्बोधसिद्धं, अन्यत्वं परस्परतो जन्मादिप्रतियोगिसिद्धं, कर्मसिद्धं कर्तृत्वं, (भोक्तृत्वं)
 शुभाशुभकर्मणः योगप्रयोगमिद्धं (गुणवत्त्वं प्रतिप्राणि ज्ञानदर्शनोपयोगमिद्धं असर्वगतत्वं देहमात्रचेतनामिद्धं) अनादिकर्मस-
 न्तानवदत्त्वं मुक्ताग्रंथाभावमिद्धं ग्रंदेशत्वं करादिसंगतद्वेदभावमिद्धं अरूपित्वं त्वदाहविज्ञानमस्माद्यभावमिद्धं, नित्यत्वं सरणादि-
 भावमिद्धं, एवमादयो द्वितीयादिशब्दात् क्रियावत्त्वादिग्रहः, स्वान्निपातिकग्रह इत्यन्ये, तस्यापि प्रवचने पाठात् "उदइयस्वओ-
 यमभिः अ परिणामेः क्व गतिचउक्तेऽपि । खयजोएणवि चउरो तदभावे उवममेणंपि ॥१॥ उवमसेटीएँ एको केवल्लिणो चिअ तहेव
 यिद्धम्म । अवरुद्धमन्निवाइअभेदा एनेव पण्णसम ॥ २ ॥" इत्यादि, अपिः समुच्चये, एवंप्रकाराश्च अनादिपारिणामिकाः
 म्वाभाविका एवेत्यर्थः, जीवस्य भावा भवन्ति । धर्मादिभिरस्तिकायैः समानाः साधारणा इत्यादिग्रहणेन सूचिताः
 मुखकारेण, सूत्रार्थनिगमनायाह- 'य' इत्यादि, ये जीवस्य वैशेषिकाः, भावा इति वर्तते, ते स्वशब्देन जीवादिना स्वरूपवाचके-
 नैवोक्ताः, इतिशब्दः सकलभावोपसंहारार्थः, एवमेते पंच भावाः प्रतिपदं य उद्दिष्टा औपशमिकादयः त्रिपंचाशद्भेदाः सम्य-
 त्तत्रचारित्राद्युत्तरभेदापेक्षया जीवस्य स्वतत्त्वं भवन्ति, (अस्तित्वादयश्च शु.) न परिकल्पितरूपा इत्यर्थः, अनन्तधर्मात्मिकत्वा-

दस्य मध्येतनामृचादिधर्मभेदसिद्धेरिति ॥ उक्तः स्वतत्त्वतो जीवः, अधुना लक्षणतोऽभिधातुमाह—'किं चान्य'दिति मय्यन्वधग्रन्थः;

उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥ सूत्रं ॥

उपयोगो लक्षणमिति द्वितीयग्रन्थनिर्वचनं, सूत्रममुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह—'उपयोगो लक्षणं जीवस्य भवती'ति भाष्यं, इहोपयोजनमुपयोगः उपलम्भः, ज्ञानदर्शनमाधियोजनं वा योगः—ज्ञानदर्शनप्रवर्तनं, मामीप्येन योगा उपयोगाः, उपयोगः नित्य-मय्यन्व इत्यर्थः, अनेन लक्ष्यत इतिकृत्वा उपयोगो लक्षणं जीवस्य भवति, अन्वयच्यतिस्कावयोध इत्यर्थः, तथा चारामः—'सबजी-वाणंपि अणं अक्षरस्म अणंतभागो निञ्चुघाडिओ 'चीत्यादि ॥

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥ सूत्रं ॥

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः सूत्रान्तरं, सः उपयोगो द्विविधः सामान्येन, अष्टचतुर्भेदा विशेषत इति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह—'स उपयोग' इत्यादिना (प्र. ४१—१६) स उपयोगः अनन्तरोपन्यस्तो द्विविधो—द्विप्रकारः, कथमित्याह—साकारोऽनाकारश्च, आकारो विकल्पोऽर्थग्रहणपरिणाम इत्यनर्थान्तरं, महाकारेण साकारः, तद्विपरीतोऽनाकारः, चः मसुच्चये, भावार्थमाह-ज्ञानोपयोगो दर्शनोपयोगश्चेत्यर्थः, विशेषावयोधो ज्ञानं सामान्यावयोधो दर्शनं, स पुनरनन्तरोपन्यस्त उपयोगः यथासंख्ये यथानिर्देशं अष्टचतुर्भेदो भवति, अष्टभेदश्चतुर्भेदश्च, पुनःशब्दः संब्यानियमार्थः, भेदान्तराभावाद्, अत एवाह—ज्ञानोपयोगोऽष्टविध-इत्यादि, मतिज्ञानोपयोगः—मतिज्ञानाकारपरिणामः तदात्मकत्वमात्मनः, एवं श्रुतज्ञानादिष्वपि योज्यं, इतिशब्दोऽन्ते साकारोपयोगपरिममाप्त्यर्थः, एवं दर्शनोपयोगश्चतुर्भेदः, चक्षुर्दर्शनोपयोग इत्यादि, चक्षुरालोचनाकारपरिणामः आत्मन-

मादागमरामित्यर्थः, एतन्मन्त्रदुर्दानादिव्यपि योज्यं, इतिशब्दः पूर्ववत्, इह च दर्शनपूर्वकत्वेऽपि ज्ञानस्य 'म द्विविधश्चतुरष्टभेद' इति गमस्य कृतिः परमार्थानुष्ठया, तथा चतदापं—“कतिविहेणं भंते! उवओगे पण्णत्ते?, गोयमा! दुविहे उवओगे पण्णत्ते, तंजहा- मागारेओगे अ अणागारेओगे अ” इत्यादि, इहापि बहुभेदत्वात् बहुवक्तव्यत्वेनैवमुपन्यास इति ॥

संसारिणो मुक्ताश्चेति ॥ १० ॥ सूत्रं ॥

गम्यन्धकारणं लक्ष्यलक्षणयोः कथंचिद्भेदरूपापनार्थं, उक्ताः सतत्तलक्षणा जीवाः सामान्यतः संसारिणो मुक्ताश्चेति द्विधा, चतुर्चनमुपमानन्त्यव्यापनार्थमिति सूत्रममुदायार्थः। व्यामार्थमाह—‘ते जीवा’ अनन्तरोदितलक्षणाः समासतः संक्षेपेण द्विविधाः द्वित्रकाराः भवन्ति, संसारिणो मुक्ताश्च, संसारः—तिर्यङ्मनारकारभवास्तुभवलक्षणो विद्यते येषां ते संसारिणः, तद्वियुक्ताश्च मृक्ताः, चतुर्बन्धः स्वगतानेकभेदममुत्रयार्थः, आदौ संसारिग्रहणं तत्पूर्वकमुक्तख्यापनार्थं, अनादित्वं तेषां प्रवाहापेक्ष-मित्याचार्याः, आगमिकभेदतदन्तु, तद्गम्यमेवेति सुधियः ॥ ‘किं चान्यद्’ अनन्तरसूत्रमगम्यन्धः, यदाह—

समनस्कामनस्का इति ॥ ११ ॥ सूत्रं ॥

कृतमयागनिर्देशान् संसारिण एवोभय(भेद)भाज [वेद] इति नियमार्थं, एष सूत्रममुदायार्थः अवयवार्थं त्वाह—‘समास- तस्ता एव प्रकान्ता जीवा इति प्राणितः संसारिणोऽन्वययोगाद् द्विविधा भवन्ति, द्वैविध्यमेवाह—समनस्काश्च अमनस्काश्च, मह पन्ना मत्यादिभेदद्रव्यरूपेणेति समनस्काः—मनःपर्याप्तिमन्तः, तद्रहिता अमनस्काः, मनःपर्याप्तिरहिता इत्यर्थः, तान् पुर- स्तात् संविनः गमनस्का इति पुरो भविष्यति सूत्रे वक्ष्यामः—व्याख्यास्यामः इति ॥

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥ सूत्रं ॥

द्विघते संसारिणः, ममाम उभयेषां परस्परसंक्रमार्थं, त्रसाः स्थावरेषु स्थावराश्च त्रसेषु मृत्वोपजायंत इति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-संसारिणो जीवाः प्राकृतनिरुक्ता द्विविधा भवन्ति, द्वैविध्यमाह-त्रसा स्थावराश्च, परिस्पन्दादिमन्तः त्रसना-मकर्मोदयात् त्रस्यन्तीति त्रसाः, तथा अपरिस्पन्दादिमन्तः स्थावरनामकर्मोदयात् तिष्ठन्तीति स्थावरा इति, त्रसग्रहणमादौ सुखप्र-हणाय स्पष्टलिङ्गत्वात्, चः ममुचय इति। अधिकारसूत्रं चैतद्, चतुर्थार्थाध्यायपरिसमाप्तेः संसार्यधिकारादिति ॥ तत्र-

पृथिव्यम्बुवनस्पतयः स्थावरा इति ॥ १३ ॥ सूत्रं ॥

पृथिव्यादयस्त्रयोऽप्येकैन्द्रियाः स्थावराः, ममासश्च परस्परसंक्रमजापनार्थः, संसारिणः त्रसस्थावरा इति यथोद्देशमनिर्देशोऽल्प-वक्तव्यत्वात् स्थावराणामिति सूत्रसमुदायार्थः ॥ अवयवार्थं त्वाह-‘पृथिवीकायिका’ इत्यादिना, (पृ. ४२-१५) पृथिव्येव कायः २ स निघते येषां ते पृथिवीकायिकाः, पृथिवी कायो येषां ते पृथिवीकाया इति बहुव्रीहिणा सिद्धेऽपि मन्मर्थीयस्तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि-निघृत्पर्यः, गौरखरवदरण्यमिति प्रयोगदर्शनाच्चादोष इति, एवमपृकायिकवनस्पतिकायिकयोरापि द्रष्टव्यं, इतिशब्दोऽर्थपदार्थकः, एवं स्थानशीलतया एते यथोद्दिष्टाः त्रिविधाः स्थावरा जीवा भवन्ति, न तु स्थावरनामकर्मोदयेन, अन्ये हि, तेजोवायोरपि स्थावत्त्वादिति, ‘तत्रे’त्यादि, तत्र पृथिवीकायोऽनेकविधः-तज्जातिभेदेनानेकप्रकारः, शुद्धपृथिवी शर्करादिरहिता मृत्तिका, शर्करा-परिलब्धाम-शर्करोन्मिथा बालुका बालुकाश्छिलादिपरिग्रहः, ‘अपृकायोऽनेकविधो, ‘हिमादि’ हिमं-प्रसिद्धं, आदि-ग्रन्दात् करकादिग्रहः, वनस्पतिकायोऽनेकविधः शैबलादि, शैबलं-जलाश्रयं, आदिशब्दाह्लातादिग्रहः ॥ उक्ता अधिकृतस्था-

वराः, माश्रतं व्रतानाह—

तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसा इति ॥ १४ ॥ ॥ सूत्रं ॥

टिप्पियाः व्रगाः—क्रियातो लब्धितश्च, तत्र क्रियामङ्गीकृत्य तेजोवायोः त्रसत्वं तथा देशान्तरात्तेः, न लब्धियम्, त्रसनामक-
मोदयामानान्, इत्यमुपन्यासोऽनेकधर्मात्मकं वस्तुनि तद्धर्माणां चित्रप्रयुत्तिनिमित्तभेदसंग्रदर्शनार्थः, × तथा चाह प्राश्रुतकारः—
“परिगल्पिद् संयुट् तत्तिगा ष्य तह तत्तिगति ष्चउमेआ । धम्मा भावाण जण विण्णेआ बुद्धिमंतेहि ॥ १ ॥ पावेयरोहिं सुहसाहणाइं
जगमुत्तिभायणं नेव । ममयाहिणसु अ तथा पता य एते जहासंख ॥ २ ॥ ” मित्यादि*, द्वीन्द्रियादयश्च पंचेन्द्रियावसानाः त्रसाः,
अगमामकरणं तेजोवायोर्लब्धियत्रमत्वापाकरणार्थमिति, सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘तेजस्कायिका’ इत्यादिना (प्र. ४३-१)
तेज एव कायः २ न विद्यते येषां ते तेजस्कायिकाः—अंगारादयः, आदिशब्दादचिरादिपरिश्रहः, एवं वायुकायिका—उत्कलिकादयः,
आदिशब्दान् संज्ञादिग्रहः, द्वे इन्द्रिये येषां ते द्वीन्द्रियाः—कृम्यादयः, एवं त्रीन्द्रियादयोऽपि पिपीलिकात्रमरमनुष्या द्रष्टव्याः,
इत्येवं क्रियालब्धिभेदेन एते त्रसा भवन्तीति सूत्रार्थः ॥ एते संसारिणः त्रसाः स्यावराः, मुक्ता अपि जीवा एव, संसारिणो मुक्ता-
श्चेति वचनान्, त एते कथमित्याशंकापोहायाह—संसारिणश्चसस्यावराः इत्युक्ते एतदुक्तं भवति—अर्थापत्तिसिद्धमेतत्-
मुक्ता नैव त्रसा नैव स्यावराः, तल्लक्षणाभावादिति ॥ द्वीन्द्रियादयश्च त्रसा इत्युक्तमत इहेन्द्रियसंख्यानियमामिधानायाह—
पञ्चेन्द्रियाणीति ॥ १५ ॥ ॥ सूत्रं ॥

मंगारिणो (णां) मंख्ये (ख्यये)ति यत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘पंचेन्द्रिये’त्यादिना (प्र. ४१-६) पंचेन्द्रियाणि

भवन्ति मन्मारिणः प्रकरणैकजीवस्य, आरंभो नियमार्थः, न न्यूनाधिकानि, पष्ठादिप्रतिपेधार्थश्च, पडादौ वेपां तानि पडा-
 दीनि तत्प्रतिपेधार्थश्च, ननु नियमादेव सिद्धमेवं, उच्यते, सत्यमेतत्, मनोवागादीनां त्वध्यारोपात् उच्यते कैश्चिदिन्द्रियत्वं तद्-
 व्यपोहार्थमेतदिति, सिद्धान्तः—मनः इन्द्रियं न भवत्यनियतार्थत्वात्, एवं वाक्पाणिपादपायूपस्था अपि नेन्द्रियाणि, वागिन्द्रियस्य
 वाग्योगप्रभवत्वात् अतिप्रसंगात्, पाण्यादीनामपि कायभेदत्वात् आदानादिकार्यनियमाभावाच्चेति चर्चितमन्यत्र, इन्द्रि-
 यत्वार्थमाह—‘इन्द्रिये’त्यादिना, इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गमिति, एतत्सूत्रं व्याचिख्यासुराह—‘इन्द्रो जीव’ इत्यादि, इन्द्रो जीव आत्मा,
 कुत इत्याह—सर्वद्रव्यैश्चर्ययोगात्—नर्वद्रव्येषु धर्मादिषु ऐश्वर्ययोगात्, तथा तथा परिभोगेनानादिगमारे तत्स्वभावात्तया
 ईश्वरभावायोगात्, अत इदंनद् इन्द्रः, विपयेषु—शब्दादिषु परमैश्वर्ययोगात् चेतनत्वेन, मतमवेदनमेव परमेश्वर्यं, तद्योगात्,
 नाशब्दो विकल्पार्थः, एवं च ‘तस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति’ तस्य—जीवस्येन्द्रस्य लिङ्गं—चिह्नं अविनाभाव्यतर्हीनं तदवगम-
 कारीन्द्रियमिति, एतदेवात्मानगमेतुतया अनेकधेत्युपदर्शयन्नाह—‘लिंगनादि’त्यादिना, लिंगनात्—लिंगविषयवेगगमनाद् त्रिप-
 यिणो जीवस्य चिह्नमित्यर्थः, एवं इन्द्रदृष्टं, सूचनात् केवलालोकैकोपलभ्य कथनात्, एवमिन्द्रसुष्टं प्रदर्शनात् तदा तत्कर्मनि-
 निवर्त्तनेन लोके संदर्शनात्, एवमिन्द्रजुष्टं उपलम्भात् जीवसेवनोपलभयोगात्, एवमिन्द्रदत्तं, इयञ्जनात् जीवव्यक्तं मद-
 र्थक्रियां(श्रुति)श्रवत्त इतिकृत्वा, चः मसुचये, जीवस्य लिङ्गमिन्द्रियमभिहितार्थनिगमनमेतत्, सुखादयोऽपि जीवलिंगरूपा
 न च इन्द्रियमितिकृत्वा यदिन्द्रियं तज्जीवलिंगमेव, जीवलिंगं तु स्यादिन्द्रियं स्या(इतरथा वा)स्यात् सुखादीति, एवं संख्यात
 इन्द्रियाण्यभिधाय प्रकारतोऽभिधातुमाह—

द्विविधानीति ॥ १६ ॥ सूत्रम् ॥

अनन्तरोक्तानि पञ्चापीन्द्रियाणि द्विविधानि भवन्तीति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘द्विविधानी’त्यादिना, (पृ. ४३-१२) द्विविधानि द्वित्रकाराणि इन्द्रियाणि भवन्ति, सामान्यतः पंचापि, कथमित्याह—द्रव्येन्द्रियाणि वक्ष्यमाणलक्षणानि, भावेन्द्रियाणि च वक्ष्यमाणलक्षणान्येव, न चैतानि दर्शय, जालनतिक्रमादिति ॥ एवं द्वैविध्यमिन्द्रियाणासुपन्यस्य स्वरूपतोऽभिधातुमाह—‘तत्रे’त्यादि, तत्रेति निर्द्धारणार्थः,

निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियमिति ॥ १७ ॥ सूत्रम् ॥

निर्वृत्त्युपकरणे पुद्गलमये द्रव्येन्द्रियमिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘निर्वृत्तीन्द्रिय’मित्यादिना (पृ. ४३-१५) निर्वृत्तं निर्वृत्तिः—प्रतिविशिष्टसंस्थानोपपत्तिः सैवेन्द्रियं निर्वृत्तीन्द्रियं, उपक्रियतेऽनेनेत्युपकरणं एतदेवेन्द्रियं उपकरणेन्द्रियं, चः समुच्चये, द्विविधमेव द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियोपकरणत्वात् द्रव्यात्मकत्वाच्चेति, निर्वृत्तेर्लक्षणमाह—‘निर्वृत्ति’रित्यादिना ‘निर्वृत्तिः अंगोपाङ्गनामकर्मनिर्वृत्तितानीति इहाङ्गोपाङ्गनाम—औदारिकादिशरीरत्रयाङ्गोपाङ्गनिर्वृत्तकं यदुदयादङ्गोपाङ्गान्युत्पद्यन्ते शिरोऽङ्गुल्यादीनि, निर्ममाणनाम चात्र वर्द्धकिसंस्थानीयं कर्णशृङ्गुल्याद्यवसन्निवेशविशेषपरचनायामाहितनेपुण्यमित्याचार्याः, तदित्यभंगोपाङ्गनाम्ना प्रतिविशिष्टेन कर्मणा निर्वृत्तितानि-जनितानि, तानि कानीत्याह—‘इन्द्रियद्वाराणि’ इन्द्रियविवराणि, भावेन्द्रियाद्यथानद्वाराणीति भावः, एतानि च नानासंस्थानादीनि, तथा चागमः—“फ्रांसिदिएणं भंते ! किसंठिए पणत्ते ? , गोयमा ! नानासंठानमंठिए पणत्ते, जिडिंभदिएणं किसंठिए पणत्ते ? , गोयमा ! खुरप्पसंठिए, घाणिदिएणं भंते ! किसंठिए पणत्ते ? , गो-

अमा ! अतिमुच्यचंपयसठिए, एगं चङ्खुरिदिए णं भंते ! किंसठिए पणत्ते ? , गोयमा ! मसुरयचंदसंठिए पणत्ते, सोइदिए णं
 किंसठिए पणत्ते ? , गोयमा ! कल्लुआपुफ्फसंठिए पणत्ते " अभ्यन्तरां निर्वृत्तिमङ्गीकृत्य सर्वाण्यमूनि स्रवाण्यधीतानि, चाह्या
 पुननिर्वृत्तिचित्राकारत्वात्पानिबद्ध्युं शक्या, अथ (पशु) मनुष्यादीनां चाह्यथोत्रादिभेदादिति, इममेव अतिक्रान्तभाष्यार्थं पर्याया-
 न्तरेण स्पष्टयन्नाह— 'कर्म' त्यादि, कर्मविशेषसंस्कृता इति कर्मविशेषो नामकर्म तस्यापि अङ्गोपाङ्गनाम निर्माणकर्म
 च आभ्यां संस्कृता-विशिष्टावयरचनया निर्वृत्तिताः शरीरप्रदेशाः औदारिकादीनां त्रयाणां प्रतिविशिष्टा देशाः कर्णशङ्कुल्या-
 दय इति, मुग्धमतिमोहव्यपोहायाह— 'निर्मर्माणो' त्यादि, निर्माणनाम चाङ्गोपाङ्गं च निर्माणनामाङ्गोपाङ्गं ते प्रत्ययः-कारणं यस्याः
 सा तथाविधा, मूलगुणनिर्वृत्तनेत्यर्थः, निगमनमेतत्, नोत्तरगुणनिर्वृत्तना, सा हि कर्णविधयोः प्रलम्बतापादनं चक्षुर्नासिकयोरञ्जन-
 नस्याभ्यामुपकारः ब्राह्म्यादियोगात् जिह्वायाः स्पर्शस्य गन्धादिभिर्विमलत्वकरणमिति, 'इत्यर्थः' इत्येवमर्थो यस्याः प्रवचनञ्ज्ञ-
 राख्यात इति, व्याख्याता निर्वृत्तिः, अधुनोपकरणमाह— 'उपकरणं चाह्यमभ्यन्तरं च' उपक्रियतेऽनेन निर्वृत्तीन्द्रियमित्युपकरणं,
 ब्राह्मकरणं शङ्कुल्यादीति, तत्र अभ्यन्तरं खड्गस्थानीयाया निर्वृत्तेस्तद्वाराशक्तिकलयं स्वच्छतरपुद्गलजालनिष्पादितं तदभिन्नदेश-
 भेवेति, यदधिकृत्याह— 'निर्वृत्तितस्ये' त्यादि, निर्वृत्तितस्य-निष्पादितस्य स्वावयवविभागेन, निर्वृत्तीन्द्रियस्येति गम्यते, अनु-
 पघातानुग्रहाभ्यामुपकारीति यदनुपहृत्या उपग्रहेण चोपकरोति तदुपकरणेन्द्रियमिति, तथाहि-निर्वृत्ती सत्यामपि शक्त्युपघाते
 न विपयग्रहः, चाह्योपकरणघाते च नियमतः शक्त्युपघात इति तत्प्राधान्यतो ब्राह्ममभ्यन्तरं चेत्याह ॥ इत्थं द्रव्येन्द्रियमभिधायैतत्-
 प्रतिबद्धमेव भावेन्द्रियमाह—

लब्धद्युपयोगौ भावेन्द्रियमिति ॥ १८ ॥ द्वयं ॥

लब्धिः-स्पर्शनादीन्द्रियानरणरुर्मक्षयोपशमः उपयोगः-प्रणिधानं, एतदुभयं भावेन्द्रियमात्मपरिणतिलक्षणमिति सूत्रसमुदा-
यार्थः । अवपवायं त्वाह वृत्तिकारः-लब्धिरुपयोगश्च एतद्द्वयं भावेन्द्रियं भवति, आत्मपरिणतिरूपत्वात्, तत्र 'लब्धि-
नामि'त्यादि (प्र. ४४-५) लभो लब्धिः प्राप्तिरित्यनर्थान्तर, नामेति वाक्यालङ्कारार्थः, गतिजात्यादिनामरुर्मजनिते-
ति, गतिजाती आदिर्यस्य तद्गतिजात्यादि गतिजात्यादि च तन्नामकर्म चेति धियहः तेन जनिता-निर्वचिता, मनुष्यादेर्भावात्,
मनुष्यगतिपंचेन्द्रियजात्यज्ञोपाङ्गादिनामजनितेत्यर्थः, प्रत्यासन्नतरान्तरकारणाभिधित्सयाऽऽह- 'क्षयोपशमजनिता चे'ति साम-
व्याप्ति मतित्रानदर्शनारणक्षयोपशमनिर्वचिता च, ननु च क्षयोपशम एव लब्धिरुक्ता तत्तेन जनिता काऽन्येयम्?, उच्यते, तन्फल-
भृता तानशक्तिरूपेण ग्रहा कारणे कायोपचार कृत्वा क्षयोपशम उक्त इत्यदोषः, आसन्नतर कारणमाह- 'इन्द्रियाश्रयकर्मोदय-
निर्मुक्ता च जीवस्य भवती'ति इन्द्रियाण्याश्रयः-अवकाशो येषा कर्मणा तानीन्द्रियाश्रयाणि-निर्माणाङ्गोपाङ्गादीनि तदुदयेन-
तद्विपाकेन निर्वृत्ता-जनिता वेति, जीवस्यात्मनो लब्धिर्भवतीति स्पष्टदर्पणतलप्रतिविम्बदृष्टान्तेन, स्वच्छे हि दर्पणतले
प्रतिविम्बोदयो भवति न मलीमसे, तथा निर्माणाङ्गोपाङ्गादेरत्यन्तविमलतद्दुयोग्यदुद्गलद्रव्यनिर्मापितानीन्द्रियाणि तस्याः क्षयो-
पशमलब्धेः अनुलम्बनमुपयच्छति-कारणता निवृत्तीति, सैषा लब्धिः कारणत्रयाऽपेक्षा पंचप्रकारा भवति, तद्यथा-स्पर्शनेन्द्रियादि-
लब्धिभाष्यं, यथा तत् पंचविधत्वं तस्याः तथा दृश्यते स्पृष्टिः स्पर्शनं, स्पर्शनं च तदिन्द्रियं चेति स्पर्शनेन्द्रियमेतदेव लब्धिः स्पर्श-
नेन्द्रियलब्धिः-शीतोष्णादिस्पर्शपरिज्ञानसामर्थ्यमनभिव्यक्तोपयोगात्मतेतियावत्, एव जिह्वेन्द्रियादिलब्धयोऽपि वान्याः, इतिश-

द्वो लब्धारयत्तामावदयति ॥ उक्ता लब्धिः, अधुनोपयोगमाह—

उपयोगः स्पर्शादिष्विति ॥ १९ ॥ सूत्रं ॥

उपयोगो-ज्ञानादिव्यापारः स्पर्शादिविषय इति द्वयसमुदायार्थः । अवयवार्थमाह—‘स्पर्शादिष्वि’त्यादि, स्पर्शादिषु पञ्चसु विषयेषु ‘मतिज्ञानोपयोगो’मतिज्ञानव्यापारः उपयोगः, इत्येवमर्थो यस्य प्रवचनैराख्यातः, उपयोगः स्पर्शादिषु परमाणोरपि भवति, स च भावेन्द्रियाधिकारात्तस्य चाजीवलक्षणत्वात् नेहाधिक्रियत इत्याह—‘उक्तमेत’दित्यादि, अभिहितमेतत् प्राग् उपयोगः-चैतन्यपरिणामो लक्षणं-चैशेषिकं जीवस्य, जीवलिङ्गं चेन्द्रियमिति परमाणूपयोगप्रसंगः, अत एवाह-उपयोगो-ज्ञानादिरूप-धैतन्यपरिणामः, अयं चावध्यादिरूपोऽपि भवतीत्याह-प्रणिधानं-अवहितमनस्कत्वं, एतदपि भावनापेक्षयाऽवध्यादिसाधारण-मेवेत्याह-आयोगः स्वविषयमर्यादया स्पर्शादिष्वेव, एवमप्यधिकरणत्वमवध्युपयोगस्येत्यत आह-तद्भावः, उपयोगो-लाञ्छ-नं जीवस्य स्पर्शाद्युपलम्भभावात्, ‘परिणाम इत्यर्थः’, परिणमनं परिणामः-तत्तदुपयोगाधिकरणस्यैव तथाभावात् इति योऽर्थः, उप-योगप्रवृत्तौ क्रममाह-‘एषां चे’त्यादिना, एषां चेति व्याख्यातस्वरूपाणां निर्वृत्युपकरणलब्ध्युपयोगेन्द्रियाणां प्रवृत्तावयं क्रमः-यदुत सत्यां निवृत्तौ तु उक्तलक्षणायां उपकरणोपयोगी भवतः—उक्तलक्षणावेव, निर्वृत्याश्रयत्वादुपकरणस्य तत्प्रभवत्वात् श्रोत्राद्युपयोगस्येति, सत्यां च लब्धौ श्रोत्रादिक्षयोपशमरूपायां निर्वृत्युपकरणोपयोगा भवन्ति, कर्मविशेषसंस्कृतप्रदेशभावे कर्णशङ्खुल्यादिभावात्, तदभावे अभावात्, तथा चाह-निर्वृत्यादीनामिकतराभावे विषयालोचनं न भवति ॥ तदेवं द्रव्य-भावतयेन्द्रियाणां विभागमुपदर्श्य तन्नामादर्शनायाह—‘अत्राहे’त्यादि, अत्रावसरे शिष्य आह-उक्तं भवता प्राक्-पंचेन्द्रि-

याणि धृत्याया, तत् कानि तानि नाम्ना इन्द्रियाणीत्युच्यतां, एवं पूर्वपक्षमाशङ्कयाह-उच्यते,
स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणीति ॥२०॥ सूत्रं ॥

स्पर्शनादीनि पंचेन्द्रियाणीति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थस्तु-‘स्पर्शन’ मित्यादि (पृ-४५-४) स्पृश्यतेऽनेनेति स्पर्शनं, एवं
रसते प्रापते दृश्यते, श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रं, इत्यतानि पंचेन्द्रियाणि ज्ञानादिकार्यनिष्पत्तौ छद्मस्थजीवस्य करणानि, पंचेति संख्या-
नियमः, पंचैव, लोकप्रमयमिद्वत्वात् उपन्यासार्थेषां मिथ्या, नैवमेवैकेन्द्रियाणि (दीनामभावादिति) एतेषामेव विषयानाह—

स्पर्शरसगंधघर्षणशब्दास्तेषामर्थानि ॥२१॥ सूत्रं ॥

यथोपन्यस्तेन्द्रियाणां स्पर्शादयो विषया इति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थस्तु एतेषामिन्द्रियाणामन्तरोपन्यस्तानामेते-अधि-
छत्तग्रोक्ताः स्पर्शादियः स्पृश्यतेऽसाविति स्पर्शः, एवं रसादिष्वपि वाच्यं, अर्यमाणत्वाद्द्विषया भवन्ति, यथासंख्यं, न संकरव्य-
तिरुक्तयोः, अगममकरणं इन्द्रियार्थयोर्भेदज्ञापनार्थमिति ॥

श्रुतमनिन्द्रियस्येति ॥ २२ ॥ सूत्रं ॥

मध्यस्थानमिधानमेकाधिकारत्वेन तदनर्थकत्वापत्तेः, भावश्रुतं मनसोऽर्थ इति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-‘श्रुतज्ञान’-
मित्यादिना (पृ. ४५-८) श्रुतज्ञानमिति ज्ञानमेव, न शब्दः, श्रोत्रार्थत्वात्, द्विविधमङ्गबाह्यमङ्गान्तर्गतं अनेकद्वादशविधमिति,
आप्तमनेकभेदमावश्यकादिभेदात् इतरद्-द्वादशभेदमाचारादिभेदेन इदं नोइन्द्रियस्य-मनसोऽर्थ इति-मनसो विषयः, तथाहि-
मामायािकादिशब्दग्रहणमनन्तरं तदर्थज्ञः तदात्मपरिणामादिरूपं यथा मनसोपलभत इति भावनीयं, यथोदितश्रुतपरिग्रहस्त्व-

निन्द्रियप्राधान्यव्यापनाय न नियमार्थं, श्रुतमात्रस्य एकैन्द्रियादीनामनिन्द्रियाभावेऽपि भावादिति ॥ सूत्रान्तरसम्बन्धायाह—
 'अत्राह'त्यादि, अत्राह व्युत्पन्नचौदरुः—उक्तं भवता, ग्रन्थकारपूजावचनमेतत्, किमुक्तमित्याह—पृथिव्यम्बुवनस्पतितेजो-
 वायवो द्वीन्द्रियादयश्च चत्वारः इति जीवनिकायाः—जीवसंघाताः सामान्येन 'पंचेन्द्रियाणि चे'ति स्पर्शनादीनि, तत् किं
 कस्य पृथिव्यादेः इन्द्रियमिति ?, एवं पृष्टः सन्नाह ग्रन्थकारः—'अत्रोच्यते'—

वायवन्तानामेकमिति ॥ २३ ॥ सूत्रं ॥

वायवन्तानां यथोपन्यस्तजीवानामेकमिन्द्रियमिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थस्त्वयं—पृथिव्यादीनां वायवन्तानां प्रागुप-
 न्यस्तानां 'पृथिव्यम्बुवनस्पतयः स्यावराः' 'तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रयाः' इति सूत्रद्वयेन जीवनिकायानामिति पूर्ववत् एकमेवे-
 न्द्रियं व्यक्तिरूपेण, तच्च न ज्ञायते कतमदित्यत आह—सूत्रक्रमप्रामाण्यात्—इन्द्रियसूत्रक्रमस्य प्रमाणभावेन, प्रथमं स्पर्शनमेवेत्यर्थः,
 स्पर्शनरमनेत्यादिवचनात्, न चासिद्धः एकशब्दः प्रथमार्थे, एको गोत्र इत्यादिप्रयोगदर्शनादिति ॥ तथा—

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानीति ॥ २४ ॥ सूत्रं ॥

कृम्यादीनामिति प्रत्येकमादिशब्दग्रहणात् (कृम्यादिप्रकारा जीवा इति ग्राह्यं तेषां) एकैकवृद्धानीन्द्रियाणीति सूत्रसमुदायार्थः ।
 अवयवार्थं त्वाह—'कृम्यादीना'मित्यादि, (पृ. ४५-१६) स्पष्टं यावन्मनुष्यादीनां चेति, एकैकवृद्धानीत्युक्तेऽपि संदेह एव क्रम
 इत्याह—'यथासंग्यं' येन क्रमेणोपन्यस्तानि तमेवोररीकृत्यैकैकवृद्धानीन्द्रियाणि भवन्ति, न क्रमोल्लङ्घनेन, एतदेव स्पष्टयन्नाह—
 'यथाक्रम'मिति, यथोपन्यासं, एतदाह—तद्यथेत्यादिना, कृम्यादीनां—कृमिप्रकाराणां, आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्, आपादिका-

द्वयः प्रायः प्रसिद्धाः, एषामेकेन्द्रियेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः एकेन वृद्धे किमित्याह-स्पर्शनेन्द्रिये सति रमनेन्द्रिये वृद्धं, 'ततोऽपी-
त्यादि, ततो-द्वीन्द्रियेभ्यः एकेन वृद्धानि पिपीलिकादीनां त्रीणि स्पर्शनरमनघ्राणानि भवन्ति, 'ततः' त्रीन्द्रियेभ्य एकेन वृद्धानि
भ्रमरादीनां चत्वारि स्पर्शनादीनि भवन्ति, ज्ञेयानां च तिर्यग्योनिजानामुक्तव्यतिरिक्तानां, एतानेव विशेषेणाह-मत्स्योरगसुज-
गपक्षिचतुष्टयदानां-जलचरस्थलचरखचरणामित्यर्थः, तथा गर्वेषां च सामान्येन नारकमनुष्यदेवानां पंचेन्द्रियाणि स्पर्श-
नादीनि गणयेवेति । अत्राहोक्तमित्यादिः सम्बन्धग्रन्थः, अत्रेन्द्रियनोन्द्रियाधिकारे आह व्युत्पन्नचोदकः-उक्तं भवता इहैव
गार्गे, किमित्याह-द्विधिधा जीवाः-द्विप्रकाराः प्राणिनः ममनस्का अमनस्काश्चेति, संसारिणः सामान्येन, तत्र तेषु के ममनस्का
अर्थान् के वा अमनस्का इति चोदकामिप्रायमाशङ्क्याह-अत्रोच्यते-

संज्ञिनः समनस्का इति ॥ २५ ॥ सूत्रं ॥

गंघिनो दीर्घकालिन्पुपदेशेन चे ते ममनस्का इति सूत्रममुदायार्थः । अयवार्थमाह- 'संप्रधारणे' त्यादिना (पृ. ४६-१३)
संप्रधारणमालोचनं त्रैकालिकं गृह्यते करोम्यहं कृतवानहं करिष्येऽहमित्येवंरूपं तदेव मंज्ञा तस्यां संप्रधारणसंज्ञायां-दीर्घकालिभ्यः
मत्यां गंघिनो जीवा इति, मंज्ञा विद्यते येषां ते संज्ञिनः, जीवाः-प्राणिनः ममनस्का भवन्ति, विशिष्टमनःपर्याप्तिमन्त इत्यर्थः,
हेतुवादप्रष्टिवाटोपदेशमंज्ञाव्यवच्छेदार्थं एतत्, तथा आगमसूत्रेः, एतान् वस्तुनामग्राहमाह-'मर्षे नारकदेवा' इति, वैक्रियसामा-
न्यादित्यमुपन्यासः, मर्षनारका रत्नप्रभादिभेदेन मर्षदेवा भवनवास्यादयः, गर्भव्युक्तान्तयथ-मनुष्या इति, संसृच्छेनजव्यव-
च्छेदार्थमेतत्, तिर्यग्योनिजास्तु केचिदिति, गोमहिष्यादयो गर्भव्युक्तान्ता य एव ईहापोहयुक्ता इति ईहापोहाभ्यां युक्ताः

इहापोहयुक्ताः, एते हि 'गुणदोषविचारणात्मिका'मिति गुणदोषविचारणमात्मा—स्वरूपं यस्याः सा तथाविधा तां संप्रधा-
रणसंज्ञां प्रति—तामभिमुखीकृत्य संज्ञिनो विवक्षिताः—वक्तुमभिप्रेताः, धनवन्त इव महाधनेन, रूपवन्त इव सुंदरेण, इत्थं
चेत्तद्, 'अन्यथा ही'त्यादि, अन्यथा—एवमनभ्युपगम्यमाने यस्मात् 'आहारे'त्यादि, आहारभयमैथुनपरिग्रहसंज्ञाम्भिः,
तत्रामद्देनीयोदयादोजोलोमप्रक्षेपभेदेनाहारभिलाषपूर्वकमेव विशिष्टपुद्गलग्रहणमाहारः संज्ञा नाम परिज्ञानं तद्विषयमाहारमभ्य-
हरामीति, मोहनीयोदयात् सात्म (अस्वास्थ्य) लक्षणा भयसंज्ञा—भयपरिज्ञानं विभेमीति, पुल्यादिवेदोदयाद् दिव्यौदारिकशरीरसं-
वन्धाभिलाषसेवने मैथुनसंज्ञा, ततोऽन्यथा चापि, मूर्च्छालक्षणा परिग्रहसंज्ञा, भावतोऽभिष्वङ्गो मूर्च्छति, क्रोधादिसंज्ञोपलक्षण-
मेतत्, एकेन्द्रियाणामपि दशविधसंज्ञाभिधानात्, अत एवाह—सर्व एव जीवाः पृथिव्यादयः संज्ञिन इति प्राप्नुवन्ति, संज्ञामा-
त्रयोगात्, कार्पापणेन धनपतिवत् मूर्तिमात्रेण रूपत्वे(वद्धे)ति, न चैतदेवम्, आगमादिविरोधादिति ॥

विग्रहगतौ कर्मयोग इति ॥ २६ ॥ सूत्रं ॥

तत्रान्तरे विग्रहगतौ कर्मयोग एव भवति, संज्ञिनोऽभिलक्ष्येति प्रक्रमः, एवं संवन्धानभिधानमिति सूत्रसमुदायार्थः । अव-
यवार्थं त्वाह—'विग्रहगतिस्मापन्नस्य जीवस्येत्यत्र विग्रहो—वक्रं विग्रहेण समायुक्ता गतिविग्रहगतिरिति अश्वरथन्यायेन,
विग्रहप्रधाना वा गतिविग्रहगतिः, शाकपाधिवादिवत्, तां समापन्नः शरीरत्यागेन विप्राण (द्राणे) भिन्नदेशं शरीरं ग्रहीतुमुद्यतस्य
जीवस्य प्राणिनः कर्मकृत एव योगो भवति इति, कर्मशब्देन कर्माटकमुच्यते, तत्कृत एव व्यापारो भवति, अव-
धारणादौदारिकादियोगव्यवच्छेदः, स्पष्टतरमन्देहार्थमाह—कर्मशरीरयोग इत्यर्थः, कर्मैव शरीरं कर्मशरीरं तद्व्यापार

एतन्मर्थोऽस्य प्रसन्ननैरास्त्यातः, अन्यत्र तु यत्कृगतिं मुत्तया मामान्येन 'ग्रथोक्त' इति यथा-येन प्रकारेण उक्तः 'कायवाङ्म-
 नो योग इति पञ्चदशप्रकारः स तर्पणं भवतीति, तुशब्दो विज्ञेयणार्थः, ऋजुगतिं स्वशरीरोत्पादं एकविग्रहां च विग्रहगतिं मुत्तवा,
 ऋजुगती हि पूर्वांगरीरियोगोन्थापिनप्रयत्नविज्ञेयादेव गतिरित्यते, धनुज्याविमोक्षाहितसंस्कारेषुगमनवत्, औदारिकादिमिश्रः
 नुत्तानामोन्नामन् स्थूलनयामेदान्, स्वशरीरोत्पादेऽपि तथा मंहरणतो वीजाङ्कुशादिभावे भावोत्तरासाधित्थंभूत एव, एकविग्रहाया-
 मपि गती पूर्वांपरशरीरग्रहणसोक्षयोर्त्विधंभूत एवेति भावनीयं, तदेवमिहेदमुच्यते-नानादिशरीरमिश्र एवेति नियमः एवं च
 विग्रहगती ऋर्मयोग एव भवति, नतु विग्रहगतावेव कर्मयोगः, केवलममुद्घाते चतुर्थपंचमवृत्तीयसमयेषु तद्वभावात्, विग्रहगता-
 र्प्येऋरिग्रहापामभावात्, तच्चेह व्याप्तिविवक्षिता, तिलतलवत् शुंठीकडुकत्ववद्वा, किंतु विषयः खे शक्नुनिवत् उदके मत्स्यवद्वेति ॥

श्रुतिग्रहं मति विग्रह इति तच्चिरन्धनमाह—

अनुश्रेणि गतिरिति ॥ २७ ॥ सूत्रं ॥

आध्यं व्यापारमधिकृत्य मंबद्धमेवेति मग्बन्धानभिधानं, श्रेणीमनु अनुश्रेणि श्रेणी-आत्मानुमारिणी गतिमतां गतिरिति सूत्रममु-
 द्रापार्थः, अत्रपार्थमाह- 'मर्वा गति' रित्यादिना (प्र. ४७-४) मर्वा-ऊर्ध्वमधस्तिर्यग् गतिः-देशान्तराप्तिफला क्रिया, जीवानां
 संमारिणां पुद्गलानां च-परमाण्यादीनां गतिमम्भवात्, पुद्गलमभिमृह्य प्रोक्तं सूत्रकारस्य, उत्तरसूत्रे जीवग्रहणान्यथाऽनुपपत्तेः,
 व्यपञ्चेदाभावादिति भावनीयं, 'आकाशप्रदेशानुश्रेणि भवती' ति, जीवपुद्गलावगाहलक्षणमाकाशं तस्य प्रदेशः-सर्वलघव-
 त्तदप्यचाः, निर्दिभागा भागा इत्यर्थः, तेषामनुश्रेणि श्रेणेतु भवति तथा, तदनुमारेणेत्यर्थः, अत्र जीवानां स्वशरीरावगाहप्रमा-

णप्रदेशा पांक्तः श्राणेरुच्यते, पुद्गलानां त्वेकप्रदेशादिरूपा, अनन्तप्रदेशिकानामप्येकाकाशप्रदेश एव स्थानात्, व्यतिरेकमाह-
 'विश्रेणिर्न भवतीति गतिनियम' इति, अत्रोक्तलक्षणायाः श्रेणेर्विगता या गतिः सा विश्रेणिः, इयं च न भवति, जीवानां
 कर्मपरत्तन्व्यमन्तरेण पुद्गलाना च परप्रयोगविरहेण तथास्वभावत्वात् गतिनियम एव ॥ तथा चाह—

अविग्रहा जीवस्येति ॥ २८ ॥ सूत्रं ॥

स्वरूपावस्थितस्य जीवस्याविग्रहव गतिर्भवतीति सूत्रसमुदायार्थः । एनमेवाह वृत्तिकारः—सिद्धयमानगतिः जीवस्य निय-
 तमविग्रहा भवति, इह सेधनशक्तिः सिद्धयमानः सेधनशीलो वा तस्य गतिः पूर्वयोगाद् अलाब्नादिदृष्टान्तसिद्धा सिद्धयमान-
 गतिः 'जीवस्ये'ति भूतपूर्वगत्या जीनता, नियतं-सर्वकालमेव अविग्रहा-ऋज्वेव भवतीति ॥ न चैवं विग्रहगतेरभाव एवेत्याह-

विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्य इति ॥ २९ ॥ सूत्रं ॥

विग्रहवती च, चब्दात् अविग्रहा च, संसारिणो, जीवस्येति वर्त्तते, 'प्राक् चतुर्भ्य' इति चतुर्भ्यो विग्रहेभ्यः प्राक् निर्दिग्रहा
 प्रकर्षतः, प्राक्शब्दस्य मर्यादाभिधायित्वादिति सूत्रसमुदायार्थः । अत्रयवार्थस्तु 'जात्यन्तरे'त्यादि(पृ. ४७-९)जात्यन्तरसंक्रां-
 ताविति जननं जातिर्जन्मेत्यनर्थान्तर, जातेरन्या जातिर्जात्यन्तर तस्मिन् संक्रान्तावित्यर्थः, संसारिणो जीवस्य-एकेन्द्रियादेः,
 किमित्याह-विग्रहवती चाविग्रहा च गतिर्भवतीति, न विग्रहवतीत्यन्ये, अविग्रहा च वक्ररहिता गतिर्भवति, वक्रा वा वक्रे-
 त्यर्थः, किमित्यत आह-उपपातक्षेत्रवशात् जन्मक्षेत्रसामर्थ्येन, 'तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्राक् चतुर्भ्य' इति सर्वत्र दिक्षु विदिक्षु
 ना जन्मपरिग्रहं कुर्वतः, प्राक् चतुर्भ्य इति चतुर्भ्यो विग्रहेभ्यः प्रागित्युक्तं, कार्यवशादसकृदुपन्यस्तोऽयं सूत्रावयव इत्येनं

व्यानियामुराह—‘येषां’मित्यादि, येषां जीवानां विग्रहवती उपपातक्षेत्रवशाद् भवति तेषां विग्रहा—वक्ररूपाः प्राक् चतुर्भ्यो
 भवन्ति, अनिप्रान्तमाप्यार्धं व्यक्तिसापदयन्नाह—‘अविग्रहा’ इत्यादि, अविग्रहा समश्रेणिस्थानोपपाते, एकविग्रहा एक-
 प्रालनाप्यश्रेणिस्थानोपपाते द्विविग्रहा द्विक्रवलनाप्यश्रेणिस्थानोपपाते त्रिविग्रहा त्रिक्रवलनाप्यश्रेणिस्थानोपपाते,
 स्यापना चैयं, इत्येवमेता अविग्रहा याः चतुःसमयपरा इति चतुसमयाः परा यासां ताः चतुःसमयपराः चतुर्विधाश्चतुष्प्रकारा
 गतयो भवन्ति, प्रक्रमालीनानामिति, नियमार्थमेतदित्यत आह—‘परतो न सम्भवन्ति’ परतः चतुःसमयपराया गतेः
 न सम्भवन्ति, एवंमयाः का गतयः, इदं च पूर्वशरीरविच्छेदात् (छेदो) मंहकजलौकागतिभ्यां भावनीयौ, आसां च गतीनां
 मध्ये नारकादीनामविग्रहैकद्विविग्रहा एव भवन्ति, एकेन्द्रियाणां विविग्रहा वेतराश्चेति, लोकनाडीवाह्यतोऽपि तद्वह्निस्तदुत्पत्तेः,
 एवमपि किं परतो न सम्भव इत्याह—‘प्रतिघातभावात्’ अनुश्रेणिगताविति क्रमः, ततश्चानुश्रेणिगतौ प्राप्यस्थानं प्रति चतुः-
 समयमनभ्यभावत्वात् प्रतिघातः, विग्रहान्तरादेव तत्सिद्धिर्भविष्यतीत्याह—‘विग्रहनिमित्ताभावाच्च’ मर्वलोकैऽपि, प्रक्रमात्
 अधिसविग्रहापेक्षमेतत्, विग्रहान्तरनिमित्ताभावाच्चेत्यर्थः, न चैतदनापं, यथोक्तं—“अपञ्चत्सुहुमपुढविकाइए णं भंते ! इहलोग-
 नेननालीए वाहिरिल्ले वेत्ते अपञ्चत्सुहुमपुढविकाइयचाए उअअज्जिचए से णं भंते कइममइएणं निग्गहेणं उअअजेजा !, गोयमा !
 निग्गमएण ना चउअमएण्ण वा निग्गहेण उअअजेजा, ” चत्वारश्च समयस्त्रिवकायामेव गतौ सम्भवन्तीत्यागमानुवादः, अन्य-
 स्नाह—पंचममयाऽपि गतिः सम्भवति, यः किल प्राणी महातमःप्रभापृथिवीविदिग्व्यवस्थितः कालं करोति बाह्यलोकविदिशि चोत्प-
 त्स्यते तस्य पंचममयाऽपि गतिस्वयं भवति, तथा लोकनिष्कृततटपरोत्पत्तेरिति, एकेत्याचार्याः केचिदाहुः—कदाचित्केयं भवति

न ग्रन्थकृतोपन्यस्ताः, प्रायः प्रवृत्तिविषयत्वाद् ग्रन्थस्येति, तत्रैतदेव प्रमाणं, अधिकृतविग्रहस्वरूपमाह—‘विग्रहो वक्रित’मिति विग्रहो वक्रितमुच्यते, विग्रहशब्दं पर्यायान्तरैराह—‘विग्रह’इत्यादिना, विग्रहणं विग्रहः वक्रितमित्यर्थः, एवमवग्रहः श्रेण्यन्तरसंक्रान्तिः—श्रेणेरन्या श्रेणिः श्रेण्यन्तरं तत्र संक्रान्तिरित्यर्थः, पर्यायशब्दाः एत इत्यर्थः, अधुना पुद्गलमधिकृत्य निर्देशमाह—पुद्गलानामप्येवमेवेति यथा संसारिणां च जीवानां चतस्रो गतयः अनन्तरश्रुक्ताः तथा पुद्गलानामपि—परमात्मादीनां विश्रसाप्रयोगाभ्यां भावनीया इति, ‘शरीरिणां चेत्यादि शरीरिणां च—औदारिकादिशरीरिणां विग्रहादिगतौ कर्मणश्शरीराभिधानात् जीवादीनां, किमित्याह—‘विग्रहवती चाविग्रहा वेनि न कश्चिद्भेदः, कुत इत्याह—‘प्रयोगपरिणामवशाद्’ स्वप्रयत्नापेक्षः प्रयोगः, परिणामस्तु विश्रसापरिणामः, एतद्वशाद्—एतत्तमामर्थ्येन, मा भूत् सर्वसाधर्म्यमित्यतिदिष्टापवादमाह—‘न तु तत्र विग्रहनियम’इति न पुनस्तत्र—अधिकृतशरीरपक्षे विग्रहनियम इति, अल्पा वा बहवो वा यथोक्तविग्रहेभ्यस्तथा नियमनिमित्ताभावादिति ॥ ‘अत्राहे’—त्यादि सूत्रान्तरसम्बन्धग्रन्थः, अत्र—विग्रहाधिकारे पर आह—‘अथ विग्रहस्य किं परिमाण’मिति कियता कालेनाधिकृतविग्रहो जायत इति प्रश्नार्थः, एतदाशङ्कयाह—‘अत्रोच्यत’इत्यादि(पृ. ४७-१८)‘क्षेत्रतो भाज्यं’ विग्रहपरिमाणे, एकादिप्रदेशभाषित्वात् क्षेत्रस्य, कालतस्तु किमित्याह—

एकसमयोऽविग्रह इति ॥ ३० ॥ सूत्रं ॥

एकः समयो व्यवधायको यस्य स एकसमयोऽविग्रहो भवति, एकसमयेनातिक्रान्तेन वक्राया गतेर्भावादिति सूत्रममुदायार्थः, अवयवार्थन्त्याह—‘एकसमयोऽविग्रहो’भवतीत्यादि, भाष्यं, (पृ. ४८-२) कोऽस्यार्थः ? इति, भवान्तराले वसितायां जन्तोर्गति-

पग्निमिनर्यरुममयेनानिक्कान्तेन वक्त्रा गतिर्जायित इति, एकसमयोऽविग्रहो भवतीत्युच्यते, न त्वयं नियमः, सर्वस्वावश्यं समयान्तिक्कान्तेन मसित्वयं, यदाह—‘अविग्रहा गतिः’ श्रज्जेव लोकान्तमपि यावत् एकसमयेन भवत्युपपातक्षेत्रवशेन, अपिच—अत्राविग्रहस्यै एरुममपत्वमुपलक्षणं, यदाह—‘एकविग्रहे’त्यादि, एकविग्रहा गतिः द्वाभ्यां समयाभ्यां भवति, पूर्वापरसमयावधिकान्तात् विग्रहस्य, एवं द्विविग्रहा गतिरिति विग्रहा चतुर्भित्ति, ‘अत्र भंगरूपणा’ यथोदितसमयविकल्पभावना कार्या, सा च कर्तव्येति ॥ वदत्र—

एकं द्वौ वाऽनाहारक इति ॥ ३१ ॥ ॥ सूत्रं ॥

नन्दमेर, गमुदायार्थः प्रकृतः, अत्रयार्थं त्याह माप्यकृत्—‘विग्रहे’त्यादिना (पृ. ४८-६) विग्रहगतिमुक्तलक्षणां समापन्नः—श्रामो जीरः—प्राणी. किमित्याह—एकं वा समयं द्विविग्रहायां मध्यमं ‘द्वौ वा समयौ’त्रिविग्रहायां मध्यमावेव अनाहारको भवति, पूर्वापरशरीरमोक्षग्रहणमंस्पर्शाभावेन, अत एवैकसमयायां न भवति, तत्संस्पर्शयोगात्, तदिह विग्रहगतिसमावद्धो विग्रहापेक्षे एव गृह्यते, न मामान्येन, तत्रामम्भवादिति, वाशब्दो विकल्पार्थे, कदाचिदेकं कदाचिद् द्वाविति, अपरे वाशब्दस्त्रीनेत्यभिदधति, एतदपि पंचममयपरायां गतायुक्तवद्विरुद्धमिति,^x अनाहारकत्वं चेहौजादिविचिधाहारनिषेधतः, कर्मणुद्गलग्रहणं तु गदाऽप्यस्त्येव, योगादिहेतुभावात्, वर्षणममयसमादीप्तगच्छन्नारचोदकग्रहणवदित्याचार्याः^x, शेषकालमनुसमयं व्यतिरिक्तगनुममयमथिल्लेदेनाहारयति—अभ्यवहरति उत्पत्तिसमयादारभ्यान्तर्मुहूर्तिकेणौजाहारेण पश्चादाभ्यवक्षयाल्लोमाहारेण कश्चित् रुदाचिन्तेन कात्तिकेनेति, आह—‘कथं’मित्यादि, कथं—केन प्रकारेणैकं द्वौ वा समयवानाहारकोऽयं, न वद्वृत्तिरिति,

न पुनरतो बहुतरान्, इत्येवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह—‘अत्रे’त्यादि (पृ. ४८-९) अत्र प्रश्ने भंगप्ररूपणेति, विकल्पविभावना कार्या, श्रमौ च कृत्व द्विविग्रहायामेकं त्रिविग्रहायां द्वावित्यनेन ॥ ‘अत्राहे’त्यादि सूत्रान्तरसम्बन्धग्रन्थः, अत्रावसरे चोदक आह—एवमुक्तेन प्रकारेण इदानीं भवक्षये सति मरण इत्यर्थः, जीवः प्राणी अविग्रहया उक्तलक्षणया विग्रहगत्या वा उक्तलक्षणयैव गत्या गतः उपपत्तिदेशं प्राप्तः ‘कथं पुनर्जायते’ केन प्रकारेण पुनः प्रादुर्भवतीति प्रश्ने सत्याह—‘अत्रोच्यते, उपपातक्षेत्रं’ जन्मस्थानं ‘स्वकर्मवशात्’ पूर्वोपात्तकर्मसामर्थ्येनैवायति, नेत्ररादिवशेन, किमित्याह—‘शरीरार्थं’ औदारिकादिशरीरनिष्पादनाय ‘पुद्गलग्रहणं करोति’ औदारिकादिशरीरायोग्यद्रव्यादानं करोति, अथ कथमज्ञः सन् तथा करोतीत्याह—‘सकपायत्वा’दित्यादि, सकपायत्वात् कारणाजीवः कर्मयोग्यान् मनुष्यादिभावेन निर्वर्त्तनीयस्य कर्मण उचितान् पुद्गलानादत्ते—गृह्णाति, इतिशब्दः हेतोः, अतः कर्मणः तत्स्वभावतया अधिकृतपुद्गलग्रहणं करोति, तथा ‘कायवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् (५-१९) उपकार इति वक्ष्यति, एवं ‘नामप्रत्ययात् सर्वतो योगविशेषा’दि (८-२४)ति वक्ष्यते, इत ऊर्ध्वं, ‘तज्जन्मे’त्यादि, यत्तदित्थं न्यायसिद्धं शरीरार्थं पुद्गलग्रहणं तज्जन्मेति, तदेवं जायत इति, तच्च त्रिविधं जन्म, तद्यथेत्युपन्यायार्थः, सम्मूर्च्छनगर्भोपपाता जन्मेति ॥ ३२ ॥ सूत्रं ॥

मधुदायार्थः प्रकटः । अथयवार्थस्तु—सम्मूर्च्छनं गर्भं उपपात इति, एतत् त्रिविधं जन्मेत्येतावती वृत्तिः सूत्रस्य, इह सम्मूर्च्छामात्रं सम्मूर्च्छनं उत्पत्तिस्थानस्थतदुचितपुद्गलोपमर्देन शरीरबद्धसंघ्यात्मपरिणामरूपकृम्यादिसन्मूर्च्छनवत्, गर्भं इति स्त्रीयोनौ शुक्रशोणितपुद्गलादानं, गर्भणं गर्भः, मन्मूर्च्छनविलक्षणोऽयं, व्यतिरिक्तः। गंतुकशुक्रशोणितपुद्गलग्रहणात् ; उपपातस्तूपपातक्षेत्र-

मात्रनिमित्तः प्रच्छदपटादंरूपि देवदृष्याद्यधो चक्रियशरीरग्रायोग्यद्रव्यादानादिति, एतेन नरककुटोपपात उक्तो वेदितव्यः, पूर्ववि-
 लम्बणधायं, आयन्तुःशुक्रशोणितादिरूपपुद्गलाग्रहणात्, तत्स्वतद्योग्यग्रहणादिति, एवमेवं त्रिविधं-सम्सृच्छनजन्म गर्भजन्म उप-
 पातजन्म च, शरीरतया आत्मलाभ इत्यर्थः, इह चादौ सम्सृच्छनजन्म प्रत्यक्षबहुस्वामित्वात्, तदनु गर्भजन्म, प्रत्यक्षौदारिकशरी-
 रमायम्यात्, तत उपपानजन्म स्वामिन्धम्यात् ॥३२॥

सचिच्छशीतसंवृत्ताः सेतरा मिश्राश्चैकैकशस्तद्योनय इति ॥ ३३ ॥ सूत्रं ॥

मग्दभेय, मचिच्छशीतसंवृत्ता मूलभेदेन सेतराः-मप्रतिपक्षा मिश्राश्च उभययोगतः एकैकशः-एकैकाः मप्रतिपक्षा मिश्राश्च
 तद्योनयो-जन्मप्रत्यक्षौदारिक्योनय इति सूत्रमस्युदायार्थः, अयवार्थं त्वह-‘संसार’इत्यादिना (पृ. ४८-८९) संसारे चतु-
 र्गतिरेवपि जीवानां प्राणिना अस-अनन्तरोदितस्य त्रिनिधस्य जन्मनः सम्सृच्छनादेः एताः सचिच्छादयः सचिच्छशीतसंवृत्ताः
 मप्रतिपक्षा इति नह प्रतिपक्षः-अचित्तोष्णामंवृत्तैः मप्रतिपक्षाः, मिश्राश्च द्वयैकीभावे, तद्यथा-मचिच्छाचिता शीतोष्णा संवृ-
 त्तियुगा, चः मसुबन्धे, एकैकशः एकैका, सचिच्छादीना सेतराः एकैका मिश्रा इति योनयो भवन्ति, एवमेता न न योनयः,
 युवन्ति-मिश्रीभवन्ति अतु जन्महेतुद्रव्याणि कर्मणेन महेति योनयः-उत्पत्तिस्थानानि, असुमेयार्थं स्पष्टयन्नाह-‘तद्यथे’त्यादिना,
 सचिच्छा-शीतप्रदेयाधिष्ठिता अचिच्छा-तद्विपरीता सचिच्छाचिता-उभयस्वभावा शीता शिशिरा उष्णा निपरीता शीतोष्णा-उभ-
 ययभारा संवृत्ता-प्रच्छन्ना विवृत्ता-विपरीता उभयरूपा मिश्रंति, इदानीमासा मध्ये यस्य या भवति तदेतदाह-तत्र नारक-
 देयानामचिच्छा योनिः परजीवप्रदेयानधिष्ठिता, गर्भजानां तिर्यङ्मनुष्याणा मिश्रा, त्रिविधान्देयानधिष्ठिता उक्तव्यतिरिक्तानां

संमूर्च्छनजन्मनां त्रिर्यग्मनुष्याणामिति, गोकुम्यादीनामेव तथाविधप्राणोद्भवानां मिश्रति, एवं गर्भजन्मनां मनुष्यादीनां देवानां शीतोष्णा माघाणा, तेजस्कायस्य-अग्नेः उष्णा प्रतीतैव, त्रिविधाऽन्येषामनुक्तव्यतिरिक्तानां सम्मूर्च्छनजन्मनिर्यद्मनुष्यनारूपाणां, एषां त्रिर्यद्मनुष्याणां कस्यचिच्छीता कस्यचिन्मिश्रा, नारूपाणां त्वाधे श्रुथिवीत्रये उष्णा, चतुर्व्यां क्वचिच्छीता क्वचिदुष्णा, नरकमेदेन, एवं पञ्चम्यामपि, पृथ्यां सप्तम्यां च शीतैव, एवं नारकैकेन्द्रियदेवानां संवृत्ता-प्रच्छन्ना, गर्भजन्मनां त्रिर्यद्मनुष्याणां मिश्रा, संवृतचितृत्ता विवृताऽन्येषामित्युक्तविपरीतानां सम्मूर्च्छनजन्मद्वीन्द्रियादितिर्यद्मनुष्याणामिति ॥३३॥

जरायुजाण्डजपोतजानां गर्भ इति ॥ ३४ ॥ सूत्रं ॥

त्रिविधस्य जन्मनोऽधिकृतत्वात् तत्स्वामिप्रदर्शनपरमेतत् संवृद्धार्थमेव, यावद्गर्भो जन्मेति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-
 'जरायुजादीना'मित्यादि, (पृ.४९-८) जरायुनि जायंते स्म जरायुजाः, जरायुमध्यगताः, जरायुवेष्टिता इत्यर्थः, तेषां गोमहिषी-
 मनुष्यादीनामित्यादि निगदसिद्धं, अण्डजानामित्यादि, अण्डे जायन्ते स्म अण्डजाः तेषां, सर्प्यगोधादीनामिति निगदसि-
 द्धमेव, 'पोतजाना'मित्यादि, पोत एव जाता इति पोतजाः, शुद्धप्रसवाः, न जरायुादिवेष्टिताः, तेषां शल्लकहस्तादीनामिति
 निगदसिद्धमेव यावद्गर्भो जन्मेति एषां संप्रामेव उक्तलक्षणानां प्राणिनां अशेषाणामेव गर्भो जन्म भवतीति ॥

नारकदेवानामुपपात इति ॥ ३५ ॥ सूत्रं ।

प्रमृट्यार्यमेव, नाररूपाणां देवानां चोपपातो जन्मेत्येतावदस्य भाष्यं, एतदपि निगदसिद्धमेव, नारं नारकदेवानामिति गत्य-

पेक्षो निर्देश अर्थग्रहणव्यवहारज्ञापनार्थ इति ॥ ३५ ॥

शेषाणां सम्मूर्च्छनमिति ॥ ३६ ॥ सूत्रं ॥

शेषाणामुक्तव्यतिरिक्तानां प्रथिव्यादीनां सम्मूर्च्छनं जन्मेति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-‘उभयावधारणं चात्र भवती’त्यादिना, (पृ. ५०-३) उभयावधारणमिति जरायवादीनां गर्भादीनां जरायवादाविति, अत्रेति जन्मविभागाधिकारे, यदाह-जरायुजादीनामेव गर्भः, नौषपातिकादीनामुक्तलक्षणानां, गर्भ एव जरायुजादीनां, नौषपातादि, एवमुपपादादिष्वपि योजनीयमिति ॥

औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकार्मणानि शरीराणीति ॥ ३७ ॥ सूत्रं ॥

अनन्तरोक्तासु जन्मसु योनिषु च एतावन्त्येव शरीराणीति सूत्रममुदायार्थः अवयवार्थं त्वाह-‘औदारिक’मित्यादिना (पृ. ५०-१०) तत्रोदारं बृहत् स्थूद्रव्यमित्यर्थः, तन्निवृत्तमौदारिकं, औदारिकशरीरनामकमौदयनिष्पन्नं चौदारिकं, विविधा क्रिया विक्रिया तथा निवृत्तं वैक्रियशरीरनामकमौदयनिष्पन्नं वा वैक्रियं, चतुर्दशपूर्वविदा प्रतिविशिष्टप्रयोजनायाहियते इत्याहारकं, तेजोविकारस्तेज एव वा तैजसं-उष्णगुणं शानुग्रहसमर्थत्वमाधनमिति, कर्मनिमित्तं कर्मणं, अशेषकर्म चास्याधारभूतं, कुण्डवद्धरादीनां, अशेषकर्मप्रगवसमर्थं वा यथा बीजमधुरादीनामिति, इत्येतानि पंच शरीराणि संसारिणां जीवानां भवन्ति इत्येवमेतानि-अनन्तरोदितानि, पंचैव न न्यूनाधिकानि, शीर्यत इति शरीराणि, संसारिणां जीवानामिति, जीवानामेव, न मुक्ताकाशादीनां, इह चादावौदारिकं स्थूलाल्पप्रदेश बहुस्वामित्वात्, ततो वैक्रियं पूर्वस्वामिसाधम्यति, तत आहारकं लघ्वधिसाधम्यति,

तनसृजं, सूक्ष्मामह्येयस्कन्धकत्वात्, ततः कर्मणं सूक्ष्मानन्तप्रदेशत्वादिति ॥ अमुमेनार्थमादर्शयन्नाह—

परं परं सूक्ष्ममिति ॥ ३८ ॥ सूत्रम् ॥

मग्नन्धः प्रकटः, समुदायार्थश्च । अवयवार्थं त्वाह— ‘तेषां’मित्यादिना (पृ. ५०-१३) तेषामित्यनेन सूत्रमबंधमाह—औदारिकादीनां शरीराणामनन्तरोद्दिष्टानां, किमित्याह—पर पर सूक्ष्मं वेदितव्यमिति, वीप्सा व्याप्तिमाह, पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरशरीरापेक्षया परिस्फुरद्रव्यारब्धमतिशिथिलनिचयं बृहच्च भवति, उत्तरोत्तर तु सूक्ष्मद्रव्यानन्तमतिघननिचयमणु च भवति, पुद्गलद्रव्यपरिणतिर्निचियात्, अमुमेनार्थगाह—‘तद्यथे’त्यादिना, तदेतद्यथा स्पष्टतर भवति तथा कथयति—औदारिकाच्छरीरात् वैक्रियं सूक्ष्मं, ननु चौदारिकं योजनमहस्रप्रमाणमुत्कर्षात् वैक्रियं तु योजनलक्षप्रमाणमतः कथं तत् सूक्ष्ममिति?, उच्यते, यद्यपि प्रमाणतस्तदपि महद्वैक्रियं तथापि सूक्ष्ममेनादृश्यत्वात्, इच्छया तु तत्कर्तुर्दृश्यत इत्यतो न दोषः, तथा वैक्रियादाहारकं, सूक्ष्मतत्परिणामपरिणतमहुपुद्गलद्रव्यारब्धत्वात्, आहारकौचैजं, नहुतद्रव्यमतिस्फुम्भपरिणामपरिणतं च, तैजसात् कर्मणमतिबहुद्रव्यप्रचितमतिस्फुम्भं न भवतिअत्र सूक्ष्मताऽऽपेक्षिकी प्रतिपत्तव्या, न सूक्ष्मनामकर्मोद्दयजनितेति ॥ एतच्च स्थूरात् सूक्ष्ममुत्तरोत्तर किमित्याह—

प्रदेशतोऽसंबन्धेयगुणं प्राक् तैजसादिति ॥ ३९ ॥ सूत्रम् ॥

प्रदेश इति प्रसृद्धो देशः प्रदेशः—अनन्ताणुरकस्कन्धः, एवंविधैः प्रदेशैः प्रदेशतः ‘इतरेभ्योऽपि दृश्यत’ इति प० वचनात्, अमह्येयगुणं भवति, परम्परमिति वर्तते, प्राक् तैजसादिति तैजसमर्थादयेति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘तेषां’मित्यादिना, तेषां शरीराणाम्-औदारिकादीनां परं परमेवैद्युत्तरोत्तरमित्यर्थः, प्रदेशतोऽसंबन्धेयगुणं भवति, अनन्तरोदितप्रदेशापेक्षया एतदुक्तं

भवति-औदारिकशरीरग्रहणयोग्यो यः स्वन्धोऽनन्तप्रदेशः एकः यदाऽन्यैरनन्ताणुकैः स्कन्धैरमह्वैर्यैर्गुणितो भवति तदा वैक्रियग्रहणयोग्यो जायते, एवं वैक्रियग्रहणयोग्योऽप्यनन्ताणुको यदाऽन्यैरनन्ताणुकैः संख्यैर्यैर्गुणितो भवति तदाऽऽहारकग्रहणयोग्यतामेति, तैजसादिनि मर्यादा दर्शयति, न सर्वशरीरव्याप्यं न्यायः, अपि तु तैजसमर्यादया, अमुमेगार्थं स्पष्टतरमाह-‘औदारिके’-त्यादि, औदारिकशरीरप्रदेशेभ्यो यथोदितानन्ताणुस्कन्धेभ्यः, किमित्याह-वैक्रियशरीरप्रदेशा यथोदितस्क्रन्धा एव, असंख्येयगुणा इति भावितार्थमेतत्, एवं वैक्रियशरीरप्रदेशेभ्यः पूर्वोक्तस्कन्धेभ्यः आहारकशरीरप्रदेशाः पूर्वोक्ता एवामह्वैर्यैर्गुणा इति, ममानपूर्वेण, सर्वत्रैह प्रदेशास्तत्तच्छरीरायोग्यस्कन्धा एव गृह्यन्ते, न परमाणवः, तत्त्वार्थामम्मवात्, अणूनां च शरीरग्रहणयोग्यत्वाभावादिति॥

अनन्तगुणे परे इति ॥ ४० ॥ सूत्रम् ॥

समुदायार्थः प्रकटः, अवयवार्थं त्वाह-‘परे द्वे शरीरे’ इत्यादिना (ष्ट-५१-५) परे इत्युक्ते द्विशब्दोपादानं मत्सम्याशंका निवृत्त्यर्थः, परे द्वे शरीरे, विस्पष्टार्थमाह-तैजसकर्मणे इत्यादि पूर्ववत्, पूर्वस्मात् पूर्णत इति, वीप्सायां व्याप्तिमाह, प्रदेशार्थतयैतेऽनन्ताणुस्क्रन्धार्थत्वेनानन्तगुणे भवतः, एतत् प्रकटार्थमेवाह-आहारकाच्छरीरात्तैजसं शरीरमेव, किमित्याह-प्रदेशतोऽनन्तगुणमिति, आहारशरीरयोग्यः स्वन्धोऽनन्ताणुभिः स्कन्धैरनन्तैर्गुणितः तैजसशरीरग्रहणयोग्यो भवति, एवं प्रदेशत इति प्रदेशैरनन्ताणुकैरनन्तैरनन्तगुणमिति फलनिर्देशः, एवं तैजसाच्छरीरात् कर्मणमेव, किमित्याह-अनन्तगुणमिति, एतमेव शरीरायमानन्तगुणत्वेनेति भावनीयं ॥

अप्रतिघाते इति ॥ ४१ ॥ सूत्रं ॥

एते एव शरीरे परे अप्रतिघाते-प्रतिघातवर्जिते भवन इति सूत्रमसुदायार्थः। अवयवार्थमाह-‘एते द्वे’ इत्यादिना (पृ. ५१-९) एते इत्युक्ते द्विशब्दोपादानं प्रथमाचवृचनार्शकानिर्वृत्यर्थं, तैजसकर्मणे इति प्रक्रान्ते, अन्यत्र लोकान्तादिति लोकान्तं सुम्वा सर्वत्रान्यत्र वा लोकादौ, किमित्याह-अप्रतिघाते इति-प्रतिघातवर्जिते भवतः, तथाविधसूक्ष्मपरिणामित्वात्, एतद्वतां लोक-मध्ये सर्वत्रोपपत्तेरिति ॥

अनादिसम्बन्धे (च) इति ॥ ४२ ॥ सूत्रम् ॥

आदिः-प्राथम्यमविद्यमानः आदिर्यस्यामावनादिः, सम्बन्धनं सम्बन्धः-संयोगः, अनादिः सम्बन्धो ययोः परस्परणे संसारिमिद्य मह ते अनादिर्गन्धे, चशब्दः सम्बन्धविकल्पार्थः, प्रवाहतो, न तु व्यक्तितः, अतीतकालवदिति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-‘तन्भ्या’ गित्यादिना (पृ. ५१-१३) तन्भ्यां तैजसकर्मणाभ्यामित्याह, अनादिः-अकृतकस्तथाभव्यत्वापेक्षया सम्बन्धः-संयोगो जीवस्येत्येवमनादिम्बन्धे इति, जीवत्ववत्, तत्कर्मसंबन्धयोग्यत्वरूपं जीवत्वं तथाभव्यत्वमनादि, तदभावे मिद्वस्येव (न तथा कर्मसंबन्धः, भेदापेक्षया वाऽऽदिम्बन्धे इति, तदित्यमादित्वानादित्वयोरन्योऽन्यानुवेधः अन्यथोभयामाव इति भावनीयं, एतेन सिद्धानामप्यनादिमत्त्वाभ्युपगमाज्जीवत्ववत् तदसिद्धपूर्वकत्वाभाव इति यदाहुर्मन्दमतयस्तवपि प्रतिक्षिप्तमवसेयं आदित्वानादित्वयोरन्यानुवेधोऽन्यथोभयामावावदिति भावितमेतत् ॥

सर्वस्येति ॥ ४३ ॥ सूत्रम् ॥

सम्बन्धः प्रतीतः, समुदायार्थं त्वाह-‘सर्वस्यैवे’त्यादिनाऽऽह (पृ. ५१-१५) सर्वस्य-सर्वस्यैव एते-अनन्तरोदिते तैजसका-

मर्णे शरीरे संस्मारिणो जीवस्य भवतः, नासंस्मारिणः, एतन्निबन्धनत्वात् समारस्येति, स्मामिन्नायमभिधाय मतान्तरमुपन्य-
 सन्नाह—'एके त्वि'त्यादिना, एके त्वाचार्या इति अन्ये पुनराचार्याः, नयवादापेक्षमिति, पर्यायनयवाद्मपेक्ष्य व्याचक्षते, कथ-
 मित्याह—कर्मणमैवंकं शरीरमनादिमन्बन्धं, एवमाह अपेक्षया, ततश्च तेनैवंकेन कर्मणेन शरीरेण जीवस्य—प्राणिनोऽनादिः मन्-
 न्धो भवति, तस्यैव संसारनिबन्धनत्वात्, तैजसं तु लब्ध्यपेक्षं भवति, गुणप्रत्ययत्वात्, सा च तैजमलब्धिर्विधिष्टया अनुष्ठान-
 माध्या न मर्वास्य मंस्मारिणः, किन्तु कस्यचिदेव भवति तथा विधत्पस्विनः, एतच्चैवंभूतमित्याह—'कोपप्रसादनिमित्ता'विति,
 कोपप्रमादौ निमित्तं ययोः शापानुग्रहयोः तौ कोपप्रमादनिमित्तौ शापानुग्रहौ प्रतिपन्ना अभिमुखीकृत्य तेजोनिस्सर्गशीतरश्मि-
 निस्सर्गकरमिति, तेजोनिस्सर्गश्च शीतरश्मिनिस्सर्गश्च तेजोनिस्सर्गशीतरश्मिनिमगा एतत्करणशीलमिति ममामः, तत्र तेजो-
 निस्सर्गकर कोषवेशाष्टौकिकमुनेर्गोशाले तेजोनिस्सर्गत्, शीतरश्मिनिस्सर्गत् तु प्रसादावेशाद् भगवतो गोशाल एव शीतर-
 श्मिनिस्सर्गत्, तथा 'आजिष्णुग्रभे'त्यादि, आजनशीलो आजिष्णु प्रभाणा ममुदायस्तस्य छाया, ननु च प्रभा आजिष्णुरेव
 भवति किं हि तस्या विशेष्यते?, न, मलीममत्वेनापि दर्शनात्, मलीममप्रभो मणिरिति व्यवहरति लौकिकाः, तस्याश्च छायाया
 निर्बर्त्तिकं उरपादकं तैजस शरीरेष्वौदारिकादिषु केषुचित् मणिज्वलनज्योतिष्कविमानवदिति. यथा हि मणयः स्फुटिका-
 इवहृयादयो आजिष्णुच्छायाः विमलपुद्गलरब्धत्वात्, ज्वलनो वा निरस्तप्रत्यामन्नतिमिरातः प्रद्योतते तेजसा, ज्योतिष्कदेवानां
 वा चन्द्रादित्याना विमानान्यतिभास्वराणि निर्गमद्रव्यारब्धत्वात्, तैजसशरीरापेक्षमौदारिकादिषु शरीरेषु केषुचिदेव स्फुरन्मृजा-
 जालमुपलभ्यते इति, न चैवमपि सूत्रमचारु, कर्मणशरीरभेदस्यवाभ्यवदृताहार प्रति पाकशक्तिमतस्तैजमत्वेन विवशित्तचदिति,

यथैते मवस्य तथा अन्यात कियन्तीत्याशंका भवेत्तद्व्यपोहायाह—

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्याचतुर्भ्य इति ॥ ४४ ॥ सूत्रं ॥

वैक्रियाहारकयुगपदभागादिति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह—‘ते आदिनी’ इत्यादिना, ते इति क्रमात् तैजसकार्मणे आदिनी एषामित्यौदारिकादीनां तानीमानि तदादीनि, सर्वाण्येव गृह्यन्ते, एतदेव स्पष्टयन्नाह—तैजसकार्मणे प्रस्तुते तान्त् संसारभाविनी यावत् संसारं भवितुं शीले, आदिं कृत्वा मेढीभूततया व्यवस्थाप्य शेषाणि—औदारिकादीनि युगपद्—एकस्मिन् काले एकस्य जीवस्य मनुष्यादेः भाज्यानि विकल्प्यानि, आचतुर्भ्य इति यावच्चत्वारि, भजनामेव दर्शयति—‘तद्यथे’—त्यादिना, तैजसकार्मणे ना स्यातां, कार्मणभेदं तैजसमधिकृत्यान्तरालगतौ, यद्येवं कथं विग्रहगतौ कर्मयोगाभिधानं?, ननु योगाधिकारात्, तैजसव्यापाराभावेनेति दोषभासः, तैजसकार्मणौदारिकाणि वा स्युः, औदारिकोत्पादे, तैजमकार्मणवैक्रियाणि वा स्युः, वैक्रियोत्पादे, तेजसकार्मणौदारिकवैक्रियाणि वा स्युः, लब्धवैक्रियभावेन, तैजमकार्मणौदारिकाहारकाणि वा स्युः, चतुर्दशपूर्वविदस्तेजमलब्धिमतोऽनुग्रहकतैजसापेक्षया, कार्मणमेव वा स्यात्, स्वकार्यकरणेनाङ्गीकृत्य तैजमभेदं, विग्रह इति भाननीयं, कार्मणभेदो वा तैजसमिति तदनङ्गीकरणतः, आचार्यदेशीयमतेन, यदाह—कार्मणौदारिके वा स्यातां, तैजमवैक्रियलब्धिशून्यस्य मनुष्यादेः, कार्मणौदारिकाहारका वा स्युः, आहारकलब्धिमतः, तदभावे कार्मणतैजमौदारिकवैक्रियाणि वा स्युः, तैजसवैक्रियलब्धिमतो मनुष्यादेः, कार्मणतैजसौदारिकाहारकाणि वा स्युः, तैजमलब्धिमत एव चतुर्दशपूर्वविद इत्याचार्यदेशीयमतमेतत्, आचतुर्भ्य इत्यवयवफलमाह—‘नत्व’ इत्यादि, न तु नैन रुदाचियुगपद् एरुदा पंच भवन्ति शरीराणि, किंच—नापि वैक्रियाहारके युगपद्—

वतो द्वे अपि, तथाविधलब्ध्यभावात्, क्रमेण तु भवतोऽपि, किमेतदेवमित्याह—स्वामिशेषादिति वक्ष्यते, स्वामिशेषतः
 'लब्धिप्रत्ययं वा' 'शुभं विशुद्ध'मित्यादिद्वयभावो, वैक्रियस्वामी तत्क्रियाकाले तदुत्तरकालं च तां लब्धिमुपजीवन् न
 अप्रमत्तः, आहारकस्वामी तु तत्क्रियाकाल एव प्रमत्तो, नोत्तरकाल इति ॥ उक्तान्युद्देशतः शरीराणि, एषां च—

निरूपभोगमन्त्यमिति ॥ ४५ ॥ सूत्रम् ॥

तदिन्द्रियाद्यभावादिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—'अन्त्य'मित्यादिना (पृ. ५४-११) अन्ते भवमन्त्यमिति सूत्रक-
 मप्रामाण्यात् उपन्याससूत्रमधिकृत्य कर्मणमाह, औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकर्मणानि शरीराणीति सूत्रपाठात्, 'तन्निरूपभोग'
 कर्मणं, किमुक्तं भवतीत्याह—न सुखदुःखे तेनोपभुञ्ज्येते कर्मणेन, असंख्येयसामयिकत्वात् तत्सुखाद्युपभोगस्य, तस्य च-
 तुःसमयपरे विग्रह एव भावात्, तथा तेन न कर्ममं बध्यते, अभिव्यक्तकर्मबन्धकारणाभावात्, हिंसाद्ययोगात्, एवं न च वद्यते,
 विशिष्टानुभावेन, कर्मविग्रहस्याल्पकालत्वात्, उदीरणाद्ययोगात् नापि निर्जीर्यत इत्यर्थः, न नीरसतामापाद्यते, अमुत्तरसक्तुसंभ-
 वत्*, उपकरणाभावात् सामर्थ्ययोगादिति, एवं प्रतिविशिष्टभोगाद्यपेक्षमेतत्, नोपभोगादिमात्रापेक्षमिति*, 'शेषाणि त्वि'त्यादि,
 शेषाणि तु कर्मणव्यतिरिक्तान्यौदारिकादीनि, किमित्याह—सोपभोगानि, उपभोगनिमित्तेन्द्रियाणां भावात्, एतदेव विशे-
 षेणाह—'यस्मादि'त्यादिना, यस्मात् सुखदुःखे तैरौदारिकादिभिरुपभुञ्ज्येते, इन्द्रियादिदृत्तेः कारणात्, तथा कर्म च वध्यते,
 अभिव्यक्तबन्धनहेतुभावात् हिंसादियोगात्, एवं वेद्यते विशिष्टानुभावेन तद्वेदनकालोपपत्तेः, उदीरणादियोगात्, एवं निर्जीर्यते
 नीरसतामापाद्यते च, सुत्तरसक्तुसंभवत्, अत एव हेतोः, यस्मादेवं तस्मात् सोपभोगानीति निगमनं ॥ 'अत्राहे'त्यादि, सम्ब-

न्यग्रन्थः, एषामौदारिकादीनां पंचानामपि शरीराणां, किमित्याह-सम्मूर्च्छनादिषु त्रिषु जन्मसु सम्मूर्च्छनगर्भोपपातलक्षणेषु किं शरीरं क्व जन्मनि जायत ? इति, अत्रोन्यते,—

गर्भसम्मूर्च्छनजमाद्यमिति ॥ ४६ ॥ सूत्रम् ॥

ममुदायार्थः प्रकटः । अययार्थमाह—‘आद्य’मित्यादिना, (पृ. ५४-१९) आदौ भवं आद्यमिति सूत्रक्रमप्रामाण्यात् औदारिकादिपाठेन औदारिकमाह, तदौदारिकं गर्भे गर्भजन्मनि संमूर्च्छने वा संमूर्च्छनजन्मनि वा जायते मग्भवति, एतच्च जयन्येनाहुलामंहयेयभागमात्रमुत्कर्षतो योजनमहस्रमिति ॥

वैक्रियमौपपातिकमिति ॥ ४७ ॥ सूत्रम् ॥

प्रक्रमात् मंनद्धं अतीतममुदायार्थं च, वैक्रियं शरीरं प्रागुपन्यस्तं, किमित्याह-औपपातिकं भवति, इहोपपातजन्मोपपातः तस्मिन् भवमौपपातिकं, एतच्च नारकाणां देवानां चापघ्नितं महजं द्विधा—भवधारकोत्तरवैक्रियभेदात्, आद्यमानं जयन्यमहुलामंहयेयभागः उत्कृष्टं पञ्च धनुःशनानि, इतरदपि जयन्यमहुलसंख्येयभागमेव, उत्कृष्टं योजनलक्षाः ॥

लब्धिप्रत्ययं चेति ॥ ४८ ॥ सूत्रम् ॥

मग्बन्धः प्रतीतः, समुदायार्थमाह—‘लब्धिप्रत्ययं’ चेत्यादिना, (पृ. ५५-४) इह तपोविशेषजनिता शक्तिर्लब्धिः तत्प्रत्ययं वैक्रियं शरीरं भवति, नौपपातिकमेव, एतच्च नैर्यग्योनीनां गमादीनां मनुष्याणां चेत्येवं द्रष्टव्यमिति ॥ आहारकाभिधित्सयाऽऽह—शुभं विगुह्यमन्याघाति चाहारकं चतुर्दशपूर्वधरस्येति ॥ ४९ ॥ सूत्रम् ॥

तदपि लब्धिप्रत्ययमेवेति सूत्रममुद्रायायः। अत्रयथार्थं त्वाह—‘शुभ’मित्यादिना, (घ. ५५-८)शुभमित्यवयवमुद्रृत्य व्याचष्टे—
 शुभद्रव्योपचितं शुभरणाद्युपपत्तद्रव्यनिर्गच्छितं शुभपरिणामं चेत्यर्थः, चतुरस्रसंस्थानादिमन्त्रात्, त्रिशुद्धमिति सूत्रावयवः,
 णद्रव्याख्या—विशुद्धद्रव्योपचितं स्पष्टद्रव्यनिर्गच्छितं, असावद्यं वेत्यर्थः, हिंसकत्वाद्यभावात्, अव्याधातीति सूत्रावयवः,
 णद्रव्याख्या—विशुद्धद्रव्योपचितं, न क्रिचिद् विनाशयति, न व्याहन्यते वेत्यर्थः, न च ज्ञानि(व्याघाति)व्याहन्यते
 पियात्यते, तद्वन्भूतमाहारकं चतुर्दशपूर्वधरः, चतुर्दशपूर्वधरः, चतुर्दशपूर्वधरः, पूर्व प्रणयनात् पूर्वाणि, तानि
 धारयति धारणाजातेन आलम्बत इति चतुर्दशपूर्वधरः, अत्रधारणं चतुर्दशपूर्वधर एव, अभिन्नाक्षरः कस्मिंश्चिदर्थे कृच्छ्रे अर्थग-
 हने अत्यन्तग्रहमे अनिनिपुणे मन्देहमापन्नः, मंशयं प्रतिपन्नः, मंदिहानः सन् पर्यायसूक्ष्मतया निश्चयाधिगमार्थं निश्चयप्रा-
 प्तये क्षेत्रान्तरितस्य पिंडहादिप्रतिनः भगवतोऽर्हतः तीर्थकरस्येत्यर्थः पादमूले पादान्तिके न शरीरेण स्वसम्यन्धिना अश-
 रयं गमनं मत्वा अत्रपुष्य लब्धिप्रत्ययमेव योगधिनिमित्तमेव उत्पादयति उपजनयति आहारकं शरीरमिति गम्यते, दृष्ट्वा च
 भगवंतं तच्छरीरगमने छिन्नमंशयो विधिप्रश्नद्वारेण पुनरागत्य प्रतिपं स्वक्षेत्रं व्युत्सृजत्याहारकम् औदारिकमेवाङ्गीकरोति,
 अन्नमूर्त्तस्येत्यारम्भात् प्रवृत्तित्यागान्तोऽयमस्य काल इति, एतच्चाभिन्नाक्षर एव करोति, न भिन्नाक्षरः, तस्य संशयाभावात्,
 भगवत्यपि रौतुकानुपपत्तेः, ममाधेर्विशेषदर्शनात्, अशेषश्रुतज्ञानपर्यायैरक्षरागमादित्येवं, तच्च लघन्यमानतो न्यूनो हस्तः, उ-
 त्तर्येण पूर्ण इति ॥

तंजममपीति ॥ ७० (?) ॥ सूत्रम् ॥

मबंधः प्रतीतः, समुदायार्थश्च ॥ अवयवार्थमाह- 'तैजसमपी' त्यादिना (पृ. ५५-९५) तैजसमपि शरीरं प्राग्निदिष्टस्वरूपं, किमि-
 त्याह-लब्धिप्रत्ययं लब्धिनिमित्तं भवति, लब्धिनिमित्तमपि, नतु लब्धिनिमित्तमेव, कर्मणमेदस्य उष्मलक्षणस्य रसाद्याहारपा-
 कजनरस्य मागादिति, 'कर्मण'मित्यादि, कर्मणं शरीरं एषामौदारिकादीनां निबन्धनं बीजं, एतदुपादानतोऽपि भवतीत्याह
 -आश्रयो भवति, तच्छ्रयथाधारत्वात् कुव्यमिव चित्रकर्मणः, कर्मणस्य किं निमित्तमित्याशंकासम्भवे सत्याह- 'तत् कर्मन्त
 एव'त्यादि, तत् कर्मणं शरीरं कर्मन्त एव भवति, पूर्ववद्वात् सकाशात्, अनादित्वात् कर्ममन्तानस्य, एतच्च कर्मबंधे बन्धा-
 धिकारे पुरस्ताद्रेष्ठमेध्याये वक्ष्यति समूलोत्तरभेदं, एतदेव चार्थजातं स्पष्टयन्नाह-आदित्यप्रकाशवत्, एतदेव व्याचष्टे-यथा
 आदित्यः सकललोकप्रतीतः स्वमात्मानं प्रकाशयति, तथोपलब्धिहेतुत्वेनान्यानि च द्रव्याणि घटादीनि प्रकाशयति, अत एव हेतोः,
 न चास्य-आदित्यस्यान्यः कश्चित् प्रकाशकः, तथा दर्शनापत्तेः, चक्षुषोऽप्रकाशकत्वात्, अंधकाराग्रहणात्, नक्तंचरणामपि नय-
 नरतिमप्रकाशकत्वादिति, एवं दृष्टान्तमभिधाय दार्ष्टान्तिकयोजनामाह- 'एव'मित्यादिना, एवं कर्मणं शरीरं आत्मनश्च स्वरू-
 पस्य च कारणं गन्तानापेक्षया, अन्येषां च शरीराणाम्-औदारिकादीनाम्, आश्रयत्वेन, तैजसकर्मणमानमपि जघन्यमञ्जुला-
 संख्येयभाग उत्कृष्टं ममानमौदारिकेण, केवलिसमुद्घाते तु लोकमाने, मारणान्तिकसमुद्घाते त्वायामतो लोकान्तायते ॥ 'अत्राहि'-
 त्यादिना, अत्र शरीरव्यतिकर एव आह चोदकः-औदारिकपदमादौ यासां संज्ञानां तासां एतदादीनां कः पदार्थः?, अन्वयार्थमप्य-
 धिच्छेति, उच्यते, 'उद्गतारमुदार'मिति उद्गता उत्कृष्टा आरा-छाया यस्यासावुद्गतारं उत्कृष्टच्छायमित्यर्थः, उदारं-प्रधानं, मोक्षहेतु-
 त्वेन, नीर्यकरणधरादिशरीरपेक्षया चा, यथोक्तम्-उपशान्तं च कान्तं च, दीप्तमप्रतिघाति च । निभृतं चोर्जितं चैव, वपुर्भगवतां मतम्

॥१॥” अथवा ‘उत्कटारमुदार’मिति उत्कटा-उत्कटा आरा-मर्यादा धर्मनीतिलक्षणा वा यस्य तत्तथा, उद्गम एव वा उदारमिति उद्गमनमुद्गमः प्रादुर्भावः स एव वोदारः, उत्कटः कथमित्याह-उपादानात् प्रमृति शुक्रशोणितग्रहणादारस्य अनुसममथमुद्गच्छति प्रतिममयं प्रादुर्भवत्यवस्थाभेदेन, एतदाह-वद्धते वयःपरिणामेनोपचीयते जीर्यते जरामधिगच्छति शीर्यते तच्छिथिलभावेन परिणमति पर्यायान्तरास्या, मुहुर्मुहुर्लुद्गमनाद्, उदारमेवौदारिकं, स्वार्थे प्रत्ययविधानात्, नैवमन्यानि वैक्रियादीनि, वैक्रियस्य (न) जरा अनभिभवात्, आहारकस्यायामे रत्तिमानत्वात्, तेजसकार्माणयोस्त्वङ्गाद्यभावादिति, प्रकारान्तरमाह-‘यथोद्गमं चै’त्यादिना, योग्य उद्गमो यथोद्गमं निरतिशयं निःशेषं ग्राह्यं प्राण्याद्यवयवानां भेद्यं नाराचादीनां दाह्यमग्नेः ह्यार्यं वायोः एवमुदाहरणात् शृणोदरादिपठेनौदारिकं, नैवमन्यानीति, भावितार्थं, प्रकारान्तरमाह-‘उदारमिति चै’त्यादिना, चशब्दोऽथवेत्यस्यार्थे, उदारमित्येतत् स्थूलनाम स्थूलाभिधानं, एतत्पर्यायानाह-‘स्थूलमुद्गम’मित्यादिना, तत्र स्थूलं स्वल्पप्रदेशोपचितं बृहन्मात् भिडवत्, ऊर्ध्वगतोच्छ्रायशुद्धतं, गतिप्रमाणत्वाद् भिन्नरेषुवदेव, पुष्टं शुक्रशोणितादिप्रचितं बृहत् प्रतिक्षणबुद्धियुक्तं महद् योजनसहस्रमानं, इत्येवमुदार इति प्रक्रमः, अत उदारमेवौदारिकमिति, अयं न नियमः, किंतु प्रदर्शनमिदं, क्वचिन्निरवृत्त्याद्यर्थ इति, नैवं शेषाणि वैक्रियादीनि, कुत इत्याह-तेषां यस्मात् परं परं मूक्षममित्युक्तं प्राक्। ‘वैक्रिय’मित्यादि, इहापि पर्यायानाह-‘विक्रिये’त्यादिना, विविधा विशिष्टा वा क्रिया तस्यां भवं वैक्रियं, प्रकृतेरन्यत्वं विकारः, विचित्रा कृतिर्विकृतिः, विविधं क्रियत इति विकरणं, एतेऽनर्थान्तरमभिदधति शब्दाः, एतदधुना स्पष्टयन्नाह-‘विविधं क्रियते’ इत्यादिना, विविधम्-अनेकप्रकारं तद्वैक्रियं क्रियते, कथमित्याह-एकं भूत्वा अनेकं भवति तत्, कर्तुरिच्छाञ्जुविधानात्, एतन्निरसिद्धं यावत् प्रतिघाति भूत्वेत्यादि,

अभिहननशीलं भूत्वा स्थूलतया अग्रतिघाति भवति सूक्ष्मतया, एवं विपर्ययोऽपि, यच्चैककाल एव एतान् भावान् अधिकारानभिहित-
 तलक्षणाननुभवन्ति वेदयते, नैवं शेषाण्यौदारिकादीनीति भावितार्थं, न स्वार्थ एव प्रत्ययविधिरित्यनियमप्रदर्शनायाह—‘विक्रि-
 यायां भव’मित्यादि, निगदसिद्धं, किन्तु कदाचिद्वैक्यिकं चेति, एवमाहारकं आह्वियत इत्यादि, आह्वियते आहार्यमित्यनेन
 शब्दद्वयेन विधिप्रकारकमाध्यमाहारकशब्दमाह, ‘कृत्यल्लटो बहुल’मिति (पा.) उच्यते, आह्वियते-नृहते प्रतिविशिष्टप्रयोजनाये-
 त्याहारकं, आहार्यं वा, याचितोपस्कारवत्, कार्यपरिसमाप्तौ च मुच्यते एवेत्याह—अन्तर्मुहूर्त्तस्थितिः, एतावति च काले
 तदभिलषितार्थमिद्वेरिति, नैवं शेषाण्यौदारिकादीनि भावितार्थमेतत्, एवं तेजसो विकार इत्याह, इहोष्मभावलक्षणं तेजः
 मन्त्राणिनामाहारपाचकं तस्य तेजसो विकारस्तेजसं, तेजःममान्स्थितरापत्तिः, एतत्पर्यायानाह—तेजोमयमिति, स एव विका-
 रार्थः, एवं तेजःस्वतन्त्रमिति, तेजः स्वतन्त्रं—स्वरूपमस्येति समासः, इदं हि कर्मणभेदलक्षणं व्यापकमेव, अधुना लब्धिप्रत्यय-
 माह—‘शापानुग्रहप्रयोजन’मिति, शापानुग्रहौ निग्राह्यानुग्रहेषु यथासंख्यं प्रयोजनमस्येति समासः, नैवं शेषाण्यौदारिका-
 दीनि भावितार्थं, एवं कर्मणो विकार इत्यादि, कर्मणो—ज्ञानगणानंदविकारो—विकृतिः, कर्मणमेव लोलीभान, इति एनं
 कर्मणो मरुमिति, कर्माण्येव आत्माऽस्येति कर्मात्मकं, एवं कर्ममयमिति विकारार्थ एव पर्यायः नैवं शेषाण्यौदारिकादीनि
 भावितार्थं, एवमन्वर्थतः प्रतिपाद्यौदारिकादीन्यत एव तल्लक्षणभेदमतिदिशन्नाह—‘ एभ्य एवे’त्यादिना, एभ्य एव चोदाराद्यर्थ-
 विरोपेभ्यो भिन्नलक्षणेभ्यः शरीराणांमौदारिकादीनां नानात्वं सिद्धं, लक्षणभेदात्, घटपटादीनामिव, ‘किं चान्य’दित्यभ्युच्च-
 यमाह, ‘ कारण’इत्यादि, कारणतस्तानन्वानात्वं स्थूलपुद्गलोपचितमौदारिकं, तथा न वैकियादीनि, ‘परस्पर सूक्ष्म’मितिनचनात्,

तथा विषयतो नानात्वं विद्याधरौदारिकस्य नन्दीश्वरो विषयः, जंघाचारणौदारिकस्य तु तिर्यक् रुचकपर्यंतः ऊर्ध्वं पाण्डुकं, वैक्रियस्यासंख्येयां द्वीपसमुद्राः, आहारकस्य महाविदेहक्षेत्राणि, तैजसकार्मणयोः सर्वलोक इति, तथा स्वामितो नानात्वं, औदारिकस्य तिर्यङ्मनुष्याः स्वामिनः, वैक्रियस्य देवनरकाः, तिर्यङ्मनुष्याश्च केचित् तल्लब्धिभ्रमन्तः, आहारकस्य चतुर्दशपूर्वविदः, तथा तैजसकार्मणयोः सर्वसंसारिण इति, प्रयोजनतो नानात्वं, औदारिकस्य धर्मादिमोक्षान्तं प्रयोजनं, वैक्रियस्य स्यूरसहस्रैकत्वव्योम-
 चारादि, आहारकस्य सहस्राद्यर्थनिर्णयः, तैजसस्याहाराकः श्रापादिसामर्थ्यं च, कार्मणस्य भवान्तरगत्यादि, एवं प्रमाणतो नानात्वं, सातिरेकं योजनसहस्रमौदारिकं प्रमाणेन, वैक्रियं योजनलक्षाः, आहारकं हस्तमात्रं, लोकप्रमाणे तैजसकार्मणे, एवं प्रदे-
 शसंख्यातो नानात्वं, 'प्रदेशतोऽसहस्रैयगुणं प्राक् तैजसात्' 'अनन्तगुणे परे' इत्युक्तं, एवमवगाहनतो नानात्वं, अवगाहनेहा-
 ऽऽकाशप्रदेशज्वस्थानं, इयं प्रमाणानुसारतो भावनीया, तत्रेयं न विवक्षितेति भेदेनोक्ता, एवं स्थितितो नानात्वं, औदारिकस्य जगन्येनान्तमुहूर्त्तं स्थितिः उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि, वैक्रियस्य ज्वन्येनान्तमुहूर्त्तः उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत् मागरोपमानि, आहा-
 रकस्यान्तमुहूर्त्तं एव, तैजसकार्मणे प्रवाहतोऽनाद्यपर्यवसिते अभव्यानां, भव्यानां तु सपर्यवसिते इति, एवं अल्पबहुत्वनानात्वं, संभवे सति सर्वस्तोकान्याहारकाणि, उत्कर्षेण सहस्रपृथक्तवं, कदाचिन्न मम्भवत्यपि, पण्मासान्तरालाभिधानात्, वैक्रियाण्यसंख्येय-
 गुणानि, सदा नारकदेवभावात्, औदारिकान्यसंख्येयगुणानि, सदा प्रत्येक(निगोद)शरीरतिर्यङ्मनुष्यभावात्, तैजसकार्मणे अन-
 न्तगुणे, साधारणानामपि तत् प्रत्येकभावात् इति, एवमेतैभ्यश्च नवभ्यो विशेषेभ्यः कारणादिभ्यः शरीराणागौदारिकादीनां नानात्वं सिद्धं प्रतिष्ठितमिति । 'अत्राहं'त्यादि (पृ. ६१-१) अत्रावमरे शिष्यः प्रश्नयति-आशु चनशुपु संसारगतिषु नर-

काल्यादिषु को लिङ्गनियमः ? कस्यां गतौ किं लिङ्गमिति, एवं पृष्टे एतदभिधानार्थेवादौ लिङ्गमेव स्मारयन्नाह- 'अत्रोच्यते' इत्यादिना, इह जीवस्य औदयिकेषु भावेषु व्याख्यायमानेषु क्तं प्राक् गतिकपायलिङ्गसूत्रे, किमुक्तमित्याह- त्रिविधमेव लिङ्गस्त्रीषु नपुंसकमिति, तथा चारित्रमोहे वक्ष्यमाणलक्षणो, दर्शनमोहव्यवच्छेदार्थमेतत्, तत्रापि नोकपायवेदनीये हास्यादिरूपे त्रिविध एव वेदं वक्ष्यते स्त्रीषु नपुंसकभेदेन, नत्रविधत्वात् नोकपायवेदनीयव्यवच्छेदार्थं, यस्मादेवं तस्मान्निविधमेव लिङ्गमिति निगमनं ॥ एवं लिङ्गनियमे मति गतौ वेदमाह—

नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकानीति ॥ ५० ॥ सूत्रम् ॥

एते जन्तवो नपुंसकान्येवेति सूत्रसमुदायार्थः । अथयवार्थमाह- 'नारकाश्चे'त्यादिना (पृ. ६१-८) नरकेषु भवाः नारकाः सर्वे मातृधिवीनिवासिनः सम्मूर्च्छिनश्चेति सम्मूर्च्छजाः, सम्मूर्च्छनं च जन्मेत्यर्थः तदेषां विद्यत इति सम्मूर्च्छिनः, एते नपुंसकान्येव भवंति नपुंसकवेदभाज इत्यर्थः वृत्तिरितिकृत्वाज्यधारणफलमाह- न स्त्रियो न पुमांसः, किमेतदेवमित्याह- 'तेषां ही'त्यादिना, तेषां यस्मान्नारकादीनां, किमित्याह- चारित्रेत्यादि, चारित्रमोहनीयं च तन्नोकपायवेदनीयं चेति विग्रहः, नवधा हास्यादि, तदाश्रयेषु, किमित्याह- 'नपुंसकवेदनीय'मिति, नपुंसकत्वानुभवेन वेद्यत इति नपुंसकवेदनीयं तदेवैकमशुभगतिनामापेक्षमिति अशुभगत्यादिनामगोत्रवेद्यायुष्कोदयोपेक्षं पूर्यथद्विनिकाचितसुदयप्राप्तं भवतीति पूर्वस्मिन् जन्मन्यनन्तरं बद्धं तद्योग्यहेतुमिः परिगृहीतं निकाचितमात्मप्रदेशरन्योज्यानुगत्या नियमवेदनीयतया स्थितं उदयप्राप्तमिति समासादितपरिपाकं, एतदेवंपि नारकसम्मूर्च्छिनां जन्तूनां दुःखबहुलमेतद्भवति, नेतरे स्त्रीषु वेदनीये इति, तेन नपुंसकान्येव भवंतीति, नपुंसकवेदोद-

यान्महानगरदाहोपमं मैथुनाभिलाषात् दुःखमनुभवति नारकाः कांक्षारूपमित्थं सन्मूर्च्छिनोऽभीत्यार्चाः ॥

(न) देवा, इति ॥ ५१ ॥ सूत्रम् ॥

संबंधः प्रतीतः, ममुदायार्थश्च । अवयवार्थमाह—‘देवा’ इत्यादिना (पृ-६२-२) दीव्यंतीति देवाश्चतुर्निकायाः अपि भव-
नवास्यादयः, किमित्याह-नपुंसकानि न भवन्ति, किं तर्हि?, स्त्रियः पुमांसश्च भवन्ति, शुद्धवेदा एव, किमित्यत एवाह-
‘तेषां ही’त्यादि, तेषां देवानां यस्माच्छुभगतिनामापेक्षे इति, शुभगत्यादिनामगोत्रवेद्यायुष्कोपेक्षे स्त्रीपुंवेदनीये इति, स्त्री-
पुंस्त्वाभुभववेदनीये पूर्वचद्वनिकाचिते इति जन्मान्तरपरिगृहीतात्मप्रदेशे अन्योऽन्यानुविद्धे उदयप्राप्ते इति समाप्तादितपरिपत्ते
द्धे एव भवतः यथोदिते, न इतरत् नपुंसकवेदनीयं, यतो देवा नपुंसकानि न भवन्तीति । इदानीं सामर्थ्यलभ्यं दर्शयति-
‘पारिशेष्याचे’त्यादिना, पारिशेष्याच्च गम्यते पारिशेष्यसिद्धत्वे ज्ञायते, किमित्याह-जराय्वण्डजपोतजाः पूर्वोक्तास्त्रिवि-
धा भवति यथामम्भं स्त्रियः पुमांसो नपुंसकानीति॥ ‘अत्राहे’त्यादि संबन्धग्रन्थः, अत्र प्रस्तावे आह चोदकः--चतुर्ग-
तावपि संसारे नरकात्याद्यपेक्षया किं व्यवस्थिता स्थितिः आयुषः यावती क्षायय (सा भव) त्वेव उत अकालमृत्युरप्यस्ति
तत्तस्थित्युल्लङ्घनेनेति, अत्रोच्यते, उत्तरं, ‘द्विविधानी’त्यादिना, द्विविधानि द्विप्रकाराणि आयुषि जीवितानि भवन्तीति, किं-
भूतानीत्याह—‘अपवर्त्तनीयानि अपवर्त्तनार्हाणि, अपवर्त्तना नाम प्राक्तनविरचितस्थितेरत्यतायादनं अध्यवसानादिभेदात्,
अनपवर्त्तनीयानि चैतद्विपरीतानि, अनपवर्त्तनीयानि पुनर्द्विविधानि-सामान्येन सोपक्रमाणि निरुपक्रमाणीति, सहो-
पक्रमेण सोपक्रमाणि, उपक्रमोऽध्यवसानादिभिः स्थितेरामन्नीकरणं, निरुपक्रमाणि च निर्गतोपक्रमाणि च, उपक्रमरहितानीत्यर्थः;

अपवर्तनीयान यान प्रागुपन्यस्तानि, किमित्याह-नियतं सोपक्रमाणीति अवश्यं सोपक्रमाण्येव, वन्धकाल एव तथाविधायवमानादेस्तथाविधवन्धभावादिति ॥ तत्र—

औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासंख्येयवर्षायुषोऽनपर्वत्यायुष इति ॥ ५२ ॥ सूत्रं ॥

औपपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषाः असंख्येयवर्षायुषः अनपर्वत्यायुष एव भवन्ति, नैषामकालमृत्युस्तीति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-‘औपपातिकाः’ उपपातजन्मानो नारकदेवाः, चरमदेहा अन्त्यदेहाः तज्जन्ममोक्षगामिनः, उत्तमपुरुषाः-तीर्थकरकर्मचिन्वासुदेवबलदेवाः असंख्येयवर्षायुषो मिथुनपुरुषा इति, एते सर्व एव अनपर्वत्यायुषो भवन्ति, एतदेव स्पष्टयन्नाह-तत्रौपपातिका नारका देवाश्चेत्युक्तं प्राग्, अधुनाऽभिधेयं, चरमदेहारतु मनुष्या एव भवन्ति, नान्ये देवादयः, चरमदेहा इति कौडर्यः? इति प्रश्ने मत्येतदाह-अन्त्यदेहा इत्यर्थः, मा भून्मनुष्यभवेवाधिकृत्येतद् अनागामिदेवभावादिवदित्याह—ये तेनैव शरीरेण सिद्धयन्ति निष्ठितार्था भवन्तीति भावः, उत्तमपुरुषास्तीर्थकरकर्मचिन्वो वासुदेवबलदेवाः, गणधरादयोऽपि चान्ये, असंख्येयवर्षायुषो मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाश्च भवन्ति, न सर्वत्र संदेवेत्याह-संदेवकुरुरतरकुरुषु अकर्मभूमिष्विति सम्बन्धः, एतौस्तृतीयाध्याये वक्ष्यामः, तथा सान्तरद्वीपकासु एतास्वेव, एतेऽपि वक्ष्यमाणलक्षणा एव (अन्तरद्वीपान् काप्यतीति अन्तरद्वीपकाः,) अकर्मभूमिषु वक्ष्यमाणसु हिमवदादिकासु वक्ष्यमाणसु कर्मभूमिषु च भरताद्यासु वक्ष्यमाणसु च न संदेवेत्याह- सुपमसुपमायां वक्ष्यमाणलक्षणायां एवं सुपमायां सुपमदुष्पमायामित्येतासु च तिसृषु ममासु अग्रहृयेयवर्षायुषो भवन्ति, गणनया संख्यातीतवर्षायुष इत्यर्थः, ‘अत्रैव चे’त्यादि, अत्रैवासहृयेयवर्षायुषामधिकारे

इदमाह-याद्येपु द्वीपसमुद्रेषु मनुष्यलोकात्, किमित्याह-तिर्यग्योनिजा गवादयः असंख्येयवर्षायुषो भवन्तीति पूर्ववत्, मनुष्यक्षेत्रवर्द्धित एव भवन्तीत्यर्थः, यदुक्तमनपवर्त्तनीयानि द्विविधानि भवन्ति तदुपदर्शयन्नाह-‘औपपत्तिकाश्च नारकदेवाः’ असंख्येयवर्षायुषश्चोक्तलक्षणा निरूपकमायुष एव, तथा तद्वन्धोपपत्तेः, चरमदेहाः पुनः सोपक्रमा निरूपक्रमाश्च मामान्येन, कथयतीत्यर्थः, यद्येवं कथं अनपवर्षायुषां मध्ये पाठः ?x एषामेव बहुत्वादित्याचार्याःx, अत एवैतत्सम्भवोपदर्शनार्थमुक्तं-अनपवर्त्तनीयानि पुनर्द्विविधानि-सोपक्रमाणि चेत्यादि, एतेन उत्तमपुरुषा व्याख्याता इत्युपन्यासः, वासुदेवोपक्रमश्रुतेरित्याचार्याः, तदेवं न सूत्रविरोधः, तथा चाह-‘एभ्य’ इत्यादि, एभ्य उक्तलक्षणेभ्यः औपपत्तिकचरमदेहोत्तमपुरुषासंख्येयवर्षायुषेभ्यः शेषा येऽन्ये मनुष्यतिर्यग्योनिजाः, ते किमित्याह-सोपक्रमा निरूपक्रमाश्च बाहुल्येन अपवर्षायुषः अनपवर्षायुषश्च भवन्ति, तथाऽऽयुर्वन्धभेदोपपत्तेः, इह नारकदेवा असंख्येयवर्षायुषः प्राणिनः षण्मासावशेषा नियमादायुषो बन्धकाः, शेषास्त्वायुषस्त्रिभागावशेषे वा त्रिभागत्रिभागावशेषे वा त्रिभागत्रिभागावशेषे वेति, एतदुक्तं भवति-त्रिभागावशेषायुषो नवभागावशेषायुषः सप्तविंशतिभागावशेषायुषो वा आयुषो बन्धकाः, अतः परं न चञ्चति, तत्र घृथिव्यादयः एकेन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाश्च निरूपकमायुषो नियमत एव त्रिभागावशेषे, सोपक्रमास्त्वनियमेन यावत् सप्तविंशतिभागे, ने च तदैव तदायुर्वन्धन्त्यध्यवसायभेदात्, केचिदपवर्त्तनीयं वक्षन्ति केचिदनपवर्त्तनीयं, मन्दतरपरिणामप्रयोगभेदादिति बुद्धाः, तत्र ये अपवर्षायुषः प्राणिनः तेषां त्रिपादिभिः शीतोष्णादिभिश्च द्वन्द्वोपक्रमैरायुषपरवर्त्तत इति, इंद्रायनिप्रपाततः अधिरहितः वज्रं तु चैद्युतो वद्धिः द्वन्द्वः उपधात आयुष इति, शेषं प्रकटार्थं, अपवर्त्तनामाह-‘अपवर्त्तन’मित्यादिना, अपवर्त्तनं नाम शीघ्रं अन्तर्मुहूर्त्तदिव, पर-

पापममथात्, । कामत्याह—कर्म फलोपभोगः सकलायुःकर्मवेदनं, इहापवर्चनशब्दः, यदाह
 --अपवर्चननिमित्तमित्यपवर्चनं निमित्तमस्येति विग्रहः, दीर्घस्थितेः कर्मणोऽल्पस्थितिकरणं, निमित्तभावः, 'अत्राहे'त्यादि
 (पृ. ६४-४) अत्रावसरे पर आह—यद्यपवर्त्तते अर्पति कर्म, फलं अदत्वेत्यभिप्रायः, तस्मात् ततः कृतनाशः प्रसज्यते,
 कृत इत्याह—यस्मान्न वेद्यते नानुभूयते तदिति, तथाऽस्ति आयुष्कं कर्मनानुभूतं सत् तिष्ठति म्रियते च तत्स्वामी,
 तस्मात् ततः अकृताभ्यागमः प्रसज्यते, आगामिभवायुस्तत्कालवेद्यत्वेनाकरणात्, अन्यच्च—येन सत्यायुष्के तद्भववेदनीये
 म्रियते ततश्चायुष्कस्य कर्मण आफल्यं स्वफलजीवनरहितता प्रसज्यते, तदकिंचित्करत्वेन, अनिष्टं चैतत्, कर्मसाफल्य-
 म्युपगमात्, "पुषिं दुचिन्नाणं दुष्पडिकंताणं कडाणं कम्माणं वेदयित्ता मोक्खो, नत्थि अवेदयित्ते"ति वचनात्, एकभवस्थिति
 चायुष्कं कर्म, तत्रानुभवमाश्रित्य, न जात्यन्तरानुबन्धि, तस्यैव जात्यन्तरे अवेदनात्, यस्मादेवं तस्मान्नापवर्त्तनमुत्कलक्ष-
 णमायुषोऽस्तीति परः, अत्रोच्यते समाधिः, कृतनाशाकृताभ्यागमासाफल्यानि पूर्वोक्तानि कर्मणो न विद्यन्ते, ना-
 प्यायुष्कस्य जात्यन्तरानुबन्धो विद्यते, किन्तु यथोक्तैरुपक्रमैरध्यवसानविपादिभिः अभिहितस्य पीडितस्य जन्तोः, क्रिमि-
 त्याह—सर्वसंदेहेन सर्वात्मना उदयप्राप्तं मव् आयुष्कं कर्म शीघ्रं क्रमभांविपिकावर्त्तनेनायुर्बुभवात्, तदपवर्त्तनमुच्यत इत्ये-
 पोऽपवर्त्तनशब्दार्थः, तत् सर्वानुभवसार एव, इहैव निदर्शनमाह—संहतशुष्करुणाराशिदहनवत्, संहतथासौ शुष्करुणाराशिश्च २
 तस्य दहनं तद्वत्, एतदेव व्याचष्टे—'ग्रथा ही'त्यादिना, यथा हि संहतस्य सतः शुष्कस्यापि रुणाराशेः, न अस्तोमार्द्रस्य,
 अवयवशाः प्रत्यययवं न क्रमेण दह्यमानस्य चिरेण दाहो भवति संहतत्वादेव, तस्यैव रुणाराशेः शिथिलप्रकीर्णोप-

चित्तस्य तथा चिरह्नीकृतमेत्यर्थः, सर्वतो युगपदादीपितस्य तथा पवनोपक्रममाभिहतस्य सहकारिविशेषात्, आशु-
 शीघ्रं दासो भवति तद्वद्रापुण्योऽप्यनुभव इति, यदाऽऽयुर्द्वन्द्वमहत्तमतिथनतया बन्धकाल एव एवं यद्दं तत् क्रमेण वेद्यमानं चिराय
 वेद्यते, यन् पुनर्वन्धकाल एव शिथिलमानद्वं तद्विप्रकीर्णवृणराशिदाहवत् अपवर्ष्य वेद्यते इति, इहैव दृष्टान्तान्तरमाह—‘यथा वै-
 ल्यादिना, यथा या संख्यानाचार्यः गणनाचार्यः संग्रहानं गणितं करणलाघवार्थं करणानि गुणकारापवर्चनोद्धर्तनानि गणितशा-
 सत्रसिद्धानि तत्र यो लघुः रण्योपायः स्वल्पकालः तेन तत्फलमानयति गणिताभिज्ञत्वात्, तत्तुल्ये अपि हि फलानयने गुणकारभाग-
 द्वारा चिराय तत्फलमभिनिरुचयतः, न पुमान् गणितनिपुणो गुणकारभागहाराभ्यां चिरकालकारिभ्यां मकाशात् करणलाघवा-
 र्थमपवर्चनाहं सांघि छेदनांत्वात्पत्त्यादिना तदपवर्चयति पण्यत्त्यादिकं, अनपवर्चनाहं पुनर्लघुकरणभिज्ञोऽपि न शक्नोत्येवापवर्चयि-
 तुमेवंपाशुदुनरमहत्मादिकं गुणकारभागहारक्रममेवानुप्रयोजयति, न च संख्येयस्याभावो भवति, फलभूतस्य करणविशेषे मत्प्यपि
 श्रेष्ठितं फलाभेदं दर्शयति, करणव्यापारकालोऽल्पभेदः, फलमविशिष्टमेवोभयोरिति वृद्धाः, यथैतद् तद्वदंतदिति दाष्टान्तिः क्रयोज-
 ना, उपक्रममभिरुत इत्युपक्रमहेतुभिहतः मरणसमुद्घातदुःवार्त्तः मरणम्-आयुक्षयः तत्र समुद्घातः दुःखातिशयो वहिः—
 चेशानिगेथमारः क्रियाविशेषः न एव निरुपमकर्मोत्खननात् दुःखं तेनार्त्तो-विषणः कर्मप्रत्ययं कर्मकारणं अनाभोगयोग-
 पूर्वकं छप्रत्ययादधानव्यापारपूर्वकं करणविशेषमपवर्तनारूपमुत्पाद्य तथा कर्मस्वभावात्त्वेन फलोपभोगकरणाय काललघुता-
 पादनेन कर्मापवर्त्तयति लघुकालेन चैदनात्, न चास्य कर्मण फलाभासः, तथा मर्त्तो भोगादिति, किंचान्यत्-निदर्शनान्तर-
 एते यथा धौनपटः प्रधालितपटः जलार्त्तं एव मन संवन्नोऽतिगिणः मिच्छिन्नाह-स्त्रिनेण कोषप्रपणानि विप्रकी-

ल्यर्थः, स एव च वितानितो विस्तारितः सूर्यरश्मिवाग्बभित्तः सन् जललवाकर्षणात् क्षिप्रं शीघ्रं शोषमुपपद्यति, तथा
 र्थनात्, न च संहते तस्मिन् पटे अभूतस्नेहागमः कुतोऽपि, येनाधिकस्तत्क्षयकालः, नापि प्रितानिते सत्यकृत्स्नशोषः असं-
 र्णशोषः, एवं यान्तस्तावन्त एव ते जललवा उभयत्रेति, अथ च कालभेदः शोषं प्रति, तद्वदिति दाष्टान्तिकयोजनोपन्यास
 ति, 'यथोक्तनिमित्तापवर्त्तनैः कर्मणः क्षिप्रं फलोपभोगो भवति' यथोक्तनिमित्तमध्यमसानत्रिपादि येषां अपवर्त्तनानां
 णि यथोक्तनिमित्तापवर्त्तनानि तैः, कर्मणः प्रक्रमादायुषः, क्षिप्रं शीघ्रं फलोपभोगो भवति फलं-निपाकस्तस्योपभोगः
 -सामीप्येन भोगः, निपाकः सामीप्येन भुज्यत इत्यर्थः, 'न (च) कृतप्रणाशाकृताभ्यागमाफलानि भवन्ति, ममस्तायुर्द्र-
 योपभोगात्, न कृतत्रिप्रणाशः, इत्थमायुःक्षय एव म्रियत इति नाकृताभ्यागमः, अत एव नाफल्यमायुपस्तत्कलभोगादिति,
 त एव जाल्यन्तरानुबंधित्वाभावोऽपीति भावनीयं, तदेवकालमृत्युसिद्धिरिति स्थितं ॥

आचार्यहरिभद्रोद्भूतायां (दुपट्टुवि) काभिधानायां तत्त्वार्थटीकायां द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

माम्प्रतं तृतीयोऽध्याय आरभ्यते, इह च 'अत्राहोक्तं भवता' इत्यादि मग्धग्रन्थः, अत्र अध्यायपरिममाप्तिप्रस्तावे
 'प्य आह-अभिहितं भनता द्वितीयेऽध्याये भाष्यकरणे, किमित्याह—'नारका इति गतिं प्रतीत्य जीवस्य औदयिको
 'त्व' इति, अनेन 'गतिरूपायलिंगसूत्रं' सूचितमिति, तथा तस्मिन्नेव द्वितीये जन्मप्रकरणप्रस्तावे 'नारकदेवानामुपपात' इत्यु-
 , वक्ष्यति च चतुर्थेऽध्याये स्थितानायुषः 'नारकाणां च द्वितीयादिषु', एवमाश्रवचिन्तायां षष्ठेऽध्याये बह्वारम्भपरिग्रहत्वं

च नारकस्यः सुपः इत्युक्तं भवतीति, व्युत्पत्त्यर्थोदकः, अव्युत्पत्त्यस्य प्रथमायोगात्, 'मूकं हुंकारं चे'ति श्रवणविधिकथनात्, तदेवमनेकत्र नारकश्रुतेः प्रामाण्याद् विशेषार्थं पृच्छति-तत्र नारकाः नाम सत्त्वाः के वेति, इति अत्रोच्यते-नरकेषु भवाः नारकाः, नरान् कायंतीति नरकाः उप्रिकादयो वक्ष्यमाणस्तेषु भवाः सत्त्वाः दुष्कृतकर्मणा नारका इति, तत्र नारकप्रसिद्ध्यर्थमिदं वक्ष्यमाणमुच्यते सूत्रं, तन्निवासित्वान्नारकाणामिति ॥ तदाह—

रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमः प्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्त

अधोऽधः पृथुतराः इति ॥ १ ॥ सूत्रम् ॥

समुदायार्थः प्रकटः, अवयवार्थमाह—'रत्नप्रभे'त्यादिना, (पृ. ६६-१०) रत्नानि-वज्रादीनि तत्प्रधाना रत्नरूपा रत्नभावा रत्नवहुलेत्यर्थः, एवं शर्कराप्रभादयोऽपि वाच्याः, प्रभाशब्दस्य प्रत्येकमभिसरन्धात् इति, एवमेता 'भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा भवन्ति' घनाम्बु च वाताकाशं चेति समासः, तेषु प्रतिष्ठा-स्थितिर्यसां तास्तथाविधा भवन्ति, 'एकैः कशा' इत्यैकैका घनाम्बुवातादिप्रतिष्ठा, न पुनः सप्तानामप्यध एव घनाम्बुवादीनि, सप्तेति संख्या, सप्तैव, न न्यूनाधिक्याः, 'अधोऽध' इति प्रतिविशिष्ट-कमारूपानं, तिर्यग्घूर्णादिव्यवच्छेदार्थं, एतदेव रत्नप्रभायाः अधः असंख्येययोजनकोटीरवगाह्य शर्कराप्रभा भवति, एवं शर्कराप्रभाया अधो वालुकाप्रभा, इत्येवं शेषाः पङ्कप्रभाद्या भाव्या इत्याद्यर्थः, एतदेव-रत्नप्रभाया अधः असंख्येया योजनकोटीनां कोटीः अम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा इत्येतावता सिद्धे सति घनग्रहणं क्रियते, किमर्थमित्याह-यथा प्रतीयेत-गम्येत यदुत घनमेवा-म्बु पृथिव्या रत्नप्रभारूपायाः, वातास्तु घनाः तनमर्थेति तद्यथा प्रतीयते, एतदेवाह—'तदेव'मित्यादिना, तदेवमुक्तनीत्याऽऽद्या

ल्यर्थः, स एव च प्रितानितो विस्तारितः सूर्यरश्मिवाग्बभिरुतः सन् जललनाकर्षणात् क्षिप्रं शीघ्रं शोषमुपपयाति, तथा
 दर्शनात्, न च सहते तस्मिन् पटे अभूतस्नेहागमः कुतोऽपि, येनाधिकस्तत्क्षयकालः, नापि प्रितानिते सत्यकृत्स्नशोषः असं-
 पूर्णशोषः, एवं यान्तस्तावन्त एव ते जललना उभयत्रेति, अथ च कालभेदः शोषं प्रति, तद्वदिति दार्ष्टान्तिकयोजनोपन्यास
 इति, 'यथोक्तनिमित्तापरचर्चनैः कर्मणः क्षिप्रं फलोपभोगो भवति' यथोक्तनिमित्तमध्यवसानविषादि येषां अपवर्तनानां
 तानि यथोक्तनिमित्तापवर्चनानि तैः, कर्मणः प्रक्रमदायुषः, क्षिप्रं शीघ्रं फलोपभोगो भवति फलं-त्रिपाकस्तस्योपभोगः
 -गामीप्येन भोगः, त्रिपाकः मासीप्येन भुज्यत इत्यर्थः, 'न (च) कृतप्रणाशाकृताभ्यागमाफलानि भवन्ति, ममस्तायुर्द-
 व्योपभोगात्, न क्रतुविप्रणाशः, इत्थमायुःक्षय एव त्रियत इति नाकृताभ्यागमः, अत एव नाफल्यमायुपस्तत्कलभोगादिति,
 अत एव जाल्यन्तरानुबंधित्वाभावोऽपीति भावनीयं, तदेवमकालमृत्युसिद्धिरिति स्थितं ॥

आचार्यहरिभद्रोद्भूतायां (दुपट्टवि) काभिधानायां तत्त्वार्थटीकायां द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

माप्रतं तृतीयोऽध्याय आरभ्यते, इह च 'अत्राहोक्तं भवता' इत्यादि मग्नग्रन्थः, अत्र अध्यायपरिममाप्तिप्रस्तावे
 शिष्य आह-श्रुतिहितं भवता द्वितीयेऽध्याये भावप्रकरणे, किमित्याह—'नारका इति गतिं प्रतीत्य जीवस्य औदयिको
 भाव' इति, अनेन 'गतिरूपायलिंगद्वयं' सूचितमिति, तथा तस्मिन्नेन द्वितीये जन्मप्रकरणप्रस्तावे 'नारकदेवानामुपपात' इत्यु-
 क्तं, वक्ष्यति च चतुर्थेऽध्याये स्थितानामायुषः 'नारकाणां च द्वितीयादिषु', एवमाश्रवचिन्ताया षष्ठेऽध्याये बह्वारम्भपरिग्रहत्वं

च नारकस्य, पुषः इत्युक्तं भवति, व्युत्पन्नशोधरुः, अव्युत्पन्नस्य प्रथमायोगात्, 'भूकं हुंकार चे'ति श्रवणविकथनात्, तदेवमनेकत्र नारकयुतेः ग्रामाण्यात् विशेषार्थं पृच्छति-तत्र नारके नारकाः नाम सत्त्वाः के वेति, इति अत्रोच्यते-नारकेषु भवाः नारकाः, नान् रायंतीति नारकाः उपि नारकास्तु भवाः सत्त्वाः दुष्कृतकर्मणा नारका इति, तत्र नारकप्रसिद्धार्थमिदं वक्ष्यमाणमुच्यते ग्रंथं, तन्नियमितान्तराणांमिति ॥ तदाह—

रत्नशर्करागलुकापङ्कधूमतमोमहात्मः प्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः सप्त

अधोऽधः पृथुतराः इति ॥ १ ॥ सूत्रम् ॥

गमुद्रार्थाः प्रफटः, अत्रयार्थमाह—'रत्नप्रभे'त्यादिना, (पृ. ६६-१०) रत्नानि-रत्नादीनि तत्प्रधाना रत्नरूपा रत्नभावा रत्न-
द्रव्यैः, एवं ग्रंथप्रभादयोऽपि वाच्याः, प्रभाशब्दस्य प्रत्येकमभिपरन्वधात् इति, एवमेता 'भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा-
मयान्ति' पदान्मु च वाताकाशं चेति समासः, तेषु प्रतिष्ठा-स्थितिर्यामां तास्तथाविधा भवन्ति, 'एकैकश' इत्येकैका घनाम्बुवा-
तादिप्रतिष्ठा, न पुनः मत्तानामप्यथ एव घनाब्जादीनि, संसृति संख्या, सप्तैः, न न्यूनाधिकाः, 'अधोऽध' इति प्रतिविशिष्ट-
प्रमाणानं, निर्यगूर्वादिव्यवच्छेदार्थं, एतदेव रत्नप्रभायाः अधः असंख्येययोजनकोटीस्वगाह्य शर्कराप्रभा भवति, एवं शर्कराप्रभाया
यथो गदुराप्रभा, इत्येवं शेषाः पंरूपभाद्या भाव्या इत्याद्यर्थः, एतदेवाह-रत्नप्रभाया अधः असंख्येया योजनकोटीनां कोटीः
अम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा इत्येतास्ता सिद्धे सति घनग्रहणं क्रियते, किमर्थमित्याह-यथा प्रतीयेत-गम्येत यदुत घनमेवा-
म्बु पृथिव्या रत्नप्रभास्यायाः, तास्ता घनाः तनमश्नति तद्यथा प्रतीयते, एतदेवाह-'तदेव'मित्यादिना, तदेवमुक्तनीत्याऽऽद्या

त्वरपृथिवी रत्नप्रसाङ्गरूपा योजनसहस्रपोडशक्राहल्या पंकप्रतिष्ठा, पंकश्चतुरशीतियोजनसहस्रमानोऽशीतियोजनसहस्रमाने जल-
 चद्रुले, तत्पुनर्विशतियोजनसहस्रमाने घनत्रलये घनत्रलयप्रतिष्ठा, विंशतियोजनसहस्रमानधनोदधिवलयप्रतिष्ठमित्यर्थः; एवं घनो-
 दधिवलयमसंख्येययोजनसहस्रवाहल्यघनत्रलप्रतिष्ठं, एवं घनत्रलप्रतिष्ठं, एवं घनत्रलप्रतिष्ठं, एवं घनत्रलप्रतिष्ठं, एवं घनत्रलप्रतिष्ठं, ततः
 तनुत्रलप्रतिष्ठं परं महत्तमोभूतमाकाशमिति, घनान्धकारनिचितम्, असंख्येययोजनकोटीकोटिमानमित्यर्थः; सर्वं चैतत् पृथि-
 व्यादि तनुत्रलप्रतिष्ठं किमित्याह—आकाशप्रतिष्ठं, ज्योतिर्विमानानामाकाश एव तथादर्शनात्, आकाशं त्वा-
 त्मप्रतिष्ठमिति, नाधारान्तप्रतिष्ठं, यस्मादुक्तं पञ्चमेऽध्याये सूत्रतः ‘आकाशस्यावगाहः’ (५. १८) उपकार इत्येतद्, उपल-
 क्षणमिदमवगाहनमाकाशस्येति, अवगाहदानेन व्याप्रियते आकाशं सर्वद्रव्याणाम्, अवगाहवतां पुनरवगाहदानव्यापारं सदवगाहि-
 प्यति, तदन्यत्र तदनुरूपाधाराभावात्, अतः स्वप्रतिष्ठमिति, ‘तदनेन क्रमेण’ इत्यादि, तस्मात् अनेन क्रमेणान्तरोदितेन किमि-
 त्याह ‘लोकानुभावप्रतिष्ठा’ (सन्निविष्टा) इत्यनादिलोकस्थितिरचिताः ‘असङ्ख्येययोजनकोटीकोटयो विस्तृताः निर्यग्-
 सप्त भूमयो रत्नप्रभाद्या यथोद्दिष्टा इति, सप्तग्रहणं नियमार्थं सप्तैवाथ इत्याह, मा भून् एकशः एकैका अनियतसंख्या, तथा
 सरकाण्डभेदेन, ‘किंचान्यत्’ अन्यदपि सप्तग्रहणस्य प्रयोजनं, तदाह—‘अधः सप्तैवेत्यवधार्यते’ अध एव सप्त, ऊर्ध्वं त्वैकै-
 वैपत्प्राग्भारेण, वक्ष्यते दशमेऽध्याये ‘तन्वी मनोज्ञे’ इत्यादिना, (पृ. २३—१७) इहैव प्रयोजनान्तरमाह—‘अपिचै’ इत्यादिना, अन्तरे
 भवा अन्तरीयाः तन्त्रप्रधाना अन्तरीयास्तन्त्रान्तररीयाः शाक्यादयः असंख्येयेषु लोकधातुषु सदाधेषु असंख्येयाः पृथि-
 वीप्रस्तरा इत्यध्यवसिताः एवं प्रतिपन्नाः, अनेकत्रक्षाण्डोपलक्षणमेतत्, तत्प्रतिपेधार्थं च सप्तग्रहणमिति, प्रतिपेधश्च आसा-

मेव संख्येययोजनकोटीकोटिमानतया, सर्वाञ्चिताः प्रस्तुताः पृथिव्यादयः किमित्याह-अधोऽधः पृथुतरा इति, यतो रज्जुप्र-
 माणा खल्वायामविष्कम्भाभ्यां प्रथमा अर्धतृतीयरज्जुप्रमाणा द्वितीया (चतू)रज्जुप्रमाणा तृतीया पंचरज्जुप्रमाणा चतुर्थी पडरज्जु-
 प्रमाणा पंचमी अर्धमस्ररज्जुप्रमाणा षष्ठी सप्तरज्जुप्रमाणा सप्तमी, अत एव 'छत्रातिच्छत्रसंस्थिता' इति अधोऽधो विस्तीर्ण-
 तयेति, आमां चोत्कीर्त्तनमुभयथा नामतो गोत्रतथेत्याह-'धर्म'ेत्यादि, धर्मादीनि आसां नामधेयानि यथासङ्ख्यमेव भवं-
 त्ति, रत्नप्रभादीनि तु गोत्राणि, तद्गुणोपलक्षणात्, एवं च प्रथमा धर्मा नाम्ना रत्नप्रभा गोत्रेण, एवं शेषाणामपि योजना कार्या
 यावत् सप्तमी माधवी नाम्ना महात्मःप्रभा गोत्रेणेति, एवमेतानि नामधेयानि-नामान्येव आसां यथाक्रममुभयथा भवन्ति, अत्र
 'रत्नप्रभे'ेत्यादि, आद्या पृथिवी धनभावेन वाहल्येन अर्शीतं योजनशतसहस्रं, अशीतियोजनसहस्रोत्तरो लक्ष इत्यर्थः, शेषा
 द्वितीयाद्या द्वात्रिंशत् अष्टाविंशतिथेत्यादिद्वन्द्वः, भावार्थस्तु द्वात्रिंशदष्टाविंशतिर्विशत्यष्टादशपोडशदशाष्टाधिकं योजनशतसह-
 स्रमिति वर्त्तते, ततश्च द्वात्रिंशद्योजनसहस्राधिकं शतसहस्रं शर्कराप्रभा धनभावेन, अधुना सर्वपृथिव्यधोवर्त्तितो धनोदधीच् नि-
 दिद्यति-सर्वे धनोदधयो विंशतियोजनसहस्राणि, धनतनुवातावप्यधोऽसंख्येययोजनसहस्रप्रमाणौ, पृथ्वीपर्यन्तमध्यभागे धन-
 चातवल्यं अर्धपञ्चमयोजनादारभ्य प्रतिपृथिवि क्रोशष्टुदं, तनुवातवल्यं क्रोशपदक्रमानं प्रतिपृथिविसत्रिभागक्रोशष्टुदं, मध्यभाग
 एव, प्रदेशहान्या पर्यन्ते तयोरपि वलयभावात्, एते च धनोदधिधनवाततनुवाता अधोऽधस्तु पुनर्धनतरा विशेषेण, अना-
 दिपरिणामवशादेव धनोदध्यादिवलयविभागास्त्वन्यग्रथानुसारतोऽज्वसेयाः 'णवि अ फुसंति अलोगं चउसुंपि दिसासु सबुढवी-
 ओ । संगहिआ वलएसुं विरुवंभं तासि वोच्छामि ॥१॥ छचेव अद्धपंचम जोअणमद्धं च रयणपुढवीए । उयहीधणतणुवाया जहा-

न्वरपृथिवी रत्नप्रभाङ्गरूपा योजनसहस्रपोडशकवाहल्या पंकप्रतिष्ठा, पंकश्चतुरशीतियोजनसहस्रमानोऽशीतियोजनसहस्रमाने जल-
 बहुले, तरुनर्विशतियोजनसहस्रमाने घनवलये घनवलयप्रतिष्ठमिति, विंशतियोजनसहस्रमानधनोदधिवलयप्रतिष्ठमित्यर्थः, एवं घनो-
 दधिवलयसंख्येययोजनसहस्रवाहल्यधनवातवलयप्रतिष्ठं, एवं घनवातवलयसंख्येययोजनसहस्रवाहल्यतनुवातवलयप्रतिष्ठं, ततः
 तनुवातवलयात् परं महातमोभूतमाकाशमिति, घनान्धकारनिचितम्, असंख्येययोजनकोटीकोटिमानमित्यर्थः, सर्वं चैतत् पृथि-
 व्यादि तनुवातवलयान्तमनन्तरोदितं किमित्याह—आकाशप्रतिष्ठं, ज्योतिर्विमानानामाकाश एव तथादर्शनात्, आकाशं त्वा-
 त्मप्रतिष्ठमिति, नाधारान्तप्रतिष्ठं, यस्मादुक्तं पञ्चमेऽध्याये सूत्रतः ‘आकाशस्यावगाहः’ (५. १८) उपकार इत्येतद्, उपल-
 क्षणमिदमवगाहनमाकाशस्येति, अवगाहदानेन व्याप्त्रियते आकाशं सर्वद्रव्याणाम्, अवगाहवतां पुनरवगाहदानव्यापारं सदवगाहि-
 प्यति, तदन्यत्र तदनुरूपधाराभावात्, अतः स्वप्रतिष्ठमिदमिति, ‘तदनेन क्रमेण’ त्यादि, तस्मात् अनेन क्रमेणानन्तरोदितेन किमि-
 त्याह ‘लोकानुभावप्रतिष्ठा’ (सन्निविष्टा) इत्यनादिलोकस्थितिरचिताः ‘असङ्ख्येययोजनकोटीकोटयो विस्तृताः तिर्यग्
 सप्त भूमयो रत्नप्रभाद्या यथोद्दिष्टा इति, सप्तग्रहणं नियमार्थं सप्तैवाथ इत्याह, मा भून् एकशः एकैका अनियतसंख्या, तथा
 खरकाण्डभेदेन, ‘किंचान्यत्’ अन्यदपि सप्तग्रहणस्य प्रयोजनं, तदाह—‘अथः सप्तैवेत्यवधार्यते’ अथ एव सप्त, ऊर्ध्वं त्वैक-
 वेपत्प्राग्भारंति, वक्ष्यते दशमेऽध्याये ‘तन्वी मनोज्ञे’ त्यादिना, (पृ. २३-१७) इहैव प्रयोजनान्तरमाह—‘अपिचि’ त्यादिना, अन्तरे
 भवा अन्तरीयाः तन्त्रप्रधाना अन्तरीयास्तन्त्रान्तरीयाः शाक्यादयः असंख्येयेषु लोकधातुषु सदाद्येषु असंख्येयाः पृथि-
 वीप्रस्तरा इत्यध्यवसिताः एवं प्रतिपन्नाः, अनेकब्रह्माण्डोपलक्षणमेतत्, तत्प्रतिपेधार्थं च सप्तग्रहणमिति, प्रतिपेधश्च आसा-

मेव संख्येययोजनकोटीकीटिमानतया, सर्वार्थिताः प्रस्तुताः पृथिव्यादयः किमित्याह-अधोऽधः पृथुतरा इति, यतो रज्जुप्र-
 माणा रत्न्यायामपि-रुम्भाभ्यां प्रथमा अर्धतृतीयरज्जुप्रमाणा द्वितीया (चतु)रज्जुप्रमाणा तृतीया पंचरज्जुप्रमाणा चतुर्थी पड्जरज्जु-
 प्रमाणा पंचमी अर्धसप्तमरज्जुप्रमाणा षष्ठी सप्तरज्जुप्रमाणा सप्तमी, अत एव 'छत्रातिच्छत्रसंस्थिता' इति अधोऽधो विस्तीर्ण-
 तयेति, आसां चोत्कीर्चनमुभयया नामतो गोत्रतथेत्याह-'धर्म'त्यादि, धर्मादीनि आसां नामधेयानि यथासङ्ख्यमेव भवं-
 त्ति, रत्नप्रभादीनि तु गोत्राणि, तदुणोपलक्षणात्, एवं च प्रथमा धर्मा नाम्ना रत्नप्रभा गोत्रेण, एवं शेषाणामपि योजना कार्या
 यावत् सप्तमी माधवी नाम्ना महातमःप्रभा गोत्रेणेति, एवमेतानि नामधेयानि-नामान्येव आसां यथाक्रममुभयथा भवन्ति, अत्र
 'रत्नप्रभे'त्यादि, आद्या पृथिवी घनभावेन बाहल्येन अशीतं योजनशतसहस्रं, अशीतियोजनसहस्रोचरो लक्ष इत्यर्थः, शोपा
 द्वितीयाद्या द्वात्रिंशत् अष्टाविंशतिथेत्यादिद्वन्द्वः, भावार्थस्तु द्वात्रिंशदष्टाविंशतिर्विशत्यष्टादशपोडशदशाष्टाधिकं योजनशतसह-
 स्रमिति वर्त्तते, ततश्च द्वात्रिंशद्वयोजनसहस्राधिकं शतसहस्रं शर्कराप्रभा घनभावेन, अधुना सर्वपृथिव्यधोवर्त्तितो घनोदधीन् नि-
 दिशति---मर्षे घनोदधयो विंशतियोजनसहस्राणि, घनतनुवाताव्यधोऽसंख्येययोजनसहस्रप्रमाणौ, पृथ्वीपर्यन्तमध्यभागे घन-
 वातप्लयं अर्धपञ्चमयोजनादारभ्य प्रतिपृथिवि कोशवृद्धं, तनुवातप्लयं कोशपदकमानं प्रतिपृथिविसत्रिभागकोशवृद्धं, मध्यभाग
 पृथ, प्रदेशग्रहान्या पर्यन्ते तयोरपि वलयभावात्, एते च घनोदधिघनवाततनुवाता अधोऽधस्तु पुनर्धनतरा विशेषेण, अना-
 दिपरिणामग्रहादेव पनोदध्यादिवलयविभागास्त्वन्यग्रंथानुसारतोऽवसेयाः "णवि अ फुसंति अलोगं चउसुंपि दिसासु सद्युडुवी-
 ओ । संगहिआ वलएसुं विरुलंभं तासि वोच्छामि ॥१॥ छत्रेव अद्धं चम जोअणमद्धं च रयणपुडुवीए । उयहीघणतनुवाया जहा-

संज्ञेण निदिष्टा ॥२॥ तिभागो गाउअ सत्तमिण, तिभागो गाउअ चेत्त, तिभागो गाउअस्स य । आइहुवे पस्सुवेवो, अहो अहो जाव सत्तमिण, ३ इत्यादि,
इह रत्नप्रभायां घनोदधिपलयविष्कम्भः पड योजनानि, घननातनलयविष्कम्भः अर्द्धपंचमानि, तनुनातवलयविष्कम्भस्तु साद्ध
योजनमिति, यथोक्तप्रक्षेपास्तु प्रतिष्ठयिवि भेदेन सप्तम्यां घनोदधिपलयविष्कम्भौ अष्टौ योजनानि घननातवलयविष्कम्भस्तु द्वे इति ॥

तास्तु नारका इति ॥ २ ॥ सूत्रम् ॥

गमुद्रायायः प्रकटः, अययत्रार्थं त्वाह- 'तास्वि' त्यादिना, (पृ. ६८ ४) तास्तु उक्तलक्षणस्तु रत्नप्रभाद्यास्तु भूमिषु ऊर्ध्वम-
घञ्चैरुक्तशः इत्यैरुक्तस्थाः पृथिव्या योजनमहस्रमेकं वर्जयित्वा ऊर्ध्वमथ मध्येषु भूमीनामेव, नरका भवन्ति आ पृथुया
इति, तानिदानीं प्रसिद्धैरिहत्यनिदृशनेर्भयानैः प्रतिपादयन्नाह- 'तद्यथा उप्रिकादयो' भाण्डकविशेषाः, एते प्रकीर्णका भवन्ति,
आमलिसाप्रविष्टास्तु दृच यत्तचतुरस्राकृतयः त्रिविधसंस्थानाः, ते च सीमंतकोपक्रान्ताः सीमंतकं नररुमवधिमवस्थाप्यौपक्र-
म्यन्ते, एवमेते सामान्यतो द्विविधाः, इहैव स्नाथिन्नाम्नैनाह- 'रौरवे' त्यादिना, एवमन्ये केचिदिन्द्रकाः केचिदावलिकाप्रविष्टाः
केचिन् प्रकीर्णसा इति, एंप्रमाराः अशुभनामान इति व्याध्याक्रोशशपथनामानः, सप्तमनकपृथिवीगचनस्तु कालादयः
पंचाप्रतिष्ठानपयंताः तत्र कालः पूर्वतः अपरतो महाकालः दक्षिणतो रौरवः उत्तरतो महारौरवः मध्येऽप्रतिष्ठानो नरकेन्द्र इति,
तत्र रत्नप्रभायमाद्यपृथिव्यां नारकाणां प्रस्तारा वेगमभूमिकाकल्पाः त्रयोदश, द्विह्युनाः शेषास्तु एकादशादयो यान्तु सप्त-
म्यामेव इति, यथोक्तं 'वेरिस्कारम नत्र सत्त पंच तिन्नेन हांति एकेन । पत्थडसंखा एमा सत्तमुत्तिकमेण पुढवीसुं ॥१॥' एवं रत्न-
प्रभायां नरकानासानां नारकाणामित्यर्थः, त्रिशत्वमहस्त्राणि, सामान्येन, शेषास्तु शर्कराप्रभाद्यास्तु पंचविंशतिः पंचदश

दश त्रीणि एकं पंचोनं नरकायामश्रतसहस्रमिति यथासंख्यं सामान्येन आ पृथ्या इति पृथीं यावत्, पृथ्यां पंचोनं लक्षं इत्यर्थः, सप्तम्यां तु पृथिव्यां पंचैव महानरकाः, इह प्रकीर्णका न संति एवेति, एते चापृथ्याः केचिद् संख्येययोजनप्रमाणाः केचिदसंख्येययोजनप्रमाणा इति, सप्तम्यां त्वप्रतिष्ठानो जम्बूद्वीपतुल्यः, कालादयस्त्वसंख्येययोजनसहस्रप्रमाणा इति, एते च शुभ्रभागे योजनसहस्रयाहल्याः, शुषिरमप्येतावदेव चूडा चेति त्रियोजनसहस्रप्रमाणा एवेति । नरकानेवाधेयधर्मत्रिशिष्टानभिघातुमाह—

नित्याशुभतरलेख्यापरिणामदेहवेदनावैक्रिया इति ॥ ३ ॥ सूत्रं ॥

एतत्सम्बन्धनिबन्धनत्वाच्छ्रेय्यादीनमेतेषामेवातिशयासुन्दरत्वाभिधानं, 'तावस्थ्यात् तद्व्यपदेश' इति नीतिः, सूत्रसमुदायार्थः । त्वं चैतदाह अवयवार्थं—'ते नरका' इत्यादिना (पृ. ६८-१६) ते नरका अनन्तरोदिता भूमिकाक्रमेण रत्नप्रभादीनामधोऽधः, केमित्याह—निम्णितः संस्थाननिवृत्तेः अशुभतराः संक्षेपजनकत्वेन, एतदेवाह—अशुभा रत्नप्रभायां, सामान्येन भयानगराः, ततो रत्नप्रभानरकेभ्यः अशुभतराः शर्कराप्रभायां, ततोऽपि शर्कराप्रभानरकेभ्यः अशुभतराः चालुकाप्रभायां, त्वेवमासप्तम्याः सप्तमीं यावत् अशुभतरा अशुभतमा अशुभतरतमा इति, एवमेते सामान्यत एवाशुभाः । अधुना नित्यार्थमाह—नित्यग्रहणमिह गतिजातिशरीरांगोपांगकर्मनियमादिति नरकगतिनरकपंचेन्द्रियजात्योऽयं शरीरांगोपाङ्गकर्म तथा विवेकियनिमित्तं तन्नियमात् त एते सूत्रोक्ता लेख्यादयो भावाः नरकगतौ नरकजातौ च वर्त्तमानानां, न शान्तिका(या)नामपि, त्तामर्थात् नैरन्तर्येण—अविच्छेदेन, 'आभवक्षयोद्धर्त्तनात् भवन्ति, भवक्षय एव सति उद्धर्त्तन्ते, नान्तराले फापि तत्क्षयः त्वाभवक्षयोद्धर्त्तनादित्याह, नैरन्तर्यार्थं च स्पष्टयन्नाह—न कदाचिदक्षिनिमेषमात्रमपि न भवंति, एतावन्तमपि कालं नाशु-

भ्रमभ्रमत्रियोग शुभो वा भ्रमत्येतानन्तमपि कालमित्येतदपि नास्तीति नित्या उच्यन्ते तद्द्रव्याख्यांगत्वेनैव, नित्यशब्दः इहाभीक्ष्ण-
 न्ननो द्रष्टव्यः, नित्यग्रहसितादिवदिति, 'अशुभतरलेश्या' इत्यादि व्याचष्टे एतद्, कपोतलेश्या रत्नप्रभायाः प्रकृत्यसुन्दरसपि
 तीत्रगङ्गेश्याध्ययमाना, विशेषेण अध्ययमानं द्रव्यसाचिव्यजनित आत्मपरिणामः, ततस्तीत्रतरसंक्षेशाध्ययमाना कापोतैव शर्कराप्र-
 भायां, तद्द्रव्यमेदात्, ततस्तीत्रतरसंक्षेशाध्ययमाना नीलकृष्णा धूमप्रभायां, इहापि प्रस्तरभेदेन नीला तीत्रतमा, कृष्णातु(न) तीत्रेति,
 ततस्तीत्रतरसङ्गेश्याध्ययमाना कृष्णैव द्रव्यभेदेन तमःप्रभायां, ततस्तीत्रतराध्ययमाना कृष्णैव महातमःप्रभायां परमकृष्णरूपा, द्रव्य-
 भेदादिति, कथं अस्यां सम्यग्दर्शनलाभः ?, उच्यते—सर्वास्वविरोधात्, यथोक्तं—“सम्मत्सुअं सबासु लहइ सुद्धास्वि” त्यादि, क्षीण-
 प्रायायुषां चैषां शुद्धापि भवतीत्यविरोधः, 'अशुभतरपरिणामा' इत्यादि, एतद् व्याचष्टे—'बन्धने' त्यादि, बन्धनं च गतिश्चे-
 त्यादिद्वन्द्वः, एत एव बन्धनादयः आख्या यस्य परिणामस्येति प्रक्रमः, स एव तदाख्यः, किमित्याह—दशविधोऽप्यशुभः
 पुद्गलपरिणामो नरकेषु, तत्र बन्धनपरिणामस्तत्पुद्गलैः सम्बन्धलक्षणः महाश्यादिसम्बन्धाधिकः, गतिपरिणामः उत्प्रादि-
 गतिरूपस्तलोहादिपदन्यामाधिकः, भंस्थानपरिणामो जघन्यहुण्डाकृतिः, भेदपरिणामः शस्त्रादिभ्योऽतिवीभत्सः, वर्णपरिणामः
 परमनिष्ठोऽतिभीषणः, गन्धपरिणामः खलुटगालाधिको यथा, रसपरिणामः कोशातकीश(त्रा)यमाणनिस्यंदाधिकः, स्पर्शपरिणामः
 शृथिरूपि कृच्छ्रादिस्पर्शाधिकः, अगुरुलघुपरिणामोऽतितीनातिदुःखाश्रयः, शब्दपरिणामः खरपर्यादिरूपोऽतिदुःखद इति, एवम-
 शुभः पुद्गलपरिणामो नरकेषु मामान्येन अशुभतरथाऽऽनाधः तद्द्रव्यभेदादिति, माम्प्रतमिहैव दशविधः(धं)परिणामो(मं)भव्यसंवेगार्थं
 किञ्चिद्विज्ञेयत आह—'इत् तिचर्गूर्ध्वमथे' त्यादि, अनेन र्णपरिणाममाह, शृगालमार्जारदिना तु गन्धपरिणामं, हा मातः अहो

ऋश्मिन्यादिना तु शब्दपरिणाममिति, प्रकटार्थमेतत्, तृतीयमपि अशुभतरदेहा इत्यादि निगदसिद्धं यावत्तेषु शरीराणि
 भवन्ति, तेष्विति नरकसु, अतोऽधिकृतशरीरिभ्यः अशुभतराणि चाधोऽधो भवन्ति, क्लिष्टतरादिकर्मभेदात्, प्रमाणं चैहैषां
 'मग्न धन्वी'त्यादि, उत्तोषाद्बुलमधिकृत्यतत्, परमाण्वादिक्रमेण अधो यवमध्यान्यदुलं चतुर्विंशत्यनुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुरिति,
 एतन्न स्वप्नमायां भयभारकशरीराणामुत्करोण, जवन्येन त्वमुलासह्येयभागोऽस्यामन्यासु च शेषासु, किमेतदित्याह-द्विद्विः शो-
 याम्, स्वप्नभानारकशरीरप्रमाणं द्विगुणं द्वितीयस्यां नारकशरीरप्रमाणं, एतदपि द्विगुणं तृतीयस्यां नारकशरीरप्रमाणं, एतदपि द्वि-
 गुणं एतं यान् गतस्यां पंच धनुःशतानि पूर्णानीति, उत्तरवैक्रियं तु प्रथमायां जवन्येनाङ्गुला(ल)सह्येयभागमितमन्यासु च,
 उत्करोणं पंचदश धन्वेषु अर्धतृतीयात्र सप्तयः, एतदेव द्विगुणं द्वितीयस्यमेवं ज्ञेयं यावत् सप्तस्यां धनुःसहस्रमिति, एतच्च प्रमाणं
 एतन्नप्रभादिषु पर्यन्तवर्णितरेषु नारकाणामुत्कटं द्रष्टव्यं, आयुः जवन्यमुत्कटं च प्रथमप्रतरादिभेदेन मिथ्यमाना दशनवतिसहस्रादिना
 एतन्नप्रभायां पर्यन्तप्रतरे मागरोपमप्रमाणं भवति, एवमेव शरीरप्रमाणमपि प्रथमप्रस्तारादिभेदेन जवन्योत्कर्षाभ्यां मेतव्यमिति,
 तदुक्तं 'न्यनिरजोत्कटजवन्यता वेदितव्या' उदितभेदेन शरीरप्रमाणस्येति, 'अशुभतरवेदना' इत्यादि (पृ. ७०-१३) एतदपि
 प्रायो निगदमित्थमेव यावन् यज्ञान्तरमिति, नवरम् 'उज्ज्वलशीते चतुर्ध्या'मिति, नवरसुष्णशीते द्वे वेदने भवतः प्रस्तारभेदेन,
 ततोऽप्येदना पशुतराणां शीतवेदना स्वल्पतराणामिति, एवम् 'शीतोऽप्ये पंचम्या'मिति शीतवेदना चहूनासुष्णवेदना त्वल्पाना-
 मिति, परयोः षष्ठ्यसप्तम्योः शीता शीतरा च वेदना यथासंख्यमिति, दृष्टान्तोऽत्रासद्भावप्रज्ञापनया, नारकाणामानयनाभावात्,
 तत्र चाग्नयोगात्, न हि पृथिवीकाय एवात्युष्योऽन्धकारश्चेति ॥

परस्परोदीरितदुःखाश्रेति ॥ ४ ॥ सूत्रम् ॥

प्रायः प्रतीतसमुदायावयवार्थमेव, नवरं 'अनुसमयं आहारयंती'ति मनोजधिकतरदुःखोत्पादनाय, इतरथा 'ते सर्वपु-
द्गले'त्यादि, (पृ. ७२-७) 'परस्परोदीरितानि चे'ति मिथ्यादृष्टयः, सम्यग्दृष्टयस्तु परोदीरितदुःखानि सहन्ते, नैवान्येषामुदीरयन्ति,
दृष्टविपाकत्वात्, अत एवाधिकदुःखाः, न सामान्येन तज्ज्ञानभावात्, 'अपि चोक्तं भवप्रत्यय'इत्यादि (पृ. ७२-११) 'काको-
दूक'मित्यादि (पृ. ७२-१५) एतत्तु मिथ्यादृष्टिविषयं मिथ्यादृष्टि, (सम्यग्दृष्टि तु) प्राप्यासन्नमुक्तित्वात् क्षान्ति-
परमा एवेत्याचार्याः ॥ तत्र नैवविष दुःखभाज एव ते, किन्तु—

संक्लिष्टासुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्या इति ॥ ५ ॥ सूत्रम् ॥

परमाथार्मिकोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः, चतुर्थीमर्यादयेति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थस्तु प्रायो निगदसिद्ध एव, नवर-
ममयः असिपत्रवनानि, कुंभीनामानः त एव गृह्यन्ते, द्वन्द्वः समासः, करादिभिः अधर्मचारिण आर्थभिकाः परमा-उत्कर्षत एव,
असुरानिकायाऽन्तर्गताः कर्मकलेशजा वेदनाः ताच्छील्यत्वात् तद्वेदनोत्पादनशीलतया, अंबरीषो भावा (०पाद्याः) तलतालनिपातः
पातो भूमौ कसाभियातश्चटिकेत्यन्ये, त्रिविधानि दुःखानि क्षेत्रस्वभावपरस्परोदीरणामुज्जनिनानि नरकेषु नारकाणां भवन्तीति ।
क्रियन्तं कालमेतानीति तत्स्थितिमाह—

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्विंशतित्रयविंशत्सगरोपमा सत्त्वानां परा स्थितिरिति ॥ ६ ॥ सूत्रम् ॥

उक्तलक्षणेपु- नरकेषु नारकाणां सत्त्वानामियमुत्कृष्टा स्थितिरिति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थश्च इहापि प्रायो निगदसिद्धः,

नररं त्रयस्त्रिगुणमागरोपमस्थितिर्गृह्यते, एतावन्ति मागरोपमाणि यस्याः स्थितेः मा एतावन्मागरोपमेत्येवं सर्वत्र योजनीयं,
 इन्द्रागममिन्द्रमेव, योजनविभूतः पत्न्यः तथा योजनशुच्छितः, मत्सरात्रिप्ररूढानां केशाग्राणां म पूरितः, ततो वर्षशते पूर्णे एकैकं
 केशशुद्धेन, क्षीयते येन कालेन तत् पत्न्योपममुच्यते, कोटीकोटयो दशैनेषां पत्न्यानां मागरोपमभित्वचनात्, जघन्यां तु
 स्थितिं परस्तादृश्यते चतुर्थेऽध्याये 'नारकाणां च' त्यादिना (४-४३) सूत्रेण, तथा ये प्राणिनोऽसंज्ञिप्रभृतयः यासु भूमिपृथ्व्यन्ते
 उद्भूताश्च यतो ये भवन्ति मम्यदृग्नादि वा लभन्ते तदेतदपि प्रकटमेव ॥ द्वीपममुद्गुर्पर्वतादिप्रातिपेयः शर्करप्रभादिविषयः, इहेवा-
 पवादमाह—'अन्यत्रे' त्यादिना (पृ. ७७-२) ममुद्घाते गनाः केवलिनः, औपपातिका नारका एव, तथा वैक्रियलब्धिसंपन्नाः, पूर्व-
 जन्मभिन्नादयः, नरकपालाः परमार्थार्थिकाः, एते सर्वेऽपि द्वितीयादिषु कदाचित् केचित् संभवेयुरपीति, उपपातमङ्गीकृत्य
 रन्प्रमायामेव देवाः मन्ति, न शेषसु, गमनमङ्गीकृत्य यावत्तृतीया, ततः परं न गच्छन्ति एव, शक्ता अपि लोकानुभावादेविति,
 अयमन्यो लोकानुभाव एव 'यच्च त्रायच' इत्यादिनो(पृ. ७७-५)क्त इति ॥ सूत्रान्तरसंबन्धार्थमाह—'अत्राहे' त्यादि, (पृ. ७७-९)
 'उक्तं भयना लोकाकाशोऽवगाह' इति (५-१२) पंचमेऽध्याये, तथा दशमे 'तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छन्त्यालोकान्ता' दित्युक्तं
 (१०-५), तत्र लोकः स्वरूपेण, कृतिविधौ वा अधोलोकादिभेदेन, किंसंस्थितो वाऽऽकृतिमधिकृत्येति, अत्रोच्यते, पंचास्तिकाय
 ममुदायो लोकः धर्मादयोऽस्तिकाया इति, ते चास्तिकाया धर्मादिकाः स्वनत्वनः स्वरूपतः विधानतो भेदतः लक्षणतथो-
 क्तगत्यादिलक्षणभेदेन उक्ता मनागिह अन्यत्र प्रकरणान्तरे वक्ष्यन्ते च प्रतिपदमेव पञ्चमेऽध्याये, म च लोकोऽधिकृतः क्षेत्रवि-
 भागेन त्रिचिद्यः विप्रकारः अधस्तियर्गूर्ध्वं चेति दर्शयिष्यामः, संस्थानाख्यानायाह—'धर्म' त्यादि, (पृ. ७७-१४) धर्माधर्मा-

स्तिकायौ वक्ष्यमाणलक्षणौ लोकव्यवस्थाहेतू वर्तते, तदवच्छिन्नाऽऽकाशस्य लोकत्वात्, एतदाह-तयोरवगाहनविशेषात्
घर्माधर्मयोरवगाहनमेदात् वक्ष्यमाणाकारात् लोकानुभावनिश्चयमात् अनादिपारिणामिको लोकानुभावः तन्नियतावगाहनवि-
शेषात् सुप्रतिष्ठकवञ्जाकृतिलोकः इति सुप्रतिष्ठकवचयोरिव संस्थानम्-आकृतिर्यस्य स तथाविधः बहुसादृश्याल्लोक एवं-
विध इति, यथोक्तमनेनैव श्ररिणा प्रकरणान्तरे "जीवाजीवा द्रव्यमिति पडिधं भवति लोकपुरुषोऽयम् । वैशाखस्थानस्थः पुरुष
इव कटिस्थकस्युग्मः ॥ (२१०) तत्राधोमुखमल्लकसंस्थानं वर्णयन्त्यधोलोकम् । स्थालमिव तिर्यग्लोकमूर्ध्वमथ मल्लकसमुद्र-
॥२११॥ (प्रश्नम्.)मिति, अत एवाह 'अधोलोको गोकन्धराकृतिः' गोप्रीवासदृशः, उपरि तनुकोऽधोऽधो विशालः, समधिकस-
परञ्जुमानमिति, पतत्समर्थनायाह-उक्तं हेनत् प्राक् यदुत भूमयः सप्ताधोऽधः पृथुतराश्छत्रातिच्छत्रसंस्थिता' (३-३)
इति, ता यथोक्ता इति अधोभूमयः गोकन्धराकृतय इत्यर्थः, एवं तिर्यग्लोको झल्लर्याकृतिः समतलवादित्रविशेषाकृतिरष्टा-
दशयोजनशतोच्छ्रयमानः, एवमूर्ध्वलोको मृदङ्गाकृतिः मृदङ्गो वादित्रविशेष एव पृथुमध्यः एतदाकृतिः, ब्रह्मलोकप्रदेशे पृथु-
त्वात्(त् उपरिप्रदेशे हीनत्वा)दिति, स्वात्मना सपरञ्जुमानः ॥ तत्रैवं त्रिविधे लोके तिर्यग्लोकप्रसिद्धार्थमिदमिति लक्ष्यम्,
आकृतिमात्रं उच्यते—

जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्रा इति ॥ ७ ॥ सूत्रम् ॥

नमुद्रायावयवार्थो प्रायः प्रतीतो, नवरं शुभनामानः प्रशस्तनामः इति, असह्येयकमद्धतृतीयोद्धारमागरोपगोद्वारराशि-
प्रमाणं, एते च स्वयम्भूरमणममुद्रपर्यन्ता वेदितव्या इति, अनादिमती भूपामियं मंज्ञा जम्बूादिप्रगृत्तिनिगितापेथा च । किंच-

द्विद्विधिष्कम्भः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो बलयाकृतय इति ॥ ८ ॥ सूत्रम् ॥

एतदपि प्रत्ययमुद्रायावयवार्थमेव, नवरं विष्कम्भः पृथुलता, मानुषोत्तरपर्वतो मनुष्यलोकव्यवस्थाकारीति ॥ जम्बूद्वी-
पस्यापि द्वीपत्वेन बलयाकृतित्वे प्राप्ते अपवादार्थमाह—

तन्मध्ये मेरुनाभिर्वृत्तो योजनशतसहस्रचिष्कंभो जम्बूद्वीप इति ॥ ९ ॥ सूत्रं ॥

इदमपि प्रायः ग्रन्थितार्थमेवेति, नवरं-मेरुस्य नाम्यामिति मेरुनाभिरुच्यते, कंठकालत्रद्वयकत्वात् ममासः, व्यधिकरणबहुव्रीहि-
नीत्या, यावयवान्तराणाह-मेरुर्वाऽस्य नाभिरिति मेरुनाभिः, नाभिश्चन्दो मध्यत्रयीत्याह-मेरुस्य मध्य इत्यर्थः, अयं च सर्व-
द्वीपममुद्राभ्यन्तरस्मिन् न दृश इति प्रतरवृत्त इत्याह-‘कुलालचक्रवत् प्रतरवृत्त इत्यर्थः, वृत्तग्रहणं सूत्रे
नियमार्थं, यत्र एव, न चान्यबलयाकृतिग्रहणाच्चियमग्निरित्याह—बलयाकृतिभिरित्यादि, तथा च मा भूदिति नियमार्थं,
काञ्चनस्थालः काञ्चनपात्रं तन्नाभिस्तत्रान्द्रकस्तद्वृत्त इति, अधो धरणितलमवगाढो रुचकप्रतराविशिष्टप्रमाणानुगतो वि-
चन्द्रकण्ठं त्रिलोकप्रविभक्तमूर्चिस्तत्स्पर्शनेन प्रनिक्रान्तिः विस्वारः, अयं च मेरुगिरिर्न सर्वत्र समप्रमाणवृद्धः किंतु प्रदेश-
परिहास्यतदाह—‘नन्दनसौमनसाभ्या ’मित्यादिना (पृ. ८१--१) एकादशैकादश योजनसहस्राण्यारुह्य प्रदेशाप-
रित्वागिन्मायात्रिया विष्कम्भस्य यथाविधया गणितशास्त्राविरोधेन सर्वत्र यथोक्तपरिक्रान्तिः भवतीति गणितज्ञा एवात्रप्रमाणं ।

? मेरोर्मूले धरणितले दशयोजनमहत्वाणि विष्कम्भः, ततः पञ्चशत्यां नन्दनवनमिति तस्या एकादशभागेन पञ्चचत्वारिंशद्योजनानि
पुंन चैकादशभागा हीनाः, ततो नन्दनचहिर्विष्कम्भः चतुष्पञ्चाशदधिकानि नवनवतिशता, पद् चैकादशभागाः, ततो नन्दनाभ्यन्तरवि-

नत्र भरतहमवतहरिविदेहरम्यकहिरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणीति ॥ १० ॥ सूत्रम् ॥

प्रक्रयं गुविष्टं च, नगर तत्र जम्बूद्वीपे भरतमित्यादिना (पृ. ८१-५) एषां पृथग्द्वीपत्वनिषेधमाह, तथा वंशा वर्षे-
त्यादौ वंशाः किल पूर्वन्तो भवन्ति, तद्वन् पूर्वभागविभाजनादंशा इव अमी भरतादयः, नृपसन्निधानाच्च वर्षाः, मनुजादिनिना-
माच्च नाम्याः 'सर्वेषां'मित्यादि (पृ. ८२-१) आदित्यकृताद् दिशियमाद्, तत्र यस्मिन् क्षेत्रे यत्र आदित्य उदेति मा प्राची, यस्या-
मन्तमेति मा प्रतीची, यथोक्तमार्पे "जस्म जओ आडचो उडेड मा तस्म होति पुषुदिमा । अरणेण अत्थमेड मवेमिं उत्तरो मेरू
॥१॥" इत्यादि, व्यग्रहारमात्रमिदं, न निश्चयो, नियमो लोकमभ्याचस्थितं पुनरष्टप्रदेशं रुचकं दिशियमहेतुं प्रतीत्य, किमि-
त्याह-यथामम्भं भवति, मेरुर्नोत्तर एव, म हि दिशाम्बन्धादीना द्विप्रदेशोत्तरद्वानां चतसृणां पूर्वादीनां दिशां

व्यम्भानयनाय महसं पाल्यते, जातमेकोनाशीतिः शतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि पद् चैकादशभागाः, नन्दनाच नैकादशमहस्राणि
हानिगिति माधरपञ्चाशत्सहस्रा एकादशभागेन एकाशीत्यधिकानि पद्चत्वारिंशत् शतानि नन चैकादशभागा हीनाः, ततः मौ-
मनसे चाहविष्कम्भः द्विसप्तत्यधिकद्विचत्वारिंशत्तानि अष्ट चैकादशभागाः, अभ्यन्तगविष्कम्भस्तस्य दशशत्या, हीनः, तत एका-
दशसहस्रा याद्वानैरभावात् पञ्चत्रिंशतिमहस्र एकादशभागेन अष्टभागाधिकद्वामप्तत्यधिकद्वारिंशतिशतपाते पण्डकवने महस्र-
मेनात्रदिप्यते इति नन्दनमौमनमयोर्न्तर्हि विष्कम्भश्च यथोक्तमान एव सूत्रेऽप्यधीतः श्रीमञ्जुवृद्धीपद्युत्यादिषु, यत्रात्र गणितज्ञाः
प्रमाणमिति मुग्धिरास्यं ततु नन्दनमौमनमभ्यामेकादशसहस्राण्यारह्य प्रदशपरिहाणि विष्कम्भस्येति भाष्यकारचमोऽन्यत्र
मेनाद्वानपलम्भादिति

विदिनां चाऽऽप्रेत्यादीनामंशुकाकाग्रप्रदेशचनाहितस्वरूपाणां युक्तावलीमन्त्रिमानां चतसृणामेव भावात्, उपरिष्टालु चतुःप्रदेश-
 त्मिकैर विमला, श्रयस्तु तमोऽभिधानेति दश दिश इति, उक्तं च—“अष्टपण्यमो रुशगो तिरियं लोअस्स मज्झयारम्मि। एण पभवो
 दिग्गणं एमेर भवे अणुदिगणं ॥१॥ इंदगेई जम्मा य णेरइया चारुणी अ वायवा। मोगा ईयाणाऽविअ विमला य तमा य वो-
 दवा ॥२॥” इति ॥ कृतं चिन्तरेण ॥

तद्विभाजिनः पूर्यापरायता द्विमयन्महाद्विमवन्निपथनीलरुक्मिगिग्वरिणो वर्षधरपर्वता इति ॥ ११ ॥ द्वयम् ॥
 नानि विगक्तुं ग्रीलमेपामिति तद्विभाजिनः, पूर्यापरायता अकृत्रिमनिवेशत एव, हिमवदादयो वर्षधरपर्वता इति द्वयममुदा-
 गार्थः, श्रयवार्थस्तु ‘तेषां वर्षाणां विभक्तार’ इत्यादि (पृ. ८२-७) भाष्यादवसेयः, एतच्च प्रायो गतार्थं नवरं एवं शेषा
 इत्यत्र हरिर्षर्विदेहयोर्विभक्ता निपथः, विदेहरम्यकयोर्विभक्ता नीलः, रम्यकैहरण्यवतयोर्विभक्ता रुक्मी, हरिण्यवतैरानतयोर्वि-
 भक्ता शिबरीति । एषामेव क्षेत्राणां प्रमाणमाह—तत्र पंच योजनशतानि पङ्विंशत्यधिकानि पङ्कोनविंशतिभागा योजनस्य भर-
 तविष्कृत्वा; भरतं शारोपितचापाकारं तदस्यायमिपुरिति, एवमेकमभिधाय शेषामिधिन्याऽह—‘स द्विद्विद्विमचद्वैमचतादी-
 नामामत्राविदेहेभ्य इति’ स भरतेपुः द्विगुणो द्विगुणः द्विमचद्वैमचतादीनामिति पर्वतक्षेत्राणां भवति, आमहाविदेहेभ्यो
 गत्रानिदेहानि यावत्, तद्यथा—हिमवच्छिखरिणोः योजनमहत्सो हुत्तरपश्चगताऽधिका द्वादशाधिकैकोनविंशतिभागा योजनस्य,
 ईमान्तरिण्यनयोः महद्द्वयं शतं च पश्चोत्तरं पश्च चैकोनविंशतिभागा योजनस्य, महाहिमवद्रुक्मिणोश्चत्वारि महत्त्राणि शत-
 उपं दशोत्तरं दश चैकोनविंशतिभागा योजनस्य, हरिरम्यकयोः गौ महाघाणि चत्वारि शतान्येकविंशत्यधिकानि एकैकोनविंश-

निभागो योजनस्य, निपथनीलयोः षोडश सहस्राण्यष्टौ शतानि दृश्यन्तश्चत्वारिंशताधिकानि भवन्ति द्वौ चैकोनविंशतिभागौ योज-
नस्य, विदेहानां त्रयस्त्रिंशत् सहस्राणि पद् शतानि चतुरशीत्यधिकानि चत्वारथैकोनविंशतिभागा योजनस्येति, 'परनो विदेहे-
भ्योऽर्द्धार्द्धहीना' इति नीलादीनां प्रमाणमाचष्टे लाघविक आचार्यः, विदेहक्षेत्रेणुतः अर्द्धहीनो नीलेषु भवति, सोऽर्द्धहीनो स्म्यकेषु;
इत्येवं यावदराजतक्षेत्रमिति, अधुनपां हिमवदादीनां कुलपर्वतानामवगाहोच्छ्रायो प्रतिपादयति—'पञ्चविंशती' त्यादि, उच्छ्रा-
यचतुर्भागोऽवगाहः सर्वेषां. उच्छ्रायो योजनशतम् अवगाहः पञ्चविंशतियोजनानि हिमवतः, एतदेव द्विगुणं समुच्छ्रायोऽवगाह-
प्रमाणं महाहिमवतः योजनशतद्वयसमुच्छ्रायः पञ्चाशदवगाहः, एतद्विगुणं निपथस्य चत्वारि शतान्युच्छ्रायः शतमवगाह इति,
नीलादीनां निपथादिभिः तुल्यो उच्छ्रायावगाहो इति। इदानीं जीवाधनुःकाष्ठे कथयति—'भरतचंशास्ये' त्यादि (१०८२—१६)
भाष्यम्, हिमवत आरान्द्रागवर्तिनी जीवेयं प्रतिपचव्या, धनुःकाष्ठं च, इषुर्यथोक्तो विष्णुश्च इति, प्रागभिहितोऽपि पुनरिहो-
यन्यन्त इषुरिति, तत्रैवं नोक्तस्मात् पुनरुपन्याम इति, 'भरतक्षेत्रमध्ये' इत्यादि, वैताह्यपर्वतो दक्षिणोचरार्थविभागकरो
विधाधराधिवामः पंचाशत्पट्टिनगरयुक्तः दक्षिणोत्तरश्रेणिद्वयालंकृतो गुहाद्वयोपशोभितश्च प्रतिपचव्यः, 'विदेहेष्विव' त्यादि, मेरु-
गिरंदक्षिणतो निपथस्योत्तरतो देवकुलो भवन्ति, ते च काञ्चनपर्वतशतेनोपशोभिताः, हृदपञ्चकोभयपर्यन्तावस्थितैर्दशद-
शभिः काञ्चनपर्वतविभृपिताः, शीतोदानदीपूर्वापरौ निपथाचतुस्त्रिंशष्टशतमचतुःसप्तभागान्तरो चित्रविचित्रकूटौ योजनसहस्रो-
शौ तावदधोविस्तृतौ तदधमुपगि, ताम्यां निराजिता इति। 'विदेहानां' इत्यादि, मन्दरगिरिणा देवकुलरुत्तरगुरुमिथ विभक्ता व्यव-
च्छिन्नमर्यादाः स्थापिताः एते क्षेत्रान्तरवद्भवति, तत्र मनुष्यादीनां परस्परं गमनभावात्, अतः पूर्वं चापरे च उभये विदेहा

भवन्ति, मेरोः पूतः पूर्वोत्तोरपरं, तत्र पूर्वविदेहेषु पोडश चक्रवर्त्तिविजया नदीर्षातिविभक्ताः परस्परस्यागम्याः चक्र-
 वर्त्तिनां विजेतव्या विभोक्तव्याथ, नदीभिर्गिरिभिश्च विभक्ताः परस्परंण अगम्याः क्षेत्रविशेषा इत्यर्थः, अधुना अपरानपि अति-
 दिशति—अपरेऽप्येवंलक्षणाः पोडशैव चक्रवर्त्तिविजयाः मरिद्विरिविभक्ताः परस्परसम्भाव्यमानगमना इति ॥ अधुना उत्तर-
 भागवर्त्तिर्षानान् प्रमाणतो निर्देशयति 'तुल्यायाम्' इत्यादि भाष्यमेव सुज्ञानं, 'क्षुद्रमन्दरास्त्वि'त्यादि, धातकीखण्डे द्वौ
 पुररद्वीपार्थं द्वावित्येवं चत्वारोऽपि क्षुद्रकमन्दरा भवन्ति, जम्बूद्वीपमध्यवर्त्तिमेरोर्हीनप्रमाणाः, तच्च दर्शति—महामन्दरात्
 पञ्चदशभिर्षोजनमहसैर्हीनोच्छ्रायाः, चतुरशीतियोजनसहस्रोच्छ्रिता इत्यर्थः, तथा पडिभ्योर्जनशतैर्धरणिगतले ही-
 नत्रिफल्गुभाः चतुःशताधिरनमहस्रत्रिफल्गुभा इत्यर्थः, तेषां चतुर्णामपि प्रथमं काण्डं महामन्दरतुल्यं धरणिमवगाढं,
 महमप्रमाणमित्यर्थः, द्वितीयं मत्तभिर्हीनं, पदपञ्चाशत्सहस्रमानं, तृतीयं काण्डं अष्टाभिः सहसैर्हीनं महामेरोः मकाशाद्,
 अष्टात्रिंशतिमहमप्रमाणमित्यर्थः, भद्रशालनन्दनने महाभंदरे इव द्रष्टव्ये, धरण्या भद्रशालवनं तदुपरि पञ्चशतात् नन्दन-
 मिति, तदुपरि अर्षपदं चाशत्सहस्राण्यारुह्य सौमनगं, पञ्च शतानि नन्दननेनाक्षिप्तानि, सौमनसेन पञ्च शतानि, आक्षिप्तानि,
 द्वितीयकाण्डम्यान्तेऽर्षपदं चाशत्सहस्राण्याणि गत्या तत् पञ्चशतत्रिंशतिर्षोभेन भवति, ततोऽपि विंशतिसहस्राणि आरुह्य
 पाण्डुकननं चतुर्णवचतुःशतत्रिंशतिर्षोभेन भवति, ततोऽपि विंशतिसहस्राणि आरुह्य
 मन्त्यमत्रामिमग्न्यन्धः उपरि मस्तके यो विफल्गुभः स महामन्दरेणैषा तुल्यः, सहस्रप्रमाण इत्यर्थः, अथश्च योऽवगाहः सोऽपि
 महामन्दरेण तुल्यो, योजनदशमहस्रमान ण्णां भवन्ति, चूलिका चैषा महामन्दरचूलायदृशी प्रमाणतोऽवगातव्येति । अधुना

लाघयार्थं द्वीपानां परिधिगणितपदजीवाद्यानयनाय करणोपाया भण्यन्ते, तत्र ईष्मितवृत्तक्षेत्रपरिघेरानयनायेदं करणसूत्रं—वि-
 क्रमभ्रूतेर्देशगुणाया मूलं घृतपरिक्षेपः विक्रमभो योजनशतसहस्रं, तल्लक्षणं कृतिर्वर्गो भवति, पुनर्देशगुणा क्रियते,
 पश्चान्मूलमानीयते, तद् घृतक्षेत्रपरिक्षेपः, तत्र योजनराशौ उपलब्धव्ये त्र्येकपद्द्विद्विक्रमसप्तकैः क्रमेण मूलमानेत्तव्यं, ततोऽयं
 राशिरथस्ताजातः ६३२४५४, एषोऽद्धेन छिन्नो योजनत्रिलक्षपोडशसहस्रसप्तविंशतिद्विशतसंख्यो भवति, शेषमुपरीदं ४८४४११
 चतुर्भिर्गुण्यते, चतुर्गुण्यते योजनं यतः, ततोऽयं गव्यूतराशिर्भवति १९३७६४४, पडादिराशिना ६३२४५४ भागो द्वार्यो, लब्ध-
 मिदं गव्यूतत्रितयं, शेषमुपरीदं ४०५२२, धनुःमहस्रद्वयेन गुण्यते, जातस्ततो धनूराशिः ८१०४४०००, पडादिराशिना मागे
 लब्धभागमिदं १२८, शेषमुपरीदं ८९८८८, पणवत्यङ्गुलं धनुर्भवतीति पणवत्या गुण्यते, जातोऽङ्गुलराशिः ८६२७१४८,
 पडादिराशिना भागे लब्धमिदं १३, शेषमुपरीदं ४०३४६, द्वाभ्यां गुण्यते, यतोऽर्द्धाङ्गुलद्वयेनैकमङ्गुलं भवति, जातोऽर्द्धाङ्गु-
 लराशिः ८१४६९२, पडादिराशिना भागे लब्धमिदं १, शेषार्द्धाङ्गुलभागा एतावन्त उद्धरिताः १९२२३८, अधस्तात् पडादिराशिः,
 एष जंजूर्द्वीपपरिधिः, वृत्तग्रहणं चतुरस्रादिक्षेत्रव्यावृत्त्यर्थं, परिक्षेपग्रहणं विक्रमभेजुजीवादिव्यावृत्त्यर्थमिति । अधुना गणितपदमानीयते
 जम्बूद्वीपस्य, तत्रेदं करणसूत्रं 'म विक्रमभपादाभ्यस्तो गणितं' प्रक्रान्तविक्रमभो लक्षमेकः पादः पञ्चविंशतिः सहस्राणि, विक्र-
 मभादेनाभ्यस्तो-गुणितो विक्रमभादाभ्यस्तः, म इति परिधिर्जम्बूद्वीपस्य अभिमम्बन्ध्यते, प्रक्रान्तार्थपरामर्शित्वात् सर्वनाम-
 शब्दानां, गणितमिति गणितपदमिन्यर्थः, जम्बूद्वीपे योजनप्रमाणानि चतुरस्रखण्डान्येतावन्ति भवन्तीति वाक्यार्थः, तत्र परिधि-
 योजनराशिः पञ्चविंशतिमहस्रगुणितोऽयं ७९०५६७५००, गव्यूतत्रितयं पञ्चविंशतिमहस्रगुणं जानमिदं ७५०००, गव्यूतराशिश्चायं

योचनीक्रियते, चतुर्भिर्भागे लब्धमिदं १८७५०, योजनराशिरयं, धनुर्गाशिरपि पञ्चविंशतिमहस्रगुणो जातमिदं ३२०००००,
 अयमपि धनुर्गाशिर्योजनीक्रियते, अष्टौ धनुःमहस्राणि योजनं भवतीति वचनात् अष्टाभिः सहस्रेभिर्भागे लब्धमिदं ४००, अयमपि
 योजनराशिरन्तराशौ त्रिंशसो, जातमिदं १९१५०, अयमपि सप्तकोट्यादिराशौ, जातमिदं ७९०५६९४१५०, अशुलराशिः पंच-
 विंशतिमहस्रगुणो, जातमिदं ३२५०००, अर्द्धात्रुलं पञ्चविंशतिमहस्रगुणं, जातमिदं २५०००, अस्यार्द्धात्रुलराशेरर्द्धं गृह्यते, ततो-
 ऽत्रुलानि लभ्यन्तेऽमूनि १२५००, एतान्यत्रुलराशौ क्षिप्यन्ते, जातमिदं ३३७५०००, ततः पण्णत्त्या भागो, यस्मात् पण्णत्त्य-
 र्गुलं धनुर्भवति, भागे लब्धमिदं ३५१५, अयं धनुर्गाशिः, शेषमर्द्धगुलं पष्टिः, अस्य धनुर्गाशेर्भागे महस्रद्वयेन लब्धमेकं गव्यूतं,
 शेषमिदं १५१५। अथुना जीमानयनमुच्यते-इन्द्राचगाहोनावगाष्टाभ्यस्तस्य विष्कम्भस्य चतुर्गुणस्य मूलं ज्या इप्सितोऽ-
 चगाहो यामान् म इन्द्राचगाहस्तेतो नो विष्कम्भः इन्द्राचगाहो नः, पुनरचगाहेन अभ्यस्यते-गुण्यतेः, इन्द्राचगाहो नश्चामान् चगाहाभ्य-
 स्मथ इन्द्राचगाहो नश्चामान् पुनर्चतुर्भिर्गुणितस्य यन्मूलं मा मण्डलक्षेत्रजीवा भवतीति, अत्र विष्कम्भो योजनलक्ष इष्पि-
 नाचगाहो नः क्रियते, इप्सितथायं ५२६ पद म्लाः, एष उपरितनो राशिः मरुण्यते, कलीक्रियते इत्यर्थः, एकोनविंशत्या गुण्यते,
 चतमिदं ९९९४, अत्र पद म्लाः विष्यन्ते, जातमिदं १००००, विष्कम्भराशिरपि मरुण्यते एकोनविंशत्या, जातमिदं १९०००००,
 ण्योऽचगाहराशिर्गुणतः पान्यते, जातमिदं १८९००००, पुनरचगाहराशिना गुण्यते, जातमिदं १८९००००००००, ततश्चतुर्भिर्गु-
 ण्यते ७५६००००००००, अस्य मूलं जीवा भवति, तत्र श्राबं, द्विमस्रचतुष्पन्नपंचचतुष्कैः क्रमेण जातमिदं २९०८८४, अध-
 म्न्योऽद्वेन छिद्यो जातमिदं २७४९५४, अस्य राशेरैकोनविंशत्या भागे लब्धमिदं १४४७१, म्लाश्च पंच, शेषं ५४९०४ यद्द्रविरिति

तत्रैका न्यूना रला लभ्यत इत्येषा जीवा । अधुना करणसूत्रमेवोरानयनायाह—ज्याविष्कम्भभयोर्वर्गविशेषमूलं विष्कम्भा-
 च्छोध्यं शोषार्द्धमिषुः जीवावर्गस्य विष्कम्भवर्गस्य च विशेषः तस्य मूलं विष्कम्भाच्छोध्यते, शेषस्य यदर्थं स इषुर्भवति, तत्र
 जीवावर्गोऽयं ७५६०००००००, विष्कम्भवर्गश्चायम् एकपष्टयुत्रत्रिंशत्गुणः ३६१००००००००००, अस्माज्जीवावर्गे मिशुद्धे
 शेषमिदं भवति ३५३४४००००००००, अस्य मूलमादीयते शून्याष्टकस्यार्द्धेन चत्वारि शून्यानि, शेषस्य मूलमेकाष्टकाटकैः, लब्ध-
 मिदं १८८००००, एतद्विष्कम्भाद् एकोनविंशतिगुणाच्छोध्यं, शेषं जातमिदं २०००० अस्यार्द्धेनेदं १००००, अस्यैकोनविंशत्या
 भागे लब्धमिदं ५२६ पद् कला इयुरिति । अधुना धनुःकाष्ठानयनाय करणसूत्रम्—इषुवर्गस्य पङ्गुणस्य ज्यावर्गयुतस्य मूलं
 धनुःकाष्ठं इषोः कलीकृतस्यायं वर्गः १००००००००, एष पद्भिर्गुण्यते, जातमिदं ६००००००००, एष ज्यावर्गे क्षिप्यते,
 ज्यावर्गश्चायं ७५६०००००००, जातमिदं ७६२००००००००, अस्य मूलमात्रं धनुःकाष्ठं भवति, तच्च द्विकर सप्तक ७ पद् ६-
 शून्यचतुष्कध्विकः ऋमेणादीयते, ततो राशिर्भवति २६२१५१, अधस्त्यार्द्धेन छिन्नस्यैकोनविंशत्या भागे लब्धमिदं १४५२८,
 एकादश चैकोनविंशतिमाणा इति । मम्यति विष्कम्भानयनाय करणसूत्रमिदं—ज्यावर्गचतुर्भागयुतमिषुवर्गमिषुविभक्तं
 तत् प्रकृतिवृत्तविष्कम्भः जीवावर्गचतुर्भागेन युक्त इषुवर्ग इषुणा विभक्तः स स्वभापवृत्तक्षेत्रविष्कम्भो भवति, ज्यावर्गः
 ७५६००००००० अस्य चतुर्भागोऽयं १८९०००००००० एष इषुवर्गो क्षिप्यते, इषुवर्गश्चायं १०००००००००, एकीकृत्य-
 मिदं जातं १९००००००००, भागपरावृत्त्या एकपष्टयधिकशतत्रयेणुर्गुण्यते, एकोनविंशतिभागेनैकः स गुणकारः, उपरितनस्य
 चैकोनविंशतिरेव शून्यचतुष्कापगमेऽनया भागलब्धमिदं १००००० । अधुना चाहुरानीयते, तत्रेदं करणसूत्रं—उदरानुःकाष्ठा-

रक्षिणं शोष्यं शोषाद्धं बाहुिरिति, उदग्धनुःकाष्ठमिदं २५३३० चत्वारश्वयोनिशिशिमागाः, अमुष्मादक्षिणं धनुःकाष्ठं पात्यते,
 नापिदं १४५२८ एकादश चमीनविश्रतिमागाः, पातिते उपरितनराशिरयं १०७०२, अधस्तादेकादश कला न पतंति चतसृभ्यः
 स्यास्य इति कृत्वा उपरितनराशोः रूपमनतार्यते, एकोनविशतिमध्यादेकादश शुद्धा अष्टौ शेषाः, कलाचतुष्टयक्षेपाद् द्वादश जाताः,
 अर्द्धेन पद, उपरितनराशिनं ददात्यर्द्धमतो रूपमेरुमनतार्यते, एकोनविशतिरपि नाद्धं ददातीत्येकोनविशते रूपं नीयते, तस्यार्द्धेन
 अर्द्धकला, अष्टादशानामर्द्धेन नन, नन पद च पञ्चदश कलाः साद्धी जाताः, उपरितनराशोर्द्धं चेदं ५३५०, एतानती बाहुः शुद्ध-
 द्विमरु इति, अनेन पश्चिंशोपाधानपनरुणाभ्युपायेन सर्वक्षेत्राणा मरुपर्वताना चायामविष्कम्भज्येषुधनुःकाष्ठप्रमाणान्यन्यगन्तव्या-
 नीति।* अपरे पुनर्मिठांशोऽतिबहूनि मन्यं विरचय्यास्मिन् प्रस्तावे सूत्राण्यधीयते विस्तरग्रदर्शनाभिप्रायेण. तत्प्रयुक्तम्, अयं संग्रा-
 रिणा मधेपः कृत इत्यत्र विस्तराभिधानमपाचीनमाचक्षते प्रवचननिपुणाः, अथ विस्तरतो विभक्तिस्ततो ग्रन्थलक्षापरिभाषितायाः
 नग्मृगपदंग्रनायाः पदुग्रंस्तंस्तिष्ठणद्विरपि कियदत्र विस्तृतं म्यात्?, निस्तरार्थिनो बहुगुणः सिद्धान्त एव तत्कृतवेत्रेभ्यः इत्यत
 उपभर्णीयन्तमिप्राय इति। एवमिमा जग्मृद्वीपनक्तव्यता परिममाप्य समागतः सम्प्रति द्वीपान्तरनक्तव्यताभिधित्मयोत्राच—

द्विर्धानकी नष्टे ॥ १० ॥ सूत्रं ॥

'य एते मंत्रवंग्शा इत्यादि (पृष्ठं ८५-१) भाष्यं. लग्नजलधेर्निहिधानकीखंडः द्वीपः, धातकीष्टक्षमग्रन्धाद्, नलयाकृति-
 लभात्तुष्टयविष्कम्भः, तस्मिन् धातकीखण्डे मन्दराटयो जग्मृद्वीपमन्दरादिभ्यः संख्यया द्विगुणद्विगुणमाना वेदितव्याः, जग्मृद्वीपे
 मेरुः, नन द्वौ, पर्वापदिग्मध्यव्ययस्थितौ मेरुः, वंग्शा भरतादिकेत्राण्यैरनतपर्यवमानानि, तानि च तत्र द्विसंख्यायुक्तानि,

ग्रन्थकं वर्षभरा हिमवदादयः पर्वता वैताढ्यादयश्च तेषुपि तत्र द्विद्विः स्थिताः, एते च सर्वेऽपि मन्दरादयो द्वाभ्यामिषवाकार-
 पर्वताभ्यां त्रजुभ्यामित्यर्थः दक्षिणोत्तरदिग्मध्यव्यवस्थिताभ्यां दक्षिणोत्तरायताभ्यां च विभक्ता विच्छिन्नाः, पूर्वार्धे चा-
 पराद्धं च व्यवस्थिताः, एतेरेव नामभिर्जम्बूद्वीपैकैः समा संख्या येषां भरतादिक्षेत्राणां ते जम्बूद्वीपकसमसंख्याः चक्रना-
 मिप्रतिचद्वारकमंस्थिताः, तत्र वर्षधरपर्वता निपधगिरिसदृशोच्छ्रायाः, चतुर्योजनशतोच्चा इत्यर्थः, कालोदलवणजलस्पशिनो
 वंशधरसेवाकाराः कालोदममुद्रो धातकीखण्डपरिक्षेपी लवणसमुद्रो जम्बूद्वीपपरिक्षेपी एतयोर्जलं कालोदलवणजलं तत् स्पष्टं
 श्रीलमेयामिति कालोदलवणजलस्पशिनो हिमवदादयः, सह इष्यकारपर्वताभ्यां पंचयोजनशतोच्चाभ्यामिति, धातकीखण्डवर्तिनश्च
 हिमवदादयो जम्बूद्वीपकहिमवदादिविच्छेदप्रतिनिपद्याव्यवस्थिताः, वैताढ्यादयः क्षेत्राणि चेति, अरविचरसंस्थिता वंशा इति,
 अगणां विचराणि-अन्तरालानि तद्वद् व्यवस्थिताः वंशाः क्षेत्राणि तत्रेति, मंक्षेपातु प्रतिपत्तव्यमिदं, यन्नाम किञ्चिन्नदीदेवकुरू-
 चरकुरुप्रभृति जम्बूद्वीपेऽमिहितं तत् मवं धातकीखण्डे द्विद्विरवमातव्यमिति, यथैव धातकीखण्डे जम्बूद्वीपविविधिरुक्तस्तथैव—

पुष्कराद्धं च ॥ १३ ॥ सूत्रं ॥

पुष्करद्वीपः कालोदकममुद्रपरिक्षेपी षोडशलक्षाविष्कम्भस्तस्याद्धमारचनमष्टौ योजनलक्षास्तस्मिन् पुष्कराद्धं, जम्बूद्वीपत्रयद्विधि-
 त्रष्टयः, यश्च धातकीखण्डे विधिरुक्त इष्यकारो दक्षिणोत्तरदिग्मध्यव्यवस्थितौ दक्षिणोत्तरायतौ पंचशतोच्चौ द्वौ, तथा
 मंदरौ चतुर्गतीमहस्रोच्छ्रायादिकौ, वंशाभराः चतुःशतोच्चा इत्येवमादिकः मंख्याविशेषनिश्चयः म पुष्कराद्धंऽप्यशेषो वे-
 दितव्य इति, 'ततः पर'मित्यादि भाष्यम्, आ आराचनपुष्कराद्धान् परतः ममनन्तरो धान्यपत्न्यकाद्धाकृतिर्वलयवृत्तौ मानु-

पोचराभियानो गिरिर्मनुष्यलोरुपरिधिपी महानगरप्रकारप्रतीकाशः कनकमयः पुष्करहीपाद्धविभागकारीति, श्लेषमुच्छ्रयायादि सुज्ञानं
 'न रुदाशित् मम्मावि'त्यादि (पृ.८६-१)अस्मात् मानुषोत्तराद् गिरेः परतो न नरो धीयते, तथा संहरणतोऽपि न मन्ति मनु-
 प्यान्त्र, मंडरणं नाम वैराघनुबंधान् केलचिद्वैवविद्याधरादिना इत्यमनुष्यः, ततोऽत्रोत्क्षिप्य 'नीयेतायं यत्रोर्ध्वशोषं शुष्यतु
 त्रियानां वाप्यहृत्प्रतीकारः क्षिप्रम्, एवं वैरादिनिर्यातनार्थं संहरणममूनि विहाय क्रियते "ममणिं अवगतवेदं परिहारंपुलागमप्य
 ममं न। चोदमपुषिं आहारगं च गति कोऽ संहरइ ॥ १ ॥ इदमपि संहरणतो न. मनुष्यास्ततः परत इति, अवश्यं हि मनु-
 ष्येन मर्त्यं अन्तरे मानुषोत्तरनगस्येति, तथा 'चारणविद्याधराधिप्राप्ताश्चे'ति मनुष्यास्तमुच्छ्रंध्य गताः सन्तः परतो न त्रियन्त
 इति नियमते, न पुनर्गमनमेयां मानुषोत्तराद्गहिर्निपिच्यते, तपोविशेषानुष्ठानाञ्छाचारिणो विद्याचारिणश्च संयता नन्दीश्वरादि-
 र्गपान् गच्छन्ति चैत्यवन्दनार्थं, प्रसिद्धशायमावश्यकादिष्वपि प्रायो विधिः, तथा विद्याधरा महाविद्यामम्पन्नाः, ऋद्धिप्राप्ताश्च
 वैश्विपादिशरीरमात्रः सर्वे गच्छन्ति परतो, नतु श्रानान् परिवर्जयति तत्रैवेति, एवंविधा अतिशयप्राप्ता अपि तत्र नो त्रियन्ते,
 स्मृत निगनिगमनुष्या इति दर्शयति- 'अन्यत्र ममुद्रयातोपपाताभ्या'मित्यपोधते, मारणान्तिकममुद्रयातेन ममुपहतः कश्चिदूर्ध्व-
 तृतीयद्वीपान्तरनीं पहिद्वीपममुद्रेषुत्स्यते तेन चोत्पत्तिप्रदं प्रक्षिप्तमारप्रदेशजालमिलिकागतिना पश्चात् त्रियते तत्र व्यव-
 स्थित इति, तथा उपपातमद्वीकृत्य जन्माभिमग्वच्यते, वहिद्वीपममुद्रवर्तिनाऽमुमता येन मनुष्यायुनिवद्धमर्धतृतीयद्वीपाभ्यन्तरे
 उपपन्त्यते वक्रगत्या तस्य तन्मनुष्यायुर्वक्रकाले विपश्यते, तदैव चामौ मनुष्यो जातः, तदुदयवर्चित्वात्, तथा चागमः- "मणु-
 स्ने णं भने! मणुस्नेगु उपवज्जइ अमणुस्से मणुस्सेसु उववज्जइ?, गोयमा! मणुस्से मणुस्सेसु उववज्जइ, नो अमणुस्से मणुस्सेसु

उत्पन्नम् इति" एवं समुद्रघातोपपातो विरहस्य नान्येन प्रकारेण बहिर्मानुषोत्तरधरणिधरान्मरणं मनुष्याणां जन्म वा संभाव्यत इति।*
ये त्वेतद् भाष्यं गमनप्रतिषेधद्वारेण विधाघरऋद्धिश्राप्तानामाचक्षते तेषामगमविरोधः, सर्वेषा हि चारणादीनामागमे गमनाभ्य-
नुज्ञानात्*, बहिर्जन्मरणे न सम्भाव्येते, इत्यवधिकृत्येदमुच्यते—'अत एव मानुषोत्तर' इति, (८६-४) 'तदेवमर्वाग्मानु-
षोत्तरस्य' त्याटि (८६ ५) भाष्यं, व्यावर्णितलक्षणस्य मानुषोत्तरस्य गिरेर्वाकं जम्बूद्वीपघातकीखण्डपुष्कराद्भान्यद्वतृतीया द्वी-
पाः, लवणकालोदमसुद्वयं, जम्बूद्वीप एको घातकीखण्डे द्वौ पुष्कराद्धे च द्वावेवं पञ्च मन्दराः, जम्बूद्वीपे भरतादीनि मत्त क्षेत्राणि
घातकी खण्डे चतुर्दश पुष्करार्धे चतुर्दश एवं पंचत्रिंशत् क्षेत्राणि, जंबूद्वीपे हिमयदाद्याः पद् घातकीखण्डे द्वादश पुष्कराद्धे द्वादश
एवं त्रिंशद्वर्षधरपर्वताः, जम्बूद्वीपे एको घातकीखण्डे द्वौ पुष्करार्धे द्वौ चैवं पञ्च देवकुरमः, एतमेव पञ्चोत्तराः कुरवः, जम्बूद्वीपे
द्वात्रिंशत् घातकीखण्डे चतुःपष्टिः पुष्कराद्धे च एवं पष्टयधिकं शतं चक्रार्चिविजयानां, पंचसु भरतेषु ऐरवतेषु प्रत्येकं पञ्चत्रिंश-
तिर्जनपदाः अर्द्धं चार्याः, एते दशगुणा द्वे शते पचपंचाशदधिके जनपदानामार्याणां, जम्बूद्वीप एव हिमवतः प्रारूपथाद्दिक्षु मत्तमत्ता-
न्तरद्वीपा एकत्र अष्टात्रिंशतिस्तथा त्रिखरिणोऽप्यष्टात्रिंशति, एतमेतं पदपंचाशद्व्यंति, उत्सेधाद्गुलं महस्रगुणितं प्रमाणाद्गुलं
भवति, तन्मानेन चैषा द्वीपक्षेत्रगिरिकूटमरित्मागरकाण्डपातालभजनकल्पविमानादीनां विष्कम्भायामपरिधयो ग्राह्याः,* क्षेत्रादीनि
च यथावत् परिमाणतो ज्ञात्वा तन्प्रत्ययार्थं संख्यान युक्तं, तच्च गणितज्ञेभ्यः माक्षात् मन्वन्धिकलत्वादव्यभिचारि प्रत्येतव्यं,
यश्च क्षेत्रपरिमाणं सर्यातं तैरमस्य संख्यानशास्त्रं प्रणेय, प्रमेयपदार्थप्रणयने प्रमाणप्रणयनम्, यद्यपि चेयत्ता आगममात्र-
निपाद्या तथाऽप्यत्र सबन्धितान् संख्यानशास्त्रं प्रणेयं, प्रतिपादित तदन्यैरपि संख्यानं, तत् संख्यानलक्षणं तु नोक्तं, यदप्युक्तं

नदपि धेयपरिक्षेपादि व्यभिचरति मयं भुवनकोशादिप्रक्रियान्तं प्रतिदश्यं, प्रायश्च मावर्णिमांसपायननुद्वादयः(?) ये मातिशयज्यो-
 त्तिपक्षेग्रगणितशास्त्रानभिज्ञानास्तेषामविषय एवायं, यदि नाम मूढतया कश्चिदभिविशनं कुर्यात् म तु प्रतिवृत्तफलकसूत्रदीपच्छाया-
 दिप्रत्ययः प्रत्याय्यो यम्येयान् विरुग्भन्तस्य परिक्षेपः कियान् भवतीति, संख्याननियमात् पूर्वापराविरोधि, प्रत्यक्षफलं च मंख्या-
 नमतः मयंज्ञानविषयाभ्यन्तरत्वान् ज्ञानातिशयत्वाच्च महातडागोदरमंस्थितजलद्रव्यपलपरिज्ञानोपायोपदेशवत् तीर्थकरैः सर्वमन-
 ययमादर्शितं मयंज्ञानालाञ्छनमिति, अत्राह—'उक्तं भवते' (८६-९) त्याद्यापातनिकाग्रन्थः । सूत्रेपूक्तं आश्रवप्रस्तावे षष्ठेऽध्याये
 'स्यभामार्दवाज्ञानं च मानुषस्ये'ति^x तत्र के मनुष्या आर्यादिभेदेन व्यवस्थिताः क्व वा द्वीपे क्षेत्रे समुद्रे वा ?, अत्रोच्यते—

प्राग् मानुषोचरान्मनुष्याः (३-१४)

मानुषोचरगिरिमर्यादान्यवच्छिन्नाः पञ्चविंशत्सु भरतादिक्षेत्रेषु सान्तरद्वीपेषु जन्मामादयन्त मनुष्याः, एतेन भाष्येण न व्याप्ति-
 रद्वृत्तीपद्वीपानां समुद्रद्रवस्य च दक्षिता, अधुना व्याप्तिमादर्शयति—'संहरणधियाद्विद्योगाचिवति'—'भारतका' इत्यादि, (८७-२)
 मयं मंहरणादिभिः कारणैः मश्रिधानं स्यान्मनुष्याणामिति। एवमेषां स्थानं निरूप्य मनुष्याणां क्षेत्रादिविभागेन भेदमाख्याति-
 'भारतका' इत्यादि (८७-४) सुज्ञानं ॥ अधुनैषां क्षेत्रादिकृत एव विभागो विग्रेष्यते कर्मनिर्वृत्तिसंश्रयेण, अतस्तदाख्यानायाह—

आर्या म्लिशथ (३-१५)

चन्द्रोजेकभेदरचमनयोः आपादयति । ' द्विविधा ' इत्यादि भाष्यं, । (८७-७) तत्राद्वैपङ्गिंशतिजनपदजातान्वयजा
 आर्याः, अन्यत्रजा म्लेच्छाः, तत्र क्षेत्रजातिकूलकर्मशिल्पभाषाज्ञानदर्शनचरित्रेषु शिष्टलोकन्यायधर्मानुगताचरणशीला आर्याः,

एतद्विपरीता म्लेच्छा अत्यन्तान्यक्तानियतभाषाचेष्टत्वात्, 'तत्र आर्याः पड्विधा' इत्यादि, क्षेत्रजातिकुलकर्मशिल्पभाषाभाषेदेन, 'तत्र क्षेत्र आर्या इत्यादि सुज्ञानं, 'जात्यार्या इक्ष्वाकव' (८७-११) इत्यादि सर्व एते जातिभेदाः केनचित् निमिचांतरे-णाध्यवसेयाः, 'कुलार्याः' इत्यादि (८७-१३) निमित्तभेदेन भिद्यन्ते, अपरे परिभाषन्ते पितृन्वयो जातिः मात्रन्वयः कुलं 'कर्मरार्या' इत्यादि (८७-१५) अनाचार्यजं किल कर्म, तत्रार्याः कर्मरार्या इति, आचार्योपदेशशिक्षितं शिल्पं तन्तुवायादि, तत्रार्याः शिल्पार्या इत्यादि 'भाषाऽऽर्या नामे' त्यादि (८८-१) शिष्टाः-सर्वातिशयसम्पन्ना गणधरादयः तेषां भाषा मंस्कृताऽर्धमागधिकादिका च, तत्र शिष्टभाषानियता अकारादयो वर्णा विशिष्टेन पौत्रार्पणेण सन्निवेशिताः यस्य शब्दप्रधानसंव्यवहारस्यासौ शिष्टभाषानियतवर्णस्तं, लोकसूत्राऽत्यन्तग्रमिद्धः संव्यवहारे, तमेवंविधं पंचविधानामार्याणां क्षेत्रादिकं भाषंते ये ते भाषाऽऽर्याः इति । 'एतद्विपरीता म्लिशः' (८९-४) उक्तक्षेत्रजातिकुलकर्मशिल्पभाषाव्यतिरिक्तक्षेत्रादिपदकभाजः सर्वे म्लिगी भवन्ति, शक्यवनकिरातकांचोजत्राल्हीकादयोऽनेकभेदाः, तथा अन्तरद्वीपकाः किल म्लेच्छा एव, क्षेत्रादिपदकविपर्ययात् 'तत्रथा-हिमवतः प्राक् पश्चाच्च चिदिक्षु' इत्यादि भाष्यं (८९-४) हिमवतः प्राग्भागे पश्चाद्भागे च विदिक्षु पूर्वोत्तरान्तरालादिपुत्रीणि-त्रीणि योजनशतानि लवणजलधिमवगाह्य द्वीपकाः प्रथमतः मन्निचिष्टाः, तामां मनुष्यविजातीनामेकोरुकादीनां पूर्वोत्तर-स्यां दिशि त्रीणि योजनशतान्यवगाह्य लवणमागरजलं त्रिशतायामविष्कम्भः प्रथम एकोरुकाभिधानो द्वीप एकोरुकुपुरुषाणा-मधिवासः, द्वीपनामतः पुरुषनामानि, ते तु सर्वाङ्गोपाङ्गसुन्दरा दर्शनमनोरमा एकोरुका एवेत्येवं श्रेया अपि वाच्याः, तथा दक्षिणपूर्वस्यां दिशि (लवणजलधिमवगाह्य) हिमवतः त्रीणि शतानि त्रिशतायामविष्कम्भः प्रथमो द्वीप आभाषिकाभिधानः

प्राभाषिकमनुष्यायामः, तथा दक्षिणापरस्यां दिशि हिममतः त्रीणि शतानि लवणजलमवगाह्य त्रिशतायामविष्कम्भो लाह्युलि-
 ताभिधानः प्रथमद्वीपो लाह्युलिकमनुष्यायामः, तयोत्तरापरस्यां त्रीणि शतान्यवगाह्य लवणजलं त्रिशतायामविष्कम्भः प्रथम-
 द्वीपो त्रैपाणिकनामा त्रैपाणिकमनुष्यायामः, एवं हयकर्णगजकर्णगोकर्णशङ्कुलीरुर्णाथित्नारि योजनशतान्यवगाह्य हिमवतो लवणो-
 दधि पूर्वोत्तरादिविदिशु चतुर्योजनशतयामविष्कम्भभाश्चत्नारो द्वीपा भवन्ति, एवं शेषचतुष्काण्यपि विजानीयात् यावत् अन्त्यो द्वीपः
 शतानि नगरागाह्य लवणजलधिं नययोजनशतयामविष्कम्भो विदिशि भवतीति, गजमुखव्याघ्रमुखत्वादशमुखगोमुखा अथमुख-
 हस्त्रिमुखविंशमुखव्याघ्रमुखा अथकर्णमिहकर्णहस्त्रिकर्णकण्ठप्रारवणा उल्कामुखविज्जुसिंहमेपमुखविद्युद्धंता घनदंतगूढदन्तविशि-
 ष्टदन्तशुद्धदन्ताख्याः, एते च युगप्रसवाः पल्योपमासंख्येयभागायुपः अष्टधनुःशतोच्चाः पुरुषा भवन्ति, एवमेवाष्टाविंशतिरन्तरद्वी-
 पराज्ञानां हिमद्विरियागपरपर्यन्तप्रभवा भवन्त्युक्तेन न्यायेन, तथा ह्यैरण्यवैतवतकक्षेत्रविभागकारिणः शिखरिणोऽप्येवमेव पूर्वो-
 नगरादिविदिशु क्रमेण अमुनेन नामकलोपेन चान्तरद्वीपकानामष्टाविंशतिर्भवति, एकत्र पटपञ्चाशत् अन्तरद्वीपका भवन्ति, एतच्चान्तर-
 द्वीपक्रमाप्यं प्रायो विनाशितं सर्वत्रैकरपि द्रुविदग्धैः, येन पण्णवतिरन्तरद्वीपका भाष्येषु दृश्यन्ते, अनापं चैतदध्यवसीयते, जी-
 याभिगमादिषु पटपञ्चाशदन्तरद्वीपकाप्ययनात्, नापि च वाचकमुख्यः द्ब्रजोल्लङ्घनेनाभिदधात्यसंभाव्यमानत्वात्, तस्मात् सैद्धा-
 न्तिरुपागर्गविनाशितमिदमिति ॥ तदस्मिन् आर्यानार्यविकल्पे मनुष्यक्षेत्रे काः कर्मभूमयोऽकर्मभूमयथेत्यत आह—

'भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरुत्तरकुरुभ्य इति ॥ ३-१६ ॥ सूत्रम् ॥

'मनुष्यक्षेत्र इत्यादि माप्यम् (८९-११) अर्द्धतृतीयद्वीपाभ्यन्तरे पञ्च भरतानि पंचैरावतानि पंच विदेहाः पंचदश-कर्म-

भूमयो भवन्ति, क्रात्स्येन प्राप्ते कर्मभूमित्वे विदेहानामपवादः क्रियते—देवकुरुतरकुरुवर्जा विदेहाः कर्मभूमयो भवन्तीति, तदन्तः-
 पात्तिवान्निषेधः, अथ क्रः कर्मभूमिशब्दार्थ इति, आह—‘संसारदुर्गतिगमकस्ये’त्यादि (८९-१२), मार्गो विशिष्यते, संसारो-
 नारकादिभेदः स एव दुर्गो—गहनमनेकाजातिप्रभुत्वत्वाद्, स्वात्मकत्वाच्च तस्यान्तः—पारं संसारदुर्गन्तस्तं गमयति—प्रापयति यस्तस्य
 संसारदुर्गन्तगमकस्य, ‘सम्यक्त्वज्ञानचरणात्मकस्ये’ति मोक्षाज्ञानामियत्तामावेदयति, एवंविधमोक्षपथस्य ज्ञातारस्तीर्थकराः,
 यथावद्वचन्तार इत्यर्थः, कर्त्तार इति प्रणेतारः प्रदर्शयितार इतियावत्, नित्यत्वात् प्रवचनार्थस्येति, सम्यक्त्वाद्यात्मकं तीर्थं तत्-
 प्रणयनात् तीर्थकरा भवन्ति, गणधरादिप्रव्रजनाद्वा, वाग्योगेन चोपदिशन्ति भगवन्त इत्युपदेष्टारः, श्रुतज्ञानाभावादिति सूचयति,
 यशोलक्ष्म्यादियोगाद्भवन्तः, परमर्षयः कृतार्थत्वे सति सन्मार्गोपदेशेन भव्यमन्त्राभ्युद्धरणात्, तीर्थकरणहेतवस्तच्छीलास्तदनुलो-
 मवृत्तयो वा तीर्थकराः, ‘अत्रोत्पद्यन्ते’ पंचदशसु क्षेत्रेषु, एतेष्वेव पुनः सकलकर्मक्षयं विधाय सिद्धिमभिधावन्ति, नान्यत्र क्षेत्र
 इति, अतो निर्वाणाय कर्मणः सिद्धभूमयः कर्मभूमय इति, अतः सकलकर्ममिषिविध्यापनाय सिद्धिप्राप्तौ भूमयः कर्मभूमयो-
 ऽभिधीयन्त इति परिशेषः, लब्धकर्मभूमिशब्दार्थमाख्याति—‘शेयास्त्व’त्यादि (९०-२) जम्बूद्वीपे हैमवतहरिवर्षरम्यक-
 हैरण्यवतारव्याथतुरो वंशाः, एते एव धातकीखण्डेऽष्टौ द्विगुणाः पुष्कराद्धेऽष्टौ एकत्र त्रिंशतिवंशाः, सह अन्तरीपैरेकोरुकादिभिः
 पद्पंचाशद्विकर्मभूमयो भवन्ति, तीर्थकरजन्मादिरहितत्वान्, पूर्वापोदितमर्थसुसंहरति—‘देवकुरुतरकुरुवस्तु कर्मभूम्य-
 म्यन्तरा अप्यकर्मभूमय इति, (९०-३) मर्वदा चरणप्रतिपत्तेरभावदित्यवगमयति ॥ अथैते मनुष्या आर्यादिभेदवर्त्तिनः कियन्त
 कालमनुपालयायुः प्राणान् विजहतीत्याह—

नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तमुद्भूते ॥ ३-१७ ॥ सूत्रम् ॥

'नरो नर' इत्यादि भाष्यम् (९०-६) पर्यायारव्यानेन व्याख्यानमेतत् नृशब्दस्य, परा-उत्कृष्टा स्थितिः-आयुषोऽप्यस्थानं जीवितरालः ग्रीणि पल्योपमानि मनुष्याणां, एतानि चाद्वापल्योपमेन जीवानामायुषि गण्यन्ते, अपरा अन्तर्मुद्भूता जघन्या स्थितिरायुषोऽन्तर्मुत्परिमाणा भवति ।

तैर्यग्योनीनां च ॥ ३-१८ ॥ सूत्रम् ॥

तिर्यग्योनिजानामप्यत्रोच्यते स्थितिः आयुषः, ममानश्रकमत्तान्, 'तिर्यग्योनीनां च' त्यादि भाष्यं (९०-८) तिर्यग्योनयः पृथिव्यमेतौ नायुनस्पतिद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियाः तेषामपि परापरे स्थिती जीवितव्यस्य त्रिपल्योपमान्तमुद्भूते भवतः, यथासंख्यमु-
न्कृष्टपरन्यस्थिती नोद्भव्ये, 'पृथग्योगकरणं यथासंख्यदोषविनिवृत्त्यर्थ' मित्यादि, (९०-१०) नृतिर्यग्योनीनां स्थितिः परापरे त्रिपल्योपमान्तमुद्भूतेत्येवं न्यासे सति त्रिपल्योपमा परा स्थितिर्मनुष्याणां अपरा स्थितिः तिरश्चामन्तमुद्भूत्प्रमाणेत्येवं स्मात् श्रुत्यर्थ इत्याचार्याभिप्रायः, *न खल्वेवमपि न्यस्यमाने कश्चिदोपः, स्थिती परापरे इति ममुदितमेवेदं समासपदत्वादाभिसं-
स्पन्ते, नृणां स्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तमुद्भूते तिरश्चा च, व्याख्यानतोऽविच्छेदः, आर्षानुवादित्वाद्वा अस्य सूत्रग्रन्थस्येति* ॥
'द्वित्रिगा त्रैपा' मित्यादि भाष्यम् (८०-१३) । नृतिरश्चां द्वित्रकारा स्थितिरायुषो-भगस्थितिः कायस्थितिश्च, तत्र भवस्थितिर्म-
नुष्यनन्म लब्ध्या तिर्यगजन्म ना कियन्तं कालं जीवति जघन्यत उत्कर्षेण वेति, कायस्थितिर्मनुष्यो भूत्वा तिर्यग्योनिजो वा मरण-
मनुभूय पुनर्मनुष्येष्वेव मनुष्यः तिर्यक्षु च तैर्यग्योनिर्नन्त्येण कतिकृत्वः ममुत्पद्यते?, तत्र मनुष्याणां यथोक्तत्रिपल्योपमान्तमुद्भूते

नारायणं भगवन्मूर्तिं, कायस्थितिः समाप्तौ वा भगवन्ग्रहणानि, प्रकर्षतः सप्त वाऽष्टौ वेति नैरन्तर्वेण मानुषः स्यात्, रुथं पुनरिदं?, भाव्यते-पूर्वकोट्यायुर्मनुष्यो मृत्वा पुनः पुनः पूर्वकोट्यायुरेव मनुष्यः सप्तकृतः प्रादरस्तीति, अष्टमभवे तु देवकुरुररकुरुरूपत्पद्यते, पथादेवलोक गच्छति, 'तिर्यग्योनिजानां च'त्यादि, (९०-१६) उक्ते भगवन्स्थिती सद्ग्रहणतः, व्यासतस्तु शुद्धप्रथिव्या द्वादशवर्षमहत्साणि त्वरधरणेः द्वाविंशतिरित्येवमादि सुज्ञानं, एषां पृथिव्यमेजोवायुप्रत्येकमनस्पतीनां कायस्थितिरसंख्येया अनसर्पिष्यु-त्सर्पिष्यः, साधारणमनस्पतेरनन्ता अनसर्पिण्युत्सर्पिष्यः, 'द्वीन्द्रियाणा'मित्यादि (९१-४) सुज्ञाना भगवन्स्थितिः, एषां काय-स्थितिः संख्येयानि एव नर्पसहस्राणि, 'पंचेन्द्रिये'त्यादि (९१-६) सुज्ञानं, समाप्तौ वा भगवन्ग्रहणानि मनुष्यमद्भाननीयानि, 'सर्वे-पा'मित्यादि (८१-१३) मनुष्यतिरथापरा कायस्थितिः जघन्याऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणैर्न भगवतीति ॥ तृतीयोऽध्यायः समाप्तः

नमोऽर्हते ॥ इदानीं चतुर्थ आरभ्यते-अत्र चायं समन्धग्रन्थः, 'अत्राह-उक्तं भवते'त्यादि (८२-१) किमुक्तमित्याह- 'भगवन्प्रत्ययोऽनधिर्नास्केदना' मिति प्रथमेऽध्याये, तथा द्वितीय औदधिकेषु (भावेषु) प्ररूप्यमाणेषु 'देवगति' रित्युक्तं, एवमष्टमे 'केनलिथुतमंघर्म्मदेवार्णवादो दर्शनमोहस्य' आश्रन इति वक्ष्यते, तथाऽत्रैव 'सरागसंयमादयो देवस्य' आयुष आश्रन इति वक्ष्यते, आदिशब्दात् सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जरावालत्पांसि (च) देवस्येति सूत्राक्षेपः, तथा द्वितीये 'नार-कममूर्च्छिनो नपुंसकानि' 'न देवा' इत्युक्तं, एवमनेकथा देवशब्दश्रुतेः संजातजिज्ञासः पृच्छति-'तत्र के देवाः' कति-विधा वेति' (९२-५) तत्र-तेषु षट्षेपु के देवाः प्रतिपत्तव्याः, क्रीडाद्यर्थमनुहृत्वात्, कतिविधा ना-कतिभेदा वेति प्रश्नद्रये श्रुति-

राह-अत्रोच्यते प्रतिवचनं—

देवाश्चतुर्निकायाः इति ॥ ४-१ ॥ सूत्रम् ॥

प्रश्नद्वयेऽप्यनुरूपं प्रतिवचनमिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-‘देवा’ (१२-८) इत्यादिना ग्रन्थेन, तत्र दीव्यन्तीति देवाः-स्वच्छन्दचारिणः अनवरतक्रीडासक्तचेतमः परमद्युतिमन्तः प्राणिन एव, ते चतुर्निकाया भवन्ति, चत्वारो निकाया-नित्रायाः संघा वा येषां ते चतुर्निकाया भवन्तीति, देवगतिनामकर्मोदयाद्भवनादिप्लुष्टयन्त इत्यर्थः, अनेनातिसुग्धपरिकल्पितनित्यः देवव्युदामः, ‘तान् पुरस्ताद्दक्ष्यामः’ इति तान् एतान् निकायभेदमिद्वान् देवान् पुरस्तात्-पुरो वक्ष्यामः, उद्देशमात्रोपन्यासस्त्वयं, ननु च भगवत्यां-“कश्चिद्वा णं भंते ! देवा पणत्ता ? गोयमा ! पंचविधा देवा पणत्ता, तंजहा-भविअदव्वदेवा णर-देवा धम्मदेवा देवादिदेवा भावदेवा य,” भव्यद्रव्यदेवा-एकभविकादयः, नरदेवाश्चक्रवर्तिनः, धर्मदेवाः साधवः, देवाधिदेवाः तीर्थकराः, भावदेवा भवनपत्यादयः, एवं पञ्चभेदेषु सत्स्वेतेषु किमथ चतुर्निकाया इत्युपन्यासः ? उच्यते, भावदेवाभिधानार्थः, तद-न्येषां मनुष्यभेदत्वात् इत्यादि, अत एव प्राधान्यत इदमह—

तृतीयः पीतलेश्य इति ॥ ४-२ ॥ सूत्रम् ॥

समुदायार्थः प्रतीतः, अवयवार्थं त्वाह-‘तेषां’मित्यादि भाष्यम् (१२-१०) तेषां चतुर्णां देवनिकायानां ‘भवणवद्भाषणमंतर-जोइसवासी विमाणवासी य’त्ति प्रवचनप्रसिद्धक्रमाणां तृतीयो निकायः तत्सूत्रार्थक्रमोक्तः, किमित्याह-पीतलेश्य इति, तेजोलेश्य एव भवति, न कृष्णादिलेश्य इति, अवधारणं सूत्रे न, सामर्थ्यगम्यमेतत्, सूत्रानात् सूत्रमिति कृत्वा, कथासौ तृतीय इत्याह-ज्योति-

क्वा इति, लेशग्रहणं चेह [डौ] क्रीडार्थप्रधानांगतारव्यापनार्थं, तृतीयग्रहणं चाश्रयप्रत्यक्षतया सुखप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ शेषान्
निरायान् भेदतोऽभिधातुमाह—

दशाष्टपञ्चदशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ता इति ॥ ४-३ ॥ सूत्रम् ॥

प्रस्तुतात्नरो निरुाया इति सूत्रसमुदायार्थः, अयवार्थस्तु सुगमः 'ते च देवनिकाया' इत्यादि (१२-१३) भाष्यदेव, नमरं
कल्पोपपन्नपर्यन्ता इति, अत्र कल्पशब्दोऽधिनासवाची, सौधर्मादिपि नति कल्पोपलक्षणं, कल्पोपपन्नः पर्यन्त एषामिति मिग्रहः, अनेन
तदतीतग्रंथेयस्महाभिमानद्वयापक्षेप इति ॥ दशादीनि त्रत्येकं पुनर्निमित्तुराह—

इन्द्रसामानिरुत्रायस्त्रिंशत्पारिपद्यात्तरक्षलोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्बिपिकाश्चैकैकश

इति ॥ ४-४ ॥ सूत्रम् ॥

एकरुद्रनिरुाये दश दशैते भेदा उत्सर्गतः भवन्ति, सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह—'एकैकशश्चे'त्यादिना, (८३-३)
एकरुद्रशब्द-एकैकस्मिन् एतेषु देवनिकायेषु, किमित्याह—देना दशविधा भवन्ति इन्द्रादिभेदेन, 'तद्यथे'त्यादिना, प्रकटार्थं, नवर-
भिन्द्रास्तद्भवनाद्यपेक्षया परमैश्वर्यभाजः, ममानस्थानभनाः सामानिकाः, 'ममानस्य तदादेशे'ति उचनार्दौपसंख्यानिकः, त्रयस्त्रिं-
शदेन त्रायस्त्रिंशाः, स्वार्थे ण्ण, अर्थचरो राजस्थानीयरूपः, दण्डनायको-निक्षेपाधिपतिः, अनीकानि-सैन्यानि प्रकीर्णको-विषया
भिसुखीकृतः, कर्मनिशेषोऽभियोगः तत्करुर्माभियोग्यं तदेषां मिथत इत्याभियोग्याः, किल्बिपिकाः—अन्तस्थाश्चण्डालादय इति,
लोमम्बभानत एतदित्थमेषामिति ॥ एतमिमसुत्परगमभिधायैकशो ग्रहणेनाधुनाऽपवादमाह—

त्रायन्निगलोकपालवर्ष्या व्यन्तरज्योतिष्का इति ॥ ४-५ ॥ सूत्रम् ॥

ममुद्रायार्थवियवार्थं प्रतीतवेष ॥ निकायेष्विन्द्रव्यवस्थानियममाह—

पूर्वयोर्द्वौन्द्रा इति (४-६) ॥ सूत्रम् ॥

इदमपि प्रतीतममुद्रायार्थमेव, नवरं ज्योतिष्काणां तु बहवः सूर्याश्चन्द्रमसश्चेन्द्राः, असंख्येयद्वीपसमुद्रवर्त्तित्वात्, तथा स्वकल्पाहा इति स्वरूपाख्याः, माहेंद्रे माहेन्द्रः ब्रह्मलोकं ब्रह्मा लान्तके लान्तकः महाशुक्रे महाशुक्रः सहस्रारे सहस्रारः आनतप्राणतयोरप्येक एवेन्द्रः प्राणतामिधानः, आरणाच्युतयोरपि कल्पयोरेक एवेन्द्रः अच्युतः, 'परतस्त्वि' त्यादि (९५-२), अच्युतकल्पान् परतः पुनर्ब्रह्मेयकानुचरविमानेषु, किमित्याह—इन्द्रादयो दश विकल्पाः प्रागुक्ता न भवन्ति, किं तर्हि?, ते सर्वे एव देवाः भूतान्ना इत्यहमिन्द्रा गमनागमनादिरहिताश्च प्रायः प्रयोजनाभावादिति ॥

पीतान्तलेष्टया इति ॥ ४-७ ॥ सूत्रम् ॥

प्रक्रमान् मग्धद्वार्थमेव, प्रतीतसमुद्रायार्थं च ॥ 'पूर्वयो' रित्यादि भाष्यम् (५-४), पूर्वयोर्निकाययोः—भवनपतिव्यन्तरयोः देवानाम्, उपलक्षणत्वाद्देवीनां च, किमित्याह—पीता अन्ते यासां लेश्यानां ताः पीतान्ताः—कृष्णनीलकापोतैजस्यश्चतस्रो लेश्या भवन्ति, लाघयार्थमेतदुच्यते तयोर्लेश्यानभिधानादिति ॥ एते च सर्वे त्रिविधा देवा भवन्ति—सदेवीकाः सप्रवीचाराः १ अदेवीकाः मप्रवीचाराः २ अदेवीकाः अप्रवीचारा ३ इति, तत्राधानधिकृत्याह—

कायप्रवीचारा आ ऐशानादिति ॥ ४-८ ॥ सूत्रम् ॥

प्रकृतसमुदायार्थम्, नरं आदेशानादित्यभिधानाद् देशानान् अवधिकृत्येत्येशानोऽपि कायप्रवीचार एवेति ॥

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा द्वयोर्द्वयोरिति ॥ ४-९ ॥ सूत्रम् ॥

प्रायो निगदमिदम्, मैथुनसुखप्रेष्वन् मैथुनसुखप्राप्तीच्छामिषुखीकृतात् उत्पन्नस्थान् प्रादुर्भूतदशान् विदित्वा तत्प्रभावत एवावुध्य देव्य उपतिष्ठन्ते अपरिगृहीताः सौधर्मशानदेव्यो गणिकाकल्पाः, ताः स्पृष्ट्वैव च ते देवाः प्रीतिषुपलभन्ते, अल्पसंकेशत्वात्, विनिवृत्तास्थाश्च विनिवृत्तादराश्च भवन्ति, अत एव हेतोरिति, एवं सर्वत्र भावनीयं । नर एता देव्यः अनेन क्रमेणैषां भवन्ति, "सोहम्मि निमाणं छञ्चेन हवंति सयसहस्साह । चत्तारि अ ईसाणे अपरिग्गहिआण देवीणं ॥१॥ सपरिग्गहेयराणं सोहम्मिमाण पलिअ सार्हीअ । उक्कस्स मत्त पण्णा णन पणपण्णा य देवीणं ॥२॥ पलिओनमाह समयहिआ ठिई जासिं जाअ दम्म पलिआ । मोहम्मगदेवीणं ताओ उ सणंकुमाराणं ॥३॥ एएण कमेण भवे समयहियदम्मगपलिअबुड्डीए । वंभमहासुक्काण य आरणदेवाण पण्णाया ॥ ४ ॥ साहिअपलिआ समयहिआ ठिई जासि जाव पण्णरस । ईमाणगदेवीओ ताओ माहिंदेदेवाणं ॥ ५ ॥ एएण कमेण भवे समयहिअपलिअदसगजुड्डीए । लतमहस्सारयाणयअन्चुअदेवाण पणपण्णा ॥६॥ इति, एताः प्रतीतार्था एवेति ।

परेऽप्रवीचारा इति ॥४-१०॥ सूत्रम् ॥

त्रैवेयक्रानुत्तरनिमाननामिद्रेता इति सूत्रममुदायार्थः, अयनार्थं त्नाह—'कल्पोपपन्नेभ्य'इत्यादिना, (९६-१३) एतेभ्यः परे देवा-त्रैवेयक्रानिनास्यादयः अप्रवीचारा भवन्ति, पञ्चविधप्रवीचारपेक्षया, अल्पसंकेशत्वात् मन्दरागत्वात् स्वस्थाः कायकेन्द्रारहितत्वेन शीतीभूताः म्यल्यवेदाश्रितया, न तर्हि सुखभाज एते इत्याशंभ्याह—पञ्चविधप्रवीचारोद्भवादपि कायादिप्रती-

वागेत्यत्रादपीत्यर्थः, प्रीतिविशेषान् सुखविशेषान् अपरिमितगुणप्रीतिप्रकर्षाः अपरिमितगुणः-अमंल्येयगुणः प्रीतिप्रकर्षो
 येषां ते तथापिषाः, अपरिपरीतक्रियया अपरिपरीतममाधिजपुण्यविपाक एषां, अत आह-परमसुखवृत्ता एव भवन्ति, स्पर्शा-
 द्विषयापेक्षाभावात्, स्वांगप्यर्शादीनामेव तद्भावावियोगिनामत्यन्तसौन्दर्यविलासितमेवत्, प्रतनुमोहोदयत्वेनेत्याचार्याः, कथमेते न
 प्रप्रचारिण एव उच्यन्ते?, चारित्र्यपरिणामाभावात्, अतोऽप्याशयात् शुभतरोऽयं प्रत्यस्तमितसुखादिकल्पः धायोपशमिकादिभाव
 भेद इति भावनीयं ॥ ग्रहान्तरमन्वन्धार्यमाह- 'अत्राहे'त्यादि (९६-१६) 'देवाश्चतुर्निकाया' इत्युक्तमध्यायादौ, तथा 'दशा-
 एषश्चन्द्रादशरिक्त्या' इत्येतत्, तत् के निकायास्तेषां के वा विकल्पा भेदा दशादय इति, अत्रोच्यते इति प्रश्नममाधिः, चत्वारो
 देवनिष्ठायाः, क एते इत्याह- 'तद्यथा भवन्ति इत्यादि (९६-१८) ॥ तत्र-

'भवनवाग्मिनोऽगुरनगचिद्युत्तुपुर्णाग्निवातस्तनितोदधिद्वीपविकुमारा इति ॥ ४-११ ॥ सूत्रम् ॥

ममृदापाथार्यसार्थायस निगदसिद्धौ प्रायो, नवरं भूमिष्ठत्वाद्भवन्ति तेषु वस्तुं शीलाः भवनवासिनः नानाविधानानानाभेदाः,
 इनारानन्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह- 'कुमारवदेनवि'त्यादिना (९६-६) असुरकुमारावासेषु इत्यत्रावाप्ताः कायमानस्थानीयाः अति-
 मनोहगन्तेषु प्रायोऽगुरकुमाराः प्रनिवन्ति, कदाचिद्भवन्नेवपि, शेषास्तु नागादयः प्रायो भवनेषु कदाचिच्चाऽऽवासेष्वपि इति ।
 भवनारागस्थानमाह- 'महामन्दरस्ये'त्यादि, (९७-११) महामन्दरग्रहणं धातकीलण्डादिमन्दरव्यावृत्त्यर्थं, चिह्नमात्रं चैन-
 दस्य, योजनमहस्यमात्रागाहित्वात्, 'दक्षिणोत्तरयोर्दिग्भागयो'रित्यादि, दक्षिणोत्तरस्यां दिशि त्रियग् बह्वीषु योजनलक्ष-
 कोटीनां कोटीषु, घाटल्याभ्रमवगाद्य नवतिमहस्यपि व्यतीत्येति भावः, मध्ये भवन्तीति, आवासास्तूर्ध्वमधश्च प्रत्येकं

योजनमहत्त्वं विहायेति भाष्यकाराभिप्रायः, न चायमन्याय्यो, बहुश्रुतत्वेनास्य क्वचिदित्थं विशेषदर्शनसम्भवादिति । 'भवप्र-
 ल्यायार्थे'त्यादि, (९७-१६) भवप्रत्ययाश्च-जन्महेतुसाधैषाम्-असुरकुमाराणां, न तु तपोऽनुष्ठानमाध्याः, इमा वक्ष्यमाणाः नाम-
 कर्मनिनियमाद्वेतोः अङ्गोपागादिनामकर्मोदयेन स्वजातिविशेषनियताः प्रतिजातिविशेषकारिण्यः विक्रिया भवन्ति-
 ज्ञायन्ते गम्भीराः घनशरीराः श्रीमन्तः सर्वाङ्गसुन्दरा इति ।

व्यन्तराः किन्नरकिंपुरुषमहोरगगन्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचा इति ॥ ४-१२ ॥ सूत्रम् ॥

इदमपि प्रायो निगदमिद्धमेव, नरमथ इत्यादिना (९७ १६) अन्वर्थमाह. विविधमन्तरमात्रामानां येषामिति व्यन्तराः, एत-
 देन स्पष्टयति 'यस्मादित्यादिना, स्वातन्त्र्यतः स्वेच्छया पराभियोगाच्च शक्राद्याज्ञया मनुष्यानपि चक्रधरादीन् केचित्
 मामान्या भृल्यबहुपचरन्त्यतो विगतान्तरा मनुष्येभ्य इति, 'विविधेषु चे'त्यादि (९८-१३) अतो व्यन्तरा विगतान्तरत्वा-
 दिनि ॥ तृतीयो देवनिकायः (१०१-६) प्रचनक्रमप्राप्तायात्

ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णताराश्चेति ॥ ४-१३ ॥ सूत्रम् ॥

इदमपि प्राय. प्रकृतमुदायाययार्थमेव, नरमममामरुणं सूत्रे सूर्याश्चन्द्रमम इत्येवं मः, तथा चापात्, तत्र चन्द्रसूर्यपा-
 ठात्, सूर्यचन्द्रमसोः क्रमभेदः कृतः सूत्रकृता, किमर्थमित्याह-यथा गम्येत प्रतरभेदेन एतदेवैषां सूर्यादीनां ऊर्ध्वं नि-
 वेशः मण्डलिकापोहेन आनुपूर्व्यम् अनुपूर्व्यम् इति, एतदेव प्रकटयति-तन्मध्ये'त्यादिना (१०२-१२) ताराग्रहाः पुन-
 रनियतचारित्वात् कारणात्, किमित्याह-सूर्यचन्द्रमसामूर्ध्वमथश्च चरन्ति, तु (च) शब्दात् तिर्यक्, सूर्येभ्यः मकाशाद्दश-

योजनान्यन्त्रिभिनो भवंति अङ्गाराद्यः तथाऽनियतचारित्याद्भरण्यो यावच्छम्बन्ते, इह किलाधस्ताद्भरण्य एव; सर्वोपरि स्वाति-
नभ्रं, सर्वत्र दक्षिणतो मूलं, सर्वोत्तरतश्चाभीचीरिति, एतदिह समाद् भूमिभागात् ध्रुवकाश्रयेणति 'ज्योतिषो वा देवा' इति ॥
विमानगज्योतिषः मन्वन्धिनो देवास्तेन दीव्यन्ति, ज्योतिरेव च भास्वशरीरत्वाज्ज्योतिष्काः, स्वार्थे कन् । 'मुकुटेष्वि-'
त्यादि, (१०२-२) मुकुटेषु निहानि भवन्ति, शिरोमुकुटोपगृहानि प्रभामण्डलस्थानीयान्युज्ज्वलानि सूर्यादीनि, सूर्यस्य सूर्याकारं
चन्द्रादीनां चन्द्राद्याकारमिति ॥

मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके इति ॥४-१४॥ सूत्रम् ॥

अपि ज्योतिष्का इति ग्रन्थममुदायार्थः ॥ अथयथार्थमाह—'मानुषोत्तरे'त्यादिना (१-२-६) मानुषोत्तरो गिरिस्तत्पर्यन्तो-
नृलोक इत्युक्तं प्राक् तस्मिन् लोके ज्योतिष्काः—सूर्यादयः मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो भवन्ति, एतदेव व्याचष्टे—मेरोः प्रदक्षिणा
नित्या गतिरेवामिति, अनवरतप्रवृत्तेत्यर्थः; मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो ज्योतिष्का इति, विमानभ्रमणशीलत्वे 'तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश'
इति, ध्रुवाभ्रमणेऽपि तत्तदेकदेशतया अविरोधः; कस्मिंश्चिदगच्छत्यपि स्कन्धाचारप्रयाणवत्, अथवा तत्रैव स्थाने ध्रुवभ्रमणादविरोधः;
नाम्य मेरुप्रादक्षिण्येन गतिरिति चेत्, न नाम, तदेकाप्रादक्षिण्येऽपि तदपरप्रादक्षिण्यात्, एवं च मेरुप्रदक्षिणाऽनित्या गतिज्यो-
तिषामिति विगृह्यते, ततथायं वाक्यार्थः—मेरुप्रदक्षिणा अनित्या गतिः केषांचिद्भवति केषांचिन्नित्येत्यप्यविरोध, 'एकादशस्वि-'
(१०२-९)त्यादि, एकादशस्वेकविंशेषु मेरोर्जम्बूद्वीपमन्वन्धिनः चतुर्विंशमिति दिक्शब्देन ममानार्थो दिशाशब्दः;
तमनुमन्थार्यतन् प्रदक्षिणं चरन्तीति, प्रादक्षिण्येन चरन्त्येव, न तिष्ठन्त्यपि, नृलोके एव, कियन्मानार्थेते एतस्मिन्नित्याह—'तत्रे-

त्यादिना (१०२-१०) द्वौ सूर्यौ जम्बूद्वीपे, तापक्षेत्रानुसारात्, एतच्चान्तः संकटं वह्निर्विशालं, मूले च कुसुमाकृति, सप्तचत्वारिंश-
 द्योजनमहत्त्वादिमानं, यथोक्तम्—“सीयालीम सहस्सा दो अ सया जोयणाण तेवद्वा । इअवीस सड्ढिभागा कक्कडमाइम्मि पेच्छ णरा
 ॥१॥” इत्यादि, ‘लवणजले चत्वार’ इत्यादि, यावद् ‘इत्येवं मनुष्यलोकै मानुषोत्तरपर्यन्ते द्वात्रिंशं सूर्यशतं द्वात्रिं-
 शदुत्तरं, संपिण्डितं मत, चन्द्रमसामप्येव एव विधिः, सूर्यतुल्यत्वादिति, अष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि अभिचिना सह, अष्टा-
 शीतिग्रहाः भस्मराश्यादयः, षट्पष्टिः सहस्राणि नव च शतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि ताराकोटाकोटीनामिति, कोटीनां
 क्रोड्यः एतावत्यः एकैकस्य चन्द्रमसः परिग्रह इति, इह च सूर्याः चन्द्रमसो ग्रहा नक्षत्राणि च तिर्यग्लोकै भवन्ति,
 शेषारतूर्ध्वलोकै ज्योतिष्काः तारालक्षणा इति वृत्तिकारामिप्रायः तद्वाहुश्रुत्यादिविरुद्ध एव, अष्टादशयोजनशतोच्छ्रितत्त्वेऽपि
 तिर्यग्लोकस्य अधोर्ध्वादिभावो भवत्यविरोधात्, ‘अष्टचत्वारिंशद्’ इत्यादि, इह सूर्यमण्डलविष्कम्भ इति सूर्यविमानविष्कम्भः,
 पृष्ठांशशोधोऽनैकपष्टिभागा इति, ग्रहाणामर्द्धयोजनं मण्डलविष्कम्भः गन्ध्रूतं नक्षत्राणां, अयमेव सर्वोत्कृष्टायाः
 तारायाः, स्थित्यैवेति गम्यते, क्रोशो मण्डलमानं, जघन्यायास्तु स्थित्यैव पञ्च धनुःशतानि, मण्डलविष्कम्भ इति वर्तते,
 विष्कम्भचिन्तया आयामश्चिन्तित एव, परिवर्तुलत्वादिमानानां, तेषामेव वाहल्यातिदेशमाह—‘विष्कम्भाद्द्वेवाहल्याश्च भवंति’
 ‘वास्तथ्यात् तद्दशपदशः’ इति नीतैः सूर्यादय एव गृह्यन्ते, तथा चाह—‘सर्वे सूर्यादय’ इति, नृलोक इति वर्तते, श्वश्रोपन्यामाद्, ‘वहि-
 स्त्वि’ त्यादि (१ = ३-४) वहिर्नृलोकात्, किमित्याह—विष्कम्भवाहल्याभ्यामुदितलक्षणाभ्यां, मण्डलमानमिति वर्तते, किमित्याह—
 ‘अनोऽद्भ् भवती’ त्यनन्तरोदिताद्विष्कम्भादिमानादद्भ् भवति, अष्टचत्वारिंशद्योजनैकपष्टिभागाश्च सूर्यविमानविष्कम्भः नृलोकै वहिः

त एव चतुर्विंशतिरिति, एवं शेषाणामपि वाच्यं, एवं बाह्व्येऽपि, तद्यथा-तुलोकं चतुर्विंशतियोजनेकपष्टिभागाः सूर्यविमानवाह-
यं, बहिस्तु द्वादशेत्यादि, एतानि त्रालोकादारभ्य एकादशस्वेकादशोचरेषु योजनशतेष्ववतिष्ठन्ते, यथोक्तम्-“एकारसेकवीसा
मय एकाराहिआ य एकारा । मेरुअलोगावाहं जोइमचकं चइ ठइ ॥ १ ॥” कथं तुलोकं यथोदितपरिचारमतां चन्द्रादीनामव-
स्थानं?, उच्यते, कोटीकोटिनां संज्ञान्तरत्वात्, कोटिवाचकत्वात्, यथोक्तं-“कोडाकोडी मण्यंतरं तु मन्त्रंति केइ शोवतया । अणो
उस्सहं गुलमाणं काऊण ताराणं ॥ १ ॥” एतानि चेत्यादि (१०३-५) अधिकृतानि ज्योतिष्कविमानानि लोकस्थित्या
लोकानुभावेन प्रमक्तावस्थितगतीन्यपि प्रमक्ताः-सम्बद्धा अवस्थिता आभीक्ष्येण गतिर्येषामिति विग्रहः, ऋद्धिविशेषार्थं
ममृद्धिविशेषप्रकटनाय आभियोग्यनामकर्मोदयाच्च नित्यगतिरतयः मदेव गमनक्रीडाशीलाः देवा बहन्ति, नैषां भारजनितं
दुःखमस्ति, तथाविधकर्मोदयोपपत्तेः, कामिनीरत्नाभरणभारदुःखवत्, ते च देवाः सिंहाद्याकाराः, यथाह-‘तद्यथा-पुरस्तात्
केशरिण’ इत्यादि (१०३-७) ॥

तत्कृतः कालविभाग इति ॥ ४ १५ ॥ सूत्रम् ॥

ज्योतिष्कगतिकृतः कालविभाग इति सूत्रसमुदायार्थः। अथयवार्थं त्वाह-‘कालोऽनन्तसमय’ इत्यादिना, (१०३-१०) कलनं कालः
कलयमूहो वा कालः सोऽनन्तसमयो द्रव्यविपरिणतिहेतुः, भेदकमन्तरेण तथाविधक्रियानुपपत्तेः, अत एवाह-वर्त्तनादिलक्षण
इत्युक्तं सूत्रकृता पञ्चमेऽध्याये, ‘तस्ये’त्यादि, तस्यैवंविधस्य कालस्य विभागोऽणुभागादिभेदः, किमित्याह-ज्योतिष्काणां गति-
विशेषकृतः परिस्फूरः, कथमित्याह-चारविशेषेण हेतुना, तैः कृतस्तत्कृतः, तैरिति ज्योतिष्कचारुविशेषः, कृत इत्यु-

पलक्षितः, तथा अणुभागाधारा अंशा इत्यादि (१०३-१२) सर्व एते कालविशेषाभिधायिनः शब्दाः लोकसिद्धा एव,
 पुनरन्यो विकल्पो लौकिकमय एव प्रत्युत्पन्नोऽतीतोऽनागत इत्येवं त्रिविधः परिभाष्यते, कालत्वाभेदेऽपि तथोपाधि-
 भेदान्, पुनस्त्रिविधः संबन्धेयः असंबन्धेयोऽनन्त इति, तथाविधैकघटादिवस्तुपरिणामनिबन्धनं, एतत्स्वरूपपरिज्ञानायैव
 मन्त्रकालभेदादित्वात् ममयमभिधातुमाह—‘तत्रे’त्यादि (१०३-१७) तत्र-एतस्मिन्निविधकालव्याख्यावमरे समयस्तावदभिधी-
 यते यदुत परमसूक्ष्मक्रियस्य अतिस्वल्पक्रियस्येत्यर्थः, एतदेव विवृण्वन्नाह—सर्वत्रयन्यगतिपरिणतस्य, कस्येत्याह—
 परमाणोर्द्रव्यभेदस्य स्वावगाहनक्षेत्रव्यतिक्रमकाल इति, एकाकाशप्रदेशव्यतिक्रमकाल इत्यर्थः, समय इत्युच्यते, अयं च
 परमदुरधिगमः परमाः—अतिशयमम्पन्ना योगिनस्तेरपि दुःखेनाधिगम्यते, अत एव चानिर्देश्यः निर्लुठितस्व-
 रूपः, परम्यः प्रतिपादयितुमशक्य इत्यर्थः, तं यस्माद्भगवन्तः समग्रैश्वर्यलक्षणाः परमऋषयो मोक्षगाभिः केवलिनः प्रक्षीण-
 छान्नो विदन्ति साक्षात्, न निर्दिशन्त्यन्यस्मै, तर्धैव ममयेन, कुत इत्याह—परमनिरुद्धत्वात्, परमनिरुद्धे यस्मात् तस्मिन्
 ममये भाषाद्रव्याणां तन्प्रतिपादकानां ग्रहणानिसर्गयोः—आदानमोक्षयोर्विषये करणप्रयोगात्मम्भव इति, करणयोः—
 कायवारुपर्यायोः प्रयोगस्य अमम्भवः, कायकरणप्रयोगेन हि भाषाद्रव्याण्यादाय वाक्यपर्याप्तिकरणव्यापारेण निसृज्यते, ममय इति
 चैवेति यावदुच्चार्यते तात्रदसंबन्धेयान्ते इति ब्रूमः इत्यमम्भव इति, ते त्वसंबन्धेयाः ममया आवलिकोच्यते, मा च जघन्ययु-
 क्तकसंबन्धेयकममयमानाः, नाः संबन्धेया आवलिकाः उच्छ्वास एकः, तथा निश्वासः एकः एवंमान एव, एतद्भेदश्लोद्धीधो-
 गमनभेदात्, तच्चुच्छामनिश्वामौ चलचतः शारीरचलेन पद्विचन्द्रियस्यानुपहतकरणग्रामस्य कल्पस्य निरुज्जम्य मध्यमवयमः

भद्रयौवनतः स्वम्यमनसोऽनाहुल्येतमः पुंसः पुरुषस्य प्राणो नाम कालभेदः, विशेषणकलापस्त्वन्यथाभूतस्य तथाऽभावा-
न्नेति, नै मम प्राणाः स्लोकः ते मम स्लोका लवः तेऽष्टात्रिंशल्लवाः अर्द्धं च लवस्यैव, किमित्याह-नालिका घटिकोच्यते, ते
घटिके ग्रहर्तः, ते त्रिंशन्मुहूर्त्ता अहोरात्रं, तानि पंचदश अहोरात्राणि पक्षः, शुक्लादिः, तौ द्वौ पक्षौ शुक्लकृष्णपक्षौ मामः—
कान्युनादिः, तौ द्वौ मामौ ऋतुर्यमन्तादिः, ते ऋतवस्त्रयः अयनमुत्तरायणादि, ते द्वे अयने संवत्सरः प्रतीतः, ते पंच संवत्सराः—
चन्द्रचन्द्राभिवर्धितचन्द्राभिवर्धिताख्याः युगं, तत्र चन्द्रसंवत्सरपरिज्ञानाय चन्द्रमामः परिमाणमेव तावदाख्यायते-एकोनत्रिंशदि-
नानि चतुर्पंचाशदृत्तराणि षात्रिंशच्च द्विपष्टिभागा द्विवमस्य चद्रमामः, एवंशकारेण मासेन षाडशमामपरिमाणश्चान्द्रः संवत्सरः. स
चायं-त्रीणि शतान्यह्नां षादश च द्विपष्टिभागा इति, एतेन शेषाणि चन्द्रसंवत्सराणि व्याख्यातानि, अधुनाऽभिवर्द्धितसंवत्सरपरि-
ज्ञानायभिवर्द्धितमामोऽभिधीयते-एकत्रिंशदिनान्येकविंशत्युत्तरशतचतुर्विंशत्युत्तरशता भागानामभिवर्द्धितमामः, एवंविधेन मासेन
षादशमामप्रमाणोऽभिवर्द्धितः संवत्सरः, स चायं-त्रीणि शतान्यह्नां अशीत्यधिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च द्विपष्टिभागाः, एतैश्चन्द्रादिभिः
पञ्चभिः संवत्सरैरेकं युगं भवति, तन्मध्ये चान्त्ये चाश्रिमामकौ तेषां पञ्चानां संवत्सराणां मध्येऽभिवर्द्धिताख्येऽधिमामकः, एत-
दन्ते चाभिवर्द्धित एव, ग्र्यमामस्त्ववगन्तव्यः त्रिंशदिनान्यर्द्धं च, एवंविधषादशमामनिष्पन्नः संवत्सरः माघित्रः, स चायं-त्रीणि शता-
न्यह्नां पश्यत्यधिकानि, अनेन च मानेन सर्वकालं सर्वायुषि ममाविभागश्च गण्यंते, मात्रनमामस्त्रिंशदहोरात्रः, एष एव च कर्ममासो
ऋतुमामश्नोच्यते, एवंविधषादशमामनिष्पन्नः मात्रनसंवत्सरः, स चायं-त्रीणि शतान्यह्नां पश्यतिकानि, चन्द्राभिवर्द्धितायुक्तौ,
नक्षत्रमामगस्त्वयं-मसत्रिंशतिदिनान्येकविंशतिः सप्तपष्टिभागाः, एवंविधषादशमामनिष्पन्नो नक्षत्रसंवत्सरः, स चायं-त्रीणि शता-

न्यह्नां मसर्गिग्रपुत्रराण्येकपञ्चाशच्च मसपष्टिभागा इत्येवं, ते मासाः नामनिष्पन्ना भवन्ति, त्रिंशत्तियुगैर्वर्षशतं भवति, दशभिर्व-
र्षशतैर्वर्षमहस्रं भवति, शतगुणं वर्षमहस्रं त्र्यंशतमहस्रं तत्, तच्च चतुरशीतिगुणितमेकं पूर्वांगं, पूर्वांगं चतुरशीतिलक्षण गुणितं
पूर्णं, पूर्वतः पूर्वतो विकल्पतः परः परो विकल्पः चतुरशीतिलक्षणगुणो वेदितव्यः, तुट्यं गाद्यावच्छीर्षप्रहेलिकेति, तुट्यं तुटिकं
अट्टांगं अट्टं अत्रांगं अववो हुंहुंकांगं हुंहुंकांगं उत्पलांगं उत्पलं पद्मांगं पद्मं नलिनाङ्गं नलिनं अर्थनिपूरांगं अर्थनिपूरं चूलि-
काङ्गं चूलिका शीर्षप्रहेलिकाङ्गं शीर्षप्रहेलिका, प्राचनः क्रमोऽयं, आचोपेण तूद्देशमात्रान्तः स्वल्पस्थानश्चेति, मर्वथा शीर्षप्रहेलि-
कान्तः संग्नेयः कालो भवति, ममयादिरिति, सूर्यप्रजप्तौ तर्माद्युपांतनामादिक्रमः शीर्षप्रहेलिकान्तः, इत्येतानान् गणितशास्त्र-
विषयोऽपीति, अत्र ऊर्ध्वमुपमानियतं बध्यामः इति संग्नेयादेरनन्तरमसंग्नेयः कालो भण्यते, म च गणितविषयातीतत्वाद्-
पमया नियम्यते, मर्गश्च चोद्भव्यमहारः परप्रतिपत्तये अभ्युपगम्यते ताल्लार्थशून्योऽन्यथा परमार्थविचारणायामतिदुष्कर स्यादित्दं
मर्गं, 'तन्मथा ही' त्यादि, (१०४-१५) स्यादेतत् पल्योपममिति सुज्ञानं, तच्च त्रिविधमद्रापल्योपममुद्धारपल्योपमं क्षेत्रप-
ल्योपमं चेति, पूनर्नादिररक्ष्मभेदादिकं द्विधा, तत्रोक्तलक्षणं भाष्ये वादराद्रापल्योपमं संख्येयवर्षकोटीव्यतिक्रान्तिममकालं,
तान्येन ताल्लार्थैर्कुरुशोऽमह्वयेयान्यदृश्ययानि कृत्वा बुद्ध्या म एर पल्यो त्रियते, ततः प्रतित्र्यंशतमेककालाद्योद्धारं त्र्यर्षण्यसं-
ख्येयानि व्यतिक्रमन्ति एतत् मूर्द्धममद्रापल्यम्, अस्य च प्रयोजनमुत्सर्षिण्या विभागपरिज्ञानं, ज्ञानानरणादिकर्मस्थितयः कायम-
वस्थितयः पृथिव्यादिकायानां निरूप्यन्त इति, उद्धारपल्योपमं तु वादर स्थूलनालाग्रापहारं प्रतिममयमेकैकस्मिन् मति भवति,
तच्च संग्नेयपरिमाणं वेदितव्यं, एतान्येन ताल्लार्थैर्वैकुरुशोऽख्येयखण्डीकृतानि, ततः प्रतिममयमेककालाद्योद्धारं त्र्यर्षकोटिमिः

संख्येयामिः सूक्ष्मोद्धारपल्यं भवति, अयं च प्रयोजनं—अर्धतृतीयसागरोपमोद्धारशिप्रमाणतुल्या ढीपमसुद्धा इति, क्षेत्रपल्योपममपि
 चादरसूक्ष्मभेदाद् द्विविधं—चादरलोमवण्डभृत्क्षेत्रप्रदेशराश्यपहारे प्रतिममयं चादरक्षेत्रपल्योपमं, सूक्ष्मलोमखण्डभृत्क्षेत्रप्रदेशराश्य-
 पहारे प्रतिममयं सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमं, असंख्येयोत्सर्पिणीमिश्र परिनिष्ठान्तमस्य भवति, एतेन च पृथिव्यादिजीवपरिमाणमानीयत
 इति प्रवचनविदो वर्णयन्ति प्रयोजनं, एषां च त्रयाणामपि पल्योपमानां प्रत्येकं कोटीनां कोटी दशगुणिता मती सागरोपम-
 मिति व्यपदिश्यते त्रिविधमेव, एषां सागरोपमाणां तत्सप्तः कोटीकोटयः सुपुमसुपमा नाम कालविशेषः, तिस्रः कोटीकोटयः माग-
 रोपमानां सुपमा, मागरोपमानां कोटीकोटयौ द्वे सुपमदृष्यमा, द्विचत्वारिंशद्वर्षमहस्राणि हित्वा चका कोडीनां कोटी दुष्पमसुपमा,
 एकविंशतिर्वर्षमहस्राणि दृष्यमा, तावत्येव दृष्यमदृष्यमा, एकविंशतिवर्षमहस्राणीत्यर्थः, ताः सुपमसुपमाद्या यथोपन्यस्ताः आनुलो-
 म्येन पदप्यवमर्पिणीनामा कालः, शरीरोच्छ्रयायुक्कल्पवृक्षादिपरिहाणेदशमागरोपमकोटीकोटयः परिमाणतः, तथा प्रातिलोम्येनो-
 त्सर्पिणीनामा कालः, शरीरोच्छ्रयायुक्कल्पवृक्षादिपरिहाणेदशमागरोपमकोटीकोटय एव परिमाणतः, एतच्चोत्सर्पिण्यवमर्पिणीकालचक्रकं
 पंचसु भरतेष्वरचतंपु च पंचखनाद्यनन्तं परिचर्त्ते, यथाऽहोरात्रे, चागरो रजनी वा शक्यते न निरूपयितुमादित्वेन, अनादि-
 न्वाद्दहोगत्रचक्रप्रवृत्तेः, तर्थात्तदपीति, तत्रावमर्पिण्यां शरीरोच्छ्रयोऽनन्तगुणपरिहीणः परतः परतः, सुपमसुपमायां गव्यूतत्रितयं
 शरीरोच्छ्रयो मनुष्याणामायुस्त्रीणि पल्योपमानि शुभपरिणामोऽपि कल्पवृक्षादिरनेकः, सुपमायां गव्यूतद्वयं द्वे पल्योपमे कल्पवृक्षा-
 दिपरिणामश्च शुभो हीनतरः, सुपमदुष्पमायामेकं गव्यूतमेकं पल्योपमं हीनतरश्च कल्पवृक्षादिपरिणामः. दुष्पमसुपमायां पञ्चधनुः-
 गतप्रभृतिः सप्तहस्तान्तं शरीरप्रमाणं आयुरपि पूर्वलक्षपरिमाणं, परिहीणश्च कल्पवृक्षादिपरिणामः, दुष्पमायां अनियतं शरीरप्रमा-

णमापुरव्यनियतं, र्पशनाद् अकार, पर्यन्ते विंशतिवर्षाणि परमायुः, शरीरोच्छ्रयो हस्तद्वयं, शोषधीरीर्यपरिहाणिरनन्तगुणेति,
 अतिदृष्टमायामप्यनियतं शरीरोच्छ्रायादि मंत्रं, पर्यन्ते तु हस्तप्रमाणं त्रयुः, परमायुः षोडश वर्षाणि, निरवशेषौषधिपरिहाणिश्चेति,
 णं वृद्धिः श्रान्तिलोभ्येन तृक्तव्या, अशुभानां परिणामत्रिंशेषाणामत्रयर्षिण्यां वृद्धिः उत्सर्षिण्यां हानिरिति, अवस्थिताः स्वरूपेण
 न भवन्ति ये च गुणान्मस्थान्ते चावस्थिताः स्वल्पवृथादियरिणामविशेषाः अतोऽवस्थिताऽवस्थितगुणा अन्यत्रैकैका सुषमदुषमा-
 दिभवंति, तद्यथा-दंशुरुत्तरदुष्पु सुषमासुषमानुभावाः मर्मदाऽवस्थितः, हरिरभ्यक्रासे तु सुषमानुभावाऽवस्थितः, हैमवतहिर-
 ष्यवतंषु सुषमदुष्पमानुभावाऽवस्थितः, हैमवतहैरण्यवतश्रेत्रेषु पदपंचाशसु चान्तरादीषु दृष्पमसुषमानुभावाऽवस्थितः, एवमा-
 दिमनुष्यक्षेत्रे पर्यापन्नः कालविभागो ज्ञेय (१०५-११) इति, एवमादिरित्यनेनानेकभेदन्तमादर्शयति कालस्य, पुद्गल-
 परावर्णादिः मर्माद्रादिश्चानन्तः काल इति, मनुष्यश्रेत्रपर्यापन्न इति परिमितदेशवत्त्वं इति परिमितदेशवत्त्वं इह प्रसिद्धेनान्यत्रापि
 रत्नमाना दंशदयो यत्रहृति, कालस्य समूहवृद्धयङ्गीकृतस्य ममयादिप्रभागो वेदितव्यः, इत्यसंख्येयत्वमनन्तत्वं च कालस्य
 भाष्यादंश परिगन्तव्यं, गणितविषयातीतोऽसंख्येयः, अविद्यमानतोऽनन्त इति कृतं प्रमङ्गलः; प्रकृतं प्रस्तुतः । तत्र—

नहिरवस्थित्वा इति सूत्रम् ॥ ४-१६ ॥

मग्नदमेव, मेरुप्रदक्षिणा नियता गनागतयो नृलोके इत्यनन्तगुणामिमानात् ज्योतिष्का इति सूत्रममुदायार्थः । अयमर्थमाह-
 'नृलोके' इत्यादिना (१०७-१३) मानुषोत्तरगिरेर्बहिरे इति ज्योतिष्का 'तात्स्थ्याच्चद्वयपदेभ्यः' ते च स्थिता इत्येतदाचष्टे-
 अत्रस्थिता इत्यत्रिचारिणः न विचरणशीलाः, स्पष्टतरमाह-अवस्थिताः निश्चलाः विमानप्रदेहा नृधाटयो येषा-

मिति विग्रहः, किमुक्तं भवति ?-अवस्थितौ लेख्याप्रकाशौ च-वर्णालोकौ येषां ते तथाविधा इत्यर्थः, उपरागोदयाद्यभावादिति, एतदेव निगमयन्नाह-सुखा गीतोष्णाः रश्मयो येषामिति विग्रहः. नात्यन्तशीताश्चन्द्रममः, नाप्यत्यन्तोष्णाः सूर्यस्य, किन्तु माध्याह्ना द्वयोरपीति, योजनगतमहस्रपरिमाणप्रकाशा इत्याचार्याः ।

उक्ता ज्योतिष्काः, तदभिधानानृतीयो देवनिर्कायः, माभ्रतं चतुर्थमाह—
 वैमानिका इति ॥ ४-१७ ॥ सूत्रम् ॥

प्रायो निगदसिद्धं, नवरं अत ऊर्ध्वमिति इतः प्रभृति पूर्वं प्राक् स्थितेरिति, तथा विशेषेण सुकृतिनो मानयन्तीति विमानानि ॥ एते च कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्चेति ॥ ४-१८ ॥ सूत्रम् ॥

एतदपि प्रायो निगदसिद्धमेव, नवरमिन्द्रादिदशभेदकल्पनात् कल्पा इति ।

उपर्युपरीति ॥ ४-१९ ॥ सूत्रम् ॥

इदमपि प्रायः सुगममेव, नवरं 'यथानिर्देश'मिति वक्ष्यमाणश्रुत्वापेक्षया, नैकक्षेत्रे निरयवे नापि तिर्यग्धो धेत्यमंजम इति ॥ ते चामी क्रमादित्याह—

सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुकसहस्रारिष्वानतप्राणतयोरारणाच्युनयोर्नवसु त्रैवेय-
 केपु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धे चेति ॥ ४-२० ॥ सूत्रम् ॥

१ योजनगतमहस्रपरिमाणो निष्कम्पत्वाद् अस्तमयोदयाभावाच्चिति मिद्धसेनीयायां वृत्तौ, स्यादनेन तस्याः पश्चाद्भावित्वा

भिन्नविभक्तिको निर्देश इह देवधर्मख्यापनार्थ इति ह्यत्रमधुदायार्थः । अवयवार्थमाह—‘एतेष्वि’त्यादिना (१०६-१०) सौ-
 धर्मस्य कल्पस्य मेरोरुपर्यसंख्येययोजनव्यवस्थितस्य गेरूपलक्षितदक्षिणभागाद्धे स्थितिः अर्द्धचन्द्राकारस्य, उपर्यैशानः कल्प
 इति, मोऽप्येवंविध एव, किन्तु मेरूपलक्षितोत्तरभागाद्धे स्थितिः मनागूर्ध्वमर्थमिति, ‘देशानस्योपरी’ति क्षेत्रविभागमात्रेण, वहूनि
 योजनान्यतिक्रम्य मनन्कुमारः मोधर्ममश्रेण्यां व्यवस्थितः, एवं सनत्कुमारस्योपरि मनागूर्ध्वमित्यर्थः, माहेन्द्र इत्यैशानसम-
 श्रेणिव्यवस्थितः, अनयोरुपरि वहूनि योजनान्यतिक्रम्य मध्यवर्ती सम्पूर्णचन्द्राकृतिर्वल्लोकः, इह लोकग्रहणं लोकान्तिकदेव-
 मत्ताख्यापनार्थं, एवमुपर्युपरि लान्तकमहाशुक्रमहसाराक्ष्यः कल्पाः प्रतिपत्तव्याः, विभक्त्युपन्यामस्त्वह मामान्येनैव तिर्यग्मनुष्येभ्यः
 उपपातभेदख्यापनार्थः, तत ऊर्ध्वं वहूनि योजनान्युल्लङ्घ्य सौधर्मेशानकल्पद्वयवदानतप्राणतौ भवतः, विभक्त्युपन्याम इति एकेन्द्र-
 न्यभेदप्रदर्शनार्थः, तदुपरि तन्ममश्रेणिव्यवस्थितौ सनत्कुमारमाहेन्द्रयोस्त्विवारणाच्युतौ, विभक्तिप्रयोजनं पूर्ववत्, तदुपरि त्रैवेयकानि
 चा, इहापि विभक्त्यलोपे एतावान् मापायशेषमस्योपपात इति विशेषप्रदर्शनार्थः, तत ऊर्ध्वं विजयादीनि चत्वारि विमानानि, ऐन्द्र्या-
 दिप्रादश्लेषेन, विभक्त्यलोपस्त्विति निरुपायमस्यगुपपातभेदमन्दर्शनार्थः तदुपरि मनाक् सर्वार्थमिद्धमिति, इह विभक्त्यलोपो
 द्विचरमोपातभेदप्रदर्शनार्थः । अमुमेवार्थं चेतमि निधायाह—‘एवमासर्वार्थसिद्धादि’ति (१०६-१२) सर्वार्थमिद्धं यावदुपरीति ।
 कल्पाभिधाननिबन्धनमाह—‘सुधर्म’त्यादिना (१०६-१३) ममा-प्रासादविशेषः मा तस्मिन् अस्तीति मौधर्मः ‘चातुरार्थिकोऽन्’
 ‘ईशानस्ये’त्यादि तस्य निवामसंपदेन श्रणिति, ‘एवमिन्द्राणा’मित्यादि, अतिदेशवाक्यं, ‘त्रैवेयकास्त्वित्वादि, ग्रीवा इति
 ग्रीचेव ग्रीवा तस्यां भवाः त्रैवेयकाः, एवं ग्रीवायां भवाः ग्रीव्याः, एवं त्रैवेयाः ‘दिग्ग्रीवात्याश्चे’ति, एवं त्रैवेयकाः ग्रीवायां प्रायो भवाः

इति कुलकुक्षिप्रीवाभ्यः स्वास्यालङ्कारे ठक्ञ्' (पा.) अनुस्तराः—सर्वप्रधानाः पंच देवनामान एव विमानविशेषाः, एतदेव नामान्वर्थमाह—'विजिता' इत्यादि (१०६-१८) विजिता अभिभूता अभ्युदयविघ्नहेतवः एभिरिति—देवैर्विजयवैजयन्तजयन्ता इति, तथा तैरेव विघ्नहेतुमिरप्युदयसम्बन्धिभिः न पराजिता इत्यपराजिताः, एवं सर्वेष्वभ्युदयार्थेषु प्रकृष्टेषु सिद्धा—अव्याहृतशक्तयः सर्वार्थसिद्धा इति, सर्वार्थंश्च वा विषयवद्भिः प्रख्याताः सर्वे वैषामभ्युदयार्था अतिमनोहरा शब्दादयः सिद्धा इति सर्वार्थसिद्धाः। प्रकारान्तरमाह—'विजितप्रायाणि द्वे'त्यादिना (१०७-१) विजितप्रायाणि कर्माण्येभिरित्यामन्नभव्यतया, तथा उपस्थितभद्रा इत्युपनतपरमकल्याणाः, तथा परीषद्वैः क्षुत्पिपासादिभिः माधुजनमनि न पराजिताः इत्यपराजिताः, एवं सर्वार्थेषु सामारिकेषु सिद्धाः कृतकृत्या इति सर्वार्थसिद्धाः, एवं सिद्धप्रायः तथाऽऽमन्नतया उत्तमार्थः मकलकर्मक्षयलक्षणो येषां ते तथाविधा 'इति' एवमनेन प्रकारेण विजयादय इति विजयादयोऽप्यपराजितसर्वार्थसिद्धा इति ॥ उपर्युपरीत्यनुवर्तमाने—

स्थितिप्रभावसुन्वद्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽधिका इति ॥ ४-२१ ॥ सूत्रम् ॥

समुदायार्थः प्रकटः, अवयवार्थं स्वाह—'यथाक्रम'मित्यादिना (१०७-६) यथाक्रमं चोक्तनीत्या एतेषु सौधमार्गेषु प्रागुपन्यस्तेषु देवाः, किमित्याह—पूर्वनः पूर्वत इति, पूर्वभ्यः (पूर्व) प्रकारकल्पदेवेभ्यः एभिः स्थित्यादिभिः मत्प्रभिरर्थैः, किमित्याह—अधिका भवन्तीति । 'तत्रे'त्यादि, (१०७-७) तत्र स्थितिरायुष उत्कृष्टा जघन्या च परस्तात्-उपरिष्टाद्भक्ष्यते, इह तु 'वचने' उपन्यासेऽस्ति प्रयोजनमिदम्—'येषामपी'त्यादि, येषामपि सम्भवति कश्चिदाधस्त्यतुल्या उपरितानां तेषामुपर्युपरि, किमित्याह—गुणैः—सुखाहारप्रहणाल्पगरीस्त्वादिति, इत्येतद्यथा प्रतीयेत, इदं वचने प्रयोजनमिति, प्रभावतोऽधिका इति, प्रभावः—अचिन्त्या

शक्तिः, एतदेवाह-यः प्रभावो निग्रहानुग्रहविक्रियापराभियोगादिविविति, निग्रहानुग्रहौ प्रतीतौ, विविधा क्रिया विक्रिया अपिमादिक्रिया, पराभियोगो बलात् पराकणं मौर्धमकाणां देवानां स प्रभावोऽनन्तगुणाधिकः उपयुपर्यैशानादौ, मन्दाभिमाननया तु कारणात् तथाऽल्पतरसंक्लेशाच्च कारणात् न प्रवर्तन्ते निग्रहादिष्विति, क्षेत्रस्वभावजनितान्चोपर्युपरि शुभपुद्गलपरिणामाद् अनादिपरिणामिकात् न प्रवर्तत इति, एवं सुखतः-आल्हादेन द्युतितश्च-देहच्छायया च असंख्येयगुणप्रकर्षेणाधिका उपर्युपरीति, एवं लेश्याविशुद्ध्याऽधिका. उपर्युपरि, लेश्यानियमं परमाद्-अग्रे एषां देवानां वक्ष्यति सूत्रकृदेव, इह तु वचने प्रयोजनमिदं यथा गम्येतैतत् यत्रापि विधानतो-विधानत् तुल्याः लेश्यादिभिराधस्तैरुपरितनाः तत्रापि विशुद्धिनः ममानज्ञातीया अधिका भवन्तीत्येतद्यथा गम्येत, तथा कर्मविशुद्धित एव चोपर्युपरि अधिका भवन्तीति विशुद्धियत्रावयव्याख्या, शुभशुभतरपुण्यफलत्वादुपरिभागस्य, एवमिन्द्रियविषयतोऽधिका इत्येतद् व्याचष्टे-‘यदिन्द्रियपाटव’मित्यादि (१०७-८) इति प्रकटार्थं, एवमवधिविषयतोऽधिका इति, एतदेवाह-‘सौधर्मेज्ञानयो’रित्यादिना (१०८-१) अवधिविषयेण अनिन्द्रियमर्यादया, निर्यगसंख्येयानि योजनशतमहस्राण्यधिकानि पूर्वभ्यः, एवं शेषाः क्रमश इति, ब्रह्मलोकान्तकरोत्रान्दुकाग्रभां शुक्रमहस्रारयोः पंक्तभां आनतप्राणतयोरारणान्युतयोश्च धूमप्रभां अधो, मध्यमशैवेयकास्तमःप्रभां उपरिग्रवेयकान्तु महाप्रभामिति, अनुजरविमानवामिनः पुनः कृत्स्नां ममस्तां लोकनाडीं लोकमध्यवर्तिनीं पश्यन्ति, न तु लोकमिति, ‘पेषा’मित्यादि (१०८-६) घेषामपि देवानामितिप्रक्रमः क्षेत्रतस्तुल्योऽवधिविषय उक्तः तेषामुपर्युपरि विशुद्धिनो विशुद्ध्याग्रिको भवतीति ॥ एवमाधिक्यमभिधायैषामेव हीनन्वमाह—

गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीना इति ॥ ४-२२ ॥ सूत्रम् ॥

द्वन्द्वः, तृतीया तमिरिति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘गतिविषयेण’त्यादिना (१०८-९) गतिविषयेण गतिगोचरेण उपर्युपरि हीना भवन्ति, एतदेव व्याचष्टे—‘तद्यथे’त्यादिना (१०८-१०) द्वे मागरोपमे जघन्या स्थितियेषां ते तथाविधान्तेषां देवानां, किमित्याह—आ मसम्या इति, मसमीं यावदधो गतिगोचरः, नियोगसंख्येयानि योजनकोटीनां कोटिमहत्वाणि, एते च मनन्तुमारकल्पात् प्रभृति लभ्यन्ते, नतः पर इत्यादि (१०८-१२) मागरोपमद्वयादधः जघन्याल्पस्थितीनामिति, जघन्या अल्पा पल्पोपमादिलक्षणा स्थितियेषां ते तथाविधाः, तथा च एकैकहीना भूमयोऽधो गतिविषयो यावचतृतीयेति, यद्विह जघन्या न्यूनतरा न्यूनतमा च स्थितिरिति, तत्रैते गतपूर्वा गमिष्यन्ति वा पूर्वमांगतिका तृतीयां दद्या, परतस्तु जघन्यावस्थितिभ्यः नत्यपि गतिविषये शक्त्यपेक्षया न गतपूर्वाः कदाचित् नापि गमिष्यति, मद्दानुभावक्रियानः औदासीन्याच्च कारणानुपर्यपरि देवाः सामान्येनैव न गतिरतयो भवन्ति जिनाभिवन्दनादि मुक्ता, एवं शरीरमहत्त्वेनाप्युपर्यपरिहीना इत्येतदाह—‘सौधर्मेशानयो’रित्यादिना (१०८-१६) सप्त रत्नयः इत्यत्र रत्निः हस्तः उपर्युपरि द्वयोर्द्वयोः कल्पयोरैकैकभिर्हीनाः, न व्याप्तौ च, किंत्वासहस्रारात् महस्रारं यावत्, एवं च मनतकुमारमाहेन्द्रयोः पद् रत्नयः, ब्रह्मलोकलान्तरुयोः पंच, मद्दशुकमहस्रारयोधनस्र इति । ‘आनतादिद्वि’त्यादि (१०८-१८) आनतप्राणतारणाच्युतेषु तिस्रो रत्नयः शरीरोच्छ्रयो देवानां, श्रैवेयकेषु द्वे रत्नी अनुचरेष्वेका रत्नीति, महापरिश्रहत्वेन चोपर्युपरि हीना इति, तदाह—सौधर्मेशानयो विमानानां द्वात्रिंशत् शतसहस्राणि मामान्येन त्रयोदशस्वपि ग्रन्तारेषु, ईशानेऽष्टाविंशतिः शतसहस्राणि त्रयोदशस्वपि

प्रस्तारेषु मामान्येन, मनत्सुमारे द्वादश शतमहस्राणि सामान्येन द्वादशसु प्रस्तारेषु, माहेन्द्रेऽष्टौ शतमहस्राणि द्वादशसु प्रस्तारेषु
 मामान्येन, ब्राह्मणैकं चत्वारि शतमहस्राणि पद प्रस्तारेषु, लान्तके पञ्चाशत् महस्राणि पञ्चसु प्रस्तारेषु, महाशुके चत्वारिंशत्
 महस्राणि चतुर्षु प्रस्तारेषु, सहस्रारे पद सहस्राणि चतुर्षु प्रस्तारेषु, आनतप्राणतारणाञ्च्युतेषु मस शतानि चतुर्षु चतुर्षु, अधोग्री-
 वेयाणां शतमेऽष्टशोचर त्रिषु प्रस्तारेषु, मध्यम इति मध्यमेवेयाणां सप्तोत्तरं शतं त्रिज्वेन प्रस्तारेषु, उपर्युपरितनत्रैवेयाणामेक-
 मेव शतं त्रिषु प्रस्तारेषु, अनुतराः पंचैव विमानभेदाः एकप्रस्तार एवेति, 'एवमूर्ध्वलोक' इत्यादिना (१०९-६) सर्वसंख्याभिधानं,
 अभिमानेन चोपर्युपरि हीना इत्येतद् व्याचष्टे- 'स्थानपरिवारे' त्यादिना (१०९-८) स्थानं च परिवारश्चेत्यादि द्वन्द्व, स्थानं
 कन्यादिः (परिवाः-देवा देव्यश्च) शक्तिः-मामर्थ्यं विषयः-अध्यादिसम्बन्धी संपद्-विभूतिः-स्थितिः-आयुष इयत्ता, एतेषु
 स्थानादिषु अन्वयाभिमाना जल्पाहङ्काराः, अत एव च परमसुखभागिन उपर्युपरि, अभिमानस्य दुःखस्वरूपत्वादिति,
 न कंवलं गत्यादिहीना उन्मत्तादिभिश्च दुःखनिन्दनैः, कैरित्याह—

'उच्छेदं त्यादि, (१०८-१०) उच्छ्रामथाहाश्चेत्यादि द्वन्द्वः, एभ्यश्च साध्य इति, तत्रोच्छ्राम इति द्वापरामर्शः, सर्वजघन्य-
 श्चितीनां दशमर्षमहसायुषां भग्नपतिव्यन्ताणां उच्छ्रामः मसस्तोक इति मस स्तोकाः कालोऽस्य, मसस्तोकान्तरित इत्यर्थः,
 आत्मारश्चतुर्थकालः चतुर्थः कालोऽस्येति, एकद्विगमान्तरित इत्यर्थः, पत्न्योपमस्थितीनां देवानामन्तर्दिवसस्य दिवसा-
 म्पन्तरे उन्मत्तासौ, दिवसपृथक्त्वस्याहारः, द्विप्रभृतिः आनवभ्य इत्यर्थः, 'यस्य यावन्ति' इत्यादि (१०८-१३) सुज्ञानं,

१ भाष्येऽन्तराणि राया अभामान् उच्छ्रामादिषु अधिकरून्हीनत्नोपमस्य यथायथं भावान् अत्रापि च भुव्रतयोक्तेरभावात् नैतत्सुत्रमिति.

मडेदनानुबन्धाः, न अमडेदना भवति, यदि भवति तदा अन्तर्मुहूर्त्तमेव, अतः परं मडेदनानुबन्धाः, मडेदनाः पुनरुल्लेष्टेन षण्णामान्
 भवन्ति, ततः परं विच्छिद्यन्तेऽन्तर्मुहूर्त्तं, ततः पुनरनुवर्त्तत इति, उपपात इति द्वारपरामर्शः, आरणाच्युतादूर्ध्वमन्यतीर्थानां
 द्रव्यलिङ्गमधिकृत्य उपपातो न भवति स्वलिङ्गिनां माधुद्रव्यलिङ्गापेक्षया भिन्नदर्शनानां मिथ्यादृष्टीनां यावद् ग्रैवेयेभ्यः,
 ऊर्ध्वं उपपातो भवतीति वर्त्तते, ग्रैवेयेवोपपात इत्यर्थः, उपपातोऽन्यस्येति मिथ्यादृष्टेरन्यस्य, एतदाह—सम्यग्दृष्टेः संयतस्य
 नाज्यो विकल्पनीयः आ सर्वार्थसिद्धाविति, सौधर्मादारम्य सर्वार्थसिद्धिं यावत्, जघन्यतस्तु न भवनपतिव्यन्तरेष्वित्यर्थः,
 'ब्रह्मलोक'दित्यादि, बल्लोकादूर्ध्वं, नातो जघन्यतो, नापि आ सर्वार्थसिद्धात् सर्वार्थसिद्धिं यावत् चतुर्दशपूर्वधराणां उप-
 पात इति वर्त्तते । अनुभाव इति द्वारपरामर्शः, एतद्ब्रह्मचष्टे—'विमानाना'मित्यादिना (११०-३) आसनादिभिः प्रचलन्ति
 प्रमोदगन्भाः, तत्रामनः कल्पोपपन्नाः शक्रादयः, शयनैः कल्पातीता अनुत्तराः, स्थानाश्रयैः ग्रैवेयकादय इति, तत्रथ्या एव परम-
 संधिग्नान्मघाजीतकल्पत्वादित्यनेन मन्वेगोऽत्र कारणमागमने किञ्चिदित्येतदाहेति ॥ 'अत्राहे'त्यादि (११०-१६) सम्बन्ध-
 ग्रन्थः, श्रयाणां देवनिकायानां भवनवास्यादीनां लेश्यानियमोऽभिहितः प्राक्, अथ वैमानिकानां मौधर्मादिनिवासिनां केषां
 का लेशयेति. अवोच्यते—

पीनपद्मशुक्लेश्या द्वित्रिशेषेषु ॥ ४-२३ ॥ मन्त्रम् ॥

पूर्वत्र षड्ग्रीहिः, उत्तरत्र द्वन्द्व इति मन्त्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह 'उपर्युपरी'त्यादिना (११०-१९) सुज्ञेयः, 'अत्रा-
 श्रोक्तं भवते'त्यादि (१११-५) सम्बन्धः मन्त्रभाष्ये ऋज्वर्थे एव, नवरं 'समाजयंतीति पूजयंतीति चेति, 'अत्राहे'त्यादि.

पाननिकाग्रन्थः, सर्वत्रभाष्ये प्रकटार्थे एव, नगर जन्मादिलोकान्तर्गतित्वात् लोकांतिकाः, परित्तसंसारा इत्यर्थः, एते चाष्टविकल्प्या भवन्ति, 'तद्यथे'त्यादि (११२-११) सपातनिकं क्षेत्रं निगदसिद्धमेव, नवर अत्र दिग्ग्रहणं सामान्येन दिग्निदिग्ग्रतिपर्यर्थं, ब्रह्मलोकाधोव्यवस्थितरिष्टविमानप्रस्तरवर्चिभिः मल्लाध्वनाटकसंस्थिताः अरणवरमागरसमुद्भूतातिग्रहलतमस्कायप्रभवाः कृष्णराज्यो-
 ऽष्टौ भवन्ति, * यामा मध्येन प्रयान् देवोऽप्येकः संक्षोभमापद्येतेति वृद्धाः, तत्र द्वयोर्द्वयोः कृष्णराज्योर्मध्यभागे एते भवन्ति, तत्र मध्येऽरिष्ठा इति, एते चामन्नभव्या इत्येतत् सामान्यादेनाह ॥

विजयादिषु द्विचरमा इति ॥ ४-२७ ॥ सूत्रम् ॥

चतुर्षु विमानेष्विति सूत्रसमुदायार्थः। अत्रयत्रार्थं ताह- 'विजयादिष्वि'त्यादिना (११३-२) 'विजयादिष्वि'ति विजय-
 नजयंतजयन्तापराजितेषु चतुर्षु अनुत्तरेष्विति, तदन्यव्यावृत्त्यर्थमेतत्, एतेषु विमानेषु देवाः किमित्याह- द्विचरमा भवन्ति,
 द्विचरमन्त्यमेव स्पष्टयन्नाह- द्विचरमा इति किमुक्तं भवति?, ततश्च्युता इति विजयादिभ्यश्च्युताः परमुत्कर्षेण द्विर्जनित्वा
 द्विस्तपद्य सिद्धयन्तीति, विजयादिविमानाच्च्युतो मनुष्येषु सिद्धयतीत्यर्थः, सकृत् सर्वार्थसिद्धमहाविमानवासिन इति,
 मक्रद् एक नार जनित्वा सर्वार्थसिद्धे महाविमाने ममुत्पद्य ततश्च्युता मनुष्येषु सिद्धयन्तीति, शेषास्तु भाज्या इति, शेषाः
 पुनवमानिकाः मामान्यदेना भाज्या इति कदाचित् सक्रद् द्विभिः चतुःप्रभृति या मनुष्येषु जन्मामाद्य मिध्यंतीति ॥ 'अत्राहे'-

१ प्राग् प्रवेपकेभ्यः कृत्वा. (४-२४) २ ब्रह्मलोकालया लोकांतिकाः (४-२५)

३ मामन्ततादित्यनह्वयस्वर्णगर्दोयतुपिताव्यानाधमरतः (शरिष्ठाश्च) (४-२६)

त्यादि (११३-५) मन्वन्धग्रन्थः, उक्तं भवता-द्वितीयेऽध्याये जीवस्यौदयिकेषु भावेषु निरूप्यमाणेषु तिर्यग्योनिरित्युक्तं, तथा स्थितौ निरूप्यमाणायां तृतीयाध्यायपरिसमाप्तौ तिर्यग्योनीनां चेत्युक्तं. आश्रवेषु निरूप्यमाणेषु 'तैर्यग्योनस्ये'ति वक्ष्यते षष्ठ इति, तन्के निर्यग्योनय इति प्रक्रमात् प्रश्न इति, उच्यते—

औपपत्तिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनय इति ॥ ४-२८ ॥ सूत्रम् ॥

प्रायो निगदसिद्धमेव, नवरमेकेन्द्रियादयः पञ्चेन्द्रियावमाना इति ॥ 'अत्राहे'त्यादि मन्वन्धग्रन्थः (११३-१२) स्थितिरुक्ता तृतीयोऽध्याये, अथ देवानां भवनवास्यादीनां का स्थितिः ? इति, अत्रोच्यते—

स्थिनिरिति ॥ ४-२९ ॥ सूत्रम् ॥

पतङ्गयाचष्टे-स्थितिरित्यत ऊर्ध्वमध्यायपरिमार्गेऽर्थश्च्यति ॥ तथा चाह—

भवनेषु दक्षिणाद्धर्षिपतीनां पत्योपममध्यर्द्धमिति ॥ ४-३० ॥ सूत्रम् ॥

समुदायार्थः प्रकटः, अवयवार्थं त्वाह—'भवनेऽविव'त्यादिना (११३-१७) भवनेषु तावत् सामान्येन दक्षिणाद्धर्षिपतीनां रुक्मविभागोनार्द्धनिकायेन्द्राणां घरणादीनां पत्योपममुक्त्वक्षणं अर्धर्द्धमिति अधिकमर्द्धमस्मिस्तदिदमध्यर्द्धं, सार्द्धमित्यर्थः, किमित्याह—परा स्थितिरुत्कृष्टेत्यर्थः, अनेन जघन्याया आक्षेपः, सन्देहापनोदाय स्पष्टमाह—'द्वयोर्द्धयो'रित्यादि (११४-१) द्वयोर्द्धयोर्ग्योकयोगिति पूर्वोक्तयोर्भवनवासीन्द्रयोः चमस्वलिघरणभृतानन्दादिक्रमेण पूर्वः उपन्यासक्रमान् दक्षिणाद्धर्षिपतिः अपर उत्तराद्धर्षिपतिरिति ॥ तदाह—

शेषाणां पादोने इति ॥ ४-३१ ॥ सूत्रम् ॥

समुदायार्थः प्रकटः, अवयवार्थमाह—‘शेषाणा’मित्यादि (११४-४) शेषा दक्षिणाद्धातिभ्यः उत्तराद्धाधिपतयः तेषां भवनवासेष्वधिपतीनां भूतादीनां द्वे पत्योपमे पादोने चतुर्थभागोने परा स्थितिर्भवतीति पूर्ववत्, केवलं शेषा उत्तराद्धाधिपतय इति ॥ एवं मामान्येन तदभिधाय विशेषणयुद्धारिमाह—

असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं चेति ॥ ४-३२ ॥ सूत्रम् ॥

समुदायार्थः प्रकटः, अवयवार्थं त्वाह—‘असुरेन्द्रयो’रित्यादिना (११४-७), असुरेन्द्रयोः पुनः दक्षिणाद्धाधिपत्यूत्तराद्धाधिपत्योश्चरबलिसंज्ञयोः किमित्याह—यथासंख्यं सागरोपममधिकं च कियतापि परा स्थितिर्भवतीति पूर्ववत् ॥ सागरोपमस्थितिमाधम्यन्ति व्यन्तरज्योतिष्कौ विहायेदमाह—

सौधर्मादिषु यथाक्रममिति ॥ ४-३३ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—‘सौधर्ममादि’मित्यादिना (११४-१०) सौधर्मं कल्पमादिं कृत्वा सर्वार्थसिद्धविमानान्तानां यथाक्रममिति ऊर्ध्वं परा उन्कृष्टा स्थितिर्विध्यते ॥ एनामेवाह—

सागरोपमे इति ॥ ४-३४ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—‘सौधर्मं’त्यादिना (११४-१२) सौधर्मं कल्पे प्रागुपन्यस्ते देवानामिन्द्रमामानिकादीनां परा उन्कृष्टा स्थितिर्दं सागरोपमे इति ॥

अधिके चेति ॥ ४-३७ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘ऐशान’इत्यादिना (११४-१४) यथाक्रमं ग्रहणात् पेशाने कल्पे द्वे सागरोपमे अधिके कियताऽपि परा स्थितिर्भवेति । ‘सनत्कुमार’ इत्यादि निगदमिदं यावत् सर्वार्थसिद्धे अजघन्योत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशदिति, नवरं नवसु प्रेयसंप्रति भिन्नतयलोपः सूत्रे एकैकेनाधिकानीति नियतविषयनियमार्थः, त्रिजयादिप्रति तु द्वयधिकसंख्यानियमार्थः, गर्गाभिद्र इति चाजघन्योत्कृष्टसंग्रहानियमार्थ इति, आरणाच्युतादिति कृतैकमद्भावो निर्देशः, आरणापलक्षितो ना इतिकृत्वा ॥ ‘अत्राहे’त्यादि (११६-३) मग्न्यग्रन्थः, मनुष्यतिर्यग्येनीनां किमित्याह-परापरे जघन्योत्कृष्टे स्थिती व्याख्याते ‘वृस्थिती’ इत्यादिना प्राक्, अथौपपातिकानां नारुंदानां क्रिमैकैव परा स्थितिः, परापरे न विद्येते स्थिती इति, अत्रोन्यते—
अपरा पल्योपममधिकं चेति ॥ ४-३९ ॥ सूत्रम् ॥

निगदमिद्रमेव, एतं—

सागरोपमे इति ॥ ४-४० ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-गनतुमारे कल्पे तृतीये अपरा जघन्या स्थितिः, द्वे ‘सागरोपमे’ इति ॥

अधिके चेति ॥ ४-४१ ॥ सूत्रम् ॥

१ गत मन्तुमारे (३६) विशेषनिगत्तदशकादशतयोदग्रपञ्चदशभिरधिकानि च (३७) आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु श्रेवे-
यकेषु त्रिजयादिषु सर्वार्थमिद्वे च (३८)

एतद् व्याचष्टे-माहेन्द्रे कल्पे जघन्या स्थितिः, किमित्याह-अधिके द्वे सागरोपमे इति ॥

परतः परतः पूर्वा पूर्वानन्तरा इति ॥ ४-४२ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘माहेन्द्रकल्पात् परत’ इत्यादिना (११६-१५) माहेन्द्रात् कल्पात् परतः ब्रह्मलोकादारभ्य पूर्वा स्थितिः परा उत्कृष्टा, किमित्याह-अनन्तरा-जघन्या स्थितिर्भवति, उपरितनकल्प इत्यर्थः, एतदेव दर्शयति-‘तच्चथे’त्यादिना (११६-१६) माहेन्द्रे कल्पे परा स्थितिः सप्त सागरोपमाणि उक्ता सा ब्रह्मलोके जघन्या भवति, एवं ब्रह्मलोके दश सागरोपमाणि परा स्थितिरुक्ता, सा लान्तके जघन्या भवन्ति, अतिदेशमाह-‘एव’मित्यादिना (११७-१) आ सर्वार्थसिद्धादिति सर्वार्थसिद्धं यावत्, आइः मर्यादायां, विजया दिपु चतुर्षु विजयैज्यंतजयंतापराजितेषु परा स्थितिस्त्रयस्त्रिंशत्, एवं परतः परतः पूर्वा पूर्वानन्तरेति यावत् भयभवः (उभयसंभवः) तावद्दृष्टव्यम्, अत एव एतेष्विति, जघन्या एकत्रिंशदेव, उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्, मुख्यवृत्त्यैव सूत्रेऽभिधानात्, यथोक्तं प्रज्ञापनायाम्-विजयवेज्यंतजयंतापराजिअदेवाणं केवइअं कालं ठिती पण्णत्ता ?, गोयमा ! जहण्णेणं एगतीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तेचीसं, सइइसिद्धगदेवाणं पुच्छा, गोयमा ! अजहण्णमणुक्कोसेणं तेचीसं सागरोवमाइं ठिती पण्णत्ता, ” एतदाह-‘से’त्यादि (११७-२) तासां विजयादिसम्बन्धिनी उत्कृष्टा स्थितिः, किमित्याह-अजघन्योत्कृष्टा तैथकरूपैव सर्वार्थसिद्ध इति ।

नारकाणां च द्वितीयादिष्विति ॥ ४-४३ ॥ सूत्रम् ॥

परतः परतः पूर्वा पूर्वानन्तरेति सूत्रमुक्तसम्बन्धमेवेति न सम्बन्ध उक्तः, एतद्व्याचष्टे-‘नारकाणां च’त्यादिना (११७-५),

नारकाणां च, न केवलं देवानां, द्वितीयादिसु भूमिसु शर्कराद्यासु पूर्वा पूर्वा परा उत्कृष्टा स्थितिः सागरोपमादिलक्षणा, न व्यरहिता, फ्रित्यनन्तरा, किमिन्याह-परतः परतः अग्रतोऽग्रतः अपरा भवति, जघन्येत्यल्यर्थः, एतदेव व्याचष्टे—‘तद्य-
धे’न्यादिना (११७-६) निगटमिदं यावत्—

दशवर्षमहद्वाणि प्रथमायामिति ॥ ४-४४ ॥ सूत्रम् ॥

एतदपि निगटमिदमेव, एवं भवनेषु च (४-४५) त्याद्यपि, एवं ‘व्यंतराणां चेति (४-४६) एवं ‘परा पल्योपमे’-
त्यादि, मंत्रं मयत्रं भाष्यं निगटमिदं यावत् अध्यायपरिममाप्तिरिति ॥

आचार्यहरिमद्रोद्धृतायां श्रीतन्वार्थदुपडिकायुक्तौ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

अथुना पञ्चम श्रारभ्यते-इह चोक्ता जीवाः, अजीवान् वक्ष्याम इति सम्बन्धग्रन्थः, अभिहिता जीवाः संसारिणो’
इत्यादिना ग्रन्थेन प्रागुद्दिष्टा जीवाजीवादिशब्दे, अजीवान् वक्ष्यामः, उद्देशक्रमग्रामाण्यादित्याह ॥

अजीवकाया धर्माधिकाशशुद्धला इति ॥ ५-१ ॥ सूत्रम् ॥

एते धर्मादियः अजीवकायाः उच्यन्ते इति सूत्रममुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह—‘धर्मास्तिकाय’ इत्यादिना (१२०-५।६) गति-

१ परा पल्योपमं (४७) ज्योतिष्काणामधिकं (४८) ग्रहाणामेकं (४९) नक्षत्राणामर्थं (५०) तारकाणां चतुर्भागः (५१) जघन्या
नष्टभागः (५२) चतुर्भागः त्रेपणाम् (५३)

परिणतं जीनादिद्रव्यं, तन्नियमधारणात् धर्मः, अस्तयः—प्रदेशः कायः—संघातः, अस्तीनां कायः अस्तिः कायः, धर्मश्चासावस्ति-
कायश्चेति समासः, एतमधर्मास्तिः कायोऽपि, नवरं यथोदितनियमाधारणाद् अधर्मः, रूढिषु क्रिया व्युत्पत्त्यर्थं नार्थक्रियार्थेति, एव-
माकाशास्तिः कायोऽपि, नवर सर्वद्रव्यस्वभावदीपनादाकाशमिति, एवं पुद्गलास्तिः कायोऽपि, नवर पूरणगलनधर्माणः पुद्गला इति,
सूत्रेऽस्तिः शब्दानुपादानं पदैक देशे पदप्रयोगनीत्या, सूचनात् सूत्रमिति कृत्वा इति, अजीवः कायाः जीवकायादन्ये एतानन्त एवेति,
तान् स्वलक्षणतः प्रत्येकं आत्मलक्षणभेदेन परस्ताद्दृश्यामः इत्यग्रे प्रतिपादयिष्यामः, कायग्रहणप्रयोजनमाह—‘कायग्रहणमिह
सूत्रे प्रदेशावयवबहुत्वार्थे’ तत्र प्रकृष्टा देशाः—निर्विभागाः विभागाः धर्माधर्माकाशानामसंख्येयाः, लोकाकाशमधिकृत्य, अपृ-
थग्भूतनाच प्रकृष्टत्वं, एतन्मयूयन्त इत्यवयवाः स्कधेषु बहव एव, सह्येयासह्येयानन्ता इति, ननु परमाणुरपि पुद्गलास्तिः काय
एव, यथोक्तं—‘खंधा खधेदेमा खंधपदेसा परमाणुपुगला’ इति, कथं सायव इति, अत्रोच्यते, भागानयवैर्गणार्थिभिः, तथा
चोक्तं—‘कइनिहे णं भंते ! भागयरमाणू पणत्ते ?, गीयमा ! चउबिहे, तंजहा—वणमंते गंधमंते रममंते फासमंते’ इत्यादि, कथं
परमाणुत्वं ?, द्रव्यानयवैर्निरयन्तनादिति, द्वितीयं कायग्रहणे प्रयोजनमाह—‘अद्वे’त्यादिना (१२०—४।५) अद्वा चासौ
समयश्च अद्वाः समयः—समयक्षेत्रवर्ती समय एव निर्विभागः, तस्य प्रतिपेधार्थं, स हि समय एव, न काय इत्यर्थः, कायत्वे तु
तत्र प्रदेशानयनाना मदैव भागात् मदा तत्माचिव्यजधर्मभेदभाज इति भावनीयं, चशब्दः, प्रकारा(कारणा)न्तरममुच्ययार्थ इति ॥

एते धर्मद्वयः किमित्याह—

द्रव्याणि जीवाश्चेति ॥ ७—२ ॥ सूत्रम् ॥

द्रवन्तीति द्रव्याणि, न गुणादिमात्रं, पञ्च एवेति द्रवमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-य एत' इत्यादिना (१२०-६।७) य एते धर्मा-
 दयः प्रथमस्रोत्रोपदिष्टाः चत्वारो धर्माधर्माकाशपुद्गला जीवाश्च प्रागुक्ताः, किमित्याह-पञ्च द्रव्याणि भवन्ति, तथा तथा
 द्रवणान्, तदन्ते सायाश्च द्रव्याणि च, उभयव्यवहारदर्शनात्, एतदाह- 'उक्तं ही'त्यादिना, उक्तं यस्मादिहैव प्रथमेऽध्याये, किमि-
 त्याह- मतिश्रुतगोत्रानयोर्निगन्धो ग्रहणता द्रव्येषु धर्मादिष्वस्वसर्वपर्यायेषु तथाऽनिशुद्धग्रहणतया, विशुद्धग्रहणतस्तु केवलस्ये-
 न्याह- सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य निगन्ध इति, एतेन तथा द्रवणमाह, विशिष्टद्वेयतयाऽपरिणतस्य ग्रहणायोगादिति। एतानि च-

नित्यावस्थितान्यरूपीणीति ॥ ५-३ ॥ सूत्रम् ॥

ममुदायार्थः प्रकट'। अवयवार्थं त्वाह- 'एतानी'त्यादिना (१२०-१०।१) एतानि द्रव्याणि धर्मादीनि नित्यानि भवन्ति,
 नान्नायतया, नाप्रन्युतानुत्पन्नत्थैरस्यभावतया, इहापपत्तिमाह-तद्भावाव्ययं नित्यमिति वक्ष्यते, नैते धर्मादयः कदा-
 न्निद्रमादिभानं परित्यक्तान्तः परित्यजन्ति परित्यक्ष्यन्ति चेति, अवस्थितार्थं परिव्याचष्टे-अवस्थितानि न न्यूनाधिकानि
 नेत्येः, एतदेवाह-'न ही'त्यादिना, न हि यस्मात् कदाचित् कस्मिन् काले पञ्चत्वं सख्यामधिकृत्य भूतार्थत्वं सतत्त्वं
 लक्षणं यमिचरन्ति, जनान्नापत्त्या, अरूपिपदं व्याचष्टे-अरूपीणि च अपुद्गलद्रव्याणि, अत एवाह-नैपां रूपमस्तीति
 चिशिष्टरूपप्रतिषेधोऽयं, तथा न ममुदायप्रतिषेधः, किं तर्हि?, आद्याना चतुर्णां विद्वत्सदस्येकमूर्खभावेऽपि मौर्ख्यनिषेधवत्, किमिदं
 रूपमित्याह-रूपं मूर्तिः रूपरगगन्धस्पर्शानां तथाविधविशिष्टैकपरिणतिरूपा चक्षुरादिग्राह्या, तथा चाह-मूर्त्याश्रयाश्च स्पर्शा-
 दयः, स्यादिति त्रिशिष्टसंस्थानशून्यानामभावादिति ॥ नित्यावस्थितान्यरूपाणीति विशेषामिधाने विशेषणमाह-

रूपिणः पुद्गला इति ॥ ५-४ ॥ सूत्रम् ॥

धर्मादीना मध्य इति सूत्रसमुदायार्थः। अयमर्थं त्वाह-‘पुद्गला एव’ (१२१-२)त्यादिना, पुद्गला एव परमाणुप्रभृतयो-
ऽन्तप्रदेशस्कन्धावसानाः रूपिणो भवन्ति, मूर्त्तिमत्तया परिणतिमासादयति, न धर्मादयः रूपिणः, व्याचष्टे-‘रूपमेपा’-
मित्यादिना, रूपं मूर्त्तिः एषां पुद्गलाना परमाण्वादीना अस्ति विद्यते, षष्ठीप्रदेशनात् कथंचिदभिन्नं, गणु वा पुद्गलेष्वस्तीति,
तिलैतलत् कथंचिद्भिन्नमिति सप्तम्योक्तं, तदेवमेते रूपिणः, नित्यत्वमयस्थितत्वं चैतेषामपि समस्त्येन, सामान्येन तद्भावाव्य-
यतया न्यूनाधिकत्वाभावेन चेति ॥ एतद्विशेषाभिधित्सयोवाच—

आकाशादेकद्रव्याणीति ॥ ५-५ ॥ सूत्रम् ॥

आकाशान्तानि धर्मादीनि एकद्रव्याणीति सूत्रसमुदायार्थः॥ अवयमर्थं त्वाह-‘आकाशादि’त्यादिना (१२१-५) अभिविधिवा-
चित्वादादो द्वित्वं, ततश्च सहितया सूत्रपाठस्तं निवृणोति, आ आकाशाद्, अध्यायादिसूत्रोपपन्नं क्रममुद्दिश्याकाशं यावत् धर्मा-
धर्माकाशानि सूत्रानुपूर्व्योक्तानि, किमित्याह-एकद्रव्याण्येव, तेषा समानजातीयानि द्रव्यान्तराणि न सन्तीत्यर्थः, अनधारण-
फलदर्शनायाह-पुद्गलजीवास्त्वेकद्रव्याणीति ममानजातीयद्रव्यान्तरभागात्, अनेनार्भेकत्वप्रत्येकत्वनिरामः, तदेकत्वे संमा-
राद्यभावा इति भावनीय । एतद्विशेषाभिधित्सयैवाह—

निक्रियाणीति ॥ ५-६ ॥ सूत्रम् ॥

अगमनशीलानीति सूत्रसमुदायार्थः । अयमर्थं त्वाह-‘आ आकाशादि’त्यादिना (१२१-८) आ आकाशादेव आका-

ग्रामेन यान् धर्मादीन्यनन्तरोदितानि, क्रिमित्याह-निष्क्रियाणि भवन्ति, त्रिशिष्टक्रियाप्रतिषेधोऽयं, यदाह-पुद्गलजीवास्तु
 पुद्गलजीवाः पुनः क्रियावंतः, अभिमताक्रियाविशेषमाह-क्रियेति गतिकर्माह सूत्रकारः, गतिक्रियामित्यर्थः, नापेक्षिकां उत्पा-
 दक्रियामिति, मा हि धर्मादीनामपि समस्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ सूत्रान्तरसम्बन्धमाह-‘अत्राहोक्त’मित्यादिना (१२२-१) अत्रा-
 होक्तं भवता प्रदेशावयवनहुत्वं मामान्येन कायमंज्ञ धर्मादिकायाभिधानमिति तत् क एषां धर्मादीनां कायाना प्रदेशा-
 नयचनियमः?, केषा प्रदेशाः केषा सा अयवा इति, अमूर्तेष्वनयव्यवहारो दुर्घटः, मूर्तेषु चान्त्यानयवेषु परमाणुषु प्रदेशव्यव-
 हार इत्यभिप्रायः, एवं पराभिप्रायमाशङ्कयाह-अत्रोच्यते, सर्वेषाममूर्त्तानां धर्मादीना प्रदेशाः मन्निष्कृष्टा देशाः प्रदेशा इति-
 ऋत्वा, परमाणोरित्येत्त्वं प्राप्तेऽन्यत आह-अन्यत्र परमाणोः परमाणुं युक्त्वा, द्रव्यतोऽशक्यभेदस्य परमाणुत्वाद्, समानजा-
 तीयप्रदेशप्रतिषेधोऽयं, रसादयस्तु पर्याया निघ्नन्ते, अवयवास्तु निसकलितभेदवृत्तयः स्कन्धानामिवानन्तानन्तप्रदेशकान्तानां,
 वक्ष्यति यस्मात् सूत्रकारः, क्रिमित्याह-‘अणव’इत्यादि (१२२-४) अणवः-परमाणवः स्फुन्धाश्च-तत्संहतिरूपाः (भेद) संघातेभ्यः
 स्फुन्धाः भेदेभ्योऽन्य उत्पद्यन्ते, अत एवैते अन्ययमानत्वादवयवा इति चैतत्, स्फुन्धाः स्थयां सर्वथाऽणुत्वासिद्धेः, सिद्धौ वा
 प्रत्येकपरमाणुपुद्गलेऽप्यस्फुन्धायोगाद्, एतेन तत्प्रदेशत्वसिद्धिरिति ॥ एवं प्रदेशवयवत्रिभागभेदमभिधाय तदियत्तामभिधातुमाह-

असह्वयेयाः प्रदेशा धर्माधर्मयोरिति ॥ ५-७ ॥ सूत्रम् ॥

मधुदायार्थः प्रकटः। अन्यवार्थं त्वाह-‘प्रदेशो नामे’त्यादिना (१२२-७) प्रदेश उक्तार्थः, नामशब्दः किल एवार्थः, स च
 परोक्षात्तागमनदसूचनः, एवमाप्ताः ऋथयंति, यदुत अपेक्षाप्रयोजनस्तन्निवृत्तये वा आपेक्षिकः, स्थिरा त्रिभागापेक्षया, मर्बलधुरि-

त्यर्थः, तदयं मूर्त्तरेषु साधारणसत्तानिवन्धनत्वात्, स्पष्टतराभिधित्सायाऽऽह-सर्वस्वद्वयस्य परमाणोः सर्वलघोरित्यर्थः, अव-
गाह इत्यवगाहोऽनस्थानमित्येपः प्रदेशः, एवम्भूता असंख्येया धर्माधर्मयोरिति ।
जीवस्य चेति ॥ ५-८ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘एकजीवस्य’त्यादिना (१२२-९) एकजीवस्य-एकजीवव्यक्तैः चः ससुचये असंख्येयाः मह्यार्तीताः
प्रदेशा भवन्ति, न केवलं धर्माधर्मयोरैवेति ।

आकाशस्थानन्ता इति ॥ ५-९ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘लोके’त्यादिना (१२२-११) लोकालोकाकाशस्य सामान्येनाखिलस्य, किमित्याह-अनन्ताः प्रदेशाः, अप-
र्ययसाना इत्यर्थः, विशेषेण लोकाकाशस्य पुनः धर्माधर्मैकजीवैः, किमित्याह-तुल्याः सदृशाः समानाः प्रदेशा इति, इयांस्तु
विशेषः-धर्मादीना पितता एव, जीवस्य तु संकोचनिकाशधर्माण इति ॥

संख्येयासंख्येयाश्च पुद्गलानामिति ॥ ५-१० ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘संख्येया’ इत्यादिना (१२२-१४) यथा सम्भवति परिणामनचिन्त्यात्, केषामित्याह-पुद्गलानाम्, इह पुद्गलाः
परमाण्यादयः अचित्तमहास्फुन्धानामाना गृह्यन्ते, पूरणगलनधर्मात्, अनन्ताः स्त्रेऽनुपात्ता अपि चशब्दात् लभ्यन्ते, अनुष्टुप्तेरिति,
एतद्वाह-अनन्ता इति वर्त्तते, तदेतदुक्तं भवति-अनुवर्त्तन्ते नाम त्रिधयो न चानुवर्त्तनादेव भवति, किं तर्हि?, यत्नादिति ।
नाणोरिति ॥ ५-११ ॥ सूत्रम् ॥

पूवद्वयप्रवादोऽस्य पिण्डार्थः । अवयवार्थं त्वाह-‘अणो’रित्यादिना (१२३-२)अणोः-परमाणुपुद्गलस्य प्रदेशाः-आरम्भकाः परमाणवः न मन्ति, न चैवमप्यभावोऽस्येत्याह-‘अनादिमध्यप्रवेशो हि परमाणु’रिति, यस्मादादिमध्यान्तप्रदेशैः रहित एवायमिष्यते, न चैवंभूतोऽपि न सम्भवति, विज्ञानवद्भावाविरोधात् कार्यगम्यत्वाच्चिति ॥ व्यवहारनयमधिकृत्यावगाहिनामत्रगाहमाह-

लोकाकाशोऽवगाह इति ॥ ५-१२ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘अवगाहिना’मित्यादिना (१२३-४)अवगाहिनामित्यनुप्रवेशवतां धर्मादीनां, किमित्याह-अवगाहः-प्रवेशः, केत्याह-‘लोकाकाशे’ चतुर्दशरज्ज्वात्मक एव भवति, नालोकाकाशे, तस्य एतत्स्रभावत्वादिति ॥ तथा चाह-

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने इति ॥ ५-१३ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-‘धर्माधर्मयो’रित्यादिना (१२३-६) धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकाययोः कृत्स्ने सम्पूर्णे लोकाकाशे-चतुर्दशरज्ज्वात्मकेऽपि, किमित्याह-अवगाहो भवति, अनादिकालीनः, परस्परश्लेषपरिणतेरिति भावः ॥

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानामिति ॥ ५-१४ ॥ सूत्रम् ॥

‘एकप्रदेशादिष्विति (१२३-८) समानाधिकरणे बहुव्रीहिः, एकश्चासौ प्रदेशश्चेति, प्रदेशः उत्कलक्षणः, एकः प्रदेश आदियेषां तेज्वेकप्रदेशादिषु भाज्योऽवगाहः पुद्गलानामिति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह ‘अप्रदेश’ इत्यादिना (१२३-८) अविद्यमानद्रव्यान्तप्रदेशोऽप्रदेशः-परमाणुः, स्वयमेव प्रदेशत्वात्, पुद्गलार्थाय पूरणगलनधर्मत्वात् एव, संख्येयप्रदेशैः प्रचयविशेषात् संख्येयः स्कन्धः, सोऽपि पुद्गलः, एवमसंख्येयानन्तप्रदेशावपि चाच्यौ, तेषां पुद्गलानां सर्वेषामेव एकादिष्ववकाशप्रदेशेषु, किमि-

त्याह—‘भाज्योऽवगाह’ इति, अनेकार्थत्वाद्वातूनाम्, एतद् व्याचष्टे—‘भाज्यो विभाज्यो विकल्प्य इत्यनर्थान्तरम्’ विशेषेण अतिशयेन परमाप्यादिना भाषणीयो व्याख्येयः, विकल्पस्तु भेदसम्भवे, यथा अणुकस्यैकस्मिन् द्वयोश्च, परिणामवैचित्र्यादिति, एतदेवाह—‘तत्रथे’त्यादिना (१२३-१०) परमाणोरेकस्मिन्नेव प्रदेशेऽवगाहः, तस्य प्रदेशत्वात्, अणुणुकस्यैकस्मिन् द्वयोश्च, परिणामवैचित्र्यात्, पञ्चमाण्डादौ तथोपलब्धेः, एवं त्र्यणुकादिष्वपि भावनीयं यावदनन्तप्रदेशस्य च असंख्येयप्रदेशेष्वेव, तथा परिणामवैचित्र्यात्, लोकाकाश एव तद्भावादिति ॥

असंख्येयभागादिषु जीवानामिति ॥ ५-१५ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—‘लोकै’ (१२३-१५) त्यादिना, लोकाकाशप्रदेशानां यथोक्तानां, किमित्याह—असंख्येयभागादिषु कदाचिद्रेकस्मिन् असंख्येयभागे कदाचिद् द्वयोः कदाचिन्वित्यादि, जीवानां पृथिवीकायिकादीनां, किमित्याह—अवगाहो भवति, प्रवेगः, क्रियधारदित्याह—आ सर्वलोकादिति, सर्वलोकं यावत्, केवलिनः समुद्रात् इति ॥ ‘अत्राहे’ (१२३-१७) त्यादिमग्न्यग्रन्यः कष्ट्यः, को हेतुः—का युक्तिः, असंख्येयभागादिषु जीवानामवगाहो भवति लोकस्य, तेऽपि तुल्यप्रदेशा एव, न च तुल्यप्रदेशानां पटादीनामवगाहभेद इत्यभिप्रायः, अत्रोच्यते समाधिः—

प्रदेशसंहारविसर्गाभ्यां प्रदीपवदिति ॥ ५-१६ ॥ सूत्रम् ॥

अन्योऽन्यानुप्रवेशादिना प्रदीपवस्तुल्यत्वेऽप्यवगाहभेद इति सूत्रममुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह—‘जीवस्य ही’त्यादिना (१२४-२) जीवस्य यस्मान् प्रदेशानाम् उक्तलक्षणानां संहारविसर्गौ संकोचविकाशाविष्टौ—अभ्युपगतौ प्रदीपस्येवेति दृष्टान्तः, एनमेव.

व्याचष्टे- 'तद्यथे' त्यादिना (१२४-३) तैत्वन्त्यर्थ्युपादानप्रवृद्धः इत्यनेन अविकलां हेतुसामग्रीमाह, प्रदीपो विशिष्टज्वा-
 लात्मकः प्रतिचन्द्रग्रभासंघातपरिवारः महतीमपि शालामपि कृटाकारशालां सन्निवेशविशेषरूपां प्रकाशयति, अण्वीमपि-
 लक्ष्मीमपि अपरित्यक्तस्वपरिवार एव, एवं माणिकावृतो माणिकां प्रकाशयति, माणिका मानमेदः, एवं द्रोणावृतो द्रोणं प्रका-
 शयति, द्रोणोऽपि मानमेद एव, आढकावृतश्चाढकं प्रकाशयति, मानमेदमेव. एवं प्रस्थावृतः प्रस्थं मानमेदमेव, पाण्यावृतः पाणिमेव प्रका-
 शयति, एवं दृष्टान्तः, अयमर्थोपनयः-एवमेव प्रदेशानामुक्तलक्षणानां संहारविमर्गाभ्यां कर्मसचिवतत्त्वभागतया संकोचविका-
 शाभ्या जीवः-आत्मा महान्तं प्रमाणतः हस्ताद्यपेक्षया अणुं वा प्रमाणत एव कुड्याद्यपेक्षया, किमित्याह-पंचविधं शरीरस्कन्ध-
 मौदारिकादिलक्षणमभिहितस्वरूपं, अयमेव विशेष्यते- 'धर्म' त्यादिना (१२४-७) धर्मश्चाधर्मश्चाकाशं च पुद्गलजीवप्रदेशश्चेति
 समामस्तेषा समुदायः तं व्याप्नोति जीव इति, किमुक्तं भवति? -अवगाहत् इत्यर्थः, तदित्थं 'धर्ममाधर्म' त्यादि (१२४-८)
 धर्मश्चाधर्मश्चेति द्वन्द्वः, एषा धर्माधर्माकाशजीवानामिति, अमूर्त्तसाम्यम्यादित्थम्युपन्यामः, परस्परैण वृत्तिरितीतरेतरानुबेधस्त-
 स्वभागतया न विरुध्यते, पुद्गलेषु च स्फुटेषु न विरुध्यते, कुत इत्याह-अमूर्त्तत्वाद् धर्मादीनां, एवं व्यग्रहारनयमतादव-
 गाढादि, निश्चयतस्तु सर्वे एव भावाः स्वानगाहा इति ॥ 'अत्राहे' त्यादि (१२४-९) सति प्रदेशसंहारविसर्गसंभवे उक्तनीत्या
 कस्मावसंग्येयभागादिषु लोकस्य जीवानामवगाहः-प्रवेशो भवति?, सर्वप्रदेशोपसंहारेण नैकप्रदेशादिषु?, प्रतिबन्ध-
 कस्याभावात्, संस्पर्णादिति तथा संहरणोपपत्तेरित्यभिप्रायः, अत्रोन्यते- 'सयोगत्वा' दित्यादि (१२४-१२) सयोगत्वात्
 संस्परिणां योगमधिकृत्य नैकप्रदेशादिष्ववगाहः, मरूपत्वादित्यभिप्रायः, मिद्वानां किं न इत्याशङ्कापोहायाह- 'चरमे' त्यादि

(१२४-१२) चरमशरीरम्-अपक्षिमं तत् त्रिभागहीनत्वाच्च चरमशरीरत्रिभागोनाचगाहित्वात् शुषिरापूर्णतः सिद्धानामिति भावनीयं । 'अत्राहे'त्यादि (१२४-१४) सम्बन्धग्रन्थः, उक्तं भवताऽधिकृताध्यायप्रथमसूत्रे धर्मादीनस्तिकायान् परतः तल्लक्षणतो वक्ष्याम इति, तत् किमेषां धर्मादीनां लक्षणमिति, अत्रोच्यते—

गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकार इति ॥ ५-१७ ॥ सूत्रम् ॥

गतिस्थित्योरुपग्रहको धर्माधर्माविति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—'गतिमता'मित्यादिना (१२४-१७) 'गतिमतां' स्वत एव गतिपरिणामवतां जीवादीनां गतेः—देशान्तरगामिलक्षणायाः स्थितिमतां च स्थितिपरिणामवतां च स्वत एव स्थितेः—एकदेशवस्थानलक्षणायाः उपग्रह इति निमित्तं धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकाययोः उपकारः प्रयोजनं, यथासंख्यं, न व्यत्ययेन, नाप्येक एव द्वयोः, तदेतदुक्तं भवति—गतिलक्षणो धर्मास्तिकायः स्थितिलक्षणश्च अधर्मास्तिकाय इति, गतिस्थितौ अपेक्षाकारणवत्यौ कार्यत्वाद् घटवत्, उपग्रहशब्दं व्याचष्टे 'उपग्रह' इत्यादिना (१२४-१८) एते पर्यायशब्दाः, एते सामान्येन, नवरं उपग्रहकारणं उपग्रहकं, बह्व्यादितद्वृत्तमादेर्निमित्तकारणं सहकारिदण्डादिवद् घटादेः, अपेक्षाकारणं भिक्षादिवत्तथाविधवासादेः, भिक्षाः तत्र वामयन्तीति, कारीपोऽऽग्निर्ध्यापयति, निश्चौरता पन्थानं बाहयतीतिवचनात्, हेतुरुपादानकारणं मृदादि घटादेरिति, उपकारशब्दव्याचिन्वामयाऽऽह—'उपकार' इत्यादि (१२४-१९) एतेऽपि पर्यायशब्दा एव सामान्येन, नवरं यथोक्तोपग्रहादिषु यथासंख्यमिति, उपग्रहकारणस्योपकारः कार्यं, निमित्तकारणस्य प्रयोजनं, अपेक्षाकारणस्यानुपघातो गुणः, हेतोरर्थ इति, एवं गतिपरिणामपरिणतस्य जलवद्वृत्तेरुपग्रहको यथोक्तजीवानां धर्मास्तिकायः, एवं तिष्ठसोः पुरुषस्य गमभूमिवत् उपग्रहकः अध-

मांस्तिऋाय इति, एवं गतिस्थित्युग्रहप्रयोजनताऽनयोः, सदीभयाभावश्च जीवादीनां धर्मादिभावे स्वगततथाविधपरिणामकादा-
 चित्कृतया, स त्वनादितद्भावकालादिसापेक्ष इति भावनीयं, न हि मत्स्यानामपि जलमित्येव गतिः, अपि तु तथापरिणतस्य
 जलात्, एवं पुरुषस्यापि न समा भूमिरिति स्थितिः, अपि तु तथापरिणतस्य समभूमेः, मही पातालं किं ततः?, ततद्भावपरिणति-
 शून्यस्य पातालागमनादित्यत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते ग्रन्थविस्तरभयात् अक्षरगमनिकामात्रफलत्वात् प्रारम्भस्येति ॥

आकाशस्य अवगाह इति ॥ ५-१८ ॥ सूत्रम् ॥

अवगाह उपकारः आकाशस्येति समुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘अवगाहिना’मित्यादिना (१२५-२) अवगाहिनां धर्मा-
 धर्मपुद्गलजीवानां चतुर्णामपि अवगाहः तथातत्प्रवेशलक्षणः, किमित्याह—आकाशस्योपकारः आकाशस्य सम्बन्धि
 प्रयोजनं, भिन्नाधारमिति विभक्त्यलोपः, अवगाह्यावगाहकयो रूपाधीनत्वेऽपि चावगाहस्याकाशेन व्यपदेशः तदसाधारणत्वात्,
 अमाधारणेन च हेतुना व्यपदेशः प्रवर्तते, तद्यथा—भेरीशब्दो यवाङ्कुर इति, धर्मादयो ह्यवगाहहेतवो गत्यादिहेतवश्च, आकाशं
 त्ववगाहहेतुरेव, आकाशस्योपकार इत्युक्तं, कथं केपामयमित्येतदाह—‘धर्मे’त्यादिना (१२५-३) धर्माधर्मयोः—उक्तलक्षणयोः
 अन्तःप्रवेशासम्भवेन स्वमध्ये धर्मादिप्रवेशदानेन, आकाशदेशाभ्यन्तरर्त्तिनो हि धर्माधर्मप्रदेशाः, सम्भवग्रहणमलोके तद-
 सम्भवात्, न तर्हीदं व्याप्याकाशलक्षणं इति चेत् को वा किमाह?, नेकाकाशस्यैवैतदभिधानात्, अत एवोक्तं लोकाकाशेश्चवगाह
 इति, तथा पुद्गलजीवानां उक्तलक्षणाना, किमित्याह—संयोगविभागैश्च तथा नियतैर्वहुभिस्तेषामन्यत्र गमनात्, चशब्दादन्तः-
 प्रवेशेन आकाशस्योपकार इति ॥

शरीरवाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानामिति ॥ ५-१९ ॥ सूत्रम् ॥

शरीरादयः पुद्गलानामुपकार इति समुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-‘पंचविधानी’त्यादिना (१२५-६) पंचविधानि पंच-
 प्रकाराणि शरीराण्यौदारिकादीनि प्रागुक्तानि पुद्गलानामुपकार इति योगः, तथा वाङ्मनः प्राणापानौ, वाङ्मनःपर्याप्ति-
 कत्वविवक्षयैकत्रचनं, प्राणापानयोरप्युच्छ्वासमिश्वासयोर्जाल्यपेक्षमिति, इतिशब्दश्चार्थे, वाङ्मनः प्राणापानौ चेत्यर्थः, पुद्गलानां
 स्फुन्धादीनां सम्वन्धि प्रयोजनं, जीव इति गम्यते, एतदेव विशेषेण व्याचिख्यासुराह-‘तत्रे’त्यादि (१२५-७) शरीराणि
 यथोक्तानि द्वितीयाध्याये तथेह द्रष्टव्यानि प्राणापानौ चाष्टमेऽध्याये नामकर्मणि ‘गतिजाती’त्यादिद्वये पञ्चप्रकारपर्याप्तिकर्मणि
 प्राणापानक्रियायोग्यद्रव्यग्रहणशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिः प्राणापानपर्याप्तिरित्यत्र भाष्ये व्याख्यास्यते, किं
 तर्हि धृतौ व्याख्यातावित्याह ?, उच्यते-‘आशंसायामर्थे भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया भवन्ति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यते तद् व्याकरण-
 मधीतम्’, एवमिहापि नामकर्मापि संमतमित्यदोषः, तथा ‘द्वीन्द्रियादय’ इत्यादि, द्वीन्द्रियादयः कृम्यादयः जिह्वेन्द्रिययोगात्
 पर्याप्तिरसनेन्द्रियसम्बन्धेन भाष्यत्वेन गृह्णन्ति, तदुचितस्फुन्धानामिति, नान्ये जिह्वेन्द्रियरहिताः पृथिव्यादयः, जिह्वेन्द्रि-
 यप्रतिबद्धत्वाद्भाषापार्याप्तिरिति, ‘संज्ञिनश्च’त्यादि, संज्ञिनः समनस्का एव, चशब्दस्यावधारणत्वात् मनस्त्वेन मनोभावेन गृह्णन्ति,
 मननार्थं, नान्ये एकेन्द्रियासंज्ञिपंचेन्द्रियावसानाः, मनःपर्याप्तिकारणाभावादिति । कथमात्मा शरीरादियोग्यान् पुद्गलानादत्ते इत्याक्षिप्ते
 सत्याह-‘वक्ष्यते ही’त्यादि, अभिधास्यते यस्मादष्टमेऽध्याये वन्धाधिकारे, किमित्याह-सकपायत्वात्तीवः कर्मणो योग्यान्
 पुद्गलानादत्ते स वन्ध इति, उक्तमन्यत्रापि-‘उष्णगुणः सन् दीपः, स्नेहं दृश्या यथा ममादत्ते । आदाय शरीरतया परिणमयति

चापि तं स्नेहं ॥१॥ तद्ब्रह्मगादिगुणः सयोगवृत्त्याऽऽत्मदीप आदत्ते । स्कन्धानादाय तथा परिणमयति तौश्च कर्मतया ॥२॥” तस्माच्छरीराद्याकारेणोपकारिणः प्राणिनां पुद्गला इति ॥ किं चान्यत् प्रकारान्तरेणापि पुद्गलानामुपकारित्वमित्याह—

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्चेति ॥ ५-२० ॥ सूत्रम् ॥

सुखादिनिमित्ता चोपकारः पुद्गलानामिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘सुखोपग्रह’ इत्यादिना (१२५-१४) स्रगादिसम्बन्धात्मनः आल्हादः सुखं तस्योपग्रहो—निमित्ता पुद्गलानामुपकार इति योगः, एवं दुःखोपग्रहः, नर कण्ठकादिसम्बन्धात् परितोषो दुःखं, एवं जीवितोपग्रहः, नवर प्राणायानक्रियानुपसमो जीवितं, एवं मरणोपग्रहो, नर प्राणद्युपसमो मरणं, अयं च पुद्गलानामुपकारः, पुद्गलसम्बन्धि प्रयोजनमात्मसम्वायि, चशब्दाच्छरीरादि च, तस्मिन् सत्येतदिति, भेदेन सूत्राभिधानं पुद्गलात्मोभयाधीनत्वेऽप्यधिकृतफलस्य पुद्गलानामसाधारणतया व्युद्घट्टिव्यत इत्युक्तं, एवं सर्वत्र योजनीयमिति । सुखोपग्रहादितमेव स्पष्टयन्नाह—‘तन्मध्ये’त्यादि (१२५-१५) इष्टाः—स्पर्शादयः अवस्थाऽपेक्षं बलभा मनोऽनुकूलतया सुखस्योक्तलक्षणस्य उपकार इति, सुखमात्मपरिणामस्वभावमनुवर्तन्तीति, कर्मणि षष्ठी द्रष्टव्या, एवमनिष्टाः स्पर्शादयः अवस्थापेक्षमगच्छामा मनःप्रतिकूलतया दुःखस्योत्कलक्षणस्यैव उपकार इति पूर्ववत्, दुःखमात्मपरिणामस्वभावमनुवर्तन्तीत्यर्थः, ‘स्नाने’त्यादि (१२५-१६) स्नानादीनि प्रतीतान्येव, विधिप्रयुक्तानीति देशकालमात्रासात्म्ययोजितानि जीवितस्योपकार इति वर्तते, केन भावेनेत्याह—अनपवर्तनं चायुष्कस्येति जन्मान्तरोपनिबद्धस्य अनुग्रहकं हेतुसन्निधानतस्तथा, ताग्रन्मात्रे वेदनमित्यर्थः, एवं विपश्चत्वाग्निमन्त्रादीनि प्रतीतान्येव, एतानि क्रिमित्याह—मरणस्योपकारा इति वर्तते, नैतान्येवेत्याह—अपवर्तनं चायुष्कस्य

नया पृषदस्य र दण्डादिभिः द्रुस्वतापादनमितिभावः, सुखादौ, अमातसातवेदनीयाद्युदयोपलक्षणमेतत्, 'अत्राहे'त्यादि, उप-
 पन्नं तायेद्वेत्तजीवितमरणोपग्रहत्वं सोपक्रमायुषां विपादिसम्बन्धतां अपवर्तनीयायुषां (परं अनपवर्तनीयायुषां विपा-
 दिगन्धयदितानां कथं उपकारः?, अत्रोच्यते, तेषामपि) जीवितमरणयोर्निमित्तता, किमित्याह-पुद्गलानामुपकार इति, पुद्गलानां
 मन्थि प्रयोजनमात्मनि, विमलयलोपे प्रयोजनं पूर्ववत्, एतत् सम्यग्दर्शनेनावधारयन्नाह-कथमिति चेद् अनन्तरोक्तः पुद्गलाना-
 मुपकारः, उच्यते-कर्मण इत्यादि, कर्मणः ज्ञानावरणीयादः स्थितिद्वयाम्यामिति, स्थित्याः क्षयाच्च तत्स्थित्या जीवितो-
 पग्रहः नर्दारणे जीरनात्, क्षयेण मरणोपग्रहः, तद्विपाकक्षयात् मरणात्, क्रियामात्रतत्त्वे कर्मणि कथमेतदित्याशङ्कपोहायाह-कर्म-
 हि पीद्वन्मिति अनन्तप्रदं ग्यात्मरुस्कन्धविकाररूपं, न क्रियामात्रतत्त्वेवेत्याशङ्कानुपपत्तिः । आहारश्च त्रिविध इत्यादि, आहारः
 नग्नरहसं, चः ममुच्ये, ओजःलोमप्रक्षेपभेदतत्त्वप्रकारः, (ओजआहारः) सर्वप्रदेशैरात्मनः सर्वस्य अपर्याप्तकावस्थायां जन्मकाले
 पृथनस्यप्रधितारूपम्, पर्याप्तकावस्थायां तु लोमाहारस्त्वगिन्द्रियग्रहणः, प्रक्षेपाहारस्तु कावलिकः, सोऽपि पर्याप्तकानामेव, पृथिवी-
 कापायं केन्द्रियनारुद्वयजानां, एवमयं मर्षयामपि संसारिणां, विग्रहगतिसमापन्नसमुद्घातगतशैलेशीकित्त्युपकाराभावेऽपि स्तो-
 मनाया यद्भुज्यमधिकृत्याह-उपगुणे, किंकारणमित्यनधिगतभावाद्दः प्रश्नः, इहोत्तरं-'शरीरे'त्यादि (१२६-५) स्थितिश्च उपच-
 यधेत्यादिद्वन्द्वः, शरीरस्य स्थित्यादय एतदर्थं यस्मान् उपकार इति तस्मादाहारः सर्वयामेवोपकुरुत इति, तत्र स्थितिः-शरीरस्य
 मंगानं उपनयः-परियोगः बलं-गतिः दृढिः-आहारादिरूपा प्रीतिः-परिनोपणेति ॥ 'अत्राहे'त्यादि (१२६-७) सम्बन्धग्र-
 न्यः, गृहीमन्नायन्, किमित्याह-धर्मार्थमाकाशापुद्गलाः उक्तलक्षणा जीवद्रव्याणां संसारिणांमुपकुरुवन्ति इत्युक्तनीत्येति

पुण्यामहे-अथ जीवानां श्रुतियादीनां क उपकारः?, परस्परतः, इत्यनयोधात् शशिते मत्याह-अन्योऽन्य इत्यादि,
 परस्परोपग्रहो जीवानामिति ॥ ५-२१ ॥ सूत्रम् ॥

अन्योन्योपग्रहो जीवानामुपरार इति वृत्रममुदायार्थः। अयमर्थं त्वाह-‘परस्परे’त्यादिना, (१२६-१०) परस्परस्य-अन्यो-
 न्यं हिनाहिनोपदेशाभ्यामिति हितप्रतिपादनेन अहितप्रतिषेधेन च उपग्रहो जीवानामिति, तथाभव्यत्नाक्षिप्ता हिताहित-
 निमित्ताना जीवानां प्रयोजनमिति, प्राग् उपयोगो लक्षणमित्युक्तं असाधारणं, तत्र माधारणा च निमित्ततेति न सूत्रान्तरोपन्यास-
 दोषः, ‘अत्रान्ते’त्यादि (१०६ १०) मन्मन्धग्रन्थः ॥ अथ कालस्य पाक्षिसत्त्वेनेष्टस्य ‘कालधेत्येक’ इति वचनात्, उपकारः
 प्रयोजनार्थः कः? इति, अत्रोच्यते—

वर्त्तना परिणामः क्रिया परत्रापरत्त्वे च कालस्य ॥ ५-२२ ॥ सूत्रम् ॥

वर्त्तनादित्यत्र उपकारः कालस्येति वृत्रममुदायार्थः। अयमर्थं त्वाह-‘तन्मध्ये’त्यादि (१२६ १४) सर्वभावानां धर्मादीना,
 र्त्तमानसालाश्रयान्ते हि वर्त्तने मयमेव, तथा वर्त्तमानाना प्रयोजकः, कालाश्रया वृत्तिस्तथा वर्त्तनाशीलता वर्त्तना काल-
 स्योपरार इति इत्यति, तत्रानार्थोत्वाह-उत्पत्तिसत्त्वा तद्भावप्रादुर्भाविलक्षणा अधिगतिः-अव्युत्तिस्तदाऽस्याः प्रथमसम-
 याश्रया परिनिमित्तमया भावोत्पत्तिः वर्त्तनेति भण्यते, तथा परिणामो द्विविध इत्यादि, (१२७-१) द्रव्यस्य स्वजात्य-
 परित्यागेन परिस्यन्दन्तप्रयोगनपर्यायमभावाः परिणामस्तद्यथा—अङ्कुरावस्थानस्यतेर्मुलकाण्डत्वरुक्कन्धशाखाविटपपुष्पफल-
 क्षणः परिणामः, प्राप्तिर्दुर्दुः, मम्रति सन्धमान् ऐषमः पुष्पिभ्यतीति, पुष्पद्रव्यस्य वा कालकुमारयुग्ममध्यमाद्यमस्थाः परि-

णामस्तद्भ्रान्तलक्षणः, स द्विविधः—अविद्यमानादिरनादिरमूर्तेषु धर्मादिषु, मूर्तेषु पुनरादिमान् अभ्रेन्द्रधनुरादिषु स्तम्भकुम्भा-
 दिषु च, चशब्दोऽवधारणार्थः, परिणामो द्विविध एव, तं चाध्यायपरिसमाप्तौ वक्ष्यामः तद्भावः परिणाम इति, स च वस्तुनां
 ऋतुविभागेऽनियमकृतः 'क्रिया गति'रित्यादि (१२७-३) भाष्यं, करणं क्रिया-द्रव्यपरिणामस्तस्यानुग्राहकः कालः, तथा-
 ऽऽकाशदेशानुप्यामजुली वर्त्तते, अतीतानागतेति च, अन्यथाऽतीत एव वर्त्तमानोऽनागतश्च स्याद्, एवमनागतो वर्त्तमानश्च संकी-
 र्येत, अनिष्टं चैतत्, तस्मादस्ति कालो यदपेक्षयाऽतीतादिव्यपदेशाः परस्परसंकीर्णाः संव्यवहारानुगुणाः प्रथन्ते, तत्रातीतो द्विवि-
 धः भावविषयभेदात्, विनष्टो घट इति भावतीतः, विषयातीतश्चक्षुरादिग्रहणानन्तरमद्राक्षं घटं, तथाऽनागतदिदृक्षाभ्यर्णो घटो
 विषयानागतः, अलब्धात्मभावो भावानागत इति, तत्र प्रयोगगतिः—जीवगतिपरिणामसंग्रयुक्ता शरीराहारवर्णगन्धसस्पर्शसं-
 स्थानविषया, विश्रत्सागतिः प्रयोगमन्तरेण केवला जीवद्रव्यस्वपरिणामरूपा परमाप्वभ्रेन्द्रधनुःपरिवेपादिरूपा, विचित्रसंस्थाना,
 मिश्रिका प्रयोगविश्रमाभ्यामुभयपरिणामरूपत्वाजीवप्रयोगसहचरित्वाच्चैतनद्रव्यपरिणामा कुम्भस्तम्भादिविषया, कुम्भादयो हि
 तेन तादृशा परिणामेनोत्पत्तुं स्यत एव शक्ताः कुम्भकारस्ताचिव्यादुपजायन्ते, वर्त्तनापरिणामयोः क्रियाजातीयत्वादेव पर्यन्ते क्रि-
 योपादानं, परिणामश्चत्र प्रधानमित्यतो वर्त्तनाक्रिययोः स मध्येऽधीतः सूत्रकारेण, परिणतिविशेषा एव वर्त्तनाक्रियाभेदा इति,
 परत्त्वापरत्त्वेत्यादि, प्रशंसाक्षेत्रकालभेदानैविध्यं, तत्र प्रशंसायां परो धर्मः सर्वोत्तमत्वात् प्रशस्तः सकलमङ्गलनिलयत्वात्
 प्ररुर्णकृष्णं गत इति, अपरोऽधर्मो जवन्यः स्वल्पगुणत्वात् निकर्षावस्थां प्राप्तः, तथा परं ज्ञानं यथावस्थितवस्तुवेदित्वादप-
 रमन्यथा, तत्राज्ञानमेव अप्रशस्तत्वात् कुलितमसम्पग्दष्टेरिति, क्षेत्रकृते इत्यादि, एकस्यां दिश्येकदा विप्रकृष्टो-दूरवर्ती परः

प्रत्यागतोऽपरः, मन्त्रिरुष्ट इत्यर्थः, दिग्गः प्राधान्यम्, अविनाभावित्वात् कालोऽप्यत्राक्षिप्यते, कालैकत्वेऽप्युपदेशो भवत्येकदि-
 न्यसन्ध्यायोः परोऽपर इति, कालकृते इत्यादिव्यतिकरेण परस्मिन् परमपरस्मिन्धापरमिति यन्निमित्ते प्रत्ययाभिधाने स कालः,
 तयथा-पौडगर्गान् परो र्गगतायुः, र्गगतायुोऽपरो द्विरष्टवर्षायुः, प्रशंसाक्षेत्रकृते परत्यापरत्वे चैते न भवतो, लुब्धकादा-
 यपि दर्शनात्, यस्मान्लुब्धैरुपि देशदुलजातिविधापरिहीणे परत्यापरत्प्रत्ययाभिधानसम्भन्ः, न च बन्धुजनापेक्षे, एकाकि-
 न्यपि भावान्, न तपशरणात्मने, अतपस्मिन्यपि दर्शनात्, न कर्मसंस्कारापेक्षे, तथाऽनधिकारात्, न चादित्यनिमित्ते, तत्रापि
 दृष्टान्, पौडमियोग्यः अपर आदित्यः परः सविता अपरोऽभियोग्य इति, अतः सामर्थ्यात् कालकृते, तयोर्विशेषणार्थमिद-
 मव्यं-प्रशंसाक्षेत्रकृते वर्जयित्वेति, वर्त्तनादयः सर्वे कालकृताः कालस्यापेक्षाकारणस्यानुग्रह उपकार इति, सूत्रार्थ
 एव चापं यत् परत्यापरत्वे मुत्रभेदेन समस्य निर्दिष्टे सूरिणा तदवगमकं-न प्रशंसाक्षेत्रकृतयोस्त्र परस्मिन्, वर्त्तना परिणामः क्रियाश्च
 द्रव्यात्मभारः मत्परोऽभियोग्यः परत्यापरत्वे चाग्रहित्वे तत् काललिङ्गमिति ॥ अत्राहोक्तं भवेत्यादि (१२७-११) सम्ब-
 न्यग्रन्ः, यत्र प्रस्नापे परोऽभियोग्ये-प्रतिपादितं भवता शरीरादयः सुखादयश्च पुद्गलानामुपकार इति, तंत्रान्तरीयाश्च मायासू-
 र्नायाः पुद्गला इत्यनेन ग्रन्थेन जीवान् परिभाषन्ते, पुद्गलशब्दं जीवेषु संकेतयन्ति व्यवहारसिद्धयर्थमिति, ननु च तेषां
 नीर एव नास्ति रुथं तद्विषयं पुद्गलश्च नि परिभाषेरन्निति?, उच्यते-अस्त्यार्यसम्भितीयानामात्मा, सौत्रान्तिकानां तु “चित्ततदु-
 त्तगन्तौ तत्रपुद्गलप्रज्ञप्तिः,” चित्तमन्तौ वेदनासंज्ञाचेतनादिधर्मयुक्तायां चक्षुरादिमहितानां च चित्तेनान्योऽन्यानुविधानादित्येषा
 विगापुक्तानां धर्माणां गन्तविरुद्धारः नस्तुत्पादात्मन्युपचर्यते, तथा पुनः पुनर्गत्यादीनां पुद्गल इत्युपचर्यते, योगाचाराणां तु

विज्ञानपरिणामः पुद्गलो, यथाऽऽह—“आत्मधर्मोपचारो हि, चिविधो यः प्रवर्तते । विज्ञानपरिणामोऽगौ, परिणामः स च त्रिधा ॥१॥” एवं तन्त्रान्तरीयैः पुद्गलो जीव उक्तः, त्वया पुनः शरीराद्युपकारिणः पुद्गला इत्युच्यन्ते तदेतत् कथं?, विप्रतिपिद्वत्त्वादिति प्रश्न इति, नन्वनुपपन्नः संशयः, पूर्वमुक्तमेव ‘रूपिणः पुद्गला’ इति, न च रूप्यात्मा प्रतीत इति, उच्यते, रूपशब्देन तत्र मूर्त्तिरुक्ता, ना च मूर्त्तिरन्यैः असर्वागतद्रव्यपरिमाणमिष्यते, यथा मनः, तच्च स्पर्शादिरहितं, एतन्निरासार्थमिदमशयं वक्तव्यं भवति खनं स्पर्शादियुक्ता मूर्त्तिः, तथा चतुःत्रिद्वयगुणानि पृथिव्यादीनि कणभ्रुजोक्तानि तत्प्रतिषेधार्थं चामशयंतया त्रिधेयं, सर्वाणि तानि चतुर्गुणानीत्येता विप्रतिपत्तीः सर्वाश्चित्तस्याध्यायात्रोच्यते इत्याह—‘एतदादी’त्यादि, एषा आदिर्यासां ता एतदादयः, पुद्गलशब्देनारमोच्यत इत्येषा विप्रतिपत्तिराद्या, कुत्सिता प्रतिपत्तिविप्रतिप्रत्तिः, तथा असर्वगतं द्रव्यं स्पर्शादिरहितं चेति द्वितीया विप्रतिपत्तिस्तन्निषेधाय खनारम्भः, तथा पृथिव्यादीनि विशेषवचनैर्वक्तुमिष्टानि पृथक् पृथक् चतुर्गुणानीत्येतदभिधीयते—

स्पर्शरसगन्धवर्णचन्तः पुद्गला इति ॥ ५-२३ ॥ सूत्रम् ॥

प्राग्निद्विष्टेन्द्रियक्रमापेक्षः स्पर्शादिनिन्याम इति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘स्पर्शो’त्यादिना (१२८-२) स्पर्शादिनिन्यासे स्वपियमलवचनादादौ स्पर्श’, सत्यस्मिन् रसादिमद्भानात्, कर्ममाधनाच्च सर्वे स्पर्शादयः, स्पृश्यन्त इति, इत्येवंलक्षणाः पुद्गला भवन्ति, सर्वेऽत्र स्पर्शादि (मन्तः) पुद्गला इति नित्ययोगे मनुः, यतश्चैवमतो न जीवशब्दवाच्याः, मूर्त्तन्नात्तेषां, एतं मनोऽपि, स्पर्शादिमतपुद्गलमयत्वात्, आपादीन्यपि स्पर्शादिमन्ति अमर्षगतद्रव्यत्वात् पाथिप्राणुत्, ‘तत्र स्पर्शाऽष्टविध’ इत्यादि (१२८-३) निगदसिद्धं यानत् खनममाप्तेरिति ॥ किंचान्यदिति सम्बन्धग्रन्थः ॥

शब्दयन्त्रस्यौष्ठम्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोचोतवन्तश्चेति ॥ ५-२४ ॥ सूत्रम् ॥

न कंठले म्यर्नादिमन्तः पुद्गलाः, शब्दादिमन्तश्च, शब्दादयः कृत्तद्वन्द्वा मत्तुपा निर्दिश्यंत इति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-
'तत्रे' त्यादिना (१२८-१०) तत्र-तेषु पुद्गलपरिणामेषु शब्दादिषु शब्दस्तावत् श्रोत्रेन्द्रिग्रहः षड्विधः षट्प्रकारः, प्रकारानेवाह-
'तन्त' इत्यादिना, ततो-मृदङ्गपणनाद्यातोद्यममुत्थः त्रिततो-वीणात्रिसिरकादितन्त्रीप्रभवः घनः-चंस्यभाजनकाष्ठशलाकादिजन्यः
शुण्णो त्रेणुत्रिसरादिममुत्थः षण्णः-चक्ररुचक्राष्टादिसंघर्षप्रसूतः भाष्यो वर्णपदवाक्याकारेण भाष्यत इतिकृत्वा, अभिव्यञ्जकभेदतः
परिणामनिश्चयत एते भेदाः, एतेन निरयमगुणत्रिकाराकाशगुणनासनाभावरूपशब्दव्यवच्छेदमाह, एकात्तनिरवयवात् सामय-
त्रिसरागयोगात् यस्य चानारादिभेदेन तद्भाषोपलब्धेः, क्रत्स्नगुणरूपरूत्वाच्च गुणानां, सर्वगतगुणत्वे देशाभिव्यक्त्यसिद्धेः, वास-
नामारूप्यने श्रहणायोग्य इति पौद्गलिक एव शब्दः इत्यत्र नहुवक्तव्यं तत्तु नोच्यते, ग्रन्थविस्तरमयाद्, अक्षरगमनिकामानसार-
तान् प्रारम्भस्य । एवं 'वन्यन्त्रिविध' इत्यादि, (१२८-११) वन्यन्तं ग्रन्थः-परस्पराल्लेपलक्षणः स त्रिप्रकारः, प्रकारानेवाह-
प्रयोगयन्त्रो जीव्यपापरनिर्मितः औदारिकादिशरीरजतुकाष्ठादिविषयः, विस्त्रसावन्यधः-विश्रमा-स्वभावाः तेन वन्धो द्विधा-
आदिमाननादिमांश, विद्युदुल्कादिविषय आद्यः, धर्माधर्माकाशगोचरस्तिरः, मिश्रवन्यधः प्रयोगविश्रमाभ्यां स्तम्भकुम्भादि-
विषय इति, सामान्यभजनविधिं ग्रन्थस्याह-स्निग्धरूढत्वाद्भवति, ग्रन्थ इति वर्तते, एतच्चोपरिष्टाद् दर्शयिष्यामः, 'सौक्ष्म्यं
द्विविधं'मित्यादि, सूक्ष्मभावाः सौक्ष्म्यं, तद् द्विविधं-द्विप्रकार, एतदेवाह-अन्त्यम्-अन्ते भग्नम् आपेक्षिकं च प्रतीते, तु द्विप्रयोज-
रूपमपेक्षा या प्रयोजनमरेति कृत्वा, अन्त्यं सौक्ष्म्यं परमाणुञ्चेत्, अन्यत्रासंभवात्, आकाशादिषु देशानाममूर्च्छनात्, आपेक्षि-

कम्-अपेक्षाप्रयोजनं, किमित्याह-द्वयणुकादिषु, द्वयणुके त्र्यणुकापेक्षया सौक्ष्म्यं, चतुरणुके त्र्यणुकापेक्षयेत्येवं सङ्घातपरिणामापेक्ष
 भवति, संघातपरिणामस्यानेकभेदत्वात्, 'तद्यथे'त्यादिना, तद्यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः, आमलकाद्द्वरमिति आमलकं प्रतीत्य
 यदरं गृह्यं, एवं स्यौल्यमपि स्थूलभावलक्षणं द्विविधं-द्विप्रकारं, प्रकारवेवाह-अन्त्यमापेक्षिकं च, एतदपि संघात-
 परिणामापेक्षमेव भवति, परमाणुप्रचयपरिणामापेक्षमित्यर्थः, तत्रान्त्यं स्थौल्यं सर्वलोकव्यापिनि तथापरिणामभेदात्
 महत्स्वरूप इति, इहावयवविकाशमात्रं स्थौल्यं गृह्यते, न वादरपरिणामरूपं, तत्र लोकव्यापिनि पर्वत इव लोकाच्छादनसंघात,
 आपेक्षिकं तु स्थूलत्वं वदरादिभ्यः सकाशात् आमलकादिष्विति, आदिशब्दात् दाडिमादिग्रहः, न चाताच्चिकमेतत् सौक्ष्म्यं
 स्थौल्यं वा, मन्मूर्त्तचितनत्वादिबदन्तधर्मात्मके वस्तुनि तद्वाचिशब्देन प्रतीतेः, सर्वार्थे न, निमित्तत्वाद् धियो भेदायोगात्,
 न हि नीलं कृष्णपीताद्यपेक्षयापि नीलानीलधीजनकमिति भावनीयं, 'संस्थान'मित्यादि, (१२८-१७) संस्थानं-रचनाविशेषः,
 तदनेकविधं-अनेकप्रकारं, जीवसंस्थानभेदेन दीर्घह्रस्वादिः, दीर्घमायतं ह्रस्वं तद्विपरीतं, समचतुरस्रपरिमण्डलाद्युपलक्षणमेतत्,
 अनित्यत्वपर्यन्तमिति, दीर्घादिना प्रकारेण यदित्थमिति निरूपयितुमशक्यं तदनित्यं तद्भावोऽनित्यत्वं तत्पर्यन्तं संस्थानमिति,
 धीभेदगम्यं चैतदिति भावितमेतद्, भेदः पञ्चविध इत्यादि, द्रव्यैकत्वपरिणतिविश्लेषो भेदः, स पञ्चविधः प्रश्नप्रकारः, प्रकारानाह
 -'औत्कारिक'इत्यादि (१२९-१) तत्रौत्कारिकः समुत्कीर्यमाणदारुक्रस्थकभेरीत्वगाकर्पादिविषयः, अवयवशः चूर्णनं चौर्णिकं
 श्लिप्तपिष्टशृष्टिवन्, गण्डयो विवरणं गण्डभेदः श्लिप्तशृष्टपिण्डवत् प्रतरो भेदोऽभ्रपटलभूर्यपत्रादिषु बहुतिथपुटोत्त्रोटनलक्षणः-अनु-
 तटभेदस्तु वंशेशुष्यष्टित्यगुत्पाटकः, इतिशब्दो भेदेयत्तावधारणार्थः, 'तमदृशये'त्यादि (१२९-२) समानविचारत्वादेकनिर्देशः,

नमभेन्यादि द्वन्द्वः, एते च परिणामजाः पुद्गलपरिणामभावा इति, अत्र तमः पौद्गलं दृष्टिप्रतिबन्धकारित्वात् कुड्यादिवत्, ए-
 षायापि पुद्गलमयी मित्रिरन्वाज्जलवत्, आनपोऽपि पुद्गलात्मकः तापकत्वाद्गनिवत्, उद्योतोऽपि आल्हादादिहेतुत्वात् दृष्टिवत्-
 पन्नद्यान् दृष्टिदीपोत्तारिगोथादिपरिणामपरिग्रहः, यत्र द्वयोक्तमर्थमुपसंहरन्नाह-‘सर्व एवैते’ इत्यादि (१२९-२) स्पशार्दिना
 र्दिनि स्वर्गलगन्धगर्णशब्दादयः पुद्गलेष्वेव भवन्ति, तत्परिणामत्वादिति, अतः पुद्गलाः परमाण्वादयः तद्वन्तः स्पशार्दिमन्त इति
 गानेन गुणगुणिनोर्भेदाभेदमाहेति, भावितमेतत्, ‘अत्राहे’त्यादि (१२९-४) किमर्थं शब्दादीनां स्पशार्दीनां च पृथक् पृथक्-
 नृत्तं, एकार्थप्रतिबन्धत्वेऽपि चेत्येतदाह-स्पशार्दियः पूर्वस्रवोक्ताः परमाणुषु केवलेषु स्कन्धे-
 न द्रवणुकादिषु परिणामजा एव भवन्ति, प्रयोगादेस्तथा दर्शनात्, शब्दादयस्तु द्वितीयस्रवोक्ताः स्कन्धेष्वेव भवन्ति, न द्रव-
 नुकादिषु, किन्तुनेकाणुकेषु, अनेकनिमित्ताश्च शब्दादयः संघातभेदादिस्यो भावादित्यतः पृथक्करणं सूत्रयोरिति। ‘त एत’ इत्यादि-
 (१२९-८) पुद्गलाः प्रगुताः समामतः मामान्येन द्विधा भवन्ति, तद्यथा—

अणवः स्कन्धाश्चेति ॥ ५-२५ ॥ सूत्रम् ॥

अणवन्ते इत्यणवः पृथक्परिणामाः, स्कन्धाश्च तथाविधैकपरिणामभावाः, पूर्वाचार्योक्तमधिकृतवस्तुसंवाद्येषु कलक्षणमाह-
 उक्तं च पूर्वाचार्यैः, किमिन्याह-‘करणमत्रे’त्यादि, करोतीति कारणं, अत्र पुद्गलाधिकारे, अन्त्यमिति अन्ते भवमन्त्यं-
 द्रव्योऽन्तमभेदस्य परमाणुस्तुत्यात्, सूक्ष्मः सर्वलघुतीन्द्रियः नित्यश्च तद्भावाव्ययतया भवति परमाणुरेवंभूत इति-
 न चैकरमग्निजलापेक्षया एकरगन्धः सुरभिगन्धापेक्षया एकचर्णः कृष्णादिवर्णपेक्षया द्विस्पर्शः शीतकठिनताद्यविरुद्ध-

स्पर्शपिक्षया, कार्यलिङ्गत्वेति वादरघटादिकार्यदर्शनान्यथाऽनुपपत्तिगम्य इति, अन्ये तु कारणमेवेति पठन्ति, तच्चसाम्प्रतिक्रमिति गुरुः, भेदस्य कार्यतयाऽपि तदन्यत्ववावधारणानुपपत्तेः, पाठेऽपि कारणं अन्यमेवेति केचिद् व्याचक्षते, एतदपि यत्किञ्चिद्, भेदस्य कार्यस्यापि तदन्यत्ववादिति, 'तत्रे'त्यादि, अणवः-परमाणवः अवद्धाः, परस्परैणासंयुक्ता इत्यर्थः, स्कन्धास्तु स्कन्धाः पुनः बद्धा एव बन्धपरिणाम एव स्कन्धत्वोपपत्तेरिति ॥ 'अत्राहे'त्यादि (१२९-१३) क्रयं पुनरेतद्वैविध्यमणुस्कन्धलक्षणं भवतीति प्रश्नः, अत्रोच्यते समाधिः, स्कन्धास्तावत्, किमित्याह—

सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्त इति ॥ ५-२६ ॥ सूत्रम् ॥

इत्थं भवतीति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्याह— 'सङ्घात' इत्यादिना (१२९-३६) संघातात् केवलात्, एवं भेदात् केवलादेव, संघातभेदाद्वा मिश्रादिति, एवं एभ्यः संघातादिभ्यः कारणेभ्यः स्कन्धा उक्तलक्षणाः, किमित्याह—उत्पद्यन्ते, किम्भूता इत्याह—द्विप्रदेशादयः, तद्यथेत्यादि प्रकटार्थमाह्वयपरिसमाप्तेः, नवरं अनन्तानामनन्तानन्तानां च प्रदेशानां परमाणूनां संघातात् तथावैकपरिणामलक्षणात् तावत्प्रदेशा इति तावन्तः प्रदेशा येषु ते तावत्प्रदेशाः, यथाऽनन्तानन्तप्रदेशानां संघातः तावदनन्तानन्तप्रदेश इति, तथा एवामेवानन्तरोदितस्कन्धानां अनन्तानन्तप्रदेशान्तानां भेदादेकपरमाण्वादिरूपात् द्विप्रदेशपर्यन्ताः भूयांसः स्कन्धा भवन्ति, तथातैकाग्र्यादिविगमे तत्तद्भूताः, परापरस्कन्धभेदोत्पत्तेरिति, त एव चेत्यादि, तृतीयादिविकल्पभावना त एव च स्कन्धाः संघातभेदाभ्यां एकमामयिकाभ्यां, भिन्नकालाभ्यां न, किमित्याह—द्विप्रदेशादयः स्कन्धा उत्पद्यन्ते, यस्मिन्नेव समये द्वयणुस्कन्धादेकोऽणुभिद्यते तदैवापरः संहन्यते तेनेत्येकगामयिकत्वं,

णदेहाह-अन्यस्य परमाणोः संघातेन अन्यतो भेदेन तत एव स्कन्धादिति, एवं यणुकादिपि भावनीयं ॥ 'अत्राहे'त्यादि (१३०-७) गम्यन्यग्रन्थः, अथ परमाणुककलक्षणः रुथमुत्पन्न इति, अत्रोच्यते—

भेदादणुरिति ॥ ५-२७ ॥ सूत्रम् ॥

प्रररद्वयप्रतिशोऽस्य ममुदापार्थः । अयमार्थं त्वाह—'भेदे'त्यादि (१३०-९) भेदादेव स्कन्धविचनरूपात् परमाणु-
 म्प्रयत्ते, तथा तन्नामापत्त्या, न संघातात् नापि संघातभेदात्, परमाणुत्वायोगादिति । आह-नित्योऽयमुक्तमि(इ)ति, तथा तत्
 रूपं उत्पत्तेः, तन्नामान्यतया, द्रव्यार्थादेश्च तत् तत्, उत्पद्यते, तथा स्कन्धरूपं परित्यजतः, एकरूपतापरत्याऽन्यथाऽ-
 भूतेति, येषां न भेदादेवास्य जन्म, पूर्व्याशादित्यागतोऽप्यन्यथाऽभूतेः साधुत्वेनैव, तथा भवनात्, व्यवहारत इयमुत्पादादि-
 तिना, नियतस्तु मर्मैव नित्यमिति, यथोक्तं—“ सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणेऽन्यत्वमथ च न विशेषः । सत्योश्चित्यपचिलो-
 गान्निचाण्यमभ्याना ॥१॥ ”दिति—

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषा इति ॥ ५-२८ ॥ १३०-१० ॥ सूत्रम् ॥

अपिरान् मग्दमेव, अचाक्षुपस्कन्धविषय एव संघातादभिरुत्पत्तिक्रम इति सूत्रममुदापार्थः । अवयवार्थं त्वाह—'भेदसं-
 घाताभ्या'मित्यादिना, (१३०-११) पश्यतीति चक्षुः चक्षुष इमे गोचरीभूता इति, 'तस्येद'मित्यन् चक्षुर्ग्राह्याः चाक्षुषाः-
 पादपरिणामन्तः प्रयोगविश्रमाजनितत्वात् सांगत्यादपि स्कंधनात् स्कन्धाः, एते संघातभेदाभ्यामेवोत्पद्यन्त इति नियमः, न
 तापं नियमो भेदसंघाताभ्यामुत्पन्नाः मूर्वे चाक्षुषा इति, चक्षुर्ग्रहणाच्च समस्तेन्द्रियपरिग्रहः, पश्यति-उपलभत इति चक्षुः, एवं

स्पर्शमगन्धशब्दा अपि एवं बुद्धिपरिणामभाज एव निजोपलम्भनैरुपलभ्यन्त इति, 'अचाक्षुषास्त्वि'त्यादि (१३०-११) ये पुनरचाक्षुषा द्वयणुकादयोऽनन्ताणुकपर्यवसानाः सूक्ष्मास्ते' यथोक्ता 'दिति यथाऽभिहितात् संघाताद् भेदात् संघातभेदाच्च त्रिभिधात् कारणादुपपद्यन्त इति, सूक्ष्मवादरत्वं च परिणामभेद एवेति । 'अत्राहे'त्यादि (१३०-१३) सम्बन्धग्रन्थः, धर्मादीनि द्रव्याणि सन्तीत्येवं कथं गृह्यत इति, सूक्ष्मवादादस्ति तत् कुतः सन्देह इति, उच्यते, तत्तथाऽनुमिताः, अनुमानेनानुमितमेव कथं गृह्यत इति, नन्वेया गत्याद्युपकारेणानुमानमस्ति त्वे तत् कुतः सन्देह इति, उच्यते, तत्तथाऽनुमिताः, इहापि सामान्याभिधानात् सन्देहान आह-किं च सतो लक्षणमिति किं पुनः सतो लक्षणं, लक्ष्यते येन सदिति, अत्रोच्यते-

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति ॥ ५-२९ ॥ सूत्रम् ॥

उत्पादादिमेव सदिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-'यदिहे'त्यादिना (१३१-२) प्रवचनगर्भसूत्रमेतदित्यैहिकाण्डुपि क्रव्यवस्थानिन्धनतया व्याचष्टे-यस्मादिह लोके मनुष्यत्वादिना पर्यायेण, आदिशब्दात्तियर्गादिपरिग्रहः, अब्ययतः अविनाभानतः, मनुष्यत्वारूपस्यैवेत्यर्थः, कस्येत्याह-आत्मनो जीवस्य देवत्वादिना पर्यायेण आदिशब्दान्नारकादिपरिग्रहः, उत्पादः प्रादुर्भाव इति, अत उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति । इहैव विपक्षे वाधामाह-'एकान्तध्रुवे' इत्यादिना, एकान्तध्रुवे र्भवथाऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैरुस्वभावे आत्मनि तत्तथैकस्वभावतया तस्य आत्मनस्तथा-मनुष्यत्वादिना प्रकारेण एकस्वभावतया कारणेन अवस्थाभेदानुपपत्तेः देवादिभेदानुपपत्तेः, 'एवं चे'त्यादि, एवं चावस्थाभेदाभावे सति किमित्याह-संसारपर्वगीभेदाभावः अमस्थाभेदानान्तरीयरुत्पादतयोः, तथाहि-संसरणं संसारः, अपवर्जनमपवर्ग इति, अवस्थाभेदग-

मांसिमी, कल्पितत्वेऽस्येत्यादि (१३१-६) कल्पितत्वेऽस्य संसारापवर्गभेदस्याभ्युपगमे, किमित्याह-निःस्वभावतया कार-
 णेन तथा समारादिरूपतयाऽनुपलब्धिप्रसङ्गात्, कल्पितं अपारमार्थिको, न किंचित्, न भाव इतिकृत्वा, अथ मा भूदेप दोष-
 इति गम्यमान एव कल्पितोऽभिधीयत इत्याह-सत्त्वभावत्वे तु पुनरस्य अधिकृतभेदस्येति वर्तते, किमित्याह-एकान्तश्रीव्या-
 मानः, इव इत्याह-तस्यैव तथा भवनादिति आत्मन एव संसारापवर्गान्स्थाभेदभावेन वृत्तेः, संसारिस्वभावस्यापवर्गस्वभाव-
 त्वाद्भिरोप इत्याश्रयापोहायाह-तत्तत्स्वभावात्तयेत्यादि, तस्य-आत्मनस्तत्स्वभावतया, किमित्याह-विरोधाभावात्, न हि
 स्वभावः पर्यनुयोज्य, इतश्चतदेवं इत्याह-तथोपलब्धिसिद्धेः तथा संमार्थादिभेदेन उपलब्धिसिद्धेः, तिर्यगादिभेदेनेत्यभिप्रायः,
 भ्रान्तोऽयमिति मिश्रमनिरामायाह-‘तदुभ्रान्तत्व’ इत्यादि (१३१-९) तस्या उपलब्धेऽभ्रान्तत्वे, किमित्याह-प्रमाणाभावः,
 याइमात्रेणामिथानात्, ‘योगिज्ञाने’त्यादि, योगिज्ञानप्रमाणाभ्युपगमे तु तद्भ्रान्तत्वविषये, किमित्याह अत्रान्तस्तदवस्था-
 भेदः, योग्ययोगिनोरस्थाभेदसिद्धेः, प्रस्तुतस्तुनो दाढ्ययिवाह-‘ इत्थं चैतदि ’त्यादि, (१३१-१०) इत्थं चैतदभ्युपग-
 नान्यं, अन्यथैवमनभ्युपगम्यमाने, किमित्याह-न मनुष्यादेर्देवत्वादि, इत्थं यमादिपालनानर्थक्यं आदिशब्दान्विय-
 मपरिसिद्धः, आगमागतामाह-‘ एवं चे ’त्यादिना, एव सति ‘ अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यपरिग्रहा यमाः ’ ‘श्रीचसंतो-
 पतपःसगच्छयेधरप्रणिथानानि नियमा ’ इत्यागमवचनं वचनमात्रमर्थशून्यमित्यर्थः, ‘ एव ’मित्यादि, एवमेकान्ताश्री-
 व्येऽपि, प्रकृत्यं प्रधानस्थितिधर्मणीत्यर्थः, न मनुष्यत्वादिनाऽव्ययवतः आत्मनो देवत्वादिनोत्पाद इति वर्तते, कुत इत्याह-सर्वथा
 तदभावापत्तेः ‘ न तत्र किंचिद् भवति, न भगवत्वेव केवलमिति वचनात्, एवं ‘ तत्त्वत ’ इत्यादि, तत्त्वतः परमार्थेनाहेतुकमव-

स्थान्तरं देवत्वादि त्वन्नीत्या, मनुष्यत्वाद्यभावापत्तेः, इति एवं सर्वदा सर्वकालं तद्भावाभावप्रसङ्गः देवत्वाद्यवस्थान्तरभावाभा-
 वप्रसङ्गः, कुत इत्याह-अहेतुकत्वाविशेषात् पूर्वहेतुनिरन्वयाभावेन, पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह-‘न हेत्वित्’त्यादि, (१३१-
 १६) यस्माद् यदा हेतोरेवासौ स्वभाव इति, किमुक्तं भवति ?-स्वो भाव इति, आत्मीया सत्ता हेतोरेकेयं यत्तदन्तरं तद्भावः-
 कार्यभावो यदा तदा ध्रुवोऽन्वयः, कुत इत्याह-तस्यैव हेतोः तथा भवनात् कार्यत्वेन भवनात्, त्वदभ्युवगमेनैवाभ्युदयमाह
 -‘एवमेव चे’त्यादिना, एवमेव च तत्तथा भवनेन तुलोन्नामावनामवदित्यमुना दृष्टान्तेन हेतुफलयोः कारणकार्ययोः
 युगपदेककालं व्ययोत्पादसिद्धिः, तथाहि-तौ यदि व्ययोत्पादौ कारणकार्ययोर्व्यतिरिक्तौ न कारणस्य व्ययो नापि कार्यस्यो-
 त्पादः, अथाव्यतिरिक्तौ कारणकार्ये एव तौ तत्कथमनयोर्योगपदं ?, योगपदो वा हेतुफलभाव इति, न सव्येतरयोर्विषाणयो-
 रयमिति भावनीयं, तदेवमेव च तत्तथा भवनेन हेतुफलयोर्युगपद् व्ययोत्पादसिद्धिरन्यथाऽयोगादिति स्थितं, तदित्थं न मनु-
 ष्यत्वादेः प्राणिनो देवत्वं, तन्निरन्वयाभवनेत्यायातं मार्गवैफल्यमागमस्येति, ‘एवं चे’त्यादिना, एवं सम्यग्दृष्टिः सम्य-
 ज्ञंरूपः सम्यग्वाक् सम्यग्मार्ग सम्यगर्जवः सम्यग्व्यायामः सम्यक्स्मृतिः सम्यग्समाधिरिति वाग्वैयर्थ्यमर्थशून्यतया, एवं
 मकल्पुत्पार्याधारभूते आत्मन्युत्पादादिमत्वमभिधायानेने घटादावभिधातुमाह-‘एव’मित्यादि (१३२-१) एवं घटव्ययव-
 त्या इति, घटस्य व्ययो घटव्ययः सोऽस्यास्तीति घटव्ययवती तस्याः मृदः, किमित्याह-कपालोत्पादभावाद्, अन्यस्यास्त्व-
 मान्, उत्पादव्ययत्रौव्ययुक्तं मदिति, विपक्षे वाधामाह-एकान्तप्रौढ्ये मृदः तत्तत्रैकस्वभावतया तस्या मृदस्तथाघटरूप-
 भानरुन्वमानया अवस्थाभेदानुपपत्तेः कपालोत्पादाभाव इति प्रायः समानं पूर्वेण आत्ममग्वन्धिनाऽभिहितेन, ‘एव’मि-

मित्यादि, एवमुक्तप्रकारेण परिस्थूर्नीत्येतदुत्पादादिमन्त्रं तथाऽनेकप्रकारेण मनुष्यादिविधिति-मनुष्याद्यधि-
द्रव्यमपि कृत्य दर्शितमुत्पादादिमन्त्रं, निश्चयतस्तु प्रतिसमयमुत्पादादिमन्त्रं मनुष्याद्यधि, कुत इत्याह- 'तथे' त्यादि, तथा तेन
प्रकारेण बालादिनादिमनुष्याद्यधिकृत्यभेदसिद्धेः, अन्यथा तदयोगात्, 'यदाह-सर्वे' त्यादि, (१३२-७) सर्वव्यक्तिषु
मनुष्यादिलक्षणानु नियतं स्थितमेतत्क्षणे क्षणेऽन्यत्वं कालभेदात्, अथ च न विशेषो नैकान्तभेदः, सत्योः विद्यमा-
नयोऽन्यत्पचितयोः अवस्थाभेदरूपयोः, किमित्याह- प्रकृतिजातिव्यवस्थानात् एतचानुभवसिद्धमेव, नान्यथा सदृशापराप-
नेत्यनिष्ठानोपाय इति भावनीयं ॥१॥ 'नरके' त्यादि, नरकादिगतिविभेदश्रुतिलक्षणः पर्याप्तिरादिभेदभिन्नः भेदः संसा-
रमोक्षयोर्धैय अन्यः संसारोऽन्यश्च मोक्षः, अन्यथा तत्साध्यत्वासिद्धेः, हिंसादिस्तद्धेतुः आदिशब्दादनृतादिग्रहः संसारहेतुः
सम्यक्त्वादिश्च उक्तलक्षणो मोक्षहेतुर्गुह्य इति निरूपचरित इत्यर्थः ॥२॥ एतत् सर्वं किमित्याह- उत्पादादी' त्यादि, उत्पा-
दादियुते खल्विति उत्पादव्ययप्रौढव्ययुक्त एव वस्तुनि सति एतद् अनन्तरोदितं उपपद्यते सर्वं, न्याय्यत्वात्, तद्द्रष्टृते उत्पादादिशून्ये
नदभानान् यस्मिन्मावकाणात् सर्वपि न युज्यते नीत्या, अनन्तरोदितमिति ॥३॥ एतद्भावनायैवाह- 'निरूपादान' इत्यादि,
निरूपादानः कारणशून्यः न भवत्युत्पादः, अहेतुकत्वप्रसङ्गात्, नापि तादवस्थयोऽस्य हेतोरुत्पाद इति, सदा तत्प्रसङ्गात्, तद्धि-
क्रियया तु हेतुविक्रियया पुनः तथा तेन प्रकारेण तदन्यथाभवनलक्षणेन भवत्युत्पाद इति चित्रययुते उत्पादादियुते वस्तुन्येव
उत्पाद इति ॥४॥ 'सिद्धत्वेने' त्यादि, सिद्धत्वेनोत्पादस्त्वथाऽभूतप्रादुर्भावात् व्ययोऽस्य सिद्धस्य संसारभावतः संसारभावेन
ज्ञेयः, तस्मातीतसंसारभावत्वात्, जीवत्वेन ध्रौव्यं उभयत्र तद्भावात्, चित्रययुतं उत्पादादियुतं सर्वमेव एवं खल्विति ॥५॥

'तदित्य'मित्यादि, उत्पादथ व्ययथोत्पादव्ययौ, समस्यैकत्वेन निर्दिष्टौ पर्यायत्वात्, ध्रुवतीति ध्रुवं-शाश्वतं तद्भावो ध्रौव्यं, चः
 समुच्चये, एतच्छ्रितययुक्तं तत एतद्योगः; एतत्समृद्धितमेव किमित्याह-सतो लक्षणं सल्लक्ष्यतेऽनेन, तेन वियुक्तस्य सत्ताऽयोगात्,
 न वन्ध्यासुते उत्पादव्ययौ, न च तद्रहितं तत्र ध्रौव्यमपीति तदसत्त्वं, अथवा समाध्यर्थयुजेयुक्तं-समाहितं त्रिस्वभावं
 सत्, एते च त्रयः स्वभावाः, न त्वेभियुक्तिमन्यत्, एतदाह-'यदुत्पद्यत' इत्यादि, यद्धर्मादि उत्पद्यते प्रयोगविश्रमाभ्यां तथा
 तथाऽभूतप्रादुर्भावितस्तद्गत्यादिनिबन्धनावध्यभावेन, एवं यद्व्येति विनिवर्तते अधिकृतोत्पादपूर्वरूपेण, अन्यथा तद्गत्याद्ययोगात्;
 एवं यच्च ध्रुवं-शाश्वतं तदुभयाधारभावेन, निराधारयोस्तयोसंभवात्, नामृदाधाराः कपालादयो घटविनाशो वा, तथा तद्द्विसि-
 द्योरित्यत आह-तत् सदिति, किमुक्तं भवति?-तत् सदित्यस्य ध्वनेर्विषयः, सद्धिद्यमानमित्यर्थः, व्यतिरेकमाह-अतोऽन्य-
 दसदिति अत उत्पादादिमतोऽन्यदुत्पादादिरहितं किमित्याह-असदिति, असदित्यस्य ध्वनेर्विषयः, असद्विद्यमानमित्यर्थः।
 'अत्राहे'त्यादि (१३३-३) सम्बन्धग्रन्थः, अत्रावसरे परः प्रश्नयत्यव्युत्पन्नः, गृहीमस्तावदेतदृक्षणं उत्पादादिलक्षणं
 सदित्येवमनुमन्यामहे, तावच्छब्दः क्रमावद्योतनार्थः इतिशब्दो हेत्यर्थः, यस्मात्सत्समादिदं तु याच्यं, किमित्याह-'तत् कि-
 मित्यादि, तत् मत् किं नित्यं स्थिरं आहोश्चिद् अनित्यम्-अस्थिरमिति प्रपञ्च, निबन्धनं तु नित्यावस्थितान्यरूपाणीति वचनं,
 इहारूपिग्रहणाद्द्रूपिवन्नित्यतापत्त्या सम्मोहः, अत्रोच्यते अब्युत्पन्नचोदकचोदितसमाधिः—

तद्भावाव्ययं नित्यमिति ॥ ५-३० ॥ सूत्रम् ॥

यदुत्पादादिपुक्तं तन्नित्यानित्यमेवेति व्याख्या नित्यांशलक्षणमेतदिति सूत्रसमृद्धापर्ययः । अवयवाथं त्वाह-'यत् सत्' इत्या-

दिना (१३३-६), गद्वस्तु सामान्येन सतो भावादस्तित्वादित्यर्थः न व्येति न विनश्यति न व्येक्ष्यति विनशिष्यत्युपलक्ष-
णत्वात् न न विनश्यतीतकाले तन्नित्यमिति तन्नित्यमुच्यते, जीवत्वादिवत्, एतद्धि मनुष्यदेवादिपर्यायेष्वपि न व्येति, जीवो
जीव इत्यधिगम्यतीते; एवं पिण्डघटादिव्यपि मृदपेक्षं भावनीयं, धर्मादिव्यपि तथा तथा गत्यादिनिबन्धनावस्थाभेदेऽपि तच्छब्दा-
प्रच्युतेरिति, तद्भाषान्यत्वेन साक्षात् ध्रौव्यलक्षणमुक्तं, उत्पादव्यययोस्तद्भाषाव्ययताऽन्यथाऽनुपपत्त्या, मनुष्यदेवाद्यवस्थाऽभावे
जीवत्वायोगात्, न पुनः माथात्, कुत इत्याह—

अर्षितानर्षितसिद्धेरिति ॥ ५-३१ ॥ सूत्रम् ॥

विद्यक्षितात् ध्रौव्यलक्षणात् अविवक्षिता उत्पादव्ययसिद्धिः, पूर्वसुचरं च पर्यायं ध्रौव्यमासादयतीति सूत्रसमुदायार्थः ।
अस्यार्थं एवाह—‘तने’त्यादिना (१३३-८) तच्च त्रिविधमपि उत्पादादिभेदेन किमित्याह—नित्यं च उभे अपीति चशब्दो भिन्न-
क्रमः गम्ये नित्यमुभे च सदसती च अपिः सम्भावे अनुभे च असदसतीति, एतदुक्तं भवति—नित्यं सचेतनत्वादिना, सत्
प्रक्रान्तमिति नपुंफलङ्गनिर्देशः, सदसती च वर्तमानातीतादिपर्यायापेक्षया हि जीवद्रव्यमिति मनुष्यावस्थायां तथैव सत्, अती-
तमाधिनिर्यग्देवाद्यवस्था च असत्, अन्यथा तथा सत्त्वे मनुष्यावस्थाया असत्प्रसङ्गात्, न चैकान्तेनासदेव तथा, सच्छक्तियोगात्,
अन्यथा तदतीताद्यवस्थाऽभावे अमदिति प्रसङ्गात्, यस्मिन्मिथ्या भावनीयमिति, अनुभे वा असदसती च वर्तमानातीतादिपर्या-
यापेक्षयेत्यर्थः, चित्तविवक्षानिबन्धनमेतदित्यमित्याह—अर्षितानर्षितसिद्धेरिति, अर्षितं निदक्षितसुपाचं विवक्षितमित्यनर्थान्तरं,
तद्विपरीतमनर्षितं, ताम्यां सिद्धिर्ज्ञानं ततोऽर्षितानर्षितमिद्रे; अर्षितेन हि मनुष्यत्वादिना अनर्षिततिर्यग्देवादिपरिज्ञानं, तन्मान्त-

रीयकत्वादेवेति; यत्रापि च विवक्षितगुणपरिद्वानमविवक्षितसत्त्वादिज्ञानानन्तरीयकमितरदपि सत्त्वादिज्ञानमितरनान्तरीयकमिति-
 विमलयुद्धय इति कृतं प्रसङ्गेन । एतदेवः प्रपञ्चतोऽभिधातुमाह—‘अर्पिते’त्यादि, प्रस्तुतं सत् अर्पितं—विवक्षितं साक्षाद्वाचकेन शब्दे-
 नाभिहितं; व्यवहारः प्रयोजनमस्येति व्यावहारिकं, अर्पितं च तद् व्यवहारिकं चेति समासः; किञ्चित् सद्भस्तु विशिष्टाभिधानार्थितं-
 तद्व्यवहारं साधयति; दृष्यानयनचोदनायां दृष्यादिवत्, अपरमनर्पितमेव साक्षात् कल्पनयाः प्रतीयमानं सद् व्यवहाराय व्यापृतं
 इत्याह—अनर्पितव्यवहारिकं चेत्यर्थः; अक्षरार्थः पूर्ववदिति, इहैव तन्त्रगर्भप्रक्रियासारं चतुर्भिरनुयोगद्वारैरभिधातुमाह—‘तत्र चतु-
 र्भिः’ इत्यादि (१३३-९) तत्रेति वाक्योपन्यासार्थः; सदुक्तलक्षणं चतुर्विधं चतुष्प्रकारं अनयाऽनुयोगद्वारनिरूपणया, तदुपदे-
 शार्थमाह—‘तत्रथे’त्यादि (१३३-१०); तद्यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः; ‘द्रव्यास्तिक’मित्यादि, अस्ति मतिरस्येति आस्तिकं,
 भावस्य प्रस्तुतत्वादभिसम्बन्धे नपुंसकलिङ्गता, द्रव्ये आस्तिकं द्रव्यास्तिकं, अथवा आस्तिकम्—अस्तिकमतिकं, किं तत्?, न्यूरूप-
 प्रतिपादयित्, कस्य प्रतिपादकं?, द्रव्यस्य, स च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणसम्बन्धः, विवक्षायां पृष्ठी समासस्य, एवं, मातृ-
 कापदास्तिकादिष्वपि योज्यं, इह सहाभिप्रायानुसारि द्रव्यास्तिकं व्यवहारनयानुसारि तु मातृकापदास्तिकं, तत्र शुद्धाशुद्धभेदोऽ-
 यमित्यं द्रव्यास्तिकः स्थित इति, तत्र द्रव्यास्तिकमशेषविशेषविमुखं सन्मात्रमेव, मानमेययोरपिः सन्मात्रत्वानतिक्रमात् अन्य-
 तरामन्चाद् इति; मातृकापदास्तिकं तु पञ्च धर्मादयोऽस्तिकासा एवः तत्; सन्मात्रं, नः तेभ्योऽन्यद्; द्रव्यास्तिकमिति, इह धर्मा-
 स्तिकायादयोऽशेषसामान्यविशेषाश्रयत्वान्मातृकापदशब्दवाच्याः, मातृकापि ह्यशेषवर्णपदवाक्यप्रकारादीनामाश्रयत्वेः मातृकेति,
 उत्पन्नानामेव मन्चात्स्थूलसूक्ष्मोत्पादकलापेऽस्तिमन्च्युत्पन्न्रास्तिकं; अनुत्पन्नस्य चान्ध्येयव्योमोत्पलादेरसत्त्वात् उत्पत्तिमतोऽवश्यं

चिन्नाद्यादिनाशितमिति पर्यायास्तिकं प्रायो विनाश उच्यते, प्राप्तपर्यायो देवदत्त इति प्रयोगदर्शनात्, उत्पादव्ययभेदेन तत्, पर्यायास्तिको हि तद्, इत्थं द्रव्यास्तिकं मातृकापदास्तिकं च द्रव्यनयः, उत्पन्नास्तिकं च पर्यायनय इति, एवमर्थपदानीत्यादि (१३३-१) एषां-द्रव्यपर्यायनयभेदानां द्रव्यास्तिकादीनां अर्थानि पदान्यर्थपदानि, कानि तानीत्याह-द्रव्यं चेत्यादि, द्रव्यं चेति शुद्धद्रव्यास्तिकप्रकृतेर्द्रव्यमेव गत्, गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानामपि तन्मात्रत्वात्, तदग्रहे तु तद्बुद्ध्यभावाद्, पितृपुत्रभ्रातृ-भागिनेयादिगम्यन्धविशिष्टैकपुरुषवत्, एवं द्रव्यं द्रव्ये द्रव्याणि वा सदेव, संख्याया अपि सत्त्वाव्यतिरेकात्, अन्यथा तदसत्त्व-प्रसङ्गात्, स्वरविषाणादिकल्पत्वात्, प्रतीत्यनुपपत्तेरिति, यत्र तु नैवं प्रतीतिः तदसदित्याह, असदिति यस्य नाम-संज्ञिता तत् संज्ञि-रूपमसन्नामकं, नास्ति, संज्ञिरूपाभावाच्च संज्ञापि नास्ति, परस्परपेक्षितत्वात् संज्ञासंज्ञिनोः, एवं वा शब्देन गुणाद्यभावात् एवोच्यत इति, तन्नासतो व्याघ्रस्या सद्, अपि तु सदेवेति, अतः असन्नाम नास्तीति तुच्छं तत्, न किञ्चिदित्यर्थः, तत्ततोऽपि व्याघ्रस्यादि-युक्ताभावः, एवं द्रव्यास्तिकस्य सद्ब्रह्मत्वनः शुद्धप्रकृतेः सन्मात्रतत्त्वमिति, मातृकापदास्तिकस्यापि प्राग्विरूपितशब्दार्थस्याशुद्ध-व्यास्तिकस्येति योऽर्थः, किमित्याह-मातृकापदं वा. धर्मास्तिकायादि सत्, सर्वास्तिकायानामस्तिकायत्वात्, मातृकापदे च जीवात्मके सती, भेदनिवन्धनत्वात् द्वित्वादि संख्यायाः, मातृकापदानि च धर्माधर्माकाशादीनि सन्ति, व्यवहार्यव्यवहारतादि-भावात्परिहारसिद्धेः, अन्यैकसंख्यायाः अयोगादिति, यथा चैकत्रचनादेः सद्भेकादिसंख्याप्रतीतिरेव, यतो मातृपदमित्युक्ते सत् प्रतीयते, मातृकापदे चेति सती मातृकापदे इति, सन्ति मातृकापदानि चेति सन्ति, एते च धर्मादयः परस्परविलक्षणा इत्याह-अमातृकापदं चेत्यादि(१३३-१४) धर्मास्तिकायस्वलक्षणं न भवति, इतेतररूपापच्येतरं तसामान्यप्रसंगात्,

तदिहास्त्यंशगोचरं मातृकापदं, इहैव पररूपनास्तित्वागोचरं मातृकापदमसत्, तस्येति चेत् रूपेण नास्तित्वादिति, एवं शेषेष्वपि
भावना कार्या, सर्वसंगतिविशेषाणां सर्वहेतुत्वात्, धर्मास्तिकायो मातृकापदं, स एव च सर्वस्थितिविशेषः प्रसवव्यावृत्त्यपेक्षया
मातृकापदम्, एवं च द्विवचनबहुवचने अपि भावनीये, असद् असती असंतीत्यपि, तदुपाध्यभेदतोऽदुष्टमेव, नयत्वं च तथा
तदंशप्रतिपत्त्येति। उक्तो द्विभेदोऽपि द्रव्यास्तिकः, पर्यायास्तिकमधिकृत्याह—उत्पन्नास्तिकस्य प्राग् निरूपितशब्दार्थस्य, किमि-
त्याह—उत्पन्नं चेत्यादि (१३४-१) उत्पन्नं वा वर्तमानक्षणस्थित्येव सत्, अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेनासत्त्वात्, एवमे-
वेकं धर्मास्तिकायादि, उत्पन्ने वा द्वे वस्तुनी सती, उत्पन्नानि वा बहूनि सन्ति, भिन्नान्येव, इत्थं चैतद्, अन्यथाऽभावः, एतेन
पर्यायास्तिको व्याख्यातः, तत्त्वतो वस्तुन एव पर्यायत्वात्, अत एवैतन्मतानुसारिप्रलापो यदुत क्षणस्थितिधर्माभाव एव नाश
इति, विपक्षे वाधामाह—परपरिकल्पितं च सत् उत्पन्नं वा स्यात् अनुत्पन्नं वा?, आद्यपक्षेऽसत्पक्षसिद्धिः, उत्तरपक्षेऽसत्त्वं, तदाह—
‘अनुत्पन्नं चे’त्यादि, अनुत्पन्नं च—अप्रादुर्भूतं वान्ध्येयादि, अनुत्पन्ने वा खरविपाणशशविपाणौ, अनुत्पन्नानि वा खकुसुमभैकज-
टाभारक्ष्मरोमादीनि, किमित्याह—असत्, सर्वमिदमसत्, सहृक्षणस्योत्पादस्याभावात्, एवमुक्तनीत्या धर्मादि द्रव्यं स्यात्
सत् स्यात् असत्, स्यान्नित्यं स्यादनित्यमिति तत्त्वेन सूचितं, इह द्रव्यार्थनयप्रधानतायां पर्यायगुणभावेन च प्रथमभङ्गः, प्राधान्यं
शब्देन विवक्षितत्वात् सदादीनां, शब्दानुपात्तस्य त्वर्थतो गम्यमानस्य गुणभावः, पर्यायनयप्रधानतायां द्रव्यनयगुणभा-
भावेन च द्वितीयः, ‘अर्पित’ इत्यादि (१३४-३) अनेन तु तृतीयः स्यादवकव्यमिति, युगपद्रस्त्वात्मन्यस्तित्वनास्तित्वा-
भ्यामर्पितस्य विवक्षिते क्रमेण चानुपतीते क्रमेणाक्रमेण चाभिधातुमविवक्षिते पूर्वभङ्ग(म)प्राप्तः यतश्चैवमतो न वाच्यं, कथमित्याह—

मदित्यस्येति चैकेन रूपेण, किं तदुभयेनैकेनार्पितं तच्च तथा अवाच्यं, तद्विवक्षितस्यार्थस्य शब्दस्य चासम्भवाद् अतः स्यादवच-
न्यमिति, एते त्रयः सकलादेशाः, यदा ह्यस्ति तन्नामकं वस्त्वेकेन गुणरूपेणोच्यते, गुणिनां गुणरूपमन्तरेण विशेषप्रतिपत्तेरभावात्,
तदिह धर्माधिकं वस्तु सत्त्वादेरेकस्य गुणस्वरूपेणाभेदोपचारेण विवक्षां प्रापितो यया निरंशं सकलं व्याप्तुमिष्यते, विभागनिमि-
त्तस्य प्रतियोगिनो गुणान्तरेऽस्यासत्त्वादेस्तत्रानाश्रयणात्, तत्र द्रव्यार्थाश्रयं सत्त्वगुणमाश्रित्य तदा स्यात् सन्नित्युच्यत इति सकला-
देशः, गुणद्वयं तु गुणिनो भागवृत्तिरिति भवत्युभयारम्भकत्वात् गुणिनः, न त्वेको गुणभागवृत्तिरिति, एवं स्यान्नित्यमित्यपि वाच्यं,
तथा पर्यायनयाश्रयमसत्त्वमनित्यत्वमङ्गीकृत्य स्यादसत्त्वं स्यादनित्यमिति भवति, युगपद्भावादुभयगुणयोरप्रधानतायां शब्देनाभि-
धेयायां तथाऽभिधेयतयाऽनुमतत्वाद् स्यादवक्तव्यमिति, एतेन विकलादेशा अपि संयोगभंगाः स्यादस्ति च नास्ति चेत्येवमादयो
द्रष्टव्याः, एवमेतान् द्रव्यास्तिकनयानुमात्तोऽपि भावयन्नाह—‘पर्यायास्तिकस्ये’त्यादि, (१३४-३) पर्यायास्तिकस्य प्राग्नि-
रूपितग्रन्थार्थस्य, पर्यायास्तिकग्रहणं धर्मविषयस्याद्वादप्रतिपत्त्यर्थं, धर्माश्च रूपित्वसत्त्वमूर्त्तत्वादिरूपाद्भूमिणः पारिणामिनो नात्यन्तं
व्यतिरिक्ता इत्यतस्तत् प्रतीत्य कयाचिद्धर्मविषयत्वमपि, द्रव्यपर्याययोः संसृष्टत्वाद्, एवमेव च द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयद्वय-
मायवस्तुममाश्रयः सिद्धयति स्याद्वादः, अन्यथा पर्यायनयाश्रय एव च विकल्पसप्तकेन सकलवस्तुव्यापी स्याद्वादो, न चैतदेव-
मिति, तत् सतो भवनं भावः, तद्भावक्षणः परिणामः, स चानेकरूपः क्रमयुगपद्भावी धर्मद्वये यावत्, तत्र जीवपुद्गलापेक्षया तथा
तथा गतिनिबन्धकत्वं तथा सत्त्वामूर्त्तत्वात्संख्येयप्रदेशात्मकत्वादिति, स एषोऽस्य सद्भावपर्यायाश्रयः, चित्रा धर्मादिद्रव्यवृत्तिः पुन-
स्तद्भावपर्याय इति, वर्तमानकालावधयो वा सद्भावपर्यायाः, अतीतानागताश्च पर्याया इति, परस्परपर्यायाऽपेक्षयाऽनन्तधर्मार्त्मकाः

मर्षे भागा इति, तदित्थं न्यवस्थिते पर्यायास्तिकस्याधिकृतनस्य सद्भावपर्याययोर्वा वस्तुद्वया-
 श्रयोः सद्भावपर्यायेषु वा बहुवस्त्वाश्रयेषु, किमित्याह—आदिष्टं विवक्षितं पर्यायाः प्रधानतया द्रव्यं वा वस्तुस्थित्या द्रव्ये वा
 द्रव्याणि वा, किमित्याह—सत् मती सन्तीति, अथैकस्मिन् सद्भावपर्यायविषय आदिष्टं द्रव्यं वा द्रव्ये वा द्रव्याणि वा सत्, तथा द्वयोर्व-
 द्भुषु च विभान्यं, अविशिष्टस्य च द्रव्यपदार्थस्यैकत्वद्वित्वचहुत्वपर्यायाः, तथा च तदादिष्टं स्यादस्यैकत्वेनादिष्टत्वात्, एकसंख्यादि-
 रूपनर्यावास्ति, धर्मेतराणां सतामप्यविवक्षितत्वात्, प्रथमभङ्गभावनाय त्वाह—सद्भावपर्यायः स्थित्यादिलक्षणः प्रपर्यायः अती-
 तानागतौ चेति, तदित्थंभूतेऽसद्भावपर्याये वा विवक्षिते कस्मिंश्चित् असद्भावपर्याययोर्वा विवक्षितयोः असद्भावपर्यायेषु
 वा बहुषु आदिष्टं विवक्षितं 'द्रव्यं चे'त्यादि पूर्ववत्, किमित्याह—अतः स्यान्नास्ति परपर्यायैर्नास्तित्वादिति, इदानीमवक्तव्य-
 ताविभावनायाह—'तदुभयपर्याये चे'त्यादि, (१३४-७) तदित्यतिक्रान्तद्वयपरामर्शः, सद्भावसद्भावपर्यायद्वयसंपरिग्रहार्थं,
 उभयधामौ पर्यायश्च उभयपर्यायः—अस्तित्वनास्तित्वलक्षणः स चासाधुभयपर्यायश्च तदुभयपर्यायस्तदुभयपर्यायनिमित्तत्तद्विषयो
 वाऽऽदेशः नार्पितधर्मतत्त्वमस्ति(अस्ति)नास्तिरूपेण युगपद्विवक्षायामुक्तप्रकारभावनया न शक्यं वक्तुमित्यवाच्यं, ताभ्यामुभयपर्याया-
 म्भ्यां आदिष्टं युगपद्धर्मरूपं द्रव्यं चेत्यादिकल्पतो न वाच्यं, सदित्यसदिति वा सद्रव्यमसद्वा द्रव्यं न वक्तव्यं, क्रमेण त्वादेशे भक्त्ये-
 तद्, एवं महभावापणायां तु तच्छब्दवाच्यं नासच्छब्दाभिधेयं, एकस्मिन् काले तादृग्विधवाचकशब्दाभावात्, ननु च तदुभयप-
 र्याये त्वेकचनमनुपपन्नम्, एकपर्यायविवक्षायामवक्तव्यत्वाभावाद्, अत्रोच्यते, उभयग्रहणाद्वाऽयमत्र गृह्यते, एवं तर्हि तदुभयप-
 र्याययोर्वैत्यम्मादविशेषः, नैतदेवं, यतस्तदुभयपर्याये शेषविवक्षाया अस्तित्वं हि स्वपर्यायविषयं चेत्युभयपर्यायस्त्ववस्तु. न, स्वपर्या-

रेणारि-द्रवमानमिहास्तीति शृणुते तदेव परपर्यायेणावच्छिद्यमानमात्मनि नास्तीति ग्राह्यम्, इदानीमयमुभयपर्याययुगपदर्पणयां
 भाल्यक्तयः, इतरत्र तु भेदग्रधानयार्यायां द्विनचनादिनिर्देशः गभीचीनः, ज्ञातिविवक्षा, जातेरेकत्वादेकवचनसिद्धिरिति । एवमेते
 त्रयः गरुडदेवता भाष्येण न निभाषिताः, मन्मथिनिर्देशः पर्यायास्तिकमिति नपुंसकलिङ्गप्रकान्ते विकल्पितव्यमित्याह, किं पुनः
 मिति (१३३-९) इतिरुणो निरल्पेयचप्रतिपादनार्थः, पर्यायास्तिकमिति नपुंसकलिङ्गप्रकान्ते विकल्पितव्यमित्याह, किं पुनः
 सागणं भाष्यरुणा गरुडदेवताप्रयदितरेऽपि चत्वारो विक्रुडदेवता भाष्येण नोक्ता इति, अयमभिप्रायो भाष्यकारस्य लक्ष्यते—
 गरुडदेवतायोगाचतुर्णां निष्पत्तिरिति सुज्ञानाः, तत्राद्यद्वितीयविकल्पसंयोगे चतुर्थविकल्पनिष्पत्तिः, स्यादस्ति च नास्ति चेति,
 प्रथमतृतीयविकल्पसंयोगे पञ्चमविकल्पनिष्पत्तिः, स्यादस्ति चावक्तव्यं चेति, द्वितीयतृतीयविकल्पसंयोगे षष्ठविकल्पनिष्पत्तिः,
 स्यान्नास्ति चावक्तव्यं चेति, आद्यद्वितीयतृतीयविकल्पसंयोगे सप्तमविकल्पनिष्पत्तिः, स्यादस्ति च स्यान्नास्ति चावक्तव्यं चेति,
 तत्राद्येऽपि त्रिषु विकल्पेषु गरुडमेव द्रव्यमादिश्यते, चतुर्थादिषु पुनर्विक्रुडदेवता खण्डश आदिश्यते, तदाह—‘देशादेशेने’त्यादि,
 गरुडस्य मन्तुनो मुद्दिच्छेदप्रभक्तोऽयमो देशस्तस्मिन् देशे आदेशो देशादेशस्तेन, देशेन विकल्पनीयं व्याख्येयं धर्मादितर-
 मितयेनं निरल्पचतुष्टयस्यापि ग्रहणमिति ॥ ‘अत्राह’त्यादि (१३४-१०) मन्मथग्रन्थः, अत्र प्रस्तावे आह परः—उक्तं भवता,
 किमित्याह—मजानभेदेभ्यः स्क्रन्था उत्पन्नन्त इत्येतत्, किमित्याह—तत् किं संयोगमात्रादेव सप्ततो भवति, स्क्रन्ध
 इत्यर्थः, आतोश्चिदस्त्यत्र संयोगे कथित् प्रतिविशेष इति, अत्रोच्यते इत्यादि, मति संयोगे परस्परसंधलक्षणे वद्वस्यैक-
 रापरिणतिमतः संयानो भवति, स्क्रन्धः, नानद्वस्य, संयोगमात्रात् स्क्रन्धमिद्वेः, अत्राह—‘अथे’त्यादि, अथेत्यानन्तर्यार्थः,

वन्धः स्वन्यपरिणामहेतुः कथं भवतीति, अत्रोच्यते—

स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्ध इति ॥ ५-३२ ॥ सूत्रम् ॥

नेतेतरानुवेधादिति द्रव्यममुदायार्धः। अवयवार्थं त्वाह—‘स्निग्धरूक्षयो’रित्यादिना (१३४-१६) स्नेहो हि गुणः स्पर्शाख्यः, तथा रूक्षोऽपि, एकः स्निग्धः अपरो रूक्षस्तयोः स्निग्धरूक्षयोः पुद्गलयोः परमाण्वोः परमाणूनां वा बहूनां, द्विवचनोपन्यासस्तु गर्वलग्नरूक्षदर्शनार्थः, स्पृष्टयोरिति संयुक्तयोस्तथैकपरिणामात्, किमित्याह—बन्धो भवति रूक्षस्नेहविशेषात्, श्लेषमष्टपवन्धन्, चिक्कणलक्षणः परिणामः स्नेहस्ताद्विपरीतो रूक्ष इति, घटादिप्रत्यक्षकार्यगम्योऽयमित्यविषयः सुधियां विवादस्य, तदिह देवादिसंयोगविकल्पाः हस्तिव्यापादनोक्तौ ग्राप्ताप्राप्तविकल्पतुल्या इति न तेष्व्वास्था विधेया इति ॥ ‘अत्राहे’त्यादि (१३४-१७) मग्न्यग्रन्ध एव, किमेव एकान्त इति, किमिति प्रश्नार्थः, एष इत्यनन्तरयोगार्थाभिसम्बन्धः एकान्तो नियमः, यदुत सर्वस्य स्निग्धस्य गर्षण रूक्षेण बन्धः?, इत्यत्रोच्यते—

न जघन्यगुणानामिति ॥ ५-३३ ॥ सूत्रम् ॥

अतिप्रकृतस्य विधेरपपवादः सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह—‘जघन्यगुणानां’मित्यादिना (१३४-१९) अणवो ह्येकगुणस्निग्धादिक्रमेण संख्येयासंख्येयानन्तगुणस्निग्धा भवन्ति, एवं रूक्षा अपि, जघने भवो जघन्यः जघन्य इव अन्यो निकृष्ट इत्यर्थः, जघन्यशामौ गुणश्च जघन्यगुणः जघन्यगुणः स्निग्धो येषां ते जघन्यगुणस्निग्धाः, तेषां, जघन्यगुणरूक्षाणां च परस्परं अन्योऽन्यं स्वतः परतश्च बन्धो न भवति, तथास्वभावत्वादिति ॥ ‘अत्राहे’त्यादि (१३५-१) उक्तं भवता अनन्तरसूत्रं

“जघन्यगुणवर्जाना”मिति, एकगुणस्निग्धगुणरूक्षवर्जानां स्निग्धानां रूक्षेण सह रूक्षणां स्निग्धेन सह सगन्धो भवतीति साम-
 ध्यादुक्तं, अथ तुल्यगुणगोरिति प्रस्तुतानन्तरवचनोऽथशब्दः, तुल्यगुणयोरिति सदृशगुणयोः स्निग्धाद्यधिकरणयोः द्वयादिगुणा-
 पेक्षया किमेकान्तेन प्रतिषेधो वन्धस्येति, अत्रोच्यते समाधिः—न जघन्यगुणानामिति यदुक्तं एतदधिकृत्योच्यते, किमित्याह—

गुणसाम्ये सदृशानामिति ॥ ५-३४ ॥ सूत्रम् ॥

यथैव स्निग्धरूक्षणां जघन्यगुणानां न वन्धस्तथैव गुणसाम्ये सदृशानां न वन्ध इति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-
 ‘गुणसाम्ये मती’त्यादिना (१३५-६) गुणाः—स्निग्धरूक्षाः तेषां साम्यं—समत्वं, गुणानां साम्यं गुणसाम्यं तस्मिन् गुणसाम्ये
 तुल्यसंबन्धस्येति, सदृशानां वन्धो न भवति, पूर्वोक्त्यादविशेषसमर्थनार्थमेतत्, न जघन्यगुणानामित्यभिधाय तद्विषयमपवाद-
 भेदं वा चोद्यमानं तमुदाहरणेनाह—‘तद्यथे’त्यादिना, तुल्यगुणस्निग्धस्य—द्वयादिगुणस्निग्धादेरनन्तगुणस्निग्धावसानस्य तुल्य-
 गुणस्निग्धेनैवंभूतेनैव, एवं तुल्यगुणरूक्षस्य द्वयादिगुणरूक्षादेरनन्तगुणरूक्षावसानस्य तुल्यगुणरूक्षेणैवंभूतेनैव वन्धो न, भवति
 तु येषां न प्रकर्षार्थगुणानाम् तुल्यगुणसाम्यं संख्यया तत्सदृशा एव भवतीति तदित्थमेतत् समपेक्षत इति प्ररूपयति, सूरिस्तु
 विशिष्टार्थप्रतिपर्यन्तेतदिति चेतसाध्यायाह—अत्रोच्यत इत्यादि, गुणवैषम्ये सदृशानां वन्धो भवतीति, स्निग्धरूक्षतया
 वैषम्ये सति सदृशानामुपसंख्यया वन्धो भवतीति गुरवः, यतः किलायमागमः “णिद्वस्त णिद्वेण दुयाहिण्णं, लुक्खस्स
 लुक्खेण दुयाहिण्ण । णिद्वस्स लुक्खेण उवेइ वंधो, जहण्वज्जो विससो समो वे” ॥१॥ त्यादि, अन्ये तु व्याचक्षते—स्नेह-
 गुणवैषम्य एव संख्यया रूक्षगुणवैषम्येन सदृशानामिति न स्नेहादिमात्रगुणनिबन्धनमेव साहृदयमिति ‘अत्रा-

हे'त्यादि(१३३ ११) समन्वयग्रन्थः, किमविशेषेण गुणवैषम्ये सति संख्यया सदृशानां स्निग्धत्वेन ग्रन्थो भवति, एकरु-
णस्निग्धादेर्द्विगुणाद्यन्तगुणाप्रसानस्निग्धादिनाऽपीति, अत्रोच्यते, नाविशेषेण गुणवैषम्ये, किन्तु—

द्वयधिकादिगुणानां त्विति ॥ ५-३५ ॥ सूत्रम् ॥

ममुदायार्थः प्रकृतः । अत्रयवार्थं तत्रह—द्वयधिकादिगुणानां त्वित्यादिना, (१२५-९) द्वाभ्यां गुणविशेषाभ्यां अन्यसा-
दधिको यः परमाणुः स आदियेषा गुणाना ते द्वयधिकादिगुणाः, गुणशब्दोऽत्र गुणिमचनः, गुणन्तो गुणाः, परमाणु इत्यर्थः,
तेषा द्वयधिकादिगुणाना अणूना सदृशाना ग्रन्थो भवति, सदृशानामिति स्नेहसामान्यं चाश्रित्य सादृश्यं, तद्यथा—'स्निग्धस्ये'-
त्यादिना उदाहरति, एतद्गुणस्निग्धस्येत्यनुक्तेऽपि संग्रया गम्यते, गुणश्च सामर्थ्यात् तद्द्विगुणाभ्यधिकस्निग्धेनाणुना, द्वाभ्यां
हि गुणविशेषाभ्येत्तद्गुणस्निग्धादधिकः तेन सहास्ति ग्रन्थः, यथैकगुणस्निग्धः एकस्ततोऽन्यस्त्रिगुणस्निग्धः, अत्र एकरुणस्नि-
ग्धस्य एकः समानगुणः त्रिगुणस्निग्धेऽणौ शेषेण गुणद्वयेनाधिकः, द्विगुणाद्यधिकस्निग्धेनेत्यादिग्रहणादेकगुणस्निग्धस्य चतु-
र्गुणपंचगुणादिस्निग्धेनापि ग्रन्थसिद्धिः, तथा द्विगुणाद्यधिकस्निग्धस्यैतद्गुणस्निग्धेन सह समन्वयसम्भवः, ननु च प्रथमविकल्पे
नास्ति ऋथिद्विशेषोऽस्य स्फुटः, सत्यं, न ऋथिद्वेदः, तथापि तथा द्वयादिवृत्तिरित्यनियतो ग्रन्थभावा इति संदर्शनार्थः, एवं रूक्षस्य
द्विगुणाद्यधिरूक्षणेत्यपि भावनीयं, यात्रद् द्विगुणाद्यधिरूक्षस्य रूक्षणेति, एकादिगुणाधिकयोस्तु संख्यया सदृशयोः स्निग्धादिसा-
दृश्येन त्रिमित्याह—ग्रन्थो न भवति, सामर्थ्यगम्यमेतद्विप्रतिप्रतिनिरासार्थमुपन्यस्तमिति गुरवः, 'अत्रे'त्यादि, अत्राधि-
कृत्येने तुग्रन्थो व्यावृत्तिविशेषणार्थं इति, व्यावृत्तिश्च विशेषण चेति विग्रहः, ते अर्थो यस्य स तथोक्तः, कस्येह व्यावृत्तिः ? किं वा

विशेषणमित्याह-प्रतिषेधं व्यावर्चयति, बन्धं च विशेषयतीति, जघन्यगुणानामिति प्रकृतः प्रतिषेधस्तं व्यावर्चयति, यथाऽधिकृतं च बन्धं विशिनष्टि, गुणवैषम्ये सति सदृशानां गुणद्वयाधिकानां बन्धो भवतीत्येवम् ॥ 'अत्राहे'त्यादि (१३५-२०) सम्बन्ध-प्रत्ययः, अत्रौत्सर्गिके सापवादे बन्धलक्षणे प्रतिपादिते सत्यज्ञानतः दृच्छति-परमाणुषु केवलेषु स्कन्धेषु च तदेकत्वपरिणामरूपे ये स्पर्शादयो गुणाले किं बन्धवस्थिता-नित्याः तेष्वण्वादिषु आहोश्चिदन्धवस्थितां-अनित्या इति, अत्रोच्यते समाधिः-अन्ध-वस्थिताः-अनित्या इति, कुत इत्याह-परिणामात्, त एव हि द्विप्रदेशिकादिस्कन्धपरिणताः परिणमन्ते परिमण्डलादिसंस्थान-रूपेण, व्यवस्थितत्वे त्वयं नोपपद्यते, तथैकत्वादिव्यवस्थानेनेत्यभिप्रायः, अत्राहेत्यादि (१३६-३) पुनरपि द्वयोरणुस्कन्धाद्योः गुणबन्धे मति तुल्यगुणयोर्विषमगुणयोर्वा संख्यया कथं परिणामो भवति?, कः कथं परिणामयतीति, अत्रोच्यते-

बन्धे समाधिकौ पारिणामिकाविति ॥ ५-३६ ॥ सूत्रम् ॥

बन्धयोग्यतायां समाधिकौ संख्यागुणाभ्यां परिणामकाविति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह- 'बन्धे सती'त्यादि (१३६-६) बन्धे-संयोगे सति च बन्धयोग्यतया न समगुणः-तुल्यगुणः संख्यया समगुणस्य अपरस्य संख्ययैव परिणामको भवति, यथा द्विगुणस्निग्धो द्विगुणरूक्षस्य, रूक्षो वा स्निग्धस्य, परिणामवैचित्र्यात्, सदृशानां बन्धप्रतिषेधः, तथाऽधिकगुणः संख्यया हीनगुणस्य इत्येव परिणामको भवति, यथा त्रिगुणस्निग्धः एकगुणोऽपि त्रिगुणतामापाद्यते, कस्तूरि-कांशानुविद्धविलेपनवत् ॥ 'अत्राहे'त्यादि (१३६-७) अत्राहोक्तं भवता इहैव, किमित्याह-द्रव्याणि धर्मादीनि जीवाश्चेति, एवं पञ्च द्रव्याणीत्युक्तं सामान्येन, तनु किमुद्देशतः एव तथाभिधानादिमात्रादेव द्रव्याणां धर्मादीनां प्रसिद्धिः परिज्ञान-

लक्षणा आहोर्भिवृद्धलक्षणतोऽपि व्यापकात् स्वरूपसिद्धिरिति, अत्रोच्यते लक्षणतोऽपि व्यापकात् प्रसिद्धिः, तदुच्यते व्यापकं लक्षणं, ननूपादव्ययघ्नौव्ययुक्तं सदित्युक्तमेव, सत्यमेतदपि अन्यथोच्यते द्रव्योपाध्यनन्तधर्मत्वाद्वस्तुन इति ॥ तदाह—

गुणपर्यायचद्रव्यमिति ॥ ५-३७ ॥ सूत्रम् ॥

उभयनदिति सूत्रयमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘गुणानि’त्यादिना (१३६-१२) संख्येयादिसंख्यया समाख्यायमानत्वाद्गुणाः—शक्तेर्विशेषरूपास्तान् लक्षणतो वक्ष्यामः ‘द्रव्याश्रया निर्गुणा’ इत्यत्र, पर्यायलक्षणमाह—भावान्तरं संज्ञान्तरं च पर्याय इति, भावादन्वो भावो भावान्तरं, समभिरूढनयाभिप्रायेणेदं, न शकनपूर्दरणाद्यर्थान्तरं, संज्ञान्तरं च तद्वाचकं इन्द्राद्यैर, किमित्याह—पर्याय इति, आह—क इत्थमनयोर्विशेषः?, उच्यते, तन्नतो न कश्चित्, द्रव्यस्यैव हेतौ परिणतिविशेषाः, न त्वेभ्यः केचिदन्ये गुणपर्याया इति, केवलं सहभाविनो गुणाः क्रमभाविनः पर्याया इति व्यवस्था, अन्यथा रूपादीनामेवासौ परिणाम इति निश्चयः, तद्द्रुभयमित्यादि, तद्द्रुभयं—व्यवहारनिश्चयात्मकं यत्र विद्यत इति यस्मिन् समानपरिणामरूपेऽस्ति तद् द्रव्यं भवति, एतदेव स्पष्टयति—गुणपर्याया इत्यादिना, गुणपर्याया यथोक्तलक्षणा अस्य द्रव्यस्य सन्ति, न जातुचित् निष्परिणामं द्रव्यं भवति, विकारलक्षणा चेयं पृष्ठी यवानां धाना इति, यथा तेषामेव तथाभवनात् . अस्मिन् वा सतीति परिणामयोराधाराधेयविनश्यामेकं विज्ञानमित्यादि, एवं गुणपर्यायचदिति, एवं धर्म्मार्दिष्वप्यमूर्त्तधर्म्मार्पिष्यया योजनीयमिति ॥ न चैतानि पंच द्रव्याणीत्याह—

कालश्चेत्येक इति ॥ ५-३८ ॥ सूत्रम् ॥

न पर्मादीनि जीरान्तान्येवेति युत्रमगुद्रायार्थः। अवयवार्थं त्वाह—'एके त्वाचार्या' इत्यादिना (१३६-१६) अन्ये नयवादान्प्रथानाः पुनराचार्या ल्याचक्षते विनेषेण आचक्षते व्याचक्षते—व्यक्तीकुर्वन्ति, कथमित्याह—कालोऽपि द्रव्यमिति कालोऽपि, चन्द्रोऽपिन्द्रायां; मिश्रणमयांदावच्छिन्नोऽद्वैतौयद्वीपमद्रान्तर्वर्ची मनुष्यादीनां चालत्वादिपरिणामहेतुः; बलाकाप्रसवे मक्षिणपनिम्, पापविलो या प्रबोधयन्, द्रव्यमिति तथा तस्य परिणतिहेतुतया द्रवणात्, तथा चागमः—'अद्भागमय'ति, एतद्रूपे ग्रान्तरपग्रहायं, यथोक्तं—'कोज्यं भते! कालचि बुचइ?, गोअमा! जीवा चैवे"त्यादि, एके इत्थमाचक्षते, अन्ये नन्यथेनि, यानादीनां सर्वत्र भावादिति ।

सोऽनन्तममय इति ॥ ५-३९ ॥ सूत्रम् ॥

'नरोऽपिगान्येवेति युत्रमगुद्रायार्थः। अवयवार्थं त्वाह—'स चैवे'त्यादिना (१३६-१८) स इति प्रकान्तपरामर्शः, एष इत्यनन्तरप्रोक्तः, चन्द्रोऽगुरुषु, कालः प्रस्तुतः, किमित्याह—अनन्तसमयो नियमत एव, तत्रेत्यादि तत्रेति तस्मिन् काले एकप्रासगांगृकः वर्तमानसमयस्तत्प्रदेशः, अतीतानागतयोः पुनः समयोस्तीतादित्वेन न वर्तमानवत् तद्भावेन अतीतादित्तरिगेयात् तत्कार्यांग्रहण, अस्ति चान्येन न व्यवहारः सिद्धेभ्योऽतीतरामयराशेरसंख्येयगुणत्वेनाभिधानादिति ॥ अत्राहेत्यादि, (१३७-१) उक्तं भवता ईहैत गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्येतत्, तत्र गुणाः पर्यायव्यतिरिक्ताः, द्रव्ये के गुणा इति, पर्यायोपलक्षणमेव, अत्रोच्यते गमाधिः—

द्रव्यात्रया निर्गुणा गुणा इति ॥ ५-४० ॥ सूत्रम् ॥

परिणामिपरिणामलक्षणाश्रयाऽऽश्रयिभानवृत्तयः आश्रितद्रव्याः परगुणाभाव इति सूत्रमसुदायार्थः ॥ अययवार्थं त्वाह-द्रव्य-
मेपा(१३७ ४)मित्यादिना, द्रव्यं धर्मादि सुखप्रतिपत्त्यर्थं वा घटादिः एषां गुणानां सहभाविनां रूपादिपरिणतिभेदानां आश्रय
इति कृत्वा द्रव्याश्रया उच्यन्ते, तथा नैषां गुणाः सन्तीति, परिणामस्य परिणामान्तराभावाद् अनन्यथाप्रसङ्गादिति निर्गुणा इति,
ऋयमनन्तगुणालीढत्वमपादः ?, उच्यते, तद्योक्तदृष्टपरिणतिभेदेन, क्रमभावे त्वितरत्लद्भावत् तदाकारतापच्चिरिति भावनीयं, एतेन
पर्याया व्याख्याताः, तेषामेव च क्रमभावानां पर्यायत्वादिति ॥ अत्राहेत्यादि (१३७-६) सम्बन्धग्रन्थः, अत्राहोक्तं भवता इहैव,
किमित्याह-नन्धे समाधिकौ पारिणामिकावित्येतदुक्तं तत्र सूत्रे कः परिणाम ? इति, अत्रोच्यते प्रश्ने समाधिः—

तद्भावः परिणाम इति ॥ ५-४१ ॥ सूत्रम् ॥

यद्धर्मादिभिन्तथा भूयत इति सूत्रमसुदायार्थः । अययवार्थमाह-‘धर्मादिना’मित्यादिना (१३७-९) धर्मादीनामिति
धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलाद्वासमयाना ततो यथोक्तानां च गुणानामिति रूपादिघटादी(घटादिरूपादी)नां, किमित्याह—
स्वभाव इति निजो भावः, एतदेवाह-स्वतत्त्वं धर्मादीनामेव निजमवस्थान्तर परिणाम इति सूत्रं, परिशब्दो व्याप्तौ, दोषेण व्याप्ता
इति यथा, नमिः ब्रह्माह, अवस्थान्तराप्त्यानुगुण्यं, धर्मो हि गन्तुर्गत्युपग्रहाकारेण परिणमते, न तदवस्थ एवास्ते, नच विनर्तत
एव, उपग्रहामिद्वेः, एवमधर्मादिष्वपि भावनीयं, नाणुद्वयतादवस्थये द्वयणुर्कं, न च तद्भाव एव, तदहेतुकत्प्रसङ्गादिति, स द्विविध
इत्यादि (१३७-१०) सम्बन्धग्रन्थः, स परिणामो द्विविधः द्वे विधे यस्यामौ द्विविधः, के पुनस्ते ? इत्याह—

अनादिरादिमांश्र ॥ ५-४२ ॥ सूत्रम् ॥

अविपमानप्रयमारम्भः आदिमांश्च प्रथमारंभवान् चशब्दः परिणामेयचोपसङ्गहार्यः, 'तत्रानादि' रित्यादि (१३७-१२) तत्र तयोरनाद्यादिमतोः परिणामयोरनादिः परिणामः, केचित्स्याह-अरूपेषु अमूर्तेष्वित्यर्थः, तानेवाह-धर्मा धर्माकाराजीवेषु इष्टितः क्रियापदाप्याहार इवति, इह चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, कालतोऽनादिरेव तच्चद्, धर्मद्रव्यपरिणामोऽनादिरसंब्येयप्रदेशवत्त्वं लोका- क्कान्म्यापित्तं गन्तुगत्यपेधा कारणत्वमुक्तलघुत्वमित्यादिः अधर्मद्रव्यस्य तु स्यात्स्थित्यपेक्षकारणत्वं अगुरुलघुत्वादीति, आकाश- म्यानप्रदेशतन्मगाहदावृत्वमित्यादि, जीतस्य तु सिद्धत्वादि, कालस्य तु वर्चना इति ॥ रूपिष्वभिधातुमाह—

रूपिष्वदिमानिति ॥ ५-४३ ॥ सूत्रम् ॥

परिणाम इति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह- 'रूपिषु' इत्यादि (१३७-१४) रूपिषु पुना रूपस्पर्शरसगन्धवत्सु द्रव्येषु द्रुतिन्मंत्रेषु आदिमान् परिणामः, प्रवाहानादित्वेऽपि देशाद्यनिपतत्वात्, स चानेकविधोऽनेकप्रकारः स्पर्शपरिणामादिः स्पर्शरसगन्धस्पर्शादिः, तद्यथा-स्पर्शोऽष्टविधः शीतादिः शीततरशीतमादिश्च, रसः पंचविधः तिक्तादिः तिक्ततरादिश्च, गन्धो द्विविधः -गुनिः दुग्निः सुरमितरदिः, शुक्लादिः वर्णः पंचविधः शुक्लतरादिश्च, आदिशब्दाद् द्वयणुकादिः संघातभेदलक्षणः शब्दा- दिशेत्वेत्वेनेकप्रकारः, अयं हि द्रव्यत्वमूर्त्तत्वसत्त्वाद्यनादित्वेऽपि न धर्मादिस्थित्यनादित्ववच्च लब्धेन तथा वृत्तिरित्यादिमानिति ।

योगोपयोगौ जीवेष्विति ॥ ५-४४ ॥ सूत्रम् ॥

आदिमान् परिणाम इति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह- 'जीवेष्वि' (१३८-२) त्यादिना, जीवेष्वरूपिष्वपि प्रकृत्या तथा- ऽनादिरूपगन्धवत्त्वाद्दृषिष्वपि मत्सु, किमित्याह-योगोपयोगावित्यत्र योजनं योगः-पुद्गलसम्बन्धादात्मनो वीर्यपरिणतिविशेषः,

एयमुपयोजनमुपयोगः चैतन्यस्वभावस्यात्मनो ज्ञानदर्शनलक्षणः, एतौ द्वावपि परिणामौ शक्तिदौ, अनेनात्मनो मुख्यतद्भावापरिमाह, एतौ चादिमन्तौ भवतः, उपजायमानकालावधिकत्वाद् आदिमन्तौ सन्तौ सन्तत्या त्वनादिसन्तावेव। 'तत्रे'त्यादि (१३८-३) तत्रोपयोगः पूर्वोक्तः, द्वितीयेऽध्याये 'उपयोगो लक्षण'मित्यादिना, योगस्तु योगः पुनः पुरस्तादुपरिष्ठात् षष्ठाध्यायादिद्वये वक्ष्यते-अभिधास्यते, 'कायवाङ्मनःकर्म' योग इत्यादिनेति ॥

॥ आचार्यहरिभद्रोद्भूतायां तत्त्वार्थटीकायां (दुपडुका)भिधानायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अधुना षष्ठ आरभ्यते, तत्र चायं सम्बन्धग्रन्थः- 'अत्राहे'त्यादि (१३९-२) अत्र जीवादिपदार्थसप्तके आह परः उक्ता जीवाजीवाः द्रव्यतः पर्यायतश्च, अथाश्रवस्तदनन्तरोपन्यस्तः क इति ?-

कायवाङ्मनः कर्म योग इति ॥ ६-१ ॥ सूत्रम् ॥

न जीवजीवव्यतिरेकतोऽयमुपपद्यत इति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह- 'कायिक'मित्यादिना (१३९-४) कायो-देहस्तत्-प्रयोजनं कायिकं, कायेन वा निर्वृत्तं तत्र वा भवमिति, एवं वाचिकं मानसं च, इतिशब्दः कर्मयत्नाप्रदर्शनार्थः, एष त्रिविधः- त्रिप्रकारो योगो भवति सामान्येन, विशेषतस्तु पञ्चदशविधः, काययोगस्य औदारिकादिभेदेन सप्तविधत्वाद् वाग्योगस्य च मत्प्रादिभेदेन चतुर्विधत्वात् मनोयोगस्य चेति, तथा चार्पम्- "ओरालियसरीरकायजोगे ओरालियमीससरीरकायजोगे वेउविअ-सरीरकायजोगे वेउविअमिस्ससरीरकायजोगे आहारगसरीरकायजोगे आहारगमीससरीरकायजोगे कम्मणसरीरकायजोगे सब्बइजोगे

अयमग्रजलोगे मद्यामोमयइजोगे असचामोमयजोगे, एवं सचमणजोगे” इत्यादि, तत्रौदारिकादिशरीरयुक्तस्यात्मनो योगः—वीर्यपरि-
 णतिविशेषः काययोगः, तथौदारिकवैक्रियाहाकरशरीरव्यापाराहृतवाग्द्रव्यसमूहासाचिव्याजीवव्यापारो वाग्योगः, एवमौदारिक-
 वैक्रियाहाकरशरीरव्यापाराहृतमनोद्रव्यसमूहासाचिव्याजीवपरिणामो मनोयोगः, ‘स एकश’ इत्यादि (१३९-५) स त्रिविधो योगः,
 न एकत्र इत्येकैकः कायादियोगः द्विविधो—द्विभेदः शुभोऽशुभश्च शुभं-पुण्यं सातादि सकलकर्मक्षयो वा तद्धेतुत्वाच्छुभः एवम-
 शुभं-पापममातादि संसारो वा तद्धेतुत्वादशुभः, चञ्चन्दोऽपरिकल्पितत्वेनोभयोस्तात्त्विकत्वज्ञापनार्थः, तत्राशुभः संवेगनिबन्धनत्वा-
 दादायुव्यते, स च हिंसाऽनृतस्तेयात्रास्त्रादीनि कायिको हिंसादीनि वक्ष्यमाणानि ‘प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसे’-
 त्यादिना, अयं च कायप्रधानत्वात् कायिकः, केचलोऽप्ययमसंक्षिप्तस्यादीनां प्रवचने सिद्ध इति, वाचिकमाह—सावधानृतपरुप-
 पिशुनादीनि वाचिकः, यदनीयं वयं, न वक्तव्यं अवद्यं सहावधेन सावद्यं, यथा हन्यतां तस्करोज्यं इत्यादि, अनृतम्—अयथार्थं
 अनौरे चौर इति प्रवचनं, परुषं—स्नेहरहितं, विग्न्यात्म इत्यादि, पिशुनं श्रीतिशून्यतापादनं परदोषद्वचकत्वेन, आदिशब्दादसभ्या-
 दिपरिग्रहः, अयमपि वारुप्रधानत्वात् वाचिकः, मानसमाह—अभिध्याव्यापादेऽप्यस्त्रादीनि मानसः अयमपि मन प्रधा-
 नत्वान्मानमत्वेऽग्निद्रोहध्यानमभिध्या यथाऽस्मिन् मृते सुखं यत्सामीत्यादि, सोषाय उत्सादनारम्भो व्यापादः, यथाऽस्त्यस्य रिपुः
 यक्तः एनं हन्तुमिति तं कोपयामीत्यादि, ईर्ष्या परगुणविभवाद्यधमा, सुभगे ! अयमस्यै रोचते तत् कथमियं दृश्येत्यादि, अस्यया
 क्रोपपरिणाम एव, यथाऽयं ते पिता गतासुकस्तनुरित्यादि, आदिशब्दात् मानमायादिग्रहः, एवमशुभयोगमभिधायैतद्धेदमेव शुभ-
 मतिदिशन्नाह—‘अतो विपरीतः शुभ’ इति, अतः—अशुभयोगात् काययोगादेः विपरीतो—विसदृग् शुभ इति शुभो योगः,

अहिंसात्प्रेतद्वयचर्यादिलक्षणः, एवमसावधागमपरिशुद्धं वचनं, एवमभिध्यादिव्यावृत्तं मन इति ॥ एवं शुभाशुभं योगसमिधाय
माश्रयत्वसमिधातुमाह—

स आश्रय इति ॥ ६-२ ॥ सूत्रम् ॥

प्रकृतसमुदायार्यमेव, एतद् व्याचष्टे 'स एष' इत्यादिना (१३९-१०) स एष इत्यनेन प्रागुद्दिष्टनिर्देशः, त्रिविधो योग
इति तिस्रो विधा यस्य स तथाविधः, अपिशब्दः समुच्चये, एकोऽपि समुदायोऽपि योगः कायादिव्यापारः, किमिति ? आश्रय-
संज्ञो भवति, आश्रयः संज्ञा इत्याश्रयसंज्ञो भवतीत्यर्थः, एनमेवाह—'शुभे'त्यादिना (१३९-१०) शुभाशुभे-पुण्यापुण्ये कर्मणी
पुद्गलात्मके वक्ष्यमाणलक्षणे तयोः कर्मणोराश्रयणाद् ग्रहणात् तेन क्रियाविशेषेणोपादानात् स तादृशः क्रियाकलाप आश्रयः,
तथापरिणतो जीवः कर्मादित्तेऽन्यथा त्वभाव एव कर्मवन्धस्येति, स च द्रव्यभावाद् द्विप्रकारः आश्रयः, तत्र द्रव्याश्रयप्रदर्शनेन
भाराश्रयं प्रतिपादयन्नाह—सरःसलिलावाहिनिर्वाहिश्रोतोवदिति सलिलमावहति तच्छीला च सलिलावाहि तथा सलिलनि-
र्वाहि सलिलावाहिनिर्वाहिनी च स्रोतसी चेति सलिलावाहिनिर्वाहिश्रोतसी तस्यास्तुल्य आश्रयः, सलिलावाहिनिर्वाहि श्रोतो-विवरं
रन्ध्रं, कस्य मन्वन्धि ?—सरसः तडागस्य, किंप्रयोजनं तत् स्रोतः?, सलिलावाहि-सलिलप्रवेशः प्रयोजनं, एवं सलिलनिर्गमप्रयोजनं
मल्लिनिर्वाहि, तद्बद्धाश्रवोऽप्यात्मनः सरस्तुल्यस्य सम्वन्धी तत्परिणामविशेषः कर्मसलिलस्य प्रवेशे निर्गमे च-निर्जरेणे कारण-
माश्रयः, कर्माणाश्रयत्वेनात्मनोऽप्यंति चेत्यर्थः ॥ अयं च

शुभः पुण्यस्येति ॥ ६-३ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याप्ते, शुभपरिणामवन्धात् शुभः योगः-कायादिव्यापारः पुण्यस्य सातसम्यक्त्वादेः आश्रवो भवति, एतद् व्या-
 प्ते-आश्रवो भवतीत्यनुवर्त्तमाने पुण्यपापलक्षणमेवाह, 'तत्रे'त्यादिना (१४०-२) तत्र-तयोः पुण्यपापयोः संद्वेद्यादि पुण्यं,
 यश्चतेऽष्टमेऽध्याये 'सातसम्यक्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्य'मित्यादिना शेषं पापमिति (अ० ६-
 ४ मू०) उपपुंक्ताद् अन्यच्छेदम्-आसातादि पापमुच्यते इति, सामर्थ्यद्वेषोपन्यासः स्पष्टार्थो विप्रतिपत्तिनिरासार्थश्च, पुण्यमेव कनिष्ठं
 पापमिति केचित्तत्र तथेति । अयं च-

सकृपायाकृपाययोः सांपरायिकेर्याप्यथयोरिति ॥ ६-५ ॥ सूत्रम् ॥

ममुदागार्थः प्रकृतः॥ अयवार्थं त्वाह-'स एष' इत्यादिना (१४०-४) स एष त्रिविधोऽपि योगः कायादिव्यापारादि-
 लक्षणोऽधिष्ठानः, किमित्याह-सकृपायाकृपाययोः क्रोधादियुक्तद्रहितयोः प्राणिनोः कर्त्रोरित्यर्थः, किमित्याह-साम्परायि-
 केर्याप्ययोः कर्मणोरश्रवो भवति, तत्र सम्परित्यस्मिन्नात्मेति सम्परायः-संसारः, समित्यव्ययं समन्ताद्भावे संकीर्णादिवत्,
 परा श्रुतार्थे परतजयतिवत्, सम्परायः प्रयोजनमस्य कर्मणः साम्परायिकं-संसारपरिश्रमणहेतुः ईश्वरीर्या-गतिरागमानुसारिणी विहि-
 तप्रयोजने मति परस्ताद्युगमात्रदृष्टिः स्वावरजङ्गमनि भूतानि परिवर्जयन् अप्रमत्तः शून्यर्यायात् तपस्वीति सैवंविधा या गतिः
 पन्था-मार्गः प्रवेशो यस्य कर्मणः तदीर्याप्यम्, एवंविधगत्युपादानं कर्म, साम्परायिकईर्याप्ययोः समासः तयोराश्रवो भवति
 यथासंगममिति यथासंग्यं, न व्यत्ययेन, यथासम्भवं चेति यस्य यावान् योगः सम्भवत्येकेन्द्रियादेः, यथासंग्यमेवाह-सक-
 रायस्य योगः साम्परायिकरूपाश्रयः, यथासम्भवं कायोत्कर्षादिभेदात्, अकृपायस्येर्याप्यश्रवो, न साम्परायिकस्य,

तस्याप्येकसमयस्थितिः एकस्मिन् समये मध्यमेऽवस्थितिः—अवस्थानं यस्य कर्मण इति भाषितपुंस्कत्वादेवं निर्देशः, तथा चागमः—‘पट्टमसमए वद्ध’ मित्यादि, आह—यधेवं कथमेतत् यदुक्तं—उच्चालिअम्मि पाए इरिआसमिअस्स संकमट्ठाए । वावजेअ कुलिगी मरेअ तं जोगमासअ ॥१॥ न य तस्म तण्णिमित्तो वंधो सुहुमोवि देमिओ समए । सुद्धस्स उ संपत्ती अफला भणिआ जिणवरेहिं ॥२॥” इत्यादि, उच्यते, अप्रमादप्रसङ्गपरमेतत्, एवम्भूताया अवस्थाया अवन्धकारणत्वेन, यथा “एकोऽवि नमुकारो जिणवरवसहस्से”-त्यादि, इत्थं चैतत्, प्रमत्तसंयतानामप्यष्टमौहूर्तिकवन्धश्रुतेः, यथोक्तं—अपमत्तसंजयाणं वंधठिती होइ अट्ट उ मुहुत्ता । उक्कोसेण जहण्णा भिन्नमुहुत्तं तु विण्णया ॥१॥ जे उ पमत्ता समणा उट्टियाएँ वंधति तेसिं वंधठिई । संवच्छराणि अट्ट उ उक्कोसिअरा मुहुत्तन्तो ॥ २ ॥ इत्यादि ॥ आद्याश्रवभेदानभिधायितुमाह—

इन्द्रियकपायाव्रतपञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदा इति ॥ ६-६ ॥ सूत्रम् ॥

पंच चत्वारः पंच पंचविंशतिश्च संख्या तेषां हिंसादिभेदानां ते तथाविधाः पूर्वस्य भेदाः साम्परायिकाश्रवस्येति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह—‘पूर्वस्ये’त्यादिना (१४०-९) पूर्वस्य प्रथमस्य, प्राथम्यं च सूत्रक्रमप्रामाण्यात् तत्परिपाटिमधिकृत्य साम्परायिकस्येत्याह, एतदेवाह—साम्परायिकस्य कर्मणः आश्रवभेदाः, किमित्याह—पंच चत्वारः पंच पंचविंशतिरिति भवन्ति, एतानेव दर्शयति ‘पंचे’त्यादिना, पंच हिंसाव्रतस्तेयाव्रह्मपरिग्रहा एव आश्रवभेदाः, एते च सप्तमेऽध्याये वक्ष्यमाणाः, तानुपलक्षयति “प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसे”त्येवमादय आश्रवभेदाः वक्ष्यन्ते सप्तमेऽध्याये, तथा चत्वारः क्रोधमानमायालोभाः कषायाः अनन्तानुबन्ध्यादयो वक्ष्यन्ते अभिधास्यन्ते, एवं पंच प्रमत्तस्यैः

निद्राणयाश्रवभेदाः, एतानि प्रतिपादितान्येव स्वर्शादीनि, तथा पंचविंशतिः क्रिया आश्रवभेदाः, 'तत्रे'त्यादि (१४०-१४)
 'तत्र' तेषु माग्पर्यायिक्रमार्थाश्रवभेदेषु 'इमे' वक्ष्यमाणलक्षणाः 'क्रियाप्रत्यया' इति क्रिया एव प्रत्ययः कारणं, तत्र सम्यक्तव-
 क्रिया मग्यत्वं च-मोहदुष्टदलिकानुभवः प्रायेण तत्प्रवृत्ता क्रिया सम्यक्तवक्रिया, अतो विपरीतं मिथ्यात्वं, तदपि त्रिविधं-अभि-
 गृहीतानभिगृहीतमन्देहभेदेन, तत्क्रिया तत्कार्याश्रद्धानरूपा, अभिगृहीता अतथाऽभिनिविष्टानां, अनभिगृहीता मनःप्रस्थानसं-
 दिग्मप्रचर्तनैः अक्षरादिरूढानां, प्रयोगक्रिया विचित्रः कायादिव्यापारो वाचनादिः, समादानक्रिया चित्राभिग्रहणरूपा, ईर्या-
 पयक्रिया तत्कर्मवन्धाय चेष्टा, 'एवं' कायाधिकरणे 'त्यादि, कायक्रिया द्विविधा-अनुपरतकायक्रिया दुष्प्रयुक्तकायक्रिया,
 आया मिथ्याष्टेः, द्वितीया प्रमत्तसंयतस्य, अधिकरणक्रियाऽपि द्विधा निर्वर्तनसंयोजनभेदेन, निर्वर्तनं मूलोत्तगुणानां, आध-
 मौदारिकादीनां शरीराणां तत्कर्मसंधानादि चेतस्त्वं, संयोजनं विपगरत्नादीनां, प्रदोषक्रिया द्विविधा-जीवाजीवप्रदोषभेदेन, परि-
 तापनक्रियाऽपि द्विधा-स्वपरपरितापनभेदात्, प्राणातिपातक्रियाऽप्येवं, स्वपरप्राणातिपातभेदात्, इह क्रोधलोभमोहान् हेतू-
 नभिद्रयति विद्यामः, स्वःपुण्यक्रोधादंगिरिपानादिभावादि, 'एवं दर्शने'त्यादि, दर्शनक्रिया द्विविधा-नृपनिर्याणादिगो-
 चरा देवहृलादिगोचरा च, दर्शनक्रियाऽपि द्विधा-सुरादिस्पर्शविषया क्रकचपत्रादिस्पर्शविषया च, प्रत्ययक्रिया अपूर्वाद्युत्पा-
 दनेन, समन्तानुपात्तक्रिया स्थण्डिलादौ भक्तादित्यागक्रिया, अनाभोगक्रिया अप्रत्युपेक्षिताप्रमाजितदेशे शरीरोपकरणनि-
 क्षेपः 'स्वहस्ते'त्यादि, स्वहस्तक्रियाऽभिमानाद् भाषितेन चेतसा अन्यपुरुषं निवर्त्य या स्वहस्तेन क्रियते, निसर्गक्रिया
 निरकालप्रवृत्तिः, परदेशितयाऽपार्थानुज्ञा विदारणाक्रिया, अनवकाङ्क्षक्रिया, जिनोक्तेषु कर्तव्यं किंतु प्रमत्तवच्चिंतयाऽनादरः,

‘आरम्भे’त्यादि (१४०-१८) आरम्भक्रिया-भूम्यादिकायोपघातलक्षणा, परिग्रहक्रिया तदर्जनरक्षणमूर्च्छालक्षणा, मायाक्रिया, धर्मोऽपि मायाप्रधाना, मिथ्यादर्शनक्रिया तदनुमोदमानस्य, अप्रत्याख्यानक्रिया प्रमादात् तदग्रहणरूपा, इतिशब्दः साम्प्रतिकक्रियेयत्तावधारणार्थः, एवमेताः क्रियाः पञ्चविंशतिः स्थूलस्थूलाकारा विस्तरभीत्याऽऽख्याताः साम्प्रतिककर्महेतवः, काश्चित् परस्परतः किञ्चिद्भेदमाजः काश्चिद्विभक्तार्थाः, संक्षेपतः कायवाङ्मनोदुश्चरितलक्षणाः, बहुमतरभूरिभेदा अपि भाव्यकारेण प्रदर्शिताः समस्तकायादिदुश्चरितकलापसङ्ग्रहाय, प्रवचनाभिज्ञेन तु युक्त्यागमाभ्यां विशेषेण व्याख्येया इति ।

तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषात् तद्विशेष इति ॥ ६-७ ॥ सूत्रम् ॥

प्रक्रमात् सम्यद्धमेव, यथोदिताश्रवभेदेभ्योऽपि तीव्रादिभावभेदादेव च भेद इति ख्यसमुदायार्थः ॥ अवयवार्थं त्वाह—‘एषा’मित्यादिना (१४१-३) ‘एषा’मित्यनन्तरख्योपन्यस्तानां, संख्यामाह—‘एकोनचत्वारिंशत्ता’मि(त इ)त्यत्रात्रतानि पंच कपायाश्रुत्वारः इन्द्रियाणि पंच क्रियाः पञ्चविंशतिरित्येवमेकान्नचत्वारिंशत् इति, नशब्देनैवोक्तत्वात् बहुवचनं संख्याशब्दात्, केषामित्याह—‘साम्प्ररायिका(णामा)श्रवाणा’मिति, ईर्यापथव्यवच्छेदार्थमेतत्, ‘तीव्रभावा’दिति तीव्रः-श्रुष्टः भावः-परिणामः तस्मात्तीव्रभावाद्धेतोः, विशेषो भवतीति सम्यन्धः, कर्मवन्धस्य, स मन्दभावात् स्तोकरिणामात् मंदो विशेषो भवति, सिंघातकगोघातकौ निदर्शनमत्र लोकप्रशंसानिन्दाभ्यामिति, तीव्रताऽप्यत्राधिमात्रादिभेदात्, एवं मन्दाऽपीति, एवं ज्ञातभावादि, ज्ञातस्य भावो ज्ञातभावः, ज्ञातस्य स्पर्शादिपाठात् अत्, अभिसन्धिप्रवृत्तेः, मृगाभिसन्धिमुक्त्वाणमृगव्यापत्तिवत्, अ(ज्ञातभावात्-अ)नभिसन्धिपरिणामात् स्यान्वभिसन्धिमुक्त्वाणपक्षिव्यापत्तिवत्, एवं धीर्यविशेषादधिकरणविशेषाच्चेति, धीर्य-शक्तिविशेषो, अधिमा-

त्रादिभेद एव तद्विशेषात् हस्तिप्राणाभिधारणवदुत्कर्षभावात्, अल्पवीर्यग्रहारेऽपि तद्रमने भयादिसिद्धेः, अधिकरणविशेषात् कूटय-
 न्त्रकलादिलक्षणाद्विशेषो भवति कर्मबन्धस्य, अयं चैकैक आश्रवो मृद्धादिभेदादनेकधेत्याह-‘लघुलघुतर’ इत्यादि (१४१-५)
 प्रभूतगन्धाश्रयत्वादस्यैवमुपन्यासः, स्वरूपं चास्य कथंचित् कृम्यादि घातयतोऽवसेयं, एवं ‘तीव्रस्तीवतर’ इत्यादि, अयमपि सिंहादि-
 घातयतोऽवसेयः, अत्र अस्योपन्यासः आश्रवाधिकारात् तत्प्राधान्यप्रदर्शनार्थः, अनेन मध्यममध्यमतरादिग्रहः, लघुतीव्रादि ‘तद्वि-
 शेषाचे’त्यादि, आश्रवलक्ष्यादिभेदाच्च बन्धविशेषो भवति लक्ष्यादिरेवेति । ‘अत्राहे’त्यादि (१४१-७) सम्बन्धग्रन्थः। अत्रातीत-
 स्रष्टव्याख्यावसाने परः प्रश्नयति-तीव्रमन्दादयो भावाः अनन्तरोपन्यस्ताः लोकप्रतीताः प्रकर्षाप्रकर्षादिलक्षणाः वीर्यं च जीवस्य
 -आत्मनः क्षायोपशमिकः क्षायिकश्च भाव इत्युक्तं प्राक्, अथाधिकरणं किमित्यत्रोच्यते समाधिः—

अधिकरणं जीवजीवा इति ॥ ६-८ ॥ सूत्रम् ॥

अधिक्रियते आत्मा नरकादिषु येन तदधिकरणं, एतच्च तत्ततो जीवाजीवा इति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-‘अधि-
 करणं द्विविधं’मित्यादिना (१४१-१) अधिकरणं प्रागुनिरूपितशब्दार्थं द्विविधं-द्विप्रकारं जीवाजीवभेदमप्येकैकं, कथं
 द्विविधमित्याह-‘द्रव्याधिकरण’मित्यादि, छिद्यतेऽनेनेति छेदनं-परश्वादिः एवं भिद्यतेऽनेनेति भेदनं-मुद्गरादिः, आदिशब्दा-
 न्नोदनादिग्रहः, शस्त्रं च दशविधं-संख्याविशेषनिर्द्धारणार्थं भेदाभिधानमस्य, दशविधमेवं शस्त्रमिति, यथोक्तं-“द्वंद्वं सत्यगिगविसं
 नेहं विलखारलोणमादीयं । भावो य दुष्पुत्तो चाया काओ अविर्इ अ ॥ १ ॥” इहाविरतेर्भावान्तर्गतत्वाद्दशविधमिति, ‘भावा-
 धिकरण’मित्यादि, भावः-तीव्रादिपरिणामः स एवाधिकरणमुक्तनीतेः, एतद्द्वेषोत्तरशतभेदं अनन्तरसूत्रे वक्ष्यते, ‘पुनर्दि’त्यादि;

एतद्-द्रव्यशस्त्रादि उभयं वर्तते, एतदेवाह-जीवाधिकरणमजीवाधिकरणं च, सोऽपरोऽधिकरणभेद इति ॥ तयोरधिकरणयोः
 आद्यं संरंभसमारम्भभयोगकृतकारितानुमतिकपायविशेषैस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकश इति ॥ ६-९ ॥ सूत्रम् ॥
 जीवाधिकरणमित्यं विचित्रमिति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थं त्वाह-'आद्य'मित्यादिना (१४१-१७) आदौ भवं आद्यं, इति-
 शब्दः पदार्थान्वरूः, कृत आदित्वमित्याह-सूत्रक्रमप्राधान्याद्, अधिकरणं जीवाजीवा इति सूत्रक्रमः तत्प्रामाण्याद्, एतावता
 जीवाधिकरणमिहाद्यमिति, 'नदि'त्यादि, तत्-जीवाधिकरणं समासतः-संक्षेपतस्त्रिविधं त्रिप्रकारम्, आह-संरंभः समा-
 रम्भः आरम्भ इति, तत्र प्राणातिपातादिसंकल्पः संरंभः तत्साधनजनितपरितापकरः समारम्भः प्राणातिपातादिक्रियाद्युचि-
 रारम्भः, 'एतदि'त्यादि (१४१-१८) एतद्-जीवाधिकरणं पुनः-भूयः 'एकैकश' इत्यैकैकं 'कायवाङ्मनोयोगविशेषादि'ति
 कायसंरम्भाधिकरणं प्रक्रान्तत्वादधिकरणस्य, एवं शेषेष्वपि, योगभेदेन च विकल्प्य संरंभादीनद्युना क्रियाद्वारेण योगान् विकल्प-
 यति-(तथयेत्यादि) मंरंभं कायेन करोति वाचा करोति मनसा करोतीति, एवं कारयत्यपि विकल्पत्रयं, तथाऽनुमन्यते, विकल्प-
 त्रयमेव, कृतवचनं स्वतन्त्रकर्तृप्रतिपादनार्थं, कारिताभिधानं प्रयोज्यपरतन्त्रप्रदर्शनार्थं, अनुमतिवचनं प्रयोजकस्य मानसपरिणाम-
 प्रदर्शनार्थं, एतदेव भाष्यकारो दर्शयति-तद्यथा कृतकायसंरंभ इत्यादिना (१४२-४) वचननवकेन, यथा चायं कायसं :
 कृतकारितानुमतिभेदेन विकल्पितः एवं समारम्भारम्भावपि कृतकारितानुमतिविकल्पितौ वाच्यौ, समारम्भं करोति समारम्भं
 कारयति समारम्भमनुमन्यते कायेनेत्यादि नवधा विकल्पना, तथाऽऽरम्भं करोति कारयत्यनुमोदते चेति नवैव विकल्पा वेदितव्याः,
 'तदपी'त्यादिना (१४२-७) पुनश्चतुर्द्वा भिनत्ति, कृतकायसमारम्भाधिकरणादि पुनरेकैकं कपायविशेषाच्चतुर्विधं भवति,

रूपाः प्रागभिहितलक्षणाः सामान्येन विशेषो-भेदः तद्भेदाच्चतुर्विधं भवति, तद्यथेत्यादिना दर्शयति, यथाऽभिहितलक्षणात्
 विरल्यात् क्रोधकृतस्रायंरभः एं मानमायालोभकृतकायसंरम्भः एवं क्रोधकारितकायसंरम्भः मानमायालोभक्रा-
 रिस्रायंरम्भ इत्यपि वाच्यं, तथा क्रोधानुमतकायसंरम्भः मानमायालोभानुमतकायसंरम्भ इत्यपि वाच्यं, एवं चाड्मनः
 (सं)योगाभ्यामपि उक्तव्यमित्यतिदेशत्राक्यं एवमित्युक्तप्रकारेण वाग्योगेनापि क्रोधादिविशिष्टेन वाच्यं क्रोधकृतवाक्संरभः
 मानमायालोभकृतवाक्संरभ इत्यपि वाच्यं तथा क्रोधकारितवाक्संरम्भ इत्यपि वाच्यं तथा क्रोधानुमतवाक्संरभः मानमायालोभा-
 नुमतवाक्संरभ इत्यपि वाच्यं, एं मनोयोगेनापि क्रोधादिविशिष्टेन विकल्पा एतावन्त एव वाच्याः, क्रोधकृतमनःसंरम्भः मान-
 मायालोभकृतमनःसंरम्भ इत्यपि वाच्यं, तथा क्रोधकारितमनःसंरम्भः मानमायालोभकारितमनःसंरम्भ इत्यपि वाच्यं, तथा क्रोधा-
 नुमाननःसंरम्भः मानमायालोभानुमतमनःसंरभ इत्यपि वाच्यं, एवमेते पदत्रिशब्देदास्तद्यथा-क्रोधकृतकायसंरभ इत्यादिना ग्रन्थेन
 प्रतिपादिताः, तथा समारम्भारम्भाविति अतिदेशेन समारम्भस्य पदत्रिशब्देदत्वं संरम्भवत् प्रतिपादयति, क्रोधकृतकायस-
 मारम्भ इत्येवमतिशान्तग्रन्थः पुनरावर्तनीयः, ततश्च द्वितीया पदत्रिशब्दम्यते, तथा क्रोधकारितकायारम्भ इत्यप्यनुवर्त्तमाने ग्रन्थे
 पदत्रिशब्दे विरल्यानां प्राप्यते, एवमेवा पदत्रिशब्द त्रिप्रकारापि पिण्डिताऽष्टोत्तर परिणामशतं भवतीत्येतदेवोपसंजिहीर्षन् दर्शयति
 -तदेवं जीनाधिकरणं समासेनेत्यादि, यत् प्रस्तुतं जीनाधिकरणं तदेवं समासेन-संक्षेपेण एकशः-एकैकं संरभाधिकरणं समा-
 रम्भाधिकरणमारम्भाधिकरणं च पदत्रिशब्दद्विरूपं भवति त्रिविधमपि, समुच्येऽपिशब्दः, तिस्रोऽपि पदत्रिशतः शतमष्टोत्तर
 शतं विरल्यानां भवतीति भाष्याधरानुमरणमनुसरेयं, सूत्राप्रयवस्फुटीकरणाय पुनरुच्यते-संरम्भादीनां कपायावसानानामाहितद्व-

न्दानां विशेषशब्देन समानाधिकरणस्त्वप्सु, पृष्ठीसमाप्तौ वा, प्रत्येकं वा विशेषशब्देनाभिसम्बन्धः सामर्थ्यात्, संरंभादिवि-
 श्लेषरिति वृत्तीयानुपपत्तिः, क्रियावाचिपदार्थान्तराभावात्, न, वाक्यशेषोपपत्तेः, प्रविश पिण्डीमिति यथा, तथेहापि क्रियापदा-
 वधारणम्, एकैकं भिन्धात् एकमेकं त्रीन् भेदान् कुर्यादिति, वाग्योगादीनामानुपूर्व्या वचनं पूर्वापरविशेषणत्वात्, तस्मात् क्रोधा-
 दिचतुष्टयकृतकारितानुमतिभेदात् कायादीनां संरंभसमारम्भविशेषाः पदत्रिंशद्विकल्पाः स्फुटीक्रियन्ते यन्त्रेण, उद्भूतक्रोध-
 परिणाम आत्मा करोति संरंभं कायेनेति प्रथमः, जातमानपरिणाम आत्मा करोति संरंभं द्वितीयः, तथोपजातमायापरिणतिरात्मा
 करोति स्वयं कायेन संरंभमिति तृतीयः, तथा लोभकपायग्रस्तः करोति स्वयं कायेन संरंभमिति चतुर्थः, एवं कृतेन चत्वारो
 विकल्पाः, कारितेन चत्वारोऽनुमत्याऽपि चत्वारः, एते द्वादश कायेन लब्धाः, तथा च द्वादश वचसा, मनसाऽपि द्वादश, एते पद-
 त्रिंशत् संरंभेण लब्धास्तथा समारंभेणापि पदत्रिंशत्, तथाऽऽरम्भेणापि पदत्रिंशदिति, वचनाद्वन्धस्थितिः कोपादिकपार्यैर्जनवशी-
 कारात् स्वयं करणपरिणतौ सत्यां कारितानुमतिपरिणामद्वारेण च प्राणातिपातादिसंकल्पपरितापनाव्यापत्तयः साम्परायिककर्मव-
 न्यहेत्वो भवन्तीति प्रतिपादितं, ग्राह्यादयो व्यस्ताः समस्ताश्च बन्धहेत्वः, समस्तास्तु प्रधानोपसर्जनतया प्रधानतया अप्रधान-
 तथा च बन्धहेत्व इति प्रतीतम्, एवमेतजीवाधिकरणं विकल्प्य भावनीयमिति । 'अत्राहे'त्यादिना (१४२-१८) सम्बन्धं प्रति-
 पादयति, अत्रेति जीवाधिकरणव्याख्यानावसाने परोऽनवबुध्यमान आह-अथाजीवाधिकरणं किमिति, अर्थेत्यानन्तर्यार्थः,
 जीवाधिकरणान्तरमजीवाधिकरणं प्राक् निर्देशि द्वात्रकारेण तत् किमिति-किंस्वरूपं-किंस्वभावं तद्?, इतिकरणं प्रश्नेयत्ताप्रति-
 पादनार्थः, अथ पृष्टे अत्रोच्यत इत्याहाचार्यः, अत्र प्रश्नेऽनुरूपपरमभिधीयते—

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः पर ॥ ६-१० ॥ सूत्रम् ॥

निर्वर्तनादयः कृतद्वन्द्वाः यथाक्रम कृतद्वन्द्वैरेव द्वादिभिः समानाधिकरणा द्रष्टव्याः, अधिकरणमित्यनुवर्त्तते, तत् पर-
मिन्यनेनानिमग्न्यन्ध्यतेऽजीवाधिरणं तन्निर्वर्तनादिभेदाच्चतुर्धा अजीवविषयान्निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गान् कुर्वन् रागद्वेप-
यानात्मा साम्प्रसारिकं कर्म भवति, निर्वर्त्यमानमजीवद्रव्यं निर्वर्तना निर्वर्त्यमानप्रयोजना निर्वर्त्तेति भावसाधना वा, सा
द्विविधा मूलोत्तरगुणभेदात्, निक्षिप्यतेऽसाविति निक्षेपः- स्याप्यः कश्चिदजीव एव, स चतुर्भिः अप्रत्यवेक्षितादिभेदात्, भाव-
माधनो वा, संयोजनं संयोगः- एरुस्थीकरणं व्यामिश्रणं, तद्विधा-आहारीपकरणभेदात्, निसर्जनं निसर्गः त्यागः उज्ज्वलं,
तत्रिधा सयादिभेदात्, परमचनमनर्थकं, पूर्वत्राद्यमचनान्, अस्मिन् वा सत्याद्यवचनमनर्थकमर्थपचिसिद्धेरिति चेत्, तन्न, अन्त-
रङ्गताप्रतिपादनार्थत्वाद् आद्यशब्दस्य, बहिरगताप्रतिपादनार्थत्वाच्च परशब्दस्येति, विशिष्टार्थप्रतिप्रतिहेतुत्वाद्भुयं न्यायमिति,
अमुमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति-परमिति सूत्रक्रमप्रामाण्यादजीवाधिकरणमाहेत्यादि (१४३-३ भाष्यम्) पर-बहिरङ्ग-
मितिकरणः शब्दपदार्थकः प्रतिविशिष्टपुरुषप्रणीतसूत्रप्रक्रमस्य प्रमाणत्वात्, परं बहिरङ्गमप्रधानमजीवाधिकरणमाह, जीवपरिणा-
मोऽभ्यन्तरङ्गं तदायत्त्वात् कर्मचन्धस्य, निमित्तमात्रत्वाद् बहिरगमजीवाधिकरणं, इष्टाभिधायी वा परशब्दः, प्रायोगिकाः वैश्रसा
वा निर्वर्तनादयोऽध्यवसोयाः, आद्यं च जीवविषयत्वाद्भानाधिगमणमुक्तं, कर्मचन्धहेतुर्मुख्यतः, इदं तु द्रव्याधिकरणमुच्यते-परम्-
अमुख्यं निमित्तमात्रत्वात्, तद्-अजीवाधिकरणं समासतः संक्षेपतः चतुर्विधं चतुर्ग्रकार भवति, समासग्रहणान्मूलोत्तरगुणादि-
भेदशरीरादिशकलापथ व्यामः सूक्ष्मप्रभेदः आपादितो भवति, 'तद्यथे'त्यादिना चतुरो विकल्पान् स्वरूपतः पठन्ति, 'निवर्त्तने'-

त्यादि इतिकरणो मूलभेदेयत्ताप्रतिपादनार्थः प्राग्व्याख्यातः, शब्दनिर्भेदद्वारेण स्वरूपकथनमेपां क्रियते 'तत्रे'त्यादि, तत्र तेषु
 निर्वर्तनादिषु निर्वर्तना तावद् व्याख्यायते, निर्वर्तनाधिकरणं निर्वर्तनाधिकरणमिति समानाधिकरणमिति भावः, साधनपक्षे पृष्ठीत-
 त्तुलाः, निर्वर्तनाया अधिकरणमेवमन्यत्रापि योज्यं, तद् द्विविधं—द्वित्रकारं, प्रकारद्वयप्रदर्शनार्थमाह—मूलगुणनिवर्तनाधिकरणं
 उत्तरगुणनिवर्तनाधिकरणं च, चशब्दः समुच्चये, मूलं चासौ गुणश्च मूलगुणः मूलम्—आद्यं प्रतिष्ठासंस्थानाख्यो गुणो मूलगुणः स
 एव निर्वर्तनाधिकरणं, न हि निर्वर्तितः सन्नाधिकरणी भवति कर्मबन्धस्य, तथाऽङ्गोपाङ्गं स्थानमृजादितैक्ष्ण्यादिरुत्तरगुणः, सोऽपि निर्वृत्तः
 मन्नाधिकरणी भवति कर्मबन्धस्य, उत्तरगुण एव निर्वर्तनाधिकरणं, तत्र मूलगुणनिवर्तना पञ्च शरीराणीत्यत्राधिकरणशब्दो
 नोदितो भाग्यकृता लाघवैषिणा, अनुक्तोऽपि च प्रत्यासत्तितो गम्यतेऽतो मूलगुणनिवर्तनाधिकरणमौदारिकीदानी पञ्च शरीराणि, तानि
 च द्वितीयेऽर्थाये व्याख्यातानि, प्रकृते वस्तूनि योज्यन्ते, औदारिकशरीरयोग्यद्रव्यैर्निर्मापितमौदारिकशरीरसंस्थानं प्रथ-
 मममयादारम्य मूलगुणनिवर्तनाधिकरणमात्मनो भवति, बन्धनिमित्तत्वात्, उत्तरगुणनिवर्तनाधिकरणमौदारिकस्याङ्गोपाङ्गमृजाकर्ण-
 वेधानयवस्थापनादि, वैक्रियस्यापि वपुषः स्ववर्गणाप्रायोग्यद्रव्यनिर्मापितमादिसमयादारम्य संस्थानं मूलगुणनिवर्तनाधिकरणम्, अ-
 सोत्तरगुणनिवर्तनाधिकरणमङ्गोपाङ्गकेशदशननखादिकं, आहारकशरीरस्यापि स्ववर्गणायोग्यद्रुलद्रव्यनिर्मापितं संस्थानं मूलगुणनि-
 वर्तनाधिकरणं उत्तरगुणनिवर्तनाधिकरणमङ्गोपाङ्गादि, कर्मसंघातलक्षणस्य काम्मणस्यापि तद्योग्यनिर्मापितस्वसंस्थानं मूलगुणनिव-
 र्तनाधिकरणं, उत्तरगुणनिवर्तनाधिकरणमस्य नास्त्येव, तैजसस्याप्युष्मलक्षणस्याशितपीतपाचकशक्तिभावो लब्धिप्रत्ययस्य च परनिग्र-
 हानुग्रहकारिणः स्ववर्गणानिर्मापितसंस्थानं मूलगुणनिवर्तनाधिकरणम्, अस्याप्युत्तरगुणनिवर्तनाधिकरणम्, प्राणापानश्च-

स्ति चतुर्दशमूलगुणनिर्त्तनाधिकरणाभिम्यन्धः, नाड्यमनःसंस्थानविशेषौ मूलगुणनिर्वर्तना-
 धिरूपं, तथा प्राणापानवर्गणायोग्यद्रव्यनिर्मापित उच्छ्वासनिःश्वासाकारौ मूलगुणनिर्त्तनाधिकरणम्, एषामप्युत्तरगुणनिर्वर्तना न
 मम्मन्त्येति । मूलगुणनिर्त्तनाधिकरणमित्थं व्याख्याय प्रकारान्तरेणोत्तरगुणनिर्त्तनागुणमाचिव्यासुराह-काष्ठपुस्तचित्रकर्ममा-
 दीनीति, कर्मगुणं प्रत्येकमभिसम्बद्धयते, तत्र काष्ठकर्म कुड्मं पुरुषादीना प्रतिकृतिः, अत एवोत्तरगुणनिर्त्तनोच्यते, प्रसिद्धपुरुषा-
 पाठतेः प्रतिविग्ननिर्त्तनाद्, एवं पुस्तचित्रकर्मणी अपि वान्ये, पुस्तकर्मं क्षत्रचीवरकादिग्रथितं कृत्रिमपुत्रकादिकं चित्रकर्मात्य-
 न्प्रसिद्धमादिग्रहणाल्लेप्यपत्रन्देयजलकर्मभूकर्मपरिग्रहः, शस्त्रमप्यनेकाकारमाख्यातं कृपाणादि स्वसंस्थानतो मूलगुणनिर्त्तना-
 धिरूपं, तीक्ष्णतोञ्जलताद्युत्तरगुणाधिरूपमिति । अधुना निक्षेपाधिकरणनिर्द्धारणायाह- 'निक्षेपे'त्यादि (१४३-८) निक्षेपाधि-
 करणं चतुर्विधं चतुष्प्रकार, तद्यथा- तथाऽऽह, अप्रत्युपेक्षितेत्यादिना, अप्रत्युपेक्षिते-चक्षुषाऽनिरीक्षिते, भूभाग इति गम्यते,
 निक्षेपाधिकरणमिति, निक्षेप्यस्य-दण्डकादः स्थापनसामाचारित्वात्, एवं दुष्प्रमार्जितनिक्षेपाधिकरणं दुष्प्रमार्जितं प्रमा-
 दादनेकशः महदा, सुप्रमार्जितं त्वेकतस्त्रिरिति, एवं सहस्रानिक्षेपाधिकरणं चेतयतोऽपि कथंचित् प्रमादादशुद्धभूभागे निक्षेपा-
 धिरूपं अनाभोगनिक्षेपाधिकरणं अत्यन्तविमृत्यानुचिते भूभागेत्यादि, संयोगाधिकरणं द्विविधं द्विप्रकार, प्रकारात्वाह
 -अरूपानेत्यादि (१४३-११) भक्तम्-अथनादि त्रिधा, पानं तु-पानमेव द्राक्षापानकादि, एतत्संयोजना वहिरोदनादिलाभे
 क्षीरादिमार्गणया अन्तर्वा मुखे उपदंशादिप्रक्षेपेण ग्राप्ते, एवं पाने वहिरुचितलाभे चालुर्जातकादिमार्गणया अन्तर्मुख एव तत्तदा-
 हारोपरि, अधिरूपमेतदसामाचारित्वात्, एवमुपकरणेत्यादि, उपकरणं-रूपप्राप्ति तत्संयोजना तथाविधविचित्रलाभे तदनु-

रूपाऽपरमार्गया परिभोगेन चैवमधिकरणमिति । 'निसर्गे'त्यादि, निसर्गाधिकरणं त्रिविधं त्रिप्रकारं, प्रकारानाह 'कार्ये'-
 त्यादिना, कायः-औदारिकादि शरीरं तन्निसर्गः अविधिना त्यागोऽधिकरणं, कायान्तरपीडापत्तेः, एवं वाङ्मनो निसर्गावपि
 चाच्यौ, शास्त्रवाद्येन विधिना, विना विधिमधिकरणमेव, आह-कथमिदमजीवाधिकरणं?, उच्यते, बहिर्व्यापारापेक्षया, कायादीना-
 मनेतनत्वात्, मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणमपि संस्थानमात्रमेवामिति विशेषः । 'अत्राहे'त्यादि, सम्बन्धग्रन्थः, अत्र सामान्याश्रववि-
 चारे भवतोक्तं, किमित्याह-स्वरूपायाकपाययोः कथादिव्यापारः यथासंख्यं साम्परायिकेर्यापथयोः कर्म-
 णोराश्रय इत्येवमुक्तं भवता, साम्परायिकं च कर्म अष्टविधं ज्ञानावर्णादि वक्ष्यते बन्धाध्याये, तत् किं सर्वस्य कर्मणो ज्ञानावर-
 णादेः अविशिष्टः आश्रयस्तुल्यः कायादिव्यापारो हेतुः आहोश्चित् प्रतिविशेषो भेदः कर्म कर्म प्रति कश्चिदस्तीति, अत्रोच्यते
 यमाधि, 'सत्यपी'त्यादिना, सत्यपि भवत्यपि योगत्वाविशेषे योगसामान्ये किमित्याह-प्रकृतिं प्राप्याश्रित्य ज्ञानावर्णा-
 दिलक्षणादिलक्षणा आश्रयविशेषा भवन्ति, एनमेव दर्शयति-'तद्यथे'त्यादिना—

तत्प्रदोपनिह्ववमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोरिति ॥ ६-११ ॥ सूत्रम् ॥

प्रदोपथ निह्ववभेत्यादिद्वन्द्वः, तयोर्ज्ञानदर्शनयोः प्रदोपादयः ज्ञानदर्शनावरणयोराश्रवा इति सूत्रममुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-
 'ज्ञानस्ये'त्यादिना (१४४-३) ज्ञानस्य-मत्यादेः सामान्येन तथा ज्ञानवतामाचार्यादीनां ज्ञानसाधनानां च पुस्तकादीनां
 किमित्याह-प्रदोप इति, प्रकृत्यो दोषः, किमनेन क्रियारहितेन? अनन्तगममेतत् परलोकस्यैते मत्सराः निह्ववो वाचनाऽऽचार्या-
 ऽपलापः ज्ञाननिह्ववो वा नाहमिदं वेधीति, मात्सर्यं योग्यार्थिनोऽपि ज्ञानादानं, मामत्समो भवतु कश्चिदिति परिणामः, विभक्त-

रूपं अन्तरायः श्रृणवादौ आसादना अविद्यादिग्रहणादिना उपघातो मतिमोहेनाहाराद्यदानेन इत्येवमाद्याः श्रृणोतिपाताद-
यत्, द्वान्द्विपादीनामपि तद्भ्रान्तात् व्यापितापत्तेः, ज्ञानावरणस्य कर्मणः आश्रवा भवन्ति, प्रवेशमार्ग इत्यर्थः, आश्रवभावा-
र्थमाह-एतैर्हि ज्ञानावरणं पुद्गलात्मकं कर्म चध्यते, तस्मादेते आश्रवा इति, एवमेवेत्यादि, एवमेवेत्यनेनातिदेशमाह, यथा
ज्ञानावरणस्य तत्प्रदोषादयः तथा दर्शनावरणस्यापि चक्षुर्दर्शनावरणदेः, नवरं दर्शनस्य तत्स्वार्थश्रद्धानलक्षणस्य दर्श-
निनां-त्रिशिष्टान्चार्याणां दर्शनसाधनानां च सम्मत्यादिपुस्तकानामिति वाच्यं । असद्वेद्यस्याश्रवानाह—

दुःखशोक्तापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्येति ॥ ६-१२ ॥ सूत्रम् ॥

दुःखादीन्यात्माद्यधिकरणान्यसद्वेद्यस्याश्रवा भवन्तीति सूत्रसमुदायार्थः । अयवार्थं त्वाह-‘दुःख’मित्यादिना (१४४ ९) तत्र
दुःखसयतीति दुःखं-नाधालक्षणं शरीरादिः, शोको मानसवृद्धव्यं मानसः परिणामः, तापस्वत्फलभूतो देहपीडाविशेषः, आक्र-
न्दनमुर्गारात्त्रिलपनं, वयः कमादिताडनं परिदेवनं, मुहुर्मुहुर्नष्टचित्ततयैव समन्ताद्विलपनं इत्येवमादीनि आत्मस्थान्यान्यात्मनि
वर्तमानानि आगमोक्तविधियाधया, परस्य क्रियमाणान्यविधिलोचकरणादिना, उभयोस्तृभयोः क्रियमाणान्यविधिशिक्षाग्रह-
णादिना असद्वेद्यस्येति असदित्यशोभनविधिना वेद्यते यत् कर्म तस्याश्रवा भवन्तीति पूर्ववत् ॥ सद्वेद्यस्याश्रवानाह—

भूतत्रयानुक्रम्या दानं सरागसंयमादि योगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्येति ॥ ६-१३ ॥ सूत्रम् ॥

भूतानुक्रमादयो जातिभेदेन सद्वेद्यस्याश्रवा भवन्तीति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-‘सर्वभूतानुक्रम्ये’त्यादिना,
(१४४-१३) सर्वभूतानुक्रम्या अविशेषेण सर्वभूतदया अगारिचित्त्यगारं—गृहमधिकरणव्यापारवत्तया एषामगारिणः

लिङ्गस्था अलिङ्गस्था वा तेषु, अनगारेषु च तद्विपरीतेषु गृहव्यापारविरतेष्वित्यर्थः, अत एवाह-त्रन्तिषु प्राणातिपातादिविरति-
मत्सु अनुकम्पाविशेष इत्यतिशयवत्यनुकम्पा, तथा दानं सर्वेष्वेतेषु स्वस्याहारादेः अतिसर्जनलक्षणं, एवं सरागसंयमः
मूलगुणोत्प्रेरणमम्बद् लोभाद्युदयवान् प्राणवधाद्युपरमः, एवं संयमासंयमः स्थूलप्राणातिपातादिनिवृत्तिरूपः, तथा अकामनिर्जरा
कृत्वथिन् पारतन्व्यादुपभोगिनरोधरूपा तथा पालनाया अयोगः, अज्ञानतपो बालतपस्विनस्तपो यत् योगः व्यापारः पञ्चाश्याद्य-
नुष्ठानलक्षणः प्रवचनेऽपि शास्त्रवाधाप्रवृत्तेः एवं क्षान्तिः उपकार्यादिभेदात् क्रोधनिवृत्तिः, एवं शौचं शुचिभावः शुचिकर्म वा,
एतद्विभोपद्यमलक्षणं, परमत्र, पूतोदकांग्रधालनं त्वपरमिति, इतिशब्दः प्रकारार्थः, एवंप्रकारा अन्येऽपि सद्ब्रह्मस्याश्रवा भवन्तीति
गमानं पूर्वेण ॥ दर्शनमोहाश्रवानाह—

केवलश्रुतसंघधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य इति ॥ ६-१४ ॥ सूत्रम् ॥

केतल्यादिनिन्दादि दर्शनमोहस्याश्रयो भवतीति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह-‘भगवता’मित्यादिना(१४५-२)भगवतां
ममग्रद्वयार्थदियोगिनां परमर्षिणां परमार्थगामिनां केवलानां सर्वज्ञानां अवर्णवाद इति सम्बन्धः, एवं अर्हत्प्रोक्तं तदर्थभिधानतः
मात्रोपाङ्गस्य श्रुतस्य आचारराजप्रसेनजिद्रूपस्य, एवं चतुर्वर्णस्य संघस्य, इह चत्वारो वर्णाः साधुसंयतिश्रावकश्राविकाख्या वर्ण्यन्त
इति वर्णा इतिरुत्वा, एवं पञ्चमहाव्रतस्य धर्मस्य यतिसम्बन्धिनः क्षान्त्यादिप्रधानस्य, एवं चतुर्विधानां भवनवास्यादीनां (देवानां)
अवर्णवादः-अवर्णभाषणं, किं केवलाना निवृत्तभोगमुखेन ? किं श्रुतेन प्राकृतादिदोषवता ? किं संघेन मलगेन कल्पेन ? किं धर्म-
पादुपभोगरथानासिद्धेन ? किं देवर्षोऽज्ञानादिक्रियारहितैरित्येवमाद्यवर्णवादो दर्शनमोहस्य कर्मणो मिथ्यात्वप्रधानस्याश्रवो

भवतीति व्याख्यातमेव ॥ चारित्र्यमोहाश्रयानाह—

कपायोदयात्तीव्रात्मपरिणामश्चारित्र्यमोहस्य इति ॥ ६-१५ ॥ सूत्रम् ॥

ममूदायार्थः प्रकृतः ॥ अययवार्थं त्वाह—‘कपाये’त्यादिना (१४५-६) कपायाः—क्रोधादयः तदुदयात् सामान्येन तीव्रो—रीद्रः
आत्मपरिणामः आत्मपरिणामविशेषः चारित्र्यमोहस्याश्रयो भवति, विशेषतस्तु शब्दादिविषयेषु गार्द्धर्मिण्यलित्वमनृतवादित्वं
व्यक्ततापरदारामिश्रियता स्त्रीवेदबन्धहेतवः, क्रजुसमाचाराता मन्दक्रोधकपायादिता स्वदाररतिप्रियता अनीप्यलित्वं पुरुषवेदबन्धहेतवः,
तीव्रक्रोधादिना पशूनां बन्धलक्षणमुण्डनरतित्वं स्त्रीपुरुषेणनङ्गसाधनशीलता शीलगुणग्रतधारि [ता] पालण्डयोपित्सु व्यभिचारका-
रिता तीव्रप्रिययादुसंगिता च नपुंसकवेदबन्धहेतवः, उत्प्राप्तनदीनाभिलापकन्दर्पोपहसनबहुग्रलापहासशीलता हास्यवेदनीयस्याश्रवः,
स्वयोक्तोत्पादश्लोचनपरदुःखाधिकरणशोककर्मूकतामिनन्दिता शोकमोहनीयस्य, विचित्रपरिपीडनपरचिचावर्जनबहुविधपीडाभावे-
नाघौत्सुवप्रतीतिंजननादी रतिमोहनीयस्य, परराजप्रादुर्भावनं रतिविनाशः पापशीलता अकुशलक्रिया श्रोत्साहनासूयादयस्त्वर-
तिवेदनीयस्य, स्वयम्भयपरिणामपराभवोत्पादननिर्दयत्वशसनदीनि भयवेदनीयस्य, सद्भर्मप्रसक्तचतुर्वर्णशिष्टवर्गकुशलक्रियाचार-
प्राणजुगुप्सापरिचादनशीलत्वाद्यो जुगुप्साऽऽश्रवा भवन्तीति, स्वपरकपायोदीरणा च कपायस्येत्याचार्याः॥ अधुना आयुप आश्रवा
उच्यन्ते, तत्र नारकादिभेदात्तुं द्रेत्याह—

बलारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुप इति ॥ ६-१६ ॥ सूत्रम् ॥

एतत् व्यापष्टे—‘बलारम्भे’त्यादिना(१४५-८) बहुः—प्रभृतो वाङ्मनःकायभेदैः आरम्भणमारम्भः, प्राणातिपातहेतुलङ्घलादि-

व्यापारः तद्भावो वहारम्भता, एवं परिगृह्यत इति परिग्रहः—द्विपदादिः बहुधासौ विचित्रजातिभेदेन गवादिना परिग्रहश्चेति समासः तद्भावो बहुपरिग्रहत्वं, x चशब्दात् कुणिमाहारपञ्चेन्द्रियवधादिग्रहः, यच्चोक्तं—“चउहि ठाणेहि जीवा नरयं गच्छंति, तंजहा—महारं-मयाए महापरिग्रहयाए कुणिमाहारेणं पंचिदियवहेण'मित्यादि^x” तदाह—नारकस्यायुप आश्रवा भवन्तीति ॥

माया तैर्यग्योनस्येति ॥ ६-१७ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे 'माये'त्यादिना (१४५-१०) माया निकृतिः शाब्दमिति पर्यायाः, सर्वविषयस्यैव गृह्यते, अविशेषेण लौकिकलो-कोचरेणु व्यवहारेणु, सा तैर्यग्योनस्यायुपः कर्मणः आश्रवो भवति प्रवेश मार्गो जायते, तद्द्वारेण तद्भावादिति ॥ एवम्-अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवमा(वा)र्जवं च मानुपस्येति ॥ ६-१८ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—'अल्पारम्भपरिग्रहत्व'मित्यादिना (१४५-१३) अल्पौ-स्तोकौ आरम्भपरिग्रहौ पूर्वोक्तौ तयोर्भावः अल्पा-रम्भपरिग्रहत्वं, असदिच्छाव्यावृत्त्या, स्वभावमादवाज्वमिति सहजं मार्दवम्-अकृत्रिमं प्रकृत्यैव जात्यादिमदस्थानेष्वनुद्धतत्वं एवं स्वभावार्जवं प्रकृत्यैवार्जवं, चशब्दात् प्रकृतिभद्रतादयो गृह्यन्ते, मानुपस्यायुपः आश्रवा भवन्तीति पूर्ववत् ।

निःशीलत्रतत्वं च सर्वपामिति ॥ ६-१९ ॥ सूत्रं ॥

निःशीलतां व्याचष्टे-निश्शीलत्रतत्वं शीलत्रतं प्राणातिपातनिवृत्त्यादि तदभावोऽनिवृत्तत्वं च, एवं भावप्रत्ययः प्रत्येकमभिसम्ब-ध्यते, सर्वपामित्यनन्तरोदितानां नारकतैर्यग्योनिमानुपाणां यदायुस्तस्यायुपः आश्रवो भवति, चशब्दार्थं, व्याचष्टे—'यथोक्तानि चे'ति प्रत्येकदेशेणु चक्षारम्भपरिग्रहादीनीति ॥ 'अत्रे'त्यादिसम्बन्धग्रन्थः, अथेति प्रज्ञे देवानामिदं दैवमायुस्तस्य दैवस्यायुपः क

आश्रय इति, अत्रोच्यते, अत्र पृष्टेऽभिधीयते—

सरागसंयमसंयमासंयमाक्रामनिर्जरावालतर्पासि दैवस्येति ॥ ६-२० ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—‘संयम’ इत्यादि (१४६-७), तत्र संयमनं संयमः—विषयकपाययोरुपरमः, विरतिः सम्यग्ज्ञानपूर्विका प्राणा-
तिपातादिनिवृत्तिः, नियमो न्तमित्यनर्थान्तरं एकार्थता रागः संज्वलनकपायोऽर्थतः सह रागेण सरागः तस्य संयमो—व्रतं,
एतन्न स्वरूपतः किंभूतमित्याह—हिंसाव्रतस्तेयाव्रतपरिग्रहेभ्यो विरतिव्रतमिति वक्ष्यते मत्समेऽध्याये, एवं संयमासंयमः
कनिव्र प्रवृत्तिः कचिदग्रचिचित्येयरूपः, अस्य पर्यायानाह—देशविरतिः—स्थूलप्राणातिपातादिनिवृत्तिः सर्वविरतेः सर्वप्राणा-
तिपातादिनिवृत्तिरूपायाः सकाशात् देशत्वात्, अणुनतं महान्तापेक्षया इत्येवमेकोऽयमर्थः, एतं संयमासंयमं ‘देशसर्वतोऽणुमहती’
विरतिरित्येयं वक्ष्यन्ते—भणिष्यन्ति मत्समेऽध्याये, ‘अक्रामनिर्जरे’ त्यादि निर्जरा-कर्मपुद्गलशटः न कामः—अपेक्षापूर्वकारिता यत्रा-
नुष्ठाने गाऽक्रामनिर्जरा, अवृद्धिपूर्वत्यर्थः, सा पराधीनतया चारुकादिवसेन धावनाद्यकरणेन तथा अनु-
रोधत्वाद्वाक्षिण्यादित्यर्थः, कस्मिंश्चिद्विशेषणं कुर्वन्ति अन्यभक्ता इत्यादि, एतदाह—अकुशलनिवृत्तिः धावनाद्यकरणेन आहा-
रादिनिरोधश्च पित्राद्यनुरोधेनेति, बालत्तप इति, द्वाभ्यामाकलितो बालः रागद्वेषाभ्यामिति, एतत्पर्यायानाह—बालो मूढः
अतत्त्वाभिनिविष्ट इत्यनर्थान्तरभेवमेकोऽर्थः, तस्य बालस्य तपो बालस्य तपो बालस्य तपो बालस्य तपो बालस्य तपो धर्माय
पतनं मरुत्प्रपातो भृग्वादियतनं जलप्रवेशो जले निमज्जनं आदिशब्दादुद्ग्रहनष्ट्रभक्षणादिग्रहः तदेवमुक्तनीत्या सरागसंयमः
संयमासंयमादीनि चोक्तलक्षणानि, चः मधुचये, दैवस्ययुपः प्राग्निरूपितशब्दार्थस्य आश्रवा भवन्तीति समानं पूर्वेण ।

‘अत्राहे’त्यादि सम्बन्धग्रन्थः, अत्र आश्रमाधिकार एव पर आह—अथ नाम्नः कर्मणः क आश्रव इति, अत्रोच्यते समाधिः—
योगवक्त्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्न इति ॥ ६-२१ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—‘कार्ये’त्यादिना (१४६-१७) कायवाङ्मनोयोगानां प्रागुक्तानां वक्त्रता मायाव्यवहारः तथाऽज्ञानादिक्रिया विसंवादनं च तत्तत्प्रतिज्ञाताकरणं, चशब्द उभयविशेषसमुच्चयार्थः, अथामिकदर्शनसंभ्रमादि च, किमित्याह—अशुभस्य नाम्नो नररूपात्यादेश्चतुस्त्रिंशद्देशस्य कर्मण आश्रवो भवति उपादानद्वारमित्यर्थः॥

विपरीतं शुभस्येति ॥ ६-२२ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे—‘एतदुभय’मित्यादिना (१४७ २) एतदुभयमन्तरस्त्रोक्तं विपरीतमिति कायवाङ्मनोयोगवक्त्रता अवि-
संवादनं चेत्येव धार्मिकदर्शनसंभ्रमादि च, किमित्याह—शुभस्य नाम्नो मनुष्यगत्यादेः सप्तत्रिंशद्देशस्याश्रवो भवतीति समानं
पूर्णेण । किंचान्यदित्यनेन सम्बन्धमाह—

दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णं ज्ञानोपयोगसंवेगौ शक्तितस्यागतपत्नी
संधसावुसमाधिवैद्यावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यवहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिमार्ग-

प्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकृत्त्वस्येति ॥ ६-२३ ॥ सूत्रम् ॥

सामान्येन शुभनामकर्मश्रमाभिधानेऽपि अचिन्त्यानुपमशक्तिप्रभावस्य तीर्थकृतस्तन्नामकर्मश्रमाभिधानमिति सूत्रसमुदा-
यार्थः । अन्यवार्थे त्वाह—‘परमप्रकृष्टा दर्शनविशुद्धि’रित्यादिना (१४७ ९) परमेत्यतिशयेन प्रकृष्टा पर्यन्तवत्तिनी ग्रन्थि-

भेदाविशेषेऽपि तथाभव्यत्वलक्षणोचमस्वभागेभेदात्, कैपेत्याह-दर्शनविशुद्धिरिति, सम्यग्दर्शननिर्मलता शङ्काघपायाभावेन,
 मय्यद्दर्शनस्यतेत्यर्थः, तीर्थकरनाम्नः आश्रयो भवतीति सम्बन्धः, तथा विनयसम्पन्नता चेति विनीयतेऽनेनाष्टप्रकारं कर्ममति
 विनयः—ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचारभेदाद्यत्तुद्धा, तत्र ज्ञानविनयः कालचहुमानोपधानादि, दर्शनविनयो निःशङ्कनिःकाङ्क्षगदिभेदः,
 चरणविनयः मभित्युक्तिप्रधानः, उपचारविनयोऽभ्युत्थानासनप्रदानाञ्जलिग्रह्यादिभेदः, एतत्संपन्नतेति, तथाऽतिगाम्भीर्यादितत्
 ममृततेत्यर्थः, चः समुच्चये, तथा शीलव्रतेष्वत्यान्तिको भृशमप्रमादोऽनतिचार इति, इह शीलमुत्तरुणाः पिण्डविशु-
 द्ध्यादयः, मुमुक्षोः समाधिहेतुत्वात्, व्रतग्रहणात् पञ्च महाव्रतानि रात्रिभोजनविरतिपर्यन्तान्युच्यन्ते, शीलानि च व्रतानि च शील-
 व्रतानि तेष्विति-तद्विषयः आत्यन्तिकोऽत्यन्तभवः असावपि भृशम्-अत्यर्थं, क एवंभूत इत्याह-अप्रमादः, कृपायादिनिद्रा-
 चिरूथादिलक्षणः प्रमादः, अयमेवानतिचारः स्वकीयागमानतिक्रम इत्यर्थः, अभीक्ष्णं मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणं ज्ञानं द्वादशशङ्कं प्रव-
 चनं प्रदीपाद्भुग्राग्रादद्भवस्थानीयं, तत्रोपयोगः प्रणिधानं सूत्रार्थोभयविषयः आत्मनो व्यापारस्तत्परिणाभितेति, संवेगश्चेति
 अभीक्ष्णमिति प्रवर्तते, संवेजनं संवेगः-संसारभीत्या तद्विचलनपरिणामः, चः समुच्चये, तथा यथाशक्ति त्यागेति इह शक्तिः-
 सामर्थ्यं यथाऽनुरूपा शक्तिर्यथाशक्ति तत्पूर्वकस्य त्यागो न्यायार्जितस्य दानं पात्रे यो निसर्गः तथा तपश्चेति कर्मणः तापना-
 च्छोपणात्प इति, तद्विधा-बाल्याभ्यन्तरभेदात्, बाल्यमनशनादि इतस्तु प्रायश्चित्तादि, एतद्धयं यथाशक्तीत्यभिसम्बध्यते, तथा
 सद्धस्य साधूनां च समाधिवैयाघृत्यकरणमिति, तत्र संघो-ज्ञानाद्याधारः साध्यादिसमूहस्तस्य समाधिः-स्वस्थता एतत्-
 करणं साधवः-प्रव्रजिता एव, तेषां च किमित्याह-वैयाघृत्यकरणं व्यावृत्तिः-तत्कार्यनिष्ठानप्रवणता तस्या भावो वैयाघृत्यं,

एतत्करणं च, एतद्यथासंख्यमेव, प्रायः श्रावकादेवैवावृत्त्याकरणात्, समाधिकरणं तु सर्वविषयमेव तथाऽधिकरणाद्यकरणेन, एवं
 अहंत्स्वाचार्येषु बहुश्रुतेषु प्रवचने च परमभावविशुद्धिश्रुक्ता भक्तिरिति, इहार्हन्तः—तीर्थकराः तेषु अहंत्सु ज्ञानादिपंचविधा-
 चाराचरणादाचार्यस्तिषु, बहु श्रुतं येषां ते बहुश्रुताः—प्रकृष्टश्रुतधराः उपाध्याया इत्यर्थः तेषु, प्रोच्यन्तेऽनेन जीवादयः पदार्था
 इति प्रवचनम्—आगमस्तस्मिंश्च, किमित्याह—परमः—प्रकृष्टो भावः—चित्तपरिणामः तस्य विशुद्धिः—औचित्यप्रवृत्त्या निर्म्मलता तद्युक्ता
 भक्तिः, औचित्येन बाह्यसेवा इत्यर्थः, आयतनगमनधर्मश्रवणसिद्धान्तलेखनादिरूपा, तथा सामायिकादीनामावश्यकानां
 भावतोऽनुष्ठानस्यापरिहराणिरिति, इहारक्तद्विष्टः समः तस्यायः—प्राप्तिः स प्रयोजनमस्येति सामायिकं—सकलसावद्ययोगविर-
 तिलक्षणं प्रतिक्रमणादि तदादियेषां आवश्यकानां तानि सामायिकादीनि तेषां सामायिकादीनामावश्यकानाम्—अहोरात्राभ्यन्तरे
 कर्तव्यान्यावश्यकानि—अवश्यंतयाऽनुष्ठेयानि, तानि च सप्तदशविधानसंयमविषयव्यापाररूपत्वाद्नेकप्रकाराणि इच्छामिथ्यातथा-
 ऽऽकारादीनि तेषां भावतोऽनुष्ठानस्यापरिहराणिः, भावत इति तदुपयोगानन्यत्वकथनं, अनुपयुक्तस्य हि सर्वक्रियानुष्ठानं
 द्रव्यमात्रत्वात् शुभन्धनिर्जराफलशून्यं प्रवचने अवघुष्यते तत् सद्भावात्तदहितचेतसो यदनुष्ठानकरणं तस्यापरिहराणिः—यथा-
 विहितकालासेवनमन्युनातिरिक्तयेत्येवमेवा आवश्यकपरिहराणिस्तीर्थकरणामकर्मण आश्रवो भवति; 'सम्यग्दर्शने'त्यादि,
 (१४७-१४) तच्चार्यश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनं सकलगुणाधारः तदादिर्यस्यासौ तदादिः तस्य सम्यग्दर्शनादेर्मोक्षमार्गस्य सक-
 लकर्मक्षयोचरकालमात्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षस्तस्य मार्गः—पन्थाः प्राप्नुपायः सम्यग्दर्शनज्ञानक्रियालक्षणस्तस्य प्रभावना
 प्रत्यापनं प्रकारेणेत्याह—निहत्य मानं करणोपदेशाभ्यामिति, मानोऽहङ्कारः, स च जात्यादिस्थानोद्भूतः श्रेयोवि-

घालकरी, यथाऽऽह—‘श्रुतशीलविनयसंपूषणस्य धर्मार्थकामविघ्नस्य । मानस्य कोऽवकाशं ब्रुहूर्चमपि पण्डितो दद्यात् ॥१॥ (प्रश. २.७)
 तमेवंविधं मानं न्यत्कृत्य करणं स्वयमनुष्ठानं श्रद्धावतः कालविनयबहुमानाद्यासेवनं मूलोत्तरगुणप्रपञ्चानुष्ठानं चेति, उपदेशः—
 अन्यस्य प्रतिपादनं बहुविधविद्वज्जनसमितिषु स्याद्वादन्यायावष्टम्भेन प्रसभमपहृत्य प्रतिभामेकान्तवादिनामहर्तृप्रणीतस्यानवध-
 स्य सर्वतोमद्रस्य मार्गस्यैकान्तिकात्यन्तिकनिरतिशयावाधकल्याणफलस्योच्चैः प्रकाशनं प्रभावना, सा खल्वेवा तीर्थकरनामकर्मण
 आश्रयः । ‘अहंच्छासने’त्यादि (१४७-१५) वन्दनमस्कारपूजासत्कारार्हा अहन्तस्तेषां शासनमुपदेश आगमाख्यस्तदनुष्ठायि-
 नामागमविहितक्रियानुष्ठायिनां श्रुतधराणामित्यनेन स्वयमधिगतज्ञानामिति प्रतिपादयतीति, परप्रत्ययानुष्ठायित्वं निषेधयति,
 अधीतप्रवचनार्थो हि विदितोत्तमर्गापवादप्रपञ्चः स्वातन्त्र्यात् क्रियाप्रवृत्तौ न व्याहन्यते, बालः—शुद्धकः कारणात् प्रव्रजितो
 जयन्यादिभेदः, जातिश्रुतपर्यायस्थविरास्रयः पट्टिपर्यः समवायाङ्गधरो व्रतारोपणोत्तरकालं विशतिवर्यश्च यथाक्रमं बृह्दः, तपो
 ब्राह्ममनश्नादि आन्तरं च प्रायश्चित्तादिस्तदस्यास्तीति तपस्वी विचित्रं वा तपः कनकरत्नावल्यादिभेदं वक्ष्यमाणं तद्योगात्तपस्वी,
 शिक्षत इति शिक्षः शिक्ष एव शैशः, स्वार्थे प्राज्ञादिवत्, शिक्षणशीलो वा छात्रादिपाठाणः प्रत्ययः शैशः, सूत्राधिगमेऽभियुक्तो,
 यथाविहितकालमध्येतव्ये श्रोतव्ये वाऽभ्युद्यत इत्यर्थः, ग्लानो मन्दपाटवः सव्याधिकत्वाद्भक्तपानाद्यन्वेपणे न प्रत्यलः, आदि-
 ग्रहणात् बुलगणमनोऽपग्रहः, चशब्दः समुच्चये, श्रुतधराणां बालादीनां च संग्रहादिकारित्वं, तत्र संग्रहः परिग्रहणमुपसंप-
 दालोचनापूर्वकं संयमानुष्ठानश्रुताध्ययनचोदनार्थं, उपग्रहो वस्त्रपात्रोत्पादनबहुगुणक्षेत्राक्रान्तिलक्षणः, अनुग्रहो भक्तपानयथायो-
 ग्यवसतिप्रदानादिलक्षणः एतत् करोति तच्छीलश्च तद्भावः सद्ग्रहोपग्रहानुकासित्वं तत्परिणाभितेति यावत्, प्रवक्तीति प्रवचनं अत

एव युतयरादयो भगवद्भाषितार्थप्रतिपादनपरिणामाः प्रवचनशब्दवाच्यास्तेषु चात्सल्यमुक्तं सङ्ग्रहोपग्रहानुग्रहलक्षणं, इतिशब्दः
 आपर्यः, विंशतेः कारणानां यत्रकारेण किञ्चित् सूत्रे किञ्चिद्भाष्ये किञ्चिदादिग्रहणात् सिद्धपूजाक्षणलवध्यानभावनाख्यं अनुपात्त-
 मुपयुज्य च वक्ता व्याख्येयम्, इदानीं उपसंहरति—‘एते गुणा’ इत्यादिना (१४७-१७) एते यथोदिता गुणा दर्शनविशुद्ध्या-
 दयः आत्मनः परिणामाः मयुदिताः प्रत्येकं च तीर्थकरनामकर्मण आश्रया भवन्ति, न पुनर्नियमोऽस्ति समस्ता एव व्यस्ता एव
 या, विरूपाथो वाग्यब्दः, इतिशब्दः तीर्थकरनामकर्मार्थवेयचाप्रतिपादनार्थ इति ॥ नामानन्तरनिर्देशभाजो गोत्रस्योपादाने किं
 निबन्धनमिति, तद्विद्या गोत्रं—नीचैरुन्नेश्च, तत्र तावन्नीचैर्गोत्राश्रयप्रसिद्धयर्थमिदमाह—

परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणाच्छादनोद्भावेने च नीचैर्गोत्रस्येति ॥ ६-२४ ॥ सूत्रम् ॥

एतदेव विषुष्यन्नाह—‘परनिन्दे’त्यादि भाष्यम् (१४८-३) परश्चात्मा च परात्मानो, निन्दा च प्रशंसा च निन्दाप्रशंसे, यथा-
 क्रममभिगम्यन्थः परात्मनिन्दाप्रशंसे, सन्तोऽस्तन्थ सदसन्तः विद्यमानाश्चाविद्यमानाः ते च ते गुणाश्च सदसद्गुणाः, आच्छादनं
 चोद्भावनं चाच्छादनोद्भावेने, अत्रापि क्रमेणाभिसम्बन्धः, सदसद्गुणाच्छादनोद्भावेने, चशब्दात् परात्मनिन्दाप्रशंसे समुचीयते, नीचै-
 र्गोत्रस्य कर्मण आश्रया भवन्ति तत्र स्वात्मव्यतिरिक्तः परः तस्य गुणवतोऽपि गुणाच्छादनद्वारेण निन्दा—अपवदनमभू-
 तानां भूतानां च दोषाणामुद्भावनं, स्वात्मनः प्रशंमनं स्तुतिर्गुणोद्भावनम्—अभूतानां भूतानां च गुणानामात्मनैव प्रख्यापनं, सन्तो
 गुणा विद्यमानान्तेषां छादनं संवरणं स्यगनं द्वेषात् पृष्टोऽपि, प्रस्तुतत्वात् परसम्बन्धिगुणगणा-
 च्छादनोपेय म्बन्ध्यं, आत्माऽभिगम्यन्थेनासतामभूतानामेव गुणानामुद्भावनं करोति पृष्टोऽपि वा प्रख्यापयतीति यावत्, एतदेव

च स्फुटतरं विभजते—‘आत्मपरोभयस्थ’मिति, आत्मस्थमसद्गुणोद्भावनं परस्थं सद्गुणच्छादनं, आत्मपरावेवोभयं तत्र स्थितं वर्त्तमानं, नीचैरिति नीचं जघन्यं हीनं, गोत्रमिति गूयतेऽभिधीयते आहूयते चानेनेति गोत्रं, यत् कर्म्मशुभं तन्निमित्तीकृत्याभिधाप्रवर्त्तते चण्डालश्चपचमत्स्यचन्धादि तन्नीचैर्गोत्रं कर्म्म, अभिसम्बन्धाच्चशब्दः कुत्साहेतुष्वेव प्रयुज्यते, एवमेते परनिन्दादयो जाति-कुलरूपचलश्रुताज्ञैश्वर्यतपोमदपरावज्ञानोत्सासनकुत्सनादयश्च नीचैर्गोत्रस्याश्रवा भवन्तीति ॥ इदानीमुच्चैर्गोत्राश्रवाभिधित्सयेदमाह—
तद्विपर्ययो नीचैर्वृन्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्येति ॥ ६-२५ ॥ सूत्रम् ॥

तदिति सर्वनाम पूर्वप्रकृतापेक्षं, प्राक् प्रकृता नीचैर्गोत्राश्रवाः तेषां विपर्ययो यथाऽभिहितवैपरीत्यं परगुणप्रशंसा आत्मनिन्दा च सद्गुणप्रकाशनमसद्गुणच्छादनमप्यात्मोत्कर्षपरिहारार्थं तथा नीचैर्वृत्तिः नीचैर्वर्त्तनं विनयप्रवणवाक्कायचित्तता, उत्सेको गर्वः श्रुतजात्यादिजनितः नोत्सेकोऽनुत्सेको विजितगर्वता एतौ नीचैर्वृन्त्यनुत्सेकौ, चशब्दात्तद्विपर्ययश्च, उत्तरस्येति सूत्रक्रमप्रामाण्यादुच्चैर्गोत्रस्याह, इतिशब्दः पदार्थवाचकः, नीचैर्गोत्रमुत्कृष्टं तस्याश्रवविपर्ययाः परगुणप्रशंसादयः परं चाश्रवद्वयं नीचैर्गृणितुत्सेकश्चोच्चैर्गोत्रस्याश्रवा भवन्ति, उच्चैरित्युच्चमुत्कृष्टमिक्ष्वाकुकारि(कुरु)भोजराजन्यादीति ॥ उक्तं गोत्रम्, आश्रवाधिकार एवायमनुप्रवृत्तः, तत्र समस्तकर्म्मप्रत्यवसाननिर्दिष्टस्यानुश्राहकसुखव्यवच्छेदकृतोऽन्तरायस्य क आश्रव इति ?, उच्यते—

विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ ६-२६ ॥ सूत्रम् ॥

विघ्नो विघातः प्रतिषेधः सव्याजो निर्व्याजश्च तस्य करणम्—अनुष्ठानं तत्परिणामयोगिनोऽन्तरायाभिधानस्य कर्म्मण आश्रवो भवति, एतदेव भाष्येण स्पष्टयति—‘दानादीना’मित्यादि(१४८-९) दानमादियेषां ते दानादयो—दानलाभभोगोपभोगवीर्यरिख्याः,

तत्र दानं विज्ञिष्टपरिणामपूर्वकं स्वस्य परस्वत्वापादनं, तदेव गृह्यमाणं प्रतिगृहीत्रा देयं लाभ उच्यते, भोगो मनोहारिशब्दादि-
 विषयानुमनं, उपभोगः-अन्नपाननमनाद्यासेवनं, वीर्यम्-आत्मपरिणामो विशिष्टचेष्टालक्षणः, एषां दानादीनां विभक्तकरणं येन
 येनोपायेन न दत्ते तं तमुपायमापादयति दातुः, एवं येन येनोपायेन न लभते लिप्सुः तथा भोगोपभोगानुभवनसमर्थो येन येनो-
 पायेन न भवति यथा चास्य वीर्यमुत्साहः पराक्रमो न भवति तथा तथाऽनुतिष्ठतोऽन्तरायस्य कर्मणः आश्रवो भवति, इति-
 ग्रन्थो विभक्तकरणविशेषप्रदर्शनार्थः, अधुना सकलाश्रवप्रकरणपरामर्शद्वारेणोपसंहरत्यध्यायार्थम्- 'एत' इत्यादिना, एते तत्प्रदोप-
 निष्ठगादयः सांपर्यायिकस्य संसारभ्रमणकारणस्याष्टविधस्य ज्ञानावरणादेरन्तरायपर्यवसानस्य कर्मणः पृथक् पृथक्-विवेकेन
 अपुनरुक्तया आश्रवविशेषा-सामान्याश्रवापेक्षया विशेषा भवन्ति इतिशब्दोऽत्राभिधित्सतसंक्षिप्तार्थः परिसमाप्ताविति ॥

इत्याचार्यश्रीहरिभद्राव्यायां (त्रयोविंशतिसमसूत्रेविनयसंपेत्यंतं) श्रीयशोभद्राचार्यनिर्युद्धायां

॥ आप्यानुसारिण्यां तत्त्वार्थदीकायां पष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

अत्राहोक्तं भवतेत्यादिना सम्यग्भाति भाष्यकारः, द्वेऽप्युक्तं पष्ठाध्याये सद्देदनीयकर्म्मार्थेषु 'भूतव्रत्यनुकम्पे'ति, मकल-
 ग्रयोपलक्षणं, अथवा यावत् संबंधोपयोगि तावत् एवोपादानं, व्रतीति श्रूयते मत्वर्थीयप्रत्ययान्तः, तत्र किं व्रतं को वा व्रतीति
 प्रश्नोपक्रमे, ननु व्रतप्रश्न एव न्याय्यः, तत्प्रस्तावात्, तत्परिज्ञानात् तत्संबंधे व्रती सुज्ञान एवेति, उच्यते, विशिष्टसम्बन्ध-
 ल्यापनार्थं व्रतिग्रहणं, वक्ष्यत उपरिष्टान्निःशाल्यो व्रती (७-१३) ति, प्राणातिपातादिविरतयो मायादिशल्यविविक्ता व्रतव्यपदे-
 ग्रामश्रुते, तथापि व्रतसम्बन्धाच्च व्रतीति, अत्रोच्यत इति व्रतस्वरूपनिर्णयार्थमाह—

हिंसानृतस्तेयाव्रत्यपरिग्रहेभ्यो विरतिव्रतम् ॥ ७-१ ॥ सूत्रं ॥

व्रतिस्वरूपं चेदमेव भाष्यमनूद्योपरिष्ठात् व्रतिपादयिष्यति 'गृहीमस्तानद्भूतान्यथ व्रती क' इत्यत्रेति, हिंसादयः कृतद्वन्द्वः पञ्च-
 म्यन्ताः, पञ्चमी च जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानानुपादानलक्षणा, तां च प्रत्येकं हिंसादय इत्यादिना भाष्येण दर्शयति,
 हिंसादयश्च वक्ष्यमाणाः, तत्र कृपायादिप्रमादपरिणतस्यात्मनः कर्तुः कायादिकरणव्यापाराद्द्रव्यभावभेदेन प्राणव्यपरोपणं हिंसा,
 प्राग्भहितामान्यलक्षणयोगे सति सद्भूतनिवृत्तासद्भूतोद्भावनविपरीतकटुकतावधादि मृषावचनं, परपरिगृहीतस्य स्वीकरणमा-
 क्रान्त्या चौर्येण शस्त्रप्रतिपिद्धस्य वा स्तेयं, पूर्वलक्षणयोगान् मोहोदये सति चेतनावेत्तनयोरासेवनमब्रह्म, मच्चित्ताचित्तमिश्रेणु
 द्रव्यादिषु शस्त्राननुमतेषु ममत्वं परिग्रहः, चशब्दः समुच्चयार्थः, एभ्यो हिंसादिभ्यः कायावाङ्मनोभिर्विरतिव्रतं, विरतिनि-
 श्रुतिः, ननु चाश्रितित्वात् कायादिद्वयमनुपादेयं भाष्येण, नायं दोषः, आत्मना हि विरतिः साध्या, सा च करणमवश्यंतयाऽपे-
 क्षते, तच्च कायादेव योग्यम्, अथवा प्रमत्तयोगादित्यत्र योगग्रहणं लक्षणसूत्रे सर्वव्रतविशेषणार्थं यत् तच्चेतसि सन्निवेश्य विवृतं

भाष्यकारेण, आश्रयाध्यायवक्तव्यशेषमेव चाधिकृत्य सप्तमाध्यायमाह, व्रतशब्दः शिष्टसमाचारान्निवृत्तौ प्रवृत्तौ च प्रयुज्यते लोके,
 निवृत्तौ तावद्धिमतो विरतिर्निवृत्तिः व्रतं, यथा वृषलान्नं व्रतयति—परिहरति, वृषलान्नान्निवृत्त इति, ज्ञात्वा प्राणिनः प्राणातिपाता-
 देर्निवृत्तौ केवलम्, अहिमादिलक्षणं तु क्रियाकलापं नावृत्तिं प्रवृत्तौ इति तदनुष्ठानप्रवृत्त्यर्थश्च व्रतशब्दः, पर्यो व्रतयतीति यथा, पर्यो-
 ऽभ्यन्तर एव प्रवृत्ते, नान्यत्र, इत्येवं हिंसादिभ्यो निवृत्तः शास्त्रविहितक्रियानुष्ठान एव प्रवृत्ते, अतो निवृत्तिप्रवृत्तिक्रियामाध्यं
 कर्मश्रमणमिति प्रतिपादयति, निवृत्तिप्रवृत्तौ च शास्त्रचोदिते, तदनुष्ठानान्मोक्षावाप्तिरिति, ननु च भाष्यकारो निवृत्तिवचनेमेव
 व्याचष्टे नतशब्दं, न प्रवृत्तिवचनमपीति तदेतत् कथं?, अयमभिप्रायो भाष्यकृतः—अन्यतरोपादानेऽन्यतरप्रतीतिः सम्बन्धिशब्दत्वा-
 दनत्येन, पितापुत्रादिवत्, यत उक्तं—“ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्ष” इति, प्राधान्यात् निवृत्तिरेव साक्षात् प्राणातिपातादिभ्यो दर्शिता,
 तत्पूर्विका च प्रवृत्तिर्गम्यमाना, अन्यथा तु निवृत्तिर्निष्फलं स्यादिति । विरतिशब्दस्यार्थं निरूपयति—‘विरतिर्निमित्तं’ त्यादिना
 (१४९-५) विरमणं विरतिः, नामशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः, हिंसनं हिंसा—प्राणवियोजनं, प्राणाश्चेन्द्रियादयः तत्सम्बन्धात् प्राणिनः—
 एरुद्धिचतुःष्वेन्द्रियारयाः, तान्निरुद्धानुसारात् अभ्युपेत्येति श्रद्धाय प्रतिपद्य भावतोऽकरणं विरतिज्ञानश्रद्धानपूर्वकं चारि-
 त्तमितियावत्, तदेव चारुणं विवृणोति पर्यायैः—अकरणं निवृत्तिरुपरमो विरतिरित्यनर्थान्तरमिति, चरणस्यैते पर्यायाः,
 तत्राकरणमिति निवृत्तिप्रवृत्तिकयालक्षणं चारित्रं मनोवाक्यायकृतकारितानुमतिभेदोत्पन्नसप्तचारिशब्दतत्त्विकल्पभावनया परि-
 हारादनुष्ठाने, एवं निवृत्त्यादयोऽपि भावनीयाः, पर्यायशब्दैश्च व्याख्यानमसमोहार्यं प्रदेशान्तरेऽस्मिन्मिति ॥ तदेतद्विशेषचोदितं पञ्च-
 तयानिपयं नताभिधानं विरत्याश्रयविवक्षानशेनासकलकृत्स्नभावादुभयथा वेदितव्यमित्याह—

देशसर्वतोऽणुमहती ॥ ७-२ ॥ सूत्रम् ॥

दंश्र मयं च देशमवै ताम्यां देशमवतः, विरामार्थपिक्वा पञ्चमी, अणु च महती च अणुमहती, कथं पुनर्विरतिसामान्यमेकं सद् द्विधा भिद्यते?, विद्यशावशेन दंश्रमवर्वाभिधानाद्वा एकत्वादिविद्वक्षायामेकवचनादिवत्, हिंसादिविरतिव्रतप्रस्तावाच्च यथाक्रममभिसम्बन्धः, दंश्रमवर्वाग्रहणं निरत्या महाभिमम्बध्यते अणुमहद्ग्रहणं व्रतेन, देशतो विरतिर्महाव्रतं, एनमेव सूत्रार्थं भाष्येण स्पष्टयति 'एभ्य' इत्यादिना, 'एभ्य' इति (१४५-८) प्रस्तुतानि परामृश्य हिंसादीनि सर्वतो व्यवच्छिन्दन्नाह-एकदेशविरतिरणुव्रतमिति मकलप्राणिगणविषया हिंसा, तस्याश्च विरतिः न सर्वस्याः, किन्तु देशत इति, एकदेशग्रहणेनैव स्पष्टयति-न सर्वस्मान् प्राणव्यपरोपणाद् विरतिः, किन्त्वेकदेशात्, स्थूलादित्यर्थः, स्थूलसूक्ष्मप्राणिभेदात् सङ्कल्पजारम्भजभेदाद्वा स्थूलसूक्ष्मत्वं, सा चैकदेशाद्विरतिरणुव्रतं स्तोत्रत्वादुच्यते, स्तोत्रकल्पमण्विति पर्यायाः, स्वल्पविषयमणुव्रतं, स्थूलात् प्राणातिपाताद् विराममि, स्थूलान् मृपावादादिति, कूटमाह्यदानादिः स्थूलः, नर्मादिद्रयोगतः सूक्ष्मः, स्थूलादत्तादानादिति, हठहरणादि स्थूलयंत्रहिकामुष्मिकाथौर्यदोषा गृहिणां, सूक्ष्मं परिहासतः, परकीयपरिलिपुवृणकाष्ठादिग्रहणं वा, स्थूलान्मैथुनाद् विरमामीति, स्थूलत्वमेकदेशजनितमत्र प्रतीयते, स्वदारसन्तोषः परदारनिवृत्तिर्वा, स्वदारसन्तुष्टः शेषयोपितो मातृवदनुपश्यति, परदारमिगमात् निवृत्तः परपरिगृहीतयोपितः परिहरति, अपरिगृहीतवेश्यामभिगच्छति, तथेच्छापरिमाणादन्यतो विरमामीति, केचित् महाव्रतानुयानात् स्वल्पव्रतत्वाद्याणुव्रतमिति व्याचक्षते ॥ सम्प्रति महाव्रतव्याचिख्यासया सर्वतो विरतिर्महाव्रतमिति आह-सर्वत इति, सर्वस्मात्-सूक्ष्मात् स्थूलाच्च प्राणव्यपरोपणाद् विरमामीति, एवं शेषाण्यपि सर्वतो वाच्यानि, महाविषयत्वान्महाव्र-

तमित्येतानि पञ्च महाव्रतानि भवन्ति, सम्यक्तत्त्वयुक्तानि मूलगुणवाच्यानि, ननु च यथैव मृषादिनिवृत्तिरहिंसाव्रतपालनार्थत्वात्
 मूलगुणा एवं निशीथभोजनविरतिरपि मूलगुणः स्यात्, उच्यते, अहिंसाव्रतपालनार्थत्वादिति समितिभिरनैकान्तः, अपिच—महा-
 व्रतधारिण एव तन्मूलगुणः, तद्विरहितस्य यस्मात् मूलगुणा एव अपरिपूर्णाः स्युरतो मूलगुणग्रहणे तद्ग्रहणमर्थोक्षिप्तं, यथा च
 सर्वव्रतोपकारिरान्यभोजनं तथोपवासादि, अतस्तन्मूलगुणो महाव्रतिनः शेषमुत्तरगुणः, अणुव्रतधारिणस्तूत्तरगुणो निशाभोजनवि-
 रतिराहारादित्यागादुपवासवत् तप एव तदिति प्रतीतं, कः पुनर्दोषः रात्रिभोजन इति चेत्, एवं मन्यते—उद्गमादिदोषरहितस्य वासर-
 परिगृहीतस्याभ्यवहारेणान्धसो नक्तं न किल दोष इति, एतदयुक्तं, कालातिक्रान्तस्य प्रतिषिद्धत्वात्, गृहीतानीतालोचितक्षण-
 विश्रान्तिसमनन्तरमेव च युजेरभ्यनुज्ञानात्, निशाहिण्डने चैर्यापथविशुद्धेरसंभवात्, दायकगमनागमनसस्नेहपाणिभाजनाद्यदर्श-
 नात्, आलोकितपानभोजनासम्भवात्, ज्योत्स्नामणिप्रदीपप्रकाशसाध्यमालोकनमिति चेत्तदप्यसद्, अग्निशस्त्रारम्भनिषेधात् रत्न-
 परिग्रहाभावात् ज्योत्स्नायाः कादाचित्कत्वात् आगमे निषिद्धत्वात् हिंसादिवदनासेवनीयमेव विभावरीभक्तमिति ॥ उक्तं व्रतं सवि-
 धानमणु महच्च, तत्र महाव्रतान्यधिकृत्य भावनाद्वयम्—

तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्च ॥ ७-३ ॥ सूत्रम् ॥

अणुव्रतस्य चोपरि वन्द्यवधादिकातिचारपरिहाररूपा वक्ष्यमाणाः अपायावधदर्शनादिकाश्च सामान्यरूपाः, महाव्रतं चोपभो-
 गाभिलाषिभिर्भृत्तिसंहननपरिहाण्या प्रमादवहुलैर्दूरक्षमस्तत्प्रतिपातपरिहारार्थं भाव्यन्त इति भावनाः, तदित्यनेन पञ्चविधस्येति
 मयं नाम्नाऽन्नस्त्वान् महाव्रतमिति मन्वध्यते, भाष्यकारस्तु यद्यपि सामान्येन व्रतस्येति विवृणोति तथापि तच्छब्दोपादानसामर्थ्या-

न्महाप्रणामिगम्वन्धः, अन्ये तु व्याचक्षते-द्वयोरपि व्रतयोर्न्याय्यः सम्वन्धः, सम्भवति हि श्रावकस्यापि कस्यचिद्यथोक्तं भावना-
 ज्ञालभेयं, एवं तस्य व्याप्तिः स्यात्, व्यापिन्यथ व्रतिनो भावना इत्यन्ते, तस्य पञ्चविधस्येति पञ्चप्रकारस्य प्राणातिपातविरत्यादेः
 स्वीयार्थं दाढ्यापादनार्थं स्थिरत्वं प्रयोजनमुद्दिश्य अभ्यसन्ते, अनभ्यसमानाभिर्भविनाभिर्मलीमसीभवन्ति अनभ्यसमानविधावत्
 महाप्रतानीति, एकैकस्येति व्रतस्य, सामानाधिकरणेन पट्टी, न समुदितानां पञ्चानामपीति, ननु च पञ्च पञ्चेति वीप्सा विव-
 क्षिता अत एकैकस्येति लक्ष्यते एव, अन्यथा वीप्सानर्थक्यं स्यादिति, उच्यते, सामान्यविशेषाभ्यां व्याख्यातृभिः प्रतिपद्यते-
 ऽर्थः, पञ्चविधस्य व्रतस्येति सामान्येनोपक्रम्य पुनर्विशेषणैकैकस्येत्याह, समुदाये मा भूदिति, पञ्चेति वीप्सायां द्विर्वचनं, अपरे
 तु प्रथमीयते-तत्तदर्थेयार्थं भावनाः पञ्चपञ्चश इति । ते चैवभिदधति-संख्यावाचिनः प्रातिपदिकाद् वीप्सायां द्योत्यायां
 'कारकात् ग्रस्प्रत्ययोऽन्यतरस्या'मिति द्वौ द्वौ ददाति द्विशो ददातीति वाक्यं दृष्ट्वा, तदेतदनुपपन्नं, यतः शस्त्रत्ययान्तेन
 व्रतानि भावना वा मन्वच्चेत्स्व ? , यदि व्रतानि ततः पृष्ठयन्तेन सम्वन्ध्यानि पञ्चानामिति, ततः कारकत्वा(भावा)त् पृष्ठ्याः
 ग्रस्प्रत्ययो न लभ्यते, अथ भावनाभिः सम्वन्धस्ततः पञ्च पञ्च भावना भवन्तीति पञ्चश इति वक्तव्यं, द्वितीयं पञ्चग्रहणं न
 कर्तव्यं, तन्स्वीयार्थं भावनाः पञ्चश इति पठितव्यं, एवमुभयथापि न घटते शस्त्रत्ययः, अतस्तत्स्वीयार्थं भावनाः पञ्च पञ्चेति
 न्याय्यं यत्, 'तत्पर्ये'त्यनेन प्रस्तुतभावनोपन्यासः, अहिंसा-प्राणातिपातविरतिः, अहिंसा-प्राणातिपातविरतिः, तावच्छब्दः क्रमा-
 ध्योक्तकः, अस्य प्रथममुच्यते, पश्चात् मृषावादादिविरेतरभिधास्यते, ईर्षणमीर्या गमनं तत्र समितिः-सङ्गतिः श्रुतरूपेणात्मनः
 परिणामः तदुपयोगिता-पुरस्ताद्युगमात्रया दृष्टया स्थावरजङ्गमानि भूतानि परिवर्जयन्नप्रमत्त इत्यादिविधिर्यसिमितिः १ । मनसो

गुप्तिः मनोगुप्तिः—मनसो रक्षणमाचरौर्द्रध्यानाप्रचारः धर्मध्याने चोपयोगे मनोगुप्तिः २। एषणा गवेपणग्रहणग्रासभेदात्रिधा, तत्रा-
 समितस्य पण्णामपि कायानामुपघातः स्याद् अतस्तत्संरक्षणार्थमेपणासमितिः ममस्तेन्द्रियोपयोगलक्षणा ३। आदानं—ग्रहणं निक्षेपणं
 —मोक्षणमौचिकौपग्रहिकभेदस्योपघेरादाननिक्षेपणयोः समितिः—आगमानुसारेण प्रत्युपेक्षणप्रमार्जने ४। आलोकितपानभोज-
 नमिति प्रतिगेहं पात्रमध्यपतितपिण्डथक्षुराद्युपयुक्तेन प्रत्युपेक्षणीयः तत्समुत्थागन्तुकसत्संरक्षणार्थम् आगत्य च प्रतिश्रयं भूयः
 प्रकाशवति प्रदेशे स्थित्वा सुप्रत्यवेक्षितं पानभोजनं विधाय प्रकाशप्रदेशानस्थितेन उल्बनीयं ५। इतिकरणः प्राणवधविस्तेर्भावनेय-
 चाव्यवस्थापनार्थः, एवमेताः पञ्च भानना मुहुर्मुहुर्भावयन्—वासयन् बहुलीकुर्वन् सरूलामहिंसां पातुं प्रत्यलो भवतीति । सम्प्रति
 सत्यवचनस्य भाननाः पञ्च प्रतिपादयन्नाह—‘सत्यवचनस्ये’त्यादि (१५०-१) सत्यम्—अवितथं सद्भूतार्थप्रतिपत्तिकारि असद्भूतं
 च—विपरीतार्थप्रतिपादनं प्राण्युपघातश्च ‘अनुवीची’ति देशीवचनमालोचनार्थे वर्तते, भाषणं—वचनस्य प्रवर्तनं, अतोऽयमर्थः—
 समीक्ष्यालोच्य वचनं प्रवर्तयितव्यम्, अनालोचितभाषी कदाचिन् मृषाऽप्यभिदधीत, ततश्चात्मनो लावर्गैरपीडाः फलमैहिकं
 परमरूपघातश्च नियत इति, तस्मात् समीक्ष्योदाहरणेनात्मानं भावयन् न मृषावचनजनितेनैतसा संपृच्यते १। क्रोधः—ऋषायवि-
 शेषो मोहकर्मोदयनिष्पन्नोऽप्रीतिलक्षणः प्रद्वेषप्रायस्तदुदाच परान् वक्ता स्वपरनिरपेक्षौ यत्किञ्चनभाषी मृषापि भाषेत अतः
 क्रोधस्य प्रत्याख्यानं—निवृत्तिरनुत्पादो वा श्रेयानित्यात्मनि भावयेद्, एवं च वासयन् सत्यनादितां न व्यभिचरतीति २। लोभः—
 वृष्णालक्षणः दृष्टमाधित्वादिदोषाणामग्रणीः समस्तव्यग्नैरराजा जलनिधिरिव दुर्भरः, कर्मोदयाविर्भूतो रागपरिणामस्तदुदायादपि
 वितयभाषी भवति, अतः सत्यवचनमुपालयता तदाऽपरपरिणामः प्रत्याख्येय इति भावनीय ३। भयशीलो भीलः, तच्चैहिकान्दिभेदात्

मत्तथा मोहनीयकर्मोद्देशजनितम्, उदयाद्य तस्यानृतभाषणं सुलभं भवतीत्यमीरुत्वं भावयेद्, अमीरुश्च न जातुचिद्विदितं भाषते,
 तस्मिन्नेव विनाचो वा मया रजन्यां दृष्ट इति, तस्मान्निर्भयवासनाध्यानमात्मनि विधेयमिति ४। द्वास्यं हसनमोहोद्भवः परिहा-
 मः तत्रपरिणतो ह्ययमात्मा परिहसन्न परेण सार्द्धमलीकमपि ब्रूयात्, तत्रपरिजिहीर्षया च हास्यप्रत्याख्यानमभ्युपेयं, एताः पञ्चापि
 भावनाः भावयन् सत्यत्रतरक्षणक्षमो भवतीति ५। तथा अदत्तादानविरतेः पंचैव भावनाः, तद्ब्रव्याचिख्यासयाऽऽह- 'अस्तेयस्य चे'-
 (१५०-२) त्याद्युपन्यस्यति, आलोच्यवग्रहो याचनीयः, स चापि पञ्चप्रकारः पठितो देवेन्द्रराजगृहपतिशय्यातरसाधार्मिकभेदेन, अत्र पूर्वः
 पूर्वो चाप्य उत्तर उत्तरो याधक इति संचित्य यो यत्र स्वामी स एव याच्यः, अस्वामियाचने तु दोषबाहुल्यमुक्तमार्प एव, अकाण्ड-
 नाडवार्धिकाप्रामुक्तमदत्तपरिभोगजनितं, तस्मादालोच्यवग्रहो याच्य इत्येवमात्मानं भावयेत्, इत्थं च भावयन्नादत्तादाने प्रवर्तत
 इति १। मरुद्देतेऽपि परगृहे स्वामिनो भूयो भूयोऽभीक्ष्णावग्रहाचनं कार्यं, अभीक्ष्णं नित्यं सुदुर्मुहः पूर्वलब्धपरिग्रहो ग्लानाद्य-
 वस्थागु मृत्पुरीपोत्सर्गपात्रकरणप्रक्षालनस्थानानि दातृचिचपीडापरिहारार्थं याचनीयानि, एवं च याञ्जामाचरन्नादत्तादानज-
 नितेनागया स्थस्यते २। तथा एतावदित्यवग्रहावधारणं एतत् परिमाणमस्यैतावत् परिमितं सर्वतः क्षेत्रमग्रहीतव्यं इत्येतदेवा-
 वधारणं सर्वतश्च परिणामावधारणं, तदभ्यन्तरवर्तिनीमूर्ध्वस्थानादिक्रियामासेवमानो न दातुः उपरोधकारी भवति, याञ्जाल एव
 नानवधारणे विपरिणतिरपि चेत्तसि स्याद्ब्रदान्यस्येति, आत्मनोऽपि चादत्तपरिभोगजनितः कर्मबन्ध इति ३। 'समानधार्मिके-
 भ्य' इत्यादि (१५०-३) धर्मं चरन्ति-आसेवन्त इति धार्मिकाः, समानाः-तुल्याः प्रतिपन्नैकशासनाः सम्यक्त्वादिमुक्तिमाधनसम-
 न्विताः साधवस्तेभ्यः पूर्वपरिगृहीतक्षेत्रेभ्योऽवग्रहो याच्यः, तदनुज्ञाताद्धि तत्रासनं, अन्यथा स्तेयं स्यात्, तदनुज्ञायां तु प्रतिश्रयादि

समर गृहीयादित्येवात्मानं भाषयेत् ४। तथाऽनुज्ञापितपानभोजनमिति पञ्चमी भानना, अनुज्ञापितं-अनुज्ञां प्रापितं-अनुज्ञया
स्वीकृतं पानभोजनं द्वयोक्तेन विधिनाऽप्यमानकं पाण्डमनुग्रविश्य व्यपगताङ्गविकारः पिण्डपणोपयुक्तः अकृतकारितानुमत-
मतिष्टुष्टं कल्पनीयमानीय गुरवे निवेद्यालोचनापूर्वकमभ्यनुज्ञातो गुरुणा मण्डल्यामेकको वा शुद्धीत, भुजिब् पालनेऽभ्यवहारे च
व्याल्येयः, ततश्च यावत्किञ्चिद्धर्मसाधनमुपकरणमौचिकौपग्रहिकमेदं तत् मर्वमनुज्ञातं गुरुणा वन्दनपुरस्सरं गुरुनवनविधिना परि-
भोक्तव्यम्, एवमात्मनि वामनामादधानो नातिक्रमत्यस्तेय एतमिति ५॥ अब्रह्मसेवननिवृत्तिः ब्रह्मचर्यं तस्यापि पञ्च भाननाः, तद्यथा
-स्त्रियो रूढ्या देवमानुषभेदाङ्घ्रिविधाः, पशुग्रहणात्चिर्यगजातिपरिश्रहः, तत्र वडवावालेवीगोमहिष्यजातिगादिषु सम्भगति मैथुनम्,
एताश्च सचिन्ताः, अचिन्ताः स्त्रियः पुस्तलेपचित्रकर्म्मोदिषु बहुप्रकाराः, पण्डकास्तृतीयवेदोदयवर्त्तनो महामोहककर्माणाः योषास्य-
सेवनाभिरताः क्लीवा इति प्रसिद्धाः, कृतबन्धैरेभिः संसक्तम्-आकुलं शन्यते यत्रास्यते च तच्छयनामनं-प्रतिश्रयसंस्तारकासनादि,
तच्च बहुपायत्वाद्दर्जनीयमित्येवमात्मानं भावयेत् ?। तथा स्त्रीपशुपण्डकानां अमन्निधानेऽपि रागसंयुक्तः स्त्रीणां कथा स्त्रीकथा राग-
संयुक्तस्य स्त्रीकथा अथवा रागसंयुक्ता चासौ स्त्रीकथा चेति रागानुबन्धिनी देशजातिकुलनेपथ्यभाषागतिविभ्रमेद्विहास्यलीला-
रूढप्रणयकलहशृङ्गाररसानुविद्धावात्येय चित्तोदधिरवश्यंतया विक्षोभमानतनोति तस्माद्दर्जनं श्रेय इति भावयेत् २। तथा स्त्रीणां
मनोद्वेरेन्द्रियालोकनवर्जनं मनोहराणि मानोन्मानलक्षणयुक्तानि दर्शनीयानि मृजावंतीन्द्रियाणि योपितामपूर्वविस्मयसनि-
र्भरतया विस्फारितलोचनः प्रेशते विरुचकुवलयविपुलदलच्छविनयनयुगलमस्याः कर्णजाहमकटाक्षमव्यालोकितं श्रगिति मनसिज-
ज्वलनमादीपयति, किमुत विरूढरूढाक्षकनचित्तम् ?, एवं यथाविभागमन्निविष्टावयमानि श्रोत्रघ्राणवदनपयोधरभरजघनस्थलादीनि

वाच्यानि, त्वगिन्द्रियभेदत्वात् स्नानफलश्राद्धुपन्यास इत्येवं तदालोकनाद्युपरतिः श्रेयसीति भावयेत्, तथा पूर्वैरतानुस्मरणपावर्जनं
 प्रत्रज्यापर्यायात् पूर्वो गृहस्थपर्यायस्तत्र स्तं-क्रीडितं विलसितं यदङ्गनाभिः सह तस्यानुस्मरणात् कामाभिः तत्स्मरणेन्धनानुस-
 न्यानतः संशुक्षते अतस्तद्वर्जनं श्रेय इति भावयेत् ४, तथा प्रणीतरमभोजनवर्जनमिति, प्रणीतो वृष्णः स्निग्धमधुरादिरसः
 क्षीरदधिनवनीतसर्पिर्गुडैतैलपिशितमधुमद्यापूपादि तदभ्यवहारो भोजनं ततो मेदोमज्जाशुक्राद्युपचयस्तस्मादपि मोहोद्भवः, अतः
 प्रणीतरसाम्भ्यवहारो वर्जनीय इत्यात्मानं भावयेत् ब्रह्मचर्यमिच्छन्निति ५। किञ्चनं-बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहः अविद्यमानकिञ्चनः अकिञ्चनः
 तद्भाव आकिञ्चन्यम्-अपरिग्रहिता तद्भावनाः पञ्च, तदभिधित्सयेदमाह- 'पञ्चाना'मित्यादि, (१५०-७) पञ्चानामिन्द्रियाणां
 अर्थीः-विषयाः स्पर्शादयः पञ्चैव तेषां मनोज्ञा-रागहेतवः तेषां मनोज्ञानाम्-इष्टानां स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दानां प्राप्तौ-ग्रहणे सति
 गाढ्यं स्नेहस्तेषु रागपरिणामोऽतस्तद्वर्जनं श्रेयः, तथा अमनोज्ञानाम्-अप्रीतिहेतूनां ग्रहणे द्वेषवर्जनं द्वेषः-क्रोधमानपरिणामः
 तत्त्यागात् पञ्चैता भावनाः भाव्यमानाः प्रतिक्षणमाकिञ्चन्यं परिपूरयन्ति, ममत्वलक्षणो भावतः परिग्रहस्तद्व्यवच्छेदादपरिग्रह
 इति ॥ किञ्चान्यदिति सम्बन्धाति, भावनाप्रस्तावेऽन्यदपि मोक्षानुगुणं भावयेदिति वर्त्तते, इतिशब्दोऽप्यर्थे, अतिव्रतं पञ्च पञ्च
 भावनाः अतिपादिताः, सम्यग्ति तु सर्वत्रतसामान्यभावनाः कथ्यन्त इति ।

हिंसादिज्विहामुत्र चापायावद्यदर्शनमिति ॥ ७-४ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे- 'हिंसादिज्वि'ति, हिंसादिज्वाश्रवेषु कियत्सु?, पंचस्त्वित्याह- हिंसानृतस्तेयब्रह्मपरिग्रहेषु आथवा उत्कलक्षणा-
 स्तेष्वपायदर्शनमवद्यदर्शनं च भावयेत्, ईहवामी प्रत्ययाया हिंसादियु प्रवृत्तस्य दृश्यन्ते, पापविपाकश्च दारुणोऽमुत्राशुष्णिम् परलोके

नरकादिजन्मनि अपायानर्थपरम्परा मुहुर्मुहुर्भावेत्, तद्यथेति हिंसायास्तादृशपायान् व्याचष्टे—‘हिंस्र’ इति हिंसनशीलो
 हिंस्रः प्राणव्यपरोपणजातसक्तिः हिंस्रबुद्धौ यस्मादर्थे नित्यं सततं उद्वेजनीयः संत्रासकारी, यतो भीषणवेपो ललाटतटारोपि-
 तभ्रूमङ्गः, अतः सत्त्वानामुद्वेगकारीति, नित्यानुबद्धवैरश्चेति अनुबद्धं-प्रसक्तं वैरमस्येति नित्यानुबद्धवैरः सर्वदाप्रवृत्तैरसन्तानद्य,
 तस्मान्नित्योद्वेजनीयो नित्यानुबद्धवैरश्च स्यात्, इहैव लोके वधस्ताडनं कसादिभिर्वन्ध पथात् पिण्डनं-निगडादिकः परिक्लेशः—
 अजुष्टग्रहणोष्णस्यापनजलावसेकनादिः, आदिग्रहणादुच्छ्वसनशिरःश्लेढनादि, प्रेत्येति मृत्ना अशुभां गतिं
 नारकतिर्यङ्गमानुपादिषु ग्रामोति, गर्हितो निन्द्यः, प्राक्तनजन्मोपात्ताशुभकर्मविपाकोऽयमस्य वराकस्येत्येवं भावयतो विवेकचलात्
 सर्वसच्चदयापरो भवति, अतो हिंसायास्त्यागो-व्युपरमः श्रेयानिति । यथा प्राणातिपातकारी प्रत्यपायान् ग्रामोति तथेति तथा
 अन्ततवाद्यपि अन्ततं वक्ष्यमाणलक्षणं तद्वादी अशुद्धयं नचनमस्येति, इहैवेति इहलोकके जिह्वाछेदादीन् प्रतिलभते ग्रामो-
 तीति, आदिशब्दात् कर्णनासिकाकरचरणच्छेदपरिग्रहः, तथा मिथ्या-अलीकमभ्याख्यानमनृतचनं तेनेति अभ्यारयानेन
 दुःखितेभ्यः, चशब्दः पूर्वदोषापेक्षः, किंभूतेभ्यः ?—‘चद्धवैरेभ्यः’ वद्धम्-अविच्छिन्नं वैरं येषां तेभ्यः वद्धवैरेभ्यः तदधिकानिति
 जिह्वाछेदादिभ्योऽप्यतिशयेन यातनाप्रकारान् मिथ्याभ्याख्यानाधिकांस्तान् दुःखहेतून् वधमन्धनादीन् आप्नोति, तीत्राशयो हि
 तीत्रस्थित्यनुभावमेव कर्मादत्ते, ‘प्रेत्ये’त्यादिना आमुष्मिकं फलमादर्शितं, यस्माच्चैवंविधो विपाकोऽनृतचनस्य तस्माद् व्युपरमः
 श्रेयानिति । यथाऽलीकानुष्ठानप्रत्ययोऽयमुक्तः तथा स्तेनः परकीयद्रव्याद्यपहारे प्रसक्तचित्तः सर्वस्य इति अपहियमाणद्रव्यादि-
 स्वामिनः उद्वेगं जनयति, इहैवेत्यादिना, हस्तादीनामवयवानां छेदनं शरीरात् पृथकरणं भेदनं तु सन्निविष्टानामेव वेधनं पाटना-

दिक् वक्ष्यमानमिति चर्च्यो-व्यापाद्यस्तस्य पानं-मद्यपानं तस्य प्रधानत्वात्, तत्पूर्वकमन्यदपि कणवीरबुसुममालाभरणखरघटि-
 कावलम्बनादि मारणं व्यपरोपणं आदिग्रहणात् स्वमांसखादनादि प्रतिलभते, प्रेत्येति गतार्थं, अतश्चौर्याद् व्युत्पन्नः श्रेयानिति ।
 यथा प्राणातिपातालीकस्तेयप्रवृत्ता दुःखं संस्पृशन्ति तथाऽब्रह्मचारीत्यादि, (१५१-३) अब्रह्मचारी मैथुनसेवी विभ्रमो विला-
 सविशेषः तेनोद्भ्रान्तं चिन्तं चल्म-अनवस्थितं यस्येति, विप्रकीर्णोन्द्रिय इति, तुच्छे विशिष्टे च विषये प्रार्त्तितेन्द्रियवृत्तिः, मनो-
 द्वेषु शब्दादिषु रागाङ्गेषु रागानुरक्तः अमनोद्वेषु द्विष्टेषु शब्दादिषु द्वेषाभ्युक्तात्मस्वरूपः, मदन्धो गज इवेत्यादिना हस्ति-
 मूर्खेण सह साधर्म्यं दर्शयति, इतरथाऽपि तिर्यग्जातिः हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिचिपर्यालोचने अक्षमा, स्वल्पज्ञानक्षयोपशमत्वात्,
 अतिशयेन तु मदकाले गुंजनमनोहारिध्वनिमधुकरालीढमदवारिनिर्भरस्नपितकपोलभिचिः अनाधृताधोरणव्यापारितनिशान्ताङ्कु-
 शक्तिगुमाग्रवेधजनितव्यथोन्मत्तगज इव शर्म-सुखं नोपलभते नावाप्नोतीतियात्, विभ्रमोद्भ्रान्तचित्तत्वात् विप्रकीर्णोन्द्रियत्वा-
 चेति युक्तिद्वयम्, अचित्तस्य च कुतः सुखेन सम्बन्ध इति ?, मोहाभिभूतश्चेत्यादिना मोहनीयकर्मोदयं सूचयति, स्त्रीपुंन-
 पुंसकवेदोदयाभिभूतः स तथा विजृम्भत इति, चशब्दात् पूर्वोक्तविधिसमुच्चयः, इदमकार्यं इदं कार्यं वा नाभिजानाति ग्रहाविष्ट-
 पुरूपवत् परवशत्वात्, ततश्च न किञ्चिदकुशलं न श्रारभते, निर्विकत्वात् सर्वमेव कुशलं मन्यत इत्यभिप्रायः ॥ 'परदारै'त्यादिना
 (१५१-६) ऐहिकामुष्मिकप्रत्यवायोपप्रदर्शनं, परेषां दाराः परदाराः-परपरिगृहीतयोपितः, श्रुतज्ञानप्रतिपिद्धश्च सर्वो मैथुन-
 व्यापारः परदारशब्दवाच्यः, तदभिगमनं-तदारीवेनं तज्जनितानिहैव वैरपरम्परा शिरच्छेदनं ताडनं वन्धनं द्रव्यापहारमादिग्रह-
 णाद् यातना नानाविधाः प्रतिलभत इत्येत एव प्रत्यवायाः, 'प्रेत्य चे'त्यादिना, पारलौकिकप्रत्यवायप्रदर्शनं, तस्माद्ब्रह्मणो

व्युपरमः श्रेयानिति ॥ यथा प्राणातिपातादिग्रवृत्तः प्रत्यपायेन युज्यते तथा परिग्रहवानित्यादि (१५१-९) शास्त्राननुज्ञातो
 मूर्च्छासिपदं च परिग्रहः तद्वान् परिग्रहवानिति, ऐहिकप्रत्यवायप्रदर्शनार्थं शकुनिरिवेत्यादिदृष्टान्तग्रन्थोपन्यासः परप्रत्यायन-
 प्रयोजनः, मांसपेक्षाति मासखण्डमेव दीर्घं पेशुच्यते, आदानमोक्षणव्यापारवत्त्वात् पादोऽपि हस्त एव शकुनेः, मांसपेशी हस्तेऽस्येति
 मांसपेशीहस्ताः, व्यधिकरणानामपि गमकत्वाद्बहुनीहिः, कण्ठेकालवत्, अन्येषां क्रव्याच्छकुनानामिति, आममासभक्ष्याः क्रव्या-
 दोऽभिधीयन्ते, कृतविकृतशब्द उपपदे क्षिप्रप्रत्ययादेः, पृषोदरादित्वाच्च कृतविकृतशब्दस्य क्रव्यादेशः, कृतविकृतमांसभक्षाः स्युः
 क्रव्यादः, कर्मण्यणेवेति, मांसपेशीपरिग्रहेतोः क्रव्यात् पतत्रिणामिहैत्र गम्योऽभिभवनीयश्चञ्चुचरणनखमुखपक्षतिग्रहतः परिशदत्प-
 तत्रजः शरणार्थी वियति नश्यति निरालम्बनः, परिश्रान्तस्तरुशिखरातुपद्मप्रासिसमन्तरमाक्रम्य बलादाहृतमांसपेशीकः किञ्चिदुच्छ-
 सन् कण्ठागतप्राणः कृच्छ्राद् विमुच्यते शकुनिभिः, तस्करादीनां च गम्यः परिग्रहवान्, आदिग्रहणाद्राजदायादादिपरिग्रहः, तस्करादयः
 प्रममं चौर्येण चापहारमाचरन्त्यमिभूयेति, अर्जनम्-उपादानमुपात्तस्य परिपालनं रक्षणं क्षयो-नाश इति, अर्जनादिकृतांश्च परिग्रह-
 याननामोति दोषान्, तत्रार्जनं न्याग्यमन्याग्यं च, न्याग्यं वाणिज्यकर्मकरत्वकृव्याद्युपायं, तच्चातिक्लेशयुक्तं, अन्याग्यं तस्कर-
 त्वाद्युपायसाध्यं, तत्रापि वधनन्धविशसनादिदोषाः, रक्षणमपि सत्रस्तचेतसो रात्रिदिवं नृपदहनतस्करदायादमूपिकादिभ्यः क्लेश-
 चहुलं, क्षयोऽप्युपभोगादपुण्योदयाच्च, तत्रोपभोगकालमधिकृत्येदमाह-न चास्य तृप्तिर्भवतीन्धनैरिवाग्नेरिति (१५१-११)
 उपभुञ्जानस्यापि चास्य तृप्तिरसम्भाव्याऽग्नेरिन्धनैरिति प्रक्षिप्यमाणैः प्रवृद्धज्वालालापस्य, प्रत्युत वृद्धिरेव जायते, एवं परिग्रहवतः
 प्राज्यद्रिणराशेसपि प्रतिक्षणमपूर्वापूर्वद्रव्यावाप्ती सन्ततीवेच्छा विजृम्भते, इच्छयाश्चानितृप्तौ तृप्त्यभावः, न चातृप्तः सुखलेशे-

शेनापि युज्यत इति, अपुण्योदयादपि क्षयो भवति विभवस्य, दक्षिणोत्तरमथुराधिवासिचण्डियप्राप्तिप्रणशाख्यानकाङ्क्षावनीयः, तन्नाशे च हृदयातिसारग्रहणीदोषग्रहावेशाः, दौर्बल्यमरणावसानः शारीरो मानसश्च परिक्षेशः, लोभाभिभूतत्वाच्चेत्यादि, लोभक-पायानुरक्तचित्तो लोभाभिभूतः-तृष्णापिशिञ्चिकया वशीकृतस्तद्भावो लोभाभिभूतत्वं तस्माच्चेति, चशब्दः समुच्चयार्थः, इदं कर्त्तव्यमिदं न कर्त्तव्यमिति नापेक्षते नालोचयति, तत्र कर्त्तव्यं कार्यं, यत्र प्रवर्त्तते पुरुषस्तदात्वायत्योः सुखार्थी, तत्र नापेक्षते तृष्णान्धः शुचिकर्म्मनिष्ठानं, अकर्त्तव्यम्-अकार्यं तत्राप्यनालोच्य प्रवर्त्तते, न प्रत्यपायान्निभालयति, यतः पितरमपि हिनस्ति मातरमप्युच्छिनत्ति पुत्रमपि व्यापादयति भ्रातरमपि जिघांसति, प्रियां ज्ञायामपि झपयतीत्येवमकार्यमेतदिति नापेक्षते, 'प्रेत्य चे'त्यादिना पारलौकिकप्रत्यपायप्रदर्शनं, प्रकर्षकाष्ठाप्राप्तस्तृष्णाकपायः कृमिरागानुकारी, तत्परिणामश्चायमात्मा नरकादिपूपपद्यत इत्यागमः, लुब्धोऽयमित्यादिना (१५१-१३) त्वैहिकमेव प्रत्यपायशेषमाचष्टे, लुब्धरतृष्णावान् अदाता संचर्यकचिपो न कस्सैचिदुष्कृतमपि ददातीत्यक्षिलम्भनं निन्दते च, जनसमवायेष्वयशो लभत इति प्रतिपादयति, अतः परिग्रहाद् व्युपरमः श्रेयानिति ५। किञ्चान्यदित्यनेन सम्वन्धमाह-हिमादयः प्रक्रान्ताः किञ्चानेनापेक्ष्यन्ते, एतेषु हिंसादिष्विदमन्यद्भावयेत्, तदाह-

दुःखमेव वा ॥ ७-५ ॥ सूत्रम् ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः, अयायावद्यदर्शनं भावयेदुःखमेव वा भावयेदिति समुच्चयार्थो वाशब्दः, दुःखमेव च भावयेत् अपायावद्यदर्शनं चेति, एवकारोपादानात् सुखलवगन्धोऽपि नास्तीति प्रतिपादयति, दुःखमेव केवलं हिंसादयो, न सुखमपीति ॥ एनमेवार्थे भाव्येण स्पष्टयति-दुःखमेव चे'त्यादिना, (१५१-१६) हिंसादिष्विदमन्यद्भावयेत् हिंसानृतस्तेयान्नह्यपरिग्रहेषु विषयभूयमाणेषु दुःख-

हेतुषु दुःखस्य भावेषु च दुःखवद्बहुलाभेव भावयेदिति, केन प्रकारेणेत्याह—यथा मम अप्रियं न प्रीतिकारि दुःखम्—अनिष्ट-
भयोरगनिमिषं शरीरमनःपीडात्मकं व्यापत्तिपर्यवगमम्, एवं मर्षणां मन्वानामप्यप्रियं, वधवन्धच्छेदपाटनोच्छ्वननादिहेतुकमात्मा-
नुमानादवगमयमित्येवमालोचयतः कृतिनो मनसि निश्चितपवतिष्ठतेऽतो हिमाया व्युत्पन्नः श्रेयानिति ॥ अतोऽनृतभाषणमपि दुःख-
मेवेत्यभिधित्युराह—‘यथा ममे’त्यादि (१५१-१७), मिथ्याभ्याख्यातं तेन मिथ्याऽभ्याख्याननिनालीकाध्या-
रोपणाभ्याख्यातस्याभिमुखमाख्यातस्याभियुक्तस्य, प्रकाशितवानिदं कृतमुक्तं चेति तन्निमित्तं यथा मम प्रकृतं तीव्रं दुःखं भूत-
मुत्पन्नपूर्वमित्यर्थः, मम्यति वा भवत्यलीकाध्यारोपात्, तथा सर्वमन्वानां तादृगेव तीव्रं दुःखमभ्याख्यानहेतुकमुपजायनेऽसिन्नेव
लोकं, अमुष्मिन् पुनर्लोकं मिथ्याऽभ्याख्यानपरो यत्र यत्र जन्म प्रतिलभते तत्र तत्र तादृशैरेवाभ्याख्यानैरभियुज्यमानः मदा
दुःखमनुभवतीत्यनृताद्युत्पन्नः श्रेयानिति ॥ हिमानृतभाषणदुःखवत् स्तेयमपि दुःखमेवेत्याह—यथा ममेत्यादि, यथा मम
स्यद्रव्यम्येष्टस्य वियोगेऽपहाराक्रियया तस्करः कृते दुःखं मानसं शरीरं वा पूर्वमभूद्भवति चाधुना तथा सर्वसत्त्वानामतः स्तेया-
द्युत्पन्नः श्रेयानिति ॥ यथा च हिमानृतस्तेयानि दुःखस्वभावानि तथा रागद्वेषात्मकत्वान्मथुनं दुःखमेवेत्यादि (ना) पूर्वदुःखतुल्य-
तामतिदिशति, मायालोभौ रागः क्रोधमानौ द्वेषः, माया-छद्मरूपा तदाकारपरिणतश्च हिमानृतस्तेयेषु प्रवर्तते, लोभोऽपि गाढ्वर्च-
लक्षणः तन्परिणामश्च मांसादिगाढ्वर्थादुक्ताऽवग्रहणेन चौर्येण वा तेषु प्रवर्तते, तथा क्रोधमानाभ्यामपि प्रेरितो हिंसादिषु प्रवर्तते
इत्यत्यन्तप्रसिद्धं, मथुनस्यापि तावेव रागद्वेषौ निदानं, रागद्वेषकारणत्वाच्च मथुनमपि दुःखमेवेत्यवधार्यते, रागद्वेषावात्मा—
स्यभावः कारणं यस्य तदुःखमेव रागद्वेषात्मकत्वाद्दिग्मादिवत्, स्यादेतदित्यादिना (१५२-२) ग्रन्थेनाशङ्कते, प्रमिद्धिरियं योपि-

तामुपभोगे दशनच्छदपाताभितुम्बनयुःपरिरभणपीनस्तनतटीनखमुखात्रदारणगुह्यसंयोगीजनिमर्गमकालमाविस्पशनेन्द्रियद्वारकं
 सुखमनुभाप्रमाणसिद्धं भूयमा प्राणिनां अपह्वयानस्य प्रतीतिप्रत्यक्षविरोधावश्यं भाविनावित्यारेकिते भाष्यरूढाह—‘तच्च ने-
 त्यादि,(१७२-२)तदित्यनेन स्पर्शनसुखमभिमग्रध्यते, न खलु तत् सुखं, दुःखमेवेत्यभिप्रायः, यक्ष्यमाणपामनदृष्टान्तबलात् प्रती-
 त्तिप्रत्यक्षविरोधात्तस्पर्शो, इतस्तमेव दृष्टान्तमभिधापयन्नाह—कुत इति, कस्मादेतत् स्पर्शनसुखं दुःखमेव प्रतिपचव्यं, युक्त्यनन्तरात्,
 माध्यमाधनसंगतेन हि साधर्म्यदृष्टान्तेन प्रतिपत्तिरुपजायते, माध्यमाधनशून्येन न्यतिरेकदृष्टान्तेन चेति, भाष्यकार आह—
 ‘व्याधिप्रतीकारत्वादि’त्यादि, राजपुत्रक्षयबुध्वाद्यो व्याधिविशेषास्तेषां प्रतीकारः प्रतिक्रिया तन्निदानपरिहारेण भेषजोपयोगः
 पच्यसेवनं च, उद्धृतो हि व्याधिः शरीरमनमो वाधामाधत्ते, वाधाप्रतिक्षेपश्च भेषजाद्युपयोगमाध्यः, कर्मणां च क्षयोपशमोदयादयः
 क्षेत्रकालद्रव्यभावाद्येवा न खल्वत्यन्तिकं सुखोपजननमाधातुं ममर्थाः, दुःखप्रतिबन्धमात्रकारित्वात्, म्रदाश्च तमनस्थाविज्ञेयं सुखगिति
 मन्यन्ते, न्याधिश्च मरुध्वजः प्रथमोद्विष्टव्याधितुल्यविपाकत्, हेतुविरणयाह—असुखे ह्यस्मिन्निति दुःखमेव श्रान्ताः सुखमि-
 त्युपचरन्ति मोहादज्ञानाच्चेत्यतोऽसुखं दुःखं तस्मिन् सुखबुद्धिर्यथा गण्डादिषु पाकाभिमुखेषु परिपकेषु च तीत्रेदनापरिगतस्य जन्तो-
 स्तत्पाटनपृयनिःकरणेन वेदनामात्रशमः तथा पुरपवेदाद्युदयात्तीत्रात्तिभाजोऽत्रधारितविवेकत्रलस्य यत्रकिंचनकारिणो श्रद्धाविष्ट-
 स्येनर्त्तध्यानोपगतस्य सूच्यादिसंयोगे विलयतोऽसभ्यानि प्राप्तमच्छागमस्येन यादं ह्यिश्रतो नीजलेशानुत्सृजतः पृथलवानि सुखमभि-
 मन्यमानस्य तस्य तत् परमार्थतः दुःखं, तत्र सुखाभिमानी मूढस्याज्ञस्य, दृष्टान्तं न्याचष्टे—तद्यथेति कामसुखं दुःखमेवेति ख्याप्यते,
 तीव्रयेत्यादि (१५२ ४) तीत्रा इति परं काष्ठं गता तत्र चर्म शोणितम्—असुखं भीसं—पिणितं गता—प्राप्ता, तथैवविधया रुद्ध्वा

परिगतात्मा—व्याप्तगरीरः काष्ठादिकं ह्यनक्रियायाः कारणं नानारूपमुपदिशति, काष्ठशकलं—काष्ठखण्डं लोष्ठः—इष्टकादिखण्डं शर्करा—शर्कराटंकः नखयुक्तयो—नखसुरानि, प्रदर्शनमात्रमेतत्, एभिः काष्ठशकलादिभिर्विच्छिन्नगात्र इति विदारितगात्रः, ततश्च श्रवता रुधिरणाद्रः कंडूयमानः एवंविधाऽवस्थो दुःखमेव सुखमिति मन्यते मोहात्, तद्वत् मैथुनोपसेवीति, अनेन साम्यतामापादयति दृष्टान्तेन मह, ततश्च दुःखभावनावासितचेतसो मैथुनाद्बुपरमः श्रेयानिति ॥ यथा प्राणातिपातादयो दुःखं तथा परिग्रहोऽपीति, परिग्रहः—सन्निधादिभेदो ममत्वसम्बन्धः, अग्राह्यादीनि त्रीण्यपि परिग्रहविशेषणतयोपात्तानि, तेषु कांक्षा—अभिलाषः, स च दुःखं नैदकारित्वान्, प्राप्तेषु च परिग्रहेषु नष्टेऽप्यिति, नृपदहनतस्करदायादमूर्षिकादिभ्यो नष्टेषु शोकः, स च दुःखं, तथा 'प्राप्तेषु रक्षणं'मिति प्राप्तेषु—स्वीकृतेषु रक्षणं परियालनं, उपभोग इति आहारादिकः तत्र अचित्तुप्तिः—अतृप्तिता तत्रापि महत् दुःखं, अतः परिग्रहानुपरमः श्रेयानित्येवं भावयेत्, परिग्रहेऽन्वप्राप्त्यादिका वृत्तिर्न तु सूत्राणि । किंचान्यदि(१५२-१०)त्यनेन सम्बन्धमाह, भावनाधिकारे अन्यत्र किं भावयितव्यं?, आह—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थयानि सत्त्वगुणाधिकङ्कित्यमानाविनेयेष्विति ॥ ७-६ ॥ सूत्रम् ॥

एतत् व्याचष्टे—कृतद्वन्द्वानां द्वितीयया निर्देशः मैत्र्यादीन् भावयेद्यथासह्यं, मैत्रीं सत्त्वेषु प्रमोदं गुणाधिकेषु एवमन्यत्रापि योज्यं, मैत्री—सर्वमन्त्रविषयस्नेहपरिणामः येषु कृतापकाराः प्राणिनस्तेष्वपि मित्रतां चेतसि सन्निवेश्य क्षमेऽहमिति सर्वसत्त्वानां सम्यग्-मनोवासायैर्येषां च मयाऽपकारः कृतस्तानपि सत्त्वान् क्षमयेऽहं, क्षमां ग्राहयामीत्यर्थः, तत्र परः क्षमते वा न वेति, एतदेव स्पष्टतरं विवृणोति—'मैत्री मे सर्वभूतेऽपि वैरं मे न केनचिद्' वीरणासिदं कर्म वैरं, पुनः पुनः पानककरणमित्यर्थः, प्रमोदो गुणाधिकेषु

एतद् व्याचष्टे—'ग्रमोदो नामे'ति सम्यक्तत्वादिगुणाधिकेपु ग्रमोदो-हर्षस्तं भावयेत्, नामशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः, अलङ्कारः श्रोत्र-
 सुखत्वं, विनीयतेऽनेन कर्ममिति विनयः—ज्ञानदर्शनचरणोपचारभेदक्रियाविशेषः, विनयहेतुर्वन्दनं—प्रहृता मनोवाक्यार्थः विशेषत
 उत्तमाङ्गेन, स्तुतिः—सद्भूतगुणोत्कीर्त्तरूपा वर्णवादो—यशःप्रख्यापनं वैयावृत्त्यं—व्यापृतता चाल्लानगुरूपथासिशैक्षग्राघूर्णिकान्
 उद्दिश्य आगमविहितभक्त्यानवल्लपात्रप्रतिश्रयदण्डकाद्युपकरणमार्गणानयनप्रदानलक्षणो व्यापारस्तस्यानुष्ठानं—करणं, आदिशब्दा-
 देवकालापेक्षः साधूद्देशेन अनेकप्रकारः पूजाहेतुः संगृहीतः, सम्यक्तत्वं—तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं ज्ञानं—हिताहितावबोधकारि चारित्र्यं—
 मूलोत्तरगुणरूपं तपो—बाह्याभ्यन्तरविधानं एभिः सम्यक्तत्वादिभिरधिकाः साधवो गृहस्थादिभ्यः तेषु परेणात्मना उभाभ्यां वा कृता
 या वंदनादिलक्षणा पूजा तथा जनितः—उत्पादितः 'सर्वेन्द्रियाभिष्यक्त' इति सर्वग्रहणं सम्प्रमापेक्षं साधुगुणोत्कीर्त्तनसमये चित्त-
 कर्णदानविकसदुत्फुल्ललोचनाविभूतरोमाञ्चतनुत्वं यत् स मनःप्रहर्षः प्रमोद इत्याख्यायते । कारुण्यमित्यादि (१५३-८) करुणा-
 अनुकम्पा तद्भावः कारुण्यं, कः पुनरस्य विषयः?, क्लिश्यमानेष्वित्याह—क्लिश्यमानेषु—उपतापमनुभवत्सु, दीना-दुःखिताः शारी-
 रमानसदुःखाभिभूताः तेषामनुग्रहः कारुण्यं दृष्ट्वा दयेति पर्यायाः तदिति तत् कारुण्यं भावयेत् स्वक्षेत्रे, तत्क्षेत्रमाह—महामोहो-
 मित्यादर्शनान्तानुबन्ध्यादिः तेनाभिभूतेषु—वशीकृतेषु, अत एव च मत्तिश्रुतविभङ्गज्ञानपरिगतेष्वित्याह, मत्तिश्रुतविभङ्गाज्ञाना-
 न्युक्तलक्षणानि प्रथमे, तत्परिगतेषु—तदाकास्परिगतेषु, विषयाः—शब्दादयस्तेषु तर्पो विषयतर्पः, पिपासेति, तर्प इवाग्निः परिता-
 पकारित्वात् तेन दंदहमानचित्तेषु, न खलु विषयासोविनः कदाचित्चृष्यन्ति, स्थविरावस्थायामपि कांक्षामद्भावाद्, एवंविधावस्थेषु
 हितमित्यादि, हितं—शुक्तिसाधनम् अहितं—संसारसाधनं तयोः प्राप्तिपरिहारौ तत्र विपरीता प्रवृत्तियेषां, हितं परिहरंति अहितं आसे-

वन्ते तेषु विविधम्-अनेकप्रकारमैहिकामुष्मिकभेदं शरीरमनोविषयं दुःखं तेनादितेषु-हिंस्यमानेषु दैन्यसम्बन्धादीनाः-अभिहित-
याञ्चायुक्ताः कृपणाः-उत्सन्नान्वयाः अनाथाः-अग्रान्धवाः केनचिदपि अगृहीताः स्वयं चासमर्थाः बालाः-शिशवः मोमुहाः-
काहलाः वृद्धाः-सप्तसिंखत्ससंख्यामतीत्य वर्चमानाः तेषु कारुण्यमविच्छिन्नं भावयेत्, तथाहीत्यादि (१५३-१२) तथा च
भाषयन् उक्तेन प्रकारेण हितोपदेशादिभिरिति, हितोपदेशो-मुक्तिसाधनसम्बन्धः, आदिशब्दादेशकालोपेक्षान्नपानप्रतिश्रयक-
र्षट्भैषजैरपि तान् अनुगृह्णातीति, माध्यस्थ्यमविनेयेष्विति व्याचष्टे, रागद्वेषयोरन्तरालं मध्यं तत्र स्थितो मध्यस्थः-रागद्वेषेष्ववृत्ति-
रिति, अरक्तद्विष्ट उदासीनस्तद्भाव औदासीन्यं तत् उपेक्षेति, ईक्षणमालोचनं, सामीप्येन अरक्तद्विष्टतया-अरागवृत्तिना अद्वेषवृत्तिना,
एकार्याभिधायिनः शब्दाः, अविनेयानामिति(१५३-१४)विनीयन्ते-शिक्षां ग्राहयितुं शक्यन्त इति विनेयाः न तथा अविनेयाः-
अशिशार्हाः प्रकृतमिथ्यादर्शनावगृहीतचिन्ताः पूर्वव्युद्ग्राहिताश्चाविनेया इति, मृत्पिण्डकाष्ठकुड्यानीच मृत्पिण्डकाष्ठकुड्यभूताः; यथा
मृत्पिण्डादयो निश्चेतनाः श्रोत्रादीन्द्रियव्यापारशून्या नोपदिष्टमपि हितं समादत्ते तद्वदेते, तथा चोक्ताः, तदेव स्पष्टयति 'ग्रहण-
धारणे'त्यादिना (१५३-१५) उपदेशस्य ग्रहणं-प्रतिपत्तिः गृहीतस्याविस्मरणं धारणं एवमेतदिति निश्चितप्रत्ययो विज्ञानं ईहा
तच्चान्वेषिणी जिज्ञासा विचारणोत्तरकालमपोहः, एभिर्ग्रहणादिभिर्वियुक्ता महामोहो-मिथ्यादर्शनं तेनाक्रान्ताः अभिगृहीतमिथ्या-
दृष्टयो दुष्टावग्राहिताश्चेति दुष्टाः-रागादिदोषभाजस्तैश्च स्वपक्षानुरागात् परपक्षेद्वेषाच्चान्यथावस्तु ग्राहिताः इति विप्रलब्धाः, ते
चाजीवितावधेस्तमसद्ग्रहणं न मुच्यन्ति, तेषु पुनर्मध्यस्थं भावयेत्, तेषु तत्त्वावगतेरभावाद्द्विफल उपदेशः, कस्मात् कारणान्मा-
ध्यस्थ्यं भावनीयं?, 'नहि तत्रे'त्यादि, नैव तत्र मृत्पिण्डादितुल्ये दुष्टावग्राहिते च वक्तुर्हितोपदेशदानं साफल्यं भवति, निष्फलं

चोपदेशं तीर्थकृतोऽपि नाद्रिपन्ते, यथाह-सर्वं च देशविरति'मित्यादि, एवं च भावयतो व्रतानां स्थैर्यं भवतीति ॥ किंचान्यदित्यनेन सम्बन्धयति, अन्यदपीदं भावनीयमित्याह—

जगत्कायस्वभावौ च संवेगवैराग्यार्थमिति ॥ ७-७ ॥ सूत्रम् ॥

एतद् व्याचष्टे-तैस्तान् देवमानुषतिर्यग्नारकपर्यायान् गच्छतीति जगत् प्राणिजातमुच्यते, धर्मादिद्रव्यसन्निवेशो वा, चीयत इति कायः-शरीरं, जगच्च कायश्च जगत्कायौ तयोः स्वभावौ, तौ भावयेत् संवेगवैराग्यार्थं, यथासंख्यकेन सम्बन्धः, जगत्स्वभावं भावयेत् संवेगार्थं, कायस्वभावं वैराग्यार्थं, तत्र संवेगः-संसारभीरुत्वादिलक्षणः, वैराग्यं-शरीरनिष्प्रतिकर्मतादिलक्षणं, तत्र जगत्स्वभावो 'माता भूत्वा दुहिता भगिनी' (प्रश.)त्यादि, तथा जगत्-जीवाजीवद्रव्याणि तत्स्वभावः परिणामः, तेषामेव जगच्छब्दवाच्यानां द्रव्याणां जीवपुद्गलादीनां अनाद्यादिमत्परिणामयुक्ता इति, कश्चिदनादिपरिणामो जीवस्यासंख्येयप्रदेशवत्त्वेतनत्वज्ञानत्वादिः कश्चिदादिमान् देवत्वादिः, पुद्गलद्रव्यस्यापि मूर्त्तिमत्त्वरूपादिमत्त्वादिरनादिः, आदिमान् घटपटादिलक्षणः, धर्माधर्मयोः लोकाकाशव्यापित्वादिरनादिः, आदिमान् गतिस्थितिपरिणतद्रव्यजनितः, लोकाकाशस्याभूर्त्तत्वात्त्वादिरनादिः, आदिमानवगाहकद्रव्यापेक्षः, एभिर्युक्ताः प्रादुर्भावादयो जगत्स्वभावाः, अनाद्यादिमत्परिणामग्रहणेन प्रादुर्भावादयो विशेष्यन्ते, उत्पादविगमध्रौव्याणीत्यर्थः, अनादिना परिणामेन विशिष्टो यः प्रादुर्भावः-आत्मलाभो वस्तुनः, तथा सन्निवेशः-आदिमत्परिणामविशिष्टश्च प्रादुर्भावः-पर्यायान्तरोत्पादः, तिरोभावस्तु सन्तानरूपेणावस्थितो वैश्वसिको विनाश एव, अनादिलक्षणा स्थितिध्रौव्यमनादिपरिणामः, अन्यत्वेति सर्वद्रव्याणां परस्परं भेदपरिणामोऽनादिः, आदिमदनादिरनुग्रहः-परस्पोपकारादिलक्षणो जीवानां, विनाश-

स्तु प्रायोगिकः आदिमान् परिणामः, एवमेव जगत्स्वभावः पुनः पुनरालोच्यमानः संवेगाय सम्पद्यते, 'कायस्वभाव' इत्यादि (१५४-३) कायस्य स्वभावो जन्मप्रभृत्यनित्यतां-विनश्चरत्वं चालकुमारयौवनमध्यमस्थविरावथारूपं प्रतिलभते, अतः परिणामानित्यतां शरीरस्य भावयेद् यावदायुषः परिसमाप्तिः, ततः क्रोधेनाग्निना वातातपशोषणेन परमाणुपर्यवसानेन विभक्तोऽनित्य इति व्यपदिश्यते, अपरं कायस्वभावो दुःखहेतुत्वं बाधालक्षणं दुःखं सा च बाधा यावच्छरीरं तावदपि दुःखोपभोगः, तथा निःसारता कायस्वभावः त्वग्मांसादिपटलभेदेनोद्वेष्ट्यमानेऽपि न किञ्चित् सास्युपलभ्यते, एवं भावयतः शरीरेऽभिष्वङ्गो न भवति, तथाऽशुचित्वं कायस्वभावः, यतः मूलकारणं असृक्शुक्रं च, उत्तरकारणं आहारः, तस्य च विपाको अशौभनः अशुचिरेव काय इत्येवं भावयेद्, एवं च भावयतः संवेगो वैराग्यं च भवतीति, 'तत्र संवेगो नामे' त्यादि (१५४-५) तत्रेति चानयोः संवेगवैराग्ययोः संवेगस्तावदित्थंलक्षणः, नामशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः, भीरुः-मीतिशीलः संसारो-नारकतिर्यङ्मनुष्यामरभवत्प्रपञ्चः सकलदुःखमूलः संगाराद् भीरुः २ तद्भावः संसारभीरुत्वम्, उद्विजते हि श्रेक्षापूर्वकारी दुःखात्, न जातुचित्तप्रवणो भवति, आरम्भाः सूनास्थानानि प्राण्युपघातकराणि व्यापादनमद्वल्पपरितापजननप्राणापहारलक्षणाः सर्व एवारम्भाश्चेतनाचेतनवस्तुस्पर्शिनो, मूर्च्छाविशेषः परिग्रहः तेज्वारम्भपरिग्रहेषु दोषदर्शनादरतिः एहिकाशुग्मिकप्रत्ययाया दोषाः तद्दर्शनात्-तदुपलब्धेर्दुःखम् उद्वेगोऽग्नीतिररतिः, तद्वत्तत्र धर्मं चहुमानो धार्मिकेषु च, धर्मः-क्षमादिदशलक्षणकस्तदासेविनो धार्मिकास्तेषु बहुमानो धर्मो च, चकारः समुच्चयार्थः, बहुमानशब्दार्थनिरूपणाय- 'धर्मत्रयण' इत्यादि (१५४-६) प्राक्तावद् धर्मजिज्ञासा ततस्तद्भिज्ञप्रच्छन्नं पथाच्छ्रवणम्-आदरेणाकर्णनं ततः स्मरणानुष्ठाने, एष खलु धर्मविषये बहुमान आदरः-चित्तप्रमादः धार्मिकदर्शनेति धार्मिकाः-सम्यक्तं च ज्ञानक्रियानुष्ठायिनः साधवोऽगारिणश्च तद्दर्शने च

यद्विमानशिवप्रसोदपूर्वसोऽभ्युत्थानन्दनामनदानभक्तपानद्वयापत्रोपकरणप्रदानानुनजनलक्षणो भक्तिविशेषश्चित्तप्रमादः संवेगस्या-
 न्नियद्भ्ररः, उत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्तौ च श्रद्धेति संवेगः, मूलगुणास्तावत् सम्यक्त्वादयोऽगारानगारिणोऽनश्यंतया सन्ति तेषु
 गन्तु मौल्ये गुणेपूरोत्तरा ये गुणाः प्रकृत्यत्रया क्रमेणान्व्यिताः विण्डोपधिशय्यादिशुद्धिलक्षणाः समितिभाननातपःप्रतिमा-
 न्निग्रहादयन्नेपूरोत्तरं सुशक्त्यपेक्षा प्रतिपत्तिः-अभ्युपगमोऽनुष्ठानं तद्विषया श्रद्धा-अभिलाष इच्छेत्यनर्थान्तरम्, एवं तावत्
 संवेगः । 'त्रैराग्यं नामे'त्यादि (१५४-८) भावत्रैराग्यं, नामेत्यलंकारार्थं, शरीरस्य भोगोऽभ्यञ्जनोद्धर्तनस्नानान्नागरागधूपपुष्प-
 मालालङ्कारप्रतिनिगनेष्टाऽहारादिलक्षणः संगारश्चातुर्गतिरुक्ताभ्यां शरीरभोगसंभारभ्यां निर्दो-निर्मिण्णता शरीरयोगसंसा-
 रनिर्गम्यमुच्यमुद्देगः, तस्मान्निर्दोदान् लब्धोपशमस्य प्रतनुरूपायस्य रहिर्भोगो ब्राह्मः नास्तुक्षेत्रादिर्दशविधः यच्चमहाव्रतैर्वक्ष्यमाणैः
 गांदेगादिराम्यन्तश्चतुर्दशभेदस्तत्र वक्ष्यते, तेषूपधिपन्नमिपद्भो त्रैराग्यं, अभिपद्भः मूर्च्छा लोभो गाद्वर्थं तदाकारः परिणाम
 श्रातमनः, नाभिपद्भोऽनभिपद्भः निरपेक्षता तेष्वगाद्वर्थमिति, अत्राहेत्यादिना (१५४ १०) सम्बन्धमाचष्टे, अनवधारितहिंसादि-
 लक्षणस्य नियुक्तिर्नमित्यभिहितं भवताऽध्यायादौ तत्र नागच्छामः किंलक्षणा हिंसादयो येभ्यो विरतिर्नमित्यज्ञानस्य प्रश्नः,
 'तत्र हा हिंसा नामे'ति, नहि लक्ष्यसुपरतलक्षणव्यापारमभिधित्सितस्यार्थस्य जातुचिदाभिमोदायेति, तत्र तेषु पंचसु हिंसा
 किंलक्षणेति हिंसर तावत् पृच्छ्यते, तलक्षणैपरीत्याचहिंसा सुज्ञानेन, न च भिन्नजातीयानां पदार्थानां युगपच्छक्षणमभिधातुं शक्यं,
 अतः क्रमेण निर्देशे सति हिंसाभेय तामद्वाचस्मुरयः निरूपयितुमाह अत्रोच्यत इति, अत्र हिंसा लक्षणप्रश्ने भण्यते तल्लक्षणं-
 प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ ७-८ ॥ सूत्रम् ॥

प्रमाद्यतीति प्रमत्तः कपायविकथेन्द्रियन्द्रियनिद्रासवैर्निमित्तभूतैः, तत्र कपायाः षोडशानन्तानुबन्ध्यादिभेदास्तत्परिणत आत्मा
 प्रमत्तः, इन्द्रियाणि-स्पर्शनादीनि तद्धारकौ रागद्वेषौ, समामादिततत्परिणतिश्च प्रमत्तः, स्पर्शनादिनिमित्तभेदात् कपाया एव प्रमाद-
 हेतुत्वेनोपन्यस्ताः, प्रमादश्च आत्मनः परिणामः कपायादिनिमित्तः, दर्शनावरणकर्मोदयात् स्वापो निद्रापञ्चप्रकारा तत्परिणामाच्च
 पीतहृत्पूरिचोदयाकुलितान्तःकरणपुरुषत्रद् व्यामूढः करचरणविशेषशरीरपर्यवयानक्रियाः कुर्वन् प्रमत्तः, मधं-मधुवारशीधुमदि-
 रादि तदभ्यवहारे सत्यागतमूर्छ इव विह्वलतामुपेतः प्रमत्तोऽभिधीयते, विकथाः स्त्रीभक्तजनपदराजपृत्तान्तप्रतिवद्धाः, रागद्वेषावि-
 द्येताः स्यादिविकथापरिणतः प्रमत्तः, प्रमत्तस्य योगः, कर्त्तरि षष्ठी, योगपरिणामं विशिनष्टि-योगः व्यापारश्चेष्टा, प्रमत्तस्या-
 त्मनश्चेत्यर्थः, प्रमत्तयोगादिति पञ्चमी तृतीयाथे द्रष्टव्या, प्रमत्तयोगेन-प्रमत्तव्यापारेण यत् प्राणव्यपरोपणं, अथवा पञ्चमी-
 विधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानं, प्रामादमारुह्य प्रेक्षते प्रासादात् प्रेक्षते इति, एवं प्रमत्तयोगं प्राप्य प्राणव्यपरोपणं कुर्वन्नात्मा
 हिंसां निर्वर्त्तयति, प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणमारुह्य हिंसां निर्वर्त्तत इत्यर्थः, अथवाऽधिकरणे चोपसंख्यानं आसने उपविश्य प्रेक्षते
 आगनात् प्रेक्षते, एवं प्रमत्तं प्रमादस्तत्र प्रमादे स्थित्वा प्राणव्यपरोपणमाचरन्नात्मा हिंसां निर्वर्त्तयतीति पञ्चमी प्रयुज्यते, 'गत्यर्थक-
 र्मक' इत्यत्र भावकर्मणोरित्यनुवर्त्तते, तत्र वा क्तप्रत्ययः, प्रमत्तं प्रमादस्तेन च प्रमादेन योगः-सम्बन्धस्तदा वा परिणतिरात्मनः
 तत्र गुणहेतावस्तीलिङ्गे विभाषया पञ्चमी विभक्तिर्भवति, जाड्याद्बद्ध इति यथा, एवं प्रमत्तयोगात्-प्रमादसम्बन्धात् प्राणव्यप-
 रोपणमिति, प्राणाः पञ्चेन्द्रियाण्यायुष्कर्म कायो वाङ् मनः प्राणापानौ चेति दशधा द्रव्यपरिणामलक्षणाः पृथिव्यादिकायेषु
 यथागम्भवमवस्थिताः तेषां व्यपरोपणम्-अपनयनमात्मनः पृथकरणं, यथा चात्मपरिणतिक्रियया तद् व्यपरोपणं निष्पद्यते सा

क्रिया कर्तृमवायिनी हिंसेत्युच्यते, एनमेव च सूत्रार्थ भाष्येण स्पष्टयन्नाह- 'प्रमत्तो ग्रं इत्यादिना (१५८-१३) प्रमत्त इति प्रमत्त एव हिंसको, नाप्रमत्त इति प्रतिपादयति, प्रमत्तो हि आसग्रणीतागमनिरपेक्षो दूरोत्सारितपारमर्षसूत्रोपदेशः, स्वच्छन्द-प्रभावितक्रयादिदृष्टिचिज्ञानबहुलः प्राणिप्राणापहारमवश्यंतया करोति, द्रव्यभावभेदद्वयानुपातिनी च हिंसा, तत्र कदाचिद्द्रव्यतः प्राणातिपातो न भावतः ४, स्वपरिणामनिमित्ते च हिंसाहिंसे, परमार्थतः परिणामो मलीमसोऽवदातश्च, परस्तु कंचिन्निमित्तमात्र-माश्रित्य कारणीभवति हिंसायाः, स च द्रव्यतो व्यापन्नो न व्यापन्न इति नातीवोपयोगिनी चिन्ता, तत्र यदा ज्ञानवानभ्युपेत-जीवश्चतचः श्राद्धः कर्मक्षपणायैव चरणसम्पदा प्रवृत्तः कांचिद्धर्म्यां क्रियां अधितिष्ठन् प्रवचनमावृभिरनुगृहीतः पादन्यागमा-र्गवलीकितपिपीलिकाधिसत्त्वः मधुरिक्षप्तं चरणमाक्षेप्तुमसमर्थः पिपीलिकादेरुपरि पादं न्यस्यति व्युत्क्रान्तप्राणश्च प्राणी भवति तदाऽस्य द्रव्यप्राणव्यपरोपणमात्रादत्यन्तशुद्धाशयस्य शक्यपरिजिहीर्षोर्धिमलचेतसो नास्ति हिंसकत्वं, कदाचिद्भावतः प्राणातिपातो न द्रव्यतः, कपायादिप्रमादवशवर्त्तिनः खलु मृगयोरारूढकठिनकोदण्डस्य शरगोचस्वर्त्तिनमुद्दिश्यैकं विसर्जितशिलीमुखस्य शर-पातस्थानादपेते सारंगे चेतसोऽशुद्धत्वाद्कृतेऽपि प्राणापहारे द्रव्यतोऽग्रहस्तेष्वपि प्राणेषु भवत्येव हिंसा, हिंसारूपेण परिणतत्वात् काण्डक्षेपिणः, स्फुटदृढापुष्ककर्मशेषादपस्तुतो मृगः पुरुषप्रकाराच्च, चेतस्तु हन्तुरतिक्रिष्टमेवातो व्यापादकं, तथा अन्यस्थानत्रदा-तभावस्य जिघांसोरुत्क्रान्तजन्तुप्राणकलापस्य भावतो द्रव्यतश्च हिंसेत्येवमूहिते विकल्पत्रये प्रमत्तयोगत्वं द्वितीयतृतीयविकल्प-योस्तस्तयोरेव हिंसकत्वं, न प्रथमस्येति ।

अपरे तु प्रमादमष्टविधं वर्णयन्ति- "अज्ञानं संशयश्चैव, मिथ्याज्ञानं तथैव च । रागो द्वेषोऽनवरथानं, स्मृतेर्धर्मैर्बन्धनादरः ॥१॥

योगदुष्प्रणिधानं च, प्रमादोऽष्टविधः स्मृतः । तेन योगात् प्रमत्तः स्यादप्रमत्तस्ततोऽन्यथा ॥२॥” अपरे तु ब्रुवते—अप्रयत्नाममितः प्रमत्तः, प्रयत्नो द्विविधः—जीवजीवपदार्थपरिज्ञानमीर्यादिसमितिपंचकं चेति, एतद्विरहितः प्रमत्त उच्यते, सूत्रकारेण तु प्रमत्तयो-
 गादित्येवमभिदधता मर्ममैतत् प्रमत्तलक्षणं समग्राहीति, स्यादेतद्—अस्तु तृतीयविकल्पे प्राणातिपातः सम्पूर्णलक्षणत्वात्, मार्यमाणः प्राणी यदि भवति, हन्तुश्च प्राणीति यदि विज्ञानमुपजातं, हन्मीति च यदि यथरुचिचोत्पादो, यदि च व्यापादितः स्यात्, सर्वं चेदमुपपन्नं वृत्तीये, प्रथमाद्वितीयविकल्पे तु नास्ति एतत् समस्तमतः कथं तत्र हिंसकत्वम्? एतदेव च प्राणातिपातलक्षणमपरेण स्पष्टतर प्रपञ्चितं—‘प्राणातिपातः संचिन्त्य, परस्याध्रान्तमारण’मिति, द्विविधं मारणं—संचित्य असंचित्य च, संचिन्त्यापि द्विविधं—
 ध्रान्तस्याध्रान्तस्य च, अध्रान्तस्यापि द्विविधं—आत्मनः परस्य चेत्यतो विशेषणत्रयमुपादीयते, एतदुक्तं भवति—यदि मारयिष्या-
 म्येनमिति संज्ञाय पर मारयति, तमेव मारयति, नान्यं, अभिच्या, इयता प्राणातिपातो भवति, यस्तर्हि संज्ञयितो मारयति प्राणी न प्राणी? स वाऽन्यो वेति, सोऽप्यमश्यमेव निश्चयं लब्ध्वा तत्र ग्रहरति, योऽस्तु सोऽस्तिवति कृतमेतानेन त्यागचित्तं न भवतीति, तत्रायमंचिन्त्य योऽत्र घातः क्रियते ध्रान्तेन वा आत्मनो वा म न प्राणातिपातः, प्राणश्च वायुः कायचित्तसंमिश्रश्च प्रवर्तते, चित्तप्र-
 तिनद्वयचित्वात्, तमतिपातयति—मिनाश्रयति, जातस्य स्वरस्य सन्निरोधादनागतस्योत्पत्ति प्रतिबध्नातीति, जीवितेन्द्रियं वा प्राणः, कायस्य च सेन्द्रियस्य तज्जीवितेन्द्रियं व्यपदिश्यते, नत्वन्यस्य, आत्मनोऽभावात्, न ह्यात्मनः किञ्चित् प्रतिपादकं प्रमाणमस्तीति ॥

अन्यस्त्राह—आयुरुत्पन्नाऽथ विज्ञानं, यदा कायं जहत्यमी । अपविद्वस्तदा शेते, यथा काष्ठमचेतन ॥१॥ मिति, आर्हताः पुनरतु-
 द्विपूर्वरुमसंचिन्त्यापि कृतं प्राणातिपातं प्रतिजानते, अतुद्विपूर्वादिपि प्राणमघात् कर्तुरधर्मो, यथाऽग्निस्पर्शादाह इति, तेषां चैवमभ्यु-

पेयतां परदारदर्शनस्पर्शने च कामिन इव साधोरवद्यप्रसङ्गः, साधुशिरोलुंचने कष्टतपोदेशने च शास्तुः कुद्धस्येवाधर्मप्रसङ्गः, विशू-
 चिक्रामरणे चान्नदायितः प्राणवधः, भातुगर्भस्थयोश्चान्योऽन्यदुःखनिमित्तत्वात् पापयोगः, वध्यस्यापि च वधक्रियासम्बन्धादग्नि-
 स्थाश्रयदाहवधधर्मप्रसङ्गः, परेण च कारयतो नाधर्मप्रसंगः, न ह्यग्निमन्येन स्पर्शयन् प्रयोजयिता दहते, अचेतनानां च काष्ठादीनां
 गृहपाते प्राणवधात् पापप्रसङ्गः, न च दृष्टान्तमात्रात् स्वपक्षसिद्धिरित्येवमनेकदोषसम्भवात्त्रादुद्धिपूर्वकं प्राणातिपातावधमस्तीति,
 अत्रोच्यते जैनैः—प्राणातिपातावधेन प्रमत्त एव युज्यते, ग्रमत्तथ नियमेन रागद्वेषमोहवृत्तिः, प्रमादपंचके च कृपायप्रमादस्य
 प्राधान्यं, कृपायग्रहणेन च मोहनीयकम्भांशो, मिथ्यात्वदर्शनमपि संशयिताभिगृहीतानभिगृहीतपिशुनितं, रागद्वेषौ च विकथेन्द्र-
 याश्रयप्रमादेष्वप्यन्ययिनौ, निद्रा प्रमादः पञ्चविधोऽपि दर्शनावरणकर्मोदयादज्ञानस्वभावस्तदाकुलितचिचो मूढ इत्युच्यते, राग-
 द्वेषमोहाद्यात्मनः परिणामविशेषाः प्राणातिपातावधहेतवः सर्वमोक्षवादिभिरविज्ञानेनाभ्युपेयंते, सिद्धान्तविधिना च परित्यागा-
 करणं शरीरादेर्मन्वीकृतस्याविरतिः—अनिवृत्तिरात्मनः परिणतिविशेषः, साऽपि प्राणातिपातावधहेतुतया निर्दिष्टा भगवता भग-
 वत्यादिषु, अतीतकालपरिशुक्तानि हि शरीरादीनि पुद्गलरूपत्वात् समासादितपरिणामान्तराणि तदवस्थानि वा यावदपि योगक-
 रणक्रमेणन त्यज्यन्ते भावतत्तावदपि भङ्गितोमरकर्णिकाधनुर्जावास्नायुशरदाजकीचकशलाकाद्याकारेण परिणतानि प्राणिनां परिता-
 पमवद्रावणं वा विदधति सन्ति पूर्वकस्य कर्तुरवधेन योगमापादयन्ति, प्रतीतं चैतल्लोके, यो यस्य परिग्रहे चर्चमानः परमाक्रोशति
 हन्ति व्यापादयति वा तत्र परिग्रहीतुदौपित्तमपरित्यजतः, नन्वनयैव युक्त्या अवधक्षयहेतवः शरीरादिपुद्गलाः निर्जराहेतवः पुण्यहेतवो
 वा पूर्वकस्य कर्तुः पात्रचीवरदण्डकप्रतिश्रयाहारपरिणत्या तपस्विनामुपकारकत्वात् प्रसज्यन्ते, नैतदेवं, अवधमविरतिहेतुकं, निर्जरा

तु विरतिर्हंतुं न, पुण्यं च विरतिर्हेतुर्भवेत् भूयसा, न हि पापाश्रमादनिवृत्तः पुण्येन कर्मनिर्जरेण वा युज्यत इति, एषाप्यविरति-
मोहमनेकमेदमजहती प्रमादमेवास्रन्दति ॥

प्रमत्तयोगाच्च प्राणातिपाताद्यत्रयमिति व्यग्रस्थिते यदुच्यते परेण 'असंचिन्त्य भ्रान्त्या वा मारणं नावघहेतुक'मित्यत्र प्रतिवि-
धीयते-असंचिन्त्य दुरंतो यद्यत्रयामम्भस्ततो मिथ्याद्यष्टेरभासः सुगतशिष्याणां, यस्मान्न काश्चिन्मिथ्या प्रतिपद्यते प्रेक्षापूर्वकारी
मित्येति संचिन्त्य, अर्थवं मन्येयाः-तेषामनघेन योगो मिथ्याभिनिवेशात् समस्ति, एतं तर्हि रज्जुबुद्ध्या दन्दशकं कल्पयतः कथं न
हिमा ? अयोचररालभाविनी प्राप्ततन्ज्ञानस्य संचेतना स्यान्मिथ्यादर्शनमेतदिति, तुल्यमेव तत्पर्यच्छेदेषीति, अथ संशयहेतु-
त्मान्मिथ्यादर्शनमनघकारणम्, एतं तर्हि निश्चितधियः सारयादेरिदमेव तत्रमिति नागधं स्यात्, संसारभोचरुगलकर्षकयाज्ञिकप्र-
भृतीनां च प्राणत्रयकारिणां धर्म इत्येवं संचेतयतामधर्मोऽयमित्येवं चासंचेतयतां नागधं स्यादन्याभिमन्धित्वात्, अर्थं मन्वीथाः
-संचेतयन्त्येव ते प्राणिनो ययं हनामेति, सत्यमेतत्, किन्तु नैवं चित्तोत्पादो हन्यमानेष्वेतेष्वधर्मो भवतीति, संविद्रेते च स्फुटमेव
मौगताः प्रमादारम्भयोरशयंभावी प्राणत्रय इति, तथा बुद्धस्य ये शोणितमाकर्षयन्ति वपुषः सुगतोऽयमित्येवमविधाय तेषामवी-
चिनररगमनकारणमनन्तरमद्वित्वादेन न स्यात्, इष्यते चानन्तकम्, अथ बुद्धोऽयमित्येवंविधबुद्धेरपि संशयितस्याश्रद्धतश्च
संचेतयतो भवेदानन्तर्यकम्, एतं मति मायासूत्रवीयानामप्यवधेन योगः स्यात्; यतस्ते विदन्त्यार्हतानामत्रनिदहनपत्रजलव-
नम्पत्रयः प्राणिनः, अर्थमारुक्से बुद्धोऽयमिति संज्ञानमात्रेण सारयादिरपि चेतयत्येव, एतं तर्हि संज्ञामात्रेण संचेतयतः कल्पा-
नारमपि शुद्धनामानं घत्त आनन्तर्यं कृत्वात्, तथा मातापित्रर्हद्व्यस्तूपभेदानन्तर्येऽपि योज्यं, चालस्य किल योस्तानत्रचेतयतो बुद्धाय

शिक्षादानोद्यतस्य पांसुमुष्टी राज्यं फलत इति सुगतशासनविदां प्रतीतमेव, तदेवमसंचेत्तितवधो आन्तिवधश्च प्राणातिपातावधहे-
 तुतया श्राद्धो, अन्यथा बहु बुध्यति बुद्धभाषितमिति, तथाऽऽत्मवधोऽपि जैनानामवधहेतुरेव, विहितमरणोपायादृते शस्त्रोच्छम्बनाग्नि-
 प्रवेशादिभिः, तस्मादात्मनोऽप्यविधिवधोऽवधहेतुरिति यत्किञ्चित् परग्रहणमपीति । एवं सति क्वचिद्भावत एव प्राणानिपातावधम-
 प्रतिष्ठानरकगामितन्दुलमत्स्यस्येव, क्वचिद् द्रव्यभावाभ्यां प्राणातिपातावधं सिंहमारकस्येवेति, प्रमादश्च द्वयोरपि विकल्पयोरस्त्ये-
 वाज्ञानादिलक्षणः, ततश्च प्रमत्तव्यापारेण परदारदर्शने स्पर्शने वा भवत्येवावधम्, अप्रमत्तस्य त्वागमानुसारिणो न भवति, यत
 आगमः—“इत्थपायपलिच्छिन्नं, कन्ननासविकल्पितं । अवि वाससतिं णारिं, दूरतो परिवज्जए ॥१॥ चित्तभिन्नि ण णिज्झाए, णारिं
 वा सुअलंकियं । मक्खवंरंषिव दट्ठुणं, दिट्ठि पडिसमाहरे ॥२॥ तस्मादेनःपदमेतत् वसुबन्धोरामिपगृद्धस्व गृद्धस्येवाप्रक्ष्यकारिणः,
 अयं पुनरप्रसङ्ग एव मूढेनोपन्यस्तः—शिरोलुंचनाद्युपदेशे शास्तुः कुद्धस्येवाधर्मप्रसङ्ग इति, यतस्तत्राज्ञानादिप्रमादासम्भवोऽत्यन्त-
 मेव शासितरि, धत्तरागद्वेषमोहेनापि भगवता मुमुक्षूणां कर्मनिर्जरणोपायत्वेन तयो देशितं कुतोऽवधप्राप्तिप्रमत्तस्येति, अब्रदा-
 न्यपि श्रद्धाश्रय्यादिगुणसमन्वितोऽप्रमत्तो गुणवते पात्राय ददाति न्यार्यं, साधूदेशेनाकृताकारिताननुमत्तं, ग्रहीताऽप्यनुबुद्ध्या
 गृह्णाति, कुतस्तत्रावधेन योगोऽन्नदायिनो ?, दानकाल एव च कर्मनिर्जरादिफलाभिनिर्वृत्तेः, विद्वचिका तु भोक्तरासविहि-
 ताचारपरितमितादिभोजिनो जन्मान्तरोपात्ताशुभकर्मपिधा न दातुदोषमावहति, विहिताऽऽचारोच्छम्बनभोजिनोऽपि स्वकृतकर्म-
 विपाक एवासाविति नास्त्यणीयानपि दातुरप्रमत्तत्वादोषः, अज्ञानं विद्वचिकायाः प्रमाद इति चेद्वात्रा स्वात्मस्य दानकाल एव
 त्यक्तत्वात्, परिगृहीतेन हि परव्यापत्तिः प्रमत्तस्य दोषवतीति, यच्चावाचि—मातुर्गर्भो दुःखहेतुर्मातापि गर्भस्य दुःखनिमित्तमित्यु-

भयोर्दुःखहेतुत्वाद्बन्धेन योग इति तदभिमतमेव जेतानां, तयोः प्रमत्तत्वात्, न चायमेकान्तः परदुःखोत्पादादाववश्यंतयाऽबन्धेन
 भवितव्यम्, अकपायस्य हि मुनेरपास्तसकलप्रमादस्य दर्शने सति प्रत्यनीकस्याशर्मोत्पद्यते तद्बुत्सृष्टशरीरस्य वा व्ययगतासुनो
 दर्शने, न च तद्दुःखनिमित्तमस्यापुण्यमापतति साधोः, द्रव्यमात्रबन्धे चागमानुसारिणो भिषग्वरस्येव परदुःखोत्पादे सत्यपि नास्ति
 पापागमः, एवं परसुखोत्पादेऽप्यनेकान्त इत्यन्याद्यं स्त्रीपुंसयोः संगमापादयतः सुखोत्पादेऽप्यबन्धेन योगः, क्वचित् परसुखोत्प-
 न्यादेः पुण्यलेशयोगो निर्जरा वा, विहितानुष्ठायिनः साधोः क्षुत्पिपासार्त्तस्याथायकर्मनिदानेन एषणाविशुद्धेन प्रासुकान्नपान-
 दानेन चेति, यचोक्तमग्निदृष्टान्तगामर्थ्याद्विध्योऽप्यबन्धेन युज्येत बन्धक्रियासंबन्धाद् हन्त्वन्त, यथा ह्यग्निः पूर्वं स्वाश्रयं दहतीन्ध-
 नादिकमेवं बन्धक्रिया बन्धसम्बन्धिनी प्राक्तावद् बन्धक्रिया बन्धेन योजयति, कर्मस्था च भिदिः क्रियेति वचनाद् यथा भिनत्ति
 कुश्लं देवदत्त इत्येवं हन्ति प्राणिनमिति, तदेतदसद्, यथा क्रियया कर्तृमन्वायिन्या कुश्लविदारणमुत्पाद्यते सा तु भिदिक्रिया
 विवक्षिता, तथा च यथा कर्तृगतया हननक्रियया प्राणवियोजनं कर्मस्थं क्रियते सा विवक्षिता, ज्वलनोऽप्येतावता दृष्टान्तीकृ-
 तोऽग्रतिवद्ब्रह्महन्त्यभावः स्पृश्यमानो बुद्धिपूर्वकमन्यथा वा बहत्येव, प्राणातिपातोऽपि हि प्रमत्तेन प्रतियत्तरहितेन क्रियमाणः
 कर्त्तारिवश्यंतयाऽबन्धेन योजयत्येवेति दृष्टान्तार्थः, अबुद्धिपूर्वकता च प्रमत्तता, तत्र कः प्रसंगो बन्धस्याधर्मणः?, बन्धकसमवायिनी
 च हननक्रिया कर्तृफलदायिन्येव, प्रमत्तस्याध्यवसायो बन्धहेतुः, न च बन्धस्यात्महनने प्रमत्तताध्यवसायः, दृष्टान्तधर्मो चाने-
 कधर्मा, तत्र कंचिदेव धर्ममाश्रित्य दृष्टान्त उपन्यस्यते, अथ समस्तधर्मविवक्षया दृष्टान्तोपादानं ततो न कश्चिदिष्टार्थसाधनं स्याद्
 दृष्टान्तः, विकल्पसमाना चेयं जातिरूपन्यस्ता वसुबंधुबंधेयेन; स्वाश्रयदाहित्वमग्नेः विशेषधर्मोऽस्ति, नतु बन्धक्रियायाः स्वाश्रयेऽव-

घयोग इष्टः, तस्मान्नाग्निदृष्टान्तात् साध्यसिद्धिरिति । एतेनैतदपि प्रत्युक्तं—परेण च कारयतो नाधर्मप्रसंगः; न ह्यग्निमन्येन स्पर्श-
यन् प्रयोजयिता दहति इति, यदप्यभिहितमचेतनानां च काष्ठादीनां गृहपाते प्राणवधात् पापप्रसङ्गः इति, इष्टमेवैतत्, यतो येषां
जीवानां काष्ठादि शरीरं तदा चाव्युत्सृष्टं भावतस्तेषामविरतिप्रत्ययमयद्यभिष्यत एवेति न काचिद् बाधा, यद्योक्तं 'न च दृष्टान्त-
मात्रात् स्वपक्षसिद्धि'रिति, एतदप्ययुक्तम्, अजानानस्यापि प्रमत्तस्य प्राणातिपातादवद्यमिति प्रस्तुत्याग्निल्लाहृतः, प्रयोगस्तु—अजा-
नानस्य प्राणवधक्रियाऽवद्यहेतुः, प्रमत्तव्यापारनिवृत्तत्वात्, तृतीयविकल्पप्राणवधक्रियावदिति, यथावद्यहेतुर्न भवति स प्रमत्तव्या-
पारनिवृत्तौऽपि न भवति, यथा प्रथमविकल्प इति ॥ :

यद्याशंक्योक्तं 'स्वरसमंगुरेषु भावेषु क्षणिकेषु परकीयग्रयत्ननिरपेक्षेषु वायुप्राणस्योत्क्रान्तिः स्वयमेव भवति, न परग्रयत्नेन
विनाशयते वायुः प्राणो, निर्हेतुकत्वान्नाशस्य, किं तर्हि?; ग्रयत्नः करोतीति, अनागतस्य क्षणस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नातीति; एतदप्य-
त्यन्तमयुक्तम्, अनागतस्त्वलब्धात्मलामः क्षणो न तावदुत्पद्यते, स चाभावस्तस्य कुतः प्रतिबन्धः?, असत्स्वरूपत्वात्, स्वरभृङ्ग-
स्वेवातो नाभावः कर्तुं शक्यः; प्रतिबन्धाप्रतिबन्धौ च भावविषयौ, स्मर्त्तव्यं च तावत् प्राणातिपातलक्षणं स्वं सौगतेन, प्राणी यदि
भवति प्राणिविज्ञानं चोत्पद्यते हन्तुः, न चाभावः प्राणी, न च प्राणिसंकल्पः तत्र हन्तुरिति, वैश्रसिकप्रायोगिकविनाशभेदाच्च न
सर्व एव निष्कारणो नाशः, प्रागभूतात्मलामादंकरादिवत्; हेतुमत्त्वात्, तर्हि किसलयादिवद् विनाशोऽपि विनाशवानित्यनिष्ट-
प्रसङ्गः; यदा विनाशशब्देनावस्थान्तरिणतिर्विस्तृतोऽभिधीयते तदा किमनिष्टं?, अथापि पूर्वविषयोपमर्दमात्रं विनाशशब्दवाच्यं,
एवमपि न विनाशस्य विनाशे किञ्चित् कारणमुपलभामहे, गृह्यथः पूर्वपक्षवादी-निष्कारणो विनाशः किमसन्तुत नित्य इति,

अन्तरे विनाशस्य सर्वभूतानां नित्यताग्रहः, अथ नित्यो विनाशः कार्योत्पादाभावः, सर्वदा विनाशेन प्रतिबद्धत्वात्, यद्योक्तं
 'सयन्तं सेन्द्रियस्य तल्लीपितेन्द्रियं व्यपदिश्यते, नत्वन्यस्य. आत्मनोऽभावादि'ति, तदप्यमीचीनं, यतः एकस्थितिवस्तुनिबन्धनाः
 सर्वेऽप्यनुभवाभरणप्रत्यक्षानुमानार्थाभिधानप्रत्ययव्यवहाराः, स चैकस्थितिश्चात्मा, सति तस्मिन् पुरुषार्थप्रतिपत्तिरिति, ननु चानु-
 भवभरणायः स्फुन्धमात्रे विज्ञानमात्रतायां वा न रिरुद्धाः, तन्न, निरन्वयविनश्वरत्वात् स्फुन्धानां विज्ञानस्य च, सन्तानाभ्युपगमे
 सर्वगुणपन्नमिति चेत्, न, परमार्थतलस्यासत्त्वात्, न चामत्यात्मनि तत्प्रणीतप्राणातिपातलक्षणे विषयावधारणं शक्यं कर्तुं संचिन्त्य
 परस्याध्रान्तिगाग्णमिति, मित्राः संचेतनादिक्षणा मारणाग्रमानास्तत्र वस्य प्राणातिपातः?, किं संचेतयितुरथ यस्य परविज्ञानमुभय-
 म्याध्रान्तिः, अथ येन मारित इति, सर्वथा गृहीतगुणत्रया अप्यशरणा एव सौगताः, इत्येवं निचयार्थमाणं सुगतग्रामनं निःसारत्वान्न
 युक्तिं धमल इति ॥ प्रकृतमुच्यते—

व्यस्यित्तिभिर्दं—प्रमत्त एव हिमको नाप्रमत्त इति । यद् सामान्येन कर्तुर्निर्देशः यः कश्चित् प्रमत्त इति, कर्तुश्च कुरणान्य-
 भिन्नानि भिन्नानि च द्विप्रकाराणि, तत्र योगेन्द्रियवीर्यज्ञानकरणान्यभेदेन वर्चन्ते, गमने निर्वर्त्ये पादवत्, कृपणटाट्टामिधेयुः
 सदीनि भेदेन व्यस्यित्तानि, करणकारकाविनाभूता च कर्तृशक्तिरित्यभिन्नाः कायादयः करणत्वेन निर्दर्श्यन्ते, कृतद्वन्द्वाः काया-
 दयस्तेषां योगस्त एव वा योगः, यथं ह्यात्मा कायादिभिर्युक्तस्था कायादिक्रिययाऽपीति, अतस्तद्व्यापारोऽपि योगः, युज्यते-
 ऽमानात्मनेति योगः, यत्तच्चतुर्भेदः दुर्बलदृढयष्टिकल्पः, कर्तुरात्मनः तदाश्रयश्च वीर्यान्तराप्युक्षयोपशमजनितो वीर्यपरिणामो
 योगः कायादिचेष्टा, यथाऽऽह—“जोगो विरिञ्जं थामो उच्छाह परक्रमो तदा चेद्वा । सची सामर्थ्यं ति अ जोगस्त ह्वंति

पञ्चाया ॥ १ ॥ " तथा अगर' आह-मनसा वाचा कायेन चापि युक्तस्य धीर्यपरिणामः । जीवपयोगजनितः स योगसंशो
 विनैर्दृष्टः ॥ १ ॥ कायः—शरीरसौन्दर्यादिभेदपुद्गलजालात्मप्रयोगनिवृत्तं, प्रधानातिशयोक्तारितया साधकतमत्वात् करणम्,
 एतदप्युक्त्यान् कर्त्तव्या गमनव्यनलंयनारोहणहृदनारफोटनविशमनाटिक्रियाः परिनिष्याद्यत्ति, वागपि वारूपयसिसिगृहीतभा-
 षापरिणायोग्यपुद्गलरन्ध्रनिधिपर्णपदनाकपलक्षणा क्वचिद् अनमिलपित्तपर्णविवेकात्मनोऽभिलपणीयपदार्थप्रकाशने नाथकृतम-
 त्वात् करणतया व्याप्तिर्यते, मनोऽपि मनोरर्गणायोग्यस्क्रुधाभिनिर्तृत्तमग्रेपात्मप्रदेशशृत्ति द्रव्यरूपं मनने साधकतमत्वात् कर-
 णमात्मनः, एवमेभिः नायनाह्मनोयोगः ममुदितैर्द्राभ्यामेकंन वा प्राणानां सम्भवतामिन्द्रियादीनां व्यपरोपणम्—आत्मनः पृथ-
 षरणमाचरति यो द्रव्यभावाभ्या भावतो नाऽपि प्रमत्तः सा हिंसेति, ममुदिताश्च प्रतीता एव निर्बर्त्तकाः, प्रत्येकं तु कथं निरर्त्तकाः
 प्राणातिपाताद्यस्येति, भाव्यते—भुदकतेजोमास्तनस्पतीनां काययोगः एवैकः स्पर्शनाख्यं चेन्द्रियमेकमेव, नतु नाह्मनोयोगो
 स्तः, तेषा च कायव्यापारजनित एव प्राणातिपातः, द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणामसंज्ञिषंचेन्द्रियाणां च कायवाग्योगावुिन्द्रियद्वयं च स्प-
 र्शनरसनान्यं द्वीन्द्रियाणा स्पर्शनरसनप्राणानि त्रीन्द्रियाणा स्पर्शनरसनप्राणचक्षुषि चतुरिन्द्रियाणा असंज्ञिनां पंचापीति, सर्वपा-
 मन्त करणं नास्ति द्रव्यरूपमेकेन्द्रियादीना, नात्मनस्तु चिद्यत एवात्मसंभारत्वात्, तच्च द्रव्यरूपमन्तःकृष्णमन्तरास्पर्ष्टसपट्ट
 पटलाटवनेत्रम्, संज्ञिषंचेन्द्रियाणामन्तःकरणसहितानि पंचापी द्वयाणि चिद्यन्ते, पदती चेपा प्रज्ञा, कायनाह्मनोयोगत्रयभाज्य
 प्राणातिपाताद्यगुलिष्ठान्ति प्रकल्पतोऽप्रतिष्ठाननररूपामनयोग्ध, असत्पिंचेन्द्रियास्तु मनोरहितत्वात् प्रथमपृथिवीनरकगम्नयोग्यमेव
 प्रकल्पतो निर्बर्त्तयन्ति, एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियास्तु नरकगमनयोग्यं कर्म नैवोपाद्दते, ते हि नरकगतिवज्यं समापूरित्रमणयोग्य-

मेधावधं निर्वर्तयन्ति, कायवाङ्मययोगिनः काययोगिनश्च कलायविशेषापेक्षमप्रकृष्टं, फलस्य च प्रकर्षाप्रकर्षोऽन्तःकरणकपायापेक्षः, संक्षिप्येन्द्रियाणामग्रभहननव्यापादितकालभेदेन प्राक्प्रतिपादितो तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेष इत्यत्र द्ये, क्वचित् कायादित्रयसन्निधानेऽप्यन्यतमस्यैव व्यापारस्तन्दुलमत्स्यस्य मनोव्यापार एक केवलः, क्वचित् वाङ्मनोव्यापारात् प्राणातिपातावधं, यथा 'वर्ष देव! कुणालायां, दश दिवसानि पंच च। शुश्लस्थूलधारामिर्यथा रात्रौ तथा दिवा ॥१॥' अत्रा-
 त्यन्तकूरशयाभ्यां श्रवणकाभ्यां लोककदर्थनामसहमानाभ्यां कष्टतपस्समावर्जितदेवतया तद्वचनाभिप्रायानुरोधत् तथा घृष्टं यथा तत्र स्यावरजंगमानां प्राणिनां गन्धोऽपि नासीदिति। स एष प्राणातिपातः प्रमत्तयोगलक्षणो भूयः सरागद्वेपमोहप्रवृत्तिकः संक्षेपा-
 दवसेयः, रागप्रवृत्तिकृत्तावचमरकरिदशनचित्रकचर्ममांसाद्यर्थो मृगयादिक्रीडार्थो वा स्वजीवितमित्रादिपरिरक्षणाय वा, मायालोभो च रागद्वेपजौ, वैरनिर्यातनादिकः परशुरामसुभोमादेरिव, क्रोधमानौ च द्वेषः, अज्ञानजो याज्ञिकानां पश्चादिविशसनेन स्वर्गमि-
 च्छताम्, अवनिपतीनां च दुष्टपरिरक्षणमात्रामिलापिमन्वादिग्रणीतशास्त्रानुसारिप्रवृत्तीनाम् अप्रेक्षापूर्वकारिभिर्हृदकैरुत्फाल्यमानानां तस्कारपादारिकाद्युल्लंघनशूलिकादिभेदककचपाटनच्छेदनादिकः, तथा संसारमोचकानां धर्मयुद्धया संसारात् प्राणिनो मोचयतां परोपयातिवृद्धिकाहिगोनसव्यन्तरादीनां च वधात् किल पुण्यावासिरिति प्रवृत्तानां, हरिणविहंगपशुमहिषादयश्च भोगिनामुपभोगार्था इति तद्वहने नास्ति दोष इत्येवंप्रवृत्तानामशेषमेव मोहविजृम्भितमिति ॥ सम्प्रति हिंसायाः पर्यायशब्दानाचष्टे स्वरिः असंमोहार्थम्, आगमे च सर्वव्यवहारदर्शनाद्, आहूच—“क्रियाकारकभेदेन, पर्यायकथनेन च। वाक्यान्तरेण चैवार्थः, श्रोतृबुद्धिहितो मतः ॥१॥
 हिसनं हिंसा द्रव्यभावाभ्यां, द्रव्यतः पृञ्जीवनिकायविषयं प्राणिनां प्राणानां पृथक्करणं सकललोकप्रमाणोपाधिविशिष्टं रात्रि-

द्विव्ययच्छिन्नं रागद्वेषमोहपरिणतिविशिष्टं च, मारणमपि यथाऽभिहितप्राणपरित्याजनं, अतिपातो विनाशः, प्राणानामतिपातः प्राणातिपातः; अथवा अतिपातः पातनं शाटनं, प्राणानामतिपातनं प्राणातिपातः; वध उपमर्दः, प्राणानां वधः प्राणवधः; देहः—शरीरं देहादन्यो देहो देहान्तरं संक्रामणं नयनं प्रापणं देहान्तरे संक्रामणं देहान्तरसंक्रामणं, 'साधनं कृते'ति समासः, पूर्वं शारीरिकं त्याजितः शरीरान्तरं परित्याप्यते, संसारभावी, न पुनर्यो मुक्तिमवाप्स्यतीति, रोपणं जन्मपरिप्रापणं संवर्द्धनं च, अपरोपणमुत्सादनमुररसनं, विग्रेषणापरोपणं प्रमादपरव्रतया, मारणादिशब्दार्थेष्वप्येतद्विशेषणं द्रष्टव्यं, प्राणानां व्यपरोपणं प्राणव्यपरोपणम्, इतिशब्द एवशब्दस्यार्थे, एवमुक्तेन प्रकारेणानर्थान्तरं सूत्रन्यस्तहिंसाशब्दार्थानर्थान्तरं, मारणादिशब्दवाच्यमेकमिदमिति प्रतिपादयति, एक एवार्थः शब्दैरेभिः प्रतिपाद्यत इति ॥ अत्राहेत्यादिना (१५४-१६) सम्बन्धं व्याचिख्यासते, अथानृतं किमिति अथेति हिंसानन्तरमनृतं निर्दिष्टं—श्लोकं तत् किलक्षणमित्यजानानः प्रश्नयति, आचार्यस्तु तल्लक्षणं वक्तुकाम आह—अत्रोच्यत इति, अत्र प्रश्नेऽभिधीयत इति,

असदभिधानमनृतम् ॥ ७-८ ॥ सूत्रम् ॥

एतदुक्तं भवति—प्रमत्तयोगादित्यनुवर्त्तते, अतो वाक्यार्थः—प्रमत्तयोगादसदभिधानमनृतमिति, प्रमत्तो यः कायवाङ्मनोयोगैरसदभिधानं प्रयुक्ते यत्तदनुत्तं, भावसाधनः करणसाधनो वा अभिधानशब्दः, अव्ययमृतमिति सत्यार्थे, न ऋतमनृतं, मिथ्याऽनृतमिति सूत्रविन्यासो युक्तो लघुत्वादिति चेन्न, सत्यभाषकस्य परपीडाकारिणो वृत्तसः पापादानहेतुकस्य प्रतिषेधाय कौशिकादिकाकस्येवामदभिधानग्रहणं, एवंविधे च सूत्रविन्यासे पर्यायमात्रमित्युक्तं स्यात्, ननु लक्षणं मृपात्रादस्येति, असद्ग्रहणे तु

सर्वमृपपद्यते, अमिधानं चाग्योगविषयः भावसाधनपक्षे, प्रमत्तस्याभिहितमात्रं करणसाधनपक्षे, प्रमत्तस्याभिनिविष्टचेतसः आत्मनः कर्तुर्विचक्षितार्थप्रतिपादने साधकत्वमिति, कायेन हस्तलोचनौष्ठादाद्यवयवक्रियाभिरलीकाभिः परं वंचयति, न चाप्यसद् ब्रवीति, मनसाऽप्यालोचयति—एवं परः प्रतारणीय इति । सच्छब्दः प्रशंसार्थो लोकप्रतीतः, सत्पुरुषः सञ्जन इत्यादिषु प्रयोगेषु, न सद् अमत्—अग्रशक्तमाप्तप्रणीतागमनिर्दिष्टं निषिद्धं वा, ' तच्च त्रिविधमसदि 'त्यादिना (१५५-१) भाष्यकारो दर्शयति, असदिति सद्भावप्रतिषेधः, अमदित्यस्य शब्दस्यायमर्थः—सतो भावः सद्भावः सचोत्पादव्यययत्रौव्ययुक्तं तस्य भावः, तदेव न तथा भवतीत्यनेकेन पर्यायरूपेण तस्य प्रतिषेधो—निराकरणं, यदेतदुत्पद्यतेऽवतिष्ठते व्येति चेति तदेकमेवंविधं नास्तीत्यपह्नुवते, तत्र सद्भावप्रतिषेधो नामेति नामशब्दो वाक्यालंकारार्थः, सद्भावप्रतिषेधो द्विविधः—भूतनिहवः अभूतोद्भावनं च, भूतस्य-विद्यमानस्य निहवः—अपलापः, तद्यथा—नास्त्यात्मा नास्ति परलोक इति, विद्यमानस्यात्मनः कर्तुः शुभाशुभानां कर्मणां अनुभवस्मरणादिक्रियाधारस्य नास्तित्वं केचित् मोहात् प्रतिजानते, आत्माभावे च परलोकिनोऽभावात् परलोकाभाव इति सुज्ञानम्, आदिग्रहणाद् शुभाशुभकर्मतदुपभोगफलाभावापरिग्रहः, सद्भावप्रतिषेध एवाभूतोद्भावनं, चशब्दः समुच्चयार्थः, यथावस्थितात्ममद्भावसंग्घेयग्रदशपरिमाणमाश्रयवशात् संकोचविक्षाशुधर्मं कर्मरूपसगन्धस्पर्शमेकप्रकारक्रियमवधूयाज्ञानवलेनात्मानमभूतमेवात्मतत्त्वं ममुद्भावयति स्वरुच्या श्यामाकतंदुलमात्रोऽयमित्यादि, श्यामाकः—कुथान्यविशेषः तस्य तन्दुलस्तत्प्रमाणः श्यामाकतन्दुलमात्रः, अयमित्यनुभवगम्यः स्वप्रत्यक्ष आत्मा निर्दिश्यते, तथा ' अद्भुष्टपर्वमात्र 'मिति, अंगुष्ठः—पाणेरपयवः तस्य लेखाऽवच्छिन्नः उपरितनो भागः पर्वे तत् प्रमाणमस्येत्यद्भुष्टुपर्वमात्र आत्मा, इत्थं चाभ्युपगमे तस्यात्मनः शरी-

रैकदेशवस्थाने सति शेषदेशानां चेतनाऽभावप्रसङ्गः, ततश्च दंशमशकमक्षिकादितोदने शङ्खच्छेदने च तेषु देशेषु न दुःखवेदना
 स्यात्, चन्दनादिविलेपने च न सुखानुभवः, स्वानुभवसिद्धाश्च सुखदुःखवेदना इत्यतः प्रमाणविरुद्ध एव पंथाः प्रहातव्यः,
 'आदित्यवर्ण' इति भास्कररूपः, तस्य चारूपादित्वादमूर्त्तत्वाच्च कुतो भास्वरता, कर्मात्मप्रदेशानामन्योऽन्यानुगतिलक्षणपरिणा-
 माम्युपगमे समस्ति रूपादिमत्ता चेत् तदसत्. ज्ञानावरणादिद्रुल्लानामभास्वरत्वात्, तस्मादयमपि हेयः पक्षः, 'निष्क्रिय' इति
 आत्मा सर्वगतस्तस्य च गमनागमनवीक्षणभोजनादिका क्रिया कायवाङ्मनःकरणजनिता तदभावादात्मा निष्क्रिय इति व्याचक्षते,
 तदप्यमदर्शनम्, आत्मनः सर्वगतत्वे प्रमाणाभावाद्, उपेत्य चाभिधीयते-सर्वगतात्मनः सर्वत्र सर्वोपलब्धिप्रसङ्गः, अय यत्रैवो-
 पभोगोपलब्ध्यधिष्ठानं शरीरमस्ति तत्रैवोपलब्धिस्तदभावान्नान्यत्र चेत् तदयुक्तम्, अन्यत्रापि शरीरकाणां भावात्, निजधर्माध-
 र्मोत्पादितं यच्छरीरकं तत्रेति चेत्, तदसत्, निष्क्रियत्वात् आत्मनस्तावेव धर्माधर्मौ कथं निजाविति, निष्क्रियस्य संसारश्रुक्ति-
 प्रहाणप्राप्त्युपायानुष्ठानाभावादसमीचीन एव निष्क्रियत्वपक्षः, आदिग्रहणात् क्षणविनश्चरविज्ञानमात्रतोद्धानं स्कन्धमात्रतोद्भावान-
 मरकच्यतोद्धानं वा सर्वमनृतमिति। असत् एव द्वितीयभेदव्याख्यानयाह-अश्वं च गौरिति, य इति प्रमत्तस्य कर्तुर्निदेशः,
 गौशब्दः संकेतवशाद् साल्नादिमति पिण्डे लोकेन व्यवहारार्थं प्रयुज्यत इति रूढम्, अश्वशब्दोऽप्येकशफाद्यवयवसन्निवेशविशेषे
 प्रसिद्धः, वक्ता तु वैपरीत्येन मौढ्यात् प्रयोगं करोति अश्वशब्दं गवि प्रयुक्ते, शाब्बाद्वा, गोशब्दं चाश्व इति, एवम् अचौरं चौर
 इत्यादि। असत् एव तृतीयभेदो गर्हा, तद्विवरणायाह-'हिंसे'त्यादि, गर्हणं-गर्हा कुत्सा शास्त्रप्रतिषिद्धवागनुष्ठानं गर्हितं कुत्सि-
 तमिति यावत्, युक्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, हिंसायुक्तं वचः सद्भूतार्थप्रतीतिकार्यपि अलीकमेव, यतो हिंसानिवृत्तपूर्वावादादिनि-

श्रुतिः परिकरः, हिंसा निवृत्तिपरिरक्षणार्थमेव हि मृपावादादिनिवृत्तय उपदिष्टाः, तत्र हिंसा-अभिहितलक्षणा येन वचसा उच्य-
 मानेन प्राणिनां परितापावद्रावणे भवतस्तद्विज्ञेयार्थं वचः सत्यमप्यागमे कुत्सितत्वाद्दत्तमेव भवति, यतः प्राणिपीडापरिरक्षणार्था
 मृपावादादिनिवृत्तिरिति । तथा पारुष्ययुक्तं, पुरुषो-निवृत्तस्त्रावः पारुष्यं, निवृत्तवचनाभिव्यंग्यमन्तर्गताशुभभावपिशुनं, तदपि
 परपीडोत्पादहेतुत्वात् सन्यमपि गृहीतं, तथा पैशुन्ययुक्तं मर्मसु सुदन् परान् पिशुन उच्यते तद्भावः पैशुन्यं, येन येन वचसा
 उचार्यमाणेन परस्य प्रीतिविहन्यते तत् सर्वं पैशुन्ययुक्तमिति, आदिशब्दाद् वाक्छलशब्दश्चकल्कविकारोल्लसिककडुकसंदिग्धाहिता-
 मिताप्रशस्तविकथाश्रितप्रचनविरुद्धसावधग्रहणमिति ! आगमश्च “जा य सच्चा ण वत्तथा, सच्चा मोसा य जा सुमा । जा य बुद्धेहि
 णाहण्णा, ण तं भासिञ्ज पण्णवं ॥१॥” वाचकेनाप्युक्तं “सद्भावदोषवद्वाक्यं, तच्चादन्यत्र वेत्तते । सावधं चापि यत् सत्यं, तत् सर्वमनृतं
 विदुः ॥२॥” तथा परेणाप्युक्तं—“अनृतमसद्ब्रह्मं स्याच्चतुर्विधमसच्च जिनवैरदृष्टम् । सद्ब्रह्मप्रतिषेधोऽसद्ब्रह्मोद्भावनं च तथा ॥१॥
 नास्ति घटः शब्ददृग्गमस्तीति ॥ गृहीतवचनं चासत् सतोऽपि वा वचनमन्यथा यत् स्यात् । गृहीतमपघातादीतरश्च गौरश्च इति
 वचनम् ॥२॥” तस्मात् प्रमत्तयोगादसदभिधानमनृतमिति व्यवस्थितं, तच्च संक्षेपतत्त्वतुःस्थानसंगृहीतं, सर्वद्रव्यविषयमनृतं, द्रव्याणि
 च लोकाकोकावच्छिन्नानि, कालो रात्रिदिवलक्षणः, भावनो रागद्वेषमोहपरिगत आत्मा, अनेनैतदपि प्रतिक्षिप्तमवसेयं—‘न नर्मयुक्तं
 वचनं हिनस्ति, न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे, पंचानृतान्याहुरपातकानी” ॥१॥ इति, अपरे तु मोहादयुक्तं
 मृपावादलक्षणं ब्रूते—“अन्यथासंज्ञिनो वाक्यमर्थभिन्ने मृपा वचः ।” यद्ब्रह्मं यमर्थं ब्रवीति तस्मिन्नन्यथा संज्ञी भवति चौर-
 मनौरमिति, यं वाऽधिकृत्य ब्रवीति स तस्य वाक्यस्यार्थभिन्नो यदि भवति ततस्तद् वाक्यं मृपावादः, अर्थाभिन्नश्चाभिज्ञातुं समर्थो,

यथ व्युत्पन्नभावः उत्पन्ने श्रोत्रविज्ञाने, वाक्यार्थश्च मनोविज्ञानविषयः, ततश्च तदभिज्ञातुं समथ श्रांतरात्यतद्भ्युपत भवति, वाच्य-
 र्थनिभिद्धे तु संभिन्नप्रलापः स्यात् मृषावाद इति, तदेतदयुक्तं, प्रमत्तभाषितत्वात् अर्थाभिज्ञोऽनभिज्ञो वा भवतु श्रोता, किं तेन
 चात्नेन वस्तुना निमित्तमात्रतयोपयुज्यमानेन ? स्वाशयोच्चापराध्यति, सर्वथापि प्रमत्तो यः कायवाङ्मनोयोगैरसदभिधत्ते तद-
 नृतं, आशयस्याविशुद्धत्वात्, संभिन्नप्रलापश्च परिभाषान्तरमात्मरुच्या व्यवस्थापितमनृतवचनात् परमार्थतो न भिद्यत एव
 वाचकमुच्यप्रणीतादुक्तलक्षणादिति । 'अत्राह' 'त्यादिना (१५५-८) सम्बन्धं वक्ति, पूर्वसूत्रक्रमोपन्यस्तहिंसाऽनृतलक्षणानन्तरं
 स्तेयलक्षणं प्रश्नयति, अथ स्तेयं किमिति लक्षणविषयः प्रश्नः, स्तेयलक्षणं प्रच्छद्यते क्रीदगिति, आचार्यस्त्वत्रोच्यत इत्याह,
 अत्र प्रश्ने स्तेयलक्षणमुच्यते,

अदत्तादानं स्तेयम् ॥ ७-१० ॥ सूत्रम् ॥

प्रमत्तयोगादित्यनुवर्त्तते, दत्ते सा दत्तं कर्मणि निष्ठा, कर्मं च कर्तुरीप्सिततमं चेतनाचेतनं वस्तु ममेत्येवं परिगृहीतं पंचभि-
 देवेन्द्रादिभिः परिगृहीतृभिः कसौश्चिदीयते यच्चदत्तमुच्यते, यत्तु तैः परिगृहीतमेव, न दत्तं, तस्यादानं-ग्रहणं धारणं च खेच्छया
 हठेन समक्षमेव चौर्येण वा स्तेयमुच्यते, देवेन्द्रादिभिः परिगृहीतं दीयमानमपि किञ्चिद् भगवता नानुज्ञातमागमे शय्याहारोप-
 धिपन्नेपणीयादि तदपि स्तेयमेव, ननु चैवंविधमेव सूत्रं कार्यं, शास्त्रेणादत्तस्यादानं स्तेयमिति, सत्यम्, एवं संगृह्यते सकलं लक्ष्यं,
 तथापि लाघविकाशय आचार्यः सूत्रबन्धमेवं न चकारेति, अनेन च लक्षणेन स्वर्कृटीसम्बन्धे मानुपकेशादेर्भावत उज्झितस्य
 सति प्रयोजने ग्रहणमवकरादिस्थानोज्झितचीवरादेर्वा न स्तेयमिति, स्तेयबुद्धीत्यादि भाष्यं, स्तेनस्य भावः स्तेयं, हरामीत्यादातुः

परिणामः स्तेयबुद्धिः, सा च प्रमत्तस्यैव कायत्राड्मनोयोगत्रयानुसारिणी, बुद्धिज्ञानमिति, तथा स्तेयबुद्ध्या, कषायादिप्रमादक-
लुपितधिया ऋणभूतया कर्तुः परिणन्तराददानस्य स्तेयमिति, आदानं च द्रव्यभागाभ्यामात्मनो यथासम्भवमायोज्यं, स्तेयबु-
द्धिग्रहणात् ऋर्मादानं न स्तेयमिति, ज्ञानानरणादिकर्मणो हि यद्यप्यदत्तस्य ग्रहणमात्रं तथापि न तस्य स्तेयबुद्धिर्वद्बुध्मे-
रति, सत्स्वपि प्रमादादिवंधहेतुषु स्तेयबुद्ध्या त्वादित्समानस्य स्तेयं, एतदेव स्पष्टतरमाचष्टे भाष्यकारः परैरदत्तस्येत्यादिना
(१५५-१०) परैः परिगृहीतस्य दानप्रवृत्तिरादानं वा संभवति, नापरिगृहीतस्य, अतस्तैरदत्तस्यादानं स्तेयं, नतु ज्ञानानरणादि-
कर्मणः ऋश्चित् परिग्रहीताऽस्ति यो दास्यति न वेति, यदा च परैः परिग्रहीतृभिः परिगृहीतस्यादत्तस्यादानं स्तेयं तदा नास्ति
ऋर्मणि प्रसंगः, अपिच—प्रायोग्यमनुज्ञातं दक्षिणार्धदेवन्द्रेण प्रथमतीर्थ एव भगतः सुरासुरशिरोमालाकुसुमरजोरंजितचरणस्य
नाभेयस्य, कियतः पुनरन्यदीयस्य स्वीकरणं स्तेयमित्याह—तृणादेर्द्रव्यजातस्येति, तृणमादिर्यस्य द्रव्यजातस्य तत् तृणादि,
तृणग्रहणं निस्मारताप्रतिपादनार्थमल्पताप्रतिपादनार्थं च, तृणेन निःसारेणाल्पैकेनाप्यहतेनात्यन्तमैहिको दोषो न संभाव्यते,
तादृशस्याप्यदत्तस्यादानं स्तेयं भवति, किमुत मरुतपक्षरागादेरिति, अत्र च परिगृहीतापरिगृहीतस्येति केचिद् भाष्यमभिधीयते,
तदयुक्तं, न ह्यपरिगृहीतस्य शास्त्रेणानुज्ञातस्य (स्यानुज्ञातस्य वा) ग्रहणं स्तेयमिष्यते, तस्मादपरिगृहीतस्येति प्रमादपाठः, तथा
तस्यैव भाष्यकृतः शौचप्रकरणे ग्रन्थः “अदत्तादानं नाम परैः परिगृहीतस्य तृणादंरप्यनिसृष्टस्य ग्रहणं स्तेयं, परैरनतिसृष्टं यद्,
यच्च शास्त्रे विगर्हितम्। तत् सर्वं न ग्रहीतव्यं, दन्तनिष्फोटनाद्यपि ॥१॥ न प्रकरणकारेणात्रापि परिगृहीतस्येत्युक्तं, आदिग्रहणाद-

भेदेनोपादानमिति, ननु चैवंविधं भाष्यार्थं परं: परिगृहीतस्याद्चास्य स्तेययुद्धया ग्रहणमदत्तादानमिति अनेपणीयाद्विग्रहणप्रसंगः,
 येन परिगृहीतमनेपणीयादि न ददात्येव, ततस्त्वद्ग्रहणे कथं स्तेयमिति, उच्यते, मत्वं, तद् गृहिणा दीयते, शास्त्रेण तु प्रतिपिध्यते,
 गरीयांश्च शास्त्रप्रतिषेधो, भवतु नाम शास्त्रप्रतिषेधस्तच्छास्त्रं कथं परशब्दवाच्यं?, परो ह्यात्मा चेतनालक्षण इति, उच्यते, शास्त्रमपि
 ज्ञानमानसः षष्ठात्मविशेषः, न परिणामिन्यात्मनि अभेदेन वर्त्तमानः परशब्दवाच्यो न्यक्षेण क्षीणघातिकर्मणो भगवत उपदे-
 शादुपज्ञानमाश्रयतपारिणामाः गणधर्मप्रत्येकबुद्धस्वधिराः प्रतिषेधयन्त्यनेपणीयादि, वर्णपदवाक्यराशिर्द्रव्यश्रुतम्, उपचारात् शास्त्र-
 मूल्येन पुस्तकदिलिखितमतः सर्वमदत्तादानं मुत्रेण गमग्राहीति, तच्चतुर्होऽधीतमागमे, द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात्, द्रव्यतो ग्रहण-
 धार्मिकं चिन्तुं, क्षेत्रन्यूलोम्यव्यवच्छिन्ना(स्थिता)नि तान्येव द्रव्याणि, कालभावो तु पूर्ववद्भावनीयो ग्रहणधारणीयेत्यिति ।
 आदानं गुणमाणधर्ममाणद्रव्यत्रिपयत्वाद्द्रव्यैकदेशवृत्तिः, न तु समस्तद्रव्यविषयं, ग्रहणधारणे तु साक्षात् पुद्गलद्रव्यस्यैव, शरीरिणां
 च तीरानां पुद्गलद्रव्यद्वाराणैरते ग्रहणधारणे, न पुनः साक्षात्, ननु चैवं परकीयभूमिखण्डापहारे धर्माधर्माकाशकालानामपि
 नदग्निसानामपहारास्मत्तर्थात्तदपि मङ्गलद्रव्यत्रिपयमेव स्यात् न द्रव्यैकदेशवृत्तीति, उच्यते, हस्तादिना करणेन यद्द्रव्यं पूर्वकाधार-
 प्रदेष्टान् प्रदेष्टान्तरं प्रापयितुं शक्यते तद् ग्रहणधारणीयशब्दाभ्यामपि विवक्षितं, तच्चैवंविधं ग्रहणं धारणं चाकाशादिषु न संभवति,
 तस्माद्द्रव्यैकदेशवृत्त्येवादानं न्याय्यं ।

अपरे तु मोहादभिदधाने-यद्यपि ब्राह्मणो हठेन परकीयमादत्ते छलेन वा तथापि तस्य नादत्तादानं, यतः सर्वमिदं ब्राह्मणेभ्यो
 दत्तं, ब्राह्मणानां तु दीर्घव्याद्दुपलाः परिभुञ्जते, तस्मादपहरन् ब्राह्मणः स्वमादत्ते स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददातीति,

सर्वमिदमसंनद्धत्वात् श्रोत्रियप्रायदुर्विदग्धजनप्रहत एष पंथा उपेक्षणीयः, मप्रत्यनायत्वादिति, भवे चेदं रागद्वेषमोहमूलं, उक्तं मोहजं, रागजं तु यस्य येनार्थिनं स तस्यापहारमाचरति, लोभसत्कारयशःसमावर्जनार्थं वा, द्वेषजं वैरप्रतियातनार्थमिति ॥ अत्राहेत्यादिना (१५५-१२) सम्यग्धं प्रतिपादयति, अत्रेति व्याख्याते हिंसादित्रयलक्षणे पर आह-अथ अत्रलक्षति, अथेत्यनान्तर्यसूचकः, ब्रह्मणोऽन्यद् अत्रल्ल, तत् किं लक्षणमिति प्रश्ने सत्याह—

मैथुनमन्नम् ॥ ७-११ ॥ सूत्रम् ॥

मैथुनं द्वयद्युच्यते, तत् कदाचिद् द्वयमपि मचेतनं कदाचिदंके सचेतनमेकमचेतनं, तत्राद्यं पुरुषवेदोदयात् पुमानुपचितस्त्रीवेदया दिव्यमानुपतिर्यशस्त्रिया मह संयुज्यते, अथवा पुरुषेण नपुंसकेन, फलादिविवरेण स्वहस्तादिना वा, एवं योपिचेतनं कन्दादिभिरन्यहस्तादिभिरपीति, पश्चिमविकल्पे तूदितवेदः पुमानचेतनाभिर्दिव्यमानुपतिर्यशस्त्रीप्रतिमाभिलेख्यकाष्टोपलपुस्तककर्मरूपाभिः सह संपृच्यतेऽन्यैश्चाचित्तश्रोतोभिर्गृत्तशरीरेकेण वा, तथा योपिदचेतनपुरुषप्रतिकृतिवचिना लिङ्गेन काष्ठशलाकादिना वा सह संयुज्यते, गदुप्रकारेण कृत्रिमोपकरणेन विडम्बयत्यात्मानं, एवं सर्वत्र मिथुनसम्भवः, तयोर्भावो मैथुनं तत्कृतत्वाद् युनादेराकृतिगणत्वाद्गण्, अथवा मिथुनस्येदं कर्म 'तस्येद'मित्यण्, अचेतनमपि हि वस्तु प्रतिमादि विवक्षितकर्मयोग्यतया परिणममानमनुग्राहकं तथा भवतीति समीचीनमिदं तयोर्भावो मैथुनमिति, आगमतस्तु द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदाच्चतुर्द्रां मैथुनं, द्रव्यतो रूपेषु वा रूपसहगतेषु वा द्रव्येषु, रूपमचेतनं पुद्गलद्रव्यमात्रं प्रतिमादिर्न तु वर्णमात्रमेव, रूपसहगतेषु वा द्रव्येग्निति, रूपं तदेव पुद्गलद्रव्यं तादृशा रूपेण मह संभूय गतानि जीवद्रव्याणि, गतानीत्यन्योऽन्यानुबंधिना परिणामेन परिणतानि तेनउत्पत्तिरिति मन्त्रिः, तद्विषयं मैथुनं

द्रव्यतः, क्षेत्रज्ञोऽनन्तरवन्, कालभावो च पूर्ववत्, भावो हि रागद्वेषपरिणाम आत्मन इत्यतः प्रमत्तयोगादित्यत्रानुवर्तमानपि नोप-
 युज्यते, यत्राप्रमत्तस्य मतस्तायाभावे सति कर्मबन्धाभावः तत्र प्रमत्तयोगग्रहणमर्थवत् भवति, प्रमत्तस्य कर्मबन्धो नाप्रमत्तस्येति,
 प्राणातिपातवत्, इह पुना रागद्वेषान्वयाविच्छेदात् सर्वास्ववस्थानु मैथुनासेचिनः कर्मबन्ध इति, आह च—“कामं सवपएसुवि
 उन्मगगरातथम्मता जुत्ता । मोतुं मेथुणभावं ण विणा मो रागदोसेहिं ॥ १ ॥” अतश्चानर्थकमेव प्रमत्तग्रहणमत्रेति, मण्हकपुल्या
 याऽधिकारासुवृत्तिः, असंख्येयलोकाकाशप्रदेशपरिमाणो बृहच्चादात्मा ब्रह्मा, स च मैथुनानुसृप्तिसंस्कारस्पृहेन्द्रियालोकवृष्णपरम-
 निरुथापत्कृतिसंस्काराभेदाद्ग्रविधाद्ब्रह्मणो निवृत्तार्थत्वं ब्रह्म-ब्रह्मन्निवाच्यः आत्मैव, चरणं चर्यं आत्मनो ब्रह्मणः सेवन-
 मात्मन्यात्मस्मरणं, न बहिर्मुखचित्तता स्यादिविषया, अतो मनोवाक्यैः कृतकारिणानुमित्युक्तैः परिहारोऽङ्गनाविषयः सर्वथा
 ब्रह्मचर्यं, आत्मन्येव वृत्तेः संवृत्तेन्द्रियद्वारत्वात्, तद्विपरीतमब्रह्म, तच्च तीव्ररागानुबन्धिना संकल्पेन चोदितः कायव्यापारो दश-
 नकोटिचृत्वालिङ्गनरुजपट्टनालक्षणः तत्कालस्मणीयकलप्रतापधानेकविधो विपरीतदर्शनाहितात्मकतिषयप्रमेशात्
 म्यरूपनासमारोपितमनोज्ञकानुपजातातुलविषयतर्पपरिमुपितशेषुपीकान् पुंसः कश्यत्यतितरां, तथा चानुकूलत्वाद्दुस्त्यजमपीदम-
 शुचित्वादिभाननाजालसंस्पर्शनाद्विवेकिनो जहत्यवधारितमकरध्वजप्रसराः, तदेवेदमब्रह्म यथोक्तलक्षणं भाष्येण प्रकाशयन्नाह—
 स्त्रीपुंसयोरित्यादि (१५५-१४) स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ, त्रिचतुरादिसब्रलक्षितः स्त्रीपुंसशब्दः, तयोः स्त्रीपुंसयोरद्भुततीव्रवेदप-
 रिणामयोमिथुनता-मिथुनभावश्चिचपरिणामो मोहकर्मोदयात् क्लिष्टः परस्परमाङ्गले सति सुखमुपलिप्समानयोः स्त्रीपुंसग्रहणादे-
 वोदितवेदयोर्मिथुनं, कृचद्वितसमांमानां चाभिधानलक्षणत्वात् प्रतिविशिष्टमैथुनकर्मसम्प्रत्ययो, न पुनः प्रयोजनवशादासन्नप्रदेश-

स्थितस्त्रीपुंसमिथुनमात्रं मिथुनभावो मैथुनकर्म वाऽभिधीयते, ततश्च स्त्रीप्रजितयोश्चैत्याभिवन्दनादिकर्मण्यप्रसंगो मिथुनभावस्य, तदत्रहोत्यनेन तच्छब्देन स्त्रीपुंसादिलक्षणो मिथुनभावो मैथुनकर्म वा, सर्वमेतन्मैथुनमत्रहोति निगमनद्वारेण परामृश्यते, च स्त्रीपुंसग्रहणं प्रधानत्वात् पूर्वोक्तमकलविकल्पप्रतिपादनार्थं, प्रधानं च स्त्रीपुंसयोर्मिथुनभावः, पृथग्जनाचरितास्तु शेषविकल्पाः, ते मित्रत्राणार्थमासेवते, देयाद् वैरनिर्यातनार्थं, मोहात् स्वस्त्रादिपरिभोगात्, सावध्ययोगाद्यनुष्ठानमविच्छिन्नविषयपिपासाः समाचरन्ति, साधवस्तु विवेकबलादुपशान्तरागादिरजसस्सर्वत्मना परिवर्जयन्तीति ॥ अत्राहेल्यादिना (१५५-१५) सम्बन्धकथनं, अवधृत-हिंसादिलक्षणचतुष्टयोऽपरलक्षणाभिधानप्रस्तावे प्रश्नयति, अथ परिग्रहः क इति, अथात्रहानन्तरं परिग्रह उपदिष्टः स किं?, लक्षणविषयः प्रश्नः, आचार्य आह-अत्रोच्यते, अत्र लक्षणप्रश्नेऽभिधीयते, बाह्याध्यात्मिकोपधिविशेषसंरक्षणसमुपाजनेनसंयोग-पर्येषणा या सैव हि शब्दान्तरनिर्दिष्टा

मूर्च्छां परिग्रहः ॥ ७-१२ ॥ सूत्रम् ॥

अत्र प्रमत्तयोगादित्यनुवर्त्तते, मूर्च्छति 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' मूर्च्छयतेऽनया आत्मेति मूर्च्छा-लोभपरिणतिस्तयाऽऽत्मानोहम्युपनीयते-विवेकाद् प्रच्यव्यते, प्रच्युतविवेकश्च प्रतिविशिष्टलोभकपायोपरागादसंजसप्रवृत्तिप्रवणोऽयमात्मा कार्यमकार्यं वा न किञ्चित्चेतयते, समुपगूढमृष्टिस्तृष्णापिशाचिकावशीकृतचेतोवृत्तिश्चेद्वृत्तंऽन्ववधिरवदनालोचितगुणदोषः, समुच्छ्रायो वा मूर्च्छा, समुच्छ्रीयते-प्रतिक्षणमुपचीयतेऽयमात्मा लोभोपरागबलानुरंजितो हिंसादिदोषैः. अतः सकलदोषाग्रणीर्लोभः, तथा च लुब्धो हिंसादिषु

निगरेकं प्रयत्ने, तनयः पितरमपि हिनस्ति आतरं महजः पिताऽऽत्मजमेवं जामिजनीपत्यादयोऽपि वाच्याः, गृहीतोत्कोचश्च
 दृष्टमाधित्वदायी दनुतं भापते, बलप्रकर्षात् पथि मुष्णाति पथिकजनं, खनति शत्रमपि, चौर्यात् लाभलोभाच्च राजादियोपित-
 मप्यमिगच्छति, गर्वया न कश्चन भाव्यो बहिरंतर्वा ममासन्नो दूरदेशवर्ती वा मनोहरदर्शनः प्रतिकूलो वा यमयं विजह्याद्भावेन,
 प्रगुलगनिष्टसंपादनलघूनि चोपनीयंते दुश्चरितानि लोभभुज्जनेन, अनेन पथीकृतः परमगौरवायतनेऽपि विषयपरिगाद्धर्थेन परिस्त्व-
 लतीति मूर्च्छां लोभ इति निरुत्थाय गर्वः प्रकारः, मा च मूर्च्छां लोभलक्षणा अभ्यन्तरबहिर्विषयालम्बना, तत्राभ्यन्तरो विषयः
 चतुर्दशविधः, तद्यथा—रागद्वेषक्रोधमानमायालोभमिथ्यादर्शनहास्यरतिभयशोकजुगुप्सावेदाल्यः, बहिरपि वास्तुश्रेत्रधनधा-
 न्यशय्याआगनप्यद्वित्रिचतुष्पाद्भाण्डाल्य इत्येतावद्विषयो मूर्च्छायाश्चेतःपरिणामरूपायाः, एते रागादयः परिग्रहेहेतुत्वान्मूर्च्छां,
 वास्त्यादयश्च समेयेवमज्ञानाद्विषयीकृताः कालुष्ययताऽऽत्मनाऽनेकविधजन्मग्रन्थिस्थिरीकरणायापर्यालोचितपूर्वापरभावेन परिग्र-
 होऽभिधीयंते, परिगृह्यत इति परिग्रहः, लोभानुरक्तचित्तच्युत्या स्वीक्रियत इतियाचत्, परिणामविशेषो मूर्च्छा, सैव च परिग्रहस-
 न्नापरिणामादात्मनो हिमादिवत् प्रमत्तयोगानुचिन्तितमार्थान् संक्षेपतो रागद्वेषमोहमूला मूर्च्छा, तद्विरहितस्याप्रतत्तकायवाङ्म-
 नोऽव्यापारस्य तु संयमोपकारिपूषधिऽय्याऽऽह्वारशरीरेऽग्नागमानुज्ञानेषु न समस्ति मूर्च्छा, यथोक्तं—“जंषि वत्थं व पायं वा, कंवलं
 पायपुंछं। नैपि संजमलज्जटा, धारंति परिकरंति य ॥१॥” न च योग्योपकरणकलापादते साध्यार्थसिद्धिरस्ति, येऽपि मूढाः पात्र-
 यगायागमोक्तं मुक्तिपाथनमुपकरणमर्हिसात्रतपरिपालनप्रत्यलं न परिगृह्णते तैरपि जघन्यतः शरीराहारशिष्यादिपरिग्रहोऽवश्यंतया
 रूपं ण्वेति न परस्मनालोच्येवोपलब्धुमर्हतीति, अल्पचतुत्वाद्दिशेष इति चेदित्यप्यसत्, दद्विस्व द्रविणमल्पं महद्विकस्य प्रभूत-

मिति न दुर्गतोऽपरिग्रह इत्युच्यते, तस्मात् मूर्च्छालक्षण एव परिग्रहो, नेतर इत्यवश्यं तथा प्रतिपत्तव्यमवशेषनापीति, प्रकृतमुच्यते, मूर्च्छालक्षितपरिग्रहनिर्दिष्टया भाष्यकृदाह—चेतनाचत्स्वित्यादि (१५५-१७) चेतना—चेतन्यं ज्ञानदर्शनोपयोगः स येषु विद्यते ते चेतनावन्तस्तेषु चेतनावत्सु—एकद्वित्रिचतुर्ष्वेन्द्रियेषु, अचेतनेषु च प्रायो वास्त्वादियु, बाह्याभ्यन्तरभेदभाधु रागादिव्यात्मपरिणामेषु मूर्च्छा, द्रव्येष्विति विषयनिर्देशः, क्वचिद् ग(मू)लद्रव्यमेव शुद्धं क्वचिदात्मप्रदेशसंयुक्तमिति, द्रव्यग्रहणाच्चतुर्विधं परिग्रहं ब्रूयति, क्षेत्रतो ग्रामनगराद्यवच्छिन्नता द्रव्यस्य, कालतो रात्रिदिवव्यवच्छिन्नता, भावत इति प्रतिविशिष्टवस्तूपलम्भे महार्धे सति अतिशयवती मूर्च्छा प्रजायते, मध्ये मध्या, जघन्ये जघन्येति, मूर्च्छायाथासंमोहार्थमिच्छादीन् पर्यायानाचष्टे भाष्यकारः—इच्छाशतधनः सहस्रमिच्छति सहस्रधनो लक्षमिच्छतीत्यादिपरम्परया सकलेन त्रैलोक्येनापि न ध्रायति, प्रकर्षणार्थना प्रार्थना तन्निष्ठत्वात् अविद्यमानक्वचनमात्रोऽपि परमेव याचते तृष्ण्या वशीकृतः, कसनं कामो यथाप्रधानद्रव्यकामिता यद्यद्गुणवद्रव्यं तत्तद-
नुरुध्यत इतियावत्, अभिलाषस्तु मानस एव व्यापारः, पराद्धर्शनादाक्षितचेतोद्युत्तिर्मनसाऽभिलपति—एवं ममापि यदि भवेयुः सम्पद इति, कांक्षणं कांक्षा अर्जनमतिपरिणामाविच्छेदः, शुद्धयतीति गर्द्धः, पचाद्यच्, गर्द्धो गृद्ध इत्येकोऽर्थः, यथाऽऽमिपार्थो गुत्रो दूरत एवालोक्य चक्षुषा सम्पत्ति, एवं लोभकपायनिष्ठा यानि यानि द्रव्योत्पत्तिधामानि तेषु सम्पत्य किञ्चिदासादयन्ति, अतो गर्द्धस्य भावः कर्म वा गर्द्धयं, मूर्च्छा प्राग्व्याख्यातैव, अर्थादन्योऽर्थान्तरं नार्थान्तरमनर्थान्तरं, सर्व एवायमेवंप्रकारको लोभकपायक-
लिर्विगृम्भते, न कर्धद्भेद इति ॥ अत्राहेत्यादिना (१५६-१) सम्वन्धमुपपादयति, अत्र हिंसादिलक्षणपरिसमाप्त्यवसरे पर आह—
शुक्लीमस्ताचदित्यादि, शुक्लीम इत्यवगच्छामः, इदं हिंसादिविस्तयो व्रतानीति, तावच्छब्दः क्रमावद्योतनार्थः, क्रमथायं प्राग्व्रत-

परिग्रानं पश्चात् गन्मगन्धमात्रादेव किं त्रितित्वमथ प्रतिविशिष्टमगन्धाद् त्रितित्वमिति सद्विद्वानस्य प्रश्नः, ननु च यस्योक्तलक्षणानि
 तानि गन्ति न व्रती, किंमास्पदः नन्देहः?, उच्यते, व्रतिशब्द (विशिष्ट) एव सम्बन्धिनि त्रितित्वं, नात्र मत्वर्थीयः सम्बन्धः
 मामान्यमात्रनिश्चयां, किं तर्हि?, विशिष्टस्य सम्बन्धिनो व्रताभिसम्बन्धाद् त्रितित्वं, तथा चाह—“भूमनिन्दाप्रशंसासु, नित्य-
 योगानिग्रयने । संगमोऽस्ति विग्रहाया, भवन्ति मनुवाचयः ॥१॥” इति प्रशंसायामिनिः प्रत्ययो भूमार्थेऽतिशयने वा, तत्र प्रशंसार्थे
 मिथ्यादर्शननिदानमायान्यादिग्रहितत्वात् पशस्तस्य सम्बन्धिनो व्रताभिसम्बन्धाद् त्रितित्वम्, अतिशयनार्थेऽप्येवमेव, मिथ्याद्-
 र्शनाद्यपगमनोऽप्यायव्यवहृत्तश्चिनो विचक्षणस्य सर्वसंसारिक्रियारूपापदुःखबुद्ध्या निरुसुकविषयकुतूहलस्य मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्य-
 स्थ्यप्रणिधानापादितमौहादस्य जन्ममरणपरिलेदितमनेखलोकितशरीरस्वभासस्य शुक्तिं प्रत्यग्रहितचेतसो मायानिदानमिथ्यादर्शन-
 शून्यशून्यस्य व्रताभिसम्बन्धाद् त्रितित्वमिति चेत्तसि सन्निवेश्याचार्यः अत्रोच्यत इत्याह ॥

निःशल्यो व्रती ॥ ७-१३ ॥ सूत्रम् ॥

शुक्तीति शल्यमौणादिको यः प्रत्ययः, अन्तर्भिनचि कष्टकादि, तच्चान्तिष्ठमानं वषुपि बलारोग्यपरिहाणिमापादयति शरीरि-
 णस्तद्वन्मायानिदानमिथ्यात्वात्पान्यंतरात्मनि वर्तमानानि संयमस्वरूपभेदित्वादनारोग्यमात्मनः क्लेशञ्चरक्षणं ज्ञानचरणवीर्यहानि
 च विदधतीत्यतः शल्यानीम शल्यानि, निष्क्रान्तः शल्येभ्यः प्राणातिगातादिविरतियुक्तो व्रती भवति, न शल्यवानिति, शल्यव्रतो
 व्रतित्वं नास्तीति ह्यर्थः, न चात्र विकल्पः समुच्चयो वा वाक्यार्थः, विकल्पस्तावत् न भवति, निःशल्यो वा व्रती वेति, यतः
 समानरूपाणां निर्गिकल्पेन प्रवृत्तिरिन्द्रियादिशब्दवत्, अभिधेयभेदश्चानयोर्निःशल्यव्रतिशब्दयोस्तो न विकल्पः, नापि समुच्चयः,

नमुच्ये हि कालभेदो दृश्यते, अहरहनीयमान इत्यादौ, तथेहाप्यन्यस्मिन् काले न शल्योऽन्यत्र काले त्रीत्याद्, अनिष्ट चेत्तद्, इत्येते चैककालेन तदुभयगतोऽङ्गाङ्गीभायोऽत्राश्रीयते, निःशल्यताऽङ्गं अङ्गी त्रतीति, वाक्यार्थश्चायं—न हि सादिविरमणमानसम्बन्धाद् त्रतीति, किं तर्हि?, शल्यापगमे सति त्रतम्वन्धाद् त्रतीति, बहुक्षीरघृतो गोमानिति यथा, तदभावे यतीप्यपि गोपु न गोमान् इति, अभिधानानुविधायी च गुणो भवतीति, प्रधानमङ्गी त्रती निःशल्यता गुणोऽप्रधानमिति, तस्मादङ्गाङ्गीभावाभ्युपगमाददोष इति, आह च—“निःशल्यस्यैव पुनः सर्वं त्रतमिष्यतेऽर्हता लोके। अभिहन्यते त्रतं खलु निदानमिथ्यात्प्रमायाभिः ॥१॥ एनमेवार्थभाष्येण प्रतिपादयति मायेत्यादिना (१५६-४) माया शल्यश्रुयधिः छद्म कपायविशेषः, शल्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्बन्ध्यते, मायाः शल्यं निदानशल्यं मिथ्यादर्शनशल्यमिति, मिमीते परानिति माया तेन शल्येन परेषां सारामाग्रमाणमादत्त इति, इयंत एतदिति, सुखमाध्या गृहीतहृदयानष्टम्भानष्टम्भाः, निदायते—लूयतेऽनेनेति निदानं—अभ्यप्रसायविशेषो, देवेशरचक्रवर्तिकेशवादीनामृद्धीत्रिलोक्य तदीययोपिता ना मौभाग्यगुणसंपदमार्त्तध्यानमिसुखीकृतः महामोहपाशसंभूतः भूरितपस्वितापरिखेदितमनमाऽध्यवस्यति—ममाप्यमुष्य तपमः प्रभानादंबविधा एव भोगा भवेयुर्जन्मान्तरे सौभाग्यादिगुणयोगश्चेत्येवं निदाति—लुनाति क्षुद्रत्वात् छिनत्ति मौक्तं सुखमिति, तच्च शल्यं महदन्तर्व्यवस्थितमनेकेन शारीरेण मानसेन च दुःखेन योजयत्यात्मानं अतिभूरिभूतोपमर्दनानारभपरग्रहत्नादिदोषापत्तिश्चेति, तत्रार्थाश्रद्धानं मिथ्यादर्शनं अभिगृहीतानमिगृहीतमन्देहमेढात्रिधा, तदेव शल्यं व्यालाशिविषमगुद्रव्याधिकुपितनृपतिशुनर्गादिप्यधिकभयकारि जन्मान्तरशतमहस्रैप्रागामिष्यविच्छिन्नदुःखसन्तानसकटप्रपातकारित्वात् संसारमागारपरिभ्रमणमूलकारणमशेषपापायप्रभवमाजंजवीभावाविधायि गूढरुग्मग्रन्थिविजृम्भमाणदुश्चिकित्स्वविपाकरुमात्मसात् रु-

गति, गर्वशल्यानिशापि मिथ्यादशनश्लयं, पभिरिति त्रीण्येव शल्यानि तैर्वियुक्तो-विमुक्तोऽन्तर्विशुद्विप्राशस्त्यान्निःशल्यो
 व्रती भवतीति, तदेतदनेन प्रतिपादयति—अन्तर्विशुद्धस्य मार्गवर्तिनो यथाशक्ति क्रियानुष्ठायिनः सम्यक्त्वाजवानाशंसावतः
 मग्नं प्रतिव्रति, व्रते विशुद्धे च विभावित्वाऽन्तर्विशुद्धिरिति, ननु च कषायाः कोषादयः नर्व एव श्लयं, मायैव निष्कृष्य
 किमिति श्लयतया नियम्यत इति, उच्यते, एषा हि लब्धात्गलाभा तिरोधाय कोषादीन् सतोऽप्यात्मसामर्थ्येन वर्चते, भुजंगी-
 योपचितविषा छलशर्तनिर्देयं दृशति तथा यथा नास्याः कश्चित् माधुवर्गादन्ते बुभुक्षुलोऽपि विषवेगं रणद्धीत्यतः सकलदोषजातप्र-
 च्छादननिपुणलृशलनाभा मायैव श्लयं, न शेषाः कषाया इति, प्रधानत्वात्तन्मूलत्वाच्च मायाश्लयग्रहणमतः शठतारहितो व्रतीति
 स्फुटम्, इह च निःश्लयर्मयं पुनः मयं व्रतमिष्यतेऽर्हता लोकं। उपहन्यते व्रतं खलु निदानमिध्यात्वमायाभिः ॥१॥ निःश्लयतापूर्वकं
 व्रतित्वमिति प्रदर्शयन्नाह-व्रतान्यस्य मन्तीति व्रती, व्रतानि हिंसाचिरमणादीनि तानि व्रतत्वमश्रुते निःश्लय आधार इति
 यथाऽऽगमाभित्तं, भूमप्रशंसातिशयनेषु मत्वर्थीयग्रत्ययविधानात् व्रतीति । नदेवमित्यादिना (१५६-५) भाष्येण निगमयति
 प्रकृतमर्थं. निःशल्यो व्रतवान् व्रती भवतीति निःश्लयस्यैव व्रतित्वं, न सश्लयस्येति, उक्तमप्यर्थं भूय आदरभिधानार्थ-
 मभिधत्ते, मनुविनोथ समावेद्यार्थं व्रती व्रतयानित्येकोऽर्थ इति । सूत्रमन्वन्धो मुक्तक एव, किमेव व्रती व्यपगतश्लयत्रयो हिंसा-
 यभायान् यथोक्तऋषयामसूहविजृम्भितपरिणामः परित्यक्तगृहस्थव्यापारः सर्वान्यागारसम्बन्धप्रतिनिष्ठ औसुक्ये प्रतिज्ञाते उता-
 विस्तोऽपि मयंतः कश्चिद् गृही निश्चीयत इति, अत्रोच्यते, सामान्येन व्रतिनो लक्षणमभिधायामीषामेव हिंसादीनां सकलदेशवि-
 रतिविशेषादधिष्ठितो द्वेषा भवति ।

अगारं-वेश्म तदुपलक्षणमारंभपरिश्रहवृत्तायाः, आरंभः सूनापंचकं पृथिव्यादिजीवकायोपमर्दहेतुः परिश्रहश्चेननाचेतनो द्विपद-
चतुष्पदादिहिरण्यकनकमणिमुक्ताप्रवालादिः, एतद्द्वयमप्यगारशब्देनोपलक्ष्यते, तदेतदारंभपरिश्रहावगारं यथासम्भवमस्ति यस्य
भविष्यतीति जाताश्चः अपरित्यक्ततत्सम्बन्धः सर्वोऽप्यगारी-तदभिसम्बन्धाद् गृहस्थ इत्यर्थः, परित्यक्त्वारंभपरिश्रहो भावतत्साद्वि-
परीतोऽनगारः प्रतिपन्नमूलोत्तरगुणकलापः, चशब्दाद्गारिणोऽनगारस्य च बहुभेदत्वं प्रतिपादयिष्यति, अगारिणस्तावद्विविधाः
-सम्यग्दर्शनसम्पन्नत्वे सति गृहीताणुव्रताः प्रतिपन्नोत्तरगुणाश्च, अपरे सम्यग्दर्शनमात्रभाजो, वक्ष्यमाणपङ्ककल्पाः उत्तरगुणप्र-
तिपत्तौ चाष्टौ विकल्पाः तथा द्वात्रिंशद्विकल्पाः, तत्र यैगृहिभिस्तान्यणुव्रतानि पङ्क्तिः प्रकारैरात्तानि द्विविधं त्रिविधेन^१ द्विविधं
द्विविधेन^२ द्विविधमेकविधेन^३ एकविधं त्रिविधेन^४ एकविधमेकविधेन^५ ति एकैकस्मिन् अणुव्रते पङ्क्तिः विकल्पाः,
पङ्क्तिः पञ्चकास्त्रिंशत्, प्रतिपन्नोत्तरगुणेन सहैकत्रिंशत्, सम्यग्दर्शनिना सह द्वात्रिंशत्, ननु च नवविकल्पास्त्रिविधं त्रिविधेनेत्यादयः,
सप्तत्वारिंशदुत्तरभेदनिष्पत्तेः, सत्यं, सम्भवति साधोर्न त्वागारिणः, सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानप्रस्तावाभिधानात्, विशिष्टविषयं
तत्, सर्वसावद्यव्यापारप्रत्याख्यानमनुभूतेरसम्भवात्नास्ति गेहिनः तत्पूर्वप्रयुक्तसावद्यक्रमारम्भानुमतिमपहायैवासौ शेषं प्रत्याचष्ट
इति, अत एव निर्युक्तिकारेण पङ्क्तियो विकल्प उपन्यस्तः द्विविधं त्रिविधेनेत्यादि, द्विविधमिति न करोमि न कारयामि,
त्रिविधेनेति मनोवाक्यायत्रयेण, एवं शेषविकल्पा अपि भावनीयाः, त्रिविधं त्रिविधेनेत्यादिषु च त्रिषु विकल्पेषु सहानुमत्या
करणत्रयमित्युक्तं निर्युक्तिकारेण, ननु च भगवत्यादावागमे त्रिविधं त्रिविधेनेत्यपि विकल्पेऽस्ति प्रत्याख्यानमगारिणोऽङ्गगत-

धुप्रनिवृत्तं च, तद्वन्नश्रियुक्तिरारचनविधातकारि, उच्यते, नास्ति विधातः, उत्सर्गापवादद्वारेण प्रवृत्तेः, द्विविधं त्रिविधेन-
 त्यादिकृत्यर्गः, सर्वस्य अगारिण गमिः पश्चिर्भवित्स्वर्गः सर्वमेव प्रत्यारयानं प्राप्तमपोद्यते क्वचिद्विषये, यः किल प्रवित्रजिपुः प्रतिमा
 प्रतिपद्यते पुरादिगन्तनिप्रिषाट्नायं तस्यैव सगच्छते विरूपः, अथवा अत्यल्पं विशेष्य किञ्चिद्वस्तु यदि त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याच-
 क्षेपं स्वयम्भृग्मणमत्स्यादिरमपि उपपद्यते, मूलप्राणानिपातादिनिषयं वा, न सकलमानद्यव्यापारविषयमिति, ननु च नियुक्तिकारेण
 म्भृत्प्राणानिपातादिनिषयत्वेन नोपन्यस्तत्रिविधं त्रिविधेनेत्यादिभिविकल्पः, मत्यमेतद्, उत्सर्ग एव बहुलं प्रसिद्धत्वाच्चियुक्तिका
 र्णोपायानि, यत् पुनः क्वचिदस्थानिशेषे यदाचिदेव समाचर्यते सुन्दृ गमाचारानुपाति न, विविधेषु च विविधमेव भूयसाऽनु-
 कल्पन् इति न कश्चिदपि, प्रवृत्तमुच्यते-भूयोऽगारिणां भेदः-“सोलम चेन सहस्मा अद्वेच मया ह्वंति अद्वहिया । एमो उनाम-
 याण स्यगहणविही ममासेणं ॥१॥” अनगारभेदास्तु गच्छनासिनो गच्छनिर्गताश्च, आचार्यादिभेदात् पंचधा गच्छनासिनः पुरुषाः,
 गार्थोऽपि प्रवृत्तियादिभेदान् पंचधन मदा गच्छनासिन्य एवताः, गच्छनिर्गताः पुनर्जिनकल्पिरुपरिहारविशुद्धिकप्रतिमाप्रति-
 प्रगिरादयः, अत्र गच्छनास्यादिषु नास्ति त्रतभेदः, मामाचारीकृतस्तु महान् विशेषोऽस्तीति तदाश्रयो भेदः सूत्रकारेण न
 रितदिति इति, अपुना भाव्येण सूत्रार्थं स्पष्टीरुन्वाह—स एव व्रतीत्यादि (१५६ ८) अनन्तरसूत्रार्थं अमुं सूत्रार्थमनुसंधत्ते,
 योऽनन्तरग्ये निःशुल्यो नत्यायातः मामान्येन न एव व्रती द्विविधो-द्वित्रकार एव मूलभेदतो भवति, मूलभेदद्वयनिर्दिदि-
 धाया चाह-अगारी अनगारश्चेति, अगारमस्यास्तीत्यगारी परिग्रहारम्भयानिति, ग्रहस्थ इत्यर्थः, अविद्यमानागारोऽन्नगारः,
 परित्यक्तारम्भपरिग्रह इत्यर्थः, एतयोरेव पर्यायरुथनेन व्याख्यान तनोति-श्रावकः श्रमणश्चेत्यर्थः, अभ्युपेतसम्यक्तः प्रति-

पन्नाणुव्रतोऽपि प्रतिदिवसं यनिभ्यः सकाशात् साधूनामगारिणां च सामाचारीं शृणोतीति श्रमणः 'कृत्यलुटो बहुलै'ति वचनात् कर्चरि ल्युट्, श्राम्यतीति-तपस्यति तपश्चरति प्रत्रज्यादिवमादारभ्य सकलमावधयोगविरतो गुरूपदेशात् स्वाध्यायिकं यथाशक्ति समाचरत्याप्राणपरिक्षयादिति, एवं च श्रावकोऽगारी श्रमणश्चानगार इति प्रसिद्धाभ्यामत्यन्तं पर्यायशब्दाभ्यां अगारिसामान्यमनगारसामान्यं च व्यवच्छिन्नं दर्शितमिति । अत्राहेत्यादिना (१५८-१०) सम्बन्धाति, अगार्यनगारश्च व्रतो भवतीत्युक्तेऽत्र परः प्रश्नयति-कोऽनयोर्गार्यनगारिव्रतिनोः प्रतिविशेषो, भेद इत्यर्थः, आचार्यस्तु तं विशेषमभिधातुकामः अत्रोच्यते इत्याह, योऽनयोर्विशेषः सोऽभिधीयते,

अणुव्रतोऽगारी ॥ ७-१५ ॥ सूत्रं ॥

महाव्रतापेक्षयाऽणु-स्तोकमल्पं देश इति पर्यायाः, महाव्रतानि सर्वपापभेदविरतिलक्षणानि सर्वसात् प्राणातिपातात् विरमा-मीत्यादि, अयं तु न सर्वतो विरतिमातिष्ठते, किं तर्हि?, कुतश्चिद्वै प्राणिपातात् यत एकेन्द्रियाः पृथिव्यादिकायाः पंच प्रायोदुष्परिहाराः सन्नयासिनां, स्थूलाश्च द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाः, स्थूलत्वं सकललौकिकजीवितप्रसिद्धेः, सूक्ष्मत्वं विगानेन जीमत्वाप्रसिद्धेल्लोकैः, तत्रापि संकल्पजं प्राणातिपातं प्रत्याख्याति, नारम्भजम्, आरम्भो हि हलदन्तालखननमृनापंचक्रप्रकारः, तत्रावश्यं तथैव शंखणकपिपीलिकाधान्यगृहकारिकामण्डूकादयः संघट्टपरितापापद्रावणक्रियाभिः स्पृश्यन्ते, तस्मान्न समस्ति प्रत्याख्यानं तद्विपर्ययं, संकल्पजस्य तु सम्भवति, मनसा संकल्प्य द्वीन्द्रियादिप्राणिनो मांसास्थिचर्मनखनालदन्ताद्यर्थं न हन्मीत्यमुमतो निवर्त्तते संकल्पकृतात् प्राणातिपातात् न करोमि न कारयामि मनसा वाचा कायेनेत्येवंत्रिपर्ययं प्राणातिपातमित्यादिविकल्पानामन्य-

तमेन प्रत्याचष्टे, तथा मृषावादात्, न सर्वस्मात्, किं तर्हि ? , स्थूलाद् अभिन्नकन्यकां असतीमुर्वरां भ्रूमीमभूमिमल्पक्षीरामेव बहुधीरां गां नाभिदधेऽहमित्यादिकात्, तथा कूटसाक्षित्वदानादेश्च व्यावर्त्तते, न पुनः स्नेहद्वेषमोहाभिभवात् विपरीतभाषी भवति, प्रत्याख्यानविधिस्तु पूर्ववत्। तथाऽदत्तादानात् न सर्वस्मात्, किन्तु ? , स्थूलाचोयोरिषणहेतुत्वेन प्रसिद्धाद् द्विपदचतुषपदापदविषयात् निरर्त्तते, न पुनरल्पवृण्णधनगोमयादिग्रहणात्, प्रत्याख्यानं पूर्ववत्, तथा मथुनात् न सर्वस्मात्, किन्तु, स्थूलात्, स्थूलं च परदारगमनं, तद्विषयस्य प्रत्याख्यानं, अन्यपक्षे न, प्रत्याख्यानविधिश्च पूर्ववत्, तथेच्छापरिमाणं प्रतिजानीते, अन्यतः परिग्रहाद्विरमति, सचिन्तादेः स्थूलात्, स्थूलश्चापरिमाणतः, सर्वेषां क्षेत्रवास्त्वादीनामभिलिपितपरिमाणव्यतिरेकं प्रत्याचष्टे, कालनियमेन भक्तवल्लभृत्यदारादीनामेतावता मम कार्यमिति शेषात् प्रत्याख्यानं, तद्विधिश्च पूर्ववत्, एवमेतानि पंचाप्यणूनि स्वल्पविषयाणि, न यथोक्तसमस्तविषयाणि, व्रतानि यस्य सोऽणुव्रतोऽगारी भवतीति, ननु च सोऽणुव्रत इत्येवं सूत्रं कार्यं, उच्यते, सत्यमेवमगारित्रित्तिपरामर्शः स्यात्, तच्छब्देनानन्तरस्य विधिः प्रतिषेधो वेति वचनात्, अगारिणश्च महाव्रतधारित्वग्रसंगः, तच्चागामीचीनं, अथ द्वयमभिसम्बध्यते अगार्यनगारश्च सोऽणुव्रतो भवतीति, सुतरां महाव्रतानि निराधाराणि स्युः, अतः अगारिग्रहणं कार्यं, न कार्यं, महादित्यनेन शब्देन विशेषितानि व्रतानि यस्य सोऽनगारो महाव्रतीत्युपर्युक्तत्वात्, पारिशेष्यादगार्येव संभस्यते सोऽणुव्रत इति, एवं तर्हि अधिकारार्थमगारिग्रहणम्, अतः प्रभृति यद्वक्ष्यते तत् सर्वमगारिणो भवति, आ अध्यापपरिसमाप्तेरिति । सम्प्रति भाव्यमुक्तार्थानुसारेण श्रीयते-अणून्यस्य व्रतानीत्यणुव्रत (१५६-१२) इत्यादिदृष्ट्याऽर्थं दर्शयति अनेन बहुव्रीहिवाक्येन, अणूनि-देशविषयाणि, न समस्तनिषयाणीति प्रतिपादयति, अस्येत्यन्यपदार्थग्राधान्यख्यापनं, व्रतशब्दः ग्राख्याख्यातो निवृत्तिपर्यायः,

नदेवमित्यादिना निगमयति सामान्यार्थेन शब्देनानेकभेदसंग्राहिणा, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् यस्मादणूनि व्रतान्यस्य तस्मादेवमु-
 क्तेन प्रकारेणाणुव्रतधरः प्रतिपन्नाणुव्रत इति, धरणं यथागृहीतव्रताविस्मरणं वक्ष्यमाणातिचारपरिहारेण चानुपालनमत एवंविधः
 श्रावक इति अगारी व्रती च भवति, पर्यायकथनं चेदं भेदवहुत्वप्रतिपादनार्थम्, एकादशोपासकभेदाः सम्यदर्शनप्रभृतयः सक-
 लश्रावकभेदाधारभृता इति, आगमश्च—“दंसण^१चय^२सामाइ^३पोसह^४पडिमा^५अवंभ^६सच्चित्ते^७। आरंभ^८पेस^९उद्विड्ढवज्जए^{१०}सम-
 णभूए^{११}य^{१२}॥१॥” दर्शनप्रतिपत्तेरारम्य स्वशक्त्यपेक्षया व्रतधारणादिज्वल्यवसायक्रियाविशेषेषु प्रवर्तते अवर्धमानश्रद्धः श्रमणभृतांपु-
 स्थानेषु इत्येवमणुव्रतोऽगारी व्रती भवतीति । किंचान्यदित्यनेन प्रस्तुत्यार्थस्य सम्बन्धं कथयति, गृहीतमिदमुक्तलक्षणान्यणुव्रतानि
 धारयति गृहीति, किंचान्यत् प्रतिपाद्यते, आह—

दिग्देशानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणतिथिसंविभागव्रत-

सम्पन्नश्च ॥ ७-१६ ॥ सूत्रम् ॥

कृतद्वन्द्वा दिगादयस्तैः सम्पन्नः—समृद्धः संयुक्तः, चशब्दः समुच्चयवचनः, प्रतिपन्नाणुव्रतस्यागारिणस्तेपामेवाणुव्रतानां दाढ्या-
 पादनाय शीलोपदेशः, शीलं च गुणशिक्षाव्रतं, तत्र गुणव्रतानि त्रीणि दिग्भोगपरिभोगपरिमाणानर्थदण्डविरतिसंज्ञान्यणुव्रतानां
 भावनाभृतानि, यथाऽणुव्रतानि तथा गुणव्रतान्यपि सकृद् गृहीतानि यावज्जीवं भावनीयानि, शिक्षापदव्रतानि सामायिकदेशावका-
 शिकपौषधोपवासोपवासोपभोगपरिमाणानर्थदण्डविरतिसंज्ञान्यणुव्रतानि चत्वारि, प्रतिदिवसमनुष्ठेये द्वे सामायिकदेशावकाशिके, पुनः पुनरुच्चार्यते इतियावत्,
 पौषधोपवासोपवासोपभोगपरिमाणानर्थदण्डविरतिसंज्ञान्यणुव्रतानि तु प्रतिनियतदिवसानुष्ठेयौ, न प्रतिदिवससमाचरणीयौ, पुनः पुनरष्टम्यादितिज्वल्यव्रतयोरेते इति, शिक्षा-

-अभ्यामस्तस्याः पदानि-स्थानानि अभ्यासविषयास्तान्येव व्रतानि शिक्षापदव्रतानीति, गुणव्रतानि तु न प्रतिदिवसप्राद्याणि, सकृद्-
 ग्रहणान्येव, गुण्यन्तै-संख्यायन्त इति गुणा-दिगादयो, दिशापरिमाणं पूर्वादिका दिशः तासामिष्टसंख्याव्यवच्छेदेन परतः प्रत्या-
 ख्यानमातिष्ठते, एवमुपभोगपरिभोगपरिमितं संख्याय परिमाणेऽवस्थापयति, शेषं प्रत्याचष्टे, तथाऽनर्थदण्डमुपयोगमात्रव्यतिरि-
 क्तस्य मकलस्य निवृत्तिमभ्युपैति, परिगुणयतो गुणव्रतसंज्ञा, एवमेतानि शिक्षाव्रतानि देशकालावस्थापेक्षाणि शीलमुत्तरगुणाख्यानि
 अणुव्रतपरिवृद्धयर्थमेव भावनीयानीति ।

‘एभिश्चै’त्यादि(१५६-१७) भाष्यं, एभिरिति दिगादिव्रतैः आदिग्रहणात् शिक्षापदव्रतैश्च सम्पन्नोऽगारी व्रती भवति, कानि
 पुनस्तानि दिगादीनि व्रतानीत्याह-तत्र दिग्ब्रतं नामेत्यादि, तत्र-तेषु उत्तरगुणेषु सप्तसु दिग्ब्रतं नाम दिशोऽनेकप्रकाराः शास्त्रे-
 ऽभिहिताः, तत्र सूर्योदयोपलक्षिता पूर्वा शेषाश्च पूर्वदक्षिणादिकास्तदनु क्रमेण, दिशां सम्वन्धि दिक्षु वा व्रतं एतावन्सु पूर्वादि-
 दिग्भागेषु मया गमनाद्यनुष्ठेयं, न परत इति, नामशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः, एतदेव स्पष्टतरं विवृणोति-तिर्यगित्यादिना (१५७-१७)
 तिर्यगिति पूर्वादिका दिशोऽष्टौ निर्दिष्टाः, ऊर्ध्वमिति नवमी दिक्, अध इति दशमी, एवमासां दशानां दिशां यथाशक्ति (गमन)
 परिमाणाभिग्रह इति, यथाशक्तीति यथासामर्थ्यं कार्यपेक्षया गमिक्रियादिपरिमाणं एतावती दिक् पूर्वैणावगाहनीया, एतावती
 च पूर्वदक्षिणेनेत्यादि, अभिग्रहोऽभिमुखग्रहणं, अभिमुख्यं तु निश्चित्य ज्ञानेन गुणदोषाविति गृह्णाति, ततः को गुणोऽत्राप्यत इत्याह
 -तत्परतश्चेत्यादि, गुणमुपदर्शयति प्रष्टुः, चशब्दः क्रमावद्योतनार्थः, तस्माद्गमनपरिमाणात् परतः सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमाख्येषु
 पृथिव्यादिद्वीन्द्रियादिषु अर्थः-प्रयोजनमतिशयोपकारि, सत्यपि न तत्र गमनाद्यनुतिष्ठति, अतस्तत्रत्यभूतानामनुपमर्दः

अर्थतः अनर्थतश्चेति, चशब्दः समुच्चयेऽनर्थः—अप्रयोजनं विना प्रयोजनेन भूखननोच्छिखनजलावगाहनवनस्पतिच्छेदकृत्कलासादि-
 व्यापादनादिनेकविधः, स एष सर्वः सावच्यः सपापो योगो व्यापारः कायादिकस्तेन चैव परिमाणात् परतो निरस्तेन निक्षिप्तो
 निरस्तो भवतीति गुणावाप्तिः । सम्प्रति क्रमनिर्दिष्टं देशव्रतमुच्यते—अत्राह—वक्ष्यति भवान् देशव्रतं, पारमर्पप्रवचनक्रमः कैमर्च्या-
 ङ्घ्रिन्नः ह्यत्रकारेण आप्ते तु गुणव्रतानि क्रमेणोद्दिश्य शिक्षाव्रतान्युपदिष्टानि, ह्यत्रकारेण त्वन्यथा, तत्रायमभिप्रायः—पूर्वतो योजनश-
 तपरिमितं गमनमभियुह्यते, न चास्ति संभवो यत् प्रतिदिवसं तावती दिगवगाह्या, ततस्तदनन्तरमेवोपदिष्टं देशव्रतमिति, देशे-
 भागेऽवस्थापनं प्रतिदिनं प्रतिग्रहं प्रतिक्षणमिति सुखावबोधार्थमन्यथाक्रमः, सम्प्रति भाष्येण स्पष्टयत्येनमेवार्थं—देशव्रतं नामेत्यादि,
 (१५७-६) दिक्परिपमाणस्यैकदेशो देशस्ताद्विपयं व्रतं देशनियमस्तच्च प्रयोजनापेक्षमेकादिदिकं सर्वदिकं यथा नामशब्दो वाक्यभूप-
 णार्थः, देशनिरूपणार्थमाह—अपवरक इत्यादि (१५७-३) अपवरको विशिष्ट एव गृहैकदेशः, तत्रैवं नियमः प्रवेशादिकाले—आप्रभात-
 समयादर्वाक् न मया निर्गन्तव्यमुतो देशान्यत्र अनाभोगादिभ्य इति, एवं कुड्यमर्यादावच्छिन्नाद्ग्रेहात् तथा वृत्तिपरिक्षेपावच्छिन्नात्
 क्षेत्रात् ग्रामाद्वा सीमावच्छेदाच्च, आदिग्रहणं नगरखेटकर्वटविपयजनखण्डपदार्थं, एतत् प्रदर्शनार्थमात्रं, एवं च यत्र देशे यावन्तं काल-
 मिच्छति स्थातुं विहंतुं वा तत्र विवक्षितदेशात् परतो निवृत्तिरित्येव, अस्यैवार्थस्य प्रतिपादनार्थमिदमाह—यथाशास्त्रीत्यादि, यथा-
 शक्तीति कारणापेक्षया यावति देशे प्रविचारो गमनादिक्रिया समस्ति गृह्णित्तदर्थः परिमाणाभिग्रहः प्रविचारजनितसूक्ष्मस्थू-
 लभृतग्रामोपमर्दपरिहारः कृतो भवतीति दर्शयति ततः परतश्चेत्यादिना, प्राग्ब्याख्यातार्थमेतद्बाल्यमिति । अनर्थदण्डो नामे-
 त्यादिना (१५७-५) अर्थः—प्रयोजनं गृहस्थस्य क्षेत्रवास्तुधनशरीरपरिजनादिविषयस्तदर्थं आरंभो—भृतोपमर्देऽर्थदण्डः, दण्डो निग्रहो

यातना विनाशनमिति पर्यायाः, अर्थेन-प्रयोजनेन दण्डोऽर्थदण्डः स चैष भूतविषय उपमर्दलक्षणो दण्डः क्षेत्रादिप्रयोजनमपेक्ष-
 माणोऽर्थदण्ड उच्यते, तद्विपरीतोऽनर्थदण्डः प्रयोजननिरपेक्षः अनर्थोऽप्रयोजनमनुष्योगो निष्कारणता, विनैव कारणेन भूतानि
 दण्डयति यथा कुठारेण प्रहृष्टः तरुस्कन्धशाखादिषु प्रहरति कृकलामपिपीलिकादि व्यापादयति, नामशब्दः पूर्वमत, अनर्थदण्डस्व-
 रूपनिरूपणयाह-उपभोगेत्यादि, उपशुज्यत इत्युपभोगः, उपशब्दः सकृदर्थे, सकृद्भोगः उपभोगः पुष्याहारादि, अथवा आंतर-
 भोगः उपभोगः आहारादिः, अत्रान्तर्वचनः उपशब्दः, परिशुज्यत इति परिभोगः, परिशब्दोऽभ्याद्युक्तौ वर्तते, पुनः पुनः भोगो
 वस्राटेः, ननु च नतग्रहणाद्विरतिशब्दो गम्यत एव किमर्थं विरतिग्रहणं, उच्यते, आदरार्थं, दूरक्षत्रायमेतत्, आदृतः कथं नाम
 परिहरेदिति। सामायिकं नामेत्यादि (१५७ ७) सामायिकमिति समो-रागद्वेषविमुक्तः आयो-लाभः प्राप्तिः, समस्यायः समायः
 तत्र भयं सामायिकं, समाय एव वा सामायिकं, नामशब्दोऽलंकारार्थः, अभिगृह्य कालमिति कालं नियम्य यात्रचेत्यादि पर्यु-
 पासे साधन् वा अन्यद्वा किञ्चिदुक्तलक्षणमास्थाय कालस्य गोदोहिकादि स्थिरचित्तवृत्तिः, गृहपौपथशालादिषु निर्व्यापारः सन्
 सर्वत्र सामायिकमातिष्ठते, अमुना विधानेन-करोमि भदन्त ! सामायिकं द्विविधं त्रिविधेनेति, प्रतिपद्य चैनं ततश्चेत्यादि पर्युपासे,
 निक्षिप्तसाधवयोगः अवधं गहितं पापं सहावधेन साधवः योगो व्यापारः कायादिस्तस्य साधवव्यापारस्य निक्षेपः-परित्यागः
 प्रोज्झनं, न करोमि न कारयामि मनोवाक्कायैरिति भावतस्तद्विशेषणं साधवमिति ॥ पौपथोपवासो नामे (१५७-८) त्यादिना

१ सर्वशब्दः प्रकृतविकल्पापेक्षया, अतः सर्वसाधवयोग इति न करोमि न कारयामि तस्य विकल्पस्य प्रत्याख्येयो यः साधव-
 योगः स सर्व इत्यनेन विशेष्यते, न पुनः सामान्येन सर्वसाधवयोगनिक्षेपणमिति, अगारान् तस्यागारिण (इति सिद्ध०)

पौषग्रस्वरूपं निरूपयति, रूढ्या पौषशब्दः पर्वसु वर्तते, पर्वाणि च अष्टम्यादितिथयः, पूरणात् पर्व, धर्मोपचयहेतुत्वात्, तत्र
 पौषधः पर्वण्युपनामः त्रिविधस्य चतुर्विधस्य वाऽऽहारस्य छेदः, नामशब्दो रात्र्यालङ्कारार्थः, पौषधे उपवासः इत्यादिना
 भाष्येणानर्थान्तरमित्येकाधिकता, सोऽष्टमीमित्यादि, स पौषधोपवासः उभयपक्षयोरष्टम्यादितिथिमभिमृष्ट्य निश्चित्य उद्व्याऽ-
 न्यतमां चेति, प्रतिपदादितिथिषु अनियमं दर्शयति, अष्टम्यादिषु नियमः, चतुर्थाद्युपवासिनेति, कर्तृलक्षणा वृत्तिया, सुमु-
 क्षूणा सकृद्भोजनं मध्यमजनस्य भक्तद्वयं, तत्र मध्यमां प्रतिपत्तिमाश्रित्य चतुर्थादितपोगणना, अतीतेऽहनि भुक्त्या प्रत्याप्यान-
 मित्येको भोजनकालः, द्वितीयेऽहनि भक्तद्वयच्छेदः, तृतीयेऽहनि भुक्तिकाले भुक्त इति चतुर्थमुच्यते, एतद् उपनामः चतुर्थं, तदा-
 द्युपवमति यस्तच्छीलश्च स चतुर्थाद्युपवासी, आदिग्रहणात् पूर्णगणनैय पद्याष्टमादिममस्ततपोविकल्पग्रहणं, स्नानमुदकेन अमु-
 लेपनं चन्दनादिना गन्धा वासादयः मालाहं माल्यं पुष्पप्रकारः, अलंकारो वस्त्रकेशकटादि व्यपगताः स्नानादयो यस्येति,
 न्यस्तो निक्षिप्तः सर्गमावद्ययोगो येन, सर्वशब्दः पूर्णत्, कुशास्तृणजातिरशुषिराः तत्कृतः संस्तारः, संस्तीर्यतेऽसाविति संस्तारः
 फलकमप्यशुषिर चम्पकादिपट्टखण्डं, आदिग्रहणात् विदलवस्त्ररुमलीपरिग्रहः अन्यतममिति उक्तानां मध्ये यथालाभमास्तीर्य
 विरचय्य प्रतनुनिद्रेण अनुष्ठेयं, अथवा स्वशक्त्यपेक्षया स्थानादिविधिनाऽनुष्ठेयस्तदाह-स्थानमूर्ध्वलक्षणं कायोत्सर्गाख्यं वीराणां
 सहननयुक्तानामासनं जान्वधोभागतुल्यमंचिकादिनिविष्टस्यापनीताधोमंचिकस्य तथाऽनस्थानं वीरामनमुच्यते, निसघासनं हि
 समस्फिक्प्रवेशनं पर्यकवन्धादिः, वाशब्दो त्रिकल्पार्थः, स्थानादि वा शयनं वा अन्यतममिति यदेनाभ्यस्तं आस्थायेति परिगृह्य
 धर्मस्तु श्रुतचरणभेदाद् द्विधा, तत्र श्रुतधर्मो वाचनाप्रच्छनाऽनुष्ठेयास्वाध्यायधर्मोपदेशलक्षणः चरणधर्मो महाप्रतापुत्रतोचरगुणभेदतः

तद्विषयं जागरणं जागरिका, नन्वर्तरीन्द्रविक्रथाद्याश्रिता जागरेति, एतमयं पौषधोपवासः सम्यग् गृहिणाऽनुष्ठेय इति । उपभोग-
परिभोगव्रतं नामेत्यादि (१५७-१८) उपभोगपरिभोगशब्दार्थौ व्याख्यातौ, तच्च द्विनिधं व्रतं भोजनकर्मत्रिप्रयत्वात्, तत्रा-
शनीयात् मासानन्तकान्निवर्तते पानतो मधसुरामांसरमक्रादेः स्वाधाद् बहुबीजसच्योदुंवरफलादेः स्वाधात् माक्षिक्रादिमधुप्रभृतेः
एवं यथासम्भवमन्यदपि सचित्तमाहारजातं परिहरति प्रतिदिनसं, कर्ममतः पंचदश कर्मादानानि अंगारकरणादीनि ज्ञानानरणा-
दिकर्मणा हेतुत्वात् आदानात् कर्मादानानीत्युच्यन्ते, तानि चाङ्गारनशकटभाटकस्फोटनदन्तलाक्षारमविकेशवाणिज्ययंत्रपी-
डननिर्लाञ्छनदवदानसरोहृदादिपरिशेषणासतीपोषणकर्मणि, प्रदर्शनं चैतद् बहुसावधानां कर्मणां, न परिगणनमित्यागमायः,
ननु च माप्यकृता न कर्मादानग्रहणमकारि साक्षात्, सत्यं, आदिग्रहणाद् व्याख्येयानि, प्रवचने तथोपदिष्टत्वात्, गन्धमाल्या-
दीनामित्यादिशब्दात् पटवासधूपप्रकर्षताम्बूलग्रहणं, समासतो यानि बहुसावधानि तानि यावज्जीवं वर्जनीयानि, अल्पमानधानां
तु कर्मणां परिमाणं कार्यं, शेषाणि प्रत्याख्येयानि । अतिथिसंविभागो नामेत्यादि (१५७-१७) अतिथिर्भोजनार्थं भोज-
नरूढोपस्थायी स्वार्थं निर्वाचिताहारस्य गृहिव्रतिनः साधुरेवातिथिः तस्य संविभागोऽतिथिसंविभागः, संविभागप्रग्रहणात् पश्चा-
त्कर्मादिदोषपरिहारः, अत्र च पौषधोपवासपारणकाले नियमः, 'अदत्त्वा साधुभ्यो न स्वयं पारणीय'मिति, अन्यदा तु दत्त्वा
पारयति पारयित्वा वा ददाति इत्यनियमः, तच्च देयं देशकालापेक्षं सर्वमेवोद्गमादिविशुद्धं मोक्षफलमभिलपता संयतासंयतेन,
कदाचित् किञ्चिदाथाकर्माद्यपि देशकालापेक्षं स्वर्गादिफलमेव भवतीति विजानता देयमेव, उत्सर्गापवादप्रपंचस्वभानत्वाद्भगवद-
र्हवृशणीतत्रचनस्येति, नामशब्दः पूर्वन्त, न्यायागतानामिति न्यायो द्विजक्षत्रियनिदशूद्राणां स्वधृत्त्यनुष्ठानं, स्वधृत्तिश्च प्रसिद्धेव

प्रायो लोकरूढ्या, तेन तादृशेन न्यायेन आगतानां प्राप्तानां कल्पनीयानामिति उद्गपादिदोषप्रजितानामशनीयपानीयखाद्य-
 खाद्यवस्त्रपात्रप्रतिश्रयसंस्कारमेपजादीना द्रव्याणामिति पुद्गलविशेषाणां देशो नानानीहिकोद्रकंयुगोधूमादिनिष्पत्तिकः कालः
 सुभिधदुर्भिक्षादिः श्रद्धा विशुद्धचित्तपरिणामः पात्राद्यपेक्षः सत्कारोऽभ्युत्थानासनदानंदनानुजननादिः क्रमः परिपाटी देश-
 कालापेक्षो यः पाको निर्वृत्तः स्वगेहे तस्य पेयादिक्रमेण दानं, यो वा यत्र देशे काले वा क्रमः प्रसिद्धः तैर्देशादिभिरूपेतं, उपेत-
 शब्दः प्रत्येकमभिमम्बध्यते, परयेति प्रकृष्टया आत्मनोऽनुग्रहबुद्ध्या ममायमनुग्रहो महान्तयुक्तैः साधुभिः क्रियते यदशनी-
 याद्यादीयत इति, अतः संयता मूलोत्तरगुणसम्पन्नास्तेभ्यः संयतात्मभ्यो दानमिति । किंचान्यवि(१५८-२)त्यनेनाभिसंचभा-
 तीति, सम्यक्तमस्यश्रो वाऽऽणुत्रतधरः शीलसम्भदा युक्तः ॥ कि चान्यत् पालयेदित्याह—

मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता ॥ ७-१७ ॥ सूत्रं ॥

यद्यपि प्रतिक्षणमावीचिकमरणमस्ति तथापि न तद्ग्रहणं, किं तर्हि?, सर्वायुषः क्षयो, मरणमेवान्तो मरणान्तः—मरण-कालप्र-
 त्यासनं मरणमितियावत् जन्मनः पर्यवसानं तत्र भना मारणान्तिकी, संलेखना हि सम्यध्यते, संलियंतेऽनया शरीरकपाया इति
 संलेखना-तपोनिशेषः, यथोक्तमार्षे “चत्वारि विचिताहं निर्गणिज्जूहिआहं चत्वारि । एगंतरमायामं अत्रिगिडुषिगिडु कोडिकं ॥१॥”
 द्वादश वर्षिण्युत्कर्षतः संलेखनाकालः, वदन्तु स्वशक्त्यपेक्षो मासाद्दमामपरिमाणः संलेखनाकालोऽन्यसेयः, संलेखना चात्रयं समा-
 धिमरणाय पर्यन्ते विधेयाऽनगारागारिभ्या, जोषितेति कर्त्तरि ताच्छीलिकस्तृन्, मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता सेषिता कर्ता
 इति, एनमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति कालसंहनेत्यादिना (१५८-५) कालदोषाहुष्यमाया दुःशक्यं नहूनि वर्षाणि साधुगृहि-

धर्ममुत्थानं कर्तुं, संहननं वज्रपभनाराचादि षोढा संहननस्य दौर्बल्यं दुर्बलता, हीयमानमित्यर्थः, उपसर्गस्तु दिव्यमानुषतिय-
कृतात्मगुह्याः, दोषशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, कालदोषात् संहननदौर्बल्यदोषादुपसर्गदोषाद्वा, धर्मो दशलक्षणकः तद्विषयाण्य-
वश्यं कर्तव्यान्यावश्यकानि साधोः प्रत्युपेक्षणादीनि अगारिणोऽपि चैत्यवन्दनवैयाघ्रयपौषघप्रतिपत्त्यादीनि तेषां परिह्राणिः-
अवसादः कालादिदोषात् तामवगम्य कालादिदोषमन्तेरण वा अभितः प्रत्यासन्नमवबुद्धयेदं च कर्तव्यमित्याह-अवमौदयेत्यादि
(१५८-६) अवमं न्यूनमुदरमवमोदरं तद्भावमौदर्यं-अविकृतकुक्षुब्धकमानेन द्वात्रिंशत्कवलहारः पुरुषः स्त्री वा, ततः किञ्चि-
दूनतादिमेदनामौदर्यमनेकविधमागमेऽभिहितं, चतुर्थादिभक्तभावना पूर्वोक्ता, आदिग्रहणादर्धमासक्षपणादिपरिग्रहः, एभिस्तपो-
विधैरैरात्मानं संलिन्य-तनूकृत्य विरुक्ष्य-रुधिरमेदोमांसाद्यपचयं कृत्वा कपायांथापास्य-प्रोज्झ्य च गृह्णितत्वमभ्युपगम्य
संयमं सर्वसाध्यविरतिलक्षणमुत्तमैर्महाव्रतैः सम्पन्नः चतुर्थिघमशनादिकमाहारं प्रत्याख्याय त्रिविधं वा यथासमाधि याव-
जीवमिति विशिष्टावधिकं भावनानुप्रेक्षापरः भावनाः पूर्वोक्ताः अनुप्रेक्षास्तु वक्ष्यमाणा नवमे तत्पर इति तत्र निहितयेता-
स्तदध्यवसानः स्मृतिवहुलः सर्वं स्मरति यत् प्रतिज्ञातं महाव्रतादि, मुपितस्मृतेर्न निर्जराऽस्ति प्रमादवतः, समाधिरिति चेतसः
स्वस्थता तद्बहुलः समाधिबहुलः, नात्तौद्रध्यान्युक्तः, एवं कुर्वन्नुत्तमार्थस्येति प्रकृष्टपुरुषार्थस्य मोक्षस्याराधको भवतीति । सम्प्रति
व्याख्यातस्वरूपाणि शीलानि निगमयति-‘एतानि’(१५८-१०) त्याग्निना उत्तरस्य च सर्वव्यमाचष्टे, विक्षु व्रतं दिग्ब्रतं, तदादौ
येषां तान्येतानि दिग्ब्रतादीनि सप्तापि सह संलेखनया शीलानि भवन्ति, शील्यन्ते-अभ्यस्य ते समाचीयन्ते आत्मनि पुनः
पुनरिति शीलानि, एवमयमगार्यणुव्रतशीलसम्पन्नो व्रतीच्युच्यते, स च व्रतीति निःशब्द इत्यमुष्माद्भि वचनादिदमर्थान् माम-

११ ध्वयतः प्रतिपादितं भवति त्रती नियतं सम्यग्दृष्टिरिति, तत्रिलक्षणादेव विशिष्टावधारणं यो त्रती सोऽनश्यतया सम्यग्दृष्टिः—
 १२ सम्यग्दर्शनी भवतीति, यतः शंकादिदोषदूषितमनसो मिथ्यादर्शनशल्यतुद्यमानमकलमूलोचरगुणाधारतत्पार्थश्रद्धानस्य नियमत एव
 नास्ति तत्रितमत्वो त्रती नियतं सम्यग्दृष्टिरिति, तत्र तेषु सम्यक्त्वाणुत्तरगुणव्रतशिक्षात्रतेषु सम्यग्दर्शनातिचारः पंचधाऽयं—

१३ शङ्काकाङ्क्षविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतिचाराः ॥ ७-१८ ॥ सूत्रं ॥

१४ कृतद्वन्द्वाः शङ्कादयो भवनविभक्त्या निर्दिष्टाः, सम्यग्दृष्टेरिति सम्यग्दर्शनभाजोऽतीचारा भवन्ति, मोहनीयरुर्मणो वैचि-
 १५ त्र्यदात्मनः परिणतिविशेषाः, तानि द्वन्द्वपदानि पंचापि वृत्त्या दर्शयति—शंकेत्यादिक्रया, अतिचारो व्यतिक्रमः स्वलन-
 १६ मित्येकोऽर्थः, अधिगतेत्यादि, अधिगतं—सुपरिज्ञातं जीवाजीवादि तत्रं यस्य तस्याप्येवंविधस्य भगवत इति श्रीवर्द्धमानस्य
 १७ शासनं प्रचनमभिप्रन्नस्य—अभिमुखं भानतः प्रतिपन्नस्येतियावद् असंहार्यमतेरिति संहार्या—आक्षेप्या परकीयागमप्रक्रिया-
 १८ भिरसमंजसाभिर्बुद्धिर्यस्य स संहार्यमतिः न संहार्यमतिर्भगवदहर्तृप्रणीतत्तत्रश्रद्धा या तस्य सम्यग्दृष्टेरहर्तृप्रोक्तेषु जीनादिष्वर्थेषु,
 १९ यथाऽऽत्मा लोकाकाशतुल्यग्रदेशः, गतिस्थितिहेतू जीवद्रूपानां धर्माधर्मवैषेक्षाकारणमित्येवमादिरनेकः पदार्थोऽत्यन्तः सूक्ष्मत्वेपु,
 २० अत्यन्तलिंगागमगम्येषु, यतः परमाणवः सूक्ष्माश्चातीन्द्रियाश्च तथापि लिंगेन—कार्येणागमेन वाऽऽगम्यन्ते केवलागमग्राह्ये-
 २१ ष्विति केवलं एकमहायं मत्यादिविनिर्मुक्तं आत्यन्तिकज्ञानापरणक्षयप्रभवं आत्मस्वरूपं सकलज्ञेयग्राहि ज्ञानं तेन गृह्यन्ते, आगमो
 २२ द्वादशांगं गणिपिटकं तेन च गृह्यन्ते, अत आगमपरिच्छेधेषु प्रज्ञापनीयेष्वर्थेषु यः संशयो भवति, एवं स्यादसंख्येयग्रदेश आत्मा
 २३ नैव स्यादिति वा, सेयमेवंविधा शंका, तथा चागमः—“संसयकरणं संका” तथा संशयो मिथ्यात्वमेव, यथाह—“पयमवस्वरपि एकां पित्ते

न गोरु गुणनिदिष्टं । सेतं रोयंतोऽविष्टु मिच्छद्दिष्टी गुणेऽथो ॥१॥” इहलोकं भया एहलौकिकाः शब्दादयो विषयाः, सुगतेन
 दि निःशृणामहेऽग्नौ धर्म उपदिष्टः, अगावपि घटमान एव, तथा परित्राद्भौतब्राह्मणानामपि, तथा परलोके भवाः पारलौकिकाः
 व्यंगमानुषरन्मप्रभवाः शब्दादयो विषयास्तेऽपि भिलाषस्ताद्विसयाऽऽशंसा प्रीतिरभिलाषः कांक्षेत्यनर्थान्तरं, दर्शनेषु वा, तथा चागमः
 — “इंया अष्णष्णदंसगगाहो” प्रस्तुतोऽस्तीचारः तत्शब्देन तस्य परामर्शः, सोऽस्तीचारो मलीमसता ध्यामलता, कस्य ?,
 मय्यन्देष्टिरित्याह, न निर्मूलमेव मय्यत्तं भवति, मलिनता तु तस्य जायत इति, कस्मात् पुनः कांक्षा अतीचार इति प्रश्नेनोप-
 क्रमो-कृत इति, एवं मन्येत-जिनचनं श्रद्धत एव, अश्रद्धतश्च मिथ्यादर्शनं, आचार्यस्त्वाह-कांक्षिता इत्यादि (१५६-५)
 यस्मादन्यद्भागनतन्नामिलापी कांक्षिता, न विचारिता गुणदोषा येनासावविचारितगुणदोषो यतः सांसारिकसुखमल्पं विपाक-
 रुद्रं नदप्यभिलषति, एतच्च भगवद्भिः प्रतिपिद्धं, प्रतिपिद्धानुष्ठानाच्च भावतो दूषयति सम्यत्तं, अतः समयमतिक्रामतीति
 समयः-मिद्वान्तः अतिक्रमणमुच्छेपनं, कः पुनरसौ समयः ‘णो इहलोगद्वयाए’ इत्यादि, केवलं कर्मनिर्जरणार्थेवेति, विचिकि-
 त्सा नामे(१५१-६)त्यादिना, मतिविभ्रमो विचिकित्सा-युक्त्यागमोपपन्नेऽप्यर्थे भ्राम्यति मतिः, यथाऽस्य महत्तयः क्लेशस्य
 लोचसांटादेगयत्यां फलसंपद् भवितीति, अथच क्लेशमात्रमेवेदं निर्जराफलविकलमिति, नामशब्दो वाक्यालंकारार्थः, इदमप्य-
 स्तीति इत्यादि, उभयथेह क्रिया-फलवती निष्फला च, कृपीयलानां कर्षणादिक्रिया कदाचित् फलवती जातुचित् निष्फलेति,
 अत इदमस्तीदमप्यस्ति एवं परलोकक्रियायामप्यास्तितामतिविधुतिरिति । ननु शंकाविचिकित्सयोः कः प्रतिविशेषः ? उच्यते,
 शंका मरुतागकलपदार्थभावेन द्रव्यगुणविषया लक्ष्यते, इयं तु क्रियाविषयैव विचिकित्सा, तमेव विधुणोति मतिविधुति-

रिति, मतिर्मिथ्यात्पुद्गलाशुविद्धा विह्वलते-अमति नामतिष्ठते च, ते मिथ्यादर्शनभेदा विशेषमाश्रित्य सम्यक्प्रतीचाराः अभि-
 धीयन्ते, आगमे तु विचिकित्सा विद्वज्जुगुप्सा वेत्यभिहितं, विद्वांसः-साधनस्तेषां जुगुप्सा-निन्दा अस्नानात् प्रस्वेददुर्गंधितां
 निन्दति, को दोषः स्याद्यदि प्रासुकेन वारिणा प्रक्षालनं कुर्वीरन्निति, अन्यदृष्टिरित्यादि (१५९-७) अन्यशब्दः प्रतियोग्यपेक्षः,
 अन्या चासौ दृष्टिरन्यदर्शनमथापदार्थप्रणयनात्, तथाह-अहच्छासनव्यतिरिक्ता दृष्टिरन्यदृष्टिरमज्ञप्रवर्णितचर्नादिमि-
 रिति, सा च द्विविधा-द्विप्रकारा, तत्राभिमुखं गृहीताऽभिगृहीता दृष्टिरिदमेव तच्चमिति बुद्धचर्चनं सारयकणादादिवचनं ना,
 अनभिगृहीता चेति, चः समुच्चये, नैनाभिमुख्येन गृहीता सर्वप्रवचनेष्वेव साधुदृष्टिः, सर्वमेव युक्त्युपपन्नमयुक्तिकं ना ममतया
 मन्यते मौढ्यात् तत्र, तद्युक्तानमित्यादिना (१५९ ९) अभिगृहीतमिथ्यादृष्टेरियत्ता निरूपयति, तयाऽभिगृहीतमिथ्यादृष्टया युक्ता-
 स्तद्युक्ता मिथ्यादर्शनभाजो, मिथ्यादर्शनं ह्यनेकारसुपजायते मोहवैचित्र्याद् नयानामान्त्याद् अतः स्थूलतरकृतिपयभेदोपदर्शनं
 क्रियते, तेषां तद्युक्ताना क्रियावादिनामिति क्रिया कर्तुरधीना न कर्त्रा विना क्रियायाः सम्भवाः, तामात्ममनायिनो क्रियां उदन्ति
 ये तच्छीलाश्च ते क्रियावादिनः आत्मास्ति तत्रादिप्रतिपत्तिलक्षणाश्च, ते चाशीत्यधिकशतसंख्याः, ममभिगम्याश्चामुनोपायेन-जीवाजी
 वाश्रवन्धसंस्तरनिर्जराणुण्याणुण्यमोक्षाल्यान् नन पदार्थान् विरचय परिपाट्या जीपदार्थस्याधः स्वरभेदानुपपन्नमनीयो, तयोरधो
 नित्यानित्यभेदौ, तयोरप्यधः कालेधरात्मनियतिस्वभावाभेदाः पंच न्यमनीयाः, ततो विकल्पानुत्पादयति-अस्ति जीवः सजतो
 नित्यः कालत इत्येको विकल्पः, विकल्पार्थथायं-विद्यते खल्वयमात्मा चेतनरूपेण नित्यश्च कालादिनः १, उक्तैर्नामिलायेन द्वितीयो
 विकल्प ईश्वरकारिणः २, तृतीयविकल्प आत्मवादिनः पुरुषभेदमित्यादि ३, नियतत्राटिनश्चतुर्थो विकल्पः ४, पंचमविकल्पः

स्वभावादिनि ५, एवं स्वत इत्यनेन लब्धाः पंच विकल्पाः, परत इत्यनेनापि पंचैव लभ्यन्ते, नित्यत्वापरित्यागेन चैते दश
 विकल्पाः १०, एवमनित्यत्वेनापि दशैव १०, एतन्न विंशतिः जीवपदार्थेन लब्धाः, अजीवादिष्वप्यथास्वेव प्रतिपदं विंशतिर्विकल्पा-
 ल्यानां, अतो विंशतिर्नगुणाः शतमशीत्युच्चर क्रियावादिनां स्वरूपकथनं नामत एव क्रियते, तद्युक्ता-
 नामित्यनुवर्तते, आत्मनास्तितादिप्रतिपत्तिलक्षणा भवन्यक्रियावादिनः, न हि कस्यचिदत्रस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया समास्ति,
 “भूतियेषां क्रिया सैव, कारणं मेव बोध्यत” इति, एषां चतुरशीर्तिर्भेदाः, तेषां पुण्याण्युपजितपदार्थसप्तसकन्यासः, तथैव जीव-
 स्याथः स्वपरविकल्पभेदद्वयोपन्यासः, अमर्यादात्मनो नित्यानित्यभेदौ तु न स्तः, कालादीनां तु पंचानां पृष्ठी यदृच्छा न्यस्यते,
 यथादिसन्याभिलाषः-नास्ति जीवः स्वतः कालत इत्येको विकल्पः, एवमीश्वरादिभिरपि यदृच्छानसनिः, सर्वे पृष्ठ विकल्पाः, तथा
 नानि जीवः परतः कालत इति पडेव विकल्पाः, एकत्र द्वादश, एवमजीवादिष्वपि पदसु प्रतिपदं द्वादशैव विकल्पाः, एतन्न द्वादश
 मसगुणागुरशीतिर्विकल्पा नास्तिमानामिति । अज्ञानिकानामिति, कुत्सितं ज्ञानमज्ञानं तदेवामस्तीत्यज्ञानिकाः, अथवा अज्ञानेन
 चरन्ति तद्व्ययोजना वा, अज्ञानका इति पाठः, असंचिन्यकृतमन्धैफलयादिलक्षणाः, सप्तपट्टिभेदा, तत्र जीवादीन् नत्र पदार्थान्
 पूर्वन्द् व्यस्यथाप्य पर्यन्ते चोत्पत्तिमुपन्यस्याथः सप्त सदसदादय उपन्यसनीयाः, सत्त्वं १ ममत्त्वं २ सदसत्त्वं ३ अनात्त्वं ४ सदवा-
 च्यत्वं ५ अमदान्यत्वं ६ सदसदान्यत्वं ७मिति चैकस्य जीवादेः सप्त विकल्पाः, त एते एव मसकास्त्रिपट्टिः, उत्पत्तेस्तु चत्वार
 एताया विरल्पाः, तथा-मत्तमसत्त्वं सदमत्तमनाच्यत्वं चेति, ते त्रिपट्टिमध्ये क्षिप्ताः सप्तपट्टिर्भवति, को जानाति जीवः सन्नित्येको
 विकल्पः, एवमगदादयोऽपि तान्याः, उत्पत्तिरपि किं सतोऽमतः सदसतोऽवाच्यस्येति या को जानात्वेतत्?, न कश्चिदपीत्यभिप्रायः,

वैनयिकानां चेति चशब्दः समुच्चये, विनयेन चरति विनयो वा प्रयोजनमेवामिति वैनयिकास्तेष्वप्यसु स्थानेऽप्यनवदृत्तलिङ्गा-
 चारशास्त्रविनयप्रतिपत्तिलक्षणा विनयप्रधानास्तत्सपर्यां विदधति कायेन नाचा मनसा दानेन च, एभिश्चतुर्भिः प्रकारैः सुरनृपतिय-
 तिल्लातिस्थविराघममातृपितृषु, एवं चाष्टकाश्चत्वारो द्वात्रिंशद्विकल्पा भवन्ति, एवमभिगृहीतमित्याद्यष्टीनां सर्वसंख्यया त्रीणि शतानि
 त्रिषष्ट्यधिकानि, अनभिगृहीतानि भोगमुखपरणां, आस्तां नि श्रेयसमुखं, इदमेव प्रयासं यत् प्रकृष्टैश्चर्याभिजनादिषु नीरोगतादियुक्तं
 जन्मेति, सर्वदेवतासु पाल्वण्डिषु च तुल्यतामौदासीन्यं वा भावयतीति, एतत्सम्बन्धेनह-प्रशंसासंस्तवौ सम्यग्दृष्टेरतीचारी
 इति एवामुक्तलक्षणानां क्रियाऽक्रियानादिनामज्ञानिकानां वैनयिकानां च प्रशंसा स्तुतिरभिव्यक्तः पुण्यभाज एते सुलब्धमेभिर्जन्म
 सत्पथस्थाः सन्मार्गदर्शननिपुणा इत्यादि, संस्तवः तैः सहैकत्र संज्ञासात् परिचयः, परस्परालापादिजनितः, तथाहि-एकत्र वासेन
 तत्प्रक्रियाश्रयणात् तत्प्रक्रियादर्शनाच्चासंहार्यमतेरपि दृष्टिभेदः श्रूयते, किमुत संहार्यमतेः?, एभिर्भगवद्भिः पार्श्वस्थादियथाच्छन्द-
 वैरपि साद्धं निषिद्धमेकत्र वसनमेकरात्रानपि सम्यग्दृष्टेरुत्सर्गतः, तस्मादतीचारावैतौ मलीमसताहेतू तत्प्रशंसासंस्तवौ, सम्यग्दृ-
 ष्टेर्भ्रंशहेतू वा, प्रसिद्धार्थशशदुपजातसन्देहः कश्चिदत्र आह-प्रशंसासंस्तवयोः कः प्रतिविशेष? इति मन्यते-‘शंसु स्तुतौ’,
 प्रशंसनं प्रशंसा, स्तुतिः ‘दुब् स्तुतौ’ संस्तवनं संस्तवः, सम्यक् स्तुतिरेव, अतस्तुत्यार्थत्वात् प्रश्नयति-कः प्रतिविशेष इति?, अत्रोच्यते,
 ज्ञानेत्यादि (१५९-१७) ज्ञानं-आगमः क्रियावादिप्रभृतीनां तत्प्रशंसा निरग्रहः प्रकृष्ट आगमः प्रमाणान्तरसंवादी न चाभिम-
 वितुमपरैः शक्य इत्येवमुद्धानं, प्रत्यक्षमेव तेषां परोक्षं वा, भावत इति, तदाक्षिप्तं चित्तेन भक्तिप्रहेन तदीयगुणैर्नम्रतां नीते-
 नेति, तेषामेव दृष्टिदर्शनं स्वागमोक्तपदार्थश्रद्धानं तस्य प्रशंसा समग्राममक्षं, प्रकृष्टमेपां सम्यग्दर्शनं सन्मार्गात्सुलभित्युद्भापमानः

गुणा दाक्षिण्यमांगत्वप्रियग्रथमाभिभाषितालडहतादयस्तेषामेषु प्रकर्षो दृश्यते गुणानामित्युद्भावनं भावतः प्रशंसा, अथवा ज्ञान-
 दर्शने एव गुणौ तयोः प्रकर्षस्तद्भावनं-प्रकाशनं भावतः प्रशंसा, अथवा ज्ञानदर्शने एव गुणौ तयोः प्रकर्षस्तदुद्भावनं
 प्रकाशनं भावतः प्रशंसा प्रत्यक्षतः परोक्षतो वा, संस्तवस्त्विन्नत्यादि, तुशब्दः संस्तवं विशिनष्टि, * संस्तव इह संवासरजनिताः परि-
 नयः संगमनभोजनालापादिलक्षणो, न स्तुतिः, प्रशंसायास्तुल्यत्वात्, तत्परिचयस्यात्र प्राधान्यं, स्तुतिस्तु प्रासंगिकी, लोके च
 प्रतीतः संपूर्णः स्तौतिः परिचये 'असंस्तुतेषु प्रमभं भयेष्वि'त्यादि, एकोऽपि हि शब्दो भिन्नार्थो गम्यते प्रयोल्क्यशब्दो गोशब्द-
 वत् । अथ संस्तवशब्दस्यार्थं परिचयमेव भाष्येण स्पष्टयति-सोपधमित्यादिना, उपधा छन्न माया, सहोपधया सोपधं, निरुपधं-
 निश्छन्न निर्मायं, परिचये मति परमलक्षणं समक्षमेव सोपधमभूतान् वञ्चित, दाक्षिण्यात् जानानोऽपि परमार्थं तन्मध्यसंवागपरि-
 नयद्रोपात् तदीयप्रतिश्रयान्नपानोपजीवी दयापरा गृयममलवोधभाज इति वा परा शीलसंपद् युष्मास्त्विति गुणवचनं प्रासंगिकमत्र,
 परिचयात् प्रसयो दोषाणां, तथा तदन्यश्रवणे तन्मध्यदर्शने चोन्मार्गप्रतिपत्तिः स्यात् कस्यचित् कदाचिदिति प्रत्यवायः, मिथ्या-
 दर्शनदाढ्यं वा जायेत तद्वर्गस्येति प्रत्यवायः, तथा निरुपधमेव भूतगुणाभिधानं जातुचित् कुयत् परिचयग्रीत्या, ततश्च त एव
 पूर्वका दोषाः समापन्तति, अतः संवागात् परिचयलक्षणात् ज्ञानक्रियाद्वंश इति दूरतः संस्तवः परिहार्यः ॥ एवं शंकादिसकलश-
 ल्यरहितं गम्यकत्वं शेषगुणानामाधारीभवति अशुद्धं तु न प्रतीच्छति गुणान् विनाशयति चेति १८॥ एवं तावदविशेषेण सम्यग्दृष्टे-
 रतिचारा व्याख्याताः, संप्रत्यगाणि एव प्रतिव्रतमतिचारान् विचक्षुराह-x (पाठोऽयं-x चिह्नगतः भाष्यस्य व्याख्येयज्ञभूतोऽपि न
 श्रीहरिग्रीयादर्शे न च मुद्रितायां सिद्धसेनवृत्ताविति लिखितमिद्धसेनीयवृत्तेलिखितः)

व्रतशीलेषु पंच पंच यथाक्रमं ॥ ७-१९ ॥ सूत्रम् ॥

व्रतानि स्थूलप्राणातिपातनिवृत्त्यादीनि पंच शीलानि-दिग्देशादीनि सप्त, कृतद्वन्द्वानि, अनन्तरद्वारादतीचारा इत्यनुवर्तते, तस्याभिसम्बन्धः पंच पंचेति वीज्या वाक्येन, अतोऽयमर्थः—एकैकस्याणुव्रतस्य शीलस्य च दिगादेः प्रत्येकं पंच पंचातिचाराः समनसेयाः यथाक्रमं यथानुपूर्व्यं, यो यः क्रमो व्रतानां प्रागभिहितस्तैरेव क्रमेणातीचारा वक्ष्यमाणा बोद्धव्याः, व्रतेषु इत्यादि, (१५९-१६) भाष्यं, सामान्येनापि व्रताभिधाने सामर्थ्यादिगारिणो यानि व्रतानि तेषु विषये व्रतेषु पंचस्वित्यन्यूनानातिरिक्तेषु शीलेषु च सप्तस्मिति, चशब्दः समुच्चयार्थः, सप्तैव शीलानि, तेषु च पंच पंचेति नियमवचनं, प्रतिव्रतं प्रतिशीलं च पंचातीचारा भवन्ति, यथाक्रममिति व्यतिक्रमनिवृत्त्यर्थः, अन्यथा बन्धादयो मृषानादनिवृत्तेरप्यतीचाराः स्युः, मिथ्योपदेशादयोऽप्येवं व्यतिरेकेण प्राप्नुयुः, ऊर्ध्वं यद् बक्ष्याम इति नियमवचनाय प्रदर्शनं, यदुपरिष्टादतीचाराज्ञातमभिधास्यामः तदुक्तेषु व्रतेषु यथाक्रममिति । तत्रथेत्यनेन सम्बन्धमाचष्टे, यथा तदेतदतीचाराज्ञातं क्रमेण व्रतादिषु सम्बन्ध्यते संप्रति तथोच्यते, प्राक्तान्त् स्थूलप्राणातिपातव्र-
तमित्युक्तं तस्यामी पंचातीचारा भवन्तीति निदर्शयति—

बन्धवधच्छिच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ ७-२० ॥ सूत्रं ॥

तत्र गन्धनं गन्धः-संयमनं रज्जुदामनकादिभिः, हननं वधस्ताडनं कर्मादिभिः, छविः-शरीर त्वक् वा छेदः-पाटनं द्विधाकरणं भारः-पूरणं अतीव वाढं सुष्ठु भारोऽतिभारः तस्यारोपणं स्कन्धपृष्ठादिषु स्थापनमतिभारारोपणं, अन्नम्-अशनादि पानं पेयमुद-
कादि तयोरदानं निरोधः, सर्प एव कृतद्वन्द्वा निर्दिष्टाः स्थूलप्राणातिपातविस्तेरतीचाराः, त्रसस्थावराणामित्यादि (१६०-२)

भाष्यं, नम्यन्तीति नमः—द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियाः, तिष्ठन्तीति स्थावराः—स्थानशीला वृक्षादयो यथाम्भ्रममायोज्याः, द्रव्यभाव-
 प्राणरत्नीन् जीवन्ति जीविष्यन्ति चेति जीवाः तेषां त्रमस्थानराणां जीवनां, बंधवधौ, तत्र बन्धः शंखपिपीलिकातिडुकादीनामपि
 संभवति न च प्रायो निष्प्रयोजन इति नानुष्ठेयोऽनुप्रतिना, उत्सर्गतो गृहिणा तादृशान्येन द्विपदचतुष्पदादीनि परिग्राह्याणि यान्य-
 रदान्येवामने, अमम्भ्रमचाट्यानामन्यत्र बन्धः सप्रयोजनः, सोऽपि सापेक्षो, दयानता नातिगाढगूढग्रन्थिः कायो दुर्निनीतपुत्रकदा-
 गीदानेरादीनां गोमहिषीतुरगादीनां वा, वधोऽप्येवमेव, समुत्पन्नप्रयोजनस्तु सापेक्षो निर्दयप्रहारान् परिहरन् कमादिभिर्भयो-
 ऽपेक्षया र्णचलनपेटादिभिश्च माधयेत्, तथा निष्प्रयोजनश्छविच्छेदः परिहार्य एव, तदाह—‘त्वच्छेदः काष्ठादीना’मिति ।
 राष्ट्रग्रन्थेन वृत्तपरिग्रहः आदिग्रहणात् भूमितेजःरूढद्वित्रिचतुष्पदपरिग्रहः, सप्रयोजनस्तु सापेक्षः, कर्णपाटनादिरंगुलिश्रमण-
 नागिराच्छेदो वा मन्नागमयजननाय तस्करादीनां, पुरुष इत्यादि, पुरुषादयः कृतद्वन्द्वः, आदिग्रहणात् खरकरममेपच्छागपरिग्रहः
 यथागम्भ्रमेवामनिभारोपणमनिचारः, उत्सर्गतो भाटकाद्याजीमः परित्याज्य एव, अन्यस्मादृते जीमनोपायाद्, उलीयदादीनां
 यथोचितभारादपि किञ्चिद्र्यूनभारोपणं, वृणपानीयाम्ययहारोऽस्त्युष्णवेलायां च परिमोक्षणं, द्विपदानामप्येवमेव, तेषामेव चान्न-
 पाननिरोध इति पंचमोऽस्तीचारः, एषामित्यादि, द्विपदचतुष्पदानामन्नपाननिरोधोऽप्रयोजनः परिहरणीय एव, मप्रयोजनं तु सापेक्षं
 इयत् दुर्निनीगानामपत्यादीनां मन्दतीक्ष्णाशयानामुदन्यतां चान्नपानं निरुणाद्वि, स्वभोजनवेलायां तु ज्वरि-
 तादेरन्यान् नियमत एव तावत् भोजयित्वा स्वयं शृंजीतेत्युपदेशः, अहिंमात्रतस्यातीचारा भवन्तीति अव्यतिकरं दर्शयतीति ॥
 सुल्लुप्यादादिस्तेस्तीचाराऽभिधित्ययेदमाह—

मिथ्योपदेशरहस्याभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः ॥ ७-२१ ॥ सूत्रम् ॥

मिथ्योपदेशोऽसदुपदेशः, रहः-एकान्तं तत्र भ्रं रहस्यं, रहस्ये-एकान्ते अभ्याख्यानम्-अभिज्ञानमसदभ्यासोपदेशं रहस्याभ्या-
रयानं, कूटम्-असद्भूतं लिख्यत इति लेखः, करणं क्रिया, कूटलेखस्य क्रिया कूटलेखक्रिया, न्यस्यते-निक्षिप्यत इति न्यासः-
रूपकार्यणं तस्यापहारः अपलापः, यो यत्र द्रव्यापहारः परस्वस्त्रीकरणलक्षणः स न विवक्षितः, तस्यादत्तादानविषयत्वात्, यत् तत्र
नचनं अपलापकं येन ऋणभूतेन न्यासोऽपहनूयते-अपलप्यते तद्वचनं न्यासापहारः, आकारोऽङ्गुलिहस्तभ्रूनेत्रक्रियाशिरःकंपादि-
रनेऽरूपः परशरीस्वर्तो तेन तादृशकारेण सहाविनाभूतो यो मन्त्रो-गुप्तो गूढः परामित्रायः स्वयमुपलभ्य सहाकार मन्त्रमसूयया-
ऽऽविष्करोति एष साकारंग्रभेदः, भेदः-प्रकाशनं, मिथ्योपदेशादयः कृतद्वन्द्वाः पंचातीचाराः स्थूलानृतविरतेरिति । सम्प्रति भाव्य-
मनुश्रियते-‘एत’ इति (१६० ३) सूत्रोक्ताः पंचेति पंचैव मिथ्योपदेशादयः, स्थूलमृषापरित्यागेन सत्यं वक्तव्यमिति, ततः सत्यम-
चनस्यातीचारा भवन्ति, तत्र मिथ्ये (१६०-९) त्यादि, तत्र तेषु पंचस्वतिचारेषु मिथ्योपदेशस्तात्, नामशब्दः ऋमानद्योतनः प्रम-
त्स नचन परपीडजननं, ग्राह्यतां खरोष्ट्राः हन्यन्तां दस्यव इति, न यथार्थं यथावस्थितः अयथामस्थितः तस्यार्थं अयथार्थं तस्य
वचनम्-उपदेशः, यथा परेण पृष्टः सन्देहापन्नेन अतथोपदेशः, विवादेऽङ्घ्रित्यादि (१६०-११) विवादः-कलहः तत्रान्यतरस्याति-
गन्धानोपायमुपदिशति, अतिसंधानं छलनमादिशब्दाद् द्यूतग्रहणं, एवमादिरेवंप्रकारः सर्व एव मिथ्योपदेशोऽनसेयः, रहस्ये-
त्यादि, रहस्येनाभ्यारयानं स्त्रीपुंमयोः परस्पररेणेति प्रतारणाद्वारेण, यदि वृद्धा स्त्री ततस्तस्यै कथयति-अयं तव भर्ता कुमार्या-
मनिसक्तः, अथ तरुणी तत एवमाह-अयं ते भर्ता प्रौढचेष्टितायां मध्यमवयसि योपिपिति प्रभक्तः, तथाऽयं खरकामः मृदुकाम इति

या परिहयति, अन्यस्य वा रागसंयुक्तं अन्यस्य व्यतिरिक्तस्य पुंसः स्त्रियो वा तत्कालयोग्यं रागसंयुक्तमिति दम्पत्योरन्यस्य
 वा येन रागः ग्रहर्ष उत्पद्यते तेन तादृशा रहस्येनानेकप्रकारेण कर्मणाऽभिशंसनमिति, हास्येत्यादि (१६०-१९) अभ्याख्यातापि
 परक्रीडाबुंधात् तादृशं भागते, नाभिनिवेशेन, हास्यं-परिहासः सैव क्रीडा आसक्तिः-आसंगोऽनुबन्धः, आदिशब्दः प्रकारवचनः,
 हास्यक्रीडाप्रकारः, अथवा हास्यप्रकारः क्रीडाप्रकारैवेति पृथगभिसम्बन्धः । कूटलेखक्रिया प्रतीता मुद्राक्षरविन्यासोऽकूटलेखतुल्य
 इति, न्यासापहार इत्यादि (१६०-१२) गोपायनाय स्वद्रव्यार्पणमन्यस्य स न्यासः तस्यापहारः-अपलापः सुश्लिष्टवचनेन,
 तथा विस्मरणकृतं परनिक्षेपग्रहणं, विस्मरणेन कृतं परनिक्षेपस्य ग्रहणं, येन निक्षिप्तानि पंच शतानि, तस्य पंचशतसंख्या विस्मृता,
 न चाधुना निक्षेपकर्मार्पणकाले त्रवीति-न गुण्डु स्मराभि-किं चत्वारि शतान्यर्पितानि तत्र अथ पंच शतानीति, यदर्पितं तदेहीति,
 निक्षेपकस्य गोपायिता प्रत्याह-चत्वार्येवेति, एवमादिना परेण निक्षिप्तस्य परविस्मरणकृतस्य ग्रहणं क्रियते स सत्यव्रतातीचार इति,
 साकारमंत्रभेद इति आकारः-शरीरायवसमवायिनी क्रियाऽन्तर्गतक्रियाद्युचिका तेन विशिष्टेनाकारेण सहाधिनाभूतो योऽ-
 भिप्रायः स साकारमन्त्रस्य भेदः-प्रकाशनं, तदेव स्पष्टतरं कथयति-पैशून्यं गुह्यमन्त्रभेदश्चेति, प्रीतिं शूनयतीति पिशूनः
 तद्भावः पैशून्यं द्वयोः प्रीतौ सत्यामेकस्याकाररूपलभ्य अभिप्रायमितरस्य तथा कथयति यथा प्रीतिः प्रणश्यति, गुह्यं-गूहनीयं न
 सर्वस्मी यत् कथनीयं मन्त्रणं मन्त्रो-गुप्तभाषणं राजादिकार्यसम्बद्धं तस्य भेदः-प्रख्यापनमेव, तत् सत्यव्रतमनतीचारं सम्यगनुपा-
 लनीयमिति ॥ स्थूलादत्तादानवितरेरमी पंचातीचाराः परिहार्याः,

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रममानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ ७-२२ ॥ सूत्रम् ॥

स्तेनाः-चौरास्तान् प्रयुक्ते-हरत यूयं हरणक्रियायां प्रेरणमभ्यनुज्ञानं वा प्रयोगः तदाहृतादानमिति तच्छब्देन स्तेनपरामर्षः
 तेराहृतम्-आनीतं कनकवस्त्रादि तस्यादानं-ग्रहणं मूल्येन मुधिकया वा, विरुद्धराज्यातिक्रम इति, विरुद्धयोर्नृपयो राज्यं तस्या-
 निक्रमम्-अतिलघनं आक्रमणं विरुद्धराज्यातिक्रमः, स चानेकप्रत्यपायः, हीनाधिकमानोन्मानमिति, हीनं-न्यूनं अधिकम्-
 अतिरिक्तं मानोन्मानं मानं-कुडवादिः उन्मानं च-तुलादिः, हीनं मानोन्मानमन्यदानकाले करोति, स्वयं पुनः गृह्णन्नधिकं करोति,
 प्रतिरूपकच्यवहारः प्रतिरूपकः-तत्सदृशः तस्य विविधं अवहरणं व्यवहारः-प्रक्षेपः यद् यत्र घटते व्रीह्यादिषु तैलादिषु पलं-
 ज्यादि तत्र प्रक्षिप्य विक्रीणीत इति । सम्प्रति भाव्यमनुश्रियते-एत इत्यादि (१६०-१७) गतार्थं, तत्रेत्यादि, तत्र तेषु
 अतिचारेषु स्तेनप्रयोगस्तावदयं-स्तेनेषु तस्करेषु सम्भवति हिरेण्याद्यर्थः प्रयोगो हिरेण्यादिप्रयोगः, हिरेण्यं-रजतं घटिताघटित-
 रूपमादिशब्दात् कनकं च, घर्षरादिभिर्ग्रन्थि छिन्वा गृह्णातीति, तथा क्षत्रखनकाद्येवविधमुपकरणं नाणुव्रतिना निर्वर्तनीयं न
 विक्रयमिति, स्तेनैरित्यादि (१६०-१८) तस्करोपनीतस्य द्रव्यस्य रजतादंमुधा-विना मूल्येन क्रयेण वा स्वल्पप्रदानेन ग्रहणं,
 तदाहृतादानमनेकप्रत्यपायमिति परिहार्यं, विरुद्धेत्यादि, विरुद्धराज्यातिक्रमः अतिक्रमो-व्यवस्थोच्छ्वनं, व्यवस्था च परस्परवि-
 रुद्धराज्यकृतैव, चशब्दः समुच्चायकः, एष वा स्तेनव्रतस्यातिचारः, विरुद्धे हीत्यादि (१६१-२) यस्माद्विरुद्धे राज्ये सर्वमादानं-
 ग्रहणं वृणकाष्टादरेपि स्तेययुक्तं चौरतया सम्बद्धं भवति, तस्माद्विरुद्धराज्यातिक्रमो न कार्यः, हीनाधिकेत्यादि; समस्यातीचा-
 रद्वयं निर्दिष्टं भाष्यकारेण व्यवहारसम्बन्धनार्थं, हीनमानव्यवहारोऽधिकमानव्यवहारः हीनोन्मानव्यवहारोऽधिकोन्मानव्यवहा-
 रथेति, एतदेव विद्युतेति-कूटतुलेत्यादिना (१६१-३) प्रसिद्धंकादिदंकिता अकूटतुला ततोऽपरा कूटतुला, एवं मानमपि, आभ्या-

मपि दृष्टुलाहृष्टमानाभ्या मंचनं-दम्भनं छलनमादिशब्दाद्वचनकार्यक्रियाग्रहणं तैर्युक्तः संबद्धः क्रयो-ग्रहणं चिक्रयो-मूल्येन
 दान, मर्ममेतन्न कार्यं, 'दृष्टिप्रयोगश्रे'ति हीनाधिकव्यवहारसामान्याद् दृष्टिप्रयोगोपन्यासः, स्वरूपकादि दृद्धयाऽन्यस्य ददाति,
 मा च दृष्टिरन्याया न्याया च, तत्रान्याया परिहरणीया, दशैवादेशिकाप्रभृतिः, यद्यप्युभयरुच्या सा क्रियते तथाऽप्यतिवृ-
 ष्णाभिभूत इत्यपोद्यते लोकेन, न्याया तु तत आदेयेति, प्रतिरूपक-यवहारो नामेत्यादि (१६१ ५) नामशब्दः स्वरूपार्थः,
 प्रतिरूपव्यवहारस्वरूपमिति, सुमणस्य प्रतिरूपकक्रिया यादृक् सुमणं तादृशमेव अपर द्रव्य मणगौरनादिगुणयुक्तं निष्पादयति,
 प्रयोगनिशेषात्, तथा रूप्यं-रजत कतिपयदिनसस्थापीति, आदिग्रहणात् किल दृतक्षीरदधितकताम्रकास्यादिपरिश्रहः, व्याजी-
 ररणानि चेति व्याजीकरणमपहतानामन्यैर्गवादीना सशृगाणामग्निक्कालिगीफलस्वेदलानि शृंगान्यधोमुखानि प्रगुणानि तिर्य-
 ग्यलितानि वा ययारुचि शक्यते कर्तुं, ततश्च अन्यत्वमिद प्रतिपद्यन्ते गवादयः, तथा क्रतेषु शृंगेषु सुसेन च धार्यन्ते, अन्यहस्ते
 मा निकीयन्त इति व्याजः, छद्माच्छरूपाणा छद्मरूपापादन व्याजीकरणं, एममेते पंचास्तोयत्रतस्यातीचारा भवन्तीति। चतुर्थानु-
 त्तस्यातीचाराभिधित्ययेदमुच्यते—

परविवाह करणेत्तरपरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनानंगक्रीडातीव्रकामाभिनिवेशाः ॥ ७-२३ ॥ सूत्रम् ॥

एते व्रतनतस्यातीचाराः क्रतुद्वन्द्वा निर्दिष्टाः, परविवाहकरणं इत्तरपरिगृहीतागमनं अपरिगृहीतागमनं अनगक्रीडा तीव्रका-
 माभिनिवेशेति, तत्र परविवाह करणमिति स्वापत्यस्यागारिणाऽऽश्रयंत्यैव विवाहः कार्यः, परविवाहकरणानु निवर्तते, गृह-
 स्थग ढाभ्या प्रमाराभ्यामनद्वणो निवर्तते, स्वदारस्ततोपप्रतिपत्त्या परपरिगृहीतदारानभिगमनेन वा, स्वदारसेनमेव प्रथमोऽभ्यु-

भेति, शेषान्निवर्त्तते, द्वितीयस्तु परपरिगृहीतदारसेनान्निवर्त्तते, न स्वदारेभ्यो न वाऽपरिगृहीतवेश्यादिभ्यः, तयोर्थयाम्भमम-
 तिचाराः स्वप्नतासुराणाभ्यूह्याः, तत्र स्वापच्यव्यतिरिक्तमन्यापत्यं परशब्देनोच्यते, तस्य विवाहकरणं-विनाहक्रिया कन्याफल-
 लिप्सया वा स्नेहमन्धेन वा इति, इत्वरपरिगृहीतागमनं प्रतिपुरुषगमनशीला इत्वरी-वेश्याऽनेकपुरुषगामिनी भवति, तस्यै
 च यदाऽन्येन कंचित् कालमभिगृह्य भाटी दत्ता भवति, तान्तं कालमगम्याऽसौ निवृत्तपरदारस्य भवति, इत्वरी चासौ परिगृहीता
 चेति पुंनन्वावः, इत्वरपरिगृहीताया गमनम्-अभिगमो मैथुनासेवनम्, अथवा इत्वर-स्तोकमल्पं परिगृहीतागमनं चेति, वेश्या-
 स्वैरिणीप्रोपितभर्तृकादिरनाथा अपरिगृहीता, तदभिगममाचरतः स्वदारमन्तुष्टस्यातीचारो, न तु निवृत्तपरदारस्य, अनंगः-कामः
 कर्मोदयात् पुंसः स्तीनपुसकपुरुषासेनेच्छा हस्तकर्मोदीच्छा वा, योपितोऽपि योपित्पुरुषासेनेच्छा हस्तकर्मोदीच्छा वा, नपुंम-
 कस्य पुरुषस्त्रीसेनेच्छा हस्तकर्मोदीच्छा वा, स एवंविधोऽभिप्रायो मोहोदयादुद्भूतः काम उच्यते, नान्यः कश्चित् कामः, तेन तत्र
 क्रीडा-रमणमनगक्रीडा, आहार्यैः काष्ठुस्तफलमृत्तिकाचर्मोदिधटितप्रजननैः कृतकृत्योऽपि स्वलिङ्गेन भूयः मूद्रात्त्रेनायाच्यप्रदेशं
 योपिता, तथा केशार्कणप्रहारदानदंतनखरुद्धर्धनाप्रहारैर्मोहनीयकर्मविशात् किल क्रीडति तथाप्रकारं कामी, सेनयामनंगक्रीडा
 बलवति रागे प्रसूयते, तीव्रकामाभिविशेष इति तीव्रः-प्रकर्षप्राप्तः कामेऽभिविशेषः तीव्रकामाभिविशेषस्तावत्पर्यन्तं तच्छिन्नता
 परित्यक्तान्यसफलव्यापारस्य तदध्ययसायता सुवपोपोपस्थकक्षान्तेरेऽप्यतृप्ततया प्रक्षिप्य लिंगमास्ते मृत इव महतीं वेलां, निश्चलः
 चाटकर इव सुहुर्गुह्यदृक्कायामारोहति योपिति, व्याजीकरणानि चोपयुक्ते जातकालिमलकः, अनेन खल्वौपधप्रयोगेण गजप्रसेकी
 तुसगावमर्दी भवति पुरुष इत्ययमप्युभयोस्तीचार इत्येते ब्रह्मनतातीचार भवति ॥ इच्छापसिमाणप्रतातिचारन्याचिरयामयेदमाह—

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ ७-२४ ॥ सूत्रम् ॥

क्षेत्रवास्त्यादीनां कृष्यान्तानां ऋतद्वन्द्वानां प्रमाणानि प्राक् संकल्प्य यानि विशिष्टकालावधिकानि गृहीतानि तेषामुल्लेखनमतिक्रमः, प्रमाणातिक्रम इति प्रत्येकमभिमग्नद्वं भाष्यकृद्दर्शयति-क्षेत्रवास्तुप्रमाणातिक्रम इत्यादि (१६१-१४) तत्र क्षेत्रप्रम्योत्पत्तिभूमिः सेतुनेतुभेदाद् द्विविधं, तत्र सेतुक्षेत्रमरघट्टादिसेक्यं, आकाशपतितोदकनिष्पाद्यशस्यं केतुक्षेत्रं, नास्त्यगारं गृहसुब्यते, तदपि त्रिविधं-त्यां भूमिगृहकादि, उच्छ्रितं प्रासादः स्वातोच्छ्रितं-भूमिगृहस्योपरि प्रासादादिसञ्चिनेशः, तेषां क्षेत्रनास्तूनां प्रमाणं प्रत्याग्यानसालेऽभिमृहीतम् एतान्ति क्षेत्राणि नास्तूनि च विहाय शेषस्य प्रत्याख्यानं, याचतुर्मासीं संवत्सरं याज्जीवं वा अधिकृत्य, सालान्यन्तरे संस्र्लिप्तप्रमाणातिरेकक्षेत्रनास्तुग्रहणमिच्छापरिमाणान्तिचार, हिरण्यं रजतं घटितमघटितं वाऽनेकप्रकारं पात्रादि, तथा गुणमपि, एतद्ग्रहणाच्च इन्द्रनीलमरकताद्युपलक्षणप्रसिद्धः, सर्वेषामभिमृहीतप्रमाणातिक्रमोऽतीचारः, धनं गोमहिष्यजाविकारुरभतुगारुपरिभृतिचतुष्पदपरिग्रहः, धान्यं नीहिःकोद्रयसुद्रमापतिलगोधूमययययप्रभृति मर्मगारिणो परिमितं ग्राह्यम्, उपरिप्रमाणाद्ग्रहणमतीचारः, दासीदायाः कर्मकरः उपरुद्धिका वा परिणयनादिविधिना स्वीकृता वा पत्नीत्यादि सकलद्विपदाभिगृहीतपरिमाणातिक्रमोऽतीचारः, ततश्च हंसमयूरकुर्कुटशुक्रमारिकादीनां च प्रमाणातिरेकोऽतीचारः, कुप्यं-कांस्यं लोहताम्रसीसकत्रमुष्ट्रप्रण्डकृत्यनिगारनिकारो दंतिःकाराष्टुंडिकारुपरिमंचकादिप्रमाणातिरेकग्रहणमतीचार इत्येवमेते इच्छापरिमाणत्रतस्यातीचाराः पंच भवन्तीति । एवमेते पंच पंचाणुनततीचारानभिधाय यस्म्यति दिग्गतादीनां क्रमेणतीचारानभिधातुमिच्छन्नाह-तद्दिग्गतास्य तानत्-ऊर्वाभस्तिर्यग्ब्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यंतर्धानानि ॥ ७-२५ ॥ सूत्रम् ॥

ऊर्द्धमधः तिर्यक् प्राक्परिगृहीतस्य परिमाणस्य, व्यतिक्रम इति, व्यतिक्रमः प्रत्येकमभिसम्बन्धनीयः, क्षेत्रवृद्धिः स्मृत्यंतर्द्धानं चेति, सर्वे कृतद्वन्द्वाः द्विकपरिमाणस्यातीचाराः—पंच दिग्ग्रतस्यातीचारा भवन्ति, ऊर्द्ध पर्वततरुशिखरारोहणादिपरिमाणं, अथवा धौलैकिकग्रामभूगृहकूपादिपरिमाणं, तिर्यगपि योजनमर्यादाभिग्रहव्यतिक्रमः, क्षेत्रवृद्धिरित्येकतो योजनशसपरिमाणमसिगृहीतमन्यतो दश योजनानि अभिगृहीतानि, दिशि तस्यामुत्पन्ने प्रयोजने शतमध्यादपनीयान्यानि दश योजनानि तत्रैव स्वबुद्ध्या प्रक्षिपति संबद्धयत्येकत इति, क्षेत्र इति क्षेत्रवृद्धिरेषा, स्मृत्यंतर्द्धानमित्यनेन स्मृत्यन्तर्धानस्वरूपमाचष्टे, स्मृतेर्भ्रंशोऽन्तर्द्धानमिति, स्मृतिमूलं नियमस्येति ॥ देशविस्तेरतीचाराभिधानायाह—

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुङ्गलप्रक्षेपाः ॥ ७-२६ ॥ सूत्रम् ॥

दिग्ग्रतविशेष एव देशग्रतम्, इयांस्तु विशेषः—एकं यावज्जीवसंवत्सरचतुर्मासीपरिमाणं वा, देशग्रतं तु प्रतिदिवसं प्रतिग्रह-रसुहूर्त्तादिपरिमाणम्, अस्यातीचाराः पंच भवन्ति, द्रव्यस्थानयनमित्यादि (१६२-८) विशिष्टावधिके भूदेशाभिग्रहे परतो गमनासंभवात् स्वतो यदन्योऽवधीकृतदेशाद् बहिर्वर्त्तिनः सचिच्चादिद्रव्यस्थानयने प्रयुज्यते, त्वयेदमानी(ने)यं, सन्देशकप्रदानादिनाऽऽनयने प्रयोगः आनयनप्रयोग इति, अन्ये पठन्ति—बलाद्विनियोगः, प्रेष्यप्रयोगः यथाऽभिगृहीतप्रतिद्वारदेशव्यतिक्रमभयात् प्रेष्यं प्राहिणोति—त्वया अवश्यमेव गत्वा मम गवाधानेयं इदं वा तत्र कर्त्तव्यमिति प्रेष्यप्रयोगः, स्वगृहवृत्तिप्राकारकादिव्यवच्छिन्नभूदेशाभिग्रहे बहिः प्रयोज्जे उत्पन्ने स्वयमगमनाद् वृत्तिप्राकारप्रत्यासन्नवर्त्तीभूत्वा ध्रुतकासितादिशब्दकरणेन समवस-तिकान् बोधयति, ते च तच्छब्दश्रवणात्पुष्पकण्ठमाढौकत इति देशग्रतातीचाराः, अनुपातशब्दः प्रत्येकमभिसंबन्धयते, शब्दमनु-

पत्नीनि श्रद्धानुपातः, न एव श्रोता पुरुषः, अथवा शब्दस्यानुपपत्तम्—उच्चारणं तादृग् यत्न परकायथवर्णाववरमनुपपत्तिः ॥ ७६६ ॥
 तथा रूपाण्युपातः शब्दमनुचारयद्युत्पन्नप्रयोजनः स्वशरीररूपं परेषां दर्शयति, तद्दर्शनाच्च तत्समीपमागच्छति ते द्रष्टार इति
 रूपाण्युपातः, तथा पुद्गलक्षेपोऽतीचारः, पुद्गलाः—परब्रह्माण्डादयः, तत्संयोगाद् ग्रन्थुकादयः स्कन्धाः सूक्ष्मस्थूलभेदाः, तत्र ये वाद-
 तास्मात्परिणता लोष्टेष्टरूपगुणकादयः तेषां क्षेपः—त्रेणं, कार्यार्थी हि विशिष्टदेशाभिग्रहे सति परतो गमनाभावात् लोष्टादीन् परेषां
 प्रतिषेधनाय धिपति, लोष्टादिपालयमन्तरमेव च ते तत्समीपमनुधावंतीत्येते पंच देशत्रतस्यातीचारा भवन्ति, यस्माद्गमनाग-
 मनत्रनिगम्राण्यपरोपणपरिनिहीर्षया देशावकाशिकत्रतमिगृह्णतेऽगारिणः, तत्र च स्वयमुपमर्दः कृतोऽन्येन वा कारित इति न
 कश्चिन् कृते विज्ञेयः, प्रत्युत गुणः, स्वयंगमने कियानपि गुणो लक्ष्यते, ईयापथविशुद्धौ स्वयं निपुणत्वात्, परस्य च प्रमादवतो
 गमने भूगोपमर्दसंभवादिति । एवं कथिता देशत्रतातीचाराः, अनर्थदण्डविरतेरतिचाराभिधित्सायेदमुच्यते—

कन्दर्पकौकुच्यमौग्यसमीक्षाधिकरणोपभोगाधिकत्वानि ॥ ७-२७ ॥ सूत्रम् ॥

कन्दर्पः प्रतीगः, कौकुच्यं कर्णनामिकौष्ठनयनकुल्मितसंकोचनादिफ्रियायुक्तं गुसेनात्मनोऽरीभावकरणं असमीक्षयाधिकरणं
 उपभोगाधिकरूपमित्येते पंचानर्थदण्डविरतित्रतस्यातीचारा भवन्ति, एतद् व्याचक्षते—तत्र कन्दर्पो नामेत्यादि (१६२-१३) तत्र
 तेषु पंचस्तीनारेषु कन्दर्पस्ताम्बु वाग्व्यापारः तत्स्वरूपकथनं रागसंयुक्त इति, रागः कामानुपंगी स्नेहः तत्त्वम्बद्धः, सभार्हः
 मग्न्यो न तस्योऽग्न्यः अयुक्तो वाक्प्रयोगो हास्यं चेति, वाचः प्रयोग उचरणं वाक्प्रयोगः, हास्यं च हास्यमोहोदयादविस्प-
 द्यवर्णश्रुतिरूपमिति, कौकुच्यं नामेत्यादि, नामशब्दोऽलंकारार्थः, एतदेव वाचो व्यापारणं हसनं चोभयं द्वयमपि दुष्टकाय-

प्रचारसमुत्पत्त्यात् दुष्टकायनात् । ततो मोहनीयकर्मोदयसमावेशात् तद्युक्तं—तत्सम्बन्धमुभयमपि वाग्व्यापारोपसर्जनं कायव्यापारप्रधानं कौकुच्यमिति । मौख्यमित्यादि, मुखरः—अनालोचितभाषी तुण्डिलः, तदेव व्याचष्टे—असंबद्धबहुप्रलापित्वमिति, असम्बद्धमिति पूर्वापरेणावटमानं बहु प्रलापयतीति तच्छीलश्च बहुप्रलापी तद्भावः बहुप्रलापित्वं यत्किंचिदसम्बद्धं जल्पति, न च स्वात्मनः किंचिदर्थं साधयतीति, असमीक्ष्याधिकरणमनालोच्याधिकरणमसमीक्ष्य कुर्वाणः स्वात्मानं नरकादिष्वधिकरोति येन तदधिकरणं, तच्च लोकप्रतीतमिति भाष्यं, यत्रात्मनः किंचिदुपकारं करोति परप्रयोजनमेव केवलं साधयति तदसमीक्ष्याधिकरणमात्मनोऽनुपयोगादिति विवेकिजनप्रतीतं, उपभोगाधिकत्वं चेति, लोकप्रतीतमेवेत्यमिसम्यध्यते, स्नानामलका यावदुपयुज्यन्ते स्वात्मनः तावत् एव पेपयतीत्यादिक्रियालक्षण उपभोगस्ततोऽन्यस्याधिक्यमित्युपभोगाधिकत्वमित्यनर्थदण्डविरतेः पंचातीचारा भवन्तीति । अनर्थदण्डानन्तरोद्दिष्टसामायिकातीचारश्रिसिद्धयर्थमिदमुच्यते—

योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ ७-२८ ॥ सूत्रम् ॥

युज्यन्ते इति योगाः—कायादयः प्रणिधानं प्रयोगः दुष्टं प्रणिधानं दुष्प्रणिधानं, दुष्प्रणिधानमिति शरीरावयवाः—पाणिपादादयस्तेषामनिभृततावस्थापनं कायदुष्प्रणिधानं, वर्णसंस्कारभावार्थानिवगमचापलान्विता वाक्क्रिया वाग्दुष्प्रणिधानं, क्रोधलोभाभिद्रोहाभिमानेष्विदिकार्यव्यासंगजातसंभ्रमो दुष्टं प्रणिघत्ते मन इति मनोदुष्प्रणिधानं, अनादरः—अनुत्साहः, प्रतिनियतवेलायामकरणं सामायिकस्य, यथाकथंचित्प्रवृत्तिरनादरः अनैकाग्र्यं, स्मृतेरनुपस्थापनमुद्धान्तचिचता, स्मृतेरनुपस्थापनं स्मृत्यभावः, किंचिपयायाः स्मृतेः ?, सामायिकप्रस्ताचाद् तच्चद्विपयाया इति, सामायिकं मया कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यमिति वा कृतं न कृतमिति वा स्मृतिभ्रंशः,

स्मृतिमूलत्वाच्च भोक्षमाधनानुष्ठानस्येत्येते पंच मामाधिकत्रतस्यातीचारा भवन्तीति॥ कथिताः सामाधिकतिकारः, तवसमीपोद्देशमाजः
 मनु पौषधोपवास्य केऽतीचारा ? इत्याह—

अप्रत्युपेक्षितप्रमार्जितोत्सर्गादाननिक्षेपसंस्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ ७-२९ ॥ सूत्रम् ॥
 प्रत्युपेक्षणं-चतुषा निरीक्षण भूस्थंडिलस्य सचित्तमिश्रस्थानरजंगमजंतुशून्यतोपलम्भाय, प्रमार्जनं बह्वग्रान्तादिना विशुद्धिहेतो-
 र्यया युज्यमानमागमोपयुक्तस्य प्रतिपन्नपौषधोपनामस्य अयं क्रियाकलापोऽगारिणः प्रतिनिर्दिश्यते, उत्सर्गः-त्यगो निष्ठयूतस्वेद-
 मलमूत्रपुरीषादीनां, प्रत्युपेक्षिते प्रमार्जिते चोत्सर्गः कार्यः, अथाप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जिते उत्सर्गं करोति ततः पौषधोपनासत्रतमति-
 चरतीति, आदानं-ग्रहणं पृष्टिपीठफलदादीना तदपि प्रत्यवेक्ष्य प्रमृज्य च कार्यमन्यथाऽप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्यादानं अतीचारो,
 निक्षेपः, तथा अप्रत्यवेक्षिते अप्रमार्जिते च भूदेशे संस्तारोपक्रमः, संस्तीर्यते यः प्रतिपन्नपौषधोपनासेन दर्भकुशकम्बलमृत्खादिस्त-
 शोपक्रमरक्षणमनुष्ठानं भूदेशे, यद्वा दर्भादि संस्तीर्यते तत् प्रत्यवेक्ष्य प्रमृज्य चेति, अन्यथाऽतीचारः, स्मृत्यनुपस्थापनं च प्राग्व्या-
 र्ण्यातम्, अनादरः पौषधोपवासं प्रति, उपवासप्रतिपत्तिरुत्तर्व्यताक्रियाया तद्विषयमेव च स्मृत्यनुपस्थापनमित्येते पंच पौषधोपनाम-
 स्वातीचारा भवन्तीति ॥ मग्नति प्रन्तायायतोपभोगतिकारान् वक्तुकाम आह—

सचित्तसम्पन्नद्वसंमिश्राभिववदुष्पक्काहाराः ॥ ७-३० ॥ सूत्रम् ॥

भोचनकृतं उपभोगपरिभोगं विशिनष्टि सचित्ताहार इत्यादिना भाष्येण, चित्तं चेतना संज्ञानमुपयोगोऽनधानमिति पर्यायाः,
 सचित्तयागायाहारयेति सचित्ताहारः, सन्नित आहारो वा यस्य, सचित्तमाहारयति सचित्ताहारः, मूलकन्दलीकन्दकादिः साधारणवन-

स्पतिप्रत्येकतरुशरीराणि सचिच्चानि तदभ्यवहारः, पृथिव्यादिक्रायानां वा सचिच्चानां, तथा सचिचेन संबद्धं कर्माटिकनीजकोकिल-
 कादिना पक्षन्दरोदुम्बरात्रफलादि भक्षयतः सचिचसम्बन्धाहारित्त्वं, तथा सचिचेन समिश्रः आहारः सचिचसंमिश्राहारः, पुष्पफल-
 त्रीहितिलादिना व्यतिमिश्रः मोदकादि खाद्यकस्य वा कुन्थुपिपीलिकादिस्त्रस्मजन्तुव्यतिमिश्रस्याभ्यन्तः-अभिपवाहार इति,
 सुरासौवीरक्रमांसप्रकारखादिमादिरेनैकद्रव्यसन्धाननिष्पन्नः, सुरासौधुमधुधारादिरभिपत्रादिदृश्यद्रव्योपभोगो वा, दृष्यकं मन्दपक्व-
 मस्थिन्नतन्दुलफललोष्टयनगोधूमस्थूलमण्डकंक्रुडुकादि तस्याभ्यवहार ऐहिकप्रत्यपायकारी यावता चांशेन सचेतनस्तावता परलो-
 कमप्युपहन्तीति ॥ उक्तमुपभोगत्रतातीचारविधानं, तदनन्तर व्याख्यातातिथिसंनिभागातीचारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते-

सचित्तनिक्षेपविधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ७-३१ ॥ सूत्रम् ॥

अन्नादेरित्यादि भाष्यं, अन्नम् ओदनं खाद्यकादि, चतुर्विध आहारो वाऽऽश्नादिः, तस्य सचित्तेषु त्रीहिंगोधूमशाल्यादिषु
 निक्षेपः, तच्चात्रादि, कया बुद्ध्या निक्षिपति?, अदानबुद्ध्या, एतज्जानात्यसौ-सचित्ते निक्षिप्ते न गृह्णते साधनः, इत्यतो देयं चोप-
 थाप्यते नाददते साधन इति लाभोऽयं ममेति, सचित्तपिधानमिति सचित्तेन पिधानं-स्थगनं स्मरणकन्दत्रपुष्यादिना, तत्रापि
 तथाविधैव बुद्ध्या सचित्तेन स्थगयति । परव्यपदेश इति, साधोः पौषधोपनागमपारणकाले मिश्रायै समुपस्थितस्य प्रकृतमन्नादि
 पश्यतः श्रावकोऽभिधत्ते-परकीयमिदं, नास्माकीनमतो न ददामीति, न चैव परमार्थः, परमार्थतस्तु तदीयमेव तत्, अथवा परस्य
 -अन्यस्येदमस्तीति तत्र गत्वा मार्गत श्रूयमिति, मार्गतः सन् कुप्यति, सदापि मार्गतं न ददाति, अथवा तेन तावद् द्रमकेण
 मार्गिनेन दत्तं किमहं ततोऽपि न्यून इति मात्सर्येण ददाति, परोन्नतिमनस्यं च मात्सर्यं, कषायदूषितेन वा चित्तेन ददतो मात्स-

यमिति, कालातिक्रम इति, उचितो यो शिक्षाकालः साधूनां तमतिक्रम्य अनागतं वा भुंक्ते पौषधोपयासी, स च कालातिक्रमो ग्रहीतुःप्रीतिकरः, अग्रस्तावदानं चेत्यतीचारः, इत्येते पंचातिथिसंविभागस्यातीचारा भवन्तीति । शीलस्य सप्तधाऽतीचारानभिधाय सम्प्रति मारणांतिकसंलेखनायाः कंऽतीचारा भवन्तीत्याह-

जीवितमरणशंसाभिन्नानुरागसुखानुबन्धनिदानकरणानि ॥ ७-३२ ॥ सूत्रम् ॥

आशंसाशब्दं जीवितमरणाभ्यां सहाभिसम्बन्धनाह—जीविताशंसेत्यादि, संलेखनायाः—अन्ते प्रतिपन्नप्रत्याख्यानस्यामी भवन्त्यतीचाराः, जीवितं—प्राणधारणं तत्राशंसा—अभिलाषो, यदि बहुकालं जीवेयमिति, वस्त्रमाल्यपुस्तकनाचनादिपूजादर्शनात् लोकरूलाघाश्रयणाच्चैवं मन्यते—जीवितमेव मे श्रेयः प्रत्याख्यातानशनभ्यापि यत एवंविधा महद्देशेनेयं त्रिभूतिर्वर्षत इति, मरणाशंसा त्वेतद्विपरीता, न कश्चित् प्रतिपन्नानशनं गवेपयति, न सपर्यति, न चाद्रियते, न कश्चित् श्लाघते, ततस्तस्यैवंविधः चित्ते परिणामो जायते—यदि शीघ्रं त्रियेयाहमपुण्यकर्ममिति मरणाशंसा, मित्रानुराग इति, मेघन्तीति मित्राणि, स्नेहमल्यर्थं कुर्वन्ति सहजीवितमरणानि तेषु मित्रेऽनुरागः—स्नेहो यस्तादृश्यामप्यवस्थायां न जहातीति मित्रानुरागोऽतीचारः, तथा पुत्रादिपुत्रपि योज्यं, मित्रस्योपवारसकृत्वा पुत्रादीन् वा स्थानेऽप्यवस्थाप्य यदि न त्रियेयेति, सर्वसंगत्यागस्तस्यामस्थायीं कार्यं इत्युपदेशः, सुग्वानुबन्ध इति, अनुभूतप्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहरणं चेतसि सुखानुबन्धः । निदानकरणमिति निदानमत्रखण्डनं तपसः चारि-
तस्य वा, यद्यस्य तपसो ममास्ति फलं ततो जन्मान्तरे चकृत्तौ स्यामर्द्धमस्ताधिपतिर्महामण्डलिकः सुभगो रूपवानित्यादि, एतच्चाधममनन्तंसारानुबंधित्वात् परित्याज्यमिति ॥ एते यंचपष्टिस्तीचारा त्रेयाः परिहार्याश्च ज्ञात्वा, इत्थमगारिधर्म एवंप्रकारः ।

ननु सम्यक्त्वातीचारपंचकसंभवात् सप्ततिरतीचाराः स्युरिति, उच्यते, सम्यक्तत्रं हि मूलप्रासादपीठरचनावधाधारभूतमणुव्रतादीनाम् अतस्तस्याधारत्वाच्च व्रतशीलेष्पतीचारग्रहणं, तदन्तेष्वित्यादिना (१६४-५) उपसंहरति, तस्मादपायदर्शनादेतेषु पंचपट्टिष्पतीचारेषु प्रमादो न कार्यः, अप्रमादस्तु न्याय्य इति ॥ अत्राहोक्तमित्यादिना सम्बन्धमाचष्टे, अत्र व्रतेषु व्रतिषु च व्याख्यातेषु तदनुनादद्वारेण दानं प्राप्नोति, उक्तानि अभिहितानि लक्षणतो व्रतानि व्रतिनश्च, तदनन्तरमुद्दिष्टमथ दानं किमिति, संद्वेद्यकर्ममिश्रणमिधानकममाथित्य प्रश्नयति-दानं किंलक्षणमिति, तद्दानलक्षणं वक्तुकाम अत्रोच्यत इत्याह-

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानमिति ॥ ७-३३ ॥ सूत्रम् ॥

अपरे तूक्तं सम्बन्धमाचक्षते, अतिथिसंविभागे चोदनात् दानधर्मोऽगारिणः शेषधर्मवचोदितः, तत्र किंलक्षणं दानमित्याह—
 अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानं, अनुग्रहार्थेऽनेनेति अनुग्रहः—अन्नादिरूपकारकः प्रतिग्रहीतुः, दातुश्च प्रधानानुपंगिरूपकः, प्रधानं मुक्तिरानुपंगिकं स्वर्गप्राप्तिः प्रच्युतस्येह सुकुलप्रत्यायातिभिभवोधिलाभादिः, सोऽर्थः—प्रयोजनं यस्य तदनुग्रहार्थम्—अनुग्रहप्रयोजनम्, अर्थशब्दस्य प्रयोजनमाचित्वात्, स्वस्येति स्वशब्द आत्मात्मीयज्ञातिधनादिषु वर्तते, इहात्मीयवचनः प्रयुक्तः, स्वं—आत्मीयं न्यायेन स्वीकृतं पूर्वजकमागतं न्यायवृत्त्या वा स्वमामर्थ्योत्पन्नं तस्यातिसर्गः—त्यागः, न चोद्भजनमात्रं त्यागशब्देनोच्यते, किं तर्हि ?, दानं, निशिष्टसम्प्रदानकमित्यर्थ, तच्च सम्प्रदानं द्विविधमर्हन्तो भगवन्तः साधर्मिकाश्च, तत्राहंद्भयो दीयते पुष्पनलिधूपचामारातपत्रकलशध्वजचन्द्रातपरुकिरीटाभरणादिः, माधर्मिकास्तु द्विप्रकाराः—साधनः श्रानकाश्च, साधनो यथोक्तज्ञानदर्शनक्रियानुष्ठानसम्पन्नाः, श्रावकाश्च सम्यक्पणुव्रतादिद्वादशविधधर्मभाजस्तेभ्यो दानमन्त्रादेर्देशकालोपपन्नमिति, एवं-

विद्यन्तार्थप्रतिपादनाय आत्मपरानुग्रहार्थमित्यादिभाष्येण विशुद्धबुद्धिमत्त्वं दातुराख्यायते, श्रद्धादिगुणयोगः उपायः प्रतिग्रहीता
पात्रविश्लेषः देयं सम्पत्तेति, आत्मा च परश्चात्मपरौ तयोरनुग्रहः आत्मपरानुग्रहः सोऽर्थो यस्य तदात्मपरानुग्रहार्थम्, अनुग्रहः—
उपकारः, स च विशुद्धया धिया ददतः कर्मनिर्जरणादिफलः समस्तीत्यनुग्रहग्रहणाद्विशुद्धबुद्धित्वं लभ्यते, अन्यथा अनुग्रहाभास एव
स्यात्, तत्र निर्जसादिफलमुपायादते न सम्पद्यत इत्युपायपरिग्रहः, देशकालपुरुषावस्थाः संप्रेक्ष्यागमानुसारिणा सता प्रमोदनिर्भरेण
चेतसा रोमाचकुञ्जकोपगूढवपुषा चास्युत्थानासनप्रदानयन्दनचरणप्रमार्जनसत्कारपूर्वकं समाधायैकाग्रमित्यादिरूपा याः, आत्ममेति
दाता, श्रद्धाशक्तिसत्त्वधर्माविनयवितृष्णतागुणमग्नौ ददामीत्येत्परिणतः, परपदोपादानात् प्रतिग्रहीता ज्ञानक्रियान्वितो विजिते-
न्द्रियकपायः स्वाध्यायतपोध्यानसमाधिभाग् मूलोत्तरगुणसंपदुपेतः पात्रमिष्यते, स्वस्य द्रव्यजातस्यान्नपानवस्त्रादेरित्यनेन
देयनिर्देशः, स्वस्येत्यात्मीयस्य लोकविरुद्धचौयव्यनहाराधनुपात्तस्य द्रव्यजातस्येति द्रव्यविशेषस्य पुद्गलद्रव्यस्य जीन्द्रव्यस्य
च, पुद्गलद्रव्यस्यापि न सर्वस्य कुठारहलदात्रशस्त्रादेरनेकप्राणिदुःखहतोः, किं तर्हि?, अन्नपानवस्त्रादेः पुद्गलद्रव्यस्य, आदिग्रहणा-
दौघिकौपग्रहिकसकलोपकरणपरिग्रहः, मर्त्यश्चाहारो भैषजनसत्योपधिर्वा साधोः परत एव लभ्यो भन्त्युद्गभोत्पादनैपणाशुद्धः, स च
दातुः प्रतिग्रहीतुश्चोपकारको निर्जराफलत्वात्, जीन्द्रव्यस्यापि न सर्वस्य, दासदासीबलीवर्द्धनाहनादेः स्वयमेव दुःखितत्वात् क्लिश्य-
मानत्वात्, यथाह—“जंणय दुहियं णय दुक्ककारणं होइ दिण्णमण्णेसिं । वड्डइ अणुगहे उं विहिज्ज दाणं असावज्जं ॥१॥” द्विप-
दमपि गृहिणा प्रन्ज्याभिमुखं प्रन्ज्याहं पुत्रदौहित्रभ्रातृपत्नीप्रभृति स्वाभिना दत्तमनुज्ञात्तं प्रवाज्यम् ॥ एवमुक्तेन न्यायेन देशका-
लोपयन्त्रमचेतनं सचेतनं वा द्रव्यजातं पात्रे गुणवति देयम्, आधाकर्म्मार्थपि देशकालाद्यपेक्षं पात्रविनियुक्तं स्वर्गसुकुलप्रत्यायाति-

फलमेव पीति ॥ किंचित्चयेनेन प्रस्तुतस्य दानधर्मस्य तरतमातिशयभेदप्रतिप्रत्यया फलनिरूपणयाह-
विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ७-३४ ॥ सूत्रम् ॥

विध्यादयः कृतद्वन्द्वास्तेषा विशेषः-अतिशयः प्रकर्षाप्रकर्षयोगः तस्माद्विध्यादिविशेषात् धर्मविशेषः, धर्मश्च विध्यादिचतुष्टयापेक्षः,
तथाह्नि-विध्यादिचतुष्टयप्रकर्षादेशकालोपगन्नकल्पनीयदानादेकान्तेनैव निर्जरा प्रकर्षान्तिनी, मन्दविध्यादिदानान्मंदा, मध्यादिदान-
नान्मध्या, एतदेव भाष्येण विविच्य दर्शयति-विधिविशेषादित्यादिना(१६४-१३) विधिविशेषादिति पंचम्याः प्रागुक्तं लक्षणं,
विधानं विधिः-विशिष्टप्रकारः तदतिशयात् पुण्यनिर्जरातिशयः, तदतिशयात् स्वर्गफलनिशेषः मुक्तिफलप्राप्तिर्ना, द्रव्यमन्त्रादि
तद्विशेषात्, तथा दातृविशेषात् पात्रविशेषाच्च, तद्विशेष इति तच्छब्देन दानधर्मः परामृश्यते, दानं त्यागस्तदवाप्त्यो धर्मो दानधर्मः
तस्य विशेषो-भेदः प्रकर्षाप्रकर्षलक्षणः, दानधर्मभेदाच्च फलभेदः, कारणानुरूपं कार्यनिष्पत्तेः, एवं समामतः सूत्रार्थो व्याख्यातः,
सम्यति विशेषेण विवृणोति-तत्रेत्यादि, तत्र तेषु विध्यादिचतुर्षु विधिविशेषस्तानदयं, नामशब्दो वाक्यालंकृतौ, देशकालस-
म्पदिति व्यपगतस्थानजंगमजन्तुको देशो दातुः प्रतिगृहीतुश्चेति देशसंपत्, कालसम्पदपि न रात्रौ, दिवापि स्वार्थमुपक्लृप्तेऽशनादौ
उचिते भोजनकाले परिवेषिकास्वितथेतथ कङ्कु-कुमोखापटलकोदंकि काद्युपकरणव्यग्रकरासु संचरतीषु पुर. पश्चात्कर्म्मभागात् काल-
सम्पत्, एव बह्वपात्रादिदानमप्युचितकाल इति, श्रद्धा गुणवत्सु दानातिशेषो दत्तमेभ्यो बहुफलं भवति, सत्कारोऽभ्युत्थानामन-
प्रदानादिः प्रहर्षपुरस्सरः, देयगतस्तावत् क्रमो यो यत्र जनपदे प्रसिद्धः पेयादिभ्यो वा, रत्नादिषु पुनः रत्नाधिक्रमः प्रकृतमध्यमज-
घन्यपात्रक्रमो वा, कल्पनीयत्तमुद्रमादिविशुद्धत्वमागमनिहितभक्ष्याभक्ष्यपेयापेयग्राह्याग्राह्यता च, आदिग्रहणात् स्वयमेव स्रहस्तेन

श्रद्धासंवेगानन्दप्रविकसितवदननयनोऽत्यर्थमहमनुगृहीत इत्येष विधिः । द्रव्यविशेष इत्यादि (१६४-१६) द्रव्यविशेषो द्रव्य-
 स्यातिशयप्रकृष्टता, अन्नशब्देन चाशनं गृहीतम्, आदिशब्दात् पानखाद्यस्वाद्यवस्त्रपात्रदण्डकौघोषग्रहभेदोपधिपरिग्रहः, तदेपा-
 मन्नादीनां सारजातिगुणोत्कर्षयोगः सारः-अन्नस्याच्युतस्सगन्धादित्वं जातिः शालित्रीहिगोधूममादिका गुणाः सुरमिलव-
 णस्निग्धमधुरत्वाद्यो सुरभित्वाद्यो वा एषां सारादीनां उत्कर्षः-प्रकृष्टता तेन योगः-सम्बन्धः, एवं पानकादीनामपि, तथा
 बह्वपात्रदण्डकादीनां देशान्तरोत्पत्तिस्वरूपवर्णविशेषसंस्थानप्रमाणपरिमृजादिभेदेनोपयुज्यसारासारादयो वाच्याः, दातृविशेष इति,
 दातृविशेषः-अतिशयश्च परिणामजनितः, प्रतिग्रहीता गुणसम्पन्नो वक्ष्यमाणः, तत्रानक्षया, क्षमात्रत्वं प्रमन्नचित्ता पुण्यवानहं
 यस्य मे गेहमनुविशंति तपस्विनः, न त्यशमा कार्या, प्रतिदिवसमेते मृगयन्ते निर्वेदिताः खल्वमीभिर्वयमिति, त्यागेऽविपाद इति,
 दत्तेऽन्नादात्रविपादः, विपादो विपणताऽश्रद्धा, यतोऽतिबहु दत्तं मयेदं गृहेऽपि चिन्तनीयमेव प्रयोजनं, दत्तं चिन्तनीयमिदमेवैकं
 मम स्वं यद् प्रतिनाम्नुपयुक्तमिति, तथा अपरिभाविता परिभाविता-अनादरः न परिभाविता अपरिभाविता आदर इति, देश-
 कालप्राप्तस्य परिग्रहीतुर्वर्द्धमानश्रद्धाप्रापितेनादरेण दानं दित्सन इत्यादि, साधुदर्शने याचने वा दातुमिच्छतः परमया प्रीत्या
 प्रदृष्टतया योगः, एवं ददसो दत्तवत्थ कालत्रयेऽपि प्रहर्षयोगः, कुशलाभिसंधितेति भावकुशास्तु ज्ञानावरणादिकर्ममांशास्तान्
 लुनार्तमिति-छिनति अपनयतीति कुशलः, अभिसंधिः-अभिप्रायः कुशलोऽभिसंधिर्यस्य, कर्मनिर्जरापेक्षी, तद्भानः कुशलाभिसंधिता,
 दृष्टफलानपेक्षिता दृष्टफलं राज्यैश्वर्यसुखादि सर्वं च सांसारिकं, स्वर्गाधिपि दृष्टमेव, बहुशोऽनुभूतत्वात्, तन्नापेक्षते-न प्रार्थयते
 यः स दृष्टफलानपेक्षी तद्भानो दृष्टफलानपेक्षिता, निरुपधत्त्वमित्युपधा-भावदोषो मायाकपायजनितो यथा क्वचित् पटलकाष्ठु-

पकरणे देयस्यान्नादेरुपरि स्वयति वर्णगन्धाढ्यमधस्तु निःसारमित्येवमादि तदभावाच्चिरुपधत्वमिति, निदानमुक्तलक्षणं स्वर्गमा-
 नुपजन्मविषयं तत्प्राप्त्यभिसंध्यभावात् निर्जरार्थमेव केवलं निनिदानत्वमिति । पाति-रक्षति संसारादातारं दुर्गतिभयप्रपातादात्मानं
 चेति पात्रं तस्य विशेषः-अतिशयः प्रकर्षवृत्तिता, क्रीडशी पुनः सेत्याह-सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यसम्पन्नतेति । तत्र सम्यक्तवं
 नैसर्गिकाधिगमिकशायिकादिभेदात् प्रकर्षप्रकर्षवृत्ति, ज्ञानमप्यात्मपरिणामो ज्ञानावर्णीयायादिक्रयोपशमादिजन्यः, चारित्र्यमपि
 सामायिकादिभेदाद् बहुप्रकार, एभिः सम्पन्नता-युक्ता सम्यक्त्वादिपरिणामभाक्त्वमित्येवं विध्यादित्रिनेपाद् विशिष्टं विशिष्टतरं
 विशिष्टतमं च मोक्षपर्यवसानं दानफलं भवति ॥

श्रीहरिभद्रसूरिप्रारब्धायां श्रीयशोभद्रसूरिनिर्वाहितायां भाष्यानुसारिण्यां

॥ तत्त्वार्थटीकायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

उक्ता आश्रया (१६६-२) इत्यादिना सम्बन्धमष्टमाध्यायस्याचष्टे, उक्तो लक्षणविधानाभ्यामभिहितः 'कार्यवाङ्मनः-
 कर्म योगः, स आश्रय' इत्यारभ्य सामान्यतोऽपि विशेषतश्च, सम्प्रति प्रस्तावायातं बन्धं वक्ष्याम इति, एतदुक्तं भवति-जीवा-
 जीवाश्रयबन्धसूत्रक्रमेणाश्रयो व्याख्यातस्तस्यानन्तरो बन्धः, स लक्षणविधानाभ्यां अधुना व्याख्यायते, तदेतदनेन प्रतिपादयति ।
 तत्प्रसिद्धार्थमिदमुच्यते, तस्य सम्बन्धस्य प्रसिद्धिः शब्दार्थनिरूपणं तत्प्रसिद्धये-तत्प्रसिद्धार्थं तन्निरूपणार्थमुच्यते,
 इदमिति वक्ष्यमाणमिथ्यादर्शनादिपंचकं, ननु च बंधः प्रस्तुतः तद्वेतुकथनमसम्बद्धमिव लक्ष्यते, नासंबद्धं, यतो नाकारणा कार्य-
 निष्पत्तिः, यीजाद्धि प्रभवोऽङ्कुरस्य, प्रथमतरं च कारणमुपाददते कार्यार्थिनो, बन्धश्च कार्यं, कारणं तस्य मिथ्यादर्शनादि पंचकं
 प्रसिद्धमेवेति इयत्ता निर्द्धार्यते कारणानामनेन सूत्रेणेत्याह—

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा बन्धहेतवः ॥ ८-१ ॥ सूत्रम् ॥

मिथ्यादर्शनादयो योगान्ताः पंच कृतद्वन्द्वाः प्रथमावहुवचनेन निर्दिष्टाः, मिथ्यादर्शनं तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षणं अविरतिः-अनि-
 घृतिः पापस्थानेभ्यो विरतिपरिणामाभावः प्रमादास्त्विन्द्रियविकथाविकटनिद्रालक्षणाः कपायाः क्रोधमानमायालोभाः अनन्ता-
 नुबन्धिप्रभृतयः योगो-मनोवाङ्मयव्यापारस्वभावः, बन्धः कर्मवर्गणायोग्यस्कन्धानामात्मप्रदेशानां चान्योऽन्यानुगतिलक्षणः
 क्षीरोदकादेरिव सम्पर्को बन्धः, हेतुनिमित्तं कारणं, बन्धस्य हेतवो बन्धहेतवः पंच मिथ्यादर्शनादयः, सामान्यहेतवश्चेतेऽवगन्तव्याः
 सर्वकर्मबन्धस्य, विशेषहेतवस्तु ज्ञानावरणादेर्व्यख्याताः षष्ठे 'तत्प्रदोषनिह्वा'दिना सूत्रकलापेनेति । शाप्यकारस्तु पदविच्छेदेन
 पंचापि सामान्यप्रत्ययान् दर्शयति-मिथ्यादर्शनमित्यादि(१६६-५) मिथ्या-अलीकमप्यर्थं दर्शनं दृष्टिरुपलब्धिरिति मिथ्या-

दर्शनं, विरमण विरतिः-संयमो न विरतिः अविरतिः-असंयमो हिंसाद्यनिवृत्तिरिति। प्रमाद्यत्यनेनेति प्रमादः-विकथादिकः, कर्ममप्र-
 कृतिग्रन्थेषु तु प्रमादप्रत्ययः पृथग् नोक्तः, असंयमप्रत्ययेनैव संगृहीतत्वात् चतुर्विध एव प्रत्ययस्तत्राधीतः मिथ्यादर्शनासंयमकषाय-
 योगाल्यः, इह त्वाचारेण मन्दबुद्धिप्रतिपत्तिहेतोः पृथगुपन्यस्तः प्रमादप्रत्ययः, कथ्यते यत्रात्मा शारीरमानसैः दुःखैः स कषयः-संसारः,
 'पुंसि संज्ञायां घः' तस्याया-उपादानकारणानि कषायाः-क्रोधादयः, युज्यतेऽनेनेति योगो, नोक्तर्मणा योगद्रव्येणात्मेत्यर्थः,
 वीर्यान्तरायकर्मक्षयोपजनितेन वीर्यपर्यायेण युज्यत इतियावत्, इतिशब्दोऽवधारणार्थः, एत एव पंच बंधहेतवो भवन्ति सामा-
 न्यतः। तत्रेत्यादिना (१६६-७) मिथ्यादर्शनादीनां स्वरूपं निरूपयति, तत्र तेषु पंचसु प्रत्ययेषु मिथ्यादर्शनस्वरूपं तावदिदं-
 सम्यग्दर्शनाद्विपरीतं मिथ्यादर्शनमिति, तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यग्दर्शनमुक्तं, तस्माद् सम्यग्दर्शनाद्विपरीतलक्षणं मिथ्या-
 दर्शनं तत्त्वार्थाश्रद्धानं अयथार्थश्रद्धानमित्यर्थः, तद्विचिधमित्यादि, तच्च मिथ्यादर्शनं द्विप्रकाश-अभिगृहीतं अनभिगृहीतं च,
 अनभिगृहीतमिथ्यादर्शनभेदो वा संदिग्धमिति साधान्नोपात्तं, 'तत्रे'त्यादि, तयोरभिगृहीतानभिगृहीतयोः मिथ्यात्वयोरभिगृ-
 हीतप्रपंचोऽयं-अभ्युपेत्येति, मत्यज्ञानादिवलेन किमपि परिकल्प्यासम्यग्दर्शनपरिग्रहो मिथ्यादर्शनपरिग्रहः तदभ्युपगमः, एत-
 दैवैकं सत्यमिति प्रतिपत्तिरभिगृहीतमिथ्यात्वं, तदनेकभेदमित्याह-अज्ञानिकादीनामिति, अज्ञानमेयामभ्युपगमोऽस्तीति अज्ञा-
 निकाः, अथवा अज्ञानेन चरति दीव्यन्ति वा अज्ञानिकाः अज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमभ्युपयन्ति, न खलु तत्त्वतः कश्चित् सकल-
 स्य वस्तुनो वेदिताऽस्तीति, ते चाज्ञानपक्षावलम्बिनः सप्तपष्टिभेदाः केनचिद् विशेषेण भिद्यमानप्रक्रियाकाः सुगतशिष्यकाणाम-
 षादशनिकायभेदवचनानात्वं प्रतिपद्यन्ते, एतदर्शनप्रमिनयेतसश्च शाकल्यबभ्रुकुलकुंथुमिसाल्यमुद्रिराणायनकठमध्यंदिनमौदपिप्पला-

द्वादशरायणखिष्टकृद्वैतिकायनजैमिनिमुप्रभृतयः क्षुरयोऽसन्मार्गं एनं प्रथयंति, आदिशब्दात् क्रियावादिनोऽक्रियानादिनो वैन-
 पिकाश्च द्यचिताः, तत्र क्रियावादिनोऽशीत्युत्तरशतभेदाः मरीचिकुमारकपिलोद्धकगार्ग्यव्याघ्रभृतिवाद्धलिमाठरमोद्गल्यायनप्रभृत्या-
 चार्याः प्रतायमानप्रक्रियाभेदाः, अक्रियावादिनोऽपि चतुरशीतिविकल्पाः कोकुलकाण्ठेविद्विक्कौशिकहरिश्मथुमाथनिरुरोमिकहा-
 रितमुंडाशलाघनादिद्विरप्रपंचितप्रत्रिन्याकलापाः, वैनयिकास्तु द्वात्रिंशद्विकल्पाः वशिष्टपराशरजानुकर्णवाल्मीकिरोमहर्षणिसत्यदत्त-
 व्यासेलाणुत्रौपमन्यचन्द्रत्तायस्थूलप्रभृतिभिराचार्यैः प्रकाशितविनयसाराः, एवमेतान् मिथ्यात्वभेदान् अमिधाय संकलयति
 भाष्यकृदेकराशितया त्रयाणामित्यादिना भाष्येण, त्रिशब्दः संख्यावचनः अन्यूनानधिकदृष्टिः, एवं शतशब्दोऽपि, कियतां
 शतानां ?, त्रयाणामित्याह, कियता राशिनाऽधिकानां ?, त्रिपटीनामित्याह, अस्यधिकानां त्रिपट्या, कुत्सिता वादिनः कुनादिनः,
 एरान्तग्रहस्तत्त्वाद्यत्किंचित् प्रलपतीत्यर्थः, शेषमनभिगृहीतमिति, अभिगृहीतमिथ्यादर्शनाद्यदन्यत्-तत्रार्थाश्रद्धानं तदन-
 भिगृहीतमिथ्यादर्शनम्, अनमिनिवेशमिथ्यात्वमित्यर्थः, यथोक्ताया इत्यादिना, येन प्रकारेणाभिहिता सप्तमाध्यायादौ विरतिः
 हिंसानृतस्तेयान्नद्वपग्रहेभ्यो मनोवाक्यायकृतकारितानुमतिभिरुक्ता तस्या विस्तेर्यथोक्ताया विपरीता अविरतिर्हिंसादिषु प्रवृत्ति-
 रसंयम इतियान्त, मोक्षमार्गशैथिल्यमिन्द्रियदोषात् प्रमादः, प्रमाद इत्यनूद्य स्वरूपमाचष्टे-स्मरणं स्मृतिः पूर्वोपलब्धवस्तुविषया
 तस्याः अनवस्थान—अशः विकथादिव्यग्रचित्तत्वादिदं विधायेदं कर्तव्यमिति नाध्येति, कुशलेष्वनादर इति, स्मरतोऽपि
 कुशलानामागमविहितानां क्रियाऽनुष्ठानानामनानादरोऽनुत्साहोऽप्रवृत्तिरित्यर्थः, योगदुष्प्रणिधानं चैति, योगाः कायादिव्यापा-
 रास्तान् दुष्टेन प्रणिधानेनार्त्तध्यानभाजा चेतसा गमाचरत इति, चशब्दः समुच्चयार्थः, इत्येष प्रमाद इति, निगमनार्थं पुनः प्रमा-

दग्रहणं, एष त्रिप्रकारः प्रमादो भवति, कपाया मोहनीये वक्ष्यन्त इति (१६६-१२) उक्तनिर्वचनाः कपायाः मोहनीयक-
 र्मणीहैवाध्याये उपरिष्टाद् वक्ष्यन्ते प्रपंचतः सप्रभेदाः, योगस्त्रिविधः पूर्वोक्त इति त्रिप्रकारः पूर्वमुक्तः पष्टेऽध्याये, एवमेते
 पंच सामान्यप्रत्ययाः सर्वकर्मबन्धहेतव इत्यर्थः, एषां पंचानामपि सामान्यप्रत्ययानां सूत्रक्रमसन्निवेशिनां बन्धनिमित्तानां पूर्व-
 सिन् सतीति वीप्सया नियतमुत्तरेषां भाव इति प्रतिपादयति, सति मिथ्यादर्शनप्रत्ययेऽवश्यं भाविनोऽविरत्यादयः चत्वारः,
 सत्यामविरतौ त्रयः प्रमादादयः, सति प्रमादे कपाययोगौ, सत्सु कपायेषु योगा इति, योगप्रत्यय एव सति नेतरे चत्वार इत्यादि
 विपरीतं भाव्यं यावत् न मिथ्यादर्शनप्रत्यय इत्येतदनेन प्रतिपादयति, उत्तरोत्तरभावे तु सर्वेषामनियम इति, अविरतिप्र-
 मादकपाययोगेषु सत्सु न मिथ्यादर्शनप्रत्ययः, योगकपायप्रत्यययोः सतोः नावश्यमितरे त्रयः इत्यादि सुज्ञानमिति । एवमुपपादिते
 विस्तरेण बन्धहेतौ कर्मग्रहणमुच्यते—

सकपायत्वज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलान् आदत्ते ॥ ८-२ ॥ सूत्रम् ॥

कपायाः क्रोधादयोऽनन्तानुबन्ध्यादिभेदाः सह कपायैः सकपायः तद्भावः सकपायत्वं तस्मात् सकपायत्वाद्देतोः, हेतौ पंचमी,
 जीवः—द्रव्यात्मा कर्ता, स्थित्युत्पत्तिव्ययपरिणतिलक्षणः, मति च कर्तृत्वे कर्मबन्धफलानुभावौ, क्रियत इति कर्माष्टप्रकारं तस्य योग्या-
 नौदारिकादिवर्गणास्वप्तासु ज्ञानावरणादिकर्मयोग्यानन्तानन्तप्रदेशस्कन्धांश्चतुःस्पर्शान्, एतदेव च पुद्गलग्रहणेन स्पष्टयति, पूरण-
 गलनलक्षणाः पुद्गलाः स्कन्धीभूतास्तानादत्ते, न पुनः क्रियामात्रं, कर्म हि पौद्गलमिष्टं रूपादिमदिति, आदत्त इति करोति कर्म
 आत्मप्रदेशेषु लगयति कर्मेति । अमुमेवार्थं भाष्येण स्पष्टयति, सकपायत्वत्वादित्यादिना (१६७ ३) पदच्छेदोऽपि हि व्याख्यांगमन्यथा

वट्टश्च तिष्ठतीत्यादिषु निश्चय एव न स्याद्, अतः सामान्यं न्यायमाश्रित्य भाष्ये पदच्छेदद्वारेणार्थमाचष्टे, मिथ्यादर्शनादयः कर्म-
 बन्धस्याप्रकारस्य सामान्यहेतुतोऽभिहिता एव प्रथमसूत्रे, किमर्थं पुनः कृपायग्रहणं भेदेनेति, उच्यते, कृपायाणां प्रधानहेतुत्वप्रति-
 पादनार्थं, तत्रामर्षोऽप्रीतिर्मन्युलक्षणः क्रोधः, स्वगुणकल्पनानिमित्तत्वे प्रगतिर्मानः, परातिसन्धाननिमित्तः छद्मप्रयोगो माया, तृष्णा-
 पिपासाऽभिर्वागास्वादलक्षणो लोभः, अत्रैककोऽनन्तानुबन्धी, संसारानुबन्धीत्यर्थः, एवमप्रत्यारयानः प्रत्याख्यानानवरणः संज्वल-
 नश्चेति, त एते पापिष्ठा बन्धहेतवः संसारस्थितेर्मूलकारणमाजंजनीभानलक्षणायाः कष्टतमाः प्राणिनामनपराधवैरिणो, यथोक्तमर्षो-
 "नेहो अमाणो य अणिगहीआ, माया य लोभो अ पवइड्ढमाणा । चत्तारि एए कसिणा कसाया, सिचंति मूलाइं पुणअभवस्स ॥१॥
 त्हा-जं अइदुरत्वं लोए जं च सुहं उत्तम तिहुयणंमि । तं जाण कमायाणं बुद्धिक्खयहेउअ सबं ॥२॥ एअं सकृपायत्वं बन्धहेतुत्वेनोपाचं,
 हेतुध धर्मिणो भवति, स च धर्मो जीव इत्याह, कृपायपरिणामो हि परिणंतुरात्मनो, न त्परिणामस्य सर्वगतस्याक्रियस्येति, यथाह-
 जीवस्तु कर्मबन्धनद्वो वीरस्य भगवतः कर्त्ता । सन्तत्याऽनाद्यं च तदिष्टं कर्मात्मनः कर्तुः ॥१॥ संसारानादित्वात् बन्धस्यानादिता
 भवति सिद्धा । अत एव कर्म मूर्त्तं नामूर्त्तं बंधनमभीष्टम् ॥२॥" कर्मणो योग्यानिति, एतद् व्याचष्टे-अष्टविध इत्यादिना, अष्टप्रकारे
 पुद्गलग्रहणे औदारिकचैक्रियाहास्कृतैजसभापापाणापानमनः कर्मभेदेन पुद्गलपरमाणवो द्विप्रदेशादयथाणुस्कन्धाः यावदचित्तमहा-
 स्कन्धाः एतेषु ये योग्याः पुद्गलास्तेषामष्टविधे ग्रहणे सति विशिनष्टि-कर्मेशरीरयोग्यानित्यर्थः, कर्मंत्राष्टविधं शरीरमुक्तमतः
 स्वार्थे कर्मणमिति (अणु)प्रत्ययः, कर्मंत्र संघात इत्यर्थः, ते पुनरादीयमानाः पुद्गलाः कर्त्रात्मना किं नाज्ञां कर्मणं प्रत्यया
 भवन्ति कारकतां प्रतिपद्यते, क्वा व्यनस्थिताः कुतो वा योगविशेषादित्याद्युक्तम्येदमुक्तं नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषा-

दिति, वक्ष्यते खल्वयमर्थः, सर्वकर्मणामन्वर्थः संज्ञानाम संज्ञेत्यनर्थान्तरं, तद्यथा-ज्ञानावरणमित्यादि, ज्ञानमात्रियते येन कर्मणा तज्ज्ञानावरणं, एवं सर्वत्र नामान्वर्थवाच्यं-तस्यान्वर्थनाम्नो ज्ञानावरणादेः प्रत्ययाः-कारणानि, नहि तान् पुद्गलानन्तरेण ज्ञानावरणादिसंज्ञाः सिद्ध्यन्तीति । तथा सर्वासु दिशु व्यवस्थिताः कायवाङ्मनोयोगानां च तीव्रादिपरिणामविशेषादित्यादि सर्वमिहेवाध्याये प्रदेशबन्धनिरूपणे व्याख्यास्यत उपरिष्ठादिति । एवं बंधहेतुं निरूप्याधुना बन्धस्वरूपनिरूपणायाह—

स बन्धः ॥ ८-३ ॥ सूत्रम् ॥

बन्धनं बन्धः-परस्परान्श्लेषः प्रदेशपुद्गलानां क्षीरोदकत्रत् प्रकृत्यादिभेदः, बध्यते वा येनात्मा अस्वतन्त्रतामापाद्यते ज्ञानावरणादिना स बन्धः पुद्गलपरिणामः, एनमेव चार्थं भाव्यकारः स्पष्टयति-स एष इत्यादिना (१६७-८) एष लोलीभूत आत्मप्रदेशकर्मपुद्गलपिण्डः स इत्यनेन परामृष्यते, एष इति नान्यः, तस्यैवानुसन्धानमाचष्टे, आत्मप्रदेशानां पुद्गलानां चान्योऽन्यानुगति-लक्षण एव बंधो भवति, कर्मशरीरमिति कर्मणशरीरमात्मैक्याद्योगकषायपरिणतियुक्तमपरकर्मयोग्यपुद्गलग्रहणे-आत्मसात्करणे एकत्वपरिणामापादने समर्थम्, एवं च कर्मशरीरेण पुद्गलानां यद्ग्रहणं गृहीतिस्तत्कृतो बन्ध इति भावनीयं, सः पुनश्चतुर्विधः इत्यनेनोत्तरसूत्रसम्बन्धं कथयति, लक्षणविधानाभ्यां जीवादिपदार्थसप्तकव्याख्या प्रस्तुता, तत्र लक्षणतः प्रतिपादितो बन्धः, सम्प्रति लक्षितस्य विधानं वाच्यं, अतः स एव उक्तलक्षणको बन्ध एकरूपोऽपि कार्यभेदात् प्रकृत्यादिविभागमासादयत्यवस्थाभेदाद्वा, यथा पृथग्जनाः कौर्यनीचैस्त्वलोभादिभेदान्नानात्वं प्रतिपद्यन्ते तद्वद्बन्धोऽपीति, पुनःशब्दो बन्धं विशिनष्टि, द्रव्यभावभेदे सति भावबन्ध इति, चतस्रो विधा यस्य स चतुर्विधः-चतुःप्रकारः ॥ तत्प्रकारनिरूपणायेदमाह—

प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ८-४ ॥ सूत्रम् ॥

प्रकृत्यादयः कृतद्वन्द्वाः भवनविभक्त्या निर्दिष्टाः, तत्र प्रकृतिमौलं कारणं मृदिव घटादिभेदानामेकरूपपुद्गलग्रहणं, अतः प्रक्रियते-
ऽस्याः सकाशात् इति प्रकृतिः, क्रमनियमस्तु शेषविकल्पप्रसूतेरादौ प्रकृतिबन्धः, उपात्तस्यावस्थानकालपरिच्छेदात्ततः स्थितिवन्धः,
सत्यां स्थितौ फलदानक्षमत्वादानुभावबन्धः, ततः कर्मपुद्गलपरिमाणलक्षणः प्रदेशबन्धः, स बन्ध इत्यत्र बन्धस्य प्रस्तुतत्वात् तच्छ-
ब्देन परामर्शः, विधिनिधानं भेदस्तस्य विधयस्ताद्विधयो-बन्धभेदा इत्येतद्भाष्यकृता विवृत्तमेव प्रत्येकमभिसंभवता बन्धशब्दं, तत्र
यद्योक्तप्रत्ययसद्भावे सति पुद्गलादानं प्रकृतिबन्धः-कर्मरत्ननोरैक्यलक्षणः, ततश्चात्मनोऽध्यवसायविशेषादानभोगपूर्वकादाहारपरि-
णामवत् कर्मपरिणतिः स्थित्यादिलक्षणा, तथा चोक्तमेव-“कर्मपुद्गलराशेः कर्त्रा परिगृहीतस्यात्मप्रदेशेऽप्यवस्थानं स्थितिः अध्यवसा-
यनिर्गन्तः कालविभागः, कालान्तरावस्थाने सति विपाकचिन्ताऽनुभावबन्धः, समामादितपरिपाकावस्थस्य बदरादेरिवोपभोग्यत्वात्
सर्वदेशयात्येकद्वित्रिचतुःस्थानशुभाशुभतीजमन्दादिभेदेन वक्ष्यमाणः, ततस्तस्य कर्तुः स्वप्रदेशेषु कर्मपुद्गलद्रव्यपरिमाणनिरूपणं
प्रदेशबन्धः, अत्र च पारमार्पणवचनविदः कणिकागुडदृष्टकटुभाण्डादिद्रव्यविकार मोदककुदाहरंति प्रकृत्यादिवन्धनिरूपणाय,
तथाहि-चित्रः पुद्गलपरिणामः कर्तुरध्यवसायानुगृहीत इति भाष्यते, मोदको हि ग्रातपित्तहरो बुद्धिवर्धनः, स मोहकारणं मारक
इत्यनेकेनाकारेण परिणमते जीवसंयोगात्, तथा कर्मवर्गणायोग्यपुद्गलराशिरप्यात्मसम्बन्धात् कश्चिद् ज्ञानमावृणोति, अपरो दर्शनं स्थग-
यति, अन्यः सुखदुःखानुभवेतुरित्यादि योज्यं, भूयस्तस्यैवाविपन्नगन्धरासादेरविनाशित्वेनावस्थानं स्थितिः, आह च-“इति कर्मणः
प्रकृतयो मौल्यश्च तथोत्तराश्च निर्दिष्टाः। तामा यः स्थितिकालनिबन्धः स्थितिबन्ध उक्तः स ॥१॥” तस्यैव च स्निग्धमधुराद्येकद्वि-

गुणादिभानुभावः, यथाऽऽह—“तामाभेव विपाकनिबंधो यो नामनिर्वचनभिन्नः । स रसोऽनुभावसंज्ञस्तीव्रो मन्दोऽथ मध्यो वा ॥१॥” पुनस्तस्यैव कणिकादिपरिमाणान्वेषणं प्रदेशः, कर्मणोऽपि पुद्गलपरिणामनिरूपणं प्रदेशवन्ध इति, यथोक्तं—“तेषां पूर्वोक्तानां स्फुटानां सर्वतोऽपि जीवेन । सर्वदेशैर्योगविशेषाद् ग्रहणं प्रदेशाख्यं ॥१॥ प्रत्येकमात्मदेशः कर्माधिव्यवैरनन्तकैर्बद्धाः । कर्माणि वधतो मुंचतश्च मातस्ययोगेन ॥२॥” इति । कर्मणो मौलवंधभेदेयत्ताप्रदर्शनार्थः, ज्ञानावरणादिकर्मणामष्टानामपि प्रकृत्यादिभेद एव मौलमिति ॥ उच्यते मूलप्रकृतिसम्बन्धार्थस्तत्रशब्दः, तत्र तेषु चतुर्षु प्रत्येकं प्रकृत्यादिलक्षणेण भेदेषु प्रथमो भेद उच्यते, स च द्वेषामूलप्रकृतिसम्बन्धः उच्यते मूलप्रकृतिसम्बन्धप्रतिपत्त्यर्थमिदं वचनं—

आधो ज्ञानदर्शनावरणीयवेदनीयमोहनीययुष्कनामगोत्रान्तरायाः ॥ ८-५ ॥ सूत्रम् ॥

आदौ भव आधोऽनन्तरातीतसूत्रचिन्त्यामसंश्रयणात्, ज्ञानदर्शनयोरावरणशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, ज्ञानावरणं दर्शनावरणमिति, ज्ञानमवबोधलक्षणो विशेषविषयः पर्याय आत्मनः, तथा दर्शनपर्यायः सामान्योपलंभलक्षणः, तयोरावरणं आवरणमात्रियते वाऽनेनेति भावकरणयोर्व्युत्पत्तिः, सुखदुःखस्वरूपेणानुभूतव्यवत्त्वाद्भेदनीयमिति कर्मसाधनं, मोहयति मोहनं वा सुहृतेऽनेनेति वा मोहनीयं, एत्यनेन गत्यंतराणीत्यायुः, आयुरेव चायुष्कं, स्वार्थे कन्, नामयतीति नाम, ग्रहयत्यात्मानं गत्याद्यभिमुखमिति, नम्यते वा-ग्रहीक्रियतेऽनेनेति वा नाम, कर्त्तरि करणे वा व्युत्पाद्यते, गोत्रं उच्यते च भेदलक्षणं तद्गच्छति-ग्रामोत्यात्मेति गोत्रं, अन्तर्द्वीपतेऽनेनात्मनो वीर्यलाभादीति अन्तरायः अन्तर्द्वीपं वाऽऽत्मनो वीर्यादिपरिणामस्येत्यन्तरायः ‘कुल्यलुटो बहुल’मिति लक्षणसद्भावात् सर्वत्र माधिमा प्रतिपत्तव्यः, तुल्यार्थत्वात् संकीर्यते संज्ञा इति चेत्तत्र, प्रसिद्धतरत्वाद्गोत्रसर्पादिसंज्ञावत्, एवमेते ज्ञानावरणादयः

कृतद्वन्द्वाः प्रथमया निर्दिष्टाः, क्रमस्त्वेवामर्थपिष्टाः, तथा च ज्ञानदर्शनावरणोदयजनिता सर्वसत्त्वानां भवव्यथा, तां च वेदयमानोऽपि मोहाभिभूतत्वान्न विरज्यते, अविरक्तश्च देवमानुषतिर्यङ्गनास्काद्युपि वर्त्तते, न चानामकं जन्म, जन्मवन्तश्चानुस्मृताः सदैव गोत्रेण, तत्र संसारिणां सुखलेशानुभवः सान्तरायः सर्व इत्यन्तरायनिर्देशः, आद्य इति सूत्रक्रमप्रामाण्यादित्यादि भाष्यं (१६७-१३) आद्यः प्रथमो मूलप्रकृतिबन्धः, इतिकरणः शब्दपदार्थकः, सूचनात् सूत्रम्, अनेकभेदं कर्म यतः सूचयति, क्रमः सन्निवेशस्तस्य प्रामाण्यम्, अन्यप्रमाणादिवत् समासः, तस्मात्, सूत्रक्रमप्रामाण्यादिति हेत्वर्था पंचमी, प्रकृतिबन्धमिति सामान्याभिधानेऽपि मूलप्रकृतिबन्धमेव काका प्रतिपादयति सूत्रकारः, यतः-पंचनवेत्यादिनोतरप्रकृतिबन्धं वक्ष्यति, स मूलप्रकृतिबन्धोऽष्टप्रकारः, तद्यथा, ज्ञानावरणमित्यादि, गतार्थं भाष्यं, इतिकरणः शुभाशुभस्य कर्मण इयत्ताप्रतिपत्तये प्रायोजीति॥ किंचान्यदित्यादिना सूत्रस्थं सम्बन्धमाचष्टे, न केवलं प्रकृतिबन्धो मूलविशेषणः, उत्तरोपपदविशेषणश्चेत्यनेन प्रतिपादयन्नाह—

पंचनवद्वयष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपंचभेदा यथाक्रमम् ॥ ८-६ ॥ सूत्रम् ॥

पंचादीनां कृतद्वन्द्वाणां भवनविभक्त्या निर्देशः, एते भेदाः पंचादयो यासां मूलप्रकृतीनां ताः पंचादिभेदाः, यथाक्रममित्यन्तस्त्रयक्रमं प्रत्यवमृशति, अनन्तरसूत्रक्रमप्रामाण्याद् ज्ञानावरणाद्यभिसम्बन्धः, ताश्च पंचकादिकान् भेदान् स्वभावतः प्रतिमूलप्रकृतिं वक्ष्यति, ता एव मूलप्रकृतीरभिसम्बन्धयन्नाह-स एष प्रकृतिबन्धोऽष्टविधोऽपीत्यादि (१६८-१) आत्मपुद्गलद्रव्यस्यान्वपित्वात् स इत्यनेन सामान्यमात्रपरामर्षः, एष इत्यन्वयिनः परिणामविशेषप्रतिपत्तिः, प्रकृतिबन्ध इति मूलप्रकृतिबन्धोऽष्टप्रकारोऽपि भूयः एकैको ज्ञानावरणादिः पंचादिभेदो मंतव्यः, क्रमेण भाष्यकृद्दर्शयति-पंचभेद इत्यादिना भाष्येण, उच-

रभदाना सख्याप्रदशनामिंते । तत्र पंचभेदो ज्ञानावरणप्रकृतिबन्धः क्रमेण यावत् पंचभेदोऽन्तरायप्रकृतिबन्ध इत्येवमेतद्यथाक्रमं प्रत्येतव्यं, इतः प्रभृत्युत्तरकालं यदभिधास्याम इति । तद्यथेत्यनेन सूत्रं संव्रज्जाति, पंचादिभेदा ज्ञानावरणादयोऽभिहितास्तद् यथा ते व्यवस्थिता येन क्रमेण स्वरूपेण च पंचादिभेदास्तथाऽष्टावपि मूलप्रकृतयः प्रतिपदं प्रदर्शयत इत्याह—

मत्यादीनां ॥ ८-७ ॥ सूत्रम् ॥

मतिरादिर्येषां श्रुतावधिमनःपर्यायैकवलज्ञानानामिति, तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, तानि मत्यादीनि तेषां मत्यादीनामावरणं, मत्यादीन्यात्रिपन्तेज्जेनेति, अपरेऽऽपि प्रतिपदं पंचापि पठति—मतिश्रुतावधिमनःकेवलानामिति, एवं चापार्थकमिवोपलक्ष्यते, यतोऽन्तरसूत्रेण पंचापि भेदा ज्ञानावरणादय इत्यवधृतमेव, निर्ज्ञाताश्च स्वरूपतः प्रथमाध्याये व्याख्यातत्वादत आदिशब्द एव युक्तः, तेषां मत्यादीनां ज्ञानानां पंचैवावरणानि भवन्ति, तानि तु प्रतीतान्येव, तद्यथा—मतिज्ञानावरणं श्रुतज्ञानावरणं अवधिज्ञानावरणं मनःपर्यायज्ञानावरणं केवलज्ञानावरणमिति, तत्र आत्मनो ज्ञस्वभावस्य—प्रकाशस्वरूपस्य ज्ञानावरणक्षयोपशमक्षयसमुद्भवाः प्रकाशविशेषा मतिज्ञानादिव्यपदेशाः पर्याया बहुविकल्पाः, तत्र ज्ञानावरणस्य स्वस्थानाद्यावन्तो विकल्पाः संभवन्ति सर्वे ते ज्ञानावरणग्रहणेनैव ग्राह्या इति भाष्यार्थः, विकल्पा भेदाः, तद्यथा—इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादवग्रहादयो मतिज्ञानस्य, अङ्गान-
 ज्ञादिविकल्पाः श्रुतज्ञानस्य, भवक्षयोपशमजप्रतिपात्यादिविकल्पाश्चावधिज्ञानस्य, ऋजुचिपुलमतिविकल्पो मनःपर्यायज्ञानस्य, सयोगायोगभवस्थादिविकल्पाः केवलज्ञानस्येति, तत्रेन्द्रियनिमित्तं श्रोत्रादिपंचकसमुद्भवं क्षयोपशमजं ज्ञानं योग्यदेशवस्थितस्व-
 विपयग्राहि, अनिन्द्रियं तु मनोवृत्तिरोधज्ञानं च, तदेतन्मतिज्ञानमात्रियते येन तन्मतिज्ञानावरणं, देशघाति लोचनपटलवचन्द्रप्र-

काशात्रादिवदा, तथा श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिवः श्रुतं, श्रेयन्द्रियमनोविज्ञानं च श्रुतग्रन्थानुसारि व्यार्थोभिधानप्रत्यलं श्रुतज्ञानं, नद-
 नेरुमेदमाचक्षते प्रमचनानिज्ञाः, यथाह—“ जावन्ति अक्वराइं अक्वरासंजोग जनिआ लोए । एउइआ पयटीओ सुश्रनाणे हांनि
 नायबा ॥ १ ॥ ” तस्मादृतिः श्रुतज्ञानावरणम्, एतदपि देश्रथातीति, अथोगतचदृतरपुदलद्रव्यावधानादयधिः, पुदलद्रव्यमयदीयैव
 चाऽऽत्मनः क्षयोपशमजः प्रकाशाविमोचोच्चधिः—इन्द्रियनिरपेक्षः माश्राव् ज्ञेयग्राही लोककाशप्रदेशमानप्रकृतिमेदः, तदाप्रणमम-
 धिज्ञानारण्यमिदमपि देश्रथान्येव, तथाऽऽत्मनो मनोदश्रव्यपर्यायान्निमितीकृत्य यः प्रतिमानो मसुप्यक्षेत्राभ्यन्तर्ग्वनि पल्योपमार्ग-
 न्येयनागानिच्छिन्नपदानपुष्कृतपुदलद्रव्यविशेषग्राही मनःपर्यायज्ञानमंत्रस्वावर्णं देश्रथानि मनःपर्यायज्ञानावर्णं, समन्तावर्ण-
 क्षयातिशेत्तमाभ्यन्तरेणदेश्रव्यपर्यायग्राहि केवलज्ञानं, तदाच्छादनकृत् केवलज्ञानावर्णमेतच्च संवेद्यतीति ॥ नम्यति दर्शना-
 वर्यापेक्षप्रकृतिश्रानिनादनिपनी सूत्रमाह—

चक्षुरचक्षुर्गवधिकेवलज्ञानो निद्रानिद्रानिद्रामचलाप्रचलाप्रचलान्यानगृद्धिवेदनीयानि च ॥ ८-८ ॥ सूत्रम् ॥

चक्षुर्गदरः कृत्कण्ठ्याः पट्टना निद्रिद्याः, प्रप्नुतावपमस्यन्थात् वेदनीयमस्यन्थनिपकरणप्रतिपंचेश्र, दर्शनावर्णप्रकृतिज्ञामथ्या-
 चक्षुर्गदनी दंनपददंनं नदानीमस्यन्थ्याः, निद्रादयः पंच स्यानगृह्णान्ताः कृतकद्र्याः वेदनीयप्रच्छेदोचनिद्रिद्याः समानाधि-
 कृत्यन्ति ॥ ८-८ ॥, पल्यन्तेनापेति चक्षुः, सर्वमेवेन्द्रियमाननः सामान्यविश्रावधोच्यवनामप्य कृत्कण्ठ्यां, नदृष्टाकं च गामा-
 पननापेतिचक्षुर्गदंनं, तद्विच्यवानि चक्षुर्गदंनानावर्णं, श्रेयन्द्रियमनोविषयमविशिष्टमचक्षुर्गदंनं तद्विच्यवानि
 चक्षुर्गदानी न्यन्तेनापेति सामान्यविश्रावधोच्यन्तेनापि सामान्योपयोगकृत्यां, एतयोर्गव-

रभेदानां संब्याग्रदर्शनमिति । तत्र पंचभेदो ज्ञानावरणप्रकृतिबन्धः क्रमेण यावत् पंचभेदोऽन्तरायप्रकृतिबन्ध इत्येवमेतद्यथाक्रमं प्रत्येतव्यं, इतः प्रभृत्युत्तरकालं यदभिधास्याम इति । तद्यथेत्यनेन सूत्रं संबध्नाति, पंचादिभेदा ज्ञानावरणादयोऽभिहितास्तद् यथा ते व्यग्रस्थिता येन क्रमेण स्वरूपेण च पंचादिभेदास्तथाऽष्टावपि मूलप्रकृतयः प्रतिपदं प्रदर्शयत इत्याह—

मत्यादीनां ॥ ८-७ ॥ सूत्रम् ॥

मतिरादिर्येषां श्रुतावधिमनःपर्यायिकेवलज्ञानानामिति, तद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, तानि मत्यादीनि तेषां मत्यादीनामावरणं, मत्यादीन्यात्रियन्तेऽनेनेति, अपरेऽऽपि प्रतिपदं पंचापि पठति—मतिश्रुतावधिमनःकेवलानामिति, एवं चापार्थकमिवोपलक्ष्यते, यतोऽन्तरसूत्रेण पंचापि भेदा ज्ञानावरणादय इत्यवधृतमेव, निर्ज्ञाताथ स्वरूपतः प्रथमाध्याये व्याख्यातत्वात् आदिशब्द एव युक्तः, तेषां मत्यादीनां ज्ञानानां पंचैवावरणानि भवन्ति, तानि तु प्रतीतान्येव, तद्यथा—मतिज्ञानावरणं श्रुतज्ञानावरणं अवधिज्ञानावरणं मनःपर्यायज्ञानावरणं केवलज्ञानावरणमिति, तत्र आत्मनो ज्ञस्वभावस्य—प्रकाशस्वरूपस्य ज्ञानावरणक्षयोपशमश्चयसमुद्भवाः प्रकाशविशेषा मतिज्ञानादिव्यपदेशाः पर्याया बहुविकल्पाः, तत्र ज्ञानावरणस्य स्वस्थानाद्यावन्तो विकल्पाः संभवन्ति सर्वे ते ज्ञानावरणग्रहणेनैव ग्राह्या इति भाष्यार्थः, विकल्पा भेदाः, तद्यथा—इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादयग्रहादयो मतिज्ञानस्य, अज्ञानज्ञादिविकल्पाः श्रुतज्ञानस्य, भवक्षयोपशमजप्रतिपात्यादिविकल्पाश्चावधिज्ञानस्य, ऋजुविपुलमतिविकल्पौ मनःपर्यायज्ञानस्य, सयोगायोगभवस्थादिविकल्पाः केवलज्ञानस्येति, तत्रेन्द्रियनिमित्तं श्रोत्रादिपंचकसमुद्भवं क्षयोपशमजं ज्ञानं योग्यदेशावस्थितस्वविषयग्राहि, अनिन्द्रियं तु मनोवृत्तिरोगज्ञानं च, तदेतन्मतिज्ञानमात्रियते येन तन्मतिज्ञानावरणं, देशघाति लोचनपटलवचन्द्रप्र-

काशाशादिभ्यां, तथा श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतं, शेषेन्द्रियमनोविज्ञानं च श्रुतग्रन्थानुसारि स्वार्थाभिधानप्रत्यक्षं श्रुतज्ञानं, तदनेकभेदमाचक्षते प्रवचनाभिज्ञाः, यथाह—“जानंति अक्षराइं अक्षरसंज्ञो जत्तिआ लोए । एणइआ पयडीओ सुअनाणे होति नायबा ॥ १ ॥” तस्यावृत्तिः श्रुतज्ञानावरणम्, एतदपि देशघातीति, अथोगतबहुतरपुद्गलद्रव्याग्रधानादनधिः, पुद्गलद्रव्यमर्यादियनवाऽऽत्मनः क्षयोपशमजः प्रकाशाविभावोऽनधिः—इन्द्रियनिरपेक्षः साक्षात् ज्ञेयग्राही लोकाकाशप्रदेशमानप्रकृतिभेदः, तदावरणमनधिज्ञानावरणमिदमपि देशघात्येव, तथाऽऽत्मनो मनोद्रव्यपर्यायान्निमिचीकृत्य यः प्रतिभासो मनुष्यक्षेत्राभ्यन्तरवर्ति पल्योपमासंरथेयभागावच्छिन्नपश्चात्पुरस्कृतपुद्गलद्रव्यविशेषग्राही मनःपर्यायज्ञानसंज्ञास्यावरणं देशघाति मनःपर्यायज्ञानावरणं, ममस्तानरणक्षयाविर्भूतमात्मप्रकाशतन्मशेषद्रव्यपर्यायग्राहि केवलज्ञानं, तदाच्छादनकृत् केवलज्ञानावरणमेतच्च गर्वघातीति ॥ सम्प्रति दर्शनावरणोत्तरग्रकृतिप्रतिपिपादयिषया सूत्रमाह—

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्विवेदनीयानि च ॥ ८-८ ॥ सूत्रम् ॥

चक्षुरादयः कृतद्वन्द्वाः षष्ठ्या निर्दिष्टाः, प्रस्तुतावरणसम्बन्धात् वेदनीयमस्बन्धनिराकरणप्रतिपत्तेश्च, दर्शनावरणप्रकृतिसामर्थ्याच्चक्षुरादयो दर्शनशब्देन सहाभिसम्बन्ध्याः, निद्रादयः पंच स्त्यानगृह्यन्ताः कृतद्वन्द्वाः वेदनीयशब्दोत्तरनिर्दिष्टाः समानाधिकरणप्रतिपत्त्यर्थं, पश्यत्यनेनात्मेति चक्षुः, सर्वमेवेन्द्रियमात्मनः सामान्यविशेषानवोधस्वभास्य करणद्वार, तद्द्वारकं च सामान्यमात्रोपलंभनमात्मपरिणतिरूपं चक्षुर्दर्शनं, तल्लब्धिघाति चक्षुर्दर्शनं, शेषेन्द्रियमनोविषयमविशिष्टमचक्षुर्दर्शनं तल्लब्धिघाति अचक्षुर्दर्शनावरणं, अत्रधावपि प्रथमसंपाते सामान्यमात्रोपलंभनमत्रधिदर्शनं, केवलदर्शनमपि सामान्योपयोगलक्षणं, एतयोरान-

रणमध्विदर्शनावरणं केनलदर्शनावरणं च । स्वापो-निद्रा सुखप्रतिबोधलक्षणा वेदनीयम्-अनुभवनीयं, निद्रा चासौ वेदनीयं चेति सर्वत्र समानाधिकरणं, दुःखप्रतिबोधलक्षणा निद्रानिद्रा, उपनिष्टशयनलक्षणा प्रचला, संकमणमाचरतः शयनं प्रचलाप्रचला, स्त्यानगृद्धिः स्त्यायतीति स्त्यानं स्तिमितचित्तो नातीव त्रिकस्परचेतन आत्मा स्त्यानस्य स्वापनिशेषे सति गृद्धिः—आकांक्षा मांसमोदकदन्ताद्युदाहरणप्रसिद्धा, स्त्यानर्द्धिरिति वा पाठः, तदुदयाद्धि महाबलोऽर्द्धचक्रत्रचित्तुल्यबलः प्रकर्षप्राप्तो भवति, अन्यथा जघन्यमध्यमानस्थाभाजोऽपि संहननापेक्षया महत्येवेति स्त्यानस्य ऋद्धिः स्त्यानर्द्धिरिति, चशब्दः समुच्चयवृत्तिः, दर्शनावरणभेदा-शक्षुर्दर्शनावरणादयो निद्रावेदनीयादयश्चेति वाक्यार्थः, उक्तार्थानुगाम्येव भाष्यं—चक्षुर्दर्शनावरणमित्यादि(१६८-१०)गतार्थं, दर्शनावरणं ननभेदं भवतीत्यंते निगमितं ननभेदमेवेति ॥ सम्प्रति यच्चदागमे प्रसिद्धं वेदनीयत्वेन तृतीयमूलप्रकृतिरूपं तदुत्तर-प्रकृतिविनक्षया सूत्रकार आह—

सदसद्वेद्ये ॥ ८-९ ॥ सूत्रम् ॥

उत्तरप्रकृतिभेदमात्रस्य विनक्षितत्वात् प्रथमैव, सद्वेद्यमसद्वेद्यं चेति वेदनीयमूलप्रकृतेरुत्तरप्रकृतिद्वयं भवति, तत्राभिमतमिष्टमात्मनः कर्तुलपभोक्तुर्मनुजदेवादिलज्जन्मसु शरीरमनोद्वारेण सुखपरिणतिरूपमांगुक्तानेकमनोद्भूयक्षेत्रकालभानसम्बन्धममासादित-परिणामस्थमतिबहुभेदं यदुदयाद्भवति तदाचक्षते सद्वेदनीयम्, अभिहितनिपरीतमसद्वेदनीयं, एवंविधार्थानुसारि च भाष्यम्-सद्वेद्यमित्यादि, सच्छब्दः प्राशस्त्ये, प्रशंसा चात्मनोऽभिमतविषयत्वं, अमच्छब्दस्तद्वैपरीत्ये, चशब्द उत्तरप्रकृतिसमुच्चितो, वेदनीयं वेद्यं, द्विभेदं-द्विप्रकार, भवतीति ॥ सम्प्रति चतुर्थमूलप्रकृतेर्मोर्हनीयनाम्न उत्तरप्रकृतिप्रचलयापनायाह सूत्रं—

दर्शनचारित्र्यमोहनीयरूपायनोरूपायवेदनीयाख्याग्निद्विपोटशनचभेदाः सम्यग्मिथ्यात्वतदुभयानि
 कपायनोरूपायौ अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोध-

मानमायालोभा हास्यरत्नरतिभयशोकजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदाः ॥ ८-१० ॥ सूत्रम् ॥

मोहनीयमूलप्रकृतेष्टाविद्यतिरूपप्रकृतयः संग्रहभेदरूपाः सूत्रेणैव निर्दिष्टाः, मोहनीयशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, दर्शनमो-
 हनीयं चारित्र्यमोहनीयमिति संग्रहेण निर्देशः, पुनश्चारित्र्यमोहनीयमुत्तरभेदापेक्षया संग्रहेणैव निर्दिष्टं, तद्वेदाख्यानं तु कपायवेदनीयं
 नोरूपायवेदनीयमिति, दर्शनमोहनीय इत्यादिका आख्या यामामुत्तरप्रकृतीनां तास्तथा निर्दिष्टाः, तासां भेदप्रतिपादनार्थमाह
 —त्रिद्विपोटशनचभेदा इति निर्देशक्रमेणैव व्यादयो भेदा यासन्तास्तथोक्ताः, दर्शनमोहनीयोत्तरप्रकृतिस्त्रिभेदा, चारित्र्य-
 मोहनीयोत्तरप्रकृतिद्विभेदा, तौ चामू विकल्पौ—कपायवेदनीयं पोटशभेदं, नोकपायवेदनीयं त्वभेदमिति, एवमेता उत्तरप्रकृतयो
 अष्टाविद्यतिः युजिता मोहनीयमूलप्रकृतेः । अधुना व्यादिभेदान् सूत्रेणैव प्रतिपादयति सम्यक्तयमिथ्यात्वतदुभयानीति, सम्य-
 क्तं मिथ्यात्वं तदुभयमिति द्वन्द्वनिर्देशः, तत्रार्थश्रद्धानलक्षणं सम्यक्त्वं, तद्विपरीतं मिथ्यात्वं, तदुभयमिति सम्यग्मिथ्यात्वं,
 तत्रार्थश्रद्धानलक्षणं, एवमेतत् त्रिविधं दर्शनमोहनीयं सूचितं, कपायाकपायावित्वनेन चारित्र्यमोहनीयभेदद्वयाख्यानं, अन-
 न्तानुबन्धिप्रभृतिरूपायास्त एव मोहनीयं, अरूपाया हास्यादयः केवलाः कपायसम्पर्कशून्याः स्वकार्यासमर्था इत्यकपायाः, सदैव
 हि कपायसंगत्ताचारित्र्यमोहनीयव्यपदेश्याः, अल्पकपायकार्यत्वादकपाया इति, तत्र कपायमोहनीयभेदप्रदर्शनार्थमाह सूत्रशकलं—
 अनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभा इति, अनन्तः—संसा-

रस्वमनुष्यभ्रन्तीति तच्छीलाश्चेत्यनन्तानुबन्धिनः क्रोधादयः, अविद्यमानं प्रत्याख्यानं तेषामुदये ते त्वप्रत्याख्यानाः क्रोधादयः,
 अपरे पुनरावरणशब्दमत्रापि सम्बभ्रान्ति, अप्रत्याख्यानमप्रत्याख्यानं-देशविरतिः तदप्यावृण्वन्ति,
 किमुत मयंप्रत्याख्यानमिति, मूलगुणप्रत्याख्यानविधातवर्तिनः प्रत्याख्यानवरणाः क्रोधादयः, स्वल्पनिमित्तप्राप्तावपि युगपत्
 संज्वलनाः संज्वलनाः क्रोधादयः, एवं चानन्तानुबन्ध्यादीनामैकैकगः क्रोधमानमायालोभाख्या विकल्पा भवन्ति, अनन्तानुबन्धिनः
 क्रोधादयः, एवमप्रत्याख्यानाः प्रत्याख्यानवरणाः संज्वलनाश्चेति, एवमेते षोडशभेदाः कपायवेदनीयाः सूचिताः, हास्येत्यादिना
 यत्रावयेन नोकपायवेदनीयमाचष्टे नवभेदम्, एतदष्टाविंशतिविधमावेदितं मोहनीयं कर्म सूत्रेणेति, अधुना भाष्यमनुश्रियते-
 त्रिद्विषोडशानवभेदा यथाक्रममित्यादि भाष्यं (१६७-७), उक्तार्थं चैतद्भाष्यं, दर्शनचारित्र्यकपायनोकपायप्रकृतयः क्रमेण
 त्रिद्विषोडशानवभेदाः, अनेनाष्टाविंशतिविधता प्रतिपादिता मोहनीयस्य, मोहनीयबन्ध इत्यादि, यथोक्तकारकप्रसिद्धो मोहशब्दः
 द्विप्रकारो-दर्शनमोहनीयाख्यः चारित्रमोहनीयाख्यश्च, तत्त्वार्थश्रद्धानं दर्शनं, तन्मोहनात् दर्शनमोहनीयं, प्राणातिपातादिविरतिः
 चारित्र्यं तन्मोहनात् चारित्रमोहनीयं, तत्र दर्शनमोहनीयाख्यस्त्रिभेद इत्यादि, तत्र तयोदर्शनचारित्र्यमोहनीययोर्दर्शनमोह-
 नीयाख्यस्त्रिभेदः प्रकृतबन्धस्तावदुच्यते, तद्व्यथेत्यादिना, तमेव प्रदर्शयति-मिथ्यात्ववेदनीयमित्यादि, तत्र दर्शनमोहनीय-
 त्रिविधे सत्यपि बन्धो भवत्येकविध एव-तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षणमिथ्यात्ववेदनीयस्य, न सम्यग्मोहनीयस्य, नापि सम्यग्मिथ्यात्वमो-
 हनीयस्येति, यतो मिथ्यात्वपुरुला एवैकरूपवद्धाः मन्तः कर्वात्मनोऽध्यवसायविशेषात् सर्वथा शोधिता मिथ्याभावपरिणामं त्याजिता
 मम्यग्मिथ्यात्वपरिणतिं वा प्रापिताः सम्यक्तवसम्यक्तवमिथ्यात्वव्यपदेशभाजो भवन्तीति, नत्वेवंविधा एव बध्यन्ते, दरविशुद्धास्तु

मम्यगमिथ्यात्वव्यपटशभाज इति, यथाऽऽह—“मिथ्यात्वस्य हृदये जीवो विपरीतदर्शनी भवति । न च तस्यै सद्वर्त्मः स्वदते पिचोदये
 पृतघन् ॥१॥ यथोक्तक्रमेण च मिथ्यात्वशुद्धौ ग्रन्थिभेदमनन्तर मम्यत्तयावाप्तिः, ततश्च “सम्यक्तवगुणेन ततो विशोधयति कर्म
 तत्र मिर्यात्वम् । यद्वच्छक्रप्रभृतिभिः शोध्यन्ते कोद्रजा मदनाः ॥१॥ यत् सर्वथापि तत्र विशुद्धं तद्भवति कर्म सम्यक्तम् ।
 मिथं तु दरिशुद्धं भवत्यशुद्धं च मिथ्यात्वं ॥ २ ॥ मदनकोद्रवास्तु त्र्यवस्थाः अविशुद्धविशुद्धरविशुद्धा इति दृष्टान्तीकृताः
 मिर्यात्वमम्यत्तमम्यगिमिथ्यात्वेषु, मिथ्यात्वोदयाच्च तत्तार्थाश्रद्धा भवति, विपरीतदृष्टिनात्, यथाह—“ननु कोद्रजान् मदनकान्
 भुज्जना नात्मवग्रता नरो याति । शुद्धादी न च मुह्यति मिश्रगुणथापि मिश्रादी ॥१॥” गुणगुणिनोरैक्यात्तदुदयाजुगुणपरि-
 णामवर्तित्वात् पीतमघहन्पूरभक्षणपिचोदयाद्यावृलीकृतान्तःकरणपुरुषवद्यथावस्थितार्थरूचिप्रतिघातकारिणा मिथ्यात्वेनान्यथैतत्
 प्रतिपद्यते, यथाह—“मिच्छतिमिरपच्छाडद्विही रागदोमसंजुत्ता । धम्मं जिणपणत्तं भववि नरा न रोयंति ॥१॥ मिच्छादिद्वि-
 जीवो उग्रहं पवयणं न मदहह । मदहह अमब्भानं उग्रहं वा अणुग्रहं ॥२॥ पयमक्खर च एकं जो न रोएह सुत्तनिदिहं । सेसं
 रो-ज्जेतोचि हि मिच्छदिही सुणेअवो ॥३॥” छत्रं तु प्रतिविशिष्टपुरुषप्रणीतमेव श्रद्धागोचर इति, यथोक्तम्—“अहत्प्रोक्तं गणधरद्वयं
 प्रत्येकशुद्धद्वयं च । स्थानिग्रथितं च तथा प्रमाणभूतं त्रिधा सूत्रम् ॥१॥ श्रुतकेवली च तस्मादधिगतदशपूर्वकश्च तौ स्थविरो ।
 आत्तागारित्वाच्च सूत्रमितरन् स्थविरद्वयं ॥२॥” अथना—“तं मिच्छतं जमसदहणं भवण जाण भावाणं । संसडजमभिग्गहिअ
 अणभिग्गहियं च तं तिनिहं ॥१॥” सम्प्रति मम्यत्तवेदनीयशुद्धपुद्गलप्रत्ययस्तत्तार्थश्रद्धानपरिणाम आत्मनः, स चौपशमिका-
 दिभेदेन पंचथा प्राग् व्याख्यातः, औपशमिकमास्वादनवेदकक्षायोपशमिक्रुक्षायिकाल्यः, तत्रोपशान्ते दर्शनमोहसप्तके भवत्यौ-

पशुमिकं मर्दनं मम्यत्तन्मनुहूर्त्तकालानच्छिन्नं, उपशममम्यत्तं हि नित्यमेवोपहन्यतेऽनन्तानुबंधिभिः, यथाह—“संयोजनोद-
 यन्नेव स्यादागाधेत नाम सम्यत्तन्म् । तस्य तु विशुद्धतप्तदभावात् सम्यत्त्वमननद्यम् ॥१॥” क्षायोपशमिकमम्यत्तन्पुद्गलचरम-
 ग्रामानुभनरूले वेदकमम्यत्तं, उदितमिथ्यात्वपुद्गलक्षये अनुदितमिथ्यात्वोपशमे च क्षायोपशमिकमुक्तं, क्षायिकं तु निरवशेषद-
 र्शनमोहक्षये भवति सम्यत्तं, न च विशुद्धपुद्गलक्षये तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणस्य परीणामस्याभावः, यथाह—“प्रक्षीणे तर्हि सम्यत्तवे,
 मम्यग्दृष्टिः कथं मतः ? । क्षयो द्रव्यस्य तत्रेष्टः, परिणामस्य न क्षयः ॥ १ ॥” सम्यत्तन्मिथ्यात्ववेदनीयमधुनोच्यते, प्रथमतः
 मम्यत्त्वमुत्पादयन् करणत्रयं विधायोपशमसम्यत्तं प्रतिपद्यते, ततो मिथ्यात्वदलिकं त्रिपुंजीत्वेन परिणमयति शुद्धमिथाशुद्ध-
 त्वेन, यथाह—“सम्यत्तन्गुणेन ततो विशोधति कर्म तच्च मिथ्यात्वम् । यद्वत् शकृत्प्रभृतिभिः शोध्यन्ते कोद्रवा मदनाः ॥१॥”
 मम्यग्मिथ्यात्वं च तद् वेदनीयं चेत्येवं पूर्वयोरपि द्रष्टव्यं, इतिशब्दो दर्शनमोहेयत्ताप्रतिपत्तये दर्शनमोहनीयप्रकृतिवन्धमा-
 ल्याय मप्रति चारित्रमोहप्रकृतिवन्धाचिख्यामया जगाद—चारित्रमोहनीयाख्यो द्विविध इत्यादि, द्विविकल्पश्चारित्रमो-
 हनीयप्रकृतिबंधः, कपायवेदनीयं नोकपायवेदनीय चेति, एतावद्भेदं मूलतश्चारित्रमोहनीयं, यथाक्रमं तत्स्वरूपाख्या-
 नायाह—तत्रेत्यादि, तयोश्चारित्रमोहभेदयोः कपायवेदनीयाख्यस्तावदयं षोडशभेदः, तद्यथेत्यनेन भेदानावेदयते, अनन्तानु-
 बन्धी क्रोध इत्यादि, अनन्तः संसारो नारकतिर्यक्मनुजदेवजन्मजरामरणपरंपरालक्षणः तदनुबन्धादनन्तानुबंधिनः संयोजनाश्च
 क्रोधामानमायालोभाः, तत्र क्रोधः—अप्रीतिलक्षणः, मानो गर्वः, माया—शाठ्यं, लोभो गार्ह्वं, तृष्णेत्यनर्थान्तरम्, आह च—“संयो-
 जयति यन्नरमनन्तसंख्यैर्भवेः कपायास्ते । संयोजनादनन्तानुबंधिता वाप्यतस्तेषां ॥१॥” अनन्तानुबंधिनां च तावत् पर्वतराजिशैल-

स्वम्भयनंशमूलश्रुमिलाधारागोदाहरणानि, एवमप्रत्याख्यानावरणकपायथतुद्धा क्रोधादिभेदेनेत्यतिदिश्यते, प्रत्याख्यानं द्विविधं
 -नर्मपिरतिलक्षणं देशविरतिलक्षणं च, तत्र देशविरतिलक्षणमल्पं तदावरणकपायः-प्रत्याख्यानावरणकपायः, सामर्थ्यादिपिशब्दः
 ममुगयार्थो लभ्यते, ये० स्वल्पमावृण्वंति प्रत्याख्यानं ते सर्वविरतिलक्षणमावृण्वंत्येवेति नास्ति चित्रं, कपाय इति जातिविवक्षाया-
 मेरुचननिर्देशः, आह च-“आवृण्वंति प्रत्याख्यानं स्वल्पमपि येन जीवस्य । तेनाप्रत्याख्यानावरणास्ते निर्विशेषोक्त्या ॥१॥ नञ्
 हि अत्र अल्पार्थः उपमानार्थो वा, तेन प्रत्याख्यानावरणवदप्रत्याख्यानावरणः, यथोक्तं-“प्रत्याख्यानावरणसदृशत्वाद्वा तत्रथा
 मननि गिद्धम् । यत्रब्राह्मणवचने तत्तदृशः पुरुष एवेष्टः ॥१॥” एपासुदये सम्यक्तत्वलाभः, सर्वदेशविरतिलक्षणं तु प्रत्याख्यानं
 नास्ति । प्रत्याख्यानावरणकपाय इति तथैवातिदेशः, प्रत्याख्यानशब्देनात्र सर्वविरतिपरिग्रहः, तदावरणाः प्रत्याख्यानावरणाः,
 प्रतिग्रहः प्रतिषेधस्याख्यानं-प्रकाशनमाचार्यादिसन्निधौ भावतः सर्वान् प्राणिनो न हन्मि यावज्जीवमित्यादि
 प्रत्याख्यानं, तदेवंप्रकारं स्थगयतीति प्रत्याख्यानावरणः, यथाह-“सर्वप्रत्याख्यानं येनावृण्वंति तदभिलपतोऽपि । तेन प्रत्या-
 ख्यानावरणास्ते निर्विशेषोक्त्या ॥१॥” प्रत्याख्यानपरीणामजन्मविघातकारित्वात् प्रत्याख्यानावरणाः, नतु सत एव प्रत्याख्यान-
 स्येति वाक्यार्थः, तथा चाद्गुः पूज्याः-“नासंतस्सावरणं ण मतोऽभ्रद्वादिविरमणपसंगा । पच्चकुखाणावरणा तम्हा तस्संभवावरणा
 ॥१॥ उदये विरतिपरिणई न होइ जेमिं खयाइओ होइ । पच्चकुखाणावरणा ते इह जह केवलावरणं ॥२॥” एतदुदयवर्त्तिनश्च द्वाद-
 शविंशदुहथर्मानाप्तिः, यथाह-“श्रावकधर्मो द्वादशभेदः संजायते ततस्तस्य । पंचत्रिचतुःसंख्यो व्रतगुणशिक्षामयः शुद्धः ॥१॥”
 संज्वलनरूपायश्चरूपाख्यानायाह-संज्वलनकपाय इति, समस्तपापस्थानविरतिभाजमपि यतिं दुःसहपरीपहसंपाते युगपत् संज्व-

लयंतीति संज्वलनाः, यथाह—“संज्वलयंति यति यत् संविद्यं सर्वपापविरतमिति । तस्मात् संज्वलना इत्यप्रशमकरा निरुच्यंते ॥१॥”
इतिशब्दः कृपायवेदनीयेयचामाह, ‘एकश’ इति एकैकस्य अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवर्णसंज्वलनकृपायस्य क्रोधादयो भेदाश्चत्वार-
श्चत्वार इति, तत्र अप्रत्याख्यानक्रोधाद्युदाहरणानि भूराज्यस्थिमेषशृंगकर्दमरागाः प्रत्याख्यानवर्णक्रोधादेः रेणुराजिकाष्ठगोमूत्र-
मार्गखञ्जनरागाः संज्वलनक्रोधादेः जलराशितिनिसलतावलेहहरिद्रारागाः, एवमेते षोडश भेदाः कृपायवेदनीयस्येति । प्रस्ता-
वग्रामं नो कृपायवेदनीयमुच्यते, नो कृपायवेदनीयं नच भेदमिति कृपायैकदेशत्वात् कृपायविशेषत्वाद्वा नो कृपायाः—हास्यादयः,
मिश्राथो वा नोशब्दः, कृपायसहस्रचय एते स्मकार्यनिर्वर्तनप्रत्यलाः, न ह्यमीषां पृथक् सामर्थ्यमस्ति, यद्योपश्च यः कृपायस्तत्-
सहचारिणः एतेऽपि तत्तद्दोषा एव भवंति, एतदुक्तं भवति—अनन्तानुबन्ध्यादिसहचरितास्तत्स्वभावका एव जायंते, तस्मादेतेऽपि
चरणोपघातकारित्वात् तदुल्लयतयैव ग्राह्याः, तथा अन्येनाप्यथाचि—“कृपायसहवर्तित्वात्, कृपायग्रेणोदापि । हास्यादिनवकस्योक्ता,
नो कृपायकृपायता ॥१॥” तत्र येत्यनेन नवापि नो कृपायाब् स्वरूपेणाख्यातुष्टुप्रक्रमते, तत्र हास्यनो कृपायमोहोदयात् सनिमित्तमनिमित्तं
वा ह्यमति—सयते रंगानतीर्णनदत्, रतिमोहोदयाद् वाह्याभ्यन्तरेषु रतिः—प्रीतिः आसक्तिः इष्टेषु वा शब्दादिविषयेषु, अरतिमोहो-
दयादेतेष्वेवाप्रीतिरतिः, शोरुमोहोदयात् परिवेदते इति च स्वमस्तकाद्यवयवान् निःश्वसिति रोदिति स्तनति लोटते भ्रुवः पीठ
इत्यादि, भयमोहोदयाद् व्रसत्युद्विजते वेपथ इत्यादि, जुगुप्सामोहनीयोदयात् शुभाशुभद्रव्यविषयं व्यलीकमुपजायत इत्यादि, पुरुष-
वेदमोहोदयादनेकारासु स्त्रीप्नमिलाप इद्योद्विक्तश्लेष्मणः, तथा ‘संकल्पजास्वपी’त्यादि, स्त्रीवेदमोहोदयात्
नानाकारेषु पुरुषेप्नमिलापः, संकल्पजेषु चेत्यादि, नपुंसकवेदमोहो बहुभेदः, तदुदयाद् कस्यचित् स्त्रीपुरुषद्वयविषयोऽप्यभिलापः

किल प्रादुर्भवति, धातुद्वयोदये मालितादिद्रव्यामिलापवत्, कस्यचित्तु पुरुषेज्वेवामिलापः संकल्पजनित एवानेकरूप इत्यादि, इतिकरणो
 नेरूपायेयत्राप्रदर्शनार्थः; उक्तमेवमेतन्नोकपायवेदनीयं नवप्रकारम् । एषां पुरुषादिवेदानां त्रयाणामपि तीत्रादिपरिणामसंसिद्ध्यर्थं
 दृष्टान्तानाविधिश्चीपुराह-तत्रेत्यादि, पुरुषवेदादीनामिति क्रमनियममाचष्टे, तृणादयः कुतद्रन्द्वाः, प्रत्येकमाग्निशब्देन सहाभिसम्बध्यन्ते,
 निदर्शनानि दर्शयन्त इति-दृष्टान्ता भवन्ति, एतानि च कृतसन्निवेशक्रमात्, तत्र पुरुषवेदमोहोऽग्नेर्भृशं ज्वलतः समासादितप्रतिक्रि-
 यस्य आग्नेन प्रग्रमो जायते, समादीपितवृणपूलकस्येव नातीवस्थानुरनुबन्धः, स्त्रीवेदजातवेदस्तु बहुतरकालावस्थायिनः संभा-
 प्यस्पर्शनन्धनाभिवद्धितस्य चिराय प्रग्रमो जायते, दृढतरखादिरादिकाष्टप्रवृद्धज्वालाकलापज्वलनस्येव, नपुंसकवेदमहामोहसप्ता-
 णिपरतु ममागादितोदयस्य महानगरदाहदहनतुल्यस्य कारीपकृशानोरिवान्निर्दिशि जुम्भमाणदीप्ततरकणनिकरस्य बहुतरकालेनास्य
 प्रग्रमो भवति, मग्न्त्युपसंहरति-एवमित्यादि, उक्तेन प्रकारेण द्वित्रिषोडशनवभेदलक्षणेनाष्टाविंशतिभेदमुक्तं मोहनीयं ॥ सम्प्रति
 अनन्तानुबंध्यादिकपायणाशुदयेऽयमात्मा सम्यक्त्वादितामामयिकानां क्व किं लभते किं वा न लभत इति प्रतिपिपादयिपुराह-अन-
 न्तानुबन्धीत्यादि (१७०-३) अनन्तानुबन्धिकपायोदयः सम्यग्दर्शनमुपहति, तद्विधपरिणामोत्पादमेव निरुणद्धीत्यर्थः; एतदेव
 स्पष्टयति-तस्योदयाद् सम्यग्दर्शनं नोत्पद्यते, प्रागवाप्तमपि प्रतिपत्तीति, अप्रत्याख्यानेत्यादि, सर्वदेशलक्षणाया विरतेरभावः;
 प्रत्याख्यानानेत्यादि, देशविरतिर्भवति, उत्तमचारित्रं-सर्वसात् प्राणातिपाताद् विरमामि इत्येवंरूपं तस्य लाभो न भवतीति, तुशब्दो-
 ऽयथारणार्थः; न जातुचिदेव भवतीति, संत्वलनेन्यादि, संज्वलनकपायोदये त्वकपायचारित्रलाभो नास्ति, पूर्वोद्दिष्टसामायि-
 केभ्योऽनन्तरमथाख्यातं-क्रियाविशेषः; अथाख्यातचारित्रं माधादनन्तरं कारणं मुक्तेरिति, यथाख्यातचारित्रं वा येन प्रकारेण

यथा भगवद्भिराख्यातमकपायं चारित्रं भवतीति, सर्वे वा कपायाः संसारे हिंडयति जीवमिति काक्का प्रतिपादयति, यतस्तेपायुदये प्रतिविशिष्टज्ञानक्रियाचासिरेव न समस्तीति, उपशान्तक्षीणकपायस्य हि यथाख्यातमिष्यते, तत्राप्युपशान्तकपायस्य कदाचित् पातोऽपि विशुद्धिस्थानात् कुथिन्निमिचात् शक्यते, क्षीणकपायस्य तु नास्ति प्रतिघातः, शास्त्रे पर्यायशब्दैरपि क्रोधादिकपायाणां व्यवहारोऽस्तीत्यतस्तत्प्रदर्शनं—क्रोध इत्यादि, (१७०-८) क्रोधः—अप्रीतिः, कोपनं कोपः—पूर्वावस्थान्तोऽन्यथा परिणामः, रोपणं रोपः तत्परिणामनारूपितत्वादात्मनः, द्वेषनं द्वेषः तत्परिणामस्य वचनद्वारेण प्रदर्शनात्, कायद्वारेण निर्देशात् मण्डनं कल्हः, भाम इति क्रोधविशेषः इष्यलक्षणः, एवमादयः शब्दाः क्रोधाथप्रतिपादकत्वादेकाथभिधायित्वादनर्थान्तरमिति । अधुनाऽनन्तानुबन्ध्यादिभेदस्यैकैकस्य क्रोधादेस्तीव्रादिभावप्रदर्शनार्थं निर्देशनान्याह भाष्यकारः—तच्चथेत्यादिना (१७०-११) चतुर्णामपि क्रमेणानन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानावरणसंज्वलनानां क्रोधमानमायालोभानामैकैकस्य चतुर्विधत्वं दर्शयति, पर्वतराजीसदृशः पर्वतः पाषाणपुंजस्तदेकदेशोऽप्युपचाराच्छिलाविभागः पर्वतः तत्र राजी—भिदा पर्वतराजी तथा सदृशः पर्वतराजीसदृशः, शिलायां राजी उत्पन्ना यावच्छिला तावदवतिष्ठते, न च तस्याः सन्धानमस्ति, एवमनन्तानुबन्धी क्रोधः समुत्पन्नो भवापेक्षया यावच्च जीवति तावदप्यनुवर्त्तते, न तस्यास्त्युपसंहरणोपायः, तदनु मरणाच्च भूयसा नरकगतिः, अत्रत्याख्यानस्तु भूमिराजीसदृशः संवत्सरमात्रकालानुबन्धी, भूमौ हि राज्युत्पन्ना वर्षास्वयश्च्यंतया सा निधनमायातीति क्रोधोऽप्येवमुत्पन्नो वर्षाभ्यन्तरेऽवश्यमेव प्रशाम्यतीति । प्रत्याख्यानावरणस्तु बालुकाराजीसदृशः, बालिकायां हि राजी उत्पन्ना प्रकंपतः चतुर्मासाभ्यन्तरे भूयः संघत्ते, क्रोधोऽप्येवं प्रत्याख्यानावरणश्चतुर्मासाभ्यन्तरं नियमेनोपशाम्यतीति । संज्वलनक्रोधाग्निरुत्पन्नः पाक्षिकप्रतिक्रमणकाले

प्ररुणो विध्यापयतीति उदकरागीमदृश इति समालयायते, अस्य चोदकराजीसादृश्यात् पक्षमात्रकालसूचनं विज्ञेयं, तत्र पर्वत-
 रागीसदृशो नामेत्यादिना ग्रन्थेनोदाहरणानि भावयति, प्रयोगः—पुरुषव्यापारः, विश्रसा—स्वभावः, विमिश्रकग्रहणादुभयप-
 रिग्रहः, पुरुषव्यापारस्वभावाभ्यां इति, एषां त्रयाणामन्यतमेन हेतुनेति सम्यन्धः, सम्प्रति क्रोधोत्पत्तेः निमित्तमाख्यायति—
 'इयार्थवियोजनादनिष्टार्थसंयोजनादमिलिपिताभादि'त्यादीनां कारणानामन्यतमेन हेतुना यस्योत्पन्नः क्रोध इत्यादि, भवान्तर-
 मप्यनुचरति, निरनुनयः इत्यनुनयः—परचाटुकरणादिक्रिया तदभावान्निरनुनयः, अप्रत्यवमर्श इत्यविद्यमानपश्चात्तापपरिणामः,
 श्रेयं गतार्थं, भूमिराजीसदृशो नामेत्यादि अप्रत्याख्यानकपायानाश्रित्योच्यते, आत्तस्नेहाया इति गृहीतापीतस्नेहायाः वायुना
 याऽभ्याहनाया इत्यनेकं कारणं भूमिराजेरावेदयति, जघन्येनाष्टमास्थितिरुत्कर्षेण वर्षस्थितिरिति, एवं यथोक्तनिमित्त इत्या-
 दिना दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकमर्थं समीकरोतीति सुज्ञानं, बालिकाराजीसदृशानामित्यादि सुज्ञानं, जघन्येनाहोरात्रमुत्कर्षेण संवत्स-
 रपरिमाणोऽपीति श्रेयं गतार्थं, उदकराजीसदृशो नामेत्यादि, प्रायः सुज्ञानं, विदुष इति क्रोधपरिणामामिज्ञस्य, पश्चात्तापः
 प्रत्यपरमर्षः दृष्टं कृतमित्यादिकः, श्रेयं सुज्ञानं, येपामित्यादि, अनन्तानुबन्ध्यादिचतुर्विधक्रोधक्षपणान् शुक्तिरथशयंभाविनीति,
 मग्नप्रति मानचातुर्विध्यप्रदर्शनायाह—मान इत्यादि (१७१-१८) सर्वदाऽऽत्मपूजाकांक्षित्वान्मानः, स्तम्भनात् स्तम्भोऽवनेते-
 रभारत्, गर्वो ज्ञात्यादिः, उत्तरेको ज्ञानादिभिराधिक्येऽभिमानः आत्मनः, अहंकारो अहमेव रूपसौभाग्यादिसम्पन्न इति, दर्पो
 बलकृत इति, मयादिमदवदनालापदर्शनात्मदः, परोपहसनप्रायत्वात् स्मयः, सर्व एते मानविशेषा इत्येतेऽनर्थान्तरमिति । क्रोध-
 श्लेषास्यापि तीव्रादिभारदर्शनायाह—तस्यास्येत्यादि, तस्येति पूर्वोद्दिष्टस्यास्येति पर्यायभेदेन निर्दिष्टस्य, आदिग्रहणान्मन्दो, मध्य-

मस्वभावः आत्मनः परिणतिविशेषः, अनन्तानुबन्ध्यादिषु क्रमेण शैलस्तम्भसदृश इत्याद्युदाहरणानि योज्यानि, एषामित्यादिना अति-
 दिशति, उपसंहार उपनयः, यथा शैलस्तम्भस्तथा अनन्तानुबन्धीत्यादिक्रमेण, तस्मात् कुतश्चिन्निमित्तादुत्पन्नो मान आमरणान्न
 व्ययं गच्छति, जाल्यन्तरानुबन्धी निरनुनयोऽप्रत्यवमर्षश्च भवति शैलस्तम्भसदृशः, तादृशं मानमनुसृता नरकैरूपपत्तिं प्राप्नुव-
 न्तीति निगमनग्रन्थः, चशब्दः समुच्चितौ, एवमस्थितस्तम्भसदृश इत्यादिष्वपि यथायोगसुपनयनिगमने वक्तव्ये, माया प्रणि-
 धिरित्यादि (१७२-३) मीयतेऽनया जन्तोस्तिर्यग्योनादिजन्मेति माया, प्रणिधिव्रतापरिणतात्रासक्तिः, प्रणिधानं बाह्यचेष्टयोग-
 धीयते छाद्यत इत्युपधिः-अन्यथापरिणामः चित्तस्य, निष्क्रियतेऽनया परः परिभूयत इति निकृतिः, आचर्यते-निगम्यते भक्ष्यते
 वा परस्तयोपायभूतयेत्याचरणं, तथा दृक्कर्मार्जरगृहकोकिलादयः प्रसिद्धाः, परे विप्रलभ्यंते यया सा वंचना, दंभनं दंभो-
 वेपवचनाद्यनुमेयः, कुटयते-दहते अमुना परः परिणामांतरेणेति कूटं, सच्चग्रहणयंत्रं वा कूटं तद्वद् यः परिणामः, अतिसंधीयतेऽनेन
 पर इत्यतिसन्धानं, अतीवानुग्रविश्य सन्धानं-अन्तरंगताप्रदर्शनं, ततो विनाशः, ऋजोर्भाव आर्जवं तद्विपरीतमनार्जवं कायमनो-
 वक्रता, इतिशब्द एवार्थे, एवमेतान्येकार्थार्थाभिधायीनि नामानीति । तस्या इति गतार्थं, वंशकुडङ्गसदृशीत्यादि (१७२-५)
 वंशकुडंगो-वंशमूलं अतिकुटिलमृजुर्कुर्वंशक्यमृषायशतेनापि, शेषा गतार्था प्रायः, निर्दोषं-वर्धक्यवलेखनीधारोच्छिखितं तत्तु कुटिलं,
 अत्रापीत्यादि (१७२-६) गतार्थं, लोभो राग इत्यादि (१७२-८) लुभ्यत्यनेन जीव इति लोभः, आत्मरंजनाद्रागः, आसेषु
 वस्तुषु गार्द्धर्मभिरक्षणादिकार्यं गृद्धिलक्षणं, इच्छा-अभिलाषः त्रैलोक्यविषय, मूर्च्छा प्रकर्षप्राप्ता मोहदृष्टिः, स्निह्यतेऽनेनेति स्नेहः
 पुत्रपत्न्यादिषु प्रीतिविशेषः, भविष्यत्कालोपादानविषया कांक्षा, अभिपन्नो बाह्याभ्यन्तरोपकरणविषयामिमुखः, संगः सक्तिः, शेषं

पुरं, लाक्षारामसहस्र इत्यादि, अनन्तानुबन्ध्यादयः क्रमेण योज्याः, शेषं गतार्थं, एषां क्रोधादीनामित्यादि, (१७२-१३)
 प्रकृतानुयोगिन्यादमन्वन्थ इत्याप्यं लक्ष्यते ग्रन्थः, मोहनीयोत्तरप्रकृतिस्वरूपाख्यानमारब्धं, तत्र क्रोधादिप्रत्यनीकाः क्षमादयः इति
 कः प्रश्नायः?, उच्यते, मोहनीयप्रधानानि कर्म्मणि सर्वदेशोपघातद्वारेण जन्तोर्नरकादिभवप्रपंचप्रापणे विजृम्भते, मोहस्तत्र ताव-
 न्नापयन्नितः, कृपायवशाद्भि स्थितिवन्धस्त्रिविशेषः सर्वदुःखावाप्तिश्च, यथोक्तम्—“जं अद्भुतखं लोए जं च सुहं उत्तमं तिहुअणम्मि ।
 तं ज्ञाण कृमायाणं बुद्धिदह्मयहंउअं मब्बं ॥१॥” अतस्तत्संवरणोपायभूताः क्षमादयो भाग्यकारेणोपन्यस्ताः, सततमेतेऽम्यसनीयाः
 कर्म्मणां लापमभिच्छना गुमुशुणा, माप्यं गतार्थं प्रायः, प्रत्यनीकाः शत्रव उच्यन्ते पुरुषाः, भूतशब्दः उपमानार्थः, शत्रव इवो ब्धेदन-
 मापम्यान्, एतद्वय स्पष्टयति—प्रतिघातहेतवो भवन्तीति, अत्र च मिथ्यादर्शनमाद्यकृपायाश्च द्वादश मर्षातिन्यः प्रकृतयः,
 संजलना नोरूपायाश्च देशघातिन्यः । ननु च सूचनात् शत्रुमिति लघु विधेयं सूत्रं, तच्चैवं भवति—दर्शनचारित्रमोहनीयकृपायनो-
 कृपायवेदनीयाख्यागिद्विषोऽगमभेदाः, इत्येवं विवक्षितार्थसंग्रहः स्यात्, तत्रेदमुक्तं ‘दुर्व्याख्यानो गरीयांश्च, मोहो भवति बन्धनः।
 न तत्र लापमर्षादं, यत्रकारेण दुर्व्या॥१॥’मिति । मन्प्रति क्रमप्राप्तस्यायुष्कर्मणश्चत्वायुत्तरप्रकृतिस्वरूपाण्यभिधित्युराह—

नारकर्त्तर्यग्योनमानुपदैवानि ॥ ८-११ ॥ सूत्रम् ॥

नारकादीनि कृतद्वन्द्वानि प्रथमाद्यहुवचनेन निर्दिष्टानि, यस्मोदयात् प्रायोग्यप्रकृतिविशेषानुसहार्थीभूत आत्मा नारकादिभा-
 चेन जीयति यस्य च क्षयात् मृत उच्यते तदायुः, आह च—“स्वानुरूपाश्रोषाचं, पौद्गलं द्रव्यमात्मना । जीवितं यत्तदायुष्कमुत्पा-
 दापस्य जीयति ॥१॥” आपुपथाच्चादयः उपग्राहकाः प्रथमद्यद्वस्येति, तस्यैवंभूतस्य कर्मण उत्तरप्रकृतिचतुष्टयं वर्णयते, आयुष्कं

चतुर्भेदमित्यादि (१७२-१६) भाष्यं, आनीयते शेषप्रकृतयस्तस्मिन्नुपभोगाय जीवेनेत्यायुः शालयोदनादिव्यंजनविकल्पा इव कांस्यपात्र्याधाराः भोक्तुः परिकल्प्यन्ते, आनीयते वा तेन तद्भवान्तर्भावी प्रकृतिगण इत्यायुः रज्जुबद्धेषुययिष्टिभारकवत्, आय-
तते वा शरीरधारणप्रतिबन्ध इत्यायुः निगडादिवत्, आयुरेवायुष्कं, चतुर्गतित्वात् संसारस्य चतुर्भेदं, तद्भेदप्रदर्शनार्थमाह-नारक-
मित्यादि। तत्र नरका-उत्पत्तियातनास्थानानि पृथिवीपरिणतिविशेषाः तत्सम्बन्धिनः सत्त्वा अपि तास्थ्यान्तरकाःतेपामिदमायुर्ना-
रकं, तिर्यग्योनयः एकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियास्तेपामिदं तैर्यग्योनं, मनुष्याः संमूर्च्छनगर्भजास्तेपामिदं मानुषं, देवानां भवनवास्यादी-
नामिदं देवं, इतिशब्दः आयुःप्रकृतीयत्ताप्रतिपत्तये ॥ सम्प्रति नामकर्मोत्तरप्रकृतिभेदव्यापनायाह—

गतिजातिशरीरांगोपांगनिर्माणबन्धनसंघानसंस्थानसंहरनस्पर्शरसगंधवर्णानुपुव्यर्गुरुलघूपघातपरा-
घातातपोधोतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरसुभगशुभसूक्ष्मसुखरपर्याप्तस्थिरा-

देयशांसि सेतराणि तीर्थकृत्स्वं च ॥ ८-१२ ॥ सूत्रम् ॥

प्रागुद्दिष्टा द्विचत्वारिंशत् पिण्डमेदा नामकर्मणस्तत्रप्रतिपादनार्थं सूत्रं, नमयति—परिणमयति प्रापयति नारकादिभवांत-
राणि जीवमिति नाम, अथवा जीवग्रदेशसम्बन्धिद्रुलद्रव्यविपाकसामर्थ्याद्यार्थसंज्ञं, ग्रहयति नमयतीति नाम, यथा शुक्ला-
दिगुणोपेतद्रव्येषु चित्रपटादिव्यपदेशप्रवृत्तिनियतसंज्ञाहेतुरिति, तत्र गतिनाम चतुर्विधं, जातिनाम पंचविधं, शरीरनाम पंचधा,
अंगोपांगनाम त्रिविधं, निर्माणनामैकधा, संस्थाननाम षोढा, संहनननाम षोढा, स्पर्शरसगन्धवर्णानभैकैकविधं, अनुपूर्वनाम
चतुर्विधं, अगुरुलघुनामैकधा, उपघातपरिघातआतपउधोतउच्छ्वासनामान्यैकैकधानि, विहायोगतिनाम द्विविधं, प्रत्येकशरीर-

त्यादि, एकं प्रथममिन्द्रियं जातिः--सामान्यं तदेव नाम, एवं द्वीन्द्रियजातिनामादिचतुष्टयमपि वाच्यं, एकेन्द्रियजातिनामकर्मो-
 दयात् एकेन्द्रिय इति व्यपदिश्यते, एकेन्द्रियसंज्ञाव्यपदेशनिमित्तं एकेन्द्रियजातिरिति सामान्यं, पृथिव्यादिभेदेष्वन्वयित्वात्,
 एकेन्द्रियजातिनामान्तरेणैकेन्द्रियसंज्ञाया अभाव एव स्यात्, एकेन्द्रियादिजातयोऽपि पिण्डप्रकृतय एव, पृथिवीकायिकादिभेदा-
 पेक्षया, तद्यथेत्यादिना निर्दिशति, पृथिवीकायिकजातिनाम, पृथिव्येव कायः २ स एषामस्ति ते पृथिवीकायिकाः तेषां जातिः
 तदेव नाम पृथिवीकायिकजातिनाम, पृथिवीकायिकजातिनामकर्मोदयात् पृथिवीकायिकव्यपदेशः, एवं शेषाणि, तत्र पृथिवीका-
 यिकजातिनामानेकविधं अनेन पुनरपि पृथिवीकायिकजातिनामः पिण्डप्रकृतित्वं दर्शयति, तद्यथेत्यादि निर्दिशति, शुद्धपृथ-
 वीत्यादिना निर्दिशति । उपश्लेढः-हरतनुकः भूमेर्निर्गत्य तृणाग्रादिस्थितः, शेषा गतार्था भेदाः । तेजस्कायिकादि गतार्थं सर्वं,
 एवं द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियनामानि शंखशुक्तिकाद्युपदिकापिपीलिकादिभ्रमरसरटादितिर्यङ्मनुष्यादिभेदेन वाच्यानां ।

शरीरनामोत्तरप्रकृतयः पंच, तत्प्रतिपादनायाह-शरीरनामेत्यादि, (१७५-५) असारस्थूलवर्गणानिर्मापितमौदारिकशरीरं,
 तत्प्रायोग्यपुद्गलग्रहणकारणं यत् कर्म तदौदारिकशरीरनामोच्यते, विचित्रशक्तिकद्रव्यनिर्मापितं वैक्रियं तद्योग्यपुद्गलादानकारणं
 यच्च कर्म तद्वैक्रियशरीरनामाभिधीयते, कारणे कार्योपचारात्, प्रयोजनप्रसाधनायाऽऽहियत इत्याहारकं शरीरं, शेषं पूर्ववत्,
 तेजोगुणद्रव्यारब्धमुष्णगुणमाहारपरिपाचनक्षमं तेजःशरीरं, शेषं पूर्ववत्, कुण्डमित्तवदरदानामशेषकर्मधारभूतं समस्तकर्मप्रसव-
 नसमर्थमंकुरादीनां बीजमिव कार्मणं शरीरं, इयं चोत्तरप्रकृतिः शरीरनामकर्मणः पृथगेव कर्माष्टकात् समुदयभूतादिति । अंगोपंगि-
 त्यादि, अंगानि उपांगानि(अंगोपंगानि) च यस्य कर्मण उदयाच्चिर्वत्यन्ते तदंगोपांगनाम, त्रिविधमौदारिकवैक्रियाहारकभेदात्, तत्रा-

गान्यष्टादशिरः शृष्टमुदरं करो पादौ च, उपांगानि स्पर्शनमस्तिष्कादीनि, अष्टानामंगानामेकैकस्योपाङ्गमनेकप्रकारं, तत्र शिरोद्रव्य-
 मधिकृत्य प्रत्यंगानि भाष्यकृत् पपाठ-मस्तिष्कं-मस्तुलुंगः शिरोगस्यारंभकोऽव्यवस्तथा कपालादयः स्पर्शनादयश्च, ननु च धातुमध्ये
 अर्थांतं मस्तिष्कं नांगं न प्रत्यङ्गमिति, कपालादिवत् आरम्भकत्वात् मस्तिष्कमपि उपांगं शिरसोऽवसेयं, एवमुदरः प्रभृत्यंगानामप्ये-
 कैकस्य वाच्यान्युपांगानि, ज्वलनजलानिलवसुधावनस्पतिवर्जजीवेषु संभवति, जातिलिंगाकृतिव्यवस्थानियामकं निर्माण-
 नाम(१७५-१५)जातिरेकेन्द्रियादिलक्षणा पंचधोक्ता तस्यां जातौ लिंगव्यवस्थां आकृतिव्यवस्थां तां नियमयति यत् लिंगं स्त्रियाः
 पुंसो नपुंसकस्य च यदसाधारण आकारः आकृतिरययरचना तां च निर्मापयति निर्माणं एतदुक्तं भवति-सर्वजीवाना-
 मात्मीयात्मीयावयवविन्यासनियमकारणं निर्माणं कलाकौशलोपेतवर्द्धकिञ्चत् । स्रथां प्राप्तावित्यादि, शरीरनामकर्मोदयाद् गृहीतेषु
 गृह्यमाणेषु वा तद्योग्यपुद्गलेष्वात्मप्रदेशस्थितेषु शरीराकारेण परिणमितेष्वपि परस्परमवियोगलक्षणं यदि बंधननाम काष्ठजतुवत्
 न स्यात् तस्मात्ततो बालुकापुरुषवद्विघटेरन् शरीराणि, तदेतेन भाष्येण प्रतिपादितं, औदारिकादिभेदाच्च पंचधा, न चेदं प्रकृत्य
 न्तरं नामकर्मणः, संघातप्रकृतिस्वरूपनिरूपणार्थेदमाह बद्धानामपि चेत्यादि, बद्धानामपि च पुद्गलानां परस्परं जतुकाष्टन्यायेन
 पुद्गलरचनाविशेषः संघातः, संयोगेनात्मना गृहीतानां यस्य कर्मण उदयादौदारिकादितनुविशेषरचना भवति तत् संघा-
 तनामकर्म, पुद्गलरचनाकारेण विपच्यत इति पुद्गलविपाकीत्युच्यते, तद्यौदारिकादिभेदात् पंचधा, परस्परविभिन्नलेप्यकरचना-
 विशेषवच्छरीरपरिणाम एवेत्युपलक्ष्यते, स चैवंविधः कर्मभेदो यदि न स्यात् ततः प्रत्यक्षप्रमाणविनिश्चयः पुरुषयोपिद्गवादि-
 लक्षणो नानाशरीरभेदो नैव संभाव्येत, संघातविशेषकर्मभावात्, कारणानुविधायि च कार्यं लोके प्रतीतं, संघातविशेषादेव हि

पुरुषस्यादि वा शरीरलक्षणो विभागेन व्यपदेशः, अपिगब्दः संभावनार्थः, सत्येव वन्धननाशिन न स्याद्विशेषः, संघातविशेषजनकं
 प्रचयविशेषात् संघातनाम संघातविशेषस्य जनकमिति शेषलक्षणा पृष्ठीति नास्ति समागमप्रतिषेधः, म तु प्रतिषदविहितायाः
 पृष्ठाः प्रतिषेधः, प्रचयविशेषादिति, प्रचयविशेषात् पुरुलानां विन्यामः पुरुषस्त्रीशरीरादिकस्तत्सङ्घातनामकर्मनिमित्तकः, यन्नि-
 मित्तत्र विन्यासः तत् संघातनाम, तत् प्रसिद्धोदाहरणेन भावयन्नाह-दारुमृत्पिंडायः पिंडसंघातवदिति, यन्धातुलोभ्याद्ययः-
 पिण्डग्रहणं कृतं, दारुमृदयः पिंडवदिति दुरुचरं स्यात्, अयोदारुमृत्पिंडवदिति किं न कृतं?, अपूतिवचनाः खत्याचार्याः सकृद्विधाय
 न निरर्त्ते, दारुपिंडवत्सृत्पिण्डवदयः पिण्डवचेति दृष्टान्तत्रयं, सुलभत्वात् प्रतिपत्तुश्चातिशायिकप्रबोधहेतुत्वात्, दार्वयवसंधातो दारु-
 पिण्डः, एवं मृदवयवसंधातो मृत्पिंडः, तथाऽयसोऽवयवानां संघातोऽयः पिण्डः, एवमौदारिकादिशरीरयोग्यपुद्गलाश्चेतनेनात्ममा-
 त्कृताः संघातनामकर्मोदयात् परस्परं संहताः सन्निष्ठन्ति इति ॥

संस्थाननामस्वरूपाख्यानायाह-संस्थाननाम पद्धिं इति (१७५-१२) संस्थितिः संस्थानमाकारविशेषः, तच्चेह बद्धसंहतेषु
 संस्थानविशेषो यस्य कर्मण उदयाद्भवति तत् संस्थाननाम, पदप्रकारं, तद्यथेत्यनेन पडपि नामग्राहमाचष्टे, समचतुरश्रनामित्यादि,
 ममं च तचतुरस्रं चेति समचतुरस्रं, यतस्तत्र मानोन्मानप्रमाणमन्यूनाधिकमंगोपांगानि चाधिकृतावयवानि, अथ ऊर्ध्वं तिर्यक् च
 तुल्यं, स्वांगुलादृशतोच्छ्रायांगोपांगयुक्तं युक्तिनिमित्तलेप्यकवद्वा । न्यग्रोधपरिमण्डलनामस्तु नाभेरुपरि सर्वावयवाः समचतुरश्रसं-
 संस्थानलक्षणविस्वादिनः अधस्तात् पुनरुपरितनभागानुरूपस्तस्य नावयवा इति, अत एव न्यग्रोधपरिमण्डलं तदुच्यते, न्यग्रोधाकृ-
 तित्वात्, न्यग्रोधपरिमण्डलमुपरि विशालाकारवच्चादिति, मादिनामस्वरूपं तु नाभेरधः सर्वावयवाः समचतुरस्रलक्षणाविसंवादिन उप-

रितनभागाः पुनर्नाथोऽनुरूपा इति, सादीति शाल्मलीतरुमाचक्षते प्रचनवेदिनः, तस्य हि स्फन्धो द्राघीयानुपरि तु न तदनुरूपा विशालतेति, कुञ्जनामस्वरूपं तु पुनः क्रन्धरायाः उपरि हस्तपादं च ममचतुरस्रलक्षणयुक्तं संक्षिप्तं विकृति मध्यकोष्ठं च कुञ्जं, वामननाम तु लक्षणयुक्तमोष्ठं ग्रीवाद्युपरि हस्तपादयोश्च न्यूनलक्षणं वामनं, हुण्डसंस्थानं तु यत्र पादाद्यत्रयवा यथोक्तप्रमाणविसंवादिनः प्रायस्तद् हुण्डसंस्थानमिति, तथा चोक्तं—“तुल्यं वित्थडवहुलं उस्सेहवहुं च मडह कोष्ठं च । हेडिछ काय मडहं सब्त्थ असंठिअं हुंडं ॥१॥” संहनननाम पड्विधमित्यादि (९७६-२) अत्र पूर्ववद् व्याख्या, तद्यथेत्यादिना पण्णामपि स्वरूपमाविर्भावयति, ऋर्षभनाराचमित्यादि, अस्थनां बन्धविशेषः संहननं, ऋषभः—पट्टः यज्ञं—कीलिका मर्कटबन्धस्थानीया उभयपाद्वंयोस्थिन्यन्धः किल नाराचः, वज्रर्षभनाराचा यत्र संहनने तद्वज्रर्षभनाराचसंहननं, अस्थना बंधविशेष इति, अर्द्धवज्रर्षभनाराचनाम तु वज्रर्षभनाराचानामर्द्धं किल सर्वेषां च, वज्रस्यार्द्धमृषभस्यार्द्धं नाराचस्यार्द्धमिति भाष्यकारमतं, कर्मप्रकृतिग्रन्थेषु वज्रर्षभनाराचनामैव पट्टहीनं पठितं, किमत्र तत्रमिति सम्पूर्णानुयोगधारिणः संविद्व्रते, अर्द्धग्रहणाद् वा ऋषभहीनं व्याख्येयं, नाराचनाम्नि तु मर्कटबंध एव केवलो, न कीलिका, न पट्टः, अर्द्धनाराचनामनि तु एकपादं मर्कटबन्धः द्वितीयपादं तु कीलिक्रामकटबंधा, अत्रापि कर्मप्रकृतौ नास्थिकीलिका, पंचमं कीलिकानाम-विना मर्कटबन्धेनास्थ्नोर्मध्ये कीलिकामात्रं, सुपाटिकानाम कोटिद्वयसंगते यत्रास्थिनी चर्मस्नायुमांसाधनद्वे तत्सुपाटिका नाम कीर्यते, सुपाटिका—फलकसंपुटं, यथा तत्र फलककानि परस्पर स्पर्शमात्रवृत्त्या वर्तन्ते एवमस्थीन्यत्र संहनने, तदेवमेतान्येनविधास्थिसंघातलक्षणानि संहनननामान्यादादिकशरीर एव संहन्यते, लोहपट्टनाराचकीलिकाप्रतिबद्धरूपट्टमिति ॥

स्पर्शनामाष्टविधमित्यादि, औदारिकादिशरीरेषु यस्य कर्मण उदयात् कठिनादिः स्पर्शविशेषः ममुपजायते तत् स्पर्शना-
 माष्टविधं, भेदानामष्टां प्रतिपादयन्नाह-कठिननामादीति, कर्कशमृदुगुलुशुस्निग्धरूक्षशीतोष्णनामानि, स्वस्थाने त्वनेकभेद-
 त्वमेयां प्रकृष्यप्रकल्पनितं, रमनामानेकविधं तिक्तनामादि तिक्तकटुकपाथाम्लमधुरलघुणाख्यं, लवणो मधुरान्तर्गत इत्येके,
 अनेकविधग्रहणं तिक्ताद्यन्तर्भेदप्रतिपदनार्थं, एवमन्यत्राप्यन्तर्भेदा वाच्याः, गन्धनामानेकविधं सुरभिगन्धनामादि शरीर-
 विषयं गौरभं दुर्गन्धित्वं च यस्य कर्मणो विपाकान्निवर्तते तद्गन्धनाम, अपरे साधारणं गन्धमाहुस्तदसत्, सुरभिणा दुरभिगन्धिना वा
 भवितव्यं, न साधारणः कश्चिदस्तीति, वर्णनामानेकविधं कालनामादि यस्योदयाच्छरीरे कृष्णादिपंचविधवर्णनिष्पत्तिर्भवति
 तद्दर्शनाम, कृष्णनीललोहितपीतशुक्लभेदं, सर्वाणि चैतानि स्पर्शनामादीनि वर्णनामान्ताति शरीरवर्तितेषु पुद्गलेषु विपच्यत इति ।
 आनुपूर्वीनामन्वरूपनिरूपणयाह-गतावुत्पत्तुत्कामस्येत्यादि, गम्यतेऽभाविति गतिः-नरक्राद्युत्पत्तिस्थानं, तच्च गतिनामकर्मोद-
 यादवाप्यते, तस्यां गतावुत्पत्तिमिच्छतः कर्ममामर्थ्यादारमनः अन्तर्गतौ वर्त्तमानस्येति, मनुष्यः तिर्यग्जातिर्वा पशुर्यावदु-
 त्पत्तिस्थानं न प्राप्नोति तादन्तरगतिषु वर्त्तमानस्य कस्यचिज्जन्मवत आनुपूर्वीनामकर्मोदयो भवति, आनुपूर्वी च क्षेत्रसन्निवेश-
 क्रमः, 'अनुश्रेणि गतिर्जीवानां पुद्गलानां चे'ति वचनात्, तत्र यत्कर्मोदयादतिशयेन तद्गमनानुगुण्यं स्यात् तदप्यानु-
 पूर्वीशब्दवाच्यं भवति, तनु आत्मनो गत्यन्तरं गच्छत उपग्रहे वर्तते, अनिमिपस्येव पयः, सा चान्तरगतिर्द्विधैव-ऋज्वी वक्रा
 च, तत्र यदा ऋज्व्या गत्या गच्छति ममयग्रमाणया तदा पूर्वकमेवापुरुभवननुदितानुपूर्वीनामकर्मैवोत्पत्तिस्थानं प्राप्तः पुरस्कृ-
 तमापुरामादयति, वक्रगत्या पुनः पृष्टतः कूर्परलाङ्गलगोमृत्रिकालक्षणया द्वित्रिचतुःसमयमानया तदारंभकाले पुरस्कृतमापुरादत्ते,

तदेव चानुपूर्वीनामाद्युदेति, ननु च यथैव गतावृज्या विना नामकर्मणोत्पत्तिस्थानमियति तद्वद्वकगत्यामपि कसात् नोत्पद्यते?, ऋज्या पूर्वकाद्युर्व्यापारेण गच्छति, यत्र तु पूर्वकमायुः क्षीण तत्र तस्योदय इत्यध्यायस्थानीयस्यानुपूर्वीनामकर्मणः, तदभि-
 मुच्यमानुपूर्वीत्यादि, तदित्यनेन विवक्षितेन विवक्षितगतिरभिस्रध्यते, यस्या मृत उत्पत्स्यते तस्याभिमुखमनुकूलमनुपूर्व्या-प्रतिविशि-
 एदंशक्रेमेण तत्रप्रापणसमर्थमिति वक्ष्यति, तदभिमुखमित्यनेनाभिमुख्यमात्रं प्रतिपादितं, भूयस्तत्रप्रापणसमर्थमित्यनेनानुपूर्वीनाम-
 कर्मणः सार्यमादर्शयति, एतदुदितं-तद्वत्प्रापणे समर्थं-प्रत्यक्षं, आनुपूर्वीनामकर्ममाग्रेसर, नरकगत्यानुपूर्वीनामादि चतुर्विधं भव-
 तीति, मतान्तरदर्शनायाह निर्माणनिर्मितानामित्यादि, निर्माणनामकर्मणा निर्मितानां-घटिताना शरीरायवानामंगानां
 वाहूरूदरादीना उपांगानां चाङ्गुलीकर्णनासिकाना विनिवेशकर्मनियामकं रचना विनिवेशः तस्य क्रमः-परिपाटी उभय-
 पार्श्वतो वाहू कटेरधो जानुनोत्थोपपुंपरि, एवमन्यत्रापि वाच्यः क्रमः, तस्य नियामकं-नियमकारि, अनेनाङ्गोपाङ्गेन चानैव स्थाने
 विनिवेशव्यमित्येवमानुपूर्वीनामापरे श्रवचनवृद्धाः कथयतीति ।

अगुरुलघुप्रकृतिनिर्द्वारणायाह-अगुरुलघ्वित्यादि (१७६-१०) परिणामत्रयस्यात्र निषेधो विवक्षितो, गुरुत्वलघुत्वगुरुलघु
 त्वाख्यस्य, यस्य कर्मण उदयात् सर्वजीवानामिह कुन्धादीना आत्मीयात्मीयशरीराणि न गुरुणि न लघूनि न गुरुलघूनि, किं
 तर्हि?, अगुरुलघुपरिणाममेवारुन्धंति तत् कर्मगुरुलघुशुद्धेनोच्यते, सर्वद्रव्याण्येव च परिणमन्ते स्थित्यादिनाऽनेकेन स्वभावेनेति
 जैनः सिद्धान्तः, तत्रागुरुलघ्नाख्यो यः परिणामस्तस्य नियामक, तदेतत् तत्रोद्धृतेतरशक्तिकं निधत्त इत्यगुरुलघुनाम, सर्वशरीराणि
 निधयनयवृत्त्या न गुरुत्वादिव्यपदेशभाजि, व्यवहारनयात्प्रन्यान्यापेक्षया त्रैविध्यमरुह्यते, यथोक्तम्-“णिच्छयओ मवगुरुं सब-

लुपं वा न विद्मद् दधं । ब्रह्मरूपो उ जुञ्जद् वायरत्वंधेसु णणोसु ॥१॥” उपघातनामस्वरूपाख्यानायाह—शरीरांगोपांगोपघा-
 तरुमिति, शरीरांगानामुपांगानां च यथोक्तानां यस्य कर्मण उदयात् परैरनेकधोपघातः क्रियते तदुपघातनाम, मतान्तरं च वा-
 ग्रब्देन प्रतिपादयति, स्वपरक्रमविजयाद्युपघातजनकं वा केचिदेवमुपघातनाम व्याचक्षते सूत्र्यः, पराक्रमः प्राणिवीर्यं स्वो-
 निजः पराक्रमः स्वपराक्रमः तस्योपघातं जनयति, समर्थवपुषोऽपि निर्वीर्यतामापादयति, स्वविषयं चोपहन्ति, विजितेऽप्यन्यसिन्-
 नेन विजित इत्यव्ययदेशहेतुतां प्रतिपद्यत इति, आदिग्रहणादन्यदपि यदद्भुतं कर्म तत्तस्योदयेनोपहन्यत इति । पराघातस्वरूपं
 निरूपयति—परत्रासेत्यादि, यस्य कर्मण उदयात् कश्चिद्दर्शनमात्रेणैवैजस्वी वाक्मौष्टवेन वाऽन्यस्रभामप्यभिगतः सम्यानामपि
 श्रायमापादयति, आरुण्यं परप्रतिघातं वा करोति तत् पराघातनाम, आदिग्रहणात् संक्षोभदृष्टिगतिस्तम्भनपरिग्रहः । आतप-
 नामम्बरूपनिरूपणायाह—आतपसामर्थ्यजनकमिति, आतपतीत्यातपः, कर्त्तर्यच्, आतप्यतेऽनेनेति आतपः, पुंसि संज्ञायां
 घः, तस्यावपस्य सामर्थ्य-शक्तिरतिशयो येन कर्मणोदितेन जन्यते तदातपनाम, आडो मर्यादावचनत्वात्, सहस्रांशुमण्डलपृ-
 र्थीकापपरिणाम एव तद्विपच्यते । उद्योतनामस्वरूपप्ररूपणायाह—प्रकाशसामर्थ्यजनकमुद्योतनामेति, उद्योतजनकमुद्योतः—
 प्रकाशोऽनुष्णः स्वद्योतकादिप्रभावतः, मत्प्राचिःयविवृमण्डलासंभवी, यस्मादग्नेरुष्णः स्पर्शो लोहितं रूपम्, अतः प्रकाशस्य साम-
 र्थ्यमतिशयं जनयति तदुद्योतनाम । उच्छ्रासनामस्वरूपं आचष्टे—प्राणापानेत्यादि, ऊर्ध्वगामी समीरणः प्राणः अधोगतिरपानः,
 तौ च मूर्त्तौ पुद्गलकानित्यत आह—पुद्गलग्रहणसामर्थ्यजनकमिति, प्राणापानावन्तप्रदेशस्कन्धपुद्गलपरिणामजन्यौ तद्योग्यपुद्ग-
 लानां ग्रहणम्—आदानं तस्य सामर्थ्यमतिशयं जनयति यज्जदृच्छ्रामनाम, यस्योदयादुच्छ्रामनिःश्रामौ भवत इति । विद्या-

योगतिस्वरूपप्रतिपादनायाह-लब्धिश्चिक्षेत्प्रियादि, (१७६-१४) विद्यायः-आकाशं तत्र गतिर्विहायोगति, सा द्विधा-शुभा च अशुभा च, तत्र प्रशस्ता हंमगजघृषादीनां, अग्रशस्ता तूट्टोलशृगलादीनां, तत्र लब्धिर्देवादीनां देवोत्पत्त्यविनाभाविनी, शिक्षया ऋद्धिः शिक्षद्धिः तपस्विनां श्रयत्नमधीयानानां विद्याद्यानर्त्तनप्रभावाद्वा आकाशगमनस्य, लब्धिश्चिक्षेत्तद्देहोर्जनकं विहायोगतिनामेति ॥

प्रत्येकशरीरनामनिर्द्धारणार्थमाह-पृथक्शरीरनिर्त्तकर्मित्यादि(१७६-१६) यस्य कर्मण उदयादेकैको जीवः प्रति प्रत्येकैकं शरीरं निर्त्तयति तत् प्रत्येकनामैकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियविषयं, यथा प्रत्येकजनस्पतिजीवो मूलस्वरूथशाखाप्रशाखात्वरूपत्रपुष्पफलादिषु पृथक् पृथक् शरीरं निर्त्तयति तथा द्वीन्द्रियादयोऽपीति । साधारणशरीरनामाद्या वादरनामपर्ययसाना एकादश प्रकृतीः क्रमेण व्याचष्टे, अनेकजीवेत्यादि, अनेकशब्देनानन्तसंख्याग्रहणं, अनन्तानां जीवनामैकं शरीरं साधारणं किञ्चलयनिगोदथोहरि-वच्चिप्रभृति, यथैकजीवस्य परिभोगस्तथाज्ञेकस्यापि तदमिन्नं सद्यस्य कर्मण उदयान्निर्त्तयते तत् साधारणशरीरनाम, तथा त्रस-भावनर्त्तकं त्रसनाम, त्रस्यन्तीति त्रसाः-द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियलक्षणाः प्राणिनः, यस्मात्तस्य कर्मण उदयात्तेषु परिस्पन्दोऽजसा लक्ष्यते स तादृशो गमनादिक्रियाविशेषो यस्य कर्मण उदयाद्भवति तच्चयत्ननिर्त्तकं त्रसनाम, तद्दुदय एव गत्यादिक्रिया भवतीति नामधायते, गमनं तु तद्दुदयात् स्वभावाच्च, तद्दुदयाद्द्वीन्द्रियादीनां स्वभावात् परमाणुतेजोनाग्नादीनामिति, कमलिनीखण्डा-देदेशान्तरगमनश्रमणाद् व्यभिचार इति चेत् तन्न, अधिष्ठातृव्यन्तरानुग्रहादिति, व्यावरनामनिर्त्तकं व्यावरनाम, व्यानशीलं स्थानर-तन्नावः स्थानस्त्वं तत् निर्त्तयति यत् पृथिव्यम्भुवनस्पत्यादिलक्षणं तत् व्यावरनामकर्म, व्यानशीलत्वं तु व्यावरनामकर्मोदयादेव पृथिव्यम्भुवनस्पतीनां, परमार्थतस्तु व्यावरनामकर्मोदयात् स्थानस्त्वं, परिस्पन्दो भवतु मा ना भूद्, एवं च तेजोनाग्नोरपि व्यावरत्व-

मिद्धिः कर्मोदयादेवेति, सौभाग्यनिर्वर्त्तकं सुभगनाम, कर्मनीयः सुभगो-मनःप्रियः तद्भावः सौभाग्यं तस्य निर्वर्त्तकं-जनकं सुभगनाम, दौर्भाग्यनिर्वर्त्तकं दुर्भगनाम सौभाग्यविपरीतलक्षणं, दौर्भाग्यं नामानिष्टो मनसो योऽप्रियः दुर्भगस्तद्भावो दौर्भाग्यं यस्य कर्मण उदयादिति, सौख्यनिर्वर्त्तकं सुखरनाम, येन स्वरितेनाकर्णितेन च भूयसां प्रीतिरुत्पद्यते तत् सुखरनाम, तद्विपरीतं दुःस्वरनाम, यत्तु श्रूयमाणं दुःस्वभाव इति तद् दुःस्वरं नामेति, शुभभावशोभांमंगल्यनिर्वर्त्तकं शुभनाम शुभो भावः पूजित उत्तमाङ्गादित्तञ्जनिता या शोभा पूजा पुरस्कारः शिरसा पादादिस्पर्शनं मंगल्यमिति पवित्रं तन्निर्वर्त्तकं शुभनामेति तद्विपरीतनिर्वर्त्तकम-शुभनाम, शरीरावयवानामेव हि शुभाशुभता ग्राह्या, यथा पदेन स्पृष्टः कुध्यतीति, सूक्ष्मशरीरनिर्वर्त्तकं सूक्ष्मनाम सूक्ष्म-श्लक्ष्णं अदृश्यं नियतमेव यस्य कर्मण उदयाद्भवति शरीरं पृथिव्यादीनां केषांचिदेव तत् सूक्ष्मशरीरनाम, बादरं-स्थूलं केषांचि-जीवानां यस्य कर्मण उदयात् स्थूलशरीरता भवति तद् बादरनामेति, न तु चक्षुर्ग्राह्यतां प्रतीत्यापेक्ष्य वा सूक्ष्मवादरतेति ॥

पर्याप्तस्थिरादेयशमां सप्रतिपक्षाणां स्वरूपनिरूपणाय उपक्रम्यते-पर्याप्तिः पंचविधेत्यादि (१७७-४) पुद्गलरूपा आत्मनः कर्तुः करणविशेषः येन कर्मविशेषेणाहारादिग्रहणमामर्थ्यमात्मनो निष्पद्यते, तच्च करणं यैः पुद्गलैर्निर्वर्च्यते ते पुद्गला आत्मना-ऽऽत्तास्तथाविधपरिणतिभाजः पर्याप्तिशब्देनोच्यन्ते, मामान्येनोद्दिष्टां पर्याप्तिं नामग्राहं विशेषेण निर्दिदिक्षुराह-तच्चथेत्यादि, आहारग्रहणसमर्थकरणनिष्पत्तिराहारपर्याप्तिः, शरीरकरणनिष्पत्तिः शरीरपर्याप्तिः, इन्द्रियकरणनिष्पत्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः, प्राणापानौ-उच्छ्वासनिःश्वासाौ तद्योग्यकरणनिष्पत्तिः प्राणापानपर्याप्तिः, भाषायोग्यपुद्गलग्रहणविसर्गसमर्थकरणनिष्पत्तिर्भाषापर्याप्तिः, यथोक्तम् -“आहारमरीरिन्द्रिय ऊन्मामवओमणोऽमिनिबिन्नी । होति जओ दलिआओ करणं पइ सा उ पजत्ती ॥१॥” इतिशब्दः इयत्ता-

प्रतिपादनार्थः, ननु च पृष्ठपर्याप्तयः पारमर्षप्रवचनप्रसिद्धाः, कथं पंचसख्याका इति, उच्यते, इन्द्रियपर्याप्तिग्रहणादिह मनःप-
 र्याप्तयःपि ग्रहणमवसेयं, अतः पंचवेति निश्चयः, ननु च शास्त्रकारेणानिन्द्रियमुक्तं मनः कथमिन्द्रियग्रहणाद् ग्रहीष्यते ?, उच्यते,
 यथा शब्दादित्रिपयग्राहीणि साक्षाच्चक्षुरादीनि न तथा मनः सुखादीनां पुन साक्षाद्ग्राहकमतो न सम्पूर्णमिन्द्रियमित्यनिन्द्रिय-
 मुक्तमिन्द्रिय(द्र)लिंगत्वात् भवत्येवेन्द्रियमिति, तथा केचिदाचार्याः पृथग्मनःपर्याप्तिग्रहणमधीयत इत्युपरिष्टादभिधास्यते, यच्चा-
 यधारणं पञ्चैवेति तद् बाह्यरूपापेक्षया, मनः पुनरन्तःकरणमतः पृथक् पठन्तीति न कश्चिदोषः, उभयथापि मनःपर्याप्तिसम्भव
 इति । पर्याप्तिः परिनिष्पत्तिविग्रहितक्रियापरिसमाप्तिरत्मनस्तैजसकार्मणशरीरभाज एवौदारिकादिशरीरप्रेप्सया प्रथमत एवोत्प-
 त्तावेताश्चित्त्यन्ते, जन्मान्तरग्रहणकाल इत्यर्थः, युगपच्चारब्धाः पडपि क्रमेण निष्पद्यन्ते, न समकम्, उत्तरोत्तरपर्याप्तिनां बहुत-
 ररूपात्वात्, क्रमश्चासौ-आहारशरीरेन्द्रियप्राणापानरचनमनोलक्षणः, तत्राहारपर्याप्तिस्वरूपनिरूपणयाह-तत्रेत्यादि, शरीरस्थेन्द्रि-
 याणां वाचो मनसः प्राणापानयोश्चागमप्रसिद्धनर्गणाक्रमेण यानि योग्यानि दलिक्रद्रव्याणि तेषां आहरणक्रिया ग्रहणम्-आदानं
 तस्याः परिसमाप्तिराहारपर्याप्तिः करणविशेषः, अत्र च मनोग्रहणात् परिस्फुटमिन्द्रियग्रहणेन मनसोऽप्युपादानमिति, मामान्येन
 गृहीतस्य योग्यपुद्गलसंघातस्य शरीरागोपागतस्य संस्थापनक्रिया-विरचनक्रिया तस्याः परिसमाप्तिः शरीरपर्याप्तिः, संस्थापनशब्दा-
 र्थप्रकारान् पर्यायशब्दैः सवेदयति-संस्थापनं रचना घटनमित्यर्थः, शरीरनर्गणायोग्यपुद्गलानां प्रतिनियताऽवयववचनेत्यर्थः, त्व-
 गादीन्द्रियनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः त्वगिति स्पशनेन्द्रियं तदादीन्द्रियं स्पशंसनाघ्राणचक्षुःश्रोत्रमनो
 लक्षणं तत्स्वरूपनिर्वर्तनक्रियापरिममाप्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः, प्राणापानक्रियायोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रिया-

परिसमाप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः प्राणापानावुच्छामनिश्चामक्रियालक्षणौ तयोर्वर्गणाक्रमेण योग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिः—
मामध्यं तन्निर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः, भाषायोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्ति-
भाषापर्याप्तिः अत्रापि वर्गणाक्रमेणैव भाषायोग्यद्रव्याणां ग्रहणिसर्गौ तद्विषया शक्तिः—सामर्थ्यं तन्निर्वर्तनक्रियापरिसमाप्ति-
भाषापर्याप्तिरिति, मनस्त्वयोग्यद्रव्यग्रहणनिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिर्मनःपर्याप्तिरित्येके मनस्त्वयोग्या-
नीति मनोवर्गणयोग्यानि—मनःपरिणामप्रत्यलानि यानि द्रव्याणि तेषां ग्रहणनिसर्गसामर्थ्यस्य निर्वर्तनक्रियापरिसमाप्तिः मनःप-
र्याप्तिरिति, एके त्वाचार्या भेदेन मनःपर्याप्तिप्रपाददते, न इन्द्रियपर्याप्तिग्रहणेन गृह्यते, इन्द्रियपर्याप्तिव्यतिरेकेण पठन्तीत्यर्थः,
न पुनः मनःपर्याप्तिं केचिदिच्छंति केचिन्नेति, आसामित्यादिना (१७७-१४) पडपि पर्याप्तयः ममकमारब्धाः क्रमेण परि-
ममाप्तिमामादयन्तीति दर्शयति, किं पुनः कारणं वैषम्येण परिनिष्ठायामित्याह—उत्तरोत्तरसूक्ष्मतरत्वादिति, आहारपर्याप्तेः
शरीरपर्याप्तेः सूक्ष्मतरा, बहुतरसूक्ष्मद्रव्यनिचयघटिता, ततोऽपीन्द्रियपर्याप्तिः सूक्ष्मतरा, तस्या अपि प्राणापानपर्याप्ति, ततो
वारुपर्याप्तिः, ततश्च मनःपर्याप्तिः सुसूक्ष्मेति, तत्रोत्तरोत्तरसूक्ष्मत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति सूत्रदावार्वादिकर्त्तनघटनवदिति, स्थूल-
द्रव्यकर्त्तिका सूक्ष्मद्रव्यकर्त्तिका च, ते कर्त्तनं युगपदारभेते, तत्र स्थूलद्रव्यकर्त्तिकातः सूक्ष्म द्रव्यकर्त्तिका चिराय कुकुटकं पूरयति, इतरा
त्वाशु परिममापयति, दारुघटनेऽप्येव एव क्रमः, स्तम्भादीनां स्थूलरूपनिर्वर्तनं ममचतुरस्रादि स्वल्पेन कालेन क्रियते, म एव
स्तम्भः कुट्टिमपुत्रच्छेद्यपुत्रिकासंघाटकयुक्ताश्चरेण निष्पद्यते, तुल्यकालेऽपि प्रारम्भे, आदिशब्दाच्चित्रपुस्तलेष्वकादिप्रग्रहः,
यथासंख्यं च निदर्शयान्तीति, अनेन पण्णामपि पर्याप्तिनां क्रमेण पद्भिरेव दृष्टान्तैः स्वरूपपुष्पक्रम्यते, अतो दृष्टान्तस्वरूपप्रति-

पादनायाह-गृहदलिकग्रहणेत्यादि, तत्र गृहदलिकग्रहणेनाहारपर्याप्तिं साधयति, गृहं कर्चव्यमिति मामान्येन दलिकमादत्ते शाखा-
दिकाष्टं, ततः मामान्योपात्ते दलिके अत्र स्तम्भः स्यूणा वा भविष्यतीति निरूप्यते, एवमनेकपुद्गलग्रहणे सत्यत्रामी शरीरवर्ग-
णायोग्याः पुद्गलाः शरीरपर्याप्तिनिष्पादनधामा इति शरीरपर्याप्तिः, भित्त्याद्युच्छ्रायरूपगृहालोचनायामपि सत्यां कतिद्वारमिदं प्राङ्मु-
रमुदङ्मुखं वा प्रवेशनिर्गमनार्थमालोच्यते, तथेन्द्रियपर्याप्तिस्थ्यात्मन उपभोगवृत्त्या प्रवेशनिर्गमद्वारस्थानीयेति, एवं प्राणापान-
भाषापर्याप्ती अपि एतेनैव निदर्शनेन माध्ये, दाष्टान्तिकभेदात्तु दृष्टान्तभेदः, तत मद्द्वारकेऽपि निष्पन्ने मन्नि अत्रामनमत्र शुजि-
भूमिरिति स्थानशयनादिनिर्वर्तनमालोचयति गेहिनः, तद्ग्रन्मनःपर्याप्तिरपि हिताहितप्राप्तिपरिहारोपेक्षालक्षणेति । एवमेताः पद्-
पर्याप्तीनिर्वर्चयति तत्कर्म पर्याप्तिनाम, आपाकप्रक्षिप्तनिर्वृत्तघटवत्, अपर्याप्तिनाम तु अनिष्पन्नघटवदिति, एतदुक्तं भवति-
यस्योदयेन पर्याप्तयो नामादयन्ति परिष्चितः अपर्याप्त एव म्रियते कदाचिद्विनापि भवति यथा मूर्च्छनजमज्जुप्यादिरिति ।।

स्थिरत्वनिर्वर्त्तकं स्थिरनाम (१७७-१९) यस्योदयात् शरीरावयवानां स्थिरता भवति शिरोऽस्थिदन्तानां तत् स्थिरनाम,
अस्थिरनामापि शरीरावयवानामेव, यद्दुदयादस्थिरता चलता मृदुता भवति कर्णत्वगादीनां तदस्थिरनामेति, तदेतद्विपरीतमस्थिर-
नामेत्यनेन प्रतिपादितं, आदेय भावनिर्वर्त्तकमादेयनाम गृहीतवाक्यत्वादादरोपजननहेतुतां प्रतिपद्यते उदयावलिकाप्रविष्टं सत्,
एतदुक्तं भवति-यस्यादेयनामकर्मोदयस्तेनोक्तं प्रमाणीक्रियते यत्किञ्चिदपि, दर्शनममनन्तरमेव चाभ्युत्थानादि लोकः ममाचर-
तीत्येवंविधविषाकमांदयनामेति, विपरीतमनादेयनाम युक्तियुक्तमपि वचनं यद्दुदयान्न प्रमाणयति लोकः, न चाभ्युत्थानाद्यहर्ण-
मर्हस्यापि कुर्वन्ति तदनादेयनामेति, अथवा आदेयता श्रद्धेयता दर्शनादेव यस्य भवति, स च शरीरगुणो यस्य विषाकाद् भवति

तदादेयनाम, एतद्विपरीतमनादेयनामेति, यशोनिर्वर्त्तकं यशोनाम यशः प्रख्यातिः कीर्तिः लोके गुणोत्कीर्त्तना प्रशंसा यद् दद्यान् तद्यशोनाम, विपरीतमयशोनाम, दोषविषया प्रख्यातिरयशोनामेति ॥

तीर्थंकरत्वनिर्वर्त्तकं तीर्थंकरनाम यस्य कर्मण उदयातीर्थं दर्शनज्ञानचरणलक्षणं प्रवर्त्तयति यतिगृहस्थधर्मं च कथयति आक्षेपविशेषसंवेगनिर्वेदद्वारेण भव्यजनसंमिद्धये सुरासुरमनुजपतिपूजितश्च भवति तत्तीर्थंकरनामेति ॥ नामकर्मभेदानाख्याय नाम शब्दनिर्वचनमाचष्टे शब्दार्थप्रतीत्ये-नांस्तान् भावान्नामयति नाम, तांस्तानिति गतिजात्यादीन् नमयति-अभिमुखीकरो संमार्गिणः प्रापयतीति नामोच्यते, एवमित्यादिनोपसंहरति नामकर्मप्रकृतिवक्तव्यं, उक्तेन प्रकारेण सोत्तरभेदः गतिश्चतुर्धा जाति पंनप्रकारेत्यादिः अन्तरप्रकृतिभेदः मह तेन नामकर्मभेदोऽनेकविधोऽवसेय इति ॥ सम्प्रति प्रकृतिवन्धं गोत्रस्याख्यातुमुपक्रमते—

उच्चैर्नीचैश्च ॥ ८-१३ ॥ सूत्रम् ॥

यद्दुःखाजीवो गच्छत्युच्चैर्नीचं जातीकृत्वावचाः, तद् गोत्रं द्विविधमुच्चैर्नीचैश्चेति, उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रं, चशब्दोऽवधारणार्थः द्विप्रकारमेवेति, तत्रोच्चैर्गोत्रमित्यादि (१७८-७) गोत्रकर्मणः कार्यमावेदयते, कार्यलिंगं हि कारणं, तयोर्द्वयोः प्रकृत्योर्यद् नैर्गोत्रं तस्येदं कार्यमिति दर्शयति, आर्यदेशे मगधांगवंगकलिंगादिके संभवः, जातिः पितुरन्वयो हरिवंशेश्वाकुप्रभृतिः, कु मातुरन्वयः, गोऽप्येवंप्रकारः, अथत्रोग्रभोजादिलक्षणः, म्यानमिति प्रभोः समीपे प्रत्यासन्ननिवेशित्वं, मानः पूजा .सहस्तेन ताम्बूलप्रदानादिः, सत्कारोऽभ्युत्थानानांजलिग्रह्णादिर्यस्य क्रियते तस्याप्युच्चैर्गोत्रोदयः ऐश्वर्यमिभाश्चरथपदातिप्रभृतेः प्र भृत्यभुक्त्यापकर्षभारु तदनैकविधं, एषां देशादिसंभवानां निर्वर्त्तकमुच्चैर्गोत्रं, विपरीतं नीचैर्गोत्रमिति, चण्डालाः प्रसिद्धा एव

मातंगाः, चण्डालग्रहणं च प्रदग्नेनं ग्रहूनां वरुडरुगुरुत्तकादीनां मौष्टिकाः—सौकरिकादयः व्याधा—सृगपवो लुब्धकाः—मत्स्यबन्धाः प्राणान्तिपातंहेतुभिरन्यायादिभिर्जायन्ति ये, दासभावो दास्यं तन्निर्वर्त्तकं नीचैर्गोत्रमिति, आदिशब्दादवस्करशोधकादिपग्रह इति ।

अष्टमप्रहृत्यन्धस्वरूपनिरूपणायह—

दानादीनां ॥ ८-१४ ॥ सूत्रम् ॥

तत्र दानादीनामिति षष्ठी प्रकृतिविशिष्टसम्बन्धापेक्षा, प्रस्तुतधांतरायो मूलप्रकृतिबन्धे तेनाभिसम्बन्धनायाह—अन्तरायः पंचविध इति, तद्यथे (१७८-११) ल्यनेन पंचविधां दर्शयति, दानस्येत्यादि, दानं—देयं, मत्स्यपि द्रव्ये न ददाति, तद्धि कर्मोदितं दीयमानस्य कर्मणो विज्ञम्—अन्तरायं अन्नद्वानं करोतीति दानान्तरायं, द्रव्ये प्रतिग्राहके च मन्निहितेऽप्यसौ दत्तं महाफलमिति जानानोऽपि दातव्यं न ददाति, एवं लाभभोगपरिभोगवीर्यान्तरायेष्वपि योज्यं, तथा कश्चिद् वदान्यः सर्वदा दानार्द्रकरः समस्तार्थिम्यो यथाप्रार्थनं स्वयत्तया निर्दिशेपं ऊजितचेता यस्मै याचितेऽपि नो विसृजति प्रदेशमल्पतरमपि तस्य लाभान्तरायकर्मोदयः, तथा मरुदुपभुज्य यत् त्यज्यते पुनरुपभोगक्षमं माल्यचन्दनागुरुप्रभृति तत् सम्भवदपि यस्य कर्मण उदयाधो न भुंक्ते नसान्तरायकर्मोदयः, स्त्रीवस्त्रशयनासनभाजनादिक उपभोगः, पुनः पुनरुपभुज्यते हि सः, पौनःपुन्यं चोपगब्धार्थः, म सम्भवन्नपि यस्य कर्मण उदयात्र परिभुज्यते तत् कर्मोपभागान्तरायाख्यं, वीर्यमुत्माहृथेष्टा शक्तिरिति पर्यायाः, तत्र कस्यचित् कल्पस्याप्युचितत्रपुोऽपि युनोऽप्यल्पप्राणता यस्य उदयात् स वीर्यान्तराय इति, उक्तलक्षणस्य वीर्यान्तरायस्य मामस्त्येनोदयः पृथिवीअग्नेजोवायुवनस्पतिषु, क्षयोपशमजनिततारतम्याद् द्वीन्द्रियादेस्तु दृद्धिर्वीर्यस्य यावद्धिचरममयच्छब्दस्य इति, प्रकर्षाप्रक-

पौपलब्धं; उत्पन्नकाले तु भगवति सर्ववीर्यान्तरायक्षयः, तत्र तु निरतिशयं वीर्यमिति ॥

तत्र चाष्टानामपि कर्मणामुत्तरप्रकृतीनां विंशत्युत्तरं प्रकृतिशतं भवति, बन्धं प्रतीत्य एतावत्यः प्रकृतयो बध्यन्ते, सम्यक्त्य-
सम्यग्मिथ्यात्वयोर्नास्ति बन्धः, मिथ्यादर्शनपुद्गलानामेव तथापरिणतेः, ताभ्यां सह द्वाविंशत्युत्तरं प्रकृतिशतं, ताभ्याः—पंचभेदं
ज्ञानारणमन्तरायं च, दर्शनावरणं नवधा, वेद्यं द्विधा गोत्रं च, मोहोऽष्टाविंशतिभेदः, आयुश्चतुर्धा, नामकर्मणि गतिश्चतुर्विधाऽ
आनुपूर्वीऽ च, जातिनाम पंचविधं शरीरनाम च^५, बन्धनसंवातनाम्नोः शरीरान्तर्गतत्वाच्च प्रकृतिगणना, संस्थाननाम षोढाऽ
संहननं च^६, अंगोपाङ्गं त्रिधा^३, विहायोगतिद्विविधा^२, वर्णगन्धरसस्पर्शअगुल्लघुउपधातपराधातउच्छ्वासआतपउद्योतत्रसस्थावरत्वाद्-
रवृक्षमपर्याप्तापर्याप्तप्रत्येकशरीरमाधारणशरीरस्थिरशुभाशुभसुभगदुर्भगसुस्वरदुःस्वरआदेयअनादेययशोनामअयशोनिर्माणना-
मतीर्थकरणामान्यैकभेदानि ३२, पथात् सर्वाः १२२ ॥ इत्थं प्रकृतिनिरूपणामभिधाय स्थितिवन्धनमभिधेयतयोपक्रममाण आह
—उक्तः प्रकृतिबन्धः, स्थितिवन्धं वक्ष्याम इति प्रकृतिबन्धो यथावदभिहितः, संप्रति स्थितिवन्धमभिधास्याम इति प्रति-
जानीते भाष्यकारः, तदभिधित्तया चेदमाह—

आदितस्तिस्मृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटाकोट्यः परा स्थितिः ॥ ८-१५ ॥ सूत्रम् ॥

आदावादितः, तिसृणां चशब्देनान्तरायस्य समुच्चयः, सागरोपमकोटीनां कोट्यः कोटीकोट्यः, परेति प्रकृशा, मध्यमजघन्य-
स्थितिनिरामः, स्थितिवचनं प्रतिज्ञानोपसंहारार्थं, आदितस्तिस्मृणामित्यादिना (१७९-१) भाष्येणामुमर्थं प्रतिपादयति, ज्ञान-
दर्शनावरणवैधानां अन्तरायकर्मणश्चैषा स्थितिरिति, स्थितिरस्थानं, बन्धकालात् प्रभृति यावदंशपं निर्जीर्णमित्येवं स्थितिकालः;

तन्मेतामा तन्मृणा मूलप्रकृतीनामुन्कृष्टस्थितिन्य उक्तः, र्पमहस्रप्रितयं अनाधाकालः, बाधाकालस्तु यत्प्रभृति ज्ञानावरणादिकर्म उदयापलिरादिप्रतिष्ठं यावच्च निःशेषमुपधीण तानत्र भवति, तत्रोदयापलिका प्रविशति न्यकालादारभ्य त्रिषु र्पसहस्रेष्वतीतेषु, मत्वबाधाकालो, यतस्तु तत् कर्म नानुभूयते तानन्तं कालमिति ॥ अथ मोहनीयकर्मप्रकृतेः कियान् स्थितिन्य इति तदभिधानायाह—

मसतिमोहनीयस्येति ॥ ८-१६ ॥ सूत्रम् ॥

मागरोपमकोटीकोट्य इत्यनुवर्त्ते, ताः सप्ततिसरययाऽभिसम्पद्यते, मोहनीयेत्यादिना (१७२-४) एतदं व स्पष्टतर विदु-
पोति, प्रतिपादितां चैतद्भाष्यमिति, अस्याम्वनबाधाकालः मस्र र्पसहस्राणि, ततः पर बाधाकालो यावदेशं क्षीणमिति ॥ नाम-
गोत्रमूलप्रकृत्योः स्थितिप्रतिपादनायाह—

नामगोत्रयोर्विशतिः ॥ ८-१७ ॥ सूत्रम् ॥

नामरर्मणो गोत्ररर्मणश्च विशतिः मागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरिति, नामगोत्रयोरित्यादिना भाष्येण स्पष्टीकृत एपोऽर्थः,
अस्याप्यनाधाकालो र्पमहस्रद्वयमिति ॥ आयुकोटरुष्टस्थितिप्रतिपादनायाह—

त्रयस्त्रिंशत् मागरोपमाष्यधायुष्कस्य ॥ ८-१८ ॥ सूत्रम् ॥

त्रयस्त्रिंशत् मागरोपमाणि पूर्वकोटिप्रमाणाभ्यधिकानि, त्रयस्त्रिंशत्० रचनात् कोटीनीत्य इति निवृत्तं, पूर्वकोटिप्रभागधाना-
धाकालः, आयुष्कप्रकृतेरित्यादि (१७९-१०) भाष्य मुज्जानमेव । मूलप्रकृतीनामुक्तः सामान्येन स्थितिवन्धः, उत्कृष्टः सम्प्रति
उत्तरप्रकृतीना प्रत्येकमुत्कृष्टो जघन्यधोन्यते मुत्रकमाश्रयणेन, तत्र सद्बद्धप्रकृतेस्त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः स्थितिः परा, जघन्या

मागरोपमस्य मत्तभागास्त्रयः पलयोपमस्यासंख्येयभागेन न्यूनाः, मद्द्वेषस्य पंचदश सागरोपमकोटीकोट्यः उत्कृष्टा स्थितिः, पंचदश वर्षगणानि त्रयाधा, जयन्या द्वादशमुहूर्त्ता, अवाधाऽन्तमुहूर्त्तं, अत्र एतत्सूत्रमाह—

अपरा द्वादशमुहूर्त्ता वेदनीयस्य ॥ ८-१९ ॥ सूत्रम् ॥

वेदनीयप्रकृतिरित्यादि भाष्यं (१७८-१२) अपरेत्युत्कृष्टापेक्षया जयन्योच्यते, अपरा जयन्येत्यर्थः, कथं मध्यमा नेति चेत् व्याख्याविशेषाददोषः, अघरेति वा सूत्रपाठः, अपरेऽतिस्पष्टमेव सूत्रमधीयते जयन्या द्वादशमुहूर्त्तेति ॥ नामगोत्रयोरुत्तरप्रकृतीनां स्थितिरुच्यते, तत्र नामप्रकृतीनां तावन्मनुष्यगतिमनुष्यगत्यानुपूर्व्योरुत्कृष्टः स्थितिवन्धः पंचदश सागरोपमकाटीकोट्यः, पंचदशवर्षगतान्यवाधा, नरकगतिनिर्यगनिरंकेन्द्रियजातिः पंचेन्द्रियजातिः औदारिकवैक्रियतैजसकर्मणशरीराणि हुंडसंस्थानं औदारिकांगोपादं च छेदवर्त्तिसंहननं वर्णगन्धरसस्पर्शनरकानुपूर्वीतिर्यगानुपूर्वीअगुरुलघुपथातपराघातोच्छ्वासआतपउद्योतप्रशस्तविहायोगतित्रमम्थावरवादर्पर्याप्तप्रत्येकशरीरअस्थिरअशुभदुर्भगदुःस्वरअनादेयअयशःकीर्त्तिनिर्माणनाम्नामुत्कृष्टस्थितिवन्धो विंशतिः मागरोपमकोटिकोट्यः, वर्षमहद्विषयमवाधा, देवगतिः देवगत्यानुपूर्वी समचतुरस्रसंस्थानं वज्रर्षमनाराचसंहननं प्रशस्तविहायोगतिः स्थिरशुभशुभगमुखरआंदेयशःकीर्त्तिनां दश मागरोपमकोटीकोट्यः उत्कृष्टा स्थितिः, दशवर्षशतान्यवाधा, न्यग्रोधसंस्थानवर्त्तनागचसंहननयोः द्वादश मागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः, द्वादश वर्षशतान्यवाधा, सादिसंस्थाननाराचसंहननयोश्चतुर्दश मागरोपमकोटीकोट्यः उत्कृष्टा स्थितिः, चतुर्दश वर्षशतान्यवाधा, कुञ्जसंस्थानार्द्धनाराचसंहननयोरुत्कृष्टा स्थितिः षोडश मागरोपमकोटीकोट्यः, षोडश वर्षशतान्यवाधा, वामनसंस्थानकीलिकासंहननद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियजातीनां सूक्ष्मापर्याप्तमाधारण-

नाम्नां चोत्पत्त्या स्थितिः अष्टादश सागरोपमकोटीसौट्टा; अष्टादश त्र्यंशतान्यत्राधा, आहारकशरीरएतदंगोपाङ्गतीर्थकरनाम्नामुत्कृष्टा
स्थितिः सागरोपमकोटीसौट्टेः, अत्राधा त्वन्तर्मुहूर्त्तम्, एतमेता नामकर्मणः मत्पष्टिरुत्तरप्रकृतयः, शेषकर्मणां त्रिपंचाशद्,
एतत्र त्रिगन्धुचर प्रफलिगतं भवति। मन्प्रति नामप्रकृतीनामेव जघन्या स्थितिरुच्यते-मनुष्यतिर्यगतिपंचेन्द्रियजातिऔदारिक-
तन्मर्यादामानि संश्रानपदकं औदारिकांगोपांगं महानपदकं वर्णगन्धर्मस्पर्शाः तिर्यङ्मनुष्यानुपूर्व्यां अगुरुलघूपथातोच्छ्वासात-
पोद्योतप्रज्ञानाप्रज्ञान्तिहायोगित्प्रमथारशुभाशुभशुभगदुर्भगसुस्वरदुःस्वरदुःस्वप्नत्रादरपर्याप्तपर्याप्तप्रत्येकमाधारणशरीरस्थिरास्थिरा-
द्वयानांदयनिर्माणयगमा सागरोपमस्य द्वौ मत्तभागौ जघन्या स्थितिः पल्योपमासंख्येयभागेन न्यूना, अत्राधा त्वन्तर्मुहूर्त्तकालः,
द्वेवतरगतौ आद्यजातिचतुष्कं वैक्रियशरीरमेतदंगोपांगं नरकदेवानुपूर्वीणां जघन्या स्थितिः सागरोपमसहस्रस्य द्वौ मत्तभागौ
पल्योपमासंख्येयभागेन्यूनी, अत्राधा त्वन्तर्मुहूर्त्तं, आहारकशरीरएतदंगोपाङ्गतीर्थकरनाम्नां जघन्या स्थितिः सागरोपमकोटीकोट्यन्तः,
अत्राधा त्वन्तर्मुहूर्त्तकालः, यद्यःकीर्तेर्जघन्या स्थितिरष्टौ मुहूर्त्ताः, अत्राधा त्वन्तर्मुहूर्त्तकाल इति, अत्र सूत्रोपनिबन्धः कृतो वाचके-
नेति, इतरा तु मध्यमा बहुचक्रव्यत्यादुपेक्षिता ।

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ ८-२० ॥ सूत्रम् ॥

नामगोत्रप्रत्योरित्यादि(१७९ १४) भाष्यं गतार्थमेवेति ॥ एतमेतामां नामकर्मप्रकृतीनां सप्तपष्टेरुत्कृष्टजघन्यस्थितिरुक्तेति,
मन्प्रति गोत्रकर्मण उत्तरप्रकृत्योर्जघन्या स्थितिरभिधीयते-नीचैर्गोत्रस्य जघन्या सागरोपमस्य द्वौ सप्तभागौ पल्योपमासंख्येयभागेन
न्यूनी, अत्राधा त्वन्तर्मुहूर्त्तकालः, उचैर्गोत्रस्थितिर्जघन्येनाष्टौ मुहूर्त्ताः, अत्राधा त्वन्तर्मुहूर्त्तकालः, इत्यत्रापि सूत्रानुप्रवेशः। पंचानां ज्ञानान-

रणप्रकृतीनां चक्षुरादिदर्शनान्तरणप्रकृतिचतुष्टयाः पंचानां चान्तगयप्रकृतीना जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तकालः, अवाधापि अन्तर्मुहूर्त्त-
काल एव, दर्शनवरणे निद्रापंचकस्य जघन्या स्थितिः सागरोपमस्य त्रयः मत्सभागाः पल्योपमासंख्येयभागन्यूनाः, मोहनीयप्रकृतेर्मि-
थ्यानस्य मत्स मत्सभागाः सागरोपमस्य जघन्या स्थितिः पल्योपमासंख्येयभागन्यूना, अनन्तानुबन्ध्यप्रत्यार्यानप्रत्याख्यानाभरणरू-
पायाणां द्वादशाना जघन्या स्थितिः सागरोपमस्य चत्वारः मत्सभागाः पल्योपमासंख्येयभागन्यूनाः, संज्वलनक्रोधस्य जघन्या स्थिति-
र्ममिदयमन्तर्मुहूर्त्तश्चावाधाकालः, संज्वलनमानस्य जघन्या स्थितिर्ममोऽन्तर्मुहूर्त्तमाधा, संज्वलनमायाप्रकृतेर्जघन्याऽऽद्रमामन्तर्मुहू-
र्त्तमवाधाकालः, संज्वलनलोभस्थान्तर्मुहूर्त्तकाला स्थितिर्जघन्या, अवाधाऽप्यन्तर्मुहूर्त्तकाल एव, पुंवेदस्य जघन्या स्थितिरष्टौ वर्षाण्यना-
धाऽन्तर्मुहूर्त्तकालः, हास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्साह्वीपुंनपुंमरुवेदाना जघन्या स्थितिः सागरोपममत्सभागौ द्वौ पल्योपमासंख्येयभाग-
न्यूनौ अन्तर्मुहूर्त्तकालश्चानाधा, देवनारकायुषा जघन्या स्थितिर्देश वर्षमहस्त्राण्यवाधाऽन्तर्मुहूर्त्तकालः, तिर्यङ्मनुष्यायुषां जघन्या स्थितिः
शुल्लकभग्नग्रहणमवाधाऽन्तर्मुहूर्त्तकाल इति । एतमेपां ज्ञानदर्शनान्तरणमोहायुषां कर्मणां यत्रान्तर्मुहूर्त्तकाला स्थितिः तत्रेदं सूत्रमुपतिष्ठते-

शेषाणामन्तर्मुहूर्त्तमिति ॥ ८-२१ ॥ सूत्रम् ॥

वेदनीयेत्यादि (१८०-१) भाष्यं सुगममिति । सम्प्रत्यनुभाषवन्धविषयया आह-उक्तः स्थितिर्नन्धः, अनुभाषवन्ध-
वधयाम इति । प्रतिज्ञातिनिरूपणायह—

विपाकोऽनुभाष इति ॥ ८-२२ ॥ सूत्रम् ॥

विषयनं विपाकः-उदयानलिकाप्रवेशः, कर्मणः विशिष्टो नानाप्रकारो वा पाको विपाकोऽप्रशस्तपरिणामानां तीव्रः शुभपरि-

णामानां मन्दः, यथोक्तकर्मविशेषानुभवमनुभावः “कृत्यल्युटो बहुलमिति” वचनात्, अथवाऽऽत्मनाऽनुभूयते येन करणभूतेन
 यन्धेन सोऽनुभाववन्धः “करणाधिकरणयोश्चे”ति घञ्, अनुभावशब्दस्य समुदायार्थप्रदर्शनं, अनुगतो वा भावोऽनुभाव इति,
 प्रादिसमासः क्रियालोपी, सर्वासां हि प्रकृतीनां फलविपाकोदयानुभावबन्धास्त्रीवस्यानुसमयं कर्मानुभवनमिच्छानिच्छापूर्वकं,
 तद्यथा-ज्ञानारणस्य फलं ज्ञानाभावः दर्शनावरणस्यापि फलं दर्शनशक्त्युपरोध इति, एवं सर्वकर्मणां स्वकार्यप्रवन्धानुभूतिरिति ।
 मर्यासां प्रकृतीनामित्यादि (१८०-५) भाष्यं, सर्वासामिति कात्स्न्यग्रहणं, कर्मवन्धस्य फलं विपाकः तस्योदयोऽनुभाव इति,
 पर्यायकथनेन व्याख्या भवतीति, विधते अवश्यं भावी विपाकः सर्वस्य कर्मणः, विशब्दार्थमाचष्टे-विविधो नानाप्रकारः पाको
 विपाकः स उच्यते, तद्विविध्यं निरूपयति-तथा चान्यथा चेत्यर्थः, यथा येनाध्यवसायप्रकारेण यादृगनुभाववन्धकर्म तत्तथा
 तेन प्रकारेण विपच्यते, अन्यथा प्रकारान्तरेणापीत्यर्थः, अनुभावो विपाको रस इति पर्यायाः, स च तीव्रमन्दमध्यावस्थाभेदः,
 शुभोऽशुभश्चैकः, तत्र कदाचिच्छुभमप्यशुभरसतयाऽनुभूयतेऽशुभं च शुभरसतयेति द्वैविध्यार्थः, तथा चाह-“तासां एव विपाकनिबन्धो
 यो नामनिर्वचनभिन्नः । स रसोऽनुभावसंज्ञः तीव्रो मन्दोऽथ मध्ये वा ॥१॥” तत्र चाष्टप्रकारे कर्मणि किञ्चित्, कर्म पुद्गलेष्वेव
 विपच्यते, तत्पुद्गलान् परिणमयति नानाकारं, किञ्चिद्भवविपाकि प्राप्तजन्मन आत्मनः शरीरवतो विपच्यते, अपरं तु क्षेत्र-
 विपाकि, क्षेत्रान्तरे विपच्यत इत्यर्थः, अन्यस्त्रीवविपाकी, जीव एव विपच्यते इत्येवं चतुर्धा विपच्यते, तथा चाह-“संहननं
 संस्थानं वर्णस्पर्शरसगन्धनामानि । अंगोपांगानि तथा शरीरनामानि सर्वाणि ॥१॥ अगुरुलघुपराघातोपघातशुधोतमातप इमानि । प्रत्ये-
 कशरीरगन्धिशुभनामानि तैः सार्द्धं ॥२॥ प्रकृतय एताः पुद्गलपाकाः भवपाकयुक्तमायुष्कम् । क्षेत्रफलमानुपूर्वी जीवविपाकाः प्रकृतयोऽ-

न्याः ॥३॥” कथं पुनरन्यथा बन्धोऽन्यथा विपाकरूपो रस इति प्रतिपादनायाह-जीवः कर्मविपाकमनुभवन्नि(१८०-६)त्यादि,
 स्थित्युत्पत्तिव्यपारिणाम्यात्मा कर्मणो ज्ञानावरणादिकस्य विपाकमुपभुञ्जानो रसमनुभवन्-वेदयमानः प्रकृतीनां संक्रमं करोति,
 स च संक्रमः कर्महेतुक एव, न निनिमित्तः, यस्मादुपभोगो हि ज्ञानावरणोदयः, अनाभोगवीर्यपूर्वकमिति कर्मसंक्रमोऽभिसंबध्यते,
 करोतिः क्रियापेक्षः, आभुञ्जतः-अध्यवस्यतश्चेष्टाऽऽत्मनो या तदाभोगवीर्यम्, अनाभुञ्जतः-अनध्यवस्यतः सामर्थ्यं-विशिष्टक्रियापरि-
 णामः अनाभोगवीर्यं, तत्पूर्वकं-तद्द्वारकं कर्मसंक्रमं विधत्ते, स पुनः संक्रमः कासु प्रकृतिषु कानां वा प्रकृतीनामित्याह-उत्तर-
 प्रकृतिष्वित्यादि(१८० ८), मूलप्रकृत्यपेक्षया उत्तरप्रकृत्यभिधानं, अष्टौ मूलप्रकृतयो ज्ञानावरणादिकाः, उत्तरप्रकृतिस्तु पंचभेदं
 ज्ञानावरणमित्यादिकाः, तत्रोत्तरप्रकृतीनामेवोत्तरप्रकृतिषु संक्रमः, सर्वासु इत्युल्गर्गः, कामांचिन्न भवतीत्यर्थः, अपवदिप्यते
 चोपरिष्टात्, पंचप्रकारं ज्ञानावरणं चक्षुर्दर्शनावरणादिप्रकृतिष्वप्यविशेषेण मर्वासु संक्रामतीति प्राप्तं अत आह-मूलप्रकृत्यभि-
 न्नास्त्विति मूलप्रकृतिभ्यः अभिन्नासु-अपृथग्भूतासु मूलप्रकृतीरजहतीषु, यथा मूलप्रकृतिरेका ज्ञानावरणमिति, उत्तरप्रकृतयः
 पंच, तत्रैताः पंचाप्यन्योऽन्यमेव संक्रामंति, नान्यमूलप्रकृत्युत्तरप्रकृतिषु, एनमेवार्थं साप्रधारणकं दर्शयति नतु मूलप्रकृतिषु
 संक्रमो विद्यते इति, तुशब्दोऽवधारणार्थः, नैव मूलप्रकृतिषु संक्रमोऽस्ति, न हि ज्ञानावरणं दर्शनावरणे संक्रामति, नापि दर्श-
 नावरणं ज्ञानावरणे इत्येवम्, एवमन्यत्रापि योज्यं, अमुमेवार्थं युक्त्या प्रतिपादयन्नाह-बन्धविपाकनिमित्तान्यजातीयानि भिन्न-
 जातीयानीत्यर्थः, अन्यद् बन्धनिमित्तं ज्ञानावरणस्य ‘तत्प्रदोपनिहवादि’ अन्यद्वेदनीयादेः ‘दुःखशोकादि’ ज्ञानदर्शनावरणयोर्वन्ध-
 निमित्तमभिन्नमपि मदाशयविशेषाद्भेदमुपाश्रुत एव, विपाकनिमित्तमपि भिन्नमेव, कार्यभेदो हि निमित्तभेदमेव कल्पयति, ज्ञाना-

वरणनिपाहो हि ज्ञानमावृणोति-स्थगयति विशेषग्राहि, दर्शनावरणं तु सामान्यमात्रग्राहि सामान्योपयोगमेवान्तर्यते, एवं बन्ध-
 निमिचभेदाद्विपाननिमिचभेदाच्च भिन्नासु मूलप्रकृतिषु संक्रमो नास्ति, पूर्वं सर्वासु इत्युक्तं यत् तत् संग्रह्यपोद्यते उत्तरप्रकृतिखि-
 त्यादि, कागाश्चिदुत्तरप्रकृतीनामपि कासुचिद् तद्वप्रकृतिषु संक्रमो नास्तीति दर्शयति, तत्र दर्शनमोहः-चत्वरोऽनन्तानुबंधिनः
 प्रोधादयः मिथ्यात्वं सम्यग्मिथ्यात्वं सम्यक्त्वमिति, शेषधारित्रमोहोऽप्रत्याख्यानादिः, तत्र दर्शनमोहो न संक्रामति चारित्रमोहे,
 नापि चारित्रमोहो दर्शनमोहे इति, सम्यग्मिथ्यात्वात्सत्यपि बन्धे सम्यक्त्वेऽस्ति संक्रमः, सम्यक्त्वं तु सम्यग्मिथ्यात्वे न संक्रामति,
 तथा सम्यक्त्वमप्यगमिथ्यात्वयोर्भिथ्यात्वं संक्रामति, आयुष्कस्य च नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवमेदस्य परस्परं नास्ति संक्रम इति,
 उक्तं च-“मूलप्रकृत्यभिन्नाः संक्रमयति गुणत उत्तराः प्रकृतीः। नन्वात्माऽमूर्त्तत्वाद्ध्यवसानग्रयोगेण ॥१॥ शिथिलयति दृढं बद्धं
 शिथिलं द्रव्यति च कर्म ननु जीवः। उत्कृष्टाश्च जघन्याः स्थितीर्निपर्यासयति चापि ॥२॥” संक्रमस्थित्युदीरणात्रयस्य दृष्टान्त-
 ग्रयोगप्रदर्शनायाह-“तारीकरणं ताम्रस्य शोषणस्तेमने मृदः क्रुमशः। आप्नपरिपाचनं वा काले तेषूपदृष्टान्ताः ॥३॥” यथासंख्यम-
 मिगमबन्धः कार्यः। “अनुभावौश्च विपर्यामयति तथैव प्रयोगतो जीवः। तीत्रान्मन्दत्नात्स्नासु प्रकृतिग्नभिन्नासु ॥४॥ यद् यद्वा
 मन्दं गन् धारीक्रियते हरिद्रया चूर्णम्। वातातपादिभिश्च क्षार मंदीक्रियेत यथा ॥५॥ तीत्रानुभावयोगो भवति हि मिथ्यात्ववेदनी-
 यस्य। मम्यक्त्वे त्वतिमन्दो मिथ्रे मिश्रोऽनुभावश्च ॥६॥” अत्र प्रतिज्ञातार्थे युक्तिमाह-जात्यन्तरानुबन्धविपाकनिमित्तान्य-
 जातीयकत्वादेव संक्रमो न विव्यत इति (१८०-११) जात्यन्तरस्यानुबन्धनम्-अनुवर्त्तनं यः करोति विपाकस्तस्य निमित्तं तद-
 न्यजातीयकं-मिन्नं तथा दर्शनमोहनीयादीनामाश्रवा भिन्ना एव पठिताः प्रवचन इति, अपवर्त्तनं त्वित्यादि, सर्वासामेव प्रकृतीनां

संभवत्यपवर्त्तनं, द्वाधीयस्याः कर्मस्थितेरल्पीकरणमपवर्त्तनं, सर्वासामेव प्रकृतीनां तत् सम्भवति, अद्यवसायविशेषात्, तच्च प्राग्व्याख्यातमेवेति तत्प्रतिपादनायाह-तदायुक्तेण व्याख्यातमिति, तद्-अपवर्त्तनमायुष्कर्मणा द्वितीये व्याख्यातमिति ॥ विपाकोऽनुभाव इति स्वरूपमात्रमाख्यातं, सम्प्रति तु यथा विपच्यते कर्म तथा प्रतिपादयन्नाह—

स यथानाम ॥ ८-२३ ॥ सूत्रम् ॥

स विपाक उक्तलक्षणो यथानाम भवति, यथाशब्देन वीप्सावाचिनाऽव्ययीभावः, यद्यस्य नाम-संज्ञान्तरं कर्मणस्तज-
 धानुरूपमेव विपच्यते, यस्माज्ज्ञानावरणादीनां सविकल्पानां प्रत्येकमन्वर्थनिर्देशः, ज्ञानमात्रियते येन तज्ज्ञानावरणं, यद्विपच्य-
 मानं ज्ञानाभावं विधत्त इति, इत्थं दर्शनावरणमपि सामान्योपयोगयोरौघि इतियावत्, सुखानुभावः संद्वेधं, दुःखानुभावोऽसद्वेधं,
 तथा दर्शनमोहश्चारित्रमोहश्च, दर्शनं-तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं चारित्रं-मूलोत्तरगुणमेदं तत् मोहयतीति, आयुः-जीवनं प्राणधारणं
 यदुदयाद्भवति तदायुः, तांस्तान् गत्यादीन् प्रशस्तान् भावान् अग्रशस्तांश्च नामयतीति नाम, यदुदयाद्वेदयति नामाद्यनुभवतीत्यर्थः,
 तथा प्रतिभेदमपि गतिं नामयतीति-गतिनाम, एवं जातिनामाद्यपीति, गोत्रमिति 'कै रो रे शब्दे' गौत्रं संशब्दनं, गीयते-शब्दघते
 यस्योदयादुच्चैर्यं पूज्यः उग्रो भोज इक्ष्वाकुरिति तदुच्चैर्गौत्रं, तथा यदुदयाद्विद्वोऽप्रसिद्धः अप्रतिज्ञातो गर्हितश्चाण्डालादित्स्त्रीचै-
 र्गौत्रं, दानादीनां विम्वसुदयाद्यस्य सोऽन्तराय इति । एनमेवार्थं भाष्येण प्रतिपादयति-सोऽनुभावो गतिनामादीनां(१८०-१५)
 अनन्तरप्रस्तुतस्य विपाकस्य तच्छब्देन परामर्शः, अनुभावः कर्मणां सामर्थ्यं, गतिनामादीनामिति यद्ग्रहणं तदशेषकर्ममा-
 धारताप्रदर्शनार्थं, ज्ञानावरणाद्युदयो भवति गतिजातिशरीरादिवृत्तेर्जावस्य, अन्यथा त्वसंभव एवेति, सप्तम्यर्थे पृष्ठी, गतिनामादीनां

गतिनामादिपिचि, गतिनामादीनां वा सर्वकर्मणां ग विपाको भवति यथा नाम विपच्यते विपाकम्-उदयमामादयतीति यावत् ॥ यदि विपाकोऽनुभाः प्रतिज्ञायते ततस्तन् कर्मानुभूतं गत् किमावरणवदयतिष्ठते उत निःसारं गत् प्रच्यवते ?, उच्यते, पीडा-नुग्रहायान्मनः प्रदायाम्यवहतीदनादिविकारवन्निरचते, अवस्थानहेत्वभावाद्, अस्यार्थस्य प्रतिपादनाय सूत्रम्-

ततश्च निर्जरा ॥ ८-२४ ॥ सूत्रम् ॥

ततश्चेति विगमार्थां पंचमी, ततो-विपाकात् कर्मणो विरमणं-परिशटनं भवति, ततश्चानुभायादित्यादि (१८०-१६) माप्यं, तस्मादनुमान् विपाकलक्षणात् कर्मणः-ज्ञानावरणादेर्निर्जरा-परिपतनमात्मप्रदेश्यो भवति, निर्जराशब्दार्थमाचष्टे-निर्जरा क्षयो वेदनेति, निर्जरणं निर्जरा, हानिरित्यर्थः, क्षयो-विनाशः परिणतेर्विगमः, वेदना-स्सानुभवः आकर्मपरिणामं फलोपयोगपरिगमोऽः, इतिकरणाच्छटव्यपगमपातप्रच्युत्यादयो निर्जराशब्दार्थाः परिज्ञेयाः, सा च द्विविधा-विपाकजा अविपाकजा च, विपाक उदयः, उदीरणा त्वविपाकः, अत्राद्या संमारोद्धौ परिष्ठवमानस्यात्मनः शुभाशुभस्य कर्मणो विपाककालप्राप्तस्य यथा-यथमुदयावलिकाश्रोतमि पतितस्य फलोपभोगादुपजाते स्थितिक्षये या निवृत्तिः सा विपाकजा निर्जरा, यत् पुनः कर्माप्राप्तविपाक-कालोपक्रमिकक्रियाविशेषमामथ्यदनुदीर्णं बलादुदीयोदयावलिकामनुप्रवेश्य वेद्यते, पनसतिन्दुकाप्रफलपाकवत्, सा त्वविपाकजा निर्जरा, आह च-“तारीकरणं ताम्रस्य शोषणस्तेमने मृदः क्रमशः । आम्रपरिपाचनं वा काले तेषूपदृष्टान्ताः ॥१॥” यथासंख्यमेते संक्रमस्थित्युदीरणारु योज्याः, अत्र सूत्रे चशब्दो हेत्वन्तरमपेक्षते, विपाकहेतुका निर्जरेत्येको हेतुः, अस्मादन्यो हेतुः हेत्वन्तरं तत्-दर्शनायाह-तपसा निर्जरा चेति नवमेऽध्याये अभिधास्यते संवराधिकारे तपसा द्वादशप्रकारेण संवराश्च भवति निर्जरा चेति

तपो निर्जगहेतुरतो निम्बिचान्तरसमुच्चयार्थशशब्दः, इह चाष्टमे कर्मविरमणार्थं निर्जरग्रहणं, नगमे मंवरार्थमिति । उक्तोऽनुभा-
वबन्धः। प्रदेशान्धं चक्ष्याम इति (१८१-३) प्रतिजानीते, तत्प्रदर्शनायाह—

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविद्योपात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढस्थिताः सर्वात्मप्रदेशोऽवनन्तानन्तप्रदेशाः

इति ॥ ८-२५ ॥ सूत्रम् ॥

अत्राष्टौ प्रश्नाः—कस्य प्रत्ययाः—कारणभूताः किंप्रत्यया वा पुद्गला बन्ध्यन्ते, एकः प्रश्नः१, जीवोऽपि तान् अनुब्रम्भानः पुद्गलान्
किमेकेन दिक्प्रदेशेन नद्यात्सुत सर्वदिक्प्रदेशेरिति ग्रहणमात्रं विमर्शितं२, सोऽपि बन्धः किं सर्वजीवानां तुल्यः आहोथित् कुतश्चि-
न्निमिचादतुल्यः३, किगुणाः केवलाः पुद्गलाः बन्धास्पदं भवन्ति४, यत्र वाऽऽकाशप्रदेशे व्यवस्थिताः पुद्गलास्तत्रैवावगाढा ये जीव-
प्रदेशाः किंतेषामेव पुद्गलानां तत्र बन्धः? आहोथिल्लीनप्रदेशाननगाढगनप्रदेशं चिन्नोऽपि बध्यन्ते५, किं वा स्थितिपरिणता बध्यते
अथच गतिपरिणताः६, ते च किमात्मनः सर्वप्रदेशेषु श्लिष्यन्ति७, स्कन्धा वा किं मन्व्येयासंस्थेयानन्तप्रदेशा बध्यन्ते उतानन्ता-
नन्तप्रदेशा इति ८, एषामष्टानां प्रश्नानां ऋषेणैवाष्टाभिः सूत्रावयवैर्निराकांक्षीकरणं—नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मा
एकक्षेत्रावगाढाः स्थिताः मर्नात्मप्रदेशेऽवनन्तानन्तप्रदेशा इति सूत्रं, नामप्रत्यया इत्यादि (१८१-६) भाष्यं, मंज्ञा नामान्तरं
मर्नकर्म उक्तं ज्ञानावगाढान्तरायपर्यगमानं तस्य प्रत्ययाः—कारणानीति पृष्ठी समाप्तो, न हि तामन्तरेण तदाख्योदयादिमंभवो,
मुक्तस्य यथाऽऽत्मनः, मंसारिणः, प्रथमप्रश्नः, एतं द्वितीयविकल्पः—किंप्रत्यया वेति द्वितीयभेदाश्रयेण भाष्यं, नाम प्रत्ययो येषां
त इमे नामप्रत्यया इति बहुव्रीहिः, अन्यपठार्थश्च गतिजान्यादिभेदं नामकर्म, औदारिकगरीरादयो योगाः कर्मणो निमित्ततां

प्रापयन्ते, पाग्न्येण गत्याद्योऽपीति श्रुतो नामसर्मकारणाः पुद्गला रघ्यन्त इति । प्रत्ययशब्दस्य पर्यायशब्दाख्यापनायाह
 -नामनिमित्ता इत्यादि, नाम निमित्तं-हेतुः सारण्येपां ते इमे नामनिमित्तादयः, इतिशब्दः प्रकारवाची, अपरे नामप्रत्यया
 पन्थनाम व्यापाने, नामसर्मण उत्तरप्रकृतिः शरीरनामान्तगता रन्धननाम तत्प्रत्ययाः किल पुद्गला इति, तच्च गृहीतगृह्यमा-
 नापुद्गलानामन्यशरीरपुद्गलां रगन्त्रो यस्य र्मण उदयाद्भवति काष्ठद्वयभेदे रुध्यकरणे जतुमदिति, अथवाऽयमर्थः-प्रत्यायय-
 तीति प्रत्ययः, नाम प्रत्ययः र्मणमिति नामप्रत्ययाः, नामैव प्रत्यायन्ते यादृशाः पुद्गलाः प्रदेशरन्धस्य कारणीभवन्ति । ज्ञाना-
 वरणं दर्शनारणमित्यादि नाम तेन नाम्ना स्वरूपमागयायते तेषां, ज्ञानारण्यसमर्थाः पुद्गला येन बध्यन्ते दर्शनारण्यसमर्था-
 र्मणैरन्यत्रापि योज्ये । ननु चैसास्य एव पुद्गलाः समादीयन्ते, न तु ज्ञानारणादिविशिष्टाः केचिद्ब्रह्मिः सन्तीति ? उच्यते,
 मत्वमेव, स्यं न्निदमभिदध्महे-ज्ञानारणादिमाना र्मासा मूलप्रकृतीना रुर्मभेदानां सामर्थ्येन योगानां कर्मवर्णानां ग्रह-
 णमाग्नाने, ततः सामान्यगृहीतानामध्यमायविशेषान् पृथक् पृथग्ज्ञानारणादिभेदत्वेन परिणमयत्यात्येति ॥ सर्वतस्तिर्यगूर्ध्व-
 मपथ चलन्ते, योगविशेषात्सायमाऽमन.कर्मविशेषाच्च रघ्यन्ते । सर्वत इति-मर्वासु दिक्षु, आत्मानधिकारसु व्यवस्थितान्
 पुद्गलानादने, सम्यन्तान् नमिः । एतत्प्रतिपादयन्नाह-तिर्यगूर्ध्वमथश्च बध्यन्त इति, तिर्यगष्टौ काष्ठाः ऊर्ध्वमथर्ध्वैरेकेति,
 याः गरांसु दिक्षु राशितान् रन्धान् लानि, नरदिक्प्रतिष्ठान्, मर्जीमप्रदेशैः सर्वजीमप्रदेशश्चानितियानत्, अपरे व्याचक्षते-
 र्मन्त इति र्मणमप्रदेशः र्मपुद्गलान् शुक्लानि, ततीयान्तान् तसिः, एते चात्मप्रदेशाः शरीरिणो-जीमस्य केचिद्ूर्ध्वं केचिच्चा-
 ध्यादिति, न तासि पुनरन्ता दोषः. सर्वात्मप्रदेशेष्वित्यत्रानन्तप्रदेशाभिमतग्रन्धादिति, नापि सर्वेषां रन्धकानां सम्भ-

न्धस्तुल्यः, कुतः?, योगविशेषादित्याह, आत्मना युज्यत इति योगः—कायादिचेष्टा, योगानां विशेषो भेदः तीव्रगन्दादिकः
 तस्माद् योगविशेषादतुल्यं वन्दनं, एतदेवाह—कायवाङ्मनःकर्मयोगाच्च बध्यन्त इति, कायस्य वाचो मनसश्च क्रिया—कर्म
 अनुष्ठानभाषणचिन्तनादिका तयाऽऽत्मनो योगः—सम्बन्धः, क्रियाक्रियावतोः कथञ्चिदनन्यत्वात्, तस्य क्रियायोगस्य विशेष-
 स्त्रीव्रत्तीव्रतस्तीव्रतम इत्येवं वन्धोऽपि प्रकृष्टादिभेदो मन्तव्यः । किंशुणाः के वेत्यत्राह—सूक्ष्मा बध्यन्ते, न वादरा इति,
 सूक्ष्मग्रन्थो ह्यापेक्षित्वाद्बहुभेदः, परमाणोरारभ्य यावदनन्तप्रदेशाः स्नन्धास्तावदप्यतिसूक्ष्मत्वान्न बन्ध्या भवन्ति, अनन्तानन्त-
 प्रदेशवर्गणायामपि भूयोऽनन्तराशिप्रदेशात् केचिद्ब्रह्मणयोग्याः केचिन्वेत्यतः सूक्ष्मग्रहणं, एवं क्रमेणौदारिकत्रैक्रियाऽऽहारकतैजस-
 भाषाप्रणापानमनोवर्गणाः मष्टुल्लङ्घ्य कर्मवर्गणयोग्याः सूक्ष्मपरिणतिरूपा एव बध्यन्ते, न वादरपरिणतिभाज इति, एवं क्रमेण
 सूक्ष्मपरिणतिभाजः केचिद्ब्रह्मणयोग्याः केचिद्ब्रह्मणयोग्याः पुनरपि केचिद्ब्रह्मणयोग्या इति ॥ पञ्चमग्रहणप्रतिवचनार्थमाह—एकक्षे-
 त्रायगाढा बध्यन्त्यते, न क्षेत्रान्तरावगाढाः । एकक्षेत्रावगाढा इत्यादि, एकस्मिन्—अभिन्ने क्षेत्रे जीवप्रदेशः सह येऽव-
 गाढा—आश्रितास्ते बध्यन्ते, यत्राकांशे जीवोऽवगाढस्तत्रैव ये कर्मयोग्याः पुद्गलास्त एव बध्यन्ते, न क्षेत्रान्तरावगाढाः, तत्र च
 वर्तमानान्ते रागादिस्नेहगुणयोगादात्मनि लगन्ति, न क्षेत्रान्तरावगाढाः, तद्भाषपरिणामाभावादननाश्रितानामिति । पृष्ठप्रश्नोत्तरमाह
 —स्थिताश्च बध्यन्ते, न गतिस्मापन्नाः । स्थिता इत्यादिना, स्थिता एव बध्यन्ते, चक्षुब्दस्यावधारणार्थत्वात्, सामर्थ्यलभ्यमर्थ
 दर्शयति—न गतिस्मापन्ना, इति ममाप्ति सूचकः, नावेगितत्वादिति । सप्तमग्रहणप्रतिभेदायाह—सर्वान्मप्रदेशोऽश्वित्यादि, सर्वे च
 ते आन्मप्रदेशान्तेषु, आश्रवाणामविशेषान् मर्वात्मनि श्लिष्यति, वेगितत्वादिति मर्वात्मप्रदेशेषु बद्ध्यन्त इति, पुनरेकैकस्य कर्मणो

ज्ञानारणाङ्गयोग्याः पुद्गलाः कियन्त एकैरभिन्नात्मप्रदेशे न्ध्यन्त इति स्पष्टं चिदुच्यते । एकैको हीत्यादि, असंख्येयप्रदेशात्मनो
 जीवस्य एकैप्रदेशोऽनन्तज्ञानारणकरुमस्वरुधैर्नद्धः, एवं दर्शनारणादिकरुमप्रदेशैरिति, प्रदेशशब्दः स्वरुधनचनः, प्रकृष्टा देशा
 यद्वो यत्र स्वरुधैरिति निर्गन्तात् । अष्टमप्रश्नभेदायाह-अनन्तानन्तप्रदेशा इति, अनन्ते राशौ भूयोऽनन्तपुद्गलप्रक्षेपाद-
 नन्तानन्त इति व्यपदेशः, ते चात्मन एकैरुस्मिन् प्रदेशे ज्ञानारणादिपुद्गला अनन्तानन्तप्रदेशाः कर्मवर्गणायोग्या वध्यन्ते,
 ङ्गप्रमुपयान्तीत्यर्थः, अयोग्यास्तु न न्ध्यन्ते इति तत्रप्रतिपादनायाह-नतु संरथेयासंख्येयानन्तप्रदेशा इति, नैव संख्येया-
 दिप्रदेशा वध्यन्त इति, कुत एतदित्याह-अग्रहणयोग्यत्वात् प्रदेशानामिति, प्रदेशानां-स्वरुधानामेवंविधानामग्रहणयो-
 ग्यत्वादिति । मग्नति उपसंहरति-एव प्रदेशवन्धो भवतीति, एतत् प्रदेशवन्धस्य स्वरुधमित्यर्थः ॥ सर्वं चैतदित्यादिः
 (१८१-१६) मग्नन्धग्रन्थः, सर्वमिति मोक्षप्रकृतिरुमप्रकार ज्ञानारणाद्यन्तरायपर्ययसानं पौद्गलं कर्म द्विधा विभज्यते-पुण्यं
 पापं च, शुभं र्मं पुण्यं, अशुभं पापमिति, तत्र द्विप्रकारे कर्मणि प्राशस्त्याच्छुभमेवाभिधीयते, तन्निरूपणेन यच्छेषं तत् पाप-
 मित्यर्थोऽप्युच्यते, अतः एतम्—

सद्देवमम्यत्तन्नास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यमिति ॥ ८-२६ ॥ सूत्रम् ॥

तत्र गद्वयं सुररूपेणानुभवनीयं, तदुपादानहेतवः प्रागुक्ताः, कारणानुरूपं कार्यं भवतीति स्मरयति 'भूतत्रत्यनुकंपा दानं सराग-
 मंगमादि योगः क्षान्तिः शौचमिति सद्देवस्य', मग्नत्तन्वेदनीयं तत्त्वार्थश्रद्धानाकारेण अनुभवनीयं, तदपि केवलश्रुतसंघर्म्मदेवानां
 र्णनादादिहेतुकं, र्णः-मीतिः, यशः-सद्भूतगुणोद्धाननं, भक्तिः पूजा पर्युपासनं आदिग्रहणात्, ते हेतवो यस्य तत्तद्देतुकं, हास्य-

वेदनीयं हास्याकारेणैवानुभवनीयं, एवं रतिवेदनीयं श्रीत्याकारेण, पुरुषवेदनीयं पुरुषाकारेणिति, शुभायुर्नामगोत्राणीति,
 शुभग्रहः प्रत्येकमभिमन्वध्यते, तत्र शुभमायुष्कं मानुषं देवं च, भाष्यकाराभिप्रायः, कर्मप्रकृतिग्रन्थानुसारिणस्तु तिर्यगायुरपि
 शुभमानक्षते, यदि च तत्तथा ततश्चशब्देनानुकृष्यते, शुभनाम गतिनामादीनां मध्यादुद्धर्तव्यं सप्तत्रिंशत्प्रकारं, शुभं गोत्रमाचष्टे-
 उर्चगोत्रमित्यर्थः, एवमेतदुर्चगोत्रान्तं सद्देहादिकमष्टविधं पुण्यसंज्ञितं, अर्थाच्छिष्यं व्युदसनीयं दर्शयति-अतोऽन्यत् पापमिति
 (१८२-६) ॥ कर्मप्रकृतिग्रन्थानुसारिणस्तु द्विचत्वारिंशत्प्रकृतीः पुण्याः कथयति, तद्यथा-सद्देहं तिर्यङ्मनुष्यदेवायूपि मनुष्य-
 देवगती पंचेन्द्रियजातिः शरीराणि पंच समचतुरस्रं संस्थानं वज्रर्पभनाराचमंहननं अंगोपांगत्रयं प्रशस्तवर्णगन्धरमस्पर्शा मनुष्यदेवा-
 नुपूर्य्यो अगुल्लघुः पराधात उच्छ्वासः आतप उद्योतः प्रशस्तविहायोगतिः त्रसवादर्पर्याप्तप्रत्येकस्थिरशुभशुभगसुखरआदेययशःकी-
 त्तिपर्यमनाः शुभाः निर्माणं तीर्थकर उचैर्गोत्रैः सहेति, आमां च मध्ये सम्यक्तयाहास्यरतिपुरुषवेदा न सन्त्येवेति कोऽभिप्रायो
 भाष्यतृतः ? को वा कर्मप्रकृतिग्रन्थप्रणिधीनामिति सम्प्रदायविच्छेदान्मया तावन्न व्यज्ञायीति, चतुर्दशपूर्वधरास्तु संनिद्रते यथा-
 यदिति निर्दोषं व्याख्यानं, द्वयधिकशीतिरपुण्यप्रकृतीनां, तद्यथा-पंच ज्ञानावरणानि नव दर्शनावरणानि असद्देहं मिथ्यात्वं षोडश
 रूपायाः नव नोकपायाः नरकायुः नरकतिर्यग्गती एकद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातयः आद्यवर्जानि संस्थानानि पंच संहननानि पंचैव अप्र-
 शस्तवर्णगन्धरमस्पर्शाः नारकतिर्यगत्यानुपूर्य्युपघातनामप्रशस्तविहायोगतिस्थावररूक्षमापर्याप्तकसाधारणस्थिराशुभदुर्भगदुःस्वरा-
 नादेयायशःकीर्चय इति, तथा नीचैर्गोत्रं पंचविधमन्तरायमिति, सम्यक्तयादिपूभया दर्शनात् संशेते मनः, मातं तिर्यगन्तुरायूपि
 शरीराणि पंच मनुजगतिः । देवगतिः पंचेन्द्रियतांगोपांगानि सर्वाणि ॥ १ ॥ वज्रर्पभनाराचं समचतुरस्रं च तीर्थकरनाम । स्पर्श-

रमन्धर्षणविहायोगतयः प्रशस्ताथ ॥२॥ अगुरुलघुपराधानोच्छ्वासोद्योतातपश्च निर्माणं । उच्चैर्गोत्रं नरदेवगतिप्रायोगयानुपूर्व्यां च
 ॥३॥ प्रत्येकं देहादस्पर्याप्तादेयमुम्ब्रजगताः । स्थिरशुभसुभगयशांसि शुभसंज्ञाः प्रकृतयः प्रोक्ताः ॥४॥ सम्यक्त्तहास्यरतिनरवेदानां
 पुण्यताम्रुगं त्येके । न तथा पुनस्तदिष्टं मोहत्वात् देयघातित्वात् ॥५॥ केवलवर्जज्ञानाष्टद्विभं नोकपायसंज्वलनाः । अवधिदृगनक्षिने-
 प्राग्गणानि च देयघातीनि ॥६॥ दृग्ज्ञानानृन्मोहानां शेषं सर्वघातिकर्मोक्तं । घाति प्रतिघातमतः किञ्चिज्जा(दघा)तीत्यन्यदपि ॥७॥
 आनष्टं, अपरस्त्याहृति-मम्यत्तस्य हास्यादीनां, पुंवेदस्य च पुण्यतां । मोहनीयमिति भ्रान्त्या, केचिन्नेच्छन्ति तच्च न ॥१॥ सर्वमष्ट-
 त्रिभं कर्म, पुण्यं पापं च निवृत्तं । किं कर्मव्यतिरिक्तं स्याद्यस्य पुण्यत्वमिष्यतां ॥२॥ शुभायुर्नामगोत्राणि, सद्ब्रह्मं चेति तत् मतं ।
 मम्यत्त्वादि तर्थास्तु, प्रसादनसिंहात्मनः ॥३॥ पुण्यं प्रीतिकरं सा च, सम्यक्त्वादिषु पुद्गलाः । मोहत्वं तु भवावन्ध्यकारणादुपदर्शितं
 ॥४॥ मोहो रागः म च स्नेहो, भक्तिरागः म चार्हति । रागस्यास्य प्रशस्तत्वान्मोहत्वेऽपि न मोहतेति ॥५॥ इति तत्त्वार्थवृत्तौ
 मन्थभेदनिरूपसोऽष्टमोऽध्यायः ॥

॥ इति हरिभद्राचार्योद्भृतायां तत्रैवानात्र(०वान्य)कर्तृकायां तत्त्वार्थदीकायां अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

श्रीतत्त्वार्थवृत्तौ नवमोऽध्यायः

नमोऽर्हते, नमः श्रुतदेवतायै भगवत्यै, नमः सर्वज्ञागमाय । उक्तो बन्धः, संवरं वक्ष्याम (१८३-१) इत्यनेनाध्यायसम्बन्धमाह भाष्यकारः । उक्तः प्रपंचेन प्रतिपादितोऽनादिमन्ततिष्ठविधः कर्मग्रन्थः, स च पौरुषेयः, पौरुषेयत्वादेव कदाचिदत्यन्तमुच्छ्रितेऽपि, पुंसा ममामादिततदुच्छेदमाधेनेन आत्यन्तिकं श्रयमापाद्यत इति, तत्र पूर्वोपचितकर्मजालविच्छेदाय तपसा निजराचेति कात्स्न्येनोच्छेदं वक्ष्यति, अर्धैरुर्म्मार्गियथप्रवेशनिवारणाय तु संवरमेव तावद् वक्ष्यामः

आश्रवनिरोधः संवरः ॥ ९-१ ॥ सूत्रम् ॥

आश्रयते-नमादीयते यैः कर्माष्टविधमाश्रवाः ते कर्मणां प्रवेशवीथयः कायादयस्त्रयः इन्द्रियकपायात्रतक्रियाश्च पञ्चचतुःपञ्चपञ्चिगतिसंख्यामन्तेषां निरोधो-निवारणं स्थगनं संवरः, पर्यायकथनेन व्याख्या, यथोक्तस्येत्यादि (१८३-३) भाष्यं, पष्ठेऽध्याये कायादिराश्रयोऽभिहितोऽनेकप्रकारः, तस्य काययोगादेराश्रयस्य द्वयधिकचत्वारिंशद्भेदस्य निरोधो यः स संवरः, आत्मनः कर्मादानहेतुभूतपरिणामाभावः संवर इत्यभिप्रायः, अतो यावत्किञ्चित् कर्मागमनिमित्तं तस्याभावः, स च सर्वदेशभेदाद्विधा, वादरथक्षमयोगनिरोधकाले सर्वसंवरः, शेषकाले चरणप्रतिपत्तेरारभ्य देशसंवरपरिणतिभागात्मा भवतीति, अत्राह-यदि सकलाश्रवद्वारस्थगनलक्षणः संवरस्ततः सर्वकर्मनिमित्ताश्रवच्छिद्रसंयुत्पूर्णा कतिपयपुरुषसाध्यैवं प्रसजति, अशेषस्य परिस्पन्दस्य निराचिकीर्षितत्वात्, अतः गमन्तुरक्षरंस्थानवर्गभनाराचसंहननादिभाजामाहितपराक्रमाणां कर्माणि निर्जिजीर्षतां परिपूर्णगक्तिकानां परिस्पन्दस्वभावयोगत्रयनिग्रहः क्रमते प्रागुपचितकर्मनिवृत्तिश्च, न पुनैरदंयुगीनपुरुषाणां, यथोक्तसंवराभावादिति, उच्यते, संवरैद्विधिष्वे सति

मर्गंग्रामावः माम्प्रतिक्रानामित्यनुमनुमहे, देशसंघस्तु सामायिकादिचारित्रवतां, सत्यपि परिस्पन्दवत्त्वे विदिततन्त्रानां देशसंघः
ममस्त्वयेति तत्रप्रतिपादनायाह—

स गुप्तिसमितिथमनुप्रेक्षापरीपहजयचारित्रैः ॥ ९-२ ॥ सूत्रम् ॥

अथवा आश्रयनिरोधलक्षणः संघ उक्तः, त पुनः केनोपायेन कर्तव्य इत्युपायस्य दर्शनार्थमिदं खं—स गुप्तीत्यादि, स इत्ये-
नेन भवेनाम्ना प्रक्रान्तं संघं परामृशति, गुप्यतेऽनयेत्यर्थः, संघृण्वतो हि गुप्त्यादयः करणीभवन्ति,
मग्यगतिहेतुत्वान् गमितयो, गतिरिति सकलक्रियोपलक्षणं, सर्वज्ञप्रणीतज्ञानानुसारिण्यश्रेष्ठाः संघमादधति, नरकादिकुगतिप्रपा-
नपारणाद्धर्मः—क्षमादिदशलक्षणकः, अनुप्रेक्षणम्—अनुचिन्तनमनुप्रेक्षा, अनुप्रेक्ष्यन्ते—भाव्यन्त इति वाऽनुप्रेक्षाः, तादृशानुचित-
नेन तादृशीभिर्या वाग्नाभिः संघः सुलभो भवति, समन्तादापतिताः क्षुत्पिपासादयः सन्त इति परिपहाः, परिसहा इति कंः
गुन्दसंस्कारः?, न तावत् पचाधत्, कर्त्तरि विहितत्वात्, न कर्मसाधनो, घञ्बृद्धिपसंगात्, पुंसि संज्ञायां घं इति चेंब, तस्य
करणाधिरुणयोर्विधानात्, उच्यते, “कृत्यलुटो बहुल”मिति वचनात् कर्मण्येव घञ् प्रत्ययः, उपसर्गस्य ‘घञ्प्रमनुष्ये बहुल’-
मितिवहुलवचनाद् घञि चान्यत्र च दीर्घत्वं शिष्टप्रयोगानुसरणात्, परीपहणां जयो—न्यक्करणमभिभवः परीपहजयः, चर्यते
तदिति चारित्रं, धृपोरादित्वाद्वा अपविधकर्मचयुयिक्तीकरणाचारित्रं—सामायिकादिपंचभेदं, गुप्त्यादीनां चारित्रान्तानां इन्द्रः,
एभिर्गुप्त्यादिभिः करणभूतैः संघोऽवाप्यत इति ॥ सम्यति भाष्यमनुश्रियते—स एष संघः एभिर्गुप्त्यादिभिरभ्युपायैर्भवति
(१८३-६) प्रस्तुतंगंरमन्वन्धनार्थस्तच्छब्दः, न संघः आश्रयनिरोधलक्षणः; एष इत्यनेन मनसि व्यवस्थापितः, एभिर्गुप्त्या-

दिभिः करणभूतैरभ्युपायैर्भवति—जायते स्वरूपं प्रतिलमत इतियावत्, कथं पुनः करणरूपं गुह्यादयः प्रपद्यन्ते?, तत्र रागद्वेषपरि-
 णतेरारत्तौद्राध्यवमायात् मनो निवर्त्य निराकृतैहिकामुष्मिकविषयामिलापस्य मनो गुप्तत्वादेव न रागादिप्रत्ययं कर्म्मसोप्ययति,
 यद्यथाचिक्रममंशुत्तस्यासत्प्रलापिनोऽप्यभ्रियवचनादिहेतुकं कर्म्मभिधीयते न तद्वागव्यापारविरतस्य यथाविहितवाग्भाषिणो,
 चात्रापि गुप्तत्वादेव, तथा कायिक्रमनिभ्रतस्य धावनवल्गानाप्रत्युपेक्षिताप्रमाजितावनिप्रदेशचंक्रमणद्रव्यान्तरदाननिक्षेपणादिनि-
 मिचमात्मनि नाश्लिष्यति कायोत्तमर्गभाजः परित्यक्तहिंसादिदोषविषयक्रियाकस्य वा समयविहितक्रियानुष्ठायिनः, कायगुप्त-
 त्वात्, एवं सम्यग्योग्यत्रयनिगृहीतिलक्षणास्तिशो गुप्तयः संवरस्य करणीभवंति, समितयोऽपि गुप्तिरूपा एव प्रायश्चेष्टालक्षणात्त्वात्,
 येष्टा च कायवाङ्मनोव्यापारः, तत्रैयादाननिक्षेपोचारादित्यागसमितयस्तिष्ठः कायव्यापारान्तर्भूताः, मनोव्यापारानुयायिनी
 चैयणाममितिः, वागव्यापारलक्षणा भाषाममितिः, यत्तु पार्थक्येनोपादानं तन्मन्दधियां विवेकेन सुखप्रतिपत्त्यर्थं, प्रथमत्रतसृषवा-
 दादिप्रपंचवत्, तथा क्रोधमानमायालोमानां सभेदानां क्षमामार्दवाजवशौचैर्निगृहीतत्वात् संवरावासिः, सत्यत्यागाक्किचन्यब्रह्म-
 चर्याणि चारित्रानुरोधीनि, संयमोऽपि सप्तदशप्रकारः, कश्चित् प्रथमत्रतान्तःपाती कश्चिद्दुत्तरगुणान्तर्भूतः, तपो द्वादशविधमुत्तर-
 गुणान्तःपात्येव, अनित्याशरणादिचिन्तनमपि संबृण्वतो हेतुभूतमुत्तरगुणानुयायि च, परीपहा अपि यथास्वमापतिताः सम्यगधि-
 महनेन जीयमानाः संवरमाचिकुर्वन्ति, तथा हिंसाभृत्तचनपरस्वहरणाब्रह्मचर्यपरिग्रह्यामिनीभोजनानि संश्लेषविशेषाहितकलुपस्य
 कर्म्मभ्रतनिमित्तानि, निरोधे सति विरमणभाजो न जातुचिदापतति तन्निमित्तकं कर्म्ममिति, आधाकर्म्मोद्विपरिभोगनिमित्तं च
 कर्म्मभ्रवणं तत्परित्यागे मतिर्नैवास्ति, मयं चैतदारेकादिदोषजत्रालविमुक्तसम्यग्दर्शनपीठप्रतिचन्धं गुह्यादि चारित्रांतमतः सति

तत्पार्यथद्वानलक्षणे गम्यत्वे न भवति मिथ्यादर्शनप्रत्ययः कर्माश्रव इत्येवमेते गुह्यादयः संवरहेतवः—अभ्युपायाः सम्पद्यन्त इति।
 अथ किमेभिरेव गुह्यादिभिरेव संवरो निष्पाद्यते? उतापरेणापि केनचिदित्याह—किं चान्यदिति (१८०-६) अनेन कारणान्तर-
 मभिमन्वन्नाति, न गुह्यादय एव केवलाः संवरणसमर्थाः, किंचान्यदपि तपोलक्षणं संवृतेः कारणमस्तीति प्रदर्शयन्नाह—

तपसा निर्जरा च ॥ १-३ ॥ सूत्रम् ॥

शुभयोगकरणं उभयहेतुत्वात्, तप्तोऽभिनवकर्मप्रवेशाभावः पूर्वोपचितकर्मपरिक्षयश्च, तप्यत इति तपः, सेव्यत इतियावत्,
 तपति वा कर्त्तारमिति तपः, तपसेति करणे तृतीया, निर्जरं निर्जरा—विपकानां कर्मावयवानां परिशटनं, हानिरित्यर्थः, तपसा-
 ऽऽसेव्यमानेन कर्माण्यात्मप्रदेशेभ्यो विघटंत इतियावत्, कर्तुः सन्तापकत्वाद्वा शुक्लसं कर्मातिरूक्षत्वाच्चिःस्नेहवन्धनं परि-
 न्रटतीत्यर्थः, चशब्दः प्रस्तुतसंवरानुकर्षी, तपसा संवरश्च क्रियते, अनशनप्रायश्चित्तध्यानादितपोयुक्तोऽवश्यंतैव संवृताश्रवद्धारो
 मरतीति। तपो द्वादशविधं चक्ष्यत इत्यादि (१८०-६) भाष्यं, द्वादश विधाः—प्रकारा यस्य तद्द्वादशविधं तपः उपरिष्टादिहै-
 वाप्यायेऽभियास्यते, बालमनशनादि षोढा अभ्यन्तरं च प्रायश्चित्तादि षोढा, तेन द्वादशभेदेन तपसा करणतामापन्नोक्तलक्षणः
 मंत्रो भवति, आगन्तुककर्माभावप्रतिपादनं, निर्जरा च भवतीति, चिन्तनवद्कर्मभावाप्रतिपत्तिः, एवमिदमुभयस्य संवरनिर्ज-
 रालक्षणस्य हेतुभूतं तपो भवतीति ॥ आह—अस्मिन् भारते वर्षे साम्प्रतिकपुरुषाणामल्पवीर्यत्वात् सकलयोगनिरोधलक्षणसंवरात्यये
 गुह्यादिसामर्थ्यात् श्रीःस्त्रन्दवतामपि संवरास्तित्वमाश्रीयते यदि ततस्त एव स्वरूपतोऽभिधेया इति क्रमेण गुह्यादिस्वरूपनिर्णयः
 कार्यः, तत्र तावत् गुप्तिस्वरूपमेवोच्यते—

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ९-४ ॥ सूत्रम् ॥

भाष्यकारस्त्वन्यथा कियता विशेषेण सम्यन्धमाह-अत्राहोक्तमित्यादि (१८३-१०) गुप्त्यादिभिः संवरो भवतीत्यत्रावसरे कश्चिन् प्रश्नयति, उक्तं भवता गुप्त्यादिभिरभ्युपायैः संवरो भवति, तत्र तेषु संवरकारणेषु के गुप्त्यादयः, किंस्वरूपा गुप्त्यादय इति?, अत्रोच्यते-प्रतिपादयितुर्वचनम्, अत्र प्रश्ने निर्वचनमभिधीयते, सम्यग्योगनिग्रहेण गुप्तिरिति, सम्यक् प्रशस्तो मुमुक्षो-योगनिग्रहो गुप्तिरतमसंरक्षणं, योगा मनोवाक्कायलक्षणास्तेषां निग्रहो निगृहीतिः, प्रवचनविधिना मार्गव्यवस्थापनमुन्मार्गगमननिवारणं चेत्यतो योगनिग्रहविशेषणार्थं मस्यगिति, मस्यग्-आगमानुमारेणारक्तद्विष्टपरिणतिमहचरिणोर्मनोव्यापाराः वाक्कायव्यापाराश्च निर्व्यापारता वा वाक्काययोर्निग्रहो गुप्तिर्भवति, न पुनस्तस्करस्येव प्रत्ययाग्रज्ञो गाढबंधनवद्धस्यातिपीडितहृदयप्रदेशस्य संपुटितन-क्रविरस्य परार्थीनात्मनोऽनिवृत्तौ योगनिग्रह इष्यते ॥ ममप्रति भाष्येण सूत्रार्थं स्पष्टयन्नाह-सम्यगित्यादि(१८३-१२) सम्य-गिति शब्दस्यार्थमाचष्टे, विधानत इति, मभेदं विज्ञाय योगं, तत्र कार्ययोगस्यौदारिकत्रैकियाहारकतैजसकार्मणभेदाः संभविनः, चाग्योगस्य मत्यामुपादयः, मनसः साधयमंकल्पादयः, ज्ञात्वा-आगतौ यथावदंबुद्ध्य अभ्युपेत्य सम्यग्दर्शनपूर्वकमिति प्रतिपद्य च भावत एवमेते योगाः परिणताः कर्मवन्धाय एवं च कर्मनिर्जायै, सम्यग्दर्शनपूर्वकमित्यभ्युपगमक्रियाविशेषणं, प्रथमं वेगनिवेदान्तिन्यानुक्रमाभिव्यक्तिलक्षणं सम्यग्दर्शनं तत् पूर्वं यस्याभ्युपगमस्येति, त्रिविधस्य योगस्येति, मूलभेदाख्यान-मुत्तरभेदानां मूलानतिलंपित्वात् परिग्रहः, निग्रहः स्वशो व्यवस्थापनं, स्यात्तन्व्यप्रतिषेधेन मुक्तिमार्गानुकूलपरिणामो गुप्तिः संरक्षणं भयानकरात् कर्मवन्धशत्रोः, त्रिविध्यप्रतिषादनायाह-कायगुप्तिर्यागुप्तिर्मनो गुप्तिरिति । कायस्य गुप्तिः-संरक्षणमुन्मार्गगति-

रागमतः, तथाज्यं संरक्षितः कायो नात्मानमुपहंति, एवं वाङ्मनोगुप्सोरपि व्याख्या, इतिशब्दोऽवधारणार्थः, त्रिविध एव मूल-
 भेदतो योगः, तत्र तेषु योगेषु निग्रहीतव्येषु काययोगनिग्रह एव तावदुच्यते, शयनम्—(१८४-१) आगमोक्तो निद्रामोक्ष-
 कालः, स च रात्रावेव, न दिवा अन्यत्र ग्लानादेः, तत्रापि क्षणदायाः प्रथमे यामे अतिक्रान्ते गुरुमापृच्छ्य प्रमाणयुक्तायां वसता-
 वेकस्य सार्धोहस्तत्रयप्रमिते भूत्रदेशे सभाजनस्य च यत्रावस्थानं सकलावकाशपूर्णं च सा प्रमाणयुक्ता, तत्र प्रमृज्य स्वावकाशं
 प्रत्यवेक्ष्य संहृत्यास्तीर्य संस्तरणपट्टकद्वयमूर्ध्वमधश्च कायं प्रमृज्य सपादं मुखवस्त्रिकारजोहृतिभ्यामनुज्ञापितसंस्तारकावस्थानः
 कृतसामायिकनमस्कृतिः यामवाहूपधान आकुंचितजानुकः कृकवाकुवद्वियति प्रसारितजंघो वा प्रमार्जितक्षोणीतलन्यस्तचरणो वा
 भूयः संकोचसमये प्रमार्जितसंशकमुद्धर्त्तनकाले च मुखवस्त्रिकाप्रमृष्टकायो नात्यन्ततीव्रनिद्रः शयीत, आसनं—निवेशनं यत्र
 भूत्रदेशे विवक्षितं तं प्रत्यवेक्ष्य चक्षुषा प्रमृज्य च रजोहृत्या वहिर्निपधामास्तीर्य निविशेत, निविष्टोऽप्याकुंचनप्रसारणादि पूर्ववत्
 कुर्वीत, वर्षादिषु च वृत्तिकापीठकाद्यभ्युपैव सामाचार्या प्रत्युपेक्ष्य प्रमृज्य च सन्निवेशनं कुर्यात्, आदाननिक्षेपौ च दण्डको-
 पकरणत्रेष्टाभाजनादिविषयो, तात्रपि प्रत्युपेक्षणप्रमार्जनपूर्वकौ निरवधौ भवतः, तथा स्थानम्—ऊर्ध्वस्थितिलक्षणमवष्टम्भादि वा
 सुप्रत्युपेक्षितप्रदेशविषयं पिण्डीकृतवस्त्राद्यन्तर्दानमवष्टम्भादि च निरवधं, चंक्रमणं—गमनं तदपि प्रयोजनवतः पुरस्ताद्युगमात्रदेश-
 सन्निवेशितदृष्टेरप्रमत्तस्य स्थावरणि जंगमानि च भूतानि परिवर्जयतोऽत्वरया पदन्यासमाचरतः प्रशस्तं, एवमेषु गमनादिवि-
 षयेषु कायकृतचेष्टायाः—कायव्यापारस्य नियमो व्यवस्थानिग्रहः, एवं कर्त्तव्यमेवं न कर्त्तव्यमिति, उक्तं च—“कायक्रियानिवृत्तिः
 कायोत्सर्गः शरीरगुप्तिः स्यात् । दोषेभ्यो वा हिंसादिभ्यो विरतिर्मनोगुप्तिः ॥१॥” अत्र च यद्यपि मनोव्यापारसंस्पृष्टः कायव्या-

पारः तथापि कायचेष्टायाः साक्षात् कार्येनैव निष्पादितत्वाद्ब्राह्मिरूपलक्ष्यमाणत्वाच्च प्राधान्येन विवक्षा । वाग्गुप्तिविषयप्रदर्शनमाह
 -याचनेत्यादि (१८४-२) याचनं-प्रार्थनमन्यतो गृहस्थादेराहारोपधिशय्यानां, तच्च सुखवसनाच्छादितवक्रदेशस्य प्रवचनवि-
 हितवाक्यशुद्धानुसारिणो भाषमाणस्य वाग्गुप्तिर्भवति, तथा पृच्छनमाचरतोऽवगमनवैधसन्देहविच्छेदादिविषयमागमविधिभाजो
 वाग्गुप्तिः, तथा धर्ममाचक्ष्वेति पृष्टः श्राद्धेन केनचित् प्रकल्पग्रन्थाभिहितनीत्या व्याकुर्यात् सम्यगुपयुक्तः, अन्यद्वा सावधमनवद्य
 वा पृष्टः समाधाय लोकागमाविरोधेनाचक्षीत्, एवंविधः पृच्छनादिविषयो वाग्नियमो वाग्गुप्तिः, मौनम्-अभाषणमेव वा वाग्गुप्तिरिति,
 आह च-“अनृतादिनिवृत्तिर्वा मौनं वा भवति वाग्गुप्तिः।” मनोगुप्तिस्वरूपारख्यानयाह-सावद्येत्यादि (१८४-३) अवद्यं-गर्हितं
 पापं सहावधेन सावद्यः संकल्पः-चिन्तनमालोचनमार्त्तरीन्द्रध्यायित्वं चलचित्ततया वा यदवद्यवञ्चितयति तस्य निरोधः-अकरण-
 मप्रवृत्तिर्मनोगुप्तिः, तथा च कुशलसंकल्पानुष्ठानं सरागसंयमादिलक्षणं येन धर्मोऽनुबध्यते यावान् वाऽध्यवसायः कर्मोच्छेदाय
 यतते सोऽपि सर्वः कुशलसंकल्पो मनोगुप्तिः, अथवा न कुशले-सरागसंयमादौ प्रवृत्तिः नाप्यकुशले-संसारहेतौ योगनिरोधावस्था-
 यामभावादेव मनसो गुप्तिः मनोगुप्तिः, तत्काले च ध्यानसंभवात् सकलकर्मक्षयार्थं एवात्मनः परिणामो भवतीति । एवं कायादि-
 निरोधात्त्रिमितकर्ममाश्रवणेऽसति संवश्रसिद्धिरुक्ता, संग्रति चेष्टावतोऽपि संवश्रसिद्ध्यर्थमिमाः पंच समितयोऽभिधीयन्ते, आह च-
 “तद्वृणपरिशुद्ध्यर्थं भिक्षोर्गुप्तीर्जगाद तिस्रोऽहन् । चेष्टितुकामस्य पुनः समितीः प्राजिज्ञपत् पंच ॥१॥”

ईर्याभाषणस्योऽऽदाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ९-५ ॥ सूत्रम् ॥

अनन्तरद्वयात् सम्यगग्रहणमनुवर्त्तते, तत् प्रत्येकमभिसम्बन्धनीयं, समितिग्रहणं च, ईरणमीर्या-गतिः परिणतिः सम्यग्-

आगमानुसारिणी गतिरीयासमितिः, समितिरिति तान्त्रिकी संज्ञा पंचसु चेष्टसु, अथवा नानुवर्तते सम्यग्रहणं, समितिरिति समु-
 पसर्गः प्रशंसाार्थः, प्रशस्ता इतिः—चेष्टा, सर्ववित्प्रवचनानुसारेण प्रशस्त्यर्थः, एवं भाषणं भाषास्तद्विषया समितिः भाषासमितिः,
 एषणमेयो-गवेषणमेपणासमितिः, आदानं-ग्रहणं निक्षेपो-न्यासः स्थापनं तयोः समितिः प्रावचनेन विधिनाऽनुगता आदाननि-
 क्षेपणासमितिः, उत्सर्जनमुत्सर्गः, उत्सर्जनमाहारोपधिशय्योच्चारार्थगवद्वचनपेक्षमुत्सर्गसमितिः, ईर्यादियः कृतद्वन्द्वाः समिति-
 शब्दसमानाधिकरणा इति ॥ अमुसर्थं भाष्येण स्पष्टयति-सम्यगीर्थेत्यादिना (१८४-६) सम्यग्-आगमपूर्विका ईर्यो-गमनमा-
 त्मपरवाधापरिहारेण, यथोक्तं—“पुरञ्जो जुगमायाए, पेहमाणो महिं चरे । वज्जेतो वीअहरिआइं, पाणे य दगमट्टिअं ॥१॥ ओवायं
 विसमं खाणुं, विज्जलं परिवज्जाए । संकमेण न गच्छिज्जा, विज्जमाणे परक्कमे ॥२॥” सम्यग्भाषाऽप्यागमानुत्तिनी, “जा य सच्चा
 न वत्तथा, सच्चासोमा य जा मुसा । जा य बुद्धेहिऽणाइण्णा, ण तं भासेज्ज पण्णवं ॥३॥” सम्यगेपणा-गवेषणा आगमविधिना
 पिडादीनां, सम्यगादाननिक्षेपो प्रत्युपेक्षणप्रमार्जनपूर्वकौ, सम्यगुत्सर्गः खंडिले व्यपगतप्राणिके, इतिशब्दः स्वरूपप्रतिपादनार्थः,
 एवंस्वरूपाः पंचैव समितयः, तदेव स्वरूपं प्रपंचयति-तत्रेत्यादि, तत्र तासु समितिषु ईर्यासमितिरित्थंरूपा अवश्यकार्ये चे-
 त्यवश्यं कार्य-कर्तव्यं यदागमोदितं प्रयोजनं विहारादिभूगमनं, तदेव भूयः स्पष्टयति-संयमार्थमिति, संयमः सप्तदशभेदः, तदेव
 चावश्यकमवश्यंतया कर्तव्यं, सर्व इति सर्वत्र युगप्रमिते भूप्रदेशे, पादाग्रादारभ्य यावद्युगमात्रं तावन्नरीक्षणेत्यर्थः, युक्तः
 आयुक्तः, तस्यैवं चेष्टमानस्य शनैः शनैर्नन्दं गतिभेदमकुर्वतो न्यासं चरणयोराचरत ईर्यासमितिः । सम्प्रति भाषासमितिनिरूपणा-
 याह-हितमित्यादि, आत्मने परसौ च हितमायत्यां तदात्वे चोपकारकं मुखवसनाच्छादितास्येन, नातिबहु, प्रयोजनमात्रसाधक-

भिदं, असंदिग्धं वृत्तवर्णमर्थग्रन्थिपत्तौ वा न सन्देहकारि, निरवयवार्थमनुघातकं पण्णां जीवनिकायानाम्, एवंविधं च नियतं सर्वदेव भाषणं भाषासमितिः। एषणासमितिस्वरूपवधारणायाह-अन्नपानेत्यादि(१८४-९) अन्नम्-अशनखाद्यखाद्यभेदं पानम्-अरनालंतुलधालनाद्युद्गमादिदोषपरिशुद्धं तथा रजोहरणं समुखवसनं पात्रद्वयं चोलपट्टकादि चीवरम्, आदिग्रहणात् चतुर्दश-विधोऽप्युपधिः स्थविरकल्पयोग्यः जिनकल्पयोग्यश्च सहोपग्रहिकेण कार्यः, धर्मसाधनानिमित्तं, श्रुतचरणधर्मसाधकानामित्यर्थः, साक्षात् पारंपर्येण च, न हि पात्राद्यन्तरेण महात्रतंसंरक्षणं कर्तुं शक्यम्, एवमाहारोपकरणविषयामेषणां प्रतिपाद्य प्रतिश्रयैषणाभिधानायाह-आश्रयः-शय्या, साऽप्युद्गमादिदोषरहितैव परिभोग्या, चशब्दः समुच्चितौ, तत्र षोडश आधाकर्म्मदिय उद्गमदोषाः, उत्पादनादोषाः षोडश चैव धान्यादयः, दशैषणादोषाः शंकितादयः, एतदोषपरिहारेणान्नपानादिग्रहणमेषणासमितिः, उक्तं च-
 “उत्पादनादोषमेषणां गारग्रमाणकारणतः । संयोजनाच्च पिण्डं शोधयतामेषणासमितिः ॥१॥” आदाननिक्षेपसमितिस्वरूपविवक्षया ग्राह-रजोहरणेत्यादि (१८४-११) रजोहरणादिपात्रचीवरदीनामिति चतुर्दशविधोपधेर्ग्रहणं द्वादशविधोपधिग्रहणं च पंचविंशतिविधोपधिपग्रहश्च, पीठफलकादीनामिति चाशेषोपग्राहिकोपकरणं आवश्यकार्थमित्यवश्यं तथा वर्षसु पीठफलकादिग्रहः, कदाचिद्वेमन्तग्रीष्मयोरपि क्वचिदनूपविषये जलकणिकाकुलायां भूमौ, एवं द्विविधमप्युपधिं स्थिरतरमभिसमीक्ष्य प्रमृज्य च रजोहृत्याऽऽदाननिक्षेपौ कर्तव्यावित्यादाननिक्षेपणासमितिः, आह च-“न्यासाधिकरणदोषात् परिहृत्य दयापरस्य निक्षिप्तः । न्यासे समितिस्थादाने च तथैवादानस्य ॥१॥” उत्सर्गमितिस्वरूपकथनायाह-स्थण्डिल इत्यादि (१८४-१३) स्थानदानात् स्थण्डिलं-उज्ज्वलव्यवस्तुयोग्यो भूयदेशः, कीदृक् पुनस्तदवकाशं ददातीत्याह-स्थावरजंगमजन्तुवर्जितं, तत्र स्थावराः-मचित्ता

मिश्राश्च पृथिव्यादयः पंच, द्वीन्द्रियादयो जंगमाः, तद्वर्जितं निरीक्ष्यं चक्षुषा प्रमृज्य च रजोहृत्या वस्त्रपात्रखेलमलमक्तपानमृत्र-
पुरीपादीनामुत्सर्गः-उज्ज्वलं उत्सर्गमिति; इतिशब्दः परिसमाप्तिवचनः, आह च-“न्यासादानसमित्यां व्युत्सर्गे वापि 'वर्णिता
समितिः। द्यूत्रोक्तेन (च) विधिना व्युत्सृजतोऽर्थं प्रतिष्ठाप्यम् ॥१॥ एवं साधोनित्यं यतमानस्याप्रमत्तयोगस्य । मिथ्यात्वाविरति-
प्रत्ययं निरुद्धं भवति कर्म ॥२॥” अत्राह-उक्तं गुप्तिमितीनां संवरहेतुत्वम्, अधुना को धर्मः संवरस्य करणमिति वक्तव्यं, सा-
ध्वगारिधर्मिभेदादिति संदेहस्य प्रश्नः, उच्यते, सत्यपि अविशेषाभिधाने न पुण्यकर्म धर्मः, किं तर्हि?, संवरोपादानसामर्थ्य-
निमित्तं यो धर्मः स उच्यते—

उत्तमः क्षमामार्दवाजैवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागार्किकचन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ९-६ ॥ सूत्रम् ॥

उत्तमग्रहणमगारिधर्मव्यवच्छेदार्थं, उत्तमो धर्मः प्रकर्षयोगात्, क्षमादयो हि उत्तमविशेषणविशिष्टाः, तादृशाथागारिणो न
संति, यतः सर्वावस्थमनगाराः क्षमंते सकलमदस्थाननिग्राहिणः शाल्बरहिताः सन्तोपासृतवृत्ताः सत्यवादिनः संयमिनस्तपस्विनो
यथानद्दतारः कनकादिकिंचनरहिताः सर्वप्रकारं ब्रह्म विभ्रतीति, नत्वेवं जातुचिद् गृहिणां क्षमादयः प्रकर्षभाजो भवन्ति, क्षमादयः
कृतबन्दाः प्रथमावहुवचनेन निर्दिष्टाः, समुदिता एवोत्तमो धर्मः, एष च क्षमादिसमुदायः संवरं धारयति-करोति यतस्ततो धर्मः,
संवरार्थं चारमना धार्यते इति धर्मः, एतावन्ति धर्मांगानि तन्निष्पादितश्च धर्म इति दर्शयति इत्येष दशविधोऽनगारधम्म
उत्तमगुणप्रकर्षयुक्तो भवति (१८४-१८) एवमेव दशप्रकारो यतिधर्मः, उत्तमा गुणाः-मूलोचराख्यास्तेषां प्रकर्षः-परा
काष्ठा तद्युक्तोऽनगाराणां धर्मो भवति, तत्र क्षमेत्यादिना विवृणोति, उत्तमत्वं क्षमेति क्षमणं-सहनपरिणाम आत्मनः शक्तिमतः

अशक्तस्य वा प्रतीकारानुष्ठाने, तां पर्यायशब्देनाचष्टे तितिक्षा क्षान्तिः सहिष्णुत्वं सहनशीलत्वं क्रोधनिग्रहः—क्रोधस्योदय-
 निरोधः उदितस्य वा विवेकबलेन निष्कलतापादनम्, एवमेतेऽनर्थान्तरवाचिनः शब्दाः क्षमामेवाभिदधति, तत् कथं क्षमितव्य-
 मिति, भावे कृत्यः, क्षमापि भावः, भाव्यकारस्तु स्वयमेवाशंक्रयाह एवम्, अतः मामान्यमात्रमाश्रित्य तच्छब्दयोगः, वाक्यार्थस्तु सा
 क्षमा कथं केन प्रकारेण कर्तव्या?, एवं मन्यते—दुर्भेद्यः क्रोधवेगो मदकलस्येव करिणः, चेतुशब्द आशंकाव्युदामचिन्नीर्षयां,
 आह—उच्यते इति क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावाभावचिन्तनात् (१८०—१) भावः—सद्भावोऽस्तित्यमभावो—नास्तित्वं,
 चिन्तनात् उभयथापि क्रोधो न घटते इति, येन निमित्तेन परप्रयुक्तेन मम कोप उत्पद्यते तन्निमित्तं मयि किं सत्यमेवास्ति उता-
 भ्याख्याति परः?, यदि सत्यमस्ति एतन्निमित्तं किं कोपेन?, कृतं खलु मयेदं, नाणीयोऽपि परस्यात्रागः सद्भूतमर्थं प्रकाशयतः,
 स्वकृतं हि दुश्चरितं लपत्येवं चिंतयेत्, एतदेवाह—भावचिन्तनात् तावद् विद्यते मयि एते दोषाः, किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीति इति
 क्षमितव्यं, तथा अभावचिन्तनादपि क्षमितव्यमित्यादि, ये दोषाः परेणोपक्षिप्यन्ते मयि नैते विद्यन्ते—अभाव एव, परस्त्व-
 ज्ञानदेवमभिधत्ते, अज्ञात्वेव दोषानुपक्षिपतीत्यर्थः, एवं च निरपराधमान्मानं अपेत्य क्षन्तव्यमेव, किंचान्यदालम्बनं सहिष्णुत्वे
 इत्याह—क्रोधदोषचिन्तनाच्चेत्यादि, (१८४—६) कुद्धः—कपायपरिणतो विद्वेषी कर्म बभ्राति, परं वा निहंति व्यापादयति वा,
 ततः प्राणातिपातनिवृत्तित्रलोपः स्यात्, गुरुन् आसादयेद्—अधिक्षिपेदतो ज्ञानादिनिर्वाणसाधनपरिहाणिरवश्यंभाविनी, कुद्धो वा
 प्रष्टस्मृतिको मृषापि भाषेत, विस्मृतप्रत्रज्याप्रतिपत्तिः परेणादत्तमप्याददीत, द्वेषात् परपापं डिनीपु ब्रह्मव्रतभंगमप्यासेवते, तथा
 प्रद्विष्टः सहायबुद्ध्या गृहस्थेऽपि वितरेषु मूर्च्छामपि कुर्यात्, आदिग्रहणादुचरुणभंगमप्याचरेत्, कण्डकचत्, भक्तालामे मामक्षपण-

रुत् । किं चान्यदालंपनं क्षांतौ इत्याह-वालस्वभावाचितनाच्च (१८५-८) वालशब्दोऽविधेयचनः, न धयोऽवस्थावाची,
 तपर चाह भाष्यच्छू-यालो मूढो निर्वेचरु इत्यर्थः, तस्य चैष स्वभावो मूढत्वाद्यत्किंचनभाषित्वं तत्स्वभावालोचनमन्वेपणं
 अतन्मर्षितान् धर्मितव्यमेव, चशब्दः समुच्चयार्थः, उत्तरोत्तररक्षार्थमिति, परोक्षाक्रोशात् प्रत्यक्षाक्रोशनमुत्तर, प्रत्यक्षाक्रो-
 शात्ताडनं, ताडनान्मार्णं, मारणाद्धर्मभ्रंशनं, परोक्षाक्रोशानां क्षमया प्रत्यक्षाक्रोशनं रक्षितं भवति, एतमुत्तरत्रापि, अस्ति हि किय-
 दपि मन्दागमाक्रोन्दुर्मयि यतः परोक्षमाक्रोशति न प्रत्यक्षं, दिष्टयेति तृतीयैरुचनप्रतिरूपको निपातः प्रसादवचनः प्रशंसाचनो
 न, अयमेव च प्रमादो मम, इदमेव वा साधु यन्मां परोक्षमाक्रोशति, न प्रत्यक्षमित्येव एव लाभः, लौकिकः स्वल्पयमाभाषकः-
 अयमेव मे लाभ इत्येवं मंत्र व्याख्या, किंचान्यदालम्बनमाश्रित्य क्षमा कार्याः, तदभिधीयते-स्वकृतकर्मफलभ्यागमाच्च
 (१८६-४) चन्मान्तरेणोपात्तस्य कर्मणः स्वकृतस्यायं विपाको मम यदाक्रोशति ताडयति च परः, स तु निमित्तमात्रं कर्मोद-
 गस्य, यस्मात् द्रव्यक्षेत्ररालभावापेक्षः कर्मणासुदयो भगवद्भिराल्यातः, स्वकृतं च कर्मानुभवितव्यमभ्यंतया निकाचितं तपसा
 ना धुपपीयमिति क्षमितव्यमेव, किंचान्यदालंनं क्षंतुमनमा विधेयमिति, क्षमागुणांश्चेत्यादि, क्षमाया गुणाः-ज्ञानादिवृद्धि-
 हंतो अनायामादयः तांशानुचिन्त्य क्षमामेव विदधीत, आयासो-दुःखहेतुश्रेष्ठाविशेषः प्रहरणसहायान्वेषणासंभवावेशरुणविलो-
 चनसंदेहप्रनाहासुलप्रहारवेदनादिकृताद्विपरीतोऽनायासः-स्वस्थता, आदिग्रहणात्तत्प्रत्ययकर्मप्रायश्चित्ताभावः शुभध्यानाध्य-
 यगायता परगमाधानोत्पादनं तन्निमित्तप्रयत्नान्तरात्तत्प्रत्ययकर्मप्रायश्चित्ताभावः शुभध्यानाध्य-
 येति क्षमाधर्मः । मृदुः-अस्तन्धस्तद्भ्राजस्तन्कर्म वा मार्दनं, तल्लक्षणप्रदर्शनायाह-नीचैर्बुद्ध्यनुत्सेकाविति-(१८६-८)

नीचैर्वृत्तिः—अभ्युत्थानासनदानाञ्जलिग्रहयथाहविनयकरणरूपं नीचैर्वर्त्तनं उत्प्रेकश्चित्रपरिणामो गर्भरूपस्तद्विपर्ययोऽनुत्प्रेकः
 संसारस्वभावं भावयतोऽसमंजसं मिशिष्टजातिकुलादिसंपदः कदाचिदेवासाद्यन्ते कदाचिद्धीनाः, ततश्च न गर्भपरिणाममास्कन्दती-
 त्येतेदेवाह—मदनिग्रहो मानविधातश्चेत्यर्थः, मद्यतेऽनेनेति मदो—जात्यादिमदः तस्य निग्रहः—उदयनिर्गोघः कदाचिदुदितस्य
 वा वैफल्यापादनं, मानविधातश्चेति मनो—मूलप्रकृतिः यद्विजृम्भणादेते प्रादुःप्यंति जात्यादिमदास्तस्य विधातो—मूलोत्कृत्तं
 इत्यर्थः, तद्घाते चावश्य भावी जात्यादिमदिनाशः, तन्निरूपणार्थमाह—तत्र मानस्येत्यादि, तत्रेति वाक्योपन्यासायर्थः, स्या-
 नानि—भेदाः इमानिति प्रत्यक्षीकरोति, परस्यानुभवमनुत्पादयति, तत्रथेत्यादिनोदाहरति, जात्यादीनि वीर्यान्तान्यष्टौ स्थानानि,
 तत्र जातिः—पित्रन्वयः प्रख्याततमवशता जातिः—जन्म आत्मलाभः पंचेन्द्रियादिलक्षणा वा तथा गर्भवुद्धहति, विशिष्टजातिरहमिति,
 निदितकर्मपरिणामस्तु निरुणाद्वि जातिमदः, स्वकृतकर्मफलभुजो जीवा नानाजातीरुच्चाचः प्रपद्यन्त इति न श्रेयो जातिमदः,
 मात्रन्वयः कुलमुग्रभोजादि वा, तेनापि मदो न युक्त एव, जात्यादिमाननदिति, रूपं शरीरायनानां सन्निवेशशेषो लान-
 ष्ययुक्तिस्तेनापि कश्चिन् माद्यति, तत्प्रतिषेधस्तदुत्तरकारणालोचनान्भवति, तत्रार्थं कारणं मातुरोजः पितुः शुक्रं, उत्तरकारणं
 जननीग्रशस्तग्रस्तान्नस्तनपानराम्भ्यवहारो रसहरणेत्येवमामृपतो न प्रतिभाति रूपमदः, त्वङ्मांसास्थिपुरीपपूयाद्यशुभभान्तरात्,
 ऐश्वर्यमदो धनधान्यमम्पत्प्रभवः धनं रजतचामीरुमरकतादि गोमहिष्यजाविक्रादि च त्रीहितिलमुद्गरमापगोधूमयवकंवादि धान्यं
 तेनापि कर्म्मनिुभावाद्ग्राप्तेन वा संरक्षमाणेन क्लेशकारिणा अक्राण्डभंगुरेणायत्यामायासनहुलेन को मद इत्येवं प्रत्याच-
 क्षीत, वाचकेन त्वेतदेव बलसंज्ञया प्रशमरतावुपात्तं, तच्च त्रिधा—शरीरस्वजनद्रव्यबलं, ईश्वर्यग्रहणात् स्वजनद्रव्यबलपरिग्रहः

नरीरपलं तु वीर्यग्रहणान् पृथग्गृहीतं, वीर्यबलस्य प्राधान्यप्रकाशनार्थं, विज्ञानं-बुद्धिश्चतुर्विधा ओत्पत्तिकी वैनयिकी कर्मजा पारिणा-
 मिनी चेति, तत्रोत्पत्तिकी अष्टाश्रुतपूर्वे वस्तून्पुनते तत्क्षण एव समासादितोपयतनाऽव्याहृतफला भरतरोहकादेरिव भवति,
 गुर्वादिनिपातुष्टानाम्यामत्रिशेषप्रभवा वैनयिकी ऐहिकामुष्मिकफलसम्पादिनी प्रस्तुतकार्यनिस्तरणसमर्था धर्म्मोदिविबिर्गशास्त्रा-
 र्थग्राहिणी न पुत्रागमनकारणहस्तिनीपरिज्ञायिनैमिचित्कस्येव, कर्मजा पुनः धीः साधुकारफला, अनाचार्यजं कर्म, तत्र पुनः पुनरु-
 पयोगान् प्रतिक्षणमभ्यस्यतस्तादृशी बुद्धिरुत्पद्यते येन प्रथमादिकर्म्मोत्तिशायी पाश्चात्यं कर्म्मोपजायते, सौवर्णिककृपीबलतंतुवा-
 यांदरिन, पारिणामिकी तु वयोनिपाकलब्धजन्मा परमहितनिःश्रेयसफला पंचावयवादिसाधनानुसारिणी भवत्यभयकुमारदेरिव,
 यथामंभत्रमित्यं लब्धया बुद्ध्या अहमेन बुद्धिमामिति मन्यमानः परान् परिभवति शेषं जगद्, मदसमुद्धतस्य परपरिभवपरिवा-
 दान् स्वोत्तर्यागाशुभं कर्म्म नीचैर्गोत्रादि बन्धमेति यदनेकभवपरम्परासु परिनिष्ठास्यतीति सद्योऽनृत्य बुद्धिर्गर्वमित्यं चिंतयेत्-
 बुद्धयो हि विनयाधानहेतवः सर्वदा, न जातुचिदहंकारस्य कारणीभवंति, मानपरस्य च विनयखण्डनमवश्यंभाधि, विनयहीनस्य
 न धर्म्मतपसी निष्फले सातामिति विज्ञानमदो यत्नेन महता विवर्जनीयः। श्रुतं-आप्तप्रणीत आगमः तत्परिज्ञानात् माद्यति-अह-
 मेव जाने नापर इति, श्रुतमदान्यथ बालिशमेव पर मन्यते, श्रुतमदं च निजिष्टुरित्यं आलोचयेत्-त्रकर्पाप्रकर्षदृष्टित्वात् क्षयो-
 पशमस्य सन्ति मत्तोऽन्येऽपि बहुश्रुताः, मदाचिदहमन्येभ्योऽल्पश्रुतोऽतिगहनार्थत्वादागमानां, अवगतश्रुतोऽपि वा दुरधिगतदर्थः
 स्यामिति श्रुतमदत्यागः श्रेयान्, अपिच-चतुर्दशपूर्वधरेष्वपि पदस्थानकमवघुण्यते यदि तत्र का कथा शेषश्रुतधरेषु?, श्रुतज्ञाना-
 परणक्षयोपशमवैचित्र्यादधिगतमकलश्रुतेनापि परिहार्यः श्रुतमद इति । लंभनं लाभः-प्राप्तिः विशिष्टफलस्य, सत्कारसन्मानादयः

नृपतिसन्मित्रभृत्यस्वजनेभ्यो विज्ञानतपोऽभिजनशौर्याद्याधिक्यादहं लभेयं, अपरः प्रयत्नवानपि न लभत इति स्वलाभेन मा-
 यति, तथा मकलजनवह्नुभतां च प्राप्तोऽहं, अयमपरो न कस्मैचिद् रोचते, वचनमप्यस्य नादरयन्तीति, सर्वोऽप्ययं लाभमदः,
 न त्वेवं निग्रहीतव्यो-लाभान्तरायकर्मोदयादलाभो लाभान्तरायकर्मक्षयोपशमाच्च सत्कारादिलाभः संसारे परित्रमतो जीवस्य
 कादाचित्को, नतु शाश्वतः, कर्मायत्तत्वात्, संसारानुबन्ध्येवेति लाभमदत्यागः श्रेयस्करः, बाह्यभ्यक्तप्राप्तिरपि कर्मोदयजनितैव
 संशरिणां च सुलभेति बाह्यभ्यक्तलाभमदः परिवर्जनीय इति । वीर्यं पराक्रमः शक्तिरूत्साहः सामर्थ्यमतिशयवती चेष्टति पर्यायाः,
 वीर्यान्तरायधयोपशमात् प्रादुरस्ति वीर्यं बलविशेषः तेन वीर्येण माद्यतीति वीर्यमदः तस्य प्रतिक्षेपः संसारानुबंधित्वचित्नात्,
 संसारानुबंधी वीर्यमदः कषायरूपत्वाद् वीर्यस्य चाशाश्वतत्वात्, तथाहि-चलिनोऽपि पुरुषाः क्षणेन विबलतामुपयान्तो दृश्यन्ते,
 निर्वलाश्च बलवन्तः संस्कारवशादाशु जायंते, तथा व्याधिजरामृत्युरिषद्भूतबलेषु चक्रवर्तिहरिनरपतयोऽपि सीदंति ससुराः, किमु-
 तान्ये पृथग्जना इति वीर्यमदादुपरपः श्रेयान्, इतिशब्दो मदस्थानानामियत्तामावेदयति, मौलान्येतावन्ति, स्रक्षमप्रभेदास्त्वेषां भूयास
 इति ॥ सम्यति सामान्येन सर्वमदस्थानेषु दोषानाविर्भावयन्नुपसंहरति-एभिर्जातियादिभिरित्यादि (१८६-११) उक्तलक्षणैर्जात्या-
 दिभिर्मतः-अहंमानी परनिदायामात्मप्रशंसायां च सक्तस्तीव्रेणातिशयवताऽहंकारेणोपहृतबुद्धिर्मलीमसितधिपण इह-
 परलोकाबुभवनीयं कर्मोपचिनोति यद्भाति अकुशलं पापं अशुभफलं, अकुशलमपि बद्धं कदाचित् कुशलफलतया परिण-
 मत इत्यशुभफलग्रहणं, सम्यग्दर्शनं युक्तिसाधनं श्रेयस्तच्चाऽऽख्यायमानमपि न प्रतिपद्यते न श्रद्धते, यत् एतदेवं तस्मादेषां
 मदस्थानानां मार्दवं निग्राहकं तन्निग्राहच धर्म इति ॥ सम्यति मायाप्रतिपक्षं आर्जवं लक्षयति, भावविशुद्धिरविसंवादनं

पार्श्वलक्षणं (१८६-१६) भावाः कायवाद् मनसानि तेषां विशुद्धिः अवक्रता शाब्दविरहितत्वं, मनसोऽपि परिणामः काय-
 शान्तिरुपपत्तेः, तद्गुणानुवृत्तेः, मायावी तु सर्वातिसन्धानपरतया सर्वाभियंकनीयः कष्टपटप्रच्छादितकायादिक्रियः सुहृदेऽपि
 द्रुपति अविस्त्रयादनमचिनाजनमहिंसनमित्यनर्थान्तरं, विनाशनं परिणामान्तरापादनं विसंवादनमुच्यते, न विसंवादनमविसंवादनं
 परिणामांतरापादनमिति, तमेव योगानामविपर्यासं दर्शयति—ऋजुभाव इत्यादिना (१८६-१६) उपधिनिकृत्योर्विशेषः—
 उपधिशब्द च्चादनं स्वाभिसंधेः, निशारो निकृतिः परिभवपरशुद्धिद्वारेण स्वाभिसंधेः साफल्यापादनं, तस्मादेवंविधमार्जवं धर्मः।
 श्रुता लोभप्रतिषेधं शौचलक्षणमाविर्भावयन्नाह—अलोभः शौचलक्षणं (१८७-१) लोभस्तु भावतः परमार्थतोऽभिष्वंगश्चेत्-
 नाचेतनमिथरस्तुधिपयः, लोभदोषाच्च क्रोधमानमायाहिंसाऽनृतस्तेयाव्रह्मपरिग्रहार्जनमलजालेनोपचीयमान आत्मा भवत्यशुचिः,
 तत्रालोभो लोभाभावो, न क्वचिन्मत्त्वं, अलोभस्य हि लोभदोषनिर्मुक्तत्वान्निर्भयत्वं, ततः स्वरहिताभिप्रवृत्तिरित्येतदेव शौच-
 लक्षणं मुख्यमात्मनः, एतदेव स्पष्टयति—भावविशुद्धिर्ममत्वाभावो निस्संगता अपराद्रोहेणात्मार्थानुष्ठानं निष्कल्मषता निष्म-
 लता धर्ममापनमात्रा—जोहरणमुखवस्त्रिकाचोलपट्टकपात्रादिलक्षणास्तास्यन्यनभिष्वंगो, विगतमूर्च्छ इत्यर्थः, यस्मादशुचि-
 भायिकल्मषमन्युक्तो, भावकल्मषं च लोभकषायः तस्मात्तयागः शौचं धर्म इति, शरीरमहावर्णप्रक्षालनादि द्रव्यशौचं,
 तथा प्रागुरूपर्णयेन जलादिना निलंपनिर्गन्धतापादनमागमोक्तेन विधिना कार्यमिति । अवसरप्राप्तं पंचमं धर्मांगं निर्दिदिक्षुराह—
 सत्यर्थं भवं वचः सत्यं (१८७-६) सद्विद्यमानोऽर्थोऽनेकधर्मा, तस्मिन् सत्यर्थं भवं यथावस्थितार्थप्रतिपत्तिकारि सत्यं, नन्वेवं
 मति लुब्धकाय मृगाल्यानमपि सत्यं स्यात्, एवं तर्हि सच्छब्दः प्रथमार्थः, प्रशस्तोऽर्थः सन्—न पापहेतुः तस्मिन् सति भवं सत्यं,

पदान्तरसमाश्रयणं वा-सद्ग्रथो (वा) हितं सत्यमिति; सन्तो जीवा एव गृह्यन्ते, हितशब्दोपादानात्, न ह्यजीवसंबन्धि किञ्चित्
 हितमस्ति अतोऽप्रशस्तार्थव्यावृत्तिः, सामान्येन वा जीवाजीवेभ्यो हितं, अनेकपर्यायकलापभाजोऽर्थाः तेषां यथावस्थितविवक्षित-
 पर्यायप्रतिपादनं सत्यं, एतदेव तेभ्यो हित यद्यथार्थप्रतिपादनमिति, तस्येदानीं सत्यवचनस्य विशेषगुणानाचष्टे-तदनन्तमिति,
 अनृतं-भूतनिह्वयः अभूतोद्भावनं विपरीतं कदुकसावधादिवचनं, नाश्रुतमननृतं, ननु च सत्यपर्याय एवायं, सत्यमेतत्, तथापि
 वक्ष्यमाणोत्तरगुणव्याख्यार्थं पुनर्वचनं, पौरुषं-रूक्षं स्नेहरहितं निष्ठुरं-परपीडाकारि न परुषमपरुषं, तत्राविनेयेषु माध्यस्थ्यभावना
 विनेयेषु तु सौम्यवाग् अपरुषं, पिशुनं-प्रीतिविच्छेदकारि द्वयोर्वहूनां वा सत्यासत्यदोषाख्यानात्, न पिशुनमपिशुनं, सभाहं सभ्यं
 न सभ्यमसभ्यं-सभासु विराहितं, विदग्धसभासु गुह्यप्रकटनमर्मोद्घट्टनवचनवत्, तस्य प्रतिषेधो नासभ्यमेव सभ्यं, चपलः-
 अनालोचितमायी तद्वचनमपि चपलं तच्च दोषोत्क्षेपि भवति, आविलं-कलुषं कपायवशवर्चिनो वचनं नाविलमनाविलं प्रसन्नव-
 चनमितियावत् विरलं विश्रम्यभाषणं सविच्छेदत्वाच्च श्रोतुरनादवाक्यव्याहरणाच्छ्रवणवैरस्यं करोति न विरलमविरलमनुसंत-
 तमिति, सम्भ्रान्तमुच्छ्वासकरं न संभ्रान्तमसंभ्रान्तं, अतिस्वरितं वा संभ्रान्तमनुच्छ्वासन् भाषयेत्, अव्यक्तवर्णपदालापत्वाद् अप्र-
 त्यायकं वा श्रुतिविरसाक्षरमप्ररोचकमेव स्यात्, मधुरमिति प्रसन्नपदवद्धितं श्रुतिसुखं सुखावबोधार्थं च, अभिजातमविनयरहितं
 सप्रश्रयं सविनयं संदिग्धमाकांक्षानिवर्त्तने अक्षमं तद्विपरीतमसंदिग्धम्-आकांक्षाविच्छेदकारि निराकांक्षमिति, अस्फुटमनिश्चि-
 तार्थत्वादाह्यनविशीर्णप्रायं विनिश्चितार्थं स्फुटं, अनौदार्यं अत्यौद्धत्यदीपकं तद्विपरीतमौदार्यं, अप्रधानार्थं अनौदार्यं उदारार्थप्रति-
 पद्धत्वादुदारं तद्भाव औदार्यं तद्युक्तमौदार्ययुक्तं, विद्वज्जनमनोरजने असमर्थं ग्राम्यं न ग्राम्यमग्राम्यं पदार्थाश्च विवक्षितानभि-

व्याहृतीति पदार्थाभिव्याहारं अग्राम्यत्वात् पदार्थानभिव्याहरीति विद्वज्जनाभिमतान् इत्यग्राम्यपदार्थाभिव्याहारं, शीभरं वि-
 कृत्यकं विमर्दकरं न शीभरमशीभरं आश्वेव प्रस्तुतार्थपरिसमाप्तकारि, अरागद्वेषयुक्तमिति मायालोभाभ्यां कोपमानाभ्यां
 चायुक्तं, यवनान् सूत्रं गणधरप्रत्येकयुद्धस्थविग्रान्धितं तस्य यो मार्गः उत्सर्गापिवादलक्षणः तदनुसारेण प्रवृत्तार्थं प्रस्तुतार्था-
 दनपेतमर्थं शुश्रुज्जनोऽर्थी तस्य भावः-चित्तं तद्ग्रहणसमर्थं तदावर्जनसमर्थं तदेवंविधं आत्मपरानुग्रहसमर्थं भवति,
 निरुपधं-मायारहितं देशे यद् यत्र यस्वार्थस्य प्रसिद्धं तद्देशोपपन्नमविरुद्धं कालोपपन्नं यद्यत्र काले भण्यमानं न परस्योद्देशकारि
 भवति, प्रलायापेक्षमित्यर्थः, अनवयमरहितं अर्हच्छासनं द्वादशाङ्गं प्रवचनं तत्र तेन वा प्रशास्तमनुज्ञातं यत् तत्कार्यप्रयत्न-
 गहितं मुत्तवमनाच्छादितवदनविवारः पाणितलस्थगितमुखो वा, मितमिति यावता विवक्षितकार्यप्रतिपत्तिः तावदेव, न त्वपरिमितं,
 याचनमभीष्टमथग्रहादिविषयं प्रच्छन्नमुत्पन्नसंदेहस्य मार्गादिद्वयार्थविषयं प्रद्वन्द्व्याकरणमन्येन शृष्टः प्रवचनाविरुद्धं व्याक-
 रोतीति, तदेवमनृतपरुषाद्यपोष्य तद्विपर्ययेण सत्यमन्वेष्टव्यमिति, याचनाप्रच्छन्नप्रद्वन्द्व्याकरणेषु चतुर्ध्वेव प्राधान्येन साधोवर्गि-
 व्यापारो, नान्यत्र, निष्प्रयोजनत्वात्, स्वाध्यायवाचनाद्यपि न कर्तव्यमिति चेत्, तन्न, आत्मसंस्कारार्थो वाचनादिर्यत्नः, संस्कृ-
 तात्मा न त्रिष्वेव याचनादिषु व्याप्तिरयत इति, अथवा मुमुक्षोर्मुक्त्यर्थे यत्ने यदुपकारकं यचनं न तस्यास्ति निषेध इति । सम्प्रति
 संयमोऽभिधीयते योगनिग्रहः (१८७-१३) संयमः योगा मनोवाकायलक्षणास्तेषां निग्रहः प्रवचनोक्तविधिना नियमः,
 एवमेव गन्तव्यं एवं श्यातव्यं एवं चिंतयितव्यमिति, एष संयमोऽभिधीयते, स सप्तदशविधः संयमेत्यादि, स इत्यंरूपः
 संयमः सप्तदशप्रकारो भवति, तद्यथेत्यनेन तान् प्रकारानभिमुखीकरोति, पृथिवीकायिकसंयमः पृथिवी कायः-शरीरं येषां

ते पृथिवीकायिकाः, एवं चेन्मत्त्वर्थीयाभावः, उच्यते, पृथिवीकायशब्दस्य जातिशब्दत्वाद्भवत्येव मत्वर्थीयः, कृष्णसर्पवान् बल्मीक
 इति यथा, अथवा ज्ञापकाद्भवति 'इह्यार्योः शत्रुकच्छिणी'ति, पृथिवीकायिकजातौ जातेर्वा संयमः-सम्यग् यमः-उपरमो
 निर्गृहीतरित्यर्थः, ये जीवाः पृथिवीशरीरास्तेषां संघट्टपरितापव्यापत्तीर्मनोवाक्कार्यैः कृतकारितानुमतिभिश्च परिहरतीत्यर्थः, एवं सर्वत्र,
 यावन् पंचेन्द्रियसंयमः, प्रेक्ष्यसंयम इत्यत्र क्रियापदाध्याहारः, प्रेक्ष्य क्रियामाचरन् संयमेन युज्यते, प्रेक्ष्येति चक्षुषा दृष्ट्वा
 स्थण्डिलं बीजजन्तुहरितादिरहितं पश्चाद्दूर्ध्वं निषद्यत्वग्वर्चनस्थानानि विदधातीत्येवमाचरतः संयमो भवति, उपेक्ष्यसंयमः व्या-
 पार्यन्व्यापार्यं चेत्यर्थः, एवं च संयमो भवति, साधून् व्यापारयतः प्रवचनविहितासु क्रियासु संयम इति व्यापारणमेव, अ-
 व्यापारणं उपेक्षणं गृहस्थान् स्वक्रियासु अव्यापारयत उपेक्षमाणस्य-औदासीन्यं भजतः संयमो भवति, अपहृत्यसंयम इति
 श्लोद्धय-परिवर्ज्यं संयमं लभते, बह्वपात्राद्यतिरिक्तमनुपकारकं चरणस्य वर्जयतः संयमो भवति, भक्तपानादि वा संसक्तं विधिना
 परित्यजत इति, प्रेक्षिते स्थण्डिले रजोहत्या प्रमार्जनमनुविधाय स्थानादि कार्ये, पथि वा गच्छतः सचित्तमिश्रपृथिवीकायरजो-
 ऽनुरंजितचरणस्य स्थण्डिलत्वं क्रामतोऽस्थंडिलाद्वा स्थण्डिलं प्रमृज्य चरणौ संयममात्त्वमागार्यादिरहिते, अन्यथा त्वप्र-
 मार्जयत एव संयम इति। कायसंयम इति धावनवल्गनोत्सवनदिनिवृत्तिः शुभक्रियासु च प्रवृत्तिः, वाक्संयमो हिंस्रपरुषादि-
 निवृत्तिः शुभभाषायां च प्रवृत्तिः, मनःसंयमः अभिद्रोहाभिमानेर्ब्यादिनिवृत्तिः धर्मध्यानादिषु च प्रवृत्तिः, उपकरणसंयम
 इत्यजीवकायसंयमः, अजीवकायश्च पुस्तकादिः, तत्र यदा ग्रहणधारणशक्तिसम्पद्भोजोऽभवन् पुरुषा दीर्घायुपथ्य तदा नासीत्प्र-
 योजनं पुस्तकैः, दुष्पमानुभावात् परिहीर्णैर्ग्रहणधारणादिभिरस्ति नियुक्त्यादिपुस्तकग्रहणानुज्ञेत्येवं यथा कालमपेक्ष्यासंयमः संयमो

वा भरतीति संयमो धर्मः ।

सम्यति तपः प्रस्तावायातमुच्यते-तपो द्विविधमित्यादि (१८८-१) तपतीति तपः, कर्त्तर्यसुन्, संयमात्मनः शेषाशय-
विशेषनार्थं आराभ्यन्तरतापनं तपः, शरीरेन्द्रियतापात् कर्मनिर्दहनाच्च तपः, अपर आह-विशेषेण कायमनस्तापविशेषात् तपः,
द्विविधमिति बाबमभ्यन्तरं च, बाबमिति बाबद्रव्यापेक्षत्वात् तीर्थिकगृहस्थादिकार्यत्वाच्च, अभ्यन्तरं अन्यतीर्थिकानभ्यस्तात्वाद्
अन्तःकणव्यापारस्य प्राधान्यात् अनपेक्षत्वाच्च, अन्ये त्वाहुः-परप्रत्यक्षं बाह्यं, स्वप्रत्यक्षमभ्यन्तरं, अथवा आतापनादिः काय-
नेन्द्रियस्तपो बहिर्लक्ष्यत इति बाह्यं, अनशनान्दिभ्योऽपि बहिस्तरां वर्त्तत इति तदुपलक्षितं बाह्यं, नैवं प्रायश्चित्तादिः, तत् परस्ता-
नुपरिषाद्वृश्यते अनशनानामौदार्यादि प्रायश्चित्तपिनयादि च यथाक्रमं, इह त्वशून्यार्थं पुरुषविशेषचरितं प्रकीर्णकं कवलहार-
दिनियतमनेकविधं तत्रयेत्यादिना दर्शयति, यववस्त्रमध्ये चन्द्रप्रतिमे द्वे (१८८-२) मध्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते,
यत्रमध्या वज्रमध्या च चन्द्रप्रतिमे इति चन्द्रतुल्ये, यथा चन्द्रस्य कलावृद्धिः प्रतिवासरं एवं भिक्षाकवलवृद्धिः यथा चन्द्रस्य
हानिः प्रतिदिनं तथा भिक्षाकवलहानिरिति, तत्र यवमध्या चन्द्रप्रतिमा शुक्लप्रतिपदारंभादभावस्यांता, प्रतिपद आरभ्य यथा
चन्द्रस्य कलावृद्धिस्तथा भिक्षावृद्धिः कवलवृद्धिर्वा यावत् पौर्णमास्यां पंचदश कवलाः ततः कृष्णप्रतिपद्यपि पंचदश कवलाः
एवमेकरूपकवलहान्या यावदभावस्यायामेकः कवल इत्येपा यवमध्या, वज्रमध्या तु कृष्णप्रतिपदारंभा, कृष्णप्रतिपदि पंचदश
कवलानभ्यवहरति, तत्राप्येकैककवलहानिनियंवदभावस्यायामेकः कवलः, शुक्लप्रतिपद्यप्येक एवेति, द्वितीयादिष्वेकैकवृद्धियवित्
पौर्णमास्यां पंचदशेत्येपा वज्रमध्या । कनकरत्नमुक्तावल्प(१८८-२)स्तिष्ठः कनकावली रत्नावली युक्तावली च, तत्र कनका-

वली तावद्गाल्यायत-प्राक्कावत् चतुर्थभक्तं ततः षष्ठमष्टमं, ततोऽपि षष्ठान्यष्टौ, पुनश्चतुर्थषष्ठाष्टमद्वादशचतुर्दशपोडशाष्टा-
 दशत्रिंशतिद्वात्रिंशतिचतुर्विंशतिपञ्चदशत्रिंशच्चतुस्त्रिंशद्भक्तानि, तत पुनश्चतुस्त्रिंशत्संख्यानि षष्ठानि, ततः
 परमेतेदेवाद्यमद् चतुस्त्रिंशद्भक्तादारभ्य प्रतिलोचनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति । अस्यां च तपोदिवसानां त्रीणि शतानि
 चतुरशीत्यधिकानि अष्टाशीतिपारणादिवसप्रक्षेपात् पिण्डः वर्षमेकं मासत्रयं द्वाविंशतिर्दिवसाः, अत्र च प्रथमकनकावल्यां सर्वका-
 मगुणिनेन पारणाविधिः, द्वितीयकनकावल्यां पारणके मर्वनिर्विकृतिकं पारणीयं, तृतीयस्यां पारणविधिलेपकृताहारेण, चतुर्थ्यां
 पारणविधिराचान्तेन परिमितभिक्षेणेति, एवमासां चतसृणामपि कालः पंच वर्षाणि मासद्वयमष्टाविंशतिर्दिवसा इति । सम्प्रति
 रत्नावल्याः स्थापना, चतुर्थषष्ठाष्टमानि, ततोऽष्टमान्यष्टौ, पुनश्चतुर्थषष्ठाष्टमद्वादशचतुर्दशपोडशाष्टादशत्रिंशतिद्वाविंशतिच-
 तुर्विंशतिपञ्चदशत्रिंशच्चतुस्त्रिंशद्भक्तानि, ततश्चतुस्त्रिंशत्संख्यान्यष्टमभक्तानि, ततः परमाद्यमद् चतुस्त्रिंशद्भक्ता-
 दारभ्य प्रतिलोमं न्यमनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति, अस्याथाष्टाशीतिः पारणादिवसास्तैः सह तपोदिवसा एकस्वीकृताः
 षण् षडितः कालो वर्षं पंच मामा द्वादश दिवसाः, चतस्रो रत्नावल्या इत्येव ऋशिः संवत्सरादिश्चतुर्गुणो, जातो वर्षाणि पंच नव
 मामा अष्टादश दिवसाः, पारणाविधिः पूर्ववत् । साम्प्रतं मुक्तावली-तत्रादौ चतुर्थपष्टौ-ततश्चतुर्थ्याष्टमे ततश्चतुर्थद्वादशे चतुर्थ-
 चतुर्दशे चतुर्थपोडशे चतुर्थाष्टादशे चतुर्थत्रिंशतमे चतुर्थद्विंशतमे चतुर्थपञ्चदशे चतुर्थाष्टादशे चतुर्थत्रिंशद्भक्ते
 चतुर्थद्विंशद्भक्ते चतुर्थचतुस्त्रिंशद्भक्ते, अतः परमन्यदर्थं चतुस्त्रिंशद्भक्तादि प्रतिलोमं न्यसनीयं यावत् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति,
 अत्र त्रीणि दिनशतानि षष्ठ्यधिकानि वर्षमेकं, एतच्चतुर्गुणं जातं वर्षं चतुष्टयं, पारणादिनान्यपि क्षेप्याणि, विधिश्च पूर्ववत् ।

तथा अपरमण्डपोत्रियः, मित्रविक्रीडिते द्वे-धुष्टरुगमिहविक्रीडितं महामिहविहीडितं च, तत्र धुष्टरुगमिहविक्रीडितस्य रचना-चतुर्थपष्ठे चतुर्थाष्टमे षष्ठदशमे अष्टमदशमे दशमचतुर्थे द्वादशपोडशे चतुर्दशाष्टादशे चतुर्दशाष्टादशे, पुनराद्याद्धमेन प्रतिलोमं रत्नीयं विंशपोडशादिकं यान् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति, षड्भिश्च दिवसैः सप्तभिश्च दिवसैः परिसमाप्तिः, एतच्चतुर्गुणं तां र्गण्यं दिनान्यष्टाविंशतिः त्रयस्त्रिंशत् पारणादिवसा इति । महत्तः सिंहविक्रीडिनस्य रचना—चतुर्थपष्ठे चतुर्थाष्टमे षष्ठदशमे अष्टमदशमे दशमचतुर्थे द्वादशपोडशे चतुर्दशाष्टादशे चतुर्दशाष्टादशे विंशतिचतुर्विंशे द्वाविंशतिषड्विंशे चतुर्विंशत्यष्टाविंशे षड्विंशतित्रिंशद्भक्ते अष्टाविंशतिद्वात्रिंशद्भक्ते, ततो द्वात्रिंशद्भक्तं, ततः परमाद्याद्धमेन चतुर्विंशत्यष्टादिकं प्रतिलोमं चिरत्नीयं यान् पर्यन्ते चतुर्थभक्तमिति, अस्य च कालो त्र्यमेकं षण्मासा दिनान्यष्टादश, एष कालश्चतुर्गुणो र्ग्याणि षण् मासद्वयं दिनानि द्वादश, शेषं पूर्वम् । तथा पर तपः सप्तसप्तमिकाद्याः प्रतिमाश्चतस्रः सप्तसप्तमिकाद्याः अष्टाष्टमिरा नमनसमिरा दशमदशमिरा चेति, तत्र मत्तकाः प्रथमायामहोरात्राणाम्, एकोनपंचाशद्विंशत्या इत्यर्थः, अष्टाष्टमिराः अष्टाष्टमिरायामहोरात्राणां, चतुःषष्टिदिनानीति, नमनसमिकाया एकाशीतिरहोरात्राणि, दशदशमिकायां दिनमशतं, मत्तं प्रथमायागु अहोरात्रसंख्यागु एकैकभिक्षाशित्तं, सर्वत्रेति चतसृष्वपि प्रतिमासु, प्रथमे सप्तके प्रथमेऽष्टके प्रथमे नमके प्रथमे च दशके प्रतिदिनमेकरभिक्षाशित्तं, द्वितीये मत्तकेऽष्टके नमके दशके च द्विभिक्षाशित्तं, एवं शेषेष्वपि सप्तकादिषु एकैकभिक्षाशुदिः सर्वां यान् मत्तमे सप्तके मत्त भिक्षा अष्टमेऽष्टी नमसे नन दशमे दशभिक्षाशित्तमिति, तथाऽन्यत्तपः सर्वतोभद्रमिति, द्विषिषं तन्-धुष्टरुगमर्तोभद्रं महामर्तोभद्रं चेति, तत्र प्रथमस्य प्रस्तरविधिर्मण्यते, पंच गृहकाणि कृत्या त्रिविंशद्भू च ततो

रचना तपसः कार्यं—चतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशानि प्रथमर्षकौ, द्वितीयस्यां दशमद्वादशचतुर्थपष्ठाष्टमानि, तृतीयायां पष्ठाष्टमद-
 शमचतुर्थानि, द्वादशचतुर्थपष्ठाष्टमदशमानि चतुर्थ्यां, पंचम्यामष्टमदशमद्वादशमचतुर्थपष्ठानि, पारणादिवसाः पंचविंशतिः, कालो
 मामत्रयं दिनानि दश, एष एव चतुर्गुणः वर्षमेकं मासो दश दिनानीति सर्वतोभद्रमुच्यते, तिर्यगूर्ध्वं कर्णयोश्च सर्वत्र दिन-
 राशिः तुल्यः, पंचदशपरिमाण इति, अथवा शुल्लकस्य सर्वतोभद्रस्य द्वितीयो विकल्पः—चतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशानि अष्टमद-
 शमद्वादशचतुर्थपष्ठानि द्वादशचतुर्थपष्ठाष्टमदशमानि पष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्थ्यानि दशमद्वादशचतुर्थपष्ठाष्टमानीति । सम्प्रति म-
 द्ब्रह्मसर्वतोभद्रं भण्यते—सप्त गृहाणि कृत्वा तिर्यगूर्ध्वं च चतुर्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्थ्यानि चतुर्दशपोडशचतु-
 र्थपष्ठाष्टमदशमद्वादशमक्तानि दशमद्वादशचतुर्दशपोडशचतुर्थपष्ठाष्टमानि पष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशपोडशचतुर्थ्यानि पोडशचतुर्थ-
 पष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशानि द्वादशचतुर्दशपोडशचतुर्थपष्ठाष्टमदशमानि अष्टमदशमद्वादशचतुर्दशपोडशचतुर्थपष्ठानि । भद्रोत्तर-
 रचना—द्वादशचतुर्दशपोडशाष्टादशविंशतिभक्तानि अष्टादशविंशतिद्वादशचतुर्दशपोडशमक्तानि चतुर्दशपोडशअष्टादशविंशतिद्वा-
 दशमक्तानि विंशतिद्वादशचतुर्दशपोडशाष्टादशमक्तानि पोडशाष्टादशविंशतिद्वादशचतुर्दशमक्तानीति, दिनानि पंचविंशद्भद्रोत्तरं,
 तथाऽपरं तपः आचाम्लवद्धमानं, अलघणारनालौदनलक्षणमाचारं तद्बद्धमानं यत्र तपसि तदाचाम्लवद्धमानं तस्य प्ररूपणा
 -शक्तावदाचाम्लं ततः चतुर्थं भक्तं द्वे आचाम्ले पुनश्चतुर्थभक्तं त्रीण्येवाचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तं चत्वार्याचाम्लानि पुनश्चतुर्थ-
 भक्तं पंचाचाम्लानि पुनश्चतुर्थभक्तम्—एवमेकैकमाचारं वद्धयता चतुर्थभक्तं च विदधता तावद्धर्धयितव्यं यावदाचाम्लशतं पूर्णं
 पश्यते चतुर्थभक्तं, कालपरिमाणस्य चतुर्दश वर्षाणि मासद्वयं विंशतिदिवसाश्चेति । सर्वतोभद्रमित्येवमादीत्यादियद्गणा-

दनेकप्रकार तपोऽस्ति प्रकीर्णकमिति ज्ञापयतीति पारमर्षयेव प्रसिद्धं प्रवचने, अथवा आदिशब्दसंगृहीता द्वादश भिक्षुप्रतिमाः,
 त्वत्प्रदर्शनार्थमाह-तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमा मासिक्याद्या इति मासिकी आदिर्यासां ता मासिक्याद्याः, तथेति प्रदर्श-
 नार्थः, द्वादशेति इयत्तानिरूपणाय सख्या, भिक्षुः-उद्गमोत्पादनपणादिशुद्धभिक्षाशी, प्रतिमाः प्रतिज्ञाः, मासः प्रयोजन-
 मस्या इति मासिकी, मासेन परिसमाप्तिमायातीत्यर्थः, आ सप्तमासिक्याः सप्तैति विभागं दर्शयति, द्वित्रिचतुःपंचपण्मा-
 साख्याः, एवमेताः सप्त, तथाऽपरास्तिस्रः, प्रथमा सप्तरात्रिकी द्वितीया सप्तरात्रिकी तृतीया सप्तरात्रिकी चेति, एवमेता दश,
 अपरे द्वे-अहोरात्रिकी ? एकरात्रिकी २ चेत्येवं द्वादश, तत्र मासिकीप्रतिज्ञामारूढः साधुभोजनस्यैका दत्तिमादत्ते, तथा पानस्य,
 दायिसा च एलुकस्यान्तः पदमेकं विन्यस्यापर बहिव्यवस्थाप्य ता दत्ति यदि ददाति ततः कल्पते, आदिमध्यावसानगोचर-
 त्रयहिंडी पेडा अर्द्धपेडा गोमूत्रिका पंतगर्बीथिः संबुक्कावृत्तिः गतप्रत्यागता चेति पद्धिगोचरभूमिचारी, एवंविधतपधारीति यत्र
 ज्ञायते तत्रैकरात्रिं कल्पते वासः, यत्र न ज्ञायते तत्रैकरात्रं वा अहोरात्रद्वयं वा वस्तुं कल्पते, न परतः, याचनाप्रच्छनानुज्ञाप-
 नप्रश्नव्याकरणभाषी आगमनविकटनगृहकष्टमूलोपाश्रयत्रयपरिभोगकारी पृथिवीकाष्ठयथाऽऽस्तीर्णसंस्तारकत्रयशायी, कश्चित्त-
 दध्यासिते प्रतिश्रये अग्निं लगयेत्ततो दाहभयान्न निष्क्रामेत, कंठकादिकं पादलग्नमक्षितो वा रेणुकादि नो निर्हेत्, जलस्थला-
 दियु यत्रास्तमेति तपनः ततः स्थानदेकमपि पद न ग्रयाति, विगतजीवेनापि पानकेन हस्तपादादिप्रक्षालनं न करोति, संमुख-
 मापततो दुष्टाश्वहस्त्यादेः पदमेकं पश्चान्नापसंपेत्, एवमादिभिर्नियमविशेषैर्विचित्रा एषा मासिकी प्रतिमेति, द्विमासप्रतिमामारू-
 ढस्यान्धसो द्वे दत्ती पानस्य च, शेषचर्या पूर्ववत्, एवमुत्तरास्त्रापि यावन्तो मासास्तामत्य एव दत्तयोऽपि यावत् सप्तमासिक्यां

गत्त दत्तयः, श्रेयं प्रथमप्रतिमावद्विधानं, प्रथममत्सरात्रिकीं प्रतिमामारूढस्य चतुर्थभक्तमपानकं ग्रामादेर्वहिरुत्तानपाञ्चशायिनो
 निपण्यस्य वा कल्पते स्यात्, दिव्यभानुपैतैर्यग्योनानुपमगानि सहमानस्येति, अन्यत् पूर्ववत्, द्वितीयां मत्सरात्रिकीप्रतिमामारूढस्य
 तदेव चतुर्थभक्तमपानकं च, स्थानं तस्य दंडायतं [मीत्या] लंगणशायिता उत्कृष्टकामनं वा, तृतीयामपि मत्सरात्रिकीं प्रतिमामारू-
 ढस्य चतुर्थभक्तमपानकं च, स्थानं पुनरस्य गोदोहिका वीरासनं आम्रकुञ्जता चेति, अहोरात्रिकीं प्रतिपन्नस्य प्रतिमां पृष्ठ-
 कमपानकं च, वह्निग्रीभादेश्चतुरांगुलान्तरो चरणौ विधाय लंविनवाहोः कायोत्सर्गः स्थानमेकं, श्रेयं पूर्ववत्, एकरात्रिकीं प्रतिमां
 कुर्वन्तोऽष्टमभक्तमपानकं, ग्रामादेर्वहिरियत्प्राग्भास्वतेन कायैनेकपुद्गलनिरुद्धदृष्टिरनिमिपनयनो यथाप्रणिहितगात्रः सुगुप्तेन्द्रिय-
 ग्रामः कायोल्मगावस्थायी दिव्यभानुपैतैश्चानुपमगानि सम्यक्तितिक्षते यस्तस्य भवतीति ।^x सप्तचतुर्दशैकविंशतिरात्रिक्य-
 स्तिन्न इति, नेदं पारमर्षप्रवचनमुपारि भाष्यं, किं तर्हि !, गीतप्रमत्तमेतत्, वाचको हि पूर्ववित् कथमेवंविधमार्षविसंवादि
 नियमीयात्, ध्वजानववोधादुपजातत्रान्तिता केनापि रचितमेतद्वचनकं 'दोद्या सत्तरांदिद्या तइया सत्तरांदिद्या' इति द्वितीया
 मत्सरात्रिकी तृतीया मत्सरात्रिकीति ध्वजनिर्भेदः, द्वे मत्सरात्रे त्रीणि मत्सरात्राणीति सूत्रनिर्भेदं कृत्वा पठित्तमज्ञेन सप्तचतुर्दशैक-
 विंशतिरात्रिक्यस्तिन्न इति^x ।।

एवं तपः प्रकीर्णकमभिधाय त्यागाभिधित्तया आह-वाह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानाद्याश्रयो भावदोषपरित्याग-
 स्यागः (? ८८-७) वाह्याभ्यन्तरोपधिशरीरान्नपानादिराश्रयो यस्य तस्यैवंविधस्य भावदोषस्य परित्यागस्यागोऽभिधीयते, न हि
 निरालम्बनो भावदोषः समस्ति, यथा ह्यशुभं तपसा नादत्ते प्राक्तनं च त्यजति एवं वाह्योपकरणादित्यागोऽपि संबन्धोत्याश्रवद्वाराणि,

तत्रोपरुणं बाह्यं रजोहरणपात्रादि स्थविरजिनकल्पयोग्योपधिः दृष्टयाङ्गमनसोऽभ्यन्तरं क्रोधादिश्चातिदुस्त्वज उपधिः, शरीरं वाऽ-
 भ्यन्तरोपरिब्रज्यमानं च बालमादिग्रहणादौ पग्नहिकं च बहिर्निघादण्डकादिः आश्रयभूतं भावदोषस्य भवति, भावदोषो मूर्च्छां स्नेहः
 गाढ्यादि, संयमसाधनं रजोहरणादीत्येवं धारयति, न पुनः रागादियुक्तः शोभाद्यर्थः, एवंविधस्य भावदोषस्य परित्यागः सर्वप्रकारः
 त्याग उच्यते । मग्नप्रत्याकिंचन्यस्वरूपनिरूपणायाह-शरीरभर्मोपकरणादिषु निर्ममत्वमाकिंचन्यम् (१८८-९) उक्तेन न्यायेन
 भावदोषत्यागं कृत्वा बाह्योपकरणं रजोहरणपात्राद्युपभुञ्जानोऽपि अकिंचन एव भवति, शरीरमाश्रयमात्रमात्मनो यदा च तत् त्यागा-
 हंमद्युचि त्वग्मांसात्थिपंजरं केवलं धर्मसाधनचेष्टायाः संयमभरथमायाः सहायके वर्त्तते तदिदं शकटादावधोपांजनवदाहारादिनो-
 पग्राह्यं, नत्वयवमन्निवेशशोभार्थमिति, निर्ममत्वमाकिंचन्यं, धर्मोपकरणं रजोहृत्यादि प्रमार्जनादिकार्यप्रसाधनाय व्याप्रियत इति
 संयमोपरुणमत्रापि निर्ममत्वमाकिंचन्यमिति । ब्रह्मचर्यस्वरूपनिर्दिधारणया ग्राह-न्नतपरिपालनायेत्यादि (१८८-१०) आकिं-
 चन्यव्यवथितौ ब्रह्मचर्यं परिपालयेत्, तच्च ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवामलक्षणं, गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यमिति, दृष्ट्वादात्त्या ब्रह्म ब्रह्मणि चरण-
 मात्मारामत्वमरक्तद्विष्टात्मनि व्यवस्थानं.अब्रह्मणश्च विनिवृत्तिव्रतं, मैथुनवर्जनं प्राधान्येन, तत्परिपालनाय गुरुकुले वसितव्यं, यद्यपि
 मनोज्ञामनोज्ञविषयरागविरागविमृक्तिर्ब्रह्मचर्यं तथापि प्रधानत्वेन विवक्षा मैथुननिवृत्तेरेव, तत्परिपालनार्थं च भगवद्भिन्नैव गुप्तय
 उपदिष्टाः, यमतिरुथानिपद्येन्द्रियकुड्यान्तरस्पर्शक्रीडितप्रणीताहारातिमात्रभोजनविभूषणाख्याः, ज्ञानसंबद्धनार्थं च गुरुकुलवासो,
 यथोक्तमपि-“शाणस्प होइ भागी थिरयरओ दंसणे चरित्ते अ । धण्णा आवकहाए गुरुकुलवासं न मुंचंति ॥१॥” कपायाः क्रो-
 धादयः तेषां परिपाकः परिणतिरुपगमः क्षयो वा तदर्थं च गुरुकुलवासोऽभ्युपेयः, गुरुरहितस्य हि परिणामवैचित्र्याद्विकथादिदोषा-

दमजनसर्पादमत्क्रियासंगादनुश्रुतोगामित्वदोषात् मधं एव मोक्षमार्गाद् भ्रंशः स्यात्, तस्माद् आप्राणिताद् गुरुकुलवाम
 आश्रेयः, गुरुकुलवासंन चाखतंत्रीकृतस्य ज्ञानदर्शनचरणव्रतभावनागुह्यादिपरिवृद्धिः, अत एव साधोर्द्विसंगृहीतत्वमाचार्योपा-
 ध्यायाभ्यां, निर्ग्रन्थ्याः-साध्यास्तु प्रवर्तिनीसंगृहीतत्वं च, तदेव च पर्यायशब्दैराख्यातमादराश्रनार्थमस्वातंत्र्यं गुर्वधीनत्वं
 गुरुनिर्देशावम्यायित्थमिति। आचार्यग्रहणाच्च पंचाचार्याः प्रोक्ताः, प्रत्राजकः व्रतादेरारोपयिता, दिगाचार्यः सचिताचितमिश्र-
 वन्धनुज्ञायी, श्रुतोद्देश्य श्रुतमागममुद्दिशति यः प्रथमतः, एवं उद्देश्यगुर्वपाये तदेव श्रुतं समुद्दिशत्यनुजानीते वा यः स्थिरपरिचित-
 कारयित्वत्वेन मम्यगधारणानुप्रवचनेन च न श्रुतममुद्देश्य, समुद्देशानुज्ञयोरैककालत्वात् समुद्देशसंगृहीतमनुज्ञानं, आम्नायः-आग-
 मस्तस्योत्सर्गापवादलक्षणो यस्तं वक्तीत्याम्नायार्थवाचकः, पारमार्थप्रवचनार्थकथनेनानुशाहकोऽक्षनिपद्यानुज्ञायी पंचम आचार्यः,
 तस्य ब्रह्मचर्यस्येत्यादि(१८८-१६) पुनरपि तद्ब्रह्मणह्दीकरणार्थं ब्रह्मचर्यस्य विशेषगुणाः ख्याप्यन्ते, इमे इति प्रत्यक्षीक्रियंते,
 विशेषण-अतिशयेनोपकारित्वाद्द्विशेषगुणा अवल्लविरतिव्रतस्य यथोक्ता भावनाः प्राक् पंच, स्यञ्जालोचनापूर्ववतिस्मृतिवृष्यसका-
 मकथनेभ्यः संमत्कदावमथाच्च विरतयो भावनाः ब्रह्मणः, इष्टाश्च शुभा ये स्पर्शादयः शरीरविभूषणा च तत्रानभिनन्दित्वं-तत्-
 प्राप्ताप्यपरितुष्टिर्मनयोऽप्रमादः अरक्तद्विष्टतेत्येवं ब्रह्मचर्यं जायत इति, तदेवं क्षमया क्रोधं निहन्यात्, निहतक्रोधो नीचैर्बृच्यनुत्से-
 काभ्यां मार्दवं धारयेत्, त्यक्तभद्रस्थान आर्जवं भावयेद्, भावदोषवर्जनेन निगूढदोषां मायामर्जवेन प्रकटीकृत्य शौचमाचरेत् अलो-
 भसंश्रयेण, लोभाशुचित्वमलोभशौचिन संशोध्य शुद्धात्मा सत्यं ब्रूयात्, सत्यभाषी सप्तदशविधं संयममनुतिष्ठेत्, संयतात्मा शेषा-
 श्रयविश्रोधनार्थं तपश्चरेत्, ततो ब्राह्मण्यपि धर्ममाधनानि सृजेत्, विद्यमानेऽपि धर्मोपकरणेषु सुहृत्संबंधिषु

न निःस्पृहत्वाग्निर्मन्त्राख्यमाकिंचन्यं भावयेत्, सत्याकिंचन्ये ब्रह्मचर्यं परिपूर्णं भवतीति ॥ एतं परमविशुद्धलक्षणं धर्मं व्ययस्थितः
 पूनरप्याग्नेशोपशुगुणार्थं जगद् द्वादशभिः स्वतन्त्रविभज्य अनुचितयेदित्याह—

अन्तिग्याशरणसंसारैरुत्तान्यत्वाश्रवसंवरनिर्जरालोकयोधिदुर्लभधर्मस्वाख्यात-

त्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ०.-७ ॥ सूत्रम् ॥

गत्रानित्याद्यो धर्मस्याख्याताताः क्रतुद्वन्द्वाः विहितभावप्रत्यया अनुचितनशब्देन मह क्रतुपटीतत्पुरुषसमामाः समानाधिक-
 रणमनुप्रेक्षाशब्देन मह सम्यत्तिपद्यन्ते, अपरे पठन्ति अनुप्रेक्षा इति, अनुप्रेक्षितव्या इत्यर्थः, अपरेऽनुप्रेक्षाशब्देमेकचनान्तरसमीचीयते,
 तत्रार्थानित्यादिचिन्तनमनुप्रेक्षोच्यते, बहुचनान्तरानित्यादिचिन्तनाऽनुप्रेक्षा इति, एता द्वादशानुप्रेक्षा इत्यादि (१८९-३)
 भाष्यं, एता इत्यनित्यादिसा परामृष्यन्ते, द्वादशेति द्वादशानं, नाधिका न्यूना वा, अनुप्रेक्षणमनुप्रेक्षा, अनुप्रेक्षयन्ते अनुचिन्त्यन्ते
 इति गानुप्रेक्षाः, तत्र तास्यनित्या भावना तानद्भृष्यन्ते-अभ्यन्तरं शरीरद्रव्यं, जीवप्रदेशैव्यासित्वात्, बाह्यानि श्रय्यासनवस्त्रादीनि,
 प्रादिग्रहणादीपिसौपग्रहि कोपधेःममस्तस्य ग्रहणं, तत्र शरीर तावज्जन्मनः प्रभृति पूर्वमप्यथानं जहदुत्तरामपस्थामास्कन्दत् प्रतिक्षणम-
 न्यथा अन्यथा च भवत्तराजैरितमकलायवं पुद्गलजालविरचनमात्रं पर्यन्ते परित्यक्तमन्निवेशविशेषं जीर्यत इत्यनित्यमेव, परिणामा-
 नित्यत्वात्, एवमनागत एवानुप्रेक्ष्यमाणस्य तत्राभिप्रेक्ष्यः-स्नेहप्रतिबन्धो न भवति, तत्र स्नेहाभ्यजनोद्धर्चनमर्दनस्नानविभूषादिपु
 निःस्पृहस्य धर्मध्यानादिषु व्यासंगो भवति, आगमेऽप्यभिहितं-“जपि इमं सरीर इदं कृतं पियं मणुष्यं” इत्यादि, श्रय्या-प्रतिश्रयः
 संस्मरणपट्टरादिः-संस्मारफलरादिनां आगमं गोमयपीठकादि वस्त्रं कल्पचोलपट्टकादि प्रतिदिवसं रजसा विपरिणम्यमानं सर्व-

प्रकारं यो गन्धिवंश्यायां विहाय विद्यारास्तां प्रतिपद्यत इति भावनाभ्यासान्न तेषु ममत्वं भवति, केवलं धर्मसाधनमिति ग्रहणं, मय्यसंगो गाक्षानित्या (१८९-५) इति, यावन्तः संयोगा ममसंबन्धाः क्वचिद्राह्याभ्यन्तरेऽव्यैः तेऽनित्याः, यतः संयोगेन वियोगान्तेन भवितव्यं, यथावतः गन्धर्वं वाह्याभ्यन्तराणां द्रव्याणामित्येवं चिन्तयेत्, यस्माच्चैवं चिन्तयतः तेष्वभिव्यंगो न भवति, स्नेहप्रतिबंधः, एतदंवाह-मा भूत् एतद्वियोगजं दुःखमित्यनित्यानुपप्रेक्षा । (१८९-६) तैर्वियोगो वाह्याभ्यन्तरेऽव्यैस्तद्वियोगे ज्ञानं दुःखं शरीरं मानसं वा तन् मा भूदित्यनागतमेवेत्यनित्यानुपप्रेक्षा १॥

अगणानुपप्रेक्षाप्रतिपादनायाह-यथा निराश्रय इत्यादि (१८९-८) यथेति दृष्टान्तप्रदर्शनं निराश्रय इति गुप्तिस्थानशून्येन शिरसि इति निवारकाभावप्रदर्शनं, यत्र जनस्तत्र कदाचित् कश्चित् कारुणिको निवारयत्यपि, चनस्थलीपृष्ठ इति, चनशब्देन यथा एव गृह्यन्ते, न पुनर्जालिहृद्वादि वृप्तिव्यानं, बलवतेति दुर्बलेनाभिभूतः कदाचित् प्रणश्यत्यपि, बलवानपि यदि प्राणो भवति तदा मन्दादस्त्वान्नानुगच्छेदित्याह-क्षुण्परिगतं नापि आमिषैपिणेति सिंहेन मृगराजेनाभ्याहृतस्याभिभूतस्य मृगशिशो-मिति जीर्णमृगः कदाचिदनुभूतहृद्यतवागुनिःश्रवणः प्रगल्भात् प्रणश्येदपि, न पुनः शानः, शरणं भयापहारि स्थानं तस्य चाभावः, एवमित्यादिना दाष्टान्निकमर्थं ममीकरोति, जन्म योनेर्निःसरणं गर्भाधानं वा उभयं दुःखहेतुस्तत्राकुलः पिंडकवद् योनिमुनेन पीड्यमानः कृच्छ्रेण निम्मरति, उदरस्थोऽपि पिंडितावयवत्वात् पुरीतन्मृत्रपुरीपाकुलितः कृतिचिन्मासान् दुःखेन गमयति, निन्दुटितश्च योनेर्जग्मा ग्रस्यत एव, प्रतिक्षणमवस्थान्तगपत्तेः, मरणमप्यावीचिकमवश्यं भाव्येव जन्मवतः, त्रयाधयो ज्वराति-मात्तकगथागच्छप्रभृतयः प्रियः-जुष्टोरणमन्पापुपत्वात् जनन्तेन मह विप्रयोगस्तद्विपरीतोऽप्रियस्तेन च संप्रयोगः, ईप्सितमाप्नुमिष्टं

गम्यालाभो, शौर्मनस्यं मानगमेरं दुःखं मरणमल्पायुषत्वादुपक्रमसन्निधानाद्वा सकलायुषः परिधयाद्वाऽवश्यंतया प्राणिनां संसारे भवति, आदिग्रहणाद् वधबंधपरिहृद्वाशीतोष्णदंशमशकृद्वन्धाभिभवः। एवंजन्मनाऽऽदितः समुद्भूतेन दुःखेनालीढस्य जन्मवतः शरणं नाम्नीत्यालोकयति, सर्वदाऽहमशरण इति नित्यमेव भीतस्य सांसारिकेषु भावेषु मनुजसुरसुखेषु हस्त्यश्वदिषु सुवर्णादिषु च नाभिन्वंगो न श्रीतिर्भवतीति परमर्षिप्रणीतशासनाभिहित एव विधौ ज्ञानचरणदिलक्षणे घटते प्रवर्तत इति जन्मजरामरणभय-परिप्लव्ण्य च यस्मात्तदंश परं प्रकृतं शरणमित्यशरणानुश्रेशा ३॥

मंग्गागनुश्रेशानिरूपणाय प्रक्रम्यते-अनादौ संसार(१८९-१६) इत्यादि, अविद्यमान आदिर्यस्यासावनादिः न अभूत उत्पन्नो नाणुपादितः केनचिदिति, संसरणम्-इतथेतत्र गमनं संसारस्तस्य चातुर्विध्यं नरकादिभेदेन, भवशब्दो जन्मवचनः, नरकादिजन्मनां प्रहणान्गुपादानानि तेषु चक्रचक्रंनर परिभ्रमतो जन्मवतः सर्व एव प्राणिनः क्षितिजलदहनपवनवनस्पतिशरीराः द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियलक्षणाः मज्जनकाः तंतो यानिन मग्न्येन म्याभ्यादिसग्न्येन वा सम्बद्धतामन्वभूवन्ननुभवंत्यनुभविष्यंति वा, तदा स्वजनकाः न्याभ्यादयो वा यदा नामग्न्यान्तदा परजनाः। एतदेव दर्शयति-न हि स्वजनपरजनयोर्वा न्यवस्था विद्यत इति, न नित्यमेव ऋग्निं मज्जनः परजनो वाऽस्ति, मज्जनो भूत्वा कर्मानुभावात् परजनो भवति, परजनश्च भूत्वा स्वजनो भवतीयमव्यवस्थैव संसारे, न व्यग्न्याभ्याम्यतीति। माता हि भूत्वेत्यादिना, नामेवाव्यवस्थां प्रपंचयति, एवं चतुरशीतियोनिप्रसुबशतसहस्रेष्विवत्यादि, योनिर्यत्र मन्मूर्च्छति गर्भस्थानं वा तत्र विभागो भवति परस्परं केनचिद् बलक्षणेन दृश्येनादृश्येन वा सर्वज्ञवचनग्राह्येण, तत्र शशिनीजलज्वलनगमीरणेषु प्रत्येकं मत्त लक्षाः दश लक्षाः प्रत्येकवनस्पतिषु निर्गोदजीवेषु चतुर्दश लक्षाः द्वित्रिचतुरिंद्रियेषु प्रत्येकं

द्वे द्वे लक्षं निर्यह्नारकन्देषु प्रत्येकं चतस्रश्चतस्रो लक्षाः, मनुजेषु चतुर्दश लक्षाः, एवं चतुरशीर्तिलक्षयोनीनां चतुरशीतियोनिप्रमु-
 ग्यानि शतसहस्राणि, प्रमुखगच्छः प्रधानवचनः, चतुरशीतियोनिप्रधानानि शतसहस्राणि तेषु, नान्येष्वित्यर्थः, रागो मायालोभौ द्वेषः
 क्रोधमानौ मिथ्यात्वहास्यादिर्मोहः एभिर्मिभूर्तैर्जन्मवद्भिः अनिष्टता विषयतृष्णा येषां ते तथा तैः अविच्छिन्नविषयतपैः अन्यो-
 ऽन्यं परस्परं भक्षणं पृथुरोमार्दीनामिव तथा वधो-मारणं बन्धः-संयमनं अभियोगः-अस्याख्यानं आक्रोशः-अप्रियवचनं
 एभिरेन्योऽन्यमक्षणादिभिर्जनितानि तीव्राणि प्रकृतानि दुःखानि प्राप्यन्ते-अनुभूयन्ते, अहो इति विस्मये, न खल्वेवंविधं दुःख-
 भाजनमन्यदस्मि यादृशः संसारः, द्वन्द्वानां संघातः, कष्ट-कृच्छं दुःखं-गहनं स्वरूपं-स्वभावः यस्य इत्येवं चिन्तयेत्, ततः संसारभया-
 दुद्धिप्रस्य जानारतैः मांमारिकसुखजिहीर्षालक्षणे भवति निर्वेद इत्येषा संसारानुप्रेक्षा ३॥

एकत्वभावनास्वरूपाभिधानायाह-एक एवाहं, न जातुचित् समहायो जाये प्रिये वा-
 जननं मरणं वाऽनुभवामि इति, यमलकयोरपि क्रमेणैव निस्सरणं, यच्च जन्मनि दुःखं मरणे वा तदेक एवाहमनुभवामीत्यर्थः, न
 तस्य मदीयस्याजर्मणोऽनुभवे कश्चित् महायोऽस्ति, ततश्च महजन्मानः सहमरणाश्च निगोदजीवा अपि न व्यभिचारयत्यमुम-
 यमेक एवाहं जाये एक एवाहं प्रिये इति, एतदेव भाष्येण दर्शयति-न मे कश्चित् स्वजनसंज्ञः परजनसंज्ञो वा व्याधि-
 जरामरणादीनि दुःखानि अपहरति मत्तः मकलं दुःखमाक्षिप्यात्मनि निधत्त इति, एतन्न, प्रत्यंशो-विभागो वृणुत न च
 मंभूयः स्वजनाः परजना वा मयि दुःखमुत्पन्नं विभाजयतीत्यर्थः, ततश्चैक एवाहं स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवामीति चित्त-

येन, स्नेहानुरागप्रतिबन्ध इति, जनन्यादित्रिययः स्नेहः भार्यायां कामविषयोऽनुरागः प्रतिबन्ध आमक्तिर्न भवति, परसंज्ञेषु च द्वेषानुबन्धः, पर एत्रायं न कदाचिदात्मीयो भवति, किमनेनादत्तेनेति ? ततः स्वजनेषु परजनेषु च निःसंगतासुपगतो मोक्षायैव यतत इत्येकत्वानुश्रेश्वा ४॥

अन्यन्माननाविर्भावनायाह—शरीरत्रयतिरेकेणेत्यादि (१९१-४) शरीरं पंचप्रकारं औदारिकादि तस्मात् शरीरपंचकाद-
न्योऽहं, इत एतद् ? यस्मादिन्द्रियग्राहं शरीरं, अनिन्द्रियोऽहं, न चक्षुरादिना करणेन ग्रहीतुं शक्यः, इन्द्रियग्राहं शरीरमित्य-
व्यापिनी अमेदप्रतिपत्तिरित्याह—अनित्यं शरीरमित्यादि, पुद्गलात्मकमौदारिकादि शरीरं, पुद्गलाश्च विशारुत्वच्छरीरमन्नि-
वेद्यमित्येवं विहाय स्कन्धान्तरेण परमाणुरूपेण वा वर्तन्ते, न जातुचिदात्मा असंख्येयप्रदेशमन्निवेशं परित्यज्य ज्ञानदर्शनरूपं
या दृशो वर्तते यच्चिप्यते वा, ततश्च नित्यत्वमात्मनः, ननु च परिणामानित्यतयाऽऽत्मा अनित्योऽपीष्यत इत्यपरितुष्यन्नाह—
अज्ञं शरीरं ज्ञोऽहमिति न कदाचित् पुद्गला ज्ञानाद्युपयोगरूपेण परिणामिनो भवति, आत्मा तु परिणामी ज्ञानाद्युपयोगपरि-
णामेनानोऽन्यत्वं, आद्यंतयच्छरीरमनाद्यंतोऽहं आदिः—आरंभकालः अंतो—विनाशकालः तौ यस्य स्तः तदाद्यंतवत्, आदिः
श्रीदारिक्रमक्रियश्राहाररूपां गुज्ञानः तैजमकर्मणयोः मत्प्यनादिसम्बन्धे मन्तत्याऽनादित्वमिष्टं, पर्यायांगीकरणेन तु तैजस-
कर्मणपुद्गलाः परिश्रदन्ति लगन्ति च, यदा श्लेषमायान्ति तैजमकर्मणतया तदा आदिः, यदा परिश्रदन्ति तदाऽन्तः, नैवमात्मनः
कदाचिदादिरंतो वा विद्यते, आरम्भारंभकभावाभावात्, ज्ञानरूपेण दर्शनरूपेण च दर्शयति, अत्रिच्छिन्नत्वात् स्वरूपत्वाच्च सर्वदे-
यानाद्यन्तोऽहं, इतथान्यत्वं, यदृनि च मे शरीरशतसहस्राणीत्यादि प्राक्तनजन्मशरीराणि इदानीन्तनजन्मशरीराणि भवन्ति,

मंसारे परिभ्रमतः अनादौ च संसारे घट्टन्वतीतानि शरीरकाणि, न हि तेषां अधुनातनशरीरेऽन्वयोऽस्ति खल्वोऽपि, अहं पुनः न एव येनोपभुक्तान्यतीनानि शरीरशतसहस्राणीत्यतोऽहमन्यस्तेभ्य इत्यनुचितयेत्, अन्यत्वे च सति विच्छिन्नशरीरममत्वो निःश्रेयसायं घटत इत्यन्यत्वानुप्रेक्षा ५॥

शुचि-मलरहितं न शुच्यशुचि शरीरकं-पाणिपादाद्यवयवसन्निवेशविशेषः तदशुचीत्येवमेवं विचिंतयेत्, ननु च निर्मलशरीराः म्निग्धत्वचः स्त्रियः पुमांसश्च दृश्यन्ते, तत् कथमस्य प्रतिज्ञामात्रेणाशुचित्वं प्रतिपद्येमहीत्याह-आद्युत्तरकारणाशुचित्वादित्यादि हेतुपंचकं, तत्राद्युत्तरकारणाशुचित्वादिति (१९१-१४) तत्र तेषु पंचसु हेतुषु आद्युत्तरकारणाशुचित्वादित्यस्य व्याख्या, तावच्छब्दः क्रमावद्योतनार्थः, आद्यं कारणं-प्रथमं शुक्रं शोणितं च, करोतीति कारणं, निर्वर्तयत्युत्पादयतीत्यर्थः, योनाद्युत्पद्यमानो जीवन्तजमकर्मणशरीरी प्रथममेव शुक्रशोणिते अभ्यवहरति, शरीरीकरोति-औदारिकशरीरतया परिणमयति, ततः कललाद्युद-पेसिधनपाणिपादाद्यंगोपांगशोणितमांगमस्तुलंगास्थिमज्जाकेश्मशुनखशिराधमनिरोमकूपादिना परिणमयति, उत्तरकारणं तु रस-हरण्या परस्परप्रतिवद्धया जनन्याहृतमाहाररसमभ्यवहरति, तदेव तदुभयमत्यन्ताशुचीति, शुक्रशोणितयोरशुचित्वं लोकस्य प्रतीत-मिति ग्यापयति-अन्यन्ताशुचीति, न जातुचिच्छुचित्वं शुक्रशोणितयोः समस्ति, तद्यथा कचलाहारी हीत्यादिना उत्तरका-रणस्याशुचित्वमाचष्टे, कचलाहारी हि जनन्या ग्रस्तमात्र एव इलेष्माद्यं-कफस्थानं प्राप्तः श्लेष्मणा द्रवतामापादितोऽत्यन्ता-शुचिन्तोऽपि पित्तस्थानप्राप्तोऽम्लतामापन्नोऽशुचिरेव, ततो वाताशयं प्राप्तः समीरणेन विभज्यमानः पृथक्खलः पृथग्रस इति द्वयीपरिणतिमापाद्यते, ततो खलान्मृत्रपुरीपदृपिकास्वेदलालादयो मलाः प्रादुर्भ्यति, रमाच्छोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुकाणि जायन्ते,

मां पात्र रुक्मादि गुणान्मशुच्येन, तस्मादायुत्तरकारणाशुचित्वाद्दशुचिरेव, किञ्चान्यदित्यनेन अशुचित्वे हेत्वन्तरमाह । अशु-
 चिमाजन्तवादिति (१९२-६) अशुचीनि कर्णमलादीनि तेषामस्करभूतम्, अवस्करो-वर्चस्थानं पादपायुक्षालनकं तदिव यत्
 गदास्करभूतं यन्मादशुचीति, किञ्चान्यद् अशुच्युद्भवत्वादिति हेत्वन्तर (१९२-९) एषामेव कर्णमलादीनामशुचीनामुद्भवः
 -आरः शरीर यस्मात्त उत्पद्यते एते र्णमलादयः, अनन्तरेण हेतुना उत्पन्नानां कर्णमलादीनामाश्रयः शरीरमिति प्रतिपादितं,
 त्रनेन पुनर्हेतुना शरीरादेन कर्णमलादय उत्पद्यन्ते इति प्रतिपाद्यते, अथवा अयं विशेषः-अशुचौ च गर्भे समवतीत्यशुचि शरीर,
 गर्भ-उद्गमस्यं, चशब्दो यादृश्यायः अशुचौ वा गर्भे पुरीषादिप्राये समवति-उत्पद्यते यस्माच्छरीर तस्मादशुचीति, किञ्चान्यदि-
 त्यमप्यो हेतुशुचित्वे अशुभपरिणामिपाकानुबंधादिति (१९२-११) अशुचिः परिणामो यस्य पाकस्य तेनानुबंधत्वाद्-अनु-
 गतत्वात्, तमेवशुभपरिणामं पाकं प्रकाशयति आर्त्तच इत्यादिना, आर्त्तम-ऋतौ शोणितं तस्मिन् आर्त्तवे सति, विंदोरा-
 भानात् प्रभृतीति, विन्दुः-शुक्रायवः तदाधानात्-तत्प्रक्षेपात् प्रभृत्यौदारिकं कल्लादिभावेन परिणमते, अर्बुदं-घनव्यूहोऽय-
 यमिमागः, सर्वथायमशुभपरिणामः पाकः कल्लाद्यवयवरूपस्तेनानुबंधं दुर्गंधम्-अशुभगंधं अत एव पूतिस्वभावं, दुर्लभमिति पर्यव-
 मानेनपि हृम्यादिपुत्रो वा गृध्रमारमेववायसादिभक्तं वा भस्मान्तमस्थिशकलानि वा, एवमिदं दुष्टान्तं शरीर यतस्तस्मादशुचीति,
 किञ्चान्यदिति प्ररान्तरेणशुचित्वप्रतिपादनं, अशम्यप्रतीकारत्वादिति (१९२-१४) अशक्यः प्रतीकारो यस्याशुचित्वस्य,
 यशुच्यपनयनप्रकारेण लोके जलक्षालनादिना प्रसिद्धः, उद्धर्त्तनं प्रतीतं, रूक्षगं रोध्ररूपायादिभिः स्नानं जलेन अनुलेपनं
 नन्दनादिकं धूपो विशिष्टगंधद्रव्यसमायी प्रफ(घ)पौ-गंधापणिकं वासयुक्तिकः पटनासादिका माल्यं मालाहं पुष्पं, आदिग्रहणात्

कर्पूरोशीतुलुककरतूरिकाग्रहः, एभिरप्यस्य विशिष्टद्रव्यैरशुचित्वमपनोत्तुमपनेतुं न शक्यं, कुतः ?-अशुच्यात्मकत्वात् अशुचिरात्मा-स्वभावो यस्य तदशुच्यात्मकं, अशुचिस्वभावस्य पुरीपादेरिवाशक्यप्रतीकारमशुचित्वापनयनं, शुच्युपघातकत्वा-
चाशुचि शरीरं, शुचीनि द्रव्याणि-शाल्योदनदधिघृतक्षीरादीनि तान्यप्यात्मसंपर्कद्रुपसंहत्याशुचीकरोति, यतः कर्पूरचन्दनकश्मी-
रजादीनि सुगंधिद्रव्याणि संश्लेषमात्रादेव पूतीकरोति अतोऽन्विष्यमाणं सर्वप्रकारं शरीरमेवाशुचि परमार्थतो, नापरं किञ्चित् स्व-
तोऽशुचि ममस्ति, शरीरं तत्संपृक्तं वा विहायेति, एवं ह्यस्य चिंतयत इत्यादिना अशुचित्वानुप्रेक्षायाः फलमाह, निर्वेदः-अप्रीतिः
अरतिः-उद्वेगः, शरीरकं निर्विण्णः शरीरसंस्कारार्थमायतते, जन्मग्रहाणार्थैव तु घटत इत्यशुचित्वानुप्रेक्षा ६॥

आश्रवानुप्रेक्षास्वभावप्रकाशनायाह-आश्रवानिहामुन्नापाययुक्तानित्यादि, (१९३-१) आश्रयते-यैः कर्म्मदीयते
आश्रवास्ते इन्द्रियादयः तानाश्रवानिह लोके अमुत्रेति परलोके अपायो-दोषः पीडा दुःखं तेनापायेन युक्तान्, महानदी
गंगादिका तस्याः श्रोतः-प्रवाहस्तस्य वेगः-संसर्पणविशेषः तद्वत्तीक्ष्णान् यथा स नदीप्रवाहस्तृणकाष्ठादि पतितमपहरति एवमेते
चक्षुरादयः स्वप्रवाहपतितमात्मानमपहरंति-सन्मार्गाद् भ्रंसंयति, अकुशलं पापं सामान्येन कर्म्मबन्धः तस्यागमः प्रवेशः तद्वा-
रभूतान् कुशालस्य च पुण्यस्य दशविधधर्मस्य निरोधः प्रतिबन्धः तस्य हेतून् इन्द्रियमादिषु पां ते इन्द्रियादयः तानचद्यत
संबन्धतो जीवस्यापकारिणश्चितयेत्, अथवा अवघं-गहितं, गहितान्-पापानित्येवं चितयेत्, तच्चथेत्यादिना सोदाहरणेन आश्रवान्
दर्शयति, सिद्ध्यतीति सिद्धः-सिद्धविद्यः सोऽनेकविधात्रलेन युक्तोऽपि वियद्विचारी अङ्गस्वरलक्षणाद्यष्टांगं निमित्तं तस्य पारंगतो
गार्ग्य इति गोत्राख्या, मत्यकिः स्त्रीष्वामकचित्तो. निधुनं-नाशमुपजगामेति, तथेत्यपरमुदाहरणं यच्चसश्रणीयविशेषः तस्य

प्रमाणो भंजनमर्दनाभ्यवहारलक्षणः उदकेन स्वेच्छयाऽवगाहः अवगाहादिगुणमग्नमिति आदिग्रहणात् मिहादिव्यालरहितं एवं-
 निप्रमविचारिणो मर्दनं दृष्टत्वा हृन्निवन्धिकीप्सिति विकारिणां संजनीषु अनेकप्रकारं वाजीकरणस्पर्शनादिभिः शौढयोपित
 इर मनुजान् प्रवारयति हस्तिमूर्द्यान् वंशः-संयमनं वधः-ताडनं दमनं-शिक्षाग्रहणं पश्चाद्वाहनं अंकुशोऽभिधातः प्रतोदः
 प्रयोजनरुन्नेनामिधातः आदिग्रहणादनिभारोपणं युद्धकाले च शस्त्रामिधातः, तथेतिदृष्टान्तान्तरमाह-मैथुनसुखप्रसंगेनाद्वितः
 कृतो गर्भो यस्याः अद्वतरी-वेगमरी प्रसवकाले मरणमभ्युपैत्यवशा, 'एव'मित्यादिना दाष्टांतिकमर्थमुपसंहरति, एवमुक्तेन
 न्यायेन लोकरुद्वेऽपि विनाशमृच्छन्ति प्राप्नुवंतीति । तथेत्याश्रयान्तर्दोषदर्शनार्थं, मामयिकानि च वायमाद्युदाहरणानि, वडिशो
 -गन्तमत्र मांसं तथेत्यपराश्रवगतदोषदर्शनमुदाहरणद्वयेन, तथा पराश्रवदोषापादनं अर्जुनकश्चौरः श्यामायां विनिवेशितदृष्टिनिर्घनं
 गान इति, मामयिकरुमेगान्यानकं, तथेत्ययमप्याश्रवः सदोष इति कथयति, तित्तिरिः पंजरस्थतिचिरीश्रवणशब्दादागतो यूषार्थी
 पाण्डेन वप्यते, एषं कपोलकृपिलकावपि, गीतमेकमेव गौर्यविके गायनं संगीतकं तु वंशकांस्यादीत्यादियुक्तं, एवमेतान्
 आश्रयान् दोषबहुलान् चिंतयेत्, एवं च परिचितयन्नाश्रवनिरोधायैव घटत इत्याश्रवानुप्रेक्षा ७ ॥

संवरानुप्रेक्षानिरूपणायाम्-संवरंश्च महाव्रतानीत्यादि(१९४-६) आश्रवद्वाराणां पिधानम्-आश्रवदोषपरिवर्जनं संवरः,
 गांध संवरान् प्राणातिपातनिवृत्त्यादीन् गुण्यादिपरिपालनानिति गुण्यादयः परिपालना येषां महाव्रतादीनम्, आदिग्रहणादुत्तरगु-
 णपरिग्रहः, इतरत्रादिग्रहणान् ममितिग्रहणमतस्त्वांश्चितयेत्, गुणा उपकारिणस्तान् गुणानित्येवं चिंतयेत्, सर्वे ह्येते इति गतार्थं ८ ॥
 निर्जरानुप्रेक्षास्वरूपवधारणमधुना-निर्जरा वेदना इत्यादि(१९४-६) निर्जरणं निर्जरा आत्मप्रदेशेभ्योऽनुभूतरसकर्म-

पृथग्यपरिग्रहं निर्जग इति, तत्र वेदना अनुभवं-तत्र आस्वादनं-विपाकः कर्मपुद्गलानामुदयावलिकाप्रवेशेन अनुभूतरसानामुत्तरकालं
 परिग्रहः, विपच्यमाना विपाकाः परिग्रहंति, 'द्विविध' इति, विपाकामिसम्बन्धः निर्जराया सहैकार्थत्वाद्, द्वैविध्यप्रदर्शनायाह-
 अनुद्विधैः कृशालम्बुत्वात्, तत्र बुद्धिः पूर्वा यम्य, कर्म परिश्रयामीत्येवंलक्षणा बुद्धिः प्रथमं यस्य विपाकस्य स बुद्धिपूर्वः न
 बुद्धिपूर्वः अद्विधैः, नत्र तयोर्विपाकयोरेयं तानदबुद्धिपूर्वः नरकतिर्यङ्मनुष्यामरेषु कर्म ज्ञानावस्थादि तस्य फलं-आच्छाद-
 सादिरूपं नद्विपाकः-तद्दृश्यस्तस्मात् कर्मफलद्विपच्यमानाद्यो निर्जरालक्षणो विपाकः, सति तस्मिन् कर्मफले विपच्यमाने स
 भालयुद्धिरूपः, न हि तस्मिन् परीपहजयो वा नारकादिभिर्मनीषितः, तमेव विपाकमवच्यतः पापं संसारानुबंधिनमेव चिंतयेत्,
 न हि नारका निर्जराया मोक्षः अस्योद्योगित्मित्येतदेवाह-कृशालानुचन्धिर(न्य इ)ति, यस्माद्युज्य यत्तत् कर्मफलं पुनः
 गमन्तानेन श्रमिन्यं, यः पुनः कुशलमूलो विपाकः तस्माद् द्वादशविधेन परीपहजयेन च कृतः सोऽवश्यं तैयैव बुद्धिपूर्वकः, तमेवंविधं
 गुणत इति गुणगुणकारकमेव चिंतयेत्, यस्मात् न तादृशः किम् ?-शुभमनुभवाति, अपरेषु तावदेवेन्द्रसामानिकादिस्थानान्यथा-
 मोति मनुष्येषु च नक्रान्तित्वमहामाण्डलिरूपदानि लभ्या, ततः सुखपरम्परया मुक्तिमवाप्स्यतीति । शुभानुबन्धः निरनुबंधो
 चेति, यागन्तः पूर्वविक्रयांप्रथः, नयः परीपहजयकृतो विपाकः सकलकर्मक्षयलक्षणः साक्षान्मोक्षायैव कारणीभवतीति, ननु च
 यदि बुद्धिरांशो देवादिफलः शुभानुबन्धो विपाकस्तत आगमेन सह विरोधः " नो इहलोगद्वयाए तवमहिद्विजा ", भण्यते, न
 मनुष्या देवादिफलमिष्टं, म हि मोक्षार्थमेव घटते, यदान्तरालिकं फलं देवादि तदानुगिकमिक्षुवणसेके तृणादित्सेकवत्, मनीषितं
 तु तेन तपःपरीपहजयान्यां मोक्षः प्राप्यः, तत्र या प्रवृत्तिस्तपसि परीपहजये वा मा बुद्धिपूर्वका विपाकहेतुरिति, तस्मादेवमनु-

चित्तगन् कर्मनिर्जरणाग्य घटते, निर्जरानुमेक्षा ९॥

पंचाग्निस्नायामकमित्यादिना (१९४-१६) लोकानुमेक्षास्वरूपं निरूपयति, पंचास्तिकाया धर्माधर्मिकाशुद्धलजीवाख्या-
न्ते आत्मानः-स्वरूपमस्येति, लोकरूपपरिष्ठाद्वक्ष्यति, विविधो नानाप्रकारः परिणामो यस्येति, तमेव विविधपरिणामं दर्शयति
उत्पत्तिस्थित्यन्यतानुग्रहप्रलययुक्तं उत्पत्तिद्विविधा-प्रतिक्षणवर्तिनी कालान्तरवर्तिनी मृद्भ्रन्त्यं पिंडाधाकारेण
न्त्यप्रलयानुमेया, प्रतिक्षणमन्यथाऽन्यथा चोत्पद्यन्ते परिमाणभावाः अस्तिकायाः, कालान्तरवर्तिनी मृद्भ्रन्त्यं पिंडाधाकारेण
गुप्तानं प्रकीर्णमपहाय पिंडादिरूपेण परिणमते, स्थितिरवस्थानं अस्तिकारूपेण सर्वदा व्यवस्थानात्, धर्मास्तिकायादिव्यपदेशं
न शकते, ते सर्वदा व्यनतिष्ठन्तेव वचनार्थपर्यायैः, अन्यथा तूत्पत्तिस्थितिभ्यामन्यत्वं विनाशाः, सोऽपि द्विविधः-क्षणिकः काला-
न्तरार्थो च, विवक्षितक्षणाद्वितीयक्षणादन्यत्वमवश्यं भावीत्यवस्थान्तरापत्तिरेव विनाशो, न निरन्वयः क्वचिदस्ति प्रलयः, स्थित्युत्पत्ती
भ्रुपश्चरिण्यौ सत्त्वानां, घटो हि समुत्पन्नस्तिष्ठंश्च जलाहरणघाणादिरूपेणानुगृह्णाति, प्रलयोऽपि कालान्तरभावी भवत्यनुग्राहको
वेगतस्तक्षितः कुण्डलार्धिनः कटकविनाशवत्, अत एव एभिरुत्पत्त्यादिभिर्मुक्तमुत्पत्त्यादिपरिणतिस्त्रभात्रमिति, विनाशो नाना-
ः सः स्वभानः स्वरूपं यस्य सुखदुःखप्रकर्षस्वरूपत्वात् वैचित्र्याच्च कर्मपरिणतेः, एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तत्त्वज्ञानविशु-
द्धयर्थमस्ति लोकाः अनुमेक्षा, एवम्-उक्तेन प्रकारेण लोकस्वरूपमभिधाय ततस्तेषु जीवादिपदार्थेषु विशुद्धं-निर्मलं शंकादिदोषरहितं
मेऽस्ति, यथा भगवन्निरुक्तं "सवाहं ठाणाहं असागयाहं" न कदानिदस्मिन् व्यावर्णितलक्षणे लोके किञ्चित् स्थानमस्ति शाश्वतं
ःऽस्ति, यतोऽस्ति लोकाः अनुमेक्षा १०॥

अनादा समार (१११-१) इत्यादिना बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षां निरूपयति, अनादाविति सर्वकालवस्थायिनि संसारे, किं स्वरूपेण ?, नरकादिष्वित्याह, तेषु भवग्रहणेषु पुनः पुनः चक्र इव परिभ्रमतो, न तत्कृतः प्राणिनः शारीरमानर्मानानाप्रकार-दुःखरालोढस्य तत्रार्थाश्रद्धानाविरतिप्रमादकृपायादिभिरूपहृतमतेर्ज्ञानावरणाद्बुद्ध्याभिभूतस्य ज्ञानावरणादिकर्मचतुष्टयं धा-तिरुर्म विज्ञेयतो मोहनीयं सम्यग्दर्शनादिमार्गस्य विधातकमित्येतदेवाह-सम्यग्दर्शनादिनेत्यादि, सम्यग्दर्शनविरत्यप्रमादाक-पायविशुद्धो बोधिदुर्लभो भवतीति विभक्तिपरिणामेनाभिसंबंधनीयं, जन्तुना दुर्लभ इति, बोधिशब्देनात्र चारित्रमेव विवक्षितं, अथवा पाठान्तरं सम्यग्दर्शनादिरैव बोधिः अपगतसकलशंकादिदोषः रहितो (द्रूपणेन) दुःखेन लभ्यत इति, एवं बोधेदुर्लभ-त्वमनुचितयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो न भवतीति बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा ? १॥

स्वाध्यातधर्मानुप्रेक्षां प्रतिपादयन्नाह-सम्यग्दर्शनप्रतिष्ठामन्तरेण न महाव्रतादिलाभः समस्ति, प्रागेव सम्यग्दर्शनं द्वारभूतं धर्मानुष्ठानस्येति प्रतिपादयति सम्यग्दर्शनद्वारेण (१९५-७) धर्मविगाह इति, पंच महाव्रतानि साधनं यस्येत्यनेन सम-स्तमूलोत्तगुणपरिग्रहः, आचारादीनि दृष्टिवादपर्यन्तानि द्वादशांगानि, अर्हत्प्रणीत आगमः, तेनोपदिष्टं तच्चं यस्य धर्मस्य, चर-णलक्षणस्येत्यर्थः, गुप्तिममितिपरिपालनं विशुद्धं व्यवस्थानमस्येति गुप्तिभिः समितमिश्च परिपालनं-परिरक्षणं विशुद्धं निर्मलं व्यवस्थानं-स्वरूपावस्थानं यस्य म तथोक्तः, संसारो नरकादिचतुष्टयं तस्मान्निर्वाहको-निस्सारकः, न चासावभावीभवति मुक्तामस्थायामित्याह-निःश्रेयमप्रापक इति, निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं-स्वात्मन्येवावस्थानं ममत्तकर्मापेतस्य निःश्रेयसमुच्यते तस्य प्रापकः, तस्य पर्यायान्तरस्योत्पादक इत्यर्थः, यशोविभवादिद्युक्तो भगवान् परमर्षिरिति ममधिगतमकलज्ञानः तीर्थकर-

नामकर्मोदयात् तीर्थस्य प्रयाणकः चन्दनपूजाहोऽर्हन् तेनामोघचनेन स्वाख्यातः अहो इत्याथर्वे नापरेण केनचिदेवं कथितः
मुष्ट उल्मर्गापिवाद्दक्षेण आख्यातः प्रर्म इत्येवमस्य धर्मस्वाख्यातत्वमनुचितयतो मार्गाच्यवनेन तदनुष्ठानेन च
व्यवस्थानं भवतीति मार्गो रत्नत्रयं मुक्तैः स्वरूपं वा तस्मादच्यवनं-अपतनं तदिदं मार्गस्य सम्बन्धः तस्मानुष्ठानं श्रद्धानस्वा-
ध्यायक्रियाचरणमिति, तदेव च परमार्थतोऽच्यवनं मार्गाद्यथोक्तक्रियानुष्ठानमित्येषा धर्मस्वाख्यातत्वानुचिन्तनानुपेक्षा १२॥
उक्ता अनुप्रेक्षाः मोदाहरणाः, सम्प्रति परीपहान् वक्ष्याम इति प्रतिजानीते-

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिपोढव्याः परीपहाः ॥ ९-८ ॥ सूत्रम् ॥

अथंशब्दः प्रत्येकमभिसंचयते, मार्गाच्यवनार्थं निर्जरार्थं, परीपहसहने मार्गाच्यवनं प्रयोजनं, कदाचित् क्लिष्टचित्तः क्लीवत्वात्
तन्पहनाप्रयुक्तः मन्मार्गीन् प्रच्यवेतापि अतस्तत्सहनादरः, मार्गस्थस्य तु सम्यगधिमहमानस्य गिरेरिव निष्प्रकम्पचेतसो निरा-
दृष्टिरुद्यानस्य जायते कर्मनिर्जरा, एतदेवाह-सम्यग्दर्शनादेरित्यादि (१९५-१६) तच्चार्थश्रद्धानादिलक्षणो मार्गो निवृत्ते-
रात्यन्तिस्याः तस्मान्मार्गान् मा प्रच्युतिर्भविष्यतीति महन्ते परीपहाः, तथा ज्ञानाचरणादिकर्मश्रवणार्थं परिपोढव्याः परीपहाः,
मिद्विद्यासिद्धान्तसंरतिमहेतवः परिपोढव्या परीपहा इति निर्वचनं, समन्तादापतंतः क्षुत्पिपासादयो द्रव्यक्षेत्रकालभात्रापेक्षाः पोढव्याः
मदितव्याः परीपहाः, भण्यन्ते परीपहंत इति परीपहाः, कियंतस्ते के च पुनः किंस्वरूपा वेत्याह-तद्यथेति संख्यादिनिरूपणोपक्रमणं ।
क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाधारतिस्त्रीचर्याशय्यानिपधाक्रोशयाचनाऽलाभरोगतृणस्पर्शमल-

सत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानसम्यक्त्वानि ॥ ९-९ ॥ सूत्रम् ॥

क्षुत्पिपासादयः परीपहा द्वाविंशतिः, नामतोऽपि क्षुदादिनामानः सारूपमपि च शब्दार्थेनावेदितमेव, संख्यादीनां त्रयाणामपि
 प्रदर्शनं करोति भाष्यकारः—क्षुत्परीपहः१ पिपासा२ शीत३ मुष्णं४ दंशमशकं५ नाग्य६ मरतिः७ स्त्रीपरीपहः८
 चर्यापरीपहः९ निषधा१० शय्या११ आक्रोशः१२ वधः१३ याचनं१४ अलाभः१५ रोगः१६ तृणस्पर्शः१७ मलः१८
 सत्कारपुरस्कारौ१९ प्रज्ञा२० ज्ञाने२१ अदर्शन२२ परीपह इति, तत्र क्षुत्परीपहः क्षुद्धेदनादिनाऽऽगमावहितेन चेतसा
 ममयतोऽनेपणीयं परिहरतः क्षुत्परीपहज्यो भवति, अनेपणीयग्रहणे तु न विजितः स्यात् क्षुत्परीपहः, एवं पिपासापरीपहोऽपि,
 एपणीयभावे तु प्राणिदयावता समस्तमनेपणीयं परिहरता शरीरस्थितिः कार्या, शीतपरीपहजयस्तु शीते पतति महत्यपि जीर्णवसनः
 परित्राणवर्जितो नाकल्प्यानि चासांमि गृह्णाति शीतत्राणाय, आगमविहितेन विधिना एपणीयमेव कल्पादि गवेपयेत् परिभुंजीत
 या, नोऽपि शीताचोऽग्निं ज्वालयेत्, अन्यज्वालितं वा नासेवते, एवंमुत्तिष्ठता शीतपरीपहजयः कृतो भवति, एवमुष्णतप्तोऽपि
 जलावगाहस्नानव्यजनयातान् वजयेद्, अभिधरेत् वा छायादि वा, अत उष्णमापतितं सम्यक् सहते, नैवातपशीतोष्णत्रयाद्
 चीभेति, दंशमशकादिभिर्दृश्यमानोऽपि न ततः स्थानादपगच्छेत्, न च तदपनयनार्थं धूमादिना यतते, न च व्यजनादिना निवा-
 रयेदित्येवं दंशमशकपरीपहजयः कृतः स्यात्, नान्यथेति ॥

नाग्यपरीपहस्तु न निरुपकरणैव दिग्म्बरभोतादिवत्, किं तर्हि?, ग्रवचनोक्तेन विधानेन नाग्यं, ग्रवचने तु द्विविधः—जिनकल्पः
 व्यविरकल्पश्च, तत्र व्यविरकल्पे परिनियन्त्रः जिनकल्पी भवति, तत्र क्रमेण धर्मश्रवणममनन्तरं ग्रत्रज्याप्रतिपत्तिः, ततो द्वादश वर्षाणि
 मृत्रग्रहणं, पश्चाद्द्वादश वर्षाण्यर्थग्रहणं, ततो द्वादश देशदर्शनं, कुर्वन्नेव च देशदर्शनं निष्पादयति शिष्यान्, शिष्यनिष्पत्तेरनन्तरं प्रतिपद्यते

ज्युष्यनिहारं, न च त्रिविधो-जिनरूपः शुद्धिपरिहारः यथा लब्धश्च, तत्र ज्युष्यनिहारः तत्र ज्युष्यनिहारः तत्र ज्युष्यनिहारः
 प्रथमेन तपःमन्नादिमाननाभिरात्मानं भावयति, भावित्वात्मा च द्विविधे एव परिकर्मणि प्रवर्तते, यदि पाणिपात्रलब्धिपरिहारः
 तान्मदनुस्यूमेव परिकर्म चेष्टते, अथ पाणिपात्रलब्धिनिर्नास्ति ततः प्रतिग्रहधारित्वपरिकर्मणि प्रवर्तते, तत्र यः पाणिपात्रलब्धिप्रसम्पन्न-
 त्तस्योपरिचरन्त्यतया स्त्रोहरणं मुखवस्त्रिका च, कल्पग्रहणविधिश्चतुर्विधः पंचविधो वा, प्रतिग्रहधारिणस्तु नवप्रकारोऽवश्यं तया,
 कल्पग्रहणाद् दशविध एकादशविधो द्वादशविधो वा उपधिरागमेऽभिहितः, एवंविधं नाग्रमिष्टं, दशविधसमाचार्यां चेमाः पंच तेषां
 गामानार्यैः-श्राष्टृञ्जना मिथ्यादुष्कृतमावश्यकी निषीधिकी गृहस्थोपसंपच्च, उपरितनी वा त्रिप्रकारा सामाचारी, आवश्यक्यादिका,
 युगसंपदपि तेषामानारवस्तु नवमस्य पूर्वस्य जघन्यतः, तत्र हि कालः परिज्ञेयो (गुणनादिना), उत्कृष्टेन दश पूर्वानि भिन्नानि,
 न गण्णानि, वर्त्तमानाराचसंहननाश्च ते वज्रकुड्यकल्पधृतयः, स्थितिरपि तेषां क्षेत्रादिकाऽनेकभेदा, क्षेत्रतस्तावत् जन्मना सद्भावेन
 न गणांस्त्वेव कर्मभूमिषु, संहरणतः कदाचित् कर्मभूमाचकर्मभूमौ वा, अवसर्पिण्यां कालतः तृतीयचतुर्थ्योः समयोः जन्म,
 त्रिनृत्यंपचमीषु गद्भावः, चतुर्थ्यां लब्धजन्मा पंचम्यां प्रव्रजति, उत्सर्पिण्यां दुष्पमाद्यासु त्रिषु कालविभागेषु जन्म, द्वयोस्तु
 गद्भावः, गामायिकच्छेदोपस्थाप्योर्जिनकल्पप्रतिपत्तिः चरणयोः, एवं तीर्थपर्यायागमवेदादिकाऽपि स्थितिरुपयुज्यागमानुसारेण
 पाण्या, ननु न अनेलकादिर्दशविधः कल्पस्तत्रानेककयं स्फुटमेवोक्तं, तत्र मध्यमतीर्थकरतीर्थवर्त्तिनां सामायिकसंयतानां चतुर्विधः
 कल्पोऽजम्बितोऽवश्यंतया करणीयः, यथाह-“शरपातरपिंडल्यागः कृतिकर्म च तथा व्रतादेशः । पुरुषज्येष्ठत्वं च हि चत्वा
 रोऽजस्यिताः कल्पाः ॥ १॥” षड्विधश्चानवस्थितकल्पः, यथोक्तं-“अचेलक्योद्देशिकनृपिंडल्यागमासकल्पाश्च । वर्षाविधिः प्रति-

क्रमणविधानं चानवस्थिताः कल्पाः ॥ १ ॥ ” आद्यचरमतीर्थकरतीर्थवर्तिनां तु दशविधोऽप्यवस्थितः कल्पः । “अस्य तु पुनर्भ-
 गवतस्तीर्थकरवर्द्धमानचन्द्रस्य । स्थित एवेष्टः कल्पः स्थानेषु दशस्थपि यथावत् ॥ १ ॥ ” किं पुनः कारणमेतदेवं तीर्थकृतां विषम-
 मुपदेशनं?, “आर्जवजडा अनार्जवजडा[श्चेति] वृषभवीरतीर्थकालभवाः । मनुजा यस्मात्तस्मात् कल्पः स्थित एव स प्रोक्तः ॥ १ ॥ ”
 मत्यमुक्तं, आचेलक्यमुक्तं ततु यथोक्तं तथा कर्त्तव्यं, तीर्थकृत्कल्पस्तावदन्य एव, मतिश्रुतावधिज्ञानिनः प्रतिपन्नचारित्रास्तु चतु-
 र्नामिन इति युक्तमेव तेषां पाणिपात्रभोजित्वम्, एकदेवदूष्यपरिग्रहाश्च, साधवस्तु तदुपदिष्टाचारानुष्ठायिनो जीर्णखंडितासर्वत-
 नुप्रावरणाः श्रुतोपदेशेन विद्यमानैवंविधव्रामसोऽपि अचेलका एव, यथा आपगोत्तरणे शाटकपरिवेष्टितशिराः पुरुषो नग्न उच्यते
 मयह्नकोऽपि तथाऽत्र गुह्यप्रदेशस्थगनाय गृहीतचोलपट्टकोऽपि नग्न एनेति, योपित् काचित् परिजीर्णशाटिकापरिधाना तंतुवा-
 यमाह—‘नग्नाऽहं देहि मे शाटिका’ इति, एवं साधवोऽप्यमहाधनमूल्यानि खंडितानि जीर्णानि च विभ्रतः श्रुतोपदेशाद्भ्रम्यदुद्ध्या
 नाग्न्यभाज एवेति, चारित्र्यद्वये शुद्धपरिहारिकान् वक्ष्यामः, अधालंदिकास्तु भण्यन्ते, लन्दमिति कालस्याख्या, तच्च पंचरात्रं,
 तेषां हि पंचको गच्छः, मामाचारी तु तेषां जिनकल्पिकैस्तुल्या सूत्रप्रमाणभिक्षाचर्याकल्पान् विहाय, तत्रापरिसमाप्ताल्पसूत्रार्थास्तु
 गच्छप्रतिबद्धाः, तत्र केचिज्जिनकल्पिकाः यथालंदिनः, तत्र जिनकल्पिका निष्प्रतिकर्मशरीराः समुत्पन्नरोगाश्चिकित्सायां न प्रवर्तते,
 नेत्रमल्याद्यपि नापनयंति, स्थविरकल्यास्तूपन्नरोगं गच्छे प्रक्षिपति, गच्छोऽपि प्राप्तुकैपणीयेन कर्म करोति भेषजादिना, स्थवि-
 रकल्पिकाश्चैकप्रतिग्रहधारिणः सप्रावरणाः, जिनकल्पिकानां तु वस्त्रपात्राणि भाज्यानि, एकत्र पंचरात्रचारिणि एते, गणप्रमाणं
 जघन्यतत्त्वयो गणाः शतश उत्कृष्टः, भिक्षाचर्या तु तेषां पंच पंचैव, एकवीथौ चरन्तः पंचभिः पटकैर्मासकल्पं प्रतिसमापयंति,

स्थितास्थितरूपयोः शुद्धयोरपि ते भवन्ति, एवमेते जिनकल्पिकादयो गच्छनिर्गताः, तत्र यद्येवंविधं नाशयमिष्यते ततो नागमो-
 पपोधः, अथ परिधानरूपरित्यागमात्रं ततस्तदग्रमाणकं न मनांसि प्रीणयति जैनेन्द्रशासनानुमारिणामिति, स्थविरकल्पिकास्तु
 चतुर्दशविधोपधय उल्मर्गापनादव्यवहारिणः औपग्राहिकोपधिधारणादीनां गच्छवासिनां च पारमार्थप्रवचनानुसारिणां नाशयपरी-
 पहजयः संभवतीति नान्येषां ६।

अरतिरुत्पद्यते कदाचिद्विहरतस्तिष्ठतो वा सूत्रोपदेशात्, तत्रोत्पन्नारतिनापि मम्यग्धर्मारामरतिनैव भवितव्यं, एवमरतिपरीपह-
 जयः ७ स्यादिति, न स्त्रीणामंग्रत्यंगसंस्थानहसितललितविभ्रमादिचेष्टाः चिंतयेत् न जातुचिच्चक्षुरपि तासु निवेशयेत् मोक्षार्गांगलासु
 कामबुद्ध्या, एवं स्त्रीपरीपहजयः ८ कृतो भवति, वज्रिताऽलस्यः ग्रामनयन(गर)व्रमतिनिर्ममत्त्वः प्रतिमासं चर्यामाचरोदित्येवं चर्या-
 परीपहजयः ९, निपीदंत्यस्यामिति निपद्या-स्थानं स्तीपशुषण्डकविजितमिष्टानिष्टोपमर्गजयिता तत्रानुद्दिगेन नियद्यापरीपह-
 जयः कार्यः १०, शय्या-संस्तारकथम्यक्कादिपट्टो वा मृदुकुठिनादिभेदेन वोद्यावचः प्रतिश्रयो वा पांशूत्करप्रचुरः शिशिरो बहुधर्मको
 वा तत्र नोद्विजेत कदाचनेति शय्यापरीपहजयः ११, आक्रोशः अनिष्टवचनं तद् यदि सत्यं कः कोपः? शिक्षयति हि मामयमुपकारी
 न पुनरेवं करिष्यामीत्यत्र त्वया सुतरां कोपो न कर्त्तव्य इत्याक्रोशापरीपहजयः १२, वधः-ताडनं पाणिपाण्डिलताकशादिभिस्तदपि
 शरीररुमयश्यंतया विधंसत एवेति मत्वा सम्यक् महितव्यम्, अन्यदेवेदमात्मनः पुद्गलमंहतिरूपं, आत्मा पुनर्न शक्यत एव ध्वंसयितु-
 मतः स्वकृतकर्मफलमुपनतमिदं ममेति सम्यक् महमानस्य वधपरीपहजयः १३, याचनं-मार्गणं भिक्षोर्वह्नपात्रान्नपानप्रतिश्रयादेः
 परतो लब्धव्यं सर्वमेव साधुना अतो याचनमशयमेव कार्यमित्येवं याचनापरीपहजयः १४, अलाभस्तु याचिते सति प्रत्याख्यानं

विद्यमानमविद्यमानं नान ददाति यस्य स्वं तत्, कदाचिद्वा दत्ते, अल्पं वा कदाचित् परः, तत्रापरितोपो नायच्छति सति, यथोक्तं- “वहुं परधरे अत्थी’त्यादि, अलाभे च प्रमन्नात्मनैव भवितव्यं अलाभपरीपहजयः १५, रोगो-ज्वरतिमारकासश्वात्मादिस्तस्य प्रादुर्भावे सत्यपि न गच्छ.निर्गताधिकित्मायां प्रवर्तन्ते, गच्छनासिनस्तल्पवहुत्वालोचनया सम्यक् महते, प्रवचनोक्तेन वा विधिना प्रतिकारमाचरतीति रोगपरीपहजयः १६, अशुपिरतृणस्य दर्भटिः परिभोगोऽनुज्ञातो गच्छनिर्गतानां, गच्छनामिनां च तेषां शयनमनुज्ञातं निशयन्ते, तान् दर्भान् भूमानाः तीर्य संस्तारकौ च दर्भानामुपरि विधाय शेस्ते, चौरैरुपरुकरणापहृतौ वा प्रतनुक्रुसंस्तारकादिपट्टको वा अत्यन्तजीर्णत्वाचृणाद्यपि तत् परुषकुशदर्मादितृणसंस्पर्शं सम्यगधिसहते यस्तस्य तृणपरीपहजयः १७, रजः-परागमात्रं मलस्तु स्वेदवारिमम्पर्कात् कठिनीभूतो यशुपि स्थिरतामितो ग्रीष्मसंपातजनितधर्मजलाद्रतांगतो दुर्गधिर्महान्तमुद्गेगमापादयति, तदपनयनाय कदाचिदभिषेकाद्यमिलापं न करोतीति मलपरीपहजयः १८, सत्कारो-भक्तपानरखपात्रादिना परतो योगः पुरस्कारः-सद्भूतगुणोत्कीर्तनं वन्दनाभ्युत्थानासनादिव्यवहारश्च, तत्रागतकारितोऽपुरस्कारितो वा न द्वेषं यायात् न द्वेषयेच्च मनोनिकारेणात्मानमिति सत्कारपुरस्कारपरीपहजयः १९, प्रज्ञायतेऽनयेति प्रज्ञा-बुद्ध्यतिशयः तस्मात्तत्प्राप्तौ न गर्वमुद्भवति इति प्रज्ञापरीपहजयः २०, प्रज्ञाप्रतिपक्षेणाप्यबुद्धिक्त्वेन परिपहो भवति, नाहं किञ्चिज्ज्ञाने भूर्बोऽहं सर्वपरिभूत इत्येवं परितापमुपागतस्य परीपहस्तदकरणात् कर्मविपाकोऽयमिति परीपहजयः, ज्ञानं तु श्रुताख्यं चतुर्दश पूर्वाण्येकादशांगानि समस्तश्रुतधरोऽहमिति गर्वमुद्भवते, तत्रागर्वकरणात् ज्ञानपरीपहजयः, ज्ञानप्रतिपक्षेणाप्यज्ञानेनागमशून्यतया परीपहो भवति, ज्ञानानरणोदयात् क्षयोपशमोदयनिज्जृम्भितमेतदिति, स्वकृतकर्मफलपरिभोगादपैति तपोऽनुष्ठानेन वेत्येवमालोचयतो ज्ञानपरीपहजयो भवति २१। अदर्शनपरीपहस्तु

सर्वपापस्थानेभ्यो विरतः प्रकृतपोऽनुष्ठायी निःसंगश्चाहं तथापि धर्म्मार्धर्म्मार्त्तमदेवचारकादिभावांशे अतो मृषा समस्तमेतदिति
 अदर्शनपरीपहः, तत्रैवमालोचयेद्-धर्म्मार्धर्म्मौ पुण्यपापफलक्षणौ यदि कर्म्मरूपौ पुद्गलात्मकौ ततस्तयोः कार्यदर्शनादनुमान-
 समाधिगम्यत्वं, अथ क्षमाक्रोधादी धर्म्मार्धर्म्मौ ततः स्वानुभवत्वादात्मपरिणामरूपत्वात् प्रत्यक्षविरोधः, विज्ञानात्मकत्वादात्मनः
 न प्रलंभो विद्यत एव, देवास्त्वन्यन्तरतम (विपय) सुखासक्तत्वान्मनुष्यलोके च कार्यभावाद् दुष्पमानुभावाच्च न दर्शनगोचरं
 प्रयाति, नारकास्तु तीव्रवेदनार्त्ताः पूर्वकृतकर्म्मोदयनिगडबन्धनवशीकृतत्वादस्वतंत्राः कथमायान्तीत्येवमालोचयतः अदर्शनपरी-
 पहजयो भवति २२। इतिशब्द इयत्ताप्रदर्शनार्थः, एत इति (१९२-७) क्षुदादयोऽदर्शनान्ताः प्रत्यक्षीकृताः द्वाविंशतिरिति, न
 न्यूनाः, नाधिकाः, धमादिदशलक्षणस्य धर्म्मस्य विघ्नहेतवः अंतरायकारणभूताः। यथोक्तं संवराख्यं प्रयोजनमभिसमी-
 क्ष्याभिसेंधाय संवरफलं चाभिसंधाय मोक्षं रागद्वेषौ निहत्येति, केचिद्रागादुदयमासादयंति केचिद्वेषादित्यतः सर्व एवैते दुष्यंति,
 समापतिताः समन्तात् परीपोढव्या भवंतीति। 'पंचानामेव चे'त्यादिना सूत्रं, पंचानामेव, न चतसृणां, कर्म्मप्रकृतीनां उदयाद्विपा-
 काद्वा द्वाविंशतिः परीपहाः समुपजायंते, काः पुनस्ताः पंच कर्म्मप्रकृतय इति नामग्राहमाद्ये-ज्ञानावरणस्य वेद्यस्य मोहनीयस्य
 तथा मोहनीयं द्विप्रकारं-दर्शनमोहनीयं च, तथाऽन्तरायस्येत्येवमेतासु पंचसु प्रकृतिषु ॥ गुणस्थानेषु के केत्याह-

सूक्ष्मसम्परायच्छब्दस्थवीतरागयोश्चतुर्दशेति ॥ ९-१० ॥ सूत्रम् ॥

स्वामिविशेषवधारणं चतुर्दशानां परीपहाणां, सम्परायः-कपायो लोभाख्यस्तस्य चादराणि खण्डानि परिशाटितानि नवमे
 गुणस्थाने, दशमे सूक्ष्मलोभपरमाणवो विद्यंतेऽतः सूक्ष्मः सम्परायो यस्यासौ सूक्ष्मसंपरायः शमकः क्षपको वा संयतो मूलोत्तरगुण-

प्रतिपन्नस्त्वस्मिन् ब्रह्मसम्परायसंयतेऽमी चतुर्दशपरीपहाः संभवंति उदयमासादयंतीतियावत् छद्म-आवरण तत्र स्थितः छद्मस्थः-
 मारणज्ञान इति, वीतो-गतो रागः सकलमोहोपशमात् समस्तमोहक्षयाच्च, यत्प्रक्रमेणैकादशद्वादशगुणस्थानवर्तिनौ संयतौ परिगृ-
 ह्येते, छद्मस्थवीतरागामान्याचैकवचनं, ब्रह्मसंपरायश्च छद्मस्थवीतरागश्चेति द्वन्द्वः, तयोश्चतुर्दशेति भाष्यं, परिपठिताः परीपहाः
 क्षुदादयो मलावमानाः॥ भगवत्स्थस्य केवलिनः शेषकर्मकारणाभावाद्देवनीयसंभवाच्च तदाश्रया एव परीपहा भवन्तीत्याह—

एकादश जिने ॥ ९-११ ॥ सूत्रम् ॥

एकादशैव परीपहाः। पूर्वोक्तचतुर्दशमध्यादपनीय अमूर्त् प्रज्ञादीन् अलाभाख्यांस्त्रीन् एकादश शेषा भवंति वेदनीयकर्म्म-
 श्रयाः, जितेषु मोहपुरःसरेषु ज्ञानदर्शनानरणान्तरायेषु क्षयमात्यंतिकमुपगतेषु, घातिकर्ममूलत्पन्नसकलज्ञेयग्राहिनिरावरणज्ञानो जिनः
 केवलीतियावत्, तत्रान्त्योपान्त्ययोगुणस्थानयोजिनत्वं तत्र संभवः ॥ सर्वेषां परीपहकारणानामुदयसंभवमंगीकृत्याह—

वादरसम्पराये सर्वे ॥ ९-१२ ॥ सूत्रम् ॥

वादरः-स्थूलः सम्परायः-रूपायस्तदुदयो यस्यासौ वादरसम्परायसंयतः, स च मोहनीयप्रकृतीः काश्चिदुपशमयतीति उपशमकः
 काश्चित् क्षपयतीति क्षपकः, तत्र सर्वेषां द्वाविंशतेरपि क्षुदादीनां परीपहाणामदर्शनान्तानां संभव इति ॥ उक्ता गुणस्थानेषु यथासंभवं
 परीपहाः, सम्यग्ति कर्मप्रकृतिगन्तर्भविःकथनायाह—

ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने ॥ ९-१३ ॥ सूत्रम् ॥

प्रज्ञापरीपहः अज्ञानपरीपहश्च ज्ञानावरणे भगवतः, ज्ञानावरणक्षयोपशमात् प्रज्ञा ज्ञानं च, सत्येव हि ज्ञानावरणे तदुद्भवतः।

दर्शनमोहान्तराययोर्दर्शनालाभौ ॥ ९-१४ ॥ सूत्रम् ॥

दर्शनमोहः-अनन्तानुबंधिनो मिथ्यात्वादि, तत्र च यथासख्यमिति तत् क्रमेण, दर्शनमोहे दर्शनपरीपहः लाभान्तराये चालाभपरीपहः, अदर्शन-अश्रद्धानं देवादिसद्भानप्रियं अतो मिथ्यात्वानुबंधात् दर्शनमोहतः स इति ।

चारित्रमोहे नाशयारत्तिस्त्रीनिपद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्काराः ॥ ९-१५ ॥ सूत्रम् ॥

दर्शनमोहबर्जं शेषं चारित्रमोहनीयं, चाग्रिं-मूलोत्तगुणसंपत्तिः मोहात्तत्पराद्भुखत्वाच्चारित्रमोहनीयं, तदुदये सति नाश्यादयः सप्त परीपहा भवन्ति, नाश्यात् जुगुप्सोदयात् अस्त्युदयादरतिः वेदोदयात् स्त्रीपरीपहः निपद्यास्थानासेवित्वं तु भयोदयात् क्रोधोदयादाक्रोशपरीपहः मानोदयाद् याच्त्रापरीपहः लोभोदयात् सत्कारपरीपह इति,

वेदनीये शेषाः ॥ ९-१६ ॥ सूत्रम् ॥

वेदनीयकर्मोदये शेषाः एकदश परीपहाः संपतन्ति, कुतः शेषाः?, (१६७-१७) उपर्युक्तेभ्योऽन्ये शेषाः, के पुनरुक्ताः?, प्रज्ञानअदर्शननाश्यादयः, एभ्यः शेषाः केनलिनि ते संभवति, एकादश जिने प्रागुक्ताः क्षुत्पिपामाशीतोष्णदंशमशकचर्याश्यावधरोगवृणस्पशमलपरीपहाख्या इति, एवमेते व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पाः चादरसंपरायात् सर्वे भवन्ति, परतस्तु नेयन्तः, तत् किमेते कदाचित् सर्वेऽप्ये कस्य जन्तोयोगपद्येन सभवन्ति न वा संभवन्तीत्याह-

एकादयो भाज्या युगपदेकान्नविंशतेः ॥ ९-१७ ॥ सूत्रम् ॥

एषा द्वाविंशतिः परीपहाणामित्यादि (१९८-२) भाष्यं, एकादय इति तदुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, अथैकशेषः, एकश्चा-

सावादिशैकादि, एक आदिर्येषां ते एकादयः, एकादिश्च एकादयश्च एकादयः तदेते द्वाविंशतिपरीपहाः भाज्या-विकल्प्याः युगप-
 देकस्मिन् जंतौ, कस्यचिदेकः कस्यचिद्धौ कस्यचिन्नयस्तावद्यात्रदेकोन्नविंशतिरविरोधाद् युगपदेकत्रोदयंते, विरोधात् न द्वाविंशति-
 रस्येकस्मिन् युगपदिति । कथं पुनरेकोन्नविंशतिर्युगपत् न पुनर्द्वाविंशतिरपीत्याह-अत्यन्तविरोधित्वादिति, शीतोष्णलक्षणयो-
 रमहावस्थानलक्षणो विरोधः परस्परपरिहारेण स्थितिः, अत्यन्तग्रहणं पर्यायनयविवक्षाप्राधान्यख्यापनार्थं, शीतोष्णपर्यायावत्य-
 न्तभिन्नौ विरुद्धौ, तयोर्धैकस्मिन् काले नैकत्वेनावस्थानं, द्रव्यार्थिकस्य तु तदेव द्रव्यमपास्तमस्तपर्यायं शीतमुष्णं चेत्यवस्थित-
 शीतपुरुषवदुष्णीभूतमर्षवद्वा नास्ति कश्चिद्विरोधः, तथा चट्यशय्यानिपद्यानामेकस्य संभवे द्वयोरभावः चट्ययां सत्यां
 निपद्याचर्ययोरभावः निपद्यायां तु शय्याचर्ययोरभावः शय्यायां पुनः निपद्याचर्ये न भवत इति तयोर्वर्जनं ॥ इत्युक्तः परीपहजयः,
 मग्प्रतिः प्रस्तावप्राप्तं चारित्रमुच्यते—

सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसंपराययथाख्यातानि चारित्रम् ॥ ९-१८ ॥ सूत्रम् ॥

सामायिकादयः कृतद्वन्द्वाः प्रथमावहुवचनेन निर्दिष्टा, एकमेव चारित्रं संयमभेदं मन्यमानो भाष्यकृदाह-सामायिक-
 संयम (१९८-८) इत्यादि, सर्वसावद्ययोगविरतिलक्षणं सामायिकं, तद्विशेषा एव च छेदोपस्थाप्यादयो विशुद्धतराध्यवसाय-
 विशेषाः, सावद्ययोगविरतरूपं सामायिकं द्विप्रकारं-इत्वरकालं यावज्जीविकं च, तत्राद्यं प्रथमान्त्यतीर्थकरतीर्थयोः प्रव्रज्याप्रतिपत्ता-
 वारोपितं शूखपरिज्ञाध्ययनादिविदः श्रद्दयतः छेदोपस्थाप्यसंयमारोपणं विशिष्टतरत्वाद्धितरतः सामायिकव्यपदेशं जहातीत्यत इत्व-
 रकालं, मध्यमतीर्थकृतां विदेहक्षेत्रवर्तिनां च यावज्जीविकं प्रव्रज्याप्रतिपत्तिकालादारभ्य प्राणप्रयाणकालादवतिष्ठते, प्रथमान्त-

तीर्थक्रमशिष्याणां सामान्यमामाधिकपर्यायच्छेदो विशुद्धतरायां सर्वमावद्ययोगविरतावस्थानं चिविक्ततरमहाव्रतारोपणं छेदोपस्था-
 प्यसंयमः, छेदोपस्थापनमेव छेदोपस्थाप्यं, पूर्वपर्यायच्छेदं मति उत्तरपर्याये उपस्थानं भावे यतो विधानात्, तदपि द्विधा-निरतिचार-
 मातिचारभेदेन, तत्र शैक्षस्य निरतिचारमधीतविशिष्टाध्ययनविदः, मध्यमतीर्थकरशिष्यो वा यदोपसम्पद्यते चरमतीर्थकरशिष्या-
 णामिति, मातिचारं तु मूलगुणस्थानस्य पुनर्व्रतारोपणाञ्छेदोपस्थाप्यं, उभयं चैतत् मातिचारं निरतिचारं च स्थितकल्प एव आद्या-
 न्ततीर्थकरयोरैवेत्यर्थः २। परिहारः-तपोविशेषस्तेन विशुद्धिकं चेति, तदपि द्वेधा-निर्विश्यमानकं निर्विष्टकायिकं च, तत्र निर्विश्य-
 मानक्रमासेव्यमानकं, परिशुज्यमानकमित्यर्थः, निर्विष्टकायिकमासेवितसुपशुक्तं, तत्ग्रहयोगात् तदनुष्ठायिनोऽपि निर्विश्यमानकाः,
 निर्विष्टकायिकास्तु निर्विष्टः कायो येषामस्ति ते निर्विष्टकायिकाः तत्ग्रहयोगात् तेनाकारेण तपोऽनुष्ठानद्वारेण परिसुक्तः कायो
 भवति, परिशुक्ताद्यग्विधतपमो निर्विष्टकायिका इत्यर्थः, परिहारविशुद्धिकं च तपः प्रतिपन्नानां नवको गच्छः, तत्र परिहारिण-
 श्रन्वारः अनुपरिहारिणोऽपि चत्वारः, कल्पस्थित एकः, वाचनाचार्य इत्यर्थः, सर्वे च ते श्रुताद्यतिशयमसम्पन्नाः तथापि रूढ्या कल्प-
 स्थित एकः कश्चिद्व्यवस्थाप्यते, तत्र ये कालभेदेन विहितं तपोऽनुतिष्ठं ते परिहारिणः, नियताचाम्लभक्तास्त्वनुपरिहारिणः, तेषा-
 मेवामि मरान्तपुद्गलानां (शिशिरादितपोवतां) परिहारिणां महायके वर्तन्ते, कार्यस्थितोऽपि नियताचाम्लभक्त एव, तच्च तपः
 परिहारिणां ग्रीष्मे चतुर्थषष्ठाष्टमभक्तलक्षणं जघन्यमध्यमोत्कृष्टक्रमेणैव गिशिरकाले षष्ठाष्टमदशमानि जघन्यमध्योत्कृष्टानि वर्षा-
 स्वष्टमदशमद्वादशभक्तानि, जघन्यमध्यमोत्कृष्टानि, पारणकालेऽप्याचाम्लमेव पारयंति, उक्तविधानं तपः षण्मासं कृत्वा परिहारि-
 णोऽनुपरिहारित्वं प्रतिपद्यन्ते, अनुपरिहारिणोऽपि परिहारिणो भवति, तेऽपि षण्मामान् विदधन्ते तपः, पश्चात् कल्पस्थित एकाकोव

पणमामाधिकं परिहारतपः प्रतिपद्यते, तस्य चैकोऽनुपरिहारी भवति, तन्मध्येऽपरश्रेकः कल्पयित इति, एवमेव परिहारविशुद्धः संयमोऽष्टादशभिर्मामैः परिममासिष्ठुपयति, परिममासे तु तस्मिन् पुनस्तदंशं केचित् परिहारतपः प्रतिपद्यन्ते स्वशक्त्यपेक्षया केचिद्वा जिनरूपमपरे तु गच्छेत् प्रविशतीति, परिहारविशुद्धिकाश्च स्थितकल्प एव प्रथमचरमतीर्थयोरेव, न मध्यतीर्थेऽप्यिति ३।

ब्रह्मसंपरायसंयमस्तु श्रेणिमारोहतः प्रपततो वा भवति, श्रेणिरपि द्वित्रकारा—औपशमिकी क्षायिकी च, तत्रौपशमिकी अनन्तानुबंधिनो मिथ्यात्वादित्रयं नपुंमकस्त्रीवेदौ हास्यादिपदकं पुंवेदः अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानारणाः संज्वलनाश्चेति अस्याथ प्रांभकौऽप्रमत्तसंयतः, अपरे तु ब्रुवते—अविरतदेगप्रमत्ताप्रचविरतानामन्यतमः प्रारभते, म चानन्तानुबंधिनश्चतुरोऽपि ममकमे शमयति अन्नमुहूर्त्तेन, ततो दर्शनत्रिकं, तत उदीर्णपुमानारोहन् नपुंमकं वा वेदं, ततः स्त्रीवेदं, योपिदारोहती प्राग् नपुंमकवेदं, ततः पुरुषवेदं, तृतीयप्रकृतिरपि आरोहन् प्राक् स्त्रीवेदं, ततोऽपि हास्यादिपदकं, ततो नपुंमकवेदं, ततोऽप्रत्याख्यानारणानां च युगपदेव द्वौ क्रोधौ, पथात् संज्वलनक्रोधान्तरितौ शमयति पुनः द्वौ मागौ, पथात् संज्वलमानं, पुनर्दे मायै, ततः संज्वलनमायां, पुनर्द्वौ लोभौ पथात् संज्वलनलोभं संख्येयानि खंडानि कृत्वा क्रमेण चोपग्रमय्य पश्चिमखंडमसंख्येयानि खंडानि करोति, ततः प्रतिममयमसंख्येयभागमुपगमयन् ममस्तमन्तमुहूर्त्तेन शमयति, तांश्चासंख्येयान् भागान् शमयन् ब्रह्मसंपरायसंयमी भवति, अत्यन्तविशुद्धाध्यवमायो दशमगुणस्थानवर्ती श्रेण्यारोहे वत्तेमानस्य शुद्धमवतरतः संक्लिष्टं, ब्रह्मः—द्वलस्थानवयवः कषायः—संमारभ्रान्तिहेतुर्यत्र तत् ब्रह्मसंपरायं, म चोपशान्तकषायोऽपि स्वल्पप्रत्यायलोभात् दर्घाजनमुभवदुदकसेचनादिप्रत्ययभाजोऽंजुरादिरूपेण भग्मच्छन्नाग्निवद्वा, तदिधनादिप्रत्ययस्वरूपमुपदर्शयति; तद्वदसौ मुखवस्त्रिकादिषु ममत्वम-

भीर्णेन संधुक्षमाणः रुपायाग्निश्रणेन्धनमामलतो दहन् प्रच्यवते, प्रतिविशिष्टाध्ययमायादिति, क्षाविकी तु श्रेणिरनन्तानुब्रंघिनो
 मिथ्यान्वमिथ्रम्यत्तयानि अत्रत्याख्यानप्रत्याख्यानारणे नपुंसकस्त्रीवेदौ द्वास्यादिपदकं पुंवेदं संज्वलनाश्च, अस्यास्ताहारीहकः अन-
 न्तानुब्रन्धिनो युगपटेन क्षपयन्त्यन्तर्मुहूर्त्तेन, ततः क्रमेण दर्शनत्रिकं, ततः प्रत्याख्यानान्प्रत्याख्यानारणे युगपटेन क्षपयितुमारभते,
 मध्यभागे चैषामिमाः षोडश प्रकृतीः क्षपयति, नरकतेर्यगपी एतानुपूर्व्यो एकाद्वित्रिचतुरिन्द्रियजातयः आतपोद्योतव्रसस्था-
 रनादरसूक्ष्मनामानि ततो निद्रानिद्रा प्रचलाप्रचलां स्त्यानद्धि, ततोऽष्टानां शेषं, ततोऽनुदीर्णं वेद जघन्यं पूर्णत, ततो हाम्या-
 डिपदकं, ततोऽप्युदित वेद, ततो संज्वलनानामैकैकं क्रमेण क्षपयति, सायशेषे च पूर्वसंज्वलनरूपाये उचर क्षपयितुमारभते, सर्वं
 शेषं चोत्तरेणत्र मह क्षपयति यातत् सज्वलनलोभसंख्येयभागः, तमपि सख्येयभागसंख्येयानि खंडानि कृत्वा प्रतिममयमैकैकं
 खंडं क्षपयति तदा सूक्ष्मम्परायसयमीभवति, तदा सूक्ष्ममोहनीयोपशमे तु एकादशगुणस्थानप्राप्तः उपशान्तरूपायो यथाख्यात-
 संयमो भवति, क्षपकस्तु गरुलमोहार्णवमुत्तीर्णो निर्ग्रन्थाय यथाग्यातसयमीजायते, अथशब्दो यथाशब्दार्थो, यथा ग्यातः संयमो
 भगवता तथाऽस्मोवेन, कथं च आर्यातः?, अकपायः, न चैकादशद्वादशयोर्गुणस्थानयोः, उपशान्तत्वात् क्षीणत्वाच्च कपायाभावा
 इति, एवं पंचविध चारित्र अष्टविधकर्मचयरिक्तीकरणात्, तद्वा पुलाकादिषु विस्तरेण चक्ष्यामः (१९८-१०) पुलाकादिस्तत्र
 उपगिष्टान् पुलाकादिभेदेषु मामायिकादिः संयमः पंचप्रकारोऽपि पंचसु पुलाकादिनिर्ग्रन्थेषु विस्तरेण-प्रपंचेन भागयिष्याम
 इति ॥ उक्त चारित्रं प्रकीर्णकं च तपः, सम्प्रत्यनशनादिकं तपो भण्यते—

अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरमपरित्यागविविक्तशय्याऽऽसनकायक्लेशा चाहं तपः ॥ ९-१९ ॥ सूत्रम् ॥

द्विविधं तपो-ब्राह्मणभ्यन्तरं च, तत्र ब्राह्मणभ्यन्तरशब्दार्थः प्राग् निरूपितः, तदंशं क्रमं पोढा तत्र ब्राह्मणस्य तान्द्राप्यकारो भेदा-
नाचष्टे षडपि सूत्रं विवृणुत् अनशनं अवमौदर्यं वृत्तिपरिसंख्यानमित्यादि (१०८-१३) प्राक् प्रकृतः सम्यक्शब्दोऽनु-
वर्तते, म च विशेषणं, सम्यगनशनं सम्यगनमौदर्यमेवं सर्वत्र वृत्तिपरिसंख्यानानिष्यपि, किं पुनर्विशेषेण व्याप्यते?, गुणशत्रु-
तस्करकृताहारनिरोधादि, तथा पत्तिनिमित्तमाजीवादिहेतोरुपहतभानदोषस्य न हि संयमरक्षणं न च कर्मनिर्जरेत्यतः
सम्यग्रहणं, यस्तु प्रवचनोदितं श्राद्धतयास्वमामर्थ्यापेक्षो द्रव्यक्षेत्रकालभानाभिज्ञः क्रियाभ्राल्लादी उपपन्नाहोरात्राभ्यन्तरयापि
करोत्यनशनदितपः म कर्मनिर्जराभाभनतीर्थः, एवमर्थं अनुवर्त्य सम्यग्रहणं, बालनपःप्रतिपेधार्थं च, संयमः
सप्तदशमेवा उक्तः, चारित्रं वा पंचप्रकार संयमः, तत्परिपालनाय समत्यागादिमम्यक्तपो भवति, कर्म-ज्ञानावणादि तस्य
निर्जरा आत्मप्रदेशेभ्यः परिशुद्धं यथोक्तं यद्विशेषणानुपचितो वेत्यादि, तपश्च प्रागः सर्वसमयेषु प्रतीतं शुभाशुभकर्मक्षया-
येत्येवं कर्मनिर्जरणार्थं चेत्यक्तं, चशब्दः मसुच्यार्थः, चतुर्थपष्टाष्टमादीत्यादिना, अशनं-आहारस्ततपरित्यागोऽनशनं,
तद् द्विधा-इत्तर यान्जीविकं च, तत्रेत्तरं नमस्कारसहितादि, चतुर्थपष्टाष्टमपर्यमानमित्तरमनशनं भगवतो महावीरस्य तीर्थं,
यान्जीविकं च त्रिविधं पादपोषणमनं इंगिनी भक्तप्रत्याख्यानमिति, तत्र पादपोषणमनं द्विधा-मव्याघातमव्याघातं च, मतो
ब्याधुपो यदुपकान्तिः क्रियते मसुपजातव्याधिना उचानमहावेदनेन वा तत् गव्याघातं, निर्व्याघातं, तु प्रव्रज्याशिक्षापटादिक्रमेण
जराजर्जरितशरीरः करोति, यदुपहितचतुर्विधाहाप्रत्याख्यानो निर्जन्तुं स्थण्डिलमात्रिण पादप इत्येकेन पादोऽन निपतत्यपरि-
स्पन्दस्तावदास्ते प्रशस्तध्यानव्यापृतान्तःकरणः यान्द्रुक्कान्तप्राणस्तेऽतत्पादोपगमनाख्यमनशनं, इंगिनी-श्रुतविहितः क्रिया-

विशेषस्तद्विशिष्टं मरणं, अयमपि प्रत्रय्यादिप्रतिपत्तिक्रमेणैवायुषः परिहाणिमवयुद्ध्य त्यक्तनिःशेषोपकरणः स्थावरजंगमप्राणिविव-
 जितस्थंडिलस्थाय्येकाकी कृतचतुर्विधाहारप्रत्याख्यानः छायाया उष्णे उष्णात् छायायां क्रामन् सचेष्टः सम्यग्ज्ञानपरायणः प्राणान्
 जहात्येतदिगिनीमरणं परिकर्मपूर्वकं चेति २, भक्तप्रत्याख्यानं तु गच्छमध्यवर्त्तिनः, स कदाचिन्निविधाहारप्रत्याख्यायी कदा-
 चिचतुर्विधाहारप्रत्याख्यानो वा, पर्यन्ते कृतसमस्तप्रत्याख्यानः समाश्रित्य मृदुसंस्तारकं समुत्सृष्टशरीराद्युपकरणममत्वः स्वय-
 मेवोद्ग्राहितनमस्कारः समीपवर्त्तिमाधुदत्तनमस्कारो वा उद्धर्त्तनपरिवर्त्तनादि कुर्वाणः समाधिना करोति कालम्, एतद् भक्तप्रत्या-
 ख्यानं मरणमिति ३॥

उत्तमनशनमवमौदर्यमुच्यते-अवमौदर्यमित्यवमं न्यूनं नामेत्यादि, अवमं न्यूनमुदरं यस्यासाववमोदरः तद्भावोऽव-
 मौदर्यं-न्यूनोदरता, कवलप्रमाणनिरूपणार्थमाह-उत्कृष्टावकृष्टौ इत्यादि, उत्कृष्टो विकृत्य सुखविवरं यत्नतो महाप्रमाणः कृत्वा
 यः प्रक्षिप्यते अवकृष्टस्वयत्नलघुकस्तौ वर्जयित्वा मध्यमेन कवलेनाविभक्तस्वमुखप्रमाणेनावमौदर्यं कार्यं, तच्च त्रिविधमवमौदर्यं,
 तच्चथेत्यादिना श्रत्यक्षीकरोति, अल्पाहारावमौदर्यमुपाद्धविमौदर्यं प्रमाणग्राप्तात् किञ्चिदूनावमौदर्यमिति, तत्राहारः पुंसो द्वात्रिंश-
 त्कवलप्रमाणः, कवलाष्टकाभ्यवहारोऽल्पाहारावमौदर्यं, उपाद्धविमौदर्यं द्वादश कवलाः, अर्द्धसमीपमुपाद्ध द्वादश कवलाः, यतः कवल-
 चतुष्टयप्रक्षेपात् सम्पूर्णमर्द्धं भवति, प्रमाणग्राप्ताहारो द्वात्रिंशत् कवलाः, स चैकेन कवलेन न्यूनं किञ्चिदूनावमौदर्यं भवति, इतिशब्दः
 प्रकारार्थः, प्रमाणग्राप्तावमौदर्यं चतुर्विंशतिः कवलाः, त्रिविधावमौदर्यं एकैककवलहासेन बहूनि स्थानानि जायंते, सर्वाणि चावमौ-
 दर्यविशेषाः कवलपरिसंख्यानं चेति, पुरुषस्य द्वात्रिंशत् योपितोऽष्टाविंशतिः, अतो विभागः कार्यः ॥

धृत्तिपरिसंख्यानमनेकविधमित्यादि, वर्तते यथा सा वृत्तिः—भैक्ष्यं तस्य परिसंख्यानं—परिगणनं आगमविहितोऽभिग्रहो
 वा, परिगणनं दत्तीनां शिक्षाणां वा, तत्र दत्तियदेकगृखेन ग्रक्षिपति पात्रकादौ पटलकेन वा देहनकादिना वा, भिक्षा तु गृहस्ते-
 नोत्क्षिप्य यद्दाति कडुच्छकेनोदंकिकया वा, तत् परिगणनमेकां दत्तिं ग्रहीष्याम द्वे तिस्रो वा इत्यादि, एवं शिक्षणामपि गणनं
 गोचरप्रवेशकाले करोति, तद्यथेत्यादिना अभिग्रहानेकविधत्वं दर्शयति, उत्क्षिप्तान्तप्रान्तचर्यादीनामित्यादि उत्क्षिप्तं पट-
 लोदंकिकाकडुच्छुक्कादिनोपकरणेन दानयोग्यतया दायकेनोघातं तादृशं यदि लप्स्येत ततो ग्रहीष्यामः नाविशिष्टमित्युत्क्षिप्तचर्या-
 उत्क्षिप्ताभ्यवहरणमिति, तथाऽपरो निक्षिप्तचरकः पूर्वोक्तविपरीतग्राही, आदिशब्दाढन्ये चाभिग्रहका वाच्याः, अन्तचरको
 रूक्षकौद्रवौदनारनालादिग्राही, प्रान्तचरकः शीतलोदनादिग्राही, इत्थमुत्क्षिप्तचर्यादीनामन्यतममभिग्रहमभिगृह्य पर्यटति भिक्षायै,
 सक्तुकुल्मापौदनादीनां चोत्पन्नेन द्रव्यक्षेत्रकालभावविभक्तान् अभिग्रहान् सूचयति, तद्द्रव्यतःसक्तून् कुल्मापान् तक्रौदनमादिशब्दात्त-
 क्रतेमनमाचाल्मर्षणकं मण्डकान् वा ग्रहीष्ये, क्षेत्रतो देहलीं जंघयोस्तःकृत्वा कालतो विनिवृत्तेषु सर्वाभिक्षाचरेषु भावतो हनरोदनादि-
 व्यावृत्तो निगडादिवद्धो अक्ताक्षः कृतमालः अन्यो वा दायको ददाति चेत् तदेवमन्यतमं द्रव्याद्यभिगृह्य शेषप्रत्याख्यानं तप इति॥

रसपरित्यागो इत्यादि, रस्यन्ते—अद्यन्तेऽतिशयेन रसास्तान्, परित्यागो हि तत्परिहारः, सोऽनेकप्रकारः, तद्द्रहुत्वादेव
 तद्यथेत्यादिना रसान् प्रत्यक्षीकरोति, मद्यमांसमधुनवनवीतादीनामित्यादि (१९९-९) तत्र मद्यं गुडपिष्टद्राक्षाखर्जूरामिद्रव्य-
 संभारोपजातं मदमामर्ष्यं विपगरादिवज्जीवमस्वतंत्रं करोति, अस्वतंत्रः स्वतन्त्रस्य तादृशः कार्यकार्यविवेकशून्यः, मांसं—
 सर्वशास्त्रप्रतीतं तस्य परित्यागः श्रेयानिति, मधु त्रिप्रकारं—माक्षिक कोन्तिकं आमरं च, तदपि प्राण्युपघातनिष्पन्नमेवेति परिहार्यं,

द्रव्यादिचतुष्टयापेक्षे ते, गोमहिष्यजाविकानां नवनीतं चतुर्द्धा, स चापि रसो दृष्य इति परिहार्यः, आदिग्रहणाद् क्षीरदधिगुड-
घृततैलाख्याः पंचात्रह्यंते विकृतयः, तत्र क्षीरविकृतिः पंचप्रकारा गोमहिष्यजाविकोष्ठीणां, दधिविकृतिरपि करमीवर्जानां
चतुष्प्रकारा, गुडविकृतिरिक्षुत्रिकारः फाणितादिः प्रसिद्धः खण्डशर्करजा, दधिविकृतिरपि चतुर्विधा वा, तिलात-
सीसिद्धार्थकुमुंभाख्यानि तैलानि, दधिघृताद्यवगाहनिष्पन्ना अगगाह्यविकृतिरसूयाकासाद्याऽऽदिग्रहणादागृहीतैव, एनमेतासां रस-
विकृतीना प्रत्याख्यानं तपः, एता हि दृष्यत्वाद्वाजीकरणप्रसिद्धेति न सर्वदाऽभ्यवहार्याः, चित्तत्रिकारहेतुभूतत्वाद्, एवं च
विकृतयोऽन्वर्थसंज्ञां लभंते, अतो मृशुशुणा ललनागविलोकनवत् प्रत्याख्येयाः, इत्थं च रसपरित्यागलक्षणं विशिष्टविरसरूक्षाद्य-
भिग्रहिष्यत्यनेन विनापि विकृतिभिः शक्यं प्राणरक्षणं यतिनेति दर्शयति, निगतस्सं वा स्वस्माद्रसात् प्रच्युतं रूक्षं कोद्रनाम्लप-
र्णकादि, आदिग्रहणादन्तप्रान्तपरिग्रहः ।

विविक्तशय्यासनत्तानामेति (१९९-११) शय्याग्रहणेन प्रतिश्रयत्रिकग्रहणं, आमनग्रहणेन पीठवृषिकादि, विविक्तं
गर्हितजनसंपातरहितं अशुषिरादि, विविक्तं च तत् शय्यासन च विविक्तशय्यासनं तद्भावो त्रिविक्तशय्यासनता, नामशब्दो वाक्या-
लंकारार्थः अभिधानवचनो वा, अस्यैव विवरणमेकान्तेऽनावाधे इत्यादि, पर्यायकथनेन व्याख्यानं, त्रिविक्तमेकान्तमनावाध-
मससक्तं स्त्रीपशुपङ्ककविवर्जितमिति पर्यायाः, अनावाध इति अवाधः-शरीरोपधातः स न विद्यते यत्र तदनावाधं असंसक्त
इति वक्षस्मथूलजन्तुरहिते स्त्रीपशुपङ्ककविवर्जित इति स्त्रियो-मानुष्यः पशवो-गोमहिष्यजात्रिकाद्याः पण्डकानि-नपुंसकानि,
वस्तुतत्त्वारित्तोपधात एषा वसतिः, तदैकान्तादिगुणयुक्त प्रतिश्रयादि निरूपयति-शून्यागार इत्यादिना, शून्यागार-शून्यगृह-

मदोषं देवकुलं-दुर्गधातयनादि सभा-यत्र ग्राह् मनुष्याः समवायमकृपत सम्प्रति तु न तत्र समवयंति पर्वतविवरं गिरिनगरा-
 दाविव लयनानि, आदिग्रहणादन्यदपि जीर्णोद्यानमध्यवर्ति मंडपकादि परिगृह्यते, एषां यथोक्तानामन्यतमस्थाने व्यवस्थानं,
 किमर्थमिति चेत् समाध्यर्थं समाधिर्ज्ञानदर्शनचारित्रतपोवीर्यात्मकः पंचधा, समाधानं समाधिः-स्वच्छता ज्ञानादीनामपरिहाणि-
 विवृद्धिश्च, इत्थमियं संलीनता तपोविशेषः, इंद्रियाणि संयम्य सखान्तानि क्रोधादिकृपायकदंबकं च विविक्तं शय्यासनमासे-
 नमानस्य संलीनता भवतीति, प्राप्तोऽपिन्द्रियविषयेषु भवितव्यमरक्तद्विष्टेन, कृपायसंलीनता क्रोधस्य तावदुदयनिरोधः प्राप्तोदयस्य
 वा वैफल्यपादनं, एषं शेषाणामपि, तथा अकुशलमनोनिरोधः कुशलचित्तोदीरणं वा, एषं वागपि वाच्या, कायव्यापारे ममुत्पन्न-
 प्रयोजनस्य यत्नवतः संलीनताव्यपदेशमश्नुते, विना प्रयोजनेन निश्चलासनमेव श्रेयः, विविक्तचर्या तु भाष्यकृतैवोक्ता ।

कायक्लेशोऽनेकविध इत्यादि (१९२-१४) कायः-शरीरं तस्य क्लेशो-वाधनं, कायात्मनोरभेदः, संसार्यवस्थायामन्यो-
 ऽन्यानुगतत्वात् क्षीरोदकयोरिति, अतः कायवाधायात्मनोऽपि कायद्वारेण क्लेशोपपत्तिः, मम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिरित्येतस्मात् मम्य-
 ग्रहणमनुवर्तते, तच्च कायक्लेशविशेषमागमानुसारिणां सम्यक् क्लेशोत्पत्तिर्निर्जरयै भवतीति, स चागमोऽनेकप्रकारः, कायक्लेश
 उपन्यस्तः, तद्यथेत्यादिना तदनेकविधत्वं दर्शयति, स्थान वीरासनेत्यादि, स्थानग्रहणाद् ऊर्ध्वस्थानलक्षणकायोत्सर्गपरिग्रहः तस्य
 चाभिग्रहविशेषाः स्वशक्त्यपेक्षाः कालनियमश्चंद्रावतंसकनृपतेरिवागगन्तव्यः, वीरामनं जानुप्रमाणामनमन्निविष्टस्याधस्तात् ममा-
 कृप्यते तदामनं निश्चष्टं च तदवस्थ एवास्ते कायक्लेशाख्यं तथो भवति, तत्राप्यभिग्रहविशेषादेव स्वमामर्थ्यपिक्षात् कालनियमः,
 उत्कटुकासनं तु प्रमिद्धमेव, विनाऽऽसनेन भूमावग्राप्तिस्फिग्द्वयस्य भवति, एकपार्श्वशायित्वं त्वधोमुख उच्चानमुखस्तिर्यग्व्यव-

स्थितौ वा कालनियमभेदेन यदनतिष्ठते तत्तपः कायकेश्याख्यं, तथा दंडायतशायित्वं नाम तपः क्रजुकृशशरीरः प्रसारित-
 जंघद्वयश्चलनरहितस्तिष्ठति यदा तदा तद्भवति, आतपनमप्यूर्ध्वस्थितस्य निविष्टस्य निपणस्य वा प्राग् चालितगमस्तिजालस्य
 सवितुरभिसुखस्थितस्य भवति, अप्रावरणाभिग्रहः शिशिरसमये प्राप्तरणअग्रहणं, आदिग्रहणाद्धर्मंतेऽपि रजनीज्जातापनं, संताप-
 नमात्मनः शीताभिसहनमिन्वर्थः, तथा लृगंडशायित्वमप्रतिकर्मशरीरत्वगस्नानकं केशोल्लुंचनमित्येवमेतानि स्थानवीरासनादीनि
 सम्यग्प्रयुक्तान्यागमनचनादनुगतानि बाह्यं तपो यथाशक्ति विधिनाऽनुष्ठेयम्, अन्यथा त्वविधिप्रयोगादात्मानमितरांश्च धर्म्मोप-
 श्रयकविधीन् पीडयेत्, अविध्युपयुक्तविपत्, किं पुनरितो बाह्यात्तपसः फलमप्राप्यत इत्याह-अस्मात् पद्धिधादपि बाह्यात्तपस
 इत्यादि, संगत्यागं शरीरलाघनमिन्द्रियविजयं संयमरक्षणं कर्मनिर्जरा चेत्यनेकं फलमासाद्यते, तत्र निःसंगत्वं बाह्याभ्यन्तरोप-
 धिव्यनभिपंगो-निर्ममत्वं, प्रतिदिनमतिमात्राहारोपयोगात् प्रर्णताहारोपयोगाच्च शरीरस्य गौरवं, ततश्च मासकल्पविहारिताया
 अयोग्यता, तद्वर्जनात् शकटाशाम्भंजनवदुपयोगाद्वा शरीरलाघवमुपजायते, ततश्चाप्रणीतशरीरस्योन्मादादनुद्रेकाद् विजयः, भक्तपा-
 नार्थमहिङ्मानस्य वर्षाजनितजन्तूपरोधाभावात् संयमसंरक्षणं, निसंगानशनशनादितपोऽनुतिष्ठतः शुभध्यानाध्यवमितस्य कर्मनिर्जर-
 णमपश्यं भवीति तपस्तत्र बाह्यमुक्तं, अधुनाऽभ्यन्तरसुच्यते, तच्चातियेन कर्मनिर्दहनक्षमं ॥

प्रायश्चित्तविनयवैयाघ्रन्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरं ॥ ९-२० ॥ सूत्रम् ॥

अन्तरन्यापारभूयस्त्वादन्वतीर्थविशेषतः बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वाद्न्तर तप उच्यते, प्रायश्चित्तादीनां ध्यानान्तानां द्वन्द्वः, मूलोत्त-
 रगुणेषु स्वल्पोऽप्यतीचाराश्चित्तं मलिनयतीति तद्वप्रकाशनाय शुद्धैव प्रायश्चित्तं विहितं, पापोच्छेदकारित्वात् प्रायश्चित्तमिति,

प्रायो-चाहृत्येन चित्तविशुद्धिहेतुत्वात् यत् प्रायश्चित्तं, विनीयते-येनाष्टप्रकारं कर्मापनीयते स विनयः, श्रुतोपदेशेन व्यावृत्तो-
व्यग्रस्मद्भावो वैयावृत्यं, सुष्ठु मर्यादया कालापरिहारेण यौरुष्यपेक्षया स्वाध्यायः, विविधस्यान्नपानवस्त्रपात्रादेः संसक्तस्यातिरि-
क्तस्य वा परित्याग उल्मगः, बाह्यायचित्तानामागमविधानेन निरोधो ध्यानमुत्तरमिति पूर्वसूत्रोपन्यस्तसूत्रानुपूर्वीप्रामाण्यादुत्तर-
मित्यभ्यन्तरमाह, एतदपि पदप्रकारमभ्यन्तरं तप इति, तदेतदाभ्यन्तरं तपः—

नवचतुर्दशपंचद्विभेदं यथाक्रमं प्राग् ध्यानात् ॥ ९-२१ ॥ सूत्रम् ॥

नव चत्वारश्च दश पंच द्वौ च भेदाश्च ते नवचतुर्दशपंचद्विभेदाः, एते भेदा यस्येत्येकस्य भेदशब्दस्य लोपः, यथाक्रममिति यथा-
संख्यं प्राग् ध्यानात् प्रायश्चित्तादारभ्य यावद् व्युत्सर्ग इति, इतोऽस्मात् सूत्रादुत्तरं यद्वक्ष्यामः प्रायश्चित्तादि तदित्थं भेदमास्थेय-
मिति ॥ तत्रथेत्यनेन द्वयं सम्यन्याति, अभ्यन्तरतपोभेदस्य निर्दिष्टविकल्पसंख्यभेदस्य तद्भेदानामाख्याविशेषप्रज्ञप्त्यर्थमिदमुच्यते—

आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकच्युत्सर्गतपञ्छेदपरिहारीपस्थापनानि ॥ ९-२२ ॥ सूत्रम् ॥

आलोचनादयः उपस्थापनान्ताः कृतद्वन्द्वाः नपुंसकलिगेन निर्दिष्टाः, प्रायश्चित्तं नवभेदमित्यादि विवरणं, उपसंख्यान-
कः सुद, तत्रथेत्यादिना नवापि भेदा विवेकेन दर्शयति, तदुभयमित्येतद् व्याचष्टे, आलोचनप्रतिक्रमणे इति, एतदित्यने-
नालोचनं प्रतिक्रमणं च अर्हानमेव च तृतीयो भेदः, आलोचनादीन् भाष्यकार एव विवृणोति, अनया मर्यादया दोषरहितं कार्या-
क्रामच्युत्पन्नवालजल्पितवत् सकलमतीचारमाचष्टे—प्रत्यक्षीकरोतीति दर्शयति, प्रकाशयत्यालोचनार्हाय गुरवे, तत्र कश्चिदतीचारी
गमनागमनादिकः प्रमादक्रियाविशुद्ध्यर्थमालोचनामात्रादेव विशुद्ध्यति, तस्यालोचनस्यैकार्थाः पर्यायाः, आलोचनं मर्यादया

गुरोर्निवेदनं पिंडिताख्यानस्य विकृतं तु विवरणं द्रव्यादिभेदेन प्रकाशनं गुरोश्चेतसि सम्यगतीचारममाणेपणं आख्यानं प्रथ-
 ममृजुभावेन साधनं प्रादुष्करणं निन्दागर्हाद्वारणेत्येवमनर्थान्तरमेवार्थत्वं परमार्थत इति, प्रतिक्रमणमित्यादि (२००-१४)
 व्ययमेव विवृणोति भाष्यकारः मिथ्यादुष्कृतसंप्रयुक्तः प्रत्यवमर्शः प्रत्याख्यानं कायोत्सर्गकरणं च अतीचाराभिमुख्य-
 परिहारेण प्रति क्रमणं-अपमरणं प्रति क्रमणं, एतदाह-मिथ्या-अलीकमुत्सृज्यनुस्मार्गः दुष्टं कृतं दुष्कृतं चरणविधानमित्यर्थः तेन
 संप्रयुक्तः, प्रत्यवमर्शः-पथात्तापः, समस्तमिदं मया दुष्टं कृतमिति, स्वच्छन्दतो, न सूत्रानुसारेणेति, न पुनरेवं करिष्यामीति, प्रत्या-
 ख्यानं प्रतिक्रमणं कायोत्सर्गकरणं चेति कायस्य-शरीरस्योत्सर्गः-उत्सर्जनं भावतः कायोत्सर्गः, यस्मात्तु शुचिशुद्धभावस्यापि
 ममायं कायो बलाच्चिपतितः कायोऽपिप्रति नाम भावदोष इति । तदेवंविधं प्रतिक्रमणं प्रायश्चित्तमहिंसकस्य विहितं, तदुभयप्रायश्चित्तनि-
 रूपणाय-एतदुभयमालोचनप्रतिक्रमणे इति (२००-१५) आलोचनं व्याख्यातं प्रतिक्रमणं च, एतदेवोभयप्रायश्चित्तं, प्रागा-
 लोचनं पथाद् गुरुसंदिष्टस्य प्रतिक्रमणं, एतच्चोभयप्रायश्चित्तं संभ्रमभयानुरागसहसानाभोगानात्मवशस्य दुष्टचित्तभाषणचेष्टानतश्च
 विहितं, सम्प्रति विवेकप्रायश्चित्तावसरः, विवेको विवेचनमित्यादि (२००-१५) विवेकः त्यागपरिणामः विवेचनं भावविशुद्धिः
 विशोधनं निखययता पुनः प्रत्युपेक्षणं प्रकटनमीक्षणमेव प्रयत्नेन, स्वल्पोऽप्यवयवो नास्तीति विशुद्धिरित्येते पर्यायशब्दा
 अभिन्नमर्थमभिदधति, विवेकप्रायश्चित्तस्य विषयं दर्शयति-स एव विवेकः संसक्तान्नपानोपकरणानि भवति, उपयुक्तं
 गीतार्थेन गृहीतं प्राक् पथादवगतमशुद्धं विवेकाहं, अन्नपानग्रहणात् पिडपरिग्रहः, उपधितोधिकौपग्रहिकलक्षणः, शय्या प्रतिश्रयः,
 आदिग्रहणाङ्गलक्रभस्मसङ्कभेज्जादिपरिग्रहः, इत्येवं विवेक एव प्रायश्चित्तमिति । सम्प्रत्युत्सर्गः व्युत्सर्ग इत्यादि (२०१-१)

त्रिदिष्टोत्सर्गः-प्रणिधानपूर्वको निरोधः कायवाग्व्यापारस्य, पर्यायान्तरेण व्याचष्टे-प्रतिष्ठापनमित्यनर्थान्तरं प्रतिष्ठापनशब्दः
 परित्यागार्थः। कायोत्सर्गप्रायश्चित्तस्य विषयमादर्शयति-एषोऽपीत्यादिना व्याचष्टे, कायोत्सर्गः प्रायश्चित्तं भवति, क्व ? अनेप-
 णीयादिषु त्यक्तेषु, तत्रानेपणीयं उद्गमाद्यविशुद्धमन्नपानमुपकरणं वा प्रतिष्ठाप्य कायोत्सर्गः कार्यः, आदिग्रहणाद् गमनागमनवि-
 हारश्रुतमानद्यमदर्शनौसंतारणोच्चारश्रवणचरणपरिग्रहः, अंशकनीयविवेकेषु चेति संसक्तदधितक्रादिषु न प्राणिनो विवेक्तुं
 शक्यन्ते इत्यंशकनीयविवेकेषु च, सक्तुप्रभृतिष्वपि तेषु कायोत्सर्ग एव प्रायश्चित्तं भवतीति । तपःप्रायश्चित्तविवक्षया आह-
 नपो याध्यमनजानादि (२०१-३) प्रायश्चित्तमित्यभ्यन्तरं तपः, अनशनादि वाह्यं, बाह्याभ्यन्तरता च केनचिदंशेनेत्यविरोधः,
 तत्रानशनग्रहणाद्यनुभक्तपरिग्रहः, श्रुतानुमारात् पंचमव्यवहाराच्च, तच्च मध्यमग्रहणाच्चाद्यभेदपरिग्रहोऽपि, तत्राद्याः पंचकदशकवि-
 शतिपंचविंशतेर्भेदा लयवो गुरवश्च, मामोऽपि च लघुर्गुरुः, चत्वारश्च मामा लयवो गुरवश्च, पद् च मामा लघुर्गुरुभेदाः, सर्वमेव
 तपः प्रायश्चित्तं ज्ञानदर्शनचारात्रिपराधानुरूपमागमेऽपि विशुद्धार्थमुक्तं, सम्प्रति तु पंचमव्यवहारप्रमाणेन यतयो भूयसा विशुद्धि-
 मानरति, तच्च निर्विकृत्याद्यष्टमभक्तांतं, तच्चानेकातिचारविषयं यथा उद्देशकाध्ययनश्रुतस्कन्धागमेषु प्रमादिनः कालाविनयातिक्र-
 मादिषु क्रमेण निर्विकृत्याद्याचाम्लांतमनागदेषु आगादेषु पुरस्तादद्वादिचतुर्थभक्तान्तमेवमादि, प्रकीर्णकं चानेकविधं चन्द्रप्रति-
 मादीत्युक्तलक्षणं बाह्ये तपसि प्राक् प्रपन्नेनेति । छेदप्रायश्चित्ताभिधिल्लयैवाह-छेदोऽपवर्तनमपहार इत्यभिन्नार्थः (२०१-४)
 पर्यायाः, न च छेदः पर्यायस्य यथा यस्य तावद् दश वर्षाणि आरोपितमहाग्रतस्यापराधानुरूपः कदाचित् पंचकच्छेदः कदाचिद् दशक
 इत्यादि यावत् मामपरिमाणच्छेदो लघुर्गुरुर्मा एवंविधेन छेदेन छिद्यमानपर्यायः प्रव्रज्यादिवसम्यवहर्तीति, अस्य च विषयस्तपसा

गर्हितस्तपमोऽप्यगर्थस्तपश्चाद्दधानस्नपसा च यो न दम्येत कश्चिदपरिणामकश्चेत्यादि । सम्प्रति मूलप्रायश्चित्तमभिधीयते-परिहारो
 मासिकादिरिति इदं मूलप्रायश्चित्तोपलक्षणं, परिहियते तस्मिन् सति चंदनालापात्रप्रदानादिक्रियया साधुभिरिति परिहारः, स
 च मामादिकः षण्मासान्तः, तस्य चान्ते क्वचिन्मूलं-पुनर्व्रतारोपणं, तद्विषयः संकल्पात् कृतः प्राणातिपातो दर्प्याचतुर्थसिवनमुत्कृष्टं
 मृषानदादि वा सेनमानस्येत्यादिः । अनवस्थाप्यपारांचिकप्रतिपादनार्थमाह—‘उपस्थापनं पुनर्दीक्षणं’मित्यादि, अनवस्थाप्य-
 पारांचिकप्रायश्चित्ते लिंगक्षेत्रकालतपःसाधम्यदिकस्थीकृत्योक्तं, तत्र यथोक्तं तपो यावन्न कृतं तावन्न व्रतेषु लिंगे वा स्थाप्यत इत्य-
 नवस्थाप्यः, पारं तैर्नैव तपसाऽतिचास्य समंचति-गच्छतीति पारांचिकः, पृषोदरादिपाठाच्च संस्कारः, तयोः पर्यन्ते व्रतेषूपस्थापनं,
 पुनर्दीक्षणं पुनः प्रव्रज्याप्रतिपत्तिः पुनश्चरणं चारित्रं पुनर्व्रतारोपणमित्यनर्थान्तरं तत्रानवस्थाप्यस्य विषयः सार्धमिकस्तेय-
 हस्तताडनादिः, दृढगूढान्योऽन्यकरणादिः पारांचिकमिति, तदेतत् नवविधं प्रायश्चित्तमित्यादि (२०१-७) तदेतदित्यादिना-
 ऽऽल्लोचनार्थः परामर्शः, नवविधमिति स्वकृतह्यत्रसन्निवशमाश्रित्योक्तं, आर्षे तु दशधा विंशतिधा वाऽभिहितं, प्रायश्चित्तं वक्ष्य-
 माणनिर्वचनं देशो निर्गुणः किल क्षेत्रे कालः सिग्धरूक्षः साधारणश्च शक्तिं प्रायश्चित्तकारणे वीर्यं सामर्थ्यं संहननं वज्रप-
 भनाराचादि संयमः सप्तदशभेदः समस्तो वा मूलगुणोत्तरगुणकलापस्तस्य विराधना खण्डनमतिचरणं, चशब्दः समुच्चयार्थः,
 तां विशिनष्टि-कायेन्द्रियजातिगुणोत्कर्षकृतामिति, कायाः पृथिव्यादयः पदसंख्याः, तत्रावनिजलज्वलनपवनप्रत्येकवनस्पतिपु-
 संघट्टनपरितापनावद्रावणविषयमन्यादृशं प्रायश्चित्तं अन्यादृक् साधारणवनस्पतौ अन्यादृक् च द्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियकायेषु, इत्थमु-
 पयुज्य यथामर्दयं, एवं कालादयोऽपि पर्यालोचनीयाः, तदनु रूपं च देयमिति, तथा एकद्वित्रिचतुःपंचेन्द्रियजातिद्वारेण ये राग-

द्वेषमोहाः तेषामुत्कर्षाकर्षणमध्यायस्थाः समीक्ष्य मृगराजगवादिव्यापादकवत् तत्कृतां च विराधनां प्राप्यातिचारविशोधनार्थं यथा-
 हर्मघानुरूपं दीयते चाचर्यते च प्रायश्चित्तमिति । सम्प्रति प्रायश्चित्तमिति व्युत्पादयति चित्ती संज्ञानविशुद्धयोर्धतुरित्यादि,
 भीमसेनात् परतोऽन्यैर्ध्याकरणैर्यद्वये पठितो धातुः संज्ञाने विशुद्धौ च, इह विशुद्धयर्थस्य सह संज्ञानेन ग्रहणं, अथवाऽनेकार्था
 धातव इति संज्ञाने पठितो विशुद्धावपि वर्तते, भाष्यकृता चोपयुज्यमानमेवार्थमभिसंधाय विशुद्धिरपि पठिता, तस्य चित्तमिति
 रूपं भवति, निष्ठान्तमौणादिकं च, चेततीति चित्तं, विशुद्धयतीत्यर्थः, तां च विशुद्धिमुपजायमानां चेतति-संजानीते प्रणिद-
 धानमिति, अजिघृक्षिम्यः क्तः, कस्य च निष्ठासंज्ञा, औणादिकं चेतत् शब्दरूपं चित्तमिति, नान्यलक्षणमन्वेष्यं, उणादयो बहु-
 लमिति चित्तेरापि क्तः कर्त्तरि, केन पुनः प्रकारेण विशुद्धिरित्याह-एवमेभिरित्यादि (२०१-११) उक्तलक्षणैरालोचनादिभिः
 पारांचिकावर्मानैः कृच्छ्रैः-दुष्करैस्तपोविशेषैर्जनितप्रमादो-जाताप्रमादः अग्रमत्त इत्यर्थः, तं च मूलोत्तरविषयं व्यतिक्रमं-अति-
 चारमुपयुक्तः प्रायो ब्राह्मणेन चेतयति, प्रायोग्रहणमत्यन्तसूक्ष्मातिचारव्युदासार्थं, चेतयंश्च संजानानो न पुनराचरति आसेवते
 तादृशमपराधमित्यतः प्रायश्चित्तमुच्यते, प्रायःशब्देन वा अपराधोऽभिधीयते, नालोचनादि, सूत्रविहितेन सोऽपराधो विशुद्धयतीति,
 अतश्च अस्माच्च हेतोः प्रायश्चित्तं ॥ अधुना विनयोऽभिधीयते, तत्प्रतिपादनायाह-

ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥ ९-२३ ॥ सूत्रम् ॥

ज्ञानादयः कृतद्वन्द्वाः प्रथमात्रहृत्वचनेन निर्दिष्टाः, एतद्विवरणायाह-विनयश्चतुर्भेद (२०१-१६) इति, विनयनिर्वचनमुपरि
 व्याख्यास्यते, तां च चतुर्भेदो नामग्राहमाचष्टे-तद्यथाशब्दस्तदुपन्यासार्थः, ज्ञानविनय इत्यादि (२०१-१६) तत्र-तेषु चतुर्षु

भेदेषु ज्ञानविनयस्तावत् पंचविधः मतिज्ञानादिः, आदिग्रहणाच्छ्रुतावधिमनःपर्यायिकैवलज्ञानपरिग्रहः, अस्मिन् सति ज्ञानादि-
 पंचके भक्तिर्वहुमानो ज्ञानस्वरूपश्रद्धानं च, ज्ञानविषये शेषः “काले विणए बहुमाणे उवहाणे” इत्यादि, दर्शनविनयस्त्वेकविध
 एकप्रकार एव, तच्चार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्येकलक्षणत्वादेकविध एव सम्यग्दर्शनविनयः, तथा अर्हतामर्हत्प्रणीतस्य च धर्म-
 स्थाचार्योपाध्यायस्थविरकुलगणसंघसाधुसंभोगानां चानासातना, प्रशमसंवेगनिर्वेदानुक्रमं पास्तिक्यानि च सम्यग्दर्शनविनय इति,
 चारित्र्यविनयः पंचविधः सामायिकादिः, सामायिकादयः प्रागुक्तलक्षणाः सामायिकादिस्वरूपश्रद्धानं श्रद्धानपूर्वकं चानुष्ठानं
 विधिना च ग्रहणमित्येव चारित्र्यविनयः, औपचारिकविनयोऽनेकविधः (२०-२-२) उपचरणमुपचारः, श्रद्धापूर्वकं क्रियाविशे-
 पलक्षणो व्यवहारः स प्रयोजनमस्येत्यौपचारिकः, स चानेकप्रकारः, तस्य विषयनिर्देशार्थमाह-सम्यग्दर्शनेत्यादि, सम्यत्त्वज्ञा-
 नचरणानि गुणास्तेरम्यधिका ये मुनयः आदिग्रहणाद्दशविधसामाचारीसंपत्परिग्रहः तेष्वभ्युत्थानासनप्रदानानुगमादिः अभि-
 मुखमागच्छति गुणाधिके उत्थानम्-आसनादभ्युत्थानं अष्टपूर्वं च साधुवेपभाजि कार्यमभ्युत्थानं तदनन्तरमासनप्रदानं ततो वन्द-
 नप्रतिपत्तिः गच्छतः कतिचित् पदान्यनुगमनं-व्रजनं, आदिग्रहणात् मुकुलितकरकमलद्वयस्य ललाटेदेशे न्यासोऽजलिग्रहः वस्त्रादि-
 पूजा सत्कारः सद्भूतगुणोत्कीर्चनं सन्मानं, विनयशब्दनिर्भेदप्रदर्शनायाह-विनीयते क्षिप्यतेऽनेनाष्टप्रकारं कर्ममिति विनयः, पुंनाम्नि
 धे करणसाधनः, विनीयते वाऽस्मिन् मति ज्ञानावरणादिरजोराशिरिति विनयः, अधिकरणसाधनो वा । सम्प्रति वैयावृत्यं उच्यते-

आचार्योपाध्यायतपस्विशिक्षकगलानकुलगणसंघसाधुसमनोज्ञानां ॥ ९-२४ ॥ सूत्रम् ॥

आचार्यादीनां समनोज्ञानानां कृतद्वन्द्वानां पृष्ठीवहुवचनेन निर्देशः, वैयावृत्यं दशविधमित्यादि, आचार्यादिभेदाद्दशधा,

तान् प्रकारान् नामग्राहमाख्याति-आचार्यवैयावृत्त्यमित्यादिना, वैयावृत्त्यशब्दव्युत्पादनायाह-व्यावृत्तभावो वैयावृत्त्यं व्या-
वृत्तकर्म चेति, व्यावृत्तो-व्यापारप्रवृत्तः प्रवचनचोदितक्रियाविशेषानुष्ठानपरः तस्य यो भावः यथा भवनं भावस्तथा परिणाम-
स्तद् वैयावृत्त्यं व्यावृत्तकर्म चेति तत्तथाभूतस्य यत् कर्म-क्रिया तद्वैयावृत्त्यं, पूर्वत्र क्रियावतः प्राधान्यमुत्तरत्र क्रियाया इति ।
तथा वैयावृत्त्यं यथासंभवं क्षेत्रवमतिप्रत्यक्षेणभक्तपानवह्नपात्रभेजशरीरशुश्रूषणसदागमनविद्यामंत्रप्रयोजनसाध्यादिः, आचार्या-
द्युद्देशेनाचार्यादीनां यत् कर्तव्यं तत्र व्यग्रता व्यावृत्तता, आचार्यः पूर्वोक्तः पंचविध इत्यादि, आचरति आचारयति चेत्याचार्यः
-“कृच्छ्रशुद्धौ बहुल”मिति वचनात्, धर्मः पूर्वोक्तः क्षमामार्दवाज्जवादिः, तत्र पंचप्रकारः ‘प्रत्राजको दिगाचार्यः, श्रुतोद्देशी तथैव च ।
समुद्देशा श्रुतस्यान्यस्तथाऽऽम्नायस्य वाचकः ॥१॥ इति, आचारो ज्ञानादिभेदः पंचथा तस्य गोचरो-विषयो यथास्वं तद्विषयो
विनयस्वामाचारगोचरविनयं, स्वाध्यायं च पंचप्रकारं वक्ष्यमाणं आचार्याच्छब्दानुज्ञाः साधवोऽनु-पश्चात्तस्मादुपाधीयत इत्यु-
पाध्यायः, अपादानमाधनः, संग्रहोपग्रहानुग्रहार्थं चेति वह्नपात्रप्रदानात् संग्रहः अन्नपानभेजप्रदानानुपग्रहः सूत्रप्रदानानुग्रहः
एतदर्थं चोपधीयते सेव्यत इत्युपाध्यायः, प्रोदरादित्वाचोपाध्येतीति, संग्रहोपग्रहानुग्रहाश्चास्य संबंधिनः, तत्समीपभावांस्तत्कृतानु-
पाधीतेति स्मरतीत्युपाध्यायः । द्विसंग्रहो निर्ग्रन्थ इति (१०२-१५) संगृह्यतेऽनेनेति संग्रहः द्वाभ्यां गृह्यते-वद्ध्यते, संगृहीत इत्यर्थः,
एतदेव विवृणोति-आचार्योपाध्यायसंग्रह इति, त्रिसंग्रहा निर्ग्रन्थी आचार्यादित्रयसंगृहीतेत्यर्थः, का पुनरिदं प्रवर्तिनी ?,
दिगाचार्येण व्याख्याता तन्मदृशी द्रष्टव्या, श्रुतसकलनिशीधाध्ययना समुचितकल्पव्यवहारसूत्रग्राहिणी संविद्या प्राप्तदिगनुज्ञा,
सा च हिताय प्रवर्त्तते निःश्रेयमार्येण घटते, अन्याश्च प्रवर्त्सयति, सारणधारणवारणादिप्रयोगेन प्रवर्त्तयतीति प्रवर्त्तिनी,

विकृष्टं दशमादि किञ्चिद्भूतपणमासांतमुग्रं तपस्तद्युक्तस्तपस्वीति । अचिरप्रव्रजित (२०२-१) इत्यादि, आद्यपथिमतीर्थयो-
 र्मध्यमतीर्थेषु च कतिचिदहानि प्रतिपन्नस्य सामायिकस्य गतानि यस्य सोऽचिरप्रव्रजितः, ग्रहणासेवनशिक्षामुभयी शिक्षयित्तव्यः
 शैक्षः, शिक्षामर्हति वा शैक्षकः, शिक्षाशीलो वा शैक्षः, ज्जालात्त्रादित्त्राणप्रत्ययः, ग्लानो मन्दोऽपटुव्याध्यमिभूतः
 प्रतीतः, सुज्ञान एवेत्यर्थः, कुलानि स्थानीयादीनि कुलसमुदायो गणः स्थविरसंततिसंस्थितिः स्थविरग्रहणेन श्रुतस्थविरप-
 रिग्रहः, न वयसा पर्यायेण वा, तेषां संततिः-परपरा तस्याः संस्थानं-वर्चनं अद्यापि भवनं संस्थितिः कुलमाचार्यसंतति-
 संस्थितिः, एकाचार्यप्रणेयः साधुसमूहो गच्छः, बहूनां गच्छानामेकजातीयानां समूहं कुलं, तत्र ये आचार्यगुणोपेतास्तवसंतति-
 स्थितिः कुलं, तेषां प्राधान्यात्, संवञ्चतुर्विधः साधुसाध्वीश्रावकश्राविकाः, तत्र येषु व्यवस्थिता ज्ञानदर्शनचरणगुणास्ते पर-
 मार्थतः संघः श्रमणादिरिति, पुरुषोत्तमधर्म इति ज्ञापनार्थमुक्तं साधवः सयता इति, ज्ञानादिलक्षणाभिः पौरुषेयीभिः शक्तिभिः
 मोक्षं साधयतीति साधवः संयता इति मूलोत्तरगुणसंपन्नाः, द्वादशविधसंभोगमाजः समनोज्ञा ज्ञानदर्शनचारित्राणि मनोज्ञानि, मह
 मनोज्ञैः समनोज्ञाः, तानि च संभोगकारणानि संविग्नेष्वपि विद्यन्ते, एषामित्यादि (२०३-५) आचार्यादयः समनोज्ञाः संवध्यन्ते
 एषामित्यनेन, अन्नपानादयः प्रसिद्धास्तेरूपग्रहः उपकारः शुश्रूषा त्रिश्रमणादिका भेषजक्रिया मांघे सति तदनु रूपं भेषज-
 संग्रदानं कान्तारं अरण्यं श्वापदबहुलत्वाद्धिपमं दुर्गं गतकिंठकादिप्रचितं उपसर्गो ज्वरातीमारकासत्राममरकादिः अभ्युपप-
 त्तिरभ्युद्धरणं परिपालनं परिरक्षणमन्नपानादिना यत्तद् वैयावृत्त्यमिति ॥ सम्प्रति स्वाध्यायोऽभिधीयते—

वाचनाप्रच्छन्नाऽनुप्रेक्षाऽऽम्नायधर्मोपदेशाः ॥ ९-२५ ॥ सूत्रम् ॥

स्याध्यायः पंचविध इत्यादि (२०३-९) तद्यथेत्यनेन भेदपंचकोपन्यासं सूचयति, तत्र वाचनेत्यादि, शिष्याणामध्यापनं गानना-कालिकस्योत्कालिकस्य वा आलापकप्रदानं, ग्रन्थः सूत्रमर्थं सूत्राभिधेयं तद्विषयं प्रच्छन्नं सन्देहे सति, ग्रन्थार्थयोर्म-
नमाऽभ्यासोऽनुप्रेक्षा, न तु बहिर्वर्णोच्चारणमनुश्रयणीयं, आम्नायोऽपि परिवर्त्तनं उदात्तादिपरिशुद्धमनुश्रयणीयमभ्यासविशेषः
गुणनं संख्यानं पदाक्षरद्वारेण रूपादानमेकं रूपं एका परिपाटी द्वे रूपे त्रीणि रूपाणि इत्यादि, धर्मोपदेशस्तु सूत्रार्थकथनं
न्याल्यानमनुयोगचर्णनमनुयोगद्वारप्रक्रमेण श्रुतचरणधर्मोपदेश इत्यनर्थान्तरमिति। अधुना व्युत्सर्गो व्याख्यायते-

वाच्याभ्यन्तरोपध्योः ॥ ९-२६ ॥ सूत्रम् ॥

व्युत्सर्गो द्विविध (२०४-१) इत्यादि, विविधस्योत्सर्गो व्युत्सर्गः, संसक्तसंस्कृपानादेर्विधिना प्रवचनविहितेनोत्सर्गो व्यु-
त्सर्गः, न द्वित्रकारः बाह्याभ्यन्तरभेदात्, तत्र बाह्यो बाह्यस्य तावद् द्वादशरूपकस्योपधेः पात्रतद्वन्धपात्रस्थापनादीनि द्वादश
रूपाण्यसेति द्वादशरूपकः उपग्रहकत्वादुपधिः अभ्यन्तरः शरीरस्य कपायाणां चैति शरीरस्य पर्यन्तकाले विज्ञाय किञ्चित्
शरीरकं परित्यजति-उज्झति, यथोक्तं-“जपि इमं सरीरं इडं कंत”मित्यादि, क्रोधादयः कपायाः संसारपरिश्रमणहेतवस्तेषां व्युत्सर्गः
-परित्यागो मनोवाक्यैः कृतकारितानुमतिभिश्चेति ॥ सम्यक्त्वादित्रयं मोक्षसाधनं, तत्रापि ध्यानं गरीयः, तन्निरूपणायह-

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानं ॥ ९-२७ ॥ सूत्रम् ॥

उत्तमं प्रकृतं संहननमश्नां वन्धविशेषः उत्तमं संहननमस्येत्युत्तमसंहननः, तदुत्तमसंहननं चतुर्विधं इत्यादिना दर्शयति चातु-
र्विध्यं, वज्रर्षभनाराचं ऋषभनाराचं नाराचमर्दनाराचं चेत्यनेन चत्वारो भेदाः प्रतिपाद्याः, वृत्त्यर्थस्तु नाराचशब्दः प्रत्येकं सम्य-

ध्यते, तत्र वक्रर्पभनाराचं पुनरर्द्धनाराचं तथा ऋपभनाराचं तथा नाराचं च, एते उत्तमसंहननवाच्याः, उत्तमसंहननग्रहणं निरोधे
 कार्ये प्रतिविशिष्टसामर्थ्यप्रतिपादनार्थं, तस्योत्तमसंहननस्य एकाग्रचित्तानिरोधो ध्यानं अग्र-आलंबनं एकं च तदग्रं चेत्येका-
 ग्रमेकमालम्बनमित्यर्थः, एकस्मिन्नालंबने चित्तानिरोधः चलचित्तमयी चिन्ता तन्नित्तरोधस्तस्यैकत्रावस्थापनं अन्यत्राग्रचारी निरोधः,
 अतो निश्चलं स्थिरमध्यवसानमेकालंबने छन्नस्थविषयं ध्यानं, केवलानां पुनर्वाकायनिरोध एव ध्यानं, अभावान् मनसः, न ह्यवा-
 प्रक्रेतलस्य मनोव्यापारः समस्ति, सकलकरणग्रामनिरपेक्षत्वादिति, तद्युक्तस्येति तेन विशिष्टेन संहननत्रयेणाद्येन चतुर्विधेन वा
 युक्तस्य सम्पन्नस्य एकाग्रचित्तानिरोधश्च चशब्दाद्वाकायनिरोधश्च, अत्र च ध्याता संसार्यात्मा, ध्यानस्वरूपमेकाग्रचित्तानिरोधो,
 संहननानि ध्याननिमित्तं, भावसाधनः, उत्तमसंहननस्य इत्यन्यपदार्थः नभ्यो(गम्यः)ध्याताऽभिहितो, ध्यानस्वरूपे भावसाधनता च
 विज्ञेया । सम्प्रति ध्यानकालप्रमाणनिरूपणायाह—

आसुहृत्तात् ॥ ९-२८ ॥ सूत्रम् ॥

षटिकाद्वयं सुहृत्तः, अभिविधावाह, अन्तर्मुहूर्त्तपरिमाणं, न परतो मुहूर्त्तादित्यर्थः, तद्ध्यानमित्यादि, तदेतत् सामान्यलक्ष-
 णोक्तं ध्यानं चतुर्विधमप्यासुहृत्ताद् भवति, परतो न भवत्यशक्तेरेव, किं पुनः कारणं परतो न ध्यानमस्तीति ?, आह-दुर्ध्यान-
 त्वादिति, दुःशब्दो वैकृते वर्तते, विकृतो वर्णो दुर्वर्ण इति यथा, एवं विकृतं ध्यानं-विकारान्तरमापन्नं दुर्ध्यानमिति, अनीप्सायां
 वा दुःशब्दः, अनीप्सितो अस्या भग इति दुर्भगा कन्या, एवमनीप्सितं ध्यानं दुर्ध्यानमिति, तद्भावो दुर्ध्यानत्वं तस्मात् दुर्ध्या-
 नत्वात्, परतो न ध्यानमस्ति ॥ सामान्येन ध्यानलक्षणमभिधाय सम्प्रति भेदकथनायाह—

आर्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ ९-२९ ॥ सूत्रम् ॥

कृतद्वन्द्वान्यार्त्तादीनि नपुंसकमद्वयचनेन निर्दिष्टानि, तच्चतुर्विधं भवतीति, ध्यानं सामान्येन लक्षितं चतुर्विधं भवति, चतस्रो विधा यम्य तच्चतुर्विधं, विधानप्रदर्शनायाह-तद्यथेति आर्त्तं रौद्रं धर्म्यं शुक्लमिति, तत्रार्त्तस्य शब्दनिर्भेदाभिधानं क्रतुशब्दो दुःस्पर्श्यायवाच्यन्ति तत्र भवं आर्त्तं दुःखानुबन्धि चेति, तथा रोदयति अपरानिति रुद्रः-दुःखस्य हेतुस्तेन कृतं तत्कर्म वा रौद्रं, प्राणिरधंत्रयपरिणत आत्मैव रुद्र इत्यर्थः, धर्मः क्षमादिदशलक्षणः तस्मादनपतं धर्म्यं, शुक्लं शुचि निर्मलं सकलकर्मक्षयहेतुत्वादिति, शुक्लं चाप्रकारं कर्म तां शुचं क्लमयति-ग्लापयति निरस्यतीति शुक्लमित्येतावदेव ध्यानं चतुर्विधमिति॥ तेषामित्यनेन सूत्रं सम्यग्भाति,

परे मोक्षहेतु ॥ ९-३० ॥ सूत्रम् ॥

तेषां चतुर्गामित्यादि, यानि प्रस्तुतानि ध्यानानि तेषामार्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानां चतुर्णां ध्यानानां सूत्रसन्निवेशमाश्रित्य परे धर्मशुक्ले मोक्षहेतु युक्तेः कारणतां प्रतिपद्यते, तत्रापि साक्षान् युक्तेः कारणीभावः पश्चात् शुक्लध्यानभेदे सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युत्पत्तिक्रियं चानिवृत्तिं, न धर्मध्यानं पुनराद्याभ्यां मह शुक्लभेदान्यां, पारंपर्येण मोक्षस्य कारणं भवति, न साक्षादिति, ततश्चैतद् धर्मध्यानादि देवगतेमुक्तेय कारणं, न युक्तेरेव, अर्थादिदभवगम्यमानमाह-पूर्वं त्वार्त्तरौद्रे संसारहेतू इत्यार्त्तरौद्रयोः संसारहेतुता, गंयारथ नरकादिभेदथतुर्गतिक इति, परमार्थनस्तु रागद्वेषमोहाः संसारहेतवस्तदनुगतं चार्त्तं, अथ रौद्रमपि प्रकृष्टतमरागद्वेष-मोहभाजोक्तः गंमारपरिभ्रमणहेतुता तयोरिति ॥ ममप्रति ध्येयप्रकाराः विषयविकल्पनिमित्तभेदेनोच्यन्ते-अत्राहेत्यादि सम्वन्धः। आर्त्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ९-३१ सूत्रम् ॥

आर्चशब्दः पूर्ववद् व्याख्येयः, अमनोज्ञाः अनिष्टाः शब्दादयस्तेषां सम्प्रयोगे संबंधे इंद्रियेण सह सम्पर्के सति चतुर्णां शब्दस्पर्-
 शरमगंधानामेकस्य च योग्यदेशवस्थितस्य द्रव्यादेः स्वविषयिणा ग्राह्यग्राहकलक्षणे सम्प्रयोगे सति तद्विप्रयोगेति तदित्य-
 मनोज्ञविषयाभिगम्यन्धः तेषाममनोज्ञानां शब्दादीनां विप्रयोगोऽप्यगमस्त्यगस्तदर्थं विप्रयोगाय अनिष्टशब्दादिविषयपरिहाराय
 स्मृतिसमन्वाहारस्तदार्चं, स्मृतिसमन्वाहारो नाम कथमहमस्मादमनोज्ञात् विषयसंग्रयोगात् विप्रमुच्येयेति, स्मर्यतेऽनेनेति स्मृतिः
 अभिधीयते, स्मृतिहेतुत्वाद्वा स्मृतिः अविच्युतिरूपं मनस्तस्याः स्मृतेः प्रणिधानरूपायाः समन्वाहारः—अमनोज्ञविप्रयोगाय व्यव-
 स्थापनं मनसो निश्चलत्वमार्तध्यानं, केनोपायेन विप्रयोगः स्यादित्येकतानं मनोनिवेशनमार्तध्यानमित्यर्थः॥ किंचान्यदिति सम्ब-
 ध्नाति, प्रकारान्तरमन्यद्रूप्यार्चस्यास्तीत्याह—

वेदनायाश्च ॥ ९-३२ ॥ सूत्रम् ॥

वेदनं वेदना अनुभवः, अमनोज्ञ इति अनन्तरमनुवर्तते तदपि सम्यग्धनु भाष्यकृदाह-वेदनायाश्चामनोज्ञाया इत्यादि, सुखा दुःखा
 चोभयी वेदना, तत्रामनोज्ञायाः सम्प्रयोगे वेदनायाः प्रकुपितपवनपित्तश्लेष्मसन्निपातनिमित्तरूपजातायाः शूलशिरःकंपज्वराक्षि-
 श्रवणवेदनादिकायास्तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारे ध्यानमार्तं, एष द्वितीयोऽधिकृतः। किंचान्यदिति आर्चप्रकारान्तरं दर्शयति—
 विपरीतं मनोज्ञानां ॥ ९-३३ ॥ सूत्रम्

मनोज्ञा-अभीष्टाः ग्रीतिहेतवस्तेषां विपरीतं संयोजनं कार्यं, मनोज्ञानामित्यादि, मनोज्ञानां विषयाणां वेदनायाश्च मनो-
 ज्ञायाः, विपरीतप्रधानार्थाभिसंबंधो विपरीतशब्देन क्रियत इत्याह-विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः तत्संप्र-

योगार्थं तत्संप्रयोजनः स्मृतः ममन्याहारः, कथं नाम भूयोऽपि तैः सह मनोज्ञविषयैः संप्रयोगः स्यात् ममेत्येवं प्रणिधत्ते दृढं मन-
स्तदप्यार्चमिति । किञ्चान्यदिति (२०५-८) तुरीयमार्त्तप्रकारं दर्शयति—

निदानं च ॥ १-३४ ॥ सूत्रम् ॥

निर्घृष्टान्तलवनार्थस्य ल्युटि रूपं, दायते-ल्यते येनात्महितमैकात्म्यतिकानावाधसुखलक्षणं तन्निदानमिति, चशब्दः समुच्चये,
एष चार्त्तप्रकार इत्यर्थः, कामोपहृतचित्तानामित्यादि कामः-इच्छाविशेषः शब्दाष्टुपभोगविषयः अथवा मदनः कामः चिर-
मुग्रतपो निष्टस्य कर्मक्षपणक्षममदीर्घदशितया स्वल्पस्य विनश्वरस्याचितृप्तिकारिणः सुरमनुजसुखैश्वर्यसौभाग्यादेः कृते तत्रैव
कृतदृष्टग्रणिधानो बहविविनथरं मततवृत्तिकारि मुक्तिसुखमनुपममवमत्य प्रवर्त्तमानाः कामोपहृतचेतसः पुनर्भवविषयसुखगृह्णाना-
मिति यन्निदानं तदार्त्तध्यानं निदानरूपं, एष एवार्थो विभक्त्यन्तरेण प्रतिपादितः, कामोपहृतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृह्णानां
निदानमात्तं भवतीति । तर्थात्स्यार्त्तध्यातुः चतुष्प्रकारस्यापि शोकादीनि लक्षणानि भवन्ति यैरार्त्तध्यायी लक्ष्यते, करतलपर्यस्तप्र-
स्थानवदनः शोचति क्रन्दति विलपति हा अहो धिक् क्रष्टं तथा कलहमात्सर्याद्यारतिस्त्रीभोजनकथासुहृत्स्वजनानुरागश्च तस्य लक्ष-
णानि भवन्ति परिष्फुटानीति, इदमार्त्तध्यानं सभेदकमभिधायधुनाऽस्यैव ध्यातारः स्वामिनो निरूप्यन्त इति तदर्थमाह—

तद्विचितदेशविचितप्रमत्तसंगतानां ॥ १-३५ ॥ सूत्रम् ॥

तदित्यार्त्तमिसंघद्यते, तदार्त्तध्यानमविचितमम्यगृष्ट्यादीनां त्रयाणां संभवति, अस्य त्रयः स्वामिनश्चतुर्थपंचमषष्ठगुणस्थान-
वर्त्तिनः क्रमेणाविचितदेशविचितप्रमत्तसंगताः, अविचितध्यामी सम्यगृष्टिश्चेति अविचितमम्यगृष्टिः, नाणुव्रतधारी, औपशमिकश्चायि-

ऋषायोपशमिऋभेदात्रिचिं सम्यग्दर्शनं, तद्योगात् सम्यग्दृष्टिः, देशचिरतः संयतासयतः, हिंसादिभ्यो देशतो निरतत्वात्
 संयतः, अन्यतः सान्धयोगादनिवृत्तिरिति न एवासंयतः, सोऽनिरतम्यग्दृष्टिस्थानादसंख्येयानि निशोधिस्थानानि गत्वा अप्र-
 त्याख्यानानरणकपायेषु क्षयोपशमं नीतेषु प्रत्याग्यानानरणकपायोदयात् सर्वप्रत्याग्यानानाभावाद्देशचिरतिः श्रायकथमो द्वादशभेदः
 संजायते, इदानीमप्रमत्तसंयतः, तस्मादसंख्येयानि निशोधिस्थानानि आरोहतः तृतीयकपायेषु प्रकर्षाप्रकृष्यात् क्षयोपशमं गतेषु
 सर्वमानद्योगप्रत्यख्यान विरतिर्भवति, उक्तं च—“देशविस्तेरपि ततः स्थानाद्दिशोधिमुत्तमां प्राप्य । स्थानान्तराणि पूर्वविधिनैव स
 यात्यनेनानि ॥१॥ क्षपयत्युपशमयति वा प्रत्यागयानावृतः कपायास्तान् । स ततो येन भवेचस्य विरमणे मर्वतोऽपि मतिः ॥२॥
 छेदोपस्थाप्यं वाऽऽवृत्तं सामायिकं चरित्रं वा । स ततो लभते प्रत्याख्यानवरणक्षयोपशमात् ॥३॥” तस्येदानीं महाव्रतगुप्तिसमि-
 त्तियुक्तस्य कपायनिग्रहादिन्द्रियदमाच्च निरुद्धाश्रमस्य सूत्रानुसाराद्यतमानस्यापि मोहनीयरुम्मानुभावात् संक्लेशाद्वा आन्तर्मुहूर्त्वात्
 परावर्त्तते, ततः सज्वलनरूपायोदयादिन्द्रियविकथप्रमादाद्योगदुष्प्रणिधानात्तत्कुशलेष्वापनादाच्च प्रमत्तसंयतो भवति, तस्मात् संक्ले-
 शाद्वायां नर्त्तमानः प्रमत्तसंयतः, एते च त्रयोऽपि आर्त्तध्यानस्यामिन इत्यर्थः, एतदार्त्तध्यानमविरतादीनामेव भवति, नाप्रमत्तसंयता-
 नामित्यर्थः, तदेतदार्त्तं नातिसंक्लिष्टं कापोतनीलकृष्णलेश्यानुयायि द्रष्टव्यमिति ॥ सम्प्रति रौद्रध्यानं मस्वामिकमभिधित्सुराह—

हिंसाऽनृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशचिरतयोः ॥ ९-३६ सूत्रम् ॥

हिंसाऽनृतं स्तेयं विषयसंरक्षणं चेति द्वन्द्वः, ततो द्वन्द्वममासाभिनिवृत्तात् प्रातिपदिकृत्तादर्थे चतुर्थविधुत्तचनं, हिंसार्थं हिंसा-
 ? सिद्धसेनीयाया किञ्चिदूनं सार्धं षुष्टं व्यत्ययेन मुद्रितं, ततो रौद्रध्यानीयः पाठो धर्मध्याने, तत् निमृश्य नाच्यं सुधीभिः

प्रयोजनं भवति रौद्रं ध्यानं, एवमनृताय स्तेयाय विषयसंरक्षणाय चेति वाच्यं, रौद्रमित्युक्तनिर्घचनं, अचिरतश्च देशत्रितश्च कृत-
 द्वन्द्वौ स्वामिनौ रौद्रध्यानस्य निर्दिष्टौ पृष्ठीबहुचनेन । एतदेव भाष्यकारो विवृणोति- 'हिंसार्थ'मित्यादिना, स्पष्टम्, एतदर्थं
 दर्शयति-प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोषणं हिंसा, तच्च सत्प्रव्यापादनाद् वन्धनपरितापनकरचरणश्रमणनासिकाऽधरवृषणशिश्नादिच्छेदन-
 खभापं हिमानन्दं, तत्र स्मृतिसमन्वाहरो रौद्रध्यानं, ये च व्यापादनोपायाः परस्य च दुःखोत्पादनोपायास्तेषु च स्मृतिमम-
 न्वाहरो हिमानन्दमिति प्रथमो विकल्पः । प्रवलरागद्वेषमोहस्यानृतानन्दं द्वितीयं, अनृतप्रयोजनं कन्यास्थितिनिक्षेपव्यपलापशिश्ना-
 म्यामामद्भूतभृतातातिसंधानप्रवणमसदभिधानमनृतं, तत्परोषघातार्थमनुपरततीत्रौद्राशयस्य स्मृतेः समन्याहारस्तत्रैव दृढं प्राणि-
 धानमनृतानन्दमिति । स्तेयार्थं-स्तेयप्रयोजनमधुनोच्यते, तीत्रसंक्लेशाध्ययसायस्य ध्यातुः प्रवलीभूतलोभप्रचाराहितसंस्कारस्यापास्त-
 परलोकापेक्षस्य परस्वादित्मोरकुशलस्मृतिसमन्वाहारः परद्रव्यग्रहणोपाय एव चेतसो निरोधः प्राणिधानमित्यर्थः । विषयसंरक्षणार्थं
 चतुर्थो निरल्पः, तत्साधनान्यचेतनचेतनमिश्रस्तूनि विषयशब्दवाच्यानि, विषीदंति वा प्राणिनो येषु परिभुंजानास्ते विषयाः,
 यथोक्तं "यद्यपि निषेव्यमाना मनमः परितुष्टिकारका विषयाः। कृपाकफलादनमद्भ्रंति पश्चादतिदुस्ता ॥१॥" विषयाणां च संरक्ष-
 णमेवमुक्तं- 'परिग्रहेऽप्यग्राप्तनेपे कांक्षाशोकौ, प्रासेपुरक्षणमुपभोगे चावृप्तिः' इत्थं च विषयसंरक्षाहितक्रौर्यस्य तत्रैव स्मृतिसमन्वाहा-
 रमाचरतो विषयसंरक्षानन्दं रौद्रं भवति ध्यानं, तच्चैतदचिरतदेशत्रितस्वामिकं, तौ च पूर्वोक्तलक्षणौ, तयोरेव च, न भवत्येतत् प्रमत्त-
 संयतादीनामिति, रौद्रध्यायिनस्तीत्रसंक्लिष्टाः कापोतनीलकृष्णलेख्यास्तिष्ठस्तदनुगमाच्च नगगतिमूलमेतत्, लिगान्यस्य हिंसान-
 न्दादीनां चतुर्णां प्रकाराणामन्यतमभेदेनाननृतमविश्रान्त्या प्रवर्तमानस्य बहुकृत्येऽभिनिविष्टान्तःकरणस्य बहुदोषता अज्ञानदोषता

नेचेर द्विगादिष्वधर्मसंयोग्यद्वयस्य गंगाऽन्ति तस्यामरणांतदोपतेति, आर्त्तसौद्रे व्याख्याते, सम्प्रति धर्म्यध्यानावमरः, तच्च ममेदं गन्गामिरुमाग्यापते,—

आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यमप्रमत्तसंयतस्य ॥ ९-३७ ॥ सूत्रम् ॥

‘श्राद्धादीनां कृतद्वन्द्वानां विचयग्रहं न मह षष्ठीममामः, आज्ञादीनां विचयः-पर्यालोचनं, विचयशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, श्राद्धापायविपाकसंस्थानविचयग्रहं चतुर्थी, धर्म्यशब्दो व्याख्यातः, अप्रमत्तसंयतस्येति स्वामिनिर्देशः, तत्राज्ञा-सर्वज्ञ-प्रपत्ति प्रागमः नामाज्ञामित्यं पिचिनुयात्-पर्यालोचयेत्, पूर्वोपरविशुद्ध्यमाननिपुणामशेषजीवनिकायहितामनवधां महानुभावां निपुणजनशिक्षयां द्रव्यपर्यायप्रपंचवतीमनाद्यनिधनां “इच्छेइयं दृत्रालसंगं गणिपिडगं न कयाइ नासी” ल्यादि वचनात्, तथा विचयेऽप्येवं चिन्ता-धीणगण्डेषमोहाः सर्वज्ञानान्यथा भाषते इत्याज्ञायाः स्मृतिमन्वाहारः प्रथमं धर्म्यध्यानमुच्यते, अपाया-विपदः शरीरस्मानयानि दुःखानीति पर्यायाः तेषां विचयः-अन्वेषणं, इहामुद्र च रागद्वेषाकुलितचेतोवृत्तयः मत्त्वा मूलोत्तरप्रकृतिविभागापिनञ्जमज्ञगरणार्णवश्रमणपरिमेदितांतरान्मानः नरकादिगतिषु दीर्घरात्रमपर्याययुज्यन्ते, केचिदिहापि कृतवैरानुबंधाः परस्परमाज्ञोद्योगवन्धापयभाजो दृश्यन्ते, ते क्लिश्यन्त इत्यतः प्रत्यपायप्रायेऽस्मिन् संसारे अत्यन्तोद्वेगाय स्मृतिसमन्वाहाराऽपाय-विचयं धर्मरूपानमाभिर्भवेति, तृतीयं धर्मध्यानं विपाकविचयान्धमुच्यते, विविधो विशिष्टो वा पाको विपाकः-अनुभावः, अनुभवो ग्गानुभावः कर्मणां नगकतिर्यद्मनुष्यामरभेषु तस्य विचयः-अनुचितं मार्गणं तदपितस्तत्रैव स्मृतिं समाहृत्य वर्त्तमानो विपाकविचयध्यायी भवति, ज्ञानारणादिक्रमप्रकारं कर्म प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशभेदमिष्टानिष्टविपाकपरिणामं जघन्यमध्यमो-

लृष्टशक्तिकं विविधविपाकं, तद्यथा-ज्ञानारणाद् दुर्मेधस्त्वं दर्शनारणाच्चक्षुरादिवैकल्पं निद्राद्युद्धनश्च असद्वेद्वाद् दुःखं मद्-
 वेद्यात् सुखानुभवं; मोहनीयाद्विपरीतग्राहिता चरित्रनिवृत्तिश्च, आयुषोऽनेकरुभनप्रादुर्भाषो, नाम्नोऽशुभप्रगल्भदेवादिनिवृत्तिर्गोत्रा-
 दुचनीचकुलोत्पत्तिः, अंतरायादलाभ इति, इत्थं निरुद्धचेतसः विपाकानुमरण एव स्मृतिसमन्याहारतो धर्म्यं भवति ध्यानमिति ।
 संस्थानविचयं नाम चतुर्थं धर्मध्यानमुच्यते, संस्थानं-आकारविशेषो लोकस्य ताम्, तत्राधोमुखमल्लकसंस्थानं वर्णयन्त्यधोलोकम् ।
 स्थालमिदं तिर्यग्लोकमूर्ध्वमथ मल्लकमुद्धम् ॥ १ ॥ तत्रापि तिर्यग्लोको ज्योतिर्व्यन्तराकुलः, असंख्येयद्वीपमुद्रा वलयाकृतयो,
 धर्मधर्माकाणपुद्गलजीवास्तिकायात्मकाः अनादिनिधनाः संनिवेशभाजो व्योमप्रतिष्ठाः क्षितिमलयद्वीपमाग्नरस्कविमानभननादि-
 संस्थानानि च, तथाऽऽत्मनामुपयोगलक्षणमनादिनिधनमर्थान्तरभूतं शरीरादिरूपं कर्तारमुपभोक्तारं च स्वकृतकर्मणः शरीराकारं,
 मुक्तौ त्रिभागहीनाकारमूर्ध्वलोको द्वादशविकल्पः अत्तकलमकलनिशाकरमंडलाकृतयो नम्रैवेयकानि पंच महात्रिमानानि मुक्ता-
 धियामथ, अधोलोकोऽपि मननासिदेननारकाधियमति, धर्मावर्मापि लोकाकारौ गतिस्थितिहेतू, आकाशमनगाहलक्षणं, पुद्गल-
 द्रव्यं शरीरादिकायमित्थं संस्थानस्याभाव्यान्वेषणार्थं स्मृतिमन्त्राहारो धर्मध्यानमुच्यते, पदार्थस्वरूपपरिज्ञाने तत्त्वावबोधः,
 तत्त्वानुबोधश्च क्रिया, अनुष्ठानान्मोक्षप्राप्तिरिति, तदेतदग्रमत्तसंपत्तस्य भवति धर्मध्यानं, प्रमत्तसंयतम्यानाद्विशुद्ध्यमानाध्ययसायो-
 ऽग्रमत्तसंयतस्थानमामोति, निर्ज्ञाता एव तथा विशेषयोऽमंख्यलोकमात्रास्ताः । तरतमयोगायुक्तास्ता अधितिष्ठत्यग्रमत्तः स्यात् ॥ १ ॥
 अतो विशेषो वर्तमानोऽग्रमत्तसंपत्तस्य च भगवतो धर्मध्यानानादितपोयोगेन कर्माणि श्रपयतो विशेषिथ्यानान्तराण्यारोह-
 णद्विनियोगः प्रादुर्भवति अणिमादयः, उक्तं हि-“अग्राहते च म श्रुतजलधिं प्राप्नोति चापधिज्ञानम् । मानमपर्यायं वा ज्ञानं कोष्टादि

नृदीर्घा ॥१॥ चारुण्यक्रियमनौषधताद्या नाऽपि लब्धयत्तस्य । प्रादुर्भवंति गुणतो नलानि वा मानमादीनि ॥२॥” अत्र च श्रेणिप्रा-
 ण्यभिभूतः प्रथमऋषयान् दृष्टिमोहनयं या, यतः सम्यग्दृष्टिशक्तिप्रमत्तसंयतानामन्यतमः उपशमश्रेण्याभिमुख्यादुपशमयति,
 शपरिण्यभिभूतः भ्रमयति, यथोक्तं—“क्षपयति तेन ध्यानेन ततोऽनन्तानुबंधिनश्चतुरः । मिथ्यात्वं सम्मिश्रं सम्यक्तवं च क्रमेण
 नतः ॥१॥ धीयन्ते हि रुपायाः प्रथमास्त्रिविधोऽपि दृष्टिमोहश्च” इत्यादि ॥ किंचान्यदित्यनेन व्याम्यन्तर संनम्राति,—

उपशान्तक्षीणकपाययोश्च ॥ ९-३८ ॥ सूत्रम् ॥

चञ्चलः समुच्चये, ऋषयश्चन्द्रः प्रत्येकमभिमंथयते, उपशान्ताः कपाया यस्यासाऽुपशान्तकपायः, एकादशगुणस्थाननर्त्ती, क्षीणः
 ऋषयो यस्य स शीणऋषयः, भस्मच्छन्नाग्निनदुपशान्तः, निरसशेषतः परिशादिताः क्षीणाः विध्यातहुताशनवद्, अनयोश्च उपशा-
 न्तक्षीणऋषययोश्चमत्तस्यतस्य च धर्मध्यानं भवति, तत्रोपशान्तक्षीणकपायस्वरूपविज्ञानाय अधस्तनं गुणस्थानत्रयमनश्यतया
 प्ररूपणीयं, अन्यथा तदज्ञातमेव स्यादिति, अप्रमत्तस्थानादसंश्लेषयानि विशोधिस्थानानि आरूढापूर्वकरणं प्रविशति, समये समये
 स्थितिघातस्यघातस्थितिसंधगुणश्रेणीगुणसंक्रमाणामेवापूरुं करणं, अप्राप्तपूर्वकृत्वाद्वा संसारे तदपूर्वकरणं, न तत्र कस्याश्चिदपि कर्म-
 प्रकृतेरप्यग्रमनं धयो या, उपगमनाभिमुखात्तत्पुरस्कारादुपशमकः क्षणार्हत्वाच्च क्षपक इति, उक्तं च—“म ततः क्षपकश्रेणी प्रतिपद्य
 चरित्रघातिनिःशेषाः क्षपयन् मोहप्रकृतीः प्रतिष्ठते शुद्धलेश्याकः ॥१॥ प्रविशत्यपूर्वकरणं प्रस्थित एतं ततः पर स्थानम् । तदपूर्वकरणमिष्टं
 ऋषादिद्रासपूर्वत्वात् ॥२॥ ततोऽप्युत्तरोत्तरविशोधिस्थानप्राप्त्या अनिष्टतयः, परस्परतुल्यवृत्तय इत्यर्थः, मम्परायाः—कपायास्तदुदयो
 नादरो चेपां ते नादस्तपरायाः, अनिष्टतयश्च चादस्तपरायाश्चेत्यर्थः, ते उपशमकाः क्षपकाश्च, तेपा धर्मध्यानं भवति, उपशान्तक्षीणकपाय-

योश्चेत्युक्तमविशेषेण धर्मध्यानं, तच्चैकादशांगविदो द्रष्टव्यं, एवमप्रस्थितं धर्ममेव ध्यानं तयोः?, नेत्युच्यते, किंचान्यदिति संवधाति, न केनलमेतयोर्धर्म्यं, शुद्धं च ध्यानमुपशान्तक्षीणकपाययोर्भवति, किं चतुर्विधमपि पृथक्त्ववितर्कमविचारं एकत्ववितर्कमविचारं ब्रह्मक्रियमनिर्वाचित्वुपरत् क्रियमप्रतिपातीति, उच्यते, न खलु चतुष्प्रकारमपि तयोः शुक्लध्यानं भवति, किं तर्हि?—

शुक्ले चाद्ये ॥ ९-३९ ॥ सूत्रम् ॥

आद्ये च शुक्ले ध्याने उपशान्तक्षीणकपाययोर्भवतः, के पुनस्ते?, पृथक्त्वमेकत्ववितर्के, स्वरूपतः कीदृशे?, उच्यते, पृथग्युतकं भेदस्तद्भ्रामः पृथक्त्वम्—अनेकत्वं तेन मह गतो वितर्कः पृथक्त्ववितर्कः पृथक्त्वमेव वा वितर्कः सहगतं वितर्कपुरोगं पृथक्त्ववितर्कं, एतच्च परमाणुजीवादावेकद्रव्ये, उत्पादव्ययध्रौव्यादिपर्यायानेकनयापितत्वं तत् पृथक्त्वं, पृथक्त्वे वा तस्य चिंतनं वितर्कसहचरितं सविचारं यत्तत् पृथक्त्ववितर्कमविचारं, पृथक्त्वमर्थव्यंजनयोगानां, वक्ष्यति तत् त्र्येककाययोगयोगानां, वितर्कः श्रुतं, विचारोऽर्थव्यंजनयोगसंक्रान्तिः, पूर्वगतमंगिकश्रुतानुसारेणार्थव्यंजनयोगान्तरप्राप्तिर्गमनं विचारः, अर्थाद् व्यंजनसंक्रातिव्यंजनार्थसंक्रान्तिः मनोयोगात् काययोगसंक्रान्तिर्माग्योगसंक्रान्तिर्वा, एतं काययोगात्मनोयोगं वाग्योगं वा संक्रामति, तथा वाग्योगात्मनोयोगं काययोगं चेति यत्र संक्रामति, तत्रैव निरोधो ध्यानमिति, एकस्वभावत्वं गतो वितर्कः एक एव योगस्त्रयाणामन्यतमः, तथाऽर्थो व्यंजनं चक्रमेव, पर्यायान्तरानर्पितमेकपर्यायिचिन्तनमुत्पादव्ययत्रौव्यादिपर्यायाणामेकस्मिन् पर्याये निजाततस्सुप्रतिष्ठितप्रदीपवत्, निष्प्रकंपं पूर्वगतश्रुतानुसारि चेतो निर्विचारमर्थव्यंजनयोगान्तरेषु तदेकत्ववितर्कमविचारं, भाष्यकारस्तु पूर्वविद इति सूत्रावयवं पृथग्विदृषोति, संबंधयति—एवमेते आद्यशुक्लध्याने पूर्वविदो भवतः, पूर्वविदौ यात्रुपशांतक्षीणकपायौ तयोर्भवतः, सूत्रान्तरमेव व्याचष्टे

नतु परमार्थतः पृथक् सूत्रं, पूर्वं प्रणयनात् पूर्वाणि चतुर्दश तद्विदः पूर्वविदस्ते भवतो, नैकादशांगविदः, एवमाद्यशुद्धध्यानद्वयस्य
स्वामिनियमनमभिहितं, पाश्चात्यशुद्धध्यानद्वयस्य कः स्वामीति तन्निदिदिशयोवाच—

परे केवलिनः ॥ ९-४१ ॥ सूत्रम् ॥

परे इति परं च परे, सूत्रसन्निवेशमाश्रित्य सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियमनिर्वृत्तिं ग्रहीतव्यं, ते च केवलिन एव त्रयोदश-
चतुर्दशगुणस्थानक्रमेणैव भवतः, छद्मस्थस्य तु नैते जातुचिद्भवत इति, अत्र सूक्ष्मक्रियमप्रतिपातीति सूक्ष्मा क्रिया यत्र तत् सूक्ष्मक्रियं,
तच्च योगनिरोधकाले भवति, वेधनामगोत्रकर्मणां भवधारणानामायुष्कादधिकानां समुद्घातसामर्थ्याच्चित्यवीर्यशक्तित आयुष्कस-
मीकृतानां मनोवाक्काययोगपरिणतस्यौदारिकशरीरत्रिभागोनस्थस्य केवलिनः मञ्जिपंचेन्द्रियद्वीन्द्रियपर्याप्तवादर्पनकामंख्येयगुणहीनं
शुक्ष्मयोगित्ममप्रतिपाति—अप्रच्युतस्वभावं आ व्युपरतक्रियानिर्वृत्तिध्यानवाप्तेः, उक्तं च—“अप्रतिपाति ध्यायन् कश्चित् सूक्ष्मक्रियं
विहृत्यान्ते । आयुःममीक्रियार्थं त्रयस्य गच्छेत् समुद्घातम् ॥१॥ आर्द्राश्वराशुशोषवदात्मविस्तरणविशुष्कममकर्मा । ममयाष्टकेन देशे
स्थित्वा योगान् क्रमात् द्वन्द्वे ॥२॥ आयुष्कस्यापि विरह्णितान् न हास्यते स्थितिः कस्माद् ? ॥ इति । नोद्यं चरमशरीरो निरुपक्रमायुः
कंरुदुःखत् ॥३॥ दंडकषाटकरेचकक्रियाजगत्पूरणं चतुःममयं । क्रमशो निर्वृतिरपि च तथैव प्रोक्ता चतुःममया ॥४॥ विक्रमनसंकोचनध-
र्मत्वाजीवस्य तत्तथा सिद्धं । यद्वदनन्तं वीर्यं तस्य ज्ञानं च गततिमिरं ॥५॥ शेषे मयोगितायाः समयेऽर संहरत्यमंख्येयान् । भावान् स्थिते-
रनन्तान् भागान् न शुभानुभावस्य ॥६॥ स ततो योगनिरोधं करोति लेश्यानिरोधमभिकांक्षन् । समयस्थितिं च बंधं योगनिमित्तं स
निरुहत् ॥७॥ समये ममये कर्मादाने मति संततेर्न मोक्षः स्यात् । यद्यपि हि विमुच्यंते स्थितिक्षयात् पूर्वकर्मणि ॥८॥ नो कर्मणो हि

वीर्यं योगद्रव्येण भवति जीवस्य । तस्यावस्थानेन तु सिद्धः समयस्थितिर्वन्धः ॥१॥ वादरतन्या पूर्ववाङ्मनसी वादरे स निरुणद्धि [क्रमे-
 णैव] सालंबनाय करणं हि तदिष्टं तत्र वीर्यवतां ॥१०॥ सत्यप्यनंतवीर्यत्वे वा वादरतनुमपि निरुणद्धि ततः । सूक्ष्मेण काययोगेन
 निरुध्यते सूक्ष्मो योगः ॥११॥ सति वादरे च योगे न हि धावन् वेपथुं निवारयति । (स्व)काययोगं स्थूलं स्रोऽपूर्वं फट्टकीकृत्य ॥१२॥
 शेषस्य काययोगस्य तथा कृत्वा करोति—सूक्ष्मेण काययोगेन ततो निरुणद्धि सूक्ष्मवाङ्मनसे । भवति ततः स सूक्ष्मक्रियत्सदा-
 कृतिगतयोगः ॥१३॥ तमपि स योगं सूक्ष्मं निरुरुत्सन् सर्वपर्ययानुगतं । ध्यानं सूक्ष्मक्रियमप्रतिपात्युपयाति वितमस्कं ॥१४॥
 ध्याने दृढार्पिते परमात्मनि ननु निष्क्रियो भवति कायः । प्राणापाननिमेषोन्मेषवियुक्ते मृतस्येव ॥१५॥ ध्यानार्पितोपयोगस्यापि
 न वाङ्मानसक्रिये यसाद् । अन्तर्वृत्तित्वाद्दुपरमतस्तेन ध्यानेन रोधनं नेष्टं ॥१६॥ स ततस्तेन ध्यानेन निरुद्धे सूक्ष्मकाययोगेऽपि ।
 निष्क्रियदेहो भवति स्थितोऽपि देहे विगतलेश्यः ॥१७॥ तुर्यध्याने—योगाभावात् समयस्थितिर्नोऽपि न कर्मणो भवति बंधः ।
 ध्यानार्पणमंदारात् किंचिच्च स मंहतावयवः ॥१८॥ लेश्याक्रियानिरोधो योगनिरोधश्च गुणनिरोधेन । इत्युक्तो विज्ञेयो बन्धनिरोधश्च
 हि तथैव ॥१९॥ त्रमवादरपर्याप्तिदेयसुभगकीर्त्तिमनुजनामानि । पंचेन्द्रियतामन्यतरवेद्यमुच्चं तथा गोत्रं ॥२०॥ मनुजायुष्कं च
 स एकादश वेदयति कर्मणां प्रकृतीः । वेदयति तु तीर्थकरो द्वादश सह तीर्थकृत्वेन ॥२१॥ स ततो देहत्रयमोक्षार्थमनिवृत्ति
 सर्वकालगतं । उपयाति मगुच्छिन्नक्रियमतमस्कं परं ध्यानं ॥२२॥ व्युपरत्क्रियमनिवर्त्तित्यर्थः, तद्धि तावदनुवर्त्तते यावन्न मुक्तः ।
 अत्राहोक्तमित्यादि (२०७-१) सम्वन्धः, 'शुक्ले चाद्ये पूर्वविद' इत्युक्तं 'परे द्वे केवलिन' इति चाभिहितं, तत् कानि तानी-
 त्यज्ञानानेन ग्रन्थे कृते अत्रोच्यत इत्याह—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्त्तानि ॥ ९-४२ ॥ सूत्रम् ॥

पृथक्त्ववितर्कमित्यादिना (२०७ ५) भाष्येण नामग्राहं पठति चतुरोऽपि भेदान्, एते चोक्तलक्षणा भेदाः, शुक्लध्यानमित्थं चतुर्त्रिभिति मत्वामित्युक्तं, तस्याधुना पूर्वोक्तस्वामिन एव विशेषाः कथ्यन्ते,—

तत् त्र्येककाययोगयोगानां ॥ ९-४३ ॥ सूत्रम् ॥

तदेतच्चतुर्त्रिभं शुक्लध्यानं प्रथमाद्वितीयोच्चममंहननतो भवति, तत्राद्यं ग्रथक्त्ववितर्कं त्रियोगस्य भवति, मनोवाक्काययोगव्यापारवत् इत्यर्थः, एकान्यतमयोगानामिति, अन्यतमैरुयोगानामेकत्ववितर्कं, एकः अन्यतमः कायादीनां योगो यम्य ध्यायिनो व्याप्रियते कदाचिन्मनोयोगः कदाचिद्वाग्योगः कदाचित् काययोगः, काययोगानामिति काययोगभाजामेव सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति शुक्लध्यानं भवति, निरुद्धयोगद्वयापस्थानां कायव्यापारवतां सूक्ष्मक्रियं भवति, न च प्रतिपत्ति, अयोगानामिति श्लेश्येकापस्थानां ह्यनाक्षरपंचकोच्चारणमकालानां मनोवाक्काययोगत्रयरहितानां व्युपरतक्रियमनिवर्त्ति ध्यानं भवति, उक्तं च—“यदर्थव्यंजने कायवचसी च पृथक्कृतः । मनः संक्रमयत्यात्मा, म त्रिचारोऽभिधीयते ॥१॥ संक्रान्तिरर्थादर्थं यद्, व्यंजनाद् व्यंजनं तथा । योगाच्च योगमित्येष, विचार इति वा मतः ॥२॥ अर्थादिन पृथक्त्वेन, यद् नित इत्यतो न हि । ध्यानमुक्तं ममासेन, तत् पृथक्त्वं त्रिचारत् ॥३॥ अनिरुम्पमनस्त्वेन, योगमक्रांतिनिःस्पृहं । तदेकत्वनितर्कात्प्यं, श्रुतज्ञानोपयोगत् ॥४॥ सूक्ष्मकायक्रियां रूढन्, सूक्ष्मनाड्मानमक्रियः । म ध्यायति तदप्युक्तं, सूक्ष्ममप्रतिपाति च ॥४॥ कायिकी च यदैपापि, सूक्ष्मोपरमति क्रिया । अनिरतिं तदप्युक्तं, ध्यानं व्युपरतक्रियं ॥६॥

एकाश्रये सवितर्कं पूर्वं ॥ ९-४४ ॥ सूत्रम् ॥

एकः आश्रयः—आलंबनं ययोस्ते एकाश्रये इति पूर्वविदारभ्ये, मतिगर्भश्रुतप्रधानव्यापारचैकाश्रयता, परमाणुद्रव्यमैवैकमालम्ब्य आत्मादि द्रव्यं वा श्रुतानुसारेण निरुद्धचेतसः शुक्लध्याने इति, वितर्कः श्रुतमिति वक्ष्यति, सह एकद्रव्याश्रयेण वितर्केण सवितर्कं, पूर्वगतश्रुतानुसारिणी इत्यर्थः, पूर्वं च पूर्वं च पूर्वं ध्याने, एतदेव निश्चिनोति—प्रथमद्वितीये इति, पृथक्त्ववितर्कमेकत्ववितर्कं च, तत्र तयोर्न्यत् प्रथममाद्यं पृथक्त्ववितर्कं तत् सवित्चारं सह वित्चारणं सवित्चारं सह संक्रान्तयेतियावत्, वक्ष्यति—वित्चारोऽर्थव्यंजनयोगसंक्रान्तिः, कथं पुनरनुपातं सूत्रे सवित्चारमिति गम्यते?, अविचारं द्वितीयमितिवचनादर्थलभ्यं सवित्चारमिति ॥

अविचारं द्वितीयं ॥ ९-४५ ॥ सूत्रम् ॥

अत्रिद्यमानवित्चारं, अर्थव्यंजनसंक्रांतिरहितमित्यर्थः, द्वितीयमिति सूत्रप्रामाण्यादेकत्ववितर्कमविचारं भवति ध्यानमिति । अत्राहेत्यादि (१०८-२) वितर्कवित्चारयोर्विशेषमज्ञानानः स्वरूपमनवगच्छन् परः पृच्छति, प्रतिविशेष इति प्रतिशब्दसत्त्वाभ्यायां वर्तते, यथा शोभनश्चैत्रः प्रति मातरं, एवं प्रतिविशेषः स्वरूपमितरंतरव्यावृत्तं तच्च वितर्कसवित्चारयोः कीदृगिति तत्त्वमाग्यायतां, अत्रोच्यत इत्याह—

वितर्कः श्रुतं ॥ ९-४६ ॥ सूत्रम् ॥

वितर्को—मतिज्ञानधिकल्पः वितर्क्यते—येनालोच्यते पदार्थः स वितर्कस्तदनुगतं श्रुतं वितर्कस्तदभेदात् विगततर्कं वा, संशय-विपर्ययापेनं श्रुतज्ञानमित्यर्थः, इदमेव सत्यमित्यविचलितस्वभावं यथोक्तमिति पूर्वगतमेव, नेतरत्, श्रुतज्ञानमासवचनं वितर्क-

उच्यते इति ॥ ममप्रति विचारस्वरूपनिरूपणायह—

विचारोऽर्थव्यंजनयोगसंक्रान्तिः ॥ ९-४७ ॥ सूत्रम् ॥

अर्थव्यंजनयोगेषु संक्रमणं संक्रान्तिः; अर्थः—परमाण्वादिः व्यंजनं—तस्य वाचकः शब्दो योगः—मनोवाक्कायलक्षणस्तेषु संक्रान्तेः एकद्वये अर्थस्वरूपाद् व्यंजन व्यंजनस्वरूपादर्थं, वर्णादिकः पर्यायोऽर्थः व्यंजनं शब्दः; एतदुक्तं भवति—प्राक् शब्दस्त्रतन्नाम-
लेखनमिदमस्य स्वरूपमयस्य पर्यायस्ततस्तदर्थचिन्तनं साकल्येन, ततः शब्दार्थयोः स्वरूपविशेषचिन्ताप्रतिबन्धः प्रणिधानमर्थ-
संक्रान्तिः काययोगोपयुक्तध्यानस्य वाग्योगसंचारः वाग्योगोपयुक्तध्यानस्य वा मनोयोगसंचार इत्येवमन्यत्रापि योज्यं, इत्थं-
लक्षणो विचार इत्यस्ति वितर्कविचारयो प्रतिविशेष इति ॥ एतदभ्यंतर च संवरकारणं, संवररूपत्वाच्च स्थगिताश्रयडारस्य अभिनयक-
संचरो निर्जरा च भवति, उभयं करोति तपः, तच्च तपो ब्राह्ममभ्यंतर कर्म निर्जस्यति, परिश्रायतीत्यर्थः; ततथाभिनयकर्मोपचय-
मोपचयप्रतिषेधकारणेन नापूर्वकर्मभुङ्गलप्रवेशः; निर्जरणफलत्वात् कर्म निर्जस्यति, परिश्रायतीत्यर्थः; ततथाभिनयकर्मोपचय-
प्रतिषेधकारित्वात् पूर्वोपचितकर्मनिर्जरकत्वाच्च सकलकर्मपरिक्षयात्त्रिवाणप्राप्तमिति । 'अत्राहोक्तं भवते'त्यादि (२०८-१०)
सम्बन्धः; विमुक्तं तद्दर्शयति—परीपहजयात् ध्रुवपिपासादयः परीपहास्तज्जयात्—सम्यग्गधिसहनात् तपो द्वादशभेदमनशनप्रा-
यश्चित्तादि तदनुष्ठानात् अनुभावो विपाकस्तप्साच्च विपाकात् कर्मणः परिश्राटो निर्जरा भवतीति, एवमनूद्य निर्जरां मन्देहस्था-
नमुपन्यस्यति—यस्मादेवं तस्मात् किं सम्बन्धगृह्येयः सर्व एव समनिर्जराः तुल्यमेव कर्म निर्जरयति आहोश्चित् अस्ति
रुश्चित् प्रतिविशेष इति, प्रतिविशेषो विपमनिर्जरणं, न तुल्यनिर्जरणत्वमिति, आचार्योऽपि हृदि व्यवस्थाप्य विपमनिर्जरण-

माह-अत्रोच्यत इति, यत्तत्त्वं तदाख्यायत इत्यर्थः॥

सम्यग्दृष्टिश्चावकविरतानंतवियोजकदर्शनमोहक्षण्कोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः

क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥ ९-४८ ॥ सूत्रम् ॥

सम्यग्दृष्टिरिति तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तेन युक्तः सम्यग्दृष्टिः, आचार्यप्रभृतीन् पर्युपासीनः प्रवचनसारं श्रुणोतीति श्रावकः, श्रुष्वंश्च सकलचरणकरणाक्षमो गृहस्थयोग्यमनुगुणशिक्षात्रतलक्षणं धर्ममनुतिष्ठति यथाशक्ति वा द्वादशप्रकारस्य धर्मस्यैकदेशानुष्ठाय्यपि श्रावक इति, विरतस्तु साधुधर्मानुष्ठायी सर्वस्मात् प्राणातिपाताद्यावज्जीवं विरतः, एवं मृषावादादिभ्योऽपि, अनन्तः संसारस्तदनुबंधिनोऽनन्ताः क्रोधादयः तान् वियोजयति-क्षपयति उपशमयति चाऽनन्तवियोजकः, दर्शनमोहोऽनन्तानुबंधिनश्चत्वारः सम्यग्मिथ्यात्वतदुभयानि च, अस्य सप्तविधस्य दर्शनमोहस्य क्षपकः, तथाऽस्यैवोपशमकः, मोहः अष्टाविंशतिभेदः षोडश कपायाः सम्यग्मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वहास्यरत्यरतिभयशोकजुगुप्सास्त्रीपुंसकुवेदाश्च, अस्योपशमनादुपशान्तमोहः, अस्यैव सकलस्य क्षपणात् मोहक्षपकः, क्षपणोपशमनक्रियाविशिष्टयोर्ग्रहणं, क्षपितनिरवशेषमोहः क्षीणमोहः, चतुर्विधघातिकर्मजयनाञ्जिनः-केवली, एते सम्यग्दृष्ट्यादयो जिनावसाना दश क्रमेण क्रमशः प्रतिपाद्याः यथोपन्यस्तास्तैवासंख्येयगुणनिर्जरा भवंति, नतु तुल्यनिर्जरा इत्यर्थः, तामेवासंख्येयगुणां निर्जरां स्पष्टयति भाष्यकारः सम्यग्दृष्टेः श्रावकोऽसंख्येयगुण(२०९-२) इत्यादिना, कैाल्यम्यग्दृष्टेः प्रतिपन्नाणुव्रतादिकलापः श्रावकोऽसंख्येयगुणनिर्जरो भवति, यावत् कर्म निर्जयति सम्यग्दृष्टिः सम्यग्दर्शनप्रभावात् तत् कर्म परेणासंख्येयेन राशिना गुणितं मद्यावद्भवति तावद्देगविरतिः क्षपयति,

एवं पूर्वस्मादुत्तरोऽसंख्येयगुणनिर्जरो भवतीति दर्शयति, श्रामकाद्विरतो विरतादनन्तानुबंधिवियोजक इत्येवं शेषाः, यामञ्जिनः
 मर्वेभ्य एनासंख्येयगुणनिर्जर इति ॥ अथास्य वैचिन्त्यभाजः सवरचारित्रस्य के स्वाभिन इति निर्दिदिक्षया आह—

पुलाकचकुशाकुशीलनिर्ग्रन्थस्लातका निर्ग्रन्थाः ॥ ९-४९ ॥ सूत्रम् ॥

पुलाकादयः पंचान्वर्थसज्ञका निर्ग्रन्थाः स्वामिनः, तद्विरणार्थमाह—पुलाको बकुशः कुशीलो निर्ग्रन्थः स्लातरु इति
 ण्ते पच निर्ग्रन्थविशेषा भेदा भवन्ति, निर्ग्रन्थानामिति ग्रन्था—कर्माष्टप्रकार मिथ्यात्वमविरतिदुष्प्रणिहितयोगश्च, तज्जयाय
 प्रवृत्ता निर्गच्छद्ग्रन्था निर्ग्रन्थाः, धर्मोपकरणार्हते परित्यक्तवाद्याभ्यन्तरोपधयो निर्ग्रन्थाः, पुलाकादिस्वरूपनिरूपणायाह—तत्र सत-
 तमित्यादि(२०९ ६) तत्र तेषु पंचसु निर्ग्रन्थेषु पुलाकास्तावेदंविधाः, पुलाको निःसार इति रूढं, लोके पलंजिस्तन्दुलरूपशून्यः
 पुलाकः, एवं निर्ग्रन्थोऽपि, लब्धिमुत्पन्ना तपःश्रुताभ्यामुपजीमन् मरुलसंयमगलनात् पलंजरूपं निःसारमात्मानं करोति, ज्ञानदर्शन-
 चरणानि च सारस्तदपगमाद्भिःसारः, जिनप्रणी नादागमाद्धेतुतः मर्बदैवाप्रतिपातिनः, आगमश्च सम्यग्दर्शनमूले ज्ञानचरणे निर्मा-
 णहेतुरित्यस्मात् अपरिभ्रष्टा, श्रद्धानानुसारेण क्रि यानुष्ठायिनो लब्धिमुपजीवंतो निर्ग्रन्थाः पुलाका भवन्ति, उपजीवंतश्च निःसारमात्मानं
 कुर्वन्तीति श्राहं, मततमप्रमादिन इत्यपरे पठन्ति, जिनोक्तादागमाद्धेतुभूतात् मुक्तिसाधनेषु न प्रमाद्यन्ति जातुचिदिति । बकुशा
 इति श्चलपर्यायाः, श्रमलो वर्णव्यतिकरः, क्वचित् कृष्णः क्वचिद्रक्त एक एव पटः, एवमयमपि निर्ग्रन्थः सात्तिचारत्नाचरणं शमलयति,
 विशुद्धाविशुद्धिव्यतिकीर्णस्वभावं करोति, स च द्विधा—शरीरोपकरणभेदेन, तदाह वृत्तिकारः—नैर्ग्रन्थं प्रति प्रस्थिता (२०९ ७)
 इत्यादि, निर्ग्रन्थस्य भावो नैर्ग्रन्थं—अष्टानिश्चितिविधमोहनीयक्षयः तत् प्रति प्रस्थिताः—प्रवृत्तास्तदभिमुखाः तत्क्षयकांक्षिणः

शरीरं अंगोपांगसंघातः उपकारित्वादुष्करणं-वस्त्रादि तद्विषयां विभूषां- अलंकृतिमनुवर्तन्ते तच्छीलाश्चेति, शरीरे तावदनागु-
गुणव्यतिरेकेण करचरणवदनप्रक्षालनमक्षिकर्णनासिकावयवेष्वयो दूषिकामलाद्यपनयनं दंतवनमक्षणं केशसंस्कारं च विभूषार्थं
चाचरन् शरीरयकुशो भवति, उपकरणयकुशस्तु अकाल एव प्रक्षालितचोलपट्टकान्तरकल्प्यादिधोक्षकवामःप्रियः पात्रदण्डकाद्यपि
तैलमात्रयोज्ज्वलीकृत्य विभूषार्थमनुवर्तमानो विभक्तिं, क्रुद्धिः प्रभूतवस्त्रपात्रादिका तामिच्छति-कामयते यशः ख्यातिः गुण-
वंतो विगिष्टाः साधव इत्येवंविधः प्रवादस्तच्च यशः कामयति इति ऋद्धियशःकामाः, सातगौरवमाश्रिता इति सुखशीलता
सातागौरवं तदाश्रिताः, आदरवचनो गौरवशब्दः, सुखे य आदरस्तदवाप्तिव्यापारप्रवणता तदाश्रिताः, नातीवाहोरात्राम्यन्तरानुष्ठेयासु
क्रियासम्बुधताः, अविविक्ता इति नासंयमात् पृथग्भूताः घृष्टजंघाः तैलादिकृतशरीरमृजः कर्त्तरिकाकल्पितकेशाः, एवं-
विधः पस्विरो येषां तेऽविविक्तपरिवाराः सर्वदेशच्छेदाहार्तिचारजनितशवलेन वैचित्र्येण युक्ताः, एवंविधा निर्ग्रन्था चकुशसंज्ञाः
[कुशीलाश्च] कुशीलस्वरूपनिर्द्धारणयाह-कुशीला द्विविधा इत्यादि(२०९-९)अष्टादशसहस्रभेदं शीलं तदुत्तरगुणभंगेन केनचित्
कपायोदयेन कुत्सितं शीलं येषां ते कुशीलाः द्विप्रकाराः, तत्प्रकाराख्यानायाह-प्रतिसेवनाकुशीलाः कपायकुशीलाश्च आसेवनं
भजनं प्रतिसेवना तथा कुत्सितं शीलमेयामिति प्रतिसेवनाकुशीलाः, कपायाः-संज्वलनाख्याः तदुदयात् कुत्सितं शीलं एयामिति कपा-
यकुशीलाः, तत्र तयोः प्रसेवनाकुशीला नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रथिताः अनियतेन्द्रियाः इन्द्रियनियमशून्या रूपादिविषयेक्षणकृतादराः
कथंचित् केनचित् प्रकारेण व्याजमुपदिश्य किंचिदेवोत्तरगुणेषु पिंडविशुद्धिसमितिभावनतपःप्रतिमामिग्रहादिषु विराधयंतः
मंडयंतोऽतिचरंते प्रतिसेवनाकुशीलाः । येषामित्यादिना कपायकुशीलानाचष्टे, येषां संयतानां सतां मलोत्तरगुणमंपदुपेतानामपि

मना कथंचित् फ्रंनचित् प्रफरणे अल्पेनापि हेतुना कृद्व्यानाष्टलोष्टविषममाशयपीप्रस्वलनादिना संज्वलनकपायाः क्रोधादयः
 उदीर्गन्ते उदयमुपनीयंते त्रिचिदंश कारणमागद्योदयं गच्छन्ति ते कपायकुशीलाः । सम्प्रति निर्ग्रन्थनिरूपणार्थमाह—ये वांतरा-
 गच्छग्रम्या इत्यादि (२०९-१४) उपग्रमितक्षपितमोहजाला विगताशेषरागद्वेषमोहत्वात् एकादशद्वादशगुणस्थानवर्त्तिनः ते
 पीरागच्छग्रम्याः, छत्र-आरणं तत्र स्थिताः मानरणज्ञानाः छत्रम्या ईर्ष्यापथप्रप्राप्ताः अकपायत्नादुपशान्तक्षीणरूपायाश्च एकसप्त-
 याग्यमीयांपथरम्मं मंति, इर्ष्या व्यापारे योग इति पर्यायाः, तस्य व्यापारस्य विषयः पंथाः, स च संयमः मत्तदशप्रकारः,
 एनमेतापं स्पष्टतरमानष्टे-योगसंयमप्राप्ता इत्यर्थः, योगेन-विशिष्टक्रियया विशिष्टमेव संयमं यथाख्याताख्यं प्राप्ता इत्यर्थः,
 यासंते विस्तीर्णमोहग्रन्थय इत्यर्थः, सयोगाः त्रयोदशगुणस्थानवर्त्तिनो निरस्तघातिकर्मचतुष्टयाः केवलिनः स्नातकाः, प्रक्षा-
 लितगरलघातिमलपटलाः इत्यर्थः, शैलेशीप्रतिपन्नाश्चेत्यनेनायोगकेवलिन उपाचाः, ते च केवलिनो विहृत्य कंचित् कालं
 ततोऽरुजममुद्गताः गमुद्गतादा निवृत्ताः क्रमेण योगान्निरुंधंति, स चोक्त एव क्रमः प्राक्, निरुद्धयोगाश्च व्युपरतक्रियाऽनिवर्त्तिना
 प्यानेन शेषान् क्रमांशान् क्षपयति, यथोक्तं—“ध्यानं ह्यभिसंधानं ध्यानेन च कर्मणो भवति मोक्षः । ध्यानेन ततः क्षपयति
 कर्माणि न पंचमात्रेण ॥१॥ पंच मात्रा यत्र ध्यान इति, एवंविधानस्थाः शैलेशीप्रतिपन्ना उच्यन्ते, तदा चेमाः प्रकृतीः क्षपयति-
 स्पशरस्यर्णगंधानांदयनिर्माणदंढहनामानि । [पंच] संहननागोपांगानि तथा संथाननामानि ॥१॥ द्युसुरगतिप्रायोग्ये सुरगत्युपधा-
 तमशुस्त्वयुता च । उच्छ्रमपराघातं पर्याप्तशुभाशुभानि तथा ॥२॥ दुर्भगदुःस्वरसुस्वरनीचैर्गोत्रस्थिरास्थिराणि तथा । अन्यतरवेद्यख-
 गतिप्रत्येकशरीरमयशय ॥३॥ प्रकृतय एता द्विचरमगमये तस्य भयं ममुपयान्ति । क्षपयत्ययोगिवेद्याश्च ततः प्रकृतीः म चरमांते

॥४॥ तंजमशरीरबंधोऽपि तस्य नामक्षयात् क्षयं याति । औदारिकबंधोऽपि क्षीयतयायुःक्षयात्तस्या ॥५॥ एवमशेषकर्मक्षयान्मोक्षो भवति ।
एवमेते पुलकादयोऽभिहिताः पंच निर्ग्रन्थाः स्वरूपतः, अथैषां कः कस्य संयमविकल्पः श्रुतादिविकल्पो वेत्याह—

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिंगलेश्योपपातस्थानविकल्पतः साध्याः ॥ ९-५० ॥ सूत्रम् ॥

संयमादयोऽष्टौ स्थानान्ताः कृतद्वन्द्वाः विकल्पशब्देन मह समस्यन्ते, संयमादीनां विकल्पाः एते इत्यादि (२१०-३) भाष्यं,
एते इत्युक्तलक्षणाः पुलकादयः पंच निर्ग्रन्थाः एभिरष्टाभिरनुगमविकल्पैः अनुगमनमनुमरणमनुयोगद्वाराण्यर्थार्पणसुखानि
तद्विकल्पः—तद्भेदः साध्या भवन्ति, तद्यथेत्यादिना तान् संयमादिविकल्पानुपन्यस्यति, संयम इति प्रथमोऽनुगमविकल्पः,
पुलाकादीनां पंचानां निर्ग्रन्थानां कः कसिन् संयमे सामायिकादौ भवति, वर्त्तत इति अज्ञप्रश्नः?, उच्यते, यो यस्मिन् संयमादौ
भवति स तथा भण्यते, पुलकावकुशप्रतिसेवनाकुशीलास्त्रयो निर्ग्रन्थाः संयमद्वये वर्त्तन्ते, सामायिकसंयमे छेदोपस्थाप्यसंयमे च,
तत्र पुलकः पंचभेदः ज्ञानदर्शनचरणलिंगग्रहमाख्यः, स्वलितादिभिर्ज्ञानपुलाकः कुदृष्टिसंस्तवादिभिर्दर्शनपुलाकः मूलोत्तरगुणप्रति-
सेवनातथरणपुलाकः यथोक्तलिंगाधिकग्रहणांछिगपुलाकः किंचित्प्रमादात् सूक्ष्मपुलाकः, एष पंचप्रकारोऽपि संयमद्वये वर्त्तते,
च कुशोऽपि आभोगानाभोगमंभृत्चात्सूक्ष्मवकुशभेदात् पंचप्रकारः, तत्र मंचित्यकारी आभोगवकुशः, सहसाकारी अनभोगवकुशः,
प्रच्छन्नः संभृतवकुशः, प्रकटकारी अमंभृत्तवकुशः, किंचित्प्रमादी सूक्ष्मवकुशः, प्रतिसेवनाकुशीलोऽपि ज्ञानदर्शनचरणलिंगसूक्ष्म-
भेदेन पंचप्रकारः, ज्ञानाद्यतिचारप्रतिसेवनादिति, प्रतिसेवना, प्रतिगता सेवना, क्रियायोगाल्यये सत्युपसर्गसं-
ज्ञाऽभावात् पत्न्याभावोऽतिसिक्तत्, अन्ये तु प्रतिषेवनाभेवेच्छंति, कषायकुशीलाः परिहारविशुद्धिसंयमे सूक्ष्मसंयमे च

द्वयोरन दृशिता भाष्यकारेण, अपरे ब्रवते-कषायकुशीलाः सामायिकादिषु चतुर्षु संयमेषु यथाख्यातसंयमरहितेषु वृत्ते, यथाह-
 आचचारित्रयोराद्याख्य एकश्चतुर्विपि । निर्ग्रन्थस्नातकौ नित्यं, यथाख्यातचरित्रिणौ ॥१॥ प्रतिसेवनाकुशीलान् कषायकुशीलोऽपि
 पंचभेद एव, निर्ग्रन्थः स्नातकश्च एकस्मिन्नेव यथाख्यातसयमे वृत्ते, उपशान्तधीणमोहा निर्ग्रन्थाः, स्नातकः सयोगयोगकेव-
 लीति । निर्ग्रन्थोऽपि पंचभेद एव, प्रथममयाप्रथमसमयाचरमसमयसूक्ष्मभेदतः, स्नातकोऽपि पंचप्रकारः अच्छविरशच-
 लोऽरुन्मांशोऽपरिश्रात्री संशुद्धज्ञानदर्शनधरश्चेति, छविः-शरीर तदभागात् काययोगनिरोधे मत्यच्छविर्भवति, निरतिचारत्वादशवलः,
 क्षपितकर्मन्नादकमांशः, निष्क्रियत्वात् सरुलयोगनिरोधे त्परिश्रात्री, ज्ञानान्तरेणासम्पृक्तत्वात् संशुद्धज्ञानदर्शनधर इति १ । श्रुतं
 क्रियत् कस्येत्याह-पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीला अभिन्नाक्षराणि दश पूर्वाणि धारयन्ति, अभिन्न-अन्यूनभेदेनाप्यक्षरेण, अन्यूनानि
 दश पूर्वाणीत्यर्थः, उत्कर्षेण कषायकुशीलो निर्ग्रन्थश्चतुर्दशपूर्वधर उत्कर्षतः, जघन्येन पुलाकस्य नममूर्त्तान्तःपाति वृतीयमा-
 चारवस्तु यान्त् श्रुतं, वकुशकुशीलनिर्ग्रथानामष्टौ प्रवचनमातरः, श्रुतरहितः केवलीति, आगमस्त्वन्यथा व्यवस्थितः “पुलाए णं
 भंते ! केइयं सुयं अहिजेजा ?, गोयमाः जहण्णेणं नमस्स पुब्बस्स तइयमाचारवत्थुं, उक्कोसेणं नन पुब्बाइं संपुब्बाइं, वकुमपडिसेवणा-
 दुसीला जहण्णेणं अट्ट पनयणमायाओ, उक्कोसेणं नन पुब्बाइ अहिजेजा, रुगायकुसीलनियंठा जहण्णेणं अट्ट पनयणमायाओ, उक्कोसेणं
 चउदस पुब्बाइं अहिजेजारा” मग्गत्ति प्रतिसेवनामाश्रित्योच्यते-प्रतिसेवना पंचानामित्यादि (२१०-१३) मूलगुणाः प्राणा-
 तिपातनिवृत्त्यादयः पंच क्षपाभोजनविरतिश्च. तान् परेणाभियुज्यमानः सेवते, पराभियोगादित्यस्यैव व्याख्या बलात्कारेणेति,
 परेणाभियुक्तः-प्रेरितो यदा भवति तदा प्रवर्त्तते, न स्मरसत एव, अपरस्तु राजादिभिर्बलात्कारेण प्रवर्त्तते, तदेवमन्यतमं मूलगुणं

प्रतिसेवमानः पुलाको भवति, मैथुनमित्येके, अपरे व्याचक्षते—मैथुनेमेवेत्थं पराभियोगात् बलात्कारेण वा सेवां कार्यते स
 पुलाकः, न प्राणातिपातादि सेवमानः, अत्राप्यन्यथैवागमः—“पुलाए णं भंते ! किं पडिसेवए होञ्जा अपडिसेवए होञ्जा ? गोयमा !
 पडिसेवए, णो पडिसेवए, जइ पडिसेवए किं मूलगुणपडिसेवए उत्तरगुणपडिसेवए य उत्तरगुणपडिसेवए अ,
 मूलगुणे पडिसेवमाणे पंचपहं महवयाणं अण्णतरं पडिसेवेञ्जा, उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दसविहस्स पच्चक्खाणस्स अण्णतरं पडिसेवेञ्जा”
 वदुओ द्वेधा—उपकरणशरीरेमेदान्, तत्र तयोरुपकरणवकुशः उपकरणे वस्त्रपात्रादौ अभिष्वक्तचित्तः प्रतिबद्धस्नेहः मधुपजात-
 तोषः विविधं देशमेदेन पौण्ड्रवर्धनककाशाकुलकादि पात्रमपि पूरिक्कगंधारकप्रतिग्रहकादि विचित्रं रक्तपीतसितत्रिंदुपट्टकादि-
 ग्रचितं महाधनं महामूल्यं एवमादिना उपकरणेन युक्तो, ममेदं अहमस्य स्वामीत्युपजातमूर्च्छः, पर्याप्तोकरणोऽपि भूयो बहुवि-
 शेयोपकारणाकांक्षायुक्तः बहुविशेषो यत्र मृदुदृढश्लक्ष्णघननिचितरुचिरघर्णादिस्तादृशोपकरणे लब्धव्ये जाताकांक्षो—जाताभि-
 लापः, नर्चदा च तस्योपकरणस्य प्रतिस्कारं प्रक्षालनदशाबंधघटिकामंवेटनादिकं सेवमानस्तच्छील उपकरणवकुशः, शरीरव-
 कुशः शरीरादिषु आमक्तचित्तः, विभूषार्थं तस्य शरीरस्याभ्यंजनोद्वर्त्तनखानादिकं प्रतिस्कारं सेवमानस्तच्छील एव भवति, एष
 चोत्तरगुणशंशकारी, नतु मूलगुणान् विराधयति, यथोक्तमागमे—“वउसे पुच्छा ? गोयमा ! णो मूलगुणसेवी, उत्तरगुणपडिसेवए
 होञ्जा, उत्तरगुणे पडिसेवमाणे दसविहस्स पच्चक्खाणम्म अण्णयरं पडिसेवेञ्जा,” प्रतिसेवनाकुशीलः मूलगुणान्—प्राणातिपातनिवृ-
 ष्यादीन् अविराधयन्—श्रवंडयन् उत्तरगुणेषु दशसु कांचिद्विराधनां, न सर्वां, कदाचिदेव प्रतिसेवत इति, अत्राप्यागमोऽन्यथा
 अनिदंशकारि—“पडिसेवणाकुसीलो जहा पुलाओ” कपायकुशीलस्य निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च नास्त्येव प्रतिसेवनेति ३। तरन्त्यनेनेति

तीर्थ-प्रचनं प्रथमगणधरो वा तत्र किं तस्यचिदेव तीर्थकृतः तीर्थं पुलामादयो भवन्त्युत सर्वेषां तीर्थकराणामित्याह—
 सर्वेषामित्यादि (२१५-६) सर्वे पुलामादयः सर्वेषां तीर्थकृता तीर्थेषु भवन्ति, एके त्वाचार्या इत्यादि, पुलामादौ वक्रुशः प्रति-
 सेनानामुशीलश्च नित्यं तीर्थं एव, श्रेयाः कपायकुशीलनिर्ग्रन्थस्वातन्त्र्यात्तीर्थे भवन्ति एते कदाचिद् अतीर्थेऽपि मरुदेनीप्रभृतयः श्रूयन्ते
 इति, इह चादेवान्तरमाश्रित्यागममुपलभाह—“पुलाएणं भंते! किं तित्थे होञ्जा अतित्थे होञ्जा?, गोयमा! तित्थे होञ्जा, णो अतित्थे ।
 एणं नउमपडिसेणणकुसीलावि, रमायकुसीले तित्थे वा होञ्जा अतित्थे वा होञ्जा?, एणं नियंठसिणायगावि” ४॥ लिंगं द्विविध-
 मित्यादि (२११-९) लिंगं-चिह्नं मुमुक्षोः, तत्र द्विधा द्रव्यभावेदात्, तत्र द्रव्यलिंगं रजोहरणमुखनस्त्रिकादि लिंगं, भावलिङ्गं
 ज्ञानदर्शनचाग्निगणि, भावलिङ्गं प्रतीत्य निसृत्य पंचापि पुलामादयो भावलिङ्गे भवंति, एवं द्रव्यलिंगं प्रतीत्य भाज्याः,
 कदाचिद्रजोहरणादि भवति कदाचिन्नेति, मरुदेनीप्रभृतीनामिति ५॥ लेश्याः पूर्वोक्तनिर्वचना उत्तराः पारमर्षक्रममाण्यात्
 पुलामादयो तंजसीपद्मशुद्धनामानस्तिष्ठो भवन्ति, नमुशप्रतिसेनानामुशीलयोः मर्माः, कियंतः मर्माः?, पडपीत्याह, परिहारवि-
 शुद्धिमंयमप्राप्तस्य कपायकुशीलस्य एता एव तिष्ठः, सूक्ष्मसंपरायसंयमप्राप्तस्य कपायकुशीलस्य तथा निर्ग्रन्थस्य मयो-
 गन्तातस्य च त्रयाणामप्येता शुद्धेय केरला, अलेशीप्रतिपन्नस्तनयोगंकेरली नियमेनलेश्य एव भवति ६॥ उपपात इत्युप-
 पत्तिर्जन्मान्तरप्राप्तिः, सर्वजन्मपरित्यागेन स्थानान्तरप्राप्तिरित्यर्थः, महस्वारंश्ट्यादशमागरोपमस्थितिरुत्कृष्टा, तत्र पुलामादयोत्पत्तिः
 -जन्म मरणोत्तरकालं, वक्रुशप्रतिसेनानामुशीलयोरुच्यते द्वाविंशतिमागरोपमस्थितिकेपृत्पत्तिः, कपायकुशीलनिर्ग्रन्थयोः सर्वार्थ-
 सिद्धविमाने त्रयस्त्रिंशत्मागरोपमस्थितिपृत्पत्तिः, सर्वेषां पुलामादीनां शमितकपायान्तानां प्रथमकल्पे जघन्येन, द्विप्रभृतिरा

नमस्यः पृथक्तपपरिभाषा, तत्स्थितिकेषु देवेषूपत्तिः, स्नातकस्य निर्वाणस्थानप्राप्तिरेवेति ७॥ स्थानद्वारमधुना चिन्त्यते—असं-
 ख्येयानीत्यादि (२१२-३) स्थानमित्यध्यवमानस्थानं संयमस्थानमिति पर्यायः, तत्र यावत् मकपायस्तावत् संक्षेशविशोधयो-
 ऽऽशयंभाविन्यः, श्रीणकपायस्य तु विगोधिरैव, न संक्षेशः, तत्र मकपायस्यासंख्येयानि संयमस्थानानि भवति, तत्रैकस्य प्रथम-
 संयमस्थानस्य पर्यायपरिमाणमिदमागमोक्तं—“महागामपदेसगं सद्वागामपदेसेहि अणंतगुणियं पढमसंजमठाणं” भवति, का पुन-
 र्भाषना ?, उच्यते—“मद्यगं मम्मत्तं सुए चरित्ते ण पज्जवा मध्वे । देमविरति पइच्च दोण्हवि पडिसेहणं कुज्जा ॥१॥ मध्वदद्वाणि
 जमेम मध्वदद्वाण पज्जवा जे अ । मद्यण अवावण्णा तिकालविमयंमि जे भणिया ॥ २ ॥ मध्वेवि अ सद्धहओ ममती उवदेमओ व
 मम्मत्तं । तद्विदरीअं मिच्छंति ढरिमणं देसिअं ममए ॥ ३ ॥ एएण कारणेणं मद्यगामपदेसगं मद्यगामपदेसेहि अणंतगुणियं
 पढमं संजमठाणं पज्जवगेण भवति, तओ एवं चैव पढमं संजमठाणं अप्पमाणं परिणामविमोहिनिमित्तेण अधिकतरं भवति, तओ
 पढमसंजमठाणपरिणामविसुद्धिनो विइयसंजमठाणपरिणामो विसुद्धतरोत्तिकाठं पढसंजमठाणाओ विइयं मंजमठाणं अणंतभा-
 गच्छभहियं, एएणं चैर कमेण वितीआओ ततियं, कंडगे केवइयाइं मंजमठाणाइ ?, अमंखिज्जाइं, अमंखिज्जाहिं ओमप्पिणीहिं
 कालओ अवहीरंति, सेत्तओ अंगुलम्म अमंखेज्जतिभाणेणं,” सम्प्रति भाष्यभावना क्रियते—पुलाकादिस्थाननिरूपणनिदर्शनमात्रमिदं
 भाष्यभाषनार्थमुपन्यन्तं, पुलाकस्य कपायकुशीलस्य च मर्वजघन्यानि स्थानान्यथ; ततस्तौ युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छत-
 स्तुल्याध्ययमानात्, ततः पुलाको व्युच्छिद्यते, हीनपरिणामत्वात्, ततः कपायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलवकुशा युगपदसंख्येयानि
 स्थानानि प्राप्नुवंति, ततश्च वकुगो व्युच्छिद्यते, ततोऽप्यसंख्येयानि संयमस्थानानि गन्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते, ततोऽ-

प्यमंरूपेयानि मंयमस्थानानि गत्वा कृपायकुशीलो व्युच्छिद्यते, एवमेतानि सकृपायस्थानानि द्रष्टव्यानि, अत ऊर्ध्वमिति कृपा-
 यकुशीलव्युच्छेदस्थानादुपरि अकृपायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते, सोऽप्यसंख्यतानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते, अत ऊर्ध्वं
 निर्ग्रन्थस्थानादुपरि गत्वा निर्ग्रन्थः क्षपितमकलकर्ममांशः स्नातकोऽपि निर्वाणमवाप्नोतीति, एषां च पुलाकादीनां संयमलब्धिः
 मंयमस्थानप्राप्तिकृत्तरोत्तरस्यानन्तगुणा भवतीति भावितमेवेति ॥

इति श्रीतत्त्वार्थटीकायां हरिभद्राचार्यप्रारब्धायां दुपडुपिकाभिधानायां तस्याभिवान्यकर्तृकायां

॥ नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीतत्त्वार्थस्य हारिभद्रीयवृत्तौ दशमोऽध्यायः ॥

निदिष्टे संहरनिर्जरे, आश्रमनिरोधः मंत्रः, तपसा निर्जरा चेति, मग्नप्रति तु फलं मोक्षं वक्ष्यामः, म च केवलज्ञानोत्पत्तिमन्तरेण न जातुचिदप्यभयद्वयति भविष्यति चेत्यतः केवलज्ञानोत्पत्तिमेव तावद्वक्ष्यामः—

मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १०-१ ॥ सूत्रम् ॥

ऋमं चानेन सूत्रेण दर्शयति, मोहनान्मोहः अष्टाविंशतिभेदः पूर्वोक्तस्तस्य क्षयो-निस्वशेषतः परिशुद्धनमात्मप्रदेशेभ्यः, क्षीणे च मङ्गलभेदमोहनीये ज्ञानावरणदर्शनावरणांतरायेषु च पंचपंचभेदेषु युगपत् क्षीणेषु-निस्वशेषीकृतेषु, केवलं ज्ञानं केवलं च दर्शानमाविर्भवति, यमस्तद्रव्यपर्यायपरिच्छेदि घातिकर्मविगमादुत्पद्यते, यथोक्तं-“तस्य हि तस्मिन् ममये केवलमुत्पद्यते गतमस्त्वम् । ज्ञानं च दर्शनं चावरणद्वयमक्षयान्छुद्धं ॥१॥ चित्रं चित्रपटनिभं त्रिकालमहितं ततः म लोकमिमं । पश्यति युगपत् ममं मालोकं मयभासजः ॥२॥” आत्मानमेतन्मूर्त्तनिर्दिष्टानां, कियतीनां?, चतसृणां कर्मप्रकृतीनां कर्मस्वभावानां मोहनमाच्छादनं विघ्नकारित्वं चेति स्वभावाः क्षयो निःशेषादः केवलस्य ज्ञानस्य दर्शनस्य हेतुः कारणं निमित्तमिति पर्यायाः, फलस्य माधने योग्यः पदार्थो हेतुरिति परिभाषितं, अभावोऽपि हि निमित्तं भवति, यथा विपक्षे हेतुरभावद्वारेण गमकः, तत्क्षयात् तत्पद्यत इति घातिकर्मधयाज्जायत इत्यर्थः, ततस्तद्विगमलक्षणो गुणो हेतुः, ‘विभाषा गुणेऽस्त्रिया’मिति हेतौ पंचमीनिर्देशो, मोहक्षयादिति मापेक्षं, कर्मचतुष्टये व्यपेते निरावरणो जीवस्वभावो ज्ञानदर्शनलक्षणः मदा चक्रास्ति, तस्य च मापेक्ष-

कर्मविगमो निमित्तं, किरणमालिन इव अतिरहलाश्रयतलप्रच्छादितमंडलस्य संकुचितकिरणरूपास्य तदपगमे निराकरणमम-
 न्नगभस्तिरिम्भरणवद्विरूपति ज्ञानं दर्शनं च, मोहधयादिपृथक्करणं प्रतिविशिष्टकर्मप्रसिद्ध्यर्थं, किमर्थं कर्मप्रसिद्धिः?, यथा
 गम्येन प्राद् मोहनीयशय एव मर्मस्य मुमुक्षोः, ततश्च महामोहसागरसुतीर्यान्तर्मुहूर्तमात्रं विश्राम्यति, ततस्तस्य ज्ञानदर्शना-
 वरणान्तरायक्षयो युगपदेव भवति, तत्समन्तरमेव केवलज्ञानं केवलदर्शनं चोपजननमामादयति, योक्तमागमे—“वीसमिज्ज
 नियंथो” इत्यादि, ‘चरमे णाणारण’मित्यादि। अत्राहोक्तमित्यादिना (२१३-१०) उत्तरसूत्रं सम्यग्भाति, मोहधयात् केवलज्ञानो-
 त्यन्ति, अथैषां मोहादीनां क्षयः कथं केन भवतीति, अयमभिप्रायः प्रश्नयतो-यावदपि मरुपाययोगस्तावदपि कर्म मत्तं
 यथाति स्पाययोगप्रत्ययं, तच्च प्रतिक्षणं यन्न कथं क्षयं करोतीति, अत्रोच्यते इत्याह—

बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां ॥ १०-२ ॥ सूत्रम् ॥

आत्मप्रदेगाना कर्मपुद्गलानां चान्योऽन्यानुगतिलक्षणः क्षीरोदकबन्धः तस्य हेतुमिथ्यादर्शनादिः पंचविधः तस्य हेतोरभावाद्
 अपूर्णकर्मणिगमो नास्ति, यथमवदस्य च निर्जरणं निर्जरा-आत्मप्रदेशेभ्यः परिश्रुतं कर्मणः, बन्धहेत्वभावश्च निर्जरा च बंध-
 हेत्वभावनिर्जरे ताभ्या बंधहेत्वभावनिर्जराभ्या कर्मपरिक्षयः, मिथ्यादर्शनादय इत्यादि (२१४-२) भाष्यं, प्रागभिहिता
 मिथ्यादर्शनादयस्तेषामपि मिथ्यादर्शनादीनां बंधहेतूनां तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयाद्भावो भवति, मिथ्यादर्शनं-
 अज्ञानविशेषः, ज्ञानारणीयेन कर्मणा ज्ञानमेवाच्छादितं मदज्ञानमुच्यते, अन्यथा व्यनस्थितान् जीवादिपदार्थानन्यथा वैपरीत्येन
 प्रतिपद्यते, अत आह- तदावरणीयस्य ज्ञानारणीयस्य कर्मणः क्षयादात्यन्तिकात् तस्य-मिथ्याज्ञानस्य यदावरणं तदभावात्

मय्याद्दर्शनाभावः, नाप्याचरातप्रमादकषायप्रत्ययो दर्शनाचरणमोहक्षयाद्, योगनिरोधकाले च योगनिमित्तोऽप्यपैति बंध इति, इत्थं
 बंधहेत्वभावे सति निर्जरणमुपचितस्य कर्मणः अन्त्यकाले सामस्ति, सम्यग्दर्शनज्ञानचरणानां चोत्पत्तिः प्रागभिहिता, तामुपलक्षयति-
 'तत्रार्थश्रद्धानं मम्यग्दर्शनं' 'तन्निर्जरादिधिगमाद्धेतुकैव, न पुनरपि व्याख्येयेति, अथवा सर्वमेतत् पूर्वमुक्तं, एवं संवरसंवृत-
 स्येत्यादि, एवमुक्तेन प्रकारेण बंधहेत्वसंभवः संवरस्तेन संवृतस्य स्थगितसकलाश्रवणस्य महात्मनः परमातिशयसंपन्नस्य
 सम्यग्ग्यायामस्य मम्यक्क्रियानुष्ठायिनः छद्मस्थस्य सयोगेकैवलिनश्च निरुद्धसकलयोगस्य अभिनवस्यापूर्वस्य कर्ममण
 उपचयो बंधो न भवति पूर्वोपचितस्य प्राग्बद्धस्य क्षयो यथोक्तैस्तपोऽनुष्ठानादिभिर्निर्जराहेतुभिरात्यंतिको घातिकर्ममध्यः,
 इतरन्तु भवधारणीयक्षयः, ततो घातिकर्मक्षयसमनन्तरमेव द्रव्यपर्यायविषयमित्यनेनैतावदेव ज्ञेयमिति सूचयति, परं प्रकृ-
 टमैश्वर्यं विभूतिः परं अमाधारणं वा ईश्वरत्वमैश्वर्यमनन्तरपर्यवसानत्वादनुच्छेदित्वात् केवलमसाहायं मत्यादिरहितं ज्ञानदर्शनं
 चानन्तज्ञानमन्तद्दर्शनं च प्राप्य लब्ध्वा शुद्धो धौतापनीतसकलकर्ममलः बुद्ध्या इति बुद्धो ज्ञानस्वभाव इत्यर्थः, केवलज्ञानेन
 मयं जानीत इति सर्वज्ञः केवलदर्शनेन मयं पश्यतीति सर्वदर्शी रागद्वेषमोहजयाजिनः केवली केवलज्ञानदर्शनसंभवात् ततः
 उत्पन्नेकेवलज्ञानः प्रतनूनि स्वकल्पानुभावानि शुभविपाकानि च प्रायश्चित्तानि कर्माण्यवशेषाणि यस्य वेद्यायुर्नामगोत्राणि, स
 चायुष्कस्य कर्मणः संस्कारवजात् प्रतिक्षणमनुवृत्तिः संस्कारस्तद्ग्राह्यद्विहरति भव्यजनकुमुदवनवोधनाय शीतरश्मिरिव कदा-
 चिद् याति विहरति, तिष्ठन्नपि च विविधं रजो हरतीति, ततोऽस्य विहरत उक्तेन विधिना आयुष्कर्मपरिसमाप्तावितराण्यपि
 त्रीणि कर्माणि क्षपयंतीत्यतः—

कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः ॥ १०-३ ॥ सूत्रम् ॥

कृत्स्नं-सपूर्णं निरग्रं कृत्स्नं ज्ञानारणाधन्तरायपर्ययमानमष्टविधं मूलप्रकृतिशब्दाख्यं, उत्तरप्रकृतीनां तु द्वात्रिंशत्पुत्र-
 ग्रं, एतत् कृत्स्नं कृत्स्नं तस्य क्षयः प्राटः आत्मप्रदेशेभ्योऽपगमः कर्मराशेर्मोक्षः, आत्मनः आत्मन्यनस्थानमिति । कृत्स्न-
 कर्मक्षयलक्षणो मोक्षो भवतीत्यादि (२१४-१२) भाष्यं, कृत्स्नकर्मक्षयो लक्षणं यस्य मोक्षस्य, कृत्स्नकर्मविमुक्त्याऽऽत्मा
 मुक्त इति लक्ष्यते, स एव मोक्षः, सकलकर्मविमुक्तस्य ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणस्यात्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः, न पुनरात्माभा-
 वः, परिणामिनो निरन्यनाशे न उपपत्तिदृष्टान्तौ, परिणामित्वादेव ज्ञानाद्यात्मानं मोक्षः, स च कर्मणामपगमः कर्मणामुनेति
 दर्शयति पूर्वं क्षीणानि चत्वारि कृत्स्नीति केवलज्ञानोत्पत्तेः प्राक् पूर्वं मोहनीयज्ञानदर्शनारणान्तरायाख्यानि चत्वारि
 घातिकृत्स्माणि क्षीणानि, ततः केवलज्ञानोत्पत्तिः, पश्चाद्विदनीयनामगोत्रायुष्कक्षयो भवतीति, केवलज्ञानोत्पादात्
 पश्चाद्विदनीयानी चत्वारि कृत्स्माणि क्षय प्रतिपद्यन्ते भवधारणीयानि, एवं तत्क्षयसमकालमेव सकलकर्मक्षयतुल्यकालमेवौ-
 चारिकृशरीरवियुक्तस्यास्य मनुष्यजन्मनः प्रहाणमिति छेदः बंधहेत्वभावाच्चोत्तरस्य जन्मनोऽप्रादुर्भावः एवाऽवस्थेति
 पूर्वजन्मोच्छेद उत्तरजन्माप्रादुर्भावः केवली आत्मा ज्ञानाद्युपयोगलक्षणः शुद्ध इत्येवाऽऽत्मा कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणा मोक्ष इत्यारयायते,
 अथाग्रहणमात्मानुच्छेदप्रतिपादनार्थमिति । किंचान्यदित्यनेन (२१४-१६) तस्यामनस्थाया प्रष्टव्यशेषमाशंक्ते, “औपशमि-
 क्रायिमौ भावौ मिथश्च जीमस्य स्वतश्चमौढयिरुपरिणामिकौ चै”त्युक्तं जीमस्वनश्च, तत् किं तस्यामनस्थाया सकलमेव परि-
 श्यति उच्यते, आहोश्चित् किंचित् परिश्यति किंचिन्नेति मन्देहापनयनार्थमाह सूत्रकारः—

औपशमिकादिभव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्तज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ १०-४ ॥ सूत्रम् ॥
 उपगमे भवं औपशमिकं उपशमेन न निर्वृत्तः, स आदिर्येषां ते इमे औपशमिकादयः, आदिग्रहणेन क्षायिकक्षायोपशमिकौद-
 यिकुपारिणामिकाः गृहीताः, सेत्स्यल्लक्षणं भव्यत्वं, औपशमिकादयश्च भव्यत्वं च औपशमिकादिभव्यत्वानि एषामभावाः औपश-
 मिकादिभव्यत्वाभावाः, चशब्दः ममुच्ये, औपशमिकाद्यभावाद्भव्यत्वाभावाच्च मुक्तात्मा भवति, किं सर्वेषामौपशमिकादीनाम-
 भावो?, नेत्युच्यते, अन्यत्र केवलसम्यक्तज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः शेषा न संति, औपशमिकक्षायोपशमिकौटयिकाः सर्वथा
 न संत्येन, शायिके तु भावे केवलमभ्यत्तनं, क्षायिकमभ्यत्तमित्यर्थः, केवलज्ञानं केवलदर्शनं सिद्धत्वं च गंभवति मुक्तात्मनि,
 पारिणामिके तु भावे भव्यत्वमेकमेव केवलं सिद्धत्वे न सभवति, नन्वौपशमिकादिग्रहात् भव्यत्वं संगृहीतमेव, किमर्थं पुनर्भव्य-
 त्वग्रहणं?, उच्यते, पारिणामिकभावे भव्यत्वमेव केवलं सिद्धे न ममस्ति, शेषाः प्रायेण संतीति ज्ञापनार्थं, अस्तित्वगुणान्नामव-
 गतत्वानादिन्नासंख्येयग्रदेशान्चनित्यत्वादयः सन्त्येव, एतदनुसारि भाष्यं—औपशमिकेत्यादि (२१५-९) औपशमिकादयः
 कृतद्वन्द्वाः पृष्टीगद्गुचनेन निर्दिष्टाः, एषामभावाद्भव्यत्वाभावाच्च मोक्षः, अन्यत्र एभ्यः इत्युपपदलक्षणा पंचमी, दर्शन-
 मत्तकक्षयात् क्षायिकं केवलमभ्यत्तनं, ममस्तज्ञानान्तरणक्षयात् क्षायिकं केवलज्ञानं, अशेषदर्शनान्तरणक्षयात् क्षायिकं केवलदर्शनं,
 ममन्तकर्मक्षयात् सिद्धत्वमित्येते क्षायिका भावा यसान्नित्याः तस्मान्मुक्तस्यापि भवतीति । म पुनर्मुक्तात्मा यत्र मुक्तः
 ममन्तकर्मभिः किं न त्रैयानलिष्टते उतान्यत्रेति पृष्टो जगाद—

तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोक्रान्तात् ॥ १० ७ ॥ सूत्रम् ॥

तच्छब्देन क्रमस्वरूपः परावृत्तते, औपशमिकादिभव्यत्वाभागे च, तदनन्तरमिति कृत्स्नकर्मक्षयानन्तरं अनु-
 मतमेव मुक्तः मन्नुर्चं गच्छत्युर्ध्वमेव गच्छति, कीयता भूमिमित्याह-आलोकान्तात् पंचास्तिकायममुढायो लोकरुत्स्थान्तो
 —मस्तरुः तत्रैवप्रागभारा नाम क्षोणी तुहिनशकलधमला उत्तानरुच्छनाकृतिस्तस्याश्चोपरि योजनमेकं लोकः तस्याधस्तनको-
 ग्रयं हित्वा तुरीयकोग्रस्य उपरितनके पङ्काने त्रयस्त्रिंशदुत्तरधनुस्त्रिंशतीमिते धनुस्त्रिभागाधिकं लोकान्तशब्दो वर्तते, आडो
 मर्यादायां प्रयोगः, आ उदकातादिति यथा, एवमालोकान्तात्, न गच्छति ततः परमिति, तस्य च युक्तात्मनो देहवियोगः
 मर्यात्मना तज्जमकर्मणयोः क्षयः, सिद्धमानगतिरिति ताच्छील्ये चानः, सेधनशील एवासौ, नान्यशीलः, अत्रश्यमेव सिद्ध्यति,
 तस्य गतिरितो गमनं युक्तस्य मतः लोकान्तप्रसिद्धिलोकान्तास्थानं एतद्विगतयमप्येकेन समयेन परमनिरुद्धेन कालविशेषेण
 युगपद्भवति, गतिश्च गमपान्तर प्रदेगान्तर चास्पृशती भवति, तस्याचिन्त्यमामथर्यात् चैतत् मम युगपद्भवति देहवियोगादि,
 त्रैचिदाहः-कर्मक्षयकालश्च देहवियोगादिममकाल एव कथं भवतीति?, तत्रथेत्यादिना (२१५-९) दृष्टान्तयति प्रसिद्धेन दृष्टा-
 न्तपस्तुना मिदस्य उत्पादादीनामकालता माध्यते, प्रयोगो धीर्यान्तरायधयोपशमात् क्षयाद्वा चेष्टारूपपरिणामः आदिग्रहणात्
 स्वाभाविको वा परमाण्वादीनां गतिपरिणामस्तत्समुत्थस्य तस्माज्जातस्य गतिकर्मणो गतिक्रियाविशेषस्य कार्यद्वारेणोत्पत्ति-
 कालः कार्यारभ्य कारणविनाशश्च पर्यायान्तरेण अणुकादिकायांरभः पूर्णपर्यायविनाशः तद्वत् मिदस्यापि कर्मक्षयदेहवियो-
 गादयः ममकालाः, एकरमयेन भवेतीत्यर्थः, उत्पादविगमस्थानादिति मुञ्जानं। 'अत्राह'त्यादिना (२१५-११) सूत्रं मन्वभाति,
 प्रक्षीणकर्मण इति, क्षपितनिराग्रेषुकर्मराशेर्निराश्रयस्य निरस्तकायभाङ्मनोयोगस्य कथं केन प्रकारेण गतिः लोकान्त

प्राप्तिर्भवति, अयं मन्यते-योगाभावात् म मदा निष्क्रियो, गतिस्तु क्रिया, अतो लोकान्तगमनमनुपपन्नमिति, अत्रोच्यते यथा गमनं समस्ति मुक्तात्मनस्तथोच्यते—

पूर्वप्रयोगादसंगत्वाद्ग्रन्थच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च तद्गतिः ॥ १०-६ ॥ सूत्रम् ॥

उपरतर्कनृव्यापारो यः कालस्तस्मात् पूर्वं-प्रथमं कर्तृव्यापारः कर्तृक्रिया तस्याः प्रयोगः प्रयुक्तिः पूर्वप्रयोगः तस्मात् पूर्वप्रयोगात् पूर्वव्यापारात् यथा कुलालचक्रं हस्तदण्डचक्रसंयुक्तसंयोगात् हस्तेन दण्डः संयुक्तः दण्डेन चक्रं संयुक्तमिति संयुक्तसंयोग-स्तस्मात् पुरुषप्रयत्नतश्च पुरुषपरिस्पन्दाच्चाविन्दं वेगितं प्रेरितं उपरतेष्वपि पुरुषव्यापारादिषु पूर्वप्रयोगाद्भस्तादिव्यापारप्रे-रणात् भ्रमत्येव आसंस्कारपरिक्षयात्, संस्कारोऽनवरतक्रियाप्रबन्धः, दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकमर्थं समीकुर्वन्नाह-एवं यः पूर्वमस्येत्यादि (२१६-१) योगनिरोधाभिमुखस्य यत् कर्ममणा यः प्रयोगो जनितः स क्षीणेऽपि कर्ममणि अविच्छिन्नसंस्कारत्वाद्योगाभावेऽपि गतिहेतुर्भवति तेन हेतुना क्रियते गतिरित्यर्थः, किंचान्यदिति द्वितीयं हेत्वन्तरमुपन्यस्यति-असंगत्वादिति (२१६-४) संगत्वं स्वलितत्वमित्यर्थः, न संगत्वमसंगत्वमस्वलितत्वं तस्मात् असंगत्वात् सिद्धस्योर्ध्वं गतिः सिद्धा, न हि स्वाभाविक्या गत्या गच्छन्नुर्ध्वं क्वचित् स्वलनमामादयति, एतद्व्याख्यानायाह-पुद्गलानामित्यादि, पूरणाद् गलनाच्च पुद्गलाः-परमाणुभ्रमतयः जीवास्तु ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणाः, एषां पुद्गलजीवानां गतिमच्चयुक्तं, नान्येषां धर्माधर्माकाशद्रव्याणां, तत्र स्वभावत एवाधोऽधस्तात् गौ-रवं भारिकत्वं परिणामविशेषः गौरवं धर्मो येषां ते गौरवधर्माणः पुद्गलाः, ऊर्ध्वगौरवधर्मणो जीवा इति, जीवानामपि तादृशं गौरवं-परिणामविशेषो लाघवं येषामिति, एवंविधं तेषां गौरवं विशिष्टं येनोर्ध्वं गच्छति, एष पुद्गलानां जीवानां च स्वभावः,

अतोऽन्येऽपि म्याभाषिकां गतिमपहाय संगटिजनिता गतिर्भवति, संगः कर्मकृतं स्वलनं, आदिग्रहणादभिघातप्रेरणादि गृह्यते, यथा
 मत्स्यपि नियमानंष्वपि प्रयोगादिषु गतिकारणेषु जातिनियमेन जातिः पृथिव्यनलानिलव्यक्तिकभेदेन भिन्ना पृथिवीत्ववायु-
 त्वाग्निनाभ्यनया नियमः क्रियते, तत्र पृथिवीत्वनियमेनाधोगतिलोष्ठः, यो हि नादरः पृथिवीपरिणामः स मर्मोऽधोगतिः, एवं
 तिर्यगतिर्वायुः, ऊर्ध्वगतिर्दहनः म्रजातिनियमेन, एवमपामेताः स्वाभाविक्यो गतयो यथा तथा संगविनिर्मुक्तस्य कर्म फलस्व-
 लनरहितस्य ऊर्ध्वगौरान्तात् परिणामविशेषात् ऊर्ध्वमेव सिद्ध्यमानगतिर्भवति, संगारिणस्तु नरकादिगतित्तुष्टयवर्चिनः संसारं
 परिभ्रमतः कर्मसंगान् कर्मजनितस्वलनाद् अधस्तिर्यगूर्ध्वं चानियमेन गतिर्भवति । किंचान्यदिति (२१६-१०) युक्तय-
 न्तरेपन्यायग्रन्थं बंधच्छेदादिति न्यथेते येन रज्जादिना म न्यथः तस्य छेदः शस्त्रेण तोडनं, तद् व्याचष्टे-यथा रज्ज्वा गाढमापि ल्य
 यद्वायाः पंडायाः रज्जुयथच्छेदादुपरितनपुटस्य गमनमूर्ध्वं स्पृष्टं बीजकोशबंधनच्छेदाच्च बंधनकोशः फलं फली वा तस्यास्तु
 बंधनं-गाढमपुटता मविवृरुजालशोषितायाः परिणतिकाले सपुटोद्भटः छेदः ततश्च एरडाडिफलभेदे बीजानां गतिर्दृष्टा तानि
 तृतीयं दूरं पतति तथा कर्मबंधः फलफटाहस्थानीयः तच्छेदात् तद्विघटनादन्तरमेघोर्ध्वं सिद्ध्यमानगतिरिति । किंचान्य-
 दिति (२१६-१७) निबधितार्थप्रबोधनाय हेतुंतरमुपादत्ते, तथा गतिपरिणामाच्चेति तथा तेन प्रकारेण सर्वकर्मविनिर्मुक्त-
 स्यास्य गतिपरिणामो भवति विगतयोगस्यापि, चशब्दः समुच्चये, एभ्यः पूर्वोक्तहेतुभ्यः ऊर्ध्वगौरान्तात् पूर्वप्रयोगादिभ्यश्च गतिपरिणाम
 उत्पद्यते येन सिद्धमानगतिर्भवति, भवति च गतिपरिणाम ऊर्ध्वमेव भवति, नाधस्तिर्यग् वा, पूर्वोक्तिहेतुनिरपेक्षः ऊर्ध्वगौरान्-
 योगपरिणामाद् विना असंगयोगं चान्तरंणेत्यत आह-गौरचपरिणामासंगयोगाभावाच्चिति, तन्यथेत्यादिना दृष्टान्तमाह,

अलायुनोऽयथाः पूर्णिका विशिष्यते, गुणवद्भूमिभागारोपितादिति बीजावस्थागुणवान् भूमिभागोऽनुपहतः क्षारमूत्रपुरीषादि-
 भिस्तत्रारोपितं-निरोपितं मत् काले वर्षासु जातं, ततश्चोच्छ्रवणात्प्राज्ञोऽङ्गेदादंकरः प्रवालं-किशलयं पर्णं-जठरं ततः पुष्पं ततः
 फलं, एषां बीजारोपणोद्भेदादंकरप्रवालपर्णपुष्पफलानां कालेषु स्वेषु विमानितः प्राक्तकालो न कृतः कृतस्ततोऽविमानितः सेको
 दौर्हृदश्च, आदिग्रहणादथिभूमभस्माशुण्डनादिपरिग्रहः, एवमादिना पोषणकर्मणा परिणतं जरठीभूतं पक्कं काले परिपाको-
 चरकाले चिन्नं शुष्कमलायु अप्तु न निमज्जति न जलांतः प्रविशति, सर्वेषां विशेषणानामिदं तच्च-निरुपहतं वातेनानाश्लिष्टं अशु-
 पिरमिति, तदेव च पुनर्गुर्व्याः कृष्णमृत्तिकाया लैपधेनैः-निरन्तैर्वद्भूमिरष्टाभिर्दभैवेष्टनोचरकालमालिप्तं, तेन च घनमृत्तिकालेपेन
 वेष्टनेन च दर्भादिना जनितमांगंतुकं गौरवं यस्य तदेवंविधमसु प्रक्षिप्तं तलप्रतिष्ठितं भवति, उत्तरकालं यदा त्वस्यान्द्रिः
 मग्रन्धतः क्लिन्नो मृत्तिकालेपो व्यपगतो भवति तदा तत्संगविनिर्मुक्तं दर्भादिघनमृत्तिकादिमोक्षणसमनंतरमेवोर्ध्वं
 गच्छत्यासल्लोर्ध्वतलादिशेषे दृष्टान्तः, मभ्रप्रति दाष्टान्तिकं दर्शयति-‘एवमूर्ध्वगौरवे’त्यादि, संसारोदधौ भवमलिले भव
 औदारिकाटिकायनिर्मुक्तिः भव एव मलिलं तत्र मग्नो भवासक्तः शरीरी अनियमेनाधस्तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति, ततः सम्य-
 र्दर्शनजानचरणसल्लिलाद्गीकृतः प्रहीणाष्टविधकर्ममृत्तिकालेप ऊर्ध्वमेव गच्छत्यालोकांन्तादिति । स्यादेतदि-
 त्यादिना (२१७ १३) इदमाशंक्ते-ऊर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तादिति को नियमः?, स्वाभाविक्या गत्या लोकान्तादपि परेण गच्छतु,
 गतेनिवारकस्याभावादिति । अत्रोन्यते धर्मास्तिकायाभावादिति, अस्त्येव निवारकं धर्मद्रव्यं, तद्ध्यपेक्षाकारणं, स्वयमेव गति-
 परिणतस्य जीनपुद्गलद्रव्यस्य धर्मद्रव्यसुप्रग्राहकं भवति, लीनस्येव चारि द्रव्यं, नत्वगच्छंतं क्षपं बलाद्वारि नयति, एवं गतिपरिण-

तस्यात्मनः पुरुगलस्य ग म न ए न गत्युपग्रहकारी धर्मास्तिकायः कारणीभवति, स च लोकान्तात् परतो नास्ति, तस्माद् गत्यु
 पग्रहारीणोऽभावात् परतो गतिर्नास्ति, अप्सु यथाऽलातुनः, अलातु हि मूलेषुपगमनात् स्वयमेव गच्छति, जलमस्तकप्रतिष्ठं
 भवति, न परतो यान्युपग्राहकजलद्रव्याभावाद्, ऊर्ध्वमेव च प्रयाति, नाधो न तिर्यगित्युक्तमेव तत्रैवानुश्रेणि गतिर्लोका-
 न्तेऽवतिष्ठत इति यत्र देजे स्थितो मुच्यते गमस्तः कर्मभिस्तत्र या शरीरस्योपरि कृञ्ची श्रेणिर्नभमस्त्यैव गत्या लोकान्तेऽव
 तिष्ठते मुक्तात्मा निश्चय इति, एवमेवां मुक्तात्मना पूर्वप्रयोगादिभिर्युक्तिभिस्तद्गतिरिति वचनात् तेषां गतिः सिद्धेति* ह्यसिप-
 नोभद्रस्य(हि) शिष्येण ममुद्भृता स्वनोधार्यम् । तत्कार्यस्य हि टीका जडकार्याजना धृता यात्यां नृद्भृता (०यर्जुनोद्भृताऽन्त्यार्था)
 ॥१॥ हरिभद्राचार्येणारब्धा विवृताऽर्धपडध्यायांथ । पूज्यः पुनरुद्भृत्येयं तत्कार्याद्धस्य टीकान्त्ये॥२॥ति, एतदुक्तं भवति-हरिभद्रा-
 चार्येणाद्धपण्यामध्यायानामाद्याना टीका कृता, भगवता तु गन्धहस्तिना सिद्धसेनेन नव्या कृता तत्कार्यटीका, नव्यैर्वाटस्थानि-
 व्यार्थिला, तस्या एव श्रेपमुद्भृतञ्चाचार्येण, (श्रेपं मया) स्वबोधार्थं, माऽत्यन्तगुर्वी च, इपडुपिका निष्पन्नेत्यलं प्रसङ्गेन*, प्रस्तुतं प्रारभ्यते,
 त एते मित्राः क्षेत्रादिभिर्दशभिरनुयोगद्वारैरनुगन्तव्याः 'प्रमाणनथैरधिगम' इति वचनादित्याह—

क्षेत्रकालगनिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकमुद्बुद्धबोधिनज्ञानावगाहनान्तरसह्याऽल्पचहुत्वतः साःयाः॥१०७॥ सूत्र॥
 क्षेत्रादीनामल्पमह्युत्तानां दृग्दः, क्षेत्रादीनि च द्वादशापि द्वाराणि प्रतिपदं दर्शयति भाष्येण, तत्र क्षेत्रमाकाशं जीवपुद्गलानां
 नियमगतिविशेषणात् लोकाकाशपरिग्रह, तस्यापि लोकाकाशस्यैवदेशगहनं, अर्द्धतृतीया द्वीपाः ममुद्बुद्धयमीपत्रागभारोपलक्षितश्च
 गगनप्रदेज इति । कालोऽनादिरनन्तस्तस्याप्युत्पण्यमप्यिणी अनुत्पण्यमप्यिणी च ग्राह्या । गतिनारकादिभेदेन चतुर्विधा ।

लिङ्गं पुंस्त्रीनपुंसकान्यं, अथवा द्रव्यलिङ्गं भावलिंगमलिङ्गमिति । तीर्थमिति तीर्थकर्त्तृत्वं प्राप्य मिद्ध इत्यादिविकल्पं । चारित्र्यं
 मामायिकादि मूलगुणोत्तरगुणभेदं । प्रत्येकबुद्धबोधितः स्वयंबुद्धमिद्धादिभेदं । ज्ञानं मतिश्रुतादिभेदं । अवगाहनमिति शरीराव-
 गाहग्रहणं । अन्तरमेकमयादिकं षण्णामान्तं । सङ्ख्येत्येकस्मिन् समये कियंतः मिध्यन्तीत्यादि । अल्पबहुत्वमिति क्षेत्रमिद्धा-
 द्यन्तःपातिनां परस्परं चिन्त्यते, एतानि द्वादशानुयोगद्वाराणि मिद्धस्य मिद्धत्वलाभे कारणानि भवन्ति, एतदेव स्पष्टयति-
 'गभि'रित्यादि भाष्यं, तत्र-अस्मिन् मिद्धव्याख्याने कर्तव्ये द्वौ नयौ पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च
 पूर्वम्-अतीतं भागं प्रज्ञापयतीति, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयः । नैगमादिग्रामिद्वयभ्यश्च नैसौ व्यतिरिक्तौ, एतेपागेन चाचोयुक्ति-
 भेदेन ग्रहणम् । तत्र नैगम-मद्ग्रह-व्यवहाराः सर्वकालार्थग्राहिण्यात् पूर्वभानग्रज्ञापनीयशब्दवाच्याः । ऋजुसूत्र-शब्द-ममभिरूढवम्भू-
 तास्तु वर्तमानकालार्थग्राहिण्यात् प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयशब्दवाच्या विज्ञेयाः । आभ्यां नयाभ्यां क्षेत्रादयो व्याख्येयाः । तत्कृतः
 -ताभ्यां कृतोऽनुयोगविशेषो-व्याख्याप्रकारः । तद्यथेत्यादिना क्षेत्रं निरूपयति-कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यति । तत्र प्रत्युत्पन्न-
 भावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिक्षेत्रे सिध्यतीति तत्र मिद्धः प्रतिष्ठितः, यथा चागमः-“इह वौदिं चइत्ताणं तत्थ गंतूण सिज्जइ”
 अत्रामस्थानस्तु नैव मिद्धः, कृत्यशेषत्वात् । पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्म यस्य जन्म प्रति यत्र जानः कर्ममभूमिषु पंचसु भरतेषु
 पंचसैरसतेषु पंचसु विदंहेषु सिध्यति, संहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे सिध्यति संहरणं द्विधा-स्वकृतं परकृतं च, तत्र स्वकृतं चारणानां
 विधाधराणां वेच्छतो विशिष्टस्थानाश्रयणं, परकृतं चारणविधाधरद्वैः प्रत्यनीकतयाऽनुकम्पया वोतक्षिप्यान्यत्र क्षेपणं संहरणं, तच्च
 न सर्वस्यैव माथोः संहरणं ममस्तीत्येतद्विवेकेन दर्शयति, तत्र प्रमत्तसंयताः संयतामंगता देशविरताः संहियंते, केचिदाहुः-

अतिलमय्यदृष्टिर्णीति. अमी पुनर्न जातुचिन् सहियंते-श्रमणी संयतीत्यर्थः अपगतवेदः क्षपितवेदः परिहारविशुद्धि-
 मंगनः उत्कलक्षणः तथा पुत्रारुसंयनः अप्रमत्तमयतः चतुर्दशप्रवर्धरः आहाररुशरीरीति एते सप्तापि न संहियंते,
 ज्ञागंगेऽपि "ममणि अगतवेदं पग्गिहारपुलागमप्यमत्तं च। चोदमपुष्टि आहारंगं च नवि कोऽनि संहरति ॥१॥" ऋजुसूत्रनयः
 शब्दादयश्च त्रयः शब्दममभिरुद्धंभृताः प्रत्युत्पन्नभवावप्रज्ञापनीयाः वर्त्तमानार्थग्राहिणः शेषा नैगमादयो नया उभय-
 भायं प्रज्ञापयंत्यतीतं वर्त्तमानं चेति, कालत्रयाभ्युपगमादिति। काल इत्यत्रापि तदेव नयद्वयं, कस्मिन् काले मिध्यतीति?,
 तत्र प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य अकाले अपिद्यमानकाले ईषत्प्राग्भारोपलक्षितगमने मिध्यति, न च तत्र कालः ममस्ति,
 ततश्च तत्र मिध्यति, इतरस्य तु जन्मनः सहरणतश्च, तत्र जन्मतोऽवसर्पिण्यादिषु त्रिष्वपि जातः सिध्यति, एवं तावद-
 विशोपन्न, मामान्येनेत्यर्थः, विशेषतस्तु अत्रमर्षिण्यां मुपमदुष्पमाया तृतीये कालविभागे संख्येयेषु वर्षेषु शेषेषु जातः सिद्धयति,
 दुष्पममुपमायां सर्वस्यां चतुर्थे कालविभागे सर्वत्र सिद्धयति, दुष्पमसुपमायां जातो दुष्पमायां पंचमे कालविभागे
 सिद्धयति, नतु दुष्पमायां जातः ऋदाचित् सिद्धयतीति, अन्यत्रेत्यतिदुष्पमायामपि जातो नैव सिध्यति, सहरणं प्रति सहरणं
 विवक्ष्यते यदा तदा मर्मकालेषु अत्रमर्षिण्यादिषु त्रिष्वपि मिध्यतीति। गतिद्वारे प्रत्युत्पन्नभावाप्रज्ञापनीयस्य मिद्विगत्यां मिध्यति,
 नान्यस्यां गतौ, शेषाच्चिकालविषया नया द्विप्रकाराः-अनन्तरपश्चात्कृतगतिर्काश्चेत्यनन्तरा पश्चात्कृता
 गतिर्येषा तंऽनन्तरपश्चात्कृतगतिर्कास्तेषां मनुष्यगत्या सिद्धयति, एकांतराः पश्चात्कृता गतयो येन तस्यापि अविशेषेण सर्वग-
 तिभ्यः सिद्धयति, एतया मनुष्यगत्या अन्तरिताः-पश्चात्कृताः नरकादिगतयो येनेत्यर्थः। लिंगं स्यादि (२२०-१) तत्र प्रत्युत्पन्न-

भागप्रज्ञापनीयस्य अवेदो विगतलिङ्गः सिद्धयति, लिङ्गं वेद इत्येकोऽर्थः, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य तु अनन्तरपश्चात्कृतगति-
 रुस्य, अनन्तरपश्चात्कृतलिङ्गस्येत्यर्थः, गतौ चतुर्विधायां नियमेन लिङ्गं, लिङ्गे चाग्रस्यंभाविनी गतिरिति लिङ्गशब्दो नोच्चरितः,
 अविनाभाभाद् यदेवान्तरं पुष्टिगं स्त्रीलिङ्गं नपुमकलिङ्गं वा एरुमेव, एकान्तरपश्चात्कृतगतिकस्य चेत्यापि गतिशब्दो
 लिङ्गाधी, एकेनान्तरेण लिङ्गेन पश्चात्कृतानि शेषलिङ्गानि येन तस्य, त्रिभ्योऽपि लिङ्गेभ्यः सिध्यति । तीर्थमित्यत्र (२२०-४)
 संतीति विद्यन्ते तीर्थकरमिद्धाः तीर्थकरनामरुम्मानुभनपूर्वकाः सिद्धाः तीर्थकरसिद्धाः, ते च तीर्थकरतीर्थे तीर्थकरेण प्राक्
 प्रवर्तितं तीर्थं तस्मिन् मति पुनः स एव तीर्थस्य प्रवर्त्तयिता तीर्थकरः सिध्यति, नोतीर्थकरसिद्धाः प्रत्येकपुद्धाः, ते च तीर्थ-
 करतीर्थे, अतीर्थकरसिद्धाः मातृधः तीर्थकरतीर्थं, एवमुक्तेन प्रकारेण तीर्थकरतीर्थं सिद्धा अपि वान्याः, तीर्थकरतीर्थत-
 स्तीर्थकरी सिद्धवतीत्यादि । लिङ्गे पुनरन्यो विकल्प उच्यते (२२० ६) ननु च पूर्वमेवोपन्यमनीयः स्यात्, मत्वमेव, क्षम्य-
 तामिदमेवमाचार्यस्य, त्रिप्रकार लिङ्ग द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं अलिङ्गमिति, तत्र प्रत्युत्पन्नग्राहिणो नयस्य शुद्धस्यालिङ्ग एव
 सिद्धयति, यतो द्रव्यलिङ्गं न सभन्येव, द्रव्यलिङ्गं त्रिविधं-स्त्रोहरणमुत्पन्नसिद्धाचोत्पन्नकादि स्मलिङ्गं, अन्यलिङ्गं भौनपरि-
 त्तजकादिषुः, गृहिलिङ्गं दीर्घकेशरुच्छवंधादि, तदेवविध द्रव्यलिङ्गं भाज्यं, कदाचित् मलिङ्गः कदाचिदलिङ्ग इति, भागलिङ्गं
 श्रुतज्ञानद्रापरिक्रम्यत्तमचरणानि, तत्र किञ्चिदनुयायि किञ्चिन्निवर्त्तते, श्रुतं नास्ति मिद्धे, क्षायिक्रम्यत्तं तु विद्यते, चरणमपि

? नममेऽध्याये पुलकादिनिग्रन्थेषु तीर्थादिनन्तर लिङ्गद्वारमिति तीर्थानन्तर लिङ्गद्वारपरामर्शः, वेदरूपलिङ्गानां तीर्थात् प्राग्भावेऽपि
 स्मलिङ्गस्य तीर्थे एवोत्पादात् नेपव्यरूपलिङ्गस्य तीर्थद्वारानन्तर चिन्त्यता स्यात्

मामायिकादि व्यावर्तते एव, पूर्वभाष्यप्रज्ञापनीयस्य भावलिङ्गं श्रुतादिकं स्वलिङ्गं तत्रस्थः सिद्धयति, संक्षेपतस्तु सर्वो भाव-
 लिङ्गप्राप्तः सिद्ध्यतीति नियमः ॥ चारित्र्यमिति (२२०-१२) वर्तमानग्राहिणो नयस्य नोचारित्री सिद्ध्यति, नोशब्दः सर्वत्र
 प्रतिपद्ये, नास्त्यस्य चारित्रं मामायिकादि, नोअचारित्री द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयत इत्यपि वक्तुं न शक्यते, तस्मान्न विरतो नावि-
 रत इति, पूर्वभाष्यप्रज्ञापनीयो द्विधा-अनन्तरस्य पश्चात्कृतिः-पश्चात्कृतिः यत्रामावन्तरपश्चात्कृतिको नयः, अस्य तु यथा-
 ख्यातचारित्री सिद्ध्यति, इतरस्य तु व्यंजिते व्यक्तिमापादिते स्पष्टीकृते विशेषिते अव्यंजिते-सामान्यमात्रेऽविशेषिते वक्तव्यं,
 तत्राव्यंजिते त्रिचतुःपंचचारित्र्यपश्चात्कृतिकः सिद्ध्यति, अविशेषितमिदं, कानि त्रीणि चारित्र्याणि चत्वारि पंच वा?, अतो व्यंजिते
 मामायिकं यक्ष्मसंपरायं यथाख्यातं च, अथवा छेदोपस्थाप्यं यथाख्यातमिति त्रिचारित्र्यस्य विकल्पद्वयं, चतुश्चारित्र्य-
 स्यापि विकल्पद्वयमेव सुज्ञानं, पंचचारित्र्यस्यैक एव विकल्पः। प्रत्येकबुद्धसिद्ध (२२१-८) इति चतुर्धा व्याख्यायते-तीर्थकरः
 प्रत्येकबुद्धः परबोधकः स्वेषकारी वेति, तत्राथेत्यादिना दर्शयति, अस्ति स्वयंबुद्धसिद्धः स्वयमेव बुद्धो नान्येन बोधितः, स
 द्विविधः-तीर्थकरोऽहं न तीर्थकरनामकर्मोदयभाक्, तथा परः प्रत्येकबुद्धसिद्धः प्रत्येकमेकमात्मानं प्रति केनचिन्निमित्तेन
 संज्ञातजातिस्मरणादिना बल्कलचीरिप्रभृतयः करकण्डूदयश्च प्रत्येकबुद्धाः, बुद्धबोधितोऽपि द्विविधः-बुद्धेन-ज्ञातसिद्धान्तेन विदित-
 संसारस्वभावेन बोधितो बुद्धबोधितः, परबोधकः परस्मायुपदेशं ददाति, अपरः पुनः स्वसै हितं इष्टं स्वेषं तत्करणशीलः स्वेष-
 कारी, न परस्मायुपदिशति किंचिदिति चतुर्थो विकल्पः, एते चत्वारोऽपि विकल्पद्वयमनुप्रविशन्ति, तत्र स्वयंबुद्धसिद्धे तीर्थकरः

? यद्यपि मामायिकमन्तरा न छेदोपस्थाप्यसंभवः तथापि मूलानवस्थाप्यादिना तद्विनाशे त्रिचतुश्चारित्र्यविकल्पयोरुत्तरविकल्पसंभवः

प्रत्येकबुद्धश्च, बुद्धबोधितमिदं परबोधकः स्वेषकरी चेति । ज्ञानमि (२२१-१२) तत्र वर्तमानकाल-
 ग्राहिणः केवलज्ञानान् सिद्ध्यति, इतरो द्विविधः, तत्रानन्तरं कदाचित् किञ्चित् ज्ञानं भवति, परम्परपश्चात्कृतिकस्याव्यंजिते
 व्यंजितं चेति चत्वारो विकल्पाः, तत्राव्यंजिते द्वे त्रीणि चत्वारि वा ज्ञानानि पश्चात्कृतानि, व्यंजिते मतिश्रुतवान् मतिश्रुतावधिमान्
 मतिश्रुतमनःपर्यायवान् वा सिद्ध्यतीति । अवगाहनेति (२२२-१) आत्मनः शरीरेऽवगाहः-अनुप्रवेशः संकोचविकाशधर्मत्वा-
 दात्मनः, तच्छरीरं किंप्रमाणमिति चिन्त्यते, अवगाहना चरमशरीरे, साऽवगाहना द्विधा-उत्कृष्टा जघन्या च, तत्रोत्कृष्टा पंचधनुः-
 शतानि धनुःपृथक्त्वेनाधिकानि, द्विग्रभृत्या नवभ्यः पृथक्त्वसंज्ञा, एतच्चोत्कृष्टं देहमानं मरुदेवीप्रभृतीनां संभवति, तीर्थकराणां पंचैव
 धनुःशतानि उत्कृष्टा, जघन्या च सप्तहस्ता तीर्थकराणामेव, (द्विहस्ता) अङ्गुलपृथक्त्वोना, मामान्येन तु जघन्या द्विहस्तानामेव कूर्ममा-
 गुतादीनामिति, तत्र पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य एतास्वेवावगाहनासु सिद्ध्यति, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य तु यथास्वं पंचध-
 नुःशतादिकासु तृतीयभागहीनासु सिद्ध्यतीति । अंतरमिति (२२१-७) सिद्ध्यतां जीवानामन्तरगनन्तरं च, तत्रान्तरमेको
 वर्तमानममये सिद्धस्ततोऽन्यः कियता कालेन सेत्स्यतीति सिद्धिगमनशून्यः कालोऽन्तरमन्तरालमित्यर्थः, अनन्तरमन्तरव्यव-
 च्छेदोऽनुसंततमित्यर्थः, तत्र नरंतर्येण जघन्यतः सिद्ध्यति द्वौ ममयौ उत्कृष्टानष्टौ समयानिति, ततः परं व्यवच्छेदः, अंतरं तु
 जघन्येनकः ममयः उत्कृष्टेन षण्णामाः सिद्ध्यतः, सिद्ध्यतां व्यवच्छेदः कदाचिदेकसिन् समये द्वयोस्त्रिषु चेत्यादि यावत् षण्णामा
 इति । संख्येति (२२२-१०) एकस्मिन् समये कति सिद्ध्यति ?, उत्कृष्टेनाष्टोत्तरशतमिति । अल्पबहुत्वमेपामित्यादि (२२२-१४)
 क्षेत्रादीनां संख्यातानामेकादशानामल्पबहुत्वं चिन्त्यते, जन्मतः संहरणतश्चेति, जन्मतः पंचदशसु कर्मभूमिषु, अकर्मभूमय-

शिग्र्वर्हमरताद्याः, तत्र संहरणं कर्मभूमिष्पिककर्मभूमिषु वा, तत्र सर्वस्तोकाः संहरणमिद्धाः, अत एवासंख्येयगुणा जन्मतः
 मिद्धाः, संहरणं द्विविधमित्यादि गतार्थं, ममभूतलाद्भूभागान्नवयोजनशतान्यान्याह्य तत उपर्यूर्ध्वलोकः, अधोलोकोऽपि नवयो-
 जनशतान्यवगाय परतः, अष्टादशयोजनशतपरिमाणो मध्ये तिर्यग्लोकः, भाष्यशेषं पठितमिद्धं, एवं क्षेत्रगतमल्पवहुत्वमभिधाय
 कालकृतमल्पवहुत्वं भण्यते-काल इति त्रिविधो विभागो भवतीत्यादि (२२३-५) सुज्ञानमेव भाष्यं, गतावल्पवहुत्वं चिंत्यते
 -तिर्यग्योन्यनन्तरगतिमिद्धा (२२३-१५) इति, तिर्यग्योनेरुद्बुल्य मनुष्यगतौ सिद्धस्तथा मनुष्यगतेरेवोद्बुल्य मनुष्येपूपध्र
 मिद्धाः, एवं शेषेष्वपि चान्यं, लिंगमिति स्थादिकं, नपुंमकमिद्धाः स्तोकाः, स्त्रीमिद्धाः संख्येयगुणाः, पुंमिद्धाः संख्येयगुणा
 इति । (२२३-१८) तीर्थमित्यत्र (२२४-१) अल्पवहुत्वचिंता, तीर्थकरतीर्थं नोतीर्थकरसिद्धा अतीर्थकराः सन्तः सिद्धा-
 स्तीर्थकरसिद्धेभ्यः संख्येयगुणाः, ते नपुंमकादयोऽपि सर्वे संख्येयगुणाः तीर्थकरसिद्धेभ्यः, एवं चारित्रमित्यत्रापि तावेव द्वौ
 नयौ, चतुश्चारित्रमिद्धेषु द्वौ विकल्पौ त्रिचारित्रमिद्धेष्वपि द्वावेव, सर्वत्र संख्येयगुणत्वं, प्रत्येकबुद्धबोधित (२२४-१८) इत्यत्र
 सर्वस्तोकाः प्रत्येकबुद्धमिद्धाः, सर्वत्र संख्येयगुणत्वं । अवगाहनेत्यत्र (२२५-८) उत्कृष्टावगाहनासिद्धाः असंख्येयगुणाः, द्वाव-
 संख्येयगुणौ द्वौ विशेषाधिकविति । अन्तरमित्यत्राष्टासु समयेषु नैरन्तर्येण सिद्धाः अष्टसमयसिद्धाश्च तेऽनन्तरसिद्धाश्चेति समासः,
 एवं मत्त, सर्वेऽपि संख्येयगुणाः, सान्तरेष्वपीत्यादि, एकमयान्तरसिद्धाः संख्येयगुणाः, [यवमध्यं प्रायस्तपोऽनुष्ठानं
 तन्मिन्] यवमध्यान्तरे च संख्येयगुणाः, अधस्ताद्यत्रमध्यान्तरे च संख्येयगुणाः । संख्येयगुणाः । संख्येयगुणा (२२५-१९) अष्टोत्तरसिद्धाः
 सर्वस्तोकाः, विपरीतक्रमविति अष्टोत्तरशतान् सप्तोत्तरशतमिद्धा अनन्तगुणाः, एवं विपरीतहान्या यावत् पंचाशदित्यनन्तगुणाः,

विपरीतहानिर्गथेत्यादिना दर्शयति, सर्वलोका अनन्तगुणहानिसिद्धाः, प्रायः कर्मक्षयमाश्रित्य, असंख्येयगुणहानिसिद्धा अनन्तगुणाः, संख्येयगुणहानिमिद्धाः न्येयगुणा इति ॥

एवमित्यादिना (२२६-४) मन्दबुद्धयनुग्रहार्थं सकलमेव तत्त्वार्थशास्त्रार्थं समामतः कथयति-विशुद्धं सम्यग्दर्शनमवाप्येत्येतस्य विशेषणानि निमर्गाधिगमादीनि, ज्ञानं च विशुद्धमधिगम्य सम्यग्दर्शनोपलंभात्, मिथ्यादर्शनरोपितमज्ञानमेव नियमतो मिथ्यादृष्टेः, सम्यक्त्वलाभात् विशुद्धं ज्ञानं, निक्षेपो नामादिः, प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे, नया नैगमादयः, तथा निर्देशस्वामित्वादिभिः मत्संख्याक्षेत्रादिभिश्च जीवादीनां तत्त्वानां च परिणामिकादयो ये भावास्तेषां स्वरूपं विदित्वा धर्माधर्मादीनामनायनन्तानां च पारिणामिकादीनां धनशरीरादीनामुत्पत्तिस्थितिविनाशवनामनुग्रहः-उपकारस्तत्कृतः प्रलयः-उपघात इत्येवमगम्य तत्त्वज्ञो विरक्तः मांसारिकेभ्यो भावेभ्यः विगततृष्णो गुह्याद्यनुष्ठानात् फलदर्शनादिति निर्वाणमेव फलं तन्प्राप्तौ यतनया प्रयत्नात् अभिवर्द्धितश्रद्धासंवेगः पंचानां व्रतानां भावना ईर्याममित्यादयस्ताभिर्भावित्वात्मा अनित्याद्यनुप्रेक्षाभिः स्थिरीकृतात्मानमभिज्वंगो न क्वचिदाद्यदस्नेहः संवृतत्वादिभिः व्यपगताभिनवकर्मोपचयः, कर्मणां चानुभावतः सम्यग्दृष्ट्यादिगुणस्थानानां केवलपर्यन्तानामसंख्येयगुणोत्कर्षप्राप्त्या पूर्वोपचितकर्मनिर्जरात् सामायिकार्थुपालंभात् पुलाकादिस्थानानामेव्यपेतात्तरीन्द्रध्यानो धर्मध्यानविजयाभ्यासादवाप्ताद्यशुक्लध्यानद्वयस्य नानाविधा लब्धय उत्पद्यन्ते, स्वहृत्पदाद्यनयनपरामर्षमात्रेणैव सर्वरोगापनयनमांमशौषधित्वं (२२७-४) तदीयमूत्रपुरीपावयवमस्पृश्याच्छरीरनरुज्यं विमुडौषधित्वं, तथा सर्व एव तदीयावयवा दुःखार्त्तानामौषधीभवंतीति सर्वोपधित्वं, अभिध्याहारसिद्धिर्वाङ्मात्रेणैव

आपदानगामर्थ्यं अनुग्रहकरणमामर्थ्यं वा, ईडात्वं सर्वभूतेश्वरत्वं, वशित्वं सर्वभूतानि वशवर्तीनि, तथाऽवधिज्ञानमनेकरूपं
 श्रेय्यशरीरकरणं तदेव च दर्शयत्यणिमादिविशिष्टं, जंघान्चरणत्वमग्निशिखाधूमाम्बापि निःसृत्य व्योमनि गच्छेत्,
 मरुत्करंतुः, अपरं वियद्गतिचरणत्वं निर्मिश्र एव विश्रब्धं भूमाविव व्योमनि गच्छेत्, यथा च शकुनिर्वियति प्रदीनमुपरिष्ठात्
 गमनं अरडीनं अथनादमनं करोत्येवममावपि कुर्यात्, गच्छन् पर्वतमित्यादिभिरपि न प्रतिहन्यत इति अप्रतिघातित्वं
 अन्नदानं-अद्यत्यं युगपदनेकरूपित्वं कामरूपित्वं, तेजोलेश्यामोक्षणमामर्थ्यमादिग्रहणाच्छीतलेश्यानिमर्गशक्तिः मतिज्ञानवि-
 श्रुदिमरूपां द्विपयाणां रूपादीनां देशग्रमाणनियमोल्लंघनेनापि ग्रहणं कुर्यात्, युगपदनेकविषयग्रहणं संभिन्नज्ञानत्वं, आदि-
 ग्रहणादिन्द्रियव्यत्यासेनापि विषयग्रहणमामर्थ्यं, मानसं मनोव्यापारजातं कोष्ठबुद्धित्वं यत्किंचित् पदवाक्यादि गृहीतं तन्न
 कदाचिन्नश्यतीति कोष्ठप्रक्षिप्तधान्यवद्, बीजबुद्धित्वं अल्पमपि प्रदर्शितं वस्तु अनेकेन प्रकारेण गमयति, तद्यथा-पदेन प्रदर्शितेन
 प्रकरणेन उद्देशकादिना वा सर्वमर्थं ग्रन्थं चानुधावति, परचित्तं जानाति, अभिलषितमर्थं ग्रामोत्थेव अनिष्टं च नैवामोति,
 एवमादयोऽतिगयाः शुभानुभावादपरिमितास्तस्यामवस्थायां प्रादुर्पतीति । वाचिकमपि अतिशयवचनं तस्य क्षीराश्रवित्वं शृण्व-
 नन्मदीयचने क्षीरमिव मृदते, एवं मध्वाश्रित्वं, विद्वत्संमन्मध्येष्वपराजितचनं वादित्वं, सर्वेषां म्लेच्छमृगपशुपक्षिप्रभृतीनां
 स्तार्थज्ञानं, मर्यान् मद्यान् अश्रुद्धिकानपि विबोधयतीति सर्वस्मत्त्वावबोधनं, आदिग्रहणादिदुरमाश्रित्वादिग्रहणं, तथा विद्याः
 मर्याः एव तस्य तदा स्वयमेवोपतिष्ठते, आशीविषत्वं कर्मजातिभेदादनेकप्रकारं, भिन्नाक्षराणि किंचिन्न्यूनाक्षराणि चतुर्दश
 पूर्वाणि मष्पूर्णाणि वा अभिन्नाक्षराणि वा तद्गणनं, ननोऽस्येत्यादि । (२२८-१०) तेवतिशयेष्वमक्तस्यानुपतगार्द्धस्य मोह-

क्षयरूपरिणामान्मथस्येति अक्षितमम्यगृष्ट्यादित्यानत्रत्तिनो मोक्षपणाभिमुखस्य श्रेण्या निरशेषमोहक्षये सति ज्ञानाप्रणा-
 दिग्रहणे च संसारबीजबंधनं मोहज्ञानाप्रणादि तेन निश्चुक्तः केवली भवति, ततश्च फलबन्धनं वेदनीयादिचतुष्कं तन्मो-
 श्रणापेक्षस्तेनापि वेदनीयादिनाशेषबंधनेन निश्चुक्तो ध्यानाग्निनिर्दग्धपूर्वोपात्तकर्मबन्धनो निश्चिन् इवाग्निः पूर्वोपात्तो भवः
 औदारिमादिकापस्तद्वियोगादुत्तरस्य च शयस्य हेत्वभावात् संसारे पुनरप्रादुर्भावाच्छान्तः परमाह्लादमुपगतः कारणापेक्षं
 समागमुपगतीत्य आत्यंतिकं माद्यपर्यमानं एकांतिकं एकांतैव भवति, न रुदाचिन्न भवतीत्यर्थः, निरुपममिति नास्तीह
 मित्रित्तस्योपमानं तत्प्रमदशमिति, निरतिशयमिति नास्यातिशयः प्ररुर्पापरुर्पलक्षणो विद्यते, सर्वसुक्तानां तुल्यत्वात्, नित्यमिति
 ध्रुवं दृश्यस्थमिच्छारी निगर्णसुखमप्राप्नोतीति ॥

मत्काराहः मततं निरुत्सुरो निर्भयो निशुद्धिमदः(यः) । निष्प्रणयो निर्द्वेषो निर्द्वन्द्वो नीरजातितनुः॥१॥ संसाराग्निं निर्वाप्य दहंतं
 परममौग्यमल्लेन । निर्वाति स्वात्मस्थो गतजातिजरामरणरोगः॥२॥ व्यावाधाभावाच्च सर्वज्ञत्वाच्च भवति परमसुखी । व्यावाधा-
 भापो तु म्यथस्य इम्य ननु प्रसुख ॥३॥ अनुपममेयमव्ययमनघं शिखरमरुजमभयतृपम् । एकान्तिरुमात्यंतिकमव्यावाधं
 सुख ह्येतत् ॥४॥ त्रिप्यपि श्लेषु सुखानि यानि तिर्यङ्मनुष्यदेवानाम् । सर्वाणि तानि न ममानि तस्य मात्रासुखेनापि ॥५॥ तानि
 हि रागोद्रेरादथायाधार्पूर्वणि च सुखानि । न ह्यासीद् रागमपत्रिध्य तत्र क्रिचित् सुखमपृक्तं ॥६॥ एवं क्षायिकमम्यत्तन्वीर्यमिद्ध-
 त्वदर्शनान्नः । आत्यन्तिकः म युक्तो निर्द्वन्द्वेनापि च सुखेन ॥७॥ सम्प्रत्येनमेव शास्त्रार्थं श्लोकैरुपमंहरति, द्विर्नद्वं सुमद्रं भवतीति ।
 एवमिन्यादि ॥१॥ उक्तनीत्या यानि जीवादीनि तत्त्वानि तत्परिज्ञानाद् विरक्तस्य विषयसुखवितृष्णस्य शृंगमात्मनः स्थग्नि-

नाश्रद्धारत्नादि शिवायामभिनयमर्ममन्ततौ रर्मसताने ॥ प्रंत्यादि ॥२॥ प्राक्तनं कर्म क्षपयतः तपोऽनुष्ठानादिभिः
 क्षयतेषुभिः संसारतोर्थाज ममस्तेन मोहनीयं प्रहीयते क्षपयते ॥३॥ अतराये ज्ञानदर्शनानरणयोश्च
 शीणयोग्यपत्त्रोपेतः। ग र्मस्त्वन्यामित्यादि ॥४॥ मस्तकशून्या धत्ताया सर्वात्मना विनाशमुपैति सकलस्तालतरुः, एतं मोहनीये
 शीणे नोपं र्मं क्षपयपि मं ॥ तत इत्यादि ॥५॥ क्षपितसकलघातिकर्मा यथाख्यातसंयममनुशासः वीजबंधनेन मोहनी-
 यादिना विमुक्तः, स्नानकोऽन्तर्मलापगमात् परमेष्ठरः केवलद्विशासः ॥ शेष इत्यादि ॥६॥ वेदनीयादिकर्मफलपेक्षः शुद्धो
 मोहादिमलापगमाद् मुद्रः केवलज्ञानागोः निरामयो निर्गताशेषरोगनिदानः केवली भवति ॥ कृत्स्नेत्यादि ॥६॥ सकलकर्म-
 निमुक्तः ऊर्ध्वमेव निर्माणमधिगच्छति, निवृत्तस्य स्थानमप्युपचारान्निर्माणं, अथवा निर्माणं निवृत्तं मिद्धत्वं प्रक्षिप्तप्रदग्धेन्धनो
 गभिरित निर्दग्धराष्टुपुटानमन्तानः ॥ दग्ध इत्यादि ८॥ नीजेऽत्यन्तं भस्मसात्कृते नाङ्कुरस्य प्रादुर्भासः, एतं कर्मवृत्ते
 त्पन्ने संसारादुग्ध्याप्रादुर्भासः ॥ तदनन्तरेत्यादि ८॥ मरुकर्मक्षयसमनन्तरमालोकान्तादूर्ध्वं स गच्छति, कथं मुक्तस्य गतिरित्या-
 नंसायामिदमाह-पूर्वप्रयोगाद्विगंगत्वात् ऊर्ध्वगौराच्च गतिरस्य मिद्धा भवति ॥ पूर्वप्रयोगस्योदाहरणानि दशयति—
 कुचलित्यादि ॥९॥ पूर्वप्रयोगान् कर्म क्रिया यथा कुलालचक्रादिषु तथा सिद्धिगतिः स्मृता मृष्टेपेत्यादि ॥१०॥ अलावुनोऽस्सून्मज्जनं
 एष्ट मृष्टेपमंनिर्माणं, एतं कर्माष्टकमंगत्यागात् सिद्धिगतिः सिद्धा ॥१२॥ व्याघ्रपादवीजबंधनच्छेदाद्यंत्रबंधनच्छेदात्
 पेंडाबंधनच्छेदाच्च गतिर्दृष्टा मिजासालपेंडापुटाना एतं कर्मबंधनच्छेदात् सिद्धस्य गतिः ॥ ऊर्ध्वमित्यादि ॥१३॥ ऊर्ध्वगमनपरिणतिः
 एव गौखं धर्मः-स्वभावो जीराना, पुटलास्त्रधोगमनधर्माण इति मर्जयचनं ॥ यथेत्यादि ॥१३॥ यथाक्रममधोगमनादि लोष्टादीनां

नीनयो-गतयः स्वभावादेन नायते, तथोर्ध्वगतिरात्मनां ॥ अतस्त्वित्यादि ॥ १४ ॥ अस्मादुक्तात् प्रकाशात् यथा गतिवैकृत्यं यद्भवति
 गतीरसरूपं तन् कर्मणः-क्रियायाः प्रतिघाताद्विरिभित्यादिषु प्रयोगाच्च पुरुरेच्छानुप्रधानात् तदिष्यते सर्वं ॥ अध इत्यादि ॥ १५ ॥
 सर्वतो गतिर्नीयानामथः तिर्यग्ूर्ध्वं च कर्मना गतिः, क्षीणकर्मणा ऊर्ध्वमेव गतिः तद्वर्मा सा स्वाभाविकी गतिर्धर्मो येषामिति ॥
 द्रव्यस्येत्यादि, द्रव्यस्य परमाण्वादेः कर्मणः-क्रियाया यथा उत्पत्तिरारभो गतिश्च नमं युगपत् तथा सिद्धस्य गतिमोक्षभव
 क्षया गतिमुक्तिः स्वात्मन्यग्रस्थानं जन्मक्षयः मंमारभयो वेति ॥ उत्पत्तिरित्यादि ॥ ७ ॥ प्रकाशतममोर्यथा युगपदुत्पत्तिप्रिनाशौ
 यस्मिन् काले प्रकाश उत्पद्यते तस्मिन्नेव काले तममो प्रिनाश इति युगपद्, एवं निर्माणं कर्मक्षयश्चेत्येक एव कालः । तथाऽन्यत्रा-
 प्युक्तं "मत्वं बंधनमोथादूर्ध्वं जीवः प्रवेगतो याति । नन्वेरण्डकरीज न्यनमुक्तं त्रजत्यूर्ध्वं ॥ १८ ॥ संगत्यागाद्वा लघुरात्मा भूत्या स
 उत्पत्तत्यूर्ध्वं । ननु गतलेपाज्जलाकृद्यति जले निमगनापि ॥ २ ॥ ध्यानेन तथा चात्मा प्रयोजितो येन न त्रजत्यूर्ध्वं । तिष्ठसुरपि न शक्तः
 प्रवेगितो ननु न च त्थातुं ॥ ३ ॥ अपि चाश्रेरिव गमनं स्वाभाविकमूर्ध्वमात्मनस्तस्य । आत्माशिशिखाया गतिरन्या कर्म्मनि लज्जशब्दि
 ॥ ४ ॥ स्वग्रस्यानभिमर्धेथ तस्य न च त्रिग्रहा गतिर्भवति । भवति हि विग्रहगमनं कर्म्मग्रस्यार्थिनश्चेह ॥ ४ ॥ अपि चान्यश्रेणिग-
 तिर्नीयाना चैव पुटलाना च । स्वाभाविकीप्यते येन तेन माऽविग्रहा भिद्धा ॥ ५ ॥ सिद्धस्य गतिर्युक्ता स्वग्रस्यान्निष्प्रयोजनत्वाच्च ।
 नाभिद्रता च युक्ता कर्म्मविमुक्तस्य निष्पत्ततः ॥ ६ ॥ न्यविमोक्षात् सगत्यागात् पूर्वप्रयोगतो नापि । ननु गन्तुतोऽन्यग्रशता न
 च मुक्तोऽभीप्यते विग्रहः ॥ ८ ॥ इत्येव विप्रलापोऽस्पृष्टगतौ नान्तराऽस्ति यत् कालः । मत्यां हि मोचराप्रस्थाया स्यात् सिद्ध इतरो
 वा ॥ ९ ॥ मोऽस्पृष्टया हि गत्याऽनन्तरमेव ममये जगच्छिखर । अग्रगाहनेतरां तेन नास्ति ननु भो त्रजत्वकालः ॥ १० ॥ सिद्धश्चति गत्या

प्राग्मा मिदिक्षेत्रे प्रहाय दंढमिह । न ह्यन्तराजस्ति मिद्विर्नासिद्विधास्ति मुक्तस्य ॥११॥ स्ववशस्थानभिर्सेधः कृतकृत्यस्य च यथा
 म्यभावेन । तस्योपयोग इष्टः तथा गतिः सा स्वभावेन ॥१२॥—

अथ यस्यः पृथिव्या उपरि मुक्तानामवस्थानं मा किंस्वरूपेत्याह—तन्वीत्यादि, मध्ये योजनाएकबहला प्रदेशपरिहान्या चोप-
 गुंपरिमिक्षिप्तापत्रात् तनुता पर्यंतंइतितन्वी मनोजेति अत्यन्तरुचिरा सुरभिरिष्टगंधा पुण्यबद्धिः पृथिवीकार्यिकैर्निर्वृत्तिता पुण्या
 भृशं भागनशीला प्राग्भावेति नाम तस्याः, सा च लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥ १९ ॥ नृलोकेत्यादि, नृलोकेश्वरतीया द्वीपा-
 मानुषोत्तरमहीधरपरिक्षिप्ताः तनुव्यविष्कम्भा, पंचचत्वारिंशद्द्वयोजनलक्षविस्तरैत्यर्थः, उत्तानीकृतसितच्छत्रकाकृतिः शुभरूपाद्यात्मि-
 का शुभा तस्याः क्षितेरुपरि लोकान्तस्पृशां सिद्धानामवस्थानं ॥२०॥ 'तादात्म्ये'त्यादि, स आत्मा—स्वभावो येषां ते तदात्मा-
 नस्तद्भ्रानस्तादात्म्यं तस्मात्—केवलज्ञानदर्शनस्वभावाद् आत्मनैवोपयुक्ताः धायिकमम्यत्तत्रसिद्धत्वावस्थाः, हेत्वभावाच्च निष्क्रियाः,
 क्रियापरिणामं प्रति न किञ्चिचेपामस्ति निमित्तमिति ॥२१॥ ततोऽप्यूर्ध्वमित्यादि, लोकान्तात् परतोऽपि गतिस्तेषां कस्मान्न
 भवतीति चेत् गतेर्हेतुर्धर्मास्तिकायः परं प्रधानमपेक्षाकारणं, तदभावात् परतो गतिः ॥२२॥ संसारेत्यादि, संसारविषयमतीतं
 मुक्तानां सुखमव्ययत्वाद्द्विगतव्याघ्राधं च परमं—प्रकृतं परमर्षिभिस्तीर्थकरादिभिरभिहितं ॥२३॥ स्यादेतदित्यादि, नष्टाष्टकर्मणो
 वैगतयोगत्रयस्य कथमकरणस्य सुखसंभव इत्यत्र मे शृणु ॥२४॥ लोक इत्यादि, प्रतीतिं दर्शयति, सुखो विषयः शब्दादिः तथा
 सुखेदनायात्राभावे कर्मविपाके च मद्देदनीयादिके तथा सकलकर्मक्षयलक्षणे च मोक्षे ॥२५॥ सुखो वह्निरित्यादि, उदा-
 रणानि यथाक्रमं दर्शयति ॥२६॥ पुण्यकर्मैत्यादि, गतार्थावेव श्लोकी ॥२७॥ सुखमेत्यादि, शोभनेन स्वापेन सुखनिद्रया

गुप्तमद्विच्छति निर्वृतिं, तदेतदयुक्तं, योगवशात्तथ्यसुखानुशयाच्च, अनुशयप्रकर्षाणिकर्षत्वं ॥२८॥ अमेत्यदि, अमः खेदः क्लमो-
 ग्लानिः मदो मद्यपानादिजनितः व्याधिः ज्वरादिः मदनः कामासेवनमेभ्यश्च सुस्वापसुप्तस्य संभवात् रत्यरतिभयशोकादिर्मो-
 हन्मात् सुसुप्तत्वसंभवः दर्शनघ्नं दर्शनावरणं कर्म तस्य विपाकाद्दुदयात् सुस्वप्नमिति, न चैतानि कारणानि मुक्तात्मनां संभवति
 ॥२९॥ लोक इत्यादि, मोक्षमुखनदृशोऽर्थः सकलेऽपि लोके न क्वचिदस्ति ततोऽनुपमं तत् ॥३०॥ लिंगेत्यादि, नाप्युपमानं तत्र
 क्रमेण, मादृश्याभावात्, मादृश्याख्यं लिंगं नास्ति मोक्षसुखस्य, नाप्यनुमानस्य मुक्तसुखं गोचरीभवति, यस्मात्तस्य प्रामाण्यं
 लिङ्गप्रसिद्धेः कारणात्, पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकवह्निगं, न चास्ति तादृग् मोक्षसुखप्रतिपत्तावित्यतो नाप्यनुमेयं ॥३१॥ प्रत्यक्षमित्यादि,
 अदृष्टानां सर्वज्ञानमेव तत् प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षीकृत्य च तैर्यथावद्भाषितं, व्यपेतरागद्वेषमोहैः श्रेद्धयवाक्यैः मर्षैरैवैतदाख्यातं, अतः
 सर्वज्ञप्रणीतागमग्रामाण्यात्तदस्तीति गृह्यते, प्रज्ञामामर्थ्यान् छद्मस्थपरीक्षया आगमव्यतिरिक्तैः प्रमाणैः, छद्मस्थप्रत्यक्षादिभिः
 परीक्ष्यमाणं न जातुचिदुपलभ्यत इति ॥३२॥ एवमनुपममव्यावायं शाश्वतं स्वाभाविकं मुक्तिसुखमनुभवति क्षपितसकलकर्मजालः ॥

यः पुनरयुना दुःखवद्गुलं संसारमवेक्ष्य तन्निःमरणकृतप्रयत्नः सम्यग्दर्शनज्ञानचरणसंपन्नो भिक्षुर्मोक्षाय घटमानो
 मोक्षार्थं कृतोत्साहो दुःखममाकालदोषात् परिप्लवकीलिकासेवार्तसंहननदोषादनेकापायाल्पायुर्दोषाच्चाल्पशक्तिरतीव स्तोक्वीर्यः
 कर्मण्यां च मोहनीयादीनामतिगुन्त्वादिनि तीत्रानुभावात् अकृतार्थ एव अधपितकर्माटक एवोपमरते कालं करोति, स
 खलु उपचितशुभराशिः सौधमर्दीनां द्वाटशानां कल्पानां विमानानां च सर्वार्थसिद्धान्तानामन्यतस्मिन् कल्पे विमाने देव-
 त्वायोपपद्यते, नत्र मौधमर्दिपु कल्पेपु विमानेषु वा सुकृतं कर्म पुण्यं तस्य फलं विपाकमनुभूयायुपः स्थितिक्षयान् प्रच्युतो

मगधाटारायदेशे धात्रियादिमनुष्यजानाविश्वामुकुलादिषु शील्यत्सु मघेषु विद्या मुक्तयनुगुणं ज्ञानं विनयोऽभ्युत्थानादिः
 विनयो धनयान्यद्रिणसंपन्नप्रिययाः शब्दादयः सर्वेषामंबेषां विस्तरः प्राचुर्यं विस्तर एव विभृतिः तदुक्तेषु मनुष्येषु प्रत्याया-
 निमत्पाप्य जन्म गमधिगम्य पुनः सम्यग्दर्शनादिविशुद्धं बोधिमधामोतीति, ज्ञानचरणे बोधिशब्दवाच्ये ते ममत्रामोतीत्यर्थः।
 अनेनोक्तलक्षणेन कुठालाभ्यामानुबंधक्रमेण सुग्नपरम्परायुक्तेन परं प्रकर्षतस्त्रिजर्जनित्वा मनुष्यो देवः पुनर्मनुष्य इत्येवं
 प्रीणि जन्मानि ममत्पाप्य मम्यत्तद्गानलाभादाहितसंवरस्तपसा क्षपितमस्तकर्मराशिः सिद्धयति सिद्धिक्षेत्रे इति ॥ उक्तं च—एवं
 संस्रमां पिनम्र मम्यत्तवनाहमधिभूदः । मज्जानमहाचापो ध्यानादितपःमितपृप्तैः ॥१॥ संयमरणाजिरस्थं क्लेशचमूं संविभ्रय भव्या-
 न्मा । कर्मवृषं पगिहत्यापनगराज्यश्रियं लभते ॥२॥ एवं कर्मोदयजर्भावैः कर्मधयोपशमजैश्च । संसारसुवाचार्हन् मिद्धिं कर्मक्ष-
 यादत्र ॥३॥ ज्ञानं गुमार्गदीपं मन्मम्यत्तं तदविप्रणाशाय । चारित्रमाश्रवन् क्षपयति कर्ममाणि तु तपोऽग्निः ॥४॥ एतेन भवति सिद्धिः
 मिद्वगंगचतुष्येन जिनरत्नेन । न तु संसरहितस्य च गा स्यान्न ज्ञानमात्रेण ॥५॥ इत्येकान्तमैकद्वीपं विविधं क्षपैकपातालं । अष्टग्राहं
 द्विग्यं चतुस्रार्चं चतुष्टलं ॥६॥ त्रिमहावर्तं शुदयं पद्भ्यं चतुरशीतिनियतोर्मि । संसारार्णवमात्मा नावा चतुरंगयोत्तरति ॥७॥

मम्प्रति वाचको निज्ञाचार्यान्वयं द्विप्रकारमप्यावेदयते, तत्रायं प्रवाजकान्वयः—शिवश्रीर्नामवाचकः पितामहः संग्रहकारस्य,
 तस्य शिष्यो घोषनंदिक्षमणस्तस्यायं संग्रहकारः शिष्यः, मम्प्रति वाचनाचार्यान्वयो—सुंडपादो नाम महावाचकः क्षमणः
 मोऽस्य पितामहः संग्रहकारस्य, तस्य शिष्यो मूलनामा वाचकः, तस्यायं संग्रहकारकः शिष्यः । मम्प्रत्यात्मीयजन्मान्वयस्थान-
 त्तच्छे—न्यग्रीथिका नाम ग्रामस्तत्र जातेन पाटलिपुत्रे कुसुमपुरनाम्नि विहरता कौभीपणिनेति गोत्राह्वानं स्वातितनये-

नेति पितुराख्यानं, चात्सीसुतेनेति गोत्रेण नाम्ना उमेति मातुराख्यानं, सम्प्रदायाविच्छेदनाय तमर्हद्वचनं सम्यगवधार्य
 शरीरैः मानसैश्च दुःखैरात्तं दुरागमेरैरिहिकसुखोपदेशप्रायस्त्रयीप्रभृतिभिः प्रमाणविपहनायामक्षमैरिहितमतिं हतविज्ञानमव-
 लोक्य लोक्युच्चैर्नगरवाचकेनेति स्वशाखासूचकं तत्त्वार्थाधिगमाख्यं शास्त्रं भव्यसत्त्वानुकंपया विरचितं स्फुटार्थं उमा-
 स्वातिनेति॥ तदेतच्छास्त्रं जीवतत्त्वार्थाधिगमार्थं योऽब्रमोत्स्यते सूत्रतोऽर्थतश्चानुष्ठास्यति तत्रोक्तं सोऽव्यावाधिसुखलक्षण-
 मनन्तमनुपमं परमार्थं मोक्षमच्चिरेण प्राप्स्यतीति ॥ इति श्रीतत्त्वार्थटीकायां दशमोऽध्यायः संपूर्णः ॥

इत्याचार्यहरिभद्रप्रारब्धायां यशोभद्रसूरिशिष्यनिर्वाहितायां तत्त्वार्थटीकायां दशमोऽध्यायः समाप्तः

॥ समाप्ता लघ्वी तत्त्वार्थटीका ॥

ॐ

ॐ

अहम्

वाचकाग्रणीश्रीमदुमास्वातिवाचकविहितं स्वोपज्ञभाष्ययुतं

श्रीतत्त्वार्थसूत्रम्।

प्रकाशयित्री-श्रीरत्नपुरीय (रतलाम) श्रेष्ठि ऋषभदेवजीकेशरीमलजीजैनश्वेतांबरसंस्था.

इदं पुस्तकं 'मोहनलाल मगनलाल वदामी' इत्यनेन स्वकीये श्री जैानन्द प्रि. प्रेम (दरीयामहेल सुस्त.) इति मुद्रणालये मुद्रितं.

वीर संगत् २४६२ }
विक्रम संगत् १९९२ }

पण्यम् १-०-०

काष्ट सन् १९३६

प्रतयः ७००

अस्य पुनर्मुद्रणाद्याः सर्वेऽधिकाराः स्वायत्ताः स्थापिताः

Printed by:—Mohanlal Maganlal Badami.

at the:—Jainanand P. Press,

Daria Mahel. SURAT.

भाष्यानुक्रमः

- ३ सम्यग्दर्शनं २
 ४ सम्यग्दर्शने हेतू ३
 " तत्त्वानि ४
 " निक्षेपाः ५
 ५ अधिगमोपायाः ६-८
 ८ ज्ञानाधिकारः ९-२६
 १३ ज्ञानविषयः २७-३०
 " ज्ञानानां सहभावित्वा ३१
 १४ " विपर्ययता ३२-३३
 १५ नयाः ३४-३५

इति प्रथमोऽध्यायः

- १-५ कारिकाः पदगुरुपी
 ६-८ अर्हतपूजयता
 ९-१० तीर्थप्रवृत्तिः
 ११-२१ श्रीवीरयूचं
 २२ मन्त्रप्रतिज्ञा
 २२-२६ अशक्यसंग्रहता
 २७ पदस्यापि निर्वाहकता
 २८ वचनस्य ग्राहत्वादि
 २९ वक्तुर्धर्मकान्तता
 ३० हितोपदेशकर्तव्यता
 ३१ मार्गोपदेशस्य हितत्वं
 ३ मोक्षमार्गः स्वयं ?
 पृष्ठे ३ मोक्षमार्गः स्वयं ?

- १८ भावाः १-७
 २० उपयोगाः ८-९
 २० जीवभेदाः १०-१४
 २१ इन्द्रियाणि १५-२४
 २३ संज्ञिनः २५
 २३ गत्यन्तरं २६-३२
 २४ जन्म ३३-३६
 २५ शरीराणि ३७-४९
 २८ वेदाः ५०-५१
 २९ अनपवर्त्यायुषः ५२

इति द्वितीयोऽध्यायः

३१ नरकाधिकारः १-६

३७ तिर्यग्लोकः ७-१३

४१ मनुष्याः १४-१५

४२ कर्मभूमयः १६

४२ नरतिर्यक्स्थितिः १७-१८

इति तृतीयोऽध्यायः

४४ देवभेदाः १-७

४६ प्रतीचारविचारः ८-१०

भवनपत्न्यादिभेदाः ११-१३

५० ज्योतिष्काः १४-१६

५२ वैमानिकाः १७-२७

५७ तिर्यग्लक्षणं २८

५७ देवादीनां स्थितिः २९-५६

इति चतुर्थोऽध्यायः

६१ अजीवकायद्रव्याणि १-६

६२ प्रदेशाधिकारः ७-११

६३ अवगाहाधिकारः १२-१६

६३ धर्मादीनामुपकारः १७-२२

६५ पुद्गलाधिकारः २३-२८

६६ सतो लक्षणं २९-३१

६८ बन्धाधिकारः ३२-३६

७० द्रव्यलक्षणादि ३७-४०

७० परिणामाधिकारः ४१-४४

इति पञ्चमोऽध्यायः

७१ योगसूत्रवपुष्यपापानि १-४

७१ सांपरायिकबन्धः ५-१०

११ ज्ञानावरणीयादिहेतवः ११-२६

इति षष्ठोऽध्यायः

७७ व्रतस्य लक्षणं भेदो भावनाश्च १-७

८० मैत्र्याद्या भावनाः ८

८० हिसादीनां लक्षणानि ९-१२

८२ व्रतितो लक्षणभेदो १३-१४

८१ अगारिणो व्रतानि १५-१६

८२ संश्लेषना १७

८३ मय्यतवत्रतशीलातिचाराः १८-३२
दानलक्षणं फलाविशेषे हेतुः ३३-३४

इति सप्तमोऽध्यायः

८६ बन्धस्य हेतवः स्वरूपं विधयः

भेदात्तत्संख्या च १-६

८७ ज्ञानावरणीयादिकर्मप्रभेदाः ७-१४

८७ कर्मणां स्थितिः १५-२१

९४ विपाकप्रदेशबन्धौ २२-२५

९५ संदेहादि पुण्यं २६

इत्यष्टमोऽध्यायः

९५ तंवरस्य लक्षणं साधनानि च १-३

९६ गुप्तिसमितिधर्मानुप्रक्षाः ४-७

१०३ फलं परीपहाः गुणस्थानकर्मस्वव-

तारः सहभावाच्च ८-१७

१०४ चारित्रभेदाः १८

१०४ ब्राह्मतर्पांसि १९

१०५ अम्यंतरं तपस्तद्धेदाः २०-२१

॥ प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्यस्वाध्याय-

व्युत्सर्गभेदाः २२-२६

१०७ ध्यानस्य लक्षणं कालो भेदाः

प्रभेदाः तत्स्वामिनश्च ७-४६

१०९ असंख्यगुणनिर्जरास्थानानि ४७

११० निर्ग्रन्थपंचकविचारः ४८-४९

इति नवमोऽध्यायः

११२ केवलहेतवः १

११२ कर्मक्षयरीतिः २

११३ मोक्षलक्षणं ३-४

११३ सिद्धगतिः ५-६

११५ क्षेत्रादिविचारः ७

११९ गयपथैरुपसंहारः

१२० प्रशस्तिः

इति दशमोऽध्यायः

जैनानन्दपुस्तकालये विक्रेयपुस्तकानि

त्रिपष्टीपदेशनासंग्रहः	...	०-८-०	नंदिआदिअकारादि, विषयानुक्रम	१-८-०	तत्त्वतरंगिणी	...	०-८-०
दशमकालिकचूर्णिः	...	४-०-०	विचाररत्नाकरः	...	२-४-०	बृहत्सिद्धप्रभाव्याकरणं	२-८-०
उत्तराध्ययनचूर्णिः	...	३-८-०	वंदारुदृष्टिः	...	१-४-०	आचारांगसूत्रदृष्टिः (लेजर)	७-०-०
परिणाममाला (लेजर)	...	०-१२-०	पयरणसंदोहो	...	०-१२-०	भगवतीजी दानशेखरखरिटीका	५-०-०
३५०, १५०, १२५, स्तवनानि	...	०-८-०	अहिंसाष्टकः सर्वज्ञसिद्धि ऐन्द्रस्तुति	०-८-०	पुष्पमाला मलधारीयहेमचंद्रकृत	६-०-०	
प्रवचनमरोद्धारः (संपूर्णः)...	...	६-०-०	अनुयोगचूर्णिर्हरिभद्रीयदृष्टिश्च	१-१२-०	तत्त्वार्थहारिभद्रीयटीका	६-०-०	
पंचाशकादिशास्त्राष्टकं	...	३-०-०	नंदीचूर्णिर्हरिभद्रीयदृष्टिः गाथांश्च	१-४०	कल्पकौमुदी	...	
पंचाशकादिदशअकारादिक्रमः	...	३-०-०	नवपदप्रकरणबृहद्दृष्टिः	...	३-०-०	यतिदिनचर्या	
ज्योतिष्करंडकटीका	...	३-०-०	वारसा सूत्र (सन्धिच)	...	१२-०-०	विचारामृतसंग्रह	
पंचवस्तुः स्वोपज्ञटीकायुक्तः	...	२-४-०	ऋषिभाषितानि	...	०-२-०	मध्यमसिद्धप्रभा (व्याकरण)	
द्रव्यलोकप्रकाशः	...	२-०-०	प्रज्ञयाविधानकुलकादि	...	०-३-०	भाष्य	
क्षेत्रलोकप्रकाशः	...	२-८-०	प्रत्याख्यान विशेषणवती वीशवीशी	१-८-०	भगवतनादृष्टि (पू. हेमचंद्रसूचि)	...	
युक्तिप्रबोधः स्वोपज्ञः	...	१-८-०	विशेषावश्यकगाथायानुक्रमादि	०-३-०	विशेषावश्यक पयुपपादशतकं	...	
दशपयत्रा छायायुक्तं	...	१-८-०	ललितविस्तार	...	०-१०-०	(क्रीटयाचार्य कृतटीका)	

प्राप्तिस्थानं जैनानन्द पुस्तकालय गोपीपुरा, खुरत.

वाचकाग्रणीश्रीउमास्वातिवाचकविहितं स्वोपज्ञभाष्ययुतं

॥ तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम् ॥

॥ ॐ ॥

सम्यग्दर्शनशुद्धं यो ज्ञानं विरतिमेव चाप्नोति । दुःखनिमित्तमपीदं तेन सुलब्धं भवति जन्म ॥१॥ जन्मनि कर्मक्लेशैरनुबद्धेऽस्मिन्तथा प्रयतितव्यम् । कर्मक्लेशभावो यथा भवत्येष परमार्थः ॥२॥ परमार्थालाभे वा दोषेष्वारम्भकस्वभावेपु । कुशलानुबन्धमेव स्यादनवद्यं यथा कर्म ॥३॥ कर्माहितमिह चायुत्र चाथमतमो नरः समारभते । इहफलमेव त्वथमो विमध्यमस्तूभयफलार्थम् ॥४॥ परलोकहितार्थैव प्रवर्तते मध्यमः क्रियासु सदा । मोक्षार्थैव तु घटते

विशिष्टमतिरुचमः पुरुषः ॥५॥ यस्तु कृतार्थोऽप्युत्तमवाप्य धर्मपरेभ्य उपदिशति । नित्यं स उत्तमेभ्योऽप्युत्तम इति पूज्यतमेव ॥६॥ तस्मादर्हति पूजामर्हन्नेवोत्तमोत्तमो लोके । देवर्षिनरेन्द्रेभ्यः पूज्येभ्योऽप्यन्यसत्त्वानाम् ॥७॥ अभ्यर्चनार्हं(रुह)तां मनःप्रसादस्ततः समाधिश्च । तस्मादपि निःश्रेयसमतो हि तत्पूजनं न्याय्यम् ॥८॥ तीर्थप्रवर्तनफलं यत् श्रेयसं कर्म तीर्थकरनाम । तस्योदयात्कृतार्थोऽप्यर्हस्तीर्थं प्रवर्तयति ॥ ९ ॥ तत्स्वाभाव्यादेव

प्रकाशयति भास्करो यथा लोकम् । तीर्थप्रवर्तनाय प्रवर्तते तीर्थकर
 णम् ॥१०॥ यः शुभकर्मसिधनभावितभावो भवेज्वनेकेषु । जज्ञे
 ज्ञानेश्याणु सिद्धार्यनरेन्द्रकुलदीपः ॥११॥ ज्ञानैः पूर्वाधिगतैर-
 त्रनिषर्तितर्मतिश्रुतावधिभिः । त्रिभिरपि शुद्धैर्युक्तः शैत्यद्युतिका-
 न्तिमिरिवेन्दुः ॥१२॥ शुभमारसच्चसंहनवीर्यमाहात्म्यरूपगुण-
 युक्तः । जगति महावीर इति त्रिदशैर्गुणतः कृताभिलयः ॥१३॥
 मयमेव बुद्धतचः मरुहिताभ्युद्यताचलितमचः । अभिनन्दित-
 शुभमयः मेन्द्रलोकान्तिकेदेवः ॥१४॥ जन्मजरामरणार्ते जगदश-
 रणममिमरीक्ष्य निःमास्म् । स्फीतमपहाय राज्यं ज्ञामाय धीमान्
 प्रववाज ॥१५॥ प्रतिपद्याशुभशमनं निःश्रेयमसाधकं श्रमण-
 लिङ्गम् । कृतयामापि रुकर्मा व्रतानि विधिवत्समारोप्य ॥१६॥
 मय्यत्तज्ञानचारित्र्यमंत्रतपःममाधिवलयुक्तः । मोहादीनि निह-
 त्याशुमानि चत्वारि कर्माणि ॥१७॥ केवलमधिगम्य विभुः स्व-
 यमेव ज्ञानदर्शनमनन्तम् । लोकहिताय कृतार्थोऽपि देशयामास

तीर्थमिदम् ॥१८॥ द्विविधमनेकद्वादशविधं महाविषयसमितगम-
 युक्तम् । संसारार्णवपारगमनाय दुःखक्षयायालम् ॥१९॥ ग्रन्था-
 र्थवचनपटुभिः प्रयत्नवद्भिरपि चादिभिर्निपुणैः । अनभिभवनी-
 यमन्यैर्भास्कर इव सर्वतेजोभिः ॥२०॥ कृत्वा त्रिकरणशुद्धं तस्मै
 परमर्षये नमस्कारम् । पूज्यतमाय भगवते वीराय विलीनमोहाय
 ॥२१॥ तत्त्वार्थाधिगमालयं बह्वर्थं संग्रहं लघुग्रन्थम् । वक्ष्यामि
 शिष्यहितमिममर्हद्वचनैकदेशस्य ॥२२॥ महतोऽतिमहाविषयस्य
 दुर्गमग्रन्थभाष्यपारस्य । कः शक्तः प्रत्यासं जिनवचनमहोदधेः
 कर्तुम् ? ॥२३॥ शिरसा गिरिं विभिस्सेदुच्चिक्षिप्सेच स स्थितिं दो-
 र्भ्याम् । प्रतितीर्थेच समुद्रं मिस्सेच पुनः कुशाग्रेण ॥२४॥ व्यो-
 म्नीन्दुं चिकमिपेन्मेरुगिरिं पाणिना चिकम्पयिषेत् । गत्याऽनिलं
 जिगीषेचरसमुद्रं पिपासेच ॥२५॥ (नेयं व्याख्याता हरिभद्रीय-
 वृत्तौ) खद्योतकप्रभाभिः सोऽमिबुभूषेच भास्करं मोहात् । योऽति-
 महाग्रन्थार्थं जिनवचनं संजिघृक्षेत् ॥२६॥ (शिरसेत्यादि खद्योत-

केत्यादि चार्याद्वयमन्यकर्त्तृमिति हारिः) एकमपि तु जिनवचना-
घमात्रिर्वहिकं पदं भवति। श्रूयन्ते चानन्ताः सामायिकमात्रपद-
सिद्धाः ॥२७॥ तस्मात्प्रामाण्यात् समासतो व्यासतश्च जिनवच-
नम्। श्रेय इति निर्विचारं ग्राह्यं धार्यं च वाच्यं च ॥२८॥ न भ-
वति धर्मः श्रोतुः सर्वसैकान्ततो हितश्रवणात्। द्रुवतोऽनुग्रहबुद्ध्या

प्रथमोऽध्यायः ।

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गः ॥१॥
सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमित्येष त्रिविधो मोक्ष-
मार्गः, तं पुरस्ताद्दृश्यतो विधानतश्च वित्तरेणोपदेक्ष्यामः। शास्त्रा-
नुपूर्वीविन्यासार्थं तूद्देशमात्रमिदमुच्यते। एतानि च समस्तानि
मोक्षसाधनानि, एकराभावेऽप्यसाधनानीत्यतस्त्रयाणां ग्रहणम्।
एषां च पूर्वलाभे भजनीयमुत्तरं, उत्तरलाभे तु (लाभेऽपि ह.)

वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति ॥२९॥ श्रममविचिन्त्यात्मगतं तस्माच्छ्रे-
यः सदोपदेष्टव्यम्। आत्मानं च परं च हि हितोपदेष्टाऽनुगृह्णाति
॥३०॥ नतौ च मोक्षमार्गाद्वितोपदेशोऽस्ति जगति कृत्स्नेऽस्मिन् ।

तस्मात्परमिद(मय)मेवेति मोक्षमार्गं प्रवक्ष्यामि ॥३१॥

॥ इति सम्बन्धकारिकाः समाप्ताः ॥

नियतः पूर्वलाभः। तत्र सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः, समञ्च-
तेर्वा भावः (भावे ह०)। दर्शनमिति दृशेरव्यभिचारिणी सर्वेन्द्रि-
यानिन्द्रियार्थप्राप्तिः, एतत्सम्यग्दर्शनं, प्रशस्तं दर्शनं सम्यग्दर्शनं,
संगतं वा दर्शनं सम्यग्दर्शनम्। एवं ज्ञानचारित्रयोरपि ॥

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥२॥

तत्त्वानामर्थानां श्रद्धानं तत्त्वेन वाऽर्थानां श्रद्धानं तत्त्वार्थश्र-

द्वानं तत् सम्यग्दर्शनम्, तत्त्वेन भावतो निश्चितमित्यर्थः, तत्रानि
जीवादीनि वक्ष्यन्ते, त एव चार्थास्तीषां श्रद्धानं-तेषु प्रत्ययान-
धारणम् । तदेवं प्रथमसंवेगनिर्दानुकम्पास्तिक्याऽऽभिव्यक्तिल-
क्षणं तच्चार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति ॥

तन्निर्गर्गादधिगमाद्वा ॥३॥

तदेतत्सम्यग्दर्शनं द्विविधं भवति-निसर्गसम्यग्दर्शनमधिग-
मसम्यग्दर्शनं च, निर्गर्गादधिगमाद्दोत्पद्यत इति द्विहेतुकं द्विवि-
धम् ॥ निर्गर्गः परिणामः स्वभावः अपरोपदेश इत्यनर्थान्तरम् ।
ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणो जीव इति वक्ष्यते । तस्यानादौ संसारे
परित्रमतः कर्मत एव कर्मणः स्वकृतस्य बन्धनिऋचनोदयनिर्ज-
रापेक्षं नारकतिर्यग्योनिसमुप्यामरभवग्रहणेषु विविधं पुण्यपापफ-
लमनुभवतो ज्ञानदर्शनोपयोगस्याभाव्यात् तानि तानि परिणामा-
ध्यवसायस्थानान्तराणि गच्छतोऽनादिमिथ्यादृष्टेरपि सतः परि-
णामविशेषात्पूर्वकरणं वाद्यग्भवति येनास्यानुपदेशात्सम्यग्दर्शन-

मुत्पद्यत इत्येतच्चिसर्गसम्यग्दर्शनम् ॥ अधिगमः अभिगमः आ-
गमो निमित्तं श्रवणं शिक्षा उपदेश इत्यनर्थान्तरम्, तदेवं परो-
पदेशाद्यत्तत्रार्थश्रद्धानं भवति तदधिगमसम्यग्दर्शनमिति ॥

अत्राह-तत्रार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तम्, तत्र किं तच्च
मिति । अत्रोच्यते-

जीवाजीवास्त्रवन्धसंस्वरनिर्जराभोक्षास्तत्त्वम् ॥४॥

जीवा अजीवा आस्रवा बन्धः संस्वरो निर्जरा भोक्ष इत्येष सप्त-
विधोऽर्थस्तत्त्वम् । एते न सप्त पदार्थास्तत्त्वानि । तल्लक्षणतो विधा-
नतश्च पुरस्ताद्विस्तरेणोपदेश्यामः ॥

नामस्यापनाद्रज्यभावतस्तद्ग्यासः ॥५॥

एभिर्नामादिभिश्चतुर्भिर्भुवोगद्धारैस्तेषां जीवादीनां तत्रानां
न्यासो भवति । विस्तरेण लक्षणतो विधानतश्चाधिगमार्थं न्यासो,
निक्षेप इत्यर्थः, तद्यथा-नामजीवः स्थापनाजीवो द्रव्यजीवो भाव-
जीव इति । नाम संज्ञा कर्म इत्यनर्थान्तरम्, चेतनावतोऽचेतनस्य

ना द्रव्यस्य जीव इति नाम क्रियते न नामजीवः । यः काष्ठ-
 पुस्तचित्ररुमाभ्रनिक्षेपादिषु स्थाप्यते जीव इति न स्थापनाजीवो,
 देवताप्रतिकृतिवद्, इन्द्रो रुद्रः स्फुटो विष्णुरिति । द्रव्यजीव
 इति गुणपर्यायत्रियुक्तः प्रज्ञास्थापितोऽनादिपारिणामिकभावयुक्तो
 जीव उच्यते, अथवा शून्योऽयं भङ्गः, यस्य ह्यजीवस्य मतो
 भयं जीवत् स्यात् न द्रव्यजीवः स्याद्, अनिष्टं चेत् । भावतो
 जीवा औपगमिरुथायिरुथायोपशमिकौटयिकपारिणामिरुभार-
 युक्ताः, उपयोगलक्षणः समारिणो मुक्ताश्च द्विविधा नश्यन्ते ॥

त्वमजीवादिषु मूर्त्त्यनुगतव्यम् ॥

पर्यायान्तरेणापि नामद्रव्यं स्थापनाद्रव्यं द्रव्यद्रव्यं भावतो
 द्रव्यमिति । यस्य जीवस्य वा अजीवस्य वा नाम क्रियते द्रव्य-
 मिति तन्नामद्रव्यम् । यत्काष्ठपुस्तचित्ररुमाभ्रनिक्षेपादिषु स्थाप्यते
 द्रव्यमिति तत् स्थापनाद्रव्यं, देवताप्रतिकृतिवद्, इन्द्रो रुद्रः स्फुटो
 विष्णुरिति । द्रव्यद्रव्यं नाम गुणपर्यायवियुक्तं प्रज्ञास्थापितं धर्मा-

दीनामन्यतमत्, केचिदप्यहः - यद् द्रव्यता द्रव्य भवात्, तच्च
 पुद्गलद्रव्यमेवेति प्रत्येतव्यम्, अणवः स्फुट्याश्च, महत्तमेदंभ्य
 उत्पद्यन्त इति वक्ष्यामः । भावतो द्रव्याणि धर्मादीनि मगुणप-
 र्यायाणि प्राप्तिलक्षणानि वक्ष्यन्ते, आगमनश्च प्राश्रुतज्ञो द्रव्यमिति
 भव्यमाह, द्रव्यं च भव्ये, भव्यमिति प्राप्यमाह, भृ प्राप्तात्तमेनेपदी,
 तदेवं प्राप्यन्ते प्राप्नुवन्ति वा द्रव्याणि ॥ एवं मूर्त्तपामनादीना-
 मादिमता च जीवादीनां भावानां मोक्षान्तानां तत्त्वाधिगमार्थ
 न्यामः कार्य इति ॥

प्रमाणनयैरधिगमः ॥ ६ ॥

एषां च जीवादीनां तत्त्वानां यथोद्दिष्टानां नामादिभिर्न्य-
 स्ताना प्रमाणनयैरिस्तराधिगमो भवति । तत्र प्रमाणं द्विविधं,
 परोक्षं प्रत्यक्षं च नश्यते, चतुर्विधमित्येके, नयनादान्तरेण ।
 नयाश्च नैगमादयो नश्यन्ते ॥ किञ्चान्यत्—

निर्देगस्यामित्वमाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥

परतो विशुद्धिकर्षः ॥ किंचान्यन्—

मत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥

मन् संख्या क्षेत्रं स्पर्शनं कालः अन्तरं भावः अल्पबहुत्व-
मित्येतथ मद्भूतपदप्ररूपणादिभिरष्टाभिरनुयोगद्वारैः सर्वभावानां
विकल्पशो विस्तराधिगमो भवति, क्रथमिति चेद्, उच्यते, सत्,
मम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्ति?, अस्तीत्युच्यते, क्वास्तीति चेदुच्यते
—अजीविषु तावन्नास्ति, जीविषु तु भाज्यं, तद्यथा—गतीन्द्रियकाय-
योगकपायवेदलेश्यामम्यत्तज्ज्ञानदर्शनचारित्राहाहरोपयोगेषु त्रयो-
दशस्वनुयोगद्वारेषु यथामभवं मद्भूतरूपणा कर्तव्या । संख्या,
कियत्सम्यग्दर्शनं?, किं संख्येयमसंख्येयमनन्तमिति?, उच्यते,
असंख्येयानि सम्यग्दर्शनानि, मम्यग्दृष्टयस्त्वनन्ताः । क्षेत्रम्,
सम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे?, लोकस्यासंख्येयभागे । स्पर्शनम्,
सम्यग्दर्शनेन किं स्पृष्टम्?, लोकस्यासंख्येयभागः, मम्यग्दृष्टिना
सु सर्वलोक इति । अत्राह—मम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनयोः कः प्रतिवि-

शेष इति, उच्यते, अपायसद्व्ययतया मम्यग्दर्शनम्, अपाय आभिनि-
बोधिकं, तद्योगात्मम्यग्दर्शनं, तत् केवलिनो नास्ति, तस्मात् न
केवली मम्यग्दर्शनी, सम्यग्दृष्टिस्तु भवति । कालः. मम्यग्दर्शनं
कियन्तं कालमिति, अत्रोच्यते, तद् एकजीवेन नानाजीवैश्च परी-
क्ष्यं, तद्यथा—एकजीवं प्रति जघन्येनान्तमुद्धृतं, उत्कृष्टेन पदपृष्टिः
मागरोपमाणि माधिकानि, नानाजीवान् प्रति सर्वाद्वा । अन्त-
रम्, सम्यग्दर्शनस्य को विरहकालः?, एकं जीवं प्रति जघ-
न्येनान्तमुद्धृतं, उत्कृष्टेन उपार्धपुद्गलपरिवर्तः, नानाजीवान् प्रति
नास्त्यन्तरम् । भावः, सम्यग्दर्शनमौपशमिकार्दानां भावानां
कर्तमो भावः?, उच्यते, औदधिकपारिणामिकवर्जं त्रिषु भावेषु
भवति । अल्पबहुत्वम्, अत्राह—सम्यग्दर्शनानां त्रिषु भावेषु
वर्तमानानां किं तुल्यसंख्यत्वमाहोस्विदल्पबहुत्वमस्तीति, उच्यते,
सर्वलोकमौपशमिकं, ततः धायिकमसंख्येयगुणं, ततोऽपि, धा-
योपशमिकमसंख्येयगुणं, मम्यग्दृष्टयस्त्वनन्तगुणा इति । एवं

संभावानां नामादिभिर्न्यासं कृत्वा प्रमाणादिभिरभिगमः कार्यः॥
उक्तं मय्यग्दर्शनम्, ज्ञानं वक्ष्यामः—

मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम् ॥ ९ ॥

मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं अवधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं केवल-
ज्ञानमिन्येतन् मूलविधानतः पञ्चविधं ज्ञानं, प्रभेदास्त्वस्य
पुग्न्ताडक्ष्यन्ते ॥

नत्प्रमाणे ॥ १० ॥

नदंतपञ्चविधमपि ज्ञानं द्वे प्रमाणे भवतः, परोक्षं प्रत्यक्षं च ॥

आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥

आदौ भवमाद्यं, आद्ये श्वक्रमप्रामाण्यान् प्रथमद्वितीये ज्ञा-
म्भि, तदंशमाद्ये मतिज्ञानश्रुतज्ञाने परोक्षं प्रमाणं भवतः, कुतः?,
निमित्तापेक्षन्वान्, अपायमद्वय्यतया मतिज्ञानं, तदिन्द्रियानिन्द्रि-
यनिमित्तमिति वक्ष्यते, तर्पुक्षकन्यापरोपदेगजत्वाच्च श्रुतज्ञानम् ॥

प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥

मतिश्रुताभ्यां यदन्यत् त्रिविधं ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति ।
कुतः ?, अतीन्द्रियत्वात्, प्रमीयन्तेऽर्थास्तैरिति प्रमाणानि,
अत्राह—इह अवधारितं 'द्वे एव प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे' इति, अनु-
मानोपमानागमार्थापत्तिमम्भवाभावानपि च प्रमाणातीति केचि-
न्मन्यन्ते 'तत्कथमेतदिति, अत्रोच्यते, सर्वाण्येतानि मतिश्रुत-
योरन्तर्भूतानि, इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तत्वात्, किंचान्यत्—
अप्रमाणान्येव वा, कुतः?, मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद्विपरीतोपदेशाच्च,
मिथ्यादृष्टेर्हि मतिश्रुतावधयो नियतमज्ञानमेवेति वक्ष्यते, नय-
वादान्तरेण तु यथा मतिश्रुतविकल्पज्ञानि भवन्ति तथा परस्ता-
द्वक्ष्यामः॥ अत्राह—उक्तं भवता मत्यादीनि ज्ञानानि उद्दिश्य तानि
विधानतो लक्षणतश्च परस्ताद् विस्तरेण वक्ष्याम इति, तदुच्य-
तामिति, अत्रोच्यते—

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽऽभिनिबोध

इत्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥

मतिज्ञानं स्मृतिज्ञानं मंज्ञानं चिन्ताज्ञानं आभिनिबोधिक-
ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥ १४ ॥

तद्-एतन्मतिज्ञानं द्विविधं भवति-इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रिय-
निमित्तं च, तत्रेन्द्रियनिमित्तं स्पर्शनादीनां पञ्चानां स्पर्शादिपु-
पन्नभ्येन स्वविषयेषु, अनिन्द्रियनिमित्तं मनोवृत्तिरोषज्ञानं च ।

अत्रग्रहेद्वापायधारणाः ॥ १५ ॥

तदेतन्मतिज्ञानमभयनिमित्तमप्येकग्रथतुर्भिधं भवति, तद्यथा-
अत्रग्रह ईहा अपायो धारणा चेति, तत्राव्यक्तं यथाम्बुमिन्द्रियवि-
पयणामालोचनाधारणमत्रग्रहः, अत्रग्रहो ग्रहणमालोचनमया-
रणमित्यनर्थान्तरम् । अत्रगृहीते विषयाथकंदेशच्छपानुगमनं
निश्चयविशेषजिज्ञासा ईहा, ईहा ऊहा तर्कः परीक्षा विचारणा
जिज्ञासेत्यनर्थान्तरम् । अत्रगृहीते त्रिषये मय्यगम्यगिति गुण-
दोषविचारणाध्ययमायापनोदोऽपायः, अपायोऽपगमः अपनोदः

अपव्याधः अपेतमपगतमपविद्वमपनुचमित्यनर्थान्तरम् । धारणा
प्रतिपत्तिर्यथास्वं मत्यनस्थानमनधारणं च, धारणा प्रतिपत्तिरन-
धारणमनस्थानं निश्चयोऽनगमः अनबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥

बहुबहुविधक्षिप्रानिश्चितानुक्तश्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥

अत्रग्रहादयश्चत्वारो मतिज्ञानविभागा एषां ब्रह्महादीनाम-
र्थानां सेतराणां भवन्त्येकशः, सेतराणामिति सप्रतिपक्षाणामि-
त्यर्थः, ब्रह्मगृह्णाति अल्पमगृह्णाति बहुविधमगृह्णाति एरुवि-
धमगृह्णाति क्षिप्रमगृह्णाति चिरंणामगृह्णाति अनिश्चिनमगृह्णाति
निश्चितमगृह्णाति अनुक्तमगृह्णाति उक्तमगृह्णाति ध्रुममगृ-
ह्णाति अध्रुममगृह्णाति, इत्येवमीहादीनामपि विधात् ॥

अर्थस्य ॥ १७ ॥

अत्रग्रहादयो मतिज्ञानविकल्पा अर्थस्य भवन्ति ॥

व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥ १८ ॥

व्यञ्जनस्यावग्रह एव भवति, नेहादयः, एवं द्विविधोऽवग्रहो,

(द्वितीयं) यजनस्य अर्थस्य च, ईहादयस्त्वरथस्यैव ॥
न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥

चक्षुषा नोऽन्दिरेण च ज्यञ्जनाग्रहो न भवति, चक्षुर्भिरिन्द्रियैः श्रेष्ठभवतीत्यर्थः, एतमेतन्मतिज्ञानं द्विप्रियं चक्षुर्प्रियं अष्टाविंशतिप्रियं अष्टपष्ट्युत्तरशतविधं पद्मत्रिंशत्प्रियं च भवति ॥
अत्राह-शृङ्गीमन्मान्मतिज्ञानम्, अथ श्रुतज्ञानं किमिति?, श्रोत्रोत्पन्ने—

श्रुतं मतिप्रियं ज्ञानेकद्वादशभेदम् ॥ २० ॥

श्रुतज्ञानं मतिज्ञानपूर्वकं भवति, श्रुतमाप्तमचनमागम उपदेष्टव्येतिषमाज्ञायः प्रत्यक्षेण विनमचनमित्यनर्थान्तरम्, तद्विधिमन्त्राचार्यभक्त्यनिरिष्टं च, तन्पुनरनेकविधं द्वादशविधं च यथागच्छयम् ॥
अहमगम्यमनेकविधम्, तत्रथा—यामायिकं चक्षुर्प्रियं स्वतो मन्त्रेण प्रतिक्रमणं मायानुमर्गः प्रत्यागयानं दर्शनकालिक उच्यते ॥
गत्यायाः दद्याः मन्त्रयमहासौ निशीथमृषिभाषितान्येवमादि ।

अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधम्, तद्यथा—आचारः सूत्रकृतं स्थानं गमनायः व्याख्याप्रज्ञप्तिः ज्ञातधर्मकथा उपामकाध्ययनदशाः अन्तःकृद्दशाः अनुत्तरौपपातिरुद्दशाः प्रश्नव्याकरणं विषाकरुद्दशं दृष्टिपात इति ॥ अत्राह—मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति?, अत्रोन्यते—उत्पन्नाविनष्टार्थग्राहकं मास्प्रतकालविषयं मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं तु त्रिमालप्रियं उत्पन्नविनष्टानुत्पन्नार्थग्राहकम् ।

अत्राह—शृङ्गीमो मतिश्रुतयोर्नानात्वम्; अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधमनेकद्वादशविधमिति किंकृतः प्रतिविशेष इति?, अत्रोन्यते—प्रकृत्यविशेषाद्वैविध्यम्, यद्भगवद्भिः सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः परमपिभिरर्हद्भिः तस्माभाव्यात् परमशुभस्य च प्रवचनप्रतिष्ठापनफलस्य तीर्थकरनामरूपेणोऽनुभानादुक्तं भगवच्छिष्यैरतिशयवद्भिरुत्तमातिशययागुद्विसंपन्नैर्गणधरैर्दृष्ट्य तदङ्गप्रविष्टम्, गणधरानन्तर्यादिभिस्त्वत्यन्तविशुद्धानामैः परमप्रकृष्टाङ्गमतिशक्तिभिः राचार्यैः कालसहननायुर्दोषाटल्पशक्तीना शिष्याणामनुग्रहाय य

त्प्रोक्तं तदङ्गवाह्यमिति । मयज्ञप्रणीतत्वादानन्त्याच्च ज्ञेयस्य शु-
 तज्ञानं मतिज्ञानान्महाविषयम्, तस्य च महाविषयत्वात् तांस्ता-
 नर्थानधिकृत्य प्रकरणममाप्त्यपेक्षमज्ञोपाङ्गनानात्वम् । किं चान्यत्-
 मुखग्रहणधारणविज्ञानानपोहप्रयोगार्थं च, अन्यथा ह्यनिबद्धमज्ञो-
 पाङ्गशः समुद्रप्रतरणवदुरध्यवसेयं स्यात्, एतेन पूर्वाणि वस्तूनि
 प्राभृतानि प्राभृतप्राभृतानि अध्ययनान्युद्देशाच्च व्याख्यातः ॥
 अत्राह-मतिश्रुतयोस्तुल्यविषयत्वं वक्ष्यति 'द्रव्येष्वमवर्षययि-
 ष्वि'ति, तस्मादेकत्वमेवास्त्विति, अत्रोच्यते-उक्तमेतत् 'साम्प्र-
 त्कालविषयं मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं तु त्रिकालविषयं विशुद्धतरं' चे'ति,
 किं चान्यत्-मतिज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमात्मनो इस्वाभा-
 व्यात्पारिणामिकम्, श्रुतज्ञानं तु तत्पूर्वकमाप्तोपदेशाद्भवतीति ॥
 अत्राह-उक्तं श्रुतज्ञानम्, अथात्रविज्ञानं किमिति?, अत्रोच्यते-
 द्विविधोऽवधिः ॥ २१ ॥

भवप्रत्ययः क्षयोपशमनिमित्तश्च ॥ तत्र-

भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ॥ २२ ॥

नारकाणां देवानां च यथास्यं भवप्रत्ययमवधिज्ञानं भवति,
 भवप्रत्ययं भवहेतुकं भवनिमित्तमित्यर्थः, तेषां हि भवोत्पत्तिरेव
 तस्य हेतुर्भवति, पक्षिणामाकाशगमनवत्, न शिक्षा न तप इति ॥
 यथोक्तनिमित्तः पङ्क्तिरूपः शेषाणाम् ॥ २३ ॥

यथोक्तनिमित्तः क्षयोपशमनिमित्त इत्यर्थः, तदेतदवधिज्ञानं
 क्षयोपशमनिमित्तं पङ्क्तिं भवति शेषाणां, शेषाणामिति नारक-
 देवेभ्यः शेषाणां तिर्यग्योनिजानां मनुष्याणां च, अवधिज्ञाना-
 वरणीयस्य कर्मणः क्षयोपशमाभ्यां भवति पङ्क्तिश्च, तद्यथा-
 अनानुगामिकं आनुगामिकं हीयमानकं वर्धमानकं अनवस्थितं
 अवस्थितमिति, तत्रानानुगामिकं यत्र क्षेत्रे स्थितस्योत्पन्नं ततः
 प्रच्युतस्य प्रतिपतति, प्रश्नादेशुरूपज्ञानवत् । आनुगामिकं यत्र
 क्वचिदुत्पन्नं क्षेत्रान्तरगतस्यापि न प्रतिपतति, भास्करप्रकाशवत्
 घटरक्तभाववच्च । हीयमानकं असंख्येयेषु दीपेषु समुद्रेषु पृथि-

त्रीषु निमित्तेषु निर्यगूर्ध्वमधो यदुत्पन्नं क्रमजः संक्षिप्यमाणं प्रतिपत्ति आ अहुलासंख्येयभागात्, प्रतिपत्तयेव वा, परिच्छिन्नैरन्यनोपादानसंतत्यग्निजिखावत् । वर्धमानकं यदहुलस्यासंख्येयभागादिपृत्पन्नं वर्धते आ सर्वलोकात्, अथरोत्तरारणिनिर्मथनोत्पन्नोपात्तशुक्लोपचीयमानाधीयमानेन्धनराशयशिवत् । अनवस्थिनं हीयते वर्धते च वर्धते हीयते च प्रतिपत्ति चोत्पद्यते चेति पुनः पुनर्धर्मिवत् । अवस्थितं यावति क्षेत्रे उत्पन्नं भवति ततो न प्रतिपत्तया कंबलप्राप्तः आ भवधयाद्वा जात्यन्तरस्थायि वा भवति लिङ्गवत् ॥ उक्तमवधिज्ञानं, मनःपर्यायज्ञानं वक्ष्यामः—

ऋजुचिपुलमती मनःपर्यायः ॥ २४ ॥

मनःपर्यायज्ञानं द्विविधं—ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं च ॥ अत्राह—कोऽनयोः प्रतिविशेष इति ?, अत्रोच्यते—

विशुद्धप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २५ ॥

विशुद्धिकृतश्चाप्रतिपातकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः, तद्यथा—ऋजुमतिमनःपर्यायाद्विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतरं, किंचान्यत्—ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं प्रतिपत्तत्यपि भूयो, विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं तु न प्रतिपत्तीति ॥ अत्राह—अथावधिमनःपर्यायज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति ?, अत्रोच्यते—

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः ॥ २६ ॥

विशुद्धिकृतः क्षेत्रकृतः स्वामिकृतो विषयकृतश्चानयोर्विशेषो भवत्यवधिमनःपर्यायज्ञानयोः, तद्यथा—अवधिज्ञानान्मनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतरम्, यावन्ति हि रूपीणि द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते तानि मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि मनोगतानि जानीते, किंचान्यत्—क्षेत्रकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः, अवधिज्ञानमहुलस्वासंख्येयभागादिपृत्पन्नं भवत्या सर्वलोकात्, मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यक्षेत्र एव भवति नान्यक्षेत्र इति । किंचान्यत्, स्वामिकृतश्चानयोः प्रतिविशेष इति, अवधिज्ञानं संयतस्य असंयतस्य वा

मंगलिषु भवति, मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यसंपत्स्येव भवति,
नान्यस्य । किंचान्यत्, विषयकृतथानयोः प्रतिविशेषः,
रूपिद्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्वविषयनिबन्धो भवति, तदनन्तभागे
मनःपर्यायस्येति ॥ अत्राह-उक्तं मनःपर्यायज्ञानम्, अथ केव-
लज्ञानं किमिति, अत्रोच्यते, केवलज्ञानं दृश्येऽध्याये वक्ष्यते,
मोहक्षयाद् ज्ञानदर्शनाद्यरणान्तरायाक्षयाच्च केवलमिति ॥ अत्राह-
एषां मतिज्ञानादीनां ज्ञानानां कः कस्य विषयनिबन्ध इति,
अत्रोच्यते-

मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २७ ॥

मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्विषयनिबन्धो भवति सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्या-
येषु, तान्यां हि सर्वाणि द्रव्याणि जानीते, न तु सर्वैः पर्यायैः ।

रूपिष्ववधेः ॥ २८ ॥

रूपिष्वेव द्रव्येष्वविज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति असर्वपर्या-
येषु, सुविशुद्धेनाप्यवधिज्ञानेन रूपीण्येव द्रव्याण्यवधिज्ञानी

जानीते, तान्यपि न सर्वैः पर्यायैरिति ॥

तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ॥ २९ ॥

यानि रूपाणि द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते ततोऽनन्तभागे
मनःपर्यायस्य विषयनिबन्धो भवति, अवधिज्ञानविषयस्यानन्त-
भागं मनःपर्यायज्ञानी जानीते, रूपिद्रव्याणि मनोरहस्यविचारग-
तानि च मानुषक्षेत्रपर्यायानि विशुद्धतराणि चेति ॥

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥ ३० ॥

सर्वद्रव्येषु सर्वपर्यायेषु च केवलज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति,
तद्वि सर्वभावग्राहकं संभिन्नलोकालोकविषयं, नातः परं ज्ञान-
मस्ति, न च केवलज्ञानविषयात्परं किंचिदन्यज्ज्ञेयमस्ति, केवलं
परिपूर्णं समग्रमसाधारणं निरपेक्षं विशुद्धं सर्वभावज्ञापकं लोका-
लोकविषयमनन्तपर्यायमित्यर्थः ॥ अत्राह-एषां मतिज्ञानादीनां
युगपदेकस्मिन् जीवे कति भवन्तीति, अत्रोच्यते-
एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः ॥ ३१ ॥

एषां मत्यादीनां ज्ञानानामादित एकादीनि भाज्यानि युगप-
 देकमिन् नीय आ चतुर्भ्यः, कस्मिंश्चिद्भवे मत्यादीनामेकं भवति,
 कस्मिंश्चिद्भवे द्वे भवतः, कस्मिंश्चिद्भवे भवन्ति, कस्मिंश्चिच्चत्वारि
 भवन्ति, श्रुतज्ञानस्य तु मतिज्ञानेन नियतः सहभासस्तत्पूर्वकत्वात्,
 यस्य श्रुतज्ञानं तस्य नियतं मतिज्ञानं, यस्य तु मतिज्ञानं तस्य
 श्रुतज्ञानं स्यादा न वेति ॥ अत्राह—अथ केवलज्ञानस्य पूर्वमिति-
 ज्ञानादिभिः किं महभावो भवति ? नेत्युच्यते, केचिदाचार्या
 व्यानक्षते-नाभावः, किं तु तदभिभूतत्वात्किञ्चित्कराणि भवति
 इन्द्रियस्य, यथा वा व्यञ्जे नभमि आदित्य उदिते भूरितेजसि
 भूरितेजस्यत्वादादित्येनाभिभूतान्यन्तेजांमि ज्वलनमणिचन्द्र-
 क्षत्रप्रभृतीनि प्रकाशनं प्रत्यकिञ्चित्कराणि भवन्ति तद्वदिति,
 ऋषिदप्याहुः—अपायमद्रव्यतया मतिज्ञानं, तत्पूर्वकं श्रुतज्ञा-
 नम्, अचधिज्ञानमनःपर्यायज्ञाने च रूपिद्रव्यविषये, तस्मान्नैतानि
 केवलिनः मन्वीति । किंचान्यत्—मतिज्ञानादिषु चतुर्षु पर्याये-

णोपयोगो भवति, न युगपत्, संभिन्नज्ञानदर्शनस्य तु भगवतः
 केवलिनो युगपत्सर्वभावग्राहके निरपेक्षे केवलज्ञाने केवलदर्शने
 चानुममयमुपयोगो भवति । किंचान्यत्—क्षयोपशमजानि चत्वारि
 रि ज्ञानानि पूर्वाणि, क्षयादेव केवलं, तस्मान्न केवलिनः शेषाणि
 ज्ञानानि सन्तीति ॥

मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥ ३२ ॥

मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानमिति, विपर्ययश्च भवत्यज्ञानं
 चेत्यर्थः, ज्ञानविपर्ययोऽज्ञानमिति । अत्राह—तदेव ज्ञानं तदेवाज्ञा-
 नमिति, यत्तु छायाऽऽस्तयवच्छीतोष्णवच्च तदत्यन्तविरुद्धमिति,
 अत्रोच्यते, मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद्विपरीतग्राहकत्वमेतेषां, तस्माद-
 ज्ञानानि भवन्ति, तद्यथा—मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानमिति,
 अवधिधिपरीतो विभङ्ग इत्युच्यते ॥

अत्राह—उक्तं भवता सम्यग्दर्शनपरिगृहीतं मत्यादिज्ञानं भव-
 ति, अन्यथाऽज्ञानमेवेति, मिथ्यादृष्टयोऽपि च भव्याद्याभन्याथे-

आद्यशब्दो द्वित्रिभेदो ॥ ३५ ॥

आद्य इति सूत्रक्रमप्रामाण्यान्नैगममाह, स द्विभेदो-देशपरिक्षेपी सर्वपरिक्षेपी चेति, शब्दस्त्रिभेदः-साम्प्रतः समभिरूढ एवम्भूत इति । अत्राह-किमेपां लक्षणमिति, अत्रोच्यते, निगमेपु येऽभिहिताः शब्दास्तेषामर्थः शब्दार्थपरिज्ञानं च देशसमग्रग्राही नैगमः, अर्थानां सर्वकदेशसंग्रहणं संग्रहः, लोकिकसम उपचारग्रायो विस्तृतार्थो व्यग्रहारः, सतां साम्प्रतानामर्थानामभिधानपरिज्ञानमृजुसूत्रः, यथार्थाभिधानं शब्दः, नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थे प्रत्ययः साम्प्रतः, सत्स्वर्थेष्वसंक्रमः समभिरूढः, व्यञ्जनार्थयोरिवम्भूत इति ॥

अत्राह-उद्दिष्टा भवता नैगमादयो नयाः, तन्नया इति कः पदार्थ इति, अत्रोच्यते, नयाः प्रापकाः कारकाः साधका निर्वर्तका निर्भासका उपलम्भका व्यञ्जका इत्यनर्थान्तरम् । जीवादीन् पदार्थान्नयन्ति प्राप्नुवन्ति कारयन्ति साधयन्ति निर्वर्तयन्ति

न्द्रियनिमित्तानविपरीतान् स्वशब्दीनुपलभन्ते उपदिशन्ति च स्वर्गं स्वर्ग इति रसं रम इति, एवं शेषान्, तत्कथमेतदिति, अत्रोच्यते, तेषां हि विपरीतमेतद्भवति ।

सदस्तोरविशेषाद्यहच्छोपलब्धेरुमत्तवत् ॥ ३३ ॥

यथोन्मत्तः कर्मोदयादुपहतेन्द्रियमतिविपरीतग्राही भवति, सोऽधं गौरित्यध्यवस्यति गां चाध इति लोष्टं सुवर्णमिति सुवर्णं लोष्ट इति लोष्टं च लोष्ट इति सुवर्णं सुवर्णमिति, तस्यैवमविशेषेण लोष्टं सुवर्णं सुवर्णं लोष्टमिति विपरीतमध्यवस्यतो नियतमज्ञानमेव भवति, तद्वन्मिथ्यादर्शनोपहतेन्द्रियमतेर्मतिथुतावधयोऽप्यज्ञानं भवन्ति ॥ उक्तं ज्ञानं, चारित्रं नवमेऽध्याये वक्ष्यामः, प्रमाणे बोक्ते, नयान् वक्ष्यामः, तद्यथा—

नैगमसंग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दा नयाः ॥ ३४ ॥

नैगमः संग्रहो व्यवहार क्रजुसूत्रः शब्द इत्येते पञ्च नया भवन्ति, तत्र—

निर्भययन्ति उपलभ्यन्ति व्यञ्जयन्तीति नयाः ॥ अत्राह-
 क्रिमेने तन्त्रान्तरीया वादिन आहोस्वित्त्वन्त्रा एव चोदकपश-
 ग्राहिणो मतिभेदेन विप्रधाविता इति, अत्रोच्यते, नैते तन्त्रान्त-
 रीया नापि स्वतन्त्रा मतिभेदेन विप्रधाविताः, ज्ञेयस्य त्वर्थस्या-
 ध्यवमायान्तराण्येतानि, तद्यथा-घट इत्युक्ते योऽसौ चेष्टाभिर्निवृत्त
 ऊर्ध्वकुण्डलौष्ठयतदृत्तग्रीवोऽधस्तात्परिमण्डलो जलादीनामाहर-
 णधारणमर्थ उत्तरगुणनिर्वर्तनानिवृत्तो द्रव्यविशेषः, तस्मिन्नेक-
 म्भिन् विशेषयति तज्जातीयेषु वा सर्वेष्वविशेषात्परिज्ञानं नैगम-
 नयः, एकस्मिन्वा बहुषु वा नामादिविशेषितेषु साम्प्रतातीताना-
 गतेषु घटेषु संप्रत्ययः संग्रहः, तेज्वेव लौकिकपरीक्षकग्राह्येषूपचार-
 गम्येषु यथास्थूलार्थेषु संप्रत्ययो व्यवहारः, तेज्वेव सत्सु साम्प्रतेषु
 संप्रत्यय-ऋजुसूत्रः, तेज्वेव साम्प्रतेषु नामादीनामन्यतमग्राहिषु
 प्रसिद्धपूर्वकेषु घटेषु संप्रत्ययः साम्प्रतः शब्दः, तेषामेव साम्प्र-
 तानामध्यवसायासंक्रमो-वितर्कध्यानवत्-समभिरूढः, तेषामेव

व्यञ्जनार्थयोरन्योऽन्यापेक्षार्थग्राहित्वमेवम्भूत इति ॥

अत्राह-एवमिदानीमेकस्मिन्नर्थेऽध्यवसायनानात्वात् ननु विप्र-
 तिपत्तिप्रसङ्ग इति, अत्रोच्यते, यथा सर्वमेकं सदविशेषात्, सर्वं
 द्वित्वं जीवाजीवात्मकत्वात्, सर्वं त्रित्वं द्रव्यगुणपर्यायावरोधात्,
 सर्वं चतुष्टयं चतुर्दर्शनविंपयावरोधात्, सर्वं पञ्चत्वमस्तिक्कायावरोधा-
 त्, सर्वं षट्त्वं षड्द्रव्यावरोधादिति, यथैता न विप्रतिपत्तयः अथ
 चाध्यवसायस्थानान्तराण्येतानि, तद्वन्नयत्रादा इति । किंचान्यत्,
 यथा मतिज्ञानादिभिः पञ्चभिर्ज्ञानैर्मादीनामस्तिक्कायानामन्यत-
 मोऽर्थः पृथक् पृथगुपलभ्यते पर्यायविशुद्धिविशेषादुत्कृषेण, न च
 ता विप्रतिपत्तयः, तद्वन्नयत्रादाः, यथा वा प्रत्यक्षानुमानोपमाना-
 त्तवचनैः प्रमाणैरेकोऽर्थः प्रमीयते स्वविषयनियमात् न च ता
 विप्रतिपत्तयो भवन्ति, तद्वन्नयत्रादा इति, आह च-नैगमशब्दा-
 र्थानामेकानेकार्थनयगमापेक्षः । देशसमग्रग्राही व्यवहारी नैगमो
 ज्ञेयः ॥१॥ यत् संगृहीतवचनं सामान्ये देशतोऽथ च विशेषे ।

तत्तत्ग्रहनयनियतं ज्ञानं विद्यान्नयविधिः ॥ २ ॥ समुदायव्य-
 त्तयाकृतिमत्तासंज्ञादिनिश्चयापेक्षम् । लोकोपचारनियतं व्यवहार
 विस्तृतं विधात् ॥ ३ ॥ माग्गतविषयग्राहकृजुल्लवन्नयं समासतो
 निधात् । विद्यायथार्थशब्दं विशेषितपदं तु शब्दनयम् ॥ ४ ॥ इति ॥

अत्राह-अथ जीवो नोजीवः अजीवो नोजीव इत्याकारिते
 केन नयेन कोऽर्थः प्रतीयत इति, अत्रोन्यते, जीन इत्याकारिते
 नैगमदेशसंग्रहव्यवहारजुल्लवत्ताम्रतसमभिरूढैः पञ्चस्वपि गतिप्य
 न्यतमो जीव इति प्रतीयते, कस्मात्?, एते हि नया जीवं प्रत्यौ-
 पशमिरादियुक्तभागग्राहिणः, नोजीव इत्यजीवद्रव्यं जीवस्य वा
 देशप्रदेशौ, अजीन इत्यजीनद्रव्यमेव, नोजीन इति जीव एव
 तस्य वा देशप्रदेशाविति । एवम्भूतनयेन तु जीन इत्याकारिते
 भवस्थो जीवः प्रतीयते, कस्मात्?, एष हि नयो जीनं प्रत्यौद-
 यिकभावग्राहक एव, जीनतीति जीवः, प्राणिति प्राणान् धारयती-
 त्यर्थः, तच्च जीननं सिद्धे न विद्यते, तस्माद्भवस्थ एव जीन इति,

नोजीन इत्यजीवद्रव्यं सिद्धो वा, अजीव इत्यजीवद्रव्यमेव,
 नोजीव इति भवस्थ एव जीन इति, समग्रार्थग्राहित्याच्चास्य
 नयस्य नानेन देशप्रदेशौ गृह्येते, एवं जीवौ जीवा इति द्वित्व-
 हुत्वाकारितेष्वपि, सर्वसंग्रहेण तु जीनो नोजीन अजीवो नोजीवः
 जीनौ नोजीवौ अजीवौ नोजीवौ इत्येकद्वित्वाकारितेषु शून्यम्,
 कस्मात्?, एष हि नयः संख्यानन्त्याजीनानां बहुत्वमेवेच्छति
 यथार्थग्राही, शेपास्तु नया जात्यपेक्षमेकस्मिन् बहुत्वचत्वं बहुपु
 च बहुत्वचनं सर्वाकारितग्राहिण इति, एतं सर्वभावेषु नयवादा-
 धिगम कार्यः ॥

अत्राह-अथ पञ्चाना ज्ञानानां सविपर्ययाणां कानि को नयः
 श्रयते इति?, अत्रोन्यते, नैगमादयस्त्रयः सर्वाण्यष्टौ श्रयन्ते,
 ऋजुल्लवन्नयो मतिज्ञानमत्यज्ञानमर्जानि पद, अत्राह-कस्मान् मति
 सविपर्ययां न श्रयत इति?, अत्रोच्यते, श्रुतस्य सविपर्ययस्योप-
 ग्रहत्वात् । शब्दनयस्तु द्वे एव श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते, अत्राह-

कस्मान्नेतराणि श्रयत इति, अत्रोच्यते, मल्यमधिमनःपर्यायाणां श्रुतस्योपग्राहकत्वात्, चेतनाज्ञस्वामाख्याच्च सर्वजीवानां नास्य रुचिन् मिथ्यादृष्टिरज्ञो जीवो विद्यते, तस्मादपि विपर्ययान्न श्रयत इति, अतश्च श्रुत्युद्धानुमानोपमानाप्तचनानामपि ग्रामाण्यमभ्यनु-
 ज्ञायत इति, आह च- विज्ञाप्यैकार्थपदान्यर्थपदानि च विधानमिष्टं च । विन्यस्य परिक्षेपाद्यैः परीक्ष्याणि तत्त्वानि ॥१॥ ज्ञानं सवि-
 पर्यासं त्रयः श्रयन्त्यादितो नयाः सर्वम् । मग्यगृहेक्षनिं मिथ्यादृ-

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अत्राह-उक्तं मयता जीवादीनि तत्त्वानीति, तत्र को जीवः
 कथंलक्षणो वेति ?, अत्रोच्यते—

औपशमिकरुक्षायिकौ भावौ मिथश्च जीवस्य
 स्वतत्त्वमौदयिकपरिणामिकौ च ॥ १ ॥

श्रेविपर्यामः ॥२॥ ऋजुमूत्रः पद् श्रयते मतेः श्रुतोपग्रहादनन्यत्वात् ।
 श्रुतकैमले तु शब्दः श्रयते नान्यच्छ्रुताङ्गत्वात् ॥३॥ मिथ्यादृष्ट्य-
 ज्ञाने न श्रयते नास्य कश्चिदज्ञोऽस्ति । ज्ञस्वामाख्याद् जीवो मिथ्या-
 दृष्टिर्न चाप्यज्ञः ॥४॥ इति नयवादाधिनाः कचिद्विरुद्धा इत्यथ च
 विशुद्धाः । लौकिकविपयातीतालक्ष्यज्ञानार्थमधिगम्याः ॥५॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽहत्प्रवचनसंग्रहे
 प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

औपशमिकः क्षायिकः धायोपशमिक औदयिकः परिणा-
 मिक इत्येते पञ्च भावा जीवस्य स्वतत्त्वं भवन्ति ।

द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रिंशेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥
 एते औपशमिकादयः पञ्च भावा द्विनवाष्टादशैकविंशतित्रि-

भेदा भवन्ति, तद्यथा-औपशमिको द्विभेदः क्षायिको ननभेदः
 क्षायोपशमिकोऽष्टादशभेदः औदयिक एकविंशतिभेदः पारिणा-
 मिरुस्त्रिभेद इति, यथाक्रममिति येन सूत्रक्रमेणात ऊर्ध्वं वक्ष्यामः।

सम्यक्तवचारित्रे ॥ ३ ॥

सम्यक्त्यं चारित्रं च द्वावौपशमिको भावौ भवत इति ।

ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥४॥

ज्ञानं दर्शनं दानं लाभो भोग उपभोगो वीर्यमित्येतानि च
 सम्यक्तवचारित्रे च नव क्षायिका भावा भवन्तीति ।

ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः

सम्यक्तवचारित्रसंगमासंगमाश्च ॥ ५ ॥

ज्ञानं चतुर्भेदं-मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञान-
 मिति, अज्ञानं त्रिभेदं-मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानमिति, दर्शनं
 त्रिभेदं-चक्षुदर्शनमथक्षुदर्शनमवधिदर्शनमिति, लब्धयः पञ्चविधा
 --दानलब्धिरालम्बिधौगालम्बिधोरुपभोगलम्बिधौवीर्यलम्बिधिरिति,

सम्यक्त्यं चारित्रं संगमासंगम इत्येतेऽष्टादश क्षायोपशमिका भावा
 भवन्तीति ।

गतिकपायलिङ्गमिथ्यादर्शनाज्ञानासंगयतासिद्धत्वले-
 द्याश्चतुस्त्र्येकैकैकपञ्चभेदाः ॥ ६ ॥

गतिश्चतुर्भेदा नारक्तैर्यग्योनमनुष्यदेवा इति, कपायश्चतुर्भेदः
 क्रोधी मानी मायी लोभीति, लिङ्गं त्रिभेदं-स्त्री पुमान्पुंसकमिति,
 मिथ्यादर्शनमेकभेदं मिथ्यादृष्टिरिति, अज्ञानमेकभेदमज्ञानीति,
 अंगयतत्वमेकभेदमसंगयतोऽविरत इति, एकभेदमसिद्धत्वमिति,
 लेश्याः पञ्चभेदाः-कृष्णलेश्या नीललेश्या कापोतलेश्या तेजो-
 लेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या, इत्येते एकविंशतिरौदयिकभावा
 भवन्ति ।

जीवभव्याभन्यत्वादीनि च ॥ ७ ॥

जीवत्वं भव्यत्वमभव्यत्वमित्येते त्रयः पारिणामिका भावा
 भवन्तीति, आदिग्रहणं किमर्थमिति?, अत्रोच्यते, अस्त्वमन्यत्वं

कर्तृत्वं भोक्तृत्वं गुणवचनमवर्गत्वमनादिकर्मन्तानवद्भूत्वं ग्रदे-
शत्वमरूपत्वं नित्यत्वमित्येवमादयोऽप्यनादिपारिणामिका जीव-
स्य भावा भवन्ति, धर्मादिभिस्तु समाना इत्यादिग्रहणेन सूचि-
ताः, ये जीवस्यैव वैशेषिकास्ते स्वशब्देनोक्ता इति, एते पञ्च
भावास्त्रिपञ्चाशद्भेदा जीवस्य स्वतत्त्वं भवन्ति, अस्तित्वादयश्च ॥

किञ्चान्यत्—

उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥

उपयोगो लक्षणं जीवस्य भवति ।

स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥

स उपयोगो द्विविधः—साकारोऽनाकारश्च, ज्ञानोपयोगो दर्श-
नोपयोगश्चेत्यर्थः, स पुनर्यथासङ्ख्यमष्टचतुर्भेदो भवति, ज्ञानोप-
योगोऽष्टविधः, तद्यथा—मतिज्ञानोपयोगः श्रुतज्ञानोपयोगः अवधि-
ज्ञानोपयोगो मनःपर्यायज्ञानोपयोगः केवलज्ञानोपयोगो मत्त-
ज्ञानोपयोगः श्रुताज्ञानोपयोगो विभङ्गज्ञानोपयोग इति, दर्शनो-

पयोगश्चतुर्भेदः, तद्यथा—चक्षुर्दर्शनोपयोगः अचक्षुर्दर्शनोपयोगः
अवधिदर्शनोपयोगः केवलदर्शनोपयोग इति ।

संसारिणो मुक्ताश्च ॥ १० ॥

ते जीवाः समासतो द्विविधा भवन्ति—संसारिणो मुक्ताश्च,
किञ्चान्यत्—

समनस्कामनस्काः ॥ ११ ॥

समासतस्ते एव जीवा द्विविधा भवन्ति—समनस्काश्च अम-
नस्काश्च, तान् परस्ताद्वक्ष्यामः ॥

संसारिणस्त्रसस्थावराः ॥ १२ ॥

संसारिणो जीवा द्विविधा भवन्ति—त्रसाः स्थावराश्च ॥ तत्र
पृथिव्यव्यवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥

पृथिवीकायिका अप्कायिका वनस्पतिकायिका इत्येते त्रिवि-
धाः स्थावरा जीवा भवन्ति, तत्र पृथिवीकायोऽनेकविधः शुद्ध-
पृथिवीशर्कराबालुकादिः, अप्कायोऽनेकविधो हिमादिः, वनस्प-

निकायोऽनेकविधः शैल्लादिः ॥

तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसाः ॥ १४ ॥

तेजःसायिका अङ्गारादयः, वायुसायिका उत्कलिकादयः,
द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रिया इत्येते त्रसा भवन्ति,
मंगारिणस्त्रिमाः स्यावरा इत्युक्ते एतदुक्तं भवति-मुक्ता नैव त्रमाः
नेत्र स्यावरा इति ॥

पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥

पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति, आरम्भो नियमार्थः पडादिप्रतिषेधा-
र्थश्च, इन्द्रियं-इन्द्रलिङ्गमिन्द्रदिष्टमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमि
ति वा, इन्द्रो-जीवः सर्वद्रव्येष्वैश्वर्ययोगाद्विषयेषु वा परमैश्वर्य-
योगात् तस्य लिङ्गमिन्द्रियं, लिङ्गनात्सूचनात्प्रदर्शनादुपएम्भनाद्
व्यञ्जनाच्च जीवस्य लिङ्गमिन्द्रियम् ॥

द्विविधानि ॥ १६ ॥

द्विविधानीन्द्रियाणि भवन्ति-द्रव्येन्द्रियाणि भावेन्द्रियाणि

च । तत्र—

निर्वृत्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥

निर्वृतीन्द्रियमुपकरणेन्द्रियं च द्विविधं द्रव्येन्द्रियं, निर्वृतिः-
अङ्गोपाङ्गनामनिर्वृतिनीन्द्रियद्वाराणि कर्मविशेषमम्भृताः शरीर-
प्रदेशाः, निर्माणनामाङ्गोपाङ्गप्रत्यया मूलगुणनिर्वर्तनेत्यर्थः, उपक-
रणं बाह्यमभ्यन्तरं च, निर्वर्तितस्यानुपघातानुग्रहाभ्यामुपकरोति ॥

लब्धपुपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥

लब्धिः उपयोगश्च भावेन्द्रियं भवति, लब्धिर्नाम गतिजात्या-
दिनामकर्मजनिता तदावरणीयकर्मक्षयोपशमजनिता चेन्द्रिया-
श्रयकर्मोदयनिर्वृत्ता च जीवस्य भवति, सा पञ्चविधा, तद्यथा-
स्पर्शनेन्द्रियलब्धिः स्मनेन्द्रियलब्धिः प्राणेन्द्रियलब्धिः चक्षुरि-
न्द्रियलब्धिः श्रोत्रेन्द्रियलब्धिरिति ॥

उपयोगः स्पर्शादिषु ॥ १९ ॥

स्पर्शादिषु मतिज्ञानोपयोग इत्यर्थः, उक्तमेतद्-‘उपयोगो

लक्षणम्, उपयोगः प्रणिधानमायोगस्तद्भाषः परिणाम इत्यर्थः ।
एषा च मत्या निर्वात्तुपररणोपयोगी भवतः, सत्या च लब्धी
निर्वात्तुपररणोपयोगा भवन्ति, निर्वात्तुदीनामेकतराभावे विषया-
लोचनं न भवति । अत्राह-उक्तं भवता पञ्चेन्द्रियाणीति, तत्त्वानि
नानीन्द्रियाणि इति?, उच्यते—

स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि ॥ २० ॥

स्पर्शनं गमनं घ्राणं चक्षुः श्रोत्रमित्येतानि पञ्चेन्द्रियाणि ।

स्पर्शनरसगन्धचर्षणशब्दास्तेषामर्थः ॥ २१ ॥

एतेषामिन्द्रियाणामेते स्पर्शादयोऽर्था भवन्ति यथामह्यम् ।

शुभ्रमनिन्द्रियस्य ॥ २२ ॥

शुभ्रान द्विविधमनेरुडादयमिध नोइन्द्रियस्यार्थः॥ अत्राह-

उक्तं भवता प्रथिव्यन्वनस्पतितेजोनायो द्वीन्द्रियादश्च नम

जीवनिमायाः पञ्चेन्द्रियाणि चेति, तत्किं कस्येन्द्रियमिति ?,

अत्रोच्यते—

वाय्वन्तानामेकम् ॥ २३ ॥

पृथिव्यादीनां वाग्न्ताना जीवनिमायानामेकमेवेन्द्रियं,
सूत्रक्रमप्रामाण्यात्प्रथमं स्पर्शनमेवेत्यर्थः ॥

कृष्णिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामैकैकवृद्धानि ॥ २४ ॥

कृष्ण्यादीनां पिपीलिकादीना भ्रमरादीना मनुष्यादीनां च
यथामह्यमेकैकवृद्धानीन्द्रियाणि भवन्ति यथाक्रमम्, तद्यथा-
कृष्ण्यादीना अपादिक-नृपुरु-गण्डूपद-शङ्ख-शुक्ति-का-शम्भू-
का-जलू-का-प्रभृतीनामेकेन्द्रियेभ्यः पृथिव्यादिभ्य एकेन वृद्धे
स्पर्शनरसनेन्द्रिये भवतः, ततोऽप्येकेन वृद्धानि पिपीलिका-रोहि-
णिवा-उपचिक्का कुन्वु तुषुरुक नृगुग्धीज-कर्पीमास्थिका शतपद्भु-
त्यतरु-तणपत्र-काष्ठहारकप्रभृतीना त्रीणि स्पर्शनरसनघ्राणानि,
ततोऽप्येकेन वृद्धानि भ्रमर-गटर-सारङ्ग-मक्षिका-पुत्तिका-दंश-
मगरु-वृश्चिक-नन्दावर्त कीट-पतङ्गादीना, मत्स्योरगभुजङ्ग-
पक्षि चतुष्पदानां मर्षपा च नारकमनुष्यदेवाना पञ्चेन्द्रियाणीति ॥

विश्रेणिर्न भवतीति गतिनियम इति ।

अविग्रहा जीवस्य ॥ २८ ॥

सिध्यमानगतिर्जीवस्य नियतमविग्रहा भवतीति ॥

विग्रहवती च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ॥ २९ ॥

जात्यन्तरसंक्रान्तौ संसारिणो जीवस्य विग्रहवती चाविग्रहा च गतिर्भवति, उपपातक्षेत्रवशात् तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्राक् चतुर्भ्य इति, येषां विग्रहवती तेषां विग्रहाः प्राक् चतुर्भ्यो भवन्ति, अविग्रहा एकविग्रहा द्विविग्रहा त्रिविग्रहा इत्येताश्चतुःसमयपरश्रुतृत्रिधा गतयो भवन्ति, परतो न संभवन्ति, प्रतिघातभावाद्द्विग्रहनिमित्ताभावाच्च, विग्रहो वक्रितं, विग्रहोऽवग्रहः श्रेण्यन्तरसंक्रान्तिरित्यनर्थान्तरम्, पुद्गलानामप्येवमेव । शरीरिणां च जीवानां विग्रहवती चाविग्रहवती च प्रयोगपरिणामवशात्, न तु तत्र विग्रहनियम इति ॥ अत्राह—अथ विग्रहस्य किं परिमाणमिति ?, अत्रोच्यते, क्षेत्रतो भाज्यं, कालतस्तु

अत्राह—उक्तं भवता 'द्विविधा जीवाः—समनस्का अमनस्काश्चे'ति, तत्र के समनस्का इति ?, अत्रोच्यते—

मंजिनः समनस्काः ॥ २५ ॥

मंप्रधारणसंज्ञायां मंजिनो जीवाः समनस्का भवन्ति, सर्वे नारकदेवा गर्भव्युक्रान्तयश्च मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाश्च केचित् । ईहापोहयुक्ता गुणदोषविचारणात्मिका संप्रधारणसंज्ञा, तां प्रति मंजिनो विवक्षिताः, अन्यथा ह्याहारभयमैथुनपरिश्रहसंज्ञाभिः सर्व एव जीवाः संज्ञिन इति ॥

विग्रहगतौ कर्मयोगः ॥ २६ ॥

विग्रहगतिममापन्नस्य जीवस्य कर्मकृत एव योगो भवति, कर्मशरीरयोग इत्यर्थः, अन्यत्र तु यथोक्तः कायवाग्मनोयोग इत्यर्थः ॥

अनुश्रेणि गतिः ॥ २७ ॥

सर्वा गतिर्जीवानां पुद्गलानां चाकाशप्रदेशानुश्रेणि भवति,

एकसमयोऽविग्रहः ॥ ३० ॥

एसमयोऽविग्रहो भवति, अविग्रहा गतिरालोकान्तादप्येकेन समयेन भवति, एकाविग्रहा द्वाभ्याम्, द्विविग्रहा त्रिभिः, त्रिविग्रहा चतुर्भिरिति, अत्र भङ्गरूपणा कार्येति ॥

एकं द्वौ वाऽनाहारकः ॥ ३१ ॥

विग्रहगतिस्मापन्नो जीव एकेन वा समये द्वौ वा समयान-
नाहारको भवति, शेषं कालमनुसमयमाहारयति, कथमेकं द्वौ
वाऽनाहारको न गृह्णित्यत्र भङ्गरूपणा कार्या ॥ अत्राह-एव-
मिदानीं भवत्ये जीवोऽविग्रहया विग्रहरत्या वा गत्या गतः
कथं पुनर्जायत इति?, अत्रोच्यते, उपपातक्षेत्रं स्वकर्मवशात्प्राप्तः
शरीरार्थं पुद्गलग्रहण करोति, मरुपायत्वाजीव, कर्मणो योग्यान्
पुद्गलानाटन इति, कायगृह्मनःप्राणापानाः पुद्गलानामुपकारः,
नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषादिति वक्ष्यामः, तज्जन्म, तच्च
त्रिविधम्, तद्यथा—

संमूर्च्छनगर्भोपपाता जन्म ॥ ३२ ॥
संमूर्च्छनं गर्भं उपपात इत्येतत् त्रिविधं जन्म ॥

सचित्तशीतसंवृत्ताः सेनरा मिश्राश्चैकजस्तद्योनयः ॥ ३३ ॥
संसारं जीवानामस्य त्रिविधस्य जन्मन एताः सचित्तादयः
मग्रतिपथा मिश्राश्चैकजो योनयो भवन्ति, तद्यथा-सचित्ता
अचित्ता सचित्ताचित्ता शीता उष्णा शीतोष्णा संवृत्ता त्रिवृत्ता
मवृत्तत्रिवृत्ता इति, तत्र देवनारकानामचित्ता योनिः, गर्भजन्मनां
मिश्रा, त्रिविधाऽन्येषाम् । गर्भजन्मनां देवानां च शीतोष्णा,
तेजःकायम्योष्णा, त्रिविधाऽन्येषाम् । नारकैरेन्द्रियदेवानां संवृत्ता,
गर्भजन्मना मिश्रा, त्रिवृत्ताऽन्येषामिति ।

जरारण्डपोनजानां गर्भः ॥ ३४ ॥

जरारुजाना मनुष्य-गो-महिषाजाविक्राध-श्वरोष्ट्र-सृग-
चमर-बराह-गरय-सिंह-व्याघ्रार्ध-द्वीपि-श्व-शृगाल सार्जारा-
दीनाम्, अण्डजाना नर्प गोधा कृमलाश गृहकोमलिका मत्स्य-

दूर्म-नक्र-शिशुमारादीना पक्षिणां च लोमपक्षाणां हंस-चाप-
 शुक-गृत्र-इयेन-पारापत-काक-मयूर-महु-चक्र-बलाकादीनां,
 पोतजानां शहक-हस्ति-धानिष्ठापक-शश-शारिका-नकुल-
 मृषिक्रादीनां पक्षिणां च चर्मपक्षाणां जलुका-चल्युलि-भारण्ड-
 पक्षि-निरालादीनां गर्भो जन्मेति ॥

नारूदेवानामुपपातः ॥ ३६ ॥

नारूपाणा देवानां चोपपातो जन्मेति ॥

शेषाणां संमूर्च्छनम् ॥ ३६ ॥

जराण्डपोतजनारूदेव्यः शेषाणा संमूर्च्छनं जन्म, उभ-
 यापधारणं चात्र भवति, जरायुजादीनामेव गर्भः, गर्भ एव जरा-
 युजादीनां, नारूदेवानामेवोपपातः, उपपात एव नारूदेवानां,
 शेषाणामेव संमूर्च्छनम्, संमूर्च्छनमेव शेषाणाम् ॥

औदारिकवैक्रियाऽऽहारकतैजसकर्मणानि

शरीराणि ॥ ३७ ॥

औदारिकं वैक्रियं आहारकं तैजसं कर्मणमित्येतानि पञ्च
 शरीराणि संमारिणां जीवानां भवन्ति ॥

तेषां परं परं सूक्ष्मम् ॥ ३८ ॥

तेषाम्-औदारिकादिशरीराणां पर पर सूक्ष्मं वेदितव्यं, तद्यथा
 —औदारिकद्वैक्रियं सूक्ष्मं वैक्रियादाहारकम् आहारकात्तैजसम्
 तैजसात्कर्मणमिति ॥

प्रदेशतोऽसङ्ख्येयगुणं प्राक् तैजसात् ॥ ३९ ॥

तेषां शरीराणां पर परमेव प्रदेशतोऽसङ्ख्येयगुणं भवति प्राक्
 तैजसात्, औदारिकशरीरप्रदेशेभ्यो वैक्रियशरीरपदेशा असङ्ख्ये-
 यगुणाः, वैक्रियशरीरप्रदेशेभ्य आहारकशरीरप्रदेशा अमङ्ख्ये-
 यगुणा इति ॥

अनन्तगुणे परे ॥ ४० ॥

परे द्वे शरीरे तैजमकर्मणे पूर्वतः प्रदेशार्थतयाऽन-
 न्तगुणे भवतः, आहारकात्तैजसं प्रदेशतोऽनन्तगुणं, तैजसात्का-

मरणमन्तगुणमिति ॥

अप्रतिघाते ॥ ४१ ॥

एते द्वे शरीरे तैजसकर्मणे अन्यत्र लोकान्तात् सर्वत्राप्रति-
घाते भवतः ॥

अनादिसंबन्धे च ॥ ४२ ॥

ताभ्यां तैजसकर्मणाभ्यामनादिसंबन्धो जीवस्येत्यनादिसं-
बन्धे इति ॥

सर्वस्य ॥ ४३ ॥

मंस्य चेते तैजसकर्मणे शरीरे संसारिणो जीवस्य भवतः,
एके त्वाचार्या नयनादोषं व्याचक्षते—कर्मणमैकमनादिसं-
बन्धं, तेनैकेन जीवस्यानादिः संबन्धो भवतीति, तैजसं तु
लब्ध्यपेक्षं भवति, सा च तैजसलब्धिर्न सर्वस्य, कस्यचिद्वच
भवति, क्रोधप्रमादनिमित्तौ द्रापानुग्रहौ प्रति तेजोनिर्गमशीतर-
श्मिनिर्गमरू, तथा आजिष्णु प्रभासमुदयच्छायानिर्वर्तकं तैजसं

शरीरेषु, मणिज्वलनज्योतिष्कविमानमदिति ॥

तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्या चतुर्भ्यः ॥ ४४ ॥

ते आदिनी एषामिति तदादीनि, तैजसकर्मणे यान्तसंभा-
रभात्रिनी आदि कृत्वा शेषाणि युगपदेकस्य जीवस्य भाज्यान्या
चतुर्भ्यः, तद्यथा—तैजसकर्मणे वा स्यातां, तैजसकर्मणौडा-
रिकाणि वा स्युः, तैजसकर्मणैक्रियाणि वा स्युः, तैजसकर्म-
णौदारिकैक्रियाणि वा स्युः, तैजसकर्मणौदारिकाहारकाणि वा
स्युः, कर्मणमेव स्यात्, कर्मणौदारिके वा स्यातां, कर्मणैव-
क्रिये वा स्यातां, कर्मणौदारिकैक्रियाणि वा स्युः, कर्मणैतज-
सौदारिकैक्रियाणि वा स्युः, न तु कदाचिद्युगपत्पञ्च भवन्ति,
नापि वैक्रियाहारके युगपद्भवतः, स्वामिविशेषादिति वक्ष्यते ॥

निरुपभोगमन्त्यम् ॥ ४५ ॥

अन्त्यमिति सूत्रक्रमप्राप्त्यात्कर्मणमाह, तन्निरुपभोगम्—
न सुखदुःखे तेनोपशुब्धेते, न तेन कर्म बध्यते, न वेद्यते, नापि

निर्वाण इत्यर्थः, श्रेयाणि तु गोपयोगानि, यस्मात्सुखदुःखे
 ईदृग्भुञ्जते इमं वर्यते येषु निर्वाणेषु च तस्मात्सोपभोगानीति ॥
 अत्राह- एषां पञ्चानामपि शरीरगणा समुज्जादिषु त्रिषु जन्मसु
 किं फ जायत इति?, अत्रोच्यते—

गर्भसंमृद्धनजमान्यम् ॥ ४३ ॥

प्रागभिति यत्र प्रमत्तमाण्यादौटारिकमाह, तद्गर्भे संमृद्धेने
 वा जायते ॥

वैक्रियमौपपातिकम् ॥ ४७ ॥

वैक्रियशरीरमौपपातिकं भवति, नारराणां देवानां चेति ॥

लब्धियप्रत्ययं च ॥ ४८ ॥

लब्धियप्रत्ययं च वैक्रियशरीर भवति, तिर्यग्योनीनां मनुष्या-
 णां चेति ॥

शुभं चिशुद्धमव्याधाति चाहारकं

चतुर्दशपर्वधरस्यैव ॥ ४९ ॥

शुभमिति, शुभद्रव्योपचितं शुभपरिणामं चेत्यर्थः, विशुद्ध-
 मिति विशुद्धद्रव्योपचितममाद्यं चेत्यर्थः, अव्याधातीति, आहा-
 रकं शरीरं न व्याहन्ति न व्याहन्यते चेत्यर्थः, तच्चतुर्दशपर्वधर
 एव कस्मिंश्चिदर्थे कृच्छ्रेऽत्यन्तस्त्वक्ष्मे संदेहमापन्नो निश्चयाधि-
 गमार्थं क्षेत्रान्तरितस्य भगवतोऽर्हतः पादमूलमौदारिकेण शरी-
 रेणाग्रम्यगमनं मत्त्रा लब्धिप्रत्ययमेवोत्पादयति, दृष्ट्वा भगवन्तं
 छिन्नसशयः पुनरागत्य व्युत्सृजत्यन्तमुद्धर्तस्य ॥ तैजसमपि शरीर
 लब्धियप्रत्ययं भवति ॥ कामणमेषां निवन्धमाश्रयो भवति, तत्कर्मत
 एव भवतीति ग्रन्थे परस्ताद्वक्ष्यति, कर्म हि कामणस्य कारणम-
 न्येषां च शरीराणाम्, आदित्यप्रकाशम्, यथाऽऽदित्यः स्वमा-
 त्मानं प्रकाशयति अन्यानि च द्रव्याणि, न चास्यान्यः प्रकाशकः,
 एवं कामणमात्मनश्च कारणमन्येषां च शरीराणामिति ॥ अत्राह-
 औदारिकमित्येतदादीनां शरीरसंज्ञानां कः पदार्थ इति?, अत्रो-
 च्यते, उद्गतारमुदारम्, उत्कटारमुदारम्, उद्गम एव नोदारम्,

उपादानात्प्रभृति अनुसमयमुद्गच्छति वर्धते जीर्यते शीर्यते परि-
 णमतीत्युदारम्, उदारमेवौदारिकम्, नैवमन्यानि, यथोद्गमं वा
 निरतिशेषं ग्राह्यं छेद्यं भेद्यं दाह्यं हायमित्युदारणादौदारिकम्,
 नैवमन्यानि, उदारमिति च स्थूलनाम, स्थूलमुद्रतं पुष्टं बृहन्म-
 हदित्युदारमेवौदारिकम्, नैवं शेषाणि, तेषां हि परं परं सूक्ष्ममि-
 त्युक्तम् ॥ वैक्रियमिति, विक्रिया विकारो विकृतिर्विकरणमित्य-
 नर्थान्तरम्, विविधं क्रियते, एकं भूत्वाऽनेकं भवति, अनेकं भूत्वा
 एकं भवति, अणु भूत्वा महद्भवति, महच्च भूत्वाऽणु भवति,
 एकाकृति भूत्वाऽनेकाकृति भवति, अनेकाकृति भूत्वा एकाकृति
 भवति, दृश्यं भूत्वाऽदृश्यं भवति, अदृश्यं भूत्वा दृश्यं भवति,
 भूमिचरं भूत्वा खेचरं भवति, खेचरं भूत्वा भूमिचरं भवति,
 प्रतिघाति भूत्वाऽप्रतिघाति भवति, अप्रतिघाति भूत्वा प्रतिघाति
 भवति, युगपच्चैतान् भावाननुभवति, नैवं शेषाणीति, विक्रियायां
 भवति विक्रियायां जायते विक्रियायां निर्वर्त्यते विक्रियैव वा

वैक्रियम् ॥ आहारकम्, आह्वित इति आहार्यम्; आहारक-
 मन्तर्मुहूर्तिस्थिति, नैवं शेषाणि ॥ तेजसो विकारस्तजसं तेजोमयं
 तेजःस्वतत्त्वं शापानुग्रहप्रयोजनम्, नैवं शेषाणि ॥ कर्मणो विकारः
 कर्मात्मकं कर्ममयमिति कर्मणम्; नैवं शेषाणि ॥ एभ्य एव
 चार्थविशेषेभ्यः शरीराणां नानात्वं सिद्धम् । किञ्चान्यत्—
 कारणतो विपयतः स्वामितः प्रयोजनतः प्रमाणतः प्रदेऽसह्यतातो-
 ऽवगाहनतः स्थितितोऽल्पबहुत्वत इत्येतेभ्यश्च नवभ्यो विशेषेभ्यः
 शरीराणां नानात्वं सिद्धमिति ॥ अत्राह—आसु चतसृषु संसारग-
 तेषु को लिङ्गनियम इति?, अत्रोच्यते, जीवस्यौदयिकेषु भावेषु
 व्याख्यायमानेषुक्तम्—त्रिविधमेव लिङ्गं—स्त्रीलिङ्गं पुंलिङ्गं नपुंस-
 कलिङ्गमिति, तथा चारित्रसोहे नोकपायवेदनीये त्रिविध एव वेदो
 वक्ष्यते—स्त्रीवेदः पुंवेदो नपुंसकवेद इति । तस्मात् त्रिविधमेव
 लिङ्गमिति । तत्र—

नारकसंमूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥

नागराग गौं संमृद्धिभ नपुंसकन्येन भवन्ति, न श्रियो
 न पुमांसः, तेषां हि चारित्रमोहनीयनोरुपायनेदनीयाश्रयेषु
 िपु रेंदेषु नपुंसरुदेदनीयमेव रुमशुभगतिनामापेक्षं पूर्वंमद्वनिका-
 णिगमदयशासं भवति, नेतरं इति ॥

न देवाः ॥ ५१ ॥

देवागुनिर्गमया अपि नपुंसकानि न भवन्ति, स्त्रियः पुमां-
 मग भवन्ति, तेषां हि शुभगतिनामापेक्षे स्त्रीपुंवेदनीये पूर्ववद्ध-
 निमनितं उदयशासं द्वे एन भवतो, नेतरत्, पारिशेष्याच गम्यते-

जराण्डुपोतजाम्बिविधा भवन्ति-स्त्रियः पुमांसो नपुंसकानीति ॥

अत्राह-नतुर्गतापि संगारे किं व्यवस्थिता स्थितिरायुष
 उतागलन्युरस्यस्तीति, अत्रोच्यते, द्विविधान्यायुषि-अपवर्त-
 नीयानि अनपवर्तनीयानि च, अनपवर्तनीयानि पुनर्द्विविधानि-
 गोपकमणि निरुपक्रममणि च, अपवर्तनीयानि तु नियतं सोप-

समाणीति ॥ तत्र-

औपपातिकरुचरमदेहोत्तमपुरुषासक्षेयचर्पायु-
 पोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५२ ॥

औपपातिक्राधरमदेहा उत्तमपुरुषा असक्षेयवर्षायुष इत्येते-
 ऽनपवर्त्यायुषो भवन्ति, तत्रौपपातिका नारकदेवाश्चेत्युक्तम्, चर-
 मदेहा मनुष्या एव भवन्ति, नान्ये, चरमदेहा अन्त्यदेहा इत्यर्थः,
 ये तेनैव शरीरेण सिध्यन्ति, उत्तमपुरुषास्तीर्थकरचक्रवर्त्यर्धच-
 क्रवर्तिनः, अमक्षेयवर्षायुषो मनुष्याः तिर्यग्योनिजाश्च भवन्ति,
 सदेवकुरुत्तरकुरुतु मान्तरद्वीपकास्वर्कर्मभूमिषु कर्मभूमिषु च सुप-
 मसुपमायां सुपमायां सुपमदुःपमायामित्यसह्येवर्षायुषो मनुष्या
 भवन्ति, अत्रैव ब्राह्मेषु द्वीपेषु मसुद्रेषु तिर्यग्योनिजा असह्येयव-
 र्षायुषो भवन्ति, औपपातिकाश्चामक्षेयवर्षायुषश्च निरुपक्रमाः,
 चरमदेहासह्येयवर्षायुर्भ्यः शेषा मनुष्यास्तिर्यग्योनिजाः सोप-
 क्रमा निरुपक्रमाश्चापवर्त्यायुषोऽनपवर्त्यायुषश्च भवन्ति, तत्र येऽप-
 वर्त्यायुषस्तेषां विपशस्वकण्टकाशुदकाद्यशिताजीर्णाशिनियपातोद्द-

न्यनथापटनञ्चनिर्घातादिभिः धुत्पिपासाशीतोष्णादिभिश्च द्रव्द्वो-
पक्रमरापुरपरत्पते, अपरर्तनं शीघ्रमन्तमुहूर्तार्कर्मफलोपभोगः,
उपक्रमोऽपरर्तननिमित्तम् ।

अत्राह-यद्यपरर्तते कर्म तस्मात्कृतनाशः प्रमज्यते यस्मान्न
वेद्यते, अथास्त्यायुष्कं कर्म म्रियते च तस्मादकृताभ्यागमः प्रस-
ज्यते, येन मत्यायुष्के म्रियते ततश्चायुष्कस्य कर्मण आकृत्यं
प्रमज्यते, अनिष्टं चैतत्, एकभगथिति चायुष्कं कर्म, न जात्य-
न्तरानुबन्धि, तस्मान्नापरर्तनमायुषोऽस्तीति, अत्रोन्यते, कृतना-
शाकृताभ्यागमाकृत्यानि कर्मणो न विद्यन्ते, नाप्यायुष्कस्य
नात्यन्तरानुबन्धः, किं तु यथोक्तेरुपक्रमरिहितस्य मर्मसंदोहे
नोदयप्राप्तमायुष्कं कर्म शीघ्रं पन्थने तदपरर्तनमित्युच्यते, संह-
तशुष्कवृणराशिदिहनम्, यथा हि संहृतस्य शुष्कस्यापि तृणरा-
शेरपरपत्रजः क्रमेण दह्यमानस्य चिरेण दाहो भवति, तस्यैव शिथि-

लप्रकीर्णोपचितस्य सर्वतो युगपदादीपितस्य पत्रनोपक्रमाभिहत-
स्याशु दाहो भवति तद्वत्, यथा वा सङ्घानाचार्यः ऋणलाघ-
नार्थं गुणकारभागहाराभ्यां राशि छेदादेवापरर्तयति, न च सङ्घये-
यस्यार्थस्याभावो भवति, तद्वदुपक्रमाभिहतो मरणसमुद्घात-
दुःखार्तः कर्मप्रत्ययमनाभोगयोगपूर्वकं करणविशेषमुत्पाद्य फलो-
पभोगलाघनार्थं कर्मापरर्तयति, न चास्य फलाभावा इति । किंचा-
न्यत्-यथा वा धौतपटो जलाद्र एव संहृताश्विरेण शोपमुपयाति,
म एव च वितानितः ह्यर्यरश्मिनाग्नवभिहतः क्षिप्रं शोपमुपयाति,
न च संहृते तस्मिन् प्रभूतस्नेहागमो, नापि वितानितेऽकृत्स्नशोपः,
तद्वद्यथोक्तनिमित्तापरर्तनैः कर्मणः क्षिप्रं फलोपभोगो भवति, न
च कृतप्रणाशकृताभ्यागमाकृत्यानि ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अप्राह-उक्तं भाना नारका इति गतिं प्रतीत्य जीवस्योद-
विर्यो गतः, तथा जन्मसु 'नारकं देवानामुपपातः', वक्ष्यति च
स्थितौ 'नारकाणां न द्वितीयादियु', आश्रयेषु 'द्वारम्भपरिग्रहत्वं
च नारकस्यायु' इति, तत्र के नारका नाम? क चेति?, अत्रोच्यते-

रत्न-शर्करा-वालुका-पङ्क-धूम-तमो-महा-
तमः प्रभा भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठाः

सप्तारोऽथः पृथुतराः ॥ ? ॥

रत्नप्रभा शर्कराप्रभा वालुकाप्रभा पङ्कप्रभा धूमप्रभा तमः प्रभा
महानमः प्रभा इत्येता भूमयो घनाम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा भयन्त्ये-
करत्नः सप्त अथोऽथः, रत्नप्रभाया अधः शर्कराप्रभा, शर्कराप्रभाया
अथो वालुकाप्रभा, इत्येवं शेषाः, अम्बुवाताकाशप्रतिष्ठा इति
मिदं घनग्रहणं क्रियते यथा प्रतीयते घनमेवाम्बु अधः पृथिव्याः,

वातास्तु घनास्तनवश्चेति, तदेवं खरपृथिवी पङ्कप्रतिष्ठा, पङ्को घनो-
दधिबलयप्रतिष्ठा, घनोदधिबलयं घनवातबलयप्रतिष्ठा, घनवातब-
लयं तनुवातबलयप्रतिष्ठा, ततो महातमोभूतमाकाशम्, सर्वं चैत-
स्पृथिव्यादि तनुवातबलयान्तमाकाशप्रतिष्ठा, आकाशं त्वात्म-
प्रतिष्ठा, उक्तमत्रगाहनमाकाशस्येति, तदनेन क्रमेण लोकानुभा-
वसंनिविष्टा अमह्वथेययोजनकोटीकोटयो विस्तृताः सप्त भूमयो
रत्नप्रभाद्याः ॥ सप्तग्रहणं नियमार्थं, रत्नप्रभाद्या मा भून्ब्रह्मणो ह्यनि-
यतसह्यथा इति, किंचान्यत्-अधः सप्तैवेत्यवधार्यते, ऊर्ध्वं त्वैकै-
वेति वक्ष्यते, अपिच-तन्त्रान्तरीया असह्यथेषु लोकधातुष्वसह्यथे-
याः पृथिवीप्रस्तारा इत्यध्यवसिताः तत्प्रतिषेधार्थं च सप्तग्रहण-
मिति । सर्वाश्चैता अधोऽधः पृथुतराः छत्रातिच्छत्रसंस्थिताः, घर्मा
वंशा शैला अञ्जना रिष्टा माधव्या माधवीति चाग्नां नामधेयानि

यथामदगमं भरन्ति, स्वप्रभा घनभावेनाशीतं योजनशतसहस्रं,
 उग्रा शश्विद्रदशमिश्रितिविद्यत्यष्टदशयोडशाष्टाधिकमिति, मर्वे
 पनोदययो विनितियोजनसहस्राणि, घनगततनुवातास्त्वमङ्गये-
 यानि, अघोऽभ्यन्तु घनतरा विद्रोपेति ॥

तारु नरकाः ॥ २ ॥

तानु—स्वप्रभायानु भूप्रथमथर्ककृजो योजनसहस्रमेकं कं
 त्वयिना मर्षे नरका भवन्ति, तद्यथा—उष्ट्रिकापिष्टपचनीलो-
 रीकरं नुजानुकाजलोकायम्लुग्भायःकोष्ठादिसंस्थाना चक्रतलाः
 नीमलमिपकान्ता गौर्वोऽच्युतो गौद्रो हाहाखो घातनः शोचन-
 नाननः क्रन्दनो विलसनच्छेदनी भेदनः मदाखटः कालपिञ्जर
 रयेरमाया अशुभनमानः कालमहाकालरोस्वमहारोस्वाप्रतिष्ठा-
 नरपेन्नाः, स्वप्रभायां नरकाणां प्रन्ताराख्योदय, द्विभ्यूनाः
 नैगानु । स्वप्रभायां नरकाणानां त्रिगच्छतसहस्राणि, तेषामु
 पद्यविगानिः पद्यदय दय त्रीण्येकं पद्योर्नं नरकजतगह्वरमित्या-

पृथगाः, सप्तम्यां तु पञ्चैव महानरका इति ॥

नित्याशुभतरलेश्यापरिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥

ते नरका भूमिक्रमेणाघोऽधो निर्माणतोऽशुभतराः, अशुभा
 स्वप्रभायां ततोऽशुभतराः शर्कराप्रभायां ततोऽप्यशुभतरा चालु-
 काप्रभायाम्, इत्येवमासप्तम्याः ॥ नित्यग्रहणं गतिजातिशरीरा-
 ङ्घोयाङ्गकर्मनियमादृते लेश्यादयो भावाः नरकगतौ नरकपञ्चे-
 न्द्रियजातौ च नैन्तरेणाभवक्षयोऽर्तनाद्भवन्ति, न कदाचिद-
 क्षिनिमेषमात्रमपि न भवन्ति, शुभा वा भवन्ति, अतो नित्या
 इत्युच्यन्ते ॥ अशुभतरलेश्याः, कापोतलेश्या स्त्रप्रभायां, तत-
 स्तीव्रतरसंक्षेगाध्यवसाना कापोता शर्कराप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्षे-
 गाध्यवमाना कापोतनीला चालुकाप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्षेगा-
 ध्यवमाना नीला पद्मप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्षेगाध्यवमाना नील-
 कृष्णा धूमप्रभायां, ततस्तीव्रतरसंक्षेगाध्यवमाना कृष्णा तमःप्रभा-
 यां, ततस्तीव्रतरसंक्षेगाध्यवमाना कृष्णैव महातमःप्रभायापिमिति ॥

अशुभाग्रणिणामाः, सन्धनगतिसंभानभेदवर्णगन्धरमस्पर्शागुल-
 म्पुशुन्दशाल्योदग्रशिपो(प्य-हा.)ऽशुभः पुद्गलपरिणामो नरकेषु,
 अशुभाग्रणीभ्यः, निर्यगूर्पगधय नर्यतोऽन्तनेन भयानकेन
 नित्यो गमनेन नममा नित्यान्यकाराः, श्लेष्ममूत्रपुरीषस्रोतोमलरु-
 पिरगामंदप्यानुलेपनतलाः, श्मशानमिन पृतिमांगलेशाब्धिचर्म-
 दन्तनगरानीर्णभूमयः, श्मशालमाजार्सनदुलमर्पमूपमहस्त्यथगो-
 मानुशयरोष्ठाशुभारगन्धाः, हा मातः ! धिगहो कष्टं वत मुञ्च
 तारु भाः ! प्रसीद भर्तः ! मा र्थीः कृपणकमित्यनुबद्धकटितस्ती-
 प्ररग्धेर्दनिहिर्दरिलापरार्त्तम्यननिनाट्टनिरूपणरुणैर्याचितै-
 चांपमंनिर्द्धनिस्तनितर्गादिवेदनः हजितैः मन्तापोष्यैश्च निश्रासै-
 रनुपसतभयस्सनाः ॥ अशुभतरदेहाः, देहाः-शरीराणि, अशुभना-
 मप्रत्ययादशुभान्यन्तोपाङ्गनिर्माणसंभानम्पर्शरमगन्धनर्णस्वराणि,
 दुण्डानि निर्दन्ताण्डजशरीराकृतीनि क्रूररुष्णनीभत्सप्रतिभयदर्श-
 नानि दुःसगभाञ्ज्यशुचीनि च तेषु शरीराणि भवन्ति, अतोऽशुभत-

राणि च अधोऽधः, मत्त धर्त्तृपिचयो हस्ताः पडद्गुलमिति शरीरो-
 ष्छायो नारकाणा रत्नप्रभाया, द्विद्विः शेषासु, स्थितिवचोत्कृष्टजघ-
 न्यता वेदितव्या ॥ अशुभतरवेदनाः, अशुभतराश्च वेदना भवन्ति
 नरकेष्वधोऽधः, तद्यथा-उष्णवेदनास्तीत्रास्तीत्रतरास्तीत्रतमाश्चा
 तृतीयायाः, उष्णशीतं चतुर्थ्याम्, शीतोष्णो पञ्चम्याम्, परयोः
 शीता शीततरा चेति, तद्यथा-प्रथमशरत्काले चरमनिदाधे वा
 पित्तव्याधिप्रकोपाभिभूतशरीरस्य सर्वतो दीप्ताग्निराशिपरिवृतस्य
 व्यञ्जे नभसि मध्याह्ने नित्रातेऽतिरस्कृतातपस्य याद्गुण्णजं दुःखं
 भवति ततोऽन्तगुणं प्रकृष्टं कष्टमुष्णवेदनेषु नरकेषु भवति, पोष-
 माधयोश्च मामयोस्तुपारलिप्तगात्रस्य रात्रौ हृद्यकरचरणधरोष्ठ-
 दशनयासिनि प्रतिसमयप्रवृद्धे शीतमास्ते निरभयाश्रयप्रावरणस्य
 याद्गु गीतवेदनेषूद्भवं दुःखमशुभं भवति ततोऽन्तगुणं प्रकृष्टं
 कष्टं शीतवेदनेषु नरकेषु भवति, यदि किलोष्णवेदनाच्चरकादु-
 त्क्षिप्य नारकः सुमहत्यङ्गाराशादुद्दीप्ते प्रक्षिप्येत म किल सुशीतां

मृदुमार्तां शीतलां छायाभिव प्राप्तः सुखमनुपमं विन्धात् निद्रां
 चोपलभेत, एवं कष्टतरं नारकमुष्णमाचक्षते, तथा किल यदि
 शीतवेदनान्नकादुत्क्षिप्य नारकः कश्चिदाकाशे माघमासे निशि
 प्रवृत्ते महति तुषारराशौ प्रक्षिप्येत सदन्यशब्दोत्तमकरप्रकम्पाया-
 मकरेऽपि तत्र सुखं विन्धादनुपमां निद्रां चोपलभेत, एवं कष्टतरं
 नारकं शीतदुःखमाचक्षत इति ॥ अशुभतरविक्रियाः, अशुभतराश्च
 विक्रिया नरकेषु नारकाणां भवन्ति, शुभं करिष्याम इत्यशुभत-
 रमेव विक्रुर्वते, दुःखाभिमृतमनसश्च दुःखप्रतीकारं चिकीर्षन्ने
 गरीयस एव ते दुःखहेतून् विक्रुर्वत इति ॥

परस्परोदीरितदुःखाः ॥ ४ ॥

परस्परोदीरितानि दुःखानि नरकेषु नारकाणां भवन्ति, क्षेत्रस्व-
 भावजनितान्नाशुभात्पुद्गलपरिणामादित्यर्थः ॥ तत्र क्षेत्रस्वभावज-
 नितपुद्गलपरिणामः शीतोष्णक्षुत्पिपासादिः, शीतोष्णे व्याख्याते,
 क्षुत्पिपासे वक्ष्यामः, अनुपतरशुष्केन्धनोपादानैर्वाग्निना तीक्ष्णेन

प्रतनेन क्षुदग्निना दन्द्वलमानशरीरा अनुसमयमाहारयन्ति, ते
 सर्वपुद्गलानप्यद्युः, तीव्रया च नित्यानुपक्तया पिपासया शुष्कक-
 ष्णोष्ठतालुजिह्वाः सर्वोदधीनापि पिवेयुः, न च तृप्तिं समाप्नुयुः,
 वर्धेयातामेव चैषां क्षुचृणो, इत्येवमादीनि क्षेत्रप्रत्ययानि ॥ परस्प-
 रोदीरितानि च, अपि चोक्तम्—भवप्रत्ययोऽवधिर्नारकदेवानामिति,
 तन्नारकेष्ववधिज्ञानमशुभभवहेतुकं मिथ्यादर्शनयोगाच्च विभङ्ग-
 ज्ञानं भवति, भावदोयोपघातात् तेषां दुःखकारणमेव भवति, तेन
 हि ते सर्वतः तिर्यगूर्ध्वमथश्च दूरत एवाजस्रं दुःखहेतून् पश्यन्ति,
 यथा च कालोत्कमहिनकुलं चोत्पत्यैव बद्धवैरं तथा परस्परं प्रति
 नारकाः, यथा वाऽपूर्वाब् शुनो दृष्ट्वा श्वानो निर्दयं क्रुध्यन्त्यन्यो-
 ऽन्यं ग्रहरन्ति च तथा तेषां नारकाणामवधिविषयेण दूरत एवा-
 न्योऽन्यमालोक्य क्रोधस्तीव्रानुशयो जायते दुरन्तो भवहेतुकः,
 ततः प्रागेव दुःखसमुद्घातार्त्ताः क्रोधाऽयादीपितमनसोऽस्तार्कित्वा
 इव श्वानः समुद्रता वैक्रियं भयानकं रूपमास्थाय तत्रैव पृथिवीप-

रिणामजानि धंत्रानुभानजनितानि चायःशूलशिलायुमलयुद्धरु-
न्तगोमरानिपट्टिग्रन्थययोधनवद्गयष्टिपरशुभिण्डिमालादीन्या-
युयान्याद्राप करचरणदग्ननथान्योऽन्यमभिप्रैन्ति, ततः परस्पर-
भिहता चिह्नगान्ना निम्नन्तो गाढवेदनाः श्रुतायातनप्रविष्टा इव
महिषरुगेरश्राः स्फुरन्तो रुधिरकर्दमे चेषन्ते, इत्येवमादीनि
परस्परोदीरितानि नरकेषु नारकाणां दुःखानि भवन्तीति ॥

संक्रिष्टागुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥५॥
संक्रिष्टागुरोदीरितदुःखाश्च नारका भवन्ति तिसृषु भूमिषु,
प्रार चतुर्थ्याः, तद्यथा-अग्नाग्नीपश्यामगवलरुद्रोपल्लकाल-
महाकालास्यसिपत्रवनरुम्भीवालुकावतरणीखरस्वरमहाघोयाः पञ्च-
दश परमाथामिका मित्यादृष्टयः पूर्वजन्मसु संक्रिष्टकर्माणः पापा-
भिरतय आगुरो गतिमनुग्राह्याः, कर्महेतुजा एते ताच्छील्यभार-
काणां वेदनाः समुदीरयन्ति चित्राभिरुपपत्तिभिः, तद्यथा-तप्ता-
योस्यपायननिष्टप्रायःस्तम्भालिङ्घनरुद्रशाल्मल्यशारोपणावतरणा-

योधनाभिघातवासीधुरतक्षणधारत्वसैलाभिषेचनायः कुम्भपाका-
म्बरीपतर्जनयन्त्रपीडनायःशूलशलाकाभेदनक्रकचपाटनाङ्गारदह-
नवाहनासूचीशाङ्खलापकर्षणैः तथा सिंहव्याघ्रद्वीपिथभृगुगालवृक-
कोकमार्जारनकुलसर्पायमगृत्रकाकोल्लुकश्रेनादिखादनैः तथा त-
प्तवालुकावतरणासिपत्रवनप्रवेशनवैतरण्यवतारणपरस्परयोधनादि-
भिरिति ॥ स्यादेतत्-किमर्थं त एवं कुर्वन्तीति, अत्रोच्यते, पाप-
कर्माभिरतय इत्युक्तं, तद्, या गोशृपभमहिषवराहमेपकुक्कुटया-
र्तकालावकान्युष्टिमह्यंश्च युध्यमानान् परस्परं चाभिघ्नतः पश्यतां
रागद्वेषाभिभूतानामकुशलानुबन्धिपुण्यानां नराणां परा प्रीतिरुत्प-
द्यते तथा तेषामसुराणां नारकांस्तथा तानि कारयतामन्योऽन्य-
घ्नतश्च पश्यतां परा प्रीतिरुत्पद्यते, ते हि-दुष्टकन्दर्पस्तिथाभूतान्
दृष्ट्वाऽड्डहासं मुञ्चन्ति चेलोत्क्षेपान् क्ष्वेडितास्फोटितावेष्टिततल-
तालनिपात नांश्च कुर्वन्ति महतश्च सिंहनादान्बदन्ति, तच्च तेषां
सत्यपि देवत्वेसन्सु च कामिकेष्वन्येषु प्रीतिकारणेषु मायानिदान-

मिथ्यादर्शनशून्यतीव्ररूपायोपहतत्वानालोचितभावदोषस्याप्रत्य-
 चमर्षाकुशलानुबन्धिषुण्यकर्मणो बालतपसश्च भावदोषानुकर्षिणः
 फलं यत्स्यन्नप्यन्येषु प्रीतिहेतुव्यशुभा एव प्रीतिहेतवः समुत्प-
 दन्ते, इत्येवमप्रीतिकरं निरन्तरं सुतीव्रं दुःखमनुभवतां मरणमेव
 काङ्क्षतां तेषां न विपचिरकाले विद्यते कर्मभिर्धारितायुषाम्, उक्तं
 हि—औपपत्तिकचरमदेहोत्तमपुरुषामह्वयेयवपीयुषोजनपवत्यायुष
 इति, नैत्र तत्र शरणं विद्यते, नाप्यप्रकरणम्, ततः कर्मवशादेव
 दग्धपाटितमिद्वन्च्छिन्नक्षतानि च तेषां सद्य एव संरोहन्ति शरी-
 राणि दण्डराजीगम्भसीति ॥ एवमेतानि त्रिविधानि दुःखानि
 नरकेषु नारकाणां भवन्तीति ॥

तेष्वेकत्रिसप्तदशसप्तदशद्वारविंशतित्रयस्त्रिंशत्साग-
 रोपमा सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥

तेषु नरकेषु नारकाणां पराः स्थितयो भवन्ति, तद्यथा—
 खप्रभाषामेकं सागरोपमम्, एवं त्रिमागरोपमा सप्तमागरोपमा

दशसागरोपमा सप्तदशसागरोपमा द्वाविंशतिमागरोपमा त्रयस्त्रिं-
 शत्सागरोपमा, जवन्या तु पुरस्ताद्दृश्यते, नारकाणां च द्विती-
 यादिषु, दश वर्षसहस्राणि प्रथमायामिति ॥

तत्रास्रवैर्यथोक्तैर्नारकासर्वतनीर्यैः कर्मभिस्संज्ञिनः प्रथमाया-
 मुत्पद्यन्ते, सरीसृपा द्वयोरदितः प्रथमद्वितीययोः, एवं पक्षिण-
 स्तिसृषु, सिंहाश्चतसृषु, उरगाः पञ्चसु, स्त्रियः पदसु, मत्स्यमनुज्याः
 सप्तस्थिति, न तु देवा नारका वा नरकेषूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति, न
 हि तेषां बह्वारम्भपरिश्रहादयो नरकगतिनिर्वर्तका हेतवः सन्ति,
 नाप्युद्वर्त्य नारका देवेषूपद्यन्ते, न ह्येषां सरागसंयमादयो देव-
 गतिनिर्वर्तका हेतवः सन्ति, उद्वर्तितास्तु तिर्यग्योनौ मनुष्येषु
 चोत्पद्यन्ते, मानुषत्वं प्राप्य केचितीर्थकरत्वमपि प्राप्नुयुरादितस्ति-
 सुभ्यः, नित्राणं चतसृभ्यः, संयसं पञ्चभ्यः, संयमासंयसं पद्भ्यः,
 सम्यग्दर्शनं सप्तस्योऽपीति ॥

द्वीपसमुद्रपर्वतहृदतडागसरांसि ग्रामनगरपचनादयो विनिवेशा

सः। स्वर्गद्वारां पृथ्वीमृच्छादिः दीन्द्रियादयश्चिप्यंयोगोनि-
 शब्दन्तः सद्भाषिणस्य यतिमयानि, अस्मत्पुत्रानुपानोप-
 र्णद्वितान्द्वीरनाकान्दंभः, उपपातन्तु देवा स्वप्रभाया-
 देवत्वात्, नन्दन्तु, गतिन्तुवीमं यान् ॥ एव यथा उपो-
 पान्तिः, न प विष्णुमन्त्रिन्, आपध श्रुतिर्षी पारयन्ति, न
 च सप्तः देवो, तस्मिन्भयम् लिपं न गच्छन्ति, नगम्याना-
 दिगतिन्तिन्दिग्म विन्तन्तुनोः श्रुतिनिगम्य लोकाभितिरं-
 दं प्रपंति ॥

'अथ उक्तं भारता 'नोराज्ञानेऽसादः'. 'नदनन्तरं ऊर्ध्वं
 भूतान् शोभन्नादिति, नरा नोक्तः कः? कृतिस्थो वा? किं-
 त्विषो वेति ? अपोत्तरे— यथास्मिन्नायममुद्रायो लोक्तः, ने-
 शान्तिज्ञानाः नरापज्ञो विधानो लक्षणशोका वक्ष्यन्ते च, म-
 नोरः भोगविभवेन विविधाः—अपान्तिगुप्तं चेति, धर्मांधर्मा-
 विजायो नोक्तान्नादेव, नयोगाद्द्विगोणोऽस्तुगाविय-

मान् गुप्तिष्ठरराहलिनोः कः, अथोलोको गोरुन्धराधर्षां कृतिः,
 उक्तं वेत्त— 'भूमयः ममाधोऽयः पृथुतराच्छ्रान्तिच्छसंभिता'
 इति, नायथोक्ताः, नियंलोको श्लक्ष्णोः कृतिः, ऊर्ध्वलोको शुद्धना-
 कृतिरिति, नरा नियंलोरुत्प्रसिद्धार्थमिदमाकृतिमागमुच्यते—
 जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपममुद्राः ॥७॥

जम्बूद्वीपादयो द्वीपा लवणादयश्च ममुद्राः, शुभनामान इति
 यावन्ति लोकं शुभानि नामानि तन्नामान इत्यर्थः, शुभान्येव वा
 नामान्येषामिति ते शुभनामानः, द्वीपादनन्तरः ममुद्रः समुद्रा-
 दनन्तरो द्वीपो यथामत्रयम्, तद्यथा—जम्बूद्वीपो द्वीपो लवणोदः
 ममुद्रः धातकीयण्डो द्वीपः कालोदः ममुद्रः पुष्करवरो द्वीपः
 पुष्करोदः ममुद्रः वरुणवरो द्वीपो वरुणोदः ममुद्रः क्षीरवरो द्वीपः
 क्षीरोदः ममुद्रो घृतवरो द्वीपो घृतोदः ममुद्रः इक्षुवरो द्वीपः इक्षु-
 वरोदः ममुद्रः नन्दीधरो द्वीपो नन्दीधरवरोदः ममुद्रः अरुणवरो
 द्वीपः अरुणवरोदः ममुद्र इत्येवमहत्थेया द्वीपममुद्राः स्वयम्भू-

रमणपर्यन्ता वेदितव्या इति ॥

द्विद्विर्विष्कम्भाः प्रवर्षपरिक्षेपिणो बलयाकृतयः ॥८॥

मंत्रे चैते द्वीपममुद्रा यथाक्रममादितो द्विद्विर्विष्कम्भाः पूर्वं
पूर्वपरिक्षेपिणो नलयाकृतयः प्रत्येतव्याः, तद्यथा-योजनशतमह-
हसं विष्कम्भो जम्बूद्वीपस्य नक्ष्यते, तद्विगुणो लग्णजलममुद्रस्य,
लग्णजलममुद्रविष्कम्भाद्विगुणो धातकीखण्डद्वीपस्य, इत्येवमा-
स्यम्भूरमणममुद्रादिति । पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणः, मंत्रे पूर्वपूर्वप-
रिक्षेपिणः प्रत्येतव्याः, जम्बूद्वीपो लग्णममुद्रेण परिक्षिप्तः, लग्-
णजलममुद्रो धातकीखण्डेन परिक्षिप्तः, धातकीखण्डद्वीपः कालो-
दममुद्रेण परिक्षिप्तः, कालोदममुद्रः पुष्करद्वीपाधेन परिक्षिप्तः,
पुष्करद्वीपाधं मानुपोत्तरेण पर्वतेन परिक्षिप्तम्, पुष्करद्वीपः पुष्क-
रपरोदनेन ममुद्रेण परिक्षिप्तः, एवमा स्वयम्भूरमणात्समुद्रादिति ।
बलययाकृतयः, मंत्रे च ते नलयाकृतयः मह मानुपोत्तरेणेति ॥

तन्मध्ये मेरुनाभिवृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो

जम्बूद्वीपः ॥ ९ ॥

तेषां-द्वीपममुद्राणां मध्ये तन्मध्ये मेरुनाभिः मेरुस्य
नाभ्यामिति मेरुर्नाडस्य नाभिरिति मेरुनाभिः मेरुस्य मध्य
इत्यर्थः, सर्वद्वीपसमुद्राम्यन्तरो वृत्तः कुलालचक्राकृतियोजनश-
तमहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः, वृत्तग्रहणं नियमाथं, लग्णादयो
नलयवृत्ता जम्बूद्वीपस्तु प्रतरवृत्त इति यथा गम्येत, नलयाकृति-
मिश्रतुरक्षत्रयस्त्रयोरपि परिक्षेपो विद्यते तथा च मा भूदिति ।
मेरुरपि काञ्चनस्थालनाभिरम वृत्तो योजनमहस्रमथो धरणिता-
लमनगाहो नननयुञ्जितो दशाधो विस्त्रुतः महस्रमुपरीति,
त्रिकाण्डस्त्रिलोकाप्रविभक्तमृत्तश्चतुर्भुजैर्भद्रशालनन्दनमौमनम-
पाण्डकैः परिवृत्तः, तत्र शुद्धपृथिव्युपलम्बशरैरामहुलं योज-
नमहस्रमेकं प्रथमं शण्डं, द्वितीयं त्रिपष्टिमहस्राणि रजतजात-
रूपाङ्कस्फटिमहुलं, तृतीयं पत्रत्रिगलमहस्राणि जम्बूनदमहुलं,
चतुर्थमहुला चाम्य चूलिका चत्वारिंशद्योजनान्युच्छ्रयेण मूले

अद्वय विष्कम्भेण मध्येष्टाशुपि चत्वारितीति, मूले षडयपरिक्षेपि
 भद्रशालानं, भद्रशालानं पञ्च योजनशतान्याक्य तावत्प्रति-
 क्रान्तिविम्बतं नन्दनवनं, ततोऽर्धत्रिपष्टिमहत्साण्याक्य पञ्चयोज-
 नशतप्रतिक्रान्तिविम्बतमेव मौमनसं, ततोऽपि पदत्रिंशत्सहस्रा-
 ण्यास्य चतुर्नगतिचतुःशतप्रतिक्रान्तिविम्बतं षण्डकवनमिति, न-
 न्दनमौमनयाभ्यामेकादशकादश महासायाक्य प्रदशपरिहाणि-
 विष्कम्भेयति ॥

तत्र भरतक्षेत्रमवतहरिविदेहरस्यकृद्द्वैरण्यदतैरा-
 चतवर्षाः क्षेत्राणि ॥१०॥

वत्र-जम्बूद्वीपे भरतं क्षेत्रं हरयो विदेहा रम्यकं हरण्यव-
 तर्भगवनमिति गत वंशाः-क्षेत्राणि भवन्ति, भरतस्योत्तरतो हेम-
 वतं हेमवतस्योत्तरतो हरय इत्येवं शेषाः, वंशा वर्षा वास्या इति
 वर्षां गुणतः पर्यायनामानि भवन्ति, सर्वेषां वर्षां व्यवहारनयाप-
 धाऽऽदित्यकृतादिगिनियमादुत्तरतो मेरुर्भवति, लोकमध्यावस्थितं

चाष्टप्रदेशं रुचकं दिग्भियमहंतुं प्रतीत्य यथागम्भवं भवतीति ॥
 तद्विभाजिनः पूर्वापरायता हिमवन्महाहिमवन्निषध-

नीलरुक्मिन्निषधरिणो चर्षधरपर्वताः ॥११॥
 तेषां-वर्षाणां विभक्तारो हिमवान् महाहिमवान् निषधो नीलो
 रुक्मी शिखरी इत्येते पदूर्ध्वगः पर्वताः, भरतस्य हेमवतस्य च
 विभक्ता हिमवान्, हेमवतस्य हरिचर्षस्य च विभक्ता महाहिम-
 वानित्येवं शेषाः । तत्र पञ्च योजनशतानि पद्विंशानि पद चैको-
 नविंशतिभागा भरतविष्कम्भः, स द्विद्विहिमवद्वैमवतदीनामा
 विदेहेभ्यः, परतो विदेहेभ्योऽर्धाधीनाः । पञ्चविंशतियोजनान्य-
 वगाढो योजनशतोच्छ्रायो हिमवान्, तद्विर्महाहिमवान्, तद्वि-
 निषध इति ॥ भरतवर्षस्य योजनानां चतुर्दशसहस्राणि चत्वारि
 शतान्येकमसतानि पद च भागा विशेषतो ज्या, इषुर्थथोक्तो
 विष्कम्भः, धनुःकाष्ठं चतुर्दशसहस्राणि शतानि पञ्चाष्टाविंशान्ये-
 कादश च भागाः माधिकाः । भरतक्षेत्रमध्ये पूर्वापरायत उभयतः

ममृद्रमयगादौ वृताख्यपर्वतः, पद्म योजनानि सक्रोशानि धरणिम-
वगाढः, पञ्चागद्विस्तरतः पञ्चविंशत्युच्छ्रितः। विदेहेषु निपथस्यो-
त्तरो मन्दरस्य दक्षिणतः काञ्चनपर्वतगतेन चित्रकूटेन विचि-
त्रकूटेन चोपग्रीभिता देवकुरवो, विष्कम्भेणकादश योजनमहसा-
प्यष्टौ न शतानि द्विचत्वारिंशानि द्वौ च भागौ, एवमेवोत्तरेणोत्तराः
दुर्बधिश्रृङ्खलचित्रकूटहीना द्वाभ्यां च काञ्चनाभ्यामेव यमक-
पर्वताभ्यां विराजिताः। विदेहा मन्दरदेवकुरुररकुरलिभिविभक्ताः
श्रेत्रान्तरद्वयन्ति, पूर्वे चापरे च, पूर्वेषु पोडश चक्रवर्तिविजया
नदीपर्वतविभक्ताः परस्परगमाः, अपरेऽप्यवलक्षणाः पोडशैव।
तुल्यायामविष्कम्भवागहोच्छ्रायी दक्षिणोत्तरो वैताह्यौ, तथा हि-
मरञ्चिररिणां, महाहिमवद्रुक्मिणां, निपथनीलौ चेति ॥

धुद्रमन्दरास्तु चत्वारोऽपि घातकीखण्डकपुष्करार्थिका महाम-
न्दरान्पञ्चदशभिर्योजनमहर्बहानोच्छ्रायाः, पद्मभिर्योजनगतैर्धर-
गिनले हीनविष्कम्भाः, तेषां प्रथमं काण्डं महामन्दरतुल्यं, द्वितीयं

सप्तभिर्हीनं, तृतीयमष्टाभिः, भद्रशालनन्दनवने महामन्दरवत्,
ततः अर्धपद्मपञ्चाशद्योजनसहस्राणि सौमनसं पञ्चशतविस्तृतं,
ततोऽष्टाविंशतिमहस्राणि चतुर्नवतिचतुःशतविस्तृतमेव पाण्डकं
भवति, उपरि चाधश्च विष्कम्भोऽवगाहश्च तुल्यो महामन्दरेण,
त्रलिका चेति ॥

विष्कम्भकृतेर्दशगुणाय मूलं दृत्तपरिक्षेपः, स विष्कम्भया-
दाभ्यस्तौ गणितम्, इच्छावगाहोनावगाहाभ्यस्तस्य विष्कम्भस्य
चतुर्गुणस्य मूलं ज्या, ज्याविष्कम्भयोर्वर्गविशेषमूलं विष्कम्भा-
च्छोध्यं शेषार्धमिषुः, इषुवर्गस्य पङ्कणस्य ज्यावर्गयुतस्य कृतस्य
मूलं धनुःकाण्डं, ज्यावर्गचतुर्भागयुक्तमिषुवर्गमिषुविभक्तं तत्प्रति-
कृति दृत्तविष्कम्भः, उदग्धनुःकाष्ठादक्षिणं शोध्यं शेषार्धं चाहुरिति॥
अनेन करणाम्युपायेन सर्वक्षेत्राणां सर्वपर्वतानामायामविष्कम्भ-
ज्येषुधनुःकाष्ठपरिमाणानि ज्ञातव्यानि ॥

द्विर्घातकीखण्डे ॥ १२ ॥

ये गते मन्दगंगपर्यधरा जम्बूद्वीपेऽभिहिता एते द्विगुणा
 धातकीगण्डे, दाम्यामिप्याकारपर्यधरायां दक्षिणोत्तरायताभ्यां
 विभक्ताः, एभिरेव नामभिर्जम्बूद्वीपक्रममहृथाः पूर्वार्धे चाप-
 गर्धे च चक्रारकसंस्थिताः, निपथममोच्छ्रयाः कालोदलवणजल-
 स्पर्शिनो वंगधराः सेप्याकाराः, अरविचरसंस्थिता वंशा इति ॥

पुष्करार्धे च ॥ १३ ॥

यथ धातकीगण्डे मन्दरादीनां सेप्याकारपर्वतानां महृथावि-
 पयनियमः न एव पुष्करार्धे वेदितव्यः ॥

ततः परं मानुषोचरो नाम पर्वतो मानुषलोकपरिक्षेपी सुन-
 नगरप्राकारदृचः पुष्करद्वीपार्धविनिविष्टः काञ्चनमयः सप्तदशै-
 कविंशतियोजनगतान्युच्छ्रितश्चत्वारि विंशानि क्रोशं चाधो धर-
 णीतलमनगाढो योजनमहस्रं द्वाविंशमधस्ताद्विस्तृतः सप्तशतानि
 त्रयोविंशानि मध्ये चत्वारि चतुर्विंशान्युपरीति ॥ न कदाचिद-
 मात् परतो जन्मतः संहरणतो वा चागणविद्याधरद्विप्राप्ता अपि

मनुष्या भूतपूर्वा भवन्ति भविष्यन्ति च, अन्यत्र मनुद्घातो-
 पपाताभ्याम्, अत एव च (न हा.) मानुषोत्तर इत्युच्यते ॥

तदेवमर्वाहः मानुषोत्तरस्यार्धवृतीया द्वीपाः समुद्रद्वयं पञ्च
 मन्दराः पञ्चत्रिंशत्क्षेत्राणि त्रिंशद्वर्षधरपर्वताः पञ्च देवकुरवः
 पञ्चोत्तराः कुरवः शतं पट्यधिकं चक्रवर्तिविजयानां द्वे शते पञ्च-
 पञ्चाशदधिके जनपदानामन्तरद्वीपाः पट्पञ्चाशदिति ॥ अत्राह-
 उक्तं भवता 'मानुषस्य स्वभावमार्दवाजवत्वं चे'ति, अत्र के मनु-
 ष्याः? क चेति?, अत्रोच्यते—

प्राग्मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ १४ ॥

प्राग्मानुषोचरात्पर्वतात्पञ्चत्रिंशत्सु क्षेत्रेषु मान्तरद्वीपेषु जन्मतो
 मनुष्या भवन्ति, संहरणविद्यार्थिद्वियोगात् सर्व्वधर्धवृतीयेषु द्वीपेषु
 समुद्रद्वये च ममन्दरशिखरेष्विति । भारतका हैमवतका इत्येव-
 मादयः क्षेत्रविभागेन, जम्बूद्वीपका लवणका इत्येवमादयो द्वीप-
 समुद्रविभागेनेति ॥

आर्यां म्लिञ्जश्च ॥ १७ ॥

द्विषिथा मनुष्या भवन्ति-आर्यां म्लिञ्जश्च ॥ तत्रार्याः पङ्क्तिधाः-
-क्षेत्रार्याः जाल्यार्याः इत्यार्याः कर्मार्याः शिल्पार्याः भाषार्या इति,
ना क्षेमार्याः पञ्चदशसु कर्मभूमिषु ज्ञाताः, तद्यथा-भस्तेष्वर्धप-
दिग्निषु जनपदेषु ज्ञाताः, शेषेषु च चक्रवर्तिविजयेषु, जाल्यार्या
इत्यार्याः सिद्धा हरयोऽग्न्याः ज्ञाताः कुरुषु धनुनाला उग्रा भोगा
गजान्या इत्येवमादयः, इत्यार्याः कुलरुताधकवर्तिनो बलदेवा
यामुदंरा ये चान्ये आ तृतीयार् आ पञ्चमाद् आ गप्तमाढा कुल-
रुतेभ्यो स सिमुदान्यप्रकृतयः, कर्मार्या यजनयाजनाध्यय-
नाप्यापनप्रयोगरूपिलिपिसाणिज्ययोनियोपेणपृत्तयः, शिल्पार्या-
मन्तुमार्यशुलालनापित्तुदनापदेऽदरादयोऽज्यम.वद्या अगहिता-
नीराः भाषार्या नाम ये शिष्टभाषानियमणं लो रुन्टम्पष्टशब्दं
पञ्चविंशानामप्यार्याणां (मार्याणां हा.) संब्ययशरं भाषन्ते ।
अनो निषाणन्निष हा.)गीता म्लिञ्जः, तद्यथा-हिमनश्चामुषु

वि(तः प्राक् पश्चाच्च वि हा.)दिक्षु त्रीणि त्रीणि योजनशतानि
लवणसमुद्रमवगाह्य चतसृणां मनुष्यविजातीनां चत्वारोऽन्तर-
द्वीपा भवन्ति त्रियोजनशतविष्कम्भाः, तद्यथा-एकोरुककाणा-
माभाषकाणां लाङ्गूलिकानां वैषाणिकानामिति । चत्वारि यो-
जनशतान्यवगाह्य चतुर्योजनशतायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः,
तद्यथा-हयकर्णानां गजकर्णानां गोकर्णानां शकुलीकर्णानामिति ।
पञ्च जनान्यवगाह्य पञ्चयोजनशतायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः,
तद्यथा-गजमुखानां व्याघ्रमुखानामादर्शमुखानां गोमुखानामिति ।
पद् योजनशतान्यवगाह्य तावदायामविष्कम्भा एवान्तरद्वीपाः,
तद्यथा-अश्वमुखानां हस्तिमुखानां सिंहमुखानां व्याघ्रमुखाना-
मिति । मस योजनशतान्यवगाह्य तावदायामविष्कम्भा एवान्तर-
द्वीपाः, तद्यथा-अश्वकर्णमिहकर्णहस्तिकर्णकर्णप्रावरणनामानः ।
अष्टौ योजनशतान्यवगाह्याष्टयोजनशतायामविष्कम्भा एवान्तर-
द्वीपाः, तद्यथा-इलकामुखविद्युञ्जिह्वमेघमुखविद्युहन्तनामानः, नव

योऽनन्यतान्यत्रगाल्य नयोजनशतायामविष्कम्भा एतन्तर्गदीपा
 भवन्ति, तद्यथा-घनदन्तगृहदन्तचिशिष्टदन्तशुद्धदन्तनामानः ।
 एतेरुक्तानामेकरुक्तीपः, एवं श्रेयाणामपि स्वनामभिस्तुल्यना
 मानो ऽदित्तव्याः । शिखरिणोऽप्येवमेत्येवं पदपञ्चाशदिति ॥
 भर्तृरान्तविदंष्ट्राः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरु-

त्तरकुरुभ्यः ॥ १६ ॥

मनुष्यक्षेत्रे भर्तृरान्तविदंष्ट्राः पञ्चदश कर्मभूमयो भवन्ति
 अन्यत्र देवयुरुत्तरकुरुभ्यः, समारदुर्गान्तगमस्य गम्यग्दर्शन
 चानचारित्रात्मकस्य मोक्षमार्गस्य ज्ञातारः कर्तार उपदेष्टारश्च
 भगवन्तः परमर्षयस्तीर्थकरा अत्रोत्पद्यन्ते, अत्रैव जाता सिध्यन्ति,
 नान्यत्र, अतो निर्वाणाय कर्मणः सिद्धिभूमयः कर्मभूमय इति ।
 श्रेयास्तु विंशतिर्गंगाः गान्तरद्वीपा अकर्मभूमयो भवन्ति, देवकु
 रुरुत्तरस्तु कर्मभूम्यभ्यन्तरा अप्यकर्मभूमय इति ॥

नस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तमुहूर्ते ॥ १७ ॥

नरो नरा मनुष्या मानुषा इत्यनर्थान्तरम्, मनुष्याणां परा
 स्थितिस्त्रीणि पल्योपमानि अपरा अन्तमुहूर्तेति ॥

तिर्यग्योनीनां च ॥ १८ ॥

तिर्यग्योनिजाना च परापरे स्थिती त्रिपल्योपमान्तमुहूर्ते
 भवतो यथामह्यभेद, पृथक्करणं यथाह्वयदोषविनिवृत्त्यर्थम्, इत-
 रथा इदमेकमेव सूत्रमभविष्यद् उभयत्र चोभे यथामह्वयं स्याता-
 मिति ॥ द्विविधा चैषा मनुष्यतिर्यग्योनिजाना स्थितिः-भय-
 स्थितिः कायस्थितिश्च, मनुष्याणा यथोक्ते त्रिपल्योपमान्तमुहूर्ते
 परापरे भवस्थिती, कायस्थितिस्तु परा मत्प्राप्तौ ना भवग्रहणानि,
 तिर्यग्योनिजाना च यथोक्ते ममामतः परापरे भवस्थिती, व्यास
 तस्तु शुद्धपृथिवीकायस्य परा द्वादश र्षसहस्राणि, खरपृ-
 थिवीकायस्य द्वाविंशतिः, अप्कायस्य सप्त, नायुकायस्य त्रीणि,
 तेजःकायस्य त्रीणि रात्रिदिनानि, जनस्पतिकायस्य दश र्षमह-
 स्राणि, एषा कायस्थितिरसहस्रेभ्यो अत्रमर्षियुत्सर्षिण्यो, जनस्पति-

कायस्थानन्ताः, द्वीन्द्रियाणां भवस्थितिर्द्वादश वर्षाणि, त्रीन्द्रियाणामेकोनपञ्चाशद्रात्रिंदिनानि, चतुरिन्द्रियाणां षण्णामाः, एषां कायस्थितिः मङ्गयेयानि वर्षमहत्स्राणि, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिजाः पञ्चविधाः, तद्यथा-मत्स्या उरगाः परिमर्षाः पश्चिणश्चतुष्पदा इति, तत्र मत्स्यानामुरगाणां भुजगानां च पूर्वकोट्येव पश्चिणां पल्योपमामङ्गयेयभागः चतुष्पदानां त्रीणि पल्योपमानि गर्भजानां स्थितिः, तत्र मत्स्यानां भवस्थितिः पूर्वकोटिखिपञ्चाशद् उरगाणां

द्वित्रित्वारिंशद् भुजगानां द्विसप्ततिः पश्चिणां स्थलचरणां चतुरशीतिवर्षमहत्स्राणि संमूर्च्छिमानां भवस्थितिः, एषां कायस्थितिः सप्ताष्टौ भवग्रहणानि, सर्वेषां मनुष्यतिर्यग्योनिजानां कायस्थितिरप्यपरा अन्तर्मुद्दूतैवेति ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमे लोकप्रज्ञप्तिर्नामा
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अत्राह—उक्तं भवता 'भवप्रत्ययोऽवधिर्नारुदेवाना'मिति, तथौदयिकेषु भावेषु देवगतिरिति, 'केवलिश्रुतमङ्गयर्भेदेवावर्णयद्देव दर्शनमोहम्य' 'मरागसंयमादयो देवस्य' 'नारुक्रममूर्च्छिनो नपुंमकानि, न देवाः' तत्र के देवाः? कतिविधा वेति?, अत्रोच्यते—
देवाश्चतुर्निकायाः ॥ १ ॥

देवाश्चतुर्निकाया भवन्ति, तान् परस्ताद्वक्ष्यामः ॥

तृतीयः पीतलेइयः ॥ २ ॥

तेषां-चतुर्णां देवनिकायानां तृतीयो देवनिकायः पीतलेइय एव भवति, कथासौ?, ज्योतिष्क इति ॥

दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥३॥

ते च देवनिष्काया यथाह्वयमंबविकल्पा भवन्ति, तद्यथा-
 दशविकल्पा भवनवासिनोऽसुगढयो वक्ष्यन्ते, अष्टविकल्पा
 व्यन्तगः किन्नरगढयः, पञ्चविकल्पा ज्योतिष्काः सूर्याढयः,
 द्वादशविकल्पा वामानिकाः कल्पोषपन्नपर्यन्ताः मौधर्मादिप्पिति॥
 इन्द्रमामानिकत्रायस्त्रिंशत्पारिपद्याऽऽत्तरक्षलोकपा-
 लानीरुप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥

एकैकगर्भतपु देवनिष्कायेषु देवा दशविधा भवन्ति, तद्यथा-
 इन्द्राः मामानिकाः त्रायस्त्रिंशः पारिपद्याः आत्तरक्षाः लोक-
 पालाः अनीकानि अनीकाधिपतयः प्रकीर्णकाः आभियोग्याः
 किल्बिषिकाश्चेति, तत्रेन्द्रा भवनवासिव्यन्तरज्योतिष्कविमानाना-
 मधिपतयः, इन्द्रममानाः मामानिकाः अमात्यपितृगुरूषाध्यायमह-
 त्रवत्, केवलमिन्द्रत्तहीनाः, त्रायस्त्रिंश मन्त्रिपुरोहितस्थानीयाः,
 पारिपद्या त्रयस्थस्थानीयाः, आत्तरक्षाः शिरोरक्षस्थानीयाः, लोक-
 पाला आरक्षिकार्थचस्थानीयाः, अनीकाधिपतयो दण्डनायकस्था-

नीयाः, अनीकानि अनीकस्थानीयान्येव, प्रकीर्णकाः पौरजनपद-
 स्थानीयाः, आभियोग्या दामस्थानीयाः, किल्बिषिका अन्त-
 म्स्थानीया इति ॥

त्रायस्त्रिंशलोकपालवज्र्या व्यन्तरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥
 व्यन्तरा ज्योतिष्काश्चाष्टविधा भवन्ति, त्रायस्त्रिंशलोकपाल-
 वज्र्या इति ॥

पूर्वयोर्द्वान्द्राः ॥ ६ ॥

पूर्वयोर्देवनिष्काययोर्भवनवासिव्यन्तरयोर्देवविकल्पानां द्वौ
 द्वाविन्द्रौ भवतः, तद्यथा-भवनवासिषु तावद्द्वौ असुरकुमाराणा-
 मिन्द्रौ भवतः-चमरो वलिश्च, नागकुमाराणां धरणो भूतानन्दश्च,
 विद्युत्कुमाराणां हरिर्हरिमहश्च, सुपर्णकुमाराणां वेणुदेवो वेणुदारी
 च, अश्विकुमाराणामग्निशिखोऽग्निमाणवश्च, वातकुमाराणां वेलम्बः
 प्रभञ्जनश्च, स्तनितकुमाराणां सुधोषो महाधोषश्च, उदधिकुमाराणां
 जलक्रान्तो जलप्रभश्च, द्वीपकुमाराणां पूर्णो वशिष्ठश्च, दिक्कुमारा-

षाममितोऽमितनाहनश्चेति ॥ व्यन्तरेऽपि द्वौ क्रिवराणामिन्द्रो-
 क्रिवरः क्रिष्णुराथ, किष्णुराणां मत्सुलो महापुरुषाथ, महो-
 रगाणामनिरायो महाकायथ, गन्धर्वाणां गीतरतिर्गीतयशाथ,
 यथाणां पूर्णभद्रो माणिभद्रथ, राक्षमानां भीमो महासीमथ,
 भूतानां प्रतिरूपोऽतिरूपथ, पिशाचानां कालो महाकालश्चेति ।
 ज्योतिष्काणां तु बहवः सूर्याश्चन्द्रमथ । वैमानिकानामैकेक एव,
 तथथा-मौर्धमं शक्रः, ऐशान ईशानः, मनत्कुमारे सनत्कुमार
 इति, एवं सर्वकल्पेषु स्वकल्पाह्लाः, परतन्विचन्द्रादयो दश विंशेषा
 न गन्ति, सर्व एव श्यतन्त्रा इति ॥

पीतान्नलेडयाः ॥ ७ ॥

पूर्वयोनिकारयोर्देवानां पीतान्नाश्चतस्रो लेडया भवन्ति ॥

कायप्रवीचारा आ ऐशानात् ॥ ८ ॥

भयनगम्यादयो देवा आ ऐशानात्कायप्रवीचारा भवन्ति,
 कायेन प्रवीचार एषामिति कायप्रवीचाराः, प्रविचारो नाम मैथु-

नविषयोपसेवनं, ते हि संक्लिष्टकर्माणो मनुष्यवन्मैथुनसुखमनु-
 प्रलीयमानास्तीत्रानुशयाः कायसंक्लेशजं मर्वाङ्गीणं स्पर्शसुखम-
 वाप्य प्रीतिसुप्लभन्त इति ॥

शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा द्वयोर्द्वयोः ॥ ९ ॥

ऐशानादृध्वं शेषाः कल्पोपपन्ना देवा द्वयोर्द्वयोः कल्पयोः
 स्पर्शरूपशब्दमनःप्रवीचारा भवन्ति यथा मह्यम्, तद्यथा-मनत्कु-
 मारमाहेन्द्रयोर्देवान् मैथुनसुखप्रप्लुतुत्पन्नास्थान् विदित्वा देव्य
 उपतिष्ठन्ते, ताः स्पृष्ट्व च ते प्रीतिसुप्लभन्ते विनिवृत्तास्थाश्च भव-
 न्ति । तथा ब्रह्मलोकान्तकरोर्देवानेवंभूतोत्पन्नास्थान् विदित्वा
 देव्यो दिव्यानि स्वभावभास्वराणि मर्वाङ्गमनोहराणि शृङ्गारोदा-

राभिजाताकारविलामान्युज्ज्वलचारुवेषाभरणानि स्वानि रूपाणि
 दर्शयन्ति, तानि दृष्ट्व ते प्रीतिसुप्लभन्ते निवृत्तास्थाश्च भवन्ति ।
 तथा महाशुक्रमहत्सारयोर्देवानुत्पन्नप्रवीचारास्थान् विदित्वा दे-
 व्यः श्रुतिविषयसुखानत्यन्तमनोहराब् शृङ्गारोदाराभिजातविला-

माभिलाषन्चेद्रतलतात्याभरणमिथ्यान् हसितकथितगीतशब्दानु-
दीरयन्ति, ताश्च श्रुत्वांश्च ते प्रीतिमुपलभन्ते निवृत्तास्थाश्च भवन्ति ।
अनतप्राणतागणान्युत्कल्पनासिनो देवाः प्रवीचारायोत्पन्नास्था
देवीः संकल्पयन्ति, संकल्पमात्रेणैव ते परां प्रीतिमुपलभन्ते विनि-
वृत्तास्थाश्च भवन्ति । एभिश्च प्रवीचारैः परतः परतः प्रीतिप्रकर्ष-
विशेषोऽनुपमगुणो भवति, प्रवीचारिणामल्पसंक्लेशत्वात्, स्थिति-
प्रभावादिभिरधिका इति वक्ष्यते ॥

परेऽप्रवीचाराः ॥ १० ॥

कल्पोपपन्नेभ्यः परे देवा अप्रवीचारा भवन्ति, अल्पसंक्लेश-
त्वान् स्वस्थाः शीतीभृताः, (एवं हा.) पञ्चविधप्रवीचीचारोद्भवादिपि
प्रीतिविशेषादपरिमितगुणप्रीतिप्रकर्षाः परमसुखलुप्ता एव भवन्ति,
(कथमेते न ब्रह्मचारिण एव?, उच्यते, चारित्रपरिणामाभावात्,
अतोऽप्याजयात् शुभतरोऽयं, प्रत्यस्तमितसुखादिविकल्पः श्रायो-
मिकभेद एवेति भावनीयं, हारिभट्टीयायां) ॥ अत्राह—उक्तं भवता

‘देवाश्चतुर्निकाया’ ‘दशाष्टपञ्चद्वादशविकल्पा’ इत्युक्ते निकायाः के?
के चैषां विकल्पा इति?, अत्रोच्यते, चत्वारो देवनिकायाः, तद्यथा—
भवनवासिनो व्यन्तरा ज्योतिष्का वैमानिका इति । तत्र—

भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत्सुपर्णाप्रिवातस्तनि-
तोदधिद्वीपदिक्कुमाराः ॥ ११ ॥

प्रथमो देवनिकायो भवनवासिनः, इमानि चैषां विधानानि
भवन्ति, तद्यथा—असुरकुमारा नागकुमारा विद्युत्कुमाराः सुपर्ण-
कुमारा अग्निकुमारा वातकुमाराः स्तनितकुमारा उदधिकुमारा द्वीप-
कुमारा दिक्कुमारा इति, कुमारवन्देते कान्तदर्शनाः सुकुमारा
मृदुमधुरललितगतयः शृङ्गाराभिजातरूपविक्रियाः कुमारवचोद्भ-
तरूपवेषभाषाभरणग्रहरणावर्णयानवाहनाः कुमारवचोत्वर्णरागाः
क्रीडनपराश्रेत्यतः कुमारा इत्युच्यन्ते, असुरकुमारावासेष्वसुरकु-
माराः प्रतिवसन्ति, शेषास्तु भवनेषु, महामन्दरस्य दक्षिणोचरयो-
दिग्निभागयो(ग्भागयो हा.)वर्द्धीषु योजनशतमहस्रकोटीकोटी-

प्रायामा भवनानि च दक्षिणार्धाधिपतीनामुचरार्धाधिपतीनां च यथाम्यं भवन्ति, तत्र भवनानि रत्नप्रभायां बाह्यल्यार्धमवगाह्य मध्ये भवन्ति, भवनेषु वसन्तीति भवनवासिनः ॥

भवप्रत्ययाश्चैषामिमा नामकर्मनियमात्स्वजातिविशेषनियता विक्रिया भवन्ति, तद्यथा-गम्भीराः श्रीमन्तः काला महाकाया रत्नोत्कटमुकुटभास्वराश्चूडामणिचिह्वा असुरकुमारा भवन्ति, शिरोमुखेऽधिकाप्रतिरूपाः कृष्णश्यामा मृदुललितगतयः शिरस्सु कृष्णिचिह्वा नागकुमाराः, स्निग्धा भ्राजिष्णवोऽवदाता वज्र-चिह्वा विद्युत्कुमाराः, अधिकरूपग्रीवोरस्त्राः श्यामावदाता गरुडचिह्वाः सुपर्णकुमाराः, मानोन्मानप्रमाणयुक्ता भास्वन्तो-ऽवदाता वटचिह्वा अग्निकुमारा भवन्ति, स्थिरपीनवृत्तगात्रा निमग्नोदरा अश्वचिह्वा अवदाता वातकुमाराः, स्निग्धाः स्निग्ध-गम्भीरानुनादमहास्वनाः कृष्णा वर्धमानचिह्वाः स्तनितकुमाराः, ऊरुकटिष्वधिकाप्रतिरूपाः कृष्णश्यामा मकरचिह्वा उदधिकुमाराः,

उरःस्कन्धबाहुग्रहस्तेष्वधिकाप्रतिरूपाः श्यामावदाताः सिंहचिह्वा द्वीपकुमाराः, जङ्घाश्रपादेष्वधिकाप्रतिरूपाः श्यामा हस्तिचिह्वा दिङ्कुमाराः, सर्वे विविधवस्त्राभरणग्रहरणावरणा भवन्तीति ॥

व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगरगान्धर्वगयक्ष-
राक्षसभृतपिशाचाः ॥ १२ ॥

अष्टविधो द्वितीयो देवनिकायः, एतानि चास्य विधानानि भवन्ति, अधस्तिर्यगूर्ध्वं च भिष्वपि लोकेषु भवननगरेष्ववासेषु च प्रतिवसन्ति, यस्माच्चाधस्तिर्यगूर्ध्वं च त्रीनपि लोकान् स्पृशन्तः स्वातन्त्र्यात्पराभियोगाच्च प्रायेण प्रतिपतन्ति, अनियतगति-प्रचारा मनुष्यान्पि केचिद् भृत्यवदुपचरन्ति विविधेषु च शैलक-न्दरान्तरवनविवरादिषु प्रतिवमन्त्यतो व्यन्तरा इत्युच्यन्ते ॥

तत्र-किन्नरा दशविधाः, तद्यथा-किन्नराः किम्पुरूपाः किंपुरूपोत्तमाः किन्नरोत्तमा हृदयंगमा रूपशालिनोऽनिन्दिता मनोरमा रतिप्रिया रतिश्रेष्ठा इति । किम्पुरूपा दशविधाः,

तद्यथा-पुरुषाः मत्पुरुषा महापुरुषाः पुरुषद्वयभूताः पुरुषोत्तमा अति-
 पुरुषा मत्तदेवा मरुतो मेरुप्रभा यशस्वन्त इति । महोरगा दश-
 विधाः, तद्यथा-भुजगा भोगशालिनो महाकाया अतिक्रियाः
 स्कन्धशालिनो मनोरमा महावेगा महेष्वक्षा मेरुक्रान्ता भास्वन्त
 इति । गान्धर्वा द्वादशविधाः, तद्यथा-हाहा हृहः तुम्बुरवो
 नान्द्रा ऋषिवादिक्का भृत्वादिक्काः कादम्बा महाकादम्बा रैवता
 विश्वसवो गीतरतयो गीतयशम इति । यक्षास्त्रयोदशविधाः,
 तद्यथा-पूर्णभद्रा माणिभद्राः श्वेतभद्रा हरिभद्राः सुमनोभद्रा
 व्यतिपातिकभद्राः सुभद्राः मर्वतोभद्रा मनुष्ययक्षा वनाधिपतयो-
 वनाहारा रूपयक्षा यक्षोत्तमा इति । सप्तविधा राक्षसाः, तद्यथा-
 भीमा महाभीमा विघ्ना विनायका जलराक्षसा राक्षमराक्षमा
 व्रद्धराक्षसा इति । भूता नवविधाः, तद्यथा-सुरूपाः प्रतिक्रिया
 अतिरूपा भूतोत्तमा स्कन्दिका महास्कन्दिका महावेगाः प्रति-
 च्छन्ना आकाशगा इति । पिशाचाः पञ्चदशविधाः, तद्यथा-

क्रूष्माण्डाः पटका जोषा आह्ववाः काला महाकालाशोक्षा अचौ-
 क्षास्तालपिशाचा मुखरपिशाचा अधस्तारका देहा महाविदेहास्तू-
 ष्णीका वनपिशाचा इति ॥

तत्र-किन्नराः प्रियङ्गुरश्यामाः सौम्याः सौम्यदर्शना मुखे-
 ष्वधिकरूपशोभा मुकुटमौलिभूषणा अशोकवृक्षध्वजा अवदाताः ।
 किम्पुरुषा ऊरुवाहुष्वधिकशोभा मुखेष्वधिकभास्वरा विविधाभ-
 रणभूषणाश्चित्रस्रगनुलेपनाश्चम्पकवृक्षध्वजाः । महोरगाः श्या-
 मात्रदाता महावेगा सौम्याः सौम्यदर्शना महाकायाः पृथुपीनस्क-
 न्धग्रीवा विविधानुविलेपना विचित्राभरणभूषणा नागवृक्षध्वजाः ।
 गान्धर्वा रक्तावदाता गम्भीराः प्रियदर्शनाः सुरूपाः सुसुखा-
 काराः सुस्वरा मौलिधरा हारविभूषणास्तुम्बुरुवृक्षध्वजाः । यक्षाः
 श्यामावदाता गम्भीराः तुन्दिला वृन्दारकाः प्रियदर्शना मानो-
 न्मानप्रमाणयुक्ता रक्तपाणिपादतलनखतालुजिह्वौष्ठा भास्वरमुकुट-
 धरा नानारत्नविभूषणा वटवृक्षध्वजाः । राक्षसा अवदाता भीमा

भीमदग्नाः शिरःकराला रक्तलम्बौष्ठास्तपनीयविभूषणा नाना-
भक्तिविलेपनाः खदाङ्गधजाः । भृताः श्यामा सुरूपाः सौम्या
आशीरग नानार्थकिलेपनाः सुलमधजाः कालाः । पिशाचाः
सुरूपाः सौम्यदर्शना हन्तग्रीवासु मणिरत्रिभूषणाः कदम्बवृ-
क्षधजाः । इत्यंग्रकारम्बभानानि वैक्रियाणि रूपचिह्नानि व्यन्त-
राणां भवन्तीति ॥ वर्तीयो देवनिऋयः—

ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णतारकाश्च

(ताराश्च हा.) ॥ १३ ॥

ज्योतिष्काः पञ्चविधा भवन्ति, तद्यथा—सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहा
नक्षत्राणि प्रकीर्णतारका इति पञ्चविधा ज्योतिष्का इति, अममा-
मकरणमार्गाच्च सूर्यचन्द्रमसोः क्रमभेदः कृतः यथा गम्येत एतदेवै-
षामूर्ध्वनिवेश आनुपूर्व्यमिति, तद्यथा—मर्वाधस्तात्सूर्याः, ततश्च-
न्द्रमसः ततो ग्रहाः ततो नक्षत्राणि ततोऽपि प्रकीर्णताराः, (ग्रहाः
पुनः हा.) ताग्रग्रहाम्बुनियतचारिन्तात्सूर्यचन्द्रममामूर्ध्वमधश्च

चरन्ति, सूर्येभ्यो दशयोजनावलम्बिनो भवन्तीति, ममाङ्गमिमा-
गादष्टसु योजनशतेषु सूर्याः ततो योजनानामशीत्यां चन्द्रमसः
ततो विंशत्यां तारा इति, द्योतयन्त इति द्योतीपि—विमानानि
तेषु भवा ज्योतिष्का ज्योतिषो वा देवा ज्योतिरेव वा ज्यो-
तिष्काः, मुकुटेषु शिरोमुकुटोपगूहितैः प्रभामण्डलकल्पैरुज्ज्वलैः
सूर्यचन्द्रतारामण्डलैर्यथास्वं चिह्नैर्विराजमाना द्युतिमन्तो ज्योति-
ष्का भवन्तीति ॥

मेरुप्रदक्षिणानित्यगतयो वृत्लोके ॥ १४ ॥

मानुषोत्तरपर्यन्तो मनुष्यलोक इत्युक्तम्, तस्मिन् ज्योतिष्का
मेरुप्रदक्षिणानित्यगतयो भ्रमन्ति (भवन्ति—हा.) मेरोः प्रदक्षिणा
नित्या गतिरेषामिति मेरुप्रदक्षिणानित्यगतयः, एकादशस्वेक-
विंशेषु योजनशतेषु मेरोश्चतुर्दिशं प्रदक्षिणं चरन्ति, तत्र द्वौ
सूर्यौ जम्बूद्वीपे लवणजले चत्वारो धातकीवण्डे द्वादश कालोदे-
द्वाचत्वारिंशत् पुष्करार्धे द्विमप्ततिरित्येवं मनुष्यलोके द्वात्रिंशत्सूर्य-

शतं भवति, चन्द्रमगमप्येव एव विधिः, अष्टात्रिंशतिर्नक्षत्राणि
 अष्टाशीतिर्ग्रहाः पट्पट्टिः महत्त्वाणि नम (च हा.) अतानि पञ्चा
 मसतानि ताराकोटाकोटीनामेकैरुस्य चन्द्रममः परिग्रहः। सूर्या-
 श्चन्द्रमसो ग्रहा नक्षत्राणि च तिर्यग्लोकं, शेषास्तूर्ध्वलोकं ज्योति-
 प्का भवन्ति। अष्टचत्वारिंशद्योजनैरुपट्टिभागाः सूर्यमण्डलविष्क-
 म्मः चन्द्रममः पट्पञ्चाशद् ग्रहाणामर्धयोजन गन्धूत नक्षत्राणा
 समौत्त्रष्टायास्ताराया अर्धक्रोशो जघन्यायाः पञ्च धनुःशतानि,
 विष्कम्भार्धनाहल्याश्च भवन्ति मर्मे सूर्यादयो त्रलोक इति
 वर्तते, वहिस्तु विष्कम्भराहल्याभ्यामतोऽर्धं भवन्ति। एतानि
 च ज्योतिष्कविमानानि लोकरुस्थित्या श्रमक्ताप्रस्थितगतीन्यपि
 ऋद्धिचिंशेणार्थमाभियोग्यनामरुर्मोदयाच निन्यं गतिस्तयो देवा
 वहन्ति, तद्यथा-पुरस्तात्कैमरिणो दक्षिणतः कुञ्जरा अपरतो
 दृपभा उत्तरतो जविनोऽश्वा इति ॥

तत्कृतः कालविभागः ॥ १५ ॥

कालोऽनन्तममयो वर्तनाटिलक्षण इत्युक्तम्, तस्य विभागो
 ज्योतिष्काणां गतिविशेषकृतधारिशेषेण हेतुना, तैः कृतस्तत्-
 कृतः, तद्यथा-अणुभागाधारा अशाः कला लया नालिका मूहूर्ता
 टिन्मरात्रयः पक्षा मामा ऋतवोऽयनानि संवत्सरा युगमिति
 लौकिकममो विभागः। पुनरन्यो विरूपः-प्रत्युत्पन्नोऽतीतोऽ-
 नागत इति त्रिविधः, पुनस्त्रिविधः परिभाष्यते-सङ्ख्येयोऽमङ्ख्येयो-
 ऽनन्त इति ॥ तत्र-परमसूक्ष्मक्रियस्य मर्धजघन्यगतिपरिणतस्य
 परमाणीः स्वायगाहनक्षेत्रव्यतिक्रमकालः ममय इत्युच्यते परम-
 दुरधिगमोऽनिर्दृश्यः, तं हि भगवन्तः परमर्षय केवलिनो विद-
 न्ति, न तु निर्दिशन्ति, परमनिरुद्धत्वात्, परमनिरुद्धे हि तस्मिन्
 भाषाद्रव्याणा ग्रहणनिमर्गयोः प्रणप्रयोगामम्भन इति, ते त्म-
 ङ्ख्येया आपलिका, ताः मह्येया उच्छ्रामस्तथा निःशामः, तो
 बलवतः पट्टिन्द्रियस्य कल्पस्य मध्यमत्रयमः स्वस्थमनमः पुंसः
 प्राणः, ते मस स्तोरुः, ते मस लनः, ते अष्टात्रिंशदधं च नालिका,

ते द्वे मुहूर्तः, ते त्रिंशद्दहोरात्रम्, तानि पञ्चदश पक्षः, तौ द्वौ शुक्लकृष्णौ मासः, तौ द्वौ मासावृत्तः, ते द्वयोऽयनम्, ते द्वे संवत्सरः, ते पञ्च चन्द्रचन्द्राभिवाधितचन्द्राभिवाधिताख्या युगम्, तन्मध्येऽन्ते चार्थिकमासकौ, सूर्यसवनचन्द्रनक्षत्राभिवाधितानि युगनामानि, वर्षशतमहत्त्वं चतुरशीतिगुणितं पूर्वाङ्गम्, पूर्वाङ्गशतमहत्त्वं चतुरशीतिगुणितं पूर्वम्, एवं तान्ययुतकमलनलिनकुमुददुघटटावहाहाहृहृचतुरशीतियतमहत्त्सगुणाः मह्वयेयः कालः, अत ऊर्ध्वमुपमानियतं वक्ष्यामः, तद् यथा हि नाम योजनविस्तीर्णं योजनोच्छ्रायं वृत्तं पत्यमेकरात्राद्युत्कृष्टसप्तराजतानामङ्गलोत्प्रां गाढं पूर्णं स्याद् वर्षशताद्वर्षशताद्वैकसिसुद्त्रियमाणे यावता कालेन तद्विक्तं स्यादेतत्पत्योपमम्, तद्दशभिः कोटाकोटिभिर्युणितं मागरोपमम्, तेषां कोटाकोट्यश्चतस्रः सुपमसुपमा, तिस्रः सुपमा, द्वे सुपमदुपमा, द्विचत्वारिंशद्वर्षमहत्त्वाणि हित्वा एका दुपमसुपमा, वर्षमहत्त्वाणि एकविंशतिर्दुपमा,

तावत्येव दुपमदुपमा, ता अनुलोमप्रतिलोमा अवसर्पिण्युत्सर्पिण्यौ, भरतैरावतेष्वनाद्यनन्तं परिवर्तेते अहोरात्रवत्, तयोः शरीरायुःशुभपरिणामानामनन्तगुणहानिवृद्धी अशुभपरिणामवृद्धिहानी, अवस्थितावस्थितगुणा चैकैकाऽन्यत्र, तद्यथा-कुरुषु सुपमसुपमा हरिर्मयक्रवासेषु सुपमा हैमवतहैरण्यवतेषु सुपमदुपमा विदेहेषु सान्तरद्वीपेषु दुपमसुपमा इत्येवमादिर्मनुष्यक्षेत्रे पर्यापन्नः कालविभागो ज्ञेय इति ॥

चहिरवस्थिताः ॥ १६ ॥

नृलोकान्द्रहिय्योत्तिका अवस्थिताः, अवस्थिता इत्यविचारिणोऽवस्थितविमानप्रदेशा अवस्थितलेश्याप्रकाशा इत्यर्थः, सुखशीतोष्णरश्मयश्चेति ॥

वैमानिकाः ॥ १७ ॥

चतुर्थो देवनिकायो वैमानिकाः, तेऽत ऊर्ध्वं वक्ष्यन्ते, विमानेषु भवा वैमानिकाः ॥

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १८ ॥

द्विविधा वैमानिका देवाः—कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च, तान् परस्ताद्दृश्याम इति ॥

उपर्युपरि ॥ १९ ॥

उपर्युपरि च यथानिर्देशं वेदितव्याः, नैकक्षेत्रं, नापि तिर्य-
गधो वेति ॥

सौधमैशानमनत्कुमारमाहेन्द्रवध्नलोकलान्तकमहाशु-
क्रसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युतयोर्नवसु ग्रैवेयेषु
विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धे च ॥२०॥

एतेषु सौधर्मादिषु कल्पविमानेषु वैमानिका देवा भवन्ति,
तद्यथा—सौधर्मस्य कल्पस्योपर्येशानः कल्पः, ऐशानस्योपरि मन-
त्कुमारः, मनत्कुमारस्योपरि माहेन्द्र इत्येवमा सर्वार्थमिद्धादिति ।
सुधर्मा नाम शक्रस्य देवेन्द्रस्य सभा, सा तस्मिन्नस्तीति सौधर्मः
कल्पः, ईशानस्य देवराजस्य निवास ऐशान इत्येवमिन्द्राणां

निवासयोग्यामित्याः सर्वे कल्पाः । ग्रैवेयास्तु लोकपुरुषस्य ग्री-
वाप्रदेशविनिविष्टा ग्रीवाभरणभूताः, ग्रैवा ग्रीव्या ग्रैवेया ग्रैवेयका-
इति । अनुत्तराः पञ्च देवनामान एव, विजिता अभ्युदयविघ्नहेतव
एभिरिति विजयवैजयन्तजयन्ताः, तैरेव विघ्नहेतुभिर्न पराजिता
अपराजिताः, सर्वेष्वभ्युदयार्थेषु सिद्धाः सर्वार्थैश्च सिद्धाः सर्वे
वैपामभ्युदयार्थाः सिद्धा इति सर्वार्थसिद्धाः । विजितप्रायाणि वा
कर्माण्येभिरुपस्थितभद्राः परीपहपरराजिताः सर्वार्थेषु सिद्धाः
सिद्धप्रायोचमार्था इति विजयादय इति ॥

स्थितिप्रभावसुख्युतिलेश्याविशुद्धीन्द्रियानवधिचि-
पयतोऽधिकाः ॥ २१ ॥

यथाक्रमं चैतेषु सौधर्मादिषूपर्युपरि देवाः पूर्वतः पूर्वत एभिः
स्थित्यादिभिर्नैवसिद्धा भवन्ति । तत्र स्थितिः—उत्कृष्टा जघन्या
च परस्ताद्दृश्यते, इह तु वचने प्रयोजनं येषामपि समा भवति
तेषामप्युपर्युपरि गुणाधिका भवतीति यथा प्रतीयेत । प्रभावतो-

अधिकाः, यः प्रभावो निग्रहानुग्रहविक्रियापराभियोगादिषु सौध-
 र्मकाणां भोजन्तगुणाधिक उपर्युपरि, मन्दाभिमानतया त्वल्प-
 तरसंक्लिष्टत्वादेते न प्रवर्तन्त इति । क्षेत्रस्वभावजनित्तच्च शुभषु-
 द्गलपरिणामात्सुखतो द्युतितथानन्त (असंख्येति हा.) गुण-
 प्रकरणधिकाः । लेश्याविशुद्ध्याऽधिकाः, लेश्यानियमः पर-
 स्तादेषां वक्ष्यते, इह तु वचने प्रयोजनं यथा गम्येत यत्रापि
 विधानतस्तुल्यास्तत्रापि विशुद्धितोऽधिका भवन्तीति, कर्मवि-
 शुद्धित एव चाऽधिका भवन्तीति । इन्द्रियविषयतोऽधिकाः,
 यदिन्द्रियपाट्यं दूरादिष्टविषयोपलब्धौ मौधर्मदेवानां तत् प्रकृष्ट-
 तरगुणत्वादल्पतरसंक्लेजत्वाच्चाधिकमुपर्युपरीति । अवधिविषय-
 तोऽधिकाः मौधर्मज्ञानयोर्देवा अवधिविषयेणाधो रत्नप्रभां पश्य-
 न्ति तिर्यगमज्ञेयानि योजनमहत्साण्डूर्ध्वमास्वभवन्तत्, सनत्कु-
 मारमाहेन्द्रयोः शर्कराप्रभां पश्यन्ति तिर्यगसङ्क्षेयानि योजनशत-
 महत्साण्डूर्ध्वमास्वभवन्तत्, इत्येवं शेषाः क्रमशः, अनुत्तरविमान-

चासिनस्तु कृत्वां लोकनालिं पश्यन्ति, येषामपि क्षेत्रतस्तुल्यो-
 ऽवधिविषयः तेषामप्युपर्युपरि विशुद्धितोऽधिको भवतीति ॥
 गतिशरीरपरिग्रहाभिमानतो हीनाः ॥ २२ ॥

गतिविषयेण शरीरमहत्त्वेन महापरिग्रहत्वेनाभिमानेन चोप-
 र्युपरि हीनाः, तद्यथा-द्विसागरेपमजघन्यस्थितीनां देवानामा-
 सप्तम्यां (म्या हा.) गतिविषयस्तिर्यगसङ्क्षेयानि योजनकोटी-
 कोटीसहस्राणि, ततः परतो जघन्य(न्याल्प हा.) स्थितीनामेकै-
 कहीना भूमयो यावचृतीयेति, गतपूर्वाश्च गमिष्यन्ति च तृतीयां
 देवाः, परतस्तु मत्स्यपि गतिविषये न गतपूर्वा नापि गमिष्यन्ति,
 महानुभावक्रियातः औदासीन्याच्चोपर्युपरि देवा न गतिरतयो
 भवन्ति । सौधर्मज्ञानयोः कल्पयोर्देवानां शरीरोच्छ्रायः सप्त
 रत्नयः, उपर्युपरि द्वयोर्द्वयोरेका रत्निर्हीना आसहस्रारात्, आन-
 तादिषु तिस्रः, त्रैवेयकेषु द्वे, अनुत्तरे एका इति । सौधर्मे विमा-
 नानां द्वात्रिंशच्छतमहस्राणि, ऐशानेऽष्टाविंशतिः, सनत्कुमारै

ब्रह्म, माहेन्द्रेन्द्री, ब्रह्मलोकं चत्वारि ज्ञानमहस्याणि, लान्तकं
 पञ्चान्नहस्याणि, महागुक्तं चत्वारिग्नम्, महद्यारं पद, आन्त-
 प्राणगणान्युनेषु मत्त ज्ञानानि, अधो त्रैवेद्यकाणां (व्याणां हा.)
 ज्ञानमैसादज्ञानम्, मध्ये (ध्यमे हा.) मसोत्तरम्, उपैयकमेव
 ज्ञानम्, अनुत्तराः पश्यन्ति, एतमूर्ध्नलोकं वैमानिकानां सर्ववि-
 मानपरिगता चतुर्गीतिः ज्ञानमहस्याणि मत्तनवतिथ महस्याणि
 पयोभिर्गानीनि । म्यानपरिगताः कृत्विपयसंपन्नस्थितिपल्पाभि-
 मानाः परमगुग्मभिनि उपयुंयतीति ॥

उच्छ्रामाहारवेदनोपपत्तानुभावतथ साध्याः॥

उच्छ्रामसः मंत्रत्रयन्धितानां देवानां मत्तु स्तोकेषु (मत्त-
 स्तोत्रहा.) आहारधतुर्थः कालः, पन्थोपमथितानामन्तद्विद्यमस्यो-
 र्द्वामो दिग्गशुधारास्याहारः, यस्य याचन्ति मागरोपमाणि त्रि-
 निस्तस्य नास्त्वर्धमासेषुच्छ्रामस्तावन्वेव वर्षमहस्येप्याहारः ।
 देवानां महेदनाः प्रायेण भवन्ति, न कदाचिदगहेदनाः, यदि

चामहेदना भवन्ति ततोऽन्तर्मुहूर्तमेव भवन्ति, न परतः, अनुयद्वाः
 महेदनास्तुः कृष्टेन षण्मागान् भवन्ति । उपपत्तः, आरणान्यु-
 तादूर्ध्वमन्यतोर्यानामुपपातो न भवति, स्वलिङ्गिनां भिन्नदर्शना-
 नामात्रैवेयकैक्य उपपत्तः, अन्यस्य मध्यगृष्टेः संपत्तस्य भज-
 नीयं आ मर्वाथसिद्धात्, ब्रह्मलोकदूर्ध्वमासर्वार्थमिद्धाच्चतुर्दश-
 धराणामिति । अनुभावो विमानानां सिद्धिक्षेत्रस्य चाकाशे
 निरालम्बस्थितौ लोकस्थितिरैव हेतुः, लोकस्थितिलोकानुभावो
 लोकम्भावो जगद्धर्मोऽनादिपरिणाममन्ततिरित्यर्थः, सर्वे च
 देवेन्द्रा त्रैवेयादिषु च देवा भगवतां परमर्षिणामर्हतां जन्मभि-
 षेकनिष्क्रमणज्ञानोत्पत्तिमहात्मवमरणनिर्वाणकालेष्वसीनाः श-
 यिताः स्थिता वा महमद्यामनशयनस्थानाश्रयः प्रचलन्ति, शुभ-
 कर्मफलोदयाच्छोकानुभावत एव वा, ततो जनितोपयोगस्तां
 भगवतामन्यसदृशी तीर्थकरनामकर्मोद्भवां परमविभृतिमयधि-
 नाऽऽलोक्य संजातसंवेगाः मद्धर्मवद्भुमानान्केचिदागत्य भगवत्पा-

दमूलं स्तुतिपन्दनोपामनहितश्रवणैरात्मानुग्रहमाप्नुवन्ति, केचि-
दपि तत्रत्या एव प्रत्युपस्थापनाञ्जलिप्रणिपातनमस्कारोपहारैः
परमसंधिप्राः गद्गमानुरागोवफुल्लनयनवदनाः समभ्यर्चयन्ति ॥
अत्राह-त्रयाणां देवनिर्कायानां लेख्यानिर्णयमोऽभिहितः, अथ
वैमानिकानां केषां का लेख्या इति?, अत्रोच्यते—

पीनपद्मशुक्लेख्या द्वित्रिशेषु ॥ २३ ॥

उपर्युपरि वैमानिकाः सौधर्मादिषु द्वयोस्त्रिषु शेषेषु च पीत-
पद्मशुक्लेख्या भवन्ति यथामह्यम्, द्वयोः पीतलेख्याः सौधर्म-
द्यानयोः, त्रिषु पद्मलेख्याः मनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकेशु, शेषेषु
लान्तकादिषु मर्वाथसिद्धाच्छुक्लेख्याः, उपर्युपरि तु विशुद्धतर-
त्युक्तम् ॥ अत्राह-उक्तं भवता-द्विविधा वैमानिका देवाः कल्पोप-
पन्नाः कल्पार्तीताश्चेति, तत् के कल्पा इति?, अत्रोच्यते—

प्राग्भ्रवेयकेभ्यः कल्पाः ॥ २४ ॥

प्राग्भ्रवेयकेभ्यः कल्पा भवन्ति, सौधर्मादय आरणाच्युतपर्य-

त्ता इत्यर्थः, अतोऽन्ये कल्पार्तीताः ॥ अत्राह-किं देवाः सर्वे एव
सम्यग्दृष्टयो यद्भगवतां परमर्षीणामर्हतां जन्मादिषु प्रश्रुदिता
भवन्ति इति?, अत्रोच्यते, न सर्वे सम्यग्दृष्टयः, किं तु सम्यग्दृ-
ष्टयः मद्धर्मबहुमानादेव तत्र प्रश्रुदिता भवन्त्यभिगच्छन्ति च,
मिथ्यादृष्टयोऽपि च लोकचितानुरोधादिन्द्रानुश्रुत्या परस्परदर्श-
नात् पूर्वानुचरितमिति च प्रमोदं भजन्ते अभिगच्छन्ति च, लोका-
न्तिकास्तु सर्वे एव विशुद्धभावाः सद्धर्मबहुमानात्संसारदुःखा-
र्त्तानां च सत्त्वानामनुकम्पया भगवतां परमर्षीणामर्हतां जन्मा-
दिषु विशेषतः प्रश्रुदिता भवन्ति, अभिनिष्क्रमणाय च कृतसंक्-
ल्पान् भगवतोऽभिगम्य प्रहृष्टमनसः स्तुवन्ति सभाजयन्ति चेति ॥
अत्राह-के पुनर्लोकान्तिकाः? कतिविधा चेति?, अत्रोच्यते—

ब्रह्मलोकालया लोकान्तिकाः ॥ २५ ॥

ब्रह्मलोकालया एव लोकान्तिका भवन्ति, नान्यकल्पेषु, नापि
परतः। ब्रह्मलोकं परिश्रुत्याष्टासु दिषु अष्टविकल्पा भवन्ति, तद्यथा—

माररत्नतादित्यवह्न्यरणगदतीयतुपिताल्यवाधमरुतः
(अरिष्ठाद्य) ॥ २३ ॥

एते मारस्वताडयोऽष्टविधा देवा ब्रह्मलोकस्य पूर्वोत्तरादिषु
दिक्षु प्रदक्षिणं भवन्ति यथामध्यम्, तद्यथा-पूर्वोत्तरस्यां दिशि
मारस्वताः पूर्वस्यामादित्या इत्येवं शेषाः ॥

विजयादिपुत्रेषु द्विचरमाः ॥ २७ ॥

विजयादिपुत्रेषु विमानेषु देवा द्विचरमा भवन्ति, द्विच-
रमा इति ततश्च्युताः पर द्विर्जनित्वा सिध्यन्तीति, मरुत्सर्गार्थ-
सिद्धमहाविमानामिनः, शेषास्तु भजनीयाः (भाज्या हा.) ॥
अत्राह-उक्तं भवता जीमस्योदधिकेषु भावेषु तिर्यग्योनिगतिरिति
(२-६) तथा स्थितौ 'तिर्यग्योनीनां च'ति (३-१८), आस्रवेषु च
'माया तैर्यग्योनस्ये'ति(६-१७)तत्क्रे तिर्यग्योनय इति?, अत्रोन्यते-
औपपातिरुमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्योनयः ॥ २८ ॥

औपपातिकेभ्यश्च नाररुदेवेभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथोक्तेभ्यः

शेषा एकेन्द्रियादयस्तिर्यग्योनयो भवन्ति ॥ अत्राह-तिर्यग्योनि-
मनुष्याणां स्थि(०ष्यस्थि०ट.), तिरुक्ता अथ देवानां का स्थि-
तिरिति?, अत्रोन्यते-

स्थितिः ॥ २९ ॥

स्थितिरित्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यते (ति हा.) ॥

भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीनां पत्योपममर्धम् ॥ ३० ॥
भवनेषु तामद्भवन्वासिनां दक्षिणार्धाधिपतीनां पत्योपम-
मर्धम् परा स्थितिः, द्वयोर्द्वयोर्यथोक्तयोर्भवन्नासीन्द्रयोः पूर्वो
दक्षिणार्धाधिपतिः पर (अपर हा.) उत्तरार्धाधिपतिः ॥

शेषाणां पादोने ॥ ३१ ॥

शेषाणां भवनगामिण्यधिपतीनां द्वे पत्योपमे पादोने परा
स्थितिः, के च (केवलं हा.) शेषाः?, उत्तरार्धाधिपतय इति ॥

असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च ॥ ३२ ॥

असुरेन्द्रयोस्तु दक्षिणार्धाधिपत्युत्तरार्धाधिपत्योः सागरोप-

ममधिकं च यथासह्यं परा स्थितिर्भवति ॥ (लाघवाधिना वैमानिकस्थितिराख्यायते मिद्ध०) (सागरोपमस्थितिसाधर्म्यात् व्यन्तरज्योतिष्कौ विहायेदमाह हा०)

सौधर्मादिषु यथाक्रमम् ॥ ३३ ॥

सौधर्ममादिं कृत्वा यथाक्रममित ऊर्ध्वं परा स्थितिर्वक्ष्यते ॥

सागरोपमे ॥ ३४ ॥

सौधर्मे कल्पे देवानां परा स्थितिर्द्वे सागरोपमे इति ॥

अधिके च ॥ ३५ ॥

ऐशाने द्वे एव सागरोपमे अधिके परा स्थितिर्भवति ॥

सप्त सनत्कुमारं ॥ ३६ ॥

सनत्कुमारं कल्पे सप्त सागरोपमाणि परा स्थितिर्भवति ॥

विशेषत्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदश-

भिरधिकानि च ॥ ३७ ॥

एभिर्विशेषादिभिरधिकानि सप्त माहेन्द्रादिषु परा स्थितिर्भवति,

समेति वर्तते, तद्यथा—माहेन्द्रे सप्त विशेषाधिकानि, ब्रह्मलोकं त्रिभिरधिकानि सप्त, दशेत्यर्थः, लान्तके सप्तभिरधिकानि सप्त, चतुर्दशेत्यर्थः, महाशुक्रे दशभिरधिकानि सप्त, सप्तदशेत्यर्थः, सहस्रारे एकादशभिरधिकानि सप्त, अष्टादशेत्यर्थः, आनतप्रणतयोस्त्रयोदशभिरधिकानि सप्त, विंशतिरित्यर्थः, आरणाच्युतयोः पञ्चदशभिरधिकानि सप्त, द्वाविंशतिरित्यर्थः ॥

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु

सर्वार्थसिद्धे च ॥ ३८ ॥

आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेनाधिका स्थितिर्भवति नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धे च, आरणाच्युते द्वाविंशतिर्ग्रैवेयकेषु पृथगेकैनाधिका, त्रयोविंशतिरित्यर्थः, एवमेकैकेनाधिका सर्वेषु नवसु, यावत् गर्वेषामुपरि नवमे एकत्रिंशत्, सा (नेतो० दितिपर्यन्तं हा०) विजयादिषु चतुर्ष्वेकेनाधिका द्वाविंशत्, साप्येकेनाधिका-सर्वार्थसिद्धे त्रयस्त्रिंशदिति ॥ अत्राह—मनुष्यतिर्यग्योनिजानां (०योनी० हा०)

परापरं स्थितिं व्याख्याते, अधोपपत्तिकानां किमेकैव स्थितिः?,
परापरं न विद्यते इति?, अत्रोच्यते—

अपरा पल्योपममधिकं च ॥३०॥

मौषमादिष्वेव यथाक्रमपरा स्थितिः पल्योपममधिकं च,
अपरा जघन्या निरुद्वैत्यः, परा प्रकृष्टा उत्कृष्टेत्यनर्थान्तरम्,
तत्र मौषमंऽपरा स्थितिः पल्योपममदाने पल्योपममधिकं च ॥

सागरोपमे ॥ ४० ॥

मनन्तुमारंऽपरा स्थितिर्द्वे सागरोपमे ॥

अधिके च ॥ ४१ ॥

माहेंद्रे जघन्या स्थितिरधिके द्वे सागरोपमे ॥

परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरा ॥४२॥

माहेंद्रान् परतः पूर्वा पराऽनन्तरा जघन्या स्थितिर्भवति,
तद्यथा—माहेंद्रे परा स्थितिर्विशेषाधिकानि सप्त सागरोपमाणि
मा ब्रह्मलोकं जघन्या भवति, ब्रह्मलोकं दश सागरोपमाणि

परा स्थितिः सा लान्तकं जघन्या, एवमा सर्वार्थसिद्धादिति,
(विजयादिषु चतुर्षु परा स्थितिस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, सात्वजघ-
न्योत्कृष्टा सर्वार्थसिद्ध इति) ॥ (सर्वार्थसिद्धं यावत्, आहः सर्वादायां
विजयादिषु चतुर्षु विजयैज्यंतजयंतापराजितेषु परा स्थिति-
स्त्रयस्त्रिंशत्, एवं च परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽनन्तरेति यावद्
भवभवभवस्तावद् द्रष्टव्यम्, अत एतेऽपि जघन्या एकत्रिंशदेव
उत्कृष्टा त्रयस्त्रिंशत्, मुख्यवृत्त्यैव सूत्रेऽभिधानात्)

नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥ ४३ ॥

नारकाणां च द्वितीयादिषु भूमिषु पूर्वा पूर्वा परा स्थिति-
रनन्तरा परतः परतोऽपरा भवन्ति, तद्यथा—रत्नप्रभायां नारका-
णामेकं सागरोपमं परा स्थितिः सा जघन्या, शर्कराप्रभायाम्,
त्रीणि सागरोपमाणि परा स्थितिः शर्कराप्रभायां सा जघन्या बालु-
काप्रभायामिति, एवं सर्वासु, तमःप्रभायां द्वविंशतिः सागरोप-
माणि परा स्थितिः सा जघन्या महातमःप्रभायामिति ॥

दश वर्षसहस्राणि प्रथमायाम् ॥ ४४ ॥
प्रथमायां भूमौ नारकाणां दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः॥
भवनेषु च ॥ ४५ ॥

भवनवासिनां च दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः ॥
व्यन्तराणां च ॥ ४६ ॥
व्यन्तराणां च देवानां दश वर्षसहस्राणि जघन्या स्थितिः॥
परा पल्योपमम् ॥ ४७ ॥
व्यन्तराणां परा स्थितिः पल्योपमं भवति ॥

ज्योतिष्काणामधिकम् ॥ ४८ ॥
ज्योतिष्काणां देवानामधिकं पल्योपमं परा स्थितिर्भवति ॥
ग्रहाणामेकम् ॥ ४९ ॥
ग्रहाणामेकं पल्योपमं परा स्थितिर्भवति ॥
नक्षत्राणामर्धम् ॥ ५० ॥

नक्षत्राणां देवानां पल्योपममर्धं परा स्थितिर्भवति ॥

तारकाणां चतुर्भागः ॥ ५१ ॥
तारकाणां च पल्योपमचतुर्भागः परा स्थितिः ॥
जघन्या त्वष्टभागः ॥ ५२ ॥
तारकाणां तु जघन्या स्थितिः पल्योपमाष्टभागः ॥
चतुर्भागः शेषाणाम् ॥ ५३ ॥

तारकाभ्यः शेषाणां ज्योतिष्काणां चतुर्भागः पल्योपमस्या-
परा स्थितिः ॥

इति तत्त्वार्थधिगमालयेऽद्वैतप्रवचनसङ्गहे देवगति-
प्रदर्शनो नाम चतुर्थोऽध्याय समाप्तः ॥

? आचार्यहरिभद्रोद्भृतायां चतुर्थोऽध्यायः। (हरि० वृत्तौ)

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

उक्ता जीवाः, अजीवान्दश्यामः--

अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥

धर्मान्निर्णयोऽधर्मान्निर्णय आकाशान्निर्णयः पुद्गलान्निर्णय इत्यजीवकायाः, तान् लक्षणतः परम्प्रादश्यामः, कायग्रहणं प्रदे-
शापररङ्गनार्थमद्रागमयप्रतियोगार्थं च ॥

द्रव्याणि जीवाश्च ॥ २ ॥

(ये हा.) एते धर्मादयश्चत्वारो प्राणिनश्च (जीवाश्च हा.) पञ्च
द्रव्याणि च (नेदं हा.) भवन्तीति, उक्तं हि 'सतिश्रुतयोनिवन्धो
द्रव्येऽयमपययिषु' 'मण्डल्यपययिषु केऽलम्बे'ति ॥

नित्यावस्थितान्यरूपाणि ॥ ३ ॥

एतानि द्रव्याणि नित्यानि भवन्ति, 'तद्भावाव्ययं नित्य'मिति
यस्यते । अवस्थितानि च, न हि कदाचित्पञ्चमं भूतार्थत्वं च

व्यभिचरन्ति । अरूपाणि च, नैषां रूपमस्तीति, रूपं मूर्तिः, मूर्त्या-
श्रयाश्च स्पर्शादय इति ॥

रूपिणः पुद्गलाः ॥ ४ ॥

पुद्गला एव रूपिणो भवन्ति, रूपमेवामस्ति एषु चाऽस्तीति
रूपिणः ॥

आ आकाशादेकद्रव्याणि ॥ ५ ॥

आ आकाशाद्धर्मादीन्येकद्रव्याण्येव भवन्ति, पुद्गलजीवा-
म्वनेकद्रव्याणीति ॥

निष्क्रियाणि च ॥ ६ ॥

आ आकाशादेव धर्मादीनि निष्क्रियाणि भवन्ति, पुद्गल-
जीवास्तु क्रियावन्तः, क्रियेति गतिकर्माह ॥ अत्राह-उक्तं भवता
प्रदेगावयववद्भुत्वं कायसंज्ञमिति, तस्मात् क एषां धर्मादीनां प्रदे-

पश्यते हि 'मरुषायत्नाञ्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते'
इति ॥ किं चान्यत्—

सुगन्दुःस्वजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

सुखोपग्रहो दुःखोपग्रहो जीवितोपग्रहो मरणोपग्रहश्चेति पुद्ग-
लानामुपकारः, तद्यथा-इष्टाः स्पर्शस्मगन्धगर्णशब्दाः सुखस्योप-
कारः, अनिष्टा दुःखस्य, खानाच्छादनानुलेपनभोजनादीनि विधि-
प्रत्युक्तानि जीवितस्यानपनर्तनं चायुष्कस्य, विषशस्त्राग्न्यादीनि
मरणस्यापनर्तनं चायुष्कस्य ॥ अत्राह-उपपन्नं तादृतेतत् सोपक-
माणामपनर्तनीयायुषाम्, अधानपनत्ययुषां कथमिति?, अत्रो-
च्यते-तेषामपि जीवितमरणोपग्रहः पुद्गलानामुपकारः, कथमिति
नेचदृच्यते, कर्मणः स्थितिन्याम्याम्, कर्म हि पौद्गलमिति,
आहारश्च त्रिविधः मन्षामेवोपकुस्ते, किं कारणम्?, शरीरस्थित्यु-
पपयवलट्टद्विप्रीत्यर्थं व्याहार इति ॥ अत्राह-गृह्णीमस्तामद्दुर्मांध
र्मांशपुद्गला जीमद्रव्याणामुपकुर्वन्तीति, अथ जीराना क उप-

कार इति?, अत्रोच्यते—

परस्पररोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

परस्परस्य हिताहितोपदेशाम्यामुपग्रहो जीवानामिति ॥ अत्राह-
अथ कालस्योपकारः क इति? अत्रोच्यते—

वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥ २२ ॥

तद्यथा-सर्वभागानां वर्तना कालाश्रया वृत्तिः, वर्तना उत्प-
त्तिः स्थितिः (अधिततिः हा.) प्रथममयाश्रया इत्यर्थः । परि-
णामो द्विविधः-अनादिरादिमांध, तं परस्ताद्वक्ष्यामः। क्रिया
गतिः, सा त्रिविधा-प्रयोगगतिर्विश्रसागतिर्मिश्रिकेति । परत्वा-
परत्वे त्रिविधे-प्रशंसाकृते क्षेत्रकृते कालकृते इति, तत्र प्रशंसा-
कृते परो धर्मः पर ज्ञानं अपरः अधर्मः अपरमज्ञानमिति, क्षेत्रकृते
एकदिकालानस्थितयोर्विप्रकृष्टः परो भवति मन्त्रिकृष्टोऽपरः, काल-
कृते द्विरष्टपर्णाद्विप्रशक्तिकः परो भवति, वर्षशक्तिकाद्विरष्टपर्णोऽपरो
भवति । तदेवं प्रशंसाक्षेत्रकृते परत्वापरत्वे त्रैवयित्वा वर्तनादीनि

(०टयः मयं मालकृताहा०) मालम्योपसर इति । अत्राह-उक्तं भयगा प्ररीगदीनि पुट्टलानामुपसर इति, पुट्टलानिति (०ला इति हा०) च तन्त्रान्तरीया जीमान् परिभाषन्ते. स्पर्गादिरहिताश्चान्ये, तन्त्रमेतदिति, (स्पर्गत्यादि न हा०) अत्रोन्यते, एतदादिति प्रतिपत्तिप्रतिपेयायं त्रिंशत्परचनविभया चेदमुन्यते—

स्पर्गारसगन्तर्षान्नः पुट्टलाः ॥ २३ ॥

स्पर्गः रमः गन्धः र्णं इत्येवंलभणाः पुट्टला भवन्ति, तत्र स्पर्गोऽष्टविधः-रठिनो मद्गुर्लेष्टुः शीत उष्णः स्निग्धः रूक्ष इति, रमः पञ्चविधः-निकः रटुः कृपायोज्ज्वो मधुर इति, गन्धो द्विविधः-गुग्गुलिगुग्गुमिथ, र्णः पञ्चविधः-कृष्णो नीलो लोहितः पीतः शुद्ध इति ॥ किञ्चान्यत्—

शब्दयन्तमौक्ष्मशैत्यसंस्थानभेदनमच्छाया-

तपोयोनयन्नश्च ॥ २४ ॥

ना शब्दः पद्विधः-वतो विगतो घनः शुषिरो र्पो भाप

इति । चन्धन्निविधः-प्रयोगान्धो विश्वमान्धो मिश्र इति, स्निग्धरूक्षत्राङ्गतीति नक्ष्यते । सौक्ष्म्यं द्विविधम्-अन्यमापेक्षिकं च, अन्यं परमाणुवेव, आपेक्षिकं द्रवणुकादिषु संघातपरिणामापेक्षं भवति, तद्यथा-आमलकाद्दटरमिति । स्यौल्यमपि द्विविधम्-अन्यमापेक्षिकं च, संघातपरिणामापेक्षमेव भवति, तत्रान्यं सर्वलोकव्यापिनि मद्वास्त्वन्धे भवति, आपेक्षिकं नटरादिभ्य आमलकादिष्विति । संस्थानमनेकविधम्-दीर्घह्रस्वाद्यनित्यत्वपर्यन्तम् । भेदः पञ्चविधः-औत्कारिकः चौर्णिकः खण्डः प्रतरः अनुत्त इति । तमच्छायातपोद्योताश्च परिणामजाः । मने एते स्पर्गादयः पुट्टलेष्वेव भवतीत्यतः पुट्टलास्तद्वन्तः ॥

अत्राह-किमर्थं स्पर्गादीनां शब्दादीनां च पृथक्पृथक्करणमिति?, अत्रोन्यते, स्पर्गादयः परमाणुषु स्फुटेषु च परिणामजा एव भवन्तीति, शब्दादयस्तु स्फुटेष्वेव भवन्त्यनेकनिमित्ताथेत्यतः पृथक्करणम् ॥ त एते पुट्टलाः ममामतो द्विविधा भवन्ति, तद्यथा—

शावयवनियम इति?, अत्रोच्यते-सर्वेषां प्रदेशाः सन्ति अन्यत्र परमाणोः, अवयवास्तु स्कन्धानामेव, वक्ष्यते हि 'अणवः स्कन्धाश्च' 'संघातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते' इति ॥ तत्र—

असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मयोः ॥ ७ ॥

प्रदेशो नामापेक्षिकः, सर्वसङ्ख्यस्तु परमाणोरवगाह इति ॥

जीवस्य च ॥ ८ ॥

एकजीवस्य चासङ्ख्येयाः प्रदेशा भवन्तीति ॥

आकाशस्यानन्ता ॥ ९ ॥

लोकालोकाकाशस्यानन्ताः प्रदेशाः, लोकाकाशस्य तु धर्माधर्मकजीवस्तुल्याः ॥

सङ्ख्येयासङ्ख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥

सङ्ख्येया असङ्ख्येया अनन्ताश्च पुद्गलानां प्रदेशा भवन्ति, अनन्ता इति वर्तते ॥

नाणोः ॥ ११ ॥

अणोः प्रदेशान भवन्ति, अनादिरमध्येऽप्रदेशो हि परमाणुः ॥

लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥

अवगाहिनामवगाहो लोकाकाशे भवति ॥

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥

धर्माधर्मयोः कृत्स्ने लोकाकाशेऽवगाहो भवतीति ॥

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥

अप्रदेशसङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तप्रदेशानां पुद्गलानामेकादिष्वकाशाप्रदेशेषु भाज्योऽवगाहः, भाज्यो विभाज्यो विकल्प्य इत्यनर्थान्तरम्, तद्यथा—परमाणोरेकसिन्नेव प्रदेशे, त्र्यणुकस्यैकसिन् द्वयोश्च, त्र्यणुकस्यैकसिन् द्वयोस्त्रिषु च, एवं चतुरणुकार्दानां सङ्ख्येयासङ्ख्येयप्रदेशस्यैकादिषु सङ्ख्येयेष्वसङ्ख्येयेषु च, अनन्तप्रदेशस्य च ॥

असङ्ख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥

लोकाकाशप्रदेशानामसङ्ख्येयभागादिषु जीवानामवगाहो भ-

वर्ति, आ गवलीकादिति ॥ अत्राह-को हेतुमन्त्रेयभागादिपु
नीनानामत्रगाहो भवतीति?, अत्रोच्यते—

प्रदेशसंस्तरविस्मर्गाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १३ ॥

जीरम्य हि प्रदेशानां संहारविमर्गाविष्टौ प्रदीपस्वेव, तद्यथा-
नेनन्यापुपादानप्रयुद्धः प्रदीपो महतीमपि कृटागारशालां प्रका-
शयति अर्धमीमपि माणिकाशृतः माणिकां द्रोणाशृतो द्रोणं आढकाशृ-
तशार्दकं प्रव्याशृतः प्रमथं पाष्याशृतो पाणिमिति, एवमेव प्रदेशानां
संहारविमर्गाभ्यां जीवो महान्तमणुं वा पञ्चविधं शरीरस्कन्धं
धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवप्रदंगममुद्रायं व्याप्नोतीति, अत्रगाहत
इत्यर्थः, धर्माधर्माकाशजीवानां परस्परं पुद्गलेषु च द्युत्तिर्न विरु-
ध्यतेऽमृतवत् ॥ अत्राह-मति प्रदेशसंहारविमर्गसंभवे कस्मादम-
त्रेयभागादिषु जीवानामत्रगाहो भवति, नैकप्रदेशादिव्यति?,
अत्रोच्यते-मयोगत्वात् संसारिणां चरमशरीरत्रिभागहीनात्रगा-
हित्वाच्च (०हीनत्वाच्च हा०) सिद्धानामिति ॥ अत्राह-उक्तं भवता

धर्मादीनत्तिकायान् परस्ताद्व्यवहणतो वक्ष्याम इति, तत्किमेपां
लक्षणमिति?, अत्रोच्यते—

गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १७ ॥

गतिमतां गतेः स्थितिमतां च स्थितेः उपग्रहो धर्माधर्मयोरु-
पकारो यथामह्वयम्, उपग्रहो निमित्तमपेक्षा कारणं हेतुरित्यन-
र्थान्तरम्, उपकारः प्रयोजनं गुणोऽर्थ इत्यनर्थान्तरम् ॥

आकाशास्यावगाहः ॥ १८ ॥

अत्रगाहिनां धर्माधर्मपुद्गलजीवानामत्रगाह आकाशस्योपकारः।
धर्माधर्मयोरन्तःप्रवेशसंभवेन पुद्गलजीवानां संयोगविभागश्चेति॥

शरीरचाङ्मनःप्राणापानाः पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥

पञ्चविधानि शरीराण्यौदारिकादीनि चाङ्मनः प्राणापाना-
विति पुद्गलानामुपकारः, तत्र शरीराणि यथोक्तानि, प्राणापानौ
च नामकर्मणि व्याख्यातौ, द्वीन्द्रियादयो जिह्वेन्द्रिययोगाद्वा-
पात्वेन गृह्णन्ति, नान्ये, संज्ञिनश्च मनस्त्वेन गृह्णन्ति, नान्य इति,

• चक्ष्यते हि 'स्रुपायत्नाजीयः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते'
• इति ॥ किं चान्यत्—

सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥

• सुखोपग्रहो दुःखोपग्रहो जीवितोपग्रहो मरणोपग्रहश्चेति पुद्ग-
• लानामुपकारः, तद्यथा-इष्टाः स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दाः सुखस्योप-
• कारः, अनिष्टा दुःखस्य, खानाच्छादनानुलेपनभोजनादीनि विधि-
• प्रत्युक्तानि जीवितस्थानपर्यन्तं चायुष्कस्य, विषयस्वाग्न्यादीनि
• मरणस्यापर्यन्तं चायुष्कस्य ॥ अत्राह-उपपन्नं ताददेतत् सोपक-
• माणामपर्यन्तनीयायुषाम्, अथानपरत्युषायुषा कथमिति?, अत्रो-
• च्यते-तेषामपि जीवितमरणोपग्रहः पुद्गलानामुपकारः, कथमिति
• चेत्तदुच्यते, कर्मणः स्थितिक्षयान्याम्, कर्म हि पौद्गलमिति,
• आहारश्च त्रिविधः सर्वेषामेवोपकुल्लते, किं कारणम्?, शरीरस्थित्यु-
• पचयवलयद्विप्रीत्यर्थं ह्याहार इति ॥ अत्राह-गृहीमस्तानन्दमार्ग-
• र्मासाशुद्गला जीमद्रव्याणामुपकुर्वन्तीति, अथ जीमाना क उप-

कार इति?, अत्रोच्यते—

परस्पररोपग्रहो जीवानाम् ॥ २१ ॥

परस्परस्य हिताहितोपदेशाभ्यामुपग्रहो जीवानामिति ॥ अत्राह-
अथ कालस्योपकारः क इति? अत्रोच्यते—

वर्तना परिणामः क्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥ २२ ॥
तद्यथा-सर्वभानाना र्तनना कालाथया वृत्तिः, वर्तना उत्प-
• त्तिः स्थितिः (अधिततिः हा.) प्रथमममयाथया इत्यर्थः । परि-
• णामो द्विविधः-अनादिसादिमाध, तं परस्ताद्दक्ष्यामः। क्रिया
• गतिः, सा त्रिनिधा-प्रयोगगतिविश्रमागतिमिश्रिकृति । परत्वा-
• परत्वे त्रिनिधे-प्रशंसाकृते क्षेत्रकृते कालकृते इति, तत्र प्रशंसा-
• कृते परो धर्मः पर ज्ञानं अपरः अधर्मः अपरमज्ञानमिति, क्षेत्रकृते
• एकदिकालानस्थितयोर्विप्रकृष्टः परो भवति मन्त्रिकृष्टोऽपरः, काल-
• कृते द्विरष्टमर्षाद्विर्षशक्तिकः परो भवति, र्षशक्तिकाद्विरष्टमर्षोऽपरो
• भवति । तदेवं प्रशंसाक्षेत्रकृते परत्वापरत्वे र्जयित्वा र्तननादीनि

(०दयः मयं कालकृता हा०) कालम्योपकार इति । अत्राह-उक्तं मरणा त्रयीगदीनि पुट्टलानामुपकार इति, पुट्टलानिति (०ला इति हा०) न तन्त्रान्तरीया जीवान् परिभाषन्ते, म्यर्गाद्विगहिताश्रान्ये, तरुभमेतदिति, (म्यर्गेत्यादि न हा०) अत्रोच्यते, एतदादिवि-
प्रतिपत्तिप्रतिपाथं विज्ञापयचनविमथया चेदमुच्यते—

म्यर्गारमगन्धचर्षचन्तः पुट्टलाः ॥ २३ ॥

म्यर्गः गमः गन्धः वर्ण इत्येवंलक्षणाः पुट्टला भवन्ति, तत्र म्यर्गोऽपिधः-रुडिनो मृदुगुरुलक्ष्युः शीत उष्णः स्निग्धः रुक्ष इति, गमः पञ्चविधः-तिक्तः कटुः कषायोऽम्लो मधुर इति, गन्धो द्विविधः-गुग्गुमिसुमिध, वर्णः पञ्चविधः-कृष्णो नीलो लोहितः पीतः शुद्ध इति ॥ किंचान्यत्—

शब्दयन्धमौष्मगस्थौल्यसंस्थानभेदतमञ्छाया-

तपोभोतवन्नश्च ॥ २४ ॥

तत्र शब्दः पद्मिधः-ततो विगतो घनः शुषिरो वर्णो भाप

इति । चन्धम्विनिधः-प्रयोगवन्धो विश्रगावन्धो मिश्र इति, स्निग्धरुक्षतराद्भवतीति वक्ष्यते । सौक्ष्म्यं द्विविधम्-अन्त्यमापे-
धिकं च, अन्त्यं परमाणुत्वेव, आपेक्षिकं ऋणुकादिषु संघातप-
रिणामापेक्षं भवति, तद्यथा-आमलकाद्द्रवमिति । स्थौल्यमपि
द्विविधम्-अन्त्यमापेक्षिकं च, संघातपरिणामापेक्षमेव भवति, तत्रा-
न्त्यं सर्वलोकव्यापिनि महास्कन्धे भवति, आपेक्षिकं च दूरादिभ्य
आमलकादिष्विति । संस्थानमनेकविधम्-दीर्घह्रस्वाद्यनित्यत्व-
पर्यन्तम् । भेदः पञ्चविधः-औत्कारिकः चौर्णिकः खण्डः प्रतरः
अनुलट इति । तमञ्छायातपोधोताश्च परिणामजाः । सर्वे
एवैते स्पर्शादयः पुट्टलेष्वेव भवंतीत्यतः पुट्टलास्तद्वन्तः ॥
अत्राह-किमर्थं स्पर्शादीनां शब्दादीनां च पृथक्स्वकरणमिति?,
अत्रोच्यते, स्पर्शादयः परमाणुषु स्कन्धेषु च परिणामजा एव भव-
न्तीति, शब्दादयस्तु स्कन्धेष्वेव भवन्त्यनेकनिमित्ताश्चेत्यतः पृथ-
करणम् ॥ त एते पुट्टलाः ममामतो द्विविधा भवन्ति, तद्यथा—

अणयः स्क्रन्थाश्च ॥ २७ ॥

उक्तं च—कारणमेव (०मत्र हा०) तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यच
भनानि परमाणुः । एकरमगन्धवर्णो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥१॥
इति । तत्राणवोऽनद्धाः, स्क्रन्थास्तु च द्वा एव ॥ अत्राह—रुथं पुनरेत-
द्विरिष्यं भवतीति?, अत्रोच्यते—स्क्रन्थास्तान्

संघातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २६ ॥

संघाताद्भेदात्संघातभेदादिति, एभ्यस्त्रिभ्यः (एभ्यो हा०)
कारणेभ्यः स्क्रन्था उत्पद्यन्ते द्विप्रदेशादयः, तद्यथा—द्वयोः पर-
माणोः संघाताद् द्विप्रदेशः, द्विप्रदेशस्याणोश्च संघातात्त्रिप्रदेशः,
एवं संशयेयानामसंशयेयानामन्वानामन्तानन्तानां च प्रदेशानां
संघातात् (सु हा०) तान्प्रदेशाः । एषामेव भेदाद्द्विप्रदेशपर्यन्ताः ।
एत एव संघातभेदाभ्यामेकमामयिकाभ्यां द्विप्रदेशादयः स्क्रन्था
उत्पद्यन्ते, अन्यस्य संघातेनान्यतो भेदेनेति ॥ अत्राह—अथ पर-
माणुः रुथमुत्पद्यत इति?, अत्रोच्यते—

भेदादणुः ॥ २७ ॥

भेदादेव परमाणुरुत्पद्यते, न संघातादिति (०त् न संघातभे-
दात् हा०) ॥

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषाः ॥ २८ ॥

भेदसंघाताभ्यां चाक्षुषाः स्क्रन्था उत्पद्यन्ते, अचाक्षुषास्तु
यथोक्तात्संघाताद्भेदात्संघातभेदाच्चेति ॥ अत्राह—धर्मादीनि स-
न्तीति कथं गृह्णीम इति?, अत्रोच्यते, लक्षणतः ॥ किं च मतो लक्ष-
णमिति?, अत्रोच्यते—

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ २९ ॥

उत्पादव्ययौ ध्रौव्यं च युक्तं सतो लक्षणम्, यदुत्पद्यते
यद्व्येति यच्च ध्रुवं तत्सत्, अतोऽन्यदमदिति ॥ (उत्पादव्ययौ
ध्रौव्यं च सतो लक्षणम्, यदिह मनुष्यत्पादिना पर्यायिणाव्ययत
आत्मनो देवत्पादिना पर्यायिणोत्पादः, एकान्तध्रौव्ये(ध्रुवे हा.)
आत्मनि तत्रैकस्वभामतयाऽत्रस्थाभेदानुपपत्तेः, एवं च संमाराप-

हा.) तत्त्वतिरिक्तेतरविकल्पाभ्यामयोगात् (तदयोगात् हा.)
तत्र मनुष्यादेर्देवत्वमित्यायातं मार्गैरुक्त्यभागागमस्येति, एवं (च
हा.) मम्यगृहृष्टिः सम्यक्संकल्पः सम्यग्ग्राह् सम्यग्मार्गः मम्य-
गार्जनः सम्यग्व्यायामः मम्यरूस्मृतिः मम्यकममाधिरिति ग्राह्-
नैयर्त्यम्, एवं घटव्ययगत्या मृदः कपालोत्पादभानात् उत्पाद-
व्यध्रौव्ययुक्तं मदिति, एरान्तध्रौव्ये तच्चैकस्वभानतयाऽनस्था-
भेदानुपपत्तेः, समानं पूरण, एवमेतद्व्यवहारतः तथा मनुष्यादि-
स्थितिद्वयमधिकृत्य दर्शितम्, निश्चयतस्तु प्रतिममयमुत्पादा-
दिमत्तथा भेदसिद्धेः, अन्यथा तदयोगात्, यथाह (०दा. हा.)
सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणेष्वन्यत्प्रमथ च न विज्ञेयः। मल्यो-
श्चित्यपचित्योराकृतिजातिव्यवस्थानात् ॥१॥ नररूदिगतिवि-
भेदो भेदः संसारमोक्षयोश्चैव । हिमादिस्तद्वेतुः मम्यत्तगादिश्च
मुरय इति ॥२॥ उत्पादादियुते खलु यस्तुन्येतदुपपद्यते मर्वम् ।
तद्रहिते तदभावात् मर्वमपि न युज्यते नीत्या ॥३॥ निरुपादानो

रगभेदाभावाः, रल्पितत्वेऽस्य निःस्वभानतयाऽनुपलब्धिप्रमङ्गात्,
(०या तथानु हा.) रल्पितः, मम्यभानत्वे (तस्य) त्वेरान्तध्रौ-
व्याभानत्वेन तथाभानादिति, तत्त्वस्वभावात्तया विरोधाभाना-
त्तथोपलब्धिनिर्देः, तद्भ्रान्तत्वे प्रमाणाभावाः, योगिज्ञानप्रमा-
णाभ्युपगमे त्वभ्रान्तस्तदस्थामेदः, इत्थं चैतत्, अन्यथा न मनु-
ष्यादेर्देवनदीति, एवं यमादिपालनानर्थक्यम्, एवं च मन्ति
अहिनागत्यान्नेयत्रलचर्यापरिग्रहा यमाः शौचसतोपतपःसाध्या-
येधरप्रणिधानानि नियमा इति आगमरचन वचनमानम्, एव-
मेरान्नाश्रौव्येषु मर्वथा तदभावापत्तेः, तत्ततोऽहंतु रूतमेवा-
न्यथान्तरमिति मर्वदा तद्वानाभानप्रमङ्गः अहेतुरुत्थाविशेषात् ।
(न हेतुमभानतयोर्घं तद्वानः, तत्स्वभानतयैरान्नेन श्रौव्यसिद्धेः
न हा.) यदा हि हेतोरन्यौ स्वभापो यत्तदनन्तर तद्वान्मस्ता
ध्रुवोऽन्यस्तस्यैव तथाभानात्, एवं च (एवमेव च हा.) तुलो-
न्नामानामाहेतुफल्योर्गुणपद्मयोत्पादसिद्धिरन्यथा न (०थाव्य

न भन्त्युत्पादो नापि तादत्रस्वयेऽस्य । तद्विक्रिययापि (तु हा.)
 तथा त्रितययुतेऽस्मिन् भद्रत्येषः ॥४॥ सिद्धत्वेनोत्पादो व्ययो-
 ऽस्य समारभारतः द्वेषः । जीमत्वेन ध्रौव्यं त्रितययुतं मर्वमेन
 (मेन खलु हा.) तु ॥५॥ इति हा०) अत्राह-गृहीमस्तामदेन लक्षणं
 (तत्र हा.) मदिति, इदं तु गार्च्यं-तत्किं नित्यमाहोस्विदमित्य-
 मिति?, अत्रोच्यते—

तद्भावाच्चयं नित्यम् ॥ ३० ॥

यत्मतो भागान्न व्येति न व्येष्यति तन्नित्यमिति ॥

अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३१ ॥

मच्च (तच्च हा.) त्रिविधमपि नित्यं च उभे अपि अर्पितानर्पि-
 तसिद्धेः, अर्पितं व्याग्रहारिकमनर्पितमव्याग्रहारिकं चेत्यर्थः, तच्च
 (०त्र हा) सच्चतुर्विधम्, तद्यथा-द्रव्यास्तिकं मातृकापदास्तिकमु-
 त्पन्नास्तिकं पर्यायास्तिकमिति, एषामर्थपदानि द्रव्यं वा द्रव्ये वा
 द्रव्याणि वा मत्, अमन्नाम नास्त्येन द्रव्यास्तिकस्य । मातृका-

पदास्तिकस्यापि, मातृकापदं वा मातृकापदे वा मातृकापदानि
 वा मत्, अमातृकापदं वा अमातृकापदे वा अमातृकापदानि वा
 अपत् । उत्पन्नास्तिकस्य, उत्पन्नं नोत्पन्नाणि वा मत्,
 अनुत्पन्नं नाऽनुत्पन्ने नाऽनुत्पन्नाणि वाऽमत् । अर्पितेऽनुपनीते न
 गार्च्यं सदित्यमदिति वा, पर्यायास्तिकस्य मद्भावरपर्याये वा मद्भा-
 रपर्याययोर्वा मद्भावरपर्यायेषु वा आदिष्टं द्रव्यं वा द्रव्ये वा
 द्रव्याणि वा मत्, (मती मन्ति हा.) अमद्भावरपर्याये वा अम-
 द्भावरपर्याययोर्वा अमद्भावरपर्यायेषु वा आदिष्टं द्रव्यं वा द्रव्ये वा
 द्रव्याणि वाऽमत् (अतः स्यान्नास्ति), तदुभयपर्याये वा तदुभय-
 पर्याययोर्वा तदुभयपर्यायेषु वा आदिष्टं द्रव्यं वा द्रव्ये वा द्रव्याणि
 वा न गार्च्यं सदित्यमदिति वा, देशदेशेन विरूपयित्तव्यमिति ॥

अत्राह-उक्तं भगता 'संघातभेदेभ्यः स्कन्धा उत्पद्यन्त' इति, तत्किं
 संयोगमात्रादेन संघातो भवति?, आहोस्विदस्ति (०स्त्यत्र हा०)
 ऋश्चिडिशेष (०त् प्रतिवि० हा०) इति?, अत्रोच्यते, मति संयोगे

बदरूप गंगानो भरतीति ॥ अत्राह - अथ कथं बन्धो भरतीति?,
प्रयोज्ये—

स्निग्धरूपाद्योः पृथ्व्योः मृष्टयोर्वन्धो भरतीति ॥ ३२ ॥

स्निग्धरूपाद्योः पृथ्व्योः मृष्टयोर्वन्धो भरतीति ॥ अत्राह—
किमेव पृथ्व्या इति?, अत्रोच्यते—

न जयन्त्यगुणानाम् ॥ ३३ ॥

जयन्त्यगुणस्निग्धानां जयन्त्यगुणरूपाणां च परस्परं बन्धो
न भरतीति ॥ अत्राह उक्तं भवता जयन्त्यगुणवर्जानां स्निग्धानां
रूपाणां च स्निग्धेन मह बन्धो भरतीति, अथ तुल्य-
गुणयोः किमत्यन्तप्रतिषेध इति?, अत्रोच्यते, न जयन्त्यगुणाना-
मित्यधिकृत्येदमुच्यते—

गुणसाम्ये महत्तानाम् ॥ ३४ ॥

गुणसाम्ये गति महत्तानां बन्धो न भवति, तद्यथा-तुल्य-
गुणस्निग्धस्य तुल्यगुणस्निग्धेन तुल्यगुणरूक्षस्य तुल्यगुणरूक्षे-

णति । अत्राह-महत्तानां किमपक्षत इति?, अत्रोच्यते-गुणव-
पम्ये महत्तानां बन्धो भरतीति ॥ अत्राह-किमविशेषेण गुणव-
पम्ये महत्तानां बन्धो भरतीति?, अत्रोच्यते—

द्वयिकादिगुणानां तु ॥ ३५ ॥

द्वयिकादिगुणानां तु महत्तानां बन्धो भवति, तद्यथा-
स्निग्धस्य द्विगुणाद्यधिकस्निग्धेन, द्विगुणाद्यधिकस्निग्धस्य स्नि-
ग्धेन, रूक्षस्यापि द्विगुणाद्यधिकरूक्षेण, द्विगुणाद्यधिकरूक्षस्य
रूक्षेण, एकादिगुणाधिकयोस्तु महत्तानां बन्धो न भवति, अत्र
तुशब्दो व्यावृत्तिविशेषणार्थः, प्रतिषेधं व्यावर्तयति बन्धं च विशेष-
यति ॥ अत्राह-परमाणु सुबन्धेषु च ये सर्गादयो गुणास्ते
किं व्यवस्थितास्तेषु आहोम्विद्व्यवस्थिता इति?, अत्रोच्यते-
अव्यवस्थिताः, कुतः?, परिणामात् ॥ अत्राह-द्वयोरपि बध्यमा-
नयोर्गुणवच्चे मति कथं परिणामो भवतीति?, उच्यते—
बन्धे समाधिकौ परिणामिकौ ॥ ३६ ॥

बन्धे सति समगुणस्य समगुणः परिणामको भवति, अधि-
कगुणो हीनस्येति (हीनगुणस्येति हा.) ॥ अत्राह-उक्तं भवता
'द्रव्याणि जीवाश्चेति, तद् किमुद्देशत एव द्रव्याणां प्रसिद्धिः
आहोस्त्रिल्लक्षणतोऽपीति ? अत्रोच्यते—लक्षणतोऽपि प्रसिद्धिः,
तदुच्यते—

गुणपर्यायवद् द्रव्यम् ॥ ३७ ॥

गुणान् लक्षणतो वक्ष्यामः, भावान्तरं संज्ञान्तरं च पर्यायः,
तदुभयं यत्र विद्यते तद् द्रव्यम्, गुणपर्याया अस्य सन्ति अ-
स्मिन् वा मन्तीति गुणपर्यायवत् ॥

कालश्चेत्येके ॥ ३८ ॥

एके त्वाचार्या व्याचक्षते-कालोऽपि द्रव्यमिति ॥

मोऽनन्तसमयः ॥ ३९ ॥

न चैव कालोऽनन्तसमयः, तत्रैक एव वर्तमानसमयः, अती-
तानागतयोस्त्वानन्त्यम् ॥ अत्राह-उक्तं भवता 'गुणपर्यायवद् द्र-

व्यमिति, तत्र के गुणा इति ?, अत्रोच्यते—

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४० ॥

द्रव्यमेपामाश्रय इति द्रव्याश्रयाः, तेषां गुणाः सन्तीति
निर्गुणाः ॥ अत्राह-उक्तं भवता 'बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ'
इति, तत्र कः परिणाम इति ?, अत्रोच्यते—

तद्भावः परिणामः ॥ ४१ ॥

धर्मादीनां द्रव्याणां यथोक्तानां च गुणानां स्वभावः स्वत-
न्वं परिणामः ॥ स द्विविधः—

अनादिरादिमांश्च ॥ ४२ ॥

तत्रानादिरूपिषु (०पे हा.) धर्माधर्मिकाश्रयीवेत्ति ।

रूपिष्ववादिमान् ॥ ४३ ॥

रूपिषु तु द्रव्येषु आदिमान् परिणामोऽनेकविधः स्पर्शपरि-
णामादिरिति ॥

योगोपयोगौ जीवेषु ॥ ४४ ॥

जीव्यरूपिष्वपि गन्तु योगोपयोगौ परिणामावादिमन्तौ
भ्रमतः, तत्रोपयोगः पूर्वोक्तः, योगस्तु परस्तादृश्यते ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमोऽर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहे
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अत्राह—उक्ता जीवजीवाः, अथात्मनः क इत्यात्मवप्रसिद्ध्य-
र्थमिदं प्रक्रम्यते—

कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥

रूयिकं कर्म चाचिकं कर्म मानसं कर्म इत्येव त्रिविधो योगो
भवति, स एरुशो द्विविधः—शुभश्चाशुभश्च, तत्राशुभो हिमास्ते-
यावत्सादीनि कायिकः, सावद्यानृतपरुषपिशुनादीनि वाचिकः,
अभिध्याव्यापादेभ्यर्थाध्यादीनि मानसः। अतो विपरीतः शुभ इति॥

स आत्मवः ॥ २ ॥

म एष त्रिविधोऽपि योग आत्मसंज्ञो भवति, शुभाशुभयोः
कर्मणोरात्मवणादात्मवः मरःसलिलावाहनिर्माहिस्रोतोवत् ॥

शुभः पुण्यस्य ॥ ३ ॥

शुभो योगः पुण्यस्यात्मवो भवति ॥

अशुभः पापस्य ॥ ४ ॥ (नेदं हा०)

तत्र सद्देहादि पुण्यं वक्ष्यते, शेषं पापमिति ॥ (सूत्रमिदं हा.)
सकपायाकपाययोः साम्परायिकेर्यापथयोः ॥ ५ ॥

म एष त्रिविधोऽपि योगः सकपायाकपाययोः साम्परायि-
केर्यापथयोरस्रवो भवति, यथामङ्ग्यं यथामम्भवं च सकपायस्य
योगः साम्परायिकस्य, अ(न्योऽ)कपायस्यैवैकसमयस्थितेः ॥

अत्रतकपायेन्द्रियक्रियाः पञ्चचतुःपञ्चपञ्चविंशतिसङ्ख्याः
पूर्वस्य भेदाः ॥ ६ ॥

पूर्वस्येति सूत्रक्रमप्राण्यत्साम्परायिकस्याह, साम्परायिक-
 स्यात्सर्वभेदाः पञ्च चत्वारः पञ्च पञ्चविंशतिरिति भवन्ति ॥ पञ्च
 हिंसानृतस्तोत्राब्रह्मपरिग्रहाः प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा
 इत्येवमादयो वक्ष्यन्ते । चत्वारः क्रोधमानमायालोभा अनन्तानु-
 बन्ध्यादयो वक्ष्यन्ते । पञ्च प्रमत्तस्येन्द्रियाणि । पञ्चविंशतिः
 क्रियाः, तत्रेमे क्रियाप्रत्यया यथासङ्ख्यं प्रत्येतव्याः, तद्यथा-
 सम्यक्तन्मिथ्यान्यन्वचप्रयोगसमादानैर्यापथाः कायाधिकरणप्रदोप-
 रितापनप्राणातिपाताः दर्शनस्पर्शनप्रत्ययसन्तानुपातानाभोगाः
 स्वहस्तनिसर्गविदारणानयनानवकाक्षा आरम्भपरिग्रहमायामिथ्या-
 दर्शनाप्रत्याख्यानक्रिया इति ॥

तीत्रमन्दज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्त-
 द्विशेषः ॥ ७ ॥

सांपरायिकास्रवाणां एयामेकीनचत्वारिंशत्साम्परायिकाणां (सि-
 शतां सा०) तीत्रभावात् मन्दभावाज्ज्ञातभावादज्ञातभावाद्दीर्यवि-

शेषादाधिकरणविशेषाच्च विशेषो भवति, लघुर्लघुतरो लघुतमस्तीत्र-
 स्तीत्रतरस्तीत्रतम इति, तद्विशेषाच्च बन्धविशेषो भवति ॥ अत्राह-
 तीत्रमन्दादयो भावा लोकप्रतीताः, वीर्यं च जीवस्य क्षायोपशमिकः
 क्षायिको वा भाव इत्युक्तम्, अथाधिकरणं किमिति?, अत्रोच्यते—
 अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ८ ॥

अधिकरणं द्विविधम्—द्रव्याधिकरणं, भावाधिकरणं च, तत्र
 द्रव्याधिकरणं छेदनभेदनादि शङ्खं च दशविधम्, भावाधिकरणम-
 षोचशतविधम्, एतदुभयं जीवाधिकरणमजीवाधिकरणं च । तत्र-
 आद्यं संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमत-

कपायविशेषैस्त्रिस्त्रिंशत्तुश्चैकशः ॥ ९ ॥

आद्यमिति सूत्रक्रमप्राण्यत्साम्परायिकाधिकरणमाह, तत् समास-
 तस्त्रिविधम्—संरम्भः समारम्भ आरम्भ इति । एतत्पुनरेकशः
 (रैकैकशः हा.) कायवाङ्मनोयोगविशेषात् त्रिविधं भवति, तद्यथा
 —कायसंरम्भः वाक्संरम्भः मनःसंरम्भः कायसमारम्भः वाक्ममा-

रम्भः मनःगमरम्भः शयारम्भः शगारम्भः मनःआरम्भ इति ।
 णटप्येऽग्नः कृतशरितानुमनविशेषात् त्रिविधं भवति, तद्यथा-
 कृतशयसंरम्भः शरितकायसंरम्भः अनुमतकायसंरम्भः कृतशय-
 संरम्भः शरितशयसंरम्भः अनुमतशयसंरम्भः कृतमनःसंरम्भः
 शरितमनःसंरम्भः अनुमतमनःसंरम्भः, एवं गमरम्भारम्भभाषिणि
 तदपि पुरुरेकज्ञः शययविशेषाच्चतुर्विधम्, तद्यथा-क्रोधकृतका-
 यसंरम्भः मानकृतशयसंरम्भः मायाकृतकायसंरम्भः लोभकृत-
 शयसंरम्भः क्रोधशरितकायसंरम्भः मानशरितकायसंरम्भः
 मायाशरितशयसंरम्भः लोभशरितकायसंरम्भः क्रोधानुमत-
 शयसंरम्भः मानानुमतकायसंरम्भः मायानुमतकायसंरम्भः लोभा-
 नुमतशयसंरम्भः, एवं शङ्कामनोयोगाभ्यामपि चकव्यम्, तथा
 गमरम्भारम्भौ । तदंयं जीनाधिकरणं गमासेनैकज्ञः पदत्रिशडि-
 त्वत्वं भवति, त्रिविधमप्यष्टोत्तरशतवित्त्वं भवतीति ॥ संरम्भः
 मरगायः परितापनया भवेत्यमार्गम्भः । आरम्भः प्राणिमयः

त्रिविधो योगस्ततो ज्ञेयः ॥१॥ अत्राह-अथाजीनाधिकरणं किमि-
 ति ?, अत्रोन्यते-

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः

परम् ॥ १० ॥

परमिति सूत्रक्रमप्राण्यदजीनाधिकरणमाह, तत् सामान्त-
 श्रुतिविधम्, तद्यथा-निर्वर्तना निक्षेप संयोगो निमर्ग इति । तत्र
 निर्वर्तनाधिकरणं द्विविधम्-मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणसुच-
 र्गुणनिर्वर्तनाधिकरणं च, तत्र मूलगुणनिर्वर्तना पञ्च शरीराणि
 शङ्कमनःप्राणानाश्च, उत्तरगुणनिर्वर्तना काष्ठुस्तचित्रकर्मदीनि ।
 निक्षेपाधिकरणं चतुर्विधम्, तद्यथा-अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधि-
 करणं दुष्प्रमाजितनिक्षेपाधिकरणं महसानिक्षेपाधिकरणमनाभोग-
 निक्षेपाधिकरणमिति । संयोगाधिकरणं द्विविधम्-भक्तपान-
 संयोजनाधिकरणमुपकरणसंयोजनाधिकरणं च । निसर्गाधिकरणं
 त्रिविधम्-कायनिमर्गाधिकरणं वाङ्निमर्गाधिकरणं मनोनिम-

गांधिकरणमिति ॥ अत्राह—उक्तं भवता सकृपायाकृपायोर्योगः
 माम्परायिक्रैर्यापथयोराम्बव इति, माम्परायिकं चाष्टविधं वक्ष्यते,
 तत् किं सर्वस्याविशिष्ट आम्बवः आहोस्वित्प्रतिविशेषोऽस्तीति?,
 अत्रोच्यते—सत्यपि योगत्वाविशेषे प्रकृतिं प्रकृतिं प्राप्याम्बववि-
 शेषो भवति, तद्यथा—

तत्प्रदोपनिह्ववमात्सर्यन्तरारायासादनोपघाता

ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ ११ ॥

आश्रयो (न हाः) ज्ञानस्य ज्ञानवतां ज्ञानसाधनानां च प्रदोषो
 निह्ववो मात्सर्यमन्तराय आम्रादन उपघात इति ज्ञानावरणास्त्रवा
 भवन्ति, एतैर्हि ज्ञानावरणं कर्म वध्यते, एवमेव दर्शनावरणस्येति ॥
 दुःखशोक्तापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभय-

स्यान्यसद्द्वेषस्य ॥ १२ ॥

दुःखं शोकस्ताप आक्रन्दनं वधः परिदेवनमित्यात्मसंस्थानि
 परस्य क्रियमाणान्युभयोश्च क्रियमाणान्यान्यमद्वेषास्त्रवा भवन्तीति।

भूतत्रत्यनुकम्पा दानं सरागसंयमादि योगः क्षान्तिः
 शौचमिति सद्द्वेषस्य ॥ १३ ॥

मर्वभूतानुकम्पा अगारिष्वनगारिषु च त्रितिव्वनुकम्पाविशेषो
 दानं सरागसंयमः संयमासंयमोऽकामनिर्जरा चालतपो योगः
 क्षान्तिः शौचमिति सद्द्वेषस्यास्त्रवा भवन्ति ॥

केवलश्रुतसङ्घर्षमर्देवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १४ ॥

भगवतां परमर्षीणां केवलनामर्हत्योक्तस्य च साङ्गोपाङ्गस्य
 श्रुतस्य चातुर्वर्णस्य मङ्घस्य पञ्चमहात्रतसाधनस्य (पञ्चमहात्रतस्य
 हा०) चतुर्विधानां च देवानामवर्णवादो दर्शनमोहस्यास्त्रवावहा
 इति ॥

कपायोदयात्तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १५ ॥

कपायोदयात्तीव्रात्मपरिणामश्चारित्रमोहस्यास्त्रवो भवति ॥
 बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्याधुपः ॥ १६ ॥
 बह्वारम्भता बहुपरिग्रहता च नारकस्याधुप आस्त्रवो भवति

(० या भवति हा.) ॥

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १७ ॥

माया तैर्यग्योनस्यायुप आस्रवो भवति ॥

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवाज्वं च

मानुपस्य ॥ १८ ॥

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवाज्वं च मानुपस्यायुप आमो भवति ॥

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषां नारकर्तैर्यग्योनमानुपाणामायुयामामो भवति, यथोक्तानि च ॥ अथ देवस्यायुपः क आस्रव इति?, अत्रोच्यते—

मरगसंगमसंगमासंगमाकामनिर्जरावालतपांसि

दैवस्य ॥ २० ॥

संगमो विरतिव्रतमित्यनर्थान्तरम् । हिंमाऽनुतस्तेयात्रल्लपस्रि-

हेभ्यो विरतिव्रतमिति वक्ष्यते । संगमासंगमो देशविरतिरणुव्रतमित्यनर्थान्तरम्, 'देशमर्वतोऽणुमहती' इत्यपि वक्ष्यते । अकामनिर्जरा पराधीनतयाऽनुरोधाच्चाकुशलनिवृत्तिराहारादिनिरोधश्च । चालतपः, चालो मूढ इत्यनर्थान्तरम् तस्य तपो चालतपः, तच्चाग्निप्रवेशमरुत्प्रपातजलप्रवेशादि । तदेवं सरागसंगमः संगमासंगमार्दीनि च दैवस्यायुप आस्रवा भवन्तीति ॥ अथ नाम्नः क आस्रवा इति?, अत्रोच्यते—

योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥ २१ ॥

कायवाङ्मनोगोयोगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्न आस्रवो भवतीति ॥

विपरीतं शुभस्य ॥ २२ ॥

एतदुभयं विपरीतं शुभस्य नाम्न आस्रवो भवतीति ॥ किंचान्यत्—

दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारो-

ऽभाक्ष्ण ज्ञानोपयोगसंवेगौ शकितस्त्यागतपत्नी सङ्घ-
साधुममार्थिवैयावृत्यकरणमहर्षदाचार्यबहुश्रुतप्रवचन-
भक्तिरावश्यकापरिहाणिमार्गप्रभावना प्रवचनवत्स-
लत्वमिति तीर्थकृत्स्व ॥ २३ ॥

परमप्रकृष्टा दर्शनविशुद्धिः, विनयसंपन्नता च, शीलव्रतेष्व्या-
त्यन्तिको भृशमप्रमादोऽनतिचारः, अमीक्ष्णं ज्ञानोपयोगः संवेग-
श्च, यथाशक्तिस्त्यागस्तपश्च, मङ्गस्य माधृतां च समाधियैयावृत्य-
करणम्, अहंस्माचार्येषु नहुश्रुतेषु प्रवचने च परमभावविशुद्धि-
युक्ता भक्तिः, मामायिकादीनामत्रयक्रान्ता भागतोऽनुष्ठानस्याप-
रिहाणिः, मम्यग्दर्शनदेमोक्षमार्गस्य निहत्य मानं करणोपदेशा-
भ्यां प्रभावना, अहंछासनानुष्ठायिनां श्रुतधराणां बालवृद्धतपस्वि-
शैक्षगलानादीनां च मद्ब्रह्मोपग्रहानुग्रहकारित्वं प्रवचनवत्सलत्वमि-
ति, एते गुणाः ममस्ता व्यस्ता या तीर्थकरनाश्च आसन्ना मनन्तीति ॥

परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणाच्छादनोद्भावेने च
नीचैर्गोत्रस्य ॥ २४ ॥

परनिन्दात्मप्रशंसा सद्गुणाच्छादनमसद्गुणोद्भावनं आत्मपरो-
भयस्थं नीचैर्गोत्रस्यास्रवा भवन्ति ॥

तद्विपर्ययो नीचैर्बृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २५ ॥
उत्तरस्येति सूत्रक्रमप्राणयादुच्चैर्गोत्रस्याह, नीचैर्गोत्रास्रव-
विपर्ययो नीचैर्बृत्तिरनुत्सेकश्चैर्गोत्रस्यास्रना भवन्ति ॥

विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २६ ॥

दानादीनां विघ्नकरणमन्तरायस्यास्रयो भवतीति, एते माम्प-
रायिकस्याष्टविधस्य पृथक् पृथगास्रवविशेषा भवन्तीति ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽहंत्प्रवचनसङ्ग्रहे भाष्यतः
पट्टोऽध्यायः समाप्तः ॥

अत्राह-उक्तं भवता गेद्वेद्यस्यास्रवेणु 'भूतत्रत्यनुक्रम्ये'ति, तत्र किं व्रतं? को वा व्रतीति?, अत्रोच्यते—

हिंसाऽनृनस्तेयात्राप्यपरिग्रहेभ्यो विरतिव्रतम् ॥१॥

हिंसाया अनृतवचनान् स्तेयादत्रद्वतः परिग्रहाच्च कायवाङ्मनोभिर्गतिव्रतम्, विगतिनाम ज्ञान्ताऽभ्युपेत्याकरणम्, अकरणं निशुक्तिपरमो विरतिरित्यनर्थान्तरम् ॥

दंशमर्चनोऽयुमहती ॥ २ ॥

एभ्यो हिंसादिभ्यः एरुदंशविरतिरयुव्रतं, सर्वतो विरतिर्महाव्रतमिति ॥

नत्स्यैर्योर्धं भावनाः पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥

नस्य पञ्चविधस्य व्रतस्य र्थ्यार्थमेककस्य पञ्च पञ्च भावना भवन्ति, तद्यथा-अहिंसायालान्तादीर्यामितिर्मनोगुणैरेषणाम-

मितिरादाननिक्षेपणाममितिरालोकितपानभोजनमिति । सत्यवचनस्यानुवीचिभाषणं क्रोधप्रत्याख्यानं लोभप्रत्याख्यानमभीरुत्वं हाम्यप्रत्याख्यानमिति । अस्तेयस्यानुवीच्यग्रहयाचनमभीक्ष्णावग्रहयाचनमेतावदित्यवग्रहावधारणं ममानथार्मिकेभ्योऽवग्रहयाचनमनुज्ञापितपानभोजनमिति । ब्रह्मचर्यस्य स्त्रीपशुपण्डकसंसक्तशयनासनवर्जनं रागसंयुक्तस्त्रीकथावर्जनं स्त्रीणां मनोहरेन्द्रियालोकनवर्जनं पूर्वव्रतानुस्मरणवर्जनं प्रणीतरमभोजनवर्जनमिति । आकिञ्चनस्य पञ्चानामिन्द्रियार्थानां स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दानां मनोज्ञानां ग्राप्तौ गार्ह्यवर्जनममनोज्ञानां ग्राप्तौ द्वेषवर्जनमिति । किञ्चान्यदिति—

हिंसादिष्विहामुत्र चापायाचयवदर्शनम् ॥ ४ ॥

हिंसादिषु पञ्चस्वास्त्रवेध्विहासुत्र चापायदर्शनमवद्यदर्शनं च

मायेत्, तथा-हिमायास्तावन् हिंस्रो हि नित्योद्धजनीयो नि-
 त्यानुबद्धैरथ, ईहैव यथंथपरिक्लेशादीन् प्रतिलभते प्रेत्य चाशुभां
 गतिं गतिं भवतीति हिमाया व्युपरमः श्रेयान्। तथाऽनृत्नवा-
 पश्रंदयो(०यचरनो हा०) भवति, ईहैव जिह्वाछेदादीन् प्रतिलभते,
 मिथ्याभ्याग्यानदुःखितंभ्यथ(०तां तेन हा०) बद्धैरेभ्यस्तदधि-
 क्तान् दुःखहंतून् प्राप्नोति प्रेत्य चाशुभां गतिं गतिं भवतीत्यनृत्-
 यनान् व्युपरमः श्रेयान्। तथा स्तेनः पट्टव्यहरणप्रसक्तमतिः
 मयंभ्योद्धजनीयो भवतीति, ईहैव चाभिधातवधन्धनहस्तपादक-
 णनामोचरोष्ठेदनेभेदनसर्वव्यहरणवध्ययातनमारादीन् प्रति-
 लभते प्रेत्य चाशुभां गतिं गतिं भवतीति म्नेयाव्युपरमः श्रेयान्।
 तथाऽत्रप्रचारी विभ्रमोद्भ्रान्तचित्तः विक्रीणोन्द्रियो मदान्यो
 गज इव निरदुःखः ग्रामं नो लभते, मोहाभिभूतश्च कार्याकार्यान्-
 भित्तो न किञ्चिदकुशलं नारभते, परदारामिगमनकृतांश्च ईहैव वै-
 गनुषन्वलिङ्गच्छेदनेनयधन्धनद्रव्यापहारादीन् प्रतिलभतेऽप्यायान्

प्रेत्य चाशुभां गतिं गतिं भवतीत्यब्रह्मणो व्युपरमः श्रेयानिति।
 तथा परिग्रहवान् शकुनिरिव मांसपेयीहस्तोऽन्येषां क्रव्याद-
 (०व्याच्छरा० हा०) च्छकुनानामिहैव तस्करादीनां गम्यो
 भवति, अर्जनरक्षणक्षयकृतांश्च दोषान् प्राप्नोति, न चास्य तृप्तिर्भव-
 तीत्यनैरिवाग्नेः, लोभाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानिपेक्षो भवति, प्रेत्य
 चाशुभां गतिं प्राप्नोति, लुब्धोऽयमिति च गतिं भवतीति
 परिग्रहाव्युपरमः श्रेयान् ॥ किंचान्यन—

दुःखमेव वा ॥ ५ ॥

दुःखमेव वा हिंसादिषु भावयेत्, यथा ममाप्रियं दुःखमेवं
 सर्वसत्त्वानामिति हिंसाया व्युपरमः श्रेयान्। यथा मम मिथ्या-
 म्याख्यातस्य तीव्रं दुःखं भूतपूर्वं भवति च तथा सर्वसत्त्वाना-
 मिति अनृतवचनाव्युपरमः श्रेयान्। यथा ममेष्टद्रव्यवियोगे दुःखं
 भूतपूर्वं भवति च तथा सर्वसत्त्वानामिति स्तेयाव्युपरमः श्रेयान्।
 तथा रागेष्टयात्मकत्वान्मैयुनं दुःखमेव, स्यादेतत् स्पर्शनसुखमिति,

तथ न, कृतः?, व्याधिप्रतीकारत्वात्कण्डपरिगतवच अयमव्याधिप्रतीकारत्वादयुक्ते स्मिन् दुस्वामिमानो मूढस्य. तद्यथा-तीव्रया त्वरुद्रोषितमांगानुगतया कण्ड्या परिगतात्मा काष्ठशकललोष्टा-कंसानस्युक्तिभिर्विच्छिन्नगात्रो रुधिराद्रः कण्डूयमानो दुःखमेव सुखमिति मन्यते तद्वन्मैथुनोपसेवीति मैथुनाशुपरमः श्रेयान् । तथा परिग्रहवानप्राप्तप्रासनेषु काङ्क्षारक्षणशोकोद्भवं दुःखमेव प्राप्नोतीति परिग्रहाशुपरमः श्रेयान्, इत्येवं भावयतो व्रतिनो व्रते सैष्यं भवति ॥ किञ्चान्यत्—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि सत्त्वगुणाधिकिच्छि-
व्रते सैष्यं भवति ॥ ६ ॥

इयमानाविनेयेषु ॥ ६ ॥
भावयेद्यथासह्यम्, मैत्रीं सर्वमत्त्वेषु, क्षमेऽहं सर्वमत्त्वा-
नाम्, क्षमयेऽहं सर्वसत्त्वान्, मैत्री मे सर्वसत्त्वेषु, वैरं मम न
केनचिदिति । प्रमोदं गुणाधिकेषु, प्रमोदो नाम विनयप्रयोगो
न्दनस्तुतिवर्णवादेव्यावृत्त्यकरणादिभिः सम्यक्त्वज्ञानचारित्र्यत-

पोऽधिकेषु साधुषु परात्मोभयकृतपूजाजनितः सर्वेन्द्रियाभिव्यक्तो
मनःग्रहर्ष इति । कारुण्यं क्लिश्यमानेषु, कारुण्यमनुकम्पा, दीना-
नुग्रह इत्यर्थः, तन्महामोहाभिभूतेषु मतिश्रुतविभङ्गाज्ञानपरिगतेषु
विपयतर्पाग्निना दन्द्यमानमानसेषु हिताहितप्राप्तिपरिहारविपरी-
तप्रवृत्तिषु विविधदुःखादितेषु दीनकृपणानाथबालमोमुहदृष्टेषु
सत्त्वेषु भावयेत्, तथा हि भावयन् हितोपदेशादिभिस्ताननुगृ-
ह्णातीति । माध्यस्थ्यमविनेयेषु, माध्यस्थ्यमौदासीन्यगुणयुषंक्षल्य-
नर्थान्तरम्, अविनेया नाम मृत्पिण्डकाष्ठकुल्यभूता ग्रहणधारण-
विज्ञानेहापोहवियुक्ता महामोहाभिमूला दृष्टावग्राहिताश्च, तेषु मा-
ध्यस्थ्यं भावयेत्, न हि तत्र यत्कुर्हितोपदेशमाफल्यं भवति ॥
किञ्चान्यत्—

जगत्कायस्वभावौ च संवेगवैराग्यार्थम् ॥ ७ ॥

जगत्कायस्वभावौ च भावयेत् संवेगवैराग्यार्थम्, तत्र जग-
त्स्वभावो द्रव्याणामनाद्यादिमत्परिणामयुक्ताः प्रादुर्भूतनिरो-

भामधित्यन्यताञ्जुग्रहविनाशाः, कायस्वभावोऽनित्यता दुःख-
 हंतुत्वं निःमार्ताऽशुचित्वमिति । एवं ह्यस्य भावयतः संवेगो
 वैराग्यं च भवति । तत्र संवेगो नाम संसारमीरुत्वमारम्भपरि-
 ग्रहेषु दोषदर्शनादरतिः धर्मं बहुमानो धार्मिकेषु च धर्मश्रवणे
 धार्मिकदशने च मनःप्रसादः उत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्तौ च श्रद्धेति ॥
 वैराग्यं नाम शरीरभोगसंसारनिर्वेदोपशान्तस्य बाह्याभ्यन्तरे-
 षुप्रथिव्यनभिषङ्ग इति ॥ अत्राह—उक्तं भवता हिमादिभ्यो विर-
 तिव्रतामिति, तत्र का हिमा नामेति ?, अत्रोच्यते—

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ ८ ॥

प्रमत्तो यः कायवाङ्मनोयोगैः प्राणव्यपरोपणं करोति सा हिंसा,
 हिंसा मागणं प्राणातिपातः प्राणवधः देहान्तरसंक्रामणं प्राणव्यप-
 रोपणमित्यनर्थान्तम् ॥ अत्राह—अथानृतं किमिति ?, अत्रोच्यते—
 असदभिधानमनृतम् ॥ ९ ॥

अमदिति मद्भावप्रतिषेधोऽर्थान्तरं गर्हा च । तत्र सद्भाव-

प्रतिषेधो नाम सद्भूतनिहयोऽभूतोद्भावनं च, तद्यथा—नास्त्यात्मा
 नास्ति परलोक इत्यादि भूतनिह्वयः, श्यामाकतण्डुलमात्रोऽयमात्मा
 अङ्गुष्ठपर्वमात्रोऽयमात्मा आदित्यवर्णो निष्क्रिय इत्येवमाद्यभूतो-
 द्भावनम् । अर्थान्तरं यो गां ब्रवीत्यथमश्वं च गौरिति । गहंति
 हिंस्रपारुष्यैश्शून्यादियुक्तं वचः सत्यमपि गहितमनृतमेव भव-
 तीति ॥ अत्राह—अथ स्तेयं किमिति ?, अत्रोच्यते—

अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १० ॥

स्तेयवृद्ध्या परैरदत्तस्य परिगृहीतस्य तृणादेर्द्रव्यजातस्या-
 दानं स्तेयम् ॥ अत्राह—अथावह्य किमिति ?, अत्रोच्यते—

मैथुनमवह्यम् ॥ ११ ॥

स्त्रीपुंमयोर्मैथुनभावो मिथुनकर्म वा मैथुनं तदवह्यम् ॥ अत्राह
 —अथ परिग्रहः क इति ?, अत्रोच्यते—

मूर्च्छा परिग्रहः ॥ १२ ॥

चेतनावस्त्वचेतनेषु च बाह्याभ्यन्तरेषु द्रव्येषु मूर्च्छा परिग्रहः,

इच्छा प्रार्थना कामोऽमिलापः कांक्षा गाढ्वं मूढंल्यनर्धान्तरम् ॥
अत्राह-गृहीमस्तावद्भवानि, अथ व्रती क इति ? अत्रोच्यते—

निःशल्यो व्रती ॥ १३ ॥

मायानिदानमिध्यदर्शनशल्यस्त्रिभिर्वियुक्तो निःशल्यो व्रती
भवति, व्रतान्यस्य मन्तीति व्रती, तद्वेवं निःशल्यो व्रतवान्
व्रती भवतीति ॥

अगार्यनगारश्च ॥ १४ ॥

स ण्य व्रती द्विविधो भवति-अगारी अनगारश्च, श्रावकः
श्रमणश्चेत्यर्थः॥ अत्राह-कोऽनयोः प्रतिविशेष इति ? अत्रोच्यते—

अणुव्रतोऽगारी ॥ १५ ॥

अणून्यस्य व्रतलीत्यणुव्रतः, तदेवमणुव्रतधरः श्रावकोऽगारी
व्रती भवति ॥ किंचान्यत्—

विद्वंद्वानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोपभो-
गपरिभोगातिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ १६ ॥

एभिश्च दिग्ब्रतादिभिरुत्तरव्रतैः संपन्नोऽगारी व्रती भवति,
तत्र दिग्ब्रतं नाम तिर्यग्धूर्ध्वमधो वा दशानां दिशां यथाशक्ति
गमनपरिमाणभिग्रहः, तत्परतश्च सर्वभूतेष्वर्थतोऽनर्थतश्च सर्वमा-
त्रययोगनिक्षेपः। देशव्रतं नामापचरकगृहग्रामसीमादिषु यथाश-
क्ति प्रविचाराय परिणामाभिग्रहः, तत्परतश्च सर्वभूतेष्वर्थतोऽन-
र्थतश्च सर्वमावद्ययोगनिक्षेपः। अनर्थदण्डो नामोपभोगपरिभो-
गावस्यागारिणो व्रतिनोऽर्थः, तद्व्यतिरिक्तोऽनर्थः, तदर्थो दण्डो-
ऽनर्थदण्डः, तद्विरतिव्रतम्। सामायिकं नामाभिगृह्य कालं सर्व-
मावद्ययोगनिक्षेपः। पौषधोपवासो नाम पौषधे उपवासः पौ-
षधोपवासः, पौषधः पौषत्यनर्थान्तरम्, मोऽष्टमीं चतुर्दशीं पञ्च-
दशीमन्यतमां वा तिथिमभिगृह्य चतुर्थ्याद्युपवासिना व्यपगतस्त्रा-
नानुलेपनगन्धमाल्यालंकारेण न्यस्तसर्वसावद्ययोगेन कुशसंस्ता-
रफलकादीनामन्यतमं संन्तारमात्सीर्य स्थानं वीरासननिपद्यानां
वाऽन्यतममास्थाय धर्मजागरिकापरेणानुष्ठेयो भवति। उपभोग-

परिभोगव्रतं नामाग्रनयानराद्यस्वाद्यन्धमाल्यादीनामाच्छाद-
नप्रानरणालंकारग्रयनामगृहयानाहनादीनां च बहुमावधानां
पर्वनम्, अल्पमानधानामपि परिमाणकरणमिति । अतिथिसंवि-
भागो नाम न्यायागतानां कल्पनीयानामन्नपानादीनां द्रव्याणां
देशकालश्रद्धामत्कारकमोपेतं परयाऽऽत्मानुग्रहवृद्ध्या संयतेभ्यो
दानमिति ॥ किंचान्यदिति—

मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता ॥ १७ ॥

कालसंहननदौर्ध्वयोपमर्गदोषाद्धर्मानश्यकपरिहाणि वाऽभितो
घ्रात्याऽजमौदर्यचतुर्थपृष्ठाष्टमभक्तादिभिरात्मानं संलेख्य संयमं
प्रतिषोचमव्रतसंपन्नश्चतुर्विधाहारं प्रत्याग्याय यावज्जीवं भावना-
नुपेक्षापरः सृष्टिममाधिनहुलो मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता
उचमार्थम्याराधको भवतीति ॥ एतानि दिग्ब्रतादीनि शीलानि
भयन्ति, निःशल्यो व्रतीति वचनादुक्तं भवति—व्रती नियतं मम्य-
गृष्टिरिति । तत्र—

शङ्काकांक्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः

सम्यग्दृष्टेरतीचाराः ॥ १८ ॥

शङ्का कांक्षा विचिकित्सा अन्यदृष्टिप्रशंसा संस्तव इत्येते
पञ्च सम्यग्दृष्टेरतीचारा भवन्ति, अतिचारो व्यतिक्रमः स्व-
लनमित्यनर्थान्तरम् । अधिगतजीवाजीवादितत्त्वस्यापि भगवतः
श्रामनं भावतोऽभिप्रपन्नस्यासंहार्यमतेः सम्यग्दृष्टेरहत्प्रोक्त्यु
अत्यन्तदृक्षमेष्वतीन्द्रियेषु केवललगमप्राहोष्वर्थेषु यः संदेहो भवति
'एवं स्यादेवं न स्या'दिति सा शंका । ऐहलौकिकपारलौकिकेषु
विषयेष्वशंसा कांक्षा, सोऽतिचारः सम्यग्दृष्टेः, कुतः?, कांक्षिता
ह्यविचारितगुणदोषः ममयमतिक्रामति । विचिकित्सा नाम
इदमप्यस्तीदमपीति मतिविभ्रुतिः । अन्यदृष्टिरित्यहच्छासनव्यति-
रिक्तां दृष्टिमाह, मा द्विविधा—अभिगृहीता अनभिगृहीता च,
तद्युक्तानां क्रियावादिनामक्रियावादिनामज्ञानिकानां वैनयिकानां
च प्रशंसासंस्तवौ सम्यग्दृष्टेर्गतिचार इति, अत्राह—प्रशंसासं-

स्तवयोः कः प्रतिविशेष इति?, अत्रोच्यते, ज्ञानदर्शनगुणप्रकर्षो-
द्गानं भावतः प्रशंसा, संस्तवस्तु सोपधं निरुपधं भूताभूत-
गुणवचनमिति ॥

त्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ॥ १९ ॥

त्रतेषु पञ्चसु ग्रीलेषु च मत्सु पञ्च पञ्चातीचारा भवन्ति,
यथाक्रममिति ऊर्ध्वं यद्वक्ष्यामः ॥ तद्यथा—

यन्धवधच्छविच्छेदातिभारारोपणाक्षपाननिरोधाः ॥ २० ॥

त्रन्म्यावराणां जीवानां बन्धवधौ त्वक्छेदः काष्ठादीनां पुरुष-
हस्त्यश्वगोमहिपादीनां चातिभारारोपणं तेषामेव चाक्षपाननिरोधः
अहिमात्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

मिथ्योपदेशरहस्याभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासा-

पहारमाकारमन्त्रभेदाः ॥ २० ॥

एते पञ्च मिथ्योपदेशादयः सत्यवचनस्यातिचारा भवन्ति,
तत्र मिथ्योपदेशो नाम प्रमत्तवचनमथार्थवचनोपदेशो विवा-

देष्वतिसंधानोपदेश इत्येवमादिः । रहस्याभ्याख्यानं नाम
स्त्रीपुंसयोः परस्परान्यस्य वा रागसंयुक्तं हास्यक्रीडासङ्गादिभी
रहस्येनाभिर्शंमनम् । कूटलेखक्रिया लोकप्रतीता । न्यासाप-
हारो विसरणकृतपरनिक्षेपग्रहणम् । साकारमन्त्रभेदः पशुन्यं
गुह्यमन्त्रभेदश्च ॥

स्तेनप्रयोगतदाहतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिक-
मानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २२ ॥

एते पञ्चास्तेयव्रतम्यातिचारा भवन्ति, तत्र-स्तेनेषु हिरण्यादिप्र-
योगः । स्तेनैराहतस्य द्रव्यस्य मुधा(काण)क्रयेण वा ग्रहणं तदाह-
तादानम् । विरुद्धराज्यातिक्रमश्चास्तेयव्रतस्यातिचारः, विरुद्धे
हि राज्ये सर्वमेव स्तेययुक्तमादानं भवति । हीनाधिकमा-
नोन्मानप्रतिरूपकव्यवहारः कूटुलाकूटमानवञ्चनदियुक्तः
क्रयो विक्रयो वृद्धिप्रयोगश्च, प्रतिरूपकव्यवहारो नाम सुव-
र्णरूपादीनां द्रव्याणां प्रतिरूपक्रिया व्याजीकरणानि चेति,

एते पञ्चान्यव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

परविवाहकरणेत्वरपरिगृहीतापरिगृहीतागमनानङ्ग-

क्रीडातीव्रकामाभिनिवेशाः ॥ २३ ॥

पगविवाहकरणमित्तरपरिगृहीतागमनपरिगृहीतागमनमनङ्ग-
क्रीडा तीव्रकामाभिनिवेश इत्येते पञ्च ब्रह्मचर्यव्रतस्यातिचारा
भवन्ति ॥

क्षेत्रयास्तु हिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदामकुप्य-
प्रमाणातिक्रमाः ॥ २४ ॥

क्षेत्रयान्तु प्रमाणातिक्रमः हिरण्यसुवर्णप्रमाणातिक्रमः धनधा-
न्यप्रमाणातिक्रमः दासीदामप्रमाणातिक्रमः कुप्यप्रमाणातिक्रम
इत्येते पञ्चेच्छापरिमाणव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

ऊर्ध्वाग्रस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्धानानि ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वव्यतिक्रमः अधोव्यतिक्रमः तिर्यग्व्यतिक्रमः क्षेत्रवृद्धिः
स्मृत्यन्तर्धानमित्येते पञ्च दिग्ब्रतस्यातिचारा भवन्ति, स्मृत्यन्त-

र्थानं नाम स्मृतेर्ग्रन्थोऽन्तर्धानमिति ॥

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलप्रक्षेपाः ॥ २६ ॥

द्रव्यस्यानयनं प्रेष्यप्रयोगः शब्दानुपातः रूपानुपातः पुद्गल-
प्रक्षेप इत्येते पञ्च देशव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

कन्दर्पकौकुच्यमौग्वर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगा-

धिकत्वानि ॥ २७ ॥

कन्दर्पः कौकुच्यं मौग्वर्यमसमीक्ष्याधिकरणमुपभोगाधिकत्व-
मित्येते पञ्चानर्थदण्डविरतिव्रतस्यातिचारा भवन्ति, तत्र कन्दर्पो
नाम रागसंयुक्तोऽसभ्यो वाक्प्रयोगो हास्यं च । कौकुच्यं नाम ए-
तदेवोभयं दुष्टकायप्रचारसंयुक्तम् । मौग्वर्यमसंबद्धबहुप्रलापित्वम् ।
असमीक्ष्याधिकरणं लोकप्रतीतम् । उपभोगाधिकत्वं चेति ॥
योगदुष्प्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ २८ ॥

कायदुष्प्रणिधानं वाग्दुष्प्रणिधानं मनोदुष्प्रणिधानमनादरः
स्मृत्यनुपस्थापनमित्येते पञ्च मामाधिकव्रतस्यातिचारा भवन्ति ॥

अप्रत्ययेऽभिन्नाप्रमार्जिनोऽत्मर्गादाननिक्षेपमंस्वारो-
पक्रमणानादरमृत्युनुरुपस्थापनानि ॥ ३९ ॥

अप्रत्ययैश्चिन्नाप्रमार्जिते उन्मर्गः अप्रत्ययैश्चिन्नाप्रमार्जितस्या-
दाननिक्षेपो अप्रत्ययैश्चिन्नाप्रमार्जितः संस्मारीपक्रमः अनादरः स्मृ-
त्यनुपग्यानमित्येते पञ्च पौषधोपयामस्यातिचारा भवन्ति ॥

मचित्तसंपद्वसंमिश्राभिपयदृग्पकाहाराः ॥ ३० ॥

मचित्ताहारः मचित्तसंबद्धाहारः मचित्तसंमिश्राहारः अभिप-
याहारः दृष्यफाहार इत्येते पञ्चोपभोगव्रतम्यातिचारा भवन्ति ॥

मचित्तनिक्षेपविधानपरव्यपदेऽगामात्मर्यकाला-

तिक्रमाः ॥ ३१ ॥

अप्रादंर्द्रव्यज्ञातस्य मचित्ते निक्षेपः १ मचित्तपिधानं २ परस्ये-
दमिति परव्यपदेऽगः ३ मात्मयं ४ कालातिक्रमः ५ इत्येते पञ्चाति-
थिसंविभागस्यातिचारा भवन्ति ॥

जीवितमरणांशमामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदान-

करणानि ॥ ३२ ॥

जीवितांशमा मरणांशमा मित्रानुरागः सुखानुबन्धो निदान-
करणमित्येते मारणान्तिकसंलक्षणायाः पञ्चातिचारा भवन्ति ॥
तदेतेषु मम्यत्तत्रतशीलव्यतिक्रमस्थानेषु पञ्चपट्टिव्यतिचारस्था-
नेषु अप्रमादो न्याय्य इति ॥ अत्राह-उक्तानि व्रतानि व्रतानि व्रतानि व्रतानि व्रतानि
अथ दानं किमिति ? अत्रोच्यते—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिमर्गो दानम् ॥ ३३ ॥

आत्मपरानुग्रहार्थं स्वस्य-द्रव्यज्ञातस्यान्नपानवस्त्रादेः पात्रेऽ-
तिमर्गो दानम् ॥ किं च—

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३४ ॥

विधिविशेषाद्द्रव्यविशेषात् दातृविशेषात्पात्रविशेषाच्च तस्य
दानधर्मस्य विशेषो भवति, तद्विशेषाच्च फलविशेषः ॥ तत्र विधि-
विशेषो नाम देवकालसंपत्त्रुद्धामत्कारक्रमाः कल्पनीयत्वमि-
त्येवमादिः । द्रव्यविशेषोऽन्नादीनामेव सारजातिगुणोत्कर्ष-

योगः । दातृविशेषः प्रतिगृहीतर्पनस्यया, त्यागेऽविषादः,
अपरिभाविता, दिल्मतो ददतो दत्तवन्तश्चीति योगः, कुशलाभि-
संधिता, दृष्टफलानपेक्षिता, निरुपधत्वमनिदानत्वमिति ॥ पात्र-

अष्टमोऽध्यायः ॥

१७*

उक्त आक्षेपः, बन्धं वक्ष्यामः, तत्रप्रसिद्धार्थमिदमुच्यते—
मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकपाययोगा बन्धहेतवः ॥१॥
मिथ्यादर्शनं अविरतिः प्रमादः कपाया योगा इत्येते पञ्च
बन्धहेतवो भवन्ति । तत्र सम्यग्दर्शनाद्विरतिं मिथ्यादर्शनम्,
तद् द्विविधम्—अभिगृहीतमनमिगृहीतं च, तत्राम्युपेत्यासम्यग्दर्-
शनपरिग्रहोऽभिगृहीतमज्ञानिकादीनां त्रयाणां त्रिपटानां कुवादि-
ज्ञानाम्, शेषमनमिगृहीतम् । यथोक्ताया विस्तेर्विपरीता अविर-
तिः । प्रमादाः स्मृत्यनवस्थानं कुशलेष्वनादरो योगदृष्टप्रणिधानं

विशेषः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यतपःसंपन्नता इति ॥
इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहे-
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

चैप प्रमादः । कपाया मोहनीचे वक्ष्यन्ते । योगस्त्रिविधः पूर्वो-
क्तः । एषां मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां पूर्वसिन् पूर्वसिन् सति
नियतमुत्तरेषां भावः, उत्तरोत्तरभावे तु पूर्वेषामनियम इति ॥

सकपायत्वाञ्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते ॥२॥
सकपायत्वाञ्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलान् आदत्ते, कर्म-
योग्यानिति अष्टविधे पुद्गलग्रहणे कर्मशरीरग्रहणयोग्यानित्यर्थः,
नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषादिति वक्ष्यन्ते ॥

स बन्धः ॥ ३ ॥

म एष कर्मशरीरपुद्गलग्रहणकृतो बन्धो भवति ॥ म पुनश्चतुर्विधः—
प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ४ ॥

प्रकृतिबन्धः स्थितिबन्धः अनुभावबन्धः प्रदेशबन्ध इति ॥ तत्र
आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायु-

ष्कनामगोत्रान्तरायाः ॥ ५ ॥

आद्य इति सूत्रक्रमशामाण्यात्प्रकृतिबन्धमाह, गोऽष्टविधः,
तद्यथा—ज्ञानावरणं दर्शनावरणं वेदनीयं मोहनीयं आयुष्कं नाम
गोत्रं अन्तरायमिति ॥ किंचान्यत्—

पञ्चनवद्वष्टात्रिंशत्तित्तुष्टिचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदा
ग्रथाक्रमम् ॥ ६ ॥

स एष प्रकृतिबन्धोऽष्टविधोऽपि पुनरेकत्रः पञ्चभेदः नवभेदः
द्विभेदः अष्टाविंशतिभेदः चतुर्भेदः द्विचत्वारिंशद्भेदः द्विभेदः
पञ्चभेद इति यथाक्रमं प्रत्येत्यम्, इत उचरं यद्वक्ष्यामः ॥ तद्यथा—

मत्यादीनाम् ॥ ७ ॥

ज्ञानावरणं पञ्चविधं भवति, मत्यादीनां ज्ञानानामावरणानि
पञ्च, विकल्पाश्चैकश इति ॥

चक्षुरचक्षुरयधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचला-
प्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिवेदनीयानि च ॥ ८ ॥
चक्षुर्दर्शनावरणं अचक्षुर्दर्शनावरणं अविधिदर्शनावरणं केवल-
दर्शनावरणं निद्रावेदनीयं निद्रानिद्रावेदनीयं प्रचलावेदनीयं प्रच-
लाप्रचलावेदनीयं स्त्यानगृद्धिवेदनीयमिति दर्शनावरणं नवभेदं
भवति ॥

सदसद्वेधे ॥ ९ ॥

मद्वेधं अमद्वेधं च वेदनीयं द्विभेदं भवति ।

दर्शनचारित्रमोहनीयकपायनोकपायवेदनीयाख्यात्रि-
द्विषोडशानवभेदाः सम्यक्त्वमिध्यात्त्रतदुभयानि
कपायनोकपायावनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्या-
ख्यानावरणसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमा-

नमागालोभाः हास्यरत्यरतिशोकभयजुगु-

प्सान्त्रीपुंनपुंसकवेदाः ॥ १० ॥

त्रिद्विषोऽग्रनवेदा यथाक्रमम्, मोहनीयबन्धो द्विविधो-
दृश्यमोहनीयाख्यथाग्निमोहनीयाख्यश्च, तत्र दर्शनमोहनीया-
ख्यश्चिभेदः, तद्यथा-मिथ्यात्ववेदनीयं मम्यत्त्ववेदनीयं मम्य-
गिमथ्यात्ववेदनीयमिति, चारित्रमोहनीयाख्यो द्विभेदः-कृपाय-
वेदनीयं नोकृपायवेदनीयं चेति, तत्र कृपायवेदनीयाख्यः षोड-
शभेदः, तद्यथा-अनन्तानुबन्धी क्रोधो मानो माया लोभः, एव-
मप्रत्याख्यानकृपायः प्रत्याख्यानवर्णकृपायः संज्वलनकृपाय
इत्येकशः क्रोधमानमायालोभाः षोडश भेदाः । नोकृपायवेद-
नीयं नवभेदम्, तद्यथा-हास्यं रतिः अरतिः शोकः भयं जुगुप्सा
पुरुषवेदः स्त्रीवेदः नपुंसकवेद इति नोकृपायवेदनीयं नवप्रकारम्,
तत्र पुरुषवेदादीनां तृणकाष्ठकरीपाशयो निर्दर्शनानि भवन्ति ।
इत्थं मोहनीयमष्टाविंशतिभेदं भवति ॥ अनन्तानुबन्धी मम्य-

ग्दर्शनोपघाती, तस्योदयाद्धि मम्यग्दर्शनं नोत्पद्यते पूर्वोत्पन्नमपि
च प्रतिपतति, अप्रत्याख्यानकृपायोदयाद्धिरतिर्न भवति, प्रत्या-
ख्यानवर्णकृपायोदयाद्धिरताविरतिर्भवत्युत्तमचारित्रलाभस्तु न
भवति, संज्वलनकृपायोदयाद्यथाख्यातचारित्रलाभो न भवति ॥
क्रोधः क्रोपो रोपो द्वेषो भण्डनं भाम इत्यनर्थान्तरम्, तम्यास्य
क्रोधस्य तीव्रमध्यविमध्यमन्दभावाश्रितानि निर्दर्शनानि भवन्ति,
तद्यथा-पर्वतराजिमदृशः भूमिराजिमदृशः बालुकाराजिमदृशः
उदकराजिमदृश इति, तत्र पर्वतराजिसदृशो नाम यथा
प्रयोगवित्तसामिश्रकाणामन्यतमेन हेतुना पर्वतराजिरूपत्वा नैव
कदाचिदपि संरोहति, एवमिष्टवियोजनानिष्टयोजनाभिलषिताला-
भादीनामन्यतमेन हेतुना यस्योत्पन्नः क्रोध जा मरणान्न व्ययं
गच्छति जात्यन्तरानुबन्धी निरनुनयस्तीवानुशयोऽप्रत्यक्षमशब्ध
भवति स पर्वतराजिमदृशः, तादृशं क्रोधमनुमृता नरकेषूपपत्तिं
प्राप्नुवन्ति । भूमिराजिसदृशो नाम, यथा भूमेर्भास्कररश्मि-

प्राप्नुवन्ति ॥ मानः स्तम्भो गर्भ उत्सेकोऽहंकारो दर्पो मदः स्य इत्यनर्थान्तरम्, तस्यास्य मानस्य तीव्रादिभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति, तद्यथा-शैलस्तम्भमदृशः अस्थित्तम्भमदृशः दाक्तस्तम्भ-सदृशः लतास्तम्भमदृश इति, एषामुपगंहारो निगमनं च क्रोध-निदर्शनव्याख्यातम् ॥ माया प्रणिधिरुपविनिर्कृतिराचरणं वञ्चना दम्भः कूटमतिमन्धानमनार्जवमित्यनर्थान्तरम्, तस्या माया-यास्तीव्रादिभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति, तद्यथा-वंशकुडङ्ग-मदृशी मेपविषाणमदृशी गोमूत्रिकासदृशी निल्लवनमदृशीति, अत्राप्युपसंहारनिगमने क्रोधनिदर्शनैर्व्याख्यातं ॥ लोभो रागो गार्ह्व्यमिच्छा मूर्च्छा स्नेहः कांक्षाऽभिष्वङ्ग इत्यनर्थान्तरम्, तस्या-स्य लोभस्य तीव्रादिभावाश्रितानि निदर्शनानि भवन्ति, तद्यथा-लाक्षारागमदृशः कर्दमरागमदृशः कुसुम्भरागमदृशः हरिद्राराग-सदृश इति, अत्राप्युपसंहारनिगमने क्रोधनिदर्शनैर्व्याख्याते ॥ एषां क्रोधादीनां चतुर्णां कषयाणां प्रत्यनीकभृताः प्रतिघातहेत-

जालाचस्नेहाया वाय्वमिहाया राजिरूप्या वाय्वपिक्वसंरोहा पर-मप्रकृष्टामामस्थितिर्भवति, एवं यथोक्तनिमित्तो यस्य क्रोधोऽ-नेकविधत्थानीयो दूरनुनयो भवति स भूमिराजिमदृशः, तादृश-क्रोधमनुमृतास्त्रिययोनावुपपत्तिं प्राप्नुवन्ति । चालुकाराजि-सदृशो नाम यथा चालुकायां काष्ठशलाकाशर्करादीनामन्यतमेन हेतुना राजिरूप्या वाय्वीराणाद्यपेक्षसंरोहाऽर्वागमास्य रोहति, एवं यथोक्तनिमित्तोत्पन्नो यस्य क्रोधोऽहोरात्रं पक्षं मामं चालु-माम्यं संवत्सरं वाऽवतिष्ठते स चालुकाराजिसदृशो नाम क्रोधः, तादृशं क्रोधमनुमृता मनुष्येषूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति । उदकराजि-सदृशो नाम यथोदके दण्डशलाकाहुल्यादीनामन्यतमेन हेतुना राजिरूप्या द्रवत्वाद्युपपत्त्यनन्तरमेव संरोहति एवं यथोक्त-निमित्तो यस्य क्रोधो विद्युद्योगमत्पत्त्यनन्तरमेव प्रत्यवमशेनोत्पत्त्यनन्त-रमेव व्यपच्छति स उदकराजिमदृशः, तादृशं क्रोधमनुमृता देव-ेषूपपत्तिं प्राप्नुवन्ति, येषां त्वेष चतुर्विधोऽपि न भवति ते निर्वाणं

यो भवन्ति, तद्यथा-क्षमा क्रोधस्य मादन् मानस्य अर्जन मायायाः
संतोषो लोभस्येति ॥

नारुतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥ ११ ॥

आयुषं चतुर्भेदं-नाटकं तैर्यग्योनं मानुषं देवमिति ।

गतिजातिशरीराज्ञोपाङ्गनिर्माणान्धनसद्वातसंस्थानसंह-
नस्यशरमगन्धवर्णानुपूर्यगुरुलघूपघानपराघाता-
तपोधोतोच्छ्वासविद्यायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रस-
सुभगसुन्दरशुभसहस्रपर्याप्तस्थिरादेययज्ञांसि

सेतराणि तीर्थकृत्यं च ॥ १२ ॥

गतिनाम जातिनाम शरीरनाम अङ्गोपाङ्गनाम निर्माणनाम
बन्धननाम गंधातनाम संस्थाननाम गंहननाम स्पर्शननाम रमनाम
गन्धनाम वर्णनाम आनुपूर्तिनाम अगुरुलघुनाम उपघातनाम
पराघातनाम आतपनाम उद्योतनाम उच्छृण्वनाम विहायोगति
नाम, प्रत्येकशरीरादीनां सेतवणा नामानि, तद्यथा-ग्रन्थेशशरी-

रनाम माधारणशरीरनाम त्रमनाम स्थावरनाम सुभगनाम दुर्भग-
नाम सुखरनाम दुःखरनाम शुभनाम अशुभनाम स्रक्ष्मनाम वाद-
रनाम पर्याप्तनाम अपर्याप्तनाम स्थिरनाम अस्थिरनाम आदेय-
नाम अनादेयनाम यशोनाम अयशोनाम तीर्थकरनाम इत्येतत्
द्विचत्वारिंशद्विधं मूलभेदतो नामकर्म भवति, उत्तरनामानेकविधं,
तद्यथा-गतिनाम चतुर्विधं-नरकगतिनाम तिर्यग्योनिगति-
नाम मनुष्यगतिनाम देवगतिनाम । जातिनाम्नो मूलभेदाः
पञ्च, तद्यथा-एकेन्द्रियजातिनाम द्वीन्द्रियजातिनाम त्रीन्द्रि-
यजातिनाम चतुरिन्द्रियजातिनाम पञ्चेन्द्रियजातिनामेति ॥
एकेन्द्रियजातिनामानेकविधं, तद्यथा-पृथिवीकायिकजातिनाम
अपृथिवीकायिकजातिनाम तेजःकायिकजातिनाम वायुकायिकजाति-
नाम मनस्पतिकायिकजातिनामेति । तत्र पृथिवीकायिकजाति-
नामानेकविधं, तद्यथा-शुद्धपृथिवीशरीरावालुकोपलशिला-
लज्जणायस्त्रपुताम्रसीमकरूप्यसुवर्णचद्वहरितालदिद्बुलकमनःशिला

-गस्याः काञ्चनप्रवालः कात्रपटकलाः भ्रालिकाजातिनामादि गोमे-
 दक—कनककाङ्क—स्फटिक—लोहितश—जलावभान—वैह्वर्य
 -चन्द्रप्रभ—चन्द्रकान्त—सूर्यकान्त—जलकान्त—ममारगल्ला-
 र्मगर्भ—सौगन्धिक—पुलकारिष्ठकाञ्चनमणिजातिनामादि च ॥
 अण्कायिकजातिनामानेकविधं, तद्यथा-उपेच्छेदावश्याय-नीहार
 -हिम-घनोदक-शुद्धोदकजातिनामादि । तेजःकायिकजाति-
 नामानेकविधं, तद्यथा—अङ्गार—ज्वालाज्वाला—चि—सुर्मुख—
 शुद्धाग्निजातिनामादि । वायुकायिकजातिनामानेकविधं, तद्यथा-
 उत्कलिना—मण्डलिका—शञ्जका—घन—संवर्तकजातिनामादि ।
 वनस्पतिकायिकजातिनामानेकविधं, तद्यथा—कन्द—मूल—स्कन्ध-
 त्वक्—काष्ठ—पत्र—श्रवाल—पुष्प—फल—गुल्म—गुच्छ—लता—बल्ली-
 तृण—पर्व—कायशेवाल—पनक—बलक—कुहनजातिनामादि । एवं
 द्वीन्द्रियजातिनामानेकविधम्, एवं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रि-
 यजातिनामादीन्यपि ॥ अरीरनाम पञ्चविधम्, तद्यथा—

औदारिकशरीरनाम वैक्रियशरीरनाम आहारकशरीरनाम तेज-
 मशरीरनाम कर्मणशरीरनामेति । अङ्गोपाङ्गनाम त्रिविधं,
 तद्यथा—औदारिकाङ्गोपाङ्गनाम वैक्रियशरीराङ्गोपाङ्गनाम आ-
 हारकशरीराङ्गोपाङ्गनाम, पुनरैकैकमनेकविधं, तद्यथा—अङ्ग-
 नाम तावत् शिरोनाम उरोनाम पृष्ठनाम बाहुनाम उदरनाम
 पादनाम, उपाङ्गनामानेकविधं, तद्यथा—स्पर्शननाम रमनानाम
 घ्राणनाम चक्षुर्नाम श्रोत्रनाम, तथा मस्तिष्कपालकृकाटिकाशङ्ख-
 ललाटतालुकपोलहनुचिदुक्तदग्नौष्ठभ्रूनयनकर्णनागाशुपाङ्गनामा-
 नि शिरसः, एवं सर्वेषामङ्गानामुपाङ्गानां नामानि । जातिलिङ्गाः कृ-
 तिव्यवस्थानियामकं निर्माणनाम । पत्यां प्राप्तौ निर्मितनामपि
 शरीराणां वन्यकं बन्धननाम, अन्यथा हि बालुकापुरुषवदव-
 द्धानि शरीराणि स्युरिति । बद्धानामपि च संघातविशेषजनकं
 प्रचयविशेषान् संघातनाम दारुमृत्पिण्डायः संघातवत्, संस्था-
 ननाम पद्भिः, तद्यथा—गमचतुस्तनाम न्यग्रोधपरिमण्डलनाम

माचिनाम बुब्बजनाम वामननाम हुण्डनामेति । संहनननाम
 पद्भिः, तद्यथा-यक्ष्मर्षभनाराचनाम अर्धत्र्यम्भनाराचनाम नारा-
 चनाम अर्धनागाचनाम कीलिकानाम सृषाटिकानामेति । स्पर्श-
 नामाष्टविधं रुठिननामादि । रसनामानेरुविधं तिक्तनामादि ।
 गन्धनामानेरुविधं सुरभिगन्धनामादि । वर्णनामानेरुविधं
 रालकनामादि । गतावृत्पतु रामस्थान्तर्गतौ वर्तमानस्य तदभिसु-
 खमानुपूर्व्या तन्प्राणममर्थमानुपूर्वीनामेति, निर्माणनिमित्ताना
 शरोगङ्गोपाङ्गाना विनिवेशक्रमनियामरुमानुपूर्वीनामेत्यपरे ।
 अगुरुलघुपरिणामनियामरुमगुरुलघुनाम । शरीराङ्गोपाङ्गोप
 धानकमुपघातनाम, स्वपराक्रमविजयाद्युपघातजनकं वा । पर-
 त्रामप्रतिघातादिजनकं पराघातनाम । आतपमामर्थ्यजनकमा-
 तपनाम । प्रकाशमामर्थ्यजनकमुद्योतनाम । प्राणापानपुद्गल-
 ग्रहणमामर्थ्यजनकमुच्छ्वासनाम । लब्धिशिथिद्विप्रत्ययस्याका-
 शगमनम्य जनकं विहायोगतिनाम । पृथग्शरीरनिर्गतकं

प्रत्येकशरीरनाम, अनेकजीवमाधारणशरीरनिर्गतकं साधार-
 णशरीरनाम, त्रमभाननिर्गतकं त्रसनाम, स्थानभाननिर्गतकं
 स्थावरनाम, सौभाग्यनिर्गतकं सुभगनाम, दौर्भाग्यनिर्गतकं
 दुर्भगनाम, सौख्यनिर्गतकं सुखरनाम, दौःस्वर्थनिर्गतकं दुःस्व-
 रनाम, शुभभाशोभामाङ्गल्यनिर्गतकं शुभनाम, तद्विपरीतनि-
 र्तकमशुभनाम, सूक्ष्मशरीरनिर्गतकं सूक्ष्मनाम, वादरशरीरनि-
 र्तकं वादरनाम । पर्याप्तिः पञ्चविधा, तद्यथा-आहारपर्याप्तिः
 शरीरपर्याप्तिः इन्द्रियपर्याप्तिः प्राणापानपर्याप्तिः सापापर्याप्तिरिति,
 पर्याप्तिः क्रियापरिममाप्तिरात्मनः, शरीरेन्द्रियमाङ्मनः प्राणा-
 पानयोग्यदलिकद्रव्याहरणक्रियापरिममाप्तिराहारपर्याप्तिः, गृही-
 तस्य शरीरतया संस्थापनक्रियापरिममाप्तिः शरीरपर्याप्तिः,
 संस्थापन रचना षट्कनमित्थर्थः, त्रगादीन्द्रियनिर्गतनक्रियापरिम-
 माप्तिरिन्द्रियपर्याप्ति, प्राणापानक्रियायोग्यद्रव्यग्रहणनिर्गतशक्ति-
 निर्गतनक्रियापरिममाप्तिः प्राणापानपर्याप्ति, सापायोग्यद्रव्यग्रह-

णानिसर्गशक्तिनिर्वर्तनक्रियापरिममाप्तिर्भाषापपर्याप्तिः, मनस्त्वयोन्यद्रव्यग्रहणनिर्गमशक्तिनिर्वर्तनक्रियासमाप्तिर्मनःपर्याप्तिरित्येके, आर्णां युगपदारब्धानामपि क्रमेण समाप्तिरुत्तरोत्तरसूक्ष्मत्वात् सूत्र-दार्त्रादिकर्तनघटनत्, यथामह्वं च निदर्शनानि गृहदलिकग्रह-णस्तम्भस्थूणाद्वारप्रवेशनिर्गमस्थानशयनादिक्रियानिर्वर्तनानीति, पर्याप्तिनिर्वर्तकं पर्याप्तिनाम, अपर्याप्तिनिर्वर्तकमपर्याप्तिनाम, अप-र्याप्तिनाम तत्परिणामयोग्यदलिकद्रव्यमात्मना नोपात्तमित्यर्थः, स्थिरत्वनिर्वर्तकं स्थिरनाम, विपरीतमस्थिरनाम, आदेयभाव-निर्वर्तकमादेयनाम, विपरीतमनादेयनाम, यशोनिर्वर्तकं यशो-नाम, विपरीतमयशोनाम, तीर्थकरत्वनिर्वर्तकं तीर्थकरनाम, तांस्तान् भावान्नामयतीति नाम, एवं सौचरभेदो नामकर्मभेदोऽ-नेकविधः प्रत्येतव्यः ॥

उचैर्नचिच्च ॥ १३ ॥

उचैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रं च, तत्रोचैर्गोत्रं देशजातिकुलस्थानमान-

सत्कारैथर्याद्युत्कर्षनिर्वर्तकम्, विपरीतं नीचैर्गोत्रं चण्डालमुष्टिकं-व्याधमत्स्यबन्धदास्यादिनिर्वर्तकम् ॥

दानादीनाम् ॥ १४ ॥

अन्तरायः पञ्चविधः, तद्यथा-दानस्यान्तरायः लाभस्यान्त-रायः भोगस्यान्तरायः उपभोगस्यान्तरायः वीर्यान्तराय इति ॥ उक्तः प्रकृतिबन्धः, स्थितिबन्धं वक्ष्यामः—

आदितस्तिष्ठणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपम-कोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ १५ ॥

आदितस्तिष्ठणां कर्मप्रकृतीनां-ज्ञानावरणदर्शनावरणवेद्यानां अन्तरायप्रकृतेश्च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १६ ॥

मोहनीयकर्मप्रकृतेः सप्ततिः सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥

नामगोत्रयोर्विंशतिः ॥ १७ ॥

नामगोत्रप्रकृत्योर्विंशतिः मागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥

त्रयन्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुष्कस्य ॥ १८ ॥
आयुष्करुक्तेख्यस्त्रिंशत्सागरोपमाणि परा स्थितिः ॥

अपरा द्वादश मुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १९ ॥
वेदनीयप्ररुक्तेरपरा द्वादश मुहूर्ताः स्थितिरिति ॥

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ २० ॥

नामगोत्ररुत्वीरष्टौ मुहूर्ता अपरा स्थितिर्भवति ॥

शोषाणामन्तर्मुहूर्तम् ॥ २१ ॥

वेदनीयनामगोत्रप्रकृतिभ्यः शोषाणां ज्ञानारणदर्शनारण-
मोहनीयायुष्प्रान्तरायप्ररुक्तीनामपरा स्थितिरन्तर्मुहूर्तं भवति ॥
उक्तः स्थितिनन्धः, अनुभान्नन्धं रक्ष्यामः—

विपाकोऽनुभायः ॥ २२ ॥

मर्माणां प्रकृतीनां फलं विपासोदयोऽनुभानो भवति, विविधः
पासो विपाकः, न तथा चान्यथा चेत्यर्थः । जीनः र्मविपाकम-
नुभवन् र्मप्रत्ययमेवानामभोगीर्यपूर्णं र्मसंक्रमं करोति उत्त-

प्रकृतिषु सर्वासु मूलप्रकृत्यभिन्नासु, न तु मूलप्रकृतिषु संक्रमो
विद्यते, वन्धविपाकनिमित्तान्यजातीयकत्वात्, उत्तरप्रकृतिषु च
दर्शनचारित्रमोहनीययोः सम्यग्भिन्ध्यात्प्रवेदनीयस्य आयुष्कस्य
च जात्यन्तरानुबन्धविपाकनिमित्तान्यजातीयकत्वादेव संक्रमो न
विद्यते । अपमर्तनं तु सर्वासां प्रकृतीनां विद्यते, तदायुष्केण
व्यारयातम् ॥

स यथा नाम ॥ २३ ॥

सोऽनुभानो गतिनामादीना यथा नाम तथा विपच्यते ॥

ततश्च निर्जरा ॥ २४ ॥

ततश्च—अनुभानात्कर्मनिर्जरा भवतीति, निर्जरा क्षयो वेदनेत्यर्थः,
अत्र च गच्छो हेतुन्तरमपेक्षते, तस्मात् निर्जरा चेति रक्ष्यते ॥ उक्तो-
ऽनुभान्नन्धः, प्रदेशन्नन्धं रक्ष्यामः—

नामप्रत्ययाः सर्वतो योगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढ-
स्थिताः सर्वार्त्तप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २५ ॥

नामप्रत्ययाः पुद्गला वध्यन्ते, नाम प्रत्यय एषां ते इमे नाम-
 प्रत्ययाः, नामनिमिचा नामहेतुका नामकारणा इत्यर्थः, सर्वत-
 न्निर्यगूर्ध्वमधश्च वध्यन्ते, योगविशेषात् कायवाङ्मनःकर्मयोग-
 विशेषेण वध्यन्ते, यस्मा वध्यन्ते, न वादराः, एकक्षेत्रावगाढा
 वध्यन्ते, न क्षेत्रान्तरावगाढाः, स्थिताश्च वध्यन्ते, न गतिसमापन्नाः,
 मर्वात्मप्रदेशेषु-मर्वात्मप्रकृतिपुद्गलाः मर्वात्मप्रदेशेषु वध्यन्ते, एकैको
 ष्यात्मप्रदेशोऽनन्तैः कर्मप्रदेशैर्वद्धः, अनन्तानन्तप्रदेशाः कर्मग्रह-
 णयोग्याः पुद्गला वध्यन्ते, न मक्षेयासक्षेयानन्तप्रदेशाः, कुतः?,
 अग्रहणयोग्यत्वात्प्रदेशानामिति, एष प्रदेशवन्धो भवति ॥ सर्वे

अथ नयमोऽध्यायः ॥

१०००

उक्तो बन्धः, संवरं वक्ष्यामः
 आद्यवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

चेतददृष्टविधं कर्म पुण्यं पापं च, तत्र—

सद्वैद्यसम्यक्तवद्दास्यरतिपुरुषवेदशुभायुनमिगोत्राणि
 पुण्यम् ॥ २६ ॥

सद्वैद्यं भूतत्रत्यनुकम्पादिहेतुकम् सम्यक्तनवेदनीयं केवलित्थुता-
 दीनां वर्णवादादिहेतुकम् हास्यवेदनीयं रतिवेदनीयं पुरुषवेदनीयं
 शुभमायुष्कं-मानुषं दैवं च, शुभनाम गतिनामादीनां, शुभं गोत्रं,
 उच्चैर्गोत्रमित्यर्थः, इत्येतददृष्टविधं कर्म पुण्यम्, अतोऽन्यत् पापम् ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽहृत्प्रवचनसंग्रहे

अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

यथोक्तस्य काययोगादेर्द्विचत्वारिंशद्विधस्यास्रवस्य निरोधः
 संवरः ।

स गुप्तिसमिति यमानुप्रेक्षापरीपहज्यचारित्रैः ॥ २ ॥
स एष सत्तर एभिर्गुप्त्यादिभिरभ्युपायैर्भवति ॥ किञ्चान्यत्—

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

तपो द्वादशविधं वक्ष्यते, तेन सत्तरो भवति निर्जरा च ॥
अत्राह—उक्तं भवता गुप्त्यादिभिरभ्युपायैः सत्तरो भवतीति,
तत्र के गुप्त्यादय इति?, अत्रोच्यते

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

सम्यगिति विधानतो ज्ञात्वाऽऽभ्युपेत्य सम्यग्दर्शनपूर्वकं त्रिवि-
धस्य योगस्य निग्रहो गुप्तिः, कायगुप्तिर्नागुप्तिर्मनोगुप्तिरिति, तत्र
शयनामनादाननिक्षेपस्थानचक्रमणेषु कायचेष्टानियमः कायगुप्तिः,
याचनपृच्छनपृष्टव्याकरणेषु वाहनियमो मौनमेव वा वागुप्तिः,
सान्धसकल्पनिरोधः कुशलसन्त्यः कुशलकुशलसकल्पनिरोधः
एव वा मनोगुप्तिरिति ॥

ईर्याभाषेपणाऽऽदाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

सम्यगीर्यां सम्यग्भाषा सम्यग्पेपणा सम्यग्दाननिक्षेपौ सम्य-
गुत्सर्ग इति पञ्च समितयः । तत्रानश्यक्रायैव संयमार्यं मर्मतो
युगमात्रनिरीक्षणायुक्तस्य ग्रनेन्यस्तपटा गतिरीर्यासमितिः, हित-
मितासदिग्धाननद्यार्थनियतभाषणं भाषासमितिः, धर्ममाधनाना-
माथयस्य चोद्गमोत्पादनणणादोपजर्जनमेपणाममितिः, रजोहरण-
पात्रचीवरादीनां पीठफलरादीनां चानश्यकार्यं निरीक्ष्य प्रमृज्य
चादाननिक्षेपौ आदाननिक्षेपणाममितिः, व्यण्डिले स्थानरजङ्गम-
जन्तुजिते निरीक्ष्य प्रमृज्य च मत्रपुरीपादीनामुत्सर्ग उत्सर्ग-
ममिति रिति ॥

उत्तमः क्षमामार्दवारजवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागा-
किञ्चन्यद्वाह्यचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

इत्येप दशविधोऽजगारधर्मः उत्तमगुणप्रकर्षयुक्तो भवति,
तत्र क्षमा तितिक्षा सहिष्णुत्वं क्रोधनिग्रह इत्यनर्थान्तरम्, तत-
ऋथं क्षमित्वयमिति चेदुच्यते, क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावा-

भावचिन्तनात् परः प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्यात्मनि भावचि-
 न्तनाद् अभावचिन्तनाद्वा क्षमित्व्यं, भावचिन्तनात् तावद् विद्यन्ते
 मय्यंतं दोषाः, किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीति क्षमित्व्यम्, अभाव-
 चिन्तनादपि क्षमित्व्यं, नंतं विद्यन्ते मयि दोषा यान्नानादसौ
 ब्रवीतीति क्षमित्व्यं, किंचान्यत्—क्रोधदोषचिन्तनाच्च क्षमि-
 त्व्यम्, क्रुद्धस्य हि विद्वेषामादनस्मृतिभ्रंशत्रतलोपादयो दोषा
 भवन्तीति, किंचान्यत्—बालस्वभावचिन्तनाच्च परोक्षप्रत्य-
 धाक्रोगताडनमाणधर्मभ्रंगानामुत्तरोत्तरक्षार्थं, बाल इति मूढ-
 माह, परोक्षमाक्रोगति चाले क्षमित्व्यमेव, एवंस्वभावा हि बाला
 भवन्ति, दिष्टया च मां परोक्षमाक्रोगति, न प्रत्यक्षमिति, लाभ
 एव मन्त्व्य इति, प्रत्यक्षमप्याक्रोगति चाले क्षमित्व्यं, विद्यत
 एवैतद् चालेषु, दिष्टया च मां प्रत्यक्षमाक्रोगति, न ताडयति, एत-
 दप्यस्ति चालेष्विति लाभ एव मन्त्व्यः, ताडयत्यपि चाले क्षमि-
 त्व्यम्, एवंस्वभावा हि बाला भवन्ति, दिष्टया च मां ताडयति,

न प्राणैर्वियोजयतीति, एतदपि विद्यते चालेष्विति, प्राणैर्वियो-
 जयत्यपि चाले क्षमित्व्यं, दिष्टया च मां प्राणैर्वियोजयति, न
 धर्माद् भ्रंशयतीति क्षमित्व्यम्, एतदपि विद्यते चालेष्विति लाभ
 एव मन्त्व्यः। किंचान्यत्—स्वकृतकर्मफलाभ्यागमाच्च,
 स्वकृतकर्मफलाभ्यागमोऽयं मम, निमित्तमात्रं पर इति क्षमि-
 त्व्यं, किंचान्यत्—क्षमागुणांशानायामादीननुस्मृत्य क्षमि-
 त्व्यमेवेति क्षमाधर्मः ? ॥ नीचैर्वृत्त्यनुत्सकौ मार्दवलक्षणं,
 मृदुभावः मृदुकर्म च मार्दवं. मदनियग्रहो मानविघातश्चेत्यर्थः, तत्र
 मानस्येमान्यदौ स्थानानि भवन्ति, तद्यथा—जातिः कुलं स्वयं-
 श्रयं विज्ञानं श्रुतं लाभो वीर्यमिति, एभिर्जात्यादिभिरष्टाभिर्मद-
 स्थानैर्मतः परात्मनिन्दाप्रशंसाभिरतस्तीव्राहंकारोपहतमतिरिहामुत्र
 चाशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोति, उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न
 प्रतिपद्यते, तस्मादंपां मद्रस्थानानां नियग्रहो मार्दवं धर्म इति २॥
 भावविशुद्धिरविसंवादनं चार्जवलक्षणम्, ऋजुभावः ऋजुकर्म

वाऽऽर्जवं, भागदोषपञ्जनमित्यर्थः, भागदोषयुक्तो ह्युपधिनिष्कृति-
 संग्रयुक्त इहाष्टौ चाशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनोति उपदिश्यमा-
 नमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते, तस्मादार्जवं धर्म इति ३ ॥
 अलोभः शौचलक्षणं, शुचिभासः शुचिकर्म वा शौचं, भागवि-
 शुद्धिः निष्कल्मषता धर्मसाधनामात्रास्वप्यनभिगङ्ग इत्यर्थः, अशु-
 चिर्हि भावकल्मषसंयुक्त इहासुप्त चाशुभफलमकुशलं कर्मोपचिनो-
 ति, उपदिश्यमानमपि च श्रेयो न प्रतिपद्यते, तस्माच्छौचं धर्म इति
 ४ ॥ सत्यर्थे भवं ऋचः सत्यं, सद्भयो वा हितं मत्वं, तद् अननु-
 तमपरूपमपिशुनमनमभ्यमचफलमनाविलमविरलमसंश्रान्तं मधुर-
 मभिजातमसंदिग्धं स्फुटमौदार्ययुक्तमग्राभ्यपदार्थाभिव्याहारमसी-
 भरमरागद्वेषयुक्तं सूत्रमार्गानुसारप्रवृत्तार्थमर्थमथिजनभाग्यशण-
 ममर्थमात्मपरानुग्राहकं निरुपधं देशकालोपपन्नमनघमहच्छास-
 नप्रशस्तं यत् मितं याचनं प्रच्छन्नं प्रशब्दव्याकरणमिति मत्वं धर्मः
 ५ ॥ योगनिग्रहः सयमः, म मत्प्रदशविधः, तद्यथा-पृथिवीका-

यिरुसंयमः अष्कायिरुसंयमः तेजःकायिरुसंयमः वायुकायिरु-
 संयमः वनस्पतिकायिरुसंयमः द्वीन्द्रियसंयमः त्रीन्द्रियसंयमः
 चतुरिन्द्रियसंयमः पञ्चेन्द्रियसंयमः प्रेक्ष्यसंयमः उपेक्ष्यसंयमः
 अपहृत्यसंयमः प्रमृज्यसंयमः कायसंयमः ग्राह्यसंयमः मनःसंयमः
 उपकरणसंयम इति संयमो धर्मः ६ ॥ तपो द्विविधं, तत्परम्पराद्वक्ष्यते,
 प्रकीर्णं चेदमनेरुचिघम्, तद्यथा—यत्रयज्ञमध्ये चन्द्रप्रतिमे
 दे, कनकरत्नमुक्तामल्यस्तिष्ठः, सिंहविनीडिते द्वे, सप्तमसप्तमिकाद्याः
 प्रतिमाश्चतस्रः, भद्रोत्तरमाचाम्लार्धमानं मर्जतोभद्रमित्येवमादि,
 तथा द्वादश भिक्षुप्रतिमा मासिकाद्याः, आ नप्तमासिभ्याः मत्त,
 मत्तगत्रिभ्याः तिस्रः आहोरात्रिकी रात्रिकी चेति ७ ॥ गह्वा-
 भ्यन्तरोपधिशरीरावपानाद्याश्रयो भागदोषपरित्यागस्त्यागः ८ ॥
 शरीरधर्मोपकरणादिषु निर्ममत्प्रमाकिंचन्यम् ९ ॥ तत्रपरिपालनाय
 ज्ञानाभिवृद्धये रूपायपरिपाकाय च गुरुकुलनासो ब्रह्मचर्यम् अस्वा-
 तन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देशस्थायित्वमित्यर्थः, पञ्चाचार्याः प्रोक्ताः

-प्रव्राजको दिगाचार्यः श्रुतोदंष्टा श्रुतममुदंष्टा आम्रायार्थवाचक
 इति, तस्य ब्रह्मचर्यस्यैवं विशेषगुणा भवन्ति-अन्नह्यविरतिव्रतभावना
 यथोक्ता इष्टस्यर्गमरूपगन्धग्रहद्विभूपानभिनन्दित्वं चेति १०॥
 अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुचित्वास्त्वसंचर-
 निर्जरालोकचोधिदुर्लभधर्मस्वारूपात्तत्त्वानुचिन्त-
 नमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

पता द्वादशानुप्रेक्षाः, तत्र ब्राह्मभ्यन्तराणि गरीरशय्याऽऽम-
 नरस्वादीनि द्रव्याणि सर्वसंयोगाश्चानित्या इत्यनुचिन्तयेत्, एवं
 दास्य चिन्तयतः तेष्वभिष्वङ्गो न भवति, मा भून्मे तद्वियोगजं
 दुःखमित्यनित्यानुप्रेक्षा ? ॥ यथा निराश्रये जनविरहिते वनस्थ-
 लीपृष्ठे चलत्वा धुत्परिगतेनाऽऽमिषपिणा मिहेनाभ्याहृतस्य मृग-
 शिशोः शरणं न विद्यते एवं जन्मजगमगन्ध्याधिप्रियविप्रयोगा-
 प्रियसंप्रयोगेऽपि पतालाभदारिद्र्यदौर्भाग्यदौर्मनस्यमरणादिममुत्थे-
 न दुःखेनाभ्याहृतस्य जन्तोः संसारे शरणं न विद्यत इति चिन्त-

येत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतो नित्यमशरणोऽस्मीति नित्योद्विग्नस्य
 सांसारिकेषु भावेष्वनभिष्वङ्गो भवति, अर्हच्छामनोक्त एव विधौ
 घटते, तद्वि परं शरणमित्यशरणानुप्रेक्षा २ ॥ अनादौ संसारे
 नरकतिर्यग्योनिमनुष्याभरभत्रग्रहणेषु चक्रवत्परिवर्तमानस्य जन्तोः
 सर्व एव जन्तवः स्वजनाः परजना वा, न हि स्वजनपरजन-
 योर्व्यवस्था विद्यते, माता हि भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च
 भवति, भगिनी भूत्वा माता भार्या दुहिता च भवति, भार्या
 भूत्वा भगिनी दुहिता माता च भवति, दुहिता भूत्वा माता
 भगिनी भार्या च भवति, तथा पिता भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च
 भवति, भ्राता भूत्वा पिता पुत्रः पौत्रश्च भवति, पौत्रो भूत्वा पिता
 भ्राता पुत्रश्च भवति, पुत्रो भूत्वा पिता भ्राता पौत्रश्च भवति,
 भ्राता भूत्वा दासो भवति, दासो भूत्वा भर्ता भवति, शत्रुर्भूत्वा
 मित्रं भवति, मित्रं भूत्वा शत्रुर्भवति, पुमान् भूत्वा स्त्री भवति नपुं-
 मकं च, स्त्री भूत्वा पुमान्पुंमकं च भवति, नपुंसकं भूत्वा स्त्री

पुमांश्च भवति, एवं चतुरशातयानप्रमुखजनमहस्रपु रागंद्वयमो-
 हाभिभूतैर्जन्तुभिरनिवृत्तविपयवृष्णैरन्योन्यभक्षणाभिघातवधव-
 न्धाभियोगाक्रोशादिजनितानि तीव्राणि दुःखानि प्राप्यन्ते, अहो
 द्वन्द्वारामः कष्टस्वभावः संसार इति चिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्त-
 यतः संसारमयोद्विप्रस्य निर्वेदो भवति, निर्विण्णश्च संसारप्रहाणाय
 घटत इति संसारानुग्रहा ३ ॥ एक एवाहं, न मे कश्चिन् स्वः परो
 वा विद्यते, एक एवाहं जाये, एक एव म्रिये, न मे कश्चित्स्वजन-
 संज्ञः परजनसंज्ञो वा व्याधियजामरणादीनि दुःखान्यपहरति प्रेत्यां-
 ग्रहारी वा भवति, एक एवाहं स्वकृतकर्मफलमनुभवामीति चिन्त-
 येत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतः स्वजनसंज्ञेक्यु र्नेहानुरागप्रतिबन्धो
 न भवति, परसंज्ञेक्यु च द्वेषानुबन्धः, ततो निःमङ्गलतामस्युपगतो
 मोक्षायैव यतत इत्येकत्वानुपेक्षा ४ ॥ शरीरव्यतिरेकेणात्मा-
 नमनुचिन्तयेत्, अन्यच्छरीरमन्योऽहम्, ऐन्द्रियकं शरीरमर्तान्द्रि-
 योऽहम्, अनित्यं शरीरं नित्योऽहम्, अज्ञं शरीरं ज्ञोऽहम्, आद्यन्त-

वच्छरीरमनाद्यन्तोऽहम्, बहूनि च मे शरीरशतसहस्राण्यप्यतीतानि
 संसारं परिभ्रमतः स एवायमहमन्यस्तेभ्य इत्यनुचिन्तयेत्, एवं
 ह्यस्य चिन्तयतः शरीरप्रतिबन्धो न भवतीति, अन्यश्च शरीरान्वि-
 त्योऽहमिति निःश्रेयसे संघटत इत्यन्यत्वानुग्रहेक्षा ५ ॥ अशुचि स्व-
 ल्विदं शरीरमिति चिन्तयेत्, तत्कथमशुचीति चेद् आद्युत्तरकारणा-
 शुचित्वाद् अशुचिभाजनत्वाद् अशुच्युद्भवत्वाद् अशुभपरिणाम-
 पाकानुबन्धाद् अशक्यप्रतीकारत्वाच्चेति, तत्राद्युत्तरकारणाशु-
 चित्वात् तावत् शरीरस्याद्यं कारणं शुक्रं शोणितं च, तदुभयमत्य-
 न्ताशुचीति, उत्तरमाहारपरिणामादि, तद्यथा—कवलहाहरो हि प्रस्त-
 मात्र एव श्लेष्माद्ययं प्राप्य श्लेष्मणा द्रवीकृतोऽत्यन्ताशुचिर्भवति,
 ततः पिताद्ययं प्राप्य पच्यमानोऽम्लीकृतोऽशुचिरेव भवति, पक्वो
 वाय्वाद्ययं प्राप्य वायुना विभज्यते—पृथक्खलः पृथग्गूरुः, खलात्
 मूत्रपुरीषादयो मलाः प्रादुर्भवन्ति, रमाच्छोणितं परिणमति, शोणि-
 तान्मांसं मांमान्मेदः मेदमोऽब्धीनि अस्थिम्यो मज्जाः मज्जाभ्यः

शुक्रमिति, मवं चैतत् श्लेष्मादि शुक्रान्तमशुचि भवति, तस्मादाद्युच-
 रकारणाशुचित्वादशुचि शरीरमिति । किंचान्यत्-अशुचि भा-
 जनत्वात् अशुचीनां खल्वपि भाजनं शरीरं, कर्णनामाक्षिदन्तम-
 लस्येदं श्लेष्मपित्तमूत्रपुरीषादीनामवस्करभूतं तस्मादशुचीति । किं-
 चान्यत्-अशुच्युद्भवत्वात्, एषामेव कर्णमलादीनामुद्भवः,
 शरीरस्त एत उद्भवतीति, अशुचौ च गर्भे संभवतीति अशुचि शरी-
 रम् । किंचान्यत्-अशुभपरिणामपाकानुबन्धाद्, आर्तवे-
 विन्दोराधानात्प्रभृति खल्वपि शरीरं कल्लार्धुदपेशीघनव्यूहसं-
 पूर्णगर्भकौमारयौवनस्थविरभावजनकेनाशुभपरिणामपाकेनाशुबद्ध-
 दुर्गन्धि पूतिस्रभावं दुरन्तं तस्मादशुचि । किंचान्यत्-अशक्य-
 प्रतीकारत्वात् अशक्यप्रतीकारं खल्वपि शरीरस्याशुचित्वम्,
 उद्धर्तनरूक्षणस्नानानुलेपनभृपप्रघर्षवामयुक्तिमाल्यादिभिरप्यस्य न
 शक्यमशुचित्वमपनेतुं अशुच्यन्तम्कत्वात् शुच्युपधातकत्वाच्चिति,
 तस्मादशुचि शरीरमिति, एवं ह्यस्य चिन्तयतः शरीरे निर्वेदो भवति,

निर्धिष्णश्च शरीरप्रहाणाय घटत इति अशुचित्वात्प्रोक्षा ६॥ आस-
 चान् इहामुत्रापाययुक्तान् महानदीस्रोतोवेगतीक्ष्णान् अकुशलागम-
 कुशलनिर्गमद्वारभूतान् इन्द्रियादीन् अवद्यतश्चिन्ततेत्, तद्यथा-
 स्पर्शनेन्द्रियप्रमत्तचित्तः सिद्धोऽनेकविद्याबलसंपन्नोऽप्याकाशगो-
 ष्टाङ्गमहानिमित्तपारगो गार्ग्यः सत्यकिर्निधनमाजगाम, तथा प्रभू-
 तपयसोदकप्रमाथावगाहादिगुणसंपन्नवनविचारिणश्च मदोत्कटा
 बलवन्तोऽपि हस्तिनो हस्तिबन्धकीपु स्पर्शनेन्द्रियमत्तचित्ता ग्रह-
 णमुपगच्छन्ति, ततो बन्धवधदमनवाहनाङ्कुशपाष्णिप्रतीदाभिया-
 तादिजनितानि तीव्राणि दुःखान्यनुभवन्ति, नित्यमेव स्वयूथस्य
 स्रच्छन्दप्रचारसुखस्य वनवामस्यानुसरन्ति, तथा मैथुनसुखप्रमङ्गाद्
 आहितगर्भाऽश्वतरी प्रमथकाले प्रसञ्चितुमशक्नुवती तीव्रदुःखाभि-
 हताऽवशा मरणमभ्युपैति, एवं सर्व एव स्पर्शनेन्द्रियप्रसक्ता इहामुत्र
 च विनिपातमृच्छन्तीति । तथा जिह्वेन्द्रियप्रमक्ता मृतहस्तिशरी-
 रस्थस्रोतोवेगोढवायसवत् हैमनघृतकुम्भप्रविष्टमूपिकवत् गोष्ठप्र-

मक्तद्वेवासिहूर्मवत् सांसंपत्सिलुब्धशयेनवत् बडिशामिपगृद्धमत्स्य-
 वचेति । तथा घ्राणेन्द्रियप्रमक्ता औपधिगन्धलुब्धपन्नगवत् पल्ल-
 गन्धानुसारिसृपिकवचेति । तथा चक्षुरिन्द्रियप्रमक्ताः स्त्रीदर्शनप्र-
 सङ्गाद् अर्जुनकचौरवत् दीपालोकलपतङ्गचण्डिनिपातमृच्छन्तीति
 चिन्तयेत् । तथा श्रोत्रेन्द्रियप्रमक्तास्तिचिरकपोतकपिञ्जलवत् गी-
 तसंगीतध्वनिलोभिगृगवाडिनिपातमृच्छन्तीति चिन्तयेत्, एवं हि
 चिन्तयन्नास्रवनिरोधाय घटत इति आस्रवानुपेक्षा ७ ॥ संवरांश्च
 महाव्रतादीन् गुस्यादिपरिपालनाद्गुणतश्चिन्तयेत्, सर्वे ह्येते यथो-
 क्तामवदोषाः संवृतात्मनो न भवन्तीति चिन्तयेत्, एवं ह्यस्य
 चिन्तयतो मतिः संवरायैव घटत इति संवरानुपेक्षा ८ ॥ निर्जरा
 वेदना विपाक इत्यनर्थान्तरम्, स द्विविधः—अबुद्धिपूर्वः कुशलमू-
 लश्च, तत्र नरकादिषु कर्मफलविपाको योऽबुद्धिपूर्वकः तमवद्यतो-
 ऽबुचिन्तयेदकुशलानुबन्ध इति, तपःपरीपहजयकृतः कुशलमूलः,
 तं गुणतोऽबुचिन्तयेत्, शुभानुबन्धो निगुबन्धो वेति, एवमनु-

चिन्तयन् कर्मनिर्जरायैव घटत इति निर्जरानुपेक्षा ९ ॥ पञ्चा-
 स्तिक्रियात्मकं विविधपरिणाममुत्पत्तिस्थित्यन्यताऽनुग्रहप्रलययुक्तं
 लोकं चित्रस्वभावमनुचिन्तयेत्, एवं ह्यस्य चिन्तयतस्तत्त्वज्ञान-
 विशुद्धिर्भवतीति लोकानुपेक्षा १० ॥ अनादौ संसारे नरकादिषु
 तेषु तेषु भवग्रहणेष्वनन्तकृत्वः परिवर्तमानस्य जन्तोर्विविधदुःखा-
 भिदतस्य मिथ्यादर्शनाद्युपहतमतेर्जनदर्शनावरणमोहान्तरायोद-
 याभिभूतस्य मम्यग्दर्शनादिविशुद्धो बोधिर्दुर्लभो भवतीत्यनुचि-
 न्तयेत्, एवं ह्यस्य बोधिर्दुर्लभत्वमनुचिन्तयतो बोधिं प्राप्य प्रमादो
 न भवतीति बोधिर्दुर्लभत्वानुपेक्षा ११ ॥ मम्यग्दर्शनद्वारः पञ्च-
 महाव्रतसाधनो द्वादशाङ्गोपदिष्टतच्चो गुस्यादिविशुद्धव्यवस्थानः
 संसारनिर्वाहको निःश्रेयसप्रापको भगवता परमर्षिणा अर्हता अहो
 स्वाख्यातो धर्म इत्येवमनुचिन्तयेत्, एवं ह्यस्य धर्मस्वाख्यात-
 चमनुचिन्तयतो मार्गाच्यवने तदनुष्ठाने च व्यवस्थानं भवती-
 ति धर्मस्वाख्यातत्त्वानुचिन्तनानुपेक्षा १२ ॥ उक्ता अनुपेक्षाः,

परीपहान्वक्ष्यामः ॥

मार्गाच्चयचननिर्जरार्थं परिपोढद्वयाः परीपहाः ॥ ८ ॥

सस्यदर्शनादेर्मोक्षमार्गाद्व्यवनार्थं कर्मनिर्जरार्थं च परिपो-
ढ्व्याः परीपहा इति ॥ तद्यथा—

श्रुतिपपामाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानि-
पयाशब्द्याऽऽक्रोशवधयाचनालाभरोगतृणस्पर्शमल-
सत्कारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥

श्रुत्परीपहः पिपामा शीतं उष्णं दंशमशकं नाग्न्यं अरतिः
स्त्रीपरीपहः चर्यापरीपहः निपया शय्या आक्रोशः यधः याचनं
अलाभः रोगः तृणस्पर्शः मलं मत्कारपुरस्कारः प्रज्ञाऽज्ञाने अदर्श-
नपरीपह इत्येते द्वाविंशतिर्धर्मविघ्नेहेतवो यथोक्तं प्रयोजनमभिसं-
घाय रागद्वेषौ निहत्य परीपहाः परिपोढव्या भवन्ति, पञ्चानामेव
कर्मप्रकृतीनामुदयादेते परीपहाः प्रादुर्भवन्ति, तद्यथा—ज्ञानात्रण-
वेदनीपदर्शनचारित्रमोहनीयान्तरायाणामिति ॥

सूक्ष्मसंपरायच्छम्यवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥

द्वक्ष्मसंपरायसंयते छन्नस्थवीतरागसंयते च चतुर्दश परी-
पहा भवन्ति, श्रुतिपपामाशीतोष्णदंशमशकचर्याप्रज्ञाज्ञानालाभश-
य्यावधेरोगतृणस्पर्शमलानि ॥

एकादश जिने ॥ ११ ॥

एकादश परीपहाः संभवन्ति जिने वेदनीयाश्रयाः, तद्यथा—श्रुतिप-
पामाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधेरोगतृणस्पर्शमलपरीपहाः ॥

बादरसंपराये सर्वे ॥ १२ ॥

बादरसंपरायसंयते सर्वे—द्वाविंशतिरपि परीपहाः संभवन्ति ॥

ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने ॥ १३ ॥

ज्ञानावरणोदये प्रज्ञाऽज्ञानपरीपहौ भवतः ।

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ यथासङ्ख्यं, दर्शनमोहोदये-
ऽदर्शनपरीपहः लाभान्तरायोदयेऽलाभपरीपहः ॥

चारित्रमोहे नाभ्यारतिस्त्रीनिपद्याऽऽक्रोशयाचना-
सत्कारपुरस्काराः ॥ १५ ॥

चारित्रमोहोदये एते नाभ्यादयः मत्त परीपहा भवन्ति ॥
वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

वेदनीयोदये शेषा एकादश परीपहा भवन्ति ये जिने संभ-
वन्तीत्युक्तम्, कुतः शेषाः?, एभ्यः प्रज्ञाज्ञानादर्शनालाभनाभ्या-
रतिस्त्रीनिपद्याऽऽक्रोशयाचनामत्कारपुरस्कारेभ्य इति ॥

एकादयो भाज्या युगपदैकोनविंशतेः ॥ १७ ॥

एषां द्वाविंशतेः परीपहाणामेकादयो भजनीया युगपदैक-
स्मिन् जीवे आ एकोनविंशतेः, अत्र शीतोष्णपरीपहौ युगपन्न
भवतः, अत्यन्तविरोधित्वात्, तथा चर्याशय्यानिपद्यापरीपहा-
णामेकस्य सम्भवे द्वयोरभावः ॥

सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसंपरा-
ययथाख्यातानि चारित्रम् ॥ १८ ॥

सामायिकसंयमः छेदोपस्थाप्यसंयमः परिहारविशुद्धिसंयमः
सूक्ष्मसंपरायसंयमः यथाख्यातसंयम इति पञ्चविधं चारित्रम् ।
तत् पुलाकादिषु विस्तरेण वक्ष्यामः ॥

अनठानावमौदर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागविवि-
क्तशय्याऽऽसनकायक्लेशा बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

अनशनं अवमौदर्यं वृत्तिपरिमह्वानं रसपरित्यागः विविक्त-
शय्यासनता कायक्लेश इत्येतत्पङ्क्तिं बाह्यं तपः. मम्यग्योग-
निग्रहो गुप्तिरित्यतः प्रभृति मम्यगित्यनुवर्तते, संयमरक्षणार्थं
कर्मनिर्जरार्थं च चतुर्थपष्टाष्टमादि सम्यगनशनं तपः ॥ अवमौद-
र्यम्, अवममित्युननाम, अवममुदरमस्य अवमोदरः अवमोदरस्य
भावः अवमौदर्यम्, उत्कृष्टावकृष्टौ वर्जयित्वा मध्यमेन कालेन
त्रिविधमवमौदर्यं भवति, तद्यथा—अल्पाहारावमौदर्यमुपायार्थवमौ-
दर्यं प्रमाणप्राप्तात् किञ्चिदूनावमौदर्यमिति, कवलपरिसङ्ख्यानं
च प्राग्द्वान्त्रिशब्दयः क्वलेभ्यः । वृत्तिपरिमह्वानमनेकविधम्,

तद्यथा—उरुदिप्तान्नान्तचर्यादीनां मत्तुकुल्माषौदनदीनां चान्य-
तमममिगृह्यादेशपस्य प्रत्याख्यानम् । रमपरित्यागोऽनेकविधः,
तद्यथा-मद्यमांसमधुनवनीतदीनां रमविकृतीनां प्रत्याख्यानं विर-
मरुद्वाद्यभिग्रहश्च । विविक्तशय्यासनता नाम एकान्तेऽनावाधेऽसं-
मक्तं स्त्रीपशुपण्डकविचजिते शून्यागारदेवकुलमभापर्वतगुहादीना-
मन्यतमम्बिन् ममाध्यर्थं संलीनता । कायङ्केशोऽनेकविधः, तद्यथा-
स्थानवीरामनोन्कटुकासनकपार्धदण्डायतशयनातापनाप्राघृतादी-
नि मम्यक् प्रयुक्तानि बाह्यं तपः, अस्मात् पङ्क्तिषु बाह्यात्तपमः
मद्गत्यागशरीरलाघवेन्द्रियविजयसंयमरक्षणकर्मनिर्जरा भवन्ति ।
प्रायश्चित्तं विनयवैयाघृतस्य स्वाध्यायच्युत्तमर्गध्याना-

न्युत्तरम् ॥ २० ॥

मृत्तकमप्रामाण्यादुत्तरमित्यभ्यन्तरमाह, प्रायश्चित्तं विनयो
वैयाघृत्यं स्वाध्यायो व्युत्तमर्गो ध्यानमित्येतत्पङ्क्तिमभ्यन्तरं तपः॥
नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदं यथाक्रमं प्राग् ध्यानात् ॥२१॥

तदभ्यन्तरं तपः नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदं भवति यथाक्रमं
प्राग् ध्यानात्, इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः॥ तद्यथा—

आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपञ्चेद-
परिहारोपस्थापनानि ॥ २२ ॥

प्रायश्चित्तं नवभेदम्, तद्यथा—आलोचनं प्रतिक्रमणं आलो-
चनप्रतिक्रमणे विवेकः व्युत्सर्गः तपः छेदः परिहारः उपस्थापन-
मिति॥ आलोचनं प्रकटनं प्रकाशनमाख्यानं प्रादुर्करणमित्यनर्था-
न्तरं?, प्रतिक्रमणं मिथ्यादुष्कृतसंप्रयुक्तः प्रत्यवमर्शः प्रत्याख्यानं
क्रायोत्सर्गकरणं च २, एतदुभयमालोचनप्रतिक्रमणे ३, विवेको
विवेचनं विशोधनं प्रत्युपेक्षणमित्यनर्थान्तरम्, म एष संसक्तानपा-
नोपकरणादिषु भवति ४, व्युत्सर्गः प्रतिस्थापनमित्यनर्थान्तरम्,
एषोऽप्यनेपणीयान्नपानोपकरणादिव्यशङ्कनीयविवेकेषु च भवति
५, तपो बाह्यमनशनदि प्रकीर्णं चानेकविधं चन्द्रप्रतिमादि ६,
छेदोऽपर्वतनमपहार इत्यनर्थान्तरम्, म प्रत्रज्यादिब्रमपक्षमामसं-

वत्सराणामन्यतमेषां भवति, परिहारो मासिकादिः८, उपस्था-
पनं पुनर्दीक्षणं पुनश्चरणं पुनर्व्रतारोषणमित्यर्थान्तरम् ९, तदेत-
न्नवविधं प्रायश्चित्तं देशं कालं शक्तिं संहननं संयमविराधनां न्य-
कायेन्द्रियजातिगुणोत्कर्षकृतां च प्राप्य विशुद्ध्यर्थं यथाहं दीयते
च आचर्यते च, चिती संज्ञानविशुद्ध्योर्धातुः, तस्य चित्तमिति भवति
निष्ठान्तमौणादिकं च ॥ एवमेभिरालोचनादिभिः कृच्छ्रस्तपोवि-
शेषैर्जनितप्रमादः व्यतिक्रमं प्रायश्चेतयति चेतयश्च न पुनराचर-
तीति ततः प्रायश्चित्तम्, अपराधो वा प्रायस्तेन विशुद्ध्यतीति,
अतश्च प्रायश्चित्तमिति ॥

ज्ञानदर्शनचारित्र्योपचाराः ॥ २३ ॥

विनयशतुर्भेदः, तद्यथा-ज्ञानविनयः दर्शनविनयः चारित्र-
विनयः उपचारविनयः, तत्र ज्ञानविनयः पञ्चविधः मतिज्ञा-
नादिः, दर्शनविनयः एकविध एव सम्यग्दर्शनविनयः, चारि-
त्रविनयः पञ्चविधः सामायिकविनयादिः, औपचारिकवि-

नयोऽनेकविधः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यादिगुणाधिकेज्वभ्युत्थाना-
मनप्रदानवन्दनानुगमादिः, विनीयते तेन तस्मिन् वा विनयः ॥
आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षकग्लानगणकुलसङ्घ-
साधुसमनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥

वैयावृत्यं दशविधं, तद्यथा-आचार्यवैयावृत्यं उपाध्यायव-
यावृत्यं तपस्विवैयावृत्यं शैक्षकवैयावृत्यं ग्लानवैयावृत्यं कुलवैया-
वृत्यं गणवैयावृत्यं सङ्घवैयावृत्यं साधुवैयावृत्यं समनोज्ञवैयावृत्य-
मिति, व्यावृत्तभावो वैयावृत्यं व्यावृत्तकर्म च, तत्राचार्यः पूर्वोक्तः
पञ्चविधः, आचारगोचरविनयं स्वाध्यायं वा आचार्यादनु तस्मादु-
पाधीयत इत्युपाध्यायः, मङ्गहोपग्रहानुग्रहार्थं चोपाधीयते सङ्घहा-
दीन् वाऽस्योपाधेतीत्युपाध्यायः, द्विसङ्ग्रहो निर्ग्रन्थ आचार्योपा-
ध्यायसङ्ग्रहः, त्रिसङ्ग्रहा निर्ग्रन्थी आचार्योपाध्यायप्रवर्तिनीसङ्ग्रहा,
प्रवर्तिनी दिगाचार्येण व्याख्याता, हिताय प्रवर्तते प्रवर्तयति चेति
प्रवर्तिनी । विकृष्टोग्रतपोयुक्तस्तपस्वी, अचिरप्रवर्जितः शिक्षयि-

तव्यः शिक्षः शिक्षामर्हतीति शैक्षो वा, ग्लानः प्रतीतः, गणः
 स्थविरमन्तिसंस्थितिः, कुलमाचार्यसन्ततिसंस्थितिः, सङ्घश्चतु-
 विधः श्रमणादिः, माधयः संयताः, संभोगयुक्ताः समनोज्ञाः,
 एषामन्नपानवस्त्रपात्रप्रतिश्रयपीठफलकसंस्तारादिभिर्धर्ममाधनैरु-
 पग्रहः शुश्रूषा भेषजक्रिया कान्तरविषमदुर्गोपसर्गैवभ्युपपत्तिरि-
 त्येतदादि त्रैयाद्युच्यम् ॥

वाचनाप्रच्छन्नानुप्रेक्षाऽऽम्नायधर्मोपदेशाः ॥ २५ ॥

स्वाध्यायः पञ्चविधः, तद्यथा-वाचना प्रच्छन्नं अनुप्रेक्षा
 आम्नायः धर्मोपदेश इति, तत्र वाचनं शिष्याध्यापनम्, प्रच्छन्नं
 ग्रन्थार्थयोः, अनुप्रेक्षा-ग्रन्थार्थयोरेव मनमाऽभ्यासः, आम्नायो
 घोषविशुद्धः परितर्तनं गुणनं, रूपादानमित्यर्थः, अर्थोपदेशो व्या-
 ख्यानमनुयोगवर्णनं धर्मोपदेश इत्यनर्थान्तरम् ।

वाङ्मयान्तरोपध्योः ॥ २६ ॥

व्युत्सर्गो द्विविधः-वाङ्मयोऽभ्यतरश्च, तत्र बाह्यो द्वादशरूप-

कस्योपधेः, अभ्यन्तरः शरीरस्य कृपायाणां चेति ॥

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् ॥ २७ ॥

उत्तमसंहननं वज्रर्पभर्मवर्षत्रर्पभं नाराचं च, तद्युक्तस्यैकाग्र-
 चिन्तानिरोधश्च ध्यानम् ॥

आमूहूर्तात् ॥ २८ ॥

तद् ध्यानमामूहूर्ताद्भवति, परतो न भवति, दुर्ध्यनिन्त्वात् ॥

आर्तुरौद्रधर्मशुक्लानि ॥ २९ ॥

तच्चतुर्विधं भवति, तद्यथा-आर्तं रौद्रं धर्मं शुक्लमिति ॥ तेषां

परे मोक्षहेतू ॥ ३० ॥

तेषां चतुर्णां ध्यानानां परे धर्मशुक्ले मोक्षहेतू भवतः, पूर्वे
 त्वार्तुरौद्रे संसारहेतू इति ॥ अत्राह-किमेयां लक्षणमिति?, अत्रोच्यते

आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय

स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ३१ ॥

अमनोज्ञानां विषयाणां संप्रयोगे तेषां विप्रयोगार्थं यः स्मृ-

तिममन्वाहरो भवति तदार्तध्यानमित्याचक्षते ॥ किंचान्यत्-
वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

वेदनायाश्चामनोज्ञायाः संश्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसम-
न्वाहार आर्तमिति ॥ किंचान्यत्—

विपरीतं मनोज्ञानाम् ॥ ३३ ॥

मनोज्ञानां विषयाणां मनोज्ञायाश्च वेदनाया विप्रयोगे तन्म-
प्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहार आर्तम् ॥ किंचान्यत्—

निदानं च ॥ ३४ ॥

कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्त-
ध्यानं भवति ॥

तदधिरतदेशचिरतप्रमत्तसंयतानाम् ॥ ३५ ॥

तदेतदार्तध्यानमविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानामेव भवति ॥
हिंसाऽन्यस्तैयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरत-

देशविरतयोः ॥ ३६ ॥

हिंमार्थमनृतवचनार्थं स्तेयार्थं विषयसंरक्षणार्थं च स्मृतिसम-
न्वाहरो रौद्रध्यानं, तदविरतदेशविरतयोरेव भवति ॥

आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयाय धर्ममप्रमत्त-
संयतस्य ॥ ३७ ॥

आज्ञाविचयाय अपायविचयाय विपाकविचयाय मंस्थान-
विचयाय च स्मृतिसमन्वाहरो धर्मध्यानम्, तदप्रमत्तसंयतस्य
भवति ॥ किंचान्यत्—

उपशान्तक्षीणकपाययोश्च ॥ ३८ ॥

उपशान्तकपायस्य क्षीणकपायस्य च धर्म ध्यानं भवति ॥

शुक्ले चाधे ॥ ३९ ॥

शुक्ले चाधे ध्याने-पृथक्त्ववितर्ककत्ववितर्के चोपशान्तक्षीण-
कपाययोर्भवतः, आधे शुक्ले ध्याने पृथक्त्ववितर्ककत्ववितर्के पूर्व-
विदो भवतः ॥

परे केवलिनः ॥ ४० ॥

परं ढे शुक्लध्याने केवलिन एव भवतः, न छद्मस्थस्य ॥
अत्राह-उक्तं भवता-‘पूर्वं शुक्ले ध्याने, परं शुक्ले ध्याने’ इति,
तत् कानि तानीति ?, अत्रोच्यते—

पृथक्त्ववितर्कस्तूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रिया-
निवृत्तीनि ॥ ४१ ॥

पृथक्त्ववितर्क एकत्ववितर्क सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति व्युपरतक्रि-
यानिवृत्तीति चतुर्विधं शुक्लध्यानम् ॥

तत् द्येककाययोगोगानाम् ॥ ४२ ॥

तदेतच्चतुर्विधं शुक्लध्यानं त्रियोगम्यान्यतमयोगस्य कायो-
गसायोगस्य च यथासङ्गं भवति, तत्र त्रियोगानां पृथक्त्ववि-
तर्कम् एकान्यतमयोगानामेकत्ववितर्कं काययोगानां सूक्ष्मक्रिय-
मप्रतिपाति अयोगानां व्युपरतक्रियमनिवृत्तीति ॥

एकाश्रये सवितर्कं पूर्वं ॥ ४३ ॥

एकरुद्रव्याश्रये मवितर्कं पूर्वं ध्याने-प्रथमद्वितीये ॥ तत्र मवि-

‘चारं प्रथमम्—

अविचारं द्वितीयम् ॥ ४४ ॥

अविचारं सवितर्कं द्वितीयं ध्यानं भवति ॥ अत्राह-वितर्क-
विचारयोः कः प्रतिविशेष इति ?, अत्रोच्यते—

वितर्कः श्रुतम् ॥ ४५ ॥

यथोक्तं श्रुतज्ञानं वितर्को भवति ॥

विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ॥ ४६ ॥

अर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिर्विचार इति ॥ एतदभ्यन्तरं तपः
संवरत्वादिभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकं निर्जरणफलत्वात्कर्मनिर्जर-
कम्, अभिनवकर्मोपचयप्रतिषेधकत्वात्पूर्वोपचितकर्मनिर्जरकत्वाच्च
निर्वाणप्रापकमिति ॥ अत्राह-उक्तं भवता-‘परीपहजयात्तपसोऽनु-
भावतश्च कर्मनिर्जरा भवती’ति, तत्किं सर्वं सम्यग्दृष्टयः समनि-
र्जरा आहोस्विदस्ति-कश्चित्प्रतिविशेषः इति ?, अत्रोच्यते—

सम्यग्दृष्टिश्चावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहदक्ष-

पकोपशमकोपशान्तमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः

क्रमशोऽसह्येयगुणनिजराः ॥ ४७ ॥

सम्यग्दृष्टिः श्रावकः विरतः अनन्तानुबन्धिवियोजकः दर्शन-
मोहक्षपकः मोहोपशमकः उपशान्तमोहः मोहक्षपकः क्षीणमोहः
जिन इत्येते दश क्रमशोऽसह्येयगुणनिजरा भवन्ति, तद्यथा-
मम्यग्दृष्टेः श्रावकोऽसह्येयगुणनिजरः श्रावकाद्विरतः विरतादन-
न्तानुबन्धिवियोजक इति, एवं श्रेयाः ॥

पुलाकचकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्लातका निर्ग्रन्थाः ॥ ४८ ॥

पुलाको वकुशः कुशीलो निर्ग्रन्थः स्लातक इत्येते पञ्च निर्ग्र-
न्थविशेषा भवन्ति, तत्र मततमप्रतिपातिनो जिनोक्तादागमान्वि-
र्ग्रन्थपुलाकाः, नैर्ग्रन्थ्यं प्रति प्रस्थिताः शरीरोपकरणविभूषानु-
वर्तिन ऋद्धियशस्कामाः सातगौरवाश्रिता अविविक्तपरिवारा-
ऽछेदशचलयुक्ता निर्ग्रन्था वकुशाः, कुशीला द्विविधाः-प्रतिसे-
वनाकुशीलाः कपायकुशीलाश्च, तत्र प्रतिसेवनाकुशीलाः-नैर्ग्रन्थ्यं

प्रति प्रस्थिता अनियतेन्द्रियाः कथंचित्किञ्चिदुचरणेषु विराध-
यन्तश्चरन्ति ते प्रतिसेवनाकुशीलाः, येषां तु संयतानां सतां
कथंचित्संज्वलनकपाया उदीर्यन्ते ते कपायकुशीलाः, ये वीत-
रागच्छद्मस्था ईर्यापथप्राप्तास्ते निर्ग्रन्थाः, ईर्या योगः पन्थाः संयमः
योगसंयमप्राप्ता इत्यर्थः, सयोगाः शैलेशीप्रतिपन्नाश्च केवलिनः
स्लातका इति ॥

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेङ्ग्योपपातस्थान-

विकल्पतः साध्याः ॥ ४९ ॥

एते पुलाकादयः पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा एभिः संयमादिभिर-
नुयोगविकल्पैः साध्या भवन्ति, तद्यथा-संयमः, कः कस्मिन्
संयमे भवतीति ?, उच्यते, पुलाकचकुशप्रतिसेवनाकुशीला द्वयोः
संयमयोः-सामायिके छेदोपस्थाप्ये च, कपायकुशीलो द्वयोः-परि-
हारविशुद्धौ स्वप्नसंपराये च, निर्ग्रन्थस्लातकावैकस्मिन् यथाह्या-
तसंयमे । श्रुतम्, पुलाकचकुशप्रतिसेवनाकुशीला उत्कृष्टेनाभिन्ना-

क्षरदशपूर्वधरा; कपायकुशीलनिर्ग्रन्थो चतुर्दशपूर्वधरो, जघन्येन
 पुलाकस्य श्रुतमाचारस्तु, वकुशकुशीलनिर्ग्रन्थानां श्रुतमष्टौ प्रव-
 चनमातर; श्रुतापगतः केवली स्नातक इति । प्रतिसेवना, प-
 श्रानां मूलगुणानां रात्रिभोजनविरतिपष्ठानां पराभियोगाद्बला-
 र्त्कारेणान्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति, मैथुनमित्येके, व-
 कुशो द्विविधः—उपकरणवकुशः शरीरवकुशश्च, तत्रोपकरणाभिष्व-
 क्तचित्तो विविधविचित्रमहाधनोपकरणपरिग्रहयुक्तो बहुविशेषो-
 पकरणकांक्षायुक्तो नित्यं तत्रप्रतिसंस्कारसेवी मिश्ररूपकरणवकुशो
 भवति, शरीराभिष्वक्तचित्तो विभूयार्थं तत्रप्रतिसंस्कारसेवी शरी-
 रवकुशः, प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयद्युत्तरगुणेषु कांचि-
 द्विगथनां प्रतिसेवते, कपायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकानां प्रतिसेवना
 नाम्नि ॥ तीर्थम्, मयें मयेंपां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति, एकं
 त्वाचार्या मन्यन्ते—पुलाकवकुशप्रतिसेवनाकुशीलास्तीर्थं नित्यं
 भवन्ति, शंपास्तीर्थं वा अतीर्थं वा ॥ लिङ्गम्, लिङ्गम् द्विविध-

द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गं च, भावलिङ्गं प्रतीत्य सर्वे पञ्च निर्ग्रन्था भाव-
 लिङ्गे भवन्ति, द्रव्यलिङ्गं प्रतीत्य भाज्याः ॥ लेइयाः, पुलाकस्यो-
 च्चरास्त्रिस्तौ लेइया भवन्ति, वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः सर्वाः पड-
 पि, कपायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेस्तिष्ठ उत्तराः, ब्रह्ममंपरायस्य
 निर्ग्रन्थस्नातकयोश्च शुक्लव केवला भवति, अयोगः शैलेशीप्रति-
 पन्नोऽलेइयो भवति ॥ उपपातः, पुलाकस्योत्कृष्टस्थितिषु देवेषु
 महत्सारे, वकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोर्द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्व्वा-
 रणाद्भुतकल्पयोः, कपायकुशीलनिर्ग्रन्थयोस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपम-
 थ्यतिषु देवेषु सर्वार्थसिद्धे, सर्वेषामपि जघन्या पत्योपमपृथक्त्व-
 स्थितिषु सौधर्मै, स्नातकस्य निर्वाणमिति ॥ स्थानम्, असङ्ख्ये-
 यानि संयमस्थानानि कपायनिमित्तानि भवन्ति, तत्र सर्वजघ-
 न्यानि लब्धिस्थानानि पुलाककपायकुशीलयोः, तौ युगपदसङ्ख्ये-
 यानि स्थानानि गच्छतः, ततः पुलाको व्युच्छिद्यते, कपायकुशी-
 लस्त्वसङ्ख्येयानि स्थानान्येकाकी गच्छति, ततः कपायकुशील-

प्रतिसेवनाकुशीलः सुखी भवति, ततोऽसह्येयानि गच्छन्ति, ततो वक्रुशो व्युच्छिद्यते, ततोऽसह्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते, ततोऽसह्येयानि स्थानानि गत्वा कपायकुशीलो व्युच्छिद्यते, अत ऊर्ध्वमकपायस्थानानि निर्ग्रन्थः प्रतिपद्यते, सोऽप्यसह्येयानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते, अत

अथ दशमोऽध्यायः ॥

मोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥
मोहनीये क्षीणे ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायेषु क्षीणेषु च केवलज्ञानदर्शनमुत्पद्यते, आसां च तसृणां कर्मप्रकृतीनां क्षयः केवलस्य हेतुरिति, तत्क्षयादुत्पद्यत इति हेतौ पञ्चमीनिर्देशः, मोहक्षयादिति पृथकरणं क्रमप्रसिद्धिर्यं यथा गम्येत पूर्वं मोहनीयं कृत्स्नं क्षीयते, ततोऽन्तर्मुहृतं छद्मस्थवीतरागो भवति, ततोऽस्य

ऊर्ध्वमेकमेव स्थानं गत्वा निर्ग्रन्थत्वात्कौ निर्वाणं प्राप्नोतीति, एषां संयमलब्धिरन्तानन्तरुणा भवतीति ॥

इति तत्त्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसङ्घे
नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥

ज्ञानदर्शनावरणान्तरायप्रकृतीनां तिसृणां युगपत्क्षयो भवति, ततः केवलमुत्पद्यते ॥ अत्राह—उक्तं मोहक्षयाद् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलमिति, अथ मोहनीयादीनां क्षयः कथं भवतीति?, अत्रोच्यते—

बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्याम् ॥ २ ॥

मिथ्यादर्शनादयो बन्धहेतवोऽभिहिताः, तेषामपि तदावर-

णीयस्य कर्मणः क्षयादभानो भवति, सम्यग्दर्शनादीनां चोत्पत्तिः,
 'तत्रार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्, तन्निर्गन्धिमाद्रे' त्युक्तम्, एवं सं-
 वरमंश्रुतस्य महात्मनः सम्यग्व्यायामस्याभिनवस्य कर्मण उपचयो
 न भवति, पूर्वोपचितस्य च यथोक्तैर्निर्जराहेतुभिरत्यन्तक्षयः, ततः
 सर्वद्रव्यपर्यायविषयं परमेश्वर्यमनन्तं केवलं ज्ञानदर्शनं प्राप्य शुद्धो
 युद्धः सर्वज्ञः सर्वदर्शी जिनः केवली भवति, ततः प्रतनुशुभच-
 तुष्कर्मवन्नेप आयुःकर्मसंस्कारवशाद्बिहरति ॥ ततोऽस्य

कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः ॥ ३ ॥

कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणो मोक्षो भवति, पूर्वं क्षीणानि चत्वारि
 कर्माणि, पथाद्वेदनीयनामगोत्रायुष्कक्षयो भवति, तत्क्षयसमकाल-
 भेवोदारिकगरीरविद्युक्तस्यास्य जन्मनः प्रह्लाणं, हेत्वभावाच्चोच-
 रस्याप्रादुर्भावः, एषा अवस्था कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्ष इत्युच्यते ॥
 किञ्चान्यत्—

औपशमिकादिभ्यत्वत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्व-

ज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

औपशमिकक्षायिकक्षायौपशमिकौदयिकपारिणामिकानां भा-
 वानां भव्यत्वस्य चाभावान्मोक्षो भवति, अन्यत्र केवलसम्यक्त्व-
 केवलज्ञानकेवलदर्शनसिद्धत्वेभ्यः, एते ह्यस्य धायिका नित्यास्तु
 मुक्तस्यापि भवन्ति ॥

तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् ॥ ५ ॥

तदनन्तरमिति, कृत्स्नकर्मक्षयानन्तरमौपशमिकाद्यभावात्तन्तरं
 चेत्यर्थः, मुक्त ऊर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात्, कर्मक्षये देहवियोगसि-
 द्यमानगतिलोकान्तप्राप्तयोऽस्य युगपदेकममेयेन भवन्ति, तद्य-
 था-प्रयोगपरिणामादिसमुत्थस्य गतिकर्मण उत्पत्तिकार्यारम्भ-
 विनाशा युगपदेकसमयेन भवन्ति तद्वत् ॥ अत्राह-प्रहीणकर्मणो
 निरास्रवस्य कथं गतिर्भवतीति ?, अत्रोच्यते

पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्ग्रन्थच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च

तद्वृत्तिः ॥ ६ ॥

पूर्वप्रयोगात्, यथा हस्तदण्डचक्रमयोगात्पुरुषप्रयत्नतथा-
 विद्वं कुलालचक्रमुपरतेऽपि पुरुषप्रयत्नहस्तदण्डचक्रसंयोगु पूर्व-
 प्रयोगाद् अमत्येवासंस्कारपरिक्षयात्, एवं यः पूर्वमस्य कर्मणा प्र-
 योगो जनितः स क्षीणे अपि कर्मणि गतिहेतुर्भवति, तत्कृता गतिः।
 किंचान्यत्-असङ्गत्वात्, पुद्गलानां जीवानां च गतिमत्व-
 मुक्तं, नान्येषां द्रव्याणाम्, तत्राधोगौरवधर्माणः पुद्गलः ऊर्ध्वगौ-
 रवधर्माणो जीवाः, एष स्वभावः, अतोऽन्यामङ्गद्विजनिता गति-
 भवति, यथा मत्स्वपि प्रयोगादिषु गतिकारणेषु जातिनियमेना-
 धस्तिर्यगूर्ध्वं च स्वाभाविक्यो लोष्टवाच्यग्रीनां गतयो दृष्टाः तथा
 मङ्गविनिर्मुक्तस्योर्ध्वगौरवाद्ूर्ध्वमेव मिध्यमानगतिर्भवति, संया-
 रिणस्तु कर्ममङ्गादधस्तिर्यगूर्ध्वं च । किंचान्यत्-बन्धच्छे-
 दात्, यथा रज्जुबन्धच्छेदात् पेंडायाम् बीजकोशबन्धनच्छेदाच्चिरण्ड-
 बीजानां गतिर्दृष्टा तथा कर्मबन्धनच्छेदात्सिध्यमानगतिः । किं-
 चान्यत्-तथागतिपरिणामात्, ऊर्ध्वगौरवात्पूर्वप्रयोगादि-

भ्यश्च हेतुभ्यः तथाऽस्य गतिपरिणाम उत्पद्यते येन मिध्यमानग-
 तिर्भवति, ऊर्ध्वमेव भवति, नाधस्तिर्यग्वा, गौरवप्रयोगपरिणामा-
 ऽऽमङ्गयोगाभावात्, तद्यथा-गुणवद्भूमिभागारोपितमृत्कालजातं
 वीजोद्भेदादङ्कुरप्रवालपर्णपुष्पफलकालेष्वविमानितसेकदोर्हिदादि-
 पोषणकर्मपरिणतं कालच्छिन्नं शुष्कमलाब्जप्लु न निमज्जति,
 तदेव गुरुकृष्णमृत्तिकालेषैर्वनैर्वह्निभिरालिप्तं घनमृत्तिकालेपवेष्टनज-
 नितान्तुकगौरवमप्लु प्रक्षिप्तं तज्जलप्रतिष्ठं भवति, यदा त्वस्या-
 ङ्घ्रिः क्लिन्नो मृत्तिकालेपो व्यपगतो भवति तदा मृत्तिकालेपमङ्ग-
 विनिर्मुक्तं मोक्षानन्तरमेवोर्ध्वं गच्छति आमलिलोर्ध्वतलात्, एव-
 मूर्ध्वगौरवगतिधर्मा जीवोऽप्यष्टकर्ममृत्तिकालेपवेष्टितः तत्सङ्गात् सं-
 सारमहाणवे भवसलिले निमग्नो भवासक्तोऽधस्तिर्यगूर्ध्वं च गच्छति,
 सम्यग्दर्शनादिमलिलच्छेदात् प्रहीणाष्टविधकर्ममृत्तिकालेप ऊर्ध्वगौ-
 रवाद्ूर्ध्वमेव गच्छत्या लोकान्तात् ॥ स्यादेतत्-लोकान्तादप्यूर्ध्वं
 मुक्तस्य गतिः किमर्थं न भवतीति?, अत्रोच्यते, धर्मास्तिकाया-

भावत्, धर्मान्तिकायो हि जीवपुद्गलानां गत्युपग्रहणोपकुरुते, म
तत्र नास्ति, तस्माद्गत्युपग्रहकारणाभावात् परतो गतिर्न भवति अस्तु
अलाबुवत्, नाथो न तिर्यगित्युक्तम्, तत्रैवानुश्रेणिगतिलोकान्ते-
ऽवतिष्ठते मुक्तो निष्क्रिय इति ॥

क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्बोधितज्ञाना-
वगाहनाऽन्तरसङ्ख्याऽल्पवहुत्वनः साध्याः ॥ ७ ॥

क्षेत्रं कालः गतिः लिङ्गं तीर्थं चारित्रं प्रत्येकबुद्बोधितः
ज्ञानं अत्रगाहना अन्तरं मह्यत्रा अल्पवहुत्वमित्येतानि द्वादशानु-
योगद्वाराणि मिद्धस्य भवन्ति, एभिः मिद्धः साध्योऽनुगम्यश्चि-
न्त्यो व्याख्येय इत्येकार्थत्वम्, तत्र पूर्वभावप्रज्ञापनीयः प्रत्यु-
त्पन्नभावप्रज्ञापनीयश्च द्वौ नयौ भवतः, तत्कृतोऽनुयोगविशेषः,
तद्यथा-क्षेत्रम्, कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यतीति, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञा-
पनीयं प्रति मिद्धिक्षेत्रे सिध्यति, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्म प्रति
पञ्चदशसु कर्मभूमिषु जातः सिध्यति, मंहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे मि-

ध्यति, तत्र ग्रमचसंयताः संयतासंयताश्च सहियन्ते, श्रमण्यपग-
तवेदः परिहारविशुद्धिसंयतः पुलाकोऽग्रमचश्चतुर्दशपूर्वी आहार-
कशरीरीति न सहियन्ते, ऋजुब्रजनयः शब्दादयश्च त्रयः प्रत्यु-
त्पन्नभावप्रज्ञापनीयाः, शेषा नया उभयभावं प्रज्ञापयन्तीति ॥
कालः, अत्रापि नयद्वयम्, कस्मिन् काले सिध्यतीति, प्रत्युत्पन्न-
भावप्रज्ञापनीयस्य अकाले सिध्यति, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य जन्मतः
संहरणतश्च, जन्मतोऽवसर्षिण्यामुत्सर्षिण्यामनवसर्षिण्युत्सर्षिण्यां
च जातः सिध्यति, एवं तावदविशेषतः, विशेषतोऽप्यवसर्षिण्यां
सुपमदुष्पण्यायां सह्येयेषु वर्षेषु शेषेषु जातः सिध्यति, दुष्पमसु-
पमायां मर्षस्यां सिध्यति, दुष्पमसुपमायां जातो दुष्पमायां सि-
ध्यति, न तु दुष्पमायां जातः सिध्यति, अन्यत्र नैव सिध्यति,
संहरणं प्रति सर्वकालेष्ववसर्षिण्यामुत्सर्षिण्यामनवसर्षिण्युत्सर्षिण्यां
च सिध्यति ॥ गतिः, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य सिद्धिगत्यां
सिध्यति, शेषास्तु नया द्विविधाः-अनन्तरपश्चात्कृतगतिकश्च एका-

न्तरपश्चात्कृतगतिकश्च, अनन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य मनुष्यगत्यां
 सिध्यति, एकान्तरपश्चात्कृतगतिकस्याविशेषेण सर्वगतियः सि-
 द्ध्यति ॥ लिङ्गं स्त्रीपुंनपुंसकानि, ग्रन्थुत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्यावेदः
 सिध्यति, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्यानन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य परम्पर-
 पश्चात्कृतगतिकस्य च त्रिम्यो लिङ्गभ्यः सिध्यति ॥ तीर्थम्,
 सन्ति तीर्थकरनिद्धाः तीर्थकरतीर्थे? नोतीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरती-
 र्थे? अतीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे, एवं तीर्थकरतीर्थे निद्धा अपि ॥
 लिङ्गे पुनरन्यो विकल्प उच्यते, द्रव्यलिङ्गं भावलिङ्गमलिङ्गमिति,
 ग्रन्थुत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्यालिङ्गः सिध्यति, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य
 भावलिङ्गं प्रति स्वलिङ्गे सिध्यति, द्रव्यलिङ्गं त्रिविधं-स्वलिङ्ग-
 मन्यलिङ्गं गृहिलिङ्गमिति, तत्रति भाज्यं, सर्वस्तु भावलिङ्गं
 प्राप्तः सिध्यति ॥ चारित्र्यम्, ग्रन्थुत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नोचा-
 रित्री नोऽचारित्री सिध्यति, पूर्वभावप्रज्ञापनीयो द्विविधः-अन-
 न्तरपश्चात्कृतिकश्च परम्परपश्चात्कृतिकश्च, अनन्तरपश्चात्कृतिक-

स्य यथाख्यातसंयतः सिध्यति, परम्परपश्चात्कृतिकस्य व्यञ्जिते-
 ऽव्यञ्जिते च, अव्यञ्जिते त्रिचारित्र्यपश्चात्कृतश्चतुथारित्र्यपश्चात्कृतः
 पञ्चचारित्र्यपश्चात्कृतश्च, व्यञ्जिते सामायिकद्वन्द्वसमांपरायिकयथा-
 ख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्यद्वन्द्वसम्पराययथाख्यातप-
 श्चात्कृतसिद्धाः सामायिकछेदोपस्थाप्यद्वन्द्वसम्पराययथाख्यात-
 पश्चात्कृतसिद्धाः छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराययथा-
 ख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः सामायिकछेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसू-
 क्ष्मसम्पराययथाख्यातपश्चात्कृतसिद्धाः ॥ प्रत्येकद्रुद्धयोर्धितः,
 अस्य व्याख्याविकल्पश्चतुर्विधः, तद्यथा-अस्ति स्वयंद्रुद्धसिद्धः,
 स द्विविधः-अहंश्च तीर्थकरः प्रत्येकद्रुद्धसिद्धश्च, द्रुद्धयोधितसिद्धाः
 त्रिचतुर्थो विकल्पः, परवोधकसिद्धाः स्वेटकारिसिद्धाः ॥ ज्ञानम्,
 अत्र ग्रन्थुत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य केवली सिध्यति, पूर्वभावप्रज्ञा-
 पनीयो द्विविधः-अनन्तरपश्चात्कृतिकश्च परम्परपश्चात्कृतिकश्च,
 अव्यञ्जिते च व्यञ्जिते च, अव्यञ्जिते द्वाभ्यां ज्ञानाभ्यां सिध्यति,

त्रिमिश्रुभिरिति, व्यञ्जिते द्वाभ्यां मतिश्रुताभ्याम्, त्रिमिमिति-
 श्रुतावधिमिमितिश्रुतमनःपर्यायेर्वा, चतुर्भिमितिश्रुतावधिमनःपर्या-
 धेरिति ॥ अथगाहना, कः कस्यां शरीरावगाहनायां वर्तमानः
 सिध्यति ?, अथगाहना द्विविधा—उत्कृष्टा जघन्या च, उत्कृष्टा
 पञ्च धनुःशतानि घनुःपृथक्त्वेनाभ्यधिकानि, जघन्या सप्त रत्नयो-
 ऽङ्गुलपृथक्त्वेन हीनाः, एतासु शरीरावगाहनासु सिध्यति पूर्वभा-
 यप्रज्ञापनीयस्य, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य तु एतास्त्वेव यथास्व
 त्रिभागहीनासु सिध्यति ॥ अन्तरम्, सिध्यमानानां किमन्त-
 रम् ?, अनन्तरं च सिध्यन्ति सान्तरं च सिध्यन्ति, तत्रानन्तरं
 जघन्येन द्वौ समयौ उत्कृष्टेनाष्टौ गमयान्, सान्तरं जघन्येनैकं
 समयं उत्कृष्टेन पणमामा इति ॥ सञ्ज्ञा, कल्पेकसमये सिध्यन्ति,
 जघन्येनैक उत्कृष्टेनाष्टशतम् ॥ अल्पवहुत्वम्, एषां क्षेत्रादी-
 नामेकादशानामनुयोगद्वाराणामल्पवहुत्वं वाच्यं, तद्यथा—क्षेत्रसि-
 द्धानां जन्मतः संहरणतश्च, कर्गश्रुमिसिद्धाश्चाकर्मश्रुमिसिद्धाश्च, सर्व-

स्तोकाः संहरणसिद्धाः, जन्मतोऽसंख्येयगुणाः, संहरणं द्विविधम्—
 परकृतं स्वयंकृतं च, परकृतं देवकर्मणा चारणविद्यार्थैश्च, स्वयं-
 कृतं चारणविद्याधराणामेव, एषां च क्षेत्राणां विभागः कर्मश्रुमिरक-
 र्मश्रुमिः समुद्रा द्वीपा ऊर्ध्वमधस्तिर्यगिति लोकत्रयं, तत्र सर्वस्तोका
 ऊर्ध्वलोकसिद्धाः अधोलोकसिद्धाः संख्येयगुणाः तिर्यग्लोकसिद्धाः
 संख्येयगुणाः, सर्वस्तोकाः समुद्रसिद्धाः द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः,
 एवं तात्रदव्यञ्जिते व्यञ्जितेऽपि सर्वस्तोका लवणसिद्धाः कालोद-
 सिद्धाः संख्येयगुणा जम्बूद्वीपसिद्धाः संख्येयगुणा धातकीखण्ड-
 सिद्धाः संख्येयगुणाः पुष्करार्थसिद्धाः संख्येयगुणा इति ॥ काल
 इति त्रिविधो विभागो भवति—अवसर्पिणी उत्सर्पिणी अनवसर्पि-
 ण्युत्सर्पिणीति, अत्र सिद्धानां (व्यञ्जितानां) व्यञ्जिताव्यञ्जित-
 विशेषपुत्सुक्तोऽल्पवहुत्वानुगमः कर्तव्यः, पूर्वभावप्रज्ञापनीयस्य सर्व-
 स्तोका उत्सर्पिणीसिद्धा अवसर्पिणीसिद्धा विशेषपाधिकाः अनवस-
 र्पिण्युत्सर्पिणीसिद्धाः संख्येयगुणा इति, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीय-

साकाले सिध्यति, नास्त्यल्पवहुत्वम् ॥ गतिः, प्रत्युत्पन्नभावप्र-
 ज्ञापनीयस्य सिद्धिगतौ सिध्यति, नास्त्यल्पवहुत्वम्, पूर्वभावप्रज्ञा-
 पनीयस्यानन्तरपश्चात्कृतगतिकस्य मनुष्यगतौ सिध्यति, नास्त्यल्प-
 वहुत्वम्, परम्परपश्चात्कृतगतिकस्यानन्तरा गतिश्चिन्त्यते, तद्यथा-
 सर्वस्तोकास्तिर्यग्योन्यनन्तरगतिः सिद्धाः मनुष्येभ्योऽनन्तरगतिः सि-
 द्धाः संख्येयगुणाः नारकेभ्योऽनन्तरगतिः सिद्धाः संख्येयगुणाः देवे-
 भ्योऽनन्तरगतिः सिद्धाः संख्येयगुणा इति ॥ लिङ्गम्, प्रत्युत्पन्न-
 भावप्रज्ञापनीयस्य व्यपगतवेदः सिध्यति, नास्त्यल्पवहुत्वम्, पूर्व-
 भावप्रज्ञापनीयस्य सर्वस्तोका नपुंसकलिङ्गसिद्धाः त्रीलिङ्गसिद्धाः
 संख्येयगुणाः पुंलिङ्गसिद्धाः संख्येयगुणा इति ॥ तीर्थम्, सर्व-
 स्तोकाः तीर्थकरसिद्धाः तीर्थकरतीर्थे, नोतीर्थकरसिद्धाः संख्येय-
 गुणा इति, तीर्थकरतीर्थमिद्धा नपुंसकाः संख्येयगुणाः, तीर्थकर-
 तीर्थमिद्धाः स्त्रियः संख्येयगुणाः, तीर्थकरतीर्थमिद्धा पुमांसः सं-
 ख्येयगुणा इति ॥ चारित्रम्, अत्रापि नयो द्वौ-प्रत्युत्पन्नभावप्र-

ज्ञापनीयश्च पूर्वभावप्रज्ञापनीयश्च, प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनीयस्य नो-
 चारित्री नोअचारित्री सिध्यति, नाम्त्यल्पवहुत्वम्, पूर्वभावप्रज्ञा-
 पनीयस्य व्यञ्जिते चाव्यञ्जिते च, अव्यञ्जिते सर्वस्तोकाः पञ्च-
 चारित्रसिद्धाः चतुश्चारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः त्रिचारित्रसिद्धाः
 संख्येयगुणाः, व्यञ्जिते सर्वस्तोकाः मामाधिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहा-
 रविशुद्धिब्रह्मसम्पराययथाख्यातचारित्रमिद्धाः छेदोपस्थाप्यपरि-
 हारविशुद्धिब्रह्मसम्पराययथाख्यातचारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः
 मामाधिकपरिहारविशुद्धिब्रह्मसम्पराययथाख्यातसिद्धाः संख्ये-
 यगुणाः मामाधिकपरिहारविशुद्धि(छेदोपस्थाप्य)ब्रह्मसम्परायय-
 थाख्यातसिद्धाः संख्येयगुणाः सामाधिकब्रह्मसम्पराययथाख्यात-
 चारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः छेदोपस्थाप्यब्रह्मसम्पराययथाख्या-
 तचारित्रमिद्धाः संख्येयगुणाः । प्रत्येकबुद्धचोदितः, सर्वस्तो-
 काः प्रत्येकबुद्धसिद्धाः, बुद्धचोदितसिद्धाः नपुंसकाः संख्येयगुणाः,
 बुद्धचोदितसिद्धाः स्त्रियः संख्येयगुणाः, बुद्धचोदितसिद्धाः पुमांसः

संख्येयगुणा इति । ज्ञानम्, रुः केन ज्ञानंन युक्तः सिध्यति?, प्र-
 त्युत्पन्नमायत्रज्ञापनीयस्य मर्मः कर्मली मिध्यति, नास्त्यल्पमदुन्मम्,
 पूर्वभायप्रज्ञापनीयस्य मर्वस्तोका द्विज्ञानमिद्धाः चतुर्ज्ञानसिद्धाः
 संख्येयगुणाः त्रिज्ञानमिद्धाः संख्येयगुणाः, एवं तादव्यञ्जिते, व्य-
 ङ्जितेऽपि सर्वस्तोका मतिश्रुतज्ञानमिद्धाः मतिश्रुतानधिमानः पर्या-
 यज्ञानमिद्धाः संख्येयगुणाः (मतिश्रुतमनः पयत्रमिद्धाः संख्येय-
 गुणाः) मतिश्रुतानधिज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः ॥ अचगाहना,
 मर्मस्तोका ज्ञधन्यावगाहनामिद्धाः उत्कृष्टावगाहनासिद्धास्ततोऽसं-
 ख्येयगुणाः यममध्यसिद्धा अंख्येयगुणाः यवमध्योपरिसिद्धा अ-
 मंख्येयगुणाः ययमध्याधस्तात् सिद्धा विशेषाधिकाः, सर्वे विशेषा-
 धिकाः ॥ अन्नरम्, मर्वस्तोका अष्टममयानन्तरमिद्धाः सप्तममया
 नन्तरसिद्धाः षट्ममयानन्तरसिद्धा इत्येनं यानद्विसगयानन्तरसि-
 द्धा इति मर्ः रयगुणाः, एवं तावदनन्तरेषु, मान्तरेऽप्यपि मर्वस्तो-
 काः षण्मागान्तरमिद्धाः एरुममयान्तरमिद्धाः म इ ख्येयगुणाः य-

नमध्यान्तरमिद्धाः म इ ख्येयगुणाः अधस्ताद्यनमध्यान्तरसिद्धा
 असंख्येयगुणाः उपरियनमध्यान्तरसिद्धा विशेषाधिकाः सर्वे वि-
 शेपाधिकाः ॥ सङ्ख्या, मर्वस्तोका अष्टोत्तरशतसिद्धाः विपरीत-
 क्रमात् सप्तोत्तरशतसिद्धादयो यावत्पञ्चाशत् इत्यनन्तगुणाः, एको-
 नपञ्चाशदादयो यावत्पञ्चविंशतिरित्यम इ ख्येयगुणाः, चतुर्विंश-
 त्यादयो यानदेक इति स इ ख्येयगुणाः, विपरीतहानिर्यथा सर्व-
 स्तोका अनन्तागुणहानिसिद्धा अस इ ख्येयगुणहानिसिद्धा अनन्त-
 गुणाः स इ ख्येयगुणहानिसिद्धाः म ह्येयगुणा इति ॥

एवं निसर्गाधिगमयोरन्यतरजं तस्मार्थश्रद्धानात्मकं शङ्काद्य-
 तिनारवियुक्त पशमसंवेगनिर्देदानुक्रम्याऽऽस्तिभयाभिव्यक्तिलक्षणं
 विशुद्धं सम्यग्दर्शनमत्राप्य मम्यग्दर्शनोपलम्भाद्विशुद्धं च ज्ञान-
 मधिगम्य निक्षेपप्रमाणनयनिर्देशसत्त्वम इ ख्यादिभिरभ्युपायैर्जीवा-
 दीनां तत्त्वानां पारिणामिकौदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकक्षायि-
 कणां भायाना स्वतत्त्वं त्रिदिन्याऽऽदिमत्पारिणामिकौदयिकानां च

भ्रान्तानामुत्पत्तिस्थित्यन्यताऽनुग्रहप्रलयतत्त्वज्ञो विरक्तो निस्तृष्ण
 त्त्रिगुप्तः पञ्चमसितो दशुल्लक्षणधर्मान्निष्ठानात् फलदर्शनाच्च निर्वाण-
 प्राप्तिपतनयाऽभिनिर्धितप्रद्वसवेगो भ्रान्तानामिर्भावितरत्ना अनुप्रे-
 क्षाभिः स्थिरिकृतात्मा अनभिष्यद्गः संवृतत्वाच्चिरास्रनाद्विरक्तत्वा-
 च्छिस्तृष्णत्वाच्च व्यपगताभिनकर्मोपचयः परीपहजयाद्वाह्याभ्य-
 न्तरतपोऽनुष्ठानादनुभान्तश्च मम्यगदृष्टिविरतादीनां च जिनपर्यन्ता
 नां परिणामाध्यममायनिशुद्धिस्थानान्तराणामसंरथेयगुणोत्कर्ष-
 प्राप्त्या पूर्वोपचितं कर्म निर्जरयन् नामायिकादीनां च सुहृत्सम्परा-
 यान्तानां मंयमानिशुद्धिस्थानानामुत्तरोत्तरोपलम्भात् पुलानादीनां
 च निर्ग्रन्थानां नंयमानुपालनविशुद्धिस्थानविशेषाणामुत्तरोत्तरप्र-
 तिपत्त्या घट्टमानोऽत्यन्तप्रहीणार्तरोद्धानो धर्मध्यानविजयाद-
 रात्ममाधिबलः शुद्धध्यानयोश्च पृथक्त्रैयत्नवितर्कयोरन्यतरसिन्धु
 र्तमानो नानाविधानुद्धिदिशेषान् ग्रामोति, तद्यथा- आमशापनि-
 त्वं विप्रुडौपचितं सर्वोपचितं आपानुग्रहयामर्थ्यजननीमभिव्या-

हारसिद्धिमीशित्य वशित्तमवधिज्ञानं शरीरविकरणाद्वाप्राप्तिताम-
 णिमानं लघिमानं महिगानमणुत्वम्, अणिमा विसच्छिद्रमपि
 प्रविश्यासीत्, लघुत्वं नाम लघिमा वायोरपि लघुतरः स्यात्,
 महत्त्वं महिमा भेरोरापि महत्तर शरीर विकुर्वीत्, प्राप्तिभूमिष्ठोऽ-
 प्यनुल्यग्रणे मेरुशिरसरभास्करादीनपि स्पृशेत्, प्राक्ताम्यमस्तु भूमा-
 विन गच्छेत् भूमानाप्सिन् निमज्जेदुन्मज्जेच्च, जङ्घाचारणत्वं येना-
 ग्रिशिखाधूमनीहाराऽश्यायमेघनापरिधारामर्कटतन्तुज्योतिष्करश्मि-
 वायूनामन्यतममप्युपादाय वियति गच्छेत्, वियद्गतिचारणत्वं
 येन वियति भूमानिन गच्छेत् शकुनिश्च प्रडीनानडीनगपनानि
 कुर्यात्, अप्रतिघातितं परमतमध्येन वियतीन गच्छेत्, अन्तर्धा-
 नमदृश्यो भवेत्, कामरूपित्वं नानाश्रयानेरूपधारणं युगपदपि
 कुर्यात्, तेजोनिगर्गमामर्थ्यमित्येतदादिइति । गन्दित्रेषु मतिज्ञान
 विशुद्धिदिशेषाचक्षुरा स्पर्शनाम्वादनघ्राणदर्शनश्रवणानि निपयाणां
 कुर्यात्, संभिन्नज्ञानत्वं युगपदनेन निपयपरिज्ञानमित्येतदादि ।

मानसं कोष्ठयुद्धित्वं वीजयुद्धित्वं पदप्रकरणोद्देशाध्यायप्राप्तवस्तु-
 पूर्वाङ्गानुसारित्वमृगुमतित्वं विपुलमतित्वं परचित्तज्ञानमभिलषि-
 तार्थप्राप्तिमनिष्ठानवाप्तीत्येतदादि । वाचिकं क्षीरास्रवित्तं मध्वा-
 स्रवित्तं वादित्तं सर्वरुतज्ञत्वं सर्वसत्त्वावबोधनमित्येतदादि, तथा
 विद्याधरत्वमाशीविषत्वं मित्राभिन्नाक्षरचतुर्दशपूर्वधरत्वमिति ।
 ततोऽस्य निस्तृष्णत्वात् तेष्वनभिष्वक्तस्य मोहक्षपकपरिणामावस्थ-
 स्थापयिगतिविधं मोहनीयं निरवशेषतः प्रहीयते, ततश्छद्मस्थ-
 वीतरागत्वं प्राप्तस्यान्तर्गृहेतेन ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायाणि
 युगपदशेषतः प्रहीयन्ते, ततः संसारबीजबन्धनिर्मुक्तः फलबन्ध-
 नमोधापेक्षो यथाख्यातसंयतो जिनः केवली सर्वज्ञः सर्वदर्शी
 शुद्धो बुद्धः कृतकृत्यः स्वातन्त्रो भवति, ततो वेदनीयनामगोत्रा-
 युक्तधयात् फलबन्धननिर्मुक्तो निर्दग्धपूर्वोपाचेन्धनो निरुपादान
 इवाग्निः पूर्वोपाचभववियोगाद्धेतुभावाच्चोत्तरस्याप्रादुर्भावाच्छान्तः
 संसारसुखमतीत्याऽऽत्यन्तिकमैकान्तिकं निरुपमं निरतिशयं नित्यं

निर्वाणसुखमवाप्नोतीति ॥

एवं तच्चपरिज्ञानाद्विरक्तस्यात्मनो शृशम् । निरास्रवत्वाच्छि-
 न्नायां, नवायां कर्मसन्ततो ॥१॥ पूर्वार्जितं क्षपयतो, यथोक्तैः क्षय-
 हेतुभिः । संसारबीजं कात्स्न्येन, मोहनीयं प्रहीयते ॥२॥ ततोऽ-
 न्तरायज्ञानमद्दर्शनमन्यान्यनन्तरम् । प्रहीयन्तेऽस्य युगपत्, त्रीणि
 कर्माण्यशेषतः ॥३॥ गर्भसूत्र्यां चिनष्टायां, यथा तालो विनश्यति ।
 तथा कर्म क्षयं याति, मोहनीये क्षयं गते ॥४॥ ततः क्षीणचतु-
 ष्कर्मा, प्राप्तोऽथाख्यातसंयमम् । बीजबन्धननिर्मुक्तः, स्नातकः पर-
 मेश्वरः ॥५॥ शेषकर्मफलापेक्षः, शुद्धो बुद्धो निरामयः । सर्वज्ञः
 सर्वदर्शी च, जिनो भवति केवली ॥६॥ कृत्स्नकर्मक्षयाद्बुद्धं, नि-
 र्वाणमधिगच्छति । यथा दग्धेन्धनो वह्निनिरुपादानसन्ततिः ॥७॥
 दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ॥८॥ तदनन्तरमेवोर्ध्व-
 मालोकान्तात् स गच्छति । पूर्वप्रयोगासङ्गत्वबन्धच्छेदोर्ध्वगौरवेः
 ॥९॥ कुलालनक्रे-दोलायामिषो चापि यथेष्यते । पूर्वप्रयोगात् क-

मंद, तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥१०॥ मृच्छपद्मनिर्मोक्षाद्यथा दृष्टाऽ-
 प्स्रलायुतः । रुर्ममङ्गविनिर्मोक्षात्, तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥११॥
 अण्डयन्त्रपेडासु, मन्धन्त्रेडाद्यथा गतिः । कर्ममन्धनमिन्डेदात्,
 सिद्धस्यापि तथेष्यते ॥१२॥ ऊर्ध्वगौरवधर्माणो, जीरा इति जिनो-
 त्तमः । अधोगौरवधर्माणः, पुद्गला इति चोदितम् ॥१३॥ यथाऽ-
 धस्तिर्यगूर्ध्वं च, लोष्टान्तरध्विरीतयः । स्वभागतः प्रगतन्ते, तथो-
 र्ध्वं गतिरात्मनाम् ॥१४॥ अतस्तु गतिरैकत्वधर्माणं यदुपलभ्यते ।
 र्मणः प्रतिघाताच्च, प्रयोगाच्च तद्विष्यते ॥१५॥ अधस्तिर्यगथो-
 र्ध्वं च, जीरानां कर्मजा गतिः । ऊर्ध्वमेव तु तद्दर्मा, भवति क्षीण-
 कर्मणाम् ॥१६॥ द्रव्यस्य कर्मणो यद्द्रव्यत्पारम्भवीतयः । समं
 तथैव सिद्धस्य, गतिमोक्षभयदायाः ॥१७॥ उत्पत्तिश्च विनाशश्च,
 प्रकाशतमनोरिह । युगपद्भयनो यद्वत्, तथा निर्वाणकर्मणोः ॥१८॥
 तन्वी मनोज्ञा सुरभिः, पुण्या परमास्वरा । प्राग्भारा नाम वसुधा,
 लोकरुम्भि यवस्थिता ॥१९॥ नृलोकुत्पत्तिकम्भा, सितच्छत्रनि-

भा शुभा । ऊर्ध्वं तस्याः धितेः मिद्धाः, लोकान्ते ममनस्थिताः ॥२०॥
 तादात्म्यादुपयुक्तान्ते, केवलज्ञानदर्शनैः । सम्यक्तयसिद्धतायस्था,
 हेतुभावाच्च निष्क्रियाः ॥२१॥ ततोऽप्यूर्ध्वं गतिस्तेषां, कस्मान्ना-
 स्तीति चेन्मतिः । धर्मास्तिकायस्थाभावात्, म हि हेतुर्गतेः परः ॥२२॥
 संसारत्रिपयातीतं, मुक्तानामव्ययं सुखम् । अव्यावाधिमिति प्रोक्तं,
 परमं परमर्षिभिः ॥२३॥ स्यादेतदशरीरस्य, जन्तोर्नष्टाष्टकर्मणः ।
 कथं भवति मुक्तस्य, सुखं ? मिल्यत्र मे शृणु ॥२४॥ लोके चतुष्पि-
 तार्थेषु, सुखशब्दः प्रयुज्यते । त्रिपये वेदनाऽभावे, विपाके मोक्ष एव
 च ॥२५॥ सुखो बहिः सुखो वायुत्रिपयेऽपिह कथ्यते । दुःखा-
 भावे च पुरः, सुखितोऽस्मीति मन्यते ॥२६॥ पुण्यकर्मत्रिपाकाच्च,
 सुखमिष्टेन्द्रियार्थजम् । कर्मक्लेशविमोक्षाच्च, मोक्षे सुखमनुत्तमम्
 ॥२७॥ सुखमसुप्तत् केचिदिच्छन्ति परिनिरवृत्तिम् । तदयुक्तं क्रिया-
 यत्नात्, सुखानुशयतस्तथा ॥२८॥ श्रमक्लममदव्याधिमदनेभ्यश्च
 मम्भवात् । मोहोत्पत्तेर्त्रिपाकाच्च, दर्शनमस्य कर्मणः ॥२९॥ लोके

महानाचरुक्षमणमुण्डपादगिष्यस्य । शिष्येण वाचकाचार्यमूल-
नाम्नः प्रथितकीर्तेः ॥२॥ न्यग्रोधिकाप्रसूतेन विदस्ता पुरवरे
कुसुमनाम्नि । कौभीपणिना स्वातिननेन चात्सीसुते-
नाध्यम् ॥३॥ अर्द्धचनं सम्यगुरुक्रमेणागतं समुपधार्य । दुःखात्
च दुरागमविहृतमतिं लोकमवलोक्य ॥४॥ इदमुच्चैर्नागरवाचकेन
मत्त्वानुक्रम्यया दृढ्यम् । तस्वार्थाधिगमाख्यं स्पष्टमुमा-
स्वातिना शास्त्रम् ॥५॥ यस्तस्वाधिगमाख्यं ज्ञास्यति च
करिष्यते च तत्रोक्तम् । मोऽव्याघ्राथसुखाख्यं प्राप्स्यत्यचिरेण
परमार्थम् ॥ ६ ॥

इति तस्वार्थाधिगमेऽर्हत्प्रवचनसंग्रहे
दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥

तत्पराशो धर्मः, कृत्स्नं ज्यन्यो न विद्यते । उपगीयेत तद्येन, तस्मा-
द्विश्रमं युगम् ॥३॥ लिङ्गप्रसिद्धेः प्रामाण्यादनुमानोपमानयोः ।
अखलं नाप्रनिदं तद्, यत्तेनानुपमं सूतम् ॥३॥ प्रत्यक्षं तद्भग-
वन्मार्गो तत्र भाषितम् । गृह्यतेऽन्वीत्यनः प्रार्क्षेन च्छबस्थपरी-
धया ॥३२॥ इति ॥ यस्मिन्मार्गात् सम्यग्दर्शनज्ञानचरणसंपन्नो
निःशुभोऽप्य षट्मानः कालमंहननायुद्रोपादल्पशक्तिः कर्मणां
चानिगुण्णरादृश्लार्थं ण्योपरमति म मौधर्मादीनां मर्वाथिसिद्धा-
न्नानां सन्यसिमानसिन्धोपाणामन्यतममिन् देवतयोपपद्यते, तत्र
नृत्नरुन्मनुभूय स्थितिज्ञान् प्रच्युतो देशजातिशुलशीलवि-
वास्तिपविभारिपयस्मिन्भूतियुक्तु मनुष्येषु प्रत्यायातिम-
राप्य पुनः सम्यग्दर्शनादिशुद्धबोधिमरान्भोति, अनेन सुख-
परम्परायुक्तेन एतलाभ्यामानुबन्धक्रमेण परं विज्जित्वा सिध्य-
तीति ॥ यान्शुभ्यस्य शिचत्रियः प्रकाशयशमः प्रशिष्येण ।
शिष्येण घोपनन्दिशमणसंकादशाङ्गनिदः ॥१॥ वाचनया च ।

इतिश्रीउमास्वातिवाचकविरचितंस्वोपज्ञं

भाष्यं समाप्तम्